रत्नभारतीग्रन्थमालायाः दशमं पुष्पम्

श्रीजयादित्यवामनविरचिता

काशिकावृत्तिः

(हरदत्तमिश्रकृत-पदमञ्जरीव्याख्यया, जिनेन्द्रबुद्धिकृत-काशिकाविवरणपञ्जिकया न्यासापराभिधया चोपेता)

षष्ठो भागः

संपादकः

डा० श्रीनारायणमिश्रः

प्राध्यापकः

काशीहिन्दूविश्वविद्यालयीयसंस्कृतविभागस्थः

रत्ना पब्लिकेशन्स, वाराणसी

१९८५

प्रथम संस्करण
१९८५

मूल्य रू. १२००/- प्रतिसेट (छः भागों में)

मुद्रक : रत्ना ऑफसेट्स लिमिटेड,
बी. २१/४२ ए, कमच्छा, वाराणसी

Ratnabharati Series—10

KĀŚIKĀVṚTTI

OF

JAYĀDITYA-VĀMANA

(Along with Commentaries Padamañjarī of Haradatta Miśra and Vivaraṇapañcikā—Nyāsa of Jinendrabuddhi)

Part VI

Edited by

DR. SRĪNĀRĀYAṆA MIŚRA

Reader in Sanskrit Department, Faculty of Arts,
Banaras Hindu University.

RATNA PUBLICATIONS, VARANASI
1985

Kamachha, Varanasi

First Edition
1985

Price Rs. 1200/- perset (in six volums)

PRINTED BY : RATNA OFFSETS LTD.,
B. 21/42 A. Kamachha, Varanasi-10.

प्रस्तावना

सम्प्रति पदमञ्जरीन्यासोपेतायाः काशिकायाः षष्ठोऽन्तिमश्च भागः प्रस्तूयते पाठकानां सौकर्याय विदुषामाराधनाय च। अत्राऽपि भागे ग्रन्थस्य सैव स्थितिर्या पूर्वेषु भागेषु। यत्र क्वचन टिप्पण्यादौ कृतमपि संशोधनं सम्मार्जक-प्रमादादिना न सर्वत्र यथावदवस्थापितमिति दृश्यते। यद्यप्यस्मिन्नपि भागे पाठाशुद्धिर्भूयसी तथापि क्वासाञ्चन विषये स्वबोधानुसारं कल्पितं पाठान्तरं निर्दिश्यते। एतच्च विशेषतः पदमञ्जरीविषय एव विहितम्, अस्या अति-विस्तृतत्वेन प्रसन्नगम्भीरत्वेन चात्रैव भ्रंशाधिक्यात्। क्वचित् क्वचिन्न्यासोऽपि परामृष्टः। तत्र—

पद० (पृ० ६२, पं० ४) 'सम्बन्धस्तत्र' इत्यत्र 'सम्बन्धस्त्वत्र' इति पाठः श्रेयान्। पद० (पृ० ६३, पं० ८) 'अजादि....नोपपद्यते' इति गद्यरूपेण मुद्रितोंशः पद्यात्मकः। अत एवं पठितव्यः—

> अजादिसन्निपातेन तान्तत्वमुपजायते।
> ततश्च तद्विघातस्य निमित्तं नोपपद्यते॥ इति।

पद० (पृ० १००, पं० ४) 'स्पशिर्वार्तिक....' इत्यत्र 'स्पसिर्वार्त्तिक....' इति पाठो युक्तः। तालव्यघटितस्य धातुपाठे प्रसिद्धत्वेन तत्रापठितत्वोक्त्यनुपपत्तेः। पद० (पृ० ११६, पं० ९) '....विधानाल्लभते' इत्यत्र '....विधानाल्लभ्यते' इत्युचितम्।

पद० (पृ० १६७, पं० ९–११) सार्धकं पद्यं मुद्रितम्। पद्यार्धं च (पं० ८) गद्यरूपेण लभ्यते। वस्तुतः 'लुप्ते....भविष्यति' इति प्रथमपद्यस्य पूर्वार्द्धम्। तथाचेत्थं पठनीयं पद्यद्वयम्—

> लुप्ते पकारे नाप्शब्द इति नात्र भविष्यति।
> भूतपूर्वगतिर्युक्ता न साम्प्रतिकसम्भवे॥
> न प्रत्ययाऽप्रत्यययोरित्यस्याप्यत्र सम्भवः।
> द्वयोरतुल्यकक्षत्वात् प्रत्ययेऽपो नहि श्रुतः॥ इति।

एवमेव पद० (पृ० १७६, पं० ५–६) 'अन्वय....प्रतीयते' इति पर्यन्तमेकं पद्यं मुद्रितं गद्यरूपेण। अत एवं पठनीयम्—

> अन्वयव्यतिरेकाभ्यामर्थवत्ताऽवधार्यते।
> न चाभ्यासोपजनने कश्चिदर्थः प्रतीयते॥ इति।

पद० (पृ० १७९, पं० १–२)

चङ्क्रम्यमाणोऽधीष्वात्र जपंश्चङ्क्रमणं कुरु।

इति पद्यार्धानन्तरम् मुद्रितं गद्यं पद्यार्धरूपमेव—

इत्येवमर्थाऽभेदेऽपि शब्दोद्भेदः प्रतीयते ॥

इति। वस्तुतः 'शब्दोद्भेदः' इत्यत्र 'शब्दाद् भेदः' 'शब्दभेदः' इति वा पाठः श्रेयान्।

पद० (पृ० १९३, पं० १) 'अमी''' भृञादयः' इति न गद्यमपि तु पद्यार्धमेव—

अमी अपि जुहोत्यादौ भृञ्माङोहाङ् भृञादयः ॥ इति।

अस्य पूर्वार्द्धं तु पूर्वंसूत्रारम्भ एव निर्दिष्टम्।

पद० (पृ० २१९, पं० १८–१९) 'अत एव' इत्यतः परं पद्यमेकं गद्यरूपेण मुद्रितम्। तच्चेत्थं पठनीयम्—

'स्थाने द्विर्वचनम्' पूर्वं वृत्तिकारेण दर्शितम्।
पश्चात्सम्भवमात्रेण 'द्विःप्रयोगोऽपि' दर्शितः ॥ इति।

न्यासे (पृ० २२८, पं० ४) 'भावनां' इत्यत्र 'भावानां' इति पठनीयम्। पद० (पृ० २२९, पं० २) 'तदभिधानाच्च' इत्यत्र 'तदनभिधानाच्च' इति युक्तं प्रतीयते।

पद० (पृ० २३०, पं० २) 'नानावाचिनामिति' प्रतीकानन्तरम् पंक्तिविरामः। ततश्च पंक्त्यन्तरे (तृतीये) 'पूर्ववृत्तिषु पठितं वीप्सालक्षणम्' इति मुद्रितम्। अत्र युक्तस्तु पाठोऽयम्—

'नानावाचिनामित्यादि पूर्ववृत्तिषु पठितं वीप्सालक्षणम्,' इति।

पद० (पृ० २६१, पं० १) 'अग्ने इत्यपरः, अग्ने भद्रं करिष्यतीत्यादीनि''''' इत्यत्र 'अग्ने भद्रं करिष्यसि—इत्यपर इत्यादीनि' इत्येवं पाठेन भाव्यम्। पद० (पृ० २७८, पं० ८)—नेदेवमा''''' इत्यत्र '—नेच्चेदेव''''' इति पठनीयम्।

पद० (पृ० ३१५, पं० ६–७) पूर्वपक्षरूपेण 'ननु''''पठ्यते' इति गद्यरूपेण मुद्रितोंऽशो वस्तुतः पद्यमेव। तत्रापि 'पठ्यते' इत्यत्र 'प्रपद्यते' इति पाठ आवश्यकोऽर्थसङ्गत्यै। ततश्च पद्यमिदं स्फुटीभवति—

ननु क्रियाप्रधानेऽस्मिन्नाख्याते साधनं कथम्।
विशेषणेन सम्बन्धमप्रधानं प्रपद्यते ॥ इति।

उत्तरपक्षस्य पद्यत्वमप्यस्य पूर्वपक्षस्य पद्यात्मकत्वं प्रतिपादयति।

पद० (पृ० ३२५, पं० ८) 'कल्पेत्र ?' इत्य 'कल्प्येत ?' इति पाठ उचितः।

पद० (पृ० ४३६–३७, पं० ५, १) 'दत्वं यदि....सिद्ध्यति' इति पद्यं वस्तुतः। तच्च प्रमादाद् गद्यरूपेण मुद्रितम्। अत एवं पठनीयम्—

दत्वं यदि दकारस्य स्यान्नुमोऽनर्थको विधिः।
हकारस्यापि दत्वेन ह्यनड्वादिति सिद्ध्यति॥ इति।

अनड्वान् इत्यत्र नुमो नकारस्य वसुस्रंसु० इत्यादिसूत्रेण दकारः कथं न भवति इति प्रश्नस्योत्तरमत्र पद्ये दत्तम्। अस्याशयस्तु—यदि नुमो नकारस्य दत्वं स्यात्तर्हि अनड्वादिति रूपं स्यात्। ततश्चान्तरेणैव नुमागमं हकारस्यैव दत्वेनोक्तरूपसिद्धौ नुम्विधानमनर्थकं स्यात्। अतो नुमो नकारस्य न दत्वमिति।

पद० (पृ० ५२३, पं० १२) 'नमःशब्दस्य' इत्यतः परं 'साक्षात्प्रभृतीनि च' इति गतिसंज्ञा, पुरःशब्दस्य' इत्यंशो योजनीयः। मुद्रणप्रमादात् स्खलितोऽयमंशः।

न्यासे (पृ० ५५४, पं० २) 'व्यवायेन प्राप्नोती....' इत्यत्र 'व्यवाये न प्राप्नोती....' इति पठनीयम्।

पद० (पृ० ६१२, पं० ११) 'नियमत्वेन' इत्यत्र 'नियमत्वे न' इति पाठो युक्तः। अत्र 'विभाषया' इति शेष ऊह्यः।

पद० (पृ० ६२०, पं० ३) 'विशेषणमासः' इति 'विशेषणसमासः' इत्यस्य स्थाने मुद्रणप्रमादजः पाठः संशोध्यः।

सम्प्रति द्वितीयभागप्रस्तावनायामनिर्दिष्टानामशुद्धीनां विषये किञ्चिदवधार्यम्—

पद० (पृ० १०२, पं०) 'परिमाणो भवति' इत्यत्र 'परिमाणी भवति' इति पठनीयम्। पद० (पृ० १६३, पं० ३–४) 'ऐश्वर्य....न युज्यते' इत्यन्तो ग्रन्थः पद्यात्मक इत्येवं पठनीयः—

ऐश्वर्यविषयश्चाधिः क्रियया नैव युज्यते।
अतो गत्युपसर्गत्वबाधार्थोऽपि न युज्यते॥ इति।

बाधार्थेत्यस्य कर्मप्रवचनीयसंज्ञेति शेषः। पद० (पृ० २४०, पं० ७) 'प्राण्यङ्गयोरेव' इत्यत्र 'प्राण्यङ्गैरेव' इत्यध्येयम्। पद० (पृ० २४३ पं० ४) 'ननूदस्थात्कण्ठकालापं' इत्यत्र 'ननूदगात् कठकालापं' इति पठनीयम्। पद० (पृ० २५८, पं० ७–९+ पृ० २५९, पं० १) 'व्यञ्जनत्वाद्विकल्पस्य....निषिध्यते' इत्यन्तो ग्रन्थो वस्तुतः पद्यात्मकः। अत एवमध्येयः—

व्यञ्जनत्वाद् विकल्पस्य प्राप्तिस्तत्रादितस्त्रिषु।
पूर्वसूत्रविकल्पस्य शुक्लकृष्णाविति त्विह॥

यद्येवं प्रतिषिद्धेऽस्मिन् विकल्पे जातिलक्षणः।
नित्यः स्यादेकवद्भावः ? परिहारोऽत्र वक्ष्यते ॥
स्त्रियां यदुक्तं तन्नेति यथा षट्स्वभिधास्यते।
तथाऽत्राप्येकवद्भावमात्रमेव निषिध्यते ॥ इति।

अत्र प्रथमपद्यस्य चतुर्थभागे गद्यरूपेण मुद्रिते 'न त्विह' इत्यपपाठः। विकल्पस्य प्राप्तिरित्यस्य 'विभाषा वृक्षमृग०' (२।४।१२) इति सूत्रेणेति शेषः। पूर्वसूत्रविकल्पस्येत्यस्य च 'विप्रतिषिद्धं चानधिकरणवाचि' (२।४।१३) इति सूत्रेणेत्यर्थः। जातिलक्षणो नित्य एकवद्भावश्च 'जातिरप्राणिनाम्' (२।४।६) इति सूत्रप्राप्तः। षट्स्विति 'न षट्स्वस्रादिभ्यः' (४।१।१०) इति सूत्रं निर्दिशति।

न्यासे (पृ० २८७, पं० ३) 'च्छन्दसो' इत्यत्र 'च्छान्दसो' इति शुद्धः पाठः। पद० (पृ० ३३२, पं० २) 'वचनमनर्थभेदात्' इत्यत्र 'वचनमनर्थमर्थाऽभेदात्' इत्युचितं प्रतीयते। न्यासे (पृ० ३४९, पं० ३-४) 'सोपसर्गः, कर्मधातो.....' इत्यत्र 'सोपसर्गः कर्म, धातो.....' इति पठनीयम्। पद० (पृ० ३५०, पं० १४) 'प्रतिपाद्येतेति' इत्यत्र 'प्रतिपद्येतेति' युक्तम्। पद० (पृ० ३५६, पं० १७) 'दृष्यद्यति' इत्यस्य स्थाने 'दृषद्यति' इति शुद्धः पाठः। पद० (पृ० ३५८, पं० १) 'छन्दस्यघशब्दाचारे' इति पाठः 'छन्दस्यघशब्दादाचारे' इति रूपेण संशोध्यः। अत्रैव पृष्ठे (पं० ८) 'मुण्डते' इत्यत्र 'मुण्ड्यते' इति युक्तम्। पद० (पृ० ३६४, पं० १५) 'इत्यादावहलन्तेन भवति' इत्ययं मुद्रितः पाठः 'इत्यादावहलन्ते न भवति' इत्येवं विच्छेदमपेक्षते। पद० (पृ० ३९७, पं० ५) 'एवेत्यतिशयानं' इत्यत्र 'एवेत्यतिशायनं' इति पठनीयम्। पद० (पृ० ३८४, पं० १) 'जिह्वाचरणमिति' इत्यस्य स्थाने 'जिह्माचरणमिति' इति शुद्धं रूपम्। पद० (पृ० ३८६, पं० १) 'साधनभावे' इत्यत्र 'साधनभावो' इति प्रथमान्तः पाठ उचितः। पद० (पृ० ३८९, पं० १०-११) 'णिचः.....भविष्यति' इति गद्यरूपेण मुद्रितोंशो वस्तुतः पद्यात्मकः। अतश्च—

णिचः प्रकृतिभूतेन धातुनैवाभिधीयते।
सोऽर्थस्तेन फलाभावात्तत्र णिज् न भविष्यति ॥

इति पाठ्यम्।

पद० (पृ० ३९१, पं० १५) 'कारीषोग्निध्यापयति' इत्यत्र 'कारीषोऽग्निरध्यापयति' इति पठितव्यम्। पद० (पृ० ३९६, पं० ४) देवदत्तपाकमिति समस्तं पदम्। पद० (पृ० ४६८, पं० १६)

व्यपदेशातिदेशस्तु संज्ञापक्षान्न भिद्यते॥ इति पद्यार्धं वस्तुतः। इदं च स्थानिवत्सूत्रेपि दृश्यते। अन्यानि च परश्शतानि पद्यार्धानि पदमञ्जर्यां सन्ति यानि स्वयमेव पाठकैरूहनीयानि। यथात्रैव द्वितीये भागे—

सम्भवत्येकवाक्यत्वे वाक्यभेदस्तु नेष्यते । (पृ० ३३३, पं० ६),
स्वव्यापारे स्वतन्त्रत्वं सर्वत्रैवास्ति कारके । (पृ० ४७०, पं० ४)
(वस्तुत इदं सर्वमुद्धरणमन्यतो गृहीतम्)

इत्यादीनि । अत्रान्त्ये 'कारके' इत्यतः पूर्वं मुद्रितः पूर्णविरामो वस्तुतस्तदनन्तरं देयः ।

अत्रैव पृष्ठे पदमञ्जर्यां (पं० १२—१३) 'निवृत्त·········वतिष्ठते' इति ग्रन्थो गद्यरूपेण मुद्रितो वस्तुतः पद्यरूप एव । तथा चेत्थं पठनीयः—

निवृत्तप्रेषणं कर्म स्वक्रियाऽवयवस्थितम् ।
निवर्त्तमाने कर्मत्वे स्वे कर्त्तृत्वेऽवतिष्ठते ॥ इति ।

एवमेव पद० (पृ० ४७४, पं० १४—१५) 'अस्य····दर्शितः' इति सन्दर्भोऽपि पद्यात्मक एव—

अस्य चार्थस्य कर्तृस्थव्यापारेषु त्वसम्भवात् ।
न्यायतः प्राप्त एवार्थो वृत्तिकारेण दर्शितः ॥ इति ।

मुद्रितपाठे किञ्चित्परिवर्तनं समपेक्ष्यतेऽत्र ।

पद० (पृ० ४७५, पं० ४) 'भेदस्य' इत्यत्र 'भेद्यस्य' इति, न्यासेऽपि (पं० ५) 'भिद्यते' इत्यत्र 'भिद्यतौ' इति 'भिद्यतेः' इति वा पठनीयम् । भिद्यतिशब्दश्चात्र भिदिधातुमाह । पद० (पृ० ४९०, पं० ४—५) पद्यद्वयं प्रमादाद् गद्यरूपेण मुद्रितम् । तच्चैवमध्येयम्—

'असरूप' इति व्यर्थं कृन्मात्रस्य विकल्पने ।
सर्वस्यैवाऽसरूपत्वाद् यत्किञ्चित्कृदपेक्षया ॥
'असरूप'पदं चैतत् सापेक्षं प्रतियोगिनि ।
यतोऽत्र भिन्नरूपत्वमसरूपत्वमिष्यते ॥ इति ।

अत्रैव पृष्ठे (पं० ११—१२) एकमपरमपि पद्यं गद्यरूपेणैव मुद्रितमास्ते । तच्चैवम्—

ततः स्वविषये कामं विकल्पस्तस्य लभ्यते ।
न तूत्सर्गः प्रवर्त्तेत तत्राऽतद्विषयो ह्यसौ ॥ इति ।

अत्रैव पृष्ठे (पं० २४) भाष्यवाक्योद्धरणे 'तत्रास्तिर्भवतिपर' इति मुद्रितम् । अत्र भवतीत्यस्य स्थाने भवन्तीति युक्तम् । भवन्तीति लटः प्राचां संज्ञेति प्रसिद्धिः । परन्तु पदमञ्जर्यां प्रायेण भवतीत्येव मुद्रितम् अन्यत्रापि प्रसंगे समुद्धृतेऽस्मिन् भाष्यवचसि ।

पद० (पृ० ५०६, पं० ५–६) 'ऋदुपधात्वम्' इत्यत्र 'ऋदुपधत्वम्' इत्युचितम् । पद० (पृ० ६०४, पं० ६) '····रूपत्वं न स्वरूपत्वम्, न स्वरूपेण, रजके दर्शनात्' इत्यत्रायं पाठ उचितः—'····रूपत्वम्, न स्वरूपेण, रजकेऽदर्शनात्'

इति । पद० (पृ० ६२२, पं० ९) 'अभ्यासदीर्घत्वेन न बाधितव्य' इत्यत्र 'अभ्यास-दीर्घत्वेन बाधितव्य' इति युक्तः पाठः। न्यासे (पृ० ६२५, पं० ४) 'इतरस्त्व-द्यतने' इत्यत्र 'इतरस्मिंस्त्वद्यतने' इत्युचितम् । इतरश्चात्र प्रसंज्यप्रतिषेधपक्षः । पद० (पृ० ६२६, पं० १३-१४) लोकविज्ञात इति । किम् ?' इत्यत्र 'प्रयोक्तु-र्दर्शनविषये इति किम् ?' इत्यत्र च किम्पदाभ्यां पूर्वं पूर्णविरामौ न युक्तौ । अत एव इतिशब्दान्तस्यांशद्वयस्य मुद्रणे लिपिभेदोऽपि न युक्तः। पद० (पृ० ६२९, पं० ८) 'पाठादच्' इत्यत्र 'पाठाट्टच्' इति पठनीयम् । अत्रैव पृष्ठे (पं० ११) 'परो भावो·····' इत्यत्र 'परो'-भावो·····' इति रूपेण मुद्रणं सुकरोऽर्थबोधः स्यात् । 'परो'-भाव' इत्यस्य 'परो' इत्यादेश इत्यर्थः ।

न्यासे (पृ० ६४१, पं० १३) 'इत्येतद् विवरणम्' इति समस्तं पदम् । षष्ठीतत्पुरुषश्च समासः । न्यासे (पृ० ६४४, पं० ८) 'तस्यादेशाः' इत्यस्य स्थाने 'तत्र यद्यादेशाः' 'यदाऽऽदेशाः' इति वा युक्तम् । पद० (पृ० ६४६, पं० ५) 'अपुत्रा भार्यादिवद्' इत्यत्र 'अपुत्राऽभार्यादिवद्' इति 'अपुत्रा भार्येत्यादिवद्' इति वोचितः पाठः । आद्य उदाहरणद्वयम्, अन्त्य एकमेवेति विशेषः । पद० (पृ० ६४८, पं० ४) 'शीलादिप्रतिविशेषण··' इत्यत्र 'शीलादि प्रति विशेषण·····' इत्युचितम् । पद० (पृ० ६५५, पं० १) 'प्रविष्यति' इति 'भविष्यति' इत्यत्र मुद्रणाशुद्धिः । एवमेव पद० (पृ० ६८२, पं० २) वेष्ठनमित्यत्र वेष्टनमिति पठनीयम् । एतानि संशोधनानि ग्रन्थान्तरावलोकनमन्तरेणैव विहितानीति नात्र कश्चन गृह्यताऽऽग्रहः ।

अन्यच्च, प्रथमे भागे पद० (पृ० १७९, पं० ४) 'चालोऽन्त्यस्येति' इत्यत्र 'चालन्त्यस्येति' पाठ उचितः । एवमेव प्रथमे भागे पद० (पृ० १८०, पं० ८-१०) षष्ठ्याः·····दर्शितः' इत्यंशः पद्यरूपः—

षष्ठ्याः स्यादनुसंहारे ङिच्चेत्यादावसङ्गतिः ।
अतः कार्यानुसंहारो वृत्तिकारेण दर्शितः ॥ इति ॥

अत्रैव भागे पद० (पृ० १९५, पं० २८) 'वलृनिमित्तविघाती' इत्यत्र 'वलृनिमित्तो विघाती' इति, (पं० ३२) 'यण इति कर्त्तव्ये' इत्यत्र 'यण इटि कर्त्तव्ये' इति, पद० (पृ० २१४, पं० १२) '·····चुत्वादि, यङादेशे' इत्यत्र '·····चुत्वादियङादेशे' इति, पद० (पृ० २६५, पं० ४) '·····त्ययस्य कृत्वा' इत्यत्र '·····त्ययस्येति कृत्वा' इति, पद० (पृ० ३१४, पं० ४) 'पटुत्वात्पटुत्वकृतो' इत्यत्र 'पटुत्वाऽपटुत्वकृतो' इति पठनीयम् । अत्रैव भागे पद० (पृ० ३९८, पं० ८) 'इदानीं तदानीमिति ।' इत्यंशस्य प्रतीकरूपेण मुद्रणं पूर्णविरामश्च न युक्ते, अस्य प्रतीकत्वाऽभावात्परवर्त्त्यंशम्भूतत्वाच्च । अत्रैव च भागे पद० (पृ० ४१२, पं० ९) 'ञकार·····' इत्यत्र 'ङकार·····' इति पठनीयम् ।

द्वितीयेऽपि भागे न्यासे (पृ० २९२, पं० ५) 'द्विर्वचननिमित्तेनायमच्यजादेश' इत्यत्र 'द्विर्वचननिमित्ते नाऽयमच्यजादेश' इति पठनीयम् । चतुर्थे भागे पद०(पृ० ५३७, पं० ६) 'एचौ यदि' इत्यत्र 'एचो यदि' इति, पञ्चमे च भागे पद० (पृ० ३८३, पं० ४)'निमित्तत्वे नाश्रीयते'इत्यत्र 'निमित्तत्वेन आश्रीयते'इति युक्तः पाठः । एवमन्या अप्यत्र संस्करणे भूयस्योऽशुद्धयः सन्ति । प्रायेणोपादानभूतसंस्करण-गता एवैता अत्र प्रतिबिम्बभूतेऽपि वर्त्तन्ते । तासु—अपपाठाः, समासदोषाः, अनु-स्वारविसर्गरेफमात्रादीनामस्पष्टताऽभावो वा, वर्णस्खलनम्, विरामचिह्नाव्यवस्था, उद्धरणचिह्नानौचित्यं चेति प्रमुखाः । मूलवृत्तौ यानि वैदिकोदाहरणप्रत्युदाहर-णानि तेषां संशोधनं विहितमार्येन्द्रशर्मसम्पादितकाशिकापाठानुसारेणेति प्रथम-भागप्रस्तावनायामावेदितमेव । क्वचित् परिवर्तनमपि कृतं मूलग्रन्थानुसारेण । पदमञ्जर्यादौ निर्दिष्टानां छन्दोवाक्यानां संशोधनं न पूर्णतः कृतम्, मुद्रितग्रन्थे बिम्बभूतेऽवकाशाभावात् । भारतीयानां सम्पादकानां प्रकाशकमुखापेक्षित्वेन यदि भविष्यति काले कदाचिदवसरो लभ्येतायसाक्षरमुद्रणस्य तर्हि तेषां सर्वेषामेव यथा-सम्भवं संशोधनमवश्यमेव करिष्यते । शुभाशंसने प्रस्तावनास्वपि च काचनाऽस्ति मुद्रणाऽशुद्धिः । तत्र संशोधनं स्वयं विद्वद्भिर्विधेयम् ।

अन्ते चास्य संस्करणस्य प्रथमभागे मुद्रितस्य शुभाशंसनस्य कृते 'संस्कृत-अकादमी'-संस्थाध्यक्षाणां सम्पूर्णानन्दसंस्कृतविश्वविद्यालयोपकुलपतिचराणां परमादरणीयानां श्रीमतां करुणापतित्रिपाठिमहाभागानामाधमर्ण्यं स्वीकुर्वन्, येषां च विदुषां काशिकासंस्करणेभ्यो ग्रन्थान्तरेभ्यश्चात्र संस्करणे समुपकृतस्तेभ्यः प्रणामाञ्जलीन् समर्पयन् प्रकाशकाय च साधुवादान् कुर्वन्—

यस्य स्निग्धात् सुरगुरुमुखाद् गन्तुकामोऽन्तमिन्द्रो
दिव्याब्दानां शतकदशकं रूपमात्रं विशृण्वन् ।
श्रान्तः शान्तः, सुरनरनुतं शब्दतत्त्वं तदेतत्
श्रोतुं मन्तुं कथमिव पटुर्मुग्धबोधोऽत्र लोकः ॥

अतोऽत्र यत्किञ्चिदुदीरितं मितं
यथास्थितग्रन्थपरिष्क्रियाधिया ।
गुणैकसम्मानधनाः सुधीजना
न तत्र कश्चिद्गुणगृह्यताऽऽग्रहः ॥

इति निवेदयंश्च भवानीविश्वनाथौ नमस्करोति—

विद्वत्कृपाकांक्षी—
श्रीनारायणमिश्रः

संस्कृत-विभाग,
का० हि० वि० वि०, वाराणसी
प्रबोधिनी एकादशी, २०४०

सूत्राऽनुक्रमणी

अथ सप्तमाध्याये तृतीयः पादः

देविकाशिंशपादित्यवाड्दीर्घसत्त्रश्रेयसामात् ॥ १ ॥

देविका, शिंशपा, दित्यवाट्, दीर्घसत्त्र, श्रेयस्—इत्येतेषामङ्गा-

पदमञ्जरी

देविकाशिंशपादित्यवाड्दीर्घसत्त्रश्रेयसामात् ॥ अत्र विशेषणविशेष्यभावे काम-चाराद् देविकादिभिरङ्गं विशेष्यते, तेन वा तानि, तत्रापि सामानाधिकरण्येन, वैयधिकरण्येन वा—इति चत्वारः पक्षाः। तत्र देविकादिभिः सामानाधिकरण्येनाङ्गस्य विशेषणात् तदन्तविधिसम्भवाद्देविकाद्यन्तस्याचामादेराकारो भवतीत्यर्थः स्यात्। तत्र केवलानां न स्यात्, न हि तदेव तदन्तं भवति। व्यपदेशिवद्भावोऽपि प्रातिपदिकेन निषिद्धः। यदि तु प्रत्ययविधिविषयः स प्रतिषेधः, तदा केवलानां भवतु, तदादौ तु न स्यात्—देविकाकूले भवा दाविकाकूलाः शालय इति। तदन्ते चातिप्रसङ्गः—सुदेविकादौ भवं सौदेविकमिति; अत्र सोरुकारस्याकारः स्यात्। अथ वैयधिकरण्येन विशेषणम्—देविकादीनां यदङ्गमिति, किञ्च—देविकादीनामङ्गं यत्र च तेऽवयवभूताः, ततश्च केवलान्न स्यात्, न हि स एव तस्यावयवो भवति। व्यपदेशिवद्भावोऽपि प्रातिपदिकेन प्रतिषिद्धः। यदि तु प्रत्ययविषयः स प्रति-षेधः, तदा केवलानां भवतु, तदन्ते त्वतिप्रसङ्गः पूर्ववत्। केवलं तदादावप्रसङ्ग

न्यासः

देविकाशिंशपादित्यवाड्दीर्घसत्त्रश्रेयसामात् ॥ 'तद्धितेष्वचामादेः' इत्यान्तरतम्या-दैकारे वृद्धौ प्राप्तायां देविकादीनामाकारो विधीयते। अत्र पक्षत्रयं सम्भाव्यते—१. प्रकृतेनाङ्गेन देविकादयो विशिष्यन्ते—देविकादीनामङ्गानामिति, २. तैर्वाङ्गम्—देविकाद्यन्तस्याङ्गस्येति, अथ वा—३. तैराद्योऽच्—देविकादीनां सम्बन्धिनामचां मध्ये य आदिरजिति। तत्र यद्याद्यः पक्ष आश्रीयेत, तदा देविकाकूले भवाः शालयो दाविकाकूलाः शालयः इति न सिध्येत्, न ह्यत्र देविकाशब्दोऽङ्गम्, किं तर्हि ? देविकाकूल-शब्दः। ननु चाङ्गस्येत्यवयवषष्ठी, तत्रैवं विशेषणविशेष्यभावः करिष्यते—अङ्गस्य ये देविकादयोऽवयवभूता इति, भवति चेहावयवोऽङ्गस्य देविकाशब्दः, ततोऽयमदोष इति चेत् ? सत्यमेतत्; किन्त्वतिप्रसङ्गः स्यात्, सुदेविकायां भवः सौदेविकः—इत्यत्रापि स्यात्। अथ द्वितीयपक्ष आश्रीयेत, एवमपि दाविकाकूलाः शालय इति न सिध्येत्। देविकादिभिः प्रकृतेऽङ्गे विशेष्यमाणे विशेषणे च तदन्तविधिरिति देविकाद्यन्तस्याङ्गस्येति भवितव्यम्, न तदादेः। तस्मात् तदादेरपि यथा स्यादिति यत्नान्तरमास्थेयमिति। तृतीये तु पक्ष आश्रीयमाणे, विनापि यत्नान्तरेण केवलस्य तदादेस्तदन्तस्य भवति। सर्वत्राचामादेरचो देविकादिसम्बन्धित्वात्। अतस्तमेवाश्रित्याह—देविकाशिंशपादित्य-वाड्दीर्घसत्त्रश्रेयस इत्येतेषामित्यादि। एषां देविकादीनामचां मध्य आदिभूतो योऽज्

नामचामादेरचः स्थाने वृद्धिप्रसङ्गे आकारो भवति ञिति, णिति, किति तद्धिते परतः। देविकायां भवमुदकं दाविकमुदकम्। देविकाकूले भवाः शालयो दाविकाकूलाः शालयः। पूर्वदेविका नाम प्राचां ग्रामः, तत्र भवः पूर्वदाविकः। 'प्राचां ग्रामनगराणाम्' इत्युत्तरपदवृद्धिः, साप्याकार एव भवति।

शिंशपा—शिंशपाया विकारश्चमसः शांशपश्चमसः। पलाशादिरयम्, तेन पक्षे अण्, अनुदात्तादिलक्षणो वा अञ्। शिंशपास्थले भवाः शांशपास्थलाः। पूर्वशिंशपा नाम प्राचां ग्रामः, तत्र भवः पूर्वशांशपः।

दित्यवाट्—दित्यौह इदं दात्यौहम्। दीर्घसत्त्रे भवं दार्घसत्त्रम्। श्रेयस्—श्रेयसि भवं श्रायसम्।

पदमञ्जरी

एवास्मिन्पक्षे परिहृतः। अथाङ्गं समानाधिकरणं विशेषणम्—अङ्गं ये देविकादय इति, तदा तदन्तेऽतिप्रसङ्गः परिहृतः, तदादौ त्वप्रसङ्गः स्यादेव। तदेव तर्हि व्यधिकरणं विशेषणम्—अङ्गस्य ये अवयवभूता देविकादयस्तेषामचामादेराकार इति? तदा केवले तदादौ च न दोषः, किन्तु परपदभूतानामपि तेषामाकारप्रसङ्गः। तत्र प्राग्ग्रामे पूर्वशांशप इत्यादाविष्ट एवाकारः, सुदेविकादावग्रामे त्वनिष्टप्रसङ्गः। तदेवमेते चत्वारोऽपि पक्षा दुष्टाः।

अथापरः पक्षः-अङ्गेन देविकादिभिश्चाचामादिर्विशेष्यते—अङ्गस्याचामादेराकारो भवति स चेद्देविकादीनां सम्बन्धी भवतीति। अत्र पक्षे केवलेषु तदादौ चाङ्गे नास्ति दोषः, नापि सौदेविकमित्यत्र पूर्वपदस्योत्तरपदस्य वा प्रसङ्गः; किन्तु प्राग्ग्रामे पूर्वशांशपः—इत्यादावुत्तरपदभूतानां देविकादीनामाकारो न स्यात्? नैष दोषः; 'प्राचां ग्रामनगराणाम्' इत्यत्रैतदनुवर्तिष्यते, तत्र च वाक्यभेदेन सम्बन्धः—प्राचां ग्रामनगराणामुत्तरपदस्याचामादेरचो वृद्धिर्भवति, देविकादीनामुत्तरपदानामचामादेराकार इति। अयमपि *वृत्तिकारस्य* पक्षो न भवति; यद्ययं पक्षोऽभविष्यत्, उत्तरपदवृद्धावप्येतदनुवर्त्तिष्यत इत्येवावक्ष्यत्।

न्यासः

वृद्धेरैकारस्य प्रसङ्गे तस्याकारो विधीयते।

पूर्वशांशप इति। पूर्ववदुत्तरपदस्य वृद्धिः। साप्याकार एव भवतीति। उत्तरपदाधिकारे देविकादीनामनुवृत्तेर्लभ्यते।

❀ वहीनरस्येद्वचनं कर्तव्यम् ❀। वृद्धिविषयेऽचामादेरचः स्थाने वहीनरस्य इकारादेशो भवति। वहीनरस्यापत्यं वैहीनरिः। केचित्तु विहीनरस्यैव वैहीनरिमिच्छन्ति॥

केकयमित्रयुप्रलयानां यादेरियः॥ २॥

केकय, मित्रयु, प्रलय—इत्येतेषां यकारादेः 'इय'—इत्ययमादेशो भवति तद्धिते ञिति, णिति, किति च परतः। केकयस्यापत्यं कैकेयः। 'जनपदशब्दात्क्षत्त्रियादञ्' इत्यञ्प्रत्ययः।

पदमञ्जरी

कस्तर्हि वृत्तिकारस्य पक्षोऽयमभिधीयते?
परिभाषेयमान्तर्यपरिभाषाऽपवादिनी॥
देविकादेरचामादेर्यत्र वृद्धिः प्रसज्यते।
तत्रोपतिष्ठते, तेन सर्वमिष्टं प्रसिध्यति॥ इति।

अनारभ्यमाणे एतस्मिन्, देविकादीनामादेरचो वृद्धिर्भवन्ती स्थानेऽन्तरतमवचनादैकारः प्राप्नोति, तदपवादेनाकारः प्राप्यते, तत्राङ्गं भवतु देविकादयः पूर्वपदमुत्तरपदं वा; सर्वथा यत्र देविकादीनामचामादेरचो वृद्धिप्रसङ्गः, तत्राकारो भवतीति परिभाष्यते। ननु च 'अङ्गस्य' इति वर्त्तते? सत्यम्; नैवमस्याभिसम्बन्धः—अङ्गस्याचामादेराकारो भवति स चेद्देविकादीनां सम्बन्धीति, किं तर्हि? देविकादीनामचामादेराकारो भवति स चेदङ्गस्य सम्बन्धीति। अथैवमभिसम्बन्धे किं व्यावर्त्यम्? न किञ्चित्, अनुवृत्तस्य तु सम्बन्धो वक्तव्य इत्येतावत्। *साप्याकार एव भवतीति*। उक्तोऽत्र हेतुः।

वहीनरस्येति। वहोऽस्यास्तीति वही, वही चासौ नरश्चेति वहीनरः, 'अन्येषामपि दृश्यते' इति दीर्घत्वम्। *वैहीनरिरिति*। अत्राकारवृद्धिः प्राप्ता इकारेण बाध्यते। तस्य त्वैकारवृद्धिर्भवत्येव, न हि तस्यां नाप्राप्तायामिकारो विधीयते, एवं च कृत्वा सूत्रेऽप्यकार एव विधेयः, तस्याकारवृद्धौ सिद्धमिष्टम्? तथा तु न कृतमित्येव। *केचित्त्विति*। विहीनो नरो विहीनरः, पृषोदरादित्वान्नशब्दस्य लोपः॥

केकयमित्रयुप्रलयानां यादेरियः॥ लौकिकं हि तत्र गोत्रं गृह्यत इति। मित्रयु-

न्यासः

वहीनरस्येद्वचनं कर्तव्यमिति। अकारस्य या वृद्धिः प्राप्नोति तद्बाधनार्थमेतत्। इकारे कृते या वृद्धिः प्राप्नोति सा तु भवत्येव। केचित्त्वित्यादि। कुणबवाडवादयः। विहीनो नरः कामक्रोधाभ्यामिति पृषोदरादित्वान्नलोपः, विहीनरस्यापत्यं वैहीनरिः—'अत इञ्'॥

केकयमित्रयुप्रलयानां यादेरियः॥ केकयमित्रयुप्रलयानामिति याद्यपेक्षयाऽवयव-

मित्रयुभावेन श्लाघते मैत्रेयिकया श्लाघते । 'गोत्रचरणाच्छ्लाघात्याकारतदवेतेषु' इति वुञ् । लौकिकं हि तत्र गोत्रं गृह्यते । लोके च ऋषिशब्दः 'गोत्रम्' इत्यभिधीयते ।

प्रलय—प्रलयादागतं प्रालेयमुदकम् ॥

न य्वाभ्यां पदान्ताभ्यां पूर्वौ तु ताभ्यामैच् ॥ ३ ॥

यकारवकारभ्यामुत्तरस्य अचामादेरचः स्थाने वृद्धिर्न भवति; ताभ्यां तु यकारवकाराभ्यां पूर्वमैजागमौ भवतो ञिति, णिति, किति च तद्धिते परतः । यकारादैकारः, वकारादौकारः । व्यसने भवं वैयसनम् । व्याकरणमधीते वैयाकरणः । स्वश्वस्यापत्यं सौवश्वः ।

पदमञ्जरी

शब्दोऽभेदोपचारात्तदपत्यसन्ताने यदा वर्त्तते न परं प्रकृतावेव, तदेदमुच्यते । यदा तु गृष्ट्यादिभ्यष्ढञो यस्कादित्वाद् बहुषु लुक् क्रियते, तदा पारिभाषिकेऽपि गोत्रे न दोषः । अत्र यद्यपि वृद्धिप्रसङ्गेऽयमादेश उच्यते, तथापि वृद्धिर्न बाध्यते; विषयभेदात्-अचामादेर्वृद्धिः, यादेरियादेशः, अङ्गं तूभयोर्विशेषणम्, न कार्यि ॥

न य्वाभ्यां पदान्ताभ्यां पूर्वौ तु ताभ्यामैच् ॥ अत्रार्थद्वयविधानाद्वाक्यभेदः, तस्यैव द्योतकस्तुशब्दः, 'पूर्वौ' इत्यनेन सम्बन्धादैचाविति प्राप्ते एकवचनं सौत्रम् । वृत्तौ तु क्रियाविशेषणत्वादेकवचनम् । *ताभ्यां तु पूर्वमिति* । *ऐजागमो भवतीति* । टित्त्वाद्यागमलिङ्गाभावेऽपि पूर्वशब्देन देशविशेषे भवन्नागम इत्युच्यते—आगच्छतीत्यागम इति । *वैयसनमिति* । 'गतिकारकोपपदानां प्राक्सुबु-

न्यासः

षष्ठी । यादेरित्येषापीयादेशापेक्षया स्थानषष्ठी—य आदिर्यस्य स यादिः । अकारसहितो यकार उकारसहितश्च । केकयादीनां योऽवयवो यादिस्तस्येयादेशो भवति । ननु च मित्रयुशब्दः परमप्रकृतिः, न गोत्रम्; 'अपत्यं पौत्रप्रभृति गोत्रम्' इत्यपत्यविशेषस्य गोत्रसंज्ञाविधानात्, तत् कथं गोत्रादुच्यमानः प्रत्ययः परमप्रकृतेर्भवति ? इत्यत आह—लौकिकं हीत्यादि । किं पुनर्लौकिकं गोत्रम् ? इत्यत आह—लोके चेत्यादि । इह लौकिकं गोत्रं गृह्यते । लोके च ऋषिशब्दः 'गोत्रम्' इत्यभिधीयते । मित्रयुशब्दश्चायमृषिवचनः, तस्मात् ततोऽपि गोत्रादुच्यमानः प्रत्ययो भवतीति ।

प्रालेयमिति । 'तत आगतः' इत्यण् ॥

न य्वाभ्यां पदान्ताभ्यां पूर्वौ तु ताभ्यामैच् ॥ 'तद्धितेष्वचामादेः' इत्यादिना ञ्णिदादौ तद्धिते वृद्धौ प्राप्तायां प्रतिषेधोऽयमुच्यते, तत्सन्नियोगेनैजागमौ भवतः । यकारादैकार इत्यादिना यथासंख्येन सम्बन्धं दर्शयति । वैयसनमिति । 'असु क्षेपणे' ।

य्वाभ्यामिति किम् ? न्रर्थस्यापत्यं न्रार्थिः । पदान्ताभ्यामिति किम् ? यष्टिः प्रहरणमस्य याष्टीकः । यत इमे छात्रा याताः ।

पदमञ्जरी

त्पत्तेः समासः' इत्युत्तरपदविषयमित्यवोचाम । तेन वैयसनादिषु य्वोः पदान्तत्वम् । स्वश्वशब्दः शिवादिः ।

याष्टीक इति । 'शक्तियष्ट्योरीकक्' । ननु चात्राचामादेः स्थाने यौ य्वौ ताभ्यामित्याश्रयणादेव न भविष्यति ? तत्राह—*यत इम इति ।* 'इण् गतौ', लटः शत्रादेशः, शपो लुक्, 'इणो यण्' । इहासत्यपि प्रतिषेधे वैयसनमित्यादौ व्यसन + अ इति स्थिते वृद्धिश्च प्राप्नोति, ऐजागमश्च; तत्र वृद्धिरनित्या, शब्दान्तरप्राप्तेः । सा ह्यैचि कृते तस्यैव प्राप्नोति; तन्मध्यपतितस्य तद्ग्रहणेन ग्रहणात् । ऐजागमस्तु नित्य इति स एव तावद्भवति । तत्र कृते यद्यपि पुनःप्रसङ्गविज्ञानाद् वृद्धिः, तथाप्यान्तर्यत ऐकारस्यैकारः, औकारस्यौकार इति न कश्चिद्दोषः, किं प्रतिषेधेन !

न्यासः

विपूर्वाद् विशेषेणास्यते क्षिप्यते येनेति करणे ल्युट्, प्रादिसमासः, यणादेशः; ततः 'तत्र भवः' इत्यण् । तत्र यकारात् पदान्तात् परस्याकारस्य वृद्धिर्न भवति, तस्मात् पूर्वमैजागमः । वैयाकरण इति । विशेषेणाक्रियन्ते व्युत्पाद्यन्ते शब्दा अनेनेति करणे ल्युट्, व्याकरणमिति, प्रादिसमासः, ततः 'तदधीते तद्वेद' इत्यण्, तत्र पर्जन्यवल्लक्षणप्रवृत्त्या पदान्ताद् यकारात् परस्य या वृद्धिः प्राप्नोति सा न भवति, तस्मात् पूर्वमैजागमः । सौवश्व इति । शोभनोऽश्वः स्वश्वः, पूर्ववत् समासः, ततोऽपत्यार्थे शिवाद्यण् । अत्र वकारात् पदान्तात् परस्य वृद्धिर्न भवति, तस्मात् पूर्वमैजागमो भवति । न्रार्थिरिति । ना अर्थो यस्य स न्रर्थः, तस्यापत्यम् 'अत इञ्' । याष्टीक इति । 'शक्तियष्ट्योरीकक्' । याता इति । इणः परस्य लटः शत्रादेशः, 'इणो यण्' इति यण्, ततः 'तस्येदम्' इत्यण् । तत्रोभयत्रापि यकारस्य पदान्तता नास्ति । अथ प्रतिषेधवचनं किमर्थम् ? उच्यते; यस्मान्न प्राप्तायां वृद्धावैचौ विधीयमानौ तस्या बाधकौ भविष्यतः, यथा—'ब्राह्मणेभ्यो दधि दीयतां तक्रं कौण्डिन्याय' इति दधिदानस्य तक्रदानं बाधकम् । अथापि बाधकौ न स्याताम्, तथापि नित्यत्वादैचोः कृतयोः पश्चाद् वृद्धिर्भवन्ती तयोरेव भविष्यतीति । न चात्र शब्दान्तरप्राप्त्या तयोरप्यैचोरनित्यत्वमाशङ्कनीयम्, न हि तौ शब्दान्तरस्य विधीयेते, अपि त्वभक्तावेव य्वाभ्यां पूर्वौ ।

यद्यपि शब्दान्तरस्य प्राप्तिः स्यात्, तथापि द्वयोरनित्ययोः परत्वादैचोः कृतयोः 'सकृद्गतौ विप्रतिषेधे यद् बाधितं तद् बाधितमेव' इति पुनर्वृद्धिर्न भवति । यद्यपि पुनःप्रसङ्गविज्ञानाद्वृद्धिः स्यात्, तथापीष्टसिद्धिः स्यादेव; विशेषाभावादित्यत आह—

प्रतिषेधवचनमैचोर्विषयप्रक्लृप्त्यर्थम् । इह मा भूद्—दाध्यश्विः, माध्वश्विरिति, न ह्यत्र य्वाभ्यामुत्तरस्य वृद्धिप्रसङ्गोऽस्ति । वृद्धेर-

पदमञ्जरी

नन्वसति तस्मिन्, वैयाकरणी भार्या अस्य वैयाकरणभार्य इति 'वृद्धिनिमित्तस्य' इति पुंवद्भावप्रतिषेधः स्यात्, सति तु प्रतिषेधे न भवति; कथं न भवति, यावता वृद्धेर्निमित्तं ञणका यस्मिंस्तद्धित इति बहुव्रीहिः, विद्यते चात्र णकारः ? सत्यं विद्यते, निमित्तं तु न भवति; 'कुर्वद्रूपे हि निमित्तशब्दो मुख्यः' इत्युक्तम् । ननु च मा भूत् 'तद्धितेष्वचामादेः' इत्यस्या वृद्धेर्निमित्तम्, य एव त्वसौ णित्तद्धिताश्रय ऐज्विधीयते तस्यैव वृद्धिसंज्ञकस्य निमित्तं णकार इति स्यादेव पुंवद्भावप्रतिषेधः ? उच्यते; न हि वस्तुतो या वृद्धिस्तस्या यन्निमित्तं ञकारादिस्तद्धति प्रतिषेधः, किं तर्हि ? वृद्धिरित्येवं या विधीयते तन्निमित्ते । अतः पुंवद्भावप्रतिषेधनिवृत्त्यर्थं वृद्धेः प्रतिषेधो वक्तव्य एव ? न वक्तव्यः; एकस्मिन्भङ्गे विशेषविहितावैचौ सामान्यविहिताया वृद्धेर्बाधकौ भविष्यतः, सत्यपि सम्भवे बाधनं भवतीति न्यायात्; ततश्च पूर्ववत्पुंवद्भावप्रतिषेधो न भविष्यतीति 'य्वाभ्यां पूर्वमैच्' इत्येवास्तु, नार्थः प्रतिषेधेन ? इत्यत आह—*प्रतिषेधवचनमिति* । प्रतिषेधवचने सति याभ्यां य्वाभ्यां परस्य वृद्धिः प्राप्ता प्रतिषिध्यते, ताभ्यामेव पूर्वावैचौ भवत इत्यर्थो भवति, असति हि तस्मिन् यौ कौचन य्वौ गृह्येयाताम् । तस्मादैचोर्विशिष्टो विषयः प्रक्लृप्तो यथा स्यादित्येवमर्थं प्रतिषेधवचनं क्रियत इत्यर्थः । *दाध्यश्विः, माध्वश्विरिति* । दधिप्रियोऽश्वो यस्य स दध्यश्वः । एवं मध्वश्वः, ताभ्याम् 'अत इञ्' ।

न्यासः

प्रतिषेधवचनमित्यादि । प्रक्लृप्तिः=प्रकल्पनम्, व्यवस्थेत्यर्थः । यत्र य्वाभ्यां परस्य वृद्धेः प्रतिषेधः स एवैचोर्विषयः कथन्नाम प्रकल्पेत ? व्यवतिष्ठेतेत्येवमर्थः । प्रतिषेध उच्यते, किमर्थं पुनरैचोर्विषयप्रक्लृप्तिः क्रियते ? इत्यत आह—इह मा भूदिति । यदि प्रतिषेधवचनेनैचोर्विषयव्यवस्था न क्रियेत, तदा दाध्यश्विः, माध्वश्विरित्यत्रापि स्यात् । अतो मा भूदेष दोष इति प्रतिषेधवचनेनैचोर्विषयव्यवस्था क्रियते । दधिप्रियोऽश्वो दध्यश्वः, मधुप्रियोऽश्वो मध्वश्वः—समानाधिकरणाधिकारे 'शाकपार्थिवादीनां समास उत्तरपदलोपश्च' इति मध्यमपदलोपी समासः । अथ क्रियमाणे प्रतिषेधवचने कस्मादेवात्र न भवति, यावता य्वाभ्यां परस्य वृद्धिर्नास्ति ? इत्यत आह—न ह्यत्रेत्यादि । प्रसङ्गे हि सति वृद्धेः प्रतिषेधो भवति, नासति; न चात्र य्वाभ्यां परस्य वृद्धेः प्रसङ्गोऽस्ति, अतः प्रतिषेधो नास्त्येवेत्यभिप्रायः । ननु च 'अचामादेः' इत्यनुवर्त्तते, तेन य्वौ विशिष्येते—अचामादेरचः स्थाने यौ य्वाविति । न च दाध्यश्विरित्यादावेवंविधौ तौ

भावात् प्रतिषेधोऽपि नास्तीत्यप्रसङ्गः ।

उत्तरपदवृद्धेरप्ययं प्रतिषेध इष्यते । पूर्वत्र्यलिन्दे भवः पूर्वत्रै-

पदमञ्जरी

ननु च 'अचामादेः' इत्यनेन य्वौ विशेषयिष्यामः—अचामादेरचः स्थाने यौ य्वाविति ? एवमपि द्वे अशीती अधीष्टः, 'तद्धितार्थ' इति समासः, तमधीष्ट इति 'प्राग्वतेष्ठञ्', द्व्याशीतिकः—अत्र प्राप्नोति । सति तु प्रतिषेधे 'तद्धितेष्वचामादेः' इत्यनुवृत्तेर्याभ्यां परस्य 'तद्धितेष्वचामादेः' इति वृद्धिः प्राप्ता प्रतिषिध्यते, ताभ्यामिति विज्ञायते; अत्र तु 'संख्यायाः संवत्सरसंख्यस्य च' इत्येवमुत्तरपदवृद्धिर्विधीयत इति तस्या निषेधाभावादैजागमाभावः सिद्धः । स्यादेतत्—अचामादेरित्यनुवृत्तं स्वरूपपरं सद् वृद्धेर्विशेषणम्, अचामादेरित्येवं या वृद्धिस्तस्याः प्रसङ्गे तदपवादौ य्वाभ्यां पूर्वमैचो भवत इत्यर्थः, इह तु नैवं वृद्धेः प्रसङ्ग इत्यैचौ न भविष्यत इति ? एवमपि य्वावविशेषितौ स्याताम्, ततश्च दाध्यश्वादौ प्रसङ्गः । न च सकृच्छ्रुतमचामादेरित्येतदेवोभयं विशेषयितुमर्हति, येनाचामादेः स्थाने य्वौ ताभ्यां पूर्वावैचो भवतः, सति तस्मिन्नचामादेरित्येवं वृद्धेः प्रसङ्ग इत्याश्रयणान्न क्वापि दोषः स्यात् । न च तन्त्रावृत्त्येकशेषाणामन्यतमाश्रयणे प्रमाणमस्ति, तस्मात्सुष्ठूक्तम्—प्रतिषेधवचनमैचोर्विषयप्रक्लृप्त्यर्थमिति ।

उत्तरपदवृद्धेरपीति । एतच्च तत्रास्याधिकाराल्लभ्यते । *यत्र त्विति* । एतदप्युत्तरपदेन य्वोर्विशेषणाल्लभ्यते—उत्तरपदस्य यौ य्वौ ताभ्यां परस्य वृद्धिर्न भवति, ताभ्यां च पूर्वमैजागम इति । इह—इश्च अजश्च यजौ, उश्च अजश्च वजौ, तयोरिदं ऐयजम्, औवजमिति ऐचोरभक्तत्वादतन्मध्यपतितत्वाच्च अङ्गग्रहणेनाग्रहणादैयजीयम्, औवजीयमित्यादौ शेषनिघातो न स्यात्, शेषविवक्षायां

न्यासः

स्त इति, न चात्रैचो भविष्यतः, अतो नार्थः ? नैतदस्ति; एकं ह्यचामादिग्रहणम्, तेन यदि य्वौ विशिष्येते तदा वृद्धिरविशेषिता स्यात् । ततश्चेहापि वृद्धेः प्रतिषेधः स्यात्—द्वे अशीती भृतो भूतो भावी वा 'प्राग्वतेष्ठञ्' द्व्याशीतिक इति । अथ वृद्धिर्विशिष्यते—अचामादेरित्येवं वा वृद्धिः, ततो न भवत्येष दोषः । न ह्यत्राचामादेरित्येवं वृद्धिः, किं तर्हि ? 'संख्यायाः संवत्सरसंख्यस्य च' इत्येवम् । किं तर्हि य्वौ न विशेषितौ स्याताम्, ततश्च दाध्यश्विरित्यादावैचौ स्यातामेव । तस्मात् तयोर्विषयव्यवस्थार्थं नेति वक्तव्यम् ।

उत्तरपदवृद्धेरप्ययं प्रतिषेध इष्यत इति । स चोत्तरपदाधिकारेऽस्यानुवर्तमानत्वाल्लभ्यते । पूर्वत्रैयलिन्द इति । अत्र 'दिशोऽमद्राणाम्' इत्युत्तरपदवृद्धौ प्राप्तायां प्रतिषेधः । यद्युत्तरपदवृद्धेरप्ययं प्रतिषेधः, तदा द्व्याशीतिक इत्यत्रापि 'संख्यायाः संवत्सर-

यलिन्दः । यत्र तूत्तरपदसम्बन्धी यण्न भवति तत्र नेष्यते प्रतिषेधः—द्वे अशीती भृतो भूतो भावी वा द्व्याशीतिकः ॥

द्वारादीनां च ॥ ४ ॥

'द्वार'—इत्येवमादीनां य्वाभ्याम् उत्तरपदस्याचामादेरचः स्थाने वृद्धिर्न भवति, पूर्वौ तु ताभ्यामैजागमौ भवतः । द्वारे नियुक्तो दौवारिकः । द्वारपालस्येदं दौवारपालम् । तदादिविधिश्चात्र भवति ।

पदमञ्जरी

च वृद्धाच्छो न स्यात्, प्रातिपदिकस्यावृद्धत्वात् ? उच्यते; यद्येवंविधमभिधानमस्ति, ततः पूर्वशब्द आवर्तयितव्यः, तत्रैकोऽवयववचनः, अपरो व्यवस्थावचनः—य्वाभ्यां पूर्वावैचौ भवतस्तौ चाङ्गस्यावयवाविति ।

अत्र संग्रहश्लोकौ—

नाप्राप्ताया हि वृद्धेः प्रतिपदविधिरैज्बाधको नञ् किमर्थो
याभ्यां य्वाभ्यां परस्यैच् प्रसजति तत एवैष पूर्वो यथा स्यात् ।
मा दाध्यश्वादिके भूदिति ननु विहितौ यावचां स्थान आदे-
र्य्वौ ताभ्यामैजिहैवं न भवति इति चेद् द्वे अशीती अधीष्टे ॥
स्यादैज् व्याशीतिकेऽङ्गाद्यच इति विहितस्यैवमैच्चेत्प्रसङ्गाद्
य्वौ न स्यातां विशिष्टौ श्रुतमपि च सकृन्नोभयं भेत्तुमर्हम् ।
स्यादेतस्योत्तरत्राप्यधिकृतिरिह च य्वोः पदस्योत्तरस्यै-
वं पूर्वत्रैयलिन्दे भवति, न च भवेद् द्वे अशीती अधीष्टे ॥

द्वारादीनां च ॥ *दौवारिक इति* । 'तत्र नियुक्तः' इति ठक् । *द्वारपालस्येदं दौवारपालमिति* । 'संज्ञापूर्वको विधिरनित्यः' इति वृद्धलक्षणश्छो न भवति, 'कलापिनोऽण्' इत्यत्राण्ग्रहणस्याधिकविधानार्थत्वाद्वा । कथं पुनर्द्वारशब्दस्य पाठे द्वारपालशब्दस्य विधिरयं भवति ? तत्राह—*तदादिविधिश्चात्र भवतीति* ।

न्यासः

संख्यस्य च' इति या वृद्धिरुत्तरपदस्य प्राप्तेत्यस्या अपि प्रतिषेधः स्यादित्यत आह—यत्र त्वित्यादि । कथं पुनरिष्यमाणोऽप्यत्र प्रतिषेधो न भवति ? उत्तरपदस्याचामाद्येनाचा हि य्वोर्विशेषणत्वात् । उत्तरपदसम्बन्धी योऽचामादिरच् तस्य स्थाने यौ य्वौ ताभ्यामुत्तरपदस्य वृद्धिर्न भवति । न च द्व्याशीतिक इत्यत्रोत्तरपदस्याचामादेरचः स्थाने यकार इति नात्र वृद्धेः प्रतिषेधो भवतीति ॥

द्वारादीनाञ्च ॥ दौवारिक इति । 'तत्र नियुक्तः' इति ठक् । द्वारपालस्येदं दौवारपालमिति । 'तस्येदम्' इत्यण् । प्रायेण तु पुस्तके द्वारपालस्येदं दौवारपालिकमिति

स्वर—स्वरमधिकृत्य कृतो ग्रन्थः सौवरः। सौवरोऽध्यायः। सौवर्यः सप्तम्य इति। व्यल्कश—व्यल्कशे भवः वैयल्कशः। स्वति—स्वस्तीत्याह सौवस्तिकः। स्वर्—स्वर्भवः सौवः।

॥ अव्ययानां भमात्रे टिलोपः ॥। स्वर्गमनमाह सौवर्गमिकः।

स्वाध्याय इति केचित्पठन्ति, तदनर्थकम्। शोभनोऽध्याय इत्येतस्यां व्युत्पत्तौ तु पूर्वेणैव सिद्धम्। अथाप्येवं व्युत्पत्तिः क्रियते—स्वोऽध्यायः स्वाध्याय इति? एवमप्यत्रैव स्वशब्दस्यैव पाठात्सिद्धम्। तदादावपि हि वृद्धिरियं भवत्येव।

स्फ्यकृत—स्फ्यकृतस्यापत्यं स्फैकृतः। स्वादुमृदुन इदं सौवादुमृदवम्।

पदमञ्जरी

अत्र च कारणं देविकादिसूत्र एवोक्तम्। ज्ञापकं चात्र वक्ष्यति। *सौवरोऽध्याय इति*। स पुनः शन्तनुप्रणीतः, फिषित्यादिकः। 'सौवर्यः सप्तम्यस्तदन्तसप्तम्यः' इति भाष्ये।

शोभनोऽध्यायः स्वाध्याय इति। आङत्र मध्ये प्रक्षेप्तव्यः, 'अन्येषामपि दृश्यते' इति वा उत्तरपदादेर्दीर्घत्वम्। *एवमपीत्यादि*।

न्यासः

पाठः, स चायुक्तः; न हि तस्येदमित्यत्रार्थे द्वारपालशब्दात् लक्षणेन केनचिट्ठग्विहितः।

क्वचित् पुनर्द्वारपालस्यापत्यं दौवारपालिक इति पाठः, तत्र 'रेवत्यादिभ्यष्ठक्' इति ठक्। ननु तत्र द्वारपालीशब्दः पठ्यते, न तु द्वारपालशब्दः? एवं तर्हि मन्यते—द्वारपालशब्दस्तत्र पठितव्यः, स द्वारपालीशब्दमपि ग्राहयिष्यति; 'प्रातिपदिकग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्यापि ग्रहणम्' इति न्यायात्। ये तु तत्र द्वारपालशब्दं न पठन्ति, तेऽपत्यार्थे दौवारपालिरितीञन्तमुदाहरन्ति। कथं पुनर्द्वारस्य गणे पाठे द्वारपालस्य भवति? अत्रापि द्वारादिभिराद्यचो विशेषणात्—द्वारादीनां शब्दानामचां मध्ये य आदिरजिति। वक्ष्यमाणाद्वा तदादिविधेर्ज्ञापकात्। सौवर इति। स्वरमधिकृत्य कृतो ग्रन्थ इति 'अधिकृत्य कृते ग्रन्थे' इत्यण्। सौवर्य्य इति। 'टिड्ढाणञ्' इति ङीप्। वैयल्कश इति। 'तत्र भवः' इत्यण्। सौवस्तिक इति। 'तदाहेति माशब्दादिभ्य उपसंख्यानम्' इति ठक्। सौवर्गमनिक इति। 'आहौ प्रभूतादिभ्य उपसंख्यानम्' इति ठक्।

पूर्वेणैव सिद्धमिति। वकारस्य पदान्तत्वात् तत्रैतत् स्यात्। यद्येवं व्युत्पत्तिः क्रियते—स्वोऽध्यायः स्वाध्यायः, तदाऽपदान्तत्वान्न प्राप्नोति, तस्यां व्युत्पत्तावर्थवान् स्वाध्यायशब्दस्य पाठः? इत्यत आह—अथाप्येवमित्यादि।

श्वन्—शुन इदं शौवनम् । अणि 'अन्' इति प्रकृतिभावः । शुनो विकारो मांसं शौवम् । 'प्राणिरजतादिभ्योऽञ्' इत्यञ् । श्वादंष्ट्रायां भवः शौवादंष्ट्रो मणिः । स्वस्येदं सौवम् । स्वग्रामे भवः सौवग्रामिकः । अध्यात्मादित्वाट्ठञ् । अपदान्तार्थोऽयमारम्भः ।

द्वार । स्वर । स्वाध्याय । व्यल्कश । स्वस्ति । स्वर् । स्फ्यकृत । स्वादुमृदु । श्वन् । स्व । द्वारादिः ॥

न्यग्रोधस्य च केवलस्य ॥ ५ ॥

न्यग्रोधशब्दस्य केवलस्य यकारादुत्तरस्याचामादेरचः स्थाने वृद्धिर्न भवति, तस्माच्च पूर्वमैकार आगमो भवति । न्यग्रोधस्य विकारो नैयग्रोधश्चमसः ।

केवलस्येति किम् ? न्यग्रोधमूले भवाः शालयः न्याग्रोधमूला शालयः । 'न्यग्रोहयतोति न्यग्रोधः'—इति व्युत्पत्तिपक्षे नियमार्थम्, अव्युत्पत्तिपक्षे विध्यर्थम् ॥

पदमञ्जरी

यद्यत्र स्वशब्दः पठ्यते, किमायातं स्वाध्यायशब्दस्य ? तत्राह—*तदादावपि हीति* । स्वार्थिक-स्वाभाविकादयस्तु *भाष्यप्रयोगात्साधवः* । *स्फैयकृत इति* । ऋषित्वादण् । *शौवादंष्ट्रो मणिरिति* । 'शुनो दन्तदंष्ट्रा' इति दीर्घत्वम्, पूर्ववदण् ॥

न्यग्रोधस्य च केवलस्य ॥ *नैयग्रोध इति* । नीचैर्गतौ प्ररोहैर्वर्धत इत्यर्थः ।

अव्युत्पत्तिपक्षे तु विध्यर्थमिति । अपदान्तत्वाद्यकारस्य । अथास्मिन्नपि पक्षे

न्यासः

कथं पुनः स्वशब्दात् स्वाध्यायशब्दस्य सिद्ध्यति ? इत्याह–तदादावपि हीत्यादि । स्फैयकृत इति । 'ऋष्यन्धकवृष्णिकुरुभ्यश्च' इत्यण् । सौवादुमृदव इति । अत्रापि 'तस्येदम्' इत्यण् ।

एवं शौवनमित्यत्रापि । शौवमिति । 'नस्तद्धिते' इति टिलोपः । शौवादंष्ट्र इति । 'अन्येषामपि' इति दीर्घः ॥

न्यग्रोधस्य च केवलस्य ॥ नैयग्रोध इति । 'तस्य विकारः' इत्यण् ।

न्यग् रोहतीति न्यग्रोध इति । न्यञ्चतीति ऋत्विगादिनाऽञ्चतेः क्विन्, 'क्विन्-प्रत्ययस्य कुः' इति कुत्वम्—ककारः, नेर्यणादेशः । न्यक्पूर्वाद्रुहेः पचाद्यच् । तत्र 'न्यङ्क्वादीनाञ्च' इति हकारस्य घकारः, 'झलां जशोऽन्ते' इति ककारस्य गकारः, लघूपधगुणः—एवं यदा न्यग्रोधशब्दो व्युत्पाद्यते तदा पदान्तत्वाद् यकारस्य 'न य्वाभ्याम्'

न कर्मव्यतिहारे ॥ ६ ॥

कर्मव्यतिहारे यदुक्तं तन्न भवति। प्रतिषेधागमयोरयं प्रतिषेधः। व्यावक्रोशी, व्यावलेखी, व्यावचर्ती, व्यावहासी वर्त्तते। 'कर्मव्यतिहारे णच् स्त्रियाम्' इति णच् प्रत्ययः, तदन्तात् 'णचः स्त्रियामञ्' ॥

स्वागतादीनां च ॥ ७ ॥

'स्वागत'—इत्येवमादीनां यदुक्तं तन्न भवति। स्वागतमित्याह स्वागतिकः। स्वध्वरेण चरति स्वाध्वरिकः[1]। स्वङ्गस्यापत्यं स्वाङ्गिः। व्यङ्गस्यापत्यं व्याङ्गिः। व्यडस्यापत्यं व्याडिः। व्यवहारेण चरति

पदमञ्जरी

केवलग्रहणं किमर्थम्, यावता न्यग्रोधस्येत्युच्यते, तत्र कः प्रसङ्गो यत्तदादौ स्यात्? ज्ञापनार्थं तु। एतज्ज्ञापयति—अस्मिन्प्रकरणे यान्युपात्तानि तानि तदादिवृद्धिभाजोऽचो विशेषणानीति ॥

न कर्मव्यतिहारे ॥ *कर्मव्यतिहारे यदुक्तमिति*। यदस्मिन्प्रकरणे उक्तं तत्कर्मव्यतिहारे न भवतीत्यर्थः ॥

स्वागतादीनां च ॥ व्यावक्रोशीत्यादौ व्यवपूर्वो धातुः कर्मव्यतिहारे दृष्ट इति व्यवहारशब्दोऽपि कर्मव्यतिहारे वर्त्तते, ततश्च पूर्वेणैवात्र सिद्धेरत्रास्य

न्यासः

इत्यादिनैव सिद्धे नियमार्थमेतत्—केवलस्यैव यथा स्यात्, तदादेर्मा भूदिति। अव्युत्पत्तिपक्षे विध्यर्थमेतदिति। अपदान्तत्वाद् यकारस्य।

न कर्मव्यतिहारे ॥ यदुक्तमिति। वृद्धिप्रतिषेधः, ऐजागमश्च। व्याक्रोशीत्यादि। 'क्रुश आह्वाने', 'लिख अक्षरविन्यासे', 'चर्च अध्ययने' चुरादिः, 'हसे हसने'—एभ्यो व्यवपूर्वेभ्यो णच्, तदन्तादञ्। अत्र यथोक्ते कार्ये प्रतिषिद्धे वृद्धिरेव भवति, द्वौ प्रतिषेधौ प्रकृत्यर्थं गमयत इतिं कृत्वा। 'टिड्ढाणञ्' इति ङीप्।

स्वागतादीनां च ॥ स्वागतिक इति। शोभनमागतं स्वागतम्। 'तदाहेत्यादौ प्रभूतादिभ्य उपसंख्यानम्' इति ठक्। स्वाध्वरिक इति। अत्रापि 'चरति' इति ठक्। शोभनोऽध्वरः स्वध्वरः। स्वाङ्गिरित्यादि। स्वाङ्गिर्व्याङ्गिर्व्याडिरिति 'अत इञ्'। शोभनान्यङ्गान्यस्य स्वङ्गः, विगतान्यङ्गान्यस्य व्यङ्गः, विगतोऽडोऽस्य व्यडः। व्यवहरणं व्यवहारः, भावे घञ्। ननु च व्यवहारशब्दोऽयं कर्मव्यतीहारे वर्तते, तत्र 'न कर्मव्यतीहारे' इति प्रतिषेधः सिद्धः, तत् कस्मादिह पठ्यते? इत्याह—व्यवहारशब्दोऽयमिति। किं पुनर्लौकिकम्? लौकिकं पुनर्वृत्तं येनाचारेण व्यवहारा-

---

१. 'स्वध्वरिकः' इति क्वचित् पाठः। स तु प्रामादिकः।

व्यावहारिकः। व्यवहारशब्दोऽयं लौकिके वृत्ते वर्त्तते, न तु कर्मव्यतिहारे। स्वपतौ साधुः स्वापतेयः। द्वारादिषु स्वशब्दपाठादत्र प्राप्तिः।

स्वागत। स्वध्वर। स्वङ्ग। व्यङ्ग। व्यड। व्यवहार। स्वपति। स्वागतादिः॥

श्वादेरिञि ॥ ८ ॥

श्वादेरङ्गस्य इञि परतो यदुक्तं तन्न भवति। श्वभस्त्रस्यापत्यं श्वाभस्त्रिः। श्वादंष्ट्रिः। श्वन्शब्दो द्वारादिषु पठ्यते, तत्र च तदादिविधिर्भवतीत्येतदेव वचनं ज्ञापकम्।

॥ इकारादिग्रहणं कर्त्तव्यं श्वागणिकाद्यर्थम् ॥। श्वगणेन चरति

पदमञ्जरी

पाठोऽनर्थक इत्याशङ्क्याह—*व्यवहारशब्दोऽयमिति*। *द्वारादिषु स्वशब्दस्य पाठादत्र प्रसङ्ग इति*। 'तदादेरपि तत्र ग्रहणं भवति' इत्युक्तमेव॥

श्वादेरिञि॥ *तत्र चेत्यादि*। यदि तत्र तदादिविधिर्न स्यात् एतद्वचनमनर्थकम्, कथम्? केवलश्वन्शब्दो द्वारादिषु पठ्यते, तत्र कः प्रसङ्गो यत्तदादेः स्यात्! *तदादिविधिर्भवतीति*। अस्मिन्प्रकरणे यदुक्तं तद्वृद्धिभाजोऽचो विशेषणमित्यस्मिन्नर्थे ज्ञापकमित्यर्थः। *इकारादिग्रहणं चेत्यादि*। श्वादेरितीति वक्तव्यमित्यर्थः। तत्र

न्यासः

ल्लोके व्यावहारिक इत्युच्यत तद्वेदितव्यम्। स्वापतेयमिति। 'पथ्यतिथिवसतिस्वपतेर्ढञ्'। कथं पुनरत्र प्राप्तिः, यावता नास्य वकारः पदान्तः? इत्याह—द्वारादिषु स्वशब्दपाठादस्य प्राप्तिरिति। तदादिविधिनेत्यभिप्रायः। यथा तदादिविधिर्भवति तथा तत्रैवोक्तम्॥

श्वादेरिञि॥ श्वाभस्त्रिः, श्वादंष्ट्रिरिति। श्वेव भस्त्रा यस्य, शुन इव दंष्ट्रा यस्येति बहुव्रीहिः, उपसर्जनह्रस्वत्वम्। केन पुनः श्वादेर्वृद्धिप्रतिषेधः प्राप्नोति, यतोऽयं प्रतिषेध उच्यते, न ह्यस्य वकारः पदान्तः? इत्यत आह—श्वशब्दो द्वारादिषु पठ्यत इति। ननु च केवलः श्वशब्दो द्वारादिषु पठ्यते, तत्र कः प्रसङ्गो यस्तदादेः स्यात्! 'यस्मिन् विधिस्तदादावल्ग्रहणे' इति तदादिविधिरिति चेत्? नैतदस्ति; सप्तमीनिर्दिष्टे ह्यल्ग्रहणे च सति तदादिविधिर्भवति, न चात्रैतदुभयमस्तीत्यत आह—तत्र चेत्यादि। यदि तत्र तदादिविधिर्न स्यात्, तदैतत् प्रतिषेधवचनमनर्थकं स्यात्; प्राप्त्यभावादित्यभिप्रायः। ज्ञापकस्य प्रयोजनम्—शौवादंष्ट्रो मणिरित्यादौ वृद्धिप्रतिषेधः।

इकारादिग्रहणं कर्तव्यमिति। इकारादितद्धितो गृह्यते, येन तदिकारादिग्रहणं व्याख्यानं कर्त्तव्यमित्यर्थः। किमर्थमित्याह—श्वागणिकाद्यर्थमिति। श्वागणिकादीनामर्थः—

श्वागणिकः । श्वायूथिकः ।

तदन्तस्य चान्यत्रापि तद्धिते प्रतिषेध इष्यते । श्वाभस्त्रेरिदं श्वाभस्त्रम् ॥

पदान्तस्यान्यतरस्याम् ॥ ९ ॥

श्वादेरङ्गस्य पदशब्दान्तस्यान्यतरस्यां यदुक्तं तन्न भवति । श्वापदस्येदं श्वापदम्, शौवापदम् ॥

उत्तरपदस्य ॥ १० ॥

'उत्तरपदस्य' इत्ययमधिकारः, 'हनस्तोऽचिण्णलोः' इति प्रागे-

पदमञ्जरी

वर्णग्रहणे सप्तमीनिर्देशात्तदादिविधिः । *श्वागणिक इति* । 'श्वगणाट्ठञ्' इति ठञ् । *तदन्तस्येति* । इञन्तस्य । *श्वाभस्त्रमिति* । 'इञश्च' इत्यण् । तन्निमित्तो वृद्धिप्रतिषेधः, ऐजागमश्च भिन्नकक्षत्वादशक्य इञाश्रयेण प्रतिषेधेन निवारयितुमिति वचनारम्भः ॥

उत्तरपदस्य ॥ उत्तरत्र 'अचामादेः' इत्यनुवृत्तेरुत्तरपदस्याचामादेर्वृद्धिर्वेदितव्या ।

ननु च 'अवयवादृतोः' इत्यादौ 'अवयवाद्' इत्यादिका पञ्चमी, तत्रान्तरेणाप्युत्तरपदग्रहणमुत्तरपदस्यैव भविष्यति ? अत आह—*यत्रेति* । आदिपदेन 'हृद्भगसिन्ध्वन्ते पूर्वपदस्य च', अनुशतिकादीनां च', 'देवताद्वन्द्वे च'—इत्येतेषां

न्यासः

प्रयोजनं यस्मिंस्तत् तथोक्तम् । अर्थस्तु तेषामादिवृद्धिरेव । तत्रेदं व्याख्यानम् = इञ्ग्रहणमिहेकारादेस्तद्धितस्योपलक्षणार्थम्, तेनान्यत्रापि तद्धिते प्रतिषेधो भवतीति ।

तदन्तस्येति । इञन्तस्यान्यत्रापीति । अणि । कथं पुनरिष्यमाणोऽन्यत्र लभ्यते, यावतान्यत्रापि तद्धित उत्पन्न इञः 'यस्येति च' इति लोपेन भवितव्यम् ? नैष दोषः; इञीति नेयं निमित्तसप्तमी, किं तर्हि ? परसप्तमी । निमित्तसप्तम्यामण्निमित्ताया वृद्धेः प्रतिषेधस्य प्रतिषेधो न स्यात् । परसप्तम्यां तु यद्यपि लोपः क्रियते, तथापि स्थानिवद्भावात् प्रतिषेधः सिध्यति । श्वाभस्त्रमिति । 'इञश्च' इत्यण् ॥

पदान्तस्यान्यतरस्याम् ॥ पूर्वेण नित्ये प्राप्ते प्रतिषेधे विकल्प उच्यते । पदान्तस्येति । पदशब्दान्तस्येत्यर्थः । श्वापदमिति । शुन इव पदमस्येति श्वपदः, तस्येदं श्वापदम् । शौवापदमिति । 'अन्येषामपि दृश्यते' इति दीर्घः ।

उत्तरपदस्य ॥ अङ्गस्याचामादेरचो वृद्धौ प्राप्तायामिदमुच्यते । ननु च 'अवयवादृतोः' इत्यादौ पञ्चमीनिर्देशादन्तरेणाप्युत्तरपदाधिकारम् 'तस्मादित्युत्तरस्य' इत्युत्तर-

तस्मात् यदित ऊर्ध्वमनुक्रमिष्यामः, 'उत्तरपदस्य' इत्येवं तद्वेदितव्यम् । वक्ष्यति—"'अवयवादृतोः' । पूर्ववार्षिकम् । अपरवार्षिकम् । पूर्वहैमनम् । अपरहैमनम्" ।

यत्र पञ्चमीनिर्देशो नास्ति—'जे प्रोष्ठपदानाम्' इत्येवमादौ, तदर्थमुत्तरपदाधिकारः ।

पञ्चमीनिर्देशेष्वपि विस्पष्टार्थम्, वृद्धेश्च व्यपदेशार्थम् । 'उत्तरपदवृद्धौ सर्वं च' इत्युत्तरपदाधिकारे या वृद्धिरित्येवं विज्ञायते ॥

पदमञ्जरी

ग्रहणम् । एषु योगेषु पञ्चमीनिर्देशाभावादसत्यस्मिन्नधिकारेऽङ्गस्याचामादेरचो वृद्धिः स्यात्, नोत्तरपदस्य । वचनं तु नियमार्थं स्यात्—ज एव प्रोष्ठपदानाम्, नान्यत्र । प्रोष्ठपदानामेव वा जे इति । वचनसामर्थ्याद्वा पूर्वपदस्यैवानाद्यचो वृद्धिविधानार्थं स्यात् । तस्मादेतदर्थमेवायमधिकारः कर्त्तव्यः ।

किमिदानीं पञ्चमीनिर्देशेष्वस्यानुयोग एव ? नेत्याह—*पञ्चमीनिर्देशेष्वपीति* । *वृद्धेश्च व्यपदेशार्थमिति* । उत्तरपदाधिकारे विहिता या वृद्धिरिति व्यपदेशो यथा स्यादित्येवमर्थमित्यर्थः । क्व पुनरेवंविधेन व्यपदेशेन प्रयोजनम् ? इत्यत आह—*उत्तरपदवृद्धौ सर्वं चेत्यत्रेति* । सर्वभासः, सर्वकार इत्यादौ मा भूदित्येवमर्थं तत्रैवमाश्रितम् ॥

न्यासः

पदस्यैव भविष्यति, तत् किमुत्तरपदाधिकारेण ? इत्यत आह—यत्रेत्यादि । आदिशब्देन 'ह्रद्रगसिन्ध्वन्ते पूर्वपदस्य', 'अनुशतिकादीनाञ्च', 'देवताद्वन्द्वे च'—इत्येवमादयो गृह्यन्ते । एषु पञ्चमीनिर्देशाभावादसत्युत्तरपदाधिकारेऽङ्गस्याचामादेरच एव वृद्धिः स्यात्, नोत्तरपदस्य । तस्मात् तदर्थमुत्तरपदाधिकारः क्रियते ।

यद्येवम्, इह 'अवयवादृतोः' इत्येतन्नोपन्यसनीयम्, अत्र पञ्चमीनिर्देशस्य विद्यमानत्वात् ?—इति चोद्यमाशङ्क्यान्यार्थं क्रियमाणस्य यत्रापि पञ्चमीनिर्देशोऽस्ति, तत्रापि प्रासङ्गिकं कार्यमाह—पञ्चमीनिर्देशेष्वपीत्यादि । प्रयोजनान्तरमप्याह—वृद्धेश्चेत्यादि । उत्तरपदाधिकारे या विहिता वृद्धिरित्येष व्यपदेशो वृद्धेर्यथा स्यादित्येवमर्थञ्चोत्तरपदाधिकारः क्रियते । किं पुनः कारणमेवं वृद्धेर्व्यपदेशः प्रार्थ्यते ? इत्याह—उत्तरपदवृद्धावित्यादि । उत्तरपदाधिकारे विहिते वृद्धिमत्युत्तरपदे पूर्वपदस्यान्तोदात्तत्वं यथा स्यादित्येवमर्थम् । 'उत्तरपदवृद्धौ सर्वञ्च' इत्यत्रोत्तरपदाधिकारे या विहिता वृद्धिरित्येवं विज्ञायते । एतत्कथं शक्यते विज्ञातुम् ? यदि व्यपदेशार्थं उत्तरपदाधिकारः क्रियते, नान्यथा । तस्माद् व्यपदेशार्थश्चोत्तरपदाधिकारः कर्त्तव्यः ॥

अवयवादृतोः ॥ ११ ॥

अवयववाचिन उत्तरस्य ऋतुवाचिन उत्तरपदस्याचामादेरचो वृद्धिर्भवति तद्धिते ञिति, णिति, किति च परतः । पूर्ववार्षिकम् । पूर्वहैमनम् । अपरवार्षिकम् । अपरहैमनम् । पूर्वं वर्षाणाम्, अपरं वर्षाणामित्येकदेशिसमासः । 'तत्र भवः' इत्येतस्मिन्नर्थे 'वर्षाभ्यष्ठक्', 'हेमन्ताच्च', सर्वत्राण् च तलोपश्च' इत्यणप्रत्ययः, तत्र ऋतोर्वृद्धिमद्विधौ 'अवयवात्' इति तदन्तविधिः ।

अवयवादिति किम् ? पूर्वासु वर्षासु भवं पौर्ववर्षिकम् । 'कालाट्ठञ्' इति ठञ् । अवयवपूर्वस्यैव तदन्तविधिः, नान्यस्य ॥

सुसर्वार्धाज्जनपदस्य ॥ १२ ॥

पदमञ्जरी

अवयवादृतोः ॥ *ऋतोर्वृद्धिमद्विधावित्यादि* । ऋतोः=ऋतुवाचिनः शब्दाद्वृद्धिमद्विधौ=वृद्धिनिमित्ते प्रत्यये विधीयमाने तदन्तविधिः, ऋतुशब्दान्तादपि प्रत्ययो भवतीत्यर्थः । किं सर्वत्र ? नेत्यत आह—*अवयवादिति* । अवयववचनात् परो यदा ऋतुवचनस्तदेत्यर्थः । ये तु–अवयवानामिति षष्ठीबहुवचनान्तं पठन्ति, तेषां न समीचीनोऽर्थः । तथा च 'सुसर्वार्धदिक्शब्देभ्यः' इति पञ्चम्या निरदेशि । *पूर्वासु वर्षासु भव इति* । 'तद्धितार्थ' इति समासः । अन्ये तु–अदिक्शब्दत्वाद्विशेषणसमासं मन्यन्ते । अथात्रापि तदन्तविधिना वर्षाभ्यष्ठगेव कस्मान्न भवति ? अत आह—*अवयवपूर्वस्यैव हीति* ॥

न्यासः

अवयवादृतोः ॥ नेदं स्वरूपग्रहणम् ? किं तर्हि ? अर्थग्रहणम् । तथा ह्यवयवादित्युच्यते, ऋतोश्चार्थ एवावयवी भवति । अवयवित्वेनर्त्तौ विज्ञायमानेऽर्थनिर्देशोऽयं विज्ञायते, ततश्चावयववाचिनः पूर्वपदादुत्तरस्यर्तुवाचिनः कार्यं विज्ञायत इत्याह—**अवयववाचिन इत्यादि** । **एकदेशिसमास इति** । पूर्वापरादिसूत्रेण । ननु ग्रहणवता प्रातिपदिकेन तदन्तविधिः प्रतिषिध्यते, तत् कथं वर्षाहेमन्ताभ्यां प्रत्ययो विधीयमानस्तदन्ताभ्यां लभ्यते ? इत्याह—**तत्र ऋतो वृद्धिमद्विधाववयवानामिति** ।

पौर्ववर्षिक इति । पूर्वाश्च ता वर्षाश्चेति विशेषणसमासं कृत्वा भवार्थे तद्धितो विधेयः । पूर्वशब्दोऽत्र कालवाची, न त्ववयववाचीत्यङ्गस्यादिवृद्धिरेव भवतीति । अथात्रापि तदन्तविधिना ठक् कस्मान्न भवति ? इत्याह—**अवयवपूर्वस्यैव हीत्यादि** ॥

सुसर्वार्धाज्जनपदस्य ॥ जनपदस्येति नेदं स्वरूपग्रहणम्, उत्तरसूत्रे 'अमद्रा-

सु, सर्व, अर्ध—इत्येतेभ्य उत्तरस्य जनपदवाचिन उत्तरपदस्याचामादेरचो वृद्धिर्भवति तद्धिते ञिति, णिति, किति च परतः। सुपाञ्चालकः। सर्वपाञ्चालकः। अर्धपाञ्चालकः। 'जनपदतदवध्योश्च', 'अवृद्धादपि बहुवचनविषयात्' इति वुञ्। 'सुसर्वार्धदिक्शब्देभ्यो जनपदस्य' इति तदन्तविधिः॥

दिशोऽमद्राणाम्॥ १३॥

दिग्वाचिन उत्तरस्य जनपदवाचिनो मद्रवर्जितस्याचामादेरचो वृद्धिर्भवति तद्धिते ञिति, णिति, किति च परतः। पूर्वपाञ्चालकः। अपरपाञ्चालकः। दक्षिणपाञ्चालकः। पूर्ववत्तदन्तविधिः प्रत्ययश्च।

दिश इति किम्? पूर्वः पञ्चालानां पूर्वपञ्चालः, तत्र भवः पौर्वपञ्चालकः। आपरपञ्चालकः। अमद्राणामिति किम्? पौर्वमद्रः। आपरमद्रः। 'मद्रेभ्योऽञ्' इत्यञ्प्रत्ययः॥

पदमञ्जरी

सुसर्वार्धाज्जनपदस्य॥ जनपदवाचिन इति। स्वरूपग्रहणं तु न भवति; उत्तरसूत्रे मद्रप्रतिषेधात्। *सुसर्वार्धेत्यादि।* जनपदवाचिनः शब्दस्यानन्तरे प्रत्यये विधीयमाने तदन्तस्यापि ग्रहणं भवति, यदि सुप्रभृतिभ्यः परः सम्भवतीत्यर्थः॥

दिशोऽमद्राणाम्॥ पूर्वपाञ्चालक इति। तद्धितार्थे समासः। *पौर्वपञ्चालक इति।* अवयववाच्यत्र पूर्वशब्दः, एकदेशिसमासाद् वुञ्प्रत्ययः। अदिक्शब्दत्वाद्

न्यासः

णाम्' इति निषेधात्। उत्तरसूत्रे हीदमेव जनपदग्रहणमनुवर्त्तते, ततोऽत्र यदि स्वरूपग्रहणं स्यात्, मद्राणां प्रतिषेधोऽनर्थकः स्यात्, तस्मादर्थस्येदं ग्रहणम्, तेन जनपदवाचिनः कार्यं विज्ञायत इत्याह—सुसर्वार्ध इत्येतेभ्य उत्तरस्य जनपदवाचिन इत्यादि। सुपाञ्चालक इति। शोभनाः पञ्चाला इति प्रादिसमासः। सर्वपाञ्चालक इति। 'पूर्वकालैक' इत्यादिना कर्मधारयः। अर्धपाञ्चालक इति। 'अर्धं नपुंसकम्' इत्यर्धशब्देन तत्पुरुषः। सर्वत्र शैषिके जातादावर्थे तद्धितः। कथं जनपदात् 'जनपदतदवध्योश्च' इत्युच्यमानः प्रत्ययस्तदन्ताद् भवति? इत्याह—सुसर्वार्धदिक्शब्देभ्य इत्यादि।

दिशोऽमद्राणाम्॥ पूर्वपाञ्चालक इति। पूर्वेषु पञ्चालेषु भव इति तद्धितार्थे समासः, ततो वुञ्। दिश इति किम्? पूर्वं पञ्चालानां पूर्वपञ्चालः[1]। पूर्वापरादि-

१. चिन्त्यमिदम्; एकाधिकरणस्याभावात्। जनपदत्वेन बहुत्वं तु नानेकाधिकरणवदिति केचित्। (प्र० सं० स०)।

प्राचां ग्रामनगराणाम् ॥ १४ ॥

प्राचां देशे ग्रामनगराणां दिश उत्तरेषामचामादेरचो वृद्धिर्भवति तद्धिते ञिति, णिति, किति च परतः ।

ग्रामाणाम्—पूर्वेषु कामशम्यां भवः पूर्वैषुकामशमः । अपरैषुकामशमः । पूर्वकार्ष्णमृत्तिकः । अपरकार्ष्णमृत्तिकः ।

नगराणाम्—पूर्वस्मिन्पाटलिपुत्रे भवः पूर्वपाटलिपुत्रकः । अपरपाटलिपुत्रकः । पूर्वकान्यकुब्जः । अपरकान्यकुब्जः ।

पदमञ्जरी

आदिवृद्धिरेव भवति । यद्येवम्, वुञापि न भवितव्यमदिक्शब्दत्वादेव ? अस्त्यत्र विशेषः, सुसर्वार्द्धाद्दिक्शब्देभ्य इति तदन्तविधौ शब्दग्रहणं क्रियते—दिशि दृष्टः शब्दो दिक्शब्द इत्येवं यथा विज्ञायेत, वृद्धिविधौ तु दिश इत्येतावदुच्यते । अन्ते त्वणन्तमेव प्रत्युदाहरणं पठन्ति ॥

प्राचां ग्रामनगराणाम् ॥ 'प्राचाम्' इति नाचार्यनिर्देशः; जनपदादिभिर्देशैः साहचर्यात् ।

पूर्वैषुकामशम इति । पूर्वा चासाविषुकामशमी चेति 'दिक्संख्ये संज्ञायाम्' इति समासः, ततो भवार्थे 'दिक्पूर्वपदादसंज्ञायां ञः' इति ञप्रत्ययः ।

पूर्वपाटलिपुत्रक इति । पूर्ववत्समासः, 'रोपधेतोः प्राचाम्' इति वुञ् । यद्यप्येकमेव पाटलिपुत्रम्, तथापि पाटलिपुत्रस्यैकदेशे पाटलिपुत्रशब्दस्य वृत्तेः पूर्वत्वविशेषणं युक्तमेव ।

न्यासः

सूत्रेणैकदेशिसमासः, तत्र भवः पौर्वपञ्चालः[1] । दिशि यो वर्त्तते स इह दिक्शब्दोऽभिप्रेतः । न चायं पूर्वशब्दो दिशि वर्त्तते, किं तर्हि ? अवयवे । तेन पूर्वपदवृद्धिरेव भवति । योगविभाग उत्तरार्थः—प्राचां ग्रामनगराणां दिश एवोत्तरपदस्य यथा स्यात्, सुसर्वार्धान्मा भूदिति ॥

प्राचां ग्रामनगराणाम् ॥ 'जनपदस्य' इत्यनुवर्त्तते, तेन प्राचामित्येतद् देशग्रहणं विज्ञायते, न त्वाचार्यग्रहणमिति मत्वाऽऽह—प्राचां देशे ग्रामाणामित्यादि । पूर्वैषुकामशम इति । पूर्वा चासाविषुकामशमी चेति 'दिक्संख्ये संज्ञायाम्' इति समासः, ततो भवार्थे 'दिक्पूर्वपदादसंज्ञायां ञः' इति । पूर्वपाटलिपुत्रक इति । पूर्वस्मिन् पाटलिपुत्रे भव इति पूर्ववत् तद्धितार्थे समासः, 'रोपधेतोः प्राचाम्' इति वुञ् ।

---

१. 'पौर्वपञ्चालकः' इत्यपि क्वचित्, स चायुक्तः; यथाह नागेशः—"अत्र पूर्वशब्दो देशवाची । कालवाचीत्यपि कश्चित् । दिक्शब्दपदेन च दिग्वाचिशब्दस्यैव ग्रहणम् । अतोऽत्र तदन्तविधिविषयाभावान्न वुञ्" । (प्र० सं० स०)।

ग्रामत्वादेव नगराणामपि ग्रहणे सिद्धे भेदेन यदुभयोरुपादानं तत्सम्बन्धभेदप्रतिपत्त्यर्थम् । दिक्पूर्वपदो हि समुदायः पूर्वेषुकामशम्यादिः ग्रामनामधेयम् । पाटलिपुत्रादिः पुनरुत्तरपदमेव नगरमाह ।

पदमञ्जरी

जना यत्र सन्ति स ग्रामः, ततश्च नगरमपि ग्रामः । ये हि ग्रामे विधयो नेष्यन्ते साधीयस्ते नगरेऽपि न क्रियन्ते । तद्यथा—'अभक्ष्यो ग्रामकुक्कुटः' इति सुतरां नागरोऽपि न भक्ष्यते । 'ग्रामे नाध्येयम्' इति साधीयो नगरेऽपि नाधीयते । शास्त्रेऽपि—'उदीच्यग्रामाच्च बह्वचोऽन्तोदात्तात्', 'वाहीकग्रामेभ्यश्च', 'दिक्शब्दाः ग्रामजनपदाख्यानचानराटेषु'—नगरमपि गृह्यते, तस्मादिहापि नार्थो नगरग्रहणेन ? इत्यत आह—*ग्रामत्वादेवेति* । *सम्बन्धभेदप्रतिपत्त्यर्थमिति* । अङ्गस्येति प्रकृतम्, उत्तरपदस्येति च, तत्र ग्रामाणामित्येतदङ्गस्येत्यनेन सम्बध्यते–ग्रामवाचिनामङ्गानामिति । नगराणामित्येतदुत्तरपदस्येत्यनेन—नगरवाचिनामुत्तरपदानामिति । न चायं सम्बन्धभेदः सकृदुपात्ते ग्रामशब्दे सम्भवति, तस्मान्नगरग्रहणं क्रियते । तत्र *दिक्पूर्वपदो हीत्यादिना* सम्बन्धभेद

न्यासः

ननु चैकमेव पाटलिपुत्रम्, तत्र पाटलिपुत्रान्तरस्य व्यवच्छेद्यस्याभावात्, तत् कथं पूर्वशब्देन पाटलिपुत्रशब्दो विशिष्यते ? पाटलिपुत्रैकदेशे पाटलिपुत्रशब्दो वर्त्तत इत्यदोषः । अथ नगरग्रहणं किमर्थम्, न 'ग्रामाणाम्' इत्येवं सिद्धम्, नगरमपि हि ग्रामो भवत्येव; जननिकायनिवासे ग्रामो रूढः, नगरञ्च जननिकायनिवास एव, अतश्च नगरमपि ग्रामः; यतो ये ग्रामे विधयो नेष्यन्ते, नगरेऽपि ते न क्रियन्ते । तथा हि—अभक्ष्यो ग्राम्यकुक्कुटः', 'अभक्ष्यो ग्राम्यशूकरः—इत्युक्ते नागरोऽपि न भक्ष्यते; 'ग्रामे नाध्येतव्यम्' इत्युक्ते नगरेऽपि नाधीयते, तस्मान्नगरमपि ग्रामः । एवञ्च कृत्वा—'उदीच्यग्रामाच्च बह्वचोऽन्तोदात्ताद्', 'वाहीकग्रामेभ्यश्च', 'दिक्शब्दा ग्रामजनपदाख्यानचानराटेषु' इत्यत्र ग्रामग्रहणेन नगरग्रहणमपि भवतीत्याह—ग्रामत्वादेवेत्यादि । यदि तर्हि नगरमपि ग्रामः, तदा विशिष्टलिङ्गः 'नदीदेशोऽग्रामाः' इत्यत्र नगरग्रहणं प्राप्नोति ? सत्यमेतत्, तत्र तु नगराणां प्रतिषेधो वक्तव्यः । स एव च सम्बन्धभेदः कुतो हेतोर्भवति, यस्य प्रतिपत्तये ग्रामनगरयोर्भेदेनोपादानं क्रियते ! इत्याह–दिक्पूर्वपदो हीत्यादि । यदि हि यथा दिक्पूर्वपदः पूर्वोत्तरसमुदायः पूर्वेषुकामशम्यादिर्ग्रामनामधेयम्, तथा नगरनामधेयमपि स्यात्, ततः सम्बन्धो न भिद्येत । यथा च पाटलिपुत्रादि शब्दरूपमुत्तरपदभूतमेव नगरस्य वाचकम्, तथा यदि ग्रामनामधेयमपि ग्रामस्य स्याद्, एवमपि सम्बन्धो न भिद्येत ? न चैवम्; अन्यादृश एव हि पूर्वोत्तरसमुदायात्मको ग्रामवाची शब्दः, अन्यादृशश्चोत्तरपदात्मको नगरवाची शब्दः । तस्माद् ग्रामनगरयोर्भेदात् सम्बन्धभेदो भवति । एवं सम्बन्धभेदहेतुं दर्शयित्वा सम्बन्धभेदं दर्शयन्नाह—

तत्र ग्रामवाचिनामङ्गानामवयवस्य दिक्शब्दादुत्तरस्य च नगरवाचिनामुत्तरपदानामवयवस्य वृद्धिर्भवतीत्येवमभिसम्बन्धः क्रियते । इतरत्र तु दिश उत्तरेषां नगराणामित्येव ।

पूर्वैषुकामशमः—इत्येवमादिषु कृतायामुत्तरपदवृद्धौ एकादेशो भवतीति ज्ञापितम् 'नेन्द्रस्य परस्य' इति प्रतिषेधेन ॥

संख्यायाः संवत्सरसंख्यस्य च ॥ १५ ॥

संख्याया उत्तरपदस्य संवत्सरशब्दस्य संख्यायाश्चाचामादेरचः स्थाने वृद्धिर्भवति तद्धिते ञिति, णिति, किति च परतः । द्वौ संवत्सरावधीष्टो भृतो भूतो भावी वा द्विसांवत्सरिकः ।

पदमञ्जरी

आश्रयणीय इत्यत्र हेतुर्दर्शितः । *तत्रेत्यादिना* तु स एव सम्बन्धभेदः । इह पूर्वैषुकामशम इति समसनक्रियानन्तरं पूर्वोत्तरपदयोर्गुणः प्राप्नुवन्नन्तरङ्गः, उत्तरपदवृद्धिस्तु पश्चादुपनततद्धितापेक्षत्वाद्बहिरङ्गा, तत्र गुणे कृते पूर्वोत्तरयोर्व्यपवर्गाभावाद्वृद्धिर्न प्राप्नोति; अन्तादिवद्भावोऽप्युभयत आश्रयणे प्रतिषिद्धः । अत्र हि दिग्वाचि पूर्वपदमुत्तरपदं च युगपदाश्रीयेते, तत्राह—*पूर्वैषुकामशम इत्येवमादिष्विति* । यथा 'नेन्द्रस्य परस्य' इति ज्ञापकम्, तथा तत्रैव वक्ष्यामः ॥

संख्यायाः संवत्सरसंख्यस्य च ॥ संवत्सरश्च संख्या च संवत्सरसंख्यम्, समाहारद्वन्द्वः । *द्विसांवत्सरिक इति* । 'प्राग्वतेष्ठञ्', तस्य 'अध्यर्धपूर्व' इति लुग्न

न्यासः

तत्रेत्यादि । ग्रामवाचिनामिति । पूर्वेषुकामशमीत्येवमादीनाम् । अवयवस्येति । इषुकामशमी-कृष्णमृत्तिकेत्येवमादेः । दिक्शब्दादिति । पूर्वादेः । इतरत्र त्वित्यादि । नगरेषु । दिश उत्तरेषां नगराणामिति । अत्र वृद्धिर्भवतीत्यभिसम्बन्धः क्रियत इत्येतदपेक्ष्यते ।

पूर्वैषुकामशम इत्येवमादिषु पूर्वोत्तरपदयोरन्तरङ्गत्वादाद् गुणे कृते दिक्शब्दो ग्रामश्चोत्तरपदं नास्तीति वृद्धिर्न प्राप्नोति, वृद्धिर्हि तद्धिते कृते तदाश्रयेण भवन्ती बहिरङ्गा भवति । प्रागेव तद्धितोत्पत्तेर्गुणः प्राप्नुवन्नन्तरङ्गो भवति । न च वचनाद् वृद्धिर्भविष्यतीति शक्यते वक्तुम्, यत्र ह्येकादेशो नास्ति स च वचनस्यावकाशः—पूर्वकार्ष्णमृत्तिक इत्येवमादौ । न चान्तादिवद्भावोऽस्ति; उभयत आश्रये नान्तादिवदिति प्रतिषेधात् । अतोऽत्र पूर्वपदमुत्तरपदञ्चाश्रीयते ?—इति यश्चोदयेत्, तं प्रत्याह—पूर्वैषुकामशम इत्येवमादिष्वित्यादि । यथा 'नेन्द्रस्य परस्य' इति निर्देशेनायमर्थो ज्ञापितः, तथा 'अदस औ सुलोपश्च' इत्यत्र प्रतिपादितः । ग्रामनगराणामिति बहुवचनं स्वरूपविधिनिरासार्थम् ॥

संख्यायाः संवत्सरसंख्यस्य च ॥ द्विसांवत्सरिक इति । पूर्ववद् तद्धितार्थे

संख्यायाः—द्वे षष्टी अधीष्टो भृतो भूतो भावी वा द्विषाष्टिकः। द्विसाप्ततिकः। द्विषष्ट्यादिशब्दो वर्षेषु संख्येयेषु वर्त्तमानः कालाधिकारविहितं प्रत्ययमुत्पादयति।

'परिमाणान्तस्य' इत्येव सिद्धे संवत्सरग्रहणं परिमाणग्रहणे कालपरिमाणस्याग्रहणार्थम्। तेन द्वैसमिकः, त्रैसमिकः—इत्युत्तरपदवृद्धिर्न

पदमञ्जरी

भवति, अनार्हीयत्वात्।

द्विषाष्टिक इति। ननु 'तमधीष्टो भृतः' इत्यत्र कालादिति वर्त्तते, तत्कथं द्विषष्ट्यादिशब्देभ्यः प्रत्ययः? इत्यत आह—*द्विषष्ट्यादिशब्द इति*। कालवृत्तिः शब्दस्तत्र गृह्यते, न मासादय एवेति भावः।

ननु च 'परिमाणान्तस्यासंज्ञाशाणयोः' इत्यत्र परिच्छेदहेतुत्वमात्रं गृह्यते, न त्वारोहतः परिणाहतश्च येन मीयते तदेव प्रस्थादि; अन्यथा शाणप्रतिषेधोऽनर्थकः स्यात्; कालश्चापि परिच्छेदहेतुर्भवत्येव, ततश्च संवत्सरग्रहणमनर्थकम्, परिमाणान्तस्येत्येव सिद्धत्वात्? इत्यत आह—*संवत्सरग्रहणमिति*। *द्वैसमिक इति*। अधीष्टादिषु 'समायाः खः', 'द्विगोर्वा' इति पक्षे ठञ्।

न केवलं वृद्धिविषयमेव ज्ञापकम्, किं तर्हि? सार्वत्रिकमित्याह—*द्विवर्षामाणविकेति*। द्वे वर्षे भूता इति पूर्ववट्ठञ्, तस्य 'वर्षाल्लुक्', 'चित्तवति

न्यासः

समासः। ततः प्राग्वतीयष्ठञ्[1]।

द्विषाष्टिकः, द्विसाप्ततिक इति। ननु च 'तमधीष्टो भृतो भूतो भावी' इत्यत्र कालादिति वर्त्तते, न द्विषष्ट्यादिः कालशब्दः, किं तर्हि? संख्याशब्दः, तत्कथं कालाधिकारविहितं प्रत्ययमुत्पादयति? इत्याह—द्विषष्ट्यादिशब्द इत्यादि। कालवाचिशब्दस्तत्र कालग्रहणेन गृह्यते, द्विषष्ट्यादिशब्दो हि यदा वर्षेषु संख्येयेषु वर्तते, तदा कालवृत्तित्वात् कालशब्दो भवति। ततः कालाधिकारीयं प्रत्ययमुत्पादयति।

अथ संवत्सरग्रहणं किमर्थम्, यावता 'परिमाणान्तस्यासंज्ञाशाणयोः' इत्यत्र परिमाणशब्देन परिच्छेदहेतुमात्रं गृह्यते, न तु प्रस्थादिवदारोहपरिणाहपरिच्छेदहेतुः; अन्यथा हि शाणप्रतिषेधोऽनर्थकः स्यात्, न हि शाणः परिमाणमारोहपरिणाहपरिच्छेदहेतुः, अतः कालोऽपि परिच्छेदहेतुर्भवति, ततश्च सोऽपि परिमाणमिति संवत्सरशब्दस्य 'परिमाणस्यासंज्ञाशाणयोः' इत्येव सिद्धम्? इति चोद्यनिरासायाह—संवत्सरग्रहणमित्यादि। परिमाणग्रहणेन कालपरिमाणस्य ग्रहणं मा भूदित्येवमर्थं संवत्सरग्रहणम्। संवत्सरग्रहणेनासावर्थो ज्ञाप्यते—परिमाणग्रहणे कालपरिमाणग्रहणं न भवतीति। ततश्च यत्र परिमाणग्रहणं तत्र कालपरिमाणं न गृह्यते। तेनेत्यादिना परिमाणग्रहणे

1. क्वचिदार्हीयष्ठगिति पाठः, स चायुक्तः। आर्हीये तु तस्याध्यर्धपूर्वेति लुक्स्यात्। (प्र० सं० स०)

भवति। द्विवर्षा त्रिवर्षा माणविकेति 'अपरिमाणबिस्ताचित' इति पर्युदासो न भवति ॥

वर्षस्याभविष्यति ॥ १६ ॥

संख्याया उत्तरस्य वर्षशब्दस्याचामादेरचो वृद्धिर्भवति तद्धिते ञिति, णिति, किति च परतः, स चेत्तद्धितो भविष्यत्यर्थे न भवति। द्वे वर्षे अधीष्टो भृतो भूतो वा द्विवार्षिकः। त्रिवार्षिकः।

अभविष्यतीति किम्? यस्य त्रैवर्षिकं धान्यं निहितं भृत्यवृत्तये, अधिकं वापि विद्येत, स सोमं पातुमर्हति। त्रीणि वर्षाणि भावीति त्रैवर्षिकम्।

पदमञ्जरी

नित्यम्' इति लुक्। *पर्युदासो न भवतीति* । प्रतिषेधस्य। तेन प्रतिषेध एव भवति।

अथ संख्याग्रहणं किमर्थम्, यावता संख्ययापि परिच्छिद्यते, तत्र 'परिमाणान्तस्य' इत्येव सिद्धम्? केचिदाहुः—संख्याग्रहणमपि ज्ञापकार्थमेव, परिमाणग्रहणेन संख्यापि न गृह्यत इति। तथा च 'अपरिमाणबिस्ताचित' इत्यत्र वृत्तावुक्तम्—'कालः संख्या च परिमाणं न भवति। द्विवर्षा, त्रिवर्षा, द्विशता, त्रिशता' इति। अपर आह—साक्षाच्छिष्टेन निमित्तभावेनानुमितं कार्यित्वं मा बाधीति परिमाणात्पृथगिह संख्याग्रहणं कृतमिति ॥

वर्षस्याभविष्यति ॥ *यस्येत्यादि* । यस्य यियक्षोर्यागवर्षादारभ्य त्रीणि वर्षाणि धान्यं भावि=तावन्तं कालं जीवनाय पर्याप्तम्, स सोमयागेऽधिकारी, न न्यून

न्यासः

कालपरिमाणस्याग्रहणे सति यदिष्टं सिध्यति तद्दर्शयति। उत्तरपदवृद्धिर्न भवतीति। 'परिमाणान्तस्य' इत्यादिना। द्विवर्षेति। द्वे वर्षे भृतो भूतो भावी वा पूर्ववट् ठक्, तस्य 'वर्षाल्लुक्' इत्यनुवर्तमाने 'चित्तवति नित्यम्' इति लुक्। पर्युदासो न भवतीति। ङीप्प्रतिषेधे कर्त्तव्ये तेन प्रतिषेधः प्रवर्त्तत एवेति 'द्विगोः' इति ङीब्न भवति ॥

वर्षस्याभविष्यति ॥ द्वे वर्षे अधीष्टो भृतो वा कर्म करिष्यतीति द्विवार्षिको मनुष्य इति। अत्राधीष्टभृतयोस्तद्धित उत्पन्ने भविष्यत्ता प्रतीयते, तस्मात् तयोरपि प्रतिषेधेन भवितव्यमिति कस्यचिद् भ्रान्तिः स्यात्, अतस्तां निराकर्तुमाह—अधीष्टभृतयोरित्यादि। किं पुनः कारणं न भवति? इत्याह—गम्यते हीत्यादि। तत्र यदि शब्दान्तरम् 'द्वे वर्षे अधीष्टो भृतो वा कर्म करिष्यति' इति प्रयुज्यते, ततो भविष्यत्ता गम्यते, नान्यथा। तस्मान्नासौ तद्धितार्थ इत्यधीष्टभृतयोरभविष्यतीति प्रतिषेधो न भवति। ननु च मनुष्येऽभिधेये 'चित्तवति नित्यम्' इति ठञो लुका भवितव्यम्, ततः

अधीष्टभृतयोः 'अभविष्यति' इति प्रतिषेधो न भवति । गम्यते हि तत्र भविष्यत्ता, न तु तद्धितार्थः । द्वे वर्षे अधीष्टो भृतो वा कर्म करिष्यतीति द्विवार्षिको मनुष्यः ॥

परिमाणान्तस्यासंज्ञाशाणयोः ॥ १७ ॥

परिमाणान्तस्याङ्गस्य संख्यायाः परं यदुत्तरपदं तस्याचामादेरचो वृद्धिर्भवति तद्धिते ञिति, णिति, किति च परतः; संज्ञायां विषये शाणे चोत्तरपदे न भवति । द्वौ कुडवौ प्रयोजनमस्य द्विकौडविकः । द्वाभ्यां सुवर्णाभ्यां क्रीतं द्विसौवर्णिकम् । 'विभाषा कार्षापणसहस्रा-

पदमञ्जरी

इत्यर्थः । *गम्यते हीति* । वाक्यार्थस्तत्र भविष्यत्ता, न पदार्थ इत्यर्थः । *द्विवार्षिको मनुष्य इति* । 'वर्षाल्लुक्', 'चित्तवति नित्यम्' इति नित्यं लुग्न भवति; भूतार्थ एव हि स इष्यते, अन्यत्र चित्तवत्यपि विकल्प एव ॥

परिमाणान्तस्यासंज्ञाशाणयोः ॥ *द्विकौडविक इति* । कुडेरवप्रत्यये कुडवः = प्रस्थचतुर्थभाग इत्युणादिषु व्युत्पत्तिः । कुडवमित्येतदव्युत्पन्नं शब्दान्तरं द्रष्टव्यम् । ततः 'प्राग्वतेष्ठञ्'; अनार्हीयत्वाल्लुगभावः । *द्वाभ्यां सुवर्णाभ्यामिति* । शाणप्रतिषेधात्परिच्छित्तिसाधनमिह परिमाणम्, तेनोन्मानस्यापि भवति—लोहिनी = गुञ्जा, ताभिः पञ्चभिः परिमितमाकारविशेषयुक्तं हिरण्यं पाञ्चलोहितिकम् । *कलापः*=कश्चिन्मानविशेषः ।

न्यासः

कथं द्विवार्षिको मनुष्य इति सिध्यति ? नैष दोषः; न ह्यसावविशेषेण लुक्, किं तर्हि ? विशिष्ट एव विषये । कथम् ? तत्र नित्यग्रहणं कर्तव्यम्, पूर्वेणैव सिद्ध आरम्भसामर्थ्यादेव नित्यं लुग्भविष्यतीति, तत् कृतं विशिष्टे विषये भूते यथा स्यात्, अधीष्टादौ मा भूदित्येवमर्थम् । तेनाधीष्टादौ 'वर्षाल्लुक्' इति विभाषैव लुग्भवति ॥

परिमाणान्तस्यासंज्ञाशाणयोः ॥ संज्ञायाः परत्वं न सम्भवतीत्यतः संज्ञाशाणयोरिति विषयसप्तमीं दर्शयन्नाह—संज्ञायां विषय इत्यादि । शाणे चोत्तरपद इति । विषय इत्यपेक्षते । यद्युत्तरपदस्य शाणस्य परत्वमुपपद्यते, तथापि दुर्घटमेकस्याः सप्तम्या विषयसप्तमीत्वम्, परसप्तमीत्वञ्चेति । तेन शाणशब्दमप्युत्तरपदं प्रति विषयसप्तम्येषा युक्ता । द्विकौडविकमिति । 'प्राग्वतेष्ठञ्' । अनार्हीयत्वाच्च प्रत्ययस्य 'अध्यर्धपूर्वद्विगोः' इति लुग्न भवति । द्विसौवर्णिक इति । स एव प्रत्ययः । कथं पुनरत्र वृद्धिः, यावता परिमाणान्तस्येत्युच्यते, सुवर्णञ्च गुरुत्वमानादुन्मानम्, न परिमाणमिति ? नैष दोषः; आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति—गुरुत्वपरिमाणमपीह परिच्छेदहेतुत्वात् परिमाणं गृह्यत इति

भ्याम्' इत्यत्र 'सुवर्णशतमानयोरुपसंख्यानम्' इति लुको विकल्पः। द्वाभ्यां निष्काभ्यां क्रीतम् 'द्वित्रिपूर्वान्निष्काद्'—द्विनैष्किकम्।

असंज्ञाशाणयोरिति किम्? पाञ्चलोहितिकम्। पाञ्चकलापिकम्। पञ्च लोहित्यः परिमाणमस्य, पञ्च कलापानि परिमाणमस्येति विगृह्य 'तदस्य परिमाणम्' इति योगविभागात्प्रत्ययः, तद्धितान्तश्चायं समुदायः संज्ञा। द्वाभ्यां शाणाभ्यां क्रीतं द्वैशाणम्। त्रैशाणम्। 'शाणाद्वा' 'द्वित्रिपूर्वादण्च' इत्यण्प्रत्ययः।

'असंज्ञाशाणकुलिजानाम्' इति केचित्पठन्ति। द्वे कुलिजे प्रयोजनमस्य द्वैकुलिजिकः॥

जे प्रोष्ठपदानाम्॥ १८॥

'जे' इति जातार्थो निर्दिश्यते। तत्र यस्तद्धितो विहितस्तस्मिन् ञिति णिति, किति च परतः प्रोष्ठपदानामुत्तरस्याचामादेरचो वृद्धि-

पदमञ्जरी

योगविभागादिति। पूर्वासु वृत्तिषु 'तदस्य परिमाणं संख्यायाः संज्ञा' इत्येकयोगेन पठितत्वाद्, भाष्ये तत्र योगविभागस्योक्तत्वादेवमुक्तम्। *तद्धितान्तश्चायमिति*। यथा तु 'अध्यर्धपूर्वद्विगोः' इत्यत्र वार्त्तिकं तथा तद्धितलुकि सति संज्ञेति तत्रैवावोचाम। *द्वैशाण इति*। यद्यत्रोत्तरपदवृद्धिः स्यात्, पूर्वपदस्य न स्यात्। कुलिजम् = धान्यमानम्। अन्तग्रहणं चिन्त्यप्रयोजनम्॥

जे प्रोष्ठपदानाम्॥ ज इति जातार्थो निर्दिश्यत इति। उपसरज इत्यादौ दृष्टस्य पदैकदेशस्य प्रयोगः, भीमसेनो भीम इतिवत्।

न्यासः

यदयम् 'असंज्ञाशाणयोः' इति शाणप्रतिषेधमारभते। अथ 'अध्यर्धपूर्व' इति लुक्कस्मान्न भवति? इत्याह—विभाषेत्यादि। द्विनैष्किकमिति। 'असमासे निष्कादिभ्यः' इति ठक्।

पाञ्चलोहितिक इति। तस्मिन्नेव ठकि कृते 'भस्याढे तद्धिते' इति पुंवद्भावेन 'वर्णादनुदात्तात् तोपधात् तो नः' इत्यनेन विहितयोर्ङीन्नकारयोर्निवृत्तिः।

द्वैकुलिजिकमिति। प्राग्वतीयष्ठञ्च॥

जे प्रोष्ठपदानाम्॥ 'संख्यायाः' इति निवृत्तम्। ज इति जातार्थो निर्दिश्यत इति। जातशब्दैकदेशस्य ज इति, तस्यायं प्रयोगः। भवति हि पदैकदेशस्यापि प्रयोगः, यथा—भीमो भीमसेनः, सत्यभामा भामेति। तस्माज्जातशब्दस्यैकदेशस्य प्रयोगेण जातार्थो निर्दिश्यत इति विज्ञेयम्।

भवति। प्रोष्ठपदा नाम नक्षत्रम्, ताभिर्युक्तः काल इत्यण्। तस्य 'लुबविशेषे' इति लुप्। प्रोष्ठपदासु जातः—'ऋतुनक्षत्रेभ्योऽण्' इत्यण्—प्रोष्ठपदो माणवकः।

जे इति किम्? यदा प्रोष्ठपदो मेघो धरणीमभिवर्षति—प्रोष्ठपदासु भवः प्रोष्ठपदः।

'प्रोष्ठपदानाम्' इति बहुवचननिर्देशात् पर्यायोऽपि गृह्यते—भद्रपाद इति॥

हृद्भगसिन्ध्वन्ते पूर्वपदस्य च॥ १९॥

हृद्, भग, सिन्धु—इत्येवमन्तेऽङ्गे पूर्वपदस्योत्तरपदस्याचामादेरचो वृद्धिर्भवति तद्धिते ञिति, णिति, किति च परतः। सुहृद इदं सौहार्दम्। सुहृदयस्य भावः सौहार्द्यम्। सुभगस्य भावः सौभाग्यम्। दौर्भाग्यम्। सुभगाया अपत्यं सौभागिनेयः। दौर्भागिनेयः।

कल्याण्यादिषु 'सुभगदुर्भग' इति पठ्यते। 'सुभग मन्त्रे' इत्युद्गात्रादिषु पठ्यते, तत्रोत्तरपदवृद्धिर्नेष्यते—महते सौभगाय; छन्दसि सर्व-

पदमञ्जरी

बहुवचननिर्देशादिति। यद्यपि ज्योतिषां बहुत्वाद्बहुवचनान्तप्रोष्ठपदाशब्दः, तथापि तस्यैव शब्दरूपापेक्षायामेकवचनं न्याय्यं मन्यते॥

हृद्भगसिन्ध्वन्ते पूर्वपदस्य च॥ *सुहृद इति*। 'सुहृद्दुर्हृदौ मित्रामित्रयोः' इति निपातितः सुहृच्छब्दः। यदा तु *सुहृदयस्येदमिति* पाठः, तदा 'हृदयस्य हृल्लेख' इत्यादिना हृद्भावः। *सौहार्द्यमिति*। 'वा शोकष्यञ्रोगेषु' इति हृद्भावः। सिन्धवो जनपदः, नदीवचनस्यापि ग्रहणम्, तथा समुद्रवचनस्यापि॥

न्यासः

प्रोष्ठपदास्विति। 'लुपि युक्तवद् व्यक्तिवचने' इति युक्तवद्भावः। भद्रपाद इति। भद्रपदेन युक्तः काल इति अणादिकार्यं पूर्ववद्विधेयम्।

हृद्भगसिन्ध्वन्ते पूर्वपदस्य च॥ सौहार्दमिति। 'तस्येदम्' इत्यण्। यदा सुहृदयशब्दादण्, तदा 'हृदयस्य हृल्लेखयदण्लासेषु' इति हृद्भावः। सौहार्द्यमिति। 'गुणवचनब्राह्मणादिभ्यः' इति ष्यञ्, 'वा शोकष्यञ्रोगेषु' इति हृद्भावः। सौभागिनेयः, दौर्भागिनेय इति। 'कल्याण्यादीनामिनङ् च' इति ढकि कृत इनङादेशः।

तत्रोत्तरपदवृद्धिर्नेष्यत इति। सुभगस्य भावः। 'प्राणभृज्जातिवयोवचनोद्गात्रादिभ्योऽञ्' इत्यञि कृते, महते सौभगायवर्द्धन्तामित्येवं भवति। कथं पुनरिष्यमाणाप्युत्तरपदवृद्धिर्न प्राप्नोति? इत्याह—छन्दसीत्यादि।

विधीनां विकल्पितत्वात् ।

सक्तुप्रधानाः सिन्धवः सक्तुसिन्धवः, सक्तुसिन्धुषु भवः साक्तुसैन्धवः । पानसैन्धवः । सिन्धुशब्दः कच्छादिषु पठ्यते, तेन तदन्तविधिरिष्यते इत्यणप्रत्ययः ॥

अनुशतिकादीनां च ॥ २० ॥

'अनुशतिक'—इत्येवमादीनां चाङ्गानां पूर्वपदस्य चोत्तरपदस्य चाचामादेरचः स्थाने वृद्धिर्भवति तद्धिते ञिति, णिति, किति च परतः । अनुशतिकस्येदम् आनुशातिकम् । अनुहोडेन चरति आनुहौडिकः । अनुसंवरणे दीयते आनुसांवरणम् । अनुसंवत्सरे दीयते आनुसांवत्सरिकः । अङ्गारवेणुर्नाम कश्चित्, तस्यापत्यम् आङ्गारवैणवः ।

असिहत्य—तत्र भवं आसिहात्यम् । 'अस्यहत्य' इति केचित्

पदमञ्जरी

अनुशतिकादीनां च ॥ आनुशातिकमिति । शतेन क्रीतं शतिकम्, 'शताच्च ठन्यतावशते' इति ठन्, अनुगतः शतिकेन अनुशतिकः, ततः 'तस्येदम्' इत्यण् । *आनुहौडिक इति* । 'चरति' इति ठक् । *आनुसांवरणमिति* । 'तत्र च दीयते कार्यं भववत्' इत्यण् । *आनुसांवत्सरिकमिति* । 'बह्वचोऽन्तोदात्ताट्ठञ्' ।

न्यासः

सक्तुसिन्धव इति । शाकपार्थिवादित्वान्मध्यमपदलोपी समासः । साक्तुसैन्धव इति । ओर्देशे ठञि प्राप्ते 'कच्छादिभ्यश्च' इत्यण् । ननु च केवलस्तत्र सिन्धुशब्दः पठ्यते, कथं तदन्ताद्भवति ? इत्याह—तेनेत्यादि । कथं पुनस्तेन सिन्धुशब्देन तदन्तविधिर्लभ्यते, यावता 'ग्रहणवता प्रातिपदिकेन तदन्तविधिर्नास्ति' इति तदन्तविधिः प्रतिषिध्यते ? नैष दोषः; चकारस्तत्रानुक्तसमुच्चयार्थः, तेन सिन्धुशब्दात् तदन्तादपि भवति ॥

अनुशतिकादीनाञ्च ॥ अनुशतिक इति । शतेन क्रीतः—'शताच्च ठन्यतावशते' इति ठन्—शतिकः, अनुगतः शतिकेनानुशतिकः, ततः 'तस्येदम्' इत्यण् । आनुशातिकम्, आनुहौडिकमिति । 'चरति' इति ठक् । आनुसांवत्सरिकमिति । 'तत्र च दीयते कार्यं भववत्' इत्यतिदेशाद् 'बह्वचोऽन्तोदात्तात्' इति ठञ् । आङ्गारवैणव इति । 'तस्यापत्यम्' इत्यण् ।

आसिहात्यमिति । 'तत्र भवः' इत्यण् । आस्यहात्यमिति । 'विमुक्तादिभ्योऽण्' । आस्यहैतिकमिति पाठे 'तदस्य प्रयोजनम्' इति प्राग्वतीयष्ठञ् । ननु च प्रातिपदिकादिति

पठन्ति, ततोऽपि विमुक्तादित्वादण् । अस्यहत्यशब्दोऽस्मिन्नध्यायेऽस्ति आस्यहात्यः । 'अस्यहेतिः' इत्येवमपरे पठन्ति, अस्यहेतिः प्रयोजनमस्य आस्यहैतिकः । अत एव वचनादस्य समुदायस्य प्रातिपदिकत्वं विभक्तेश्चालुक् ।

वध्योग इति—विदादिरयम्, तस्यापत्यं वाध्यौगः । पुष्करसत्, अनुहरत्—एतौ बाह्वादिषु पठ्येते । पौष्करसादिः, आनुहारतिः । कुरुकत—गर्गादिः, कौरुकात्यः । कुरुपञ्चाल—कुरुपञ्चालेषु भवः कौरुपाञ्चालः । 'जनपदसमुदायो जनपदग्रहणेन न गृह्यते' इति वुञ् न भवति—उदकशुद्धस्यापत्यम् औदकशौद्धिः ।

इहलोक, परलोक—तत्र भवः ऐहलौकिकः, पारलौकिकः । 'लोकोत्तरपदस्य' इति ठञ् । सर्वलोक—तत्र विदितः सार्वलौकिकः । सर्वपुरुषस्येदं सार्वपौरुषम् । सर्वभूमेर्निमित्तं संयोग उत्पातो वा सार्व-

पदमञ्जरी

कुरुकत-शब्दो गर्गादिः ।

सार्वलौकिकमिति । 'लोकसर्वलोकाभ्यां ठञ्' । *सार्वभौम इति* । 'सर्वभूमि-

न्यासः

वर्तते, अस्यहत्यास्यहेतिश्च पदसमुदायोऽयम्, न प्रातिपदिकम्, तत्कथमतः प्रत्ययः ? सत्यपि वा प्रत्यये कथं विभक्तेरलुक् ? इत्याह—अत एवेत्यादि ।

वाध्यौग इति । 'अनृष्यानन्तर्ये बिदादिभ्योऽञ्' । **पौष्करसादिरानुहारतिरिति** । 'बाह्वादिभ्यश्च' इतीञ् । **कौरुकात्यमिति** । गर्गादित्वाद् यञ् । **कौरुपाञ्चाल इति** । 'तत्र भवः' इत्यण् । ननु च जनपदशब्दात् 'जनपदतदवध्योश्च' इति वुञा भवितव्यम् ! इत्यत आह—जनपदसमुदायो जनपदग्रहणेनेत्यादि । कुरुपञ्चालशब्दो हि जनपदसमुदायवचनः, न च जनपदसमुदायो जनपदग्रहणेन गृह्यत इति कुतो वुञ्प्रसङ्गः ? **औदकशौद्धिरिति** । 'अत इञ्' ।

ऐहलौकिकः, पारलौकिक इति । 'लोकोत्तरपदस्य' इति ठञ् । एतत् 'समानस्य तदादेश्च' इत्येवमादिकायां कारिकायामियमिष्टिरिति पठ्यते । **सार्वलौकिक इति** । 'लोकसर्वलोकाट् ठञ्' । **सार्वपौरुषमिति** । 'तस्येदम्' इत्यण् । **सार्वभौम इति** । 'सर्वभूमिपृथिवीभ्यामणञौ' इत्यण्, अञ्वा । **प्रायौगिक इति** । अध्यात्मादित्वाट् ठञ् । **पारस्त्रैणेय इति** । 'कुलटाया वा' इतीनङ् । तत्र 'स्त्रीभ्यो ढक्', 'कल्याण्यादीनामिनङ् च' इत्यनुवर्त्तते ।

भौमः । प्रयोग—तत्र भवः प्रायोगिकः । परस्त्री—पारस्त्रैणेयः । 'कुलटाया वा' इतीनङ् ।

※ राजपुरुषात् ष्यञि ※ । राजपौरुष्यम् । ष्यञीति किम् ? राजपुरुषस्यापत्यं राजपुरुषायणिः । 'उदीचां वृद्धादगोत्रात्' इति फिञ् ।

शतकुम्भसुखशयनादयः —शतकुम्भे भवः शातकौम्भः । सौखशायनिकः । पारदारिकः । सूत्रनडस्यापत्यं सौत्रनाडिः ।

आकृतिगणश्चायमिष्यते । तेनेदमपि सिद्धं भवति—अभिगममर्हति आभिगामिकः । अधिदेवे भवमाधिदैविकम् । आधिभौतिकम् । चतस्र एव विद्याः चातुर्वैद्यम् । स्वार्थे ष्यञ् ।

अनुशतिक । अनुहोड । अनुसंवरण । अनुसंवत्सर । अङ्गारवेणु । असिहत्य । वध्योग । पुष्करसत् । अनुहरत् । कुरुकत । कुरुपञ्चाल । उदकशुद्ध । इहलोक । परलोक । सर्वलोक । सर्वपुरुष । सर्वभूमि । प्रयोग । परस्त्री । ※ राजपुरुषात् ष्यञि ※ । सूत्रनड । अनुशतिकादिः ॥

देवताद्वन्द्वे च ॥ २१ ॥

देवताद्वन्द्वे च पूर्वपदस्योत्तरपदस्य चाचामादेरचः स्थाने वृद्धिर्भवति तद्धिते ञिति, णिति, किति च परतः । आग्निमारुतीम् पृश्नि-

पदमञ्जरी

पृथिवीभ्यामणञौ' । प्रयोगाधिदेवाधिभूतेत्यध्यात्मादयः । *कुलटाया वेतीनङिति* । अपपाठोऽयम्, तत्र हि स्वरूपग्रहणम्, । कल्याण्यादिषु परस्त्रीशब्दः पठ्यते, तस्मात *कल्याण्यादीनामिनङिति* पाठः । *चातुर्वैद्यमिति* । चातुर्वर्ण्यादित्वात्स्वार्थे ष्यञ्, ताः पुनश्चतस्रो विद्याः = चत्वारो वेदाः ॥

देवताद्वन्द्वे च ॥ अग्निवरुणौ देवता अस्य आग्निवारुणम्[1], अग्निमरुतौ

न्यासः

राजपौरुष्यमिति । ब्राह्मणादित्वात् ष्यञ् । सौत्रनाडिरिति । 'अत इञ्' । आभिगामिक इति । अभिगममर्हतीत्यार्हीयष्ठक् ।

आधिदैविकम्, आधिभौतिकमिति । भवार्थेऽध्यात्मादित्वाट्ठञ् । चातुर्वैद्यमिति । ष्यञ । स्वार्थिको वक्तव्यश्चातुर्वर्ण्यादिसिद्ध्यर्थमिति स्वार्थ एव ष्यञ् ।

देवताद्वन्द्वे च ॥ आग्निमारुतीमिति । अग्निश्च मरुच्चेति द्वन्द्वः, तौ देवते अस्याः—'सास्य देवता' इत्यण्, ततः पूर्वोत्तरयोर्वृद्धिः; 'इद् वृद्धौ' इत्यग्निशब्द-

---

१. 'आग्निवारुणीम्' इति क्वाचित्कपाठाभिप्रायेणेदम् ।

मालभेत । आग्निमारुतं कर्म ।

यो देवताद्वन्द्वः सूक्तहविःसम्बन्धी, तत्रायं विधिः । इह च न भवति—स्कन्दविशाखौ देवते अस्य स्कान्दविशाखः । ब्रह्मप्रजापती—ब्राह्मप्रजापत्यम् ॥

नेन्द्रस्य परस्य ॥ २२ ॥

इन्द्रशब्दस्य परस्य यदुक्तं तन्न भवति । सौमेन्द्रः । आग्नेन्द्रः । परस्येति किम् ? ऐन्द्राग्नमेकादशकपालं चरुं निर्वपेत् ।

इन्द्रशब्दे द्वावचौ—तत्र तद्धिते एकस्य यस्येतिलोपः, अपरस्य

पदमञ्जरी

देवता अस्य आग्निमारुतम् । 'इद्वृद्धौ' इत्यग्निशब्दस्य इत्वम् ।

यो देवताद्वन्द्व इत्यादि । यः सूक्तं भजते स्तुत्यतया स सूक्तसम्बन्धी, हविर्यस्मै निरूप्यते स *हविःसम्बन्धी* । अर्थद्वारकं चेदं द्वन्द्वस्य विशेषणम् । *स्कान्दविशाख इति* । 'सास्य देवता' इत्यण् । *ब्राह्मप्रजापत्यमिति* । 'पत्युत्तरपदाण्ण्यः' । ननु 'सास्य देवता' इत्यत्र न जातिवचनो देवताशब्दः, किं तर्हि ? यस्मै हविर्निरूप्यते, या वा मन्त्रस्तुत्या सास्य देवता गृह्यते; न चैवम्भूतोऽत्र द्वन्द्वार्थः, एवम्भूतत्वे वा यथा तद्धिता भवन्ति तथायमपि विधिः प्राप्नोति ? अत्राहुः—तद्धितः क्वचिदन्यत्रापि भवति—ज्ञा देवतास्य ज्ञः, स्थालीपाक इति हि भाष्ये दृष्टमिति ॥

नेन्द्रस्य परस्य ॥ *आग्नेन्द्रम्, सौमेन्द्रमिति* । 'अजाद्यदन्तम्' इतीन्द्रशब्दस्य पूर्वनिपातो न भवति; प्रायिकत्वात्तस्य ।

न्यासः

स्यानङ्विषय इकारादेशः, 'टिड्ढाणञ्' इति ङीप् ।

यो देवताद्वन्द्वः सूक्तसम्बन्धीत्यादि । यः सूक्तं भजते स सूक्तसम्बन्धी, यस्मै हविर्निरूप्यते स हविःसम्बन्धीति । अर्थद्वारकञ्चेदं द्वन्द्वस्य विशेषणम् । इह च न भवतीत्यादि । कथं पुनः सामान्योक्तौ सत्यामयं विशेषो लभ्यते ? एवं मन्यते—'नेन्द्रस्य परस्य' इत्यत्र नेति योगविभागः कर्त्तव्यः, तेन सूक्तसम्बन्धिनो हविःसम्बन्धिनश्चान्यत्र न भवतीति । स्कान्दविशाख इति । 'तस्येदम्' इत्यण् । ब्राह्मप्रजापत्यमिति । 'दित्यदित्यादित्यपत्युत्तरपदाण्ण्यः' ।

नेन्द्रस्य परस्य ॥ सौमेन्द्रः, आग्नेन्द्र इति । 'सास्य देवता' इत्यण् , 'देवताद्वन्द्वे च' इत्यानङादेशः, पूर्वपदस्याद् गुणः । ऐन्द्राग्न इति । अत्रापि पूर्ववदणादिकार्यम् ।

इन्द्रशब्दे द्वावचावित्यादि । प्रागेवोक्तत्वात् सुबोधम् ॥

पूर्वेण सहैकादेश इत्यप्राप्तिरेव वृद्धेः, तदेदं प्रतिषेधवचनं ज्ञापकम्—बहिरङ्गमपि पूर्वोत्तरपदयोः पूर्वं कार्यं भवति, पश्चादेकादेश इति। तेन पूर्वैषुकामशम इत्यादि सिद्धं भवति ॥

दीर्घाच्च वरुणस्य ॥ २३ ॥

दीर्घादुत्तरस्य वरुणस्य यदुक्तं तन्न भवति। ऐन्द्रावरुणम्। मैत्रावरुणम्।

दीर्घादिति किम्? अग्निवारुणीमनड्वाहीमालभेत। अग्नेः—'ईदग्नेः सोमवरुणयोः' इत्यस्यानङपवादस्य 'इद्वृद्धौ' इति प्रतिषेधो विधीयते, तेन दीर्घात्परो न भवति ॥

प्राचां नगरान्ते ॥ २४ ॥

प्राचां देशे नगरान्तेऽङ्गे पूर्वपदस्योत्तरपदस्याचामादेरचः वृद्धिर्भवति तद्धिते ञिति, णिति, किति च परतः। सुह्मनगरे भवः सौह्मनागरः। पौण्ड्रनागरः।

प्राचामिति किम्? मद्रनगरमुदक्षु, तत्र भवः माद्रनगरः ॥

पदमञ्जरी

इन्द्रशब्द इत्यादि। इन्द्रश्च मरुच्चेत्यादौ व्यञ्जनान्तेन सह द्वन्द्वे इन्द्रशब्दस्य पूर्वनिपातेन भाव्यम्। यथा—ऐन्द्रामारुतीं भेदकामालभेतेति। वाय्विन्द्रावित्यादिकस्तु द्वन्द्वः सूक्तहविःसम्बन्धी न भवतीति भावः ॥

दीर्घाच्च वरुणस्य ॥ *अत्र हीत्यादि*। उदाहरणेषु 'देवताद्वन्द्वे च' इत्यानङि कृते दीर्घात्परो वरुणशब्दः ॥

प्राचां नगरान्ते ॥ *प्राचां देश इति*। आचार्यग्रहणं तु न भवति; उत्तरसूत्रे 'विभाषितम्' इति वचनात् ॥

न्यासः

दीर्घाच्च वरुणस्य ॥ ऐन्द्रावरुणम्, मैत्रावरुणमिति। 'देवताद्वन्द्वे च' इत्यानङि कृते दीर्घात् परो वरुणशब्दः ॥

प्राचां नगरान्ते ॥ यद्यत्र प्राचामित्यत्राचार्यग्रहणं स्यात्, ततश्चोत्तरसूत्रे 'विभाषितम्' इति न ब्रूयात्, एतदेव हि विकल्पार्थम् प्राचांग्रहणं तत्रानुवर्त्तिष्यते। तस्माद् देशग्रहणं विज्ञायते इत्याह—प्राचां देश इत्यादि। नगरग्रहणेनेह स्वरूपग्रहणम्· 'स्वं रूपं शब्दस्य' इति वचनात् ॥

जङ्गलधेनुवलजान्तस्य विभाषितमुत्तरम् ॥ २५ ॥

जङ्गल, धेनु, वलज—इत्येवमन्तस्याङ्गस्य पूर्वपदस्याचामादेरचो वृद्धिर्भवति, विभाषितमुत्तरम्=उत्तरपदस्य विभाषा भवति तद्धिते ञिति, णिति, किति च परतः। कुरुजङ्गलेषु भवं कौरुजङ्गलम्, कौरुजाङ्गलम्। वैश्वधेनवम्, वैश्वधैनवम्। सौवर्णवलजः, सौवर्णवालजः॥

अर्धात्परिमाणस्य पूर्वस्य तु वा ॥ २६ ॥

अर्धशब्दात्परस्य परिमाणवाचिन उत्तरस्याचामादेरचः स्थाने वृद्धिर्भवति, पूर्वस्य तु वा भवति तद्धिते ञिति, णिति, किति च परतः। अर्धद्रोणेन क्रीतमार्धद्रौणिकम्, अर्धद्रौणिकम्। आर्धकौडविकम्, अर्धकौडविकम्।

परिमाणस्येति किम्? अर्धक्रोशः प्रयोजनमस्यार्धक्रोशिकम्॥

पदमञ्जरी

जङ्गलधेनुवलजान्तस्य विभाषितमुत्तरम् ॥ जङ्गलम्=वनप्रायो देशः, कुरुषु जङ्गलं कुरुजङ्गलम्। धेनुः=नवप्रसूता, विश्वेषां धेनुर्विश्वधेनुः। सुवर्णविकारः=वलजम्, सौवर्णवलजम्। 'उत्तरम्'इत्युत्तरपदं लक्ष्यते, तस्य नित्यसन्निहितत्वात् स्वरूपेण विभाषितत्वानुपपत्तेर्विभाषितवृद्धिकत्वाद् विभाषितमिति गौणो वादः॥

अर्द्धात्परिमाणस्य पूर्वस्य तु वा ॥ *अर्द्धद्रौणिकमिति* । प्राग्वतेष्ठञ्।

वावचनमनर्थकम्, विभाषितमित्यनुवृत्तेः, तत्रैवं वक्तव्यम्—पूर्वं त्विति? तथा तु न कृतमित्येव॥

न्यासः

जङ्गलधेनुवलजान्तस्य विभाषितमुत्तरम्॥ 'उत्तरम्' इत्यनेनोत्तरपदं लक्ष्यते; तस्य चोत्तरपदस्य नित्यं सन्निधानात् विभाषितत्वं नोपपद्यते। तस्मात् तत्सम्बन्धिन्या वृद्धेर्विभाषितत्वाद् 'विभाषितम्' इत्युक्तम्। अत एवाह—उत्तरपदस्य विभाषा भवतीति। वृद्धिरिति प्रकृतेन सम्बन्धः॥

अर्धात् परिमाणस्य पूर्वस्य तु वा॥ आर्धद्रौणिकमिति। 'अर्धं नपुंसकम्' इति समासः, 'प्राग्वतेष्ठञ्'। अथ वावचनं किमर्थम्, न विभाषितमिति पूर्वसूत्रादनुवर्तिष्यते, उत्तरमित्यनेन तत् सम्बद्धम्, अतस्तदनुवृत्तावुत्तरपदस्यैव विकल्पः स्यादिति चेत्? नैतदस्ति; उत्तरमित्येतन्न स्वरिष्यते, तुशब्दश्चेह क्रियते, स नियमार्थो भविष्यति—पूर्वस्यैव भवति, नोत्तरस्येति। एवं तर्ह्येकयोगे स्वरितत्वकरणाकरणाद्धि वावचनमेव लघीय इति पुनर्वावचनं क्रियते॥

---

१. क्वचित् 'प्रथमे' इत्यधिकम्।

नातः परस्य ॥ २७ ॥

अर्धात्परस्य परिमाणाकारस्य वृद्धिर्न भवति, पूर्वस्य तु वा भवति तद्धिते ञिति, णिति, च परतः। अर्धप्रस्थिकः, आर्धप्रस्थिकः। अर्धकंसिकः, आर्धकंसिकः।

अत इति किम्? आर्धकौडविकः। तपरकरणं किम्? इह मा भूत्—अर्धखार्यां भवा अर्धखारी। किं च स्यात्? अर्धखारी भार्या यस्य अर्धखारीभार्यः—'वृद्धिनिमित्तस्य च तद्धितस्यारक्तविकारे' इति पुंवद्भावप्रतिषेधो न स्यात्। यत्र हि तद्धिते वृद्धिः प्रतिषिध्यते,

पदमञ्जरी

नातः परस्य ॥ आर्धप्रस्थिकम्, आर्धकंसिकमिति। पूर्ववट्ठञ्। कंसाट्टिठँस्तु न भवति; तदन्तविधेरभावात्। प्राग्वतेः संख्यापूर्वपदानां तदन्तविधिः, न चार्धशब्दः संख्यावाची।

किं च स्यादिति। आकारो वृद्धिरेव, तत्र सत्यसति वा वृद्धिप्रतिषेधे नास्ति विशेष इति मन्यते। किं पुनः कारणं पुंवद्भावप्रतिषेधो न स्यात्? इत्यत आह—*यत्र हीति।* तदुक्तम्—'कुर्वद्रूपे निमित्तशब्दो मुख्यः' इति।

न्यासः

नातः परस्य ॥ पूर्वेण परिमाणस्य वृद्धिरुच्यमाना अकारस्याचामादेः प्राप्नोतीति प्रतिषिध्यते। पूर्ववदस्य तु विकल्पो भवत्येव; पूर्वस्य त्वित्यनुवृत्तेः। आर्धप्रस्थिक इति। 'अर्धं नपुंसकम्' इति समासः, पूर्ववत् प्रत्ययः।

किञ्च स्यादिति। एवं मन्यते—आकारो हि वृद्धिमानेव, तत्र नास्ति विशेषः सत्यसति वा वृद्धिप्रतिषेधे, तदेव रूपम्, अतोऽसत्यपि तपरकरणे नैव किञ्चिदनिष्टमापद्यत इति। वृद्धिनिमित्तस्येत्यादि। असति तपरकरणे तत्कालार्थे यदनिष्टमापद्यते तद्दर्शयति। किं पुनः कारणं पुंवद्भावप्रतिषेधो न स्यात्? इत्यत आह—यत्र हीत्यादि। वृद्धिं कुर्वन्नेव हि तद्धितो वृद्धिनिमित्तं भवति। तस्माद् यत्र तद्धिते वृद्धिप्रतिषेधः क्रियते स वृद्धेर्निमित्तं न भवति। तेन वृद्धिनिमित्तस्य तद्धितस्य पुंवद्भावो न प्रतिषिध्यत इति पुंवद्भावः स्यात्। क्व? यथेत्यादि। वैयाकरणी भार्यास्येति। वृद्धिप्रतिषेधः पुनरत्र 'न य्वाभ्याम्' इत्यादिना। अथ परस्येति किमर्थं पूर्वस्य मा भूदिति? नैतदस्ति; अत इति विशेषणोपादानसामर्थ्यात् पूर्वस्य न भविष्यति। न हि पूर्वस्यार्धशब्दस्यातोऽन्यो वृद्धिभाक् सम्भवति, 'पूर्वस्य तु वा' इति च विकल्पशासनमनर्थकं स्याद्, यदि तस्य प्रतिषेधः स्यात्। इदं तर्हि प्रयोजनम्—तदन्तविधिर्मा भूदिति? तदन्तविधौ सतीहापि प्रतिषेधः स्याद्—अर्धद्रौणिकमिति। पूर्वस्तु विधिः—अर्धेन मुष्टिना क्रीत-

स वृद्धिनिमित्तं न भवतीति पुंवद्भावो न प्रतिषिध्यते, यथा—वैयाकरणी भार्या अस्य वैयाकरणभार्य इति ॥

प्रवाहणस्य ढे ॥ २८ ॥

प्रवाहणस्य ढे परत उत्तरपदस्याचामादेरचो वृद्धिर्भवति पूर्वपदस्य वा भवति। प्रवाहणस्यापत्यं प्रावाहणेयः, प्रवाहणेयः। 'शुभ्रादिभ्यश्च' इति ढक् प्रत्ययः ॥

पदमञ्जरी

परस्येति किम्? पूर्वस्य मा भूत्, अत इति विशेषणोपादानसामर्थ्यात्-पूर्वस्य न भविष्यति, न हि पूर्वस्यार्धशब्दस्याकारादन्यो वृद्धिभागस्ति। किञ्च—यदि पूर्वस्य प्रतिषेधः स्यात्, 'पूर्वस्य तु वा' इत्येतदनर्थकं स्यात्। इदं तर्हि प्रयोजनम्—तदन्तविधिर्मा भूदिति, अन्यथाऽकारान्तस्योत्तरपदस्यैवं विज्ञायेत। तत्र को दोषः? इह प्रतिषेधः स्यात्—अर्धद्रौणिकम्, अर्धकौडविकमिति। पूर्वस्तु विधिः—अर्धमुष्टिना क्रीतोऽर्धमौष्टिक इत्यादौ चरितार्थः। तस्मात्तदन्तविधिनिरासार्थम् 'परस्य' इत्युक्तम् ॥

प्रवाहणस्य ढे ॥ प्रवाहणशब्दस्य, ढे परत उत्तरपदस्येति व्यधिकरणे षष्ठ्यौ। प्रवाहणशब्दस्य अवयवभूतं यदुत्तरपदं तस्येत्यर्थः। ननु वृद्धिमदेवात्र स्वत एवोत्तरपदम्, कस्मै प्रयोजनायास्य पुनर्वृद्धिर्विधीयते? उच्यते; यदा पूर्वपदे वृद्धिर्न

न्यासः

मर्धमौष्टिकम्; आर्धमौष्टिकमित्येवमर्थः स्यात्। परग्रहणे तु सति यदर्धात् परमनन्तरं तदेवाश्रितं भवतीति नास्ति तदन्तविधिप्रसङ्गः ॥

प्रवाहणस्य ढे ॥ प्रवाहण-शब्दस्य, ढे प्रत्यये परत उत्तरपदस्येति व्यधिकरणे षष्ठ्यौ। प्रवाहणशब्दस्य यदुत्तरपदमवयवस्तस्येत्यर्थः। प्रवाहणेय इति। वहेः प्रपूर्वाण्णिच्—प्रवाहयतीति प्रवाहणः। णिजन्तात् 'कृत्यल्युटो बहुलम्' इति कर्त्तरि ल्युट्, प्रादिसमासः, 'णेर्विभाषा' इति णत्वम्, ततोऽपत्यार्थे ढक्। किमर्थं पुनरुत्तरपदस्य वृद्धिर्विधीयते, यावता वृद्धिमदेवैतत्? यद्यप्येवम्, तथापि वृद्धिर्विधातव्या; तद्धितस्य वृद्धिनिमित्तत्वाद्, 'वृद्धिनिमित्तस्य च तद्धितस्यारक्तविकारे' इति पुंवद्भावप्रतिषेधो यथा स्यात्। यदि ह्युत्तरपदवृद्धिर्न विधीयते, ततो यस्मिन्न् पक्षे पूर्वपदे वृद्धिर्न विधीयते तस्मिन् पक्षे प्रवाहणेयी भार्या अस्येति प्रवाहणेयीभार्य इत्यत्र पुंवद्भावप्रतिषेधो न स्यात्; वृद्धेरनिमित्तत्वात् तद्धितस्य। यथा—वैयाकरणभार्य इत्यत्र। ननु चासत्यपि वृद्धिनिमित्तत्वे तद्धितस्य 'जातेश्च' इति पुंवद्भावप्रतिषेधो भविष्यति, अस्ति ह्यत्रापि गोत्रञ्च चरणैः सहेति जातित्वम्? एवं तर्हि एतज्ज्ञापयति—अनित्योऽयं प्रतिषेध इति।

तत्प्रत्ययस्य च ॥ २९ ॥

ढक्प्रत्ययान्तस्य प्रवाहणशब्दस्य तद्धितेषु परत उत्तरपदस्याचामादेरचो वृद्धिर्भवति, पूर्वस्य तु वा । प्रवाहणेयस्यापत्यं प्रावाहणेयिः, प्रवाहणेयिः । प्रावाहणेयकम्, प्रवाहणेयकम् ।

बाह्यतद्धितनिमित्ता वृद्धिर्ढाश्रयेण विकल्पेन बाधितुमशक्येति सूत्रारम्भः ॥

पदमञ्जरी

भवति तदा यद्युत्तरपदेऽपि वृद्धिर्न स्यात्, 'वृद्धिनिमित्तस्य' इति पुंवद्भावप्रतिषेधो न स्यात्—प्रवाहणेयीभार्य इति । मा भूदेवम्, 'जातेश्च' इत्येवं भविष्यति, 'गोत्रं च चरणैः सह' इति जातित्वम् ? एवं तर्ह्येतज्ज्ञापयति—अनित्योऽयं प्रतिषेध इति । तेन हस्तिनीनां समूहो हास्तिकमित्यत्र 'भस्याढे' इति वा, 'ठक्छसोश्च' इति वा प्राप्तस्यौपसंख्यानिकस्य पुंवद्भावस्य प्रतिषेधो न भवति । प्रवाहयतीति प्रवाहणः, ण्यन्ताद् वहेर्नन्द्यादेर्ल्युः, 'णेर्विभाषा' इति णत्वम् ॥

तत्प्रत्ययस्य च ॥ *प्रवाहणेयिरिति* । यून्यपत्ये 'अत इञ्' । *प्रवाहणेयकमिति* । 'गोत्रचरणाद् वुञ्' ।

किमर्थमिदमुच्यते ? ढे परतः पूर्वेण विकल्प उक्तः, ठान्तस्येञादौ नित्यवृद्धिर्मा भूदिति । नैतदस्ति प्रयोजनम्, इञादिनिमित्ताया अपि वृद्धेर्ढाश्रय एव विकल्पो बाधको भविष्यति, 'ढे' इति हि परसप्तमी, न निमित्तसप्तमी, तेनान्यनिमित्ताया अपि वृद्धेर्ढे परतः प्रतिषेधो लभ्यत एव ? अत आह—*बाह्यतद्धितनिमित्तेति* । अयमभिप्रायः—ढे उत्पन्ने तदाश्रयां वृद्धिं बाधित्वा विकल्पस्ता-

न्यासः

तेन हस्तिनीनां समूहो हास्तिकमित्यत्र 'भस्याढे तद्धिते' इत्यौपसंख्यानिकस्य पुंवद्भावस्य प्रतिषेधो न भवति ॥

तत्प्रत्ययस्य च ॥ प्रावाहणेयिरिति । 'अत इञ्' । प्रावाहणेयकमिति । 'गोत्रचरणाद् वुञ्' ।

अथ किमर्थमिदमुच्यते, यावता ढप्रत्ययान्तस्य प्रवाहणेयशब्दस्योत्तरपदं नित्यं वृद्धिमदेवेति, तदर्थस्तावदारम्भो न युक्तः; पूर्वपदस्य वृद्धेर्विकल्पो यथा स्यादित्येवमर्थोऽपि नैवास्यारम्भो युज्यते; इञादावपि तद्धिते तन्निमित्तां वृद्धिं बाधित्वा पूर्वसूत्रेण च निमित्त एव विकल्पो भविष्यति, न हीञादावुत्पन्ने तद्धिते ढस्य परत्वमपैति ? इत्याह—बाह्यतद्धितेत्यादि । बाह्यतद्धितो निमित्तं यस्याः सा तथोक्ता । बाह्यत्वं पुनरिञादेस्तद्धितस्य प्रावाहणेयशब्देऽनन्तर्भावात् । सैवं बाह्यं तद्धितं निमित्तमाश्रित्य भवन्ती

नञः शुचीश्वरक्षेत्रज्ञकुशलनिपुणानाम् ॥ ३० ॥

नञ उत्तरेषां शुचि, ईश्वर, क्षेत्रज्ञ, कुशल, निपुण—इत्येतेषामचामादेरचो वृद्धिर्भवति, पूर्वपदस्य वा भवति तद्धिते ञिति, णिति, किति च परतः। शुचि—आशौचम्, अशौचम्। ईश्वर—आनैश्वर्यम्, अनैश्वर्यम्। क्षेत्रज्ञ—आक्षैत्रज्ञ्यम्, अक्षैत्रज्ञ्यम्। कुशल—आकौशलम्, अकौशलम्। निपुण—आनैपुणम्, अनैपुणम्।

अत्र केचिदाहुः—इयं पूर्वपदस्य वृद्धिरप्राप्तैव विभाषा विधीयते। 'न नञ्पूर्वात्तत्पुरुषात्' इत्युत्तरो भावप्रत्ययः प्रतिषिध्यते, तत्र शुच्यादिभ्य एव प्रत्यये कृते पश्चान्नञ्समासे सति वृद्धिरनङ्गस्यापि वचनाद्भवतीति।

तदपरे न मृष्यन्ते—भाववचनादन्योऽपि हि तद्धितो वृद्धिनिमित्त-

पदमञ्जरी

वत्प्रवृत्तः, पश्चाद्घ्यञादिरुत्पन्नः, तन्निमित्ता च वृद्धिः प्राप्ता, न त्विदानीं ढनिमित्तो विकल्पः, पूर्वमेव प्रवृत्तत्वात्, आवृत्त्ययोगादिति ॥

नञः शुचीश्वरक्षेत्रज्ञकुशलनिपुणानाम् ॥ *अप्राप्तैव विधीयत इति*। अप्राप्तिमेवोपपादयति—*न नञ्पूर्वादिति*। *उत्तरो भावप्रत्यय इति*। त्वतल्भ्यामुत्तरः ष्यञादिः, ततश्चोत्तरो भावप्रत्ययः प्रागेव नञ्समासात् शुच्यादिभ्य एव विधेयः, पश्चान्नञ्समासः; तत्र नञोऽङ्गेऽनन्तर्भावादप्राप्ता वृद्धिर्विधीयत इति।

तदपरे इत्यादि। असति विषयेऽङ्गाधिकार उपमृद्यः, अस्ति च विषयः; कः

न्यासः

बहिरङ्गा। प्रागेव तु बाह्यतद्धितोत्पत्तेर्ढाश्रयो विकल्पो भवन्नन्तरङ्गस्तां बाधितुं न शक्नोति। ततश्च यदीदं नारभ्येत तदा स्यादेव। तस्माद्विकल्पार्थमिदमारभ्यते ॥

नञः शुचीश्वरक्षेत्रज्ञकुशलनिपुणानाम् ॥ उदाहरणान्युत्तरत्र व्युत्पादयिष्यन्ते।

अत्र केचिदाहुरित्यादि ग्रहणकवाक्यम्। अस्य न नञ्पूर्वात् तत्पुरुषादिति विवरणम्। 'न नञ्पूर्वात् तत्पुरुषात्' इति त्वतल्भ्यामन्यो भावप्रत्ययः प्रतिषिध्यते, तत्रोत्तरं भावप्रत्ययमिच्छता शुच्यादिभ्य एव, न तु नञ्समासेभ्य उत्तरो भावप्रत्ययः कर्त्तव्यः। तस्मिन् कृते पश्चान्नञ्समासः, ततश्चाङ्गस्याचामादेरचो विधीयमाना वृद्धिर्न प्राप्नोति। न हि पूर्वं भावप्रत्यये कृते पश्चान्नञ्समासे नञ् अङ्गस्याचामादिर्भवति, उत्तरपदस्यैवाङ्गत्वात्; उच्यते चेदं वचनम्, तत्र वचनसामर्थ्यादङ्गस्यापि वृद्धिर्भवति।

तदपर इत्यादि। यदुक्तमियं पूर्वपदस्य वृद्धिरप्राप्तैव विभाषा विधीयत इति, तदपर

मपत्यादिष्वर्थेषु नञ्समासादेव विद्यते। बहुव्रीहेश्च नञ्समासाद्भाव-वचनोऽप्यस्ति, तत्राङ्गाधिकारोपमर्दनं न युज्यत इति।

अक्षेत्रज्ञानीश्वरौ तत्पुरुषावेव ब्राह्मणादिषु पठ्येते, ततस्ताभ्यां भावे ष्यञ्भवति॥

पदमञ्जरी

पुनरसौ? भाववचनादन्योऽपत्यादिषु विहितः प्रत्ययः। अथापि भाववचने श्रद्धा, सोऽपि शक्यत एव दर्शयितुमित्याह—*बहुव्रीहेश्चेति*।

'उत्तरो भावप्रत्ययः प्रतिषिध्यते' इत्येतदप्यत्र न सार्वत्रिकमित्याह—*अक्षेत्रज्ञेति*। तदेवमङ्गाधिकारो न बाधनीय इति स्थितम्। एवं च 'तदुपस्पर्शादशौचम्' इत्यादिप्रयोगोपपत्तिः। 'दशाहं शावमाशौचम्' इत्यादौ त्विदमर्थेऽण् द्रष्टव्यः॥

न्यासः

आचार्या न क्षमन्ते। किं कारणम्? इत्याह—भाववचनादन्योऽपं हीत्यादि। एवकारो भिन्नक्रमो विद्यत इत्यस्यानन्तरं द्रष्टव्यः। यदि नञ्समासादपत्यादिष्वर्थेषु वृद्धिनिमित्तं भाववचनादपरस्तद्धितो न विद्येत, एवं बहुव्रीहेश्च नञ्समासाद् भाववचनादन्योऽपि न विद्येत; ततो युज्यतेऽशुच्यादिशब्दानामनङ्गत्वादङ्गाधिकारोपमर्दनेन वृद्धिः, वचनस्या-कृतार्थत्वात्। न त्वेतदेवम्; विद्यत एव ह्यन्योऽपत्यादिष्वर्थेषु नञ्समासाद् वृद्धि-निमित्तस्तद्धितः—अकुशलस्यापत्यमाकौशलिः, अकुशलस्येदमाकौशलमिति। बहु-व्रीहेश्च नञ्समासाद्भाववचनोऽपि विद्यत एव—नास्य शुचयो विद्यन्त इत्यशुचिः, तस्य भावः, 'इगन्ताच्च लघुपूर्वात्' इत्यण्—आशौचम्। यत एवमन्योऽपि भाववचनात् तद्धितो नञ्समासाद् विद्यते, वृद्धिनिमित्तको बहुव्रीहेश्च नञ्समासाद्भाववचनोऽपि विद्यते। तस्मात् तत्र कृतार्थत्वाद्वचनस्याङ्गाधिकारबाधनं च युज्यते;

यदप्युक्तम्—'न नञ्पूर्वात् तत्पुरुषादित्युत्तरो भावप्रत्ययः प्रतिषिध्यत एव' तदप्ययुक्तमिति दर्शयन्नाह—अक्षेत्रज्ञोऽनीश्वर इत्यादि। एतौ हि द्वौ शब्दौ ब्राह्मणा-दिषु तत्पुरुषावेव पठ्येते, तेनाभ्यां तत्पुरुषाभ्यामेव ष्यञ् भवति, अन्यथा हि ब्राह्मणादिष्वनयोः पाठस्य वैयर्थ्यं स्यात्। तस्मादङ्गस्यैवेयं वृद्धिर्नित्यं प्राप्ता सती भावप्रत्यये, अन्यत्र च तद्धिते विकल्पेन विधीयते यथायोगम्। तत्राशौचमिति यदि तत्पुरुषः क्रियते—न शुचिरशुचिः, तदा 'तस्येदम्' इत्यणि कृते वृद्धिः; अथ बहुव्रीहिः—नास्ति शुचिरस्येत्यशुचिः, ततो यदि भावार्थो विवक्ष्यते तदा 'इगन्ताच्च लघुपूर्वात्' इत्यण्; अथ 'तस्येदम्' इत्यर्थो विवक्ष्यते, तदा 'प्राग्दीव्यतोऽण्' इत्यण्—आनैश्वर्य्यम्, आक्षैत्रज्ञ्यमिति। तत्पुरुषाभ्यां ब्राह्मणादित्वात् ष्यञि कृते वृद्धिः। आकौशलमानैपुणमिति यदि बहुव्रीहिरथापि तत्पुरुषः, उभयथापि 'तस्येदम्' इत्यणेव। यद्यपि कुशलनिपुणशब्दौ ब्राह्मणादिषु युवादिषु च पठ्येते, तथापि तदन्तात् तत्पुरुषाद् बहुव्रीहेरपि भावप्रत्ययो नोपपद्यते; तदन्तविधेरभावात्॥

यथातथयथापुरयोः पर्यायेण ॥ ३१ ॥

यथातथ, यथापुर—इत्येतयोर्नञ उत्तरयोः पर्यायेणाचामादेरचो वृद्धिर्भवति तद्धिते ञिति, णिति, किति च परतः। आयथातथ्यम्, अयाथातथ्यम्। आयथापुर्यम्, अयाथापुर्यम्। अयथातथ, अयथापुरेति ब्राह्मणादिषु नञ्समासावेतौ द्रष्टव्यौ।

सूत्रे यथातथ-यथापुरशब्दौ तु 'यथाऽसादृश्ये' इति अव्ययीभावसमासौ, तथा नपुंसकाश्रयं ह्रस्वत्वं कृतम्। भाष्ये तु यथा दर्शितम्—'अयथातथा भावः' इति, तथा 'सुप्सुपा' इति समासो लक्ष्यते ॥

पदमञ्जरी

यथातथयथापुरयोः पर्यायेण ॥ *ब्राह्मणादिषु नञ्समासावेतौ द्रष्टव्याविति*। तेन 'न नञ्पूर्वात्' इति ष्यञः प्रतिषेधो न भवतीति भावः। *यथाऽसादृश्य इत्यव्ययीभावसमास इति*। पदार्थानतिवृत्तौ। तथाभावमनतिक्रान्तं यथातथम्=सत्यमुच्यते, यद्वस्तु पुरा यथाभूतं तदद्यापि तथाभावमनतिक्रान्तं यथापुरमुच्यते। किं पुनरव्ययीभावत्वे प्रमाणम्? इत्यत आह—*तथा हीति*। *भाष्ये त्विति*। न हि ह्रस्वत्वमकृत्वा विग्रहप्रदर्शनमव्ययीभावस्योपपद्यते।

अयं योगः शक्योऽवक्तुम्। कथम्? यदा पूर्वपदस्य वृद्धिः, नञ्समासाद्भावप्रत्ययः। यदा तूत्तरपदस्य वृद्धिस्तदा ष्यञन्तेन नञ्समासः। स्वरेऽपि नास्ति विशेषः; अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरेणाद्युदात्तत्वात्। प्रत्ययान्तरं चाभ्यां न भवति; अनभिधानात् ॥

न्यासः

यथातथयथापुरयोः पर्यायेण ॥ ब्राह्मणादिषु नञ्समासावेतौ द्रष्टव्याविति। तेन नञ्समासाभ्यां ष्यञ् भवतीति भावः[1]। एताविति। यथातथ-यथापुरशब्दौ। 'यथाऽसादृश्ये' इत्यव्ययीभावसमासाविति। ननु च 'असादृश्ये' इति प्रतिषेधः प्राप्नोति? नैष दोषः; न ह्यत्र सादृश्यं गम्यते। तथा हि—यथातथमिति सत्यमुच्यते, यथापुरमिति पुरातनम्। कथं पुनर्ज्ञायतेऽव्ययीभावसमासौ? इत्याह—तथा हीत्यादि। अत्र हि 'ह्रस्वो नपुंसके प्रातिपदिकस्य' इति नपुंसकाश्रयं ह्रस्वत्वं कृतम्। नपुंसकत्वं चाव्ययीभावस्य विहितम्, तस्मादव्ययीभावसमासाविति ज्ञायते। भाष्ये त्वित्यादि। अयथातथा भाव इति ह्रस्वत्वमकृत्वा वाक्यं यथा दर्शितं तथा 'सुप्सुपा' इति समासो लक्ष्यते, नाव्ययीभावः। अव्ययीभावे हि नपुंसकाश्रयं ह्रस्वत्वं स्यात्। अस्मिंस्तु पक्षे सौत्रत्वान्निर्देशस्य—'छन्दोवत्सूत्राणि भवन्ति' इति वर्णव्यत्ययेन दीर्घस्य स्थाने ह्रस्वो वेदितव्यः।

---

१. 'प्रत्ययो' इत्यधिकं क्वचित्।

हनस्तोऽचिण्णलोः ॥ ३२ ॥

'तद्धितेषु' इति निवृत्तम्, तत्सम्बद्धम् 'किति' इत्यपि। 'ञ्णिति' इति वर्तते। हनस्तकारादेशो भवति ञ्णिति प्रत्यये परतः, चिण्णलौ वर्जयित्वा। घातयति। घातकः। साधुघाती। घातङ्घातम्। घातो वर्तते।

अचिण्णलोरिति किम्? अघानि। जघान।

धातोः कार्यमुच्यमानं धातोः प्रत्यये विज्ञायते। इह न भवति–वार्त्रघ्नमितरदिति ॥

पदमञ्जरी

हनस्तोऽचिण्णलोः ॥ *तद्धितेष्विति निवृत्तमिति*। धातोः स्वरूपग्रहणे तत्प्रत्यये कार्यविज्ञानात्। *तत्सम्बद्धं कितीत्यपीति*। निवृत्तमित्यपेक्ष्यते। ञ्णिद्ग्रहणं तु प्रत्ययमात्रेण सम्बद्धम्, अतः 'तद्धितेषु' इत्यस्मिन्निवृत्तेऽपि तदनुवर्त्तत एव। उदाहरणेषु 'हो हन्तेर्ञ्णिन्नेषु' इति कुत्वम् ॥

न्यासः

हनस्तोऽचिण्णलोः ॥ तद्धितेष्विति निवृत्तमिति। अस्वरितत्वात्। तत्सम्बद्धं कितीत्यपीति। निवृत्तमित्यपेक्षते। तत्सम्बद्धत्वं पुनस्तस्य 'किति च' इत्यत्र 'तद्धितेषु' इत्यनुवृत्तेः। यदि पुनः कितीत्यनुवर्त्तेत, ततो लक्षणे 'जायापत्योष्टक्', 'अमनुष्यकर्तृके च' इति टकि कृते–जायाघ्नस्तिलकालक इत्यत्रापि स्यात्। ञ्णिद्ग्रहणं तु प्रत्ययमात्रेण सम्बद्धम्। अतः 'तद्धितेषु' इत्येतस्मिन् निवृत्तेऽपि तदनुवर्त्तत एव। घातयतीति। हेतुमणिच्। 'हो हन्तेर्ञ्णिन्नेषु' इति कुत्वम्। घातक इति। ण्वुल्। साधुघातीति। 'सुप्यजातौ णिनिस्ताच्छील्ये' इति णिनिः। घातंघातमिति। 'आभीक्ष्ण्ये णमुल् च', 'आभीक्ष्ण्ये द्वे भवतः' इति द्विर्वचनम्। घात इति। भावे घञ्।

अघानीति। लुङ्, 'चिण् भावकर्मणोः' इति चिणादेशश्च, 'भावकर्मणोः' इत्यात्मनेपदम्, 'चिणो लुक्' इति तकारस्य लुक्। जघानेति। लिट्, तिप्, तस्य णल्, 'अभ्यासाच्च' इति कुत्वम्–घकारः। अथेह कस्मान्न भवति—वृत्रं हतवानिति, 'ब्रह्मभ्रूणवृत्रेषु क्विप्', तदन्तात् 'तस्येदम्' इत्यण्, 'षपूर्वहन्धृतराज्ञामणि' इत्यल्लोपः—वार्त्रघ्नः, भ्रौणघ्नः? इत्याह–धातोरित्यादि। धातोरित्येवमुचार्य्य यो विहितः प्रत्ययः स धातुप्रत्ययः। धातोः कार्यमुच्यमानं तत्रैव धातुप्रत्यये भवति। एतच्च भ्रौणहत्यमिति (६.४.१७४ सू०) निपातनेन ज्ञापितम्। तेन वार्त्रघ्नः, भ्रौणघ्न इत्यादौ न भवति। न ह्यत्र धातोरित्येवं प्रत्ययो विहितः, किं तर्हि? प्रातिपदिकादित्येवम् ॥

आतो युक्चिण्कृतोः ॥ ३३ ॥

आकारान्तस्याङ्गस्य चिणि कृति ञ्णिति युगागमो भवति । अदायि । अधायि । कृति—दायः, दायकः; धायः, धायकः ।

चिण्कृतोरिति किम् ? ददौ, दधौ । चौडिः, बालाकिः—बाह्वादित्वादिञ् । ज्ञा देवता अस्य ज्ञः ॥

नोदात्तोपदेशस्य मान्तस्यानाचमेः ॥ ३४ ॥

उदात्तोपदेशस्य मान्तस्याङ्गस्याचमिवर्जितस्य चिणि कृति च ञ्णिति यदुक्तं तन्न भवति । किञ्चोक्तम् ? 'अत उपधायाः' इति

पदमञ्जरी

आतो युक् चिण्कृतोः ॥ चिण्ग्रहणमकृदर्थम् । ददौ, *दधाविति* । ननु च 'आत औ णलः' इत्यौत्वमत्र बाधकं भविष्यति, अनवकाशा हि विधयो बाधका भवन्ति, सावकाशं चौत्वम्, कोऽवकाशः ? यदा उत्तमे णलि णित्वाभावः ? एवं तर्हि 'अचिण्णलोः' इत्यनुवर्तिष्यते, चिणि तु वचनाद्भविष्यति, तत्राह—*चौडिर्बालाकिरिति* । बाह्वादित्वादिञ् । अत्र दाक्ष्यादौ चरितार्थं यस्येतिलोपं बाधित्वा परत्वाद्युक् स्यात् । अचामादेरित्यनुवृत्तेर्न भविष्यति ? अत आह—*ज्ञा देवता अस्येति* । आदिवद्भावादत्र प्रसङ्गः । किञ्च—'अचामादेः' इत्यनुवृत्तौ दरिद्रायक इत्यत्र न स्यात् ॥

नोदात्तोपदेशस्य मान्तस्यानाचमेः ॥ उपदेशे उदात्त उदात्तोपदेशः । अस्मादेव निपातनात्साधुः । *किञ्चोक्तमिति* । सन्निहितस्य कस्यचिदप्रसङ्गात्प्रश्नः । *अत उपधाया इति वृद्धिरिति* । चिण्कृदुपजीवनार्थं तु न तदनन्तरमिदमारब्धम् ।

न्यासः

आतो युक् चिण्कृतोः ॥ चिणि कृति चेति । चिण्ग्रहणमकृदर्थम् । अकृत्त्वं तु तस्य द्वितीयधात्वधिकारेऽविहितत्वात् । अदायि, अधायीति । ददातिदधात्योः पूर्ववल्लुङादि कार्यम् । दायः, धाय इति । घञ् । दायकः, धायक इति । ण्वुल् ।

ददौ, दधाविति । 'आत औ णलः' इत्यौत्वम् । चौडिः, बालाकिरिति । चूडाबलाकाभ्यां बाह्वादीञ् । अचामादेरित्यनुवृत्तेरत्र न भविष्यतीति यो मन्येत, तं प्रत्युदाहरणान्तरमाह—ज्ञा देवतास्येति ज्ञः । 'सास्य देवता' इत्यण् । अत्र व्यपदेशिवद्भावेनाचामादिराकारो भवति । अत्रासति चिण्कृद्ग्रहणे सत्यामप्यचामादेरित्यनुवृत्तौ स्यादेवात्र युक् । 'व्यपदेशिवद्भावोऽप्रातिपदिकेन' इत्येतच्च प्रत्ययविधिविषय एव ह्युक्तम् ॥

नोदात्तोपदेशस्य मान्तस्यानाचमेः ॥ अशमि, अतमि, अदमीति । 'शमु उपशमे', 'तमु काङ्क्षायाम्', 'दमु उपशमे', लुङादि पूर्ववत् । शमक इत्यादौ ण्वुल् । शम

वृद्धिः । अशमि, अतमि, अदमि । कृति खल्वपि—शमकः, तमकः, दमकः । शमः, तमः, दमः ।

उदात्तोपदेशस्येति किम् ? यामकः, रामकः ।

कथमुद्यमोपरमौ ? 'अड उद्यमे', 'यम उपरमे'—इति निपातनादनुगन्तव्यौ । उपदेशग्रहणं किम् ? शमी, दमी, तमीत्यत्र यथा स्यात्; इह मा भूत्—यामकः, रामक इति । मान्तस्येति किम् ? चारकः, पाठकः । अनाचमेरिति किम् ? आचामकः ।

* अनाचामकमिवमीनामिति वक्तव्यम् * । आचामः । कामः ।

पदमञ्जरी

निपातनादनुगन्तव्यमिति । येषां तु 'अपाणिनीयो धातुपाठेऽर्थनिर्देशः' इति पक्षः, तेषामत्र 'संज्ञापूर्वको विधिरनित्यः' इति वृद्ध्यभावः । *शमी, तमीति* । 'शमित्यष्टाभ्यो घिनुण्', अत्र प्रत्ययस्वरे कृते सम्प्रति धातुरनुदात्तः । *यामकः, रामक इति* । लित्स्वरे कृते भवत्ययं सम्प्रत्युदात्तः ।

'अनाचमेः' इत्यल्पमिदमुच्यते ? इत्याह—*अनाचमिकमिवमीनामिति वक्तव्यमिति* । 'टुवम उद्‌गिरणे', 'कमु कान्तौ', 'चमु अदने', तत्र सूत्रे आङ्पूर्वस्य पर्युदासः, वाक्ये तु केवलस्य । वृत्तौ तु वाक्योदाहरणमप्याङ्पूर्वस्यैव दर्शितम्, नात्राप्तैर्निरणायि । *काम इति* । कमेः 'आयादय आर्धधातुके वा' इति णिङभाव-

न्यासः

इत्यादौ घञ् । यामकः, रामक इति । 'यम उपरमे', 'रमु क्रीडायाम्' । अनुदात्तोपदेशावेतौ ।

अथ कथमुद्यमोपरमौ ? इत्याह—**उद्यमोपरमावित्यादि** । **अनुगन्तव्यावित्यादि** । साधुत्वेनेति शेषः । निपातनादेतौ साधुत्वेन वेदितव्यावित्यर्थः ।

शमी, तमी, दमीत्यत्र यथा स्यादिति । शमादिभ्यः 'शमित्यष्टाभ्यो घिनुण्' । असत्युपदेशग्रहणेऽत्र न स्यात्; प्रत्ययस्वरे कृते धातोरनुदात्तत्वात् । उपदेशग्रहणे तु सति तेनाद्यवस्था लक्ष्यत इति यद्यप्युत्तरकालमनुदात्तत्वं भवति, तथापि भवत्येव प्रतिषेधः; उपदेशावस्थायामुदात्तत्वात् । **इहेत्यादि** । यद्युपदेशग्रहणं न क्रियते, ततो यामकः, रामक इत्यत्रापि स्यात्; 'लिति' इति प्रत्ययात् पूर्वस्योदात्तत्वविधानात् । उपदेशग्रहणे तु न भवति; उपदेशेऽनुदात्तत्वात् ।

अनाचमिकमिवमीनामिति वक्तव्यमिति । 'कमु कान्तौ', 'टुवम उद्‌गिरणे', 'चमु छमु जमु झमु अदने'—एषां त्रयाणां धातूनां प्रतिषेधो न भवतीत्येतदर्थरूपं व्याख्येयमित्यर्थः । तत्रेदं व्याख्यानम्—चमेस्तावदनाचमेरिति सूत्र एवोपादानात् प्रतिषेधो न

वामः । आम इति—चौरादिकस्य णिचि वृद्धौ सत्यां भवति । तत्र हि मित्त्वं नास्ति—'नान्ये मितोऽहेतौ' इति ।

'सूर्यविश्रामा भूमिः'—इत्येवमादिकं प्रयोगमन्याय्यमेव मन्यन्ते ।

चिण्कृतोरित्येव—शशाम, तताम ॥

जनिवध्योश्च ॥ ३५ ॥

जनि, वधि—इत्येतयोश्चिणि कृति च ञ्णिति यदुक्तं तन्न भवति । अजनि, जनकः, प्रजनः । अवधि, वधकः, वधः ।

पदमञ्जरी

पक्षे घञ्, वृद्धिः । *णिचि वृद्धौ सत्यामिति* । न हि तत्रायं प्रतिषेधः; णिचोऽकृत्त्वात् । ननु च सत्यामपि वृद्धौ 'जनीजृष्क्नसुरञ्जोऽमन्ताश्च' इति मित्त्वे सति 'मितां ह्रस्वः' इति ह्रस्वेन भाव्यम् ? अत आह—*तत्र हीति* । *नान्ये मितोऽहेताविति* । अहेतौ चुरादिणिच्यनुक्रान्तेभ्योऽन्येऽमन्तादयो मितो न भवन्तीत्यर्थः । *अन्याय्यमेव मन्यन्त इति* । 'विश्रान्तिभूमिः' इति पठितव्यमित्यर्थः । तेन 'विश्रामं लभतामिदं च शिथिलज्याबन्धमस्मद्धनुः[1]' इति व्याख्यातम् ॥

जनिवध्योश्च ॥ *वधिः प्रकृत्यन्तरमिति* । 'वध हिंसायाम्' इति भूवादौ पाठात् । *भक्षकश्चेदिति* । योऽपि मांसं क्रीत्वा भक्षयति, तस्यापि हिंसानुषङ्गोऽस्तीत्येतदनेन प्रतिपाद्यते । यथाह मनुः (म० स्मृ० ५. ५१)—

अनुमन्ता विशसिता निहन्ता क्रयविक्रयी ।
संस्कर्त्ता चोपहर्त्ता च खादकश्चेति घातकाः ॥ इति ।

न्यासः

भवतीति । इतरयोस्तु 'वामदेवाड् ड्यड्ड्यौ', 'धनहिरण्यात् कामे' इति निपातनादिति । अथ कथमामः ? इत्याह—आम इति चौरादिकस्येत्यादि । 'अम रोगे' इत्यस्य चौरादिकस्य णिचि वृद्धौ, 'एरच्' इत्यचि कृते—आम इति । न हि णिच्यपि वृद्धेः प्रतिषेधो भवति; तस्याचिण्कृत्त्वात् । अकृत्त्वं तु पूर्ववद्वेदितव्यम् । ननु 'जनिजृष्क्नसुरञ्जोऽमन्ताश्च' इति मित्संज्ञायां सत्याम् 'मितां ह्रस्वः' इत्यनेनेह णौ भवितव्यम् ? इत्यत आह—अत्र हि मित्त्वं नास्तीति । कथं नास्ति ? इत्याह—ना य इत्यादि । यस्तु भ्वादिः 'अम गत्यादिषु' पठ्यते, अम इत्येवं तस्य भवितव्यम् । अथ कथं विश्राम इति, न चायमसाधुरिति शक्यते वक्तुम्, यतः सूर्यविश्रामा भूमिरिति प्रयोगो दृश्यते ? इत्याह—एवमादिकं प्रयोगमित्यादि ॥

जनिवध्योश्च ॥ वधिरयं हनादेशोऽस्ति, तस्येदं ग्रहणमिति कस्यचिदाशङ्का स्यात्, अतस्तां निराकर्तुमाह—वधिः प्रकृत्यन्तरमित्यादि । प्रकृत्यन्तरमपि भवन्

---

१. अभिज्ञानशाकुन्तलम्—२।६।

वधिः प्रकृत्यन्तरं व्यञ्जनान्तोऽस्ति, तस्यायं प्रतिषेधो विधीयते। 'भक्षकश्चेन्न विद्येत वधकोऽपि न विद्यते'—इति हि प्रयोगो दृश्यते। वधादेशस्यादन्तत्वादेव वृद्धेरभावः।

चिण्कृतोरित्येव—जजान गर्भं महिमानमिन्द्रम् ॥

अर्तिह्रीव्लीरीक्नूयीक्ष्माय्यातां पुङ्णौ ॥ ३६ ॥

सर्वं निवृत्तम्, 'अङ्गस्य' इति वर्त्तते। अर्ति, ह्री, व्ली, री, क्नूयी, क्ष्मायी—इत्येतेषामङ्गानामाकारान्तानां च पुगागमो भवति णौ परतः। अर्ति—अर्पयति। ह्री—ह्रेपयति। व्ली—व्लेपयति। री—रेपयति। क्नूयी—क्नोपयति। क्ष्मायी—क्ष्मापयति। आकारान्तानाम्—दापयति, धापयति।

पदमञ्जरी

हनादेशस्येति। अत्रधि भवता दस्युरित्यत्र। *जजान गर्भमिति*। व्यत्ययेन परस्मैपदम्, अन्तर्भावितण्यर्थत्वात् सकर्मकत्वम् ॥

अर्तिह्रीव्लीरीक्नूयीक्ष्माय्यातां पुङ् णौ ॥ 'व्लीङ् वरणे', 'क्नूयी शब्दे', 'क्ष्मायी विधूनने'। उदाहरणेषु पुगन्तलक्षणो गुणः। *द्वयोरपि ग्रहणमिति*। विशेषानुपादानात्।

री इत्यपीति। यद्यपि प्रस्रवणार्थः सानुबन्धकः, तथापि तस्यापि ग्रहणमाचार्यैः स्मर्यत इति भावः।

न्यासः

यद्यकारान्तः स्यात्, अनर्थकः प्रतिषेधः स्यात्, घोपधत्वादेव न वृद्धिर्भवतीति मत्वाह—व्यञ्जनान्तस्येत्यादि। कुतः पुनर्वधिः प्रकृत्यन्तरमस्तीत्येतदवसितम्? इत्याह—भक्षकश्चेत्यादि। अथ हनादेशस्यैव वधेरयं प्रतिषेधः कस्मान्न भवति? इत्याह—हनादेशस्येत्यादि।

जजान गर्भमित्यादि। छान्दसः प्रयोगः।

अर्त्तिह्रीव्लीरीक्नूयीक्ष्माय्यातां पुग्णौ ॥ अर्त्तीति श्तिपा निर्देशः। ऋकारान्तस्य ग्रहणं मा विज्ञायीति, यथा—'ऋदृशोऽङि गुणः' इति। अर्पयतीति। हेतुमण्णिच्, 'पुगन्तलघूपधस्य' इति गुणः। ह्रेपयति, व्लेपयतीति। 'ह्री लज्जायाम्'। 'व्ली वरणे'। क्नोपयति, क्ष्मापयतीति। 'क्नूयी शब्दे', 'क्ष्मायी विधूनने'। 'लोपो व्योर्वलि' इति यकारलोपः। द्वयोरपि धात्वोर्ग्रहणमिति। विशेषाभावात्।

रीत्येतस्यापि 'री गतिशोषणयोः', 'रीङ् श्रवणे'—इति द्वयोरपि ग्रहणमित्यपेक्ष्यते। ननु च 'निरनुबन्धकग्रहणे न सानुबन्धकस्य' इति रीङो ग्रहणं न प्राप्नोति? नैष

अर्तीति 'ऋ गतिप्रापणयोः', 'ऋ गतौ'—इति द्वयोरपि धात्वोर्ग्रहणम् ।

रीत्यपि—'री गतिरेषणयोः,' 'रीङ् श्रवणे' इति ।

पुकः पूर्वान्तकरणम्—अदीदपदित्यत्रोपधाह्रस्वो यथा स्यादिति ॥

पदमञ्जरी

पूर्वान्तकरणं न यादृच्छिकम्, किं तर्हि ? विवक्षितमित्याह—पुकः पूर्वान्तकरणमिति । *अदीदपदिति* । यदि पुनर्णेः पुट् स्यात्, तस्य णिग्रहणेन ग्रहणाण्णौ परतो यदङ्गं न तस्याकार उपधेति ह्रस्वो न स्यात् । दोषोपलक्षणं चैतत्, दाप्यते इत्यादौ 'णेरनिटि' इति णेर्लोपेनापहृतत्वात्पकारस्य श्रवणं न स्यात् ? नैष दोषः; न हि लोपः सर्वापहारी, 'अलोऽन्त्यस्य' इत्यन्त्यस्य लोपः । इह तर्हि क्नोपयतीतीडागमः प्राप्नोति ।

लाभोऽपि कश्चिन्नैवात्र परादौ सति दृश्यते ।
पुगन्तस्य गुणो वाच्यो वृद्धिः स्यादन्यथा यतः ॥

यत्किलेदमुच्यते—पुटि सति गुणविधौ पुगन्तग्रहणं न कर्त्तव्यम्, 'सार्वधातुकार्धधातुकयोः' इत्येव सिद्धत्वादिति, तदप्याशावादमात्रम्; यतः परादावप्यवश्यं पुटि गुणो विधेयः, अन्यथा 'अचो ञ्णिति' इति वृद्धिप्रसङ्गात् ॥

न्यासः

दोषः; अत्र ह्यल्पाच्तरत्वाद् ह्रीब्ल्यातामन्यतमस्य पूर्वनिपाते कर्त्तव्ये 'अल्पाच्तरम्' इत्येतदनपेक्ष्यार्त्तिशब्दस्य पूर्वं निपातं कुर्वताऽन्यदपि किञ्चिदिह शास्त्रवचनं नापेक्ष्यत इत्येतत् सूचितम् । तेन निरनुबन्धकपरिभाषा नापेक्ष्यत इति रीङोऽपि ग्रहणं भवति ।

अथ किमर्थं पुनः पुक् पूर्वान्तः क्रियते, न परादिरेव पुड् विधीयताम्; पुटि सति गुणविधौ पुगन्तग्रहणं न कर्त्तव्यं भवति. 'सार्वधातुकार्धधातुकयोः' इत्येवं सिद्धत्वात् पुटि; अवश्यं पुड्ग्रहणं कर्त्तव्यम्, अन्यथा हि 'अचो ञ्णिति' इति वृद्धिः स्यादिति चेत् ? नैतदस्ति; नाप्राप्ते णिचो वृद्धिं प्रति निमित्तत्वे पुटं प्रत्यागमित्वमुच्यत इत्युत्तरस्य बाधकं भविष्यतीति नास्ति वृद्धेः प्रसङ्गः । अयं तर्हि परादौ दोषः—दाप्यते, धाप्यत इति—अत्र णेर्लोपेनापहृतत्वात् पकारस्य श्रवणं न स्यादिति ? एषोऽप्यदोषः; न हि णिलोपः सर्वापहारी भवति, येन णेर्निवृत्तौ पुडागमोऽपि निवर्तेत । प्रत्ययलक्षणञ्चास्तीति निवृत्तेऽपि णौ पुटः श्रवणं भविष्यतीत्याह—पुकः पूर्वान्तकरणमित्यादि । दापयतेर्लुङ्, च्लिः, तस्य 'णिश्रिद्रुस्रुभ्यः कर्त्तरि' इति चङि णिलोपः, 'णौ चङ्युपधाया ह्रस्वः' इति ह्रस्वत्वम्, 'चङि' इति द्विर्वचनम्, 'सन्वल्लघुनि चङ्परे' इतीत्त्वम्, 'दीर्घो लघोः' इति दीर्घत्वम्—अदीदपत् । अत्र यदि पुट् क्रियते तदा ह्रस्वत्वं न स्यात्; अनुपधत्वात् । पुकि तु सति भवति । अतो ह्रस्वार्थं पुकः पूर्वान्तकरणम् ॥

शाच्छासाह्वाव्यावेपां युक् ॥ ३७ ॥

शा, छा, सा, ह्वा, व्या, वे, पा—इत्येतेषामङ्गानां युगागमो भवति णौ परतः । शा—निशाययति । छा—अवच्छाययति । सा—अवसाययति । ह्वा—ह्वाययति । व्या—संव्याययति । वे—वाययति । पा—पाययति ।

पाग्रहणे 'पै ओवै शोषणे'—इत्यस्यापीह ग्रहणमिच्छन्ति । 'पा रक्षणे' इत्यस्य लुग्विकरणत्वान्न भवति ।

॥ लुगागमस्तु तस्य वक्तव्यः ॥ । पालयति ।

॥ धूञ्प्रीञोर्नुग्वक्तव्यः ॥ । धूनयति । प्रीणयति ।

पदमञ्जरी

शाच्छासाह्वाव्यावेपां युक् ॥ *पाग्रहणे इत्यादि* । इष्टिरेवेयम्; लाक्षणिकत्वात् पारूपस्य ।

लुगागमस्त्विति । यद्यपि पालयतीति रूपम् 'पाल रक्षणे' इत्यस्यैव चुरादिणिजन्तस्य पुनर्हेतुमण्णिचि सिद्धम्, तथापि पातेः पुकि पापयति, युकि तु पाययति इति मा भूदिति लुग्वचनम् ।

धूञ्प्रीञोरिति । 'धूञ् कम्पने', 'प्रीञ् तर्पणे', ञान्तस्यानुकरणम्; तेन न दैवादिकस्य नुग्भवति ।

न्यासः

शाच्छासाह्वाव्यावेपां युक् ॥ 'शो तनूकरणे', 'छो छेदने', 'षोऽन्तकर्मणि', 'ह्वेञ् स्पर्धायाम्', 'व्येञ् संवरणे', 'वेञ् तन्तुसन्ताने'; 'पा पाने', 'पै ओवै शोषणे'—इति द्वयोरपि । एषामाकारान्तत्वात् पुकि प्राप्ते युको विधानम् । निशाययतीत्यादि । 'आदेच उपदेशेऽशिति' इत्यात्त्वम् । पाग्रहणे 'पै ओवै शोषणे' इत्येतस्यापि ग्रहणमिच्छन्तीति । यत्र ह्यस्य ग्रहणं नेष्यते, तत्र पिबतेरित्याह, यथा—'लोपः पिबतेरीच्च' इति भावः । अथ 'पा रक्षणे' इत्यस्यापि ग्रहणं कस्मान्न भवति ? इत्याह—पा रक्षण इत्यस्य त्वित्यादि ।

लुगागमस्तु तस्य वक्तव्य इति । ननु च 'पाल रक्षणे' इति चुरादौ पठ्यते, तस्य पालयतीति भविष्यति ? सत्यमेतत्; पुकस्तु निवृत्त्यर्थो लुगागम उपसंख्यायते, अन्यथा हि पातेः पाययतीति स्यात् ।

धूञ्प्रीञोर्नुग्वक्तव्य इति । 'धूञ् कम्पने', 'प्रीञ् तर्पणे' इति—एतयोर्नुग् वक्तव्यः, व्याख्येय इत्यर्थः । तत्रेदं व्याख्यानम्—'धूञ् विधूनने', 'तृप प्रीणने' इति निपातनादेतयोर्लुग्भविष्यतीति ।

एतेऽपि पूर्वान्ता एव क्रियन्ते, तेन न्यशीशयत्, अपीपलत्, अदूधुनत्, अपिप्रिणत्—इत्युपधाह्रस्वत्वं भवति ।

शाच्छासाह्वाव्यावेपां कृतात्वानां ग्रहणं पुकः प्राप्तिमाख्यातुम् । किमेतस्याख्याने प्रयोजनम् ? एतस्मिन् प्रकरणे लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषा नास्तीत्युपदिश्यते । तेनाध्यापयति, जापयति—इत्येवमादि सिद्धं भवति ॥

वो विधूनने जुक् ॥ ३८ ॥

'वा'—इत्येतस्य विधूननेऽर्थे वर्तमानस्य जुगागमो भवति णौ परतः । पक्षेणोपवाजयति ।

पदमञ्जरी

एतेऽपीति । एते युगादयः, वक्ष्यमाणाश्च जुगादयः । *कृतात्वानां ग्रहणमिति* । आकारान्तानां युकं विधाय तदनन्तरमाकारान्तेषु गृह्यमाणेषु युकः प्राप्तिराख्याता भवतीति भावः । *एवमादीति* । आदिशब्देन—क्रापयति, निजापयति, विलापयते, मुण्डो विस्मापयते, प्रियमाचष्टे प्रापयतीत्यादेर्ग्रहणम् ॥

वो विधूनने जुक् ॥ 'विधूनने' इत्ययमेव निर्देशो लिङ्गम्—धूञो णौ नुग्भवतीति । *वा इत्येतस्येति* । 'वा गतिगन्धनयोः' इत्यस्य । 'वज व्रज गतौ' इत्यस्य णिचि रूपे वाजयतीति सिद्धे, धातेः पुग्निवृत्त्यर्थं जुको विधानम् ॥

न्यासः

एतेऽपीति । युगादयः । निशाययतीत्यादिषु 'आदेच उपदेशेऽशिति' इत्यात्त्वम् । न्यशीशयदित्यादीनि अदीदपदित्यनेन तुल्यानि, पूर्ववल्लुङादीनि विधाय व्युत्पाद्यानि । अदूधुनदिति । अनकारान्तत्वादिह सन्वद्भावोऽभ्यासस्य नास्तीति । अपिप्रिणदित्यत्राप्यलघुत्वाद् दीर्घत्वं नास्ति ।

ननु च शाच्छासाह्वाव्याः—इत्येत एजन्ता गणे पठ्यन्ते, तत् कथमेषां कृतात्त्वानां ग्रहणम् ? इत्याह—शाह्वेत्यादि । कथं पुनः कृतात्त्वानां ग्रहणेन पुकः प्राप्तिराख्यायते ? आकारान्तानां पुग्विधानात् । अध्यापयतीत्यादिना ज्ञापकस्य प्रयोजनं दर्शयति । अध्यापयतीति 'क्रीङ्जीनां णौ' इत्यात्त्वम् । आदिशब्देन जापयतीत्यादीनां ग्रहणम् । यदि पुकः प्राप्तिमाख्यातुं शाप्रभृतीनां कृतात्त्वानां ग्रहणं कृतम्, तदा वेञोऽपि कृतात्त्वस्यैव ग्रहणं युक्तम् ? नैवं शक्यम्, वेत्युच्यमाने 'पै ओवै शोषणे'—इत्यस्यापि ग्रहणं स्यात् । तस्मादकृतात्त्वस्यैव वेञो ग्रहणं युक्तम् ॥

वो विधूनने जुक् ॥ पुकि प्राप्ते जुग्विधीयते । वा इत्येतस्येति । 'वा गतिगन्धनयोः' इत्येतस्य । विधूननेऽर्थ इति । कम्पन इत्यर्थः ।

विधूनन इति किम् ? आवापयति केशान् ।

किमर्थं सूत्रम्, 'वज गतौ' ण्यन्तस्य सिद्धत्वात् ? वातेः पुग्मा भूदित्येवमर्थम् । 'पै ओवै शोषणे' इत्यस्यैतद्रूपम् ।।

लीलोर्नुग्लुकावन्यतरस्यां स्नेहविपातने ।। ३९ ।।

ली, ला—इत्येतयोरङ्गयोरन्यतरस्यां नुक्, लुक्—इत्येतावागमौ भवतो णौ परतः स्नेहविपातनेऽर्थे । घृतं विलाययति । विलीनयति घृतम् । विलालयति । विलापयति ।

ली + ई इतीकारः प्रश्लिष्यते, तत ईकारान्तस्यैव लुग्भवति, न तु कृतात्वस्य 'विभाषा लीयतेः' इति ।

स्नेहविपातन इति किम् ? जतु विलापयति । जटाभिरालापयते ।

'ली' इति लीलीङोर्ग्रहणम् । 'ला' इति लातेः, कृतात्वस्य च लीयतेः ।।

पदमञ्जरी

लीलोर्नुग्लुकावन्यतरस्यां स्नेहविपातने ।। स्नेहः=घृतादिः, तस्य विपातनम्= विगच्छतः काठिन्यं त्यजतः प्रयोजकव्यापारः । स्नेहविपातनं काठिन्यमुपगतस्याग्नौ निष्टपनादिना द्रवत्वापादानमित्यर्थः ।

न तु कृतात्वस्येति । एकदेशविकृतस्यानन्यत्वात् प्रसङ्गः । *जटाभिरालापयत इति* । 'लियः सम्माननशालीनीकरणयोश्च' इत्यात्मनेपदम् ।

ली इति लीलीङोर्ग्रहणमिति । क्र्यादिकदैवादिकयोः । निरनुबन्धकपरि-

न्यासः

ननु 'वज व्रज गतौ' इत्यस्य धातोर्ण्यन्तस्योपवाजयतीति सिद्धम्, तत् किमर्थमेतत् ? वातेः पुग्मा भूदित्येवमर्थं जुको विधानम् । पै ओवै शोषण इत्येतस्यैतद्रूपमिति । ननु च लाक्षणिकस्याकारान्तत्वम्, अतो जुका न भवितव्यम् ? नैतदस्ति; इदानीमेव ह्युक्तम्—एतस्मिन् प्रकरणे लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषा नास्तीति ।।

लीलोर्नुग्लुकावन्यतरस्यां स्नेहविपातने ।। स्नेहविपातनेऽर्थं इति । किमिदं स्नेहविपातनं नाम ? विगच्छतः स्नेहस्य पातनं व्यापारणम् । तथा हि—पातेर्ण्यन्तस्य भावे ल्युटि कृते विपातनमिति । विलीनयतीति । गुणायादेशौ ।

अथ 'विभाषा लीयतेः' इत्यात्त्वे कृत एकदेशविकृतस्यानन्यत्वाद् विलापयतीत्यत्र कस्मान्नुग् भवति ? इत्याह—ली इत्यादि । ली+ई इति ईकारोऽत्र प्रश्लिष्यते— ईकारान्तस्यैव यथा स्यात्, कृतात्वस्य न भवति ।

ली इति लीलीङोर्ग्रहणमिति । ननु च निरनुबन्धकपरिभाषया 'ली श्लेषणे' इत्येत-

भियो हेतुभये षुक् ॥ ४० ॥

'भी' इत्येतस्य हेतुभयेऽर्थे षुगागमो भवति णौ परतः। मुण्डो भीषयते। जटिलो भीषयते।

अत्रापि भी + ई इतीकारप्रश्लेषः कृतात्वस्य षुग्निवृत्त्यर्थः। मुण्डो भापयते—इत्येवं हि तत्र भवति।

हेतुभय इति किम्? कुञ्चिकयैनं भाययति। नात्र हेतुः प्रयोजको भयकारणम्, किं तर्हि? कुञ्चिका॥

स्फायो वः ॥ ४१ ॥

'स्फाय्' इत्येतस्याङ्गस्य वकारादेशो भवति णौ परतः। स्फावयति॥

शदेरगतौ तः ॥ ४२ ॥

पदमञ्जरी

भाषा तु नेष्यते। *कृतात्वस्य च लीयतेरिति*। ग्रहणमित्यपेक्ष्यते॥

भियो हेतुभये षुक्॥ हेतुः पारिभाषिकः, भीः=भयम्, हेतोर्भयं हेतुभयम्, तत्र वर्तमानस्य। *भीषयत इति*। 'भीस्म्योर्हेतुभये' इत्यात्मनेपदम्। *भापयत इति*। 'बिभेतेर्हेतुभये' इत्यात्वम्॥

न्यासः

स्यैव क्रैयादिकस्य ग्रहणं युक्तम्, न तु 'लीङ् श्लेषणे' इत्येतस्य दैवादिकस्य? एवं मन्यते—एक एवायं धातुर्विकरणद्वयार्थमात्मनेपदार्थञ्च द्विरुपदिश्यते। एवञ्च कृत्वा 'लियः सम्मानन्शालीनीकरणयोश्च' इत्युभाभ्यामात्मनेपदं भवतीति। ला इति लातेः, कृतात्वस्य च लीयतेरिति। ग्रहणमिति प्रकृतेन सम्बन्धः॥

भियो हेतुभये षुक्॥ हेतुः स्वतन्त्रस्य कर्तुः प्रयोजकः। बिभेत्यस्मादिति भयः[1], हेतुश्चासौ भयश्चेति हेतुभयः, तस्मिन् हेतुभये। 'ञिभी भये' इत्यस्य वृद्धौ प्राप्तायां 'बिभेतेर्हेतुभये' इत्यात्वे च प्राप्ते पक्षे णौ षुग् विधीयते। मुण्डो भीषयत इति। 'भीस्म्योर्हेतुभये' इत्यात्मनेपदम्।

अथात्वे कृते मुण्डो भापयत इत्यत्र कस्मान्न भवति? इत्याह—अत्रापीत्यादि॥

स्फायो वः॥ स्फावयतीति। 'स्फायी ओप्यायी वृद्धौ'॥

---

1. अपादाने वाच्ये भयशब्दस्यानपुंसकत्वम्, अन्यथा 'भयलिङ्गभगपदानि नपुंसके' इति (लिङ्गा० सू० ३९) क्लीबत्वमस्य स्यात् (प्र०सं०स०)।

शदेरङ्गस्यागतावर्थे वर्तमानस्य तकारादेशो भवति णौ परतः। पुष्पाणि[1] शातयति ।

अगताविति किम् ? गाः शादयति गोपालकः ॥

रुहः पोऽन्यतरस्याम् ॥ ४३ ॥

रुहेरङ्गस्यान्यतरस्यां पकारादेशो भवति णौ परतः । व्रीहीन् रोपयति । व्रीहीन् रोहयति ॥

प्रत्ययस्थात्कात्पूर्वस्यात इदाप्यसुपः ॥ ४४ ॥

प्रत्ययस्थात्ककारात् पूर्वस्याकारस्य इकारादेशो भवति, आपि

पदमञ्जरी

रुहः पोऽन्यतरस्याम् ॥ अयं योगः शक्योऽवक्तुम् । कथम् ? 'रुप विमोहने' इति दिवादौ पठ्यते, स ण्यन्तोऽत्र जन्मनि वर्तिष्यते; अनेकार्थत्वाद्धातूनाम्, तस्य रोपयतीति । रुहेस्त्वारोहयतीति ।

प्रत्ययस्थात्कात्पूर्वस्यात इदाप्यसुपः ॥ अत्र यदि कादित्यत्राकारो विवक्षितः स्यात्, एतिकाश्चरन्तीत्यत्रेत्वं न स्यात् । एतदोऽकचि जसि त्यदाद्यत्वे टापि च रूपम् । अकचो ह्यन्त्योऽकार उच्चारणार्थो न श्रवणार्थः; भिन्धकि, रुन्धकि इत्या-

न्यासः

शदेरगतौ तः ॥ किमर्थं पुनरिदमुच्यते, यावता 'शद्लृ शातने' इत्यस्मादेव निपातनात् तकारो भविष्यतीति ? गतेरन्यत्र यथा स्याद् गतौ मा भूदिति चेत् ? न; शातनशब्दो हि गतेरन्यमर्थमाचष्टे । एवं तर्हि एतज्ज्ञापयति—अबाधकान्यपि निपातनानि भवन्तीति । तेन पुराशब्दात् 'सायञ्चिरम्' इत्यादिना विधीयमानयोष्ट्युट्युलोः 'पुराणप्रोक्तेषु' इति निपातनेन तुटो बाधनं न भवतीति । तेन पुरातनमित्यपि सिद्धं भवति ॥

रुहः पोऽन्यतरस्याम् ॥ रोपयतीति । 'रुह जन्मनि प्रादुर्भावे च' । किमर्थं पुनरिदमुच्यते, यावता दिवादिषु 'रुप लुप विमोहने' इति रुपिः पठ्यते, तस्य रोपयतीति भविष्यति, रुहेस्तु रोहयतीति ? जन्मार्थेऽपि रोपयतीति प्रयोगो यथा स्यात्; अन्यथा हि विमोहनार्थस्यैव स्यात् । अनेकार्थत्वाद् धातूनां रुपिर् जन्मनि वर्त्तिष्यत इति चेत् ? नैतदस्ति; अनेकार्था हि धातवः, न तु सर्वार्थाः । न हि रुप्यतीत्युक्ते जन्मार्थः प्रतीयते, किं तर्हि ? विमोहनार्थ एव ॥

प्रत्ययस्थात्कात् पूर्वस्यात इदाप्यसुपः ॥ सुपः परो न भवतीति । सुबन्तात्परो न

---

१. 'फलानि' इति पुस्तकान्तरेऽधिकम् ।

परतः, स चेदाप्सुपः परो न भवति। जटिलिका। मुण्डिका। कारिका। हारिका। एतिकाश्चरन्ति।

प्रत्ययग्रहणं किम्? शक्नोतीति शका।

स्थग्रहणं विस्पष्टार्थम्, ककारमात्रं प्रत्ययो नास्तीति सामर्थ्यात् प्रत्ययस्थस्य ग्रहणं शक्यते विज्ञातुम्।

कादिति किम्? मण्डना। रमणा। पूर्वस्येति किम्? परस्य मा भूत्—पटुका। मृदुका। अत इति किम्? गोका। नौका। तपर-

पदमञ्जरी

देरसिद्धिप्रसङ्गात्, ततश्च कशब्दस्याभावादेतिका इत्यत्र न स्यादेव। 'न यासयोः' इति च प्रतिषेधः सङ्घातग्रहणेऽनर्थकः स्यात्। तस्मादुच्चारणार्थोऽकारः, वर्णमात्रमेव विवक्षितमित्याह—*प्रत्ययस्थात्ककारादिति*। *स चेदिति*। स चेदाप्सुपः परस्तान्न भवति तदेत्वमित्यर्थः। प्रत्ययग्रहणपरिभाषया सुबन्तादिति द्रष्टव्यम्। *जटिलिका, मुण्डिकेति*। टाबन्ताभ्यामज्ञातादिषु 'प्रागिवात्कः', 'केऽणः' इति ह्रस्वत्वम्, ततष्टाप्, तत इत्वम्। यद्यप्ययमकारो लाक्षणिकः, तथापि 'उदीचामातः स्थाने' इति लिङ्गात्तस्यापि भवति।

ककारमात्रं हीति। उक्तमिदम्—'कादिति वर्णमात्रं विवक्षितम्' इति, न ककारमात्रं कश्चित्प्रत्ययोऽस्ति, तस्मात् कात्प्रत्ययादित्युच्यमानेऽपि प्रत्ययावयवे प्रत्ययशब्दो वर्त्तिष्यते इति किं स्थग्रहणेनेत्यर्थः।

पटुका, मृदुकेति। पटुमृदुशब्दाभ्यां स्त्र्यर्थवृत्तिभ्यां के कृते टाप्। असति

न्यासः

भवतीत्यर्थः। एष चार्थः प्रत्ययग्रहणपरिभाषया वेदितव्यः। जटिलिका, मुण्डिकेति। अज्ञातादिष्वर्थेषु 'प्रागिवात् कः'। कारिका, हारिकेति। ण्वुल्। एतिकेति। एतदः 'अव्ययसर्वनाम्नाम्' इत्यकच्, त्यदाद्यत्वम्, 'अतो गुणे' पररूपत्वम्, टाप्, अकः सवर्णे दीर्घत्वम्। शकेति। पचाद्यच्, टाप्।

स्थग्रहणं विस्पष्टार्थमिति। अत्र यत्र ककारमात्रं हि प्रत्ययस्तत्र मा भूदित्येवमर्थं कस्मान्न भवति? इत्याह—ककारमात्रं हीत्यादि। कादिति वर्णग्रहणम्। अकारस्तूच्चारणार्थः। न तु केवलः ककारः प्रत्ययोऽस्ति यन्निवृत्त्यर्थं स्थग्रहणं स्यात्। 'कात् प्रत्ययात्' इत्युच्यमाने प्रत्ययावयवे प्रत्ययशब्दो वर्त्तिष्यते, अतोऽन्तरेणापि स्थग्रहणं प्रत्ययस्थस्य ककारस्य ग्रहणं शक्यते विज्ञातुम्। तस्माद् विस्पष्टार्थं स्थग्रहणम्। मण्डना, रमणेति। नन्द्यादिभ्यो ल्युः। पटुका, मृदुका, गोका, नौकेति। पूर्ववत् कः। शका,

करणं किम् ? राका, धाका । आपीति किम् ? कारकः, धारकः ।

अथ आपीत्यनेन किं विशिष्यते ? ककारः । यद्येवम्, कारिकेत्यत्रापि न प्राप्नोति, अकारेण व्यवहितत्वात् ? एकादेशे कृते नास्ति व्यवधानम् । एकादेशः पूर्वविधौ स्थानिवद्भवतीति व्यवधानमेव ? वचनाद् व्यवधानमीदृशं यत्स्थानिवद्भावकृतमेकेन वर्णेन तदाश्रीयते । रथ-

पदमञ्जरी

पूर्वग्रहणे 'तस्मादत्युत्तरस्य' इति कात्परस्यैवाकारस्य 'वार्णादाङ्गं बलीयः' इत्येकादेशं बाधित्वा इत्त्वं स्यात् । यद्यपि जटिलिका, मुण्डिकेत्यादावयं प्रसङ्गः शक्यो दर्शयितुम्; तथापि विस्पष्टार्थमुदाहरणान्तरमुपन्यस्तम् । *राका, धाकेति* । 'कृदाधारार्चिकलिभ्यः कः' ।

अथापीत्यनेन किं विशिष्यत इति । ककारः, प्रत्ययो वेति सन्देहात्प्रश्नः । *ककार इति* । प्रत्यये तु विशिष्यमाणे रथकस्यादिष्वतिप्रसङ्ग इति भावः । यद्यपि प्रत्ययोऽपि श्रुतः, तथापि तस्योपसर्जनत्वात् ककार एव विशिष्यते । *कारिकेत्यत्रापि न स्यादिति* । अतिप्रसङ्गस्तिष्ठतु तावत्, इष्टमपि न सिद्ध्यतीत्यपिशब्दस्यार्थः । 'आपि परतो यः ककारः'–इत्येवं विज्ञायमाने कारिकेत्यपि न स्यात्; एकादेशस्य यो द्वितीयोऽकारस्तेन व्यवधानात् । *वचनाद्व्यवधानमीदृशमिति* । आश्रीयत इति वक्ष्यमाणेन सम्बन्धः । ईदृशमित्येतद्व्याचष्टे—*स्थानिवद्भावकृतमिति* । *एकेन वर्णेनेत्युपलक्षणम्* । स्थानिवद्भावकृतमित्येतावति तात्पर्यम्;

न्यासः

धाकेति । 'रा ला दाने' इत्यस्माद्धातेश्च 'कृदाधारार्चिकलिभ्यः कः' इत्यौणादिकः कप्रत्ययः ।

अथेत्यादि । चोदकः । **ककार इतीतरः** । ककारस्य श्रुतत्वात् तस्यैवापीति विशेषणं युक्तमित्यभिप्रायः । येनाभिप्रायेण चोदकः पृष्टवाँस्तमाविष्कर्तुमाह—**यद्येवमित्यादि** । यद्यपीत्यनेन ककारो विशिष्यते—आपि परतो यः ककार इति । एवं सति कारिकेत्यत्र न प्राप्नोति; ककारस्याकारेणापो व्यवहितत्वात् । **एकादेशे कृत इत्यादीतरः** । व्यवसर्गे हि सति व्यवधानं भवति । न चैकादेशे कृते व्यवसर्गोऽस्तीत्यतो नास्ति व्यवधानम् । **एकादेशः पूर्वेत्यादि** । चोदकः । स्थानिवद्भावस्तु 'अचः परस्मिन् पूर्वविधौ' इत्यनेन । **वचनादितीतरः** । उच्यते चेदं वचनम्, न चाप्यनन्तरं ककारः सम्भवतीति तत्र वचनसामर्थ्यात् स्थानिवद्भावे कृते नैकेन वर्णेन सर्वत्र व्यवधानमाश्रीयते । यदि तर्हि वचनसामर्थ्यात् कारिकेत्यादौ व्यवधानेऽपि भवति, तदा रथकस्या, पुत्रकाम्येत्यत्रापि स्यात् ? इत्यत आह–**रथकस्यायामित्यादि** । रथानां समूहः 'इनित्रकट्यचश्च' इति

कटचादिषु तु श्रुतिकृतमनेकेन वर्णेन व्यवधानमिति इत्वं न भवति ।

असुप इति किम् ? बह्वः परिव्राजका अस्यां मथुरायां बहुपरिव्राजका मथुरा । सुबन्तादयं परिव्राजकशब्दात्पर आबिति प्रतिषेधो भवति । प्रसज्यप्रतिषेधश्चायम्, न पर्युदासः । पर्युदासे हि सति समुदायादसुबन्तात्पर आबितीत्त्वमत्र स्यादेव । अविद्यमानः

पदमञ्जरी

अन्यथा एतिकेत्यत्र द्वाभ्यामकाराभ्यां व्यवधानादित्त्वं न स्यात् । एक एतदः सम्बन्धी, द्वितीयः 'त्यदादीनामः' इत्यकारः; तत्राकारयोर्यः पररूपमेकादेशः, यश्च टापा सह दीर्घः–द्वयोरपि तयोः स्थानिवद्भावः । अन्ये त्वाहुः—अत्रापि टापा सह य एकादेशस्तस्यैव स्थानिवद्भावः, न त्वकारयोः कृतस्य पररूपस्य; सकृत्प्रवृत्त्या लक्षणस्य चरितार्थत्वात् । तेनात्राप्येकेनैव व्यवधानमिति । वचनाद्व्यवधानेऽपि भविष्यतीति वक्तव्ये, ईदृशं व्यवधानमिति यदुक्तम्, तस्य व्यावर्त्यं दर्शयति—*रथकट्यादिष्विति* । रथानां समूहो रथकट्या, 'इनित्रकट्यचश्च' । आदिशब्देन गर्गकाम्यादेर्ग्रहणम् । गर्गमिच्छत्यात्मन इति काम्यजन्तादप्रत्ययः, ततष्टाप् । एतदुक्तं भवति–आपीति सप्तम्या यदानन्तर्यमुपात्तं तन्नात्यन्ताय त्यज्यते, किन्तु यावत्सम्भवमाश्रीयत इति ।

सुबन्तादयं परिव्राजकशब्दादिति । प्रत्ययलक्षणेन सुबन्तत्वम् । *पर्युदासे हीति* । सुपोऽन्योऽसुप्, ततश्चेदाप्पर इत्याश्रीयमाण इत्यर्थः । *समुदायादसुबन्तादिति* । अवयवात्परिव्राजकशब्दात्सुबुत्पन्नः, न समुदायादिति तस्यासुबन्त-

न्यासः

कट्यच्, ततष्टाप् । पुत्रमिच्छतीति 'काम्यच्च' इति काम्यच्प्रत्ययः, 'अ प्रत्ययात्', ततष्टाप् । तत्र श्रुतिकृतमनेकेन वर्णेन व्यवधानमितीत्त्वं न भवति । 'येन नाव्यवधानं तेन व्यवहितेऽपि वचनप्रामाण्यात्' इत्येकेन वर्णेन व्यवधानमाश्रीयते । येन नाव्यवधानमपि तु सर्वत्र व्यवधानम्, तेनैकेन वर्णेन व्यवहिते भवितुं युक्तम् । स्थानिवद्भावकृतमेकेन वर्णेन सर्वत्र व्यवधानमस्ति, सङ्घातेन त्वस्ति नास्ति च । तस्मात् तदिह नाश्रीयते ।

सुबन्तादयमिति । परिव्राजकशब्दात् पर आबिति प्रत्ययलक्षणे सुबन्तता वेदितव्या । प्रसज्यप्रतिषेधश्चायमिति । न चेत् सुबन्तादाप् परो भवति । कः पुनः पर्युदासे दोषो यतः स नाश्रीयते ? इत्याह—पर्युदासे हीत्यादि । यद्ययं पर्युदासः स्यात्–सुपोऽन्योऽसुप्, ततश्चेदाप् परो भवतीति; ततो बहुपरिव्राजकेत्यत्रापि स्यादेवेत्वम्, असुबन्तात् पूर्वोत्तरपदसमुदायात् पर आबिति कृत्वा । असुबन्तत्वं पुनः समुदायस्य, तस्मात् सुबनुत्पत्तेः; अवयवाद्धि परिव्राजकशब्दादत्र सुबुत्पत्तिः, न तु समुदायात् । अवि-

सुप् यस्मिन् सोऽयमसुबिति—अयमपि नाश्रीयते । तथा हि सति बहुचर्मिकेत्यत्रापि न स्यात् ।

ॐ मामकनरकयोरुपसंख्यानं कर्त्तव्यमप्रत्ययस्थत्वात् ॐ । मम इयं मामिका । नरिका । अणि ममकादेशः । 'केवलमाममक' इति नियमात् संज्ञाछन्दसोरीकारो नास्त्यत्र । तेनाणप्रत्ययान्तादपि टाब्भवति—नरान् कायतीति नरिका । 'आतोऽनुपसर्गे कः' इति कः प्रत्ययः ।

ॐ प्रत्ययनिषेधे त्यक्त्यपोश्चोपसंख्यानम् ॐ । 'उदीचामातः स्थाने यकपूर्वायाः' इति विकल्पो मा भूदिति, दाक्षिणात्यिका । इहत्यिका ॥

पदमञ्जरी

त्त्वम् । *एवमपि नाश्रीयते इति* । बहुव्रीहिरपि नाश्रीयत इत्यर्थः । किं कारणम् ? इत्यत आह—*तथा हीति* । *बहुचर्मिकेति* । बहूनि चर्माण्यस्यामिति बहुव्रीहिः, 'शेषाद्विभाषा' इति कप् । तत्पुरुषे त्वस्मिन्, नात्र सुबन्तात्परष्टाब् भवति; कपा व्यवहितत्वात् ।

मामिकेति । ममेयमित्यण्, 'तवकममकावेकवचने' इति ममकादेशः । *दाक्षिणात्यिकेति* । 'दक्षिणादाच्', दक्षिणा, ततो भवादौ 'दक्षिणापश्चात्पुरसस्त्यक्' । *इहत्यिकेति* । 'अव्ययात्त्यप्' ॥

न्यासः

द्यमानः सुब् यस्मिन् सोऽयमसुबित्ययमपि नाश्रीयत इति । बहुव्रीहिरपि नाश्रीयत इत्यर्थः । कः पुनस्तदाश्रयणे दोषो यतः स नाश्रीयते ? इत्याह—तथा हीत्यादि । एवं तर्हीत्यर्थः । बहुव्रीहौ पूर्वोत्तरपदयोः प्रत्ययलक्षणेन सुबन्तव्यपदेशोऽस्तीति नासावसुप्, अपि तु विद्यमानसुबेव । तेन बहुचर्मिकेत्यत्र नासुपः पर आबितीत्त्वं न स्यात् । बहूनि चर्माण्यस्यां विद्यन्त इति बहुव्रीहिः । 'शेषाद्विभाषा' इति कप्, टाप् ।

मामिकेति । ममेयमिति 'तस्येदम्' इत्यण्, 'तवकममकौ' इति ममकादेशः । नन्वणन्तान्ममकशब्दात् 'टिड्ढाणञ्' इति ङीपा भवितव्यम्, तत् कथं टाब् भवति ? केवलमामकेति नियमादित्यादि । नरिकेति । 'कै गै शब्दे' । 'आदेच उपदेशेऽशिति' इत्यात्त्वम्, 'आतोऽनुपसर्गे कः', ततष्टाप् ।

दाक्षिणात्यिका, इहत्यिकेति । दक्षिणस्यां दिशि भवेति 'दक्षिणापश्चात्पुरसस्त्यक्' इति त्यक् । इह भवेति 'अव्ययात्त्यप्' । उभयत्राज्ञातादिष्वर्थेषु 'प्रागिवात्कः' ।

उपसंख्यानशब्दस्य प्रतिपादनमर्थः । तत्रेदं प्रतिपादनम्—'उदीचामातः स्थाने' इत्यत्र व्यवस्थितविभाषाविज्ञानात् त्यक्त्यपोर्नित्यं भविष्यतीति ॥

न यासयोः ॥ ४५ ॥

'या', 'सा'–इत्येतयोरिकारादेशो न भवति । यका । सका ।

'यासा' इति निर्देशोऽतन्त्रम्, यत्तदोरुपलक्षणमेतत् । इहापि प्रतिषेध इष्यते–यकांयकामधीमहे, तकांतकां पचामहे इति ।

पदमञ्जरी

न यासयोः ॥ पूर्वेण नित्यमित्त्वे प्राप्ते निषेधोऽयमुच्यते, प्राप्तिपूर्वकत्वात् प्रतिषेधस्य । यदा यत्तदोरकज्भवति तदा प्रतिषेधः । *यका, सकेति* । यत्तदोरकच्, सौ त्यदाद्यत्वे टाप् । या सेति प्रथमैकवचनान्तयोरुपादानाद्विभक्त्यन्तरे प्रतिषेधो न स्यादित्यत आह–*यासेति निर्देशो न तन्त्रमिति* । *यत्तदोरुपलक्षणमिति* । यद्येवम्, यत्तदोरित्येव वक्तव्यम् ? सत्यम्; तथा तु न कृतं किं कुर्मः ! *यकांयकामधीमह इति* । ऋचं गाथां च । *तकांतकाम्पचामह इति* । ओषधिं शाकिनीं वा, द्वावेतौ प्रयोगौ ।

उपत्यकेति । 'उपाधिभ्यां त्यकन्नासन्नारूढयोः' । अत्र कश्चिदाह–'स्त्रीविषयोऽयं त्यकन्प्रत्ययान्तः; ततश्च प्रक्रियालाघवाय त्यिकन्निति वक्तव्ये त्यकन्नित्यकारोच्चारणसामर्थ्यादित्त्वाभावः' इति, तदयुक्तम्; पञ्चभिरुपत्यकाभिः क्रीतः पञ्चोपत्यक इत्यादावार्हीयस्य ठकः 'अध्यर्धपूर्व' इति लुकि कृते 'लुक् तद्धितलुकि' इति टापो लुकि निमित्ताभावादित्त्वं न स्यादिति तद्धितलुगर्थमेतत्स्यात्, बहिरङ्गो लुक्, 'अन्तरङ्गानपि विधीन्बहिरङ्गो लुग्बाधते' । ननु च 'सुपो धातुप्रातिपदिकयोः' इत्येतद्विषयमेतत् ? नेत्याह; यश्च यावाँश्च लुक्प्रामः, सर्वोऽप्यन्तरङ्गान्विधीन्बाधते, यथा—'सनीस्रंस' इत्यादौ नलोपो न भवति । पञ्चखट्व इत्यादौ टापा सहैकादेशो न भवति; यदि स्यात्, आदिवद्भावादाब्ग्रहणेन ग्रहणाल्लुकि सति अकारोऽत्र न श्रूयेत ।

न्यासः

न यासयोः ॥ येत्येतस्य 'उदीचामातः स्थाने' इत्यादिना विकल्पे प्राप्ते, सेत्यस्य पूर्वेण नित्ये प्राप्ते प्रतिषेधोऽयमारभ्यते; प्राप्तिपूर्वकत्वात् प्रतिषेधस्य । यदा तयोरकज् भवति तदायं प्रतिषेधो विज्ञायते । यका, सकेति । यत्तदोः पूर्ववदकच्, सुः, त्यदाद्यत्वञ्च । यासेति निर्देशोऽतन्त्रमिति । अप्रधानमित्यर्थः । किं कारणम् ? इत्याह—यत्तदोरुपलक्षणार्थमेतदिति । किं कारणमेवं व्याख्यायते ? इत्याह—इहापीत्यादि । यासेति प्रथमैकवचनान्तरूपम् । तत्र यद्ययं निर्देशस्तन्त्रं स्यात्, प्रथमैकवचनान्तयोर्ग्रहणाद् विभक्त्यन्तरे यकाम्, तकामित्यत्र न स्यात्, इष्यते च तत्रापि । तस्मादतन्त्रमयं निर्देशो यत्तदोः प्रातिपदिकयोरुपलक्षणार्थमेतद्—इत्युच्यते ।

❀ यासयोरित्त्वप्रतिषेधे त्यकन उपसंख्यानम् ❀। उपत्यका। अधित्यका।

❀ पावकादीनां छन्दस्युपसंख्यानम् ❀। हिरण्यवर्णाः शुचयः पावकाः। यासु अलोमकाः। छन्दसीति किम्? पाविका।

❀ आशिषि चोपसंख्यानम् ❀। जीवताद् जीवका। नन्दताद् नन्दका। भवताद् भवका।

❀ उत्तरपदलोपे चोपसंख्यानम् ❀। देवदत्तिका, देवका। यज्ञदत्तिका, यज्ञका।

❀ क्षिपकादीनां चोपसंख्यानम् ❀। क्षिपका। ध्रुवका।

पदमञ्जरी

पावका इति। पुनन्ति पावयन्तीति वा पावकाः। *अलोमका इति*। बहुव्रीहेः कप्।

जीवकेति। 'आशिषि च' इति वुन्।

देवकेति। देवदत्तशब्दात् 'अनुकम्पायां कन्', 'अनजादौ च विभाषा लोपो वक्तव्यः' इति दत्तशब्दस्य लोपः।

क्षिपकेति। क्षिपेरिगुपधात्कः। 'ध्रु गतिस्थैर्ययोः', पचाद्यचि कुटादित्वाद् गुणाभावे उवङ्, उभाभ्यामज्ञातादिषु 'प्रागिवात्कः'।

न्यासः

यासयोरित्त्वप्रतिषेध इत्यादि। उपसंख्यानशब्दस्य प्रतिपादनमर्थः। तदेतदुक्तं भवति—यत्तदोः प्रतिषेध इत्यस्मिन् क्रियमाणे त्यकन्प्रत्ययान्तस्य प्रतिषेधप्रतिपादनं कर्त्तव्यमिति। तत्रेदं प्रतिपादनम्—नेति योगविभागोऽत्र क्रियते, तेन त्यकन्प्रत्ययान्तस्य प्रतिषेधो भविष्यतीति। एवमुत्तरत्राप्युपसंख्यानशब्दस्य प्रतिपादनार्थो वेदितव्यः। प्रतिपादनमप्येतदेव योगविभागकरणमाश्रित्य कर्त्तव्यम्। उपत्यका, अधित्यकेति। 'उपाधिभ्यां त्यकन्नासन्नारूढयोः' इति त्यकन्। पावकेति। ण्वुल्। अलोमकेति। नास्या लोमानि सन्तीति बहुव्रीहिः, 'शेषाद्विभाषा' इति कप्।

जीवका, नन्दकेति। 'आशिषि' च इति वुन्। देवका, यज्ञकेति। देवदत्तयज्ञदत्तशब्दाभ्याम् 'अनुकम्पायां कन्' इति कनि कृते 'अनजादौ च विभाषा लोपो वक्तव्यः' इत्युत्तरपदलोपः।

क्षिपका, ध्रुवकेति। 'क्षिप प्रेरणे', 'ध्रुव स्थैर्ये', 'इगुपधज्ञाप्रीकिरः कः'। तदन्तादज्ञाताद्यर्थे 'प्रागिवात् कः'।

❀ तारका ज्योतिष्युपसंख्यानम् ❀। तारका । ज्योतिषीति किम् ? तारिका दासी ।

❀ वर्णका तान्तव उपसंख्यानम् ❀ । वर्णका=प्रावरणभेदः । तान्तव इति किम् ? वर्णिका भागुरी लौकायते ।

❀ वर्तका शकुनौ प्राचामुपसंख्यानम् ❀ । वर्तका शकुनिः । प्राचामन्यत्र उदीचां तु—वर्तिका । शकुनाविति किम् ? वर्तिका भागुरी लौकायतस्य ।

❀ अष्टका पितृदैवत्ये ❀ । अष्टका । पितृदैवत्य इति किम् ? अष्टिका खारी ।

❀ वा सूतकापुत्रकावृन्दारकाणामुपसंख्यानम् ❀ । सूतिका,

पदमञ्जरी

तरतेर्ण्वुल्—*तारका* । वर्णयति महत्त्वादिकं गुणमिति *वर्णका*=प्रावारविशेषः, तन्तूनां विकारस्तान्तवम् 'ओरञ्' । *वर्णिकेति* । *भागुरी* व्याख्या, टीकाविशेषः । वृतेर्ण्यन्तात् ण्वुल्—*वर्त्तिका* ।

अष्टकेति । अश्नन्ति ब्राह्मणा ओदनमस्यामित्यष्टका, 'इष्यशिभ्यां तकन्' इति तकन् । पितरश्च ता देवताश्च पितृदेवताः, तदर्थं कर्म *पितृदैवत्यम्* 'देवतान्तात्तादर्थ्ये यत्' इति यत् । *अष्टिकेति* । अष्टौ परिमाणमस्याः, 'संख्याया अतिशदन्तायाः कन्' ।

सूतकेति । 'न सामिवचने' इति प्रतिषेधेन ज्ञापितः स्वार्थे कन् । *पुत्रिकेति* । शार्ङ्गरवादित्वान्ङीनि कृते स्वार्थिकः कन्, 'केऽणः' इति ह्रस्व इकारः, तस्य

न्यासः

तारकेति । तरतेर्ण्वुल् ।

वर्णका तान्तव इति । तन्तूनां विकार इति 'ओरञ्', 'ओर्गुणः' । तान्तवः= प्रावरणविशेषः । तत्र वर्णकेत्युपसंख्यातव्या । 'वर्ण क्रियाविस्तारगुणवचनेषु' इति चौरादिको धातुः, ततो ण्वुल्—वर्णिकेति । व्याख्यात्रीत्यर्थः ।

वर्तकेति । 'वृतु वर्त्तने', ण्वुल् । वर्तिकेति । अध्येत्रीत्यर्थः । अष्टका पितृदैवत्य इति । पितृदैवत्यम्=वैदिककर्मविशेषः, तत्राष्टकेत्युपसंख्यायते । 'अशू व्याप्तौ'—इत्यस्मात् 'दृष्यशिभ्यां तकन्' इति तकन् प्रत्ययः, व्रश्चादिसूत्रेण षत्वम्, ष्टुत्वम् । अष्टकेति । अष्टौ परिमाणमस्या इति 'तदस्य परिमाणम्' इति 'संख्याया अतिशदन्तायाः कन्' ।

वा सूतकेत्यादि । उपसंख्यानशब्दस्य प्रतिपादनमर्थः । तत्रेदं प्रतिपादनम्—सूतका, सूतिका—इत्यादयः शब्दाः पृषोदरान्तःपातिनः, तेन पृषोदरादित्वादेवायं विकल्पः सिद्धः ॥

सूतका । पुत्रिका, पुत्रका । वृन्दारिका, वृन्दारका ॥

उदीचामातः स्थाने यकपूर्वायाः ॥ ४६ ॥

उदीचामाचार्याणां मतेन यकारपूर्वायाः ककारपूर्वायाश्चातः स्थाने योऽकारस्तस्यातः स्थाने इकारादेशो भवति । 'उदीचाम्'-ग्रहणं विकल्पार्थम् । इभ्यिका, इभ्यका । क्षत्रियिका, क्षत्रियका । ककारपूर्वायाः—चटकिका, चटकका । मूषिकिका, मूषिकका ।

आत इति किम् ? सांकाश्ये भवा सांकाश्यिका ।

स्थानग्रहणमनुवादेऽपि स्थानसम्बन्धप्रतिपत्त्यर्थम् । 'आत' इत्यनेन ह्यत इति विशिष्यते ।

पदमञ्जरी

पक्षेऽत्वं विधीयते । *वृन्दारिकेति* । 'श्रृङ्गवृन्दाभ्यामारकन् वक्तव्यः' इत्यारकन् ॥

उदीचामातः स्थाने यकपूर्वायाः ॥ यकौ पूर्वौ यस्याः सा यकपूर्वा, कोऽन्यपदार्थः ? आकारः । अर्थगतं स्त्रीत्वं शब्दे समारोप्य स्त्रीलिङ्गनिर्देशः, पूर्वशब्दो व्यवस्थावचनः । *इभ्यिकेति* । इभमर्हतीति 'दण्डादिभ्यो यः'—इभ्या, ततः पूर्ववत्कः, ह्रस्वत्वं च । चटक-मूषकशब्दाभ्यामजादित्वाट्टाप् । *साङ्काश्यिकेति* । सङ्काशैः निर्वृत्तं साङ्काश्यम्, 'सङ्काशादिभ्यो ण्यः', ततो भवार्थे 'धन्वयोपधाद्वुञ्' इति वुञ् ।

स्थानग्रहणमनर्थकम्, 'षष्ठी स्थानेयोगा' इति सिद्धत्वादिति ? अत आह—*स्थानग्रहणमित्यादि* । परिभाषाया विधिशेषत्वादनुवादे उपस्थानं न स्यादिति

न्यासः

उदीचामातः स्थाने यकपूर्वायाः ॥ पूर्वेण नित्यमित्वे प्राप्ते विकल्पार्थं वचनम् । यकौ पूर्वौ यस्याः सा यकपूर्वा । कोऽन्यपदार्थः ? समुदायः । तथा हि पूर्वशब्दोऽवयवे वर्त्तते । स चावयवः समुदायस्य भवति, नावयवान्तरस्य । न हि वर्णो वर्णस्यावयवो भवति । अवयवान्तरापेक्षस्तु तस्य पूर्वत्वव्यपदेशः । तत् पुनरवयवान्तरं प्रकृतत्वात् स्थान्यकार एव विज्ञायते । स्त्रीलिङ्गनिर्देशस्तु तस्य वक्ष्यते । आतः स्थान इति । योऽकार इति व्यवहितेन सम्बन्धः । इभ्यिकेत्यादि । इभ्यादिशब्देभ्यः 'प्रागिवात् कः', 'केऽणः' इति ह्रस्वः ।

सांकाश्यिकेति । 'धन्वयोपधाद्वुञ्' । नात्रातः स्थानेऽकार इति नित्यमेवेत्त्वम् ।

अथ स्थानग्रहणं किमर्थम्, यावतात इत्येषैव षष्ठी स्थानेयोगं प्रतिपादयिष्यति, 'षष्ठी स्थानेयोगा' इति वचनात् ? इत्यत आह—स्थानग्रहणमित्यादि । आकारस्य स्थाने लक्षणान्तरेण विहितस्याकारस्य संकीर्त्तनम्=अनुवादः । अत्रापि स्थाने सम्बन्धप्रतिपत्तिर्यथा स्यात्—इत्येवमर्थं स्थानग्रहणम् । किं पुनः कारणम्—असति

यकपूर्वायां इति किम् ? अश्वा, अश्विका । 'यकपूर्वायाः' इति स्त्रीलिङ्गनिर्देशः—आतः स्त्रीप्रत्ययस्य प्रतिपत्त्यर्थम् । इह न भवति—शुभं यातीति शुभंयाः, शुभंयिका । भद्रं यातीति भद्रंयाः, भद्रंयिका ।

पदमञ्जरी

भावः । अनुवादत्वमेव स्पष्टयति— *आत इत्यनेन हीति* । अतो योऽकारस्तस्येत्त्वं भवतीति वचनव्यक्तौ नाकारस्य विधिस्पर्शः कश्चिदस्तीत्यर्थः ।

स्त्रीप्रत्ययस्य प्रतिपत्त्यर्थमिति । यः 'स्त्रियाम्' इत्यधिकृत्य विहितष्टाबादिः स स्त्रीप्रत्ययः, तस्य प्रतिपत्तिर्यथा स्यादित्येवमर्थमित्यर्थः । असति हि स्त्रीलिङ्गे यः कश्चनाकारो गृह्येत ।

शुभं याति, भद्रं यातीति । क्विप् । शुभम्, भद्रमिति मकारान्तौ निपातितौ, पूर्ववत्कः, ह्रस्वत्वं च ।

न्यासः

स्थानग्रहणेऽनुवादे सम्बन्धप्रतिपत्तिर्न स्यात् ? इत्याह—आत इत्यनेनेत्यादि । आदश-विधौ 'अस्तेर्भूः' इत्येवमादौ 'षष्ठी स्थानेयोगा' इत्येषा परिभाषोपतिष्ठते, न त्वनुवादे; विधिवाक्यशेषभूतत्वादस्याः । न चात्राकारस्य स्थानेऽकारोऽनेन विधीयते, किं तर्हि ? लक्षणान्तरेणाभिनिर्वृत्तोऽनेन विशिष्यते—आतः स्थाने योऽकार इति । तेन नात्र तस्याः परिभाषाया उपस्थानमिति तत्र यदि स्थानग्रहणं न क्रियेत, तदातः समीपो योऽकार इति सामीप्यसम्बन्धप्रतिपत्तिः स्यात् । अथ वा पूर्ववत् प्रश्ने कृत इत्याह—आत इत्यनेनेत्यादि । इकारस्य यः स्थानित्वेनोपात्तोऽकारः स आत इत्यनेन विशिष्यते । एवञ्च विशेष्यत्वादकारस्य प्राधान्यम्, आकारस्य विशेषणत्वाद-प्राधान्यम् । तत्रासति स्थानग्रहणे यद्यपि सा परिभाषानुवाद उपतिष्ठेत, तथापि प्रधाने कार्यसम्प्रत्ययादात इत्यस्या एव षष्ठ्याः स्थानसम्बन्धो विज्ञायेत, न त्वात इत्यस्याः । स्थानग्रहणे तु सत्यस्या अपि विज्ञायते—एतदर्थं स्थानग्रहणम् । अश्वि-केति । पूर्ववत् कः, ह्रस्वत्वञ्च । अथ 'यकपूर्वायाः' इति स्त्रीलिङ्गेन निर्देशः किमर्थः ? इत्याह—स्त्रीलिङ्गनिर्देश इत्यादि । स्त्र्यधिकारविहितः प्रत्ययः स्त्रीप्रत्ययः । तस्यैव प्रतिपत्तिर्यथा स्यादित्येवमर्थः स्त्रीलिङ्गेन निर्देशः । असति तस्मिन्नाकारमात्रस्थाने योऽकारस्तस्य स्थानित्वं विज्ञायेत, ततश्च यातेः शुभम्भद्रंशब्दयोरुपपदतः 'विजुपेच्छ-न्दसि' इति 'आतो मनिन्क्वनिब्वनिपश्च' इति विच् । तदन्तात् कप्रत्यये शुभंयिका, भद्रंयिकेत्यत्रापि विकल्पः प्रसज्येत । तस्मात् तन्निवृत्त्यर्थं स्त्रीलिङ्गनिर्देशः । शुभम्भद्रं-शब्दौ मकारान्तौ निपातौ ।

यकपूर्वाया इत्यादि । ग्रहणवाक्यम् । तस्य धात्वन्तयोर्यकारककारयोरित्यादि । विवरणम् । वक्तव्यमिति । व्याख्येयमित्यर्थः । तत्रेदं व्याख्यानम्— व्यवस्थितविभाषा-विज्ञानाद्धात्वन्तयोरपि यकारककारयोरनन्तरस्याकारस्येत्वप्रतिषेधः प्राप्नोति, स न

❀ यकपूर्वाया धात्वन्तप्रतिषेधः ❀ । धात्वन्तयोर्यकारककारयोरस्य प्रतिषेधस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः । सुनयिका । सुशयिका । सुपाकिका । सुशोकिका ॥

भस्त्रैषाजाज्ञाद्वास्वा नञ्पूर्वाणामपि ॥ ४७ ॥

एषामातः स्थाने योऽकारस्तस्य इत्त्वं न भवति उदीचामाचार्याणां मतेन । भस्त्रा—भस्त्रका, भस्त्रिका; अभस्त्रका, अभस्त्रिका । एषका, एषिका । अजा—अजका, अजिका; अनजका, अनजिका । ज्ञा—ज्ञका, ज्ञिका, अज्ञका, अज्ञिका । द्वा—द्वके, द्विके । स्वा—स्वका, स्विका; अस्वका, अस्विका ।

एषाद्वे नञ्पूर्वे न प्रयोजयतः; किं कारणम् ? अत्र हि सति यदि

पदमञ्जरी

प्रतिषेध इति । तेन विधिरेव भवति । *सुनयिका, सुशयिकेति* । नीशीभ्याम् 'एरच्', सुशब्देन बहुव्रीहिः, टाबादि पूर्ववत् । *सुपाकिका, सुशोकिकेति* । पचिशुचिभ्यां घञ्, 'चजोः कु घिण्ण्यतोः' इति कुत्वम् । शेषं पूर्ववत् ॥

भस्त्रैषाजाज्ञाद्वास्वा नञ्पूर्वाणामपि ॥ 'स्वा' इति षष्ठ्याः स्थाने प्रथमा । एषेति कृतषत्वनिर्देशस्तन्त्रम् । तथा च—एतिकाश्चरन्तीति जसि नित्यमित्त्वमुदाहृतम् ॥

अत्रातः स्थान इत्येतत् स्वशब्दस्य विशेषणम् ।
सम्भवव्यभिचारौ हि तत्र स्तः काकचोः सतोः ॥
ह्येतदोः सम्भवो नास्ति, नान्यत्र व्यभिचारिता ।
सर्वनाम्नः स्वशब्दस्य तेन नायं विधिर्भवेत् ॥

द्वके इति । द्वकिशब्दाद् द्विवचने त्यदाद्यत्वे टापि औङः शीभावः ।

न्यासः

भविष्यतीति । सुनयिका, सुशयिकेति । णीञ्शीङ्भ्याम् 'एरच्' इत्यच् । शोभनो नयोऽस्याः, शोभनः शयोऽस्याः—सुनया, सुशया, ततः 'प्रागिवात् कः', 'केऽणः' इति ह्रस्वत्वम् । सुपाकिका, अशोकिकेति । 'डुपचष् पाके', 'शुच शोके', भावे घञ् । शोभनः पाकोऽस्याः, अविद्यमानः शोकोऽस्या इति बहुव्रीहिः, 'शेषाद्विभाषा' इति कप्, 'आपोऽन्यतरस्याम्' इति ह्रस्वत्वम् ॥

भस्त्रैषाजाज्ञाद्वास्वा नञ्पूर्वाणामपि ॥ भस्त्रका, भस्त्रिकेति । पूर्ववत् कः । अभस्त्रका, अभस्त्रिकेति । पूर्ववत् कप्रत्ययः, बहुव्रीहिः, तत्पुरुषो वा ।

अथ कस्मादेषा-द्वे नञ्पूर्वे नोदाह्रियेते ? इत्याह—एषाद्वे नञ्पूर्वे न प्रयोजयत इति । प्रकृतत्वादित्वप्रतिषेधविकल्प इति विज्ञेयम् । किं कारणमिति । अनेन नञ्पूर्व-

साकच्काभ्यां नञ्समासः, अथापि कृते नञ्समासे पश्चादकच्—उभयथापि समासाद् या विभक्तिरुत्पद्यते तस्यां सत्यां त्यदाद्यत्वे सति टापा भवितव्यम्, सोऽन्तर्वर्तिन्या विभक्त्या सुबन्तात्पर इति इत्त्वस्य प्राप्तिरेव नास्ति। तेन अनेषका, अद्वके—इत्येव नित्यं भवितव्यम्।

स्वशब्दस्तु ज्ञातिधनाख्यायां नञ्पूर्वोऽपि प्रयोजयति।

'भस्त्रा'—इत्ययमभाषितपुंस्कः, तस्य 'अभाषितपुंस्काच्च' इत्येव

पदमञ्जरी

तस्यां सत्यामिति। समासार्थात्तु या विभक्तिस्तस्यां त्यदाद्यत्वं न भवति; 'अन्तरङ्गानपि विधीन्बहिरङ्गो लुग्बाधते' इति वचनात्। *सोऽन्तर्वर्त्तिन्या विभक्त्या सुबन्तात्पर इति*। प्रत्ययलक्षणेन सुबन्तत्वम्।

स्वशब्दोऽपि तर्ह्यनयैव युक्त्या नञ्पूर्वो न प्रयोजयेदित्यत आह—*स्वशब्दस्त्विति*। स्वशब्दो हि 'स्वमज्ञातिधनाख्यायाम्' इति वचनाज्ज्ञातिधनयोरसर्वनामसंज्ञकः, तेन तस्मात्कप्रत्ययेनैव भवितव्यम्, नाकचा। तत्र यदा नञ्समासे कप्रत्ययः क्रियते तदन्ताच्च टाप्, तदासौ सुपः परो न भवति; केन व्यवहितत्वात्। तेनासर्वनामसंज्ञकः स्वशब्दो नञ्पूर्वोऽपि भवत्येव प्रयोजकः।

न्यासः

योरप्रयोजकत्वे कारणं पृच्छति। अत्र हीत्यादिना तत्कारणं दर्शयति। सोऽन्तर्वर्त्तिन्या विभक्त्येति। यासौ समासार्था विभक्तिस्तया लुप्तयापि प्रत्ययलक्षणेन स आप्सुबन्तादेवैतच्छब्दाद् द्विशब्दाच्च परः सम्पद्यते, तेनेत्त्वस्य प्राप्तिरेव नास्ति; 'असुपः' इति प्रतिषेधात्, तत् किं प्रतिषेधविकल्पेन! तस्मादेषाद्वे नञ्पूर्वे न प्रयोजयतः।

यद्येवम्, अनयैव युक्त्या स्वशब्दोऽपि न प्रयोजयेत्? इत्यत आह—स्वशब्दस्त्वित्यादि। युक्तं यदेषाद्वे नञ्पूर्वे न प्रयोजयतः, अत्र व्यवधानाभावात् सुबन्तात् पर आब् भवतीति कृत्वा, न हि प्राक् टेर्भवन्नकज् व्यवधायको भवितुमर्हति; स्वशब्दस्तु 'स्वमज्ञातिधनाख्यायाम्' इति वचनाज्ज्ञातिधनयोरसर्वनामसंज्ञकः, तेन तस्मात् कप्रत्ययेनैव भवितव्यम्, नाकचा, तत्र यदि नञ्समासं कृत्वा कप्रत्ययः क्रियते, तदन्ताच्च टाप्, तदासौ सुबन्तात् परो न भवति; कप्रत्ययेन व्यवधानादिति असर्वनामसंज्ञकः स्वशब्दो नञ्पूर्वोऽपि विकल्पं प्रयोजयति।

भस्त्रेत्ययमभाषितपुंस्क इति। स्त्रियामेव सर्वदा वृत्तेः। यद्येवम्, 'अभाषितपुंस्काच्च' इत्यनेनैव विकल्पः सिद्धः, तत् किमर्थमिहोपादीयते? इत्यत आह—वस्त्येत्यादि। उपसर्जनमर्थः प्रयोजनं यस्य तत् तथोक्तम्। यदानुपसर्जनं भस्त्राशब्दो भवति, तदायमभाषितपुंस्क इति सत्यमुत्तरसूत्रेण सिद्धो विकल्पः, तथापि नञ्पूर्वाणा-

सिद्धे यदिह ग्रहणं तदुपसर्जनार्थम् । अविद्यमाना भस्त्रा यस्या अभस्त्रा, साल्पा अभस्त्रका, अभस्त्रिका । अत्रोपसर्जनह्रस्वत्वे कृते पुनर्बहुव्रीहौ कृते भाषितपुंस्काद् यष्टाबुत्पद्यते तस्य 'केऽणः' इति यो ह्रस्वः, नासावभाषितपुंस्काद्विहितस्यातः स्थाने भवति ।

'नञ्पूर्वाणामपि' इत्यपिशब्दादन्यपूर्वाणां केवलानां च विधिरयमिष्यते । निर्भस्त्रिका, निर्भस्त्रका । बहुभस्त्रिका, बहुभस्त्रका—इत्येवमनयोरपीष्यते ।

पदमञ्जरी

अभस्त्रका, अभस्त्रिकेति । 'अल्पे' इति 'प्रागिवात्कः' । असति तु भस्त्राग्रहणे यथा न सिध्यति तथा दर्शयति-*अत्रेति* । बहुव्रीहिः पुंस्यपि वर्त्तते-अभस्त्रः पुरुष इति । विहितग्रहणेनैतद्दर्शयति—यद्यप्यभाषितपुंस्काद्भस्त्राशब्दात्परो भवति, तथापि तस्माद्विहितो न भवति । विहितविशेषणं चोत्तरत्रापि भाषितपुंस्कग्रहणम्, अन्यथा न विद्यते खट्वा यस्याः साऽखट्वा, ततोऽखट्विका—इत्यादावपि प्रसङ्गादिति ।

अपिग्रहणेन केवलानामेव भस्त्रादीनां समुच्चयः, नान्यपूर्वाणामिति शङ्कमानं प्रत्याह—*नञ्पूर्वाणामपीत्यपिशब्दादिति* । *इष्यते इति* । अनेन नेयं स्वतः

न्यासः

मित्यनुवृत्तेः । यदा तूपसर्जनं भवति, तदा भाषितपुंस्कत्वं प्रतिपद्यत इति न सिध्यति । तस्मादुपसर्जनस्य भाषितपुंस्कस्यापि यथा स्यादित्येवमर्थमिह भस्त्राशब्दस्य ग्रहणम् । अभस्त्रका, अभस्त्रिकेति । 'अल्पे' इत्यर्थे 'प्रागिवात् कः' । अत्रेति । उपन्यस्त उदाहरणे । उपसर्जनह्रस्वत्वे कृते इति । अविद्यमाना भस्त्राऽस्या इति बहुव्रीहौ कृते 'गोस्त्रियोरुपसर्जनस्य' इत्यनेन । पुनरित्यादि । अभस्त्रशब्दो हि बहुव्रीहिः, स पुंस्यपि वर्त्तत इति भाषितपुंस्को भवति । तस्माद् यदा टाप् स भाषितपुंस्कशब्दादुत्पद्यते । तस्य भाषितपुंस्कादुत्पन्नस्यापि टापो यः 'केऽणः' इति ह्रस्वो भवति, नासावभाषितपुंस्काद्विहितस्यातः स्थाने भवति । तस्मादभाषितपुंस्कादित्यनेन न सिध्यति—इत्यभिप्रायः ।

नञ्पूर्वाणामपीत्यपिशब्दादन्यपूर्वाणां केवलानाञ्च विधिरयमिष्यत इति । तत्रोदाहरणमाह—निर्भस्त्रिकेत्यादि । निर्गता भस्त्रा यस्याः सा निर्भस्त्रिका । बह्वयो भस्त्रा यस्याः सा बहुभस्त्रिका । आदिशब्देन सुभस्त्रका, सुभस्त्रिका; भस्त्रका, भस्त्रिका—इत्येवमादीनां ग्रहणम् । यदि तर्ह्यन्यपूर्वाणां केवलानाञ्च विधिरिष्यते, तदा 'नञ्पूर्वाणाम्' इति वचनमनर्थकं स्यात् । नञादिपूर्वाणां तदन्तविधिना भविष्यति, केवलानाञ्च

अत्र 'नञ्पूर्वाणाम्' इति वचनमनुवाद एव मन्दबुद्धिप्रतिपत्त्यर्थः ॥

अभाषितपुंस्काच्च ॥ ४८ ॥

अभाषितपुंस्काद्विहितस्यातः स्थाने योऽकारस्तस्योदीचामाचार्याणां मतेन इकारादेशो न भवति । खट्वका, खट्विका । अखट्वका, अखट्विका । परमखट्वका, परमखट्विका ।

बहुव्रीहौ यदा कपि ह्रस्वः क्रियते तदा भवितव्यमनेन विधिना । अत्राप्यभाषितपुंस्काद्विहितस्यातः स्थाने भवत्यकार इति ।

पदमञ्जरी

प्राप्तिरिति दर्शयति । यदि तर्हि सर्वत्रेष्येत, नञ्पूर्वाणामपीति न वक्तव्यम् 'अङ्गाधिकारे तस्य च तदुत्तरपदस्य च' इत्येव सर्वत्र भविष्यत्यत आह–*तत्रेति* ॥

अभाषितपुंस्काच्च ॥ अभाषितपुंस्कादिति विहितविशेषणमित्याह—*अभाषितपुंस्काद्विहितस्येति* । खट्वाशब्दः स्त्रियामेव नियत इत्यभाषितपुंस्कः, बहुव्रीहेरभिधेयलिङ्गत्वादभाषितपुंस्कत्वाभावादनेन विकल्पेन न भवितव्यमिति मन्यमानं प्रत्याह–*बहुव्रीहाविति* । कथं भवतीत्यत आह–*तत्रापीति* । इतिकरणो हेतौ ।

न्यासः

व्यपदेशिवद्भावेन; 'ग्रहणवता प्रातिपदिकेन तदन्तविधिर्न' इति । 'व्यपदेशिवद्भावोऽप्रातिपदिकेन' इति वचनान्न सिध्यतीत्येतच्च नाशङ्कनीयम्, उभे अपि ह्येते परिभाषे प्रत्ययविधिविषये एवेत्यत आह—अत्रेत्यादि । तदन्तविधिना व्यपदेशिवद्भावेनात्र सिद्धस्यैव प्रकारविधेर्नञ्पूर्वाणामपीति वचनानुवादः । किमर्थः ? मन्दबुद्धिप्रतिपत्त्यर्थः । नञ्पूर्वाणामपीति वचनमन्तरेण यः प्रतिपत्तुर्यथा स्यादित्येवमर्थम् ॥

अभाषितपुंस्काच्च ॥ नञ्पूर्वाणामपीत्यनुकर्षणार्थश्चकारः । खट्वका, खट्विकेति । पूर्ववत् कः । खट्वाशब्दोऽयमाविष्टलिङ्गो नित्यं स्त्रियामेव वर्तत इति भाषितपुंस्को न भवति । अखट्विकेति । न खट्वा अखट्वेति नञ्समासः । परमखट्वकेत्यादि । 'सन्महत्' इत्यादिना समासः । सर्वत्र 'केऽणः' इति ह्रस्वः ।

बहुव्रीहेर्भाषितपुंस्कत्वादत्र न भवितव्यमनेन विकल्पेनेति कस्यचिद् भ्रान्तिः स्यात्, अतस्तां निराकर्तुमाह—बहुव्रीहावित्यादि । कथं पुनरभाषितपुंस्कादित्युच्यमाने बहुव्रीहौ भाषितपुंस्कादपि भवति ? इत्याह—अत्राप्यभाषितपुंस्कादित्यादि । इतिकरणो हेतौ । यद्यपि बहुव्रीहेर्भाषितपुंस्को भवति, तथापि यदा कपि 'आपोऽन्यतरस्याम्' इति ह्रस्वः क्रियते, तदाऽभाषितपुंस्कादेव विहितस्याकारस्य स्थाने यः स्यादकारस्तस्माद् भवत्येव विकल्पः । अविद्यमाना खट्वास्या इति बहुव्रीहिः, 'शेषाद्विभाषा' इति कप्, ततो ह्रस्वः । स चाभाषितपुंस्कादेव विहितस्याकारस्य भवति । तेनाखट्वका, अखट्विकेति विकल्पो भवत्येव ।

यदा तु अविद्यमाना खट्वा अस्याः अखट्वा, अल्पा अखट्वा अखट्विकेति, तदा न भवति । तथा अतिक्रान्ता खट्वामतिखट्वा, अल्पा अतिखट्वा अतिखट्विका ॥

आदाचार्याणाम् ॥ ४९ ॥

अभाषितपुंस्कादातः स्थाने योऽकारस्तस्याचार्याणामाकारादेशो भवति । खट्वाका, अखट्वाका, परमखट्वाका ॥

ठस्येकः ॥ ५० ॥

पदमञ्जरी

यदा त्विति । कवभावपक्ष एतत् । अखट्वा इति स्थिते उपसर्जनह्रस्वत्वम्, टाप्, पुनः 'केऽणः' इति ह्रस्वः । स च समासाद्भाषितपुंसकादुत्पन्नस्य टाप इति न भवत्ययं विकल्पः । 'अभाषितपुंस्कात्परस्यातः' इति विज्ञायमाने स्यादेवात्र विकल्पः । *अतिखट्विकेति* । अत्रापि समासाद्भाषितपुंस्काट्टाबुत्पन्नः ॥

आदाचार्याणाम् ॥ इत्त्वापवादोऽयं योगः । 'केऽणः' इति ह्रस्वापवादश्च । *आचार्याणामिति* । उदीचामित्युक्तम्, ततोऽन्येषामाचार्याणामित्यर्थः । अपर आह—आचार्यस्य पाणिनेर्य आचार्यः स इहाचार्यः, गुरुत्वात्तु बहुवचनमिति । सर्वथा अभाषितपुंस्केषु त्रैरूप्यम्—अखट्विका, अखट्विका, अखट्वाकेति ॥

ठस्येकः ॥ अत्र द्वौ पक्षौ—ठेति व्यञ्जनमात्रं स्थानित्वेम निर्दिश्यते, अकार-

न्यासः

यदा त्वित्यादि । अविद्यमाना खट्वास्या इति बहुव्रीहौ कृत उपसर्जनह्रस्वत्वम्, ततष्टाप् । अल्पा अखट्वेति 'प्रागिवात् कः'—अखट्विकेति । अत्र विकल्पो न भविष्यति; भाषितपुंस्कत्वाद् बहुव्रीहेर्विहितस्यातः स्थानेऽकारस्य विहितत्वात् । प्रादिसमासेऽपि न भवतीति दर्शयन्नाह—तथेत्यादि । अतिखट्विकेति । अत्रापि प्रादिसमासे कृते, उपसर्जनह्रस्वत्वे च, पुनस्तत्पुरुषाद्भाषितपुंस्काद् विहितस्यातः स्थाने विहितोऽकार इति न प्रवर्त्तते विकल्पः ॥

आदाचार्याणाम् ॥ नञ्पूर्वाणामपीति निवृत्तम्; पूर्वसूत्रे चानुकृष्टत्वात् । इत्त्वापवादोऽयं योगः । 'केऽणः' इति ह्रस्वापवादश्च ।

आचार्यग्रहणं नित्यार्थम् । असति हि तस्मिन्, 'उदीचाम्' इत्यधिकाराद् विकल्पः स्यात् । आचार्यग्रहणे तु सति तेन 'उदीचाम्' इत्येतस्मिन्निवर्त्तिते नित्य एष विधिर्भवतीति ॥

ठस्येकः ॥ अत्र यद्यविशेषेण ठस्य ग्रहणं स्यात्, पठिता, पठितुमित्यादौ धात्वन्तस्यापि स्यात् । अत एतद्दोषपरिजिहीर्षया प्रत्ययस्य ठस्य ग्रहणम्, न तु ठमात्रस्येति

अङ्गस्य निमित्तं यष्ठः, कश्चाङ्गस्य निमित्तम् ? प्रत्ययः, तस्य प्रत्ययठस्य इक इत्ययमादेशो भवति । 'प्राग्वहतेष्ठक्', आक्षिकः, शालाकिकः । 'लवणाट्ठञ्', लावणिकः ।

ठगादिषु यदि वर्णमात्रं प्रत्ययः, उच्चारणार्थोऽकारः; तदा इहाप्यकार उच्चारणार्थः, वर्णमात्रं तु स्थानित्वेनोपादीयते । सङ्घात-

पदमञ्जरी

स्तूच्चारणार्थः, एवं ढगादिष्वपीत्येकः पक्षः; सङ्घातः प्रत्ययः, स्थान्यप्यत्र स एवेति द्वितीयः । तत्राद्ये पक्षे पठिता, पठितुमित्यादौ धात्वन्तस्यापि प्रसङ्गः; द्वितीये तु अठचि कर्मठ इत्यत्रापि प्राप्नोति । तत्र द्वयोरपि पक्षयोर्यथा दोषो न भवति तथा दर्शयन्नाह— *अङ्गस्य निमित्तं यष्ठ इति* । सम्बन्धस्तत्र नावयवावयविभावलक्षणः, पठितेत्यादावपि प्रसङ्गात्; किं तर्हि ? निमित्तनिमित्तिभावलक्षणः । अङ्गस्य सम्बन्धीत्युक्ते तद्रूपसम्बन्ध्येव प्रतीयते; प्रत्ययश्च तद्रूपसम्बन्धी, तदायत्तत्वादङ्गव्यपदेशस्य । तदेवमङ्गव्यपदेशनिमित्तस्य प्रत्ययस्य ग्रहणादुभयोरपि पक्षयोर्दोषाभावः । किञ्च—सङ्घातपक्षे अर्थवतष्ठशब्दस्य ग्रहणान्न भवति कर्मठः—

न्यासः

दर्शयितुमाह—अङ्गस्य निमित्तं यष्ठ इति । अङ्गस्येति सम्बन्धलक्षणा षष्ठी । अत्र यद्यपि धात्ववयवो ह्यङ्गस्य सम्बन्धी भवति, तथापि यदा यतो ह्यङ्गस्यात्मलाभो यस्मिन्नङ्गमित्येतद् भवति, स एव प्रत्यासत्तेरङ्गस्य निमित्तीभूतः सम्बन्धी गृह्यते, न त्ववयवोऽपि । कश्चाङ्गस्य निमित्तं भवतीति । एवं मन्यते—यदि सामान्येनाङ्गस्य निमित्तं यत्तदिह गृह्यते धात्वन्तस्य ठस्य स्यादेव, भवन्ति हि अवयवा अङ्गस्यावयविनो निमित्तम्, तैस्तस्यारभ्यमाणत्वादित्याह—प्रत्यय इति । अस्यायमभिप्रायः— सत्स्वप्यवयवेषु यावत्प्रत्ययो नोत्पद्यते तावत्तस्यावयविनोऽङ्गात्मलाभो न भवति, तस्मिंस्तूत्पन्ने सति भवति; तस्मात्प्रत्यय एवाङ्गस्य निमित्तम्, नावयव इति । आक्षिकः, शालाकिक इति । अक्षैर्दीव्यतीत्यर्थे ठक् । लावणिक इति । अत्रापि लवणं पण्यमस्येति 'लवणाट्ठञ्' ।

इह ठस्येति वर्णमात्रस्य ग्रहणं वा स्यात् ? सङ्घातस्य वा ? तत्र पूर्वस्मिन् पक्षे ठस्येति निर्देशो नोपपद्यते; इतरस्मिंस्त्वौणादिकेऽतिप्रसङ्गः—'कणेष्ठः' कण्ठ इत्यादौ । इह तु मथितं पण्यमस्येति माथितिक इति ठस्येकादेशे कृते प्रकृतेश्च 'यस्येति च' इत्यकारलोपे सति तान्ततायामुपजातायामिकादेशस्य स्थानिवद्भावाट्ठग्रहणेन ग्रहणाद् 'इसुसुक्तान्तात् कः' इति कादेशः प्रसज्येतेति यश्चोदयेत्, तं प्रत्याह—ठगादिष्विस्यादि । आदिशब्देन ठञादीनां ग्रहणम्, यदि तेषु वर्णमात्रमनच्कप्रत्ययोऽकारस्तूच्चारणार्थः, तदा 'ठस्येकः' इत्यत्राप्यकार उच्चारणार्थः । एवं वर्णमात्रं स्थानित्वेनोपादीयते । इहाप्यकार उच्चारणार्थ एवेति वर्णमात्रग्रहणेन यो दोषः परस्य चोदयिष्यतः स निरा-

ग्रहणे तु प्रत्ययेऽत्रापि सङ्घातग्रहणमेव । तत्र 'कणेष्ठः', कण्ठः— इत्येवमादीनामुणादीनाम् 'उणादयो बहुलम्' इति न भवति ।

मथितं पण्यमस्य माथितिकः—इत्यत्र तु यस्येतिलोपे कृते 'इसुसुक्तान्तात्कः' इति स्थानिवद्भावादिकस्य कादेशः प्राप्नोति; 'सन्निपातलक्षणो विधिरनिमित्तं तद्विघातस्य' इति न भवति । 'यस्येति च' इति लोपस्य स्थानिवद्भावाद्वा । पूर्वस्मादपि हि विधौ स्थानिवद्भावः ॥

पदमञ्जरी

इत्यत्र प्रसङ्गः । वर्णग्रहणे त्वर्थवत्परिभाषा न प्रवर्तते । तत्र सङ्घातपक्षे दोषान्तरमाशङ्क्य परिहरति–*तत्रेति* । पुनरपि तस्मिन्नेव पक्षे चोदयति–*मथितं पण्यमस्येति* । वर्णग्रहणे तु 'अनल्विधौ' इति स्थानिवत्त्वनिषेधादिकस्य कादेशाप्रसङ्गः । *कादेशः प्राप्नोतीति* । ननु तान्तादङ्गादित्युच्यते, न चात्र तान्तमङ्गम्, ततः प्रत्ययस्याविधानात् ? नैतदस्ति; एकदेशविकृतस्यानन्यत्वादङ्गं भवति, तान्तं च; ततश्च यथा–अनुकम्पितो भानुदत्त इति ठचि द्वितीयादच ऊर्ध्वस्य लोपे कादेशो भवति–भानुक इति, तथात्रापि प्रसङ्गः ? परिहरति–*सन्निपातेति* । अजादिसन्निपातेन तान्तत्वमुपजायते, ततश्च तद्विघातस्य निमित्तं नोपपद्यते । परिहारान्तरमाह–*यस्येतिलोपस्येति* । स्थानिवद्भावस्तु 'अचः परस्मिन्पूर्वविधौ' इत्यनेन । ननु पूर्वस्य विधावित्युच्यते, परस्यायम् ? तत्राह–*पूर्वस्मादपि*

न्यासः

कृतः । सत्यपि वर्णमात्रस्य ग्रहणे, आगन्तुकेनोच्चारणार्थेनाकारेण ठस्येति निर्देशस्योपादानात् । सङ्घातग्रहणे त्वित्यादि । अथ ठगादिषु सङ्घातः साच्कष्ठशब्दः प्रत्ययः, एवं सत्यत्रापि सूत्रे सङ्घातस्येति स्थानित्वेन ग्रहणं युक्तम् । यस्त्वस्मिन् पक्षे प्रथमो दोषश्चोदयितुमिष्टः परस्य, तं जिहीर्षुराह—तत्रेत्यादि ।

योऽप्यस्मिन् पक्षे द्वितीयो दोषस्तं मथितं पण्यमस्येत्यादिनाविष्कृत्य—सन्निपातलक्षणो विधिरित्यादिना परिहरति । अजादिसन्निपातेन तकारान्ततोपजाता, सा नोत्सहतेऽजादित्वं विहन्तुमिति न भवति कादेशः । यस्येतिचेति लोपस्य स्थानिवद्भावाद्वेति । न भवति कादेश इति प्रकृतेन सम्बन्धः; स्थानिवद्भावेन तकारान्ततायाः विहतत्वात् । स्थानिवद्भावः पुनः 'अचः परस्मिन्' इत्यादिना । पूर्वविधौ कर्त्तव्ये स्थानिवद्भवति, न चात्र पूर्वस्य विधिः, किं तर्हि ? पूर्वस्मादुत्तरस्य, तत्कुतः स्थानिवद्भावः ? इत्याह–पूर्वस्मादपीत्यादि । न केवलं पूर्वस्य विधिः पूर्वविधिरिति षष्ठीसमासोऽभिमतः, अपि तु पूर्वस्माद् विधिः पूर्वविधिरिति पञ्चमीसमासोऽपीत्यभिप्रायः ॥

इसुसुक्तान्तात् कः ॥ ५१ ॥

इस्, उस्—इत्येवमन्तानामुगन्तानां तान्तानां चाङ्गानामुत्तरस्य ठस्य 'क' इत्ययमादेशो भवति । इस्—सार्पिष्कः । उस्—धानुष्कः । याजुष्कः । उक्—नैषादकर्षुकः । शाबरजम्बुकः । मातृकम् । पैतृकम् । तान्तात्—औदश्वित्कः । शाकृत्कः । याकृत्कः ।

इसुसोः प्रतिपदोक्तयोर्ग्रहणादिह न भवति—आशिषा चरति आशिषिकः । उषा चरति औषिकः ।

पदमञ्जरी

हीति । पञ्चमीसमासोऽपि तत्राश्रीयत इत्यर्थः । अन्ये त्वाहुः—वर्णग्रहणादेव तदन्तविधौ सिद्धे, अन्तग्रहणं प्रत्ययोपदेशकाले तान्तप्रतिपत्त्यर्थमिति ॥

इसुसुक्तान्तात्कः ॥ *सार्पिष्क इति* । 'तदस्य पण्यम्' इति ठक्, 'इणः षः' इति विसर्जनीयस्य षत्वम् । *धानुष्क इति* । प्रहरणमिति ठक् । *याजुष्क इति* । दीव्यत्यर्थे ठक् । *नैषादकर्षुकः, शाबरजम्बुक इति* । भवादावर्थे 'ओर्देशे ठञ्,' कादेशे कृते 'केऽणः' इति ह्रस्वत्वम् । *मातृकम्, पैतृकमिति* । तत आगतः, 'ऋतष्ठञ्' । *औदश्वित्क इति* । 'संस्कृतं भक्षाः', 'दध्नष्ठक्', 'उदश्वितोऽन्यतरस्याम्' इति सप्तम्यन्ताट्ठक् । *शाकृत्कः, याकृत्क इति* । 'संसृष्टे' इति ठञ् । *आशिषेति* । 'आङः शासु इच्छायाम्' इत्यस्मादाशासनमाशीरिति सम्पदादित्वाद् भावे क्विप्,

न्यासः

इसुसुक्तान्तात् कः ॥ पूर्वेणेकादेशे प्राप्त इसाद्यन्तात् कादेश उच्यते । सार्पिष्क इति । 'तदस्य पण्यम्' इति प्राग्वहतीयष्ठक्, रुत्वविसर्जनीयौ, विसर्जनीयस्य 'इसुसोः सामर्थ्ये' इति षत्वम् । धानुष्क इति । 'तदस्य प्रहरणम्' इति ठक् । याजुष्क इति । 'तेन दीव्यति' इति ठक् । नैषादकर्षुकः, शाबरजम्बूक इति । निषादकर्ष्वां जातः, शाबरजम्ब्वां जात इति 'ओर्देशे ठञ्', 'केऽणः' इति ह्रस्वः । मातृकम्, पैतृकमिति । मातुरागतम्, पितुरागतमिति—'ऋतष्ठञ्' । औदश्वित्क इति । 'उदश्वितोऽन्यतरस्याम्' इति ठक् । शाकृत्कः, याकृत्क इति । शकृता यकृता संसृष्टे इति ठक् ।

अथेह कस्मान्न भवति—आशिषा चरतीत्याशिषिकः, उषा चरतीत्यौषिकः ? इत्याह—इसुसोरित्यादि । 'अर्चिशुचिहुसृपिछादिछर्दिभ्य इसिः', 'जनेरुसिः', 'अर्त्तिपॄवपियजितनिधनितपिभ्यो नित्' इत्यादिना प्रकरणेन यौ विहितौ तयोर्लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषया प्रतिपदोक्तयोरिसुसोर्ग्रहणम् । तेनाशिषिकः, औषिक इत्यत्रापि न भवति; लाक्षणिकत्वादिसुसोः । तथा ह्याङ्पूर्वात् 'शासु इच्छायाम्' इत्यस्माद्, 'वस निवासे' इत्येतस्माच्च केवलात् क्विपि कृते 'शास इदङ्हलोः' इत्यङ्, 'शासः क्वावुपसंख्यानम्' इति शास

❀ दोष उपसंख्यानम् ❀ । दोर्भ्यां चरति दौष्कः ॥

चजोः कु घिण्ण्यतोः ॥ ५२ ॥

चकारजकारयोः कवर्गादेशो भवति घिति ण्यति च प्रत्यये परतः । घिति—पाकः । त्यागः । रागः । ण्यति—पाक्यम् । वाक्यम् । रेक्यम् ॥

न्यङ्क्वादीनां च ॥ ५३ ॥

पदमञ्जरी

'आशासः क्वावुपसंख्यानम्' इतीत्वम् । उषेति । वसेः क्विप्, यजादित्वात्सम्प्रसारणे लाक्षणिकं रूपमिति । सर्पिरादौ तु 'अर्चिशुचिहुसृपिच्छादिभ्य इसिः', 'जनेरुसिः', 'अर्तिवपियजित्रपिधनिभ्यो नित्' इति प्रतिपदोक्तमिसुसो रूपम् ।

दोष *उपसंख्यानमिति* । वर्णैकदेशानां वर्णग्रहणेनाग्रहणादोकारे य उकारः, तस्य उकारग्रहणेनाग्रहणादुपसंख्यानम् ॥

चजोः कु घिण्ण्यतोः ॥ *पाक* इत्यादौ भावे घञ् । *पाक्यमित्यादौ* कर्मणि 'ऋहलोर्ण्यत्' । यथासंख्यमत्र न भवति—घिति चकारस्य, ण्यति जकारस्येति; 'भुजन्युब्जौ पाण्युपतापयोः', 'प्रयाजानुयाजौ यज्ञाङ्गे', 'वचोऽशब्दसंज्ञायाम्' इत्यादेर्लिङ्गात् ।

क्वचित्तु पठ्यते—*यथासंख्यमत्र नेष्यते, तेन रक्तं रागादिति लिङ्गादिति* ॥

न्यासः

इत्त्वम् । वसेरपि वच्यादिसूत्रेण सम्प्रसारणे परपूर्वत्वे च कृत इसुसिति रूपं प्रतिपद्यते । आशिषिकः, औषिक इति । 'शासिवसिघसीनाञ्च' इति षत्वम् । तस्य त्वसिद्धत्वात् कादेशप्राप्तिराशङ्किता ।

दोष उपसंख्यानमिति । उपसंख्यानशब्दस्य प्रतिपादनमर्थः । तदिदं प्रतिपादनम्—'नञ्पूर्वाणामपि' इत्यतोऽपिग्रहणमनुवर्त्तते; स चानुक्तसमुच्चयार्थः, तेन दोषोऽपि भविष्यति ॥

चजोः कु घिण्ण्यतोः ॥ पाकः, त्याग इति । भावे घञ् । पाक्यम्, वाक्यमिति । 'ऋहलोर्ण्यत्' । ननु चात्र घिण्ण्यतोः कार्यिणोश्चजोः साम्याद् यथासंख्यं प्राप्नोति—चकारस्य घिति, जकारस्य ण्यति; तत् कथं त्यागः, राग इति घिति जकारस्य कुत्वं प्राप्नोति ? नैतदस्ति; ज्ञापकादत्र यथासंख्यं न भवति । यद् 'भुजन्युब्जौ पाण्युपतापयोः', 'प्रयाजानुयाजौ यज्ञाङ्गे' इति घञि जकारस्य कुत्वाभावं निपातयति, 'तेन रक्तं रागात्' इति च निर्देशं करोति, तज्ज्ञापयति—यथासंख्यमिह न भवतीति ॥

'न्यङ्कु'—इत्येवमादीनां कवर्गादेशो भवति। न्यङ्कुः—'नावञ्चतेः' इति उप्रत्ययः। मद्गुः—'मिमस्जिभ्य उः' इति मस्जेरुप्रत्ययः। भृगुः—'प्रथिम्रदिभ्रस्जां सम्प्रसारणं सलोपश्च' इत्युप्रत्ययः।

दूरेपाकः। फलेपाकः। दूरे पच्यते स्वयमेव, फले पच्यते स्वयमेव—पचाद्यच्, निपातनाद्वृद्धिः, 'तत्पुरुषे कृति बहुलम्' इति सप्तम्या अलुक्। क्षणेपाकः—इत्यपि हि केचित् पठन्ति। दूरेपाकाः, फलेपाकाः—इति टाबन्तमपरेऽधीयते। उकारान्तावपरे—दूरेपाकुः, फलेपाकुरिति। तेषामुप्रत्ययो निपातनादेव।

तक्रम्, वक्रमिति—तञ्चतेः, वञ्चतेश्च 'स्फायितञ्चिवञ्चि' इत्यादिना सूत्रेण रक्। व्यतिषङ्गः। व्यतिषजतीति पचाद्यच्। अनुषङ्गः। अवसर्गः। उपसर्गः। मेघः। श्वपाकः, मांसपाकः, कपोतपाकः, उलूकपाक इति—कर्मोपदादण्प्रत्ययः।

पदमञ्जरी

न्यङ्क्वादीनां च ॥ *न्यङ्कु इत्येवमादीनां चेति*। 'सिद्धये' इति शेषः, कृतकुत्वानामेव गणे पाठात्। किमर्थं तर्हि सूत्रम्, यावता यथैव कुत्वादन्यदपि घत्वगुणदीर्घत्वादिकं निपातनाद्भवति, तथा कुत्वमपि भविष्यति? सत्यम्; असति तस्मिन्, अनुवादे गणस्य क्वचिदप्यनुपयोगात्प्रमादपाठः शङ्क्येत। *पचाद्यचीति*। घञि कुत्वस्यासिद्धत्वात्।

न्यासः

न्यङ्क्वादीनाञ्च ॥ अघिण्यर्थोऽयमारम्भः। नावञ्चेरित्युप्रत्यय इति। तत्र 'भृमृशीतृचरित्सरितनिधनिमिमस्जिभ्य उः' इत्यनुवृत्तेः। मद्गुरिति। 'टुमस्जो शुद्धौ', 'झलां जश् झशि' इति सकारस्य दकारः। मिमस्जिभ्य उरिति। अनेन 'भृमृशीतृचरि' इत्यादिकमुपलक्षयति। भृगुरिति। 'भ्रस्ज पाके'। 'प्रथिम्रदि' इत्यादिके सूत्रेऽत एव सूत्रादुप्रत्ययोऽनुवर्त्तते।

दूरेपाका इति। कर्मकर्त्तरि पचाद्यच्। उकारान्तावपर इति। अधीयत इत्यपेक्ष्यते।

तञ्चतेरिति। 'तन्चु त्वन्चु गतौ' इति, 'वन्चु प्रलम्भने'। 'स्फायितञ्चिवञ्चि' इति सूत्रैकदेशः 'स्फायितञ्चिवञ्चिशकिक्षिपिक्षुदिसृपितृपिदृपिवन्द्युन्दिश्वितिवृत्यजिनीपदिमुदिखिदिछिदिभिदिमन्दिचन्दिदहिदसिदम्भिवसिवाशिशीङ्हसिसिधिशुभिभ्यो रक्'—इत्येतत् सूत्रमुपलक्षयति। व्यतिषङ्ग इति। 'षन्ज सङ्गे'। अवसर्ग इति। 'सृज विसर्गे'। पचाद्यच्।

संज्ञायाम्--मेघः । अवदाघः । निदाघः । अर्हतेर्घञ्–अर्घः । अवपूर्वस्य निपूर्वस्य च दहेः–अवदाघः । निदाघः ।

संज्ञाया अन्यत्र–अर्हः । अवदाहः । निदाहः । न्यग्रोधः, वीरुत्–इत्यत्र न्यक्पूर्वस्य रुहेः पचाद्यचि विपूर्वस्य क्विपि धकारो विधीयते । न्यग्रोहयतीति न्यग्रोधः । विरोहयतीति वीरुत् ॥

हो हन्तेर्ञ्णिन्नेषु ॥ ५४ ॥

हन्तेर्हकारस्य कवर्गादेशो भवति ञिति, णिति प्रत्यये परतो नकारे च । घातयति । घातकः । साधुघाती । घातङ्घातम् । घातो वर्तते । नकारे---घ्नन्ति । घ्नन्तु । अघ्नन् ।

पदमञ्जरी

संज्ञायां मेघ इत्यादि । मेघः=पयोधरः, *निदाघः*=घर्मः, *अवदाघो*ऽपि स एव । *अर्घः*=विक्रीयमाणस्य धान्यादेरियत्ता, मूल्यमित्यन्ये । *वीरुदिति* । निपातनादुपसर्गस्य दीर्घत्वम् ॥

हो हन्तेर्ञ्णिन्नेषु ॥ ञश्च णश्च ञ्णौ, ताविती ययोस्तौ ञ्णितौ, तौ च नश्च ञ्णिन्नाः, तेषु ञ्णिन्नेषु । नकारेऽकार उच्चारणार्थः, तेन वृत्रघ्नि, वृत्रघ्नोरित्यादावपि भवति । घ्नन्तीत्यादौ 'गमहन' इत्युपधालोपः ।

किमिदं ञ्णिन्नग्रहणं हन्तिविशेषणम्—ञ्णिन्नपरस्य हन्तेर्यो हकार इति ? आहोस्विद्धकारविशेषणम्—ञ्णिन्नपरस्य हकारस्य स चेद्धन्तेरिति ? तत्राद्ये पक्षे ह्यत्रासिद्धिः—घ्नन्ति, घ्नन्तु; न हि स्वावयव एव स्वस्मात्परो भवति । द्वितीये तु न क्वचित् स्यात्, न हि ञ्णिन्नकारपरता हकारस्य क्वापि सम्भवति—घातयतीत्यादौ तावदकारेण तकारेण च व्यवधानम्, घ्नन्तीत्यादावुपधा-

न्यासः

मेघ इति । 'मिह सेचने' । अजेव । श्वपाक इति । कर्मोपपदादण्प्रत्ययः 'कर्मण्यण्' इत्यनेन । अर्हतेरिति । 'अर्ह पूजायाम्' । दहेरिति । 'दह भस्मीकरणे' । रुहेरिति । 'रुह बीजजन्मनि प्रादुर्भावे' ।

ननु च न्यङ्क्वादयः कृतकुत्वाः प्रातिपदिकगणे पठ्यन्ते, तत् किमर्थमिदम्, यथैव हि कुत्वादन्यत् कार्यं भवति निपातनात् तथा कुत्वमपि भविष्यति ? तस्यैव प्रातिपदिकपाठस्याभ्यनुज्ञानार्थमिदमुच्यते । असति ह्येतस्मिन् प्रमादपाठो विज्ञायेत ॥

हो हन्तेर्ञ्णिन्नेषु ॥ घातयतीत्याद्युदाहरणानि 'हनस्तोऽचिण्णलोः' इत्यत्र व्युत्पादितानि । घ्नन्तीति । लट्, झेरन्तादेशः, 'गमहन' इत्यादिनोपधालोपः । घ्नन्त्विति । लोट् । अघ्नन्निति । लङ्, 'इतश्च' इतीकारलोपः ।

ह इति किम्? अलोऽन्त्यस्य मा भूत्। हन्तेरिति किम्? प्रहारः। प्रहारकः।

ञ्णितप्रत्ययो हन्तेर्विशेषणम्। नकारो हकारस्य—नकारे अनन्त-

पदमञ्जरी

लोपस्य स्थानिवद्भावाद् व्यवधानमेव। अथ वचनाद्व्यवधानेऽपि भविष्यति? इहापि तर्हि प्राप्नोति—हतमिच्छति हतीयति, हतीयतेर्ण्वुल्, हतायक इति, नकारेऽपि हन्ता, हननमित्यादावपि प्रसङ्गः। नकारग्रहणमिदानीं किमर्थं स्यात? यत्र नकारः श्रूयते तत्र यथा स्यात्, इह मा भूत्—हतः, हथ इति। तदेवं द्वयोरपि पक्षयोर्दोषं दृष्ट्वा पक्षान्तरं दर्शयति—ञ्णितप्रत्यय इत्यादि। यद्यपि द्वन्द्वनिर्दिष्टानामेकयोगक्षेमता न्याय्या, तथापि सम्भवव्यभिचारौ हि विशेषण-विशेष्यभावस्याङ्गमित्ययमेव प्रकार आश्रीयते। ननु च 'स्थानिवद्भावादानन्तर्यं

न्यासः

प्रहारः, प्रहारक इति। हरतेर्घञ्ण्वुलौ।

इह णिन्नग्रहणं हन्तिविशेषणं वा स्यात्—ञ्णिन्नकारपरस्य हन्तेर्यो हकार इति, हकारविशेषणं वा—ञ्णिन्नकारपरस्य हकारस्येति स चेद्धन्तेरिति? तत्र यदि पूर्वकः पक्ष आश्रीयेत, घ्नन्त्यादौ न स्यात्, न ह्यत्र नकारपरो हन्तिः; अवयवेन समुदायस्य पौर्वापर्यानुपपत्तेः, अन्यस्य नकारस्याभावात्। अथेतरः पक्ष आश्रीयेत, न क्वचित् स्यात्, न हि हकारस्य ञ्णिन्नकारपरता सम्भवति। असम्भवस्तु घ्नन्तीत्यादावकार-लोपस्य पूर्वविधौ स्थानिवद्भावे सत्यकारेण व्यवधानात्, घातयतीत्यादावपि हकारात् परेण हन्त्यवयवेनानशब्देन व्यवधानात्। अथ वचनसामर्थ्याद्व्यवधानेऽपि कुत्वं स्यात्, एवमपि हननमिच्छतीति 'सुप आत्मनः क्यच्', 'क्यचि च' इतीत्त्वम्, क्यज-न्ताण्ण्वुल्, 'अतो लोपः' इत्यकारलोपो हननीयक इत्यत्रापि स्यादिति यश्चोदयेत्, तं प्रति पक्षान्तरमाश्रित्याह—ञ्णित्प्रत्ययोऽत्र हन्तेर्विशेषणमित्यादि। न हि सर्वेषां ञ्णिन्न-काराणां हन्तिं प्रति विशेषणत्वमुपपद्यते, नापि हकारं प्रति। तस्माद् यथासम्भवं किञ्चिदेव कस्यचिद्विशेषणम्। ञ्णित्प्रत्ययस्तु हन्तेः परतः उपपद्यत इति तस्यासौ विशेषणम्—ञ्णिति प्रत्यये परतोऽनन्तरस्य हन्तेरिति। नकारस्तु हन्तेर्विशेषणं नोप-पद्यते; पूर्वोक्तात् कारणात्। हकारस्य तूपपद्यत इति तस्यैव विशेषणम्—नकारे परतोऽनन्तरस्य हन्तिहकारस्यानन्तर इति। अयं तु 'तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्य' इति निर्दिष्टग्रहणस्यानानन्तर्यार्थत्वाल्लभ्यते। आनन्तर्याश्रयणे तु—हन्ता, हन्तुमित्यत्राप्य-तिप्रसङ्गो निरस्तः। ननु चानन्तर्यमेव हकारस्य णकारेण न सम्भवति, अकारलोपस्य

---

१. तथाचोक्तम्—'सम्भवव्यभिचाराभ्यां स्याद् विशेषणमर्थवत्' इति।

रस्य हन्तिहकारस्येति । तच्चानन्तर्यं श्रुतिकृतं सन्निपातकृतमाश्रीयते । स्थानिवद्भावशास्त्रकृतं तु यदनानन्तर्यं तदविघातकम्; वचनसामर्थ्यात् ।

यद्यपि सर्वैरेव ञ्णिन्नैर्हन्तिहकारो विशिष्यते, तथापि 'येन नाव्यवधानं तेन व्यवहितेऽपि वचनप्रामाण्यात्' इति ञ्णिति धात्ववयवेन व्यवहितेऽपि सति भवति । इह तु न भवति—हननमिच्छति हननीयति, हननीयतेर्ण्वुल्, हननीयक इति ॥

अभ्यासाच्च ॥ ५५ ॥

पदमञ्जरी

नकारस्य न सम्भवति' इत्युक्तम् ? अत आह—*तच्चेति* । *सन्निपातकृतमिति* । श्रुतिकृतमित्यर्थः ।

अथ वा—पुनरस्तु द्वितीयः पक्षः, तत्रापि दोषः सुप्रतिविधानः ? इत्याह—*यदापीति* । धात्ववयवेन नकारेण व्यवधानमव्यभिचारीति तदेवाश्रीयते, न शब्दान्तरेणेति ञ्णित्ययं परिहारः । नकारे तूक्त एव ॥

न्यासः

स्थानिवद्भावे सत्यकारेण व्यवधानात् ? इत्यत आह–तच्चेत्यादि । सन्निपातकृतमिति । श्रुतिकृतमित्यर्थः । ननु चाश्रितेऽपि सन्निपातकृतानन्तर्ये स्थानिवद्भावशास्त्रेण यत् कृतमनानन्तर्यं तद्विहन्यादेव कुत्वम् ? इत्यत आह–स्थानिवद्भावशास्त्रकृतं त्वित्यादि । किं कारणमविघातकम् ? इत्याह–वचनसामर्थ्यादिति । यदि स्थानिवद्भावशास्त्रकृतमनानन्तर्यं व्यवधायकं बाधकं स्यान्नकारवचनमनर्थकं स्यात्; निरवकाशत्वात् । तस्माद् वचनसामर्थ्यान्न विघातकम् ।

यद्यपीत्यादिना यौ द्वौ पक्षावुपन्यस्तौ, तत्र द्वितीये पक्षे यो दोषस्तस्य परीहारः । तत्र नकारेण हकारे विशेष्यमाणे यो दोषः स पूर्वमेव परिहृतः । सम्प्रति तु ञ्णित्प्रत्ययेन हकारे वि[illegible]नाणे यो दोषस्तं परिहरति । योऽयं हन्तेरवयवो हकारात् परोऽकारादिर्नकारान्तः, तेन सर्वत्र ञ्णित्प्रत्ययस्यं व्यवधानम् । अननीयशब्देन तु व्यवधानं सम्भवति, न सम्भवति च 'तत्र येन नाव्यवधानं तेन व्यवहितेऽपि वचनप्रामाण्यात्' इति घातयतीत्यादौ कुत्वं भवति । येन त्वननीयशब्देन व्यवधानं न सम्भवति, सम्भवति च तेन व्यवधाने हननीयक इत्यत्र न भविष्यति । आद्ये तु पक्षे यो दोष उक्तः, स तस्यानभ्युपगमादेवानवसरः । हन्तेः श्तिपा निर्देशो धातुनिर्देशार्थ एव, न यङ्लुङ्निवृत्त्यर्थः । तत्र हि 'अभ्यासाच्च' इति भवितव्यमेव कुत्वेन ॥

अभ्यासादुत्तरस्य हन्तिहकारस्य कवर्गादेशो भवति । जिघासति । जङ्घन्यते । अहं जघन ।

अभ्यासनिमित्ते प्रत्यये हन्तेरङ्गस्य योऽभ्यासस्तस्मादेवैतत् कुत्वम् । इह न भवति—हननीयितुमिच्छति जिहननीयिषति ॥

हेरचङि ॥ ५६ ॥

हिनोतेर्हकारस्याभ्यासादुत्तरस्य कवर्गादेशो भवति अचङि । प्रजिघीषति । प्रजेघीयते । प्रजिघाय ।

पदमञ्जरी

अभ्यासाच्च ॥ *अहं जघनेति* । णित्त्वाभावे उदाहरणम् । णित्त्वपक्षे पूर्वेणैव सिद्धम् । एवं जघनिथ, जघन्थ, जघन्मानित्युदाहरणम् ।

अभ्यासनिमित्ते प्रत्यय इत्यादि । अङ्गाधिकारेणाभ्यासेन च प्रत्ययस्याक्षेपादयमर्थो लभ्यते । *जिहननीयिषतीति* । अत्र यस्मिन्हनिरङ्गं ल्युटि न तस्याभ्यासनिमित्तत्वम्, यश्चाभ्यासस्य निमित्तं सन् न तस्मिन् हन्तिरङ्गम् ॥

हेरचङि ॥ *प्राजीहयदिति* । ण्यन्ताल्लुङ्, चङ्, णिलोपः, उपधाह्रस्वत्वम्, 'चङि' इति द्विर्वचनम्, 'कुहोश्चुः' इति कुत्वम्, 'दीर्घो लघोः' इति दीर्घः ।

न्यासः

अभ्यासाच्च ॥ **जिघांसतीति** । सन्, 'अज्झनगमां सनि' इति दीर्घः, द्विर्वचनम्, 'कुहोश्चुः' इति चुत्वम्—झकारः, 'अभ्यासे चर्च' इति जश्त्वम्—जकारः, 'सन्यतः' इतीत्वम् । **जङ्घन्यत इति** । 'नुगतोऽनुनासिकान्तस्य' इति नुक् । **जघनेति** । उत्तमपुरुषे णलि यदा णित्त्वं नास्ति तदेतदुदाहरणम् । णित्त्वपक्षे तु पूर्वेणैव सिद्धम् । अथ हननशब्दात् क्यचि कृते तदन्तात् सनि जिहननीयिषतीत्यत्र कस्मान्न भवतीति, भवति ह्यत्राभ्यासात् परो हन्ति हकारः ? इत्याह—इहाभ्यासनिमित्तप्रत्यय इत्यादि । इह 'हन्तेः' इत्यनुवर्तते, अङ्गस्येति च । अभ्यासेनाभ्यासनिमित्तं प्रत्ययः सन्निधापितः, तस्य प्रत्ययः विशेषनिमित्तत्वात्, तत्र तेनाभ्यासनिमित्तेन प्रत्ययेन हन्तेरङ्गं विशिष्यते ।

अभ्यासनिमित्ते प्रत्यये यदङ्गं हन्तिरिति । तेनाप्येवंविधेन हन्तिनाभ्यासो विशिष्यते । यथोक्तविशेषणविशिष्टस्य हन्तेरङ्गस्य योऽभ्यासः—इत्येवं विशेषणविशेष्यभावे सत्यभ्यासनिमित्ते सनादौ प्रत्यये हन्तेरङ्गस्य योऽभ्यासस्तस्मादेव कुत्वेन भवितव्यम् । **तेनेह न भवति—जिहननीयिषतीति** । न ह्यत्राभ्यासनिमित्ते प्रत्यये सनि हन्तिरङ्गम्, किं तर्हि ? हननीयशब्दः । यस्मिंस्तु हन्तिरङ्गम्, ल्युटि स नाभ्यासनिमित्तम् ।

हेरचङि ॥ **प्रजिघीषतीति** । 'हि गतौ', सन्, पूर्ववद्दीर्घत्वम् । **प्रजेघीयते इति** 'अकृत्सार्वधातुकयोः' इति दीर्घः, द्विर्वचनम्, 'गुणो यङ्लुकोः' इत्यभ्यासस्य गुणः । **प्रजिघायेति** । णल्, वृद्ध्यायादेशौ ।

अचङीति किम् ? प्राजीहयद् दूतम् ।

अचङीति शक्यमकर्त्तुम् । कथम् ? चङ्यभ्यासनिमित्ते णौ हिनोतिरङ्गं भवति, तत्राभ्यासनिमित्ते प्रत्यये हेरङ्गस्येति विज्ञायमाने प्राप्तिरेव नास्ति ? तत्क्रियते ज्ञापकार्थम् । एतज्ज्ञाप्यते[1]— 'हेरचङि' इति चङोऽन्यत्र हेर्ण्यधिकस्यापि कुत्वं भवतीति । तेन प्रजिघाययिषतीति सिद्धं भवति ॥

सन्लिटोर्जेः ॥ ५७ ॥

सनि लिटि च प्रत्यये जेरङ्गस्य योऽभ्यासस्तस्मादुत्तरस्य कवर्गादेशो भवति । जिगीसति । जिगाय । सन्लिटोरिति किम् ? जेजीयते ।

पदमञ्जरी

'अचङि' इत्येतत्प्रत्याचष्टे–*अचङीति शक्यमकर्त्तुमिति* । कथम् ? इत्यत आह–*चङ्यभ्यासेति* । यथा पूर्वसूत्रे जिहननीयिषतीत्यत्र न भवति, एवं प्राजीहयदित्यत्रापि न भविष्यति, किमचङीत्यनेनेत्यर्थः । *तत्क्रियत* इत्यादिपरिहारः । किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम् ? इत्यत आह—*तेनेति* ॥

सन्लिटोर्जेः ॥ 'ज्या वयोहानौ'–इत्यस्य किति ग्रहिज्यादिसूत्रेण सम्प्रसारणे

न्यासः

प्राजीहयदिति । हेतुमण्णिच्, 'णिश्रि' इत्यादिना चङादेशः, 'णौ चङ्युपधायाः' इति ह्रस्वः, 'चङि' इति द्विर्वचनम् । तच्च 'णौ कृतं स्थानिवद्भवति' इति हिशब्दस्य 'दीर्घो लघोः' इति दीर्घः ।

चङ्यभ्यासनिमित्त इत्यादि । प्राजीहयदित्यत्र चङ्यभ्यासनिमित्ते परतो यो णिच् तस्मिन् हिनोतिरङ्गम्, न तु तस्मिन्नेव चङ्यभ्यासनिमित्ते; इह सूत्रेऽभ्यासाधिकारात् । अभ्यासेनाक्षिप्तेऽभ्यासनिमित्ते प्रत्यये यदङ्गं हिनोतिरित्येवं विज्ञायते, एवञ्च विज्ञायमाने कः प्रसङ्गो यो ण्यधिकस्य चङि स्यात् ? नैवं प्राप्नोतीत्यतो नार्थोऽचङीति प्रतिषेधेन । एवं प्रत्याख्याय चङ्ग्रहणम्, तस्य प्रयोजनमाह—तत् क्रियत इत्यादि । किं पुनरनेन ज्ञाप्यते ? इत्याह–हेरचङीत्यादि । 'हेरचङि' इत्यनेन चङोऽन्यत्र सनादौ ण्यधिकस्यापि हिनोतेः कुत्वं भवतीत्येषोऽर्थो ज्ञाप्यते । तेनेत्यादिना ज्ञापकस्य प्रयोजनं दर्शयति । प्रजिघाययिषतीति । प्रहाययितुमिच्छतीति ण्यन्तात् सन् ॥

सन्लिटोर्जेः ॥ जिगीषति, जिगायेति । 'आदेः परस्य' इति परस्यादेर्जकारस्य कुत्वम्, 'ज्या वयोहानौ' इत्यस्य लिट् ।

---

१. 'ज्ञापयति' इति पाठान्तरम् ।

जिनातेः सम्प्रसारणे कृते यद्यपि जिर्भवति, तथापि लाक्षणिकत्वात्तस्य ग्रहणं न भवति । जिज्यतुः, जिज्युः—इत्येव भवति ॥

विभाषा चेः ॥ ५८ ॥

चिनोतेरङ्गस्य सन्लिटोरभ्यासादुत्तरस्य विभाषा कवर्गादेशो भवति । चिचीषति, चिकीषति । चिकाय, चिचाय ।

'सन्लिटोः' इत्येव—चेचीयते ।

न क्वादेः ॥ ५९ ॥

कवर्गादेर्धातोश्चजोः कवर्गादेशो न भवति । कूजो वर्त्तते । खर्जः । गर्जः । कूज्यं भवता, खर्ज्यं गर्ज्यं भवता ॥

पदमञ्जरी

कृते पूर्वत्वे च जिरूपस्य भावाद् 'हलः' इति दीर्घत्वं बाधित्वा कुत्वं प्राप्नोति, कृतेऽपि वा दीर्घत्वे एकदेशविकृतस्यानन्यत्वात्कुत्वप्रसङ्गः, यथा–जिगीषतीत्यत्र, इत्यत आह–*जिनातेरित्यादि* । 'एरनेकाचः' इति यणादेशः ॥

न क्वादेः ॥ कूज इत्यादि । 'कूज अव्यक्ते शब्दे', 'खर्ज व्यथने', 'गर्ज शब्दे' । अत्र वार्त्तिकम्—'क्वाद्यजिव्रजियाचिरुचीनामप्रतिषेधो निष्ठायामनिटः कुत्ववचनात्' इति । अस्यार्थः—'चजोः कु घिण्ण्यतोर्निष्ठायामनिड्' इति सूत्रं कर्त्तव्यम्, तेनैव क्वाद्यजादीनां कुत्वनिवृत्तेः सिद्धत्वान्नार्थः प्रतिषेधवचनेनेति । नन्वेवं भ्रुचुग्लुचुकुजुखुजूनां निष्ठायामनिटत्वात्कुत्वं प्राप्नोति, तथा अर्जिसर्जि-

न्यासः

ग्रहिज्यादिसूत्रेण सम्प्रसारणे कृते परपूर्वत्वे च जिरित्येव रूपविशेषो भवति । अतस्तस्यापि कुत्वं प्राप्नोति, जिग्रहणेन ग्रहणात् । न च शक्यते वक्तुम् 'हलः' इति दीर्घत्वे कृते जिग्रहणेन ग्रहणं न भविष्यति, एकदेशविकृतस्यानन्यत्वात्; अन्यथा हि जिगीषतीत्यत्रापि 'अज्झनगमां सनि' इति दीर्घत्वे कृते जिग्रहणेन ग्रहणं न भविष्यति । अथ वा—प्रागेव दीर्घात् परत्वात् कुत्वेन भवितव्यमिति यश्चोदयेत्, तं प्रत्याह—जिनातेरित्यादि । लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषया 'जि जये' इति यः पठ्यते, तस्यैवेदं प्रतिपदोक्तस्य ग्रहणम्, न जिनातेः । सम्प्रसारणे कृते यज्जीरूपं सम्पद्यते, तस्य लाक्षणिकत्वात् । जिज्यतुः, जिज्युरिति । लिट्, अतुस्, उस्, 'एरनेकाचोऽसंयोगपूर्वस्य' इति यणादेशः ॥

विभाषा चेः ॥ न क्वादेः ॥ 'चजोः कु घिण्ण्यतोः' इति कुत्वे प्राप्ते प्रतिषेधोऽयमारभ्यते । कूजः, खर्जः, गर्ज इति । 'कूज अव्यक्तशब्दे', 'खर्ज व्यथने', 'गर्ज शब्दे' ॥

अजिव्रज्योश्च ॥ ६० ॥

अजि, व्रजि—इत्येतयोश्च कवर्गादेशो न भवति । समाजः । उदाजः । व्रजि—परिव्राजः । परिव्राज्यम् ।

'अजेस्तु—'अजेर्व्यघञपोः' इति वीभावस्य विधानात् ण्यति नास्त्युदाहरणम् ॥

भुजन्युब्जौ पाण्युपतापयोः ॥ ६१ ॥

भुज, न्युब्ज—इत्येतौ शब्दौ निपात्येते पाणौ, उपतापे च । भुज्यतेऽनेनेति भुजः=पाणिः । 'हलश्च' इति घञ् । तत्र कुत्वाभावः

पदमञ्जरी

तर्जीनां निष्ठायां सेट्त्वात् कुत्वाप्रसङ्गः, यथा तु सूत्रं तथा विपर्ययः ? उच्यते; 'यथोत्तरं मुनीनां प्रामाण्यम्' इति वार्त्तिकानुसारेण कुत्वस्य भावाभावौ व्यवस्थाप्यौ । नन्वसत्यजेः प्रतिषेधे निवीत इति निष्ठायामनिट्त्वात् समाज इति कुत्वप्रसङ्गः ? नैतदस्ति; व्यादेशो निष्ठायामनिट्, न त्वजिः, स तु वलाद्यार्धधातुके विकल्पेनेष्यते इति वीभावाभावपक्षे अजित इति सेडेव ।

कथं शोकः, समुद्ग इति, यावता शुन्युब्जी निष्ठायां सेटौ ? एवं तर्हि 'शुच्युब्ज्योर्घञि' इति वक्ष्यामि, तच्च यथान्यासेऽपि वक्तव्यम्—घञ्येव यथा स्याद् ण्यति मा भूदिति—अशोच्यानन्वशोच्यस्त्वमिति । तदेव वार्त्तिककारपक्षे विध्यर्थं भविष्यति ॥

अजिव्रज्योश्च ॥ *समाजः, उदाज इति ।* पशुभ्योऽन्यत्र 'हलश्च' इति घञ्, पशुषु तु 'समुदोरजःपशुषु' इत्यब्भवति ॥

भुजन्युब्जौ पाण्युपतापयोः ॥ पाणिशब्देन तद्वान्बाहुर्लक्ष्यते, न तु मणिबन्धस्याधः पञ्चशाखाप्रदेश उच्यते । लोकेऽपि बाहुपर्यायो भुजशब्दः । *भुज्यते इति ।*

न्यासः

अजिव्रज्योश्च ॥ समाजः, उदाज इति । 'अज गतिक्षेपणयोः' । 'समुदोरजःपशुषु' इति घञ् । परिव्राजः, परिव्राज्यमिति । 'वज व्रज गतौ' ।

अथाजेर्ण्यति कस्मोदुदाहरणं नोपन्यस्तम् ? इत्याह—वीभावस्येत्यादि । तत्र 'अजेर्व्यघञपोः' इति वीभावस्य विधानमिति तेन तस्योदाहरणं नोपपद्यते, ततो न दर्शितमित्यभिप्रायः । चकारोऽनुक्तसमुच्चयार्थः, तेन वजेरपि प्रतिषेधो भवति—वाजः, वाज्यमिति ॥

भुजन्युब्जौ पाण्युपतापयोः ॥ भुज इति । 'भुज पालनाभ्यवहारयोः', 'हलश्च' इति घञ् । अत्र 'अवे तस्त्रोर्घञ्' इत्यतो घञनुवर्त्तते । न्युब्ज इति । यदा दकारोपध उच्यते 'उद्ज आर्जवे' इति, तदा दकारस्य बकारो निपात्यते । अथ वा—'असिद्धेम

गुणाभावश्च निपात्यते । 'उब्ज आर्जवे', न्युब्जिताः शेरतेऽस्मिन्निति न्युब्जः । उपतापः=रोगः, तथैव घञि कुत्वाभावो निपात्यते ।

पाण्युपतापयोरिति किम् ? भोगः, समुद्गः ॥

प्रयाजानुयाजौ यज्ञाङ्गे ॥ ६२ ॥

प्रयाज, अनुयाज--इत्येतौ निपात्येते यज्ञाङ्गे । पञ्च प्रयाजाः । [1]पञ्चानुयाजाः । त्वमग्ने प्रयाजानां पश्चात् त्वं पुरस्तात् ।

यज्ञाङ्गे इति किम् ? प्रयागः । अनुयागः ।

प्रयाजानुयाजग्रहणं प्रदर्शनार्थम्--अन्यत्राप्येवम्प्रकारे कुत्वं न

पदमञ्जरी

'भुज पालनाभ्यवहारयोः' । *न्युब्जिता इति* । अधोमुखाः, निश्चेष्टाः । वस्तुकथनं चैतत, विग्रहस्तु न्युब्जन्त्यस्मिन्निति दर्शयितव्यः ।

न्युब्जोपतापग्रहणं शक्यमकर्त्तुम् । कथम् ? यस्मिन्व्याधौ न्युब्जिताः शेरते स तान् न्युब्जयति, तत्र ण्यन्तात्पचाद्यचि न्युब्ज इति सिद्धम्; न चात्र घञचोः स्वरे विशेषः, थाथादिसूत्रेण घञ्यप्यन्तोदात्तत्वविधानात् । भुजशब्दस्तु घञ्याद्युदात्तो भवति, इगुपधलक्षणे तु केऽन्तोदात्तः ।

प्रयाजानुयाजौ यज्ञाङ्गे ॥ पञ्चानुयाजा इति । दर्शपूर्णमासयोस्त्रयोऽनुयाजाः, चातुर्मास्येषु नव, पशुष्वेकादश, पञ्चत्वं न क्वापि दृष्टम्, तस्मात् *त्रयोऽनुयाजा* इति पाठः ।

प्रदर्शनार्थमिति । एतच्च यज्ञग्रहणाल्लभ्यते, उपात्तयोर्हि यज्ञाङ्गविषयत्वं निपातनादेव सिद्धम्, उपांशुयागस्य ऋतुयाजानां च यज्ञसमुदायं प्रत्यवयवत्वाद् यज्ञाङ्गत्वम् । प्रधानयागा ह्येते; इतरेषां तु फलवत्सन्निधावफलं तदङ्गमित्यङ्गत्वम् ॥

न्यासः

उद्जेः ' इत्यनयेष्टया दकारस्य भकारे कृते जश्त्वेन बकारो भवति । यदा तु बकारोपधः 'उब्ज आर्जवे' इति, तदा समुद्ग इत्यत्र बकारस्य दकारो वक्तव्यः ॥

प्रयाजानुयाजौ यज्ञाङ्गे ॥ प्रयाजः, अनुयाज इति । प्रपूर्वादनुपूर्वाच्च यजेः 'अकर्तरि च कारके संज्ञायाम्' इति घञ्, तस्मिन्नकुत्वं निपात्यते ।

प्रदर्शनार्थमिति । अन्यस्याप्येवम्प्रकारस्योपलक्षणमित्यर्थः । तेनान्यत्रापि प्रयाजानुयाजप्रकारे यज्ञाङ्गे कुत्वं न भवति । प्रदर्शनार्थता पुनः प्रयाजानुयाजशब्दयोर्यज्ञाङ्गग्रहणाद् वेदितव्या, तद्धयेवमर्थं क्रियते । कथं नाम प्रयाजानुयाजग्रहणस्योपलक्ष-

१. 'त्रयः' इति हरदत्तसम्मतः पाठोयुक्तः ।

भवति । एकादशोपयाजाः, उपांशुयाजमन्तरा यजति, अष्टौ पत्नीसंयाजा भवन्ति, ऋतुयाजैश्चरन्ति—इत्येवमादिं सिद्धं भवति ॥

वञ्चेर्गतौ ॥ ६३ ॥

वञ्चेरङ्गस्य गतौ वर्त्तमानस्य कवर्गादेशो न भवति । वञ्च्यं वञ्चन्ति वणिजः ।

गताविति किम् ? वङ्कं[1] काष्ठम् । कुटिलमित्यर्थः ॥

ओक उचः के ॥ ६४ ॥

उचेर्धातोः के प्रत्यये 'ओकः' इति निपात्यते । किं पुनरत्र निपात्यते ? कुत्वम्, गुणश्च । न्योकः शकुन्तः । न्योको गृहम् ।

कर्त्तरि इगुपधलक्षणः कः प्रत्ययः । अधिकरणादौ तु कारकान्तरे 'घञर्थे कविधानम्' इति ।

किमर्थं पुनरयं घञ्येव न व्युत्पाद्यते ? स्वरार्थमन्तोदात्तोऽय-

पदमञ्जरी

वञ्चेर्गतौ ॥ *वञ्च्यं वञ्चन्तीति* । गन्तव्यं गच्छन्तीत्यर्थः । *वङ्कमिति* । गुणशब्दोऽयम्भावे घञ्, अभेदोपचाराद् गुणिनि वृत्तिः ॥

ओक उचः के ॥ 'उच समवाये' । *न्योकः शकुन्त इति* । न्युचति समवैति नीडादाविति कृत्वा । *न्योको गृहमिति* । न्युचन्ति समवयन्ति वसन्ति तस्मिन् इति कृत्वा ।

न्यासः

णार्थता प्रतीयेत ! अन्यथा हि निपातनसामर्थ्यादेव यज्ञाङ्गविषयता विज्ञायत इति तन्न कर्त्तव्यमेव स्यात् ॥

वञ्चेर्गतौ ॥ वञ्चमिति । 'वन्चु चन्चु तन्चु त्वन्चु म्रुन्चु म्लुन्चु म्रुचु म्लुचु गत्यर्थाः' । कर्मणिं घञ् । वञ्च्यं वञ्चन्ति गन्तव्यं गच्छन्तीत्यर्थः । वङ्कमिति । 'हलश्च' इति घञ् ॥

ओक उचः के ॥ न्योक इति । निपूर्वात् 'उच समवाय' इत्यस्मात् 'इगुपधज्ञाप्रीकिरः कः'—न्युचतीति न्योकः, निवसतीत्यर्थः । न्युचन्त्यस्मिन्निति 'घञर्थे कविधानम्' इति वा कः—न्योकः, निवसन्त्यस्मिन्नित्यर्थः ।

किमर्थं पुनरित्यादि । एवं मन्यते—रूढिशब्दोऽयम्, नात्र कश्चिदवयवार्थोऽस्ति, व्युत्पत्तिः केवलं कर्त्तव्या, सा च 'हलश्च' इति घञ्यपि कृते भवत्येव. ततो नार्थोऽनेन

---

१. 'वङ्क्यम्' इति पाठोऽयुक्तः ।

मिष्यते, घञि सत्याद्युदात्तः स्यात् ।

दिवौकसः, जलौकसः—इत्येवमादावप्यसुनि प्रत्यये 'उणादयो बहुलम्' इति कुत्वं द्रष्टव्यम् ॥

ण्य आवश्यके ॥ ६५ ॥

ण्ये परतः आवश्यकेऽर्थे कवर्गो न भवति । अवश्यपाच्यम् । अवश्यवाच्यम् । अवश्यरेच्यम् ।

आवश्यके इति किम् ? पाक्यम् । वाक्यम् । रेक्यम् ॥

यजयाचरुचप्रवचर्चश्च ॥ ६६ ॥

यज, याच, रुच, प्रवच, ऋच—इत्येतेषां ण्ये परतः कवर्गादेशो न भवति । यज—याज्यम् । याच—याच्यम् । रुच—रोच्यम् । प्रवच—प्रवाच्यम् । ऋच—अर्च्यम् । ऋदुपधादपि ऋचेरत एव निपातनाद् ण्यद्भवति ।

पदमञ्जरी

असुनि प्रत्यय इति । अयमेव लोके साधीयः प्रयुज्यते ॥

ण्य आवश्यके ॥ उदाहरणेषु 'आवश्यकाधमर्ण्ययोर्णिनिः', 'कृत्याश्च' इति ण्यत्, मयूरव्यंसकादित्वात् समासः, 'लुम्पेदवश्यमः कृत्ये' इति मलोपः ॥

यजयाचरुचप्रवचर्चश्च ॥ *अर्च्यमिति* । 'ऋच स्तुतौ' । *प्रवाच्यो नामेति* । प्रकर्षेणोच्यत इति प्रवाच्यः=पाठविशेषोपलक्षितो ग्रन्थविशेषः । *अपरे पुनरिति* । ते मन्यन्ते-प्रपूर्वो वचिरशब्दसंज्ञायामेव वर्त्तते, तत्र विधेयासम्भवान्नियम इति ।

न्यासः

योगेनेति । घञि सत्याद्युदात्तः स्यादिति । 'ञ्नित्यादेर्नित्यम्' इत्यनेन ।

अथ दिवौकसः, जलौकस इत्यादौ कथं कुत्वम्, यावता नात्र कप्रत्ययोऽस्ति, नापि घिण्ण्यतौ, किं तर्हि ? असुन्निति ? अत आह—दिवौकस इत्यादि । गतार्थम् ।

ण्य आवश्यके ॥ अवश्यपाच्यमित्यादि । 'डुपचष् पाके', 'वच परिभाषणे', 'आवश्यकाधमर्ण्ययोर्णिनिः' इत्यनुवृत्तौ 'कृत्याश्च' इत्यावश्यके ण्यत् । मयूरव्यंसकादित्वात् समासः, 'लुम्पेदवश्यमः कृत्ये तुम्काममनसोरपि' इत्यनयेष्ट्याऽवश्यमो मकारलोपः ॥

यजयाचरुचप्रवचर्चश्च ॥ 'ण्ये' इत्येव । अनावश्यकार्थमिदम् । [illegible]दि । 'यज देवपूजादौ', 'टुयाचृ याच्ञायाम्', 'रुच दीप्तौ', 'वच परिभाषणे' प्रपूर्वः, 'ऋच स्तुतौ' । कथं पुनर्ऋचेर्ण्यत्, यावता 'ऋदुपधाच्चाक्लृपि चृतेः' इति ण्यदपवादेन क्यपा भवितव्यम् ? इत्याह—ऋदुपधादित्यादि ।

प्रवचग्रहणं शब्दसंज्ञार्थम् । प्रवाच्यो नाम पाठविशेषोपलक्षितो ग्रन्थोऽस्ति ।

अपरे पुनराहुः--उपसर्गपूर्वस्य नियमार्थम्--प्रपूर्वस्यैव वचेरशब्दसंज्ञायां कुत्वप्रतिषेधो यथा स्यात्, अन्योपसर्गपूर्वस्य मा भूदिति । 'अविवाक्यमहः' इति पठन्ति, एतत्तु विशेष एवेष्यते--दशरात्रस्य यद् दशममहः । अन्यत्राविवाच्यमेव भवति ।

❀ ण्यति प्रतिषेधे त्यजेरुपसंख्यानम् ❀ । त्याज्यम् ॥

वचोऽशब्दसंज्ञायाम् ॥ ६७ ॥

पदमञ्जरी

एतच्चेति । अविवाक्यमित्येतावच्छब्दरूपम् । कः पुनरसौ विशेषः ? इत्यत आह—*दशरात्रस्येति* । द्वादशाहेऽभितो द्विरात्रो मध्ये दशरात्रः, तस्य दशममहः= अविवाक्यम् । *अन्यत्रेति* । तथा च नास्मिन्नहनि केनचित् कस्यचिद्विवाच्यम्, अविवाक्यमित्येतदाचक्षते । संशये बहिर्वेदिस्वाध्यायप्रयोगोऽन्तर्वेदीत्येके इत्यहर्विशेषे कुत्वम्, अन्यत्र तदभावः प्रयुक्त *आश्वलायनेन* । एवमन्योपसर्गपूर्वस्यापि प्रतिषेध एवेष्यते, न नियमः ।

एवञ्च कृत्वा प्रवचिग्रहणं शक्यमकर्त्तुम्; अहर्विशेषे पृषोदरादित्वात्कुत्वम्, अन्यत्र प्रतिषेध इति सिद्धमिष्टम्; अन्यथा नियमे हि बहु प्रतिविधेयं स्यात् ॥

न्यासः

अथ प्रवचिग्रहणं किमर्थम्, यावता 'वचोऽशब्दसंज्ञायाम्' इत्यनेनैव प्रतिषेधो भविष्यति ? इत्याह–प्रवचिग्रहणं शब्दसंज्ञार्थमिति । स्यादेतत् । नास्त्येव कश्चिच्छब्दो यस्य प्रवाच्यमिति नामधेयम् ? इत्याह—प्रवाच्यो नामेत्यादि ।

अपरे पुनरित्यादिना मतान्तरं दर्शयति—एतत्त्विति । अविवाक्यमेतद्रूपम् । कः पुनरसौ विशेषः ? इत्याह—दशरात्रस्येत्यादि । यस्मिन् याज्ञिका न विब्रुवते, तस्य दशरात्रस्य यद्दशममहस्तत्रैवैतच्छब्दरूपमिष्यते, नान्यत्र । यद्येवम्, अनर्थकं नियमार्थं प्रवचिग्रहणम्, अवश्यं तस्य विशिष्टविषये वृत्तिर्यथा स्यादित्येवमर्थो यत्नः कर्त्तव्यः, तत एव यत्नात् तत्र कुत्वमपि भविष्यति ? नैतदस्ति; नियमाद्ध्यन्योपसर्गस्य कुत्वप्रतिषेधो निवर्त्तते । अभिधेयव्यवस्था तु प्रसिद्धिवशादेव विज्ञास्यते ।

ण्यति प्रतिषेध इत्यादि । ण्यति प्रतिषेधेऽस्मिन् क्रियमाणे 'त्यज हानौ' इत्यस्योपसंख्यानं कर्त्तव्यम् । उपसंख्यानशब्दस्य प्रतिपादनमर्थः । तत्रेदं प्रतिपादनम्—चकारोऽनुक्तसमुच्चयार्थः, तेन त्यजेरपि प्रतिषेधो भविष्यतीति ॥

वचोऽशब्दसंज्ञायां ण्यति परतः कवर्गो न भवति । वाच्यमाह । अवाच्यमाह ।

अशब्दसंज्ञायामिति किम् ? अवघुषितं वाक्यमाह ॥

प्रयोज्यनियोज्यौ शक्यार्थे ॥ ६८ ॥

प्रयोज्य, नियोज्य——इत्येतौ शब्दौ शक्यार्थे निपात्येते । शक्यः प्रयोक्तुं प्रयोज्यः । शक्यो नियोक्तुं नियोज्यः ।

शक्यार्थ इति किम् ? प्रयोग्यः, नियोग्यः ॥

भोज्यं भक्ष्ये ॥ ६९ ॥

भोज्यं निपात्यते भक्ष्येऽभिधेये । भोज्य ओदनः । भोज्या यवागूः । इह भक्ष्यमभ्यवहार्यमात्रम् ।

पदमञ्जरी

प्रयोज्यनियोज्यौ शक्यार्थे ॥ इह 'प्रयुजनियुजः शक्यार्थे' इति वक्तव्यम्, 'ण्ये' इत्येव, एवं सिद्धे निपातनाश्रयणं रूढ्यर्थम्—गुणभूत एवैतयोः प्रयोगो यथा स्यात्—प्रयोज्यो भृत्यः, नियोज्यो दास इति । स्वामिनि प्रयोज्यनियोज्यशब्दौ न भवतः ॥

भोज्यं भक्ष्ये ॥ *भोज्या यवागूरिति* । ननु भक्षिरयं खरविशदेऽभ्यवहार्ये वर्तत इति 'संस्कृतं भक्षाः' इत्यत्रोक्तम्, तत्कथं द्रवद्रव्ये भवति? इत्यत आह— *इहेति* । एवं मन्यते—नात्र भक्षिः खरविशद एव वर्त्तते; अब्भक्षः, वायुभक्ष

न्यासः

वचोऽशब्दसंज्ञायाम् ॥ **प्रयोज्यनियोज्यौ शक्यार्थे** ॥ प्रपूर्वस्य निपूर्वस्य च 'युजिर् योगे' इत्यस्य ण्यति कुत्वाभावो निपात्यते, स चेण्ण्यच्छक्यार्थे भवति । शक्यार्थे पुनर्ण्यत् 'शकि लिङ् च' इत्यनेन वेदितव्यः । तत्र हि 'कृत्याश्च' इत्यनुवर्त्तते । अथ किमर्थं पुनर्निपातनम्, यावता 'ण्ये' इत्यनुवर्त्तत एव ? तत्र 'प्रयुजनियुजोः शक्यार्थे' इति वक्तव्ये निपातनं रूढ्यर्थम् । अगुणभूता यत्र शक्यार्थता तत्र यथा स्यात्—प्रयोज्यो भृत्यः, नियोज्यो दास इति । स्वामिनि प्रयोज्यो नियोज्य इति न भवति । न हि तत्र प्रयोज्यनियोज्यशब्दौ रूढौ, किं तर्हि ? गुणभूतावेव ।

भोज्यं भक्ष्ये ॥ भोज्यमिति । 'भुज पालनाभ्यवहारयोः' इत्यस्य ण्यति भक्ष्येऽभिधेये कुत्वाभावो निपात्यते । भोज्या यवागूरिति । ननु च भक्षिरयं खरविशदेऽभ्यवहार्ये वर्त्तते, न तु द्रवद्रव्ये, यथा—'संस्कृतं भक्षाः' इत्यत्र, तत् कथम् 'भक्ष्ये' इत्युच्यमाने यवाग्वां भवति ? इत्याह—इह भक्ष्यमित्यादि । नावश्यं भक्षिः खरविशदे वर्त्तते ।

भक्ष्य इति किम् ? भोग्यः कम्बलः ॥

घोर्लोपो लेटि वा ॥ ७० ॥

घुसंज्ञकानां लेटि परतो वा लोपो भवति । [1]दधद्रत्नानि दाशुषे । सोमो ददद् गन्धर्वाय । न च भवति—यदग्निरग्नये ददात् ।

आडागमे सति लोपेऽपि ददादिति सिद्धं भवति । तत्र वावचनं विस्पष्टार्थम् । एषा हि कस्यचिदाशङ्का स्याद्—ददादित्येव नित्ये

पदमञ्जरी

इत्यत्रापि दर्शनादिति शब्दान्तरसन्निधिबलादेतदेवं भवति । 'स्वभावतस्तु भक्षिः खरविशद एव वर्त्तते' इति वार्त्तिककारस्य पक्षः, यदाह–'भोज्यमभ्यवहार्ये इति वक्तव्यम्' इति ॥

घोर्लोपो लेटि वा ॥ दध*दिति* । दधातेर्लेट्, तिप् 'इतश्च लोपः परस्मैपदेषु' इतीकारलोपः । दाशुषे यजमानाय रत्नानि, दद्यादित्यर्थः । अन्ये त्वाहुः— दधदिति शत्रन्तमेतत्, ददिति दाञो रूपम् ।

वावचनं प्रत्याचिख्यासुराह—*आडागमे सतीति* । अस्त्वत्र लोपः; आटः श्रवणं भविष्यतीत्यर्थः ।

किमर्थं तर्हि वावचनम् ? इत्यत आह—*तत्रेति* । किमत्र विस्पष्टनीयम् ? अत आह—*एषा हीति* । अन्ये त्वाहुः—ज्ञापकार्थं वाग्रहणम्, एतज्ज्ञापयति—

न्यासः

तथा हि—द्रवद्रव्येऽप्यस्य प्रयोगो दृश्यते । यथा—अब्भक्षः, वायुभक्ष इति । तस्माद-भ्यवहार्यसामान्ये भक्षिर्वर्तत इति यवाग्वामपि भवति । 'भुजो भक्ष्ये' इति वक्तव्ये निपातनं रूढ्यर्थम् । अभ्यवहार्ये भक्ष्ये कर्मणि यथा स्यात्, परिपालनीये मा भूत्— भोग्या अपूपाः । पालनीया इत्यर्थः ।

घोर्लोपो लेटि वा ॥ ददन्निति 'डुदाञ् दाने', लिङर्थे लेट्, झेरन्तादेशः, 'इत-लोपः परस्मैपदेषु' इतीकारलोपः, 'लेटोऽडाटौ' इत्यट्, शप्, तस्य जुहोत्यादित्वात् श्लुः 'श्लौ' इति द्विर्वचनम्, संयोगान्तलोपः, 'ङमो ह्रस्वादचि ङमुण् नित्यम्' इति ङमुडा-गमः । सोमो ददद् गन्धर्वायेति । ददातेस्तिप्, शेषं पूर्ववत् । यदग्निरग्नये ददादिति । ददा + आदिति स्थितेऽकः सवर्णे दीर्घत्वम्, शेषं पूर्ववत् ।

यद्याडागमे कृते सत्यपि लोपे च ददादिति सिध्यति, किमर्थं तर्हि वेत्युच्यते ? इत्याह—तत्रेत्यादि । स्यादेतत्—विस्पष्टार्थं तर्हि वाग्रहणमयुक्तम्; ददादित्यस्य रूपस्यासिद्धिं प्रत्याशङ्काया अभावात् ? इत्यत आह—एषा हीत्यादि । सुबोधम् ॥

---

१. 'दधद्' इति सर्वसम्मतः पाठः; न्यासश्च भाष्यविसंवादाच्चिन्त्यः, ङमुट्-प्रयोगस्तु चिन्त्यतमः । (प्र० सं० स०) ।

प्राप्ते लोप आरभ्यमाणो बाधत एवैतद्रूपमिति ॥

ओतः श्यनि ॥ ७१ ॥

ओकारान्तस्याङ्गस्य श्यनि परतो लोपो भवति । शो--निश्यति । छो--अवच्छ्यति । दो--अवद्यति । सो--अवस्यति ॥

क्सस्याचि ॥ ७२ ॥

क्सस्याजादौ प्रत्यये लोपो भवति । अधुक्षाताम् । अधुक्षाथाम् । अधुक्षि ।

पदमञ्जरी

अनित्यमागमशासनमिति । अनित्यत्वे त्वाट्यसति ददादिति न स्यादिति तत्सिद्धये वाग्रहणं कर्त्तव्यमिति ॥

ओतः श्यनि ॥ *श्यतीत्यादि* । 'शो तनूकरणे', 'छो छेदने,' 'दो अवखण्डने,' 'षो अन्तकर्मणि' ।

इह 'ओतः शिति' इति वक्तव्यम्, न च ओकारान्तानां श्यनोऽन्यः शित् सम्भवति, अर्धमात्रया च लाघवं भवति; तत्रायमप्यर्थः--'ष्ठिवुक्लमुचमां शिति' इति शिद्ग्रहणं न कर्त्तव्यं भवति, इदमेवानुवर्तिष्यते । ननु श्यन्ग्रहणमुत्तरार्थं कर्त्तव्यम्--'शमामष्टानाम्' इति ? तत्राप्यस्तु शितीत्येव; यदि शितीत्युच्यते, भ्रमे 'वा भ्राश' इति पक्षे शप् भ्रमति--अत्रापि प्राप्नोति ? शमादिभिः शितं विशेषयिष्यामः--शमादिभ्यो यो विहितः शिदिति, श्यन्नेव च सर्वेभ्यः शमादिभ्यो विहितः, एवमपि शिद्विशेषणत्वेन शमादीनामुपयोगात्कार्यनिर्देशाभावात् नश्यतीत्यादावपि प्रसङ्गः ? नैष दोषः; 'अष्टानाम्' इत्यनेन संख्येयाः कार्यिणो निर्दिश्यन्ते, ते च सन्निधानान् शमादय एव विज्ञास्यन्ते ॥

क्सस्याचि ॥ *अधुक्षातामिति* । दुहेः स्वरितेत्त्वेनात्मनेपदम्, आताम्, अत्रा-

न्यासः

ओतः श्यनि ॥ निश्यतीत्यादि । 'शो तनूकरणे', 'दो अवखण्डने', 'षो अन्तकर्मणि' । अथ किमर्थं श्यनीत्युच्यते, न 'शिति' इत्येवोच्येत, एवं ह्युच्यमाने श्यन्येव लोपो भविष्यति, न ह्योकारान्ताच्छ्यनोऽन्यच्छित् सम्भवति, लघु चैवं सूत्रं भवति, तत्रायमप्यर्थः--'ष्ठिवुक्लमुचमां शिति' इत्यत्र शिद्ग्रहणं न कर्त्तव्यं भवतीत्येतदेव तत्रानुवर्तिष्यते ? सत्यं सिद्ध्यत्येव, किन्तु प्रतिपत्तिगौरवं स्यात् । तस्मात् प्रतिपत्तिगौरवपरीहारार्थं श्यनीत्युक्तम् ।

'ओतः' इति तपरकरणं मुखसुखार्थम् । न ह्यन्यदस्य निवर्त्यं विधेयं वा सम्भवति ॥

क्सस्याचि ॥ अधुक्षाताम्, अधुक्षाथामिति । दुहेर्लुङ्, च्लिः, 'स्वरितञितः

अचीति किम् ? अधुक्षत् । अधुक्षताम् । ककारवत उपादानं किम् ? इह मा भूत्—उत्सौ, उत्साः । वत्सौ, वत्साः ॥

लुग्वा दुहदिहलिहगुहामात्मनेपदे दन्त्ये ॥ ७३ ॥

[1]दुह, दिह, लिह, गुह—इत्येतेषामङ्गानामात्मनेपदे दन्त्यादौ परतः क्सस्य वा लुग्भवति । अदुग्ध, अधुक्षत । अदुग्धाः, अधुक्षथाः । अदुग्ध्वम्, अधुक्षध्वम् । अदुह्वहि, अधुक्षावहि । दिह—अदिग्ध, अधिक्षत । लिह—अलीढ, अलिक्षत । गुह—न्यगूढ, न्यधुक्षत ।

दुहादीनामिति किम् ? व्यत्यपुक्षत ।

पदमञ्जरी

सति लोपे 'आतो ङितः' इति इयादेशः प्राप्नोति । *अधुक्षीति* । इटि लापः ।

ककारवतः सशब्दस्य ग्रहणादिह न भवति—वत्सौ; 'तृणादिभ्यः सः', तृणसौ, तृणसः ॥

लुग्वा दुहदिहलिहगुहामात्मनेपदे दन्त्ये ॥ *एतेषामङ्गानां क्सस्येति* । एतेषां सम्बन्धी यो निमित्तत्वेन क्सः, तस्येत्यर्थः ।

न्यासः

इत्यात्मनेपदम्, आतामाथाम्, 'शल इगुपधादनिटः क्सः' इति क्सादेशश्च्लेः, तस्यानेन 'अलोऽन्त्यस्य' लोपः, 'दादेर्धातोर्घः' इति हकारस्य घकारः, 'एकाचो बशो भष्' इत्यादिना भष्–धकारः, 'खरि च' इति चर्त्वम्—घकारस्य ककारः, 'इण्कोः' इति षत्वम् । अधुक्षीति । उत्तमपुरुषैकवचनमिट् । अधुक्षदिति । तिप्, 'इतश्च' इतीकारलोपः । अधुक्षतामिति । 'तस्थस्थमिपाम्' इत्यादिना तसस्ताम् । ककारवत उपादानम्, इह मा भूत्—हंसौ हंसाः, वत्सौ वत्सा इति ॥

लुग्वा दुहदिहलिहगुहामात्मनेपदे दन्त्ये ॥ 'दुह प्रपूरणे', दिह उपचये', 'लिह आस्वादने', 'गुहू संवरणे'—सर्व एते स्वरितेतः । स्वरितेत्त्वात् 'स्वरितञितः कर्त्रभिप्राये क्रियाफले' इत्यात्मनेपदिनः । अदुग्धेति । पूर्ववद् घकारः, 'झषस्तथोर्धोऽधः' इति तकारस्य धकारः, 'झलां जश् झशि' इति घकारस्य गकारः । अदुग्धामिति । थास, पूर्ववद् घत्वादि । अधुग्ध्वमिति । ध्वम् । अदुह्वहीति । वहिः । अदिग्धेति । पूर्ववद् घत्वादि । अलीढेति । हकारस्य 'हो ढः' इति ढकारः पूर्ववत्, तकारस्य धत्वं ष्टुत्वञ्च, 'ढो ढे लोपः', 'ढ्रलोपे पूर्वस्य' इत्यादिना दीर्घः । न्यगूढेति । एतदपि पूर्वेण तुल्यम् ।

व्यत्यपुक्षतेति । 'पुष पुष्टौ' व्यतिपूर्वः । 'कर्तरि कर्मव्यतिहारे' इत्यात्मनेपदम्, 'षढो कः सि' इति षकारस्य ककारः ।

---

१. 'क्सस्य' इति वर्तते'इत्यधिकं क्वचित् ।

आत्मनेपदे इति किम् ? अधुक्षत् । दन्त्ये इति किम् ? अधुक्षामहि ।

लोप इति वर्त्तमाने लुग्ग्रहणं सर्वादेशार्थम्, तच्च वह्यर्थम् । अन्यत्र त्वन्त्यस्यैव लोपे कृते 'झलो झलि' इति सकारलोपेन सिद्ध्यति । स्थानिवद्भावोऽपि अकारलोपस्य नास्ति; 'पूर्वत्रासिद्धे न स्थानिवत्' इति ।

दन्त्योष्ठ्योऽपि वकारो दन्त्य इति गृह्यते । यदि स न गृह्येत,

पदमञ्जरी

सर्वादेशार्थमिति । लुक्सर्वापहारीति संज्ञाविधावुक्तम् । *वह्यर्थमिति* । उत्तमपुरुषद्विवचनार्थमित्यर्थः । अथान्यार्थं कस्मान्न भवति ? तत्राह—*अन्यत्रेति* । *अलोऽन्त्यस्येति* । 'आदेः परस्य' इत्येतत्तु न भवति; पञ्चमीनिर्देशाभावात् । *झलो झलीति लोपेनेति* । 'धि सकारे सिचो लोपः' इति नाश्रीयते । चल्यादेशोपलक्षणं वा तत्र सिज्ग्रहणमिति भावः । *अकारस्येति* । अकारलोपस्येत्यर्थः । तथैव वा पाठः ।

ननु च क्रियमाणेऽपि लुग्ग्रहणे वहौ लुका न भवितव्यमेव, अदन्तत्वात्, दन्त्यौष्ठ्यो ह्यसौ ? अत आह—*दन्त्योष्ठ्योऽपीत्यादि* । दन्तान्वयोऽत्र विवक्षितः,

न्यासः

अधुक्षामहीति । महिङ् ।

अथ लुग्ग्रहणं किमर्थम्, यावता लोप इत्यनुवर्तत एव ? इत्याह—लोप इति वर्त्तमान इत्यादि । यदि लोपग्रहणमनुवर्त्त्य लोपो विधीयते तद् 'अलोऽन्त्यस्य' इत्यन्त्यस्य स्यात् । लुकि तु सर्वस्यैव भवति, प्रत्ययादर्शनस्य लुक्संज्ञाविधानात् । तस्मात् सर्वस्य क्सस्य लोपो यथा स्यादित्येवमर्थं लुग्ग्रहणं कृतम् । वह्यर्थमिति । उत्तमपुरुषद्विवचनार्थमित्यर्थः । वहिरर्थः प्रयोजनं यस्य तत् तथोक्तम् । अथान्यार्थं कस्मान्न भवति ? इत्याह—अन्यत्र त्वित्यादि । यदात्मनेपदं दन्त्यादिं तत् सर्वं झलाद्येव । तत्रान्त्यस्यैवाकारस्य लोपे कृते 'झलो झलि' इति सकारस्य लोपेनेष्टं सिध्यत्येव । स्यादेतत्—अन्यत्रापि लुका विना न सिध्यति, अकारलोपस्य सकारलोपे कर्तव्ये 'अचः परस्मिन् पूर्वविधौ' इति स्थानिवद्भावादिति ? अत आह—स्थानिवद्भावोऽप्यकारलोपस्य नास्तीति । कस्मान्नास्ति ? इत्याह—पूर्वत्रासिद्धे न स्थानिवदिति । तस्मान्नान्यार्थं लुग्ग्रहणम्, अपि तु वह्यर्थमेव । अत्र झसलादित्वात् 'झलो झलि' इति सकारलोपो नास्तीति न सिध्यति ।

ननु च क्रियमाणेऽपि लुग्ग्रहणे वहौ लुका न भवितव्यमेव, अदन्त्यादित्वात्, न हि दन्त्योष्ठ्यो वकारो दन्त्यग्रहणेन गृह्यते ? इत्याह—दन्त्योष्ठ्योऽपीत्यादि । अत्रैव हेतुमाह—यदीत्यादि । यदि दन्त्योष्ठ्यो वकारो दन्त्यग्रहणेन न गृह्येत, तदा तालव्येत्येवं ब्रूयात्, न दन्त्य इति । तावप्युच्यमाने सर्वमिष्टं सिध्यत्येव । न हि तवर्गादन्यद्

ततस्तौग्रहणमेवात्र कृतं स्यात् ॥

शमामष्टानां दीर्घः श्यनि ॥ ७४ ॥

शमादीमष्टानां दीर्घो भवति श्यनि परतः । शम्–शाम्यति । तम्–ताम्यति । दम्–दाम्यति । श्रम्–श्राम्यति । क्षम्–क्षाम्यति । क्लम्–क्लाम्यति । मदीं–माद्यति ।

अष्टानामिति किम् ? अस्यति । श्यनीति किम् ? भ्रमति । 'वा भ्राश' इति श्यनो विकल्पः । बभ्राम ॥

ष्ठिवुक्लम्याचमां शिति ॥ ७५ ॥

पदमञ्जरी

नेतरव्यावृत्तिरिति भावः । एवं न्यायसिद्धेऽप्यर्थे वचनसामर्थ्यमपि दर्शयति—*यदि चेति* । *ताविति* । तवर्गादावित्यर्थः । वहेरन्यानि हि दन्त्यादीनि सर्वाण्यात्मनेपदानि तवर्गादीनि ॥

शमामष्टानां दीर्घः श्यनि ॥

शमुस्तमुः श्रमुर्दमू भ्रमुक्षमुमदक्लमः ।
शमादयोऽमी पठिता दिवादिष्वष्ट कृष्टिभिः ॥

न्यासः

दन्त्यमात्मनेपदस्यास्ति । तस्माद् दन्त्योष्ठ्योऽपि वकारो दन्त्यग्रहणेन गृह्यते । तत्रेदं चोद्यते–"यदुक्तम्—अन्यत्र ह्यन्त्यस्यैव लोपे कृते 'झलो झलि' इति सकारलोपेनेष्टं सिद्ध्यत्येवेति, तदयुक्तम् ; न हि 'झलो झलि' इत्यनेन सकारमात्रस्य लोपो विधीयते, किं तर्हि ? सिचः, तथा हि तत्रैव वक्ष्यति–अयमपि सिच एव लोपः" इति ? नैतदस्ति; सिज्ग्रहणस्य च्ल्यादेशस्योपलक्षणार्थत्वाच्च्लेर्य आदेशास्तत्सम्बन्धिन एव सकारस्य लोपो भवतीत्ययं तत्रार्थो वेदितव्यः ॥

शमामष्टानां दीर्घः श्यनि ॥ बहुवचननिर्देशादष्टग्रहणाच्चाद्यर्थो गम्यत इत्याह—शमादीनामित्यादि । 'शमु उपशमे', 'तमु काङ्क्षायाम्', 'दमु उपशमे', 'श्रमु तपसि खेदे च', 'क्षमु सहने', 'भ्रमु अनवस्थाने', 'क्लमु ग्लानौ', 'मदी हर्षे'—इत्येतेऽष्टौ शमादयः ।

अस्यतीति । 'असु क्षेपणे' । अष्टाभ्यः परेणायं पठ्यते । **भ्रमतीति** । 'वा भ्राश' इत्यादिना श्यन् यस्मिन् पक्षे नास्ति तत्रेदं प्रत्युदाहरणम् ।

श्यन्ग्रहणं स्पष्टार्थम् । शक्यते हि 'ओतः श्यनि' इति यत् प्रकृतं श्यन्ग्रहणं तल्लुग्ग्रहणेन व्यवहितमपि मण्डूकप्लुतिन्यायेनेहानुवर्त्तयितुम् ॥

ष्ठिवु, क्लमि, आचम्–इत्येतेषां दीर्घो भवति शिति परतः। ष्ठीवति। क्लमु–क्लामति। आचामति।

क्लमिग्रहणं शबर्थम्।

चमेराङ्पूर्वस्य ग्रहणम्, इह मा भूत्–चमति, विचमति॥

क्रमः परस्मैपदेषु॥ ७६॥

क्रमः परस्मैपदपरे शिति परतो दीर्घो भवति। क्रामति, क्रामतः, क्रामन्ति।

परस्मैपदेष्विति किम्? आक्रमते आदित्यः।

इह उत्क्राम, संक्राम–इति हेर्लुकि कृते 'न लुमताङ्गस्य' इति प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधाद्दीर्घो न प्राप्नोति? नैष दोषः; लुमता शब्देन

पदमञ्जरी

ष्ठिवुक्लम्याचमां शिति॥ क्रामतीति। 'वा भ्राश' इत्यादिना शप्।

क्लमिग्रहणं शबर्थमिति। श्यनि पूर्वेणैव सिद्धत्वात्। शमादिषु पाठश्चिन्त्यप्रयोजनः; श्यन्यप्यनेनैव सिद्धत्वात्।

तत्र सप्तग्रहणमेवास्तु, चमेराङ्पूर्वस्य ग्रहणं तन्त्रम्, न तूपेयिवानित्यादिवदविवक्षितम्? इत्याह–*चमेराङिति।* 'दीर्घत्वमाङि चमः' इति वार्त्तिकस्याप्ययमेवार्थः॥

क्रमः परस्मैपदेषु॥ इहेत्यादि। चोद्यम्। *हेर्लुकि कृत इति।* 'अतो हेः' इत्यनेन। *नैष दोष इत्यादि* परिहारः। 'न लुमताङ्गस्य' इत्यत्र हि प्रत्यासत्ते-

न्यासः

ष्ठिवुक्लम्याचमां शिति॥ 'ष्ठिवु निरसने', 'क्लमु ग्लानौ', 'चमु छमु जमु झमु अदने' आङ्पूर्वः। **क्रामतीति।** 'वा भ्राश' इत्यादिना श्यनोऽभावे शप्। **क्लमिग्रहणं शबर्थम्।** न तु श्यनर्थम्, तत्र पूर्वेणैव सिद्धत्वात्।

चमेराङ्पूर्वस्येत्यादिना केवलस्यान्योपसर्गपूर्वस्य वा मा भूदित्येवमर्थं चमेराङ्पूर्वस्य ग्रहणमिति दर्शयति॥

क्रमः परस्मैपदेषु॥ क्रामतीति। 'क्रमु पादविक्षेपे'। **आक्रमत इति।** आङ्पूर्वः। 'आङ उद्गमने' इत्यात्मनेपदम्।

इहोत्क्राम संक्रामेत्यादिना चोद्यम्। उत्पूर्वात् सम्पूर्वाच्च क्रमेर्लोट्, 'सेर्ह्यपिच्च' इति हिरादेशः, तस्य 'अतो हेः' इति हेर्लुकि कृते 'न लुमताङ्गस्य' इति प्रत्ययलक्षणनिषेधाद् उत्क्राम, संक्रामेत्यत्र दीर्घत्वं न प्राप्नोति; न ह्यसति प्रत्ययलक्षणे हौ लुप्ते क्रमः परस्मैपदपरता सम्भवति। **नैष दोष इत्यादि** परीहारः। स्यादेतत्–लुमता लुप्ते क्रमः प्रत्यये

लुप्ते यदङ्गं तस्य कार्ये स प्रतिषेधः। न च हौ क्रमिरङ्गम्, किं तर्हि ? शपि ॥

इषुगमियमां छः ॥ ७७ ॥

इषु, गमि, यम–इत्येतेषां शिति परतश्छकारादेशो भवति। इच्छति। गच्छति। यच्छति।

इषेरुदितो ग्रहणम्, इह मा भूत्–इष्यति, इष्णातीति।

ये इषिमुदितं नाधीयते, इह च सूत्रे 'अचि'–इत्यनुवर्त्तयन्ति। तच्च प्रधानमज्ग्रहणं शितीत्यनेन विशेष्यते इति वर्णयन्ति। तथा च

पदमञ्जरी

रयमर्थो व्यवस्थापितः,–लुमता लुप्ते प्रत्यये यदङ्गं तन्निबन्धनं कार्यं न भवतीति। ततः किम्? इत्यत्राह–*न चेति*॥

इषुगमियमां छः॥ *इच्छतीति*। तुदादित्वाच्छः। *इष्यतीति*। 'इष गतौ'। *इष्णातीति*। 'इष आभीक्ष्ण्ये'। *ये पुनरुदितमिषिं नाधीयत इति*। धातुपाठे। *इह च सूत्रे अचीत्यनुवर्त्तयन्तीति*। 'क्सस्याचि' इत्यतः। नन्वचीत्यनुवृत्तावपि 'हलः श्नः शानज्झौ' इति शानजादेशे इषाणेत्यत्र छत्वं स्यादेव, अजादित्वात्? इत्यत आह—*तत्रेति*। स्यादेतदेवं यद्यचीत्येन शिद्विशेष्येत—शितिच्छो भवति, किंविशिष्टे? अचि—अजादाविति; इह तु शिता अज्विशेष्यते—अचि छो भवति,

न्यासः

हावेव क्रमिरत्राङ्गमित्याह—न च क्रमिरङ्गमिति। शपा व्यवहितत्वात्। किं तर्हि? शपीति। शप एव ततो व्यवहितस्य विद्यमानत्वात्॥

इषुगमियमां छः॥ इच्छतीति 'तुदादिभ्यः शः'। गच्छति, यच्छतीति। 'कर्त्तरि शप्'।

अथ किमर्थम् 'इषु इच्छायाम्' इत्येतस्योदितो ग्रहणम्? इत्याह—इषेरित्यादि। 'इष गतौ' इत्यस्य दैवादिकस्येष्यतीत्यत्र मा भूत्। 'इष आभीक्ष्ण्ये' इत्यस्य क्रैयादिकस्य इष्णातीत्यत्र च मा भूदित्येवमर्थमुकारानुबन्ध इषिरिह गृह्यते।

ये तर्हीषिमुदितमिह न पठन्ति, तेषामिष्यति, इष्णातीत्यत्रापि प्राप्नोति? इत्यत आह–ये त्विषिमुदितमित्यादि। य इषिमुकारानुबन्धविशिष्टमिह न पठन्ति; त इष्यति, इष्णातीत्यत्र छत्वं मा भूदित्येवमर्थम् 'क्सस्याचि' इत्यतोऽज्ग्रहणमनुवर्त्तयन्ति। अनुवर्त्तमानेऽप्यस्मिन् यदि तेन शितीत्येतद् विशिष्यते–शितिच्छो भवति, किंविशिष्टे? अजादाविति, तदेष्णातेर्लोट्सिपो हीत्यादेशे कृते 'हलः श्नः शानज्झौ' इति श्नाप्रत्ययस्य शानजादेशे कृते सति इषाणेत्यत्र 'यस्मिन् विधिस्तदादावल्ग्रहणे' इति तदादिविधिना छत्वं स्यादेवेति मन्यमान आह—तच्च प्रधानमज्ग्रहणं शितीत्यनेन

सति तदादिविधिर्न भवति। 'यस्मिन्विधिस्तदादावल्ग्रहणे'—इत्येतदपि विशेषणेनैवेष्यते, तेन इषाणेत्यत्र छत्वं न भवति। न ह्ययमजेव शिदिति ॥

पाघ्राध्मास्थाम्नादाण्दृश्यर्त्तिसर्त्तिशदसदां पिबजिघ्रधमतिष्ठ-मनयच्छपश्यर्च्छधौशीयसीदाः ॥ ७८ ॥

पा, घ्रा, ध्मा, स्था, म्ना, दाण्, दृशि, अर्ति, सर्त्ति, शद, सद—इत्येतेषां पिब, जिघ्र, धम, तिष्ठ, मन, यच्छ, पश्य, ऋच्छ, धौ, शीय, सीद—इत्येते आदेशा भवन्ति शिति परतः। पा—पिबति। घ्रा—

पदमञ्जरी

किंविशिष्टे ? शितीति, तेन तदादिविधिर्न भवति। किं कारणम् ? इत्यत आह—*यस्मिन्विधिरिति*। न केवलं तदन्तविधौ विशेषणत्वापेक्षा, अपि तर्हि तदादिविधावपीत्यपिशब्दस्यार्थः। *इषाणेत्यत्रापीति*। न केवलमिष्यतीत्यत्रैव—इत्यपिशब्दस्यार्थः। *न ह्ययमजेवेति*। अज्मात्रस्यात्र शित्त्वं नास्तीत्यर्थः। इतिकरणो हेतौ ॥

पाघ्राध्मास्थाम्नादाण्दृश्यर्तिसर्तिशदसदां पिबजिघ्रधमतिष्ठमनयच्छपश्यर्च्छधौशीयसीदाः ॥ 'पा पाने'। 'पा रक्षणे' इत्यस्य तु ग्रहणं न भवति; लुग्विकरणत्वात् शितश्चासम्भवात्। 'घ्रा गन्धोपादाने', 'ध्मा शब्दाग्निसंयोगयोः', 'ष्ठा गतिनिवृत्तौ', 'म्ना अभ्यासे', 'दाण् दाने', 'दृशिर् प्रेक्षणे', 'ऋ गतिप्रापणयोः', 'सृ

न्यासः

विशिष्यत इति वर्णयन्तीति। अचि च्छो भवति स चेच्छिद् भवति। प्राधान्यं पुनरज्ग्रहणस्य विशिष्यमाणत्वादेव। तथा च सतीत्यादि। एवमचीत्यस्मिन् प्रधाने शितीत्यनेन विशिष्यमाणे तदादिविधिर्न भवति। किं कारण ? इत्याह—यस्मिन् विधिरित्यादि। न केवलं 'येन विधिस्तदन्तस्य' इत्येतदेव तदन्तविधानं विशेषणेनेष्यते, अपि तु 'यस्मिन्विधिस्तदादावल्ग्रहणे' इत्येतदेव तदादिविधानं विशेषणेनैवेष्यते। तेन च तदादिविधेरभावादिषाणेत्यत्र छत्वं न भवति। असत्यपि तदादिविधौ शानजादेशस्य योऽयमादिराकारस्तत्र शिति परतश्छत्वं कस्मान्न भवति ? इत्याह—न ह्ययमित्यादि। शकारः समुदायानुबन्धः, नाकारस्याचः। तस्मान्नाजेव शिद्, अपि तु समुदाय एवेति न भवति च्छत्वम् ॥

पाघ्राध्मास्थाम्नादाण्दृश्यर्त्तिसर्त्तिशदसदां पिबजिघ्रधमतिष्ठमनयच्छपश्यर्च्छधौशीयसीदाः ॥ 'पा पाने', 'घ्रा गन्धोपादाने', 'ध्मा शब्दाग्निसंयोगयोः', 'ष्ठा गतिनिवृत्तौ', 'म्ना अभ्यासे', 'दाण् दाने', दृशिर् प्रेक्षणे'; 'ऋ गतिप्रापणयोः', 'ऋ सृ गतौ' च; 'शद्लृ शातने', 'षद्लृ विशरणे' तौदादिकः, षद्लृ विशरणगत्यवसादनेषु' भौवादिकः—एषां धातूनां स्थाने यथासंख्यं पिबादय आदेशा भवन्ति। ननु च ग्लौ सदी,

जिघ्रति । ध्मा–धमति । स्था–तिष्ठति । म्ना–मनति । दाण्–यच्छति । दृशि–पश्यति । अर्त्ति–ऋच्छति । सर्ति–धावति । शद–शीयते । सद्–सीदति ।

पिबतेर्लघूपधगुणः प्राप्नोति, सः 'अङ्गवृत्ते पुनर्वृत्तावविधिर्निष्ठितस्य' इति न भवति । अथ वा—अकारान्तोऽयमादेश आद्युदात्तो निपात्यते ।

सर्तेर्वेगितायां गतौ धावादेशमिच्छन्ति । अन्यत्र—सरति, अनुसरतीत्येव भवति ॥

पदमञ्जरी

गतौ', भौवादिकौ । 'ऋ सृ गतौ' इति जौहोत्यादिकयोस्तु ग्रहणं न भवति; शितोऽसम्भवात् । नन्वेशः सम्भव इति चेत् ? उक्तमत्र–'वर्णे यत्स्यात्तच्च विद्यात्तदादौ' इति । शितीति हि कर्मधारयः–शश्चासाविच्चेति । 'शद्लृ शातने' भूवादिः, 'शद्लृ विशरणे' तुदादिः, 'षद्लृ विशरणगत्यवसादनेषु' ।

आद्युदात्तो निपात्यत इति । यदि न निपात्येत, ततः 'धातोः' इत्यन्तोदात्तत्वे सति शपा सहैकादेशे कृते 'एकादेश उदात्तेनोदात्तः' इति पिबतीति पदं मध्योदात्तमापद्येत, आद्युदात्तं चेष्यते ।

वेगितायामिति । सञ्जातवेगायामित्यर्थः । यद्वा—वेगिनो भावो वेगिता, तस्यां च सत्यां गतौ वर्त्तमानस्येत्यर्थः ॥

न्यासः

तत्र वैषम्याद् यथासंख्यं न प्राप्नोति ? नैष दोषः; एक एव हि सदिर्विकरणद्वयार्थं द्विरुपदिश्यते । शीयत इति । 'शदेः शितः' इत्यात्मनेपदम् ।

अथ वेत्यादि । 'पिबतेर्लघूपधगुणः प्राप्नोति' इत्यत्र परिहारान्तरम् । यद्याद्युदात्तो न निपात्येत, ततो धातुस्वरेणान्तोदात्तत्वे सति 'एकादेश उदात्तेनोदात्तः' इति शपा सहैकादेशे सति 'अतो गुणे' पररूपत्वे उदात्ते कृते पिबतीति मध्योदात्तं पदं स्यात्, आद्युदात्तश्चेष्यते, तस्मादाद्युदात्तो निपात्यते । स निपातनस्वरो धातुस्वरस्य बाधको यथा स्यात् । सर्तेरित्यादि । वेगः=जवः; स यस्यास्ति स वेगी, तस्य भावो वेगिता, तस्यां गतौ सर्तेर्धावादेशमिच्छन्ति । स च 'लुग्वा दुहदिह' इत्यादेः सूत्राद्वाग्रहणानुवृत्तेर्व्यवस्थितविभाषात्वाल्लभ्यत इति वेदितव्यम् । अर्तिसर्तीति—श्तिपा निर्देशो धातुनिर्देशार्थ एव, न यङ्लुग्निवृत्त्यर्थः । न हि यङ्लुकि श्तिपरः सम्भवति; अदादित्वात् ततो विहितस्य शपो लुग्विधानात् । 'बहुलं छन्दसि' इति शपो लुग्न भविष्यतीति

ज्ञाजनोर्जा ॥ ७९ ॥

ज्ञा, जन--इत्येतयोर्जादेशो भवति शिति परतः। जानाति। जायते। जनेर्दैवादिकस्य ग्रहणम् ॥

प्वादीनां ह्रस्वः ॥ ८० ॥

'पू'—इत्येवमादीनां ह्रस्वो भवति शिति परतः।

प्वादयः क्र्यादिषु पठ्यन्ते। 'पूञ् पवने'—इत्यतः प्रभृति 'ल्वी गतौ वृत्' इति यावत्केचिदिच्छन्ति, वृत्करणमेतल्ल्वादीनां प्वादीनां च परिसमाप्त्यर्थमिति। अपरे तु--ल्वादीनामेव परिसमाप्त्यर्थं वृत्करणमेतदिच्छन्ति, आगणान्ताः प्वादय इति।

पदमञ्जरी

ज्ञाजनोर्जा ॥ *दैवादिकस्य ग्रहणमिति*। न जौहोत्यादिकस्य, शितोऽसम्भवात्। दीर्घोच्चरणस्य प्रयोजनमुत्तरसूत्रे वक्ष्यते ॥

प्वादीनां ह्रस्वः ॥ *प्वादयः क्र्यादौ पठ्यन्त इति*। ये तु भूवादौ पठ्यन्ते–'पूङ् पवने' इत्यादयः, तेषां ग्रहणं न भवति, कतिपये हि तत्र ह्रस्वभाविनः, तेषामपि शपि गुणेन भवितव्यम्। किञ्च—क्रैयादिकस्य जानातेर्ह्रस्वनिवृत्त्यर्थं पूर्वसूत्रे दीर्घोच्चारणम्, तदपि क्रैयादिकानां ग्रहणे प्रमाणम्।

वृत्करणमित्यादि। न ह्युभयार्थत्वे वृत्करणस्य कश्चिद्भार इति भावः। *अपरे त्विति*। ल्वादीनामनन्तरत्वादिति भावः। तथा 'दॄ पूरणे', 'दॄ भये'—

न्यासः

चेत्? न; छन्दसि यथादृष्टानुविधानात्। अर्तिप्रभृतेश्छन्दसि यङ्लुकि ह्रस्वान्तस्य प्रयोगादर्शनात् ॥

ज्ञाजनोर्जा ॥ जनेर्दैवादिकस्य ग्रहणमिति। द्वौ जनी—दैवादिकः 'जनी प्रादुर्भावे', जौहोत्यादिकः 'जन जनने' इति। तत्रेह दैवादिकस्य ग्रहणम्, नेतरस्य। न हि ततः परः शित् सम्भवति, श्लुविधानात्। दीर्घोच्चारणस्य प्रयोजनमुत्तरत्र वक्ष्यति ॥

प्वादीनां ह्रस्वः ॥ ल्वी गतौ वृदिति यावत् केचिदिच्छन्तीति। तेषां ततः परेण पठितयोः 'व्री वरणे', 'भ्री भये'–इत्येतयोर्ह्रस्वत्वेन न भवितव्यम्—व्रीणाति, भ्रीणातीति। ननु ल्वादीनां परिसमाप्त्यर्थं तद्वृत्करणम्, अन्यथा आ गणान्तात् तेभ्यो निष्ठानत्वं स्यात्, ल्वादिपरिसमाप्त्यर्थे च तस्मिन्नागणान्ताः प्वादयो युक्ताः? इत्यत आह—वृत्करणमित्यादि। न ह्युभयगणपरिसमाप्त्यर्थता केनचिद् विरुध्यत इत्यभिप्रायः।

पूञ्--पुनाति । लूञ्--लुनाति । स्तॄञ्--स्तृणाति ।

येषामागणान्ताः प्वादयः, तेषां जानातीत्यत्र ह्रस्वः प्राप्नोति, 'ज्ञाजनोर्जा' इति दीर्घकरणसामर्थ्यान्न भवति । जनेरपि हिं ज आदेशे सति 'अतो दीर्घो यञि' इति दीर्घत्वेन--जायते इति सिद्धयति ॥

मीनातेर्निगमे ॥ ८१ ॥

मीनातेरङ्गस्य शिति प्रत्यये परतो ह्रस्वो भवति निगमविषये । प्रमिणन्ति व्रतानि ।

निगम इति किम् ? प्रमीणाति ॥

पदमञ्जरी

इत्येतयोरपि वृत्करणात् परस्तात्पठितयोरपि ह्रस्वो भवति—यः पृणाति स ह देवेषु गच्छति, पृणीयादिन्नाधमानाय, पृणन्तं च पपुरिं श्रवस्यव, आहृणातीति । पूर्वस्मिन्पक्षे ह्रस्वान्तावेतौ पठन्ति ।

चोदयति—*येषामिति* । आगता गणान्तमागणान्ताः, परिहरति-*ज्ञाजनोर्जा इति* । यदि जानातीत्यत्र ह्रस्वत्वं स्यात्, ह्रस्वान्तमेवादेशं विदध्यात् । ननु चान्यार्थं दीर्घान्तादेशविधानं स्यात्, न ह्यन्यथा—जायते इति सिद्धयति ? अत आह—*ज इत्यपीति* । ह्रस्वान्तादेशविधानेऽपि 'अतो दीर्घो यञि' इति दीर्घत्वे— जायते इति सिद्धम्, तत्र हि 'तुरुस्तुशम्यमः सार्वधातुके' इत्यतः सार्वधातुकग्रहण-मनुवर्त्तते, न पुनः 'तङि' इति । अत एव 'आने मुक्' पूर्वान्तः कृतो न परादिः; दीर्घप्रसङ्गात् । ये तर्हि वृत्करणमुभयव्यावृत्त्यर्थं वर्णयन्ति, तेषां दीर्घोच्चारणं किमर्थम् ? जानातीत्यत्र दीर्घो यथा स्यात् । 'अतो दीर्घो यञि' इत्येव दीर्घो

न्यासः

अपर इत्यादि । ल्वादेर्गणस्यानन्तरत्वात् तत्परिसमाप्त्यर्थतैव वृत्करणस्य युक्तेति भावः । तेषामेवमिच्छतां व्री वरणे, भ्री भये—इत्येतयोरपि भवितव्यं ह्रस्वत्वेन व्रिणाति, भ्रिणातीति; प्वादिषूभयोरन्तर्भावात् । जानातीत्यत्र ह्रस्वः प्राप्नोतीति । तस्यापि प्वाद्यन्तर्भावादित्याह-ज्ञाजनोर्जेत्यादि । यदि 'जा' इत्यादेशे कृते ह्रस्वः स्यात् तदा दीर्घोच्चरणमनर्थकं स्यात्, 'ज' इत्येवं ब्रूयात् । तस्माद् दीर्घोच्चारणसामर्थ्याज् जानातीत्यत्र ह्रस्वो न भविष्यति । ननु च दीर्घोच्चारणं जन्यर्थं स्यात्, न हि जनेर्ज इत्यादेशे कृते जायत इति रूपं सिध्यति ? इत्यत आह-ज इत्यपि ह्यादेशे कृत इत्यादि । येषान्तूभयगणपरिसमाप्त्यर्थं वृत्करणं तेषां किमर्थं जा इति दीर्घोच्चारणम् ? जानातीत्यत्र दीर्घो यथा स्यात् ? नैतदस्ति; 'अतो दीर्घो यञि' इति दीर्घो भविष्यति ? ननु च

मिदेर्गुणः ॥ ८२ ॥

मिदेरङ्गस्येको गुणो भवति शिति प्रत्यये परतः । मेद्यति, मेद्यतः, मेद्यन्ति । शितीत्येव--मिद्यते ॥

जुसि च ॥ ८३ ॥

जुसि च प्रत्यये परत इगन्तस्याङ्गस्य गुणो भवति । अजुहवुः । अबिभयुः । अबिभरुः ।

अथ चिनुयुः, सुनुयुरित्यत्र कस्मान्न भवति ? अत्र द्वे ङित्त्वे—सार्वधातुकाश्रयम्, यासुडाश्रयं च । तत्र नाप्राप्ते सार्वधातुकाश्रयङित्त्व-

पदमञ्जरी

भविष्यति ? न सिध्यति; 'अङ्गवृत्ते पुनर्वृत्तावविधिर्निष्ठितस्य' न जादेशमात्रेण निष्ठितमङ्गं भवति । तत्रेदं दीर्घोच्चारणमेव लिङ्गम्—आगणान्ताः प्वादय इति ॥

मिदेर्गुणः ॥ *मेद्यतीति* । श्यन् । *मिद्यत इति* । भावे यक् ॥

जुसि च ॥ उदाहरणेषु लङि शपः श्लुः, द्विर्वचनम्, अभ्यासकार्यम्, 'सिजभ्यस्तविदिभ्यश्च' इति झेर्जुस् ।

अथेत्यादि । जुस्भक्तस्य यासुटस्तद्ग्रहणेन ग्रहणात्प्रसङ्गः । सार्वधातु-

न्यासः

'अङ्गवृत्ते पुनर्वृत्तावविधिर्निष्ठितस्य' इति न प्राप्नोति ? नैतदस्ति; 'निष्ठितस्य' इत्युच्यते, न च ज इत्यादेशे कृते निष्ठितमङ्गं भवति; अप्रयोगार्हत्वात् । प्रतिपत्तिलाघवार्थं दीर्घोच्चारणम् ॥

मीनातेर्निगमे ॥ प्रमिणन्तीति । 'हिनुमीना' इति णत्वम्, 'श्नाभ्यस्तयोरातः' इत्याकारलोपः । मीनातेरिह विकरणनिर्देशः 'मीञ् हिंसायाम्'—इत्यस्य क्र्यादिकस्य ग्रहणं यथा स्यात्, 'मीङ् हिंसायाम्'—इत्यस्य दैवादिकस्य ग्रहणं मा भूदित्येवमर्थम् 'मीञः' इति निर्देशो न कृतो वैचित्र्यार्थः ॥

मिदेर्गुणः ॥ 'ञिमिदा स्नेहने' इति भौवादिको दैवादिकश्च, तत्र दिवादेरिह ग्रहणम्; इतरस्य ह्यङित्त्वाच्छपः 'पुगन्तलघूपधस्य च' इत्येवं गुणः सिद्धः । मिद्यत इति । 'भावकर्मणोः' इत्यात्मनेपदम्, 'सार्वधातुके यक्' ॥

जुसि च ॥ इकात्र सन्निहितेन प्रकृतमङ्गं विशिष्यते, विशेषणेन च तदन्तविधिर्भवतीत्यत आह—इगन्तस्येत्यादि । अजुहवुरिति । लङ्, 'सिजभ्यस्तविदिभ्यश्च' इति झेर्जुस्, शपः श्लुः, 'श्लौ' इति द्विर्वचनम् । अबिभयुरिति । 'ञिभी भये' । अबिभरुरिति । 'डुभृञ् धारणपोषणयोः', 'भृञामित्' इत्यभ्यासस्येत्त्वम् ।

चिनुयुः, सुनुयुरिति । लिङ्, यासुट्, झेर्जुस्, 'स्वादिभ्यः श्नुः', 'उस्यपदान्तात्'

निमित्ते प्रतिषेधे जुसि गुण आरभ्यमाणस्तमेव बाधते । यासुडाश्रयङित्त्वनिमित्तं तु न बाधते, तत्र हि प्राप्ते चाप्राप्ते चारभ्यत इति ॥

सार्वधातुकार्धधातुकयोः ॥ ८४ ॥

सार्वधातुके आर्धधातुके च प्रत्यये परत इगन्तस्याङ्गस्य गुणो भवति । तरति । नयति । भवति । आर्धधातुके--कर्ता, चेता, स्तोता ।

सार्वधातुकार्धधातुकयोरिति किम् ? अग्नित्वम् । अग्निकाम्यति । यदि हि प्रत्यये, सङीति वोच्येत, इहापि स्यात् ॥

पदमञ्जरी

काश्रयङित्त्वनिमित्त इति । सार्वधातुकमाश्रयो यस्य तत्सार्वधातुकाश्रयं तन् ङित्त्वं निमित्तं यस्य प्रतिषेधस्य स तथोक्तः । एतेन *यासुडाश्रयङित्त्वनिमित्तमिति* व्याख्यातम् । *तत्र हि प्राप्ते चाप्राप्ते चेति* । चिनुयुरित्यादौ प्राप्ते, अजुहवुरित्यादावप्राप्ते । *क्सस्याचीत्यनुवर्त्तते इति* । परिहारान्तरम्, जकारोच्चारणं तु चक्रुः--न्यादौ लिटि मा भूत् ॥

सार्वधातुकार्धधातुकयोः ॥ *सार्वधातुकार्धधातुकयोरिति किमिति* । एवं मन्यते--प्रत्यय इति वक्तव्यम्, एवमपि हीष्टे विषये सिद्ध्यतीति । सङिति प्रत्याहारः;

न्यासः

इति पररूपत्वम् । तत्र नाप्राप्ते इत्यादि । सार्वधातुकमाश्रयो यस्य तत् सार्वधातुकाश्रयम् । ङित्त्वं निमित्तं यस्य प्रतिषेधस्य स तथोक्तः । स सर्वत्रैव जुसि प्राप्नोतीति तस्मिन्नाप्राप्तेऽयं गुण आरभ्यमाणस्तस्यैव बाधको भविष्यति; न तु यस्य यासुडाश्रयं ङित्त्वं निमित्तम्, तस्यापि । अत्र हि प्राप्ते चाप्राप्तेऽयमारभ्यते । चिनुयुरित्यादौ प्राप्ते, अजुहवुरित्यादावप्राप्ते । चकारः समुच्चये । नान्यत् समुच्चेतव्यमस्तीत्यस्यैव लक्षणस्य पुनरावृत्तिमाचष्टे । तेन प्रकृतलक्षणस्यापि प्रतिषेधविषये भवति । अदीधयुरिति । 'दीधीङ् दीप्तिदेवनयोः', लङ्, व्यत्ययेन परस्मैपदम्, झिः, 'जक्षित्यादयः षट्' इत्यभ्यस्तसंज्ञा, 'सिजभ्यस्तविदिभ्यश्च' इति झेर्जुस्, अदादित्वाच्छपो लुक् । ततः 'सार्वधातुकार्धधातुकयोः' इति गुणः प्राप्तः, स 'क्ङिति च' इति प्रतिषिद्धः, सोऽप्यनेन पुनः प्राप्तौ 'दीधीवेवीटाम्' इति प्रतिषिद्धः समुच्चयार्थत्वाच्चकारस्य भवति ॥

सार्वधातुकार्धधातुकयोः ॥ चेता, स्तोतेति । तृच् । 'ऋदुशनस्पुरोदंसोऽनेहसाञ्च' इत्यनङ्, 'सर्वनामस्थाने' इत्यादिना दीर्घः ।

सार्वधातुकार्धधातुकयोरिति किमिति । एवं मन्यते--प्रत्यय इति वक्तव्यम्, सङीति वा, एवं ह्युच्यमाने भवतीत्यादौ गुणः सिद्ध एव, सङीति प्रत्याहारग्रहणं सनः सकारादारभ्य महिङो ङकारेण । अग्नित्वमिति । 'तस्य भावस्त्वतलौ' इति त्वप्रत्ययः ।

जाग्रोऽविचिण्णल्ङित्सु ॥ ८५ ॥

'जागृ'–इत्येतस्याङ्गस्य गुणो भवति अविचिण्णल्ङित्सु परतः । जागरयति । जागरकः । साधुजागरी । जागरंजागरम् । जागरो वर्त्तते । जागरितः । जागरितवान् ।

वृद्धिविषये, प्रतिषेधविषये च यथा स्यात्–इति जागर्त्तेरयं गुण आरभ्यते । तस्मिन् कृते या 'अत उपधायाः' वृद्धिः प्राप्नोति, सा न

पदमञ्जरी

सनः सशब्दादारभ्या महिङो ङकारात् । *अग्नित्वमिति* । प्रत्यय इत्युच्यमाने, अत्रापि प्राप्नोति । *अग्निकाम्यतीति* । सङीत्युच्यमाने अत्रापि प्राप्नोति ॥

जाग्रोऽविचिण्णल्ङित्सु ॥ *अविचिण्णल्ङित्सु परत इति* । विचिण्णल्ङिद्भ्योऽन्ये ये प्रत्ययास्तेषु परत इत्यर्थः । *जागरयतीत्यादीनि* वृद्धिविषये उदाहरणानि । *जागरितः, जागरितवानिति* प्रतिषेधविषये ।

किं पुनः कारणं वृद्धिप्रतिषेधविषयाण्येवोदाहरणानि उपन्यस्तानि ? तत्राह–*वृद्धिविषये, प्रतिषेधविषये चेति* । अन्यत्र पूर्वेणैव गुणस्य सिद्धत्वादेतद्विषय एवायं गुणः, तत्राप्युभयविषयः, कथम् ? चिण्णलोः प्रतिषेधात् वृद्धिविषये तावद्भवति, ङित्प्रतिषेधात् प्रतिषेधविषयेऽपीति । *तस्मिन्कृत इति* । 'अङ्गवृत्ते पुनर्वृत्तौ' इत्येतदनाश्रित्योच्यते । *सा न भवतीति* । किं कारणम् ? इत्याह—*यदि हीति* । यद्यपि जागरितः, जागरितवानित्यत्र गुणविधिश्चरितार्थः, तथापि

न्यासः

अग्निकाम्यतीति । 'काम्यच्च' इति काम्यच् । यदीत्यादि । यदि प्रत्यय इत्युच्येत, त्वकाम्यचोरपि स्यात् । अथापि सङीत्युच्येत, काम्यचि स्यात्; तस्यापि प्रत्याहारेऽन्तर्भावात् ॥

जाग्रोऽविचिण्णल्ङित्सु ॥ जागरयतीति । णिच् । जागरक इति । ण्वुल् । साधु जागरीति । ताच्छील्ये णिनिः । जागरञ्जागरमिति । 'आभीक्ष्ण्ये णमुल्', आभीक्ष्ण्ये द्वे भवतः' इति द्विर्वचनम् । जागरो वर्त्तत इति । भावे घञ् । एतानि वृद्धिविषय उदाहरणानि । जागरिता, जागरितवानिति प्रतिषेधविषये ।

किं पुनः कारणं वृद्धिविषये प्रतिषेधविषये चैवोपन्यस्तान्युदाहरणानि ? इत्यत आह–वृद्धिविषये प्रतिषेधविषये चेत्यादि । वृद्धिप्रतिषेधविषयादन्यत्र पूर्वसूत्रेण गुणः सिद्धो भवति । तस्माद्वृद्धिप्रतिषेधविषयेऽयं गुण आरभ्यते, तेन तद्विषयाणामेवोदाहरणानामुपन्यासः । जागरयतीत्यादौ गुणे कृते रपरत्वे च 'अत उपधायाः' इति वृद्धया भवितव्यमिति कस्यचिद् भ्रान्तिः स्यात्, अतस्तां निराकर्तुमाह—तस्मिन् कृते इत्यादि । किं पुनः कारणं तस्मिन् कृते न भवति ? इत्याह–यदि हीत्यादि । यद्य-

भवति । यदि हि स्याद्, अनर्थक एव गुणः स्यात्, चिण्णलोश्च प्रतिषेधवचनमनर्थकम् ।

अविचिण्णल्ङित्स्विति किम् ? 'जॄशॄस्तजागृभ्यः क्विन्'—जागृविः । चिण्--अजागारि । णल्--जजागार । ङित्--जागृतः, जागृथः ।

'वि' इति केचिदिकारमुच्चारणार्थं वर्णयन्ति । क्वसावपि वकारादौ गुणो न भवति--जजागृवान् । कथमजागरुः, अहं जजागर इति,

पदमञ्जरी

वृद्धिविषयेऽप्येतद्विधानमित्युक्तम्, तत्रास्यानर्थक्यमुच्यते । किञ्चेत्याह–*चिण्णलोश्चेति* । यदि गुणे कृते 'अत उपधाया' इति वृद्धिः स्याच्चिण्णलोर्गुणप्रतिषेधोऽनर्थकः स्यात् । अस्तु तत्रापि गुणः; वृद्धौ सत्यामजागारि, जजागारेति सिद्धम् ।

जागृत इति । लट्, तस्, अदादित्वाच्छपो लुक्, 'सार्वधातुकमपित्' इति ङित्त्वम् ।

अत्र वीति केचिदिति । 'अविचिण्णल्ङित्सु' इत्यत्र यो वकारात्पर इकारस्तमुच्चारणार्थं वर्णयन्ति, तत्र 'यस्मिन्विधिः' इति वकारादौ प्रतिषेधः । किमर्थं पुनस्त एवं वर्णयन्ति ? इत्यत आह–*क्वसावपीति* । *जजागृवानिति* । 'नेड्वशि कृति'

न्यासः

स्मिन् कृतेऽपि गुणे 'अत उपधायाः' इति वृद्धिः स्यात्, जागरयतीत्यादिकं रूपं न स्यात्, तथा चानर्थको गुणः स्यात्; 'अचो ञ्णिति' इत्यनयैव वृद्ध्या सिद्धत्वात् । चिण्णलोश्चेत्यादि । चिण्णलोः प्रतिषेधस्यैतत् प्रयोजनम्–वृद्धेः श्रवणं यथा स्यात् । यदि तु कृतेऽपि गुणे 'अत उपधायाः' इति स्यात्, चिण्णलोः प्रतिषेधोऽनर्थकः स्यात्; अस्त्वत्र गुणः, सत्यपि तस्मिन् पुनरुपधाया इति वृद्ध्या भवितव्यम्, ततश्च वृद्धेः श्रवणं भविष्यतीति ।

अजागारीति । लुङ्, च्लिः, 'चिण्भावकर्मणोः' इति च्लेश्चिण्, 'चिणो लुक्' इति तकारस्य लुक् । जागृतः, जागृथ इति । लट्, तस्थसौ, तयोः 'सार्वधातुकमपित्' इति ङित्त्वम्, अदादित्वाच्छपो लुक् ।

वीति केचिदिकारमुच्चारणार्थं वर्णयन्तीति । किं पुनरेवं सतीष्टं सिध्यति, यत एवं व्याचक्षते ? इत्यत आह—**क्वसावपीत्यादि** । यदि समुदायस्य वेः प्रत्ययस्येदं ग्रहणं स्यात्, क्वसौ गुणप्रतिषेधो न स्यात् । यदि त्विकार उच्चारणार्थो वर्णमात्रस्यैवेदं ग्रहणम्, तदा 'यस्मिन् विधिस्तदादावल्ग्रहणे' इति तदादिविधिना क्वसावपि गुणप्रतिषेधः सिद्धो भवति । **जजागृवानिति** । 'लिटः क्वसुश्च' इति क्वसुरादेशः, 'उगिदचाम्' इति

अत्र प्रतिषेधः प्राप्नोति ? न; अप्रतिषेधात् । अविचिण्णल्ङित्स्विति पर्युदासोऽयम् ।

अथ वा--'जाग्रः' इति प्राप्तिरसावानन्तर्याद् विचिण्णल्ङित्सु

पदमञ्जरी

इति इट्प्रतिषेधः । तत्र क्रादिनियमादिट् प्राप्तः 'ग्रस्येकाजाद्घसाम्' इति नियमान्न भवति । ये तु क्विपो लोपाद्वर्णाश्रये प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधाच्च पर्युदासं नेच्छन्ति, तेषां जागर्गरिति गुणो भवत्येव । अन्ये त्वाहुः---यथा अतृणेडिति प्रत्ययलक्षणेनेमागमो भवति, वर्णस्य प्रत्ययविशेषणत्वात्; एवं क्विपोऽपि पर्युदासः, ततस्तु जागृदिति भवति ।

चोदयति—*कथमजागरुरिति* । एवं मन्यते—प्रसज्यप्रतिषेधोऽयं विचिण्णल्ङित्सु न भवतीति, ततश्च 'जुसि च' इत्यस्यापि गुणस्य प्रतिषेधः स्यात्, तथोत्तमे णलि णित्त्वाभावपक्षे गुण इष्यते–'सार्वधातुकार्धधातुकयोः' इति, तस्यापि प्रतिषेधः प्राप्नोतीति । परिहरति–*नाप्रतिषेधादिति* । नायं दोषः, कुतः ? अप्रतिषेधात् । नायं प्रसज्यप्रतिषेधः, कस्तर्ह्ययम् ? इत्याह—*अविचिण्णल्ङित्स्विति पर्युदासोऽयमिति* । पर्युदासे हि विचिण्णल्ङित्सु न विधिने प्रतिषेधः, ततोऽन्यत्र विधानम्, तेन जुसि णलि च लक्षणान्तरेण प्राप्तो गुणो भवत्येव ।

न्यासः

नुम्, 'सान्तमहतः संयोगस्य' इति दीर्घः, हल्ङ्याब्भ्यो दिसंयोगान्तलोपौ । केचिदिति वचनाद्–अपर उच्चारणार्थं न वर्णयन्तीत्युक्तं भवति । त एवं मन्यन्ते–छान्दसः क्रसुः लिट् च छन्दसि सार्वधातुकमपि भवति; 'छन्दस्युभयथा' इति वचनात्, ततः 'सार्वधातुकमपित्' इति ङित्त्वादेव पर्युदासो भविष्यतीति । अजागरुरित्यादि । एवं मन्यते—'अविचिण्णल्ङित्सु' इति प्रसज्यप्रतिषेधोऽयम्—विचिण्णल्ङित्सु न भवतीति, ततश्चाजागरुरित्यत्रापि 'जुसि च' इत्यनेनापि प्राप्तस्य गुणस्य प्रतिषेधः प्राप्नोति । एवमहं जजागरेत्यत्र 'णलुत्तमो वा' इति वचनाण्णित्त्वं यदा नास्ति तदा 'सार्वधातुकार्धधातुकयोः' इति गुण इष्यते, सोऽस्मात् प्रतिषेधान्न प्राप्नोतीति । नाप्रतिषेधादिति परिहारः । नायं दोषः; कुतः ? अप्रतिषेधात् । अप्रसज्यप्रतिषेधादित्यर्थः । यदि प्रसज्यप्रतिषेधो न भवति, कस्तर्ह्ययम् ? इत्याह–अविचिण्णल्ङित्स्विति पर्युदासोऽयमिति । प्रसज्यप्रतिषेधे हि लक्षणान्तरेणापि प्रसक्तस्य प्रतिषेधः स्यात्, न पर्युदासे । तथाहि पर्युदासे विचिण्णल्ङिद्भ्योऽन्यत्र गुणो विधीयते, न तु तेषु विचिण्णलादिषु प्रतिषिध्यते । पर्युदासश्चायम् । तस्माज्जुसि णलि च गुणो भवत्येव ।

अभ्युपेत्यापि प्रसज्यप्रतिषेधम्, परिहारान्तरमाह—अथ वेत्यादि । 'अनन्तरस्य विधिर्वा भवति प्रतिषेधो वा' इत्यानन्तर्याद् जाग्र इति या प्राप्तिस्तस्या अयं प्रतिषेधः,

प्रतिषिध्यते; या तु 'जुसि च', 'सार्वधातुकार्धधातुकयोः' इति च प्राप्तिः, सा न प्रतिषिध्यते ॥

पुगन्तलघूपधस्य च ॥ ८६ ॥

पुगन्तस्याङ्गस्य लघूपधस्य च सार्वधातुकार्धधातुकयोर्गुणो भवति। पुगन्तस्य--ब्लेपयति, ह्रेपयति, क्नोपयति । लघूपधस्य--भेदनम्, छेदनम्, भेत्ता, छेत्ता ।

प्रत्ययादेरङ्गावयवस्य च हलोरानन्तर्ये सति लघूपधगुणो न व्यावर्त्यते--इति ज्ञापितमेतत् क्नुसनोः कित्करणेन। 'त्रसिगृधिधृषिक्षिपेः क्नुः' । 'हलन्ताच्च' इति ।

पदमञ्जरी

प्रसज्यप्रतिषेधेऽप्याह--*अथ वेति*। 'अनन्तरस्य विधिर्वा भवति प्रतिषेधो वा' इति भावः। केचिद्दर्विरित्यत्र गुणदर्शनादौणादिकं विच्प्रत्ययं वर्णयन्ति, तेषां जागृविरित्यत्र गुणः प्राप्नोति । न च वेः प्रतिषेधवैयर्थ्यम्; क्विपि क्वसौ च चरितार्थत्वात्। तस्माज्जागर्तेः किद्वक्तव्यः ॥

पुगन्तलघूपधस्य च ॥ *भेत्ता, छेत्तेति*। कथं पुनरत्र गुणः, यावता धात्वन्तप्रत्ययाद्योर्हलोरानन्तर्ये 'संयोगे गुरु' इति गुरुसंज्ञया लघुसंज्ञाया बाधनान्न प्राप्नोति, भेदनमित्यादौ सावकाशो गुणः? अत आह--*प्रत्ययादेरिति*। *क्नुसनोः कित्करणेनेति*। 'त्रसिगृधिधृषिक्षिपेः क्नुः' इति क्नोः कित्करणस्यैतत्प्रयोजनम्--गृध्नुरित्यादौ गुणो मा भूदिति। यदि चैवंविधे विषये गुरूपधत्वाद् गुणो न स्यात्, क्नोः कित्करणमनर्थकं स्यात्। तथा 'हलन्ताच्च' इति सनः कित्त्वविधानस्यैतत्प्रयो-

न्यासः

या तु 'जुसि च' इत्यादिना लक्षणान्तरेण प्राप्तिः सा न प्रतिषिध्यते। *अजागरुरिति*। लङ्, 'जक्षित्यादयः षट्' इत्यभ्यस्तसंज्ञा, 'सिजभ्यस्तविदिभ्यश्च' इति झेर्जुस्।

पुगन्तलघूपधस्य च ॥ पुगन्तस्याङ्गस्य, लघूपधस्य चेत्युभावपि बहुव्रीही--पुगन्तो यस्य तत् तथोक्तम्, लघ्वी उपधा यस्य तल्लघूपधम्। भेत्ता, छेत्तेति।

ननु च प्रत्ययादेर्हलोऽङ्गावयवस्य चानन्तर्ये सति 'संयोगे गुरु' इति गुरुसंज्ञया लघुसंज्ञायां बाधितायां गुणेनात्र न भवितव्यम्? इत्यत आह--प्रत्ययादेरित्यादि। 'त्रसिगृधिधृषिक्षिपेः क्नुः', 'हलन्ताच्च' इति क्नुसनोः कित्करणस्यैतदेव प्रयोजनम्--गृध्नुः, बिभित्सतीत्यादौ गुणो मा भूदिति। यदि प्रत्ययादेर्हलोऽङ्गावयवस्य चानन्तर्ये सति लघूपधगुणो न स्यात् तयोः कित्त्वं न कुर्यात्, कृतञ्च, तस्मात् क्नुसनोः कित्त्वं

संयोगे[1] गुरुसंज्ञायां गुणो भेत्तुर्न सिध्यति ।
विध्यपेक्षं लघोश्चासौ कथं कुण्डिर्न दुष्यति ।।
धातोर्नुमः कथं रञ्जेः स्यन्दिश्रन्थ्योर्निपातनात् ।
अनल्लोपशिदोर्घत्वे विध्यपेक्षे न सिध्यतः ।।
अभ्यस्तस्य यदाहाचि लङर्थं तत्कृतं भवेत् ।
क्नुसनोर्यत्कृतं कित्त्वं ज्ञापकं स्याल्लघोर्गुणे[1] ।।

उपधा चात्र इगेव गृह्यते, ततो भिनत्तीति गुणो न भवति ।

अपरे--पुकि अन्तः पुगन्तः; लघ्वी उपधा लघूपधा; पुगन्तश्च

पदमञ्जरी

जनम्—पित्सतीत्यादौ गुणो मा भूदिति, तदपि ज्ञापकमुक्तार्थस्य । इदं तु ज्ञापकं नोपपद्यते; सिसृक्षति, दिदृक्षते इत्यत्र 'सृजिदृशोः' इत्यमागमो मा भूदित्येवमर्थमेतत्स्यात्, तथा धिप्सतीत्यत्र नलोपार्थं तत्स्यात् । तस्मात् क्नोरेव कित्करणं ज्ञापकम् । भिनत्ति,छिनत्तीत्यत्र श्नमोऽकारेण लघूपधमङ्गम्, तत्र धातोरिकारस्य गुणः प्राप्नोति, अत आह–*उपधात्रेति* । न ह्यत्र या काचिदुपधा गृह्यते, किं तर्हि ? 'इको गुणवृद्धी' इत्यस्योपस्थानात् स्थानित्वेन सन्निहित इगेव ।

अपरे त्विति । वर्णयन्तीति सम्बन्धः । *पुकि अन्त इति* । अन्तशब्दः समीप-

न्यासः

कुर्वता—प्रत्ययाङ्गावयवयोर्हलोरानन्तर्येऽपि लघूपधगुणो न व्यावर्त्त्यत इति ज्ञापितमेतत् । ननु च सनः कित्त्वं सिसृक्षतीत्यत्रामागमो मा भूदित्येवमर्थं स्यात् ? नैतदस्ति; यदि ह्येतत् प्रयोजनमभिमतं स्यात् तत्रैवं प्रतिषेधं कुर्यात्—सृजिदृशोर्झल्यमकित्सनोरिति । तस्मात् सनः कित्करणं ज्ञापकमेव यदि लघूपधग्रहणेन गुणो विधीयते । एवं सति 'इको गुणवृद्धी' इत्यस्या उपस्थाने सति यत्र तत्र स्थितस्येको गुणः प्रसज्येत, ततश्चेहापि प्राप्नोति—भिनत्तीति, भवति ह्यत्र लघूपधमङ्गम् । न च शक्यते वक्तुम्—'हलोऽनन्तराः संयोगः' इति संयोगसंज्ञायां सत्या लघूपधमेतन्न भवतीति गुणो न भविष्यतीति । यज्ज्ञापितमेतदिदानीमेव—प्रत्ययादेरङ्गावयवस्य च हलोरानन्तर्ये सति लघूपधगुणो न व्यावर्त्त्यत इति ? अत आह–उपधा चात्रेत्यादि । इक्परिभाषया ह्यत्रेकः सन्निधापितत्वादिगेवोपधा गृह्यते, तेन भिनत्तीत्यत्र गुणो न भवति; न ह्यत्राङ्गस्येगुपधा, किं तर्हि ? अकारः ।

अपरे त्वित्यादि । सूत्रार्थं वर्णयन्तीति वक्ष्यमाणेन सम्बन्धः । पुकि अन्तः पुगन्तः—

१—१. भाष्यस्थ-संग्रहश्लोकत्रयमिदम्, न्यासकृता न व्याख्यातमिति, प्रक्षिप्तमत्र मन्यामहे । अत एव पदमञ्जरीकृतापि 'क्वचित्' इत्युक्त्वा व्याख्यातम् ।(प्र० सं० स०)

लघूपधा च पुगन्तलघूपधमिति सूत्रार्थं वर्णयन्ति ॥

पदमञ्जरी

वचनः । यद्यपि 'पुगन्त' इत्यत्र बहुव्रीहावपि न दोषः, तथाप्यैकरूप्येण विशेषणार्थमयमपि तत्पुरुष एव व्याख्यातः । *लघ्वी उपधेति* । कर्मधारयः । अत्र पक्षे शाब्द एवोपधाया इका सम्बन्धः—लघ्व्या उपधाया इक इति । *पुगन्तलघूपधमिति* । समाहारद्वन्द्वः ।

क्वचिद् 'उपधात्र' इत्यादेर्ग्रन्थस्य पुरस्तात् *संयोगे गुरुसंज्ञायामिति* श्लोकत्रयं पठ्यते । धात्वन्तप्रत्यययोर्द्वयोर्हलोरानन्तर्ये सति गुरुसंज्ञायां सत्यां गुणो भेत्तुर्भेशब्दस्य न सिध्यति । परिहरति–*विध्यपेक्षमिति* । इदं विधानमिति शेषः । लघूपधाद्ये विहिते सार्वधातुकार्धधातुके, तयोरङ्गस्य गुण इत्यर्थः । ननु पञ्चम्यभावात् कथं विधानमुपपद्यते ? उच्यते; षष्ठीपक्षेऽपि विशेष्यत इति चेत्को दोषः-लघूपधस्य ये सार्वधातुकार्धधातुके । के च ते ? ये तस्माद्विहिते इत्युपपद्यते । *लघोश्चासाविति* पाठे लघूपधाच्चासौ तृज्विहित इत्यर्थः । उपधाशब्दस्तु वृत्तभङ्गभयान्न प्रयुक्तः । *कथं कुण्डिरिति* । अङ्गाधिकारे नुमो विधानादकृत एव नुमि प्रत्ययो लघूपधाद्विहितः, तत्र परतो निमित्ते स्थिते कुण्डितेत्यादौ गुणः प्राप्नोति, यदि विधानं विशेष्यत इत्यर्थः । परिहरति—*धातोर्नुम इति* । हेतौ पञ्चमी, यस्मात्तत्र धातोर्नुमङ्गस्य तस्मादित्यर्थः । उक्तं हि तत्र—'धातुग्रहणस्य प्रयोजनम्-धातूपदेशावस्थायामेव नुम् यथा स्यात्' इति, ततश्च प्रागेव नुम्, पश्चात्प्रत्ययः; न चासौ लघूपधाद्विहितो भवति । *कथं रञ्जेरिति* । यदि षष्ठीनिर्देशेऽपि विधानं विशेष्यते, तदान्यत्रापि प्रसङ्गः, ततश्च 'अत उपधायाः' इत्यकारोपधाद्विहिते प्रत्यये विधीयमाना वृद्धी रञ्जेर्न स्यात्; प्राक् प्रत्ययोत्पत्तेर्नकारोपधत्वात्—राग इति, 'घञि च भावकरणयोः' इति नकारलोपः । यद्यप्यु-

न्यासः

'सप्तमी' इति योगविभागात् समासः । अन्तशब्दोऽयमवयववचनः, पुकि परतोऽवयव इत्यर्थः । कस्यावयवः ? 'अङ्गस्य' इत्यनुवृत्तेः पुगिति वचनात् पुगागमवतोऽङ्गस्य । स पुनः पुगन्त इक्परिभाषोपस्थानादिगेव वेदितव्यः । लघ्वी उपधा लघूपधेति । विशेषणसमासः । पुगन्तलघूपधमिति । समाहारद्वन्द्वोऽयम् । सूत्रार्थमिति । सूत्रार्थैकदेशे सूत्रार्थशब्दो वर्त्तते, न ह्येतावानेव सूत्रार्थः, अपरिसमाप्तत्वात् । अपरिसमाप्तिस्तु तस्य पुगन्तस्य तस्याश्च लघूपधाया गुणो भवतीत्यस्य सूत्रार्थस्यैकदेशस्यानभिधानात् । वर्णयन्तीति । व्याचक्षत इति । भिनत्तीत्यत्र गुणो मा भूदित्येवमर्थम् । न ह्यत्र सूत्रार्थे भिनत्तीत्यत्र गुणः प्रसज्येत । बहुव्रीहौ ह्याश्रीयमाणेऽङ्गस्यान्यपदार्थस्य यो नाम कश्चिदिक् तस्य यत्र तत्रावस्थितस्य गुणः प्रसज्येत । तत्पुरुषे तु नायं दोषः, तत्र हि

नाभ्यस्तस्याचि पिति सार्वधातुके ॥ ८७ ॥

अभ्यस्तसंज्ञकस्याङ्गस्य लघूपधस्याजादौ पिति सार्वधातुके गुणो

पदमञ्जरी

पधाया अकारस्य वृद्धिरुच्यते, न च ततः प्रत्ययस्य विधानं सम्भवति, तथाप्य-कारोपधावृद्धिधानं तदेवोपधाया विधानं मन्यते। *स्यन्दिश्रन्थ्योरिति*। यदयम् 'स्यद्रो जवे', 'अवोदैधोद्मप्रश्रथहिमश्रथाः' इति स्यन्दिश्रन्थ्योर्वृद्ध्यभावं निपात-यति, तज्ज्ञापयति—भवत्येवञ्जातीयकानां वृद्धिरिति। तत्र हि नलोपार्थम्, वृद्ध्यभावार्थं च निपातनमाश्रयणीयम्। यदि च वृद्धिविषये विधानं विशे-ष्येत, ततो वृद्धिप्रसङ्गाभावान्निपातनाश्रयणमनर्थकं स्यात्। नलोपस्य सिद्धये विधिरेवाश्रयणीयः, अनेकप्रयोजनसिद्धये हि निपातनाश्रयणम्। *अनल्लोपेति*। अनन्तस्य योऽल्लोपः सोऽनल्लोपः; शौ दीर्घत्वम्, शिदीर्घत्वम्—तयोर्द्वन्द्वः, अनल्लोपशिदीर्घत्वे विध्यपेक्षे न सिद्ध्यतः। यदि च षष्ठीनिर्देशेऽपि विधानं विशेष्येत, अल्लोपो राज्ञ इत्यादावेव स्यात्; अस्थ्ना, अस्थ्ने, दध्ना, दध्ने—इत्यादौ न स्यात्। शौ दीर्घत्वं च सामानि इत्यादावेव स्यात्, कुण्डानीत्यादौ तु न स्यात्। तस्मात्षष्ठीनिर्देशेषु विहितविशेषणग्रहणे दोषप्रसङ्गाद् गुणो भेत्तुनं सिद्ध्यतीति। एवं तर्हि ज्ञापकात्सिद्धम्, यदयम् 'नाभ्यस्तस्याचि' इत्यज्ग्रहणं करोति, तज्ज्ञापयति—भवत्येवञ्जातीयके विषये गुण इति। तस्य हि प्रयोजनम्—नेनेक्तीत्यादौ हलादौ गुणप्रतिषेधो मा भूदिति। यदि च हलादावलघूपधत्वाद् गुणो न स्यात्, तदा गुणस्य प्राप्त्यभावात्किं तन्निवारणार्थेनाज्ग्रहणेन! नैतदस्ति ज्ञापकम्; *अभ्यस्तस्य यदाहाचि लङर्थं तत्कृतं भवेत्*। अभ्यस्तस्याजादौ प्रतिषेधमाहेति यत् तल्लङर्थं कृतं भवेत्, यत्र हलादिर्लुप्यते—अनेनेगिति, तस्मान्न ज्ञापकम्। एवं तर्हि—*क्नुसनोर्यत्कृतं कित्त्वं ज्ञापकं स्याल्लघोर्गुणे*। व्याख्यातमेतत् ॥

नाभ्यस्तस्याचि पिति सार्वधातुके ॥ नेनिजानीत्यादि। लोट्, 'मेर्निः', 'आडु-

न्यासः

लघूपधाभ्यामङ्गं विशिष्यते, अतस्तस्या एव गुणो विधीयते—अङ्गस्य या लघूपधा इक् तस्या गुणो भवतीति। भिनत्तीत्यत्र याङ्गस्य लघूपधा नासाविक्, यश्चेक् स यद्यपि लघुर्भवति न त्वस्योपधा। तस्मात् तत्पुरुष आश्रीयमाणे नेह गुणस्य प्रसङ्गः।

सार्वधातुकार्धधातुकयोरित्येव—अग्निचित्त्वम्, अग्निचित्काम्यति। पुगन्तग्रहणं लघूपधार्थम्।

नाभ्यस्तस्याचि पिति सार्वधातुके ॥ नेनिजानि, वेविजानि, परिवेविषाणीति। 'णिजिर् शौचपोषणयोः' 'विजिर् पृथग्भावे' 'विषु व्याप्तौ'—एभ्यो लोट्, मिप्, 'मेर्निः', 'आडुत्तमस्य पिच्च' इत्याट्, 'जुहोत्यादिभ्यः श्लुः' इति शपः श्लुः, 'श्लौ'

न भवति । नेनिजानि , वेविजानि, परिवेविषाणि । अनेनिजम्, अवेविजम्, पर्यवेविषम् ।

अभ्यस्तस्येति किम् ? वेदानि । अचीति किम् ? नेनेक्ति[1] ।

पिद्ग्रहणमुत्तरार्थम् । सार्वधातुक इति किम् ? निनेज ।

लघूपधस्येत्येव--जुहवानि । अजुहवम् ।

॥ बहुलं छन्दसीति वक्तव्यम् ॥ । जुजोषदिति यथा स्यात् ।

पदमञ्जरी

त्तमस्य पिच्च', शपः श्लुः, द्विर्वचनम्, 'णिजां त्रयाणां गुणः श्लौ' । *अनेनिजमित्यादि* । लङ्, मिपोऽम्भावः ।

वेदानीति । 'विद ज्ञाने', लोडादि यथायोगं पूर्ववत्, शपो लुक् । *नेनेक्तीति* । लट्, तिप्, कुत्वम् । *पिद्ग्रहणमुत्तरार्थमिति* । 'तृणह इम्' पिति यथा स्यात्, इह तु पितोऽन्यत्रापि 'सार्वधातुकमपित्' इति ङित्त्वाद्भवितव्यमेव प्रतिषेधेन । *निनेजेति* । णल्, स च 'लिट् च' इत्यार्द्धधातुकसंज्ञः ।

जुजोषदिति । 'जुषी प्रीतिसेवनयोः', लेट्, व्यत्ययेन परस्मैपदम्, तिप्, 'इतश्च लोपः परस्मैपदेषु', 'लेटोऽडाटौ' इत्यट्, व्यत्ययेन शपः श्लुः, द्विर्वच-

न्यासः

इति द्विर्वचनम्, 'णिजां त्रयाणां गुणः श्लौ' इत्यभ्यासस्य गुणः । **अनेनिजम्, अवेविजम्, पर्यवेविषमिति** । लङ्, 'तस्थस्थमिपां तान्तन्तामः' इति मिपोऽम्भावः ।

वेदानीति । विद ज्ञाने' । पूर्ववल्लोडादि यथायोगम्, अदादित्वाच्छपो लुक् ।

नेनेक्तीति । लट्, तिप्, 'चोः कुः' इति कुत्वम् ।

अथ पिद्ग्रहणं किमर्थम्, यावताऽपिति सार्वधातुके 'सार्वधातुकमपित्' इति ङित्त्वे सति 'क्ङिति च' इति निषेधेन भवितव्यमिति, न चानयोः प्रतिषेधयोः कश्चिद् विशेषोऽस्ति ? इत्यत आह—**पिद्ग्रहणमित्यादि** । 'तृणह इम्' इतीमं वक्ष्यति, स पिति यथा स्यात्, अपिति मा भूदित्येवमर्थं पिद्ग्रहणम् । **निनेजेति** । लिट्, स च 'लिट् च' इत्यार्धधातुकसंज्ञकः ।

जुहवानीति । 'हु दाने' । पूर्ववल्लोडादि । **अजुहवमिति** । पूर्ववल्लङादि । अत्र 'लघूपधस्य' इत्यनुवृत्तेः 'सार्वधातुकार्धधातुकयोः' इतीगन्तस्य यो गुणो विहितस्तस्य प्रतिषेधो न भवति ।

बहुलं छन्दसीति वक्तव्यमिति । छन्दसि विषये बहुलं गुणप्रतिषेधो भवतीत्येतदर्थरूपं व्याख्येयमित्यर्थः । तत्रेदं व्याख्यानम्—इहेदं सूत्रं विभज्य द्वौ योगौ क्रियेते, तत्र

१. 'वेवक्ति' इत्यधिकं क्वचित् ।

पस्पशाते[1]। चाकशीति। वावशीति। यङ्लुकि छान्दसमुपधाह्रस्वत्वं द्रष्टव्यम्। पस्पशाते--इत्यत्राभ्यासह्रस्वत्वं च।

प्रकृत्यन्तराणां वा स्पशिकशिवशीनामेतानि रूपाणि॥

पदमञ्जरी

नम्। यद्यत्र गुणप्रतिषेध इष्यते, पस्पशाते इत्यादौ उपधाह्रस्वत्वमिष्यते, तन्न प्राप्नोति। तस्मादभ्यस्तानामुपधाया ह्रस्वत्वमेव विधेयम्, न गुणप्रतिषेधः। कथं नेनिजानीत्यादि, गुणे कृते उपधाह्रस्वत्वम्, 'एच इग्घ्रस्वादेशे', सिद्धमिष्टम्? अत आह–*पस्पशाते इत्यादि*। स्पशिर्वार्त्तिककारवचनादपठितोऽपि धातुः, तस्माल्लेट्, व्यत्ययेनात्मनेपदम्, टेरेत्वे 'लेटोऽडाटौ' इत्याट्, शपः 'बहुलं छन्दसि' इति श्लुः, द्विर्वचनम्। अथ वा–यङ्लुकि छान्दसमभ्यासस्य ह्रस्वत्वम्। *चाकशीतीति*। 'काशृ दीप्तौ', यङ्लुक्, लट्, तिप्, 'यङो वा' इतीडागमः। *वावशीतीरिति*। 'वाशृ दीप्तौ', यङ्लुक्, लट्, शत्रादेशः, ङीप्, शस्। *छान्दसं ह्रस्वत्वमिति*। यदि तु गुणनिषेधं प्रत्याख्यायोपधाह्रस्वत्वमुच्येत, तदा नर्नृतीतीत्यादौ ऋदुपधे रपरे गुणे कृते ह्रस्वभाविन्युपधा नास्तीति रूपं न सिद्ध्येत्। तस्माच्छान्दसमेव ह्रस्वत्वमेष्टव्यमिति भावः। *प्रकृत्यन्तराणामेवेति*। 'स्पश बाधनस्पर्शनयोः', 'कश गतिशासनयोः', 'वश कान्तौ'॥

न्यासः

'न' इत्येको योगः; 'अभ्यस्तस्याचि पिति सार्वधातुके' इति द्वितीयः, तत्र च नेत्यनुवर्त्तते, अयञ्च योगः पूर्वयोगस्यासर्वविषयत्वज्ञापनार्थः। तेन छन्दसि बहुलं प्रतिषेधो भविष्यति। जुजोषदिति। 'जुषी प्रीतिसेवनयोः', लेट्, तिप्, 'लेटोऽडाटौ' इत्यट्, तुदादित्वाच्छः, तस्य 'बहुलं छन्दसि' इति श्लुः, 'श्लौ' इति द्विर्वचनम्। लघूपधगुणः। यद्यभ्यस्तस्याचि पिति सार्वधातुके गुणप्रतिषेध इष्यते, पस्पशाते, चाकशीति, वावशीतीत्यत्रोपधाह्रस्वत्वमिष्यते, तन्न प्राप्नोति; तस्मादभ्यस्तानामुपधाह्रस्वत्वमेव वक्तव्यम्, न गुणप्रतिषेधः; ह्रस्वत्वे हि नेनिजानीत्येवमादि सिध्यति, पस्पशाते इत्यादि च?–इति यश्चोदयेत्, तं प्रत्याह–पस्पशाते इत्यादि। स्पशिरिति गणपरिपठितो धात्वन्तरमस्त्येव, तस्माद् यङ्, तस्य 'यङोऽचि च' इति लुक्, द्विर्वचनम्, 'शर्पूर्वाः खयः' इति खयः शेषः, अभ्यासस्य ह्रस्वत्वे कृते 'दीर्घोऽकितः' इति दीर्घः, 'व्यत्ययो बहुलम्' इति वर्णव्यत्ययेनोपधाया अभ्यासस्य च ह्रस्वः, लेट्, व्यत्ययेनैवात्मनेपदम्, आट्। चाकशीतीति। 'काशृ दीप्तौ', 'कुहोश्चुः' इत्यभ्यासस्य चुत्वम्, तिप्, 'यङो वा' इतीट्। वावशीतीति। 'वाशृ शब्दे', शेषं यथायोगं पूर्ववत्। पस्पशाते इत्यत्राभ्यासह्रस्वत्वं चेति। चकारादुपधाह्रस्वत्वञ्च। इतरत्र तूपधाह्रस्वत्वमेव, नाभ्यासस्य ह्रस्वत्वम्। प्रकृत्यन्तराणां वेति। 'स्पश बाधनस्पर्शनयोः,' 'कश गतिशासनयोः,' 'वश

१. 'पस्पसाते' इत्युचितं प्रतीयते। अत एव पदमञ्जरीसंगतिः।

भूसुवोस्तिङि ॥ ८८ ॥

भू, सू—इत्येतयोस्तिङि सार्वधातुके गुणो न भवति । अभूत्, अभूः, अभूवम् । सुवै, सुवावहै, सुवामहै । सूतेर्लुग्विकरणस्येदं ग्रहणम् ।

सुवति-सूयत्योर्विकरणेन तिङो व्यवधानम् । विकरणस्यै ङित्त्वाद् गुणाभावः सिद्धः ।

तिङीति किम् ? भवति ।

'सार्वधातुके' इत्येव—व्यतिभविषीष्ट ।

पदमञ्जरी

भूसुवोस्तिङि ॥ *अभूदिति* । लुङ्, 'गातिस्था' इत्यादिना सिचो लुक् । सुवै, *सुवावहै, सुवामहै इति* । 'षूङ् प्राणिगर्भविमोचने', लोट्, टेरेत्वम्, 'एत ऐ', 'आडुत्तमस्य पिच्च', शपो लुक्, उवङादेशः ।

सुवतिसूयत्योस्त्विति । 'षू प्रेरणे' तुदादिः, 'षूङ् प्राणिप्रसवे' दिवादिः । *भवतीति* । शपि गुणः ।

व्यतिभविषीष्टेति । आशिषि लिङ्, 'लिङाशिषि' इत्यार्धधातुकसंज्ञा, 'कर्तरि कर्मव्यतिहारे' इत्यात्मनेपदम् ।

न्यासः

कान्तौ'—एतानि प्रकृत्यन्तराणि ह्रस्वोपधानि सन्तीति, अत एषामेवैतानि रूपाणि । तस्माद् यथान्यासमेवास्तु ॥

भूसुवोस्तिङि ॥ अभूदिति । लुङ्, 'गातिस्था' इत्यादिना सिचो लुक् । सुवावहै, सुवामहै इति । 'षूङ् प्राणिगर्भविमोचने,' लोट्, वहिमहिङौ, टेरेत्वम्, 'एत ऐ,' अदादित्वाच्छपो लुक्, 'आडुत्तमस्य पिच्च' इत्याट्, 'अचि श्नुधातु' इत्यादिनोवङ् । अथ कस्मात् सूतेरादादिकस्योपन्यासः कृतः, न सुवतिसूयत्योस्तौदादिकदैवादिकयोः ? इत्यत आह—सूतेर्लुग्विकरणस्येत्यादि ।

ननु च लुग्विकरणपरिभाषया 'षू प्रेरणे' इत्येतस्य शविकरणस्य तौदादिकस्य, 'षूङ् प्राणिप्रसवे'—इत्यस्य दैवादिकस्य च ग्रहणं युक्तम् ? इत्यत आह—सुवतिसूयत्योरित्यादि तिङीति सप्तमीनिर्देशादनन्तरे तिङि प्रतिषेधेन भवितव्यम् । न च सुवतिसूयतिभ्यामनन्तरस्तिङ् सम्भवति, विकरणेन व्यवधानात् । तस्माच्च तयोर्ग्रहणमिति सूतेरेव ग्रहणं युक्तमित्यभिप्रायः । स्यादेतत्—वचनप्रामाण्याद्विकरणेन व्यवधानेऽपि प्रतिषेधो भविष्यतीत्यतस्तयोरेव ग्रहणं युक्तमिति ? अत आह—विकरणस्यैवेत्यादि । तयोर्हि 'सार्वधातुकमपित्' इति विकरणङित्त्वम्, तत्र 'क्ङिति च' इत्यनेनैव सिद्धः प्रतिषेध इति निरर्थकं तयोर्ग्रहणं स्यात्, अतो न ताविह गृह्येते । भवतीति । तिङीति वचनादिहातिङि शपि परतो निषेधो न भवति । व्यतिभविषीष्टेति । आशिषि लिङ् । स च

अथ बोभवीतीति यङ्लुकि गुणप्रतिषेधः कस्मान्न भवति ? ज्ञापकात् । यदयं बोभूत्विति गुणाभावार्थं निपातनं करोति ॥

उतो वृद्धिर्लुकि हलि ॥ ८९ ॥

'सार्वधातुके', 'पिति' इति वर्त्तते । उकारान्तस्याङ्गस्य वृद्धिर्भवति लुकि सति हलादौ पिति सार्वधातुके । यौति, यौषि, यौमि । नौति, नौषि, नौमि । स्तौति, स्तौषि, स्तौमि ।

उत इति किम् ? एति, एषि, एमि । लुकीति किम् ? सुनोति, सुनोषि, सुनोमि । हलीति किम् ? यवानि, रवाणि ।

'पिति' इत्येव—युतः, रुतः ।

अपि स्तुयाद्राजानम्—इत्यत्र हि 'ङिच्च पिन्न भवति' इति पित्त्वप्रतिषेधाद् वृद्धेरभावः ।

पदमञ्जरी

अथेति । प्रकृतिग्रहणे यङ्लुगन्तस्यापि ग्रहणात्प्रसङ्गः । *ज्ञापकादिति* । सूतेस्तु निपातनाभावाद् गुणनिषेधो भवत्येव—सोषुवीतीति ॥

उतो वृद्धिर्लुकि हलि ॥ *यवानीति* । लोडुत्तमैकवचनम् ।

अपि स्तुयादिति । अपिः सम्भावने कर्मप्रवचनीय इति 'उपसर्गात्सुनोति' इत्यादिना षत्वं न भवति । *ङिच्च पिन्न भवतीति* । यासुडादेः सार्वधातुकस्य साक्षाच्छिष्टं ङित्त्वमनवकाशम्, तिबादीनां तु पित्त्वं लकारान्तरेषु सावकाशम्,

न्यासः

'लिङाशिषि' इत्यार्धधातुकसंज्ञकः, सीयुट्, 'कर्त्तरि कर्मव्यतीहारे' इत्यात्मनेपदम्, सुट्, षत्वम्, ष्टुत्वम् ।

अथेत्यादि । प्रकृतिग्रहणे यङ्लुगन्तस्यापि ग्रहणं भवतीति यङ्लुकोऽपि ग्रहणे सति तत्रापि प्रतिषेधेन भवितव्यमिति भावः । बोभवीतीति । 'गुणो यङ्लुकोः' इत्यभ्यासस्य गुणः । ज्ञापकादित्यादि । यदि यङ्लुक्यपि प्रतिषेधः स्याद्, गुणाभावार्थं निपातनं न कुर्यात्, कृतश्च, तस्मादेव ज्ञापयति—यङ्लुक्ययं प्रतिषेधो न भवतीति ।

उतो वृद्धिर्लुकि हलि ॥ गुणे प्राप्त उतो वृद्धिरारभ्यते । यौतीत्यादौ पूर्ववच्छपो लुक् ।

सुनोतीति । श्नुः । **यवानीति** लोट् । उत्तमपुरुषैकवचनम् । युतः, रुत इति । लट्, तस् । तपरकरणं सूतीत्यत्र मा भूदिति ।

अथ अपि स्तुयाद् राजानमित्यत्र कस्मान्न भवति, अस्ति ह्यत्रापि यासुटस्तिङ्भक्तत्वात् तिङ्ग्रहणेन ग्रहणमिति प्राप्तिः, न च शक्यते वक्तुम्—'क्ङिति च' इति प्रतिषेधो

'नाभ्यस्तस्य' इत्येतदिहानुवर्त्तते—योयोति, रोरोति—इत्येवमाद्यर्थम् ।

ऊर्णोतेर्विभाषा ॥ ९० ॥

ऊर्णोतेर्विभाषा वृद्धिर्भवति हलादौ पिति सार्वधातुके[1] । प्रोर्णौति, प्रोर्णोति । प्रोर्णौषि, प्रोर्णोषि । प्रोर्णौमि, प्रोर्णोमि ।

'हलि' इत्येव—प्रोर्णवानि ।

गुणोऽपृक्ते ॥ ९१ ॥

ऊर्णोतेर्धातोरपृक्ते हलि पिति सार्वधातुके गुणो भवति । प्रोर्णोत् । प्रोर्णोः ।

'हलि' इति वर्तमाने यदपृक्तग्रहणं क्रियते, तेनैव ज्ञाप्यते—भव-

पदमञ्जरी

तेन 'ङिच्च पिन्न भवति' इति 'पिच्च ङिन्न भवति' इति वचनद्वयसद्भावेऽपि 'ङिच्च पिन्न भवति' इत्येतदेवात्र प्रवर्त्तत इति भावः । 'क्ङिति च' इति प्रतिषेधस्त्वत्र न लभ्यते, किं कारणम् ? इक इत्येवमिक्संशब्दनेन या वृद्धिस्तस्याः स प्रतिषेधः, इह तु 'उतः' इति निर्दिष्टस्थानिकत्वादिक्परिभाषा नोपतिष्ठते ॥

गुणोऽपृक्ते ॥ ननु च 'हलि' इति वर्त्तते, 'पिति' इति च, अङ्गेन च प्रत्यय उपस्थाप्यते; तत्र हलात्मके प्रत्यये पिति विधीयमानो गुणोऽपृक्त एव भविष्यति, नार्थोऽपृक्तग्रहणेन ? इत्यत आह—*हलीति वर्त्तमान इति* । अपृक्तग्रहणं ह्येवमर्थं

न्यासः

भविष्यतीति; यस्मादिग्लक्षणाया वृद्धेः प्रतिषेधोऽसौ, न चेयमिग्लक्षणा; साक्षान्निर्दिष्टस्थानिकत्वात्, 'यस्या हि वृद्धेः स्थानी न निर्दिश्यते सेग्लक्षणा' इत्युक्तम् । इत्याह—अपि स्तुयादित्यादि । अत्र हि 'यासुट् परस्मैपदेषूदात्तो ङिच्च' इति सार्वधातुकं ङित्; 'ङिच्च पिन्न भवति' इति ङित्त्वेन पित्त्वस्य बाधितत्वात् । तस्मात् पित्युच्यमाना वृद्धिरिहापि न भवति । अथ योयोति, रोरोतीत्यत्र कस्मान्न भवति, लुकि सति भवति ह्येतदङ्गद्वयमुकारान्तम् ? इत्याह—नाभ्यस्तस्येत्यादि । गतार्थम् । आदिशब्देन नोनोतीत्येवमादीनां ग्रहणम् ॥

ऊर्णोतेर्विभाषा ॥ पूर्वेण नित्यायां वृद्धौ प्राप्तायां विकल्पार्थोऽयमुच्यते । प्रोर्णौतीति । पूर्ववच्छपो लुक् । प्रोर्णवानीति । लोडुत्तमपुरुषैकवचनम् ॥

गुणोऽपृक्ते ॥ विभाषेति निवृत्तम् । पूर्वेण प्राप्तायाः पाक्षिक्या वृद्धेरयमपवादः । ननु हलीत्यनुवर्त्तत एव, तत्र सामर्थ्यादपृक्त एव भविष्यतीति न तदादौ, न हि हलादिसमुदायो हल् भवति, तत् किमपृक्तग्रहणेन ? इत्यत आह—हलीत्यनुवर्तमान

१. 'परतः' इत्यधिकं क्वचित् ।

स्त्येषा परिभाषा 'यस्मिन्विधिस्तदादावल्ग्रहणे' इति ॥

तृणह इम् ॥ ९२ ॥

'तृणह' इत्येतस्याङ्गस्य इमागमो भवति हलि पिति सार्वधातुके। तृणेढि। तृणेक्षि। तृणेह्मि। अतृणेट्।

वर्णाश्रयेऽप्यत्र प्रत्ययलक्षणमिष्यते।

पदमञ्जरी

क्रियते—हलादौ मा भूदिति, यदि चेयं परिभाषा न स्याद्, अपृक्तग्रहणं न कुर्यात्, कृतं तु, ज्ञापयति—भवत्येषा परिभाषेति। इदं त्वत्र वक्तव्यम्—तदन्तविधिनिवृत्त्यर्थमपृक्तग्रहणं कस्मान्न भवतीति, तदन्तविधौ हि लङि मिपोऽम्भावेऽपि प्रसङ्गः स्यात्। ननु भवत्येव तत्र गुणः, कथं भवति? यदा पूर्वत्र वृद्धिविधावपि तदन्तविधिरेव भवति। तदेतदपृक्तग्रहणं कथं तदादिविधेर्ज्ञापकमिति चिन्त्यम्। 'नापृक्ते' इत्युच्यमानेऽनन्तराया विभाषिताया वृद्धेः प्रतिषेधः स्यात्, नित्या तु वृद्धिः स्यादेव। तस्माद् गुणग्रहणम् ॥

तृणह इम् ॥ *तृणेढीति*। इमि कृते श्नमोऽकारेण सह 'आद्गुणः', 'हो ढः', 'झषस्तथोर्धोऽधः', ष्टुत्वम्, ढलोपः। *तृणेक्षीति*। 'षढोः कः सि'। *अतृणेडिति*। लङ्, तिप्सिपोरन्यतरः, हल्ङ्यादिलोपः, ढत्वजश्चचर्त्वानि।

ननु च 'हलादौ' इत्युच्यते, न चात्र हलादिं पश्यामः? प्रत्ययलक्षणेन। वर्णाश्रये नास्ति प्रत्ययलक्षणम्? अत आह—*वर्णाश्रयेऽप्यत्रेति*। यत्र केवलो वर्ण

न्यासः

इत्यादि। अपृक्तग्रहणं ह्येवमर्थं क्रियते—हलीत्यनुवृत्तेस्तदादौ मा भूदिति। यदि चेयं परिभाषा न स्यात्, अपृक्तग्रहणमनर्थकत्वान्न कुर्यात्। हल्युच्यमानो गुणः कः प्रसङ्गो यस्तदादावपि स्यात्? नैव प्राप्नोति; तस्या हलात्मकत्वात्। कृतश्चेदमपृक्तग्रहणम्, अतस्तेनास्तीयं परिभाषेति ज्ञाप्यते। अथ 'नापृक्ते' इत्येवं कस्मान्नोक्तम्, किं गुणग्रहणेन, वृद्धौ प्रतिषिद्धायामुत्सर्गेण गुणेनैव सिध्यति? नैतदस्ति; अनन्तरोक्ताया विभाषायाः प्रतिषेधो विज्ञायेत, तथा च नित्यं वृद्धिः स्यात् ॥

तृणह इम् ॥ 'तृह हिंसायाम्' इति रुधादिः, 'तृहू तृन्हू हिंसार्थाः' इति तुदादी—तयोराद्यस्येदं ग्रहणम्, नेतरस्य। तस्य विकरणेन व्यवधानादनन्तरो हल् न सम्भवतीति। **तृणेढीति**। 'हो ढः', 'झषस्तथोर्धोऽधः' इति धत्वम्, 'ष्टुना ष्टुः' इति ष्टुत्वम्, 'ढो ढे लोपः', तस्येमागमः, 'आद्गुणः'। तृणेक्षीति। 'षढोः कः सि' इति कत्वम्। **अतृणेडिति**। लङ्, तिप्, हल्ङ्यादिलोपः, ढत्वे कृते 'झलां जशोऽन्ते' इति जश्त्वम्—ढकारस्य डकारः, तस्य 'वावसाने' इति चर्त्वम्—टकारः।

ननु चात्र लुप्तत्वात् सार्वधातुकस्येमागमेन न भवितव्यम्, लुप्तोऽपि तत्र प्रत्ययलक्षणेन भविष्यतीति चेत्? न; वर्णाश्रये प्रत्ययलक्षणं नास्तीत्यत आह—वर्णाश्रय

हलीति किम् ? तृणहानि ।

'पिति' इत्येव—तृण्ढः[1] ।

'तृणह्'—इत्यागतश्नम्को गृह्यते, श्नमि कृते इमागमो यथा स्यादिति ॥

पदमञ्जरी

एव निमित्तं यस्य स वर्णाश्रयः, यथा—गवे हितं गोहितमित्यवादेशः । इह तु पिति सार्वधातुक इति प्रत्यय एव निमित्तम्, हल् तस्य विशेषणम्, तेनासौ प्रत्ययनिमित्तत्वाद्भवत्येवेत्यर्थः । *तृणहानीति* । लोट्, 'मेर्निः' । *तृण्ढ इति* । तस्, ढत्वादि पूर्ववत्, 'श्नसोरल्लोपः', अनुस्वारपरसवर्णौ ।

अथ किमर्थं तृहिरागतश्नम्को गृह्यते ? रौधादिकस्य 'तृह् हिंसायाम्' इत्यस्य ग्रहणं यथा स्यात्, 'तृहि हिंसायाम्' इत्यस्य तौदादिकस्य ग्रहणं मा भूत् । नास्य पिद्धलादिसार्वधातुकमनन्तरं सम्भवति; विकरणेन व्यवधानात् । ननु चास्यापि यङ्लुगन्तस्य सम्भवति, एवं तर्हि सानुबन्धकत्वात् तस्य ग्रहणं न भविष्यति ? अत आह—*तृणह इतीत्यादि* । यद्यागतश्नम्को न गृह्येत, ततो नाप्राप्ते श्नम्यारभ्यमाण इम् तस्य बाधकः स्यात् । अथापि न बाधकः, एवमपि श्नमि कृते इमितीदृग्व्यवस्था न स्यात् । विपर्ययोऽपि स्यात्—पूर्वमिमागमः, पश्चात् श्नमिति । सश्नम्कनिर्देशे तु न श्नमो निवृत्तिर्भवति, इष्टा च व्यवस्था सिध्यति—पूर्वं श्नम्, पश्चादिमिति । अतस्तदर्थमागतश्नम्को गृह्यते । किञ्च—रौधादिकस्यापि यङ्लुगन्तस्य ग्रहणं भवति सश्नम्कनिर्देशादेव ॥

न्यासः

इत्यादि । एवं मन्यते—'वर्णाश्रये नास्ति प्रत्ययलक्षणम्' इति नानेन सर्वथा वर्णाश्रयस्य प्रत्ययलक्षणस्य प्रतिषेधः क्रियते, किं तर्हि ? 'प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणम्' इत्यत्र प्रत्ययग्रहणस्य प्रयोजनं व्याख्यायते । प्रत्यये लुप्ते द्विविधं कार्यं विज्ञायते—प्रत्ययनिमित्तम्, अप्रत्ययनिमित्तञ्च । तत्र यत् प्रत्ययनिमित्तं तत् प्रत्ययलोपे यथा स्यात्, इतरन्मा भूदित्येवमर्थम् । तेन गवे हितं गोहितमित्यत्र लुप्तायां विभक्ताववादेशो न भवति । अवादेशस्य ह्यचीत्यधिकाराद् वर्णो निमित्तम्, न प्रत्यय एव । इह त्वङ्गाधिकारात् प्रत्यय एव हलादिराश्रीयत इतीमागमस्य प्रत्ययनिमित्तता । तेनासौ प्रत्ययलक्षणेन भवत्येव । यदि ह्यसौ प्रत्ययनिमित्तस्तत् कथं वर्णाश्रयेऽप्यत्रेत्युक्तम् ? अतृणेडित्यत्रोदाहरणे प्रत्ययस्य वर्णमात्रत्वात् प्रत्ययविशेषणत्वेन वा वर्णस्याश्रयणादेवमुक्तम्, न त्वप्रत्ययनिमित्तत्वात्, वर्णस्यापि तकारस्य प्रत्ययत्वापरित्यागात् । तृणहानीत्यत्र तदेव लोडुत्तमपुरुषैकवचनम् । तृण्ढ इति । तस्, 'श्नसोरल्लोपः', पूर्ववड्ढत्वादि, 'नश्चापदान्तस्य झलि' इत्यनुस्वारः, 'अनुस्वारस्य ययि परसवर्णः' इति परसवर्णो णकारः ।

---

[1] 'तृणु' इति क्वचित् पठ्यते ।

ब्रुव ईट् ॥ ९३ ॥

'ब्रू'—इत्येतस्मादुत्तरस्य हलादेः पितः सार्वधातुकस्य ईडागमो भवति। ब्रवीति। ब्रवीषि। ब्रवीमि। अब्रवीत्।

हलीत्येव—ब्रवाणि। पितीत्येव—ब्रूतः॥

यङो वा ॥ ९४ ॥

यङ उत्तरस्य हलादेः पितः सार्वधातुकस्य ईडागमो भवति वा। शाकुनिको लालपीति। दुन्दुभिर्वावदीति। त्रिधा बद्धो वृषभो

पदमञ्जरी

ब्रुव ईट्॥ 'ब्रुवः' इति पञ्चमी, न षष्ठी; व्याख्यानात्। तयाऽचरितार्थया पूर्वत्र कृतार्थायाः सार्वधातुक इति सप्तम्याः षष्ठी प्रकल्प्यते। तदाह–*ब्रुव इत्येतस्मादुत्तरस्येति*। इह ब्रूताद्भवानिति तातङ औपदेशिकेन ङित्त्वेन स्थानिवद्भावकृतं पित्त्वं बाध्यते–'ङिच्च पिन्न भवति' इति, तेनेड् न भवति॥

यङो वा ॥ *लालपीतीत्यादि*। लपिवदिरौतिभ्यो यङ्लुक्, द्विर्वचनम्। रौते-

न्यासः

अथ किमर्थमिह तृहिरागतश्नम्को गृह्यते, न तृह इत्येवोच्येत? इत्यत आह— तृणह इत्यादि। यद्यागतश्नम्कस्य ग्रहणं न क्रियेत, ततो नाप्राप्ते श्नम्ययमारभ्यते, देशहेतुकश्च तयोर्विरोधोऽस्तीति श्नम इमा बाधा स्यात्। असत्यामपि बाधायामनिष्टा व्यवस्था स्यात्—पूर्वमिम्, पश्चात् श्नम्; ततश्चानिष्टं रूपं स्यात्। आगतश्नम्कस्य ग्रहणे सश्नम्कस्य तृहेरिमि विधीयमाने समावेशस्तयोर्भवति, इष्टा च व्यवस्था सम्पद्यते—पूर्वं श्नम्, पश्चादिम्; तस्मात् श्नमि कृते सतीमागमो भवेदित्येवमर्थमागतश्नम्कस्तृहिर्गृह्यते॥

ब्रुव ईट्॥ 'ब्रुवः' इत्येषा पञ्चम्यकृतार्था पूर्वत्र कृतार्थायाः 'सार्वधातुके' इत्यस्याः सप्तम्याः षष्ठीत्वं प्रकल्पयिष्यति, 'तस्मादित्युत्तरस्य' इति वचनात्। तेन हलादेः पितः सार्वधातुकस्यैवायमीड् विज्ञायत इत्यत आह—ब्रू इत्येतस्मादुत्तरस्य हलादेरित्यादि। कथं पुनर्हल आगमित्वेन तदादिर्लभ्यते, 'यस्मिन् विधिस्तदादावल्ग्रहणे' इत्युच्यते, न तु यस्य विधिरिति, असति हि तदादिविधावब्रवीदित्यादावेव स्यात्, ब्रवीतीत्यादौ न स्यात्? नैष दोषः; उत्तरत्र ह्यपृक्तग्रहणात् तदादिविधेः सम्भवो गम्यते, अन्यथा ह्यसति तदादिविधौ विनाप्यपृक्तग्रहणेनापृक्त एव भविष्यति, अपृक्तग्रहणमनर्थकं स्यात्। ब्रवीतीति। पूर्ववच्छपो लुक्। ब्रवाणीति। तदेव लोडुत्तमपुरुषैकवचनम्। ब्रूत इति। लट्, तस्॥

यङो वा॥ लालपीतीत्यादि। लपिवदिरौतिभ्यो यङ्; पूर्वयोः 'दीर्घोऽकितः' इत्य-

रोरवीति महो देवो मर्त्याँ आविवेश ।

न च भवति—वर्वर्ति, चर्कर्ति चक्रम् ।

हलादेः पितः सार्वधातुकस्य यङन्तादभाव इति यङ्लुगन्तस्योदाहरणम् ॥

तुरुस्तुशम्यमः सार्वधातुके ॥ ९५ ॥

'तु' इति सौत्रोऽयं धातुः, 'रु शब्दे', 'ष्टुञ् स्तुतौ', 'शम उपशमे', 'अम गत्यादिषु'—इत्येतेभ्यः परस्य सार्वधातुकस्य हलादेर्वा ईडागमो भवति । उत्तौति, उत्तवीति । उपरौति, उपरवीति । उपस्तौति, उपस्तवीति । शाम्यध्वम्, शमीध्वम् । अभ्यमति, अभ्यमीति ।

पदमञ्जरी

रभ्यासस्य गुणः । इतरयोर्दीर्घत्वम् । *वर्वर्तीति* । वृते रूपम्, 'रुग्रिकौ च लुकि' इत्यभ्यासस्य रुक् । किं पुनः कारणं यङ्लुगन्तमेवोदाहृतम्, न पुनर्यङन्तम् ? तत्राह—*हलादेरिति* । यङन्ते हि शपा भवितव्यम्, स च हलादिर्न भवति ॥

तुरुस्तुशम्यमः सार्वधातुके ॥ *तु इति सौत्रोऽयं धातुरिति* । स च वृद्धौ वर्त्तते, गत्यर्थ इत्यन्ये, हिंसार्थ इत्यपरे । *उत्तवीतीति* । 'बहुलं छन्दसि' इति शपो लुक् । *शमीध्वमिति* । शमेरन्तर्भावितण्यर्थात्प्रैषे लोट्, व्यत्ययेनात्मनेपदम्, शप्, तस्य 'बहुलं छन्दसि' इति लुक् ।

न्यासः

भ्यासस्य दीर्घः, रौतेस्तु 'गुणो यङ् लुकोः' इति गुणः, 'यङोऽचि च' इति यङो लुक् । वर्वर्ति, चर्कर्तीति । वृञ्कृञोर्यङ्लुकि 'ऋतश्च' इत्यभ्यासस्य रुगागमः ।

किं पुनः कारणं यङ्लुक्येवोदाह्रियते, न यङन्ते ? इत्याह—हलादेरित्यादि । यङन्ते हि ङित्त्वादात्मनेपदम्, न चात्मनेपदं हलादि पिदस्ति । हलादेः पितः परस्य सार्वधातुकस्याभावान्नेह यङन्तस्योदाहरणम्, किं तर्हि ? यङ्लुगन्तस्य । तत्र हि हलादि पित् सार्वधातुकं सम्भवति, यङ्लुगन्तस्यादादौ 'चर्करीतञ्च परस्मैभाषम्' इति पाठे सति परस्मैपदित्वात्, तेन यङ्लुक्येवोदाह्रियते । चर्करीतमिति यङ्लुगन्तस्य पूर्वाचार्यसंज्ञा ॥

तुरुस्तुशम्यमः सार्वधातुके ॥ 'तु' इति सौत्रो धातुर्वृद्धयर्थे इत्येके, हिंसार्थे इत्यपरे । अस्य च लुग्विकरणत्वं स्मर्यते, तच्च 'बहुलं छन्दसि' इति बहुलग्रहणेन भाषायामपि लुक्सम्पादनाल्लभ्यते । शमीध्वमिति । लोट् । अशमीध्वमिति । लङ् । अभ्यमीतीति । 'अम गत्यादिषु', लट्, तिप् । कथं पुनः शम्यमिभ्यामनन्तरं हलादि सार्व-

शम्यमोः 'बहुलं छन्दसि' इति विकरणलुकि सति हलादि-सार्वधातुकमनन्तरं सम्भवति ।

आपिशलाः—'तुरुस्तुशम्यमः सार्वधातुकासुच्छन्दसि' इति पठन्ति । तत्र सर्वेषामेव छन्दसि विषये विधिरयं भवति ।

'सार्वधातुके'—इत्यनुवर्त्तमाने पुनः सार्वधातुकग्रहणमपिदर्थम् । स्तुवीत, शमोध्वमित्यत्रापि यथा स्यात् इति ॥

अस्तिसिचोऽपृक्ते ॥ ९६ ॥

अस्तेरङ्गात् सिजन्ताच्च परस्यापृक्तस्य सार्वधातुकस्य ईडागमो भवति । अस्तेः—आसीत् । आसीः । सिजन्तात्—अकार्षीत् ।

पदमञ्जरी

आपिशला इति । आपिशलेः शिष्याः । *सार्वधातुकास्विति* । टाबन्तम् । तत्र संज्ञात्वेन विनियुक्तं सार्वधातुकग्रहणमनर्थकम्, 'नाभ्यस्तस्य' इत्यादेः सूत्रादनुवृत्तेः ? अत आह—*सार्वधातुके इति वर्तमान इति* । तद्धि सार्वधातुकग्रहणं पिती-त्यनेन सम्बद्धम्, अतस्तदनुवृत्तौ तदप्यनुवर्तेत, तन्मानुवृतदित्येवमर्थं पुनः सार्वधातुकग्रहणमिति । 'हलि' इत्येतत्त्वनुवर्त्तत एव; न हि तत्सार्वधातुकग्रहणेन सम्बद्धम् ॥

अस्तिसिचोऽपृक्ते ॥ 'अपृक्ते' इति षष्ठ्यर्थे सप्तमी, तेनापृक्तस्यैवायमागमः ।

न्यासः

धातुकं सम्भवति, यावता शमेर्व्यवधायकेनैव श्यना भवितव्यम् । अमेरपि शप् क्रियते ? इत्याह—शम्यमोरित्यादि । विकरणस्यात्र लुग् 'बहुलं छन्दसि' इत्यनेन ।

सार्वधातुकास्विति । स्त्रीलिङ्गनिर्देशः । स्त्रीलिङ्गस्य सार्वधातुकाशब्दस्यापिशलिना संज्ञात्वेन प्रणीतत्वात् ।

अथ सार्वधातुकग्रहणं किमर्थम्, यावता 'नाभ्यस्तस्याचि पिति सार्वधातुके' इत्यतः सूत्रात् सार्वधातुकग्रहणमनुवर्त्तते ? इत्याह—सार्वधातुक इत्यनुवर्त्तमान इत्यादि । तद्धि सार्वधातुकग्रहणं पितीत्यनेन सम्बद्धम् । अतस्तदनुवृत्तौ पिद्ग्रहण-मप्यनुवर्तेत, तथा चापिति न स्यात् । तस्मादपित्यपि यथा स्यादित्येवमर्थं सार्वधातुक-ग्रहणं क्रियते ॥

अस्तिसिचोऽपृक्ते ॥ अपृक्त इति । सुब्व्यत्ययेन षष्ठ्यर्थे सप्तमी, तेनायमपृक्तस्यै-वेट् । अस्तिग्रहणं लङर्थम् । आसीदिति । 'अस भुवि', लङ्, अदादित्वाच्छपो लुक्, 'आडजादीनाम्', इत्याट्, 'आटश्च' इति वृद्धिः । अकार्षीदिति । सिचि वृद्धिः ।

असावीत् , अलावीत् । अपावीत् ।

अपृक्ते इति किम् ? अस्ति । अकार्षम् ।

'आहिभुवोरीटि प्रतिषेधः[1]' इति स्थानिवद्भावप्रतिषेधः, तेनेह न भवति–आत्थ । अभूदिति ॥

बहुलं छन्दसि ॥ ९७ ॥

पदमञ्जरी

आसीदिति । 'अस् भुवि', शपो लुक्, तिप ईट् । *अलावीदिति* । लुङ्, 'इट ईटि' इति सिचो लोपः ।

आहिभुवोरीट्प्रतिषेध इत्यादि । स्थानिवत्सूत्र एतद्वार्त्तिकम् । आहिभुवोः स्थानिवद्भावस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः, ईट्प्रतिषेधः प्रयोजनमित्यर्थः । *आत्थेति* । 'ब्रुवः पञ्चानाम्' इत्यादिना सिपस्थल्, ब्रुव आहादेशः, 'आहस्थः' इति हकारस्य थत्वम्, तस्य 'खरि च' इति चर्त्वम्–तकारः । *अभूदिति* । लुङ्, 'अस्तेर्भूः' 'गातिस्था' इत्यादिना सिचो लुक् । अत्र स्थानिवद्भावप्रतिषेधादस्त्याश्रयस्तावदीण्न भवति । सिजाश्रयोऽपि न भवति, स्थानिवद्भावप्रतिषेधसामर्थ्यात् । अस्त्वेवमस्त्यादेशे भुवि, शुद्धे तु भवतौ सिजाश्रय ईट् प्राप्नोति, तस्मादीडेवात्र प्रतिषेध्यः । आहिविषये परिहारान्तरं ज्ञापकात्सिद्धम्, यदयं झलादिप्रकरणे 'आहस्थः' इति थत्वं शास्ति । ननु च भूतपूर्वगत्यर्थमेतत्स्यात्–झलादिर्यो भूतपूर्वस्तत्रेति ? नैतदस्ति; एवं तर्हि पञ्चानामपि तिबादीनां भूतपूर्वझलादित्वमिति सर्वत्र थत्वप्रसङ्गः, ततश्चाथमेव विदध्यात् ॥

बहुलं छन्द*सि* ॥ *आ इति* । अस्तेर्लङ्, तिप् , शपो लुप्, रुत्वविसर्जनीयौ ।

न्यासः

अलावीद्, अपावीदिति । 'इट ईटि' इति सिचो लोपः । आत्थेति । अत्र ब्रुव उत्तरस्य सिपः'ब्रुवः पञ्चानामादित आहो ब्रुवः' इति थलि कृते ब्रुवश्चाहादेशे कृते तस्य स्थानिवद्भावे सति ब्रूग्रहणेन ग्रहणात् थलोऽपि सार्वधातुकग्रहणेन ग्रहणादीट् प्राप्नोति । अभूदिति । अस्तेः सिच्, 'अस्तेर्भूः' इति भूभावे तस्य स्थानिवद्भावे सत्यस्तिग्रहणेन ग्रहणादीट् प्राप्नोति, स कस्मान्न भवति ? इत्याह—आहिभुवोरित्यादि । ईटि प्रतिषेध इति । आहेर्भुवश्चेटि कर्त्तव्यं स्थानिवद्भावस्य प्रतिषेधः । तेनेह न भवति–आत्थेति । 'आहस्थः' इति हकारस्य थकारः, तस्य 'खरि च' इति तकारः । अभूदिति । 'गातिस्था' इति सिचो लुक् ॥

बहुलं छन्दसि ॥ सर्वमा इति । अस्तेर्लङ्, पूर्ववदाट्, शपो हल्ङ्यादिलोपः,

---

१. 'वक्तव्यः' इत्यधिकं क्वचित् ।

अस्तिसिचोरपृक्तस्य सार्वधातुकस्य ईडागमो भवति बहुलं छन्दसि विषये । आप एवेदं सलिलं सर्वमाः । आसीदिति स्थाने आः क्रियापदम् । अहर्वाव तर्ह्यासीन्न रात्रिः ।

सिचः खल्वपि—गोभिरक्षाः । प्रत्यञ्चमत्साः ।

अभैषीर्मा पुत्रकेति च भवति; छान्दसत्वात् । माङ्योगेऽप्यडागमो भवति—अक्षाः, अत्सा इति । सिच इडभावश्च ॥

रुदश्च पञ्चभ्यः ॥ ९८ ॥

रुदादिभ्यः परस्य सार्वधातुकस्य हलादेरपृक्तस्य ईडागमो भवति । अरोदीत्, अरोदीः । अस्वपीत्, अस्वपीः । अश्वसीत्,

पदमञ्जरी

अक्षाः, अत्सा इति । 'क्षर सञ्चलने', 'त्सर छद्मगतौ', लुङ्, तिपो हल्ङ्यादिलोपः, 'रात्सस्य' इति सिचो लोपः, धातुरेफस्य विसर्जनीयः । *छान्दसत्वादिति* । 'बहुलं छन्दस्यमाङ्योगेऽपि' इत्यनेन न केवलममाङ्योगेऽडाटोरभावः क्रियते, किं तर्हि ? माङ्योगे तत्सद्भावोऽपीति भावः । *इडभावश्च सिच इति* । छान्दसत्वादित्यपेक्ष्यते ॥

रुदश्च पञ्चभ्यः ॥

रुदिः स्वपिः श्वसिरनिर्जक्षिः पञ्च रुदादयः ।

न्यासः

सकारस्य रुत्वविसर्जनीयौ ।

गोभिरक्षाः, प्रत्यञ्चमत्सा इति । 'क्षर सञ्चलने', 'त्सर च्छद्मगतौ', हल्ङ्यादिना तिपो लोपः, 'अतो ल्रान्तस्य' इति वृद्धिः, पूर्ववद्विसर्जनीयः । अभैषीरिति । 'ञिभी भये', सिचि वृद्धिः ।

अथाभैषीर्मा पुत्रकेत्यत्र कथमडागमः, यावता 'न माङ्योगे' इति प्रतिषिद्धोऽसौ, इह चाक्षाः, अत्सा इत्यत्र सिच ईडागमः कस्मान्न भवति ? इत्याह—छान्दसत्वादित्यादि । अक्षाः, अत्सा इत्यत्र चेडागमाभाव इति च्छान्दसत्वादिति प्रकृतेन सम्बन्धः ।

'वा छन्दसि' इति वक्तव्ये बहुलग्रहणमुत्तरार्थम् । उत्तरार्थतां चास्योत्तरत्र प्रतिपादयिष्यामः ॥

रुदश्च पञ्चभ्यः ॥ 'रुद' इति सुब्व्यत्ययेन बहुवचनस्यैकवचनम् । एतच्च 'पञ्चभ्यः' इति बहुवचनाद् विज्ञायते । 'रुदादिभ्यः सार्वधातुके' इतीटि प्राप्ते तदपवाद ईडागमो विधीयते । 'रुदिर् अश्रुविमोचने', 'ञिष्वप् शये', 'श्वस प्राणने', 'अन च', 'जक्ष भक्षहसनयोः'—इत्येते रुदादय आदादिकाः । अरोदीदिति । लङ् । प्राणीदिति ।

अश्वसीः । प्राणीत्, प्राणीः । अजक्षीत्, अजक्षीः ।

पञ्चभ्य इति किम् ? अजागर्भवान् ।

'अपृक्तस्य' इत्येव—रोदिति ॥

अड् गार्ग्यगालवयोः ॥ ९९ ॥

रुदादिभ्यः पञ्चभ्यः परस्य अपृक्तस्य सार्वधातुकस्याडागमो भवति गार्ग्यगालवयोर्मतेन । अरोदत्, अरोदः । अस्वपत्, अस्वपः । अश्वसत्, अश्वसः । प्राणत्, प्राणः । अजक्षत्, अजक्षः ।

गार्ग्यगालवयोर्ग्रहणं पूजार्थम् ॥

अदः सर्वेषाम् ॥ १०० ॥

'अद भक्षणे'—अस्मादुत्तरस्यापृक्तस्य सार्वधातुकस्याडागमो भवति सर्वेषामाचार्याणां मतेन । आदत् । आदः ।

'अपृक्तस्य' इत्येव—अत्ति । असि ॥

अतो दीर्घो यञि ॥ १०१ ॥

अकारान्तस्याङ्गस्य दीर्घो भवति यञादौ सार्वधातुके परतः ।

पदमञ्जरी

रुदः इति बहुवचनस्थान एकवचनम् । 'पञ्चभ्यः' इति निर्देशादाद्यर्थावगतिः ॥

अड् गार्ग्यगालवयोः ॥ *गार्ग्यगालवयोर्ग्रहणं पूजार्थमिति* । न विकल्पार्थम्; विधानसामर्थ्यादेवाडीटोर्विकल्पस्य सिद्धत्वात् । अनेकाचार्यग्रहणमप्यत एव ॥

अदः सर्वेषाम् ॥ सर्वेषांग्रहणं नित्यार्थम्, अन्यथा गार्ग्यगालवग्रहणमिह विकल्पार्थं सम्भाव्येत ॥

न्यासः

'अनितेः' इति णत्वम् । अजागर्भवानिति । जागर्त्तिः पञ्चभ्यः परेणायं पठ्यते । गुणे रपत्वे च कृते हल्ङ्यादिलोपः ॥

अड् गार्ग्यगालवयोः ॥ पूर्वेणेटि प्राप्तेऽडागमो विधीयते । गार्ग्यगालवग्रहणं पूजार्थम् , न तु विकल्पार्थम् । अडीटोरादिलिङ्गत्वादेकविषयत्वाच्च न सम्भवति; समुच्चय इत्यन्तरेणाप्याचार्यग्रहणं विकल्पस्य सिद्धत्वात् ॥

अदः सर्वेषाम् ॥ सर्वेषां ग्रहणं पूजार्थम् , न तु नित्यार्थम्; गार्ग्यगालवग्रहणस्याविकल्पार्थत्वात् ।

पचामि, पचावः, पचामः । पक्ष्यामि, पक्ष्यावः, पक्ष्यामः ।

अत इति किम् ? चिनुवः, चिनुमः । यञीति किम् ? पचतः । पचथः ।

'सार्वधातुके' इत्येव—अङ्गना, केशवः ।

केचिदत्र 'तिङि' इत्यनुवर्त्तयन्ति, तेषां भववानिति क्वसौ सार्वधातुकदीर्घो न भवति ॥

पदमञ्जरी

अतो दीर्घो यञि ॥ *केचिदत्र तिङित्यनुवर्त्तयन्तीति* । 'भूसुवोस्तिङि' इत्यतः । *भववानिति* । भवतेः क्वसुः, तस्य 'छन्दस्युभयथा' इति सार्वधातुकत्वाच्छप्, 'लिटि धातो.' इत्यत्र धातुग्रहणाच्छबन्तस्य द्विर्वचनाभावः । ये तु 'सार्वधातुके' इत्येवानुवर्त्तयन्ति, तेषां छान्दसत्वाद्दीर्घाभावः । अथ प्रकृतोऽडागम एव कस्मान्न विधीयते—'अतो यञि' इति, अकारान्तादङ्गादुत्तरस्य यञादेस्तिङोऽडागमो भवति, पच अवस्, सवर्णदीर्घत्वे पचाव इति सिद्धम्, विधानसामर्थ्याच्च 'अतो गुणे' इति पररूपत्वं न भविष्यति ? नैवं शक्यम्; इह ह्यधुक्षावहि, अधुक्षामहीति 'क्सस्याचि' इति लोपः प्रसज्येत । इह चातिजराभ्यामिति जरसभावः । एवमपि दीर्घग्रहणमनर्थकम्, आदित्याकार एव विधेयः ? इह तर्हि प्रयोजनम्—अपाक्षी रोदनं देव दत्तः । ननु पचामि भोरित्यत्रापि 'अनन्त्यस्यापि प्रश्नाख्यानयोः' इति प्लुतः प्राप्नोति ? स मा भूद्दीर्घ एव यथा स्यादिति दीर्घग्रहणम् ।

अत इति तपरकरणमुत्तरार्थम्, 'बहुवचने झल्येत्' इत्येत्वं खट्वाभिरित्यत्र मा भूत् ॥

न्यासः

अतो दीर्घो यञि ॥ तपकरणमुत्तरार्थम् । खट्वाभिरित्यत्र 'बहुवचने झल्येत्' इत्येत्त्वं मा भूदित्येवमर्थम् ।

अङ्गनेति । प्रशस्तान्यङ्गान्यस्याः सन्तीति लोमादिना नप्रत्ययः । **केशव इति** । केशा यस्य सन्तीति 'केशाद् वोऽन्यतरस्याम्' मिति वप्रत्ययः ।

केचिदत्र तिङीत्यनुवर्त्तयन्तीति । 'भूसुवोस्तिङि' इत्यतः । तेषां भववानिति क्वसौ सार्वधातुके दीर्घत्वेन न भवितव्यमिति; क्वसोरतिङन्तत्वात् । **भववानिति** । भवतेर्लिट्, क्वसुः, 'छन्दस्युभयथा' इति तस्य पक्षे सार्वधातुकत्वम्, तेन 'कर्त्तरि शप' भवति, 'सान्तमहतः संयोगस्य' इति दीर्घः, हल्ङ्याब्भ्यो दीर्घात्सुतिस्यपृक्तं हलिति, संयोगान्तलोपौ ।

आदिति वक्तव्ये दीर्घग्रहणम्—दीर्घ एव यथा स्याद् यदन्यत् प्राप्नोति, तन्मा भूदिति । किञ्चान्यत् प्राप्नोति ? 'विचार्यमाणानाम्', 'अनन्तरस्याप्येकैकस्य प्राचाम्' 'प्रश्नाख्यानयोः' इति प्लुतः । अथ प्रकृतोऽडागमः कस्मान्न विधीयते ? तत्राप्यकः

सुपि च ॥ १०२ ॥

'अतो दीर्घो यञि' इत्यनुवर्त्तते । सुपि च यञादौ परतोऽकारान्तस्याङ्गस्य दीर्घो भवति । वृक्षाय । प्लक्षाय । वृक्षाभ्याम् । प्लक्षाभ्याम् ।

'अतः' इत्येव–अग्निभ्याम् ।

'यञि' इत्येव—वृक्षस्य । प्लक्षस्य ॥

बहुवचने झल्येत् ॥ १०३ ॥

[1]बहुवचने झलादौ सुपि परतोऽकारान्तस्याङ्गस्य एकारादेशो भवति । वृक्षेभ्यः । प्लक्षेभ्यः । वृक्षेषु । प्लक्षेषु ।

बहुवचन इति किम् ? वृक्षाभ्याम् । प्लक्षाभ्याम् । झलीति किम् ? वृक्षाणाम् । सुपीत्येव–यजध्वम् । पचध्वम् ॥

ओसि च ॥ १०४ ॥

ओसि परतोऽकारान्तस्याङ्गस्य एकारादेशो भवति । वृक्षयोः स्वम् । प्लक्षयोः स्वम् । वृक्षयोर्निधेहि । प्लक्षयोर्निधेहि ॥

पदमञ्जरी

सुपि च ॥ *वृक्षायेति* । सन्निपातपरिभाषाया अनित्यत्वादत्र दीर्घत्वम् । अनित्यत्वं च 'कष्टाय' इति निर्देशादवसितम् ॥

बहुवचने झल्येत् ॥ *वृक्षाणामिति* । 'झलि' इत्यनुच्यमानेऽग्नीनामित्यादौ सावकाशम् 'नामि' इति दीर्घत्वं बाधित्वेदमेत्वमकारान्तेषु स्यादिति भावः ॥

न्यासः

सवर्णे दीर्घत्वेन सिद्ध्यत्येव । न च 'अतो गुणे' पररूपत्वं प्राप्नोतीत्याशङ्कनीयम्, अड्विधानसामर्थ्यात् । इहाधुक्षावहीति 'क्सस्याचि' इति लोपः स्यात्, अतिजराभ्यामित्यत्राचीति जरस्भावः स्यात्, तन्निवृत्त्यर्थं दीर्घग्रहणं कृतम् । स चात्र प्लुतः प्रसज्येत ॥

सुपि च ॥ बहुवचने झल्येत् ॥ ननु च वृक्षाणामित्यत्र 'नामि' इति दीर्घत्वं बाधकं भविष्यति, तत् किं तन्निवृत्त्यर्थेन झल्ग्रहणेन ? नैतदस्ति; 'नामि' इति ह्यग्नीनामित्यत्र सावकाशम्, तत्रासति झल्ग्रहणे दीर्घत्वं बाधित्वा परत्वादेत्त्वमेव स्यात् ।

पचध्वम्, यजध्वमिति । लोट्, टेरेत्त्वम्, 'सवाभ्यां वामौ' इत्यामादेशः ॥

---

१. 'सुपि इति वर्तते' इत्यधिकं कुत्रचित् ।

आङि चापः ॥ १०५ ॥

'आङ्' इति पूर्वाचार्यनिर्देशेन तृतीयैकवचनं गृह्यते । तस्मिन्नाङि परतश्चकारादोसि च आबन्तस्याङ्गस्यैकारादेशो भवति । खट्वया, मालया । खट्वयो, मालयोः । बहुराजया, कारीषगन्ध्यया । बहुराजयोः, कारीषगन्ध्ययोः ।

आप इति पितो ग्रहणं किम् ? कीलालपा ब्राह्मणेन । कीलालपो-ब्राह्मणकुलयोः ।

'ङ्याब्ग्रहणेऽदीर्घग्रहणम्' इति वचनादिह न भवति—अतिखट्वेन ब्राह्मणकुलेन ॥

पदमञ्जरी

आङि चापः ॥ खट्वया, खट्वयोरित्यादीनि टाब्डाप्चापां क्रमेणोदाहरणानि । *कीलालपेति* । कीलालं पिबति 'आतो मनिन्क्वनिब्वनिपश्च' इति विच्, तृतीयैकवचने 'आतो धातोः' इत्यालोपः, असति तु पिद्ग्रहणस्य ग्रहणे कीलालपः पश्येत्यादौ चरितार्थं लोपं बाधित्वा परत्वादाङोसोरिदमेवैत्वं स्यात् ।

ङ्याब्ग्रहणेऽदीर्घग्रहणादिति । यत्र ङ्यापौ गृह्येते तत्र दीर्घयोर्ग्रहणम्, न ह्रस्वयोः । स्थानिवद्भावे तु प्रसङ्गः, तत्र स्थानिवत्प्रतिषेधसूत्रप्रस्तावे वार्त्तिकम्—'ङ्याब्ग्रहणेऽदीर्घः' इति, ङ्यापोर्ग्रहणेऽदीर्घ आदेशो न स्थानिवदिति । तत्रा-

न्यासः

ओसि च ॥ आङि चापः ॥ आङिति पूर्वाचार्यनिर्देशेनेत्यादि । आचार्या हि पूर्व आङिति तृतीयैकवचननिर्देशं कुर्वन्ति स्म । तस्मात् तदीयेनाङिति निर्देशेन तृतीयैकवचनं गृह्यते । खट्वयेति । टाबन्तस्योदाहरणम् । बहुराजयेति । डाबन्तस्योदाहरणम् । 'डाबुभाभ्यामन्यतरस्याम्' इति डाप् । कारीषगन्ध्ययेति । चाबन्तस्य । करीषस्येव गन्धोऽस्य 'उपमानाच्च' इतीत्—करीषगन्धिः, 'तस्यापत्यम्' इत्यण्, तस्य 'अणिञोरनार्षयोः' इत्यादिना ष्यङ्, तदन्ताद् 'यङश्चाप्' इति चाप् ।

कीलालपेति । कीलालं पिबतीति 'आतो मनिन्क्वनिब्वनिपश्च' इति विच्, तदन्तात् तृतीयैकवचनम्, 'आतो धातोः' इत्याकारलोपः ।

अथेह कस्मान्न भवति—खट्वामतिक्रान्तेनातिखट्वेनेति, उपसर्जनह्रस्वत्वे कृते स्थानिवद्भावात् तस्य प्राप्नोति ? इत्याह—ङ्याब्ग्रहणमित्यादि । केचिदाहुः—ङ्याब्ग्रहणे दीर्घग्रहणमित्येतद् वचनं कर्त्तव्यम्, तेन ह्रस्वत्वे कृते न भवति । अपरे त्वाहुः—'हल्ङ्याब्भ्यो दीर्घात्' इति योगविभागः कर्तव्यः, यावच्छास्त्रे ङ्यापोः कार्यं तत्

सम्बुद्धौ च ॥ १०६ ॥

'आपः' इति वर्त्तते। सम्बुद्धौ च परत आबन्तस्याङ्गस्य एत्वं भवति। हे खट्वे ! हे बहुराजे ! हे कारीषगन्ध्ये ! ॥

अम्बार्थनद्योर्ह्रस्वः ॥ १०७ ॥

'सम्बुद्धौ' इति वर्त्तते। अम्बार्थानामङ्गानां नद्यन्तानां ह्रस्वो भवति सम्बुद्धौ परतः। हे अम्ब ! हे अक्क ! हे अल्ल !

नद्याः खल्वपि—हे कुमारि। हे शार्ङ्गरवि ! हे ब्रह्मबन्धु ! हे वीरबन्धु !

❀ डलकवतीनां प्रतिषेधो वक्तव्यः ❀। हे अम्बाडे ! हे अम्बाले ! हे अम्बिके !

❀ छन्दसि वेति वक्तव्यम् ❀। हे अम्बाड, हे अम्बाडे ! हे हे अम्बाल, हे अम्बाले ! हे अम्बिक, हे अम्बिके !

पदमञ्जरी

र्थादिदमुक्तं भवति—ङ्यापोर्ग्रहणे दीर्घयोर्ग्रहणमिति, तदिदं वृत्तिकारेण दर्शितम् ॥

अम्बार्थनद्योर्ह्रस्वः ॥ अम्बार्थाः=मात्रर्थाः।

डलकवतीनामिति। अर्थगतेन स्त्रीत्वेनाम्बार्थाः शब्दा निर्दिष्टाः, श्रुत्यपेक्षो वा स्त्रीलिङ्गनिर्देशः—'डलकवतीनां श्रुतीनामित्यर्थः' इति। असंयुक्ताश्च डलका गृह्यन्ते; तेनाक्क, अल्लेति ह्रस्वो भवत्येव।

न्यासः

सर्वं दीर्घयोर्यथा स्यात्, ह्रस्वयोर्मा भूदिति; ततः 'सुतिस्यपृक्तम्' इति द्वितीयो योगः, तत्र 'हल्ङ्याब्भ्यः' इत्यनुवर्त्तत इति।

चकारः 'ओसि च' इत्यनुकर्षणार्थः ॥

सम्बुद्धौ च ॥ अम्बार्थनद्योर्ह्रस्वः ॥ पूर्वस्यायमपवादः। अम्बार्थाः=मात्रर्थाः।

डलकवतीनामित्यादि। डलका यासां श्रुतीनां सन्तीति ता डलकवत्यः। असंयोगावयवभूता डलका इह गृह्यन्ते। अन्यथा हे अक्क, हे अल्ल—इत्यत्रापि स्यात्। वक्तव्यशब्दस्य व्याख्येय इत्येषोऽर्थः। उत्तरयोरपि वक्तव्यशब्दयोरयमेवार्थो वेदितव्यः। तत्रेदं व्याख्यानम्—'बहुलं छन्दसि' इत्यतो बहुलग्रहणं मण्डूकप्लुतिन्यायेनानुवर्त्तते, तेन सर्वं प्रतिषेधादिकं कार्यमपि भविष्यतीति।

❀ तलो ह्रस्वो वा ङिसम्बुद्धयोरिति वक्तव्यम् ❀ । देवते भक्तिः, देवतायां भक्तिः । हे देवत, हे देवते ! । छन्दस्येव ह्रस्वत्वमिष्यते ।

❀ मातॄणां मातच् पुत्रार्थमर्हते ❀ । मातॄणां मातजादेशो वक्तव्यः सम्बुद्धौ, पुत्राय पुत्रमभिधातुम्, कीदृशाय ? अर्हते । मात्रा-व्यपदेशमर्हति श्लाघनीयत्वाद्यः पुत्रस्तदर्थम् । हे गार्गीमात ! 'नद्यृतश्च' इति समासान्तापवादो मातजादेशः । चित्करणमन्तोदात्तार्थम् ॥

ह्रस्वस्य गुणः ॥ १०८ ॥

'सम्बुद्धौ' इति वर्तते । ह्रस्वान्तस्याङ्गस्य गुणो भवति सम्बुद्धौ परतः । हे अग्ने ! हे वायो ! हे पटो !

पदमञ्जरी

देवते *भक्तिरिति* । ह्रस्वत्वे कृते, 'ङ्याब्ग्रहणेऽदीर्घः' इति स्थानिवत्त्वनिषेधाद्याडागमो ङेरामपि न भवतः ।

मातॄणामिति । पूर्वपदभेदेन बहवो मातृशब्दा इति बहुवचनम् । *पुत्रार्थमिति* । पुत्रमभिधातुं यो मातृशब्द उपादीयत इत्यर्थः । बहुव्रीहौ च वर्त्तिपदैरन्यपदार्थोऽभिधीयत इति तत्रैवयमादेशः । *कीदृशाय पुत्रायेति* । समासे गुणीभूतस्यापि पुत्रस्य बुद्धया प्रविभज्य निर्देशः, यथा–'अथ शब्दानुशासनम्, केषां शब्दानाम्' इति । *मात्रा व्यपदेशमर्हतीति* । यः पुत्रः श्लाघ्यगुणत्वात्कुलसम्भूतया मात्रा व्यपदेशमर्हतीत्यर्थः । यत्र तु पितुरसंविज्ञानेन मात्रा व्यपदेशस्तत्र न भवति, एतच्चार्हत इति प्रशंसायां लटः शत्रादेशविधानाल्लभते । *समासान्तापवाद इति* । नाप्राप्ते तस्मिन्नस्यारम्भात ॥

ह्रस्वस्य गुणः ॥ *ह्रस्वविधानसामर्थ्यादिति* । ननु ह्रस्वविधानं तस्य गुणविधानार्थमेव स्यात्, अन्यथा ह्रस्वत्वाभावाद् गुणो न स्यादत आह–*यदीति* । ह्रस्वं विधाय गुणे विधीयमाने प्रक्रियागौरवं भवतीति लाघवार्थं साक्षादेव गुणं

न्यासः

अर्हत इति । प्रशंसाभाजनभूतायेत्यर्थः । **गार्गीमातेति** । यो गार्ग्या मात्रा व्यपदेशेन प्रशंसामर्हति स एवमुच्यते ॥

ह्रस्वस्य गुणः ॥ ह्रस्वग्रहणं प्रकृताङ्गविशेषणम्, विशेषणेन च तदन्तविधिर्भवतीत्याह—**ह्रस्वान्तस्येत्यादि** । एवमुत्तरत्रापि तदन्तविधिर्वेदितव्यः ।

अथ हे कुमारि, हे ब्रह्मबन्धवित्येवमादीनां कस्मान्न भवति ? इत्यत आह–**हे कुमारीत्यादि** । यदि ह्रस्वत्वे कृते गुणः स्यात्, ह्रस्वकरणमनर्थकं स्यात् । ननु च गुणार्थमेतत्

हे कुमारि, हे ब्रह्मबन्धु—इत्येवमादीनां ह्रस्वविधानसामर्थ्याद् गुणो न भवति। यदि गुण इष्टः स्यात्, 'अम्बार्थानां ह्रस्वः' इत्युक्त्वा 'नदीह्रस्वयोर्गुणः' इत्येवं ब्रूयात् ॥

जसि च ॥ १०९ ॥

जसि परतो ह्रस्वान्तस्याङ्गस्य गुणो भवति । अग्नयः । वायवः । पटवः । धेनवः । बुद्धयः ।

❀ जसादिषु छन्दसि वावचनं प्राङ्णौ चङ्युपधाया ह्रस्व इत्येतस्मात् ❀ । इतः प्रकरणात् प्रभृति छन्दसि वेति वक्तव्यम् । किं प्रयोजनम् ? अम्बे, दर्वि, शतक्रत्वः, पश्वे भृत्यः, किकिदीव्या । अम्बे, अम्ब । पूर्णा दर्वि, पूर्णा दर्वी । अधा शतक्रत्वः, शतक्रतवः । पश्वे भृत्यः, पशवे भृत्यः । किकिदीव्या, किकिदीविना ॥

पदमञ्जरी

विदध्यादित्यर्थः । ननु 'नदीह्रस्वयोर्गुणः' इत्युच्यमाने 'जसि च' इत्यत्र नद्या अप्यनुवृत्तिः स्यात्, एकसमासनिर्दिष्टत्वात् ? नैष दोषः; एकसमासनिर्दिष्टयोरप्येकदेशोऽनुवर्त्तते, तद्यथा—'संख्याव्ययादेर्ङीप्', 'दामहायनान्ताच्च' इत्यत्र संख्याग्रहणमनुवर्त्तते, नाव्ययग्रहणम् ॥

जसि च ॥ *जसादिष्विति* । आदिशब्दः प्रकारे, तेन पूर्वयोगनिर्दिष्टानामपि ग्रहणम् । *दर्वीति* । 'कृदिकारादक्तिनः' इति ङीष्विकल्पमनपेक्ष्यैतदुक्तम्, तत एव तु सिद्धं रूपद्वयम् । *शतक्रत्व इति* । 'जसि च' इति गुणाभावपक्षे 'प्रथमयोः' इति पूर्वसवर्णदीर्घोऽपि 'वा छन्दसि' इति वचनान्न भवतीति यणादेशः प्रवर्त्तते । *किकिदीव्येति* । 'आङो नास्त्रियाम्' इति नाभावो न भवति । किकिदीविशब्दः

न्यासः

स्यात्, असति हि तस्मिन् 'ह्रस्वस्य गुणः' इति गुणो न स्यात्, अह्रस्वान्तत्वात् । इत्याह—यदीत्यादि । एवं प्रक्रियागौरवं परिहृतं भवतीति भावः ॥

जसि च ॥ जसादिष्वित्यादि । आदिशब्दः प्रकारे । जस्प्रकारेषु प्रत्ययेष्वित्यर्थः । इतः प्रकरणादिति । 'अम्बार्थनद्योर्ह्रस्वः' इत्येवमादिकात् । छन्दसीति वक्तव्यमिति । छन्दसि विषये वा कार्यं भवतीत्येतदर्थरूपं व्याख्येयमित्यर्थः । व्याख्यानं तु तदेव बहुलवचनमाश्रित्य कर्त्तव्यम् । अम्बे इत्यादि । 'अम्बार्थनद्योर्ह्रस्वः' इति ह्रस्वो न भवति । दर्वीत्यत्र ह्रस्वस्य गुणः । शतक्रत्व इत्यत्रापि 'जसि च' इति । पश्वे इति । 'घेर्ङिति' इति गुणः । किकिदीव्या इति । अत्र 'आङो नास्त्रियाम्' इति नाभावः ॥

ऋतो ङिसर्वनामस्थानयोः ॥ ११० ॥

'गुणः' इति वर्त्तते। ऋकारान्तस्याङ्गस्य ङौ परतः सर्वनामस्थाने च गुणो भवति। ङौ—मातरि, पितरि, भ्रातरि, कर्तरि। सर्वनामस्थाने—कर्तारौ, कर्तारः। मातरौ, पितरौ, भ्रातरौ।

तपरकरणं[1] मुखसुखार्थम् ॥

घेर्ङिति ॥ १११ ॥

घ्यन्तस्याङ्गस्य ङिति प्रत्यये परतो गुणो भवति। अग्नये। वायवे। अग्नेरागच्छति, वायोरागच्छति। अग्ने स्वम्। वायोः स्वम्।

घेरिति किम्? सख्ये, पत्ये। ङितीति किम्? अग्निभ्याम् ॥

'सुपि' इत्येव—पट्वी। कुरुतः ॥

पदमञ्जरी

'कृविधृष्वि' इत्युणादिषु निपातितः ॥

ऋतो ङिसर्वनामस्थानयोः ॥ तपरकरणं मुखसुखार्थमिति। ङिसर्वनामस्थानयोर्दीर्घान्तस्यासम्भवात्। धात्वनुकरणमपि न सम्भवति, 'ॠत इद्धातोः' इतीत्वविधानात्। कर्तॄणीत्यादावपि नुमः पूर्वान्तत्वादसम्भवः ॥

घेर्ङिति ॥ घ्यन्तस्याङ्गस्येति। 'वर्णमात्रस्य घिसंज्ञा' इत्याश्रित्येदमुक्तम्। 'तदन्तस्य संज्ञा' इत्यत्र तु पक्षे घ्येकदेशे वर्णे घिशब्दो द्रष्टव्यः। एतेन नद्यन्तादिति व्याख्यातम्।

सुपीत्येवेति। 'सुपि च' इत्यतः। *पट्वीति।* 'वातो गुणवचनात्' इति। *कुरुत इति।* यस्य नदीसंज्ञा नास्ति स सर्वोऽपि घिसंज्ञः, न लिङ्गवदेवेति। कुरुशब्दस्य घिसंज्ञा, तस्य तसि ङिति गुणो न भवति। एतच्च ङिच्छब्दे बहुव्रीहिमाश्रित्योच्यते। यदि तु ङश्चासाविच्चेति कर्मधारयस्तदा नैवात्र प्रसङ्गः, 'सार्वधातुकमपित्' इत्यनेन हि बहुव्रीहौ ङितो यत्कार्यं तदतिदिश्यते, न चैतावता तसेर्ङकार आदिर्भवति ॥

न्यासः

ऋतो ङिसर्वनामस्थानयोः ॥ तपरकरणं मुखसुखार्थमिति। न हि ङिसर्वनामस्थानयोर्दीर्घ ॠकारः सम्भवति यस्तपरेण निवर्त्येत ॥

घेर्ङिति ॥ सख्ये, पत्ये इति। सखिपतिशब्दौ घिसंज्ञकौ न भवतः; 'शेषो घ्यसखि' इति पर्युदासात्, 'पतिः समास एव' इति नियमाच्च। पट्वीति। 'वोतो गुणवचनात्'

१. इदं वृत्तिभागान्तर्गतं नास्ति।

आण्नद्याः ॥ ११२ ॥

नद्यन्तादङ्गादुत्तरस्य ङितः प्रत्ययस्याडागमो भवति । कुमार्यै, ब्रह्मबन्ध्वै । कुमार्याः, ब्रह्मबन्ध्वाः ॥

याडापः ॥ ११३ ॥

आबन्तादङ्गादुत्तरस्य ङितः प्रत्ययस्य याडागमो भवति ।

पदमञ्जरी

आण्नद्याः ॥ 'नद्याः' इति पञ्चम्यकृतार्था ङितीति सप्तम्याः षष्ठीं प्रकल्पयति, तेन ङित एवायमागमो विज्ञायत इत्याह—*नद्यन्तादङ्गादुत्तरस्येति* । *कुमार्या इति* । 'आटश्च' इति वृद्धिः । अथ दीर्घोच्चारणं किमर्थम्, अडेवोच्येत, 'वृद्धिरेचि' इति वृद्ध्या सवर्णदीर्घत्वेन च कुमार्यै, कुमार्या इति सिद्धम् ? न सिद्ध्यति; 'अतो गुणे' पररूपत्वं प्राप्नोति । अड्वचनसामर्थ्यान्न भविष्यति ? अस्त्यड्वचने प्रयोजनम्, किम् ? श्रियै, श्रिया इत्यत्र 'सावेकाचः' इत्याद्युदात्तत्वं मा भूत्, आगमानुदात्तत्वं यथा स्यादिति । आगमानुदात्तत्वं हि प्रत्ययस्वरमिव विभक्तिस्वरमपि बाधते, विशेषतोऽत्राड्वचनसाध्र्यात् ॥

याडापः ॥ दीर्घोच्चारणं किमर्थम्, न यडेवोच्येत, वृद्धौ कृतायां सवर्णदीर्घत्वे च खट्वायै, खट्वाया इति सिद्धम् ? न सिध्यति; 'अतो गुणे' पररूपत्वं प्राप्नोति,

न्यासः

इति ङीष् । अत्र गुणो न भवति; 'सुपि च' इत्यतः सुपीत्यनुवृत्तेः । कुरुत इति । करोतेस्तस्, उप्रत्ययः, धातोर्गुणः, रपरत्वम्, 'अत उत् सार्वधातुके' इत्युत्त्वम् । अत्रापि सुपीत्यनुवृत्तेस्तसि परतो विकरणान्तस्य न भवति गुणः ॥

आण्नद्याः ॥ 'नद्याः' इति पञ्चमी, सा चाकृतार्था पूर्वत्र कृतार्थाया ङितीत्यस्याः सप्तम्याः षष्ठीत्वं प्रकल्पयिष्यति । तेन ङित एवायमाडागमो विज्ञायते, इत्याह—नद्यन्तादङ्गादुत्तरस्येत्यादि । कुमार्यै इत्येवमादौ 'आटश्च' इति वृद्धिः ।

अथ दीर्घोच्चारणं किमर्थम्, न अडेवोच्येत, 'वृद्धिरेचि' इति वृद्ध्या सवर्णदीर्घत्वेन सिद्ध्यत्येव; कुमार्यै, कुमार्या इत्यत्र 'अतो गुणे' पररूपत्वं प्राप्नोतीत्येतच्च नाशङ्कनीयम्, पररूपत्वं ह्यत्र वचनसामर्थ्यान्न भविष्यति ? नैष दोषः; अस्ति ह्यन्यद्वचनस्य प्रयोजनम् । किं तत् ? श्रियै, श्रिया इत्यत्र 'सावेकाचस्तृतीयादिर्विभक्तिः' इत्युदात्तत्वं मा भूत् । आगमा आद्युदात्ता भवन्तीत्यनुदात्तत्वं यथा स्यादिति । शक्यते ह्येकादेशोऽन्तादिवद्भावादागमग्रहणेन ग्रहीतुम् । आगमानुदात्तत्वञ्च यथा प्रत्ययस्वरम्—लविता, लवितुमित्यादौ बाधते, तथा विभक्तिस्वरमपि बाधेत । तस्माद् 'आटश्च' इति वृद्ध्यर्थमेतत् ॥

याडापः ॥ खट्वायामिति । 'वृद्धिरेचि' इति वृद्धिः । खट्वाया इत्यत्राकः सवर्णे

खट्वायै । बहुराजायै । कारीषगन्ध्यायै । खट्वायाः । कारीषगन्ध्यायाः । बहुराजायाः ।

अतिखट्वाय---इत्यत्राकृते दीर्घे ङ्याब्ग्रहणे 'अदीर्घः' इति वचनाद्याडागमो न भवति, कृते तु लाक्षणिकत्वात् ।

सर्वनाम्नः स्याड्ढ्रस्वश्च ॥ ११४ ॥

सर्वनाम्न आबन्तादङ्गादुत्तरस्य ङितः प्रत्ययस्य स्याडागमो ह्रस्वश्च भवति । सर्वस्यै, विश्वस्यै, यस्यै, तस्यै, कस्यै, अन्यस्यै । सर्वस्याः, विश्वस्याः, यस्याः, तस्याः, कस्याः, अन्यस्याः ।

पदमञ्जरी

अकारोच्चारणसामर्थ्यान्न भविष्यति । अस्त्यन्यदकारोच्चारणस्य प्रयोजनम्—ज्ञायै, ज्ञाया इत्यत्र 'सावेकाचः' इत्याद्युदात्तत्वं मा भूत्, आगमानुदात्तत्वं यथा स्यादिति । किञ्च–उच्चारणार्थोऽप्यकारः सम्भाव्येत, इह खट्वामतिक्रान्त इति प्रादिसमासे ह्रस्वत्वे च तस्य स्थानिवद्भावात्ततः परस्य चतुर्थ्येकवचनस्य 'ङेर्यः' इति यादेशं बाधित्वानेन याट् प्राप्नोति, तत्र कृते दीर्घत्वे चातिखट्वायै देवदत्तायेति प्रसङ्गः, तत्राह—*अतिखट्वायेत्यत्रेति* । *अकृते दीर्घत्व इति* । यादेशात् प्रागवस्थायामिदमुक्तम् । कृते तर्हि यादेशे दीर्घत्वे च ङिच्चासौ भूतपूर्व इति याट् प्राप्नोति ? अत आह—*कृते च लाक्षणिकत्वादिति* ॥

सर्वनाम्नः स्याड्ढ्रस्वश्च ॥ दीर्घोच्चारणं सर्वस्या इत्यत्र वृद्धिर्यथा स्याद्, 'अतो गुणे' पररूपत्वं मा भूत् । अकारोच्चारणं तु अस्या इत्यत्र 'ऊडिदम्पदादि' इति

न्यासः

दीर्घत्वम् । दीर्घोच्चारणम्–वृद्धिसवर्णदीर्घत्वे यथा स्याताम्, पररूपत्वं मा भूदित्येवमर्थम् । अकारोच्चारणसामर्थ्यान्न भविष्यतीति चेत् ? न; अस्ति ह्यन्यदकारोच्चारणस्य प्रयोजनम् । किं तत् ? ज्ञायै, ज्ञाया इत्यत्र 'सावेकाचस्तृतीयादिर्विभक्तिः' इत्यनेनोदात्तत्वं मा भूत्, आगमानुदात्तत्वं यथा स्यादिति ।

अथ खट्वामतिक्रान्तायातिखट्वायेत्यत्र कस्मान्न भवति, उपसर्जनह्रस्वत्वे कृते तस्य स्थानिवद्भावादाब्ग्रहणेन ग्रहणे सति प्राप्नोति ? इत्यत आह–अतिखट्वायेत्यादि । यदा तावत् 'सुपि च' इति दीर्घत्वं न क्रियते, तदा ङ्याब्ग्रहणेन दीर्घग्रहणमित्येतद्वचनान्न भवति । यदा दीर्घत्वं तदा लाक्षणिकत्वान्न भवति; 'लक्षणप्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्यैव ग्रहणम्' इति वचनात् ॥

सर्वनाम्नः स्याड्ढ्रस्वश्च ॥ याटोऽपवादः । आकारोच्चारणं सर्वस्या इत्यत्र यथा यात्, अन्यथा पररूपत्वं प्रसज्येत । अकारोच्चारणसामर्थ्यान्न प्रसज्येत–इत्येतच्च

'आपः' इत्येव–भवति । भवते ॥

विभाषा द्वितीयातृतीयाभ्याम् ॥ ११५ ॥

द्वितीया, तृतीया–इत्येताभ्यामुत्तरस्य ङितः प्रत्ययस्य विभाषा स्याडागमो भवति, द्वितीयातृतीययोश्च ह्रस्वो भवति । द्वितीयस्यै, द्वितीयायै । तृतीयस्यै, तृतीयायै ॥

ङेराम्नद्याम्नीभ्यः ॥ ११६ ॥

पदमञ्जरी

विभक्तेराद्युदात्तत्वं मा भूत्, आगमानुदात्तत्वं यथा स्यादेवमर्थं स्यात्। किञ्च उच्चारणार्थोऽप्यकारः सम्भाव्येत ॥

विभाषा द्वितीयातृतीयाभ्याम् ॥ अप्राप्तविभाषेयम्; असर्वनामत्वात् । ननु च 'तीयस्य वा ङित्सूपसंख्यानम्' इत्यनेनैव सिद्धत्वान्नार्थ एतेन, तच्चावश्यं वक्तव्यं लिङ्गान्तरेऽपि स्मायादयो विकल्पेन यथा स्युरिति ? नैतद्युक्तमुच्यते; यद्धि सूत्रेणासिद्धं तदुपसंख्यानेन साधनीयम्, न पुनरुपसंख्यानाश्रयणेन सूत्रस्य प्रत्याख्यानं युज्यते ।

यदि पुनरत्र ह्रस्वयोर्ग्रहणं कृत्वा स्याड्ग्रहणं च निवर्त्य 'सर्वनाम्नः' इत्येवानुवर्त्यातिदेश आश्रीयते—सर्वनाम्नो यदुक्तं तद्विभाषा भवति द्वितीयातृतीययोरिति, तदोपसंख्यानं शक्यमकर्त्तुम् ॥

ङेराम्नद्याम्नीभ्यः ॥ 'ङेः' इति सप्तम्येकवचनग्रहणम्; इच्छायाम्, स्त्रियामि-

न्यासः

नाशङ्कनीयम्, तद्धि तस्यामित्यत्र 'ऊडिदम्पदाद्यप्पुम्रैद्युभ्यः' इति विभक्त्युदात्तत्वं मा भूत्, आगमानुदात्तत्वं यथा स्यादित्येवमर्थम् ।

विभाषा द्वितीयातृतीयाभ्याम् ॥ असर्वनामार्थं वचनम् । ये तु 'वाप्रकरणे तीयस्य ङित्सूपसंख्यानम्' इति सर्वनामसंज्ञां तीयस्योपसञ्चक्षते त इदं सूत्रं प्रत्याचक्षते; तेनैव सिद्धत्वात् । तच्चोपसंख्यानमवश्यं कर्त्तव्यम्, स्मायादयो ङिति विकल्पेन यथा स्युरिति—द्वितीयस्मै, द्वितीयाय; द्वितीयस्मिन्, द्वितीय इति । अन्ये त्वनेनैव स्मायादयः सिध्यन्तीत्युपसंख्यानमेव प्रत्याचक्षते । कथम् ? 'सर्वनाम्नः' इत्येतदिहानुवर्तते, स्याडिति निवृत्तम्, तेनैवमभिसम्बन्धः क्रियते—सर्वनाम्नो ङिति यदुक्तं तद्विभाषा द्वितीया-तृतीयाभ्यां भवतीति । तेन स्मायादयोऽप्यनेनैव भविष्यन्तीति नार्थ उपसंख्यानेन ।

ङेराम्नद्याम्नीभ्यः ॥ 'ङेः' इति सप्तम्येकवचनस्य ग्रहणम् । एतच्च 'स्त्रियाम्'—इत्येवमादिनिर्देशाद्विज्ञायते । ग्रामण्यामिति । ग्रामं नयतीति 'सत्सूद्विष' इत्यादिना

नद्यन्तादाबन्तान्नीत्येतस्माच्चोत्तरस्य ङेरामित्ययमादेशो भवति। कुमार्याम्[1]। गौर्याम्। ब्रह्मबन्ध्वाम्। धीबन्ध्वाम्।

आपः—खट्वायाम्। बहुराजायाम्। कारीषगन्ध्यायाम्।

नी—राजन्याम्। सेनान्याम्॥

इदुद्भ्याम्॥ ११६॥

इकारोकाराभ्यां नदीसंज्ञकाभ्यामुत्तरस्य ङेरामादेशो भवति। कृत्याम्। धेन्वाम्॥

औत्॥ ११८॥

पदमञ्जरी

त्यादिनिर्देशात्। *ग्रामण्यामिति*। 'सत्सूद्विष' इत्यादिना क्विप्, 'अग्रग्रामाभ्याम्'[2] इति णत्वम्, 'एरनेकाचः' इति यण्॥

इदुद्भ्याम्॥ नदीग्रहणमिहानुवर्त्तते। यद्येवम्, अपार्थकमिदम्, पूर्वेणैव सिद्धत्वात्, ततश्च 'इदुद्भ्यामौत्' इत्येकयोग एव कर्त्तव्यः? नैवं शक्यम्; औकारो हि स्यात्, नदीलक्षणस्यामोऽवकाशः—कुमार्यामिति, औत्वस्यावकाशः—पत्यौ, सख्याविति; कृत्यामित्यत्र यदा नदीसंज्ञा तदा परत्वादौत्त्वं प्राप्नोति॥

औत्॥ *यत्र नदीसंज्ञमित्यादि*; नदीसंज्ञके पूर्वेणाम् विहितः, घिसंज्ञेऽप्युत्तरेणात्वसंयुक्तमौत्वं वक्ष्यति, तस्मादाभ्यामन्यदेवोदाहरणम्। तत्र पूर्वत्र 'ङ्यन्ता-

न्यासः

क्विप्, 'अग्रग्रामाभ्याञ्च' इति णत्वम्। 'एरनेकाचः' इति यणादेशः। अथ कुमार्याम्, खट्वायाम्, सर्वस्यामिति कथं सिध्यति, आमि कृते 'ह्रस्वनद्यापो नुट्' इति नुडागमेन भवितव्यम्? नैष दोष; नुटः परत्वादाट्-याट्-स्याटो भवन्ति। तेषु कृतेषु नुटः प्राप्तिरेव नास्तीति, न हि द्वयोरादिलिङ्गयोः समुच्चय उपपद्यते।

इदुद्भ्याम्॥ नदीग्रहणमिहानुवर्त्तते। तेन चेदुतौ विशिष्येते नदीसंज्ञकौ याविदुताविति। यद्येवम्, अनर्थकमिदम्, पूर्वेणैव सिद्धत्वात्? नैतदस्ति; औकारो हि परत्वादुत्तरसूत्रेण स्यात्, अस्मिंश्च सत्यामेव भवति॥

औत्॥ नदीसंज्ञकात् परस्य ङेराम् पूर्वेण विहितः, घिसंज्ञकादुत्तरेणात्त्वसन्नियुक्तमौकारं वक्ष्यति, तस्मात् पारिशेष्यात् ताभ्यां यदन्यदिकारोकारान्तं तन्दिोदा-

१. 'किशोर्याम्, शार्ङ्गरव्याम्' इत्यधिकं क्वचित्।

२. नेदं कात्यायनस्य वाक्यम्, न वा भाष्यकारस्य, अन्यैरेव तु वार्त्तिकरूपेण प्रक्षिप्तम्। 'ग्रामणीः' इत्यस्य सिद्धिस्तु पूर्वं ३.२.६१ सूत्रे द्रष्टव्या(प्र० सं० स०)

इदुद्भ्यामुत्तरस्य ङेरौकारादेशो भवति। यन्न नदीसंज्ञं नापि घिसंज्ञमिकारान्तम्, तदिहोदाहरणम्। सख्यौ। पत्यौ॥

अच्च घेः॥ ११९॥

'औत्' इति वर्तते। घिसंज्ञकादुत्तरस्य ङेरौकारादेशो भवति, तस्य च घेरकारादेशो भवति। अग्नौ। वायौ। कृतौ। धेनौ। पटौ।

अदिति तपरकरणं स्त्रियां टापो निवृत्त्यर्थम्।

'औदच्च घेः' इति येषामेकमेवेदं सूत्रम्, ते प्रधानशिष्टमिदुद्भ्या-

पदमञ्जरी

न्नद्यन्तात्' इत्युक्तम्, इह त्विकारोकारान्तमित्युक्तम्, संज्ञाविधौ च पक्षद्वयं दर्शितम्—वर्णमात्रस्य संज्ञा, तदन्तस्य वेति; तेन नास्ति विरोधः॥

अच्च घेः॥ *कृतौ, धेनाविति*। अथात्रात्वे कृते 'अजाद्यतष्टाप्' इति टाप्कस्मान्न भवति, अस्तु को दोषः? 'ङेराम्नद्याम्नीभ्यः', 'याडापः' इत्येतौ विधी प्राप्नुतः, औत्वविधानं तु पुंसि चरितार्थम्? अत आह—*तपरकरणं स्त्रियामापो निवृत्त्यर्थमिति*। इह हि स्थानिनो मात्रिकत्वाद्भाव्यमानत्वाच्चाणो दीर्घस्य प्रसङ्गो नास्ति, यस्य निवृत्त्यर्थं तपरकरणं स्यात्। तस्माच्छास्त्रान्तरेणापि दीर्घो मा भूदित्येवमर्थं तपरकरणं क्रियते, एतच्च सन्निपातपरिभाषामनाश्रित्योक्तम्। ङिसन्निपातकृतं ह्रस्वं तद्विघातकस्य टापो निमित्तं न भवति।

औदच्च घेरिति येषामित्यादि। इह केचित् 'औदच्च घेः' इत्येकयोगमेवाधीयते,

न्यासः

हरणं विज्ञायत इत्याह—यन्न नदीसंज्ञमित्यादि। अत्र च सखिपतिशब्दावस्त्र्याख्यत्वान्नदीसंज्ञकावपि न भवतः। घिसंज्ञकौ यथा न भवतस्तथा पूर्वमेव प्रतिपादितम्॥

अच्च घेः॥ अथात्त्वे कृते 'अजाद्यतष्टाप्' इति—कृतौ, धेनावित्येवमादौ टाप् कस्मान्न भवति? इत्याह—अदिति तपरकरणमित्यादि। यस्मात् तपकरणं टाब्निवृत्त्यर्थं क्रियते, तस्मात् कृतेऽप्यत्त्वे टाब्न भवतीति भावः। तपरकरणं हि तत्कालावधारणार्थम्। न चात्र भाव्यमानत्वादणो मात्रिकत्वाच्च स्थानिनो दीर्घत्वस्य प्राप्तिरस्ति। अतोऽन्येनापि हेतुना यद्दीर्घत्वमापद्यते तत्प्रतिषेधार्थमुपजायमानं तट्टापोऽभावमापादयति। टापि हि सत्यकः सवर्णे दीर्घत्वं स्यात्। तथा चानर्थकं तपरकरणं स्यात्। तस्मान्मा भूदनर्थकमिति कृतेऽप्यत्त्वे टापा न भवितव्यमिति।

औदच्च घेरिति येषामित्यादि। इह केचिद् 'औदच्च घेः' इत्येकं योगं कुर्वन्ति,

मौत्त्वं वर्णयन्ति—अन्वाचयशिष्टं घेरकारमिति ॥

आङो नाऽस्त्रियाम् ॥ १२० ॥

घेरुत्तरस्याङो नाभावो भवति अस्त्रियाम् । अग्निना । वायुना । पटुना ।

'पुंसि' इति नोक्तम्; अमुना ब्राह्मणकुलेन ।

पदमञ्जरी

तत्र यदि समुच्चये चशब्दः स्यात, यत्रात्वं तत्रैवौत्वं स्यात् – घेनाविति; घेश्चात्वमित्यघौ सख्यौ, पत्यावित्यत्रौत्वमपि न स्यात्, अस्य दोषस्य निवृत्तये प्रधानशिष्टमौत्वमन्वाचयशिष्टमत्वमिति वर्णयन्ति । तत्र यथा 'कर्त्तुः क्यङ् सलोपश्च' इत्यत्र सलोपस्यान्वाचयशिष्टस्याभावेऽपि श्येनायत इत्यादौ क्यङ् भवति, तथा अत्रापि सख्यौ, पत्यावित्यत्वाभावेऽपि औत्वं भवतीत्यर्थः ॥

आङो नाऽस्त्रियाम् ॥ 'आङः' इति स्थान्यन्तरस्योपादानाद् घेरिति षष्ठी पञ्चम्या विपरिणम्यत इत्याह—*घेरुत्तरस्येति* । अथ किमर्थमस्त्रियामित्युच्यते, 'आङो ना पुंसि' इत्येवोच्येत, एवं हि मात्रया लाघवं भवति, इष्टं च सिध्यति ? एवमुच्यमाने त्रपुणा, जतुनेत्यत्र नपुंसके न प्राप्नोति । मा भून्नाभावः, 'इकोचि विभक्तौ' इति नुमि कृते सिद्धमिष्टम् ? अत आह–*पुंसीति नोक्तमित्यादि* । *अमुना ब्राह्मणकुलेनेति* । 'पुंसि' इत्युच्यमाने नाभावो न स्यात । नुमपीग्लक्षणो नास्ति; मुत्वस्यासिद्धत्वात । 'अस्त्रियाम्' इत्युच्यमाने नपुंसकेऽपि नाभावो भवति ।

न्यासः

तथा च सत्यौत्त्वात्त्वयोः सन्नियोगशिष्टत्वाद् यत्रात्त्वं तत्रैवौत्त्वेन भवितव्यम् । घेश्चात्त्वमिति सख्यौ, पत्यावित्यत्रात्त्वाभावादौत्त्वमपि न स्यात् । अतस्तस्य दोषस्य परीहाराय येषामेक एवायं योगस्ते प्रधानशिष्टमौत्त्वमाचक्षते । यथा 'कर्तुः क्यङ् सलोपश्च' इत्यत्र प्रधानशिष्टमाचक्षते क्यङम्, अन्वाचयशिष्टं सलोपम् । यथा तत्रैव–तत्रासत्यपि सलोपे यथा क्यङ् भवति श्येनायते—इत्यादौ; एवमसत्यप्यत्त्वे सख्यौ, पत्यावित्यत्रौत्त्वं भवतीति तेषामभिप्रायः ॥

आङो नाऽस्त्रियाम् ॥ आङ इति स्थान्यन्तरनिर्देशादिहार्थाद् विभक्तिविपरिणामो भवतीति षष्ठ्यन्तं यद् घेरिति प्रकृतं तदिह पञ्चम्यन्तमुपजायत इत्याह–घेरुत्तरस्येत्यादि । अथ किमर्थम् 'अस्त्रियाम्' इत्युच्यते, 'आङो ना पुंसि' इत्येवोच्येत; एवमुच्यमाने त्रपुणा, जतुनेत्येतन्न सिध्यतीत्येतच्च नाशङ्कनीयम्; 'इकोऽचि विभक्तौ' इति नुमैव सिद्धत्वात् ?–इति यो मन्येत, तं निराकर्तुम्–अमुना ब्राह्मणकुलेनेत्यस्योपन्यासः । अत्र हि त्यदाद्यत्वे कृते 'अदसोऽसेर्दादु दो मः' इत्युत्त्वमत्वे च । तत्र यदि पुंसीत्युच्येत,

अस्त्रियामिति किम् ? कृत्या । धेन्वा ॥

इत्युपाध्यायश्रीवामनकृतायां काशिकावृत्तौ
सप्तमाध्यायस्य तृतीयः पादः॥

पदमञ्जरी

नाभावे कर्त्तव्ये मुत्वस्यासिद्धत्वं नास्ति । 'न मुने' इति प्रतिषेधादिति 'नपुंसके' इत्युच्यमानेऽपि न सिध्यति । तस्मादस्त्रियामित्येव वक्तव्यमिति ॥

इति श्रीहरदत्तमिश्रविरचितायां पदमञ्जर्यां
सप्तमस्याध्यायस्य तृतीयः पादः समाप्तः॥

न्यासः

ततोऽमुनेति नपुंसके न सिध्येत्; मुभावस्यासिद्धत्वात् । नुमोऽभावात् 'अस्त्रियाम्' इत्युच्यमाने नपुंसकेऽपि नाभावो भवतीत्यमुनेति सिद्धं भवति । न हि नाभावे कर्त्तव्ये मुभावस्यासिद्धत्वम्; 'न मु ने' इति वचनादित्यभिप्रायः ।

इति बोधिसत्त्वदेशीयाचार्यश्रीजिनेन्द्रबुद्धिपादविरचितायां
काशिकाविवरणपञ्जिकायां सप्तमाध्यायस्य तृतीयः पादः॥

अथ सप्तमाध्याये चतुर्थः पादः

णौ चङ्युपधाया ह्रस्वः ॥ १ ॥

'अङ्गस्य' इति वर्त्तते। चङ्परे णौ यदङ्गं तस्योपधाया ह्रस्वो भवति। अचीकरत्। अजीहरत्। अलीलवत्। अपीपवत्।

अत्र द्विर्वचनोपधाह्रस्वत्वयोः प्राप्तयोः परत्वादुपधाह्रस्वत्वम्, तत्र कृते द्विर्वचनम्। इह तु—मा भवानटिटदिति नित्यत्वाद् द्वितीयस्य द्विर्वचनं प्राप्नोति, तथा सति ह्रस्वभाविनोऽङ्गस्याकारस्योपधात्वं

पदमञ्जरी

णौ चङ्युपधाया ह्रस्वः ॥ 'णौ' इत्यङ्गापेक्षया परसप्तमी, 'चङि' इति ण्यपेक्षया। उदाहरणेषु कृहृलूपूभ्यो णिच्, लुङ्, चङ्, णिलोपः, ह्रस्वत्वम्, द्विर्वचनम्। तत्र णौ कृतं स्थानिवद्भवतीति कृ इत्यादि धातुरूपं द्विरुच्यते, कृ हृ इत्येतयोरुरदत्वम्, 'सन्वल्लघुनि' इति सन्वद्भावादित्वम्। इतरयोरपि 'ओः पुयण्ज्यपरे' इतीत्वम्। सर्वत्र 'दीर्घो लघोः' इति दीर्घः। *अत्रेति*। अनन्तरोदाहृतेषु। *परत्वादिति*। चङीति द्विर्वचनस्याशिश्रयदित्यादिरवकाशः, ह्रस्वस्य तु कृतद्विर्वचनमवकाशः; अकृते तु द्विर्वचने विप्रतिषेधः। *तत्र कृते द्विर्वचनमिति*। ततश्च सन्वद्भावे कर्त्तव्ये ह्रस्वत्वं न स्थानिवद्भवति; अभ्यासस्यादिष्टादचः पूर्वत्वादिति भावः। चोदयति—*इह त्विति*। माङ्प्रयोग आड् मा भूदिति। *नित्यत्वादिति*। द्विर्वचनं हि कृतेऽपि ह्रस्वत्वे प्राप्नोति, अकृतेऽपि, ततश्च तदेव स्यात्तत्र

न्यासः

णौ चङ्युपधाया ह्रस्वः ॥ **चङ्परे णौ परत इति**। चङ् परो यस्माण्णेरिति स तथोक्तः। **अचीकरदित्यादि**। कृञ् हञ् लूञ् पूञित्येतेभ्यो हेतुमण्णिच्, ततो लुङ्, च्लिः, 'णिश्री' इत्यादिना च्लेश्चङ्, 'णेरनिटि' इति णिलोपः। अत्र द्विर्वचनोपधाह्रस्वत्वयोः प्राप्तयोः परत्वादुपधाह्रस्वत्वम्, ततो द्विर्वचनम्, ततश्च णौ कृतं स्थानिवद्भवतीति कृ, हृ—इत्यादिकमविकृतधातुरूपमेव द्विरुच्यते। अत्र कृ, हृ—इत्येतयोरभ्यासस्य 'उरत्' इत्यत्त्वे कृते रपरत्वे हलादिशेषे च ततश्च 'सन्वल्लघुनि' इत्यादिना सन्वद्भावादित्त्वम्। पू, लू—इत्येतयोरपि ह्रस्वत्वे च कृते 'ओः पुयण्ज्यपरे' इतीत्त्वम्। सर्वत्र 'दीर्घो लघोः' इति दीर्घत्वम्। **अत्र द्विर्वचनोपधाह्रस्वत्वयोः प्राप्तयोरित्यादि**। अचीकरदित्यादिषूदाहरणेषु कृताकृतप्रसङ्गित्वाद् द्विर्वचनं नित्यमुपधाह्रस्वत्वमपि, तयोरुभयोः परत्वादुपधाह्रस्वत्वं भवति, तत्र कृते द्विर्वचनम्—इत्येष कार्याणां प्रवृत्तिक्रमः। मा भवानटिटदित्यत्र तु द्विर्वचनमेव नित्यम्, न ह्रस्वत्वम्, तथा हि 'अजा-

विहितमिति ह्रस्वो न स्यात् ? नैष दोषः; ओणेर्ऋदित्करणं ज्ञापकम्—नित्यमपि द्विर्वचनमुपधाह्रस्वत्वेन बाध्यत इति ।

णाविति किम् ? 'चङ्युपधाया ह्रस्वः' इत्युच्यमाने, अलीलव-

पदमञ्जरी

को दोषः ? इत्यत आह—*तथा सतीति* । परिहरति—*नैष दोष इति* । *ओणेरिति* । 'ओणृ अपनयने' इत्यस्य ऋदित्करण एतत्प्रयोजनम्—ऋदितो नेति प्रतिषेधो यथा स्यात् । यदि चात्र द्विर्वचनं स्याद्, ऋदित्करणमनर्थकं स्याद्, द्विर्वचने कृते पररूपेण व्यवहितत्वादेव ह्रस्वत्वं न भविष्यति, पश्यति त्वाचार्यः—द्विर्वचनाद् ह्रस्वत्वं बलीय इति, तत ओणिमृदितं करोति । *णाविति किमिति* । ह्रस्वश्रुत्या अच्परिभाषोपस्थानादच उपधाया ह्रस्वेन भाव्यम् । न चाण्यन्तानां चङि उपधा ह्रस्वभाविनी सम्भवति, न हि श्रिद्रुस्नुधेट्श्वीनामजुपधा । कमिगुप्योस्तु ह्रस्व एवोपधा, ततश्च चङि यः प्रत्ययस्तस्मिन्नुपधायां ह्रस्वो भवति स च णिरेव, तत्र णावन्तरङ्गत्वाद् वृद्ध्यादिषु कृतेषु उपधाया ह्रस्व इति सिद्धमिष्टमिति

न्यासः

द्वितीयस्य' इति द्विर्वचनं कृतेऽपि ह्रस्वत्वे प्राप्नोत्यकृतेऽपि । ह्रस्वत्वं तु द्वितीयस्यैकाचो द्विर्वचने कृते न प्राप्नोति; परेण टिशब्दरूपेण व्यवधानात् । तस्मान्मा भवानटिटदित्यत्र नित्यत्वाद् द्वितीयस्यैकाचो द्विर्वचनं प्राप्नोति । द्विर्वचने हि सति को दोषः स्यात् ? इत्यत आह—*तथा च सतीत्यादि* । एवञ्च द्विर्वचने हि सति तेन ह्रस्वभाविन अकारस्योपधत्वं विहतमिति ह्रस्वो न स्यात् । न हि द्वितीयस्यैकाचो द्विर्वचने कृते चङ्परे णौ यदङ्गं तस्य ह्रस्वभाव्याकार उपधा भवति । असति च ह्रस्वत्वे मा भवानटिटदिति रूपं न सिध्यति । मायोग आण्निवृत्त्यर्थः । आटि तु सति नास्ति विशेषः । सत्यसति वा ह्रस्वत्वे 'आटश्च' इति वृद्ध्या भवितव्यमिति । भवच्छन्दः सन्देहनिरासार्थः । *नैष दोष इति* । योऽनन्तरोक्तः स कथं लभ्यते? इत्याह—*ओणेर्ऋदित्करणमित्यादि* । 'ओणृ अपनयने'—इत्येतस्य ऋदित्करणस्यैतत्प्रयोजनम्—ऋदित्त्वान्नाग्लोपीत्यादिना ह्रस्वप्रतिषेधो यथा स्यादिति । यदि च नित्यमपि द्विर्वचनमुपधाह्रस्वत्वेन न बाध्यते, तदौणेर्ऋदित्करणमनर्थकं स्यात् । द्विर्वचने हि कृते परेण णिशब्दरूपेण व्यवधानादेव ह्रस्वो न भविष्यति, किमोणेर्ऋदित्करणेनेति ? आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति—नित्यमपि द्विर्वचनमुपधाह्रस्वत्वेन बाध्यत इति; यत ओणेर्ऋदित्करणं करोति ।

णाविति किमिति । एवं मन्यते—णिग्रहणे चाकृते लुङ्चङादेशयोः कृतयोर्णिलोपे चाकृते वृद्ध्यावादेशयोश्चाकृतयोः, अलू इ + अत् इति स्थित ऊकारस्य ह्रस्वो मा भूदित्येवमर्थं वा णिग्रहणं क्रियते ? ऊकारस्य वृद्धौ कृतायामौकारस्य ह्रस्वो मा भूदित्येवमर्थं वा ? एतच्चोभयमप्रयोजनम् ; अत्रान्तरङ्गत्वाद् वृद्ध्यावादेशाभ्यामेव भवितव्यम् ।

दित्यत्र वचनसामर्थ्यादन्तरङ्गामपि वृद्धिमादेशं च बाधित्वा ह्रस्वः स्यात्। अदीदपदित्यत्र ह्रस्वत्वेन पुको बाधः स्यात्। अपीपचदित्येवमादौ तु नैव स्यात्।

चङीति किम्? कारयति। हारयति।

पदमञ्जरी

प्रश्नः। इतरः—यथाश्रुतसम्बन्धसम्भवे चङि यः प्रत्यय इत्यध्याहारो न युक्त इति वचनादन्तरङ्गमपि वृद्ध्यादिकं बाधेतेति मत्वाऽऽह—*चङ्युपधाया इति*। *ह्रस्वः स्यादिति*। ननु च ऊकारस्य ह्रस्वः, तस्मिंश्च कृते बाधितत्वान्मा भूद् वृद्धिः, गुणस्तु केनचिदबाधितत्वाद्भविष्यति, ततोऽवादेशे सिद्धमलीलवदिति? नैतदस्ति; गुणस्य वृद्ध्या बाधितत्वाद् वृद्धेश्च ह्रस्वेनेति भ्रष्टावसरस्य गुणस्य कुतः पुनः प्रवृत्तिरित्युरङ् प्रसज्येत। अस्तु वा तत्र गुणः, दोषान्तरमाह—*अदीदपदित्यत्रेति*। यदा तु चङ्परनिर्ह्रासे स्थानिवत्त्वनिषेधः, तदा वृद्ध्यावादेशयोः कृतयोः पुकि च णिलोपस्य स्थानिवद्भावाभावाच्चङि यदङ्गं तस्यैवोपधा ह्रस्वभाविनी सम्भवतीति णाविति न वक्तव्यम्। *सूत्रकारेण* स्थानिवत्त्वनिषेधो न कृत इति 'णौ' इत्युक्तम्।

चङीति किमिति। मितां ह्रस्वविधानादनेन णौ सर्वत्र ह्रस्वो न भविष्यति, प्रयोगदर्शनाच्चेष्टतो व्यवस्थाश्रयिष्यते इति प्रश्नः। इतरः—नान्तरेण वचनमिष्टानिष्टविभागः सुज्ञान इति मत्वाऽऽह—*कारयति, हारयतीति*। किञ्च—मितां ह्रस्व-

न्यासः

अन्तरङ्गत्वं पुनस्तयोर्णिज्मात्राश्रयत्वात्; ह्रस्वस्य च बहिरङ्गत्वम्, चङाश्रयत्वादिति। **चङ्युपधाया ह्रस्व इत्युच्यमान इत्यादि**। एतावत्युच्यमानेऽसति णिग्रहणे चङ्परे यदङ्गं तस्योपधाया ह्रस्वो भवतीत्येवमर्थः स्यात्। तथा चानवकाशो ह्रस्वोऽलीलवदित्यत्रान्तरङ्गामपि वृद्धिं बाधित्वा वचनसामर्थ्यादूकारस्यैव स्यात्। अथापि कथञ्चिद् वृद्धिर्न बाध्यते, एवमपि वृद्धौ कृतायामन्तरङ्गमप्यावादेशं बाधित्वौकारस्यैव प्रसज्येत; अन्यथा हि वचनमिदमनर्थकं स्यात्। **अदीदपदिति**। अत्र ददातेर्णिचि लुङि चङि च कृते अ दा इ + अत् इति स्थिते वचनप्रामाण्यादनवकाशो ह्रस्वोऽन्तरङ्गमपि पुकं बाधित्वा प्रसज्येत, तस्मिंश्च सति पुग् विहतनिमित्तत्वान्न स्यात्। अपीपचदित्यादौ तु नैव ह्रस्वः स्यादिति। चङि परतो यदङ्गं पाचिप्रभृति, तदीयाया उपधायाश्चाकारादेरह्रस्वभाविनीत्वात्। आदिशब्दोऽपीपठत्यादिपरिग्रहार्थः। तस्माण्णाविति वक्तव्यम्।

चङीति किमिति। एषोऽभिप्रायः—केवले णौ ह्रस्वो मा भूदित्येवमर्थं चङीत्युच्यते; नैतच्चङ्ग्रहणस्य प्रयोजनमुपपद्यते; यस्मादाचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति—णावेव केवले ह्रस्वत्वं

उपधाया इति किम् ? अचकाङ्क्षत् । अववाञ्छत् । तदेददुप-धाग्रहणमुत्तरार्थमवश्यं कर्त्तव्यं तदिहापि ह्रस्वत्वं निवर्त्तयतीत्येवमर्थम्,

पदमञ्जरी

वचनम् 'असिद्धवदत्राभात्' इत्येतदर्थं स्यात् । *उपधाया इति किमिति* । ह्रस्वश्रुत्या 'अचः' इत्युपतिष्ठते, तत्र विशेषणविशेष्यभावे कामचारादङ्गेनाज्विशेष्यते, अङ्गस्य यत्र तत्र स्थितस्याचो ह्रस्वो भवति, तेनोपधायास्तावत्सिद्धं ह्रस्वत्वमिति प्रश्नः । इतरोऽप्यतिप्रसङ्गमुदाहरति-*अचकाङ्क्षदिति* । ननु 'णौ' इत्यनेनाचं विशेषयिष्यामः-णौ परतोऽङ्गस्य योऽजिति, तत्र सामर्थ्यादेकवर्णव्यवधानमवश्यम्भावित्वादाश्रयिष्यते ? इत्याह-*तदेतदिति* । *उत्तरार्थमिति* । 'लोपः पिबतेरीच्चाभ्यासस्य'—उपधाया यथा स्यादन्तस्य मा भूदित्येवमर्थमवश्यमुपधाग्रहणं कर्त्तव्यम् । यद्युत्तरार्थमुपधाग्रहणम्, तत्रैवं कर्त्तव्यम् । यद्येवम्, तत्रैव क्रियताम् ? अत आह—*तदिहापीति* । आल्लोपः पिबतेरिति । एवमुच्यमानेऽन्तरङ्गमपि युकमनवकाश-

न्यासः

न भवतीति, यदयम् 'मितां ह्रस्वः' इति ह्रस्वत्वं शास्ति । ततः कारयति, हारयतीत्यादौ न भविष्यतीत्यभिप्रायः । यद्येतस्माज्ज्ञापकात् कारयतीत्यादौ ह्रस्वो न भवति, तदाचीकरदित्यत्रापि न स्यात् । अथात्र वचनसामर्थ्याद् भविष्यति ? एवमपि कारयतीत्यादौ स्यादेव । न हि 'मितां ह्रस्वः' इत्युच्यमाने सत्यचीकरदित्यादौ न भवतीत्येष विषयविभागः शक्यते विज्ञातुम् । तस्मात् चङ्ग्रहणं कर्त्तव्यम् । उपधाग्रहणं किमिति । एवं मन्यते—अलोऽन्त्यस्य मा भूदित्येवमर्थमुपधाग्रहणं क्रियते, एतच्चाप्रयोजनम्; चङ्परे णौ यदङ्गं तस्याचीकरदित्यादावपि णावन्तरङ्गत्वाद् वृद्ध्यादिषु कृतेषु ह्रस्वभाव्यजन्त्यो न सम्भवति यत्राजन्ताण्णिजुत्पद्यते, किं पुनरपीपठदित्यादौ यत्र हलन्ताण्णिजुत्पद्यते ! तस्मादजन्त्यो ह्रस्वभावी नास्तीत्यन्तरेणाप्युपधाग्रहणं वचनादनन्त्यस्यैवोपधाभूतस्य ह्रस्वो भविष्यतीति । अचकाङ्क्षद्, अववाञ्छदिति । 'काक्षि वाक्षि माक्षि काङ्क्षायाम्' । यद्यप्यजन्तो ह्रस्वभावी नास्ति, तथापि वचनादनन्त्यस्याचीकरदित्यादौ यथा भवति, तथा अचकाङ्क्षदित्यादावपि स्यात् । तस्माद् मा भूदेष दोष इत्युपधाग्रहणं क्रियत इत्यभिप्रायः । ननु चाङ्गस्य योऽच् तस्य चङ्परे णौ ह्रस्वो विधीयते, तत्र यद्यप्यनन्तरोऽज् न सम्भवति, तथापि 'येन नाव्यवधानं तेन व्यवहितेऽपि वचनप्रामाण्यात्' इत्येकेन वर्णेनेति येन नाव्यवधानम्, अपि तु सर्वदा व्यवधानमेव; तेन व्यवहितेऽपि वचनप्रामाण्याद् भवितव्यम् । एकेनैव वर्णेन व्यवधानं सर्वत्र सम्भवति । सङ्घातेन तु व्यवधानं सम्भवति, न सम्भवति च । इहाचकाङ्क्षदित्यादौ सङ्घातेनैव व्यवधानम्, अतो नास्त्येव ह्रस्वप्रसङ्ग इति किमुपधाग्रहणेन ? इत्याह—तदेतदित्यादि । 'लोपः पिबतेरीच्चाभ्यासस्य' इत्युपधालोपो यथा स्यादिति । अलोऽन्त्यस्य मा भूदित्येवमर्थमुपधाग्रहणं कर्त्तव्यमवश्यम् । यद्येवम्, तत्रैव कस्मान्न कृतम् ? इत्यत आह—तदिहापीत्यादि ।

'येन नाव्यवधानम्' इत्येतन्नाश्रयितव्यमिति ।

❀ उपधाह्रस्वत्वे णेर्णिच्युपसंख्यानम्[1] ❀ । वादितवन्तं प्रयोजितवान् अवीवदद्वीणां परिवादकेन । योऽसौ[2] णौ णिलोपस्तस्य

पदमञ्जरी

त्वादाल्लोपो बाधते, उपधाग्रहणे त्वन्तरङ्गत्वाद्युकि कृते आकारस्य उपधाया लोप इति न कश्चिद् दोषः । तस्मादुत्तरार्थमुपधाग्रहणम् । अपर आह—इहार्थमप्युपधाग्रहणम्, अन्यथा णावनन्तरस्य ह्रस्वो विधीयमानोऽन्तरङ्गमपि वृद्ध्यादिकं बाधित्वा ऌ+इ अत् इति स्थिते ऌकारस्यादेशः प्राप्नोति, नैष दोषः; यदयम् 'नाग्लोपिशास्वृदिताम्' इति प्रतिषेधं शास्ति, तज्ज्ञापयति—नान्त्यस्यैव ह्रस्वत्वमिति ।

णौ णिच्युपसंख्यानमिति । णौ परतो यो णिस्तस्मिन्नित्यर्थः । *णेर्णिचीति* पाठे ण्यन्तात्परे णिचि विहित इत्यर्थः । *वादितवन्तं प्रयोजितवानिति* । लुङो भूतकालत्वात्प्रयोजितवानिति भूतकालेन विग्रहः । वादितवन्तमित्यत्र तु कथम्, यद्यसौ वादितवान् कथं प्रयुक्तः, कुर्वतो हि प्रयुक्तिः करिष्यतो वा, न तु कृतवतः ? न ब्रूमः—प्रयुक्तिकालापेक्षयात्र भूतकालत्वमिति, किं तर्हि ? यथाशब्दप्रयोगकालापेक्षया । प्रयोजितवानित्यत्र भूतकालत्वं तदपेक्षयैव प्रयोज्यव्यापारस्यापीति । *अवीवददिति* । वदेर्ण्यन्तार्ण्णिचि लुङादि । किं पुनः कारणं न सिध्यति ? अत आह—*योऽसाविति* । स्थानिवद्भावे हि सति यश्चङ्परो णिर्न तत्रोपधा ह्रस्वभाविनी, यत्रोपधा ह्रस्वभाविनी न स चङ्परः; द्वितीयेन णिचा व्यवहितत्वात् । *तेन चेति* । णिलोपेन । *अग्लोपित्वादिति* ।

न्यासः

उपधाग्रहणमवश्यमुत्तरार्थं कर्तव्यम् । इह तु क्रियमाणे सत्यचकाङ्क्षदित्येवमर्थम् 'येन नाव्यवधानम्' इत्येषा परिभाषा नाश्रयितव्या भवति । उपधाग्रहणेनैवात्र ह्रस्वस्य निर्वर्तितत्वादित्येष गुणो लभ्यते । तेनेहैव कृतम्, नोत्तरत्र ।

उपधाह्रस्वत्वे णेर्णिच्युपसंख्यानमिति । चङ्परे णौ परतो यो णिस्तस्मिन् परतोऽङ्गस्योपधाया ह्रस्वः उपसंख्येयः । अवीवददिति । वदेः 'हेतुमति च' इति णिच्, तदन्ताद् वादितवन्तं प्रयोजितवानिति पुनः 'हेतुमति च' इति णिच्, ततो लुङादिः, 'णेरनिटि' इति णिलोपः । किं पुनः कारणं न सिध्यति, यावता णिलोपे कृते चङ्परे णावङ्गस्याकारो ह्रस्वभाविन्युपधा भवत्येव ? इत्याह—योऽसावित्यादि । 'अचः परस्मिन् पूर्वविधौ' अपि णिलोपस्य ह्रस्वत्वे कर्तव्ये

1. 'णौ णिच्युपसंख्यानम्'—इति पाठः ।
2. 'योऽसौ णौ णिलोपस्तस्य स्थानिवद्भावेनाग्लोपित्वात्'— इति मुद्रितपाठः, तत्र 'योऽसौ णौ णिलोपस्तेन चाग्लोपित्वात्'—इति पाठः पदमञ्जरीसम्मतः ।

(प्र० सं० स०)

स्थानिवद्भावेनाग्लोपित्वादङ्गस्य ह्रस्वो न प्राप्नोति। ण्याकृति-निर्देशात् सिद्धम् ॥

पदमञ्जरी

ननु च ण्यन्ताण्णिचि विहिते णिलोपश्च प्राप्नोति, 'अचो ञ्णिति' इति वृद्धिश्च, तत्र लोपः शब्दान्तरे प्राप्तेरनित्यः, वृद्धेस्तु लोपे कृतेऽत्यन्ताप्राप्तिरित्युभयोरनित्ययोः परत्वाद् वृद्धौ कृतायामैकारस्य लोपः, तत्राग्लोप्यङ्गं भवति? एवं तर्हि यदग्लोपिनां नेति प्रतिषेधं शास्ति, तज्ज्ञापयति—वृद्धेर्लोपो बलीयानिति; अन्यथा सर्वत्राको वृद्धौ कृतायामैकारौकारयोर्लोपः, न त्वकः। नैतदस्ति ज्ञापकम्; यत्र वृद्धावपि कृतायामगेव लुप्यते तदर्थमेतत्स्यात्—राजानमतिक्रान्तवानत्यरराजत्, यर्त्तर्हि प्रत्याहारग्रहणं करोति; अन्यथाल्लोपिनां नेत्येव ब्रूयात्? एतदपि नास्ति ज्ञापकम्; स्वामिनमाख्यदसस्वामत्, गोमुचमाख्यदजुगोमत्, प्रावृषमाख्यदपप्रावृत्, यादृशमाख्यदययादत्—इत्येवमाद्यर्थमेतत्स्यात्। अत्राहुः—णिजत्र नास्ति; अनभिधानात्! एतच्च *भाष्यकारेण* ज्ञापकत्वसमर्थनादवसितमिति। यत्र तर्ह्यभिधानमङ्गीकृतं तदर्थमेतत्स्यात् 'विन्मतोर्लुक्'—भास्वन्तमाख्यत् अबभासत्? नैतत्प्रत्याहारग्रहणस्य प्रयोजनम्, अकार एव ह्यत्र मतुपो लुप्यते। यत्र तर्हि विनो लुक्—स्रग्विणमाख्यदससृजत्? अत्रापि नोपधा ह्रस्वभाविनी। तस्मात्प्रत्याहारग्रहणं ज्ञापकमिति स्थितमेतत्। एवमपि हलिकल्योरत्वनिपातनं सन्वद्भावप्रतिषेधार्थमिति यदुक्तं तेनैतद्विरुध्यते। तथा हि—असत्यप्यत्वनिपातने वृद्धिं बाधित्वा इकारस्य लोपे सति नैव सन्वद्भावस्य प्रसङ्गः। तस्मादग्लोपित्वादिति नायं स्वपक्षः, परमतेन त्वेतदुक्तं द्रष्टव्यम्॥

भाष्यस्याप्येवमेवात्र निर्वाहो दृश्यतां बुधैः।
विपर्यये तूच्यमाने युक्तिः काचिन्न दृश्यते ॥

एवं च पटुमाख्यत बलिमाख्यत् अपीपटत्, अबीबलदिति भवति। यथा त्वत्र *भाष्यं* तथा अपपटत्, अबबलदिति भवतीत्यलमियता।

उपसंख्यानं प्रत्याचष्टे—*ण्याकृतिनिर्देशात्सिद्धमिति*। आकृतिरत्र जाति-

न्यासः

स्थानिवद्भावाण्णिजव्यवधानाद् ह्रस्वो न प्राप्नोति।, तेन वा णिलोपेनाग्लोप्यङ्गमेतद् भवति—तदेतस्माद्धेतोर्न ह्रस्वत्वं प्राप्नोति। अग्लोपीत्यादिनानन्तरवक्ष्यमाणप्रतिषेधात् 'ण्याकृतिनिर्देशात् सिद्धम्' इत्युपसंख्यानं प्रत्याचष्टे—णाविति। ण्याकृतिरिति णिजातिर्निर्दिश्यते, न तु णिव्यक्तिः। तेन व्यक्तौ व्यवधानं न भवति, न हि जातौ; एकत्वाण्णिजातेः। न हि तयैव तस्या व्यवधानमुपपद्यते। ननु चोत्तरया ण्याकृत्या जात्याधारभूतया णिव्यक्तया णिजात्याश्रयेऽपि व्यवधानमुपपद्यत एव? नैतत्; तस्या-

नाग्लोपिशास्वृदिताम् ॥ २ ॥

अग्लोपिनामङ्गानां शासेर्ऋदितां च णौ चङ्युपधाया ह्रस्वो न भवति । अग्लोपिनां तावत्—मालामाख्यत् अममालत् । मातरमाख्यत् अममातरत् । राजानमतिक्रान्तवान् अत्यरराजत् । लोमान्यनुमृष्टवान् अन्वलुलोमत् ।

पदमञ्जरी

निर्दिश्यते—चङ्परा या ण्याकृतिर्जातिस्तत्रेति । ततश्च सत्यपि स्थानिवत्त्वे ण्याकृतेरेकत्वाद्यश्चङ्परो णिः स एव पूर्वः, यश्च पूर्वः स एव चङ्पर इति सिद्धं ह्रस्वत्वम् । यदप्युक्तम्—'अग्लोपित्वात्' इति, तदपि न; आकृतिनिर्देशे हि ह्रस्वस्य न ण्याकृतिर्निमित्तत्वेनाश्रीयते । तत्र गोबलीवर्दन्यायेन तस्या ण्याकृतेरन्यस्याको लोपः प्रतिषेधविषयत्वेनाऽऽश्रीयते इति सर्वमवदातम् ॥

नाग्लोपिशास्वृदिताम् ॥

यत्र णौ परतोऽग्लोपस्तदिहाग्लोपि गृह्यते ।
दीव्यतिप्रभृतेर्नायं निषेधः शास्वृदिद्ग्रहात् ॥
शक्यः शासिग्रहोऽकर्तुमृदिदेष पठिष्यते ।
ऋशासू अनुशिष्टावित्येवमेके प्रचक्षते ॥
वदन्त्यन्ये तु सूत्रेऽस्मिन् शासिं निरनुबन्धकम् ।
पठन्तः प्रतिषेधोऽस्य यङ्लुक्यपि भवेदिति ॥

न्यासः

मपि व्यक्तौ जातेः समवायात् । एवं तावद्व्यवधानं ण्याकृत्याश्रये नास्ति । अग्लोपित्वमपि नास्त्येव; न ह्यत्र णिजातिव्यतिरेकेणान्योऽग् विद्यते, यस्य लोपेनाग्लोप्यङ्गं स्यात् । न च ण्याकृतेर्लोपश्च; तस्याः श्रूयमाणत्वात् । न हि श्रूयमाणाया लोप उपपद्यते; 'अदर्शनं लोपः' इति वचनात् । ननु च जातिव्यतिरेकेणापि तदाश्रयभूता व्यक्तिरग् विद्यत एव; न जातिव्यक्त्योरनन्यत्वमिति सांख्यीयसिद्धान्तस्येहाश्रयणात् । अथ वा—ण्याकृतिनिर्देशे सत्युपधाह्रस्वत्वस्य ण्याकृतिनिमित्तत्वेनाश्रीयते । तेन गोबलीवर्दन्यायेन तस्या ण्याकृतेर्निमित्तत्वेनोपात्ताया अन्यस्याको लोपः प्रतिषेधनिमित्तत्वेन विज्ञायते, स चेह नास्ति । तस्माण्ण्याकृतिनिर्देशात् सिद्धम् ॥

नाग्लोपिशास्वृदिताम् ॥ अगिति प्रत्याहारग्रहणम् । अको लोपोऽग्लोपः, स एषामस्तीति तान्यग्लोपीन्यङ्गानि । 'शासु अनुशिष्टौ' । ऋदिद् येषां तानि ऋदिन्ति 'बाधृ विलोडने' इत्येवमादीनि । अममालत्, अममातरदित्य । 'तत्करोति तदाचष्टे' इति णिच्, 'णाविष्ठवत्कार्यं प्रातिपदिकस्य' इतीष्ठवद्भावः, 'तुरिष्ठेमेयःसु' इति टिलोपः, ततो

अगेव यत्र केवलो लुप्यते तत्र स्थानिवद्भावादपि सिद्धम्, हल-चोरादेशे तु न सिद्ध्यतीति तदर्थमेतद्वचनम् ।

शासेः—अशशासत् । ऋदिताम्—बाधृ, अबबाधत्; याचृ, अययाचत्; ढौकृ, अडुढौकत् ॥

भ्राजभासभाषदीपजीवमीलपीडामन्यतरस्याम् ॥ ३ ॥

भ्राज, भास, भाष, दीप, जीव, मील, पीड—इत्येतेषामङ्गानां णौ चङ्युपधाया ह्रस्वो भवत्यन्यतरस्याम् । भ्राज—अबिभ्रजत्,

पदमञ्जरी

तत्र स्थानिवद्भावादपि सिद्धमिति । स्थानिवद्भावे हि सति ह्रस्वभाविन्युपधा न सम्भवति । *हलचोरादेशे तु न सिद्ध्यतीति* । यथा 'सुधातुरकङ् च' इति समुदायस्यादेशत्वेऽवयवस्यानादेशत्वादणो रपरत्वं न भवति—सौधातकिरिति, तथा समुदाये स्थानिन्यवयवस्यास्थानित्वादजादेशत्वाभावान्नास्ति स्थानिवद्भावः । इह त्वग्लोपिग्रहणसामर्थ्यात् समुदायलोपोऽप्यग्लोप आश्रीयते ॥

भ्राजभासभाषदीपजीवमीलपीडामन्यतरस्याम् ॥ 'भ्राज दीप्तौ', 'भासृ दीप्तौ', 'भाष व्यक्तायां वाचि' भौवादिकाः; 'दीपि दीप्तौ', दैवादिकः, सर्वेऽनुदात्तेतः; 'जीव प्राणधारणे' भौवादिकः; 'मील निमेषणे', 'पीड अवबाधने'—चुरादी ।

न्यासः

लुङादिः । अत्यरराजदित्यादौ 'प्रातिपदिकाद्धात्वर्थे बहुलमिष्ठवच्च' इति णिच् । अम्बलुलोमदिति । 'सत्यापपाशरूप' इत्यादिना णिच् ।

अगेव केवलो यत्रेत्यादि । इह द्विविधमग्लोप्यङ्गम्—क्वचिदगेव केवलो लुप्यते, अममालदित्यादौ, क्वचिद्धलचौ, अत्यरराजदित्यादौ । अगेव केवलो यत्र लुप्यते तत्राग्लोपस्य स्थानिवद्भावात् सिद्धम् । स्थानिवद्भावे सत्यग्लोपस्य व्यवधानादेव ह्रस्वाप्राप्तिः, तस्मान्न तदर्थमग्लोपीति वचनम् । इतरत्र तु हलचोरुभयोरप्यादेश इति सिध्यति, अस्थानिवद्भावात् । अजादेशस्य हि परनिमित्तकस्य स्थानिवद्भाव उक्तः, न तु हलचोरादेशस्य । तस्माद् यत्र हलचोरादेशस्तदर्थमिदं वचनम् । अन्यार्थमेतत् क्रियमाणं यत्रागेव केवलो लुप्यते तदर्थमपि भविष्यतीति तदर्थमस्योदहरणमुपन्यस्तम् । अडुढौकदिति । 'ककि वकि श्वकि त्रकि ढौकृ त्रौकृ ष्वष्क वस्क मस्क टिकृ टीकृ तिकृ तीकृ रघि लघि गत्यर्थाः' । 'अभ्यासे चर्च' इति जश्त्वम्—डकारः ॥

भ्राजभासभाषदीपजीवमीलपीडामन्यतरस्याम् ॥ भ्राजिरयं भ्वादावनुदात्तेत् पठ्यते, आत्मनेपदी ऋकारानुबन्धः फणादिषु 'टुभ्राजृ टुभ्रासृ दीप्तौ' इति पठ्यते, फणादिभ्यः पुरस्ताच्च 'एजृ रेजृ भ्राजृ दीप्तौ' इति । तत्रान्तर्गणकार्यार्थः फणादिष्व-

अबभ्राजत् । भास–अबभासत्, अबीभसत् । भाष–अबभाषत्, अबीभषत् । दीप–अदिदीपत्, अदीदिपत् । जीव–अजिजिवत्, अजीजिवत् । मील–अमिमीलत्, अमीमिलत् । पीड–अपिपीडत्, अपीपिडत् ।

भ्राजभासोर्ऋदित्करणमपाणिनीयम् ।

❀ काण्यादीनां वेति वक्तव्यम् ❀ । अचकाणत्, अचीकणत् ॥

लोपः पिबतेरीच्चाभ्यासस्य ॥ ४ ॥

पिबतेरङ्गस्य णौ चङ्युपधाया लोपो भवति अभ्यासस्येकारा-

पदमञ्जरी

भ्राजभासोरित्यादि । अवश्यमनयोरनुदात्तोऽनुबन्ध आसङ्क्तव्यः, ऋकारानुरोधस्त्वपाणिनीय इत्युच्यते । ऋकारानुबन्धे प्राप्ते विभाषा, वर्णान्तरे त्वप्राप्ते विभाषेति । ऋकारानुरोधे फलविशेषाभावादपाणिनीयत्वम् ।

काण्यादीनामिति । काणिवाणिराणिहेठिलोपिप्रभृतयः काण्यादयः । आदि-शब्दः प्रकारे ॥

लोपः पिबतेरीच्चाभ्यासस्य ॥ अपीप्यदिति । ननु च परत्वान्नित्यत्वादुपधालोपे

न्यासः

वश्यमेवास्य पाठोऽङ्गीकर्त्तव्य इति, तेनैव शबादेरपि गणकार्यस्य सिद्धत्वात् । अन्यत्रास्य पाठोऽनार्ष एव लक्ष्यते । 'भास दीप्तौ', 'भाष व्यक्तायां वाचि', 'दीपी दीप्तौ', 'जीव प्राणधारणे', 'मील श्मील स्मील क्ष्मील निमेषणे', 'पीड अवगाहने'–एषां नित्ये ह्रस्वत्वे प्राप्ते विभाषेयमारभ्यते । अबिभ्रजदिति । यदा ह्रस्वत्वम्, तदा पूर्ववत्सन्वद्भावेनेत्त्वम् । अबीभ्रजदिति । पूर्ववद् दीर्घः ।

अथ भ्राजभासयोर्ऋदित्करणं किमर्थम्, यावता तयोर्हि ऋदित्करणस्यैतत् प्रयोजनम्—ऋदित्त्वात् पूर्वसूत्रेण ह्रस्वप्रतिषेधो यथा स्यादिति, यदि विभाषया च तयोर्ह्रस्वत्वं विधीयते तदा ऋदित्करणस्य वैयर्थ्यमेव ? इत्यत आह—भ्राजभासो-रित्यादि । अपाणिनीयमिति । पाणिनेरिदं पाणिनीयम्, न पाणिनीयमपाणिनीयमिति; तेनानभ्युपगमात्; न तु तेनाकृतत्वात् । अन्यथा हि 'बाधृ विलोडने'—इत्येव-मादीनामपि ऋदित्करणमपाणिनीयं स्यात् । प्रतिपादितं हि पूर्वम् (४.१.१०६ सूत्रे)—गणकारः पाणिनिर्न भवतीति । तथा च—अन्यो हि गणकारः, अन्यश्च सूत्रकारः ।

लोपः पिबतेरीच्चाभ्यासस्य ॥ ह्रस्वत्वे प्राप्ते तदपवादः पिबतेर्लोपो विधीयते, ईकारश्चाभ्यासस्येति । उपधाधिकारादुपधाया एव । पर्यायेण लोपेकारौ मा भूताम्—

देशो भवति । अपीप्यत्, अपीप्यताम्, अपीप्यन् । उपधालोपे कृते ओः पुयण्ज्यपरे इति ज्ञापकम्—णौ स्थानिवद्भावस्येति । स्थानिवद्भावाद् द्विर्वचनम् ॥

तिष्ठतेरित् ॥ ५ ॥

तिष्ठतेरङ्गस्य णौ चङ्युपधाया इकारादेशो भवति । अतिष्ठिपत्, अतिष्ठिपताम्, अतिष्ठिपन् ॥

जिघ्रतेर्वा ॥ ६ ॥

जिघ्रतेरङ्गस्य णौ चङ्युपधाया इकारादेशो वा भवति । अजिघ्रिपत्, अजिघ्रिपताम्, अजिघ्रिपन् । अजिघ्रपत्, अजिघ्रपताम्, अजिघ्रपन् ॥

उर्ऋत् ॥ ७ ॥

पदमञ्जरी

कृते, अनच्कत्वाद् द्विर्वचनं न प्राप्नोति ? अत आह—*उपधालोपे कृत इति* । उपधाया एव पर्यायेणेत्त्वं मा भूदिति अभ्यासस्य ग्रहणम् । आकारलोपे-नाङ्गस्याग्लोपित्वाल्लघुनश्च परस्यासम्भवात् 'सन्वल्लघुनि' इतीत्त्वदीर्घत्वयोर-भावादीत्त्वविधिः । तिपा निर्देशो यङ्लुग्निवृत्त्यर्थः ॥

तिष्ठतेरित् ॥ *अतिष्ठिपदिति* । णौ कृतस्येत्वस्य स्थानिवद्भावात् स्थाशब्दस्य द्विर्वचनम्, सन्वद्भावादभ्यासस्येत्त्वम् । तिपा निर्देशः पूर्ववत् ॥

न्यासः

इत्येवमर्थमभ्यासग्रहणम् । अपीप्यदिति । 'पा पाने', णिच्, 'शाच्छासाह्वाव्यावेपाम्' इति युक् । ननु च नित्यत्वात् परत्वाच्च पूर्वमुपधालोपे कृतेऽनच्कत्वाद् द्विर्वचनेन न भवितव्यम् ? इत्यत आह—उपधालोपे कृत इत्यादि । सुबोधम् । पिबतेः श्तिपा निर्देशो यङ्लुग्निवृत्त्यर्थः—अपापयदिति । 'पा रक्षणे', 'पै ओवै शोषणे'—इत्येतयोस्तु निवृत्त्यर्थः स नोपपद्यते; तत्र ह्येकस्य लुग्विकरणत्वादेव न भविष्यति, अपरस्य तु लाक्षणिकत्वात् ।

तिष्ठतेरित् ॥ अयमपि ह्रस्वापवादः । 'ईच्चाभ्यासस्य' इति निवृत्तम् । श्तिपा निर्देशो यङ्लुग्निवृत्त्यर्थ एव—अतास्थपदिति ।

जिघ्रतेर्वा ॥ एषोऽपि ह्रस्वापवादः । अत्रापि श्तिपा निर्देशस्य तदेव प्रयोजनम्—अजाघ्रपदिति ।

उर्ऋत् ॥ अत्र ऋकारः स्थानित्वेनोपात्तः, तस्य चान्तरङ्गत्वादिरारं एव प्राप्नु-

णौ चङ्युपधाया ऋवर्णस्य स्थाने वा ऋकारादेशो भवति। इररारामपवादः। इर्—अचिकर्त्तत्, अचीकृतत्। अर्—अववर्त्तत्, अवीवृतत्। आर्—अममार्जत्, अमीमृजत्। वचनसामर्थ्यादन्तरङ्गा अपि इररारो बाध्यन्ते।

तपरकरणं दीर्घेऽपि स्थानिनि ह्रस्व एव यथा स्यात्—अचीकृत-

पदमञ्जरी

उर्ऋत् ॥ *उपधाया ऋवर्णस्येति*। अथ अर्त्तेर्धातोर्ग्रहणं कस्मान्न भवति, मा भवानर्पिपद् इति यथा स्यादिति? तपरकरणात्। तद्धि दीर्घेऽपि स्थानिनि ह्रस्व एव यथा स्यादिति। *इररारामपवाद इति*। 'कृत संशब्दने'—इत्यस्य 'ऋत इद्धातोः' इतीत्वं प्राप्नोति, 'वृतु वर्त्तने' इत्यादीनां गुणः, 'मृजेर्वृद्धिः'—ते च रपराः सन्त इररारो भवन्ति। *अचिकीर्त्तदिति*। णौ कृतमपीत्त्वं न स्थानिवद् भवति। यत्र द्विरुक्ते परभागस्याद्योऽजवर्णस्तत्र स्थानिवत्त्वम्। तथा च 'ओः पुयण्ज्यपरे' इति ज्ञापकमप्येतादृशमेव। ननु चान्तरङ्गा इररारः, णिज्मात्रापेक्षत्वात्; ऋकारस्तु बहिरङ्गः, स हि पश्चाद्भाविनं चङमपेक्षते, तत्कथं तेनैते बाध्यन्ते? अत आह—*वचनसामर्थ्यादिति*। यद्यन्तरङ्गत्वादिररारः स्युः, व्यर्थमेवेदं वचनं स्यात्।

तपरकरणमित्यादि। असति तस्मिन्यत्र स्थानी दीर्घस्तत्रान्तरतम्याद्दीर्घ एव स्यात्। ननु भाव्यमानोऽण् सवर्णान्न गृह्णाति, तत्कथं दीर्घस्य प्रसङ्गः? अत

न्यासः

वन्ति, न हि बहिरङ्गो ह्रस्वः, तस्मात् तेषामपवादो विज्ञायत इत्यत आह—इररारामपवाद इति। 'उपधायाश्च' इतीकारः, 'पुगन्तलघूपधस्य' इति गुणोऽकारः, 'मृजेर्वृद्धिः' इत्याकारः—इत्येते च ऋकारस्य स्थाने 'उरण् रपरः' इति रपरा भवन्तो यथाक्रममिररारो भवन्ति, तेषामपवादः। अचीकृतदिति। 'कृत संशब्दने', चुरादिः, णिच्। अवीवृतदिति। 'वृतु वर्त्तने'। अमीमृजदिति। 'मृजू शुद्धौ', हेतुमण्णिच्। ननु चान्तरङ्गत्वादिररारैरेव भवितव्यम्, अन्तरङ्गत्वं तु पुनस्तेषां णिज्मात्राश्रयत्वात्। ऋकारस्तु चङ्परं णिचमाश्रित्य भवतीति बहिरङ्गः। तत् कथं तेनेररारो बाध्यन्ते? इत्यत आह—वचनसामर्थ्यादिति। यद्यन्तरङ्गत्वादिररारः स्युः, वचनस्य तदा वैयर्थ्यं स्यात्; अनवकाशत्वात्। तस्मादन्तरङ्गा अपि ते बाध्यन्ते।

तपरकरणमित्यादि। असति हि तपरकरणे यत्र दीर्घः स्थानी, तत्रान्तरतम्याद् दीर्घः प्रसज्येत, तस्माद् दीर्घेऽपि स्थानिनि ह्रस्व एव यथा स्यादित्येवमर्थं तपरकरणम्। ननु 'भाव्यमानोऽण् सवर्णान्न गृह्णाति' इति दीर्घस्यापि स्थानिनो ह्रस्व एव भविष्यति,

दिति। न चायं भाव्यमानः, किन्तु आदेशान्तरनिवृत्त्यर्थं स्वरूपमेवैतदभ्यनुज्ञायते ॥

नित्यं छन्दसि ॥ ८ ॥

छन्दसि विषये णौ चङ्युपधाया ऋवर्णस्य स्थाने ऋकारादेशो भवति नित्यम्। अवीवृधत्पुरोडाशेन, अवीवृधताम्, अवीवृधन् ॥

दयतेर्दिगि लिटि ॥ ९ ॥

दयतेरङ्गस्य लिटि परतो दिगीत्ययमादेशो भवति। अवदिग्ये, अवदिग्याते, अवदिग्यिरे।

दयतेरिति दोङो ग्रहणम्, न तु 'दय दाने'—इत्यस्य। तस्य हि लिट्याम्विहितः।

पदमञ्जरी

आह—*न चायमिति*। असति तपरकरणे इति भावः। कथमभाव्यमानः? अत आह—*आदेशान्तरेति*। अयमभिप्रायः—प्राप्तप्रतिषेधस्य प्रतिप्रसवे सम्भवति नापूर्वविधानं युक्तमिति तावन्न्यायः, ततश्चासति तपरकरणे आदेशान्तराणामिररारां निवृत्त्यर्थं यथावस्थितमृवर्णस्वरूपमेवाभ्यनुज्ञायेत। सम्भावने लिङ्, सम्भवति च सवर्णग्रहणे सति स्वरूपाभ्यनुज्ञानम्। तत्र स्वरूपमेवाभ्यनुज्ञायतामिति सवर्णग्रहणं स्यात्, तपरकरणे तु सति स्वरूपाभ्यनुज्ञानं न सम्भवति, अतो भाव्यमानत्वसम्पत्तये तपरकरणमिति। प्रायेण तु *अभ्यनुज्ञायते इति* लडन्तं पठ्यते, न तत्र समीचीनोऽर्थः; क्रियमाणानुवादे हि लड् भवति। अन्ये तु व्याचक्षते—आदेशान्तरनिवृत्त्यर्थं स्वरूपमेवाभ्यनुज्ञायत इत्येवमापद्येतेति ॥

दयतेर्दिगि लिटि ॥ *अवदिग्य इति*। 'देङ् रक्षणे', ङित्त्वादात्मनेपदम्, 'एरनेकाचः' इति यण्।

न्यासः

न दीर्घः? इत्यत आह—न चायं भाव्यमान इत्यादि। किं कारणम्? इत्यत आह—आदेशान्तरनिवृत्त्यर्थमिति। आदेशान्तरमिररारादि, तस्य निवृत्त्यर्थमीकारस्यात्मीयरूपेणैवाभ्यनुज्ञायते, न त्वपूर्व एक ऋकारो विधीयते, तत् कुतोऽस्य भाव्यमानता! ॥

नित्यं छन्दसि ॥ अवीवृधदिति। 'वृधु वृद्धौ', हेतुमण्णिच्, ततो लुङादिः। नित्यग्रहणं पूर्वसूत्रे वेत्येतदनुवृत्तेर्विज्ञापनार्थम्; अन्यथा हि तत्राप्यस्याननुवृत्तिर्विज्ञायेत ॥

दयतेर्दिगि लिटि ॥ अवदिग्य इत्यादि। 'देङ् रक्षणे', लिट्, ङित्त्वादात्मनेपदम्, प्रथमपुरुषः, 'लिटस्तझयोरेशिरेच्' इत्येशिरेचौ, 'एरनेकाचः' इत्यादिना यणादेशः।

दयतेरिति देङो ग्रहणम्; न तु दय दान इत्यस्येति। ननु च 'दय दानगतिरक्षणहिंसा-

दिग्यादेशेन द्विर्वचनस्य बाधनमिष्यते ॥

पदमञ्जरी

न तु दयेत्यस्येति । 'दय दानगतिरक्षणेषु' इत्यस्य । *तस्य लिट्याम्विहित इति* । 'दयायासश्च' इत्यनेन ।

दिग्यादेशेन द्विर्वचनस्य बाधनमिष्यत इति । नाप्राप्ते तस्मिन्नस्यारम्भात् । ननु दयतेः प्राप्तं द्विर्वचनं बाध्यताम्, दिग्यादेशस्य तु स्थानिवद्भावेन द्विर्वचनं प्राप्नोति, तत्कथं बाध्यते, न हि तस्मिन्नाप्राप्ते तस्यारम्भः ? उच्यते; बाध्य-बाधकभावे हि द्वैतम्—लक्ष्यं वा लक्षणेन बाध्यते, लक्षणं वा तेनेति । तत्राद्ये पक्षे स्यादेतच्चोद्यम्, द्विर्वचनशास्त्रस्याबाधितत्वात्; द्वितीये तु द्विर्वचनशास्त्रमेवा-स्मिन् विषये दिग्यादेशशास्त्रेण बाधितमिति कृतेऽपि दिग्यादेशे नास्ति द्विर्व-चनस्य प्रसङ्गः । यद्येवम्, 'अस्तेर्भूः'–बभूव, अत्र द्विर्वचनं न स्यात्; अनवकाशा हि विधयो बाधका भवन्ति, सावकाशश्चायम्; कोऽवकाशः ? भविता, भवितुम्; यस्तर्हि लिट्येव विधीयते—'चक्षिङः ख्याञ्', 'वा लिटि' इति, तत्र द्विर्वचनं न प्राप्नोति–आचख्यौ ? नैष दोषः; आर्धधातुके लिटीति विषयसप्तमी, ततश्च द्विर्वचननिमित्तस्य लिट उत्पत्तेः प्रागेव ख्याञादेशः, पश्चाल्लिटि परतो द्विर्वचनम् । इह तु परसप्तम्याश्रयणान्नाप्राप्ते द्विर्वचने दिगिरारभ्यमाणस्तद् बाधते । एवमन्यत्रापि यत्र बाधो नेष्यते तत्र लक्ष्य-बाधो वक्तव्यः, विषय-सप्तमी वाश्रयणीया ॥

न्यासः

दानेषु' इत्येतस्य ग्रहणं कस्मान्न भवति ? इत्यत आह–तस्य हीत्यादि । लिटीत्यु-च्यते, न च 'दय दाने'–इत्येतस्यानन्तरो लिडस्ति; यस्मात् तस्य 'दयायासश्च' इत्यने-नाम् विहितः । ननु च 'अमन्त्रे' इति तत्रानुवर्त्तते, ततो मन्त्र आमोऽभावात् स्यादे-वानन्तर्यम् ? एवं मन्यते–यथादृष्टानुविधिश्छन्दसीति । न च 'दय दाने' इत्येतस्य मन्त्रे दिग्यादेशो दृश्यत इत्यभिप्रायः ।

इहावदिग्ये–इत्यनवकाशत्वाद् दिग्यादेशे कृते पश्चाद् द्विर्वचनेन भवितव्यम्, यथा चख्याविस्यत्र 'चक्षिङः ख्याञ्' इति ख्याञादेशस्यानवकाशत्वात् तत्र कृते पश्चाद् द्विर्वचनम्, तथावदिग्ये इत्यत्रापि दिग्यादेशे कृते पश्चाद् द्विर्वचनं केन बाध्येत ?–इति यश्चोदयेत्, तं प्रत्याह–दिग्यादेशेन द्विर्वचनस्य बाधनमिष्यत इति । कथं पुनरिष्यमाण-मपि लभ्यते ? - नित्यग्रहणानुवृत्तेः । इह पूर्वसूत्रान्नित्यग्रहणमनुवर्त्तते, न चात्र विभाषा प्राप्नोति यन्निवृत्त्यर्थं नित्यग्रहणं विज्ञायते । तस्मादन्यल्लिटि यत् कार्यं प्राप्नोति, तन्निवृत्त्यर्थं नित्यग्रहणं विज्ञायते; तेनैवमभिसम्बन्धः करिष्यते—'लिटि प्राप्नुवतां कार्याणां दिग्यादेश एव नित्यं भवति, नान्यत् कार्यम्' । इत्येवं द्विर्वचननिव-र्त्तनं भवति । यणादेशस्तु लिटीत्युच्चार्य न विधीयत इति 'एरनेकाचः' इत्यचि भवति ॥

ऋतश्च संयोगादेर्गुणः ॥ १० ॥

ऋकारान्तस्याङ्गस्य संयोगादेर्गुणो भवति लिटि परतः। स्वृ—सस्वरतुः, सस्वरुः। ध्वृ—दध्वरतुः, दध्वरुः। स्मृ—सस्मरतुः, सस्मरुः।

ऋत इति किम्? चिक्षियतुः, चिक्षियुः। संयोगादेरिति किम्? चक्रतुः, चक्रुः।

प्रतिषेधविषयेऽपि गुणो यथा स्यादित्ययमारम्भः। वृद्धिविषये

पदमञ्जरी

ऋतश्च संयोगादेर्गुणः ॥ *सस्वरतुरित्यादि*। 'स्वृ शब्दोपतापयोः', 'ध्वृ हूर्च्छने', 'स्मृ चिन्तायाम्'। अत्र परत्वाद् गुणे कृते पश्चाद् द्विर्वचनमिति गुणविधानसमये संयोगादित्वमङ्गस्य। यद्वा—द्विर्वचने हलादिशेषे कृते साम्प्रतिकासम्भवाद् भूतपूर्वसंयोगादित्वमाश्रित्य गुणः ॥

प्रतिषेधविषय इति। थलि, उत्तमे णलि णित्त्वाभावपक्षे च सामान्यलक्षणो नैव गुणः सिद्धः—सस्वर्थ, अहं किल सस्वर। वृद्धिविषये तर्हि परत्वादयमेव गुणः प्राप्नोति? तत्राह—*वृद्धिविषये त्वित्यादि*। गुणस्यावकाशः—सस्वरतुः, णिति

न्यासः

ऋतश्च संयोगादेर्गुणः ॥ सस्वरतुः, सस्वरुरिति। 'स्वृ शब्दोपतापयोः', 'उरत्' इत्यभ्यासस्यात्त्वम्, रपरत्वम्, हलादिशेषः। दध्वरतुः, दध्वरुरिति। 'ध्वृ हूर्च्छने'। सस्मरतुः, सस्मरुरिति। 'स्मृ आध्याने'। ननु च सर्वत्रैव साभ्यासमङ्गम्, न च तत् संयोगादि? नैष दोषः, 'द्विष्प्रयोगो द्विर्वचनम्' इत्येषोऽत्र पक्षः, तत्र परस्याप्यङ्गसंज्ञा भवत्येव। अथापि 'स्थाने द्विर्वचनम्', इत्यप्यदोषः; सर्वत्रैव हि लिट्यभ्यासः संयोगादित्वं विहन्ति, उच्यते चेदं वचनम्, तत्रैवं विज्ञास्यामः—प्राग्द्विर्वचनात् संयोगादित्वमस्ति, इह च द्विर्वचनात् प्राक् संयोगादित्वमस्ति। चिक्षियतुः, चिक्षियुरिति। 'क्षि क्षये', इयङादेशः।

प्रतिषेधविषयेऽपीत्यादि। यः 'क्ङिति च' इत्यस्य प्रतिषेधस्य विषयो न भवति थलादिः, तत्र 'सार्वधातुकार्धधातुकयोः' इत्येवं गुणः सिद्धः। तस्माद् गुणप्रतिषेधविषयेऽपि यथा स्यादित्ययमारम्भः। वृद्धिविषयेऽपि परत्वाद् गुणेन भवितव्यमिति कस्यचिद् भ्रान्तिः स्यात्, अतस्तां निराकर्तुमाह—वृद्धिविषये त्वित्यादि। गुणस्यावकाशः—सस्वरतुः, सस्वरुरिति; ञिणति वृद्धेरवकाशः—स्वारकः, ध्वारक इति; सस्वार, दध्वारेत्यत्रोभयप्रसङ्गे पूर्वविप्रतिषेधेन वृद्धिरेव भवति।

अथ तपरकरणं किमर्थम्, दीर्घस्यापि मा भूदित्येवमर्थं चेत्? नैतदस्ति; भवितव्यमेव हि दीर्घस्योत्तरसूत्रेण—'स्तॄञ् आच्छादने', आतस्तरतुः, आतस्तरुरिति। ननु

तु पूर्वविप्रतिषेधेन वृद्धिरेवेष्यते । सस्वार । सस्मार । लिटीत्येव—स्मृतः । स्मृतवान् ।

❀ संयोगादेर्गुणविधाने संयोगोपधग्रहणं कृञर्थं कर्त्तव्यम् ❀ । सञ्चस्करतुः, सञ्चस्करुः—इति । अत्र हि 'पूर्वं धातुः साधनेन युज्यते

पदमञ्जरी

वृद्धेरवकाशः—कारकः, हारकः; सस्वारेत्यादौ वृद्धिविषये पूर्वविप्रतिषेधः । ननु च परत्वाद् गुणेऽपि कृते तस्मिन् 'अत उपधायाः' इति सिद्धम् ? सत्यम्; परिहारान्तरं त्विदं द्रष्टव्यम्—तपरकरणं निर्देशार्थम् । दीर्घस्य तु आतस्तरुरित्यादावुत्तरसूत्रेण गुणो भवत्येव । न च तस्या अपि प्राप्तेः संयोगादिषु तपरकरणसामर्थ्याद्व्यावृत्तिः; निर्देशार्थतया तस्योपपत्तेः ।

संयोगादेरित्यादि । अङ्गस्यासंयोगादित्वाद्वचनम् । उपधाग्रहणं देशविशेषोपलक्षणम्, अल्मात्रस्योपधासंज्ञाविधानात् संयोगस्योपधात्वासम्भवात, संयोगावयवे वा संयोगशब्दो वर्त्तते, उपधात्वं तु मुख्यम् । *सञ्चस्करतुरिति* । 'सम्पर्युपेभ्यः करोतौ भूषणे', 'अडभ्यासव्यवायेऽपि' इति सुट् । यदि संयोगोपधग्रहणं क्रियते, नार्थः संयोगादिग्रहणेन; इहापि सस्वरतुः, सस्वरुरिति 'संयोगोपधस्य' इत्येव सिद्धम् ? भवेत्सिद्धम्–सस्वरतुः, सस्वरुरिति; इदं तु न सिद्ध्यति—सञ्चस्करतुः, सञ्चस्करुरिति, किं कारणम् ? बहिरङ्गलक्षणत्वात्—बहिरङ्गः सुट्, अन्तरङ्गो गुणः । कथं सुटो बहिरङ्गत्वम् ? अत आह—*अत्र हीति* । अत्र दर्शने साधनाभिधायी लिट् तावद्भवति, ततश्च तावत्येव निमित्तमस्तीति गुणः

न्यासः

चैतस्मात् तपरकरणान्न प्राप्नोति, सावकाशं चोत्तरवचनमसंयोगादौ–'कॄ विक्षेपे', निचकरतुः, निचकरुरिति ? यद्येवम् एवं तर्हि न चेदं तपकरणम्, किं तर्हि ? तसिनायं निर्देशः ।

संयोगादेरित्यादि । इहाङ्गप्रकरणादङ्गं संयोगादित्वेन विशिष्यते । न च करोतेः संयोगाद्यङ्गमिति न प्राप्नोति । तस्मात् संयोगोपधग्रहणं कर्त्तव्यमिति करोतेरपि यथा स्याद् गुणः । सञ्चस्करतुः, सञ्चस्करुरिति । 'सम्पर्युपेभ्यः करोतौ भूषणे' इति सुट्, स च 'अडभ्यासव्यवायेऽपि' इति वचनादभ्यासव्यवायेऽपि भवति । किं पुनः कारणमिह गुणो न सिध्यति, यावता सुटि कृते 'तन्मध्यपतितस्तद्ग्रहणेन गृह्यते' इति करोतिः संयोगादिर्भवति ? इत्यत आह—अत्र हीत्यादि । अनेन सुटो बहिरङ्गतां प्रतिपादयति । बहिरङ्गत्वे हि तस्य 'असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे' इत्यन्तरङ्गे गुणे कर्त्तव्ये बहिरङ्गस्य सुटोऽसिद्धत्वात् संयोगादित्वं करोतेर्नोपपद्यते । 'पूर्वं धातुरुपसर्गेण युज्यते पश्चात् साधनेन'—इत्यस्मिन् दर्शने धातूपसर्गयोः कार्यमन्तरङ्गमिति सुटोऽपि

पश्चादुपसर्गेण' इत्यत्र दर्शने लिटि कृते तदाश्रये च द्विर्वचने पश्चादुपसर्गयोगे सति 'अडभ्यासव्यायेऽपि' इति सुट् क्रियते। एवं च कृत्वा संस्कृषीष्ट, उपस्कृषीष्टेत्यत्र सुटो बहिरङ्गलक्षणस्यासिद्धत्वाद् 'ऋतश्च संयोगादेः' इति इडामो न भवति ॥

ऋच्छत्यृताम् ॥ ११ ॥

पदमञ्जरी

प्राप्नोति, सुट् तु पश्चादुपनतमुपसर्गमपेक्षत इति बहिरङ्गः, तेनासौ गुणे कर्त्तव्येऽसिद्ध इति असंयोगोपधत्वाद् गुणो न स्यात्। सस्वरतुरित्यादौ च सावकाशं वचनम्। संयोगादिग्रहणे तु क्रियमाणे संयोगोपधग्रहणस्यानन्यार्थत्वादसिद्धत्वं बाध्यत इति गुणसिद्धिः। अवश्यं च सुटो बहिरङ्गत्वमेषितव्यमित्याह—*एवं च कृत्वेति*। 'सुट्कात्पूर्वः' इत्यत्रोक्तम्—कात्पूर्वग्रहणं सुटोऽभक्तत्वज्ञापनार्थमिति, इह तु *भाष्यकारपक्षावलम्बनेन* भक्तत्वेऽपि परिहार उक्त इति न विरोधः ॥

न्यासः

धातूपसर्गयोः कार्यत्वादन्तरङ्गता स्यात्। 'पूर्वं धातुः साधनेन युज्यते पश्चादुपसर्गेण' इत्यस्मिन् दर्शने सुड् बहिरङ्गो भवति। तथा हि—अस्मिन् दर्शने निरुपसर्गस्यैव धातोरर्थः साधनेन युज्यत इति साधनाभिधायी पूर्वं तावल्लिट् कर्त्तव्यः, तत्र कृते तदाश्रये द्विर्वचने कृते पश्चादुपसर्गयोगे 'अडभ्यासव्यवायेऽपि' इति सुट् क्रियते। एवञ्च क्रियमाणे ह्यनेकपदाश्रितत्वाद्, बह्वपेक्षत्वाच्च सुटो बहिरङ्गता प्रतिपाद्यते। गुणस्तु लिङुत्पत्तिसमनन्तरकालमेव प्राप्नोति, नापरं किञ्चिदपेक्षते, एकपदापेक्षत्वादल्पापेक्षत्वाच्चान्तरङ्गः; ततश्च तस्मिन् कर्त्तव्ये सुटोऽसिद्धत्वात् करोतिः संयोगाद्यङ्गं न भवति। तस्मादसौ न प्राप्नोति। **एवञ्च कृत्वेत्यादि**। यत एवं सुड् बहिरङ्गः, एवञ्च कृत्वाऽन्तरङ्ग इटि कर्त्तव्ये तस्यासिद्धत्वादसंयोगादित्वात् करोतेरुपस्कृषीष्ट, संस्कृषीष्ट—इत्यत्र 'ऋतश्च संयोगादेः' इतीडागमो न भवति। एतेन बहिरङ्गतैव सुटः प्रतिपादिता।

ननु चाङ्गाधिकारात् प्रत्यासत्तेरङ्गावयव एव संयोगो गृह्यते, कात्पूर्वग्रहणेन तत्र ज्ञापितमभक्तत्वं सुटः; ततश्चाभक्तत्वादेवासंयोगादित्वात् करोतेरिड् न भविष्यति, किमत्र बहिरङ्गत्वेनासिद्धत्वेनोपन्यस्तेन? सत्यमेतत्; एवं मन्यते—भवतु नाम करोतिभक्तत्वं सुटः, तथाप्यसिद्धत्वात् तस्य संस्कृषीष्ट—इत्यत्रेट् प्रसङ्गो न भविष्यतीति संयोगोपधग्रहण कर्त्तव्यमिति। अस्यायमर्थः—संयोगोपधः करोतिरङ्ग गृह्यते येन तत् संयोगोपधग्रहणव्याख्यानं कर्त्तव्यमित्यर्थः। तत्रेदं व्याख्यानं कर्त्तव्यम्—चकारोऽत्र क्रियते, स च करोतेः संयोगोपधस्य समुच्चयार्थः। तेन तस्यापि सुटि कृते संयोगोपधस्य गुणो भविष्यतीति।

ऋच्छतेरङ्गस्य, ऋ इत्येतस्य, ऋकारान्तानां च लिटि परतो गुणो भवति। ऋच्छ—आनर्च्छ, आनर्च्छतुः, आनर्च्छुः। ऋ—आरतुः, आरुः। ऋकारान्तानाम्—निचकरतुः, निचकरुः। निजगरतुः, निजगरुः।

ऋच्छेरलघूपधत्वादप्राप्तो गुणो विधीयते, ऋतां तु प्रतिषिद्धः।

वृद्धिविषये तु पूर्वविप्रतिषेधेन वृद्धिरेवेष्यते। निचकार। निजगार॥

पदमञ्जरी

ऋच्छत्यृताम्॥ 'ऋच्छ गत्यादिषु'। अर्त्तेरप्यत्र प्रश्लेषः, यदाह—ऋ इत्येतस्येति। एतच्च बहुवचननिर्देशादवसीयते। ऋवर्णस्य ग्रहणं तु न भवति; ऋकारान्तानां पृथग्ग्रहणात्। किमर्थं पुनरर्त्तिः प्रश्लिष्यते? आरतुः, आरुरिति यथा स्यात्। अन्यथा ऋ अतुस्, ऋ उस् इति स्थिते द्विर्वचनम्, उरदत्वं च बाधित्वा वार्णत्वात्सवर्णदीर्घत्वम्; तत्र यद्यभ्यासग्रहणेन ग्रहणम्, उरदत्वं हलादिशेषः, 'अत आदेः' इति दीर्घत्वम्, 'आतो लोप इटि च',—अतुरुरिति वचनमेव श्रूयेत। अथ धातुग्रहणेन ग्रहणम्? तत ऋकारान्तत्वाद् गुणे कृते अरतुः, अरुरिति रूपं स्यात्। तथा क्वसौ गुणे कृते अरित्यस्य द्विर्वचनम्, हलादिशेषः, 'अत आदेः', सवर्णदीर्घत्वम्, 'वस्वेकाजाद्घसाम्' इतीट्—आरिवानिति भवति।

ऋच्छतेरलघूपधत्वाद् *गुण इति*। अन्तरङ्गत्वात् 'छे च' इति तुकि कृते 'संयोगे गुरु' इति ऋकारो गुरुर्भवति, न च लघुः, नाप्युपधा। *ऋतां त्विति*। सूत्रवदत्राप्यर्त्तिप्रश्लेषः। *वृद्धिविषये त्विति*। अस्तु वा परत्वाद् गुणः, 'अत उपधायाः' इति सिद्धमिति परिहारान्तरम्॥

न्यासः

ऋच्छत्यृताम्॥ 'ऋच्छ गतीन्द्रियप्रलयमूर्त्तिभावेषु'। अर्त्तेरप्यत्र प्रश्लेषः; बहुवचननिर्देशात्। अत एवाह—ऋच्छतेरङ्गस्य, ऋ इत्येतस्य, ऋकारान्तानां चेति। ऋकारान्ताः—'कॄ विक्षेपे,' 'गॄ निगरणे'—इत्येवमादयः। आनर्च्छतुरानर्च्छुरित्यादि। अतुसुसौ, गुणः, द्विर्वचनम्, अभ्यासकार्यम् पूर्ववत्, 'अत आदेः' इति दीर्घः, 'तस्मान्नुड् द्विहलः' इति नुट्। आरतुः, आरुरिति। पूर्ववदभ्यासस्य दीर्घः, ततः पूर्वसवर्णेनेति।

ऋच्छतेरलघूपधत्वादित्यादि। अलघूपधत्वं तु तस्यान्तरङ्गत्वात्। 'छे च' इति तुकि कृते 'संयोगे गुरु' इति गुरुसंज्ञायां सत्यां गुरूपधत्वान्न प्राप्नोतीति वेदितव्यम्। ऋतां त्वित्यादि। ऋ ऋतान्तु प्रतिषिद्ध एवेति गुणो विधीयत इत्यपेक्ष्यते। गुणप्रतिषेधस्तु तेषाम् 'असंयोगाल्लिट् कित्' इति कित्त्वे सति 'क्ङिति च' इत्यनेन वेदितव्यः।

वृद्धिविषये त्वित्यादि। यथा 'ऋतश्च संयोगादेः' इति वृद्धिविषये पूर्वविप्रतिषेधेन

शॄदॄप्रां ह्रस्वो वा ॥ १२ ॥

शॄ, दॄ, पॄ—इत्येतेषामङ्गानां लिटि परतो वा ह्रस्वो भवति। विशश्रतुः, विशश्रुः। विशशरतुः, विशशरुः। विदद्रतुः, विदद्रुः। विददरतुः, विददरुः। निपप्रतुः, निपप्रुः। निपपरतुः, निपपरुः।

ह्रस्ववचनमित्त्वोत्त्वनिवृत्त्यर्थम्।

केचिदेतत्सूत्रं प्रत्याचक्षते। 'श्रा पाके', 'द्रा कुत्सायाम्', 'प्रा पूरणे'—इत्येतेषामनेकार्था धातव इति शॄदॄप्रामर्थे वर्त्तमानानाम्—विशश्रतुः, विशश्रुः, विदद्रतुः, विदद्रुः, निपप्रतुः निपप्रुः—इत्येतानि रूपाणि

पदमञ्जरी

शॄदॄप्रां ह्रस्वो वा॥ 'शॄ हिंसायाम्', 'दॄ विदारणे', 'पॄ पालनपूरणयोः'। *विशशरतुरित्यादि*। 'न शसददवादिगुणानाम्' इत्येत्त्वाभ्यासलोपयोः प्रतिषेधः।

अथ किमर्थं ह्रस्वो विकल्प्यते, न प्रकृत एव गुणो विकल्प्येत, गुणाभावपक्षे यणादेशेन विशश्रतुरित्यादिरूपसिद्धिः? इत्यत आह—*ह्रस्ववचनमित्त्वनिवृत्त्यर्थमिति*। अन्यथा 'वार्णादाङ्गं बलीयः' इति वर्णाश्रयमन्तरङ्गमपि यणं बाधित्वा इत्त्वं स्यात्।

केचिदित्यादि। कथं पुनरस्य प्रत्याख्याने विशश्रतुरित्यादिरूपसिद्धिः? इत्यत आह—*श्रा पाक इत्यादि*। ननु चार्थभेदः? न इत्याह—*अनेकार्था इति*।

न्यासः

वृद्धिरेवेष्यते, तथा ॠ-ॠतामपीति। गुणस्यावकाशः—निचकरतुः, निचकरुरिति, वृद्धेरवकाशः—कारकः, हारक इति; निचकार, निजगारेत्यत्र वृद्धिविषये पूर्वविप्रतिषेधेन वृद्धिरेवेष्यते॥

शॄदॄप्रां ह्रस्वो वा॥ 'शॄ हिंसायाम्' दॄ विदारणे', 'पॄ पालनपूरणयोः'—एषां पूर्वसूत्रेण नित्ये गुणो भवत्येव। विशश्रतुरिति। ह्रस्वत्वे कृते यणादेशः। ह्रस्ववचनमित्यादि। असति ह्रस्वग्रहणे वावचनेन विकल्पिते यस्मिन् पक्षे गुणो नास्ति तस्मिन् पक्ष 'ॠत इद् धातोः' इतीत्त्वं प्रसज्येत, 'उदोष्ठ्यपूर्वस्य' इत्युत्त्वञ्च। तस्मात् तन्निवृत्त्यर्थं ह्रस्व इत्युच्यते? ॠदिति कर्त्तव्ये ह्रस्वग्रहणम्।

केचिदित्यादि। कथं पुनरस्य प्रत्याख्याने विशश्रतुः—इत्येवमादीनि रूपाणि सिद्ध्यन्ति? इत्याह—श्रा पाक इत्यादि। यद्यपि 'आतो लोपः इटि च' इत्याकारलोपे कृते श्रादीनां विशश्रतुरित्येवमादीनि रूपाणि सिध्यन्तीति, तथाप्यर्थभेदो भवति; तदाऽयुक्तमस्य प्रत्याख्यानमित्याशङ्क्यानेकार्थत्वाद्धातूनामित्युक्तम्। तथा च सतीत्यादिना प्रत्याख्यानं प्रत्याचष्टे। यदि सूत्रस्य प्रत्याख्यानं क्रियते, क्सौ कृते विशश्र्वानिति रूपं

साधयन्ति । तथा च सति क्वसौ विशश्रृवानित्येतद्रूपं न स्यात् ॥

केऽणः ॥ १३ ॥

के प्रत्यये परतोऽणो ह्रस्वो भवति । ज्ञका । कुमारिका । किशोरिका ।

अण इति किम् ? गोका । नौका ।

राका, धाकेत्यत्र 'उणादयो बहुलम्' इति ह्रस्वो न भवति । 'न कपि' इति प्रतिषेधसामर्थ्यात्कनोऽपि सानुबन्धकस्य ग्रहणमिह भवति ॥

न कपि ॥ १४ ॥

कपि प्रत्यये परतोऽणो ह्रस्वो न भवति । बहुकुमारीकः । बहुवधूकः । बहुलक्ष्मीकः ।

पदमञ्जरी

तथा सतीत्यादिना प्रत्याख्यानं प्रत्याचष्टे । तत्र शृणातेः क्वसौ—विशशर्वानिति, श्रातेस्तु—विशश्रिवानिति । तस्माद् ह्रस्व एव विकल्पनीय इत्यर्थः ॥

केऽणः ॥ *ज्ञकेति* । 'भस्त्रैषाजाज्ञा' इतीत्त्वप्रतिषेधः ।

गोकेति । 'अणिति पूर्वेण णकारेण प्रत्याहारः' इति 'लण्' इत्यत्र प्रतिपादितम् । *राका, धाकेति* । 'कृदाधारार्चिकलिभ्यः कः' । *कनोऽपीति* । सानुबन्धकस्योपलक्षणमेतत्, 'ओर्देशे ठञ्', नैषादकर्षुकः ॥

न कपि ॥ *बहुकुमारीक* इत्यादौ 'नद्यृतश्च' इति कप् ।

न्यासः

न सिध्यति, तथा हि—यदि शृणातेर्ह्रस्वो न क्रियते, तदा विशशर्वानिति रूपं स्यात् । अथ श्रातेः, विशश्रिवानिति । तस्मादयुक्तमस्य प्रत्याख्यानम् ॥

केऽणः ॥ अणिति पूर्वेण णकारेण प्रत्याहारग्रहणम्; अन्यथा 'केऽणः' इत्येवं ब्रूयात् । अथ वा-अच इत्येतदपि न ब्रूयात्, अच एव हि ह्रस्वदीर्घप्लुता भवन्ति । ज्ञकेति । जानातीति ज्ञा, 'इगुपधज्ञाप्रीकिरः कः' इति कः, तदन्ताट्टाप् । अज्ञाता ज्ञेति 'प्रागिवात् कः' । अथ वा-अनुकम्पिता ज्ञेति 'अनुकम्पायाम्' इति कन्, कनि कृते तदन्ताट्टाप् ।

अथेह कस्मान्न भवति—'कृदाधारार्चिकलिभ्य कन्' इति रातेर्धातेश्च कन्, तदन्ताट्टाप्—राका, धाकेत्यादि । सुबोधम् । निरनुबन्धकस्येह ग्रहणान्निरनुबन्धकपरिभाषया कनो ग्रहणेन भवितव्यमिति कस्यचिद् भ्रान्तिः स्यात्, अतस्तां निराकर्तुमाह—न कपीत्यादि । यद्येषा परिभाषोपतिष्ठते, तदा 'न कपि' इति प्रतिषेधोऽनर्थकः स्यात् । सानुबन्धकत्वादेव कपो ग्रहणं न भविष्यतीत्यभिप्रायः ॥

न कपि ॥ बहुकुमारीक इति । बह्व्यः कुमार्यो यस्य सः । 'नद्यृतश्च' इति कप्, अनुबन्धलोपः ।

'गोस्त्रियोरुपसर्जनस्य' इत्ययमपि ह्रस्वः कपि न भवति। समासार्थे ह्युत्तरपदे कपि कृते पश्चात् कबन्तेन सह समासेन भवितव्यमिति स्त्रीप्रत्ययान्तसमासप्रातिपदिकं न भवति ॥

पदमञ्जरी

अथात्रास्मिन्प्रतिषिद्धे उपसर्जनह्रस्वत्वं कस्मान्न भवति ? अत एव प्रतिषेधात्। नायमस्य ह्रस्वस्य प्रतिषेधः, किं तर्हि ? अनन्तरस्य 'केऽणः' इत्यस्य। कुत एतत् ? 'अनन्तरस्य विधिर्वा भवति प्रतिषेधो वा' इति। एवं तर्ह्याह—*अयं कपि ह्रस्वो न भवतीति*। यदि चोपसर्जनह्रस्वत्वं स्यात्, वचनमिदमनर्थकं स्यात्। अतो वचनसामर्थ्याद्यच्च यावच्च ह्रस्वत्वं तस्य प्रतिषेधो भविष्यति। अस्ति वचनस्यावकाशो यत्रोपसर्जनह्रस्वत्वं न प्राप्नोति, अस्त्रीप्रत्यये—बहुयवागूकः, बहुलक्ष्मीक इति, स्त्रीप्रत्यये उपसर्जनह्रस्वत्वं स्यादेव। तत्राह—*गोस्त्रियोरुपसर्जनस्येत्ययमपीति*। कुतः ? इत्यत आह—*समासार्थे हीति*। 'समासान्ताः' इत्यत्रान्तशब्दोऽवयववचनः। कथं च कप्समासावयवो भवति ? यदि तेन सह समासो भवति। कथं च तेन समासो भवति ? यद्यकृत एव समासे तदर्थादुत्तरपदात् कब्भवति, पश्चात्तदन्तेन समासः।

न्यासः

अथात्रास्मिन् ह्रस्वत्वे प्रतिषिद्ध उपसर्जनह्रस्वत्वं कस्मान्न भवति ? अत एव प्रतिषेधान्न भविष्यतीति चेद् ? न; 'अनन्तरस्य विधिर्वा प्रतिषेधो वा' इत्यनन्तरस्यैव ह्रस्वस्य ह्ययं प्रतिषेधो न सर्वस्य। कपीति वचनसामर्थ्यादुपसर्जनह्रस्वत्वमिति न भविष्यतीति चेद् ? यत्र ह्युपसर्जनह्रस्वत्वस्य प्राप्तिरेव नास्ति—बहुयवागूकः, बहुलक्ष्मीक इति, तत्र वचनस्य चरितार्थत्वाद्, न ह्यत्रोपसर्जनह्रस्वत्वस्य प्राप्तिरस्ति, 'गोस्त्रियोरुपसर्जनस्य' इति ह्रस्वशासने स्त्रीशब्देन स्त्र्यधिकारविहितानां प्रत्ययानां टाबादीनां ग्रहणात्। तस्माद् बहुकुमारीक इत्यत्रोपसर्जनस्य ह्रस्वत्वेन भवितव्यमित्यत आह—गोस्त्रियोरुपसर्जनस्येत्यादि। कस्मान्न भवति ? इत्याह—समासार्थे हीत्यादि। उपसर्जनह्रस्वत्वं हि स्त्रीप्रत्ययान्तस्य समासप्रातिपदिकस्य विधीयते, तद्विधाने 'ह्रस्वो नपुंसके प्रातिपदिकस्य' इत्यतः प्रातिपदिकग्रहणानुवृत्तेः समासप्रातिपदिकस्यैव स्त्रीप्रत्ययान्तस्योपसर्जनह्रस्वः स्यात्। न च बहुकुमारीक इत्यादौ स्त्रीप्रत्ययान्तं समासंप्रातिपदिकं भवति; यस्मात् 'समासान्ताः' इत्यधिकार एवायं कब् विधीयते। 'समासान्ताः' इत्यत्रान्तग्रहणस्यैतत् प्रयोजनम्—समासस्यान्तोऽवयवो यथा स्यादिति, स च कथं समासस्यावयवो भवति ? यदि तेन सह समाससंज्ञा भवति। कथञ्च तेन समाससंज्ञा भवति ? यद्यकृते समासे समासार्थादुत्तरपदात् कब्भवति, पश्चात् कबन्तेन समासो भवति, नान्यथा। तस्मात्

आपोऽन्यतरस्याम् ॥ १५ ॥

आबन्तस्याङ्गस्य कपि ह्रस्वो न भवत्यन्यतरस्याम् । बहुखट्वाकः, बहुखट्वकः । बहुमालाकः, बहुमालकः ॥

ऋदृशोऽङि गुणः ॥ १६ ॥

ऋवर्णान्तानां दृशेश्च अङि परतो गुणो भवति । शकलाङ्गुष्ठकोऽकरत् । अहं तेभ्योऽकरं नमः । असरत् । आरत् । जरा । दृशेः—अदर्शत्, अदर्शताम्, अदर्शन् ॥

पदमञ्जरी

ननु च कपः पूर्वं सुबन्तम्, तत्कथं कबन्तेन समासः ? वचनात्समासान्तेष्व-सुबन्तेन समासः । अपर आह—'उत्तरपदे या विभक्तिस्तस्याश्च या प्रकृति-स्तयोर्मध्ये विकरणवत्समासान्तः, तन्मध्यपतितस्य तद्ग्रहणेन ग्रहणात्सुबन्तेन समासः' इति; एवं वदतो दोषः; बहुचर्मिकेत्यादौ 'प्रत्ययस्थात्' इतीत्वं न स्यात् । किं कारणम् ? कात्परः सुप्, ततः परष्टाप्, यथा—बहुपरिव्राजका मथुरेति । यदि कपि कृते पश्चात्तदन्तेन समासः, किमायातम् ? इत्यत आह—*स्त्रीप्रत्ययान्तं समासप्रातिपदिकं न भवतीति* । 'गोस्त्रियोः' इत्यत्र प्रातिपदिकस्येति वर्त्तते, स्त्रीप्रत्ययान्तस्य च प्रातिपदिकत्वं समासे सति, न चोक्ते प्रकारे कपः पूर्वभागस्य समासत्वं प्रातिपदिकत्वं वा समस्ति, तस्मान्नोपसर्जनह्रस्वत्वमिति ॥

ऋदृशोऽङि गुणः ॥ 'ऋ' इति वर्णग्रहणम्; व्याख्यानात् । अकरदित्यादौ 'कृमृदृरुहिभ्यश्छन्दसि' इति च्लेरङ् । *असरदिति* । 'सर्तिशास्त्यर्तिभ्यश्च' इत्यङ् । *अदर्शदिति* । 'इरितो वा' इत्यङ् । गुणग्रहणं किम्, नाकार एवोच्येत—'ऋदृशोऽङः' इति ? नैवं शक्यम्; दृशेरन्त्यस्यात्वं स्यात्, गुणग्रहणाच्चिको भवति । यदि त्वण् इत्यनुवर्त्तते, शक्यं गुणग्रहणमकर्त्तुम् । तथा तु न कृतमित्येव ॥

न्यासः

समासान्ताधिकारे कपो विधानात् समासार्थादुत्तरपदात् कपि कृते पश्चात् समासेन भवितव्यम् । ततश्च स्त्रीप्रत्ययान्तमिह समासप्रातिपदिकं न भवतीति न भवत्युपसर्जनह्रस्वत्वम् ॥

आपोऽन्यतरस्याम् ॥ बहुखट्वाक इति । 'शेषाद् विभाषा' इति कप् ॥

ऋदृशोऽङि गुणः ॥ 'क्ङिति च' इति प्रतिषेधे प्राप्तेऽयं गुणो विधीयते । अकरदिति । कृञो लुङ्, च्लिः, तिप्, 'कृमृदृरुहिभ्यश्छन्दसि' इति च्लेरङ् । असरदिति । 'सृ गतौ' । आरदिति । 'ऋ गतिप्रापणयोः', 'सर्त्तिशास्त्यर्तिभ्यश्च' इति च्लेरङ्, अचेरजादित्वादाटि कृते 'आटश्च' इति वृद्धिः । अदर्शदिति । 'इरितो वा'

अस्यतेस्थुक् ॥ १७ ॥

अस्यतेरङ्गस्य थुगागमो भवत्यङि परतः । आस्थत्, आस्थताम्, आस्थन् ॥

श्वयतेरः ॥ १८ ॥

श्वयतेरङ्गस्याकारादेशो भवत्यङि परतः । अश्वत्, अश्वताम्, अश्वन् ॥

पतः पुम् ॥ १९ ॥

पतेरङ्गस्य पुमागमो भवत्यङि परतः । अपप्तत्, अपप्तताम्, अपप्तन् ॥

वच उम् ॥ २० ॥

वचेरङ्गस्य अङि परत उमागमो भवति । अवोचत्, अवोचताम्, अवोचन् ॥

शीङः सार्वधातुके गुणः ॥ २१ ॥

पदमञ्जरी

अस्यतेस्थुक् ॥ *आस्थदिति* । 'अस्यतिवक्तिख्यातिभ्योऽङ्' ॥
श्वयतेरः ॥ *अश्वदिति* । 'जॄस्तम्भु' इत्यादिनाङ् ॥
पतः पुम् ॥ *अपप्तदिति* । लृदित्वादङ् ॥
शीङः सार्वधातुके गुणः ॥ अनुबन्धनिर्देशो यङ्लुकि मा भूदिति—शेशीतः,

न्यासः

इत्यङ् । अथ गुणग्रहणं किमर्थम् , अकार एव नोच्येत ? नैवं शक्यम्; अकार इत्युच्यमाने इशेरन्त्यस्य स्यात् । गुणग्रहणे तु सति संज्ञाविधाने नियम इतीक एव स्थाने भवति ।

अस्यतेस्थुक् ॥ आस्थदिति । 'असु क्षेपणे', 'अस्यतिवक्तिख्यातिभ्योऽङ्' इति च्लेरङादेशः ।

श्वयतेरः ॥ अश्वदिति । 'टुओश्वि गतिवृद्ध्योः' । जॄस्तम्भुम्रुचु' इत्यादिनाङ्, द्वयोरकारयोः पररूपत्वम् ॥

पतः पुम् ॥ अपप्तदिति । 'शल हुल पत्लृ गतौ', पुषादिनाङ् । मकारो देशविध्यर्थः ॥

वच उम् ॥ अवोचदिति । 'वच परिभाषणे', 'अस्यतिवक्तिख्यातिभ्यः' इत्यादिनाङ् । मकारस्य तदेव प्रयोजनम् ।

शीङः सार्वधातुके गुणः ॥ अप्राप्तविषयत्वाद् गुणविधानस्य ङिति सार्वधातुक एतद्विधानम् । पिति तु सामान्यलक्षणेनैव गुणः सिद्धः । लोट, 'आडुत्तमस्य पिच्च'

शीङोऽङ्गस्य सार्वधातुके परतो गुणो भवति। शेते, शयाते, शेरते। सार्वधातुक इति किम्? शिश्ये॥

अयङ् यि क्ङिति॥ २२॥

यकारादौ क्ङिति प्रत्यये परतः शीङोऽङ्गस्य 'अयङ्'—त्ययमादेशो भवति। शय्यते। शाशय्यते। प्रशय्य। उपशय्य।

यीति किम्? शिश्ये। क्ङितीति किम्? शेयम्॥

पदमञ्जरी

शेश्यतीति। 'शीङ एः' इत्युच्यमाने सानुबन्धकात् षष्ठ्युच्चारिता, अनुबन्धश्च निवृत्तिधर्मा, तस्य लोपेन निवृत्तौ प्राप्तायामयमन्यः प्रकारो विज्ञायेत, नास्य लोपो निवर्त्तकः, किं तर्हि? एकार इति। गुणग्रहणं त्विकं निवर्त्तयति। ङकारस्तु स्वेनैव हेतुना निवर्त्तते। तस्माद् गुणग्रहणम्॥

अयङ् यि क्ङिति॥ *शय्यत इति*। यक्। *शाशय्यत इति*। यङ्, परत्वान्नित्यत्वाच्चायङादेशे कृते द्विर्वचनम्। *प्रशय्येति*। ल्यप्॥

न्यासः

इत्यादि—शयै शयावहै इति। तस्माद् यत्र गुणो न प्राप्नोति तत्र विधीयते। शेरत इति। अदादित्वाच्छपो लुक्, 'आत्मनेपदेष्वनतः' इति झकारस्यादादेशः। अत्र 'शीङो रुट्' इति रुडागमो भवति।

शिश्य इति। लिट्, 'लिट् च' इत्यार्धधातुकसंज्ञा, उत्तमपुरुषस्यैकवचनम्, प्रथमपुरुषस्यैकवचनं वा। यदा प्रथमपुरुषस्यैकवचनं तदेश्, पूर्ववदेव द्विर्वचनम्, 'एरनेकाचोऽसंयोगपूर्वस्य' इति यणादेशः; अन्यदेट्, टेरेत्त्वम्। अथ गुणग्रहणं किमर्थम्, न 'शीङः सार्वधातुके एत्' इत्येवोच्येत? एवं मन्यते—'शीङः' इति सानुबन्धकनिर्देशे षष्ठ्युच्चारिता, निवृत्तिधर्मा चानुबन्धः, तस्येत्संज्ञायां लोपेन निवृत्तौ प्राप्तायामयमन्यप्रकारो निवृत्तेर्विज्ञायेत। तस्य नान्येत्संज्ञा निवर्त्तिका, किं तर्हि? एकारः। एवं तर्हि ङकारस्य स्थान एकार आपद्येत। तस्माद् गुणग्रहणं त्विकमुपस्थापयति। ङकारस्तु तेनैव हेतुना निवर्त्तत इति। यद्येवम्, ङकारो नोच्चारयिष्यते, 'शियः' इति निर्देशः करिष्यते? नैव शक्यम्; एवं हि निर्देशे सति यङ्लुक्यपि स्यात्—शेशीतः, शेश्यतीति॥

अयङ् यि क्ङिति॥ शय्यत इति। 'सार्वधातुके यक्'। शाशय्यत इति। यङ्, परत्वान्नित्यत्वाच्च द्विर्वचनात् प्रागयङादेशः, ततः शय्येत्यस्य द्विर्वचनम्, 'दीर्घोऽकितः' इत्यभ्यासस्य दीर्घत्वम्। प्रशय्येति। 'समानकर्तृकयोः पूर्वकाले क्त्वा,' 'कुगतिप्रादयः' इति समासः, 'समासेऽनञ्पूर्वे क्त्वो ल्यप्'। शेयमिति। 'अचो यत्' शय्येति। 'संज्ञायां समजनि' इत्यादिना क्यप्॥

उपसर्गाद्ध्रस्व ऊहतेः ॥ २३ ॥

उपसर्गादुत्तरस्य ऊहतेरङ्गस्य ह्रस्वो भवति यकारादौ क्ङिति प्रत्यये परतः । समुह्यते । समुह्य गतः । अभ्युह्यते । अभ्युह्य गतः ।

उपसर्गादिति किम् ? ऊह्यते । ऊहतेरिति किम् ? समीह्यते ।

'यि' इत्येव—समूहितम् । 'क्ङिति' इत्येव—समूह्योऽयमर्थः । 'अणः' इत्येव—आ + ऊह्यते=ओह्यते । समोह्यते ॥

एतेर्लिङि ॥ २४ ॥

पदमञ्जरी

उपसर्गाद्ध्रस्व ऊहतेः ॥ ङितोऽसम्भवादुदाहरणं न प्रदर्शितम् । यङस्तावदजादित्वादसम्भवः । यासुटोऽपि शपा व्यवधानात् । आशिषि तु किदेव यासुट् । एवं चोहतेर्दीर्घप्रयोगनिवृत्त्यर्थं वचनम् । *समुह्यत* इत्यादिकं तु रूपं वहेरेव सम्प्रसारणे कृते सिद्धम् । अनेकार्थत्वाद्धातूनामर्थभेदोऽप्यकिञ्चित्करः । *आ ऊह्यत इति* । नेदं लौकिकं वाक्यं प्रयोगार्हम्, न हि तत्र धातूपसर्गयोरसंहितास्ति; 'संहितैकपदे नित्या नित्या धातूपसर्गयोः' इति स्मरणात् । तस्मादलौकिकेन प्रक्रियावाक्येनाङः प्रश्लेषः प्रदर्श्यत इति ह्रस्वत्वं न कृतम्; लौकिकप्रयोगसम्पादनपरत्वाच्छास्त्रस्य । अन्ये त्वत्रापि ह्रस्वत्वं पठन्ति । *ओह्यत इति* । अत्रैकादेशे कृते व्यपवर्गाभावाद् ह्रस्वाभावः, 'उपसर्गादूहतेः' इत्युभयत आश्रयणादन्तादिवद्भावोऽपि नास्ति । *समोह्यत इति* । अत्रैकादेशस्यादिवद्भावात्समः परस्य ह्रस्वत्वप्रसङ्गः । 'अणः' इत्यनुवृत्तेस्तु न भवति, पूर्वणैव णकारेण प्रत्याहारः । एवं च रूपाश्रयोऽयं विधिरिति ताद्रूप्यानतिदेशाद् ह्रस्वाभावः ॥

न्यासः

उपसर्गाद्ध्रस्व ऊहतेः॥ समुह्य गत इति । 'ऊह वितर्के' । यद्यपि वहेरपि यजादित्वात् किति संप्रसारणेनैतत् सिध्यति, तथाप्यूहेरपि दीर्घस्याश्रवणं यथा स्यादित्येवमर्थमिदं ह्रस्वविधानम् ।

समीह्यत इति । 'ईह चेष्टायाम्' ।

समूहित इति । क्तः । **समूह्योऽयमर्थ इति ।** 'ऋहलोर्ण्यत्' । **अण इत्येवेत्यादि ।** 'केऽणः' इत्यतोऽण्ग्रहणमनुवर्त्तते । आ उह्यते ओह्यते, समोह्यत इति । ह्रस्वत्वं न भवति । यद्यण्ग्रहणमनुवर्त्तते, तदा ह्रस्वविधानमनर्थकं स्यात्, उपसर्गादूहतेरुदिति वक्तव्यम् ? नानर्थकम्; उत्तरार्थत्वात्—'एतेर्लिङि' इति वक्ष्यति, तत्र 'ह्रस्वः' इत्येतस्यानुवृत्तिर्यथा स्यात् ॥

एतेरङ्गस्योपसर्गादुत्तरस्य लिङि यकारादौ क्ङिति परतो ह्रस्वो भवति । उदियात् । समियात् । अन्वियात् । आशिषि लिङि 'अकृत्सार्वधातुकयोः' इति दीर्घत्वे कृते ह्रस्वोऽनेन भवति ।

उपसर्गादित्येव—ईयात् । 'अणः' इत्येव—आ + ईयात्=एयात् । समेयात् ॥

अकृत्सार्वधातुकयोर्दीर्घः ॥ २५ ॥

अकृद्यकारे असार्वधातुकयकारे च क्ङिति परतोऽजन्तस्याङ्गस्य दीर्घो भवति । भृशायते । सुखायते । दुःखायते । चीयते, चेचीयते । स्तूयते, तोष्टूयते । चीयात् । स्तूयात् ।

पदमञ्जरी

एतेर्लिङि ॥ *आशिषि लिङीत्यादिना* सूत्रस्य विषयं दर्शयति । सार्वधातुके हि लिङि दीर्घत्वमिणो न सम्भवति । ननु च सवर्णदीर्घत्वे सति सम्भवति— अभीयान्, प्रतीयान, परीयादिति, नात्र ह्रस्वत्वेन भवितव्यम्; किं कारणम् ? 'उपसर्गादितेः' इत्युभयत आश्रयणादन्तादिवद्भावाभावात् । *आ+ईयादित्यादि* आ + ऊढ़त इत्यादिना व्याख्यातम् ॥

अकृत्सार्वधातुकयोर्दीर्घः ॥ *अकृद्यकार इति* । यकारमात्रस्य प्रत्ययस्यासम्भवाद्- कृति असार्वधातुके च यकारादावित्यर्थः । *भृशायत इति* । 'भृशादिभ्यो भुव्यच्वेः' इति क्यङ् । *सुखायत इति* । 'सुखादिभ्यः कर्तृवेदनायाम्' । *चीयत इति* । यक् । *चेचीयत इति* । यङ् । *तोष्टूयत इति* । 'शर्पूर्वाः खयः' । *चीयादिति* । आशिषि लिङ् ।

न्यासः

एतेर्लिङि ॥ उदियादिति । 'इण् गतौ', आशिषि लिङ्, 'स्कोः संयोगाद्योरन्ते च' इति सकारलोपः । अभीयादिति । सवर्णदीर्घत्वेऽकृते ह्रस्वः । आशिषि लिङीत्यादिना सूत्रस्य विषयं दर्शयति । सार्वधातुके हि लिङि दीर्घत्वमिणो न सम्भवतीति नात्रास्यो- पयोगः । यत्राकृत्सार्वधातुकयोर्दीर्घत्वमापद्यते, तत्र दीर्घत्वे कृतेऽनेन ह्रस्वो भवति ॥

अकृत्सार्वधातुकयोर्दीर्घः ॥ भृशायत इति । 'भृशादिभ्यो भुव्यच्वेर्लोपश्च', 'हलः' इति क्यङ् । सुखायत इति । 'सुखादिभ्यः कर्तृवेदनायाम्' इति क्यङ् । चीयत इति । कर्मणि लकारः, 'सार्वधातुके यक्' । चेचीयत इति । 'गुणो यङ्लुकोः' इत्यभ्यासस्य गुणः । तोष्टूयत इति । 'ष्टुञ् स्तुतौ', 'शर्पूर्वाः खयः' इति खयः शेषः । चीयात, स्तूया- दिति । आशिषि लिङ् ।

अकृदिति किम्? प्रकृत्य। प्रहृत्य। परत्वाद्दीर्घत्वेन तुको बाधः स्यात्।

असार्वधातुक इति किम्? चिनुयात्। सुनुयात्।

'क्ङिति' इत्येव—उरुया। धृष्णुया॥

च्वौ च॥ २६॥

च्विप्रत्यये परतोऽजन्तस्याङ्गस्य दीर्घो भवति। शुचीकरोति। शुचीभवति। शुचीस्यात्। पटूकरोति। पटूभवति। पटूस्यात्॥

रीङ् ऋतः॥ २७॥

ऋकारान्तस्याङ्गस्य अकृद्यकारेऽसार्वधातुके यकारे च्वौ च

पदमञ्जरी

निश्चित्य, प्रस्तुत्येति। ल्यबयं कृत्संज्ञकः। ननु चाजन्तस्य दीर्घो विधीयते, इह च तुकि कृतेऽनजन्तत्वाद्दीर्घो न भविष्यति? इत्यत आह—*परत्वादिति*। तुकोऽवकाशः—अग्निचित्, सोमसुत्; दीर्घस्यावकाशः—चीयते, स्तूयते; निश्चित्य, प्रस्तुत्येत्यत्र परत्वात्तुग् दीर्घत्वेन बाध्यते। प्रायेण तु *प्रकृत्य, प्रहृत्येति* पाठः, तत्रोत्तरसूत्रेण रीङः प्रसङ्गाद् दीर्घत्वेन तुको बाधः स्यादित्ययुक्तं स्यात्। आद्यप्राप्त्यभिप्रायेण वा व्याख्येयम्। *चिनुयादिति*। विध्यादिलिङ्।

उरुया, धृष्णुयेति। 'सुपां सुलुक्' इत्यादिना यादेशः॥

न्यासः

प्रकृत्येति। पूर्ववल्ल्यप्। स च 'कृदतिङ्' इति कृत्संज्ञकः। ननु च दीर्घश्रुत्याऽजित्येतस्मिन्नुपस्थिते तेनाङ्गं विशिष्यते, तत्र विशेषणेन च तदन्तविधिरित्यजन्तस्याङ्गस्य दीर्घत्वेन भवितव्यमिति, इह 'ह्रस्वस्य पिति कृति' तुकि कृतेऽजन्तता नास्ति, ततश्चानजन्तत्वादेव दीर्घत्वं न भविष्यति, किमेतन्निवृत्त्यर्थेनाकृद्ग्रहणेन? इत्यत आह—परत्वादित्यादि। तुकोऽवकाशः—अग्निचिदिति, दीर्घस्यावकाशः—चीयत इति; प्रकृत्य, प्रहृत्य—इत्यत्रोभयप्राप्तौ सति, असत्यकृद्ग्रहणे परत्वाद् दीर्घत्वेन तुग्बाध्येत। तस्मादकृद्ग्रहणं कर्तव्यम्।

चिनुयादिति। विध्यादिलिङ्, स च 'तिङ्शित्सार्वधातुकम्' इति सार्वधातुकसंज्ञकः।

उरुया, धृष्णुयेति। उरु-धृष्णुशब्दयोस्तृतीयैकवचने 'सुपां सुलुक्' इत्यादिना याभावः॥

च्वौ च॥ शुचीकरोतीति। 'अभूततद्भावे' इत्यादिना च्विः। चकारः पूर्वापेक्षया समुच्चयार्थः॥

रीङृतः॥ यिग्रहणमनुवर्तते, अकृत्सार्वधातुकयोरिति च। मात्रीयतीति। 'सुप

परतः 'रीङ्'—इत्ययमादेशो भवति। मात्रीयति, मात्रीयते। पित्रीयति, पित्रीयते। चेक्रीयते। मात्रीभूतः।

'क्ङिति' इत्येतन्निवृत्तम्, तेनेहापि भवति—पितुरागतं पित्र्यम्। ऋत इति तपरकरणं किम्? चेकीर्यते। निजेगिल्यते॥

पदमञ्जरी

रीङ् ऋतः॥ पित्र्यमिति। 'पितुर्यच्च' इति यत्प्रत्ययः, रीङादेशे कृते यस्येतिलोपः।

कथं पुनः 'क्ङिति' इत्यनुवर्त्तमानेऽत्र रीङादेशो भवति? अत आह—*क्ङितीत्येतदिह निवृत्तमिति*।

चेकीर्यत इति। 'कॄ विक्षेपे' यङ्, 'ॠत इद्धातोः', 'हलि च' इति दीर्घः। *जेगिल्यत इति*। अत्र 'ग्रो यङि' इति लत्वे कृते रेफाभावाद् दीर्घाभावः। अथ रीङिति किमर्थम्, न रिङेवोच्येत, 'अकृत्सार्वधातुकयोः', 'च्वौ च' इति दीर्घो भविष्यति, तत्रायमप्यर्थः—उत्तरत्र रिङ्ग्रहणं न कर्त्तव्यं भवति; तथा यग्लिङोरपि ग्रहणं न कर्त्तव्यं भवति, 'शे च' इत्येव वक्तव्यं चकारादकृत्सार्वधातुकयकारे च? यद्येवम्, यथा मात्रीयतीत्यादौ दीर्घो भवति, तथा यग्लिङोरपि स्यात्—क्रियते, क्रियादिति। अथ तत्र नाप्राप्ते दीर्घे रिङि विधीयमानो दीर्घत्वं बाधत इति उच्येत; तर्हि क्यजादिष्वपि बाधेत। अथ मतम्—ऋवर्णदीर्घत्वं तावद्बाध्यताम्, रिङस्तु कथं बाध्यते, न हि तत्र नाप्राप्ते दीर्घे स आरभ्यत इति?

न्यासः

आत्मनः क्यच्'। पित्रीयत इति। 'कर्तुः क्यङ् सलोपश्च' इति क्यङ्। चेक्रीयत इति। करोतेर्यङ्। पित्र्यमिति। 'पितुर्यच्च' इति यत् प्रत्ययः, रीङादेशे कृते 'यस्येति च' इतीकारलोपः।

कथं पुनः क्ङितीत्युच्यमाने तत्रादेशो भवति? इत्याह—क्ङितीत्येतदिह निवृत्तमिति। यद्येवं यिग्रहणस्यापि निवृत्तिः प्राप्नोति, तदेकयोगनिर्दिष्टत्वात्? नैतदस्ति; स्वरितत्वप्रतिबद्धा हि शब्दानामनुवृत्तिः। इह च यिग्रहणस्यैव स्वरितत्वं प्रतिज्ञायत इति तदेवानुवर्त्तते, क्ङिद्ग्रहणस्य स्वरितत्वं न प्रतिज्ञायत इति न तदनुवर्त्तते।

चेकीर्यत इति। 'कॄ विक्षेपे', 'ॠत इद्धातोः' इतीत्वे रपरत्वम्, 'हलि च' इति दीर्घः। निजेगिल्यत इति। 'गॄ निगरणे', 'लुपसद' इत्यादिना यङ्, 'ग्रो यङि' इति लत्वं रेफस्य। अथ दीर्घग्रहणं किमर्थम्, न रिङित्येवोच्येत, 'अकृत्सार्वधातुकयोः' इति दीर्घत्वेनैव सिद्धमिति, तत्रायमप्यर्थः—उत्तरसूत्रे पुना रिङ्ग्रहणं न कर्त्तव्यं भवति, एतदेव हि तत्रानुवर्त्तिष्यते? न सिध्यति; नाप्राप्ते दीर्घत्वे रिङारभ्यमाणस्तस्य बाधकः स्यात्। भवतु नाम ऋकारस्य यो दीर्घस्तस्य बाधकः, यस्तु कृत आदेशे स्थान्यन्तरस्य

रिङ् शयग्लिङ्क्षु ॥ २८ ॥

ऋकारान्तस्याङ्गस्य श, यक्–इत्येतयोर्लिङि च यकारादावसार्वधातुके परतः 'रिङ्' इत्ययमादेशो भवति । श–आद्रियते, आध्रियते। यक्–क्रियते, ह्रियते । लिङ्–क्रियात् । ह्रियात् ।

रिङ्वचनं दीर्घनिवृत्त्यर्थम् ।

'असार्वधातुके' इत्येव–बिभृयात् । 'यि' इत्येव–कृषीष्ट, हृषीष्ट ॥

गुणोऽर्तिसंयोगाद्योः ॥ २९ ॥

पदमञ्जरी

यग्लिङोरपि तर्हि न बाधेत। तस्मात्क्यजादिषु दीर्घस्य, यग्लिङोस्तु ह्रस्वस्य श्रवणं यथा स्यादिति पृथगादेशद्वयं वक्तव्यम् ॥

रिङ् शयग्लिङ्क्षु ॥ यिग्रहणमकृत्सार्वधातुकग्रहणं चानुवर्त्तमानं सम्भवव्यभिचाराभ्यां लिङ एव विशेषणम्, न शयकोः । *आद्रियते, आध्रियत इति* । 'दृङ् आदरे', 'धृङ् अवस्थाने', तुदादित्वाच्छः, रिङि कृते इयङादेशः । *रिङ्वचनं दीर्घनिवृत्त्यर्थमिति* । रिङि कृते 'अकृत्सार्वधातुकयोः' इति दीर्घत्वं प्राप्नोति, तस्यापि निवृत्त्यर्थमिति भावः ॥

गुणोऽर्तिसंयोगाद्योः ॥ 'ऋ गतिप्रापणयोः' भ्वादिः, 'ऋ सृ गतौ' जौहोत्यादिकः–द्वयोरप्ययं छान्दसत्वाल्लुका निर्देशः; ऋच्छतीति निर्देशे इयर्त्तेर्न स्यात्, इयर्त्तीति निर्देशे ऋच्छतेर्न स्यात् । ऋग्रहणमेव तु न कृतम्, वैचित्र्यार्थम् । न

न्यासः

प्राप्नोति तस्य कथं बाधकः, न ह्यस्मिन् प्राप्ते रिङारभ्यते ? एवं तर्हि मन्दधियां सुखप्रतिपत्त्यर्थं दीर्घोच्चारणम् । ङकारोऽन्त्यादेशार्थः ॥

रिङ् शयग्लिङ्क्षु ॥ अत्रापि यिग्रहणम्, 'अकृत्सार्वधातुकम्' चानुवर्त्तते । तत्र सम्भवव्यभिचाराल्लिङ एव विशेषणम्, न शयकोः । आद्रियते, आध्रियत इति । 'दृङ् आदरे', 'धृङ् अवस्थाने', आङ्पूर्वः, तुदादित्वाच्छः । क्रियादिति । 'आशिषि लिङ्' । बिभृयादिति । अत्र विध्यादिलिङ्, जुहोत्यादित्वात् श्लुः, 'श्लौ' इति द्विर्वचनम्, 'भृञामित्' इतीत्त्वमभ्यासस्य । कृषीष्टेति । 'आशिषि लिङ्' । 'उश्च' इति कित्त्वाद् गुणाभावः ॥

गुणोऽर्त्तिसंयोगाद्योः ॥ 'ऋ गतिप्रापणयोः', 'ऋ सृ गतौ'–इत्येतयोर्भौवादिकजौहोत्यादिकयोर्ग्रहणम् । 'छन्दोवत् सूत्राणि भवन्ति' इत्यतः 'बहुलं छन्दसि' इति शपो लुकं कृत्वाऽर्त्तीति निर्देशः कृतः; अन्यथा हि यद्यृच्छतीति निर्देशः क्रियेत, एवं सति जौहोत्यादिकस्य ग्रहणं न स्यात् । अथापीयर्त्तिनिर्देशः क्रियते, एवमपि भौवादिकस्य ग्रहणं न स्यात् । 'ऋ' इत्येतन्निर्देशस्तु न कृतः, वैचित्र्यार्थः । पूर्वेण रिङः प्राप्तस्यायमपवादः ।

ऋतो यकि लिङि इति वर्त्तते। 'श' इत्यत्रासम्भवान्निवृत्तम्। गुणो भवत्यर्तेः संयोगादीनामृकारान्तानां यकि परतो लिङि च यकारादावसार्वधातुके। अर्यते, अर्यात्। स्मर्यते, स्मर्यात्।

इह संस्क्रियते, संस्क्रियादिति सुटो बहिरङ्गलक्षणस्यासिद्धत्वाद्, अभक्तत्वाद्वा संयोगादित्वमङ्गस्य नास्तीति गुणो न प्रवर्त्तते।

'यि' इत्येव—स्वृषीष्ट। ध्वृषीष्ट। 'असार्वधातुके' इत्येव—इयृयात्॥

यङि च॥ ३०॥

यङि च परतः, अर्त्तेः संयोगादेश्च ऋतो गुणो भवति। अरा-

पदमञ्जरी

चैवमुच्यमाने वर्णग्रहणशङ्का? 'ऋतः' इत्यनुवृत्तेः। *श इत्येतदिहासम्भवान्निवृत्तमिति*। न ह्यर्त्तिः, संयोगादिर्वा धातुस्तुदादिषु पठ्यते।

संस्क्रियते, संस्क्रियादित्यत्र सुटि कृते संयोगाद्यङ्गमिति गुणप्रसङ्गः? इत्यत आह—*इहेति*। बहिरङ्गत्वं सुटो द्विपदाश्रयत्वात्, इदं तु 'पूर्वं धातुः साधनेन युज्यते' इत्याश्रित्योक्तम्। पक्षान्तरेऽप्याह—*अभक्तत्वाद्वेति*। *इयृयादिति*। विध्यादिलिङ्, शपः श्लुः, द्विर्वचनम्, 'अर्तिपिपर्त्योश्च' इत्यभ्यासस्येत्त्वम्, 'अभ्यासस्यासवर्णे' इतीयङ्। अकार एव वक्तव्ये गुणग्रहणं चिन्त्यप्रयोजनम्॥

यङि च॥ *घ्नीभाव इति*। प्रक्रियालाघवाय घकारोच्चारणम्, ह्नीभावविधौ 'अभ्यासाच्च' इति कुत्वे गौरवप्रसङ्गात्। *जेघ्नीयत इति*। दिग्यादेशेनेव घ्नीभा-

न्यासः

श इत्यसम्भवान्निवृत्तमिति। असम्भवस्त्वर्त्तिसंयोगाद्योरशविकरणत्वात्। अर्यत इति। यक्। अर्यादिति। आशिषि लिङ्।

अथ संस्क्रियते, संस्क्रियादित्यत्र कस्मान्न भवति, भवति हि करोतिरपि सुटि कृते संयोगाद्यङ्गम्? इत्यत आह—इहेत्यादि। बहिरङ्गत्वं तु सुटो द्विपदाश्रयत्वात्। गुणस्य पुनरन्तरङ्गत्वमेकपदाश्रयत्वात्। 'असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे' इति सुटोऽसिद्धत्वात् संयोगादित्वमङ्गस्य नास्ति। अथापि कथञ्चित् सुटः सिद्धत्वं स्यात्, एवमप्यभक्तत्वात् सुटः संयोगादित्वं नास्ति, अतो गुणो न प्रवर्त्तते। अङ्गाधिकारादङ्गावयवः संयोगो गृह्यते। न ह्यत्राभक्तत्वे सुटोऽङ्गावयवः संयोग उपपद्यते। इयृयादिति। 'ॠ गतौ', विध्यादिलिङ्। जुहोत्यादित्वाच्छपः श्लुः, 'श्लौ' इति द्विर्वचनम्, 'अर्तिपिपर्त्योश्च' इत्यभ्यासस्येत्त्वम्, 'अभ्यासस्यासवर्णे' इतीयङ्, 'लिङः सलोपोऽनन्त्यस्य' इति सलोपः।

'अर्त्तिसंयोगाद्योरत्' इति कर्त्तव्ये गुणग्रहणं वैचित्र्यार्थम्॥

यङि च॥ पूर्वेण प्राप्तस्य रीङोऽयमपवादः। अरार्यत इति। यङ्, गुणः, रपरत्वम्।

यते । सास्वर्यते । दाध्वर्यते । सास्मर्यते । अर्तेः 'अटचर्त्यशूर्णोतीनामुपसंख्यानम्' इति यङ् ।

'न न्द्राः संयोगादयः' इति द्विर्वचनप्रतिषेधो यकारस्य नेष्यते ।

❀ हन्तेर्हिंसायां यङि घ्नीभावो वक्तव्यः ❀ । जेघ्नीयते । हिंसायामिति किम् ? जङ्घन्यते ॥

ई घ्राध्मोः ॥ ३१ ॥

'घ्रा', 'ध्मा'—इत्येतयोर्यङि परत ईकारादेशो भवति । जेघ्रीयते । देध्मीयते ॥

अस्य च्वौ ॥ ३२ ॥

'ई' इति वर्तते । अवर्णान्तस्याङ्गस्य च्वौ परत ईकारादेशो भवति । शुक्लीभवति, शुक्लीस्यात् । खट्वीकरोति, खट्वीस्यात् ॥

क्यचि च ॥ ३३ ॥

पदमञ्जरी

वेन द्विर्वचनं न बाध्यते, विषयभेदात्—यङन्तस्य द्विर्वचनम्, प्रकृतिमात्रस्य घ्नीभावः । जङ्घन्यते इति । गत्यर्थोऽयम् ।

ई घ्राध्मोः ॥ ईकारविधावपि 'अकृत्सार्वधातुकयोर्दीर्घः' ।

अस्य च्वौ ॥ 'च्वौ च' इति दीर्घे सिद्धे ईकारविधानं प्रक्रियालाघवार्थम् ।

न्यासः

'अजादेर्द्वितीयस्य' इति द्विर्वचनम्, हलादिशेषः, 'दीर्घोऽकितः' इति दीर्घत्वम् । ननु चार्त्तेरहलादित्वाद् यङ् न प्राप्नोति ? इत्यत आह—अर्त्तेरित्यादि ।

भवतु नामोपसंख्यानाद् यङ्, रेफादेस्तु द्विर्वचनेन न भवितव्यम्, 'न न्द्राः संयोगादयः' इति प्रतिषेधात् ? इत्यत आह—न न्द्राः संयोगादय इति । उक्तं हि तत्र—यकारपरस्य रेफस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः । तस्माद्रेफादेर्य इत्येतस्य द्विर्वचनं भवति । जङ्घन्यत इति । 'नुगतोऽनुनासिकान्तस्य' इति नुक्, 'अभ्यासाच्च' इति कुत्वम् ॥

ई घ्राध्मोः ॥ अत्र दीर्घोच्चारणं किमर्थम्, दीर्घो यथा स्यात्, ह्रस्वो मा भूत् ? नैतदस्ति; ह्रस्वस्यापि हि विधाने 'अकृत्सार्वधातुकयोर्दीर्घः' इत्येवं सिध्यति, 'च्वौ च' इति यथायोगं दीर्घो भविष्यति ? एवं तर्ह्येतज्ज्ञापयति—'संज्ञापूर्वको विधिरनित्यः' इति । तेन स्वायम्भुवमिति सिद्धं भवति ॥

अस्य च्वौ ॥ 'च्वौ च' इति दीर्घस्यायमपवादः ॥

'अस्य' इति वर्त्तते । क्यचि परतोऽवर्णान्तस्याङ्गस्य ईकारादेशो भवति । पुत्रीयति । घटीयति । खट्वीयति । मालीयति । 'अकृत्सार्व-धातुकयोर्दीर्घः' इत्यस्यापवादः ।

पृथग्योगकरणमुत्तरार्थम् ॥

अशनायोदन्यधनाया बुभुक्षापिपासागर्धेषु ॥ ३४ ॥

अशनाय, उदन्य, धनाय—इत्येतानि निपात्यन्ते, बुभुक्षा, पिपासा, गर्ध—इत्येतेष्वर्थेषु । अशनायेति–अशनशब्दस्यात्वं क्यचि निपात्यते । अशनायतीति भवति, बुभुक्षा चेत् । अशनीयतीत्येवान्यत्र ।

उदन्येति–उदकशब्दस्य उदन्नादेशो निपात्यते । उदन्यतीति भवति, पिपासा चेत् । उदकीयतीत्येवान्यत्र ।

धनायेति–धनशब्दस्यात्वं निपात्यते । धनायतीति भवति, गर्ध-श्चेत् । धनीयतीत्येवान्यत्र ॥

नच्छन्दस्यपुत्रस्य ॥ ३५ ॥

पदमञ्जरी

क्यचि च ॥ *पृथग्योगकरणमुत्तरार्थमिति* । 'न छन्दस्यपुत्रस्य' इत्यादि क्यच्येव यथा स्यात्, च्वौ मा भूदिति ।

अशनायोदन्यधनाया बुभुक्षापिपासागर्धेषु ॥ *एतेष्वर्थेष्विति* । गम्यमानेषु । यस्तदानीमेव बुभुक्षमाणोऽशनमिच्छति तदत्रोदाहरणम् । यस्तु तदानीं क्षुधित एवोत्तरार्थमशनमिच्छति, तदत्र प्रत्युदाहरणम् ।

उदकीयतीति । स्नानाद्यर्थमुदकमिच्छतीत्यर्थः । *धनायतीति* । अभिलाषा-तिरेकः=गर्धः, सत्येव धने भूयोऽपि धनमिच्छतीत्यर्थः । *धनीयतीति* । दरिद्रः सन् धनमिच्छति ।

न्यासः

क्यचि च ॥ 'अकृत्सार्वधातुकयोर्दीर्घः' इत्यस्यायमपवादः । चकारः 'अस्य' इत्य-नुकर्षणार्थः । अथ पृथग्योगकरणं किमर्थम्, नास्य 'च्विक्यचोः' इत्येकयोग एव क्रिय-ताम् ? इत्यत आह—पृथग्योगकरणमित्यादि । 'न च्छन्दस्यपुत्रस्य' इत्येवमाद्युत्तरकार्यं क्यचि यथा स्यात्, च्वौ मा भूत्—इत्येवमर्थो योगविभागः कृतः ।

अशनायोदन्यधनाया बुभुक्षापिपासागर्धेषु ॥ भोक्तुमिच्छा बुभुक्षा । पातुमिच्छा पिपासा । गर्धनं गर्धः । अभिकाङ्क्षेत्यर्थः ।

छन्दसि विषये पुत्रवर्जितस्यावर्णान्तस्याङ्गस्य क्वचि यदुक्तं तन्न भवति । किं चोक्तम् ? दीर्घत्वम्, ईत्वं च । मित्रयुः[1] । संस्वेदयुः । देवान् जिगाति सुम्नयुः ।

अपुत्रस्येति किम् ? पुत्रीयन्तः सुदानवः ।

❀ अपुत्रादीनामिति वक्तव्यम् ❀ । जनीयन्तोऽन्वग्रवः ॥

दुरस्युर्द्रविणस्युर्वृषण्यति रिषण्यति ॥ ३६ ॥

दुरस्युः, द्रविणस्युः, वृषण्यति, रिषण्यति——इत्येतानि छन्दसि

पदमञ्जरी

न छन्दस्यपुत्रस्य ॥ इहानन्तर्यादीत्वस्यैव प्रतिषेधः प्राप्नोति, ततश्चापवादेऽपनीते उत्सर्गः 'अकृत्सार्वधातुकयोः' इति दीर्घः प्राप्नोतीत्याशङ्कयाह— *क्यचि यदुक्तं तन्न भवतीति* । किं पुनस्तत् ? इत्यत आह–*दीर्घत्वमीत्वं चेति* । एवं मन्यते—यदयम् 'अश्वाघस्यात्' इत्यात्वं शास्ति, तज्ज्ञापयति—दीर्घस्याप्ययं प्रतिषेध इति; अन्यथा दीर्घेणैव सिद्धत्वादात्ववचनमनर्थकं स्यादिति । *मित्रयुरित्यादौ* 'क्याच्छन्दसि' इत्युप्रत्ययः । पुत्रमिच्छन्तः *पुत्रीयन्तः* । जनमिच्छन्तो *जनीयन्तः*, लटः शत्रादेशः, 'उगिदचाम्' इति नुम् । अपरे त्वाहुः–जनीमिच्छन्तो जनीयन्तः, जनीति वधूरुच्यत इति । तत्रादिग्रहणस्य प्रयोजनान्तरं मृग्यम् ॥

दुरस्युर्द्रविणस्युर्वृषण्यति रिषण्यति ॥ *दुष्टीयितेति प्राप्ते इति* । भाषायां प्राप्ति-

न्यासः

न च्छन्दस्यपुत्रस्य ॥ क्यचि यदुक्तं तन्न भवतीति । किं पुनस्तत् ? इत्याह–दीर्घत्वमीत्वञ्चेति । ननु च 'अनन्तरस्य विधिर्वा भवति प्रतिषेधो वा' इत्यनन्तरस्य ईत्वस्य प्रतिषेधेन भवितव्यम्, न तु व्यवहितस्य दीर्घत्वस्य ? नैष दोषः; 'अश्वाघस्यात्' इत्यश्वाघयोरात्ववचनं ज्ञापकम्—दीर्घत्वस्याप्ययं प्रतिषेधो भवतीति, अन्यथा दीर्घत्वेनैव सिद्धत्वादाकारकरणमनर्थकं स्यात् । मित्रयुरिति । 'क्याच्छन्दसि' इत्युप्रत्ययः, 'अतो लोपः' इत्यकारलोपः ।

अपुत्रादीनामिति वक्तव्यमिति । पुत्रादीनां प्रतिषेधो न भवतीत्येतदर्थरूपं व्याख्येयमित्यर्थः । तत्रेदं व्याख्यानम्—'क्यचि च' इत्यस्यानन्तरं पुत्रस्येति वक्तव्यम्, किमर्थमिदम् ? 'नच्छन्दसि' इति प्रतिषेधं वक्ष्यति, तद् बाधनार्थम् । एवम् 'अपुत्रस्य' इति नञ् उच्चारयितव्यो न भवति । तदिदम् 'क्यचि च' इत्यस्यानन्तरं पुत्रस्येति वक्तव्ये यदिहापुत्रस्येति वचनं तत् पुत्रादीनां प्रतिषेधो यथा स्यादित्येवमर्थम् । एतच्च पुत्रस्योपलक्षणत्वाल्लभ्यते ॥

दुरस्युर्द्रविणस्युर्वृषण्यति रिषण्यति ॥ अश्वाघस्यात् ॥ एतदेवात्ववचनं ज्ञापक-

---

१. अत्र 'पुत्रयुः'—इति मुद्रितः पाठोऽसाधुः ।(व्र० सं० स०)

निपात्यन्ते । दुष्टशब्दस्य क्यचि दुरस्भावो निपात्यते । अवियोना दुरस्युः । दुष्टीयतीति प्राप्ते ।

द्रविणशब्दस्य द्रविणस्भावो निपात्यते । द्रविणस्युर्विपन्यया । द्रविणीयतीति प्राप्ते ।

वृषशब्दस्य वृषण्भावो निपात्यते । वृषण्यति । वृषीयतीति प्राप्ते ॥

रिष्टशब्दस्य रिषण्भावो निपात्यते । रिषण्यति । रिष्टीयतीति प्राप्ते ॥

अश्वाघस्यात् ॥ ३७ ॥

अश्व, अघ—इत्येतयोः क्यचि परतश्छन्दसि विषये आकारादेशो भवति । अश्वायन्तो मघवन् । मा त्वा वृका अघायवो विदन् ।

एतदेवात्त्ववचनं ज्ञापकम्—'नच्छन्दस्यपुत्रस्य' इति दीर्घप्रतिषेधो भवतीति ॥

देवसुम्नयोर्यजुषि काठके ॥ ३८ ॥

देव, सुम्न—इत्येतयोः क्यचि परत आकारादेशो भवति काठके यजुषि । देवायन्ते यजमानाय । सुम्नायन्तो हवामहे ।

पदमञ्जरी

रुच्यते, तत्र उप्रत्ययाभावात् तत्समानार्थस्तृच् प्रयुक्तः । प्रायेण तु लङन्तं पठ्यते, तत्र प्रकृतिमात्रे तात्पर्यम् ॥

अश्वाघस्यात् ॥ एतदेवेत्यादि । पूर्वमेवैतद्व्याख्यातम् ॥

देवसुम्नयोर्यजुषि काठके ॥ वेदवचनोऽत्र यजुःशब्दः, न मन्त्रवचनः । कठानामिदं काठकम्, 'गोत्रचरणाद्वुञ्' । *काठके यजुषि* कठशाखायामित्यर्थः ॥ एवं च कृत्वा ऋगात्मके यजुषि मन्त्रे कठशाखायामात्वं भवति, तथा ऋग्वेदेऽ-

न्यासः

मित्यादि । कथं कृत्वा ज्ञापकम् ? यदि 'नच्छन्दसि' इत्यनन्तरस्यैवेत्वस्यायं प्रतिषेधः, तदाऽद्वचनमनर्थकं स्यात्, 'अकृत्सार्वधातुकयोः' इत्यनेनैव सिद्धत्वात्, कृतश्च, तस्मादेतज्ज्ञापयति—दीर्घस्याप्ययं प्रतिषेधो भवतीति ।

देवसुम्नयोर्यजुषि काठके ॥ 'न च्छन्दसि' इति प्रतिषेधे प्राप्ते देवसुम्नयोरिदमारभ्यत आद्वचनम् । काठक इति । यजुष एवैतद् विशेषणम् । कठस्येदं यजुः काठकम्— 'गोत्रचरणाद् वुञ्' ॥

यजुषीति किम् ? देवान् जिगाति सुम्नयुः । काठक इति किम् ? सुम्नयुरिदम सीदमसि ॥

कव्यध्वरपृतनस्यर्चि लोपः ॥ ३९ ॥

कवि, अध्वर, पृतना——इत्येतेषामङ्गानां क्यचि परतो लोपो भवति ऋचि विषये । कव्यन्तः सुमनसः । अध्वर——अध्वर्यन्तः । पृतना—पृतन्यन्तः तिष्ठन्ति ॥

द्यतिस्यतिमास्थामित्ति किति ॥ ४० ॥

द्यति, सति, मा, स्था——इत्येतेषामङ्गानामिकारादेशो भवति तकारादौ किति प्रत्यये परतः । द्यति——निर्दितः, निर्दितवान् । स्यति—अवसितः, अवसितवान् । मा—मितः, मितवान् । स्था—— स्थितः, स्थितवान् ।

तीति किम् ? अवदाय । कितीति किम् ? अवदाता ॥

पदमञ्जरी

पि भवति स चेन्मन्त्रः काठके दृष्टः । देवान् *जिगाति सुम्नयुरिति* । बह्वृचानामप्यस्ति कठशाखा, ततो भवति प्रत्युदाहरणम् । अनन्ता वै वेदाः ॥

द्यतिस्यतिमास्थामित्ति किति ॥ 'दो अवखण्डने', 'षो अन्तकर्मणि' । 'मा माने', 'माङ् माने', 'मेङ् प्रणिदाने'—त्रयाणामपि ग्रहणम्, गामादाग्रहणेष्वविशेषात् ।

अवदायेति । ल्यप् । *अवदातेति* । तृच् । 'द्यतिस्यति' इति श्तिपा निर्देशो धातुविशेषणार्थः ॥

न्यासः

कव्यध्वरपृतनस्यर्चिलोपः ॥ कव्यन्त इति । 'अलोऽन्त्यस्य' लोपः । क्यजन्ताच्छतृप्रत्ययः, तदन्ताज्जस् ।

द्यतिस्यतिमास्थामित्ति किति ॥ छन्दसि, यजुषि, ऋचीति सर्वं निवृत्तम्; तेन सामान्येनायं विधिः । 'दो अवखण्डने', 'षो अन्तकर्मणि' । 'मा माने', माङ् माने, 'मेङ् प्रणिदाने'—'गामादाग्रहणेष्वविशेषः' इति त्रयाणामपि ग्रहणम् । 'ष्ठा गतिनिवृत्तौ' । तत्राद्यस्य 'दो दद् घोः' इति दत्त्वे प्राप्ते शेषाणां 'घुमास्था' इत्यादिसूत्रेण ईत्वे प्राप्त इत्त्वं विधीयते ।

अवदायेति । पूर्ववत् क्त्वो ल्यप् । अवदातेति । तृच् ।

द्यतिस्यतीति श्तिपा निर्देशोऽयं यङ्लुग्निवृत्त्यर्थः । तेन तयोर्यथाप्राप्तमेव भवति—दादत्तः, दादत्तवान्; सासीतः, सासीतवान् ।

शाच्छोरन्यतरस्याम् ॥ ४१ ॥

शा, छा—इत्येतयोरन्यतरस्यामिकारादेशो भवति तकारादौ किति । शा–निशितम्, निशातम् । निशितवान्, निशातवान् । छा—अवच्छितम्, अवच्छातम् । अवच्छितवान्, अवच्छातवान् ।

❀ श्यतेरित्वं व्रते नित्यमिति वक्तव्यम् ❀ । संशितो ब्राह्मणः । संशितव्रत इत्यर्थः । व्यस्थितविभाषाविज्ञानात् सिद्धम् ।

देवत्रातो गलो ग्राह इतियोगे च सद्विधिः ।

पदमञ्जरी

शाच्छोरन्यतरस्याम् ॥ 'शो तनूकरणे', छो छेदने' ।

श्यतेरिति । *व्रत इति* विषयो निर्दिश्यते, नोत्तरं पदम्; तेन संशितो ब्राह्मण इत्यत्रापि नित्यमित्त्वं भवति । *संशित इति* । व्रतविषये यत्नवानुच्यते । *संशितव्रत इति* । बहुव्रीहिः । सम्यक्सम्पादितव्रत इत्यर्थः । व्रतादन्यत्रापीत्त्वं भवति, व्रते तु नित्यमिति, संशितशब्दस्य सामान्यशब्दत्वादविरुद्धो व्रतशब्दस्य प्रयोगः ।

व्यवस्थितविभाषाविज्ञानात्सिद्धमिति । क्वचिन्नित्यं प्रवृत्तिः, क्वचिद्विकल्पेन, क्वचिन्नैव प्रवृत्तिः—इत्येवं विविधमवस्थिता विभाषा व्यवस्थितविभाषा ।

व्यवस्थितविभाषाणां दिङ्मात्रं श्लोकेन दर्शयति—*देवत्रात इति* । 'क्तिच्क्तौ च संज्ञायाम्' इति क्तः । 'नुदविदोन्दत्रा' इति नत्वं संज्ञायां न भवति । देवग्रहणस्योपलक्षणत्वाद् भवत्रात इत्यादावपि संज्ञायां नत्वाभावः । क्रियाशब्दे तु त्रातम्, त्राणमित्युभयं भवति । *गल इति* । 'अचि विभाषा'

न्यासः

तपरकरणं मुखसुखार्थम्, न तु दीर्घनिवृत्त्यर्थम् । 'भाव्यमानोऽण् सवर्णान्न गृह्णाति' इति दीर्घस्याप्राप्तेः ॥

शाच्छोरन्यतरस्याम् ॥ 'शो तनूकरणे', 'छो छेदने' ।

श्यतेरित्वं व्रते नित्यमिति । व्रत इति नोत्तरपदं गृह्यते, किं तर्हि ? विषयः । व्रतविषये श्यतेर्नित्यमित्त्वं भवति । संशितो ब्राह्मण इति । आचारविशेषे व्रताख्ये यत्नवानेवोच्यते संशितव्रत इति । संशितम्—यत्नेन सम्यक् प्रतिपादितं व्रतं यस्य येन वा स एवमुच्यते । ननु च व्रतविषये विधीयमानेनेत्त्वेनैव व्रतस्य द्योतितत्वाद् व्रतशब्दस्य प्रयोगो न प्राप्नोति ? नैष दोषः; अन्यत्र हीत्त्वं भवत्येव, व्रते तु नित्यमाख्यायते, सोऽयं सामान्यशब्दो भवति । अत्र विशेषार्थो व्रतशब्दः प्रयुज्यते । परनिपातस्त्वाहिताग्न्यादित्वाद् द्रष्टव्यः । व्यवस्थितविभाषाविज्ञानाद् सिद्धमिति ।

एतदागमवाक्येन द्रढयितुमाह—देवत्रात इत्यादि । 'त्रैङ् पालने', क्तः । 'नुदविदो-

मिथस्ते न विभाष्यन्ते गवाक्षः संशितव्रतः ॥

पदमञ्जरी

इति लत्वम्, प्राण्यङ्गे नित्यं भवति, गिरत्यन्नमिति गलः, विषेतु नैवं भवति, गीर्यते शपथार्थिभिरिति गरः; क्रियाशब्दे तूभयं भवति—गरः, गल इति। *ग्राह इति*। 'विभाषा ग्रहः' इति आदित्यादिषु पचाद्यजेव भवति। ग्रहण इति क्रियाशब्दे तु पूर्ववत्। *इतियोग इति*। हन्तीति पलायते, वर्षतीति धावतीत्यादौ इतिप्रयोगे 'लक्षणहेत्वोः क्रियायाः' इति शतृशानचौ न भवतः। *मिथ इति*। एकस्मिन्विषये न विकल्प्यन्ते, किन्तु विषयभेदेन। एतच्चाकृतिपक्ष उपपद्यते, तत्र हि सर्वं लक्ष्यजातं युगपदभिसमीक्ष्य द्वयमुपदिश्यते—भावोऽभावश्च, तत्र तयोर्विषयभेदेन प्रवृत्तावपि समुदाये द्वयं प्रवृत्तं भवति। असङ्कीर्णत्वं तु प्रयोगवशात् प्रत्येतव्यम्। *गवाक्ष इति*। वातायने 'अवङ् स्फोटायनस्य' इति नित्य-

न्यासः

न्दत्राग्राह्वीभ्योऽन्तरस्याम्' इति संज्ञाविषये नत्वं न भवत्येव—देवैस्त्रातो देवत्रातः, देवशब्दोऽत्र संज्ञोपलक्षणार्थः। केवलस्यापि त्रातशब्दस्य संज्ञायां न नत्वं प्रतिपद्यते। एवं संज्ञाया अन्यत्रोभयं भवति—त्राणः, त्रात इति। गल इति। गिरतेः पदाद्यच्। 'ग्रो यङि', 'अचि विभाषा' इति प्राण्यङ्गे नित्यं लत्वम्—गल इति। विषे तु न भवत्येव—गर इति। ग्राह इति। ग्रहेः 'विभाषा ग्रहः' इति णप्रत्ययः। जलचरे नक्रे नित्यं णप्रत्ययो भवति—ग्राह इति। आदित्यसोमादिषु पचाद्यज् भवत्येव—ग्रह इति। इतियोगे च सद्विधिर्न भवतीति। वर्षतीति धावति, हन्तीति पलायत इति—'लक्षणहेत्वोः क्रियायाः' इति सत्संज्ञकौ शतृशानचावितियोगे न भवत एव, व्यवस्थितविभाषया। तत्र 'नन्वोर्विभाषा' इत्यतो विभाषाग्रहणमनुवर्त्तते—अर्जयन् वसति, अधीयानो वसति। तत्रास्तीतियोगे नित्यावेव तौ भवतः। ननु चेतिशब्देनैव हेत्वर्थस्य द्योतितत्वाद् वर्षतीति, हन्तीत्येवमादौ सद्विधिर्न भविष्यति, यत्र त्वितिशब्दो न प्रयुज्यते तत्र भवत्येव—अर्जयन् वसतीत्यादौ, तदत्र विभाषाधिकारमन्तरेणापि विभाषा लभ्यत एव; अतो विभाषाग्रहणं नानुवर्त्यमेव, तस्मादनुदाहरणमेतद् व्यवस्थितविभाषायाः? इदं तदुदाहरणम्—करिष्यामीति व्रजतीति। अत्र 'लृट् शेषे च' इति चकारात् क्रियायामुपपदे क्रियार्थायां लृट्, तस्य लृटः सद्विधिर्न भविष्यतीति; व्यवस्थितविभाषया। अप्रथमासमानाधिकरणेनेतियोगादन्यत्र नित्यं भवति—करिष्यन्तं पश्येति, प्रथमासमानाधिकरणे तु विकल्पः—ब्राह्मणः करिष्यन्, ब्राह्मणः करिष्यतीति।

मिथ इत्यादि। मिथ इति सहभावेन। देवत्रातगलग्राहादयस्त्राणगरग्रहादिभिः सहैकस्मिन् विषये विकल्पेन नान्वाख्यायन्त इत्यर्थः। गवाक्ष इति। 'सर्वत्र विभाषा गोः' इत्यनुवर्त्तमाने 'अवङ् स्फोटायनस्य' इति वातायने नित्यमवङ् भवति, प्राण्यङ्गे तु गोऽक्षमित्यत्र न भवति; अन्यत्रोभयम्—गवाक्षम्, गोऽक्षमिति। संशितव्रत इति। व्रते

दधातेर्हिः ॥ ४२ ॥

दधातेरङ्गस्य 'हि' इत्ययमादेशो भवति तकारादौ किति प्रत्यये परतः । हितः । हितवान् । हित्वा ॥

जहातेश्च क्त्वि ॥ ४३ ॥

जहातेरङ्गस्य 'हि' इत्ययमादेशो भवति क्त्वाप्रत्यये परतः । हित्वा राज्यं वनं गतः । हित्वा गच्छति ।

पदमञ्जरी

मवङ् भवति, प्राण्यङ्गे गोऽक्षमित्यत्र न भवति; अन्यत्र विकल्पः—गवाग्रम्, गोऽग्रमिति ।

दधातेर्हिः ॥ यद्यपि हिनोतेर्हित इत्यादि सिद्धम्, दधातेस्तु धीत इत्यादि-निवृत्तये सूत्रारम्भः । श्तिपा निर्देशो धेटो मा भूदिति । 'ध' इत्युच्यमाने धेटोऽप्यनुकरणं सम्भाव्येत, यथा—'दाधा घ्वदाप्' इत्यत्र । यङ्लुकि श्तिपि सति दाधित इति भवति ॥

जहातेश्च क्त्वि ॥ इदमपि वचनं जहातेर्हात्वेति मा भूदिति । श्तिपा निर्देशस्य तु प्रयोजनं वृत्तावेव दर्शितम् । यङ्लुकि जाहित्वेति भवति ॥

न्यासः

नित्यमित्त्वम् । अन्यत्र विकल्पेन–निशितम्, निशातं शस्त्रम् । तीक्ष्णमित्यर्थः । तदेतत् सर्वं व्यवस्थितविभाषया लभ्यते । क्वचिद्विधिरेव, क्वचित् प्रतिषेध एव, क्वचिदुभयमपीत्येवंविधा विविधार्थे स्थिता विभाषा व्यवस्थितविभाषा । एतच्च विविधमवस्थानमाकृतौ=पदार्थे वेदितव्यम् । तत्र हि सर्वं लक्ष्यराशिमेकीकृत्याभिसंक्षिप्य तदुभयमुपदिश्यते । विधिः प्रतिषेधश्च जातौ पदार्थ उभयमपि भवतीत्येतावतोऽर्थस्य प्रतिपादने शास्त्रस्य व्यापारः । यस्तु क्वचिदर्थे विधिरेव, क्वचित् प्रतिषेध एव, क्वचिदुभयमित्यसङ्करेण व्यवस्थानम्, एतच्चाविच्छिन्नाचार्यपारम्पर्योपदेशाल्लभ्यते ॥

दधातेर्हिः ॥ 'घुमास्था' इति सूत्रणेत्त्वे प्राप्ते दधातेर्हिरादेशो विधीयते । श्तिपा निर्देशो यङ्लुग्निवृत्त्यर्थः । तेन यङ्लुगन्तस्य हिरादेशो न भवति–दाधीतः, दाधीतवान्, दाधीत्वेति ।

जहातेश्च क्त्वि ॥ पूर्ववदीत्त्वे प्राप्ते क्त्वाप्रत्यये हिरादेशो विधीयते । यद्यपि 'हि गतौ' इत्यस्यापि हित्वेति सिध्यति, तथापि जहातेरिकारनिवृत्त्यर्थं वचनम् ।

अथ किमर्थं जहातेरिति श्तिपा निर्देशः, न 'हः' एवोच्येत ? इत्याह—जहातेरित्यादि । एतेन 'ओहाङ् गतौ' इत्यस्य निवृत्तये निर्देशः क्रियत इति दर्शयति । यदि हि 'हः' इति निर्देशः स्यात्, तदा तस्य साधारणत्वाज्जिहातेरपि स्यात् । जहातेरिति

जहातेर्निर्देशाज्जिहीतेर्न भवति—हात्वा ॥

विभाषा छन्दसि ॥ ४४ ॥

जहातेरङ्गस्य विभाषा 'हि' इत्ययमादेशो भवति छन्दसि विषये क्त्वाप्रत्यये परतः। हित्वा शरीरं यातव्यम्। हात्वा ॥

सुधितवसुधितनेमधितधिष्वधिषीय च ॥ ४५ ।

सुधित, वसुधित, नेमधित, धिष्व, धिषीय—इत्येतानि छन्दसि विषये निपात्यन्ते। तत्र सुधित, वसुधित, नेमधित—इति सु-वसु-नेम-पूर्वस्य दधातेः क्त्वाप्रत्यये इत्त्वमिडागमो वा प्रत्ययस्य निपात्यते। गर्भं माता सुधितम्। सुहितमिति प्राप्ते। वसुधितमग्नौ जुहोति। वसुहितमिति प्राप्ते। नेमधिता बाधन्ते। नेमहिता इति प्राप्ते।

धिष्वेति—लोण्मध्यमैकवचने दधातेरित्त्वमिडागमो वा प्रत्ययस्य द्विर्वचनाभावश्च निपात्यते। धिष्व स्तोमम्। धत्स्वेति प्राप्ते।

पदमञ्जरी

विभाषा छन्दसि ॥ पूर्वसूत्रारम्भादयमारम्भः, अन्यथा हिनोतिजहात्यो रूपद्वयं सिद्धम्। *हात्वेति*। छान्दसत्वादीत्वाभावः ॥

सुधितवसुधितनेमधितधिष्वधिषीय च ॥ *इडागमो वेति*। यदा इडागमः, तदा 'आतो लोप इटि च' इत्याकारलोपः। *वसुधितमिति*। कर्मधारयः। क्विन्यपि दृश्यते—उत त्वेतं वसुधितिं निरेके। *नेमधितमिति*। अयमपि कर्मधारयः।

धत्स्वेति। 'श्नाभ्यस्तयोरातः' इत्याकारलोपः, 'दधस्तथोश्च' इति भष्भावः ॥

न्यासः

श्तिपा निर्देशे तु न भवति। अनेन जहातिरेव निर्दिश्यते, न जिहातिः; न हि तस्यैवंविधो निर्देश उपपद्यते; 'भृञामित्' इत्यभ्यासस्येत्त्वविधानात्। एवंविधेऽपि श्तिपा निर्देशे यङ्लुगन्तस्य न भवति—जाहात्त्वेति। ईत्वमप्यत्र न भवति; तद्विधावपि श्तिपा निर्देशात्। अत्र चेटि कृते 'आतो लोप इटि च' इत्याकारलोपः ॥

विभाषा छन्दसि ॥ सुधितवसुधितनेमधितधिष्वधिषीय च ॥ चकारेण छन्दसीत्यनुकृष्यते। इडागमो वेति। यदेडागमस्तदा 'आतो लोप इटि च' इत्याकारलोपः। सुधितमिति। 'कुगतिप्रादयः' इति समासः। वसुधितमिति। विशेषणसमासः। पूर्ववदाकारलोपः। नेमधितमिति। 'सामि' इति द्वितीयासमासः। सामीति तत्रार्थग्रहणमित्युक्तम्; नेमशब्दश्चायं सामिशब्दपर्यायः। धिष्वेति। 'थासः से', 'सवाभ्यां वामौ' इति वकारः। द्विर्वचनाभाव इति। 'श्लौ' इति द्विर्वचनं प्राप्नोति, अतस्तदभावो निपात्यते। धत्स्वेति।

धिषीयेति—आशीर्लिङ्यात्मनेपदोत्तमैकवचने दधातेरित्वमिडागमो वा प्रत्ययस्य निपात्यते । धिषीय । धासीयेति प्राप्ते ॥

दो दद् घोः ॥ ४६ ॥

'दा'—इत्येतस्य घुसंज्ञकस्य 'दद्' इत्ययमादेशो भवति तकारादौ किति प्रत्यये परतः । दत्तः । दत्तवान् । दत्तिः ।

द इति किम् ? धातः । धातवान् । धेट एतद्रूपम् । घोरिति किम् ? 'दाप् लवने' । दातं बर्हिः । 'दैप् शोधने' । अवदातं मुखम् ।

अयमादेशस्थान्त इष्यते । एवं ह्युक्तम्—

पदमञ्जरी

दो दद् घोः ॥ धीत इति । घुमास्थादिसूत्रेणेत्त्वम् । धेट एतद्रूपमिति । दधातेस्तु 'दधातेर्हिः' इति हिरादेशो भवति । दातमिति । 'दाप् लवने' । लूनमित्यर्थः । अवदातमिति । 'दैप् शोधने' । अयमादेशस्थान्त इष्यत इति । कुतः ? इत्याह—एवं ह्युक्तमिति । यद्यपि दकारः श्रूयते, तथापि संहितायां तकारादीनामपि जश्त्वे कृते एतस्य रूपस्य सम्भवाच्चतुर्णां पक्षाणां सम्भवः । यद्ययमादेशस्तकारान्तः स्यात्, सुदत्तमित्यत्र 'दस्ति' इति दीर्घत्वं स्यात्; 'दा' इत्येतस्य यस्तस्तस्मिन्निति हि तत्रार्थः । अथ दकारान्तः, 'रदाभ्याम्' इति नत्वं प्रसज्येत । अथ

न्यासः

'श्नाभ्यस्तयोरातः' इत्यकारलोपः, धकारस्य 'खरि च' इति चर्त्वम्—तकारः, 'दधस्तथोश्च' इत्यभ्यासस्य भष्भावेन धकारः । धिषीयेति । आशिषि लिङ्, 'इटोऽत्' इत्यत्त्वम् ॥

दो दद् घोः ॥ छन्दसीति निवृत्तम्; पूर्वसूत्रे चकारेणानुकृष्टत्वात् । दत्तः, दत्तवानिति । क्तक्तवतू । दत्तिरिति । क्तिन् । धीतः, धीतवानिति । पूर्ववदीत्त्वम् ।

अथ 'दधातेर्हि' इति हिरादेशः कस्मान्न भवति ? इत्यत आह—धेट एतद्रूपमित्यादि । 'धेट् पाने' इत्यस्य रूपम्, न दधातेः । तेन हिरादेशो न भवतीति भावः । दातमिति । 'दाप् लवने' इत्येतस्यैतद्रूपम्, तस्य घुसंज्ञा नास्ति; अदाबिति प्रतिषेधात् ।

'दो दद् घोः' इति जश्त्वेनायं निर्देशः, तत्र न ज्ञायते—किं तकारान्तोऽयमादेशः ? आहोस्विद् दकारान्तः ? उत धकारान्तः ? अथ थकारान्त इति वा ?—इति कस्यचिद् भ्रान्तिः स्यात्, अतस्तां निराकर्तुमाह—अयमादेश इत्यादि । कथं ज्ञायते ? इत्याह—एवं ह्युक्तमित्यादि । यद्ययमादेशस्तकारान्तः स्यात्, सुदत्तेत्यत्र 'इकः काशे' इत्यनुवर्तमाने 'दस्ति' इति दीर्घत्वं स्यात् । अथ दकारान्तः, तदा 'रदाभ्याम्' इत्यादिना निष्ठानत्वं स्यात् । अथ धकारान्तः, तदा 'झषस्तथोर्धोऽधः' इति झषन्ताद्धत्वमापद्येत निष्ठात-

तान्ते दोषो दीर्घत्वं स्याद्दान्ते दोषो निष्ठानत्वम् ।
धान्ते दोषो धत्वप्राप्तिस्थान्तेऽदोषस्तस्मात्थान्तम् ॥

यदि तु 'दस्ति' इति तकारादौ दीर्घत्वम्, तदा तान्तेऽप्यदोषः । दान्तधान्तयोरपि 'सन्निपातलक्षणो विधिरनिमित्तं तद्विघातस्य' इति नत्वधत्वे न भविष्यत इति न दोषः ॥

अवदत्तं विदत्तं च प्रदत्तं चादिकर्मणि ।
सुदत्तमनुदत्तं च निदत्तमिति चेष्यते ॥

पदमञ्जरी

धकारान्तः, 'झषस्तथोर्धोऽधः' इति धत्वमापद्येत । *थान्तेऽदोष इति* । नञोऽत्र प्रश्लेषः, 'तस्मात्थान्तः' इति निगमनात् ।

यदि त्विति । 'दस्ति' इत्यत्र द्वौ पक्षौ–'दा' इत्येतस्य यस्तकारान्त आदेशः, तकारादिर्वेति । तत्र द्वितीयपक्षे नायं दोषः । *दान्तधान्तयोरपीति* । तकारादि-प्रत्ययसन्निपातेन भवन् दद्भावो न तद्विघातस्य निमित्तं भवति ।

अवदत्तमित्यादि । *आदिकर्मणीति* इत्येतत्प्रदत्तमित्येतस्य विशेषणम्, नेतरे-षाम्; असम्भवात् । *इति चेष्यत इति* । चकाराद्यथाप्राप्तं च, तेन अवत्तम्, वित्तम्, प्रत्तमित्याद्यपि भवति ।

न्यासः

कारस्य । थान्तेऽदोष इति । नञोऽत्र प्रश्लेषः । थान्ते दोषो नास्तीत्यर्थः । तस्मा-दित्यादि । यस्मात् त्रिषु पूर्वकेषु पक्षेषु दोषः, तस्मात्थान्तोऽयमादेशः । उदाहरणे दत्तः, दत्तवानिति 'खरि च' इति चर्त्वम्–थस्य तः ।

यदि त्वित्यादि । द्वौ पक्षौ भाष्ये 'दस्ति' इत्यत्र दर्शितौ–'दा' इत्येतस्मिंस्तका-रादौ, तकारान्ते वेति । तत्र यदि तकारान्ते 'दा' इत्येतस्मिन् दीर्घत्वं भवतीति–एष पक्ष आश्रीयते, तदैव दीर्घत्वप्राप्तिदोषः । यदि तु तकारादौ 'दा' इत्येतस्मिन् दीर्घत्वं भवतीति–एष पक्ष आश्रीयते, तदा तान्तेऽप्यदोषः । यत्र तकारादित्वम्, 'दा' इत्ये-तस्य, तत्र दीर्घत्वं भवति—नीत्तम्, वीत्तमित्यादौ, न तु सुदत्तादौ । तस्मात् पाक्षिको दीर्घप्राप्तिदोषः । दान्तधान्तयोरपीत्यादि । तकारादिसन्नियोगेन हि दान्तधान्तावादेशा-विमौ विहितौ नोत्सहेते तद्विघातनिमित्ततामुपगन्तुम् । तस्माद् दान्तधान्तयोरप्यदोषः ।

अवदत्तमित्यादि । आदिकर्मणि=क्रियाप्रारम्भे । आदिभूतक्रियाक्षण इत्यर्थः । अत्र 'अच उपसर्गात्तः' इति तकारादेशे प्राप्त एतेऽवदत्तादयो निपात्यन्ते । 'आदि-कर्मणि' इति च सर्वेषां विशेषणम्, न तु प्रदत्तमित्यस्यैव । आदिकर्मणोऽन्यत्र 'अच

'अच उपसर्गात्तः' इति प्राप्ते निपात्यन्ते । अनुपसर्गा वा एते अवादयः क्रियान्तरविषया वेदितव्याः ॥

अच उपसर्गात्तः ॥ ४७ ॥

अजन्तादुपसर्गादुत्तरस्य 'दा'–इत्येतस्य घुसंज्ञकस्य 'त'–इत्ययमादेशो भवति तकारादौ किति । प्रत्तम्, अवत्तम्, नीत्तम्, परीत्तम् ।

अच इति किम् ? निर्दत्तम् । दुर्दत्तम् ।

उपसर्गादिति किम् ? दधि दत्तम् । मधु दत्तम् ।

'घोः' इत्येव–अवदातं मुखम् ।

उपसर्गादिति पञ्चमीनिर्देशादादेरलः प्राप्नोति ? तत्र समाधिमाहुः–'अचः' इत्येतद् द्विरावर्तयितव्यम्, तत्रैकं पञ्चम्यन्तम् उपसर्गविशेषणार्थम्, अपरमपि षष्ठ्यन्तं स्थानिनिर्देशार्थमित्याकारस्य स्थाने

पदमञ्जरी

अनुपसर्गा वा एत इति । कथमनुपसर्गत्वम् ? इत्यत आह–*क्रियान्तरविषया इति* । अवगतं दत्तमिति गमिनाऽवादिनां योगः, ततश्च 'यत्क्रियायुक्ताः प्रादयस्तं प्रति गत्युपसर्गसंज्ञा भवन्ति' इति ददातिं प्रत्यनुपसर्गत्वम् ॥

अच उपसर्गात्तः ॥ *त इत्ययमिति* । तकारेऽकार उच्चारणार्थः । *प्रत्तमिति* । तत्राकारस्य तकारे दकारस्य चर्त्वम् । *नीत्तमिति* । 'दस्ति' इति दीर्घत्वम् ।

आदेरलः प्राप्नोतीति । 'आदेः परस्य' इति वचनात् । *अच इत्येतदावर्तत*

न्यासः

उपसर्गात्तः' इति तकारादेशो भवति, न तु दद्भावः—अवत्तम्, वीत्तम्, सूत्तम्, अनूत्तमिति ।

अनुपसर्गा इत्यादि । अथ वा–अवादयो ददातिं प्रत्युपसर्गसंज्ञका एव न भवन्ति; तद्वाच्यायाः क्रियाया अन्या या क्रिया गमिर्वाच्या तद्विषयत्वात्—अवगतं दत्तमवदत्तमिति । एवमन्यत्रावगन्तव्यम् । तस्माद् गमिं प्रत्युपसर्गसंज्ञका एते, न ददातिं प्रति । तथा ह्युक्तम्–यं प्रति क्रियायुक्ताः प्रादयस्तं प्रति गत्युपसर्गसंज्ञका भवन्तीति । तस्मादुपसर्गसंज्ञाया अभावान्नैवात्र तकारः प्रसजेदिति किं निपातनेन ! ॥

अच उपसर्गात्तः ॥ ददादेशस्यायमपवादः । त इत्ययमादेशो भवतीति । अकार उच्चारणार्थः । प्रत्तमित्यादावाकारस्य तकारे कृते दकारस्य चर्त्वम्—तकारः । नीत्तमिति । 'दस्ति' इति दीर्घत्वम् । अवदातमिति । 'दैप् शोधने' इत्येतस्यैतद्रूपम् ।

आदेरलः प्राप्नोतीति । 'आदेः परस्य' इति वचनात् । अच इत्येतद् द्विरावर्त्तयि-

तकारो भवति। द्वितकारो वा संयोगोऽयमादिश्यते, सोऽनेकाल्त्वात् सर्वस्य भविष्यति। 'अपो भि' इत्यत्र पञ्चम्यन्तम् 'अचः' इत्यनुवर्त्तते, तेन पकारमात्रस्य भविष्यति।

❀ द्यतेरित्वादचस्त इत्येतद्भवति विप्रतिषेधेन ❀। अवत्तम्। प्रत्तं जुहोति॥

अपो भि॥ ४८॥

'अप्'—इत्येतस्याङ्गस्य भकारादौ प्रत्यये परतः 'त' इत्ययमादेशो

पदमञ्जरी

इति। यद्वा—अस्येति वर्त्तते, क्व प्रकृतम्? 'अस्य च्वौ' इति, 'दो दद् घोः' इत्ययमपि दद्भावोऽवर्णस्य प्राप्नोति, ततश्च दत्तमिति संयोगादि श्रूयते, एवं तर्ह्येवं वक्ष्यामि—'दोऽद्घोः' इति, दो य आकारस्तस्याद्भवतीति। *द्वितकारको वेति*। 'अलोऽन्त्यस्य' इत्येतस्य द्वावपवादौ—'आदेः परस्य', 'अनेकाल्शित्सर्वस्य' इति, तयोर्विप्रतिषेधे परः प्रवर्त्तते। 'अपो भि' इत्यत्रापि तर्हि सर्वादेशप्रसङ्गः? अत आह—*अपो भीत्यत्रेति*। अत्र द्वयोस्तकारयोरन्त्यस्य संयोगान्तलोपः, पूर्वस्य जश्त्वम्। अत्र केचिदाहुः—अवश्यमत्राच इत्यनुवर्त्यम्, अन्यथा लृब्भू 'ऋदोरप्', लवाभ्यामित्यत्रापि स्यादिति, तन्न; लुप्ते पकारे नाप्शब्द इति नात्र भविष्यति॥

भूतपूर्वगतिर्युक्ता न साम्प्रतिकसम्भवः।
न प्रत्ययाप्रत्यययोरित्यस्याप्यत्र सम्भवः॥
द्वयोरतुल्यकक्षत्वात्प्रत्ययेऽपो न हि श्रुतः।

अपो भि॥ *स्ववद्भिरिति*। अवतेरसुन्, शोभनमवो येषां ते स्ववसः। 'तु'

न्यासः

तव्यमिति। 'अचः' इत्येतस्य द्विरावृत्तावचोऽच इति द्वे शब्दरूपे भवतः। तत्रैकं पञ्चम्यन्तम्, अपरं षष्ठ्यन्तम्। तत्रैकेनोपसर्गो विशिष्यते—अजन्तादुपसर्गादिति। इतरेणापि स्थानी निर्दिश्यत इत्येवमाकारस्यायमादेशो भवति। द्वितकारो वेति। अथ वा—'अच उपसर्गात्तः' इति द्वितकार एव संयोगादेशो निर्दिश्यते, तेनास्यानेकाल्त्वात् सर्वस्यैव भवति, यदि तर्हि द्वितकारोऽयं निर्देशस्तदा 'अपो भि' इत्यनेनापि सर्वादेशः प्राप्नोति, अनेकाल्त्वादित्याह—अपो भीत्यादि। 'अपो भि' इत्यत्र पञ्चम्यन्तमच इत्यनुवर्त्तते, तेन सत्यप्यनेकाल्त्वे 'तस्मादित्युत्तरस्य' इति पकारमात्रस्य भविष्यति, न सर्वस्येति।

द्यतेरित्यादि। द्यतेरित्यस्यावकाशः—यत्राजन्त उपसर्गो न भवति—निर्दितम्, दुर्दितमिति; अस्यादेशस्यावकाशः—अजन्तादुपसर्गात् परो योऽन्यो घुसंज्ञकः—'डुदाञ् दाने' अवत्तम्, परीत्तमिति; अजन्तादुपसर्गादुत्तरस्य द्यतेरुभयप्रसङ्गे सति तकार एव भवति विप्रतिषेधेन—अवत्तम्, प्रत्तमिति।

भवति । अद्भिः । अद्भ्यः ।

भीति किम् ? अप्सु ।

स्ववःस्वतवसोर्मास उषसश्च तकारादेश इष्यते छन्दसि भकारादौ । स्ववद्भिः । स्वतवद्भिः । माद्भिष्ट इन्द्रो वृत्रहा । समुषद्भिरजायथाः ॥

सः स्यार्धधातुके ॥ ४९ ॥

सकारान्तस्याङ्गस्य सकारादावार्धधातुके परतस्तकारादेशो भवति । वत्स्यति, अवत्स्यत् । विवत्सति । जिघत्सति ।

स इति किम् ? वक्ष्यति । सीति किम् ? घासः । वासः । आर्धधातुक इति किम् ? आस्से । वस्से ॥

पदमञ्जरी

इति सौत्रो धातुः, स्वन्तवो येषां ते स्वतवसः । *माद्भिरिति* । 'पद्दन्नोमास्' इति मासशब्दस्य मासादेशः । *उषद्भिरिति* । 'मिथुनेऽसिः', 'वसेः कित्' इत्यसिप्रत्ययः ॥

सः स्यार्धधातुके ॥ *वत्स्यतीत्यादि* । 'वस निवासे', लृट् । *जिघत्सतीति* । 'लुङ्सनोर्घस्लृ' । *आस्से, वस्से इति* । 'आस् उपवेशने', 'वश आच्छादने'—

न्यासः

अपो भि ॥ अद्भिरिति । 'झलां जशोऽन्ते' इति जश्त्वम्—तकारस्य दकारः । द्वितकारपक्षे तु पूर्वस्यापि 'झल जश् झशि' इति जश्त्वम्—दकारः । 'झरो झरि सवर्णे' इति पूर्वदकारलोपः ।

सुव इत्यादि । सुवस्, स्वतवस्, मास्, उषस्—इत्येतेषाञ्च भकारादौ परतस्त इत्ययमादेश इष्यते च्छन्दसि विषये । स च 'व्यत्ययो बहुलम्' इत्यनेनेव लभ्यत इति वेदितव्यम् ।

सः स्यार्धधातुके ॥ अत्रापि द्वितकारपक्षेऽनेकाल्त्वात् सर्वादेशः प्राप्नोति, तस्माद् 'अचः' इति पञ्चम्यन्तमनुवर्त्तनीयमिति । अथ वा–'निर्दिश्यमानस्यादेशा भवन्ति' इति सकारस्यैव भविष्यति । वत्स्यतीति । 'वस निवासे' । जिघत्सतीति । अदेः सन्, 'लुङ्सनोर्घस्लृ' इति तस्य घस्लादेशः । वक्ष्यतीति । 'वच परिभाषणे,' 'चोः कुः' इति कुत्वम् । घासः, वास इति । भावे घञ्, 'घञपोश्च' इत्यदेर्घस्लादेशः । आस्से, वस्स इति । 'आस उपवेशने', 'वस आच्छादने', अनुदात्तेत्वादात्मनेपदम्, 'थासः से', अदादित्वाच्छपो लुक् ।

तासस्त्योर्लोपः ॥ ५० ॥

तासेरस्तेश्च सकारस्य सकारादौ प्रत्यये परतः लोपो भवति। तासेः—कर्तासि। कर्तासे। अस्तेः—त्वमसि। व्यतिसे।

अस्तेरकारसकारयोर्लुप्तयोः 'से' इति प्रत्ययमात्रमेतत्पदम्, तेन 'सात्पदाद्योः' इति षत्वं न भवति॥

रि च ॥ ५१ ॥

रेफादौ च प्रत्यये परतः तासस्त्योः सकारस्य लोपो भवति। कर्तारौ, कर्तारः। अध्येतारौ, अध्येतारः। अस्तेर्लिटि—व्यतिरे॥

ह एति ॥ ५२ ॥

पदमञ्जरी

अदादी अनुदात्तेतौ। 'अतङि' इत्युच्यमाने व्यतिवस्सीष्टेत्यत्रापि न स्यात्॥

तासस्त्योर्लोपः ॥ *व्यतिसे इति*। 'कर्त्तरि कर्मव्यतिहारे' इत्यात्मनेपदम्, शपो लुक्, 'श्नसोरल्लोपः' इत्यकारलोपः। *प्रत्ययमात्रमेतत्पदमिति*। तेन 'सात्पदाद्योः' इति षत्वप्रतिषेध इति भावः॥

रि च ॥ अस्तेरुदाहरणं न प्रदर्शितम्, रेफादेरसम्भवात्॥

न्यासः

अथ 'सः स्यतिङ्' इति कस्मान्नोक्तम्? नैवं शक्यम्; इहापि न स्यात्—व्यतिवत्सीष्ठा इति।

तासस्त्योर्लोपः ॥ 'अनद्यतने लुट्', तासिः, सिप्। कर्त्तासि इति। 'थासः से'। त्वमसीति। 'अस भुवि', पूर्ववच्छपो लुक्। व्यतिसे इति। 'कर्त्तरि कर्मव्यतीहारे' इत्यात्मनेपदं भवति। 'थासः से', 'श्नसोरल्लोपः' इत्यकारलोपः।

अथ 'आदेशप्रत्यययोः' इति षत्वं कस्मान्न भवति? इत्यत आह—अस्तेरकारसकारयोरित्यादि। अकारसकारयोर्हि लुप्तयोः प्रत्ययमात्रमवशिष्यते, तदेव पदम्, अतः 'सात्पदाद्योः' इति प्रतिषेधात् षत्वं न भविष्यतीति भावः।

रि च ॥ कर्त्तारौ, कर्त्तार इति। लुट्, तस्, झिः, 'लुटः प्रथमस्य डारौरसः' इति तसो झेश्च यथाक्रमं रौरसौ भवतः। अध्येतारौ, अध्येतार इति। इङो ङित्त्वादात्मनेपदम्, आताम्, झः, तयोश्च पूर्ववद्रौरसौ। अस्ते रेफादिप्रत्ययो न सम्भवतीति नास्त्युदाहरणम्। केचित्तु—'व्यतिरे' इत्युदाहरणं दर्शयन्ति; एतच्च च्छन्दस्येवं प्रयोगो यद्यस्ति ततो युक्तम्, अथ तु नास्त्येवं सत्ययुक्तम्। 'इरयो रे' इति रेभावश्छन्दसि विधीयते, 'यथादृष्टानुविधिश्छन्दसि' इति। चकारः पूर्वापेक्षया समुच्चयार्थः॥

तासस्त्योः सकारस्य हकारादेशो भवति एति परतः । कर्ताहे । अस्तेः—व्यतिहे ॥

यीवर्णयोर्दीधीवेव्योः ॥ ५३ ॥

यकारादाविवर्णादौ च परतो दीधीवेव्योर्लोपो भवति । यकारादौ—आदीध्य गतः । आवेव्य गतः । आदीध्यते । आवेव्यते ।

इवर्णादौ—आदीधिता । आवेविता । लिङि—आदीधीत । आवेवीत ।

यीवर्णयोरिति किम् ? आदीध्यनम् । आवेव्यनम् ॥

पदमञ्जरी

ह एति ॥ एशि हकारो न भवति—एधामासे इति, किं कारणम् ? तासेर्य एकारः सम्भवति तत्रैवास्तेरपि । कश्च तासेः सम्भवति ? उत्तमैकवचनम् । अपर आह—उत्तमैकवचनम्, सार्वधातुकं चेति; तेन सुप्तोऽहं त्वां प्रेक्षामासे, उत्तमेऽप्यार्धधातुके न भवतीति ॥

यीवर्णयोर्दीधीवेव्योः ॥ यकारे इकार उच्चारणार्थः । लोपो भवतीति । हकारस्त्वनन्तरोऽप्यस्वरितत्वान्नानुवर्त्तते । आदीध्येति । ल्यप् । आदीध्यक इति । यक् । आदीधितेति । तृच् , इट् ।

आदीध्यनमिति । ल्युट्, 'दीधीवेवीटाम्' इति गुणप्रतिषेधः । इहादीधयतेर्ण्वुल्—आदीध्यक इति । श्रूयमाण एव णौ ण्वुल् । उत्पत्तेः प्रागेव प्राप्तोऽपि लोपो न भवति; वर्णग्रहणात् । किं वर्णग्रहणमतिरिच्यत इत्यतो न भवति ? नेत्याह ।

न्यासः

ह एति ॥ कर्त्ताह इति । कृञो लुट्, आत्मनेपदम् , उत्तमपुरुषैकवचनम् , इट् , टेरेत्वम् । अत्र सकारस्यानेन हः । व्यतिह इति । अस्तेः 'कर्त्तरि कर्मव्यतीहारे' इत्यात्मनेपदम्, पूर्ववदकारलोपः । एतीति । तपरकरणं सप्तम्यामयादेशपरीहारार्थम् । अयादेशे हि सति सन्देहः स्यात्—कस्यायं निर्देश इति—किमयादेशस्य ? अथैकारस्य ? ॥

यीवर्णयोर्दीधीवेव्योः ॥ स्वरितत्वाल्लोपोऽनुवर्त्तते, न त्वनन्तरो हकारः, तस्यास्वरितत्वप्रतिज्ञानात् । यकारे त्विकार उच्चारणार्थः । यिश्च इवर्णश्च तौ यीवर्णौ तयोः परतः 'दीधीङ् दीप्तिदेवनयोः' 'वेवीङ् वेतिना तुल्ये'—इत्यनयोर्लोपो भवति, स च 'अलोऽन्त्यस्य' इत्यन्तस्य यकारादौ श्रवणे प्राप्त इवर्णादौ 'एरनेकाचः' इति यणादेशे प्राप्ते लोपवचनमिदम् । आदीध्य, आवेव्येति । ल्यप् । आदीध्यत, आवेव्यत इति । 'भावकर्मणोः' इत्यात्मनेपदम्, 'सार्वधातुके यक्' । आदीधित, आवेवीतेति । तृच् । आदीध्यनमावेव्यनमिति । ल्युट्, 'दीधीवेवीटाम्' इति गुणनिषेधाद् यणादेशः । अत्र यद्यपि निमित्तयोः कार्यिणोः समानत्वम्, तथापि यथासंख्यं न भवति; अस्वरितत्वात् । वर्णग्रहणमिवर्णे श्रूयमाणे

सनि मीमाघुरभलभशकपतपदामच इस् ॥ ५४ ॥

सनि प्रत्यये सकारादौ परतो मी, मा, घु, रभ, लभ, शक, पत, पद—इत्येतेषामङ्गानामचः स्थाने इसित्ययमादेशो भवति । 'मी' इति मीनातिमिनोत्योर्द्वयोरपि ग्रहणमिष्यते । मित्सति । प्रमित्सति ! 'मा' इति गामादाग्रहणेष्वविशेषः । मित्सते । अपमित्सते । घु—

पदमञ्जरी

अक्षरार्थ एवायम्, कथम् ? 'वर्ण वर्णने' चुरादिः, वर्ण्यते उपलभ्यत इति वर्णः, वर्णश्चासाविश्चेति विशेषणसमासे विशेषणस्य निपातनात् परनिपातः ॥

सनि मीमाघुरभलभशकपतपदामच इस् ॥ सीत्येतदिहानुवृत्तं सनो विशेषणम् । *मीनातिमिनोत्योरिति* । 'मीञ् हिंसायाम्', 'डुमिञ् प्रक्षेपणे' । *उभयोरपि ग्रहणमिति* । मिनोतेरपि 'अज्झनगमां सनि' इति दीर्घे कृते 'मी' इति रूपसम्भवात् । नन्वसौ लाक्षणिकः ? सत्यम्; इष्टिरेवेयम्, यदाह—*इष्यत इति* । 'मा माने', 'माङ् माने', 'मेङ् प्रणिदाने'–त्रयाणामपि ग्रहणम् । मीनातिमिनोत्योः सनः कित्त्वे सति अनेज्विषयत्वात् मारूपासम्भवात्पृथग्ग्रहणम् । घु *इति* । घुसंज्ञका दाधा गृह्यन्ते । 'रभ राभस्ये', 'डुलभष् प्राप्तौ', शक्लृ शक्तौ', 'पत्लृ गतौ' । *मित्सतीति* । 'स स्यार्धधातुके' इति सकारस्य तकारः, 'अत्र लोपोऽभ्यासस्य' ।

न्यासः

यथा स्यात्, इह मा भूत्—आदीधयतेः, आवेवयतेर्णिजन्ताण्वुल्, आदीध्यकः, आवेव्यकः । अत्र हि नित्यत्वाण्णिलोपे कृते प्रत्ययलोपलक्षणेन प्राप्नोति, अतो वर्णग्रहणान्न भवति ॥

सनि मीमाघुरभलभशकपतपदामच इस् ॥ 'सः स्यार्धधातुके' इत्यतः सीत्यनुवर्त्तते, तच्च सनो विशेषणम् । मीति मीनातिमिनत्योरिति । 'मीञ् हिंसायाम्', 'डुमिञ् प्रक्षेपणे'—इत्येतयोः । ननु च 'मी' इत्येतस्मिन्नुच्चार्यमाणे मिनोतेर्ग्रहणं नोपपद्यते ? नैवम्; अस्यापि 'अज्झनगमां सनि' इति दीर्घत्वे कृते मीत्येवं रूपं भवति । एवमपि लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषया तस्य ग्रहणं नोपपद्यते ? नैतदस्ति; अत्र हि घुसंज्ञकत्वाद् 'घु' इत्यस्य पूर्वनिपातमकुर्वतैतत् सूचितम्—यथा पूर्वनिपात इह नापेक्ष्यते, तथान्यदपि किञ्चिच्छास्त्रीयं वचनमिति । तेनेयं परिभाषा नापेक्ष्यत इति युक्तं मिनोतेरपि ग्रहणम् । मा इति गामादाग्रहणेष्वविशेष इति । मेङ्प्रभृतीनां पूर्वोक्तानां त्रयाणां ग्रहणम् । घु इति । घुसंज्ञकौ 'दा' 'धा'–इत्येतौ गृह्येते । 'रभ राभस्ये', 'डुलभष् प्राप्तौ', 'शक्लृ शक्तौ', 'शल हुल पत्लृ गतौ', 'पद गतौ'—एषामचः स्थाने सकारादौ प्रत्यये सनीस् भवति ।

अच इत्यस्य ग्रहणं सर्वादेशो मा भूदित्येवमर्थम् । असति हि तस्मिन्ननेकाल्त्वात

दित्सति, धित्सति । रभ—आरिप्सते । लभ—आलिप्सते । शक—शिक्षति । पत--पित्सति । पद--प्रपित्सते ।

सनीति किम् ? दास्यति ।

'सि' इत्येव—पिपतिषति । 'तनिपतिदरिद्राणामुपसंख्यानम्' इति पतेरिडागमविकल्पः ।

❀ सनि राधो हिंसायामच इस्वक्तव्यः ❀ । प्रतिरित्सति । हिंसायामिति किम् ? आरिरात्सति ॥

आप्ज्ञप्यृधामीत् ॥ ५५ ॥

आप्, ज्ञपि, ऋध—इत्येतेषामङ्गानामच ईकारादेशो भवति सनि सकारादौ परतः । आप्—ईप्सति । ज्ञपि—ज्ञीप्सति । ऋध्—ईर्त्सति ।

पदमञ्जरी

आत्मनेदिषु 'पूर्ववत्सनः' । *आरिप्सते* इत्यादौ 'स्कोःसंयोगाद्योः' इति सलोपः ॥

आप्ज्ञप्यृधामीत् ॥ 'आप्लृ व्याप्तौ', 'ज्ञा अवबोधने', णिचि पुक्, 'मारण-तोषणनिशामनेषु ज्ञा' 'मिच्च' इति मित्संज्ञायाम् 'मितां ह्रस्वः' । 'ऋधु वृद्धौ' । *ईर्त्सतीति* । रपर ईकारः, धकारस्य चर्त्वम् ।

ज्ञपेरित्यादि । इह 'अचः' इत्यनुवर्त्तते, तेन च ज्ञपौ विशिष्यमाणे अजन्तस्य ज्ञपेरित्त्वं विधीयमानम् 'अलोऽन्त्यस्य' इत्यन्त्यस्य स्यात्, अजन्तस्येति च विशेषणं व्यर्थम्; व्यभिचाराभावात्; तेन ज्ञपिनाज्विशेष्यते—ज्ञपेरचो यत्र तत्रस्थस्येति, यथा—आब्धिभ्याम् । एवं चैकप्रकारो विशेषणविशेष्यभावो भवति,

न्यासः

सर्वादेशः स्यात् । प्रमित्सतीति । 'अत्र लोपोऽभ्यासस्य' इत्यभ्यासलोपः, 'सः स्यार्ध-धातुके' इति सस्य तः । अपमित्सते इति । 'पूर्ववत् सनः' इत्यात्मनेपदम् । एवमारिप्सते, आलिप्सत इत्यत्रापि । 'खरि च' इति चर्त्वम्—भकारस्य पकारः, 'स्कोः संयोगाद्योरन्ते च' इति सलोपः ॥

आप्ज्ञप्यृधामीत् ॥ ईप्सतीति । 'आप्लृ व्याप्तौ' । ज्ञीप्सतीति । 'ज्ञा अवबोधने', णिच्, 'अर्त्ति' इत्यादिना पुक्, 'मारणतोषणनिशामनेषु ज्ञा', 'मिच्च' इति मित्सञ्ज्ञायां ह्रस्वः, 'णेरनिटि' इति णिलोपः । ईर्त्सतीति । 'ऋधु वृद्धौ', ईकारः, रपरत्वञ्च, धकारस्य 'खरि च' इति चर्त्वम्—तकारः ।

इह च ज्ञपिनाङ्गेनाज् विशेषयितव्यः, न त्वचा ज्ञपिः; व्यभिचाराभावात् । न हि ज्ञपिरजन्ततां व्यभिचरति । अचि तु ज्ञपिनाङ्गेन विशिष्यमाणे सर्वस्य ज्ञपिसम्बन्धिनोऽच

ज्ञपेर्द्वावचौ, तत्र णेः पूर्वविप्रतिषेधेन लोपः, इतरस्य त्वीत्त्वम् । 'सनि' इत्येव—प्राप्स्यति । सीत्येव—जिज्ञपयिषति । अर्दिधिषति । 'सनीवन्तर्ध' इति ज्ञपेः, ऋधेश्चेटो विकल्पः ॥

दम्भ इच्च ॥ ५६ ॥

दम्भेरच इकारादेशो भवति, चकारादीच्च सनि सकारादौ परतः । धीप्सति, धिप्सति । 'सि' इत्येव—दिदम्भिषति ॥

मुचोऽकर्मकस्य गुणो वा ॥ ५७ ॥

मुचोऽकर्मकस्य गुणो वा भवति सनि सकारादौ परतः । 'हल-

पदमञ्जरी

तत्रानन्त्येऽचि सावकाशमीत्त्वमन्त्येऽचि पूर्वविप्रतिषेधेन णिलोपो बाधते, तदिदमुक्तम्—*णेर्लोप इति* । *इतरस्य त्विति* । अपर आह—अस्तु णेरपीत्वम्, तस्य स्थानिवद्भावाण्णिलोपो भविष्यति, ईत्त्ववचनं त्वनन्त्ये श्रवणार्थमिति ।

अर्दिधिषतीति । सनि इटि लघूपधगुणे रपरे कृते 'न न्द्राः' इति प्रतिषेधाद् रेफवर्जितद्वितीयस्यैकाचो द्विर्वचनम् ॥

दम्भ इच्च ॥ *धिप्सति, धीप्सतीति* । 'हलन्ताच्च' इति सनः कित्त्वादुपधालोपः, भकारस्य चर्त्वम् । इत्त्वं शक्यमविधातुम्; एवं वक्ष्यामि—'सनिमीमादीनामच इस् दम्भ ईच्च', चकारादिस्भावश्च, ततः 'आप्ज्ञप्यृधामित्' इत्येव ॥

मुचोऽकर्मकस्य गुणो वा ॥ *मुमुक्षत इति* । 'भूषाकर्मकिरादिसनां चान्यत्रा-

न्यासः

ईत्त्वेन भवितव्यम्, तथा च णेरपीत्त्वे कृते ज्ञीप्सतीति न सिध्येदित्येतच्चोद्यमाशङ्क्याह—ज्ञपेर्द्वावचावित्यादि । तत्रेत्त्वस्यावकाशोऽजाद्यः, णिलोपस्यावकाशः—कारणा, हारणा; द्वितीयस्याच उभयप्रसङ्गे णिलोप एव भवतीति पूर्वविप्रतिषेधेन—ज्ञीप्सतीति । इतरस्येति । अकारस्य । अर्दिधिषतीति । लघूपधगुणः, रपरत्वम्, 'अजादेर्द्वितीयस्य' इति 'धि' इत्येतद् द्विरुच्यते । रेफस्य तु द्विर्वचनं न भवति; 'न न्द्राः संयोगादयः' इति प्रतिषेधात् । अभ्यास्य जश्त्वम्—जकारः । तकारो मुखसुखार्थः ॥

दम्भ इच्च ॥ धिप्सति, धीप्सतीति । 'दन्भु दम्भे' । तस्य यदा 'सनीवन्तर्ध' इत्यादिनेड् न क्रियते, तदा सनि सकारादाविकारः, ईकारश्च, 'हलन्ताच्च' इति किस्त्वादनुनासिकलोपः, भकारस्य चर्त्वे पकारः ॥

मुचोऽकर्मकस्य गुणो वा ॥ मोक्षते इति । 'मुच्लृ मोक्षणे' । 'चोः कुः' इति कुत्वम्, 'इणकोः' इति षत्वम्, 'कर्मवत् कर्मणा' इत्यादिना कर्मवदतिदेशादात्मनेपदम् । स्वयमेवेति वचनं कर्मकर्तृत्वप्रदर्शनार्थम् । वत्सं मोक्तुमिच्छति, स मोक्तु-

न्ताच्च' इति कित्त्वप्रतिषेधो विकल्प्यते। मोक्षते वत्सः स्वयमेव, मुमुक्षते वत्सः स्वयमेव।

अकर्मकस्येति किम्? मुमुक्षति वत्सं देवदत्तः। कर्मकर्त्तरि मुचिरकर्मको भवति, कर्मविशेषस्याविवक्षितत्वाद्वा॥

अत्र लोपोऽभ्यासस्य॥ ५८॥

यदेतत्प्रक्रान्तम्—'सनि मीमा' इत्यादि 'मुचोऽकर्मकस्य' इति यावत्, अत्राभ्यासलोपो भवति। तथैवोदाहृतम्। 'अभ्यासस्य' इत्येतच्चाधिकृतं वेदितव्यमाध्यायपरिसमाप्तेः। इत उत्तरं यद्वक्ष्यामोऽभ्यासस्येत्येवं तद्वेदितव्यम्। वक्ष्यति—"'ह्रस्वः'। डुढौकिषते। तुत्रौकिषते।"

पदमञ्जरी

त्मनेपदात्' इति कर्मकर्त्तरि यगभावः। अतिदेशेन स्वाश्रयस्यानिवृत्तेः कर्तरि शब्भवति; यथा—नमते दण्डः स्वयमेवेति।

कर्मविशेषस्याविवक्षितत्वाद्वेति। उक्तं हि—

'प्रसिद्धेरविवक्षातः कर्मणोऽकर्मिका क्रिया।' इति॥

अत्र लोपोऽभ्यासस्य॥ अत्रशब्दस्यार्थं दर्शयति—*यदेतदिति*।

अथात्रग्रहणं किमर्थम्? अत्र 'सनिमीमा' इत्यादौ प्रकरणे यथा स्याद्; ददौ, ददातीत्यत्र मा भूदिति। नैतदस्ति प्रयोजनम्, एवं वक्ष्यामि—'सनि मीमाघुरभलभशकपतपदामच इसभ्यासलोपश्च'—इति, उत्तरत्रापि 'अभ्यासलोपश्च'

न्यासः

मिष्यमाणो मुक्तिक्रियां प्रत्यानुकूल्यं यदा प्रतिपद्यते तदा स्वतन्त्रत्वादस्मिन् कर्मणि कर्तृत्वेन विवक्षिते मुचिरकर्मको भवति।

अथ गुणग्रहणं किमर्थम्, नौदित्येवोच्येत? ननु चैवं सत्योकारश्चकारस्य स्थाने 'अलोऽन्त्यस्य' प्राप्नोति, गुणग्रहणादिक एव भवति, संज्ञाविधाने नियमात्? नैतदस्ति; अच इत्यनुवर्तते। तेनान्त्यस्य न भविष्यति। एवं तर्ह्येतज्ज्ञापयति—अच इति निवृत्तमिति। तेन 'अत्र लोपोऽभ्यासस्य' इत्यत्रातोऽभ्यासस्य लोपो न भवति। सति त्वजधिकारे, मा भूत् तस्यानुवृत्तिरपार्थिकेत्यच एव लोपः स्यात्॥

अत्र लोपोऽभ्यासस्य॥ अत्रेत्यनेन यन्निर्दिश्यते तद्दर्शयितुमाह—यदेतदित्यादि। अथात्र ग्रहणं किमर्थम्? 'सनि मीमा' इत्यादौ प्रकरणे यथा स्याद्, ददौ, ददतुरित्यादौ मा भूदिति चेत्? न; यदि ह्येतत् प्रयोजनमभिमतं स्यात् 'सनि मीमाघुरभलभशकपतपदामच इसभ्यासलोपश्च' इत्येवमुद्दिश्येत, एवमिहैव प्रकरणे भविष्यति, नान्यत्र, ततो निष्प्रयोजन-

'सनि मीमाघुरभलभशकपतपदामच इस् अभ्यासलोपश्च' इत्येवं सिद्धे यद् 'अत्र'ग्रहणमिह क्रियते तद्विषयावधारणार्थम्—अत्रैवाभ्यासलोपो भवति, सन्वद्भावविषये न भवति। अमीमपत्। अदीदपत्। 'सन्वल्लघुनि चङ्परे' इति सन्वद्भावात् प्राप्नोति।

सर्वस्याभ्यासस्यायं लोप इष्यते, तदर्थमेव केचिद् 'अत्र'ग्रहणं वर्णयन्ति।

पदमञ्जरी

इत्येव ? तत्राह—*सनि मीमाघ्वित्यादि*। विषयावधारणम्=विषयनियमः। कः पुनरसौ ? इत्यत आह—*अत्रैवेत्यादि*। अवधारणस्य व्यवच्छेद्यं दर्शयति—*सन्वद्भावविषये न भवतीति*। *अमीमपदिति*। मिञो णिचि 'मीनातिमिनोति' इत्यात्त्वम्, पुक्, लुङ्, चङि द्विर्वचनम्, सन्वद्भावादित्त्वम्, 'दीर्घो लघोः'।

कथं पुनः सनीत्युच्यमानस्याभ्यासलोपस्यात्र प्रसङ्गः ? इत्यत आह—*सन्वल्लघुनीति*। यथैव हि सन्वद्भावेनेत्त्वं भवति, तथाभ्यासलोपोऽपि स्यात्, 'अलोऽन्त्यस्य' लोपेन भवितव्यमित्याशङ्कायामाह—*सर्वस्येति*। कथं पुनः सर्वस्य लभ्यते ? अत आह—*तदर्थमेवेति*। 'इतराभ्योऽपि दृश्यन्ते' इति षष्ठ्यन्तात्त्रल्। योऽयमभ्यासः प्रसिद्धोऽस्य लोपः, न तदन्तस्येत्यर्थः। विषयावधारणं त्वन्यथापि

न्यासः

मत्रग्रहणमित्यत आह—सनि मीमाघुरभलभेत्यादि। विषयावधारणार्थमिति। अभ्यासलोपविषयस्य नियमार्थमित्यर्थः। तामेव तस्य विषयनियमार्थतां दर्शयितुमाह—अत्रैवेत्यादि। अत्रेत्यनेनेसादिविषयो निर्दिश्यते। इसादिविषय एवाभ्यासलोपो यथा स्यादिति नियमेन यद्व्यवच्छिन्नं तद् दर्शयितुमाह—सन्वद्भावविषये न भवतीति। अमीपदिति। 'मीञ् हिंसायाम्', 'मीनातिमिनोतिदीङां ल्यपि च' इत्यात्त्वम्, णिच्, पूर्ववत् पुक्, लुङ्, च्लेश्चङ्, णिलोपः, उपधाह्रस्वत्वम्, द्विर्वचनम्, अट्, 'सन्वल्लघुनि चङ्परे' इत्यादिना सन्वद्भावे 'सन्यतः' इतीत्त्वम्, 'दीर्घो लघोः' इति दीर्घः। अदीदपदिति। 'डुदाञ् दाने', पूर्ववण्णिजादिः। अत्रग्रहणादिहाभ्यासलोपो न भवति।

कथं पुनः सन्यभ्यासलोप उच्यमान इह प्राप्नोति, यन्निवृत्त्यर्थमत्रग्रहणं क्रियते ? इत्याह—सन्वल्लघुनीत्यादि। यथैव हि सन्वद्भावातिदेशादित्त्वं भवति, एवमभ्यासलोपः स्यात्। इहालोऽन्त्यपरिभाषया 'अलोऽन्त्यस्य' लोपेन भवितव्यमिति कस्यचिद् भ्रान्तिः स्यात्, अतस्तां निराकर्तुमाह—सर्वस्येत्यादि। कथं पुनः सर्वस्य लभ्यते ? इत्यत आह—तदर्थमेवेत्यादि। एतेनैवकारेण विषयावधारणार्थतां निरस्यति। यद्येवम्, सन्वद्भावविषयेऽपि प्राप्नोति ? एवं मन्यते—सन्वद्भावविषयेऽप्यभ्यासलोपप्रसङ्गः परिहर्तुं

'नानर्थकेऽलोऽन्त्यविधिः'—इत्यपरे सर्वस्य कुर्वन्ति ॥

ह्रस्वः ॥ ५९ ॥

ह्रस्वो भवत्यभ्यासस्य । डुढौकिषते, तुत्रौकिषते । डुढौके, तुत्रौके । अडुढौकत्, अतुत्रौकत् ।

❀ अभ्यासस्यानचि ❀ । अभ्यासस्य यदुच्यते अनचि तद्भवतीति

पदमञ्जरी

सिद्धम् । सन्वल्लघुनीति न कार्यमतिदिश्यते, किं तर्हि ? रूपम् । लोपश्चासावभावरूपो न रूपमिति नातिदिश्यते । *नानर्थकेऽलोन्त्यविधिरित्यपरे सर्वस्य कुर्वन्तीति* । 'अनभ्यासविकारेषु' इति तु प्रतिषेधो न भवति; लोपस्याविकारत्वात् । तथा च *पस्पशायाम्*—'लोपागमवर्णविकारज्ञः' इति पृथग्ग्रहणम्, 'द्वौ चापरौ वर्णविकारनाशौ' इति च पृषोदरादिसूत्रे । अन्वयव्यतिरेकाभ्यामर्थवत्तावधार्यते, न चाभ्यासस्योपजनने कश्चिदर्थः प्रतीयत इत्यभ्यासस्यानर्थक्यम् ॥

ह्रस्वः ॥ *हलादिशेषो न भवतीति* । न चागमविधानसामर्थ्याद्धलादिशेषाभावः, अन्यथाऽऽदेशमेवाकारं विदध्यादिति वाच्यम् । सत्यपि वा हलादिशेषे विगृहीतश्रवणार्थत्वादाकारस्य—चलाचलमिति ॥

न्यासः

शक्यते । तत्र सन्वदिति सनाश्रयकार्यमतिदिश्यते । न चाभ्यासलोपः सनमेवापेक्षते, किं तर्हि ? इस्भावादिकमपि । तदभावादसत्यप्यत्रग्रहणेऽमीमपदित्यादिष्वभ्यासलोपो न भविष्यति । तस्मादतिरिच्यत एवात्रग्रहणमिति न कर्त्तव्यमेव । तत् क्रियते—सर्वस्याभ्यासलोपो यथा स्यादिति ।

कथं पुनः क्रियमाणेऽप्यत्रग्रहणे सर्वस्य लोपो लभ्यते ? ग्रन्थाधिक्यादर्थाधिक्यमित्येके । अत्रग्रहणेन महत् सूत्रं प्रणयतैतत् सूचितम्—महतः स्थानिनोऽयं लोपः कर्त्तव्यः । एवञ्चायं महतः स्थानिनः कृतो भवति यदि सर्वस्याभ्यासलोपः क्रियते, नान्यथेत्यन्ये ।

नानर्थकेऽलोऽन्त्यविधिरित्यपर इति । के पुनस्ते ? ये विषयावधारणार्थतामत्रग्रहणस्य वर्णयन्ति ते वेदितव्याः । अनर्थकत्वमभ्यासस्य स्थाने द्विर्वचनपक्षे वेदितव्यम् । अत्र हि यस्य स्थाने यच्छब्दान्तरं विधीयते तत् समस्तमेवार्थवत् । एकदेशस्त्वभ्यासोऽनर्थक एव । द्विष्प्रयोगद्विर्वचनपक्षेऽप्यनर्थान्तरवाचित्वादनर्थकताभ्यासस्य ॥

ह्रस्वः ॥ डुढौकिषते, तुत्रौकिषत इति । ढौकृ, त्रौकृ—इत्येताभ्यामनुदात्तेत्त्वादात्मनेपदिभ्यां सन्, 'पूर्ववत्सनः' इत्यात्मनेपदम् । अडुढौकत्, अतुत्रौकदिति । आभ्यामेव ण्यन्ताभ्यां लुङ्, पूर्ववच्चङादि कार्यम् । डुढौके, तुत्रौक इति । लिट्, एकवचनम्, तस्यैश् ।

अभ्यासस्यानचीत्यादि । अभ्यासस्य यत् कार्यं विधीयते तदनचि परे भवतीत्येतदर्थरूपं व्याख्येयमित्यर्थः । तत्रेदं व्याख्यानम्—'वा चरिचलिपतिवदीनामच्याक्चा-

वक्तव्यम् । चराचरः । चलाचलः । पतापतः । वदावदः । हलादिः शेषो न भवति ॥

हलादिः शेषः ॥ ६० ॥

अभ्यासस्य हलादिः शिष्यते, अनादिर्लुप्यते । जग्लौ । मम्लौ । पपाच । पपाठ । आट, आटतुः, आटुः ।

पदमञ्जरी

हलादिः शेषः ॥ शिष्यते = अवस्थाप्यत इति शेषः, कर्मणि घञ् । 'हलादिः' इत्यसमासः । समासे तु–

कर्मधारयपक्षे स्यादादिशब्दस्य पूर्वता ।
षष्ठीसमासे त्वानक्षेत्यादौ शेषः प्रसज्यते ॥

कर्मधारये हि विशेषणत्वादादिशब्दस्य पूर्वनिपातः प्राप्नोति । षष्ठीसमासे हलन्तरापेक्षं हल आदित्वम्, नाभ्यासापेक्षमिति अजादिष्वपि प्रसङ्गः । 'अक्षू व्याप्तौ' लिट्, आनक्ष, अत्र ककारस्य शेषः प्राप्नोति । आटतुरित्यादावप्यादिवद्भावात्प्रसङ्गः । कर्मधारयासमासयोस्तु अभ्यासापेक्षमादित्वमिति नायं दोषः । *अनादिर्लुप्यते इति* । हलित्यपेक्ष्यते, एतेनासमासपक्षो दर्शितः । समासे ह्युपसमस्तस्यापेक्षायोगादनादिर्हलिति पुनर्हल्ग्रहणं कर्तव्यम् ।

ननु शेषोऽवस्थानं तत्त्वादेः प्राप्तमेव, तत्किमेतेन ? अत आह—*आदिशेषनिमित्तोऽयमिति* । सत्यम्, 'सिद्धे सत्यारम्भो नियमार्थः', आदिरेव शिष्यते न

न्यासः

भ्यासस्य' इत्यागमविधानसामर्थ्याद्धलादिशेषेण न भवितव्यम् । हलादिशेषे हि सत्यादेशस्यागमस्य च कश्चिद्विशेषो नास्तीत्यादेशमेव विदध्यात् । एवञ्च—अभ्यासलोपाभावात् पारिशेष्यादचोऽन्यत्रैव भविष्यति ॥

हलादिः शेषः ॥ हलादिरिति । हल् चासावादिश्चेति हलादिः—कर्मधारयोऽयम्, न तु षष्ठीसमासः—हलामादिर्हलादिः । यदि षष्ठीसमासः स्यात्, तदायमर्थः स्यात्—अभ्यासस्य ये हलस्तेषामादिः शिष्यत इति । तथा च–आनक्षतुः, आनक्षुरित्यत्र 'अक्षू व्याप्तौ' इत्यस्याजादित्वाद् द्वितीयस्यैकाचोऽभावात् प्रथमस्यैकाचो द्विर्वचने कृते यद्यप्यभ्यासादिः ककारो न भवति, तथापि हलादिर्भवति, तस्य शेषः प्रसज्येत । कर्मधारये तु न दोषः, तत्राभ्यासापेक्षं हलादित्वं विधीयते, न चात्र ककारोऽभ्यासादिः । तस्मात् कर्मधारयोऽयम् । जग्लौ, मम्लाविति । 'ग्लै हर्षक्षये', 'म्लै गात्रविनामे', 'आदेच उपदेशेऽशिति' इत्यात्त्वम्, 'आत औ णलः' इत्यौत्वम् । आटतुः, आटुरिति । 'अत आदेः' इत्यभ्यासस्य दीर्घत्वे कृते सवर्णदीर्घत्वम् ।

ननु च शेषोऽवस्थानम्, तत्त्वादेः सिद्धमेव, तत् किमर्थं विधीयते ? इत्याह–आदि-

आदिशेषनिमित्तोऽयमनादेर्लोपो विधीयते, तत्र अभ्यासजातेरा-श्रयणात् क्वचिदपि वर्त्तमानो हलादिरनादेः सर्वत्र निवृत्तिं करोति।

अपरे तु ब्रुवते—शेषशब्दोऽयं निवृत्त्या विशिष्टमवस्थानमाह। तदवस्थानमुक्तितो यद्यपि प्रधानम्, अविधेयत्वात्तु तदप्रधानम्; निवृत्तेरेव

पदमञ्जरी

त्वनादिरिति, ततश्चादिशेषनिमित्तोऽयमनादेर्लोपो विधीयत इति नास्यानर्थक्य-मित्यर्थः। यद्यादिशेषो निमित्तमनादिलोपस्य, पपाचेत्यादौ यत्रादेर्हलोऽवस्थानं तत्रैवान्यस्य निवृत्तिः स्यात्, आटतुरित्यादौ तु न स्यादित्यत आह-*तत्रेति*। जातिपक्षे अभ्यासजातावेवादेरवस्थानमपेक्षितम्, न प्रतिव्यक्तीति दोषाभावः।

अपरे त्विति। पूर्वत्र पक्षेऽवस्थानमेव शब्दार्थः, नियमाश्रयणाच्चितरव्या-वृत्तिः; अत्र तु पक्षे निवृत्तिरपि गुणभूतशेषशब्देनैवोच्यते। ततः किम्? इत्यत आह—*तदवस्थानमित्यादि*। *उक्तितः*=शब्दव्यापारतः। *अविधेयत्वात्त्विति*। आर्थमप्राधान्यं दर्शयति। निवृत्तिस्तु विपरीतेत्याह-*निवृत्तेरेव त्विति*। लोकेऽपि

न्यासः

शेषनिमित्तोऽयमित्यादि। आदिशेषो निमित्तं यस्य लोपस्य स तथोक्तः। न ह्यत्रादेः शेषो विधीयते, किं तर्हि? तन्निमित्तोऽयमनादेर्लोपो विधीयते। सिद्ध एव ह्यादेरवस्थाने हलादिशेष इतीदं विधीयमानं नियमार्थं विज्ञायते—आदेरेव हलोऽवस्थानं भवति, न त्वनादेरिति। एवमादिशेषनिमित्तमनादेरदर्शनं विहितं भवति। यदि तर्ह्यादिशेष-निमित्तोऽयमनादेर्लोपो विधीयेत, एवं सत्याटतुराटुरित्यत्र लोपो न भवति; निमित्ताभा-वात्, अभ्यासस्य हलेव तावदादिर्नास्ति, कुतः पुनस्तस्य शेषः? इत्यत आह—तत्रे-त्यादि। अनादिलोपे कर्त्तव्येऽभ्यासजातिराश्रीयते, नाभ्यासव्यक्तिः। तेन यद्यपि सर्वा-स्वभ्यासव्यक्तिषु हलादिर्न वर्त्तते, तथापि क्वचिदपि पपाचेत्यादौ वर्त्तमानो हलादि-रनादेः सर्वत्राटतुः, आटुरित्येवमादावपि निवृत्तिं करोति; अभ्यासजातेरभिन्नत्वात्। यैव हि पपाचेत्यादावभ्यासजातिः, सैवाटतुः, आटुरित्यादावपि।

अपरे त्वित्यादि। आटतुः, आटुरित्यादावनादेर्लोपं प्रतिपादयितुमपरे ब्रुवत इति। शेषशब्दोऽयं नावस्थानमात्रमाह, किं तर्हि? निवृत्त्या विशिष्टमवस्थानम्, यद्येवम्, अवस्थानस्य विशेष्यत्वात् प्राधान्यम्, निवृत्तेस्तु विशेषणत्वादप्राधान्यम्। तथा च—प्रधानानुयायित्वादप्राधान्यं गुणानाम्। यत्रैवाभ्यासस्य हलादेरवस्थानं पपाचेत्यादौ, तत्रैवानादेर्हलो निवृत्त्या भवितव्यम्, ततः स एव दोषः—आटतुः, आटुरित्यादावनादे-र्हलो निवृत्तिर्न प्राप्नोतीति? अत आह—तदवस्थानमित्यादि। यद्यपि विशेष्यभूतं तदव-स्थानं शेषशब्देनाभिधीयत इत्युक्तितः प्रधानम्, तथाप्यविधेयत्वादप्रधानम्। अविधेयत्वं तु तस्य सिद्धत्वात्। निवृत्तिरेव विशेषणभूतापि विधेयत्वात् प्रधानम्। तथा चोक्तम्—

तु विधेयत्वात्प्रधानम् । तत्रायमर्थोऽस्य जायते—अभ्यासस्यानादेर्हलो निवृत्तिर्भवतीति । सा किमित्यादेरविधेयां सतीमनिवृत्तिमपेक्षिष्यत इति ॥

शर्पूर्वाः खयः ॥ ६१ ॥

अभ्यासस्य शपूर्वाः स्वयः शिष्यन्ते, अन्ये हलो लुप्यन्ते । चुश्च्योतिषति । तिष्ठासति । पिस्पन्दिषते ।

पदमञ्जरी

'चङ्क्रम्यमाणोऽधीष्वात्र जपँश्चमङ्क्रमणं कुरु' इत्येवमर्थाभेदेऽपि शब्दोद्भेदः प्रतीयते । ततः किम् ? इत्यत आह—*तत्रेति* । साविधेयत्वात्प्रधानभूता सती निवृत्तिः । *किमित्यादेरनिवृत्तिमपेक्षिष्यते* । किम्भूताम् ? *अविधेयां सतीम्* । अविधेयत्वादप्रधानभूतां सतीमित्यर्थः । न प्रधानं गुणानुवर्ति, तस्मादपेक्षाकारणं नास्तीत्यर्थः ।

भाष्ये परिहारान्तरम्—'हल्' इत्येको योगः, 'अत्र लोपः' इति वर्त्तते; स च कर्मसाधनः, यथा 'हल्ङ्याब्भ्यो दीर्घात्' इत्यत्र, अभ्यासस्य हल् लुप्यते, तत आदिः शेषः; यद्वा—'ह्रस्वोहलादिः शेषः' इति संहितापाठ एव, तत्राहलिति पदच्छेदः—अभ्यासोऽहल् भवति, अविद्यमानहल्को भवति, तत आदिः शेष इति ॥

शर्पूर्वाः खयः ॥ पूर्वेण शरां शेषे प्राप्ते खयां शेषो विधीयते, तत्रैकाभ्यासविषयेणानादिशेषेणादिशेषो बाध्यते; सत्यपि सम्भवे बाधनं भवतीति न्यायात् । किञ्चासम्भवोऽप्यत्र शक्यते वक्तुम्,कथम् ? शेषशब्दोऽयं निवृत्तिमदवस्थानमाह, न चोभयोरवस्थाने निवृत्त्या विशिष्टमवस्थानं सम्भवति । *चुश्च्योतिषतीति* । 'श्च्युतिर् क्षरणे' । *पिस्पन्दिषत इति* । 'स्पदि किञ्चिच्चलने', अनुदात्तेत् ।

न्यासः

सिद्धमुपकारकं परार्थमङ्गम् , साध्योऽनुपकारकस्त्वङ्गीति कृत्वा प्रधानम् । तत्र निवृत्तौ विधेयत्वात् प्रधानभूतायामयमस्य सूत्रस्यार्थो जायते—'अभ्यासस्यानादेर्हलो निवृत्तिर्भवति' इति । ततश्चासौ विधेयत्वात् प्राधान्यमापन्ना सती किमित्यादेरविधेयामप्रधानभूतामनिवृत्तिमपेक्षिष्यते । केन कारणेनापेक्षिष्यते ? न केनचिदित्यर्थः । न हि प्रधानस्य गुणानुयायित्वं युक्तम् । तस्मादसत्यपि हलादेरवस्थानेऽनादेर्लोपेन भवितव्यमिति भावः ॥

शर्पूर्वाः खयः ॥ पूर्वेण शरां शेषे प्राप्ते खयां शेष आरभ्यते । अनादिशेषश्चायमादिशेषं बाधते । न हि शरामवस्थाने खयां शेषशब्दो विशेषणमुपपद्यते । स हि निवृत्त्या विशिष्टमवस्थानमाह—इत्युक्तम् । न चोभयोरवस्थाने निवृत्त्या विशिष्टमवस्थानं भवति । तस्मादादिशेषस्यायमनादिशेषोऽपवादः । चुश्च्योतिषतीति । 'श्च्युतिर् क्षरणे', सन् , इट् । तिष्ठासतीति । 'ष्ठा गतिनिवृत्तौ' । पिस्पन्दिषत इति । 'स्पदि किञ्चिच्चलने', अनुदात्तेत् , इदित्वान्नुम् , 'पूर्ववत्सनः' इत्यात्मनेपदम् ।

शर्पूर्वा इति किम् ? पपाच । खय इति किम् ? सस्नौ ।

❀ खर्पूर्वाः खय इति वक्तव्यम् ❀ । उचिच्छिषतीत्यत्र उच्छे-रन्तरङ्गत्वात्तुकि कृते द्विर्वचनम्, तत्र हलादिः शेषे सत्यभ्यासे तकारः श्रूयेत ॥

कुहोश्चुः ॥ ६२ ॥

अभ्यासस्य कवर्गहकारयोश्चवर्गादेशो भवति । चकार । चखान ।

पदमञ्जरी

सस्नाविति । 'ष्णा शौचे' ।

खर्पूर्वा इति । सूत्रे शर्ग्रहणमपनीय खर्ग्रहणं कर्त्तव्यमित्यर्थः । *उचिच्छिषतीति* । 'उच्छी विवासे' । *अन्तरङ्गत्वादिति* । उपदेशानन्तरमेव प्राप्तत्वादन्तरङ्गत्वात्तुकि कृते द्विवर्चनमिति । तच्च 'पूर्वत्रासिद्धम्' इति चुत्वस्यासिद्धत्वात् सतुंक्क एव भवति, तत्र कृते यद्यत्र हलादिशेषः स्यात्, अभ्यासे तकारः श्रूयेत । एतच्च 'पूर्वत्रासिद्धीयमद्विर्वचने' इत्येतदनाश्रित्योक्तम् । तदाश्रयणे तु चुत्वे कृते तस्य सिद्धत्वात् च्छिरशब्दस्य द्विर्वचने चकारशेषेणैत्र रूपं सिध्यति; न चेदमस्ति—'निमित्ताभावे नैमित्तिकस्याप्यभावः' इति, येन चुत्वं निवर्त्तते ।।

कुहोश्चुः ॥ *चखानेति* । खकारस्य छकारः, तस्य 'अभ्यासे चर्च्च' इति चकारः । *जघासेति* । घकारस्य झकारः, तस्य जश्त्वम्—जकारः । *जिहीर्षतीति* ।

न्यासः

सस्नावात । 'ष्णा शौचे' । पूर्ववण्णल औत्वम् ।

खर्पूर्वा इत्यादि । उचिच्छिषतीति । 'उच्छी विवासे,' सन्, उछिष् इति स्थिते द्विर्वचनं प्राप्नोति, तुक् च; तत्र वर्णाश्रयेणान्तरङ्गत्वात् तुक् । तस्मिन् कृते, द्विर्वचनं प्राप्नोति, चुत्वञ्च; तत्र परत्वात् द्विर्वचने कर्तव्ये चुत्वस्यासिद्धत्वाद् द्विर्वचनं प्राप्नोति छिष्-शब्दस्य । तत्र छकारस्य शेषो न प्राप्नोति; अशर्पूर्वत्वात् । न ह्ययं तकारः शर्भवति, ततश्च पूर्वेण हलादिशेषे कृते सत्यभ्यासे तकारः श्रूयेत । अथापीदमस्ति—'पूर्वत्रासिद्धीयमर्द्विवचने' इति पूर्वं चुत्वं पश्चाद् द्विर्वचनं क्रियते, तथापि हलादिशेषेण छकारे निवृत्ते 'निमित्तापाये नैमित्तिकस्याप्यपायः' इति चुत्वे निवृत्ते उचिच्छिषतीत्यत्र तकार एवाभ्यासे श्रूयेत । तस्मात् खर्पूर्वाः खय इति वक्तव्यम् । एवं हि सति च्छकारस्य शेषे कृते तकारो निवर्त्तत इति न भवत्यनिष्टप्रसङ्ग' ॥

कुहोश्चुः ॥ चखानेति । 'खनु अवदारणे', द्विर्वचनम्, तस्य चुत्वम्—छकारः, 'अभ्यासे चर्च' इति छकारस्य चकारः । जघासेति । 'लिट्यन्यतरस्याम्'—इत्यदेर्घस्लादेशः, अभ्यासस्य चुत्वम् । नादवतो महाप्राणस्य स्थाने तादृश एव झकारः, तस्यापि जश्त्वम्—जकारः । जहारेति । 'हृञ् हरणे' । जिहीर्षतीति । 'इको झल्' इति सनः

जगाम । जघान । हकारस्य—जहार । जिहीर्षति । जहौ ।

न कवतेर्यङि ॥ ६३ ॥

कवतेरभ्यासस्य यङि परतश्चुर्न भवति । कोकूयते उष्ट्रः । कोकूयते खरः ।

'कवतेः' इति विकरणनिर्देशः कौतेः, कुवतेश्च निवृत्त्यर्थः । तयोश्चुत्वमेव भवति—चोकूयते ।

यङीति किम् ? चुकुवे ॥

पदमञ्जरी

'इको झल्' इति सनः कित्त्वम्, हकारस्यापि झकारः, तस्य जश्त्वम् ॥

न कवतेर्यङि ॥ कवतेरित्यादि । 'कूङ् शब्दे' इति तुदादिः, 'कु शब्दे' इत्यदादिः, 'कुङ् खुङ्' इति भूवादिः शब्दार्थ एव । तत्रासति विकरणनिर्देशे 'कोः' इत्युच्यमाने त्रयाणामपि ग्रहणं स्याद् । अथ तौदादिको दीर्घान्तः ? एवमपि

न्यासः

कित्त्वम्, 'अज्झनगमां सनि' इति दीर्घत्वम्, 'ऋत इद्धातोः' इतीत्वम् . रपरत्वम्, हलि च' इति दीर्घत्वम्, हीर्ष—इत्यस्य द्विर्वचनम् ॥

न कवतेर्यङि ॥ पूर्वेण प्राप्तस्य चुत्वस्यायं निषेधः । कोकूयत इति । 'अकृत्सार्वधातुकयोः' इति दीर्घः, 'गुणो यङ्लुकोः' इत्यभ्यासस्य गुणः ।

अथ विकरणनिर्देशः किमर्थः, न 'कोः' इत्येवोच्येत ? इत्यत आह—कवतेरित्यादि । 'कुङ् शब्दे' इति तौदादिकः, 'कु शब्दे' इत्यादादिकः, 'कुङ्' इति भौवादिकः शब्दार्थ एव; तत्र भौवादिकस्य ग्रहणं यथा स्यात्, इतरयोर्मा भूदित्येवमर्थो विकरणनिर्देशः । ननु चानयोर्निवृत्तेरेतत् फलम्—चोकूयत इत्येतदपि रूपं यथा स्यादिति, एतच्च 'कोः' इत्यपि निर्देशे निरनुबन्धकपरिभाषया कौतेरेव निरनुबन्धकस्य ग्रहणे सति सिध्यत्येव, तस्मात् 'कोः' इत्येवं निर्देशः कर्त्तव्यः ? नैतदेवम्; सत्यपि हि शब्दार्थत्वे भिद्यत एवैषामभिधेयम् । तथा हि—कवतिस्तावदव्यक्तशब्दे वर्तते—उष्ट्रः कोकूयत इति; कुवतिरप्यार्त्तस्वरे वर्तते—चोकूयते वृषल इति, पीडित इत्यर्थः; कौतिस्तु शब्दमात्रे । तस्माद्विशिष्टार्थस्य परिग्रहो यथा स्यादित्येवमर्थो विकरणनिर्देशः कर्तव्यः । ननु लुग्विकरणपरिभाषया कौतेर्न भविष्यतीति, तत् किमर्थं तन्निवृत्त्यर्थता विकरणस्योपपद्यते ? एवं मन्यते—कुवतिनिवृत्त्यर्थोऽवश्यं विकरणनिर्देशः कर्तव्यः, सोऽन्यार्थः क्रियमाणः कौतेर्निवृत्त्यर्थोऽपि भवति, तेनलुग्विकरणपरिभाषात्र कौतेर्निवृत्त्यर्थमाश्रयितव्या न भवति ।

चुकुव इति । पूर्ववत् तशब्दस्यैश्, 'अचि श्नुधातु' इत्यादिनोवङ् ॥

कृषेश्छन्दसि ॥ ६४ ॥

कृषेश्छन्दसि विषये यङि परतोऽभ्यासस्य चुर्न भवति । करीकृष्यते यज्ञकुणपः ।

छन्दसीति किम् ? चरीकृष्यते कृषीवलः ॥

दाधर्तिदर्धर्तिदर्धर्षिबोभूतुतेतिक्तेऽलर्ष्यापनीफणत्संसनिष्यदत्करिक्रत्कनिक्रदद्भरिभ्रद्दविध्वतोदविद्युतत्तरित्रतः सरीसृपतं वरीवृजन्मर्मृज्यागनीगन्तीति च ॥ ६५ ॥

दाधर्ति, दर्धर्ति, दर्धर्षि, बोभूतु, तेतिक्ते, अलर्षि, आपनीफणत्, संसनिष्यदत्, करिक्रत्, कनिक्रदत्, भरिभ्रत्, दविध्वतः, दविद्युतत्, तरित्रतः, सरीसृपतम्, वरीवृजत्, मर्मृज्य, आगनीगन्ति—इत्येतानि अष्टादश छन्दसि विषये निपात्यन्ते । दाधर्ति दर्धर्ति दर्धर्षीति—धारयतेः, धृङो वा श्लौ यङ्लुकि वा अभ्यासस्य दीर्घत्वं णिलोपश्च ।

पदमञ्जरी

द्वयोर्ग्रहणं स्यात् । न च निरनुबन्धकत्वाददादादिकस्यैव ग्रहणम्; लुग्विकरणत्वात् । तस्माज्जौवादिकस्यैव यथा स्यादिति विकरणनिर्देशः ॥

दाधर्तिदर्धर्तिदर्धर्षिबोभूतुतेतिक्तेऽलर्ष्यापनीफणत्संसनिष्यदत्करिक्रत्कनिक्रदद्भरिभ्रद्दविध्वतोदविद्युतत्तरित्रतःसरीसृपतंवरीवृजन्मर्मृज्यागनीगन्तीति च ॥ धारयतेरिति । 'धृङ् अवस्थाने' ण्यन्तः । धृङो वेति । स एव प्रकृत्यन्तरम् । श्लौ यङ्लुकि

न्यासः

कृषेश्छन्दसि । करीकृष्यत इति ॥ 'कृष विलेखने' । 'रीगृदुपधस्य' इति रीगागमः ॥

दाधर्तिदर्धर्तिदर्धर्षिबोभूतुतेतिक्तेऽलर्ष्यापनीफणत्संसनिष्यदत्करिक्रत्कनिक्रदद्भरिभ्रद्दविध्वतोदविद्युतत्तरित्रतः सरीसृपतंवरीवृजन्मर्मृज्यागनीगन्तीति च ॥

चकारश्छन्दसीत्यनुकर्षणार्थः । धारयतेरिति । 'धृञ् धारणे,' 'धृङ् अवथास्ने,' 'धृङ् अवध्वंसने'—इत्येतेषां ण्यन्तानां ग्रहणम् । धृङो वेति । अनन्तरोक्तयोरण्यन्तयोः । श्लौ यङ्लुकि वेति । तत्र तावद् दाधर्तीति—यदा धारयतेः श्लौ निपात्यते, तदा णिलोपोऽभ्यासस्य दीर्घत्वं निपात्यते । यदा तु यङ्लुकि, तदाऽनेकाच्त्वाद् यङ् न प्राप्नोति, सोऽपि निपात्यते, उपधाह्रस्वत्वञ्च । णिलोपस्त्वार्धधातुकत्वादेव यङः 'णेरनिटि' इत्येवं सिद्धः । अभ्यासस्य दीर्घत्वमपि 'दीर्घोऽकितः' इत्येवं सिद्धम् । दर्धर्ति, दर्धर्षीति । अत्रापि यदा धारयतेः श्लौ तदाभ्यासस्य रुगागमो णिलोपश्च । श्लुस्तु सर्वत्र 'बहुलं छन्दसि' इत्यनेनैव वेदितव्यः । यदा तु यङ्लुकि, तदा 'दीर्घोऽकितः'

दाधर्त्ति । एवं दर्धर्ति–श्लौ रुगभ्यासस्य निपात्यते । तथा दर्धर्षीति । अत्र च 'यल्लक्षणेनानुपपन्नं तत्सर्वं निपातनात्सिद्धम्' ।

बोभूत्विति—भवतेर्यङ्लुगन्तस्य लोटि गुणाभावो निपात्यते । नैतदस्ति प्रयोजनम्; अत्र 'भूसुवोस्तिङि' इति गुणाभावः सिद्धः ? ज्ञापनार्थं तर्हि निपातनमेतत् । ज्ञापयति—अन्यत्र यङ्लुगन्तस्य गुणप्रतिषेधो न भवतीति । बोभोति, बोभवीति ।

तेतिक्ते—तिजेर्यङ्लुगन्तस्यात्मनेपदं निपात्यते । यङो ङित्त्वात् प्रत्ययलक्षणेनात्मनेपदं सिद्धमेव ? ज्ञापनार्थं तु आत्मनेपदनिपातनम्–

पदमञ्जरी

चेति । 'श्लौ' इत्येतद्धारयतेः, धृङो वेत्युभाभ्यां सम्बध्यते । 'यङ्लुकि च' इत्येतत्तु 'धृङो वा' इत्यनेनैव । तदयमर्थः–दाधर्तीति धारयतेः श्लौ णिलुगभ्यासदीर्घत्वं च निपात्यते, धृङो वा श्लावभ्यासदीर्घत्वम् । अत्र परस्मैपदमपि निपात्यम्, तस्यैव वा यङ्लुकि अभ्यासदीर्घत्वं निपात्यत इति । दर्धर्तीत्यत्र तु यङ्लुक् । पक्षे दाधर्तीति । निपातनेन प्राप्तस्य दीर्घत्वस्याभावो निपात्यते, 'रुग्रिकौ च लुकि' इत्येव रुक् सिद्धः । श्लुपक्षे तु रुगपि निपात्यः । दर्धर्षीत्यत्र यङ्लुक्, पक्षे न किञ्चिन्निपात्यम् ।

बोभूत्विति । यङ्लुगन्ताल्लोट् । *बोभवीतीति* । लट्, 'यङो वा' इति पक्षे ईट् ।

प्रत्ययलक्षणेनेति । यद्यपि 'अनुदात्तङित:' इति ङित्त्वनिमित्तमात्मनेपदं न प्रत्ययनिमित्तम्; तथापि लोलूयते इत्यादौ यङन्तादात्मनेपदम्, तत्प्रत्ययस्य

न्यासः

इत्यनेन दीर्घत्वे प्राप्ते तदभावश्च निपात्यते । यदा धृङः—दाधर्तीति श्लौ निपात्यते, तदा द्विर्वचने कृतेऽभ्यासस्य दीर्घत्वं निपात्यते । यदा तु तस्यैव धृङो यङ्लुकि, तदाभ्यासस्य 'ऋतश्च' इति प्राप्तस्य रुगादेरभावो निपात्यते । दर्धर्ति, दर्धर्षीति । अत्रापि यदा धृङ्, श्लौ, तदाभ्यासस्य रुगागमो निपात्यते; यदा तु यङ्लुकि, तदा पूर्ववत् प्राप्तस्य दीर्घत्वस्याभावो निपात्यते, न तु रुगागमः; तस्य हि 'रुग्रिकौ च लुकि' इत्येवं सिद्धत्वात् । परस्मैपदं च 'व्यत्ययो बहुलम्' इति ।

बोभूत्विति । अन्यत्रेति । लोट्प्रथमपुरुषस्यैकवचनापेक्षमन्यत्वं वेदितव्यम् । बोभवीतीति । अदादित्वच्छपो लुक् 'बहुलं छन्दसि' इति बहुलवचनत्वाद्भवति, 'यङो वा' इति पक्ष ईट् ।

तेतिक्त इति । तिजेरिति 'तिज निशाने' इत्येतस्य । ननु च यङो ङित्वात् प्रत्ययलक्षणेनात्मनेपदं सिद्धम्, एतत् किमर्थं निपात्यते ? इत्याह—यङो ङित्वादित्यादि ।

अन्यत्र यङ्लुगन्तादात्मनेपदं न भवति'।

अलर्षीति—इयर्तेर्लटि सिपि अभ्यासस्य हलादिः शेषापवादो रेफस्य लत्वं निपात्यते। सिपा निर्देशोऽतन्त्रम्, तिप्यपि दृश्यते—अलर्ति दक्षः।

आपनीफणदिति—फणतेराङ्पूर्वस्य यङ्लुगन्तस्य शतर्यभ्यासस्य नीग्निपात्यते।

संसनिष्यदिति—स्यन्देः संपूर्वस्य यङ्लुक्, शतर्येभ्यासस्य निक्, धातुसकारस्य षत्वं निपात्यते। न चास्य सम्पूर्वता तन्त्रम्, अन्यत्रापि हि दृश्यते—आसनिष्यददिति।

करिक्रदिति—करोतेर्यङ्लुन्तस्य शतरि चुत्वाभावः, अभ्यासककारस्य रिगागमो निपात्यते।

कनिक्रददिति—क्रन्देर्लुङि च्लेरङादेशो द्विर्वचनमभ्यासस्य चुत्वाभावो निगागमश्च निपात्यते। तथा चास्य हि विवरणं कृतम्। अक्रन्दीदिति भाषायाम्।

पदमञ्जरी

ङित्वादिति प्रत्ययलक्षणं भवत्येव। एवं चादादिषु 'चर्करीतं परस्मैपदम्' इति परस्मैपदग्रहणमनुवादः। कर्त्तर्य्येव चेदमात्मनेपदं नियम्यते इति भावकर्मणोर्यङ्लुगन्तादात्मनेपदं भवत्येव।

करिक्रदिति। अत्र चुत्वाभाव एव निपात्यः, रिगागमस्तु 'रुग्रिकौ च' इत्येव सिद्धः। *तथा चास्येति*। अस्य मन्त्रपदस्य *ब्राह्मणे* विवरणम्।

न्यासः

ज्ञापनार्थमात्मनेपदं सिद्धम्। ज्ञापनार्थमात्मनेपदं निपात्यत इति दर्शयति। ज्ञापनस्य तु प्रयोजनम्—अन्यत्र यङ्लुगन्तादात्मनेपदं न भवतीति—भावः, बोभवीतीति।

अलर्षीति। 'ऋ सृ गतौ'—इत्यस्य जौहोत्यादिकस्य 'उरत्' इत्यस्त्वे कृते रपरत्वे च हलादिशेषः प्राप्नोति, तदपवादो रेफस्य लत्वं निपात्यते। किं पुनः कारणं सिपा निर्देशोऽयमतन्त्रमित्येवं व्याख्यायते? इत्याह—तिप्यपीत्यादि।

फणतेरिति। 'फण गतौ'—इत्येतस्य। स्यन्देरिति। 'स्यन्दू प्रस्रवणे'—इत्येतस्य। किमर्थं पुनः सम्पूर्वस्यातन्त्रत्वं व्याख्यायते? इत्याह—अन्यत्रापि हीत्यादि।

करिक्रदिति। 'डुकृञ् करणे'। यणादेशे कृतेऽनृकारान्तत्वाद् 'ऋतश्च' इत्यभ्यासस्य रिगागमो न प्राप्नोति, स निपात्यते।

क्रन्देरिति। 'कदि क्रदि क्लदि आह्वाने रोदने च' इत्येतस्य। कथं पुनर्ज्ञायते—

भरिभ्रदिति—बिभर्त्तेर्यङ्लुगन्तस्य शतरि 'भृञामित्' इति इत्त्वाभावो जश्त्वाभावोऽभ्यासस्य रिगागमो निपात्यते।

दविध्वत इति—ध्वरतेर्यङ्लुगन्तस्य शतरि जसि रूपमेतत्। अत्राभ्यासस्य विगागम ऋकारलोपश्च निपात्यते। दविध्वतो रश्मयः सूर्यस्य।

दविद्युतदिति—द्युतेर्यङ्लुन्तस्य शतरि अभ्यासस्य सम्प्रसारणाभावः, अत्वम्, विगागमश्च निपात्यते।

तरित्रत इति—तरतेः शतरि श्लौ षष्ठ्येकवचनेऽभ्यासस्य रिगागमो निपात्यते।

सरीसृपतमिति—सृपेः शतरि श्लौ द्वितीयैकवचनेऽभ्यासस्य रीगागमो निपात्यते।

वरीवृजदिति—वृजेः शतरि श्लौ रीगागमो निपात्यतेऽभ्यासस्य।

मर्मृज्येति—मृजेर्लिटि णलि अभ्यासस्य रुगागमो धातोश्च युगागमो निपात्यते। ततः 'मृजेर्वृद्धिः' न भवति; अलघूपधत्वात्। लघूपधगुणे प्राप्ते वृद्धिरारभ्यते।

आगनीगन्तीति—आङ्पूर्वस्य गमेर्लटि श्लौ अभ्यासस्य चुत्वाभावो नीगागमश्च निपात्यते। वक्ष्यन्ती वेदागनीगन्ती कर्णम्।

पदमञ्जरी

भरिभ्रदिति। अत्रापि जश्त्वाभाव एव निपात्यः। *जसि रूपमिति*। 'नाभ्यस्ताच्छतुः' इति नुमः प्रतिषेधः॥

न्यासः

लुङीत्येतन्निपातनम्? इत्याह—अस्य हीत्यादि। यस्माल्लुङन्तेन क्रन्दतेरर्थो निर्दिश्यते, ततो ज्ञायते—लुङ्येतन्निपातनमिति। अत्र चाभ्यासस्य रीगागमो निपात्यत एव।

बिभर्त्तेरिति। 'डुभृञ् धारणपोषणयोः'—इत्यस्य।

ध्वरतेरिति। 'ध्वृ हूर्च्छने'।

द्युतेरिति। 'द्युत दीप्तौ'—इत्यस्य। सम्प्रसारणाभाव इति। 'द्युतिस्वाप्योः सम्प्रसारणम्' इति सम्प्रसारणं प्राप्नोति, अतस्तदभावो निपात्यते।

तरतेरिति। 'तॄ प्लवनतरणयोः'—इत्यस्य।

सृपेरिति। 'गम्लृ सृप्लृ गतौ'—इत्यस्य।

वृजेरिति। 'वृजी वर्जने'—इत्येतस्य।

मर्मृज्येति। 'मृजू शुद्धौ' इत्येतस्य णलि रूपम्। आगनीगन्तीति। एतदपि लटि तिपि।

इतिकरणमेवम्प्रकाराणामन्येषामप्युपसंग्रहार्थम् ॥

उरत् ॥ ६६ ॥

ऋवर्णान्तस्याभ्यासस्याकारादेशो भवति । ववृते, ववृधे, शशृधे[1] ।

नर्नर्ति, नरिनर्ति, नरीनर्ति—इत्येवमादौ 'अभ्यासविकारेषु अपवादो नोत्सर्गान्विधीन्बाधते' इत्युरदत्वे कृते रुगादय आगमाः क्रियन्ते ॥

द्युतिस्वाप्योः सम्प्रसारणम् ॥ ६७ ॥

द्युति, स्वापि—इत्येतयोरभ्यासस्य सम्प्रसारणं भवति । विदिद्युते । व्यदिद्युतत् । विदिद्योतिषते । विदिद्युतिषते । विदेद्युत्यते ।

पदमञ्जरी

उरत् ॥ ववृते इत्यादौ हलादिशेषे कृते ऋकारान्ततायामुपजातायामद्भावः, रपरत्वे पुनः 'हलादिः शेषः' ।

नर्नर्तीत्यादौ रुगादिषु कृतेषु ऋकारान्तत्वाभावादत्वं न स्यादित्याशङ्क्याह—*नर्नर्तीत्यादाविति* । यथा चाभ्यासविकारेषु बाधका न बाध्यन्ते, तथा 'दीर्घोऽकितः' इत्यत्रैव वक्ष्यते ॥

द्युतिस्वाप्योः सम्प्रसारणम् ॥ *विदिद्युते इति* । 'द्युत दीप्तौ' अनुदात्तेत् । *व्यदिद्युतदिति* । ण्यन्ताल्लुङ्, चङि द्विर्वचनम् । *विदिद्योतिषते, विदिद्युतिषत*

न्यासः

इतिकरणस्य प्रकारार्थतां दर्शयितुमाह—एवम्प्रकाराणामित्यादि । दाधर्तिप्रभृतीनामिव येषां छन्दस्यलाक्षणिकं कार्यं दृश्यते त एवम्प्रकारा दाधर्तिसदृशा इत्यर्थः । के पुनस्ते ? गलगर्त्तीत्येवमादयः । 'गॄ निगरणे' इत्येतस्य यङ्लुकि श्लौ वा गलगर्त्तीति रूपम्, अभ्यासस्य चर्त्वाभावः, हलादिशेषापवादः, रेफस्य लत्वं च निपात्यते ॥

उरत् ॥ छन्दसीति निवृत्तम्; पूर्वसूत्रे चकारानुकृष्टत्वात् । ववृते, ववृधे, शश्रृध इति । 'वृतु वर्तने', 'वृधु वृद्धौ', 'शृधु शब्दकुत्सायाम्', लिट्; तत्राद्ययोरनुदात्तेत्त्वादात्मनेपदम्, इतरत्र स्वरितेत्त्वात्; पूर्ववदेव द्विर्वचनम्, हलादिशेषे च कृत ऋवर्णान्ततायामुपजातायामद्भावः, रपरत्वम्, हलादिशेषः ।

नर्नर्ति, नरिनर्ति, नरीनर्तीत्येवमादौ 'ऋदुपधस्य च' इति, 'रुग्रिकौ च लुकि' इति वा परत्वादपवादेषु कृतेषु रीगादिषु ऋवर्णान्ताभावादनेन न भवितव्यमिति कस्यचिद् भ्रान्तिः स्यात्, अतस्तां निराकर्तुमाह—नर्नर्तीति ॥

द्युतिस्वाप्योः सम्प्रसारणम् ॥ हलादिशेषे प्राप्ते तस्यापवादो द्युतिस्वाप्योः सम्प्रसारणमारभ्यते । विदिद्युत इति । 'द्युत दीप्तौ', लिट्, अनुदात्तेत्त्वादात्मनेपदम्, तत्र

---

१. 'शशृधे'—इति मुद्रितपुस्तके नास्ति । (प्र० सं० स०)

स्वापेः—सुष्वापयिषति ।

स्वापिर्ण्यन्तो गृह्यते, तस्याभ्यासनिमित्तेन प्रत्ययेनानन्तर्ये सति सम्प्रसारणमिष्यते । इह न भवति—स्वापयतेर्ण्वुल् स्वापकः, तस्मात् क्यचि स्वापकीयति, स्वापकीयतेः सन्—सिष्वापकीयिषति ॥

पदमञ्जरी

इति । 'रलो व्युपधात्' इति सनः कित्त्वविकल्पः ।

स्वापिर्ण्यन्तो गृह्यत इति । स्वपेर्यो णिज्विहितस्तदन्तस्य ग्रहणम्, तेन स्वापं करोतीति णिचि कृते यः स्वापिस्तस्य ग्रहणं न भवति । एतच्च 'स्वापि' इत्युक्ते सहसा प्रथमं तस्यैव प्रतीतेर्लभ्यते । अण्यन्तस्यैव योऽभ्यासस्तस्यानेनैव सम्प्रसारणं सिद्धम् । तथा हि—लिटि तावत्किति 'वचस्वपियजादीनां किति' इति कृतसम्प्रसारणमेव द्विरुच्यते, अकित्यपि 'लिट्यभ्यासस्योभयेषाम्' इत्यस्ति सम्प्रसारणम्, सन्नपि 'रुदविदमुषग्रहिस्वपि' इति किदेव, यङ्यपि 'स्वपिस्यमिव्येञां यङि' इति कृतसम्प्रसारणमेव द्विरुच्यते । अथापि यङ्लुक्यभ्यासस्य सम्प्रसारणं न केनचित्प्राप्तम्, तथापि 'स्वापेः' इति निर्देशादेव ण्यन्तस्य ग्रहणम् । *तस्येत्यादि* । अभ्यासेनात्र स्वनिमित्तं प्रत्ययः सन्निधापितः, तेन स्वापिरङ्गं विशेष्यते—अभ्यासनिमित्ते प्रत्यये यदङ्गं स्वापिस्तस्येति । सिस्वापकी-

न्यासः

सम्प्रसारणमनेन, 'सम्प्रसारणाच्च' इति परपूर्वत्वम् । व्यद्युतदिति ण्यन्ताल्लुङ्, च्लेश्चङ्, णिलोपः, उपधाह्रस्वत्वम्, द्विर्वचनम्, अडागमः । विदिद्युतिषते, विदिद्योतिषते इति । सन्, 'रलो व्युपधात्' इत्यादिना विकल्पेन कित्त्वम् । यदा कित्त्वं नास्ति, तदा लघूपधगुणः, 'पूर्ववत्सनः' इत्यात्मनेपदम् । सुष्वापयिषतीति । 'ञिष्वप् शये', णिच्, तदन्तात् सन् ।

किं कारणं ण्यन्तस्योदाहरणमुपन्यस्तम् ? इत्यत आह—स्वापिर्ण्यन्तो गृह्यत इति । तेन ण्यन्तस्योदाहरणमुपदर्शितमित्यभिप्रायः । ण्यन्तस्य ग्रहणं स्वापेरिति निर्देशादेव विज्ञायते । न ह्यण्यन्तस्यैवंविधो निर्देश उपपद्यते । अपि च—अण्यन्तस्य योऽभ्यासस्तस्यानेनैव शास्त्रेण सम्प्रसारणं सिद्धम् । तथा हि—लिटि तावत् 'लिट्यभ्यासस्योभयेषाम्' इत्यनेनैव सिद्धम्, सनि तु 'रुदविद' इत्यादिना सनः कित्त्वे सति वच्यादिसूत्रेण कृतसम्प्रसारण एव सुपिभूतो द्विरुच्येत, यङ्यपि 'स्वपिस्यमिव्येञां यङि' इति कृतसम्प्रसारण एवासौ द्विरुच्यते । तस्मादण्यन्तस्यानेन शास्त्रेण सम्प्रसारणस्य सिद्धत्वात् स्वापिर्ण्यन्तो गृह्यते ।

यदि स्वापिर्ण्यन्तो गृह्यते, तदा स्वापयतेर्ण्वुल्—स्वापकः, स्वापकमिच्छतीति क्यच्, स्वापकीय इति स्थिते स्वापकीयितुमिच्छतीति सन्—सिष्वापकीयिषति, अत्रापि संप्रसारणं प्राप्नोति ? इत्याह—तस्येत्यादि । तस्य स्वापेरभ्यासस्य निमित्तं यः प्रत्ययस्तेनानन्तर्ये

व्यथो लिटि ॥ ६८ ॥

व्यथेर्लिटि परतोऽभ्यासस्य सम्प्रसारणं भवति। विव्यथे, विव्यथाते, विव्यथिरे। हलादिःशेषेण यकारस्य निवृत्तौ प्राप्तायां सम्प्रसारणं क्रियते, यकारस्य 'न सम्प्रसारणे सम्प्रसारणम्' इति प्रति-

पदमञ्जरी

यिषतीत्यत्र चाभ्यासनिमित्तं यः प्रत्ययः सन् न तस्मिन्स्वापिरङ्गम्, यस्मिंश्च स्वापिरङ्गं ण्वुलि न तदभ्यासस्य निमित्तम्। द्युतेस्तु-व्यदिद्युतदिति, अत्राभ्यासस्य निमित्तं यश्चङ् स यद्यपि णिचा व्यवहितः, तथापि सम्प्रसारणमिष्यते।

द्वन्द्वनिर्दिष्टयोरेतद्वैषम्यं लभ्यते कथम्?
तस्माद्वक्तव्यमेवैतदिति मन्यामहे वयम् ॥

द्योतकीयतेः सनि अभ्यासस्य प्रसारणं भवति, न वेति चिन्त्यम्।

व्यथो लिटि ॥ *विव्यथे इति*। 'व्यथ भयचलनयोः', अनुदात्तेत्। अत्र यकारे हलादिशेषेण निवृत्ते वकारस्य प्रसारणप्रसङ्ग इत्याशङ्क्याह—*यकारस्येति*।

इह 'लिट्यभ्यासस्योभयेषाम्' इत्यस्यानन्तरम् 'व्यथः' इति वक्तव्यम्, ततः 'द्युतिस्वाप्योः'? तथा तु न कृतमित्येव ॥

न्यासः

सत्यव्यवधान इदं सम्प्रसारणमिष्यते, तेन सिष्वापकीयिषतीत्यत्र न भवति। न ह्यभ्यासनिमित्तं यः प्रत्ययः इह स स्वापेरनन्तरः; ण्वुला क्यचा च व्यवधानात्।

कथं पुनरभ्यासनिमित्तेन प्रत्ययेनानन्तर्ये सति सम्प्रसारणं लभ्यते, यावता नायं विशेषः सूत्रोपात्तः? एवं मन्यते—अभ्यासेनाभ्यासनिमित्तं यः प्रत्ययः स सन्निधापितः, तस्य प्रत्ययविशेषनिमित्तत्वात्; तत्र तेनाभ्यासनिमित्तेन प्रत्ययेन स्वापिरङ्गं विशिष्यते—अभ्यासनिमित्ते प्रत्यये यदङ्गं स्वापिरिति। एवञ्च विशेष्यविशेषणभावे सत्यभ्यासनिमित्ते प्रत्ययेऽनन्तरे सति स्वापेरङ्गस्य योऽभ्यासस्तस्यैव सम्प्रसारणेन भवितव्यम्, न तु व्यवहितेन प्रत्ययान्तरेण हि यो व्यवहितः प्रत्ययः सन्नभ्यासे निमित्तं तदपेक्षया स्वापिरङ्गं भवति, न च सिष्वापकीयिषतीत्यभ्यासनिमित्तं यः प्रत्ययः स स्वापेरङ्गस्यानन्तरः; यस्तु स्वापेरनन्तरो ण्वुल् तदपेक्षया स्वापिरङ्गं भवति, न चासावभ्यासनिमित्त भवति। इह तर्हि कस्मान्न भवति—स्वपनं स्वापो घञ्, स्वापं करोतीति णिच्, स्वापयितुमिच्छतीति सन्, सिष्वापयिषतीति? उच्यते; अकारलोपस्य स्थानिवद्भावात् स्वापेर्योऽभ्यासस्तस्य सम्प्रसारणेन भवितव्यम्। न चाकारलोपस्य स्थानिवद्भावे सति स्वापेरभ्यासः, किं तर्हि? शब्दान्तरस्य स्वाप इत्येतस्य ॥

व्यथो लिटि ॥ विव्यथ इति। 'व्यथ भयचलनयोः', अनुदात्तेत्वादात्मनेपदम्।

षिध्यते । लिटीति किम् ? वाव्यथ्यते ॥

दीर्घ इणः किति ॥ ६९ ॥

इणोऽङ्गस्य योऽभ्यासस्तस्य दीर्घो भवति किति लिटि परतः । ईयतुः । ईयुः । 'इणो यण्' इति यणादेशे कृते स्थानिवद्भावाद् द्विर्वचनम् ।

कितीति किम् ? इयाय । इययिथ ॥

अत आदेः ॥ ७० ॥

अभ्यासस्यादेरकारस्य दीर्घो भवति लिटि परतः । 'अतो गुणे' पररूपत्वस्यापवादः । आट, आटतुः, आटुः ।

आदेरिति किम् ? पपाच । पपाठ ॥

पदमञ्जरी

दीर्घ इणः किति ॥ *यणादेशे कृत इति* । परत्वात् । *स्थानिवद्भावादिति* । 'द्विर्वचनेऽचि' इति रूपस्थानिद्भावः । *इयाय, इययिथेति* । णलि थलि च वृद्धि-गुणयोः कृतयोः स्थानिवद्भावाद् द्विर्वचनम्, 'अभ्यासस्यासवर्णे' इतीयङ् ॥

अत आदेः ॥ 'आदेः' इति वचनादत्र तदन्तविधिर्न भवति, लिटीत्यनुवर्त्तते, किद्ग्रहणं तु निवृत्तम् । 'अतो गुणे' पररूपत्वे प्राप्ते दीर्घत्वमिदमारभ्यते । तपरकरणं किम् ? दीर्घस्य मा भूत्—'आछि आयामे', आञ्छ, आञ्छतुः,

न्यासः

अथ यकारस्य हलादिशेषेण निवृत्त्या भवितव्यम्, वकारस्य सम्प्रसारणेन ?—इति कस्यचिद् भ्रान्तिः स्यात्, अतस्तां निराकर्तुमाह—यकारस्येत्यादि ।

वाव्यथ्यत इति । यङ् ॥

दीर्घ इणः किति ॥ इणो ह्रस्वस्यैव श्रवणे प्राप्ते दीर्घत्वं विधीयते । ईयतुः, ईयुरिति । ननु च परत्वात् 'इणो यण्' इति यणादेशे सत्यनच्कत्वाद् द्विर्वचनं न प्राप्नोतीत्यत आह—इणो यणित्यादि । स्थानिवद्भावस्तु 'द्विर्वचनेऽचि' इत्यनेन । स च नियतकाले द्विर्वचन एव कर्त्तव्ये कृते च तस्मिन्नादेशरूप एवावतिष्ठते । इयाय, इययिथेति । णलि थलि चेति यथाक्रमं वृद्धिगुणयोः कृतयोः स्थानिवद्भावाद् द्विर्वचनमिकारः, तस्य 'अभ्यासस्यासवर्णे' इतीयङ् ॥

अत आदेः ॥ लिटीत्यनुवर्तते । किद्ग्रहणं तु निवृत्तम् । 'अतो गुणे' इति पररूपत्वे प्राप्ते दीर्घत्वमारभ्यते । तपरकरणं स्वभावत एव यो ह्रस्वस्तस्य दीर्घो यथा स्यात् । तेनोपदेशे यो दीर्घस्तस्य ह्रस्वत्वे कृतेऽपि दीर्घो न भवति—'आछि आयामे', आञ्छ,

तस्मान्नुड् द्विहलः ॥ ७१ ॥

तस्मादतोऽभ्यासाद्दीर्घीभूतादुत्तरस्य द्विहलोऽङ्गस्य नुडागमो भवति। आनङ्ग, आनङ्गतुः, आनङ्गः। आनञ्ज, आनञ्जतुः, आनञ्जुः।

द्विहल इति किम्? आट, आटतुः, आटुः।

ऋकारैकदेशो रेफो हल्ग्रहणेन गृह्यते। तेनेहापि द्विहलोऽङ्गस्य नुडागमो भवति—आनृधतुः, आनृधुः॥

पदमञ्जरी

आञ्छुः। किं च स्यात्, यद्यत्र दीर्घः स्यात्? 'तस्मान्नुड् द्विहलः' इति नुट् प्रसज्येत। यद्यप्यत्रापि ह्रस्वत्वे कृते अद्भवति, तथापि तपरकरणसामर्थ्याद् 'अदेव योऽन्' इति विज्ञानात् स्वाभाविकस्य मात्रिकस्य परिग्रहः॥

तस्मान्नुड् द्विहलः॥ *आनङ्गेति*। 'अगि रगि लघि गत्यर्थाः'। *आनञ्जेति*। 'अञ्जू व्यक्तिम्रक्षणकान्तिगतिषु'। द्विहल्ग्रहणमनेकहलुपलक्षणम्, तेनानर्छेत्यत्र गुणे रपरे कृते त्रिहलोऽपि भवति।

'ऐऔच्' इत्यत्र 'वर्णेषु ये वर्णैकदेशा वर्णान्तरसमानाकृतयस्तेषु तत्कार्यं न भवति' इत्युक्त्वा 'नुड्विधिलादेशविनामेषु ऋकारे प्रतिविधातव्यम्' इत्युक्तम्, तत्रावसरे प्राप्ते नुड्विधौ प्रतिविधत्ते—*ऋकारैकदेश इत्यादि*।

न्यासः

आञ्छतुः, आञ्छुरिति। लिट्, तिपो णल्, तसोऽतुस्, झेरुस्, द्विर्वचने हलादिशेषे 'ह्रस्वः'। किञ्च स्याद् यद्यत्र दीर्घः स्यात्? 'तस्मान्नुड् द्विहलः' इति नुट् स्यात्। 'आदेः' इति वचनादिहान्तस्य दीर्घो न भवति—पपाचेत्यादौ।

तस्मान्नुड् द्विहलः॥ द्वौ हलौ यस्य तद्द्विहल्। आनङ्ग, आनङ्गतुः, आनङ्गुरिति। 'अगि रगि लगि गत्यर्थाः', इदित्त्वान्नुम्। आनञ्ज, आनञ्जतुः, आनञ्जुरिति। 'अन्जू व्यक्तिम्रक्षणकान्तिगतिषु'।

'ऐऔच्' इत्यत्र 'प्रत्याहारे वर्णेषु ये वर्णैकदेशा वर्णान्तरसमानाकृतयः, तेषु तत् कार्यं न भवति, तच्छायानुकारिणो हि ते, न पुनस्त एव; पृथक्प्रयत्ननिर्वर्त्यं हि वर्णमिच्छन्त्याचार्याः' इत्युक्त्वा 'नुड्विधिलादेशविनामेष्वृकारे प्रतिविधातव्यम्' इत्युक्तम्। तत्रावसरप्राप्त्या ऋकारे नुड्विधौ प्रतिविधानमाह—ऋकारैकदेशो रेफो हल्ग्रहणेन गृह्यत इति। आनृधतुः, आनृधुरिति। 'ऋधु वृद्धौ'। कथं पुनर्वर्णात्मकानां हलां ग्रहणेनावर्णात्मक ऋकारैकदेशो रेफो गृह्यते? द्विहल्ग्रहणसामर्थ्यादिति भावः।

अत्र 'तस्मान्नुट्' इत्येवं वक्तव्यम्। न चैवं सत्याटतुः, आटुरित्यादौ नुट्प्रसङ्गो

१. [illegible]

अश्नोतेश्च ॥ ७२ ॥

अश्नोतेश्च दीर्घीभूतादभ्यासादुत्तरस्य नुडागमो भवति । व्यानशे, व्यानशाते, व्यानशिरे ।

'अश्नोतेः' इति विकरणनिर्देशो अश्नोतेर्मा भूदिति—आश, आशतुः, आशुः ॥

भवतेः ॥ ७३ ॥

भवतेरभ्यासस्याकारादेशो भवति लिटि परतः । बभूव, बभूवतुः, बभूवुः ।

पदमञ्जरी

अत्र द्विहल्ग्रहणं न कर्त्तव्यम्, 'तस्मान्नुट्' इत्येवास्तु ; एवमुच्यमाने आटतुः, आटुरित्यत्रापि प्राप्नोति ? 'अश्नोतेश्च' इत्येतन्नियमार्थं भविष्यति—अद्विहलो यदि भवति अश्नोतेरेवेति; अश्नातिनिवृत्त्यर्थं नाश्न इत्येवं वाच्यं स्यात्, तदेवमन्तरेणापि द्विहल्ग्रहणं सिद्धे यद् द्विहल्ग्रहणं करोति तस्यैतदेव प्रयोजनम्–द्विहल्छायानुकारिणोऽपि यथा स्यादिति ॥

भवतेः ॥ 'उरत्' इत्यस्यानन्तरमिदं नोक्तं लिटीत्युपजीवनाय । यदि पुनस्तदत्रैवोच्येत ? नैवं शक्यम्; लिटयेव हि स्यात् । श्तिपा निर्देशो यङ्लुग्निवृत्त्यर्थः ॥

न्यासः

भवति; अश्नोतेरित्यस्य नियमार्थत्वात्—अद्विहलो यदि भवति नुट् तदाश्नोतेरेव, नान्यस्येति । अश्नातिनिवृत्त्यर्थं तदेतन्नाशङ्कनीयम्; यद्येतावत् प्रयोजनं स्यात् 'नाश्नः' इत्येवं ब्रूयात् । तस्मान्नियम एवास्य प्रयोजनम् । तदेवमन्तरेणापि द्विहल्ग्रहणं सिद्धे यतो द्विहल्ग्रहणं करोति तस्यैतत् प्रयोजनम्–द्विहल्समानाकृतेरपि यथा स्यात् । यस्याप्येको हल् मुख्योऽवयवो द्वितीयस्त्वमुख्यस्तच्छायानुकारित्वादुपचारेण हल् व्यपदेशार्हः, तस्यापि यथा स्यादित्येवमर्थम् । एतच्च कथं लभ्यते ? यद्यत्र द्विहल इत्येवंश्रुतिस्तच्छायानुकारिण्यपि ऋकारावयवे रेफे वर्तते, नान्यथा । तस्माद् द्विहल्ग्रहणसामर्थ्यादत्र हल्ग्रहणेन ऋकारैकदेशो रेफो गृह्यते; अन्यथा द्विहल्ग्रहणमनर्थकं स्यात् ॥

अश्नोतेश्च ॥ अद्विहलार्थोऽयमारम्भः । व्यानशे इति । 'अशू व्याप्तौ', अनुदात्तेत्त्वादात्मनेपदम्, त, एश् ।

अश्नोतेरिति विकरणनिर्देशः 'अश भोजने'–इत्येतस्य क्रैयादिकस्य निवृत्तये । चकारो नुडागमानुकर्षणार्थः ॥

भवतेः ॥ बभूवेति । 'भुवो वुग्लुङ्लिटोः' इति वुक् । अनुबभूवे इति । कर्मण्यात्मनेपदम् । श्तिपा निर्देशो यङ्लुग्निवृत्त्यर्थः–बोभवीति ॥

'भवतेः' इति धातुनिर्देशादिहापि भवति—अनुबभूवे कम्बलो देवदत्तेन । 'लिटि' इत्येव—बुभूषति । बोभूयते ॥

ससूवेति निगमे ॥ ७४ ॥

'ससूव' इति निपात्यते । सूतेर्लिटि परस्मैपदं वुगागमः, अभ्यासस्य चात्वं निपात्यते । ससूव स्थविरं विपश्चिताम् । सुषुवे इति भाषायाम् ॥

णिजां त्रयाणां गुणः श्लौ ॥ ७५ ॥

निजादीनां त्रयाणामभ्यासस्य गुणो भवति श्लौ सति । णिजिर्—नेनेक्ति । विजिर्—वेवेक्ति । विष्लृ—वेवेष्टि ।

त्रिग्रहणमुत्तरार्थम् । एषां हि वृत्करणं समाप्त्यर्थं पठ्यत एवेति ।

पदमञ्जरी

ससूवेति निगमे ॥ दाधर्त्यादिष्वेवैतत्पठितव्यम् ॥

णिजां त्रयाणां गुणः श्लौ ॥

निजिर्, विजिर्, विष्लृ व्याप्तौ जुहोत्यादिष्वमी त्रयः ।

त्रयाणां ग्रहणमुत्तरार्थमिति । 'भृञामित्' इतीत्त्वं त्रयाणामेव यथा स्यात् । अथेहार्थमपि कस्मान्न भवति ? तत्राह—*एषां हीति* । यदि तर्ह्युत्तरार्थं त्रिग्रहणं कर्त्तव्यम्, तदेवास्तु, वृत्करणं तु निजामन्ते शक्यमकर्तुम् ? सत्यम्; तदपि कृतमित्येव ।

गुणग्रहणमिक्परिभाषोपस्थानार्थम्, तेन हलादिशेषे कृते गुणो भवति; अन्यथा तदपवादो हल एव एकारः स्यात । अथ 'अभ्यासविकारेष्वपवादो नोत्सर्गान् बाधते' इत्याश्रीयेत ? तदा विस्पष्टार्थं गुणग्रहणम् ॥

न्यासः

ससूवेति निगमे ॥ **सूतेरिति** । 'षूङ् प्राणिगर्भविमोचने'—इत्येतस्य । **सुषुव इति** । ङित्त्वादात्मनेपदम्, उवङ् ।

इतिकरणमेवम्प्रकाराणामन्येषामुपसंग्रहार्थम् । तेन जाग्रमः, अदर्शमेत्यादि सिद्धं भवति । **जाग्रम इति** । जागर्त्तेरग् निपात्यते । **अदर्शमेति** । लङि दृशेः पश्यादेशाभावः । जागृम, अपश्यामिति भाषायाम् । दाधर्त्यादिषु ससूवग्रहणं न कृतम्; वैचित्र्यार्थम् ॥

णिजां त्रयाणां गुणः श्लौ ॥ बहुवचननिर्देशादाद्यर्थो गम्यत इत्यत आह—**एषामित्यादि** । 'णिजिर् शौचपोषणयोः', विजिर् पृथग्भावे', विष्लृ व्याप्तौ'—इत्येते णिजादयो जौहोत्यादिकाः ।

त्रिग्रहणमुत्तरार्थमिति । 'भृञामित्' इतीत्त्वम् । त्रयाणामेव यथा स्यादधिकानां मा भूदित्येवमर्थं त्रिग्रहणम् । एतदर्थमपि कस्मान्न भवति ? इत्यत आह—**एषामित्यादि** ।

श्लाविति किम् ? निनेज ॥

भृञामित् ॥ ७६ ॥

भृञादीनां त्रयाणामभ्यासस्येकारादेशो भवति श्लौ सति। भृञ्–बिभर्त्ति । माङ्–मिमीते । ओहाङ्–जिहीते ।

'त्रयाणाम्' इत्येव–जहाति । 'श्लौ' इत्येव–बभार ॥

अर्तिपिपर्त्योश्च ॥ ७७ ॥

अर्ति, पिपर्ति–इत्येतयोरभ्यासस्येकारादेशो भवति श्लौ । इयर्ति धूमम् । पिपर्ति सोमम् ॥

बहुलं छन्दसि ॥ ७८ ॥

छन्दसि विषयेऽभ्यासस्य श्लौ बहुलमिकारादेशो भवति । पूर्णां

पदमञ्जरी

भृञामित् ॥ अमी अपि जुहोत्यादौ भृञ्, माङ्, ओहाङ्–भृञादयः । *मिमीत इति* । 'ई हल्यघोः' ॥

अर्तिपिपर्त्योश्च ॥ *इयर्तीति* । 'ऋ सृ गतौ', 'पॄ पालनपूरणयोः' 'अभ्यासस्यासवर्णे' इतीयङ् । अच्छन्दोऽर्थमिदम्; छन्दस्युत्तरसूत्रेणैव सिद्धत्वात् ॥

न्यासः

यद्यत्र त्रिग्रहणं क्रियते, निजादीनामन्ते वृत्करणं किमर्थम् ? एतद् गणकारः प्रष्टव्यः, न सूत्रकारः; 'अन्यो हि गणकारोऽन्यश्च सूत्रकारः' इत्युक्तं प्राक् । गणकारेणापि वैचित्र्यार्थं वृत्करणं कृतमिति वेदितव्यम् । विचित्रा हि गणस्य कृतिर्गणकारेण ।

अथ गुणग्रहणं किमर्थम्, एकार एव नोच्येत ? अशक्यमेवेदं वक्तुम्; एवं ह्युच्यमाने द्वेष्यमपि कश्चिद् विजानीयाद्–हलादिशेषापवादोऽयं निजादीनामेकार इति । गुणग्रहणे हि संज्ञाविधाने नियम इतीक एव भवति, हलस्तु हलादिशेषेण निवृत्तिर्भवति ।

भृञामित् ॥ 'डुभृञ् धारणपोषणयोः', 'माङ् माने', ओहाङ् गतौ'–इत्येते भृञादयो जौहोत्यादिका एव । मिमीते, जिहीत इति । 'ई हल्यघोः' इतीत्त्वम् ॥

अर्तिपिपर्त्योश्च ॥ इयर्ति, पिपर्तीति । 'ऋ सृ गतौ', 'पॄ पालनपूरणयोः', जुहोत्यादिकत्वाच्छपः श्लुः, गुणः, द्विर्वचनम्, 'उरत्' इत्यत्त्वम्, अनेनेत्त्वम्, रपरत्वञ्च । अर्त्तेः 'अभ्यासस्यावर्णे' इतीयङ् । अथार्तिग्रहणं किमर्थम्, यावता निजादिभ्योऽयं परः पठ्यते । ये च निजादिभ्यः परे त सर्व एव छान्दसाः, तथा हि तान् पठित्वा छन्दसीत्युक्तम् । छान्दसत्वाच्चार्तेः 'बहुलं छन्दसि' इत्येवं सिद्धम् ? एवं तर्ह्येतज्ज्ञापयति–भाषायामप्यर्त्तेः प्रयोगो भवतीति ।

विवष्टि—वशेरेतद्रूपम् । तथा वचेः—जनिमा विवक्ति । सचेः—वत्सं न माता सिषक्ति । जिघर्ति सोमम् । न च भवति—ददातीत्येवं ब्रूयात् । जजनमिन्द्रम्माता यद्वीरं दधनद्धनिष्ठा ॥

सन्यतः ॥ ७९ ॥

सनि परतोऽकारान्ताभ्यासस्येकारादेशो भवति । पिपक्षति । यियक्षति । तिष्ठासति । पिपासति ।

सनीति किम् ? पपाच । अत इति किम् ? लुलूषति । तपरकरणं किम् ? पापचिषते ॥

ओः पुयण्ज्यपरे ॥ ८० ॥

'सनि' इति वर्तते, 'इत्' इति च । उवर्णान्ताभ्यासस्य पवर्गे यणि जकारे चावर्णपरे परत इकारादेशो भवति सनि प्रत्यये परतः ।

पदमञ्जरी

सन्यतः ॥ *यियक्षतीति* । यजेर्व्रश्चादिना षत्वम्, 'षढोः कः सि' ।

तपरकरणं किम् ? पापच्यतेः सन्, पापचिषते इत्यत्र मा भूत् । किं पुनः कारणमत्र ह्रस्वो न भवति ? दीर्घविधानसामर्थ्यात् । यदि तु 'सनि योऽभ्यासः' इत्येवं विज्ञायेत, ततो लाघवे विशेषाभावात्तपरकरणम् ॥

ओः पुयण्ज्यपरे ॥ पुयण्जकाराणां समाहारद्वन्द्वे सप्तम्येकवचनम् । पुयण्जि 'द्वन्द्वाच्चुदषहान्तात्समाहारे' इति समासान्तस्त्वनित्यत्वान्न भवति, अः परो

न्यासः

बहुलं छन्दसि ॥ विवष्टीति । 'वश कान्तौ', 'बहुलं छन्दसि' इति शपः श्लुः, व्रश्चादिसूत्रेण षत्वम् । विवक्तीति । 'वच परिभाषणे' । सिषक्तीति । 'सच समवाये', 'सच सेचने' इति वा । जिगर्ति, जिघर्तीति । 'घृ घृ सेचने' । सर्वत्र पूर्ववच्छपः श्लुः ।

जजनम्, दधनमिति । 'जन जनने', 'धन धान्ये' । लुङ्, मिपोऽम्, जुहोत्यादित्वाच्छपः श्लुः, 'बहुलं छन्दस्यमाङ्योगेऽपि' इत्यड्निषेधः ॥

सन्यतः ॥ पिपक्षतीत्यादि । पचियज्यो रूपे । पिपासतीति । पातेः, पिबतेर्वा ।

लुलूषतीति । 'लूञ् छेदने' । 'इको झल्' इति किस्त्वाद् गुणाभावः । 'सनि ग्रहगुहोश्च' इतीट्प्रतिषेधः । तपरकरणं किमर्थम् ? पापच्यतेः सन् पापचिषत इत्यत्र मा भूत् । किं पुनः कारणमत्र ह्रस्वो न भवति ? दीर्घविधानसामर्थ्यात् । यदि 'सनि योऽभ्यासः'—इत्येवं विज्ञायेत, ततो मुखसुखार्थम् ॥

ओः पुयण्ज्यपरे ॥ पुयण्जीति । पुयण्जमेकवद्भावं कृत्वा सप्तम्या निर्देशः । अपर

पवर्गेऽपरे—पिपविषते, पिपावयिषति। विभावयिषति।

यण्यपरे—यियविषति। यियावयिषति। रिरावयिषति। लिलावयिषति।

ज्यपरे—'जु' इति सौत्रोऽयं धातुः, जिजावयिषति।

एतदेव 'पुयण्ज्यपरे' इति वचनं ज्ञापकम्—अद्विर्वचननिमित्तेऽपि

पदमञ्जरी

यस्मात्पुयण्जस्तदपरम्, अवर्णपरमित्यर्थः। *पिपविषत इति*। 'पूङ् पवने', 'स्मिपूङ्रञ्ज्वशां सनि' इतीड्गुणावादेशौ, तयोः 'द्विर्वचनेऽचि' इति स्थानिवद्भावात् 'पू' इति द्विरुच्यते। *पिपावयिषतीति*। तत एव ण्यन्तात्सन्। *विभावयिषतीति*। भवतेर्ण्यन्तात्सन्। *यियविषतीति*। 'यु मिश्रणे', 'सनीवन्तर्ध' इतीट्। *यियावयिषतीति*। तस्मादेव ण्यन्तात्सन्। *रिरावयिषति, लिलावयिषतीति*। रौतिलुनातिभ्यां ण्यन्ताभ्यामेव सन्। *जिजावयिषतीति*। 'जु' इति सौत्रो धातुः 'जुचङ्क्रम्य' इत्यादौ निर्दिष्टः।

कथं पुनर्ण्यन्तेषु सन्युवर्णान्ताभ्यासस्य, यावता णौ वृद्ध्यावादेशयोः कृतयोराकारान्तस्य द्विर्वचनेन भवितव्यम्, न हि णौ कृतस्य केनचित्स्थानिवद्भावो विहितः, णेरद्विर्वचननिमित्तत्वात्? इत्यत आह—*एतदेवेति*। न हि णौ कृतस्य स्थानिवद्भावमन्तरेण पुयण्जोऽवर्णपराः सम्भवन्ति। पिपचिषति, यियविषते इति

न्यासः

इति। अः परो यस्मात् पुयण्जस्तदपरमवर्णपरमित्यर्थः। पिपविषत इति। 'पूङ् पवने,' सन्, 'स्मिपूङ्रञ्ज्वशां सनि' इतीट्, गुणावदेशौ। स्थानिवद्भावात् 'पू' इत्यस्य द्विर्वचनम्, स्थानिवद्भावस्तु 'द्विर्वचनेऽचि' इत्यनेन। पिपावयिषतीति। पूङो ण्यन्तात् सन्। अत्रापि स्थानिवद्भावात् 'पू' इत्येतद् द्विरुच्यते। बिभावयिषतीति। 'भू सत्तायाम्'। ण्यन्तात् सन्।

यियावयिषतीति। यौतेर्ण्यन्तात् सन्। 'सनीवन्त' इत्यादिनेट्। रिरावयिषति, लिलावयिषतीति। रौतिलुनातिभ्यां ण्यन्ताभ्यां सन्।

जिजावयिषतीति। 'जु' इति सौत्रो धातुः; 'जुचङ्क्रम्य' इत्यादौ पाठात्। तस्मात् ण्यन्तात् सन्।

कथं पुनः पिपावयिषतीत्यादावुकारान्ताऽभ्यासस्य, यावता णौ परतोऽन्तरङ्गत्वाद् वृद्ध्यावादेशयोः कृतयोर्वकारान्तस्याद्विर्वचनेन भवितव्यम्, स्थानिवद्भावादुकारान्तस्य द्विर्वचनं भविष्यतीति चेत्? न; न हि णौ कृतस्य स्थानिवद्भावो भवति। णेरद्विर्वचननिमित्तत्वादित्यत आह—एतदेवेत्यादि। न हि णिचमन्तरेण पुयण्जोऽवर्णपराः सर्वे सम्भवन्ति। तन्न हि यदि णौ कृतस्य स्थानिवद्भावो न स्यात्, तदा येषां णिच-

णौ स्थानिवद्भवतीति। ओरिति किम्? पापच्यते। सन्—पापचिषते। पुयणजीति किम्? अवतुतावयिषति। जुहावयिषति। अपर इति किम्? बुभूषति॥

स्रवतिशृणोतिद्रवतिप्रवतिप्लवतिच्यवतीनां वा॥ ८१॥

स्रवति, शृणोति, द्रवति, प्रवति, प्लवति, च्यवति—इत्येतेषामभ्यासस्य ओरवर्णपरे यणि वा इकारादेशो भवति सनि परतः। सिस्रावयिषति, सुस्रावयिषति। शृणोति—शिश्रावयिषति, शुश्रावयिषति। द्रवति—दिद्रावयिषति, दुद्रावयिषति। प्रवति—पिप्रावयिषति, पुप्रावयिषति। प्लवति—पिप्लावयिषति, पुप्लावयिषति। च्यवति—चिच्यावयिषति, चुच्यावयिषति।

पदमञ्जरी

सम्भवतीति चेत्? किमेतावता! वर्णग्रहणं प्रत्याहारग्रहणं जग्रहणं चार्थवद्भवति। तस्मादेतदेव वचनमुक्तस्यार्थस्य सूचकमिति। यच्चात्र वक्तव्यं तद् 'द्विर्वचनेऽचि' इत्यत्रोक्तम्, तत एवावधार्यम्।

पापचिषत इति। 'सनि योऽभ्यासः' इत्येतदनाश्रित्येदं प्रत्युदाहरणम्। तदाश्रये तु प्रत्युदाहरणान्तरं मृग्यं यदि सम्भवति। *अवतुतावयिषतीति*। 'तु' इति सौत्रो धातुः 'तुरुस्तुशम्यमः' इत्यत्र निर्दिष्टः। *जुहावयिषतीति*। जुहोतेर्ण्यन्तात्सन्॥

स्रवतिशृणोतिद्रवतिप्रवतिप्लवतिच्यवतीनां वा॥ 'श्रु श्रवणे', अन्ये गत्यर्थाः। उदाहरणेषु ण्यन्तेभ्यः सन्।

कथं पुनर्यणि परत उच्यमानमित्त्वं सकारादीनां वर्णेन व्यवधाने भवति?

न्यासः

मन्तरेणावर्णपरता न सम्भवति, तेषामुवर्णान्तोऽभ्यासो न स्यात्, उच्यते चेदम् 'ओः पुयण्ज्यपरे' इति वचनम्, तस्मादेतज्ज्ञापकम्—अद्विर्वचननिमित्तेऽपि णौ स्थानिवद् भवतीति। तेन तुतावयिषति, बिभावयिषतीत्यादि सिद्धं भवति। केषाञ्चित्पुनर्णिचमन्तरेणावर्णपरता न सम्भवति? यकारपकाराभ्यामन्येषां सर्वेषामेव। पापचिषत इति। 'अतो लोपः' इत्यकारलोपः, 'यस्य हलः' इति यकारस्य। तुतावयिषतीति। 'तु' इति सौत्रो धातुः; 'तुरुस्तुशम्यमः' इत्यादौ सूत्रे पाठात्। जुहावयिषतीति। 'हु दाने', ण्यन्तात् तस्मात् सन्। बुभूषतीति। पूर्ववद् इड्गुणयोरभावः॥

स्रवतिशृणोतिद्रवतिप्रवतिप्लवतिच्यवतीनां वा॥ 'सु स्रु गतौ', 'श्रु श्रवणे', 'दु द्रु गतौ', 'प्रुङ् प्लुङ् च्युङ् गतौ'। सिस्रावयिषतीत्यादि। एभ्यो ण्यन्तेभ्यः सर्वत्र सन्।

वचनसामर्थ्यादेकेन वर्णेन यणो व्यवधानमाश्रीयते । पूर्वसूत्रेण त्वनन्तर एव यणि भवितव्यमित्यप्राप्तविभाषेयम् ।

'अपरे' इत्येव—सुस्रूषति । शुश्रूषते ॥

गुणो यङ्लुकोः ॥ ८२ ॥

यङि, यङ्लुकि च इगन्तस्याभ्यासस्य गुणो भवति । चेचीयते । लोलूयते । यङ्लुकि—जोहवीति । 'यङो वा' इतीड्विकल्पः । चोक्रुशीति ॥

दीर्घोऽकितः ॥ ८३ ॥

अकितोऽभ्यासस्य दीर्घो भवति यङि यङ्लुकि च । पापच्यते ।

पदमञ्जरी

तत्राह—*वचनसामर्थ्यादिति* । *पूर्वसूत्रे इत्यादिना* अप्राप्तविभाषेयमिति दर्शयति ॥

गुणो यङ्लुकोः ॥ लुक्शब्देनात्र यङ्लुगेव गृह्यते; सन्निधानात् । किञ्च—अभ्यासस्यायं गुणो विधीयते, न च लुगन्तरेऽभ्यासः सम्भवति । *चोक्रुशीतीति* । क्रुशेर्यङ्लुगन्तात्तिप्, 'यङो वा' इतीट्, 'नाभ्यस्तस्याचि पिति' इति लघूपधगुणप्रतिषेधः ॥

दीर्घोऽकितः ॥ *अपवादत्वादिति* । नाप्राप्ते दीर्घे नुक आरम्भादपवादत्वम् ।

न्यासः

ननु च सकारादिना वर्णेनात्र यणो व्यवधानम्, अत्रावर्णपरे यणि परत इत्वमुच्यमानं व्यवधाने कथं भवति ? इत्याह—वचनसामर्थ्यादिति । सर्वत्रैव हि सकारादिनैकवर्णेन व्यवधानम्, उच्यते चेदं वचनम्, तस्मादत्र वचनसामर्थ्यादेकेन वर्णेन व्यवधानमाश्रीयते; अन्यथा हि वचनमिदमनर्थकं स्यात् । पूर्वसूत्रेणेत्यादिनाऽप्राप्तविभाषेयमिति दर्शयति ।

शुश्रूषतीति । पूर्ववदिड्गुणयोरभावः । श्तिपा निर्देशो धातुनिर्देशार्थः, न यङ्लुग्निवृत्त्यर्थः । अत्र गुणे कृत उकारान्तताभावादित्त्वं न भवतीति । सोस्रूषति ॥

गुणो यङ्लुकोः ॥ अभ्यासस्य गुणोऽयं विधीयते । तेन यद्यत्र लुक्शब्दोऽयं सामान्यः, तथापि यङ्लुक एव सम्प्रत्ययो भवति । न ह्यन्यत्र लुक्यभ्यासः सम्भवतीति मत्वाऽऽह—यङि यङ्लुकि चेत्यादि । चोक्रुशीति । 'क्रुश आह्वाने' यङ्, तस्य 'यङोऽचि च' इति लुक्, 'यङो वा' इतीट्, 'न लुमताङ्गस्य' इति प्रत्ययलक्षणनिषेधाद् यङो लुकि कृते गुणो न प्राप्नोतीति लुग्ग्रहणम् । 'पुगन्तलघूपधस्य च' इति प्राप्तोऽपि गुणः 'नाभ्यस्तस्याचि पिति सार्वधातुके' इति निषिध्यते ॥

दीर्घोऽकितः ॥ यंयम्यत इति । 'यम उपरमे', 'नुगतोऽनुनासिकान्तस्य' इति नुक्

पापचीति । यायज्यते । यायजीति ।

अकित इति किम् ? यंयम्यते । यंयमीति । रंरम्यते । रंरमीति ।

ननु चात्रापवादत्वान्नुकि कृतेऽभ्यासस्यानजन्तत्वादेव दीर्घत्वं न भविष्यति ? एवं तर्हि 'अकितः' इत्यनेनैतज्ज्ञाप्यते—'अभ्यासविकारेष्वपवादा नोत्सर्गान् विधीन्बाधन्ते' इति ।

पदमञ्जरी

अनजन्तत्वादेवेति । दीर्घश्रुत्या 'अचश्च' इत्युपस्थानादभ्यासविशेषणादजन्तस्याभ्यासस्य दीर्घो विधीयत इति भावः । *अभ्यासविकारेष्वित्यादि* । अपवादग्रहणं बाधकमात्रोपलक्षणम्, उत्सर्गग्रहणमपि बाध्यमात्रोपलक्षणम् । तत्र ह्रस्वत्वस्यावकाशः—ययावित्यत्र, दीर्घत्वस्यावकाशः—पापच्यत इत्यादि; डोढौक्यत इत्यादावुभयप्रसङ्गे परत्वाद्दीर्घत्वस्य प्रसङ्गः, नापवादत्वात् । तथा सन्वद्भावस्यावकाशः—अचिक्षणदिति, दीर्घत्वस्यावकाशः—अदीदिपदिति; अचीकरदित्यादावुभयप्रसङ्गे परत्वाद्दीर्घत्वप्रसङ्गः । मीमांसते इत्यत्राप्यनैमित्तिकत्वेनान्तरङ्गत्वाद्दीर्घत्वप्रसङ्गः, इत्वं तु सनि परतोऽङ्गाधिकारेऽभ्यासस्याकारान्तस्य विधानाद्बहिरङ्गम् । अजीगणदित्यत्र त्वेकस्मिन् येननाप्राप्तिन्यायेन हलादिशेषस्येत्वमपवादत्वाद् बाधकं प्राप्नोति । इह तु अपचच्छतुः, अपचच्छुः, चच्छदतुः,

न्यासः

ननु चेत्यादिनाऽकित इत्येतत्प्रत्याचष्टे । यंयम्यत इत्यत्र मा भूदित्येवमर्थम् 'अकितः' इत्युच्यते । अत्र ह्यपवादत्वान्नुकि कृतेऽनजन्तत्वादेव दीर्घो न भविष्यतीति नार्थोऽकित इत्यनेन । एवं तर्हीत्यादिना 'अभ्यासविकारेष्वपवादा नोत्सर्गान् विधीन् बाधन्ते' इत्येतां परिभाषां ज्ञापयितुम् 'अकितः' इत्येतदुच्यत इति दर्शयति । डोढौक्यत इति । 'ढौकृ गतौ' इत्यस्य यङि कृते हलादिशेषे च 'ह्रस्वः' इति ह्रस्वत्वम्, पूर्वसूत्रेण गुणः । तत्रासत्यस्मिन् ज्ञापके पिपासतीत्येवमादौ सावकाशं ह्रस्वत्वम् 'दीर्घोऽकितः' इत्यनेन सन्ध्यक्षरे दीर्घत्वेन बाध्येत । दीर्घस्य दीर्घविधाने प्रयोजनाभावाद् दीर्घो न भविष्यतीति चेत् ? नैतद्; अस्ति हि दीर्घस्य दीर्घविधाने प्रयोजनम्, किं तत् ? ह्रस्वो मा भूदिति । एवं चासत्यस्मिन् ज्ञापके अचीकरदित्यत्राप्यचिक्षणदित्यादौ सावकाशमित्त्वम् 'दीर्घो लघोः' इति दीर्घत्वेन बाध्येत । मीमांसत इत्यादावसत्यस्मिन् ज्ञापके पिपक्षतीत्यादौ सावकाशम् 'सन्यतः' इतीत्त्वं मानवधादिसूत्रेण विहितेन दीर्घत्वेन बाध्येत । अजीगणदित्यत्राप्यसत्यस्मिन् ज्ञापके पपाठेत्यादौ सावकाशो हलादिशेषः 'ई च गणः' इतीत्त्वेन बाध्येत । अस्मिंस्तु सति सर्वमेतन्न बाध्यते । ननु चासति प्रयोजने ज्ञापकं भवति, अस्ति चास्य प्रयोजनम्, किं तत् ? धातुकित्त्वमपेक्ष्य जहातेर्मा भूत्—जाहाति, जाहेतीति ? नैतदस्ति; यदि ह्येतत् प्रयोजनं स्यात्, तदा 'अहाकः' इति प्रतिषेधं कुर्यात् । किञ्च 'अकितः' इत्यभ्यासस्य विशेषणं भवितुमर्हति, यद्यभ्यासावस्थायां

किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम् ? डोढौक्यते इत्यत्र 'दीर्घोऽकितः' इत्यनेन सन्ध्यक्षरह्रस्वो न बाध्यते; अचीकरदित्यत्र 'दीर्घो लघोः' इत्यनेन सन्वदित्वं न बाध्यते; मान्प्रभृतीनां दीर्घेण सनीत्वं न बाध्यते—मीमांसते; 'ई च गणः' इतीत्वेन हलादिशेषो न बाध्यते—अजीगणत् ॥

नीग्वञ्चुस्रंसुध्वंसुभ्रंसुकसपतपदस्कन्दाम् ॥ ८४ ॥

वञ्चु, स्रंसु, ध्वंसु, भ्रंसु, कस, पत, पद, स्कन्द—इत्येतेषामभ्यासस्य नीगागमो भवति यङि यङ्लुकि च । वञ्चु—वनीवच्यते । वनीवञ्चीति । स्रंसु—सनीस्रस्यते । सनीस्रंसीति । ध्वंसु—दनीध्वस्यते ।

पदमञ्जरी

चच्छदुः, चिच्छादयिषति, चिच्छर्दयिषति, चेच्छिद्यते—इति परत्वात् ह्रस्वत्वात्त्वेत्त्वगुणेषु कृतेषु पश्चाल्लुक् क्रियते; तेनैतन्न नोदनीयम्—लुकि कृते एते विधयो न प्राप्नुवन्तीति । 'ओहाक् त्यागे' इत्यस्य धातोर्निषेधो न भवति, धातुर्ह्ययं कित्, न त्वभ्यासः । ककारस्तु 'हश्च व्रीहिकालयोः' इत्यत्र हाङ्-हाकोः सामान्येन ग्रहणार्थः ॥

नीग्वञ्चुस्रंसुध्वंसुभ्रंसुकसपतपदस्कन्दाम् ॥ वञ्चुकसिपतिपद्यो गत्यर्थाः । 'स्कन्दिः शोषणार्थः', इतरे अवस्रंसनार्थाः । *वनीवच्यते* इत्यादौ 'अनिदिताम्' इत्युपधालोपः । *वनीवञ्चीतीत्यादौ* न भवति । यङो लुमता लुप्तत्वादीकारोच्चारणसामर्थ्यान्नीकि कृते गुणह्रस्वौ न भवतः ॥

न्यासः

कित्त्वमुपजायते । न च जहातेः कित्त्वमभ्यासमपेक्षते, पूर्वमेव हि तदभ्यासाद् भवति । तस्माज्जहातेः—जाहाति, जाहेतीति रूपेण भवितव्यम् । ततश्च 'अकितः' इति वचनं ज्ञापकमेवं । कित्करणं तु जहातेः 'हश्च व्रीहिकालयोः' इत्यत्र सामान्यग्रहणाविघातार्थम् । अथ दीर्घग्रहणं किमर्थम्, आदित्येव नोच्येत ? नैवं शक्यम्; 'अकितः' इत्यस्य ज्ञापकता नोपपद्यते । सति हि दीर्घग्रहणे नुकि कृतेऽनजन्तत्वादेव हि दीर्घस्य प्राप्तिर्नास्तीति 'अकितः' इति प्रतिषेधस्य ज्ञापकत्वमुपपद्यते । आकारस्तु विधीयमानोऽजन्तस्याभ्यासस्य स्यादिति 'अकितः' इत्यस्य ज्ञापकत्वं न स्यात् । तस्माद् दीर्घग्रहणं कर्त्तव्यम् ॥

नीग् वञ्चुस्रंसुध्वंसुभ्रंसुकसपतपदस्कन्दाम् ॥ 'वञ्चु चञ्चु तञ्चु त्वञ्चु म्रुञ्चु म्लुञ्चु गत्यर्थाः' । 'स्रन्सु ध्वन्सु अवस्रंसने', 'कस गतौ', 'शल हुल पत्लृ गतौ', 'स्कन्दिर् गतिशोषणयोः' । वनीवच्यत इति । 'अनिदिताम्' इत्यादिनानुनासिकलोपः । वनीवञ्चीतीति । अत्र न भवत्यनुनासिकलोपः । यङो लुप्तत्वात् 'न लुमताङ्गस्य' इति

दनीध्वंसीति । भ्रंसु–बनीभ्रस्यते । बनीभ्रंसीति । कस–चनीकस्यते । चनीकसीति । पत–पनीपत्यते । पनीपतीति । पद–पनीपद्यते । पनीपदीति । स्कन्द–चनीस्कद्यते । चनीस्कन्दीति ॥

नुगतोऽनुनासिकान्तस्य ॥ ८५ ॥

अनुनासिकान्तस्याङ्गस्य योऽभ्यासस्तस्याकारान्तस्य नुगागमो भवति यङ्यङ्लुकोः परतः । तन्तन्यते । तन्तनीति । जङ्गम्यते । जङ्गमीति । यंयम्यते । यंयमीति । रंरम्यते । ररमीति ।

नुगित्येतदनुस्वारोपलक्षणार्थं द्रष्टव्यम् । स्थानिना ह्यादेशो लक्ष्यते । तेन यंयम्यते–इत्येवमादावझल्परत्वेऽप्यनुस्वारो भवति ।

❀ पदान्तवच्चेति वक्तव्यम् ❀ । 'वा पदान्तस्य' इति परसवर्णविकल्पो यथा स्यादिति ।

पदमञ्जरी

नुगतोऽनुनासिकान्तस्य ॥ *नुगित्येतदित्यादि* । केन सम्बन्धेनोपलक्षणम् ? अत आह–*स्थानिना हीति* । उपलक्षणत्वे किं सिद्धम् ? अत आह–*तेनेति* । *अझल्परत्वेऽपीति* । *तन्तन्यत* इत्यादौ झल्परत्वे तु 'नश्चापदान्तस्य झलि' इत्यनुस्वारः सिद्ध एव ।

'अनुस्वारस्य ययि परसवर्णः' इति नित्यं परसवर्णः प्राप्नोति, इष्यते च पक्षे अनुस्वारस्य श्रवणम् ? अत आह–*पदान्तवच्चेति* । तत्कथं लभ्यते ? इहान्तग्रहणं

न्यासः

प्रत्ययलक्षणनिषेधात् । अथ नीकि कृते ह्रस्वत्वं कस्मान्न भवति ? दीर्घोच्चारणसामर्थ्यात् ॥

नुगतोऽनुनासिकान्तस्य ॥ 'दीर्घोऽकितः' इत्यनेन दीर्घत्वे प्राप्ते वचनमिदमारभ्यते । तंतन्यते इत्यादीनि तमिगमियमिरमीणां रूपाणि ।

यदि नुक् क्रियते, यंयम्यते इत्यादौ 'नश्चापदान्तस्य झलि' इति झल्युच्यमानोऽनुऽनुस्वारो न सिध्यति, अझल्परत्वात् ? इत्यत आह–नुगित्येतदित्यादि । कथं पुनर्नुगित्येतदनुस्वारोपलक्षणार्थं शक्यते द्रष्टुम् ? इत्याह–स्थानिना हीत्यादि । नुका हि स्थानिनाऽत्रादेशोऽनुस्वार उपलक्ष्यते । तस्मादनुस्वार एवागमोऽत्र विधीयते, न तु नुक् । यंयम्यत इत्यादौ यद्यप्यझल्परतास्ति, तथाप्यनुस्वारः सिध्यति ।

एवम् 'अनुस्वारस्य ययि परसवर्णः' प्राप्नोति, इष्यते च पक्षेऽनुस्वारस्य श्रवणम्, तन्न सिध्यति, अपदान्तत्वात् ? इत्यत आह–पदान्तवच्चेत्यादि । पदान्तवदनुस्वारो भवतीत्येतदर्थरूपं व्याख्येयमित्यर्थः । तत्रेदं व्याख्यानम्–तदन्तविधिनैवानुनासिकान्त-

अत इति किम् ? तेतिम्यते ।

तपरकरणं तु भूतपूर्वस्यापि दीर्घस्य निवृत्त्यर्थम्–बाभाम्यते । अनुनासिकान्तस्येति किम् ? पापच्यते ॥

जपजभदहदशभञ्जपशां च ॥ ८६ ॥

जप, जभ, दह, दश, भञ्ज, पश–इत्येतेषामभ्यासस्य नुगागमो भवति यङ्यङ्लुकोः परतः । जञ्जप्यते । जञ्जपीति । जभ—जञ्जभ्यते । जञ्जभीति । दह—दन्दह्यते । दन्दहीति । दश—दन्दश्यते । दन्दशीति ।

पदमञ्जरी

न कर्त्तव्यं तदन्तविधिना सिद्धम् ? तत्क्रियते–पदान्तस्यानुस्वारस्य यो धर्मः सोऽस्य यथा स्यादिति । एवं च–अनुनासिकान्तस्येति पृथक् पदे, अनुनासिकेति लुप्तषष्ठीकम् ।

तेतिम्यत इति । 'तिम आर्द्रीभावे' ।

तपरकरणं किमिति । सर्वत्र ह्रस्वस्यैव भावान्नास्य किञ्चिद्व्यावर्त्यमिति प्रश्नः । *भूतपूर्वस्यापीति* । अन्यथा तपरकरणमनर्थकं स्यादिति भावः । *बाभम्यत इति* । 'भाम क्रोधे ॥

जपजभदहदशभञ्जपशां च ॥ 'जप जल्प व्यक्तायां वाचि', 'जभ जृभी गात्रविनामे', 'दह भस्मीकरणे', 'दन्श दशने', 'भञ्जो आमर्दने', 'पश' इति सौत्रो धातुः । *जञ्जप्यत* इत्यादिचतुर्षु 'लुपसद' इत्यादिना यङ्, इतरत्र सामान्यलक्षणेन ॥

न्यासः

स्यानुस्वारो भवतीति नार्थोऽन्तग्रहणेन, तत् क्रियते–पदान्तस्यानुस्वारस्य यो धर्मः स नुकोऽपि स्यादित्येवमर्थम्, तेनानुस्वारस्य पक्षे श्रवणं भविष्यतीति ।

तेतिम्यत इति । 'तिम ष्टिम आर्द्रीभावे' ।

अथ तपरकरणं किमर्थम्, यावता नास्ति किञ्चदन्यस्य व्यावर्त्यमिति सर्वत्र ह्रस्वाभावात् ? इत्यत आह–तपरकरणमित्यादि । वर्त्तमानस्य दीर्घस्याभावाद् भूतपूर्वस्यापि दीर्घस्य निवृत्त्यर्थं तपरकरकरणं भविष्यतीति । बामाम्यत इति । 'भाम क्रोधे' ॥

जपजभदहदशभञ्जपशाञ्च ॥ अनुनासिकार्थोऽयमारम्भः । 'जप जल्प व्यक्तायां वाचि', 'जभिं जृभी गात्रविनामे', 'दह भस्मीकरणे', 'दन्श दशने', 'भञ्जो आमर्दने', 'पशिः' सौत्रो धातुः । जञ्जप्यते इत्यादिषु दंदश्यत इति पर्यन्तेषु 'लुपसद' इत्यादिना यङ् । इतरत्र सामान्यलक्षणेन ॥

'दश'—इति दन्शिरयं नकारलोपार्थमेव निर्दिष्टः । तेन यङ्लुक्यपि नकारलोपो भवति । भन्ज—बम्भज्यते । बम्भञ्जीति ।

'पश' इति सौत्रो धातुः—पम्पश्यते । पम्पशीति ॥

चरफलोश्च ॥ ८७ ॥

चर, फल—इत्येतयोरभ्यासस्य नुगागमो भवति यङ्यङ्लुकोः परतः । चञ्चूर्यते । चञ्चूरीति । पम्फुल्यते । पम्फुलीति ॥

उत्परस्यातः ॥ ८८ ॥

चरफलोरभ्यासात्परस्यात उकारादेशो भवति यङ्यङ्लुकोः परतः । चञ्चूर्यते । चञ्चूरीति । पम्फुल्यते । पम्फुलीति ।

परस्येति किम् ? अभ्यासस्य मा भूत् । अत इति किम् ? अलोऽन्त्यस्य मा भूत् ।

पदमञ्जरी

चरफलोश्च ॥ चरतिर्भक्षणार्थः । 'ञिफला विशरणे', 'फल निष्पत्तौ'—द्वयोरपि ग्रहणमिष्यते । *चञ्चूर्यत इति* । 'लुपसद' इत्यादिना यङ् । उत्तरसूत्रेणाकारस्योत्त्वे 'हलि च' इति दीर्घत्वम् । योगविभाग उत्तरार्थः ॥

उत्परस्यातः ॥ *अभ्यासस्य मा भूदिति* । अन्यथा प्रकरणात्तस्यैव प्रसङ्गः ।

अन्त्यस्य मा भूदिति । 'आदेः परस्य' इत्यस्य त्वप्रसङ्गः; पञ्चमीनिर्देशाभावात् ।

न्यासः

चरफलोश्च ॥ 'चर गतौ' । ञिफला विशरणे', 'फल निष्पत्तौ'—द्वयोरपि ग्रहणम् । निष्पत्त्यर्थस्याकार उच्चारणार्थः, नानुबन्धः; प्रयोजनाभावात्, ततश्च निरनुबन्धकपरिभाषया निरनुबन्धकस्य निष्पत्त्यर्थस्यैवास्य ग्रहणं प्राप्नोति, न विशरणार्थस्य ? नैष दोषः; चकारोऽत्र क्रियते, स च विशरणार्थस्य समुच्चयार्थो भविष्यति । चञ्चूर्यत इति । 'लुपसद' इत्यादिना यङ् । उत्तरसूत्रेणाकारस्योकारे कृते 'हलि च' इति दीर्घः । योगविभाग उत्तरार्थः ॥

उत्परस्यातः ॥ अभ्यासस्य मा भूदिति । असति परग्रहणेऽभ्यासाधिकारादभ्यासस्यैव स्यादित्यभिप्रायः । अलोऽन्त्यस्य मा भूदिति । यदि 'अतः' इति नोच्येत, ततोऽलोऽन्त्यपरिभाषयाऽभ्यासात्परस्य धातुरूपस्य योऽन्त्योऽल् तस्य स्यादिति मन्यते ।

अथ तपरकरणं किमर्थम्, यावता मात्रिकस्य स्थान आन्तरतम्याद् विधीयमानो मात्रिक एव भविष्यति ? इत्यत आह—तपरकरणमित्यादि । असति तपरकरण उकारे कृते

उदिति तपरकरणम्—चञ्चूर्ति, पम्फुलीति इत्यत्र लघूपधगुण-निवृत्त्यर्थम् । दीर्घस्यासिद्धत्वादिह लघुत्वं न निवर्तते ॥

ति च ॥ ८९ ॥

तकारादौ प्रत्यये परतश्चरफलोरकारस्य उकारादेशो भवति । चरणं चूर्तिः । ब्रह्मणश्चूर्त्तिः । प्रफुल्तिः । प्रफुल्ताः सुमनसः ।

'यङ्यङ्लुकोः', 'अभ्यासस्य'—इति चानुवर्त्तमानमपि वचन-सामर्थ्यादिह नाभिसम्बध्यते ॥

रीगृदुपधस्य च ॥ ९० ॥

ऋदुपधस्याङ्गस्य योऽभ्यासस्तस्य रीगागमो भवति यङ्यङ्लुकोः

पदमञ्जरी

तपरकरणं किमिति । यद्यपि भाव्यमानोऽप्युकारः सवर्णान्गृह्णाति, तथा-प्यान्तर्यतो मात्रिकस्य मात्रिक एव सिद्ध इति प्रश्नः । *लघूपधगुणनिवृत्त्यर्थमिति* । अनेन लक्षणेन दीर्घस्य प्राप्त्यभावाल्लक्षणान्तरप्राप्तेऽपि विकारस्तपरकरण-सामर्थ्याद्वार्यत इति भावः । यथैव तर्हि गुणो निवर्त्तते, तथा 'हलि च' इति दीर्घत्वमपि निवर्त्तेत ? अत आह—*दीर्घत्वे हीति* ॥

ति च ॥ *वचनसामर्थ्यादिति* । यङ्लुकि पूर्वेणैव सिद्धत्वात् ॥

रीगृदुपधस्य च ॥ *ऋत्वत इति* । यङि परतो य ऋकारवान् तस्यैव ग्रहणम्,

न्यासः

चञ्चूर्ति, पम्फुल्तीत्यत्र 'पुगन्तलघूपधस्य' इति गुणः स्यात्, स मा भूदित्येवमर्थं तपरकरणं क्रियते । ननु चञ्चूर्तीत्यत्र दीर्घत्वमेव गुणस्य बाधको भविष्यति, तत् किमेतन्निवृत्त्यर्थेन तपरकरणेन ? इत्यत आह—दीर्घत्वमित्यादि । असिद्धत्वं तु 'पूर्वत्रासिद्धम्' इत्यनेन । यदि तर्हि लक्षणान्तरेण प्राप्तो गुणस्तपरकरणेन निवर्त्तते, गुणवद् दीर्घत्वमपि न स्यात् ? नैष दोषः; तपरकरणे हि दीर्घत्वपि सिद्धमिति । तेन दीर्घस्य निवृत्तिर्न शक्यते वक्तुम् । तथा च—'अत उत् सार्वधातुके' इति तपरकरणेन दीर्घत्वमशक्यं निवर्त्तयितुमिति मन्य-मानेन 'न भकुर्छुराम्' इति करोतेर्दीर्घत्वप्रतिषेध आरभ्यते । अत इति तपरकरणमिह मा भूत्—फलन्तं प्रयुङ्क्ते फालयतेः क्विप्, तदन्ताद् 'आचारे पुनः सर्वप्रातिपदिकेभ्यः' इति क्विप्, तदन्ताद् यङ्—पम्फाल्यते, पम्फालीति । कथञ्च प्राप्नोति ? एकदेशविकृत-स्यानन्यत्वात् ॥

ति च ॥ अयङ्लुगर्थोऽयमारम्भः । चूर्त्तिरिति । 'स्त्रियां क्तिन्' पूर्ववद्दीर्घः । प्रफुल्ता इति । निष्ठा, तदन्ताट्टाप्, जस् । वचनसामर्थ्यादिह नाभिसम्बध्यत इति । यदीह यङ्लुग्ग्रहणमभ्यासग्रहणञ्चाभिसम्बध्येत, ततो वचनस्य वैयर्थ्यं स्यात् । पूर्वेणैव यङ्यङ्लुकोरभ्यासस्य सिद्धत्वादित्यभिप्रायः ॥

परतः । वरीवृत्यते । वरीवृध्यते । वरीवृतीति । वरीवृधीति । नरीनृत्यते । नरीनृतीति ।

॥ रीगृत्वत इति वक्तव्यम् ॥ । इहापि यथा स्यात्—वरीवृश्च्यते । परीपृच्छ्यते । वरीवृश्चीति । परीपृच्छीति ॥

रुग्रिकौ च लुकि ॥ ९१ ॥

यङ्लुकि ऋदुपधस्याङ्गस्य योऽभ्यासस्तस्य रुग्रिकावागमौ भवतश्चकाराद्रीक्च । नर्नर्ति, नरिनर्ति, नरीनर्ति । वर्वर्ति, वरिवर्ति, वरीवर्ति । उकार उच्चारणार्थः ।

॥ मर्मृज्यते मर्मृज्यमानास इत्युपसंख्यानम् ॥ । मर्मृज्यते । मर्मृज्यमानासः ॥

ऋतश्च ॥ ९२ ॥

ऋकारान्तस्याङ्गस्य योऽभ्यासस्तस्य रुग्रिकावागमौ भवतो रीक्च यङ्लुकि । चर्कर्ति, चरिकर्ति, चरीकर्ति । जर्हर्ति, जरिहर्ति, जरीहर्ति ।

तपरकरणं किम् ? किरतेः—चाकर्ति ।

पदमञ्जरी

न तूपदेशे ऋत्वतः । तेन परीपृच्छ्यत इत्यादौ सम्प्रसारणे कृतेऽपि भवति ॥

रुग्रिकौ च लुकि ॥ *मर्मृज्यत इति* । लुकि विधीयमानो रुग्यङि न प्राप्नोतीति वचनम् ॥

न्यासः

रीगृदुपधस्य च ॥ वरीवृत्यत इत्यादीनि वृतिवृधिनृतीनां रूपाणि । रीगृत्वत इति वक्तव्यमिति । ऋदुपधादन्यस्यापि ऋत्वतो रीगादयो यथा स्युरित्येवमर्थो व्याख्येय इत्यर्थः । तत्रेदं व्याख्यानम्—चकारोऽत्र क्रियते, स च ऋदुपधादन्यस्यापि ऋत्वतः समुच्चयार्थः, तेन वृश्चतिप्रभृतीनामपि ऋत्वतां रीगादयो भवन्तीति ।

'रीगृत्वतः' इति सूत्रं न कृतम्; वैचित्र्यार्थम् ।

'ऋदुपधस्य' इति तपरकरणसन्देहार्थम् । उकारे परतो यणादेशे कृते सन्देहः स्यात्—किमृकारोपधस्य ? अथ वा रेफोपधस्येति ? ॥

रुग्रिकौ च लुकि ॥ ऋतश्च ॥ लुकीत्येव । चकारेण रीगादयोऽनुकृष्यन्ते । चर्कर्तीति । 'डुकृञ् करणे' । जर्हर्तीति । 'हृञ् हरणे' ।

किरतिं चर्करीतान्तं पचतीत्यत्र यो नयेत् ।
प्राप्तिज्ञं तमहं मन्ये प्रारब्धस्तेन संग्रहः ॥

तत्रेयं प्राप्तिः—तपरकरणसामर्थ्यादङ्गविशेषणम् 'ऋतः' इत्येतत्, तथा चाप्राप्तिः किरते रुगादीनामिति ॥

पदमञ्जरी

ऋतश्च ॥ *किरतिमिति* । ऋकारान्तोपलक्षणमेतत् । 'चर्करीतम्' इति यङ्लुकः पूर्वाचार्यसंज्ञा । *पचतीति* । लट उपलक्षणम्, तेन चाकर्तीत्यादीनि रूपाणि, किरतेर्यो नयेदित्यर्थः । यद्वा—अत्र यङ्लुकि किरतिं पचतीति यो नयेत्= पचतिना तुल्यरूपाणि यो नयेत्, पचतिवद् रुगादिकमकृत्वा नयेदित्यर्थः । *प्राप्तिज्ञमिति* । रुगादीनां विषयविभागेन या प्राप्तिस्तां जानातीति प्राप्तिज्ञः । *प्रारब्ध इति* । संग्रहणं संग्रहः, साधुशब्दसंग्रहस्तेन प्रारब्ध इति योग्यतातिशयोद्भावनेनायं स्तूयते ।

तत्र प्राप्तिज्ञमित्यत्र प्राप्तिं व्याचष्टे—*तत्रेयं प्राप्तिरिति* । *तपरकरणसामर्थ्यादिति* । अभ्यासविशेषणे तु भूतपूर्वदीर्घनिवृत्त्यर्थं तपरकरणमिति व्याख्येयम् । न हि मुख्यनिवृत्त्यसम्भवे गौणकल्पना न्याय्येति अङ्गविशेषणमृत इत्याश्रितमित्यर्थः ॥

न्यासः

किरतेश्चाकर्त्तीति । 'कॄ विक्षेपे' इत्यस्य ।

किरतिमित्यादि । किरतिग्रहणमुपलक्षणार्थम् । तेन 'गॄ निगरणे' इत्येवमादेरपि ऋकारान्तस्य ग्रहणं वेदितव्यम् । चर्करीतान्तमिति । यङ्लुगन्तमित्यर्थः । यङ्लुक एव पूर्वाचार्यप्रणीतैषा संज्ञा 'चर्करीतम्' इति । पचतीति । लट्प्रथमपुरुषस्यैकवचनम् । एतदप्युपलक्षणार्थमेव । वचनान्तराणामपि ह्यत्रग्रहणम् । तेन 'कॄ' इत्येवमादिकमृकारान्तं यो लट्प्रथमपुरुषैकवचनादौ नयेत्=चाकर्त्तीत्येवमादीनि रूपाणि प्रापयेत्, सम्पादयेदित्यर्थः । प्राप्तिज्ञं तमहं मन्य इति । प्राप्तिं जानातीति प्राप्तिज्ञः । इह तु रुगादीनां प्रकृतत्वात् तत्प्राप्तिं यो जानाति स प्राप्तिज्ञो वेदितव्यः । मन्ये अवगच्छामि । प्रारब्धस्तेन संग्रह इति । अनेन प्राप्तिज्ञतायां हेतुमाह । सम्यग् गृह्यते ज्ञायते लक्षणमनेनेति संग्रहः=व्याकरणशास्त्रम् । प्रकर्षेणारब्धः प्रारब्धः; बहुभ्यो बहुशः श्रवणात् ।

का पुनरसौ प्राप्तिर्यत्परिज्ञानाय प्राप्तिज्ञमवगच्छामीत्याह—तत्रेयमित्यादि । द्वयमिह प्रकृतम्—अङ्गम्, अभ्यासश्चेति । ऋत इति विशेषणमुपात्तम्; तत्र यद्यप्युभयं प्रकृतं तथाप्यृत इत्येतदङ्गस्यैव विशेषणम्, नाभ्यासस्य । कुतः ? तपरकरणसामर्थ्यात् । सर्वत्रैव ह्यभ्यासस्य 'ह्रस्वः' इति ह्रस्वत्वेन भवितव्यम्; अतो दीर्घस्याभ्यासस्याभावात् । यदि 'ऋतः' इत्येतदभ्यासस्य विशेषणं स्यात्, तदा तपरकरणमनर्थकं स्यात् । तस्मात् तपरकरणसामर्थ्यादङ्गस्यैव विशेषणमृत इत्येतत्, नाभ्यासस्य । एवञ्च सति किरतेर-

सन्वल्लघुनि चङ्परेऽनग्लोपे ॥ ९३ ॥

लघुनि धात्वक्षरे परतो योऽभ्यासस्तस्य चङ्परे णौ परतः सनीव कार्यं भवति अनग्लोपे। 'सन्यतः' इत्युक्तम्, चङ्परेऽपि तथा—अचीकरत् । अपीपचत् ।

'ओः पुयण्ज्यपरे' इत्युक्तम्, चङ्परेऽपि तथा—अपीपवत् । अलीलवत् । अजीजवत् ।

'स्रवतिशृणोतिद्रवतिप्रवतिप्लवतिच्यवतीनां वा' इत्युक्तम्, चङ्परेऽपि तथा—असिस्रवत्, असुस्रुवत् । अशिश्रवत्, अशुश्रवत् । अदिद्रवत्, अदुद्रवत् । अपिप्रवत्, अपुप्रवत् । अपिप्लवत्, अपुप्लवत् । अचिच्यवत्, अचुच्यवत् ।

पदमञ्जरी

सन्वल्लघुनि चङ्परेऽनग्लोपे ॥ 'लघुनि चङ्परे' इति व्यधिकरणे सप्तम्यौ, न समानाधिकरणे; चङ्परस्य लघुनोऽसम्भवात् । *चङ्परे णौ परत इति* । कथं पुनर्णाविति लभ्यते ? चङ्परस्यान्यस्यासम्भवात् । ननु चाचकमतेत्यत्र मकारः सम्भवति, अदुद्रुवद्, असुस्रुवदित्यत्र वकारः ? एवं तर्हि 'चङ्परे' इत्यङ्गस्य विशेषणम्—चङ्परे यदङ्गं तस्य योऽभ्यासस्तस्य सन्वत्कार्यं भवति । *लघुनि धात्वक्षर इति* । चङ्परे णौ यदङ्गं तस्य सम्बन्धि यल्लघ्वित्यर्थः । *सामर्थ्याण्ण्यन्तस्य*

न्यासः

प्राप्तिः; ऋगादीनां तपरकरणेन व्यावर्त्तितत्वात् । आदिशब्देन रिगादीनां परिग्रहः । तथा चाप्राप्तिः क्रिरते ऋगादीनामिति ब्रुवतैतदुक्तं भवति—करोतिप्रभृतीनामेव ह्रस्वान्तानां पारिशेष्यात् प्राप्तिरिति ॥

सन्वल्लघुनि चङ्परेऽनग्लोपे ॥ 'सन्यतः' इत्यादिना सूत्रत्रयेण यदभ्यासस्य सनि कार्यं भवति तल्लघुनि चङ्पर इत्यतिदिश्यते । 'लघुनि', 'चङ्परे' इति व्यधिकरणे सप्तम्यौ—चङ्परे णौ परतो यत् पूर्वं लघु तस्मिन् परतो योऽभ्यासस्तस्य सन्वद् भवतीति । 'चङ्परे' इति बहुव्रीहिः—चङ्परो यस्मादिति तच्चङ्परम्, न तु चङ् चासौ परश्चेति तत्पुरुषः । तेन सामर्थ्याण्ण्यन्तस्यैवायमतिदेशो विज्ञायते; अन्यथा हि यदि प्रकृत्यन्तस्यायमतिदेशः स्यात, तदा 'सन्वच्चङि' इत्येवं ब्रूयात् । अनग्लोप इति । 'चङ्परे' इत्यस्यैतद् विशेषणम् । अगिति प्रत्याहारग्रहणम् । अको लोपोऽग्लोपः, स यस्य नास्ति तदनग्लोपम् । अपीपचदिति पचेर्णिच्, लुङ्, च्लेश्चङ्, उपधाह्रस्वत्वम्, द्विर्वचनमभ्यासकार्यम्, हलादिशेषे च कृतेऽनेन सन्वद्भावः, 'सन्यतः' इतीत्वम्, उत्तरसूत्रेण दीर्घत्वम् ।

लघुनोति किम् ? अततक्षत् । अररक्षत् । जागरयतेः—
अजजागरत् ।

अत्र केचिद् गशब्दं लघुमाश्रित्य सन्वद्भावमिच्छन्ति, सर्वत्रैव लघोरानन्तर्यमभ्यासेन नास्तीति व्यवधानेऽपि वचनप्रामाण्याद्भवितव्यम् ? तदसत्; 'येन नाव्यवधानं तेन व्यवहितेऽपि वचनप्रामाण्यात्' इत्येकेन व्यवधानमाश्रीयते, न पुनरनेकेन ।

पदमञ्जरी

ग्रहणमिति । णेः समीपभूतस्याङ्गस्य ग्रहणमित्यर्थः । ण्यन्तस्यावयवभूतं यदङ्गं तस्य ग्रहणमिति वा । *अनग्लोप इति* । नास्मिन्नग्लोपो विद्यत इति अनग्लोपः । एतच्च 'चङ्परे' इत्यनेन समानाधिकरणम् । तेनायमर्थः—चङ्परे णावको ग्लोपेऽसतीति । अततक्षदित्यत्र संयोगपरत्वाद् गुरुसंज्ञया लघुसंज्ञाया बाधः, अजजागरदित्यत्र आकारः परः ।

अत्र केचिदित्यादि । ननु च गकारो जाशब्देन व्यवहितः ? अत आह—*सर्वत्रैवेति* । अचीकरदित्यादावपि ककारादिना व्यवधानाल्लघोरानन्तर्यं नास्ति, ततश्च वचनप्रामाण्याद्व्यवधान एव सन्वद्भावेन भवितव्यमिति तेषामभिप्राय इत्यर्थः । दूषयति—*तदसदिति* ॥

यदि तर्हि वर्णसङ्घातेन व्यवधानं नाश्रीयते व्यञ्जनसङ्घातेनापि व्यवधाने न

न्यासः

अततक्षत्, अररक्षदिति । अत्र रेफतकारयोः संयोगपरत्वाद् गुरुसंज्ञायां सत्यां न भवति सन्वद्भावः । अजजागरदिति । अत्र जकाराकारस्य दीर्घत्वाद् गुरुत्वम् ।

अत्र केचिदित्यादि । तेषामजीजागरदिति भवितव्यम् । किं पुनः कारणं त एवमिच्छन्ति, यावता लघुनि चङ्पर इत्युच्यते, व्यवहितश्चात्र लघुनि चङ्परे ? इत्यत आह—सर्वत्रैवेत्यादि । अचीकरदित्यादावपि ककारादिना वर्णेन व्यवधानाल्लघोरानन्तर्यमभ्यासे नास्ति; उच्यते चेदं वचनम्, अतो वचनप्रामाण्याद् व्यवधान एव सन्वद्भावेन भवितव्यम् । ततश्च यथाचीकरदित्यादौ व्यवधानेऽपि भवति, तथेहापि व्यवधाने सन्वत्कार्येण भवितव्यम् । अथेह चेद् व्यवधानान्न भवति, अत्रापि न स्यादिति भावः । तदसदिति । अजजागरदित्यत्र गशब्दं लघुमाश्रित्य यत् सन्वद्भावमिच्छन्ति, सर्वत्रैवेत्यादिना च यत् कारणमुक्तम्, तदुभयमत्राशोभनम्; अयुक्तत्वात् । कथम् ? इत्याह—येनेत्यादि । एकेन वर्णेन व्यवधानमस्ति सर्वत्र । वर्णसङ्घातेन व्यवधानमस्ति नास्ति च । तत्र 'येन नाव्यवधानं तेन व्यवहितेऽपि वचनप्रामाण्यात्' इति यन्नियतभाव्येकेन वर्णेन व्यवधानमशक्यं परिहर्त्तुम्, तदेवाश्रीयते, न तु वर्णसङ्घातेन । अजजागरदित्यत्र वर्णसङ्घातेन व्यवधानम् ।

यद्येवम्, कथमचिक्षणदिति ? आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति—भवत्येवञ्जातीयकानामित्वमिति । यदयं तद्बाधनार्थं स्मरत्यादीनामत्वं विदधाति ।

चङ्पर इति किम् ? अहं पपच । परग्रहणं किम् ? चङ्येव केवले मा भूत्—अचकमत । अनग्लोप इति किम् ? अचकथत् । दृषदमाख्यातवान् अददृषत् ।

पदमञ्जरी

सिध्यतीति मन्यमानः पृच्छति—*कथमिति* । *एवञ्जातीयकानामिति* । संयोगव्यवहितानामित्यर्थः ।

अचकमतेति । 'कमेरुपसंख्यानम्' इति च्लेश्चङादेशः । *अचकथदिति* । 'कथ वाक्यप्रबन्धे' चुरादावदन्तः, 'अतो लोपः' । अत्राल्लोपस्य स्थानिवद्भावे सति व्यवधानान्न भविष्यति, अतः प्रत्युदाहरणान्तरोपन्यासः । *अददृषदिति* । 'तदाचष्टे' इति णिच इष्ठवद्भावेन टिलोपः । अत्राज्झलोर्लोपः, नाच एव केवलस्येति नास्ति स्थानिवद्भावः । एतदर्थं च 'अनग्लोपे' इत्येतत्क्रियमाणमचकथदित्यत्र सन्वद्भावं निवर्त्तयतीति तस्योपन्यासः ।

यदि चङ्परे णौ यदङ्गं तस्य यल्लघु तत्र परतोऽभ्यासस्य सन्वद्भावो विधीयते, वादितवन्तं प्रयोजितवानवीवददित्यत्रापि तर्हि न प्राप्नोति, किं कारणम् ?

न्यासः

यदि तर्हि वर्णसङ्घातेन व्यवधानं नाश्रीयते, व्यञ्जनसङ्घातेन व्यवधाने न सिद्ध्यति ?—इत्यभिप्रायेणाह—कथमचिक्षणदित्यादि । 'क्षणु हिंसायाम्' इत्येतस्यैतद्रूपम् । अत्रापि ज्ञापकेन सिध्यतीत्यत आह—आचार्यप्रवृत्तिरित्यादि । क्षणोतिना ये सदृशाः संयोगादयस्त एवञ्जातीयाः । क्षणोतिप्रकारा इत्यर्थः । तेषां यदीत्त्वं न स्यात्, तदा तद्बाधनार्थम् 'अत्स्मृदृत्वरप्रथम्रद' इत्यादिनाऽत्त्वं न विदध्यात्, विदधाति च । तस्मादेतदेवात्त्वविधानलक्षणमाचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति—भवत्येवञ्जातीयकानामित्वमिति ।

अहं पपचेति । उत्तमे णलि यदा 'णलुत्तमो वा' इति णित्त्वं नास्ति तदेदं प्रत्युदाहरणं भवति । अत्र लघुरतोऽक्षरम्, न तु चङ्परम् । अचकमतेत्यादि । 'कमेश्चोपसंख्यानम्' इति 'कमु कान्तौ' इत्येतस्मात् प्रकृत्यन्तादेव लुङ्, चङ् । अचकथदिति । 'कथ वाक्यप्रबन्धे' चुरादावदन्तः । अत्र 'अतो लोपः' इत्यकारलोपः । अत्र त्वग्लोपस्य स्थानिवद्भावे सति व्यवधानेऽपि न स्यात् । अतः प्रत्युदाहरणान्तरमाह—दृषदमाख्यददृषदिति । 'तत्करोति तदाचष्टे' इति णिच् । 'णाविष्ठवत् कार्यं प्रातिपदिकस्य' इतीष्ठवद्भावाट्टिलोपः । अत्राज्झलोर्लोपः, नाक एव केवलस्येति नास्त्यत्र स्थानिवद्भावः । अन्यार्थं त्वग्लोप इति क्रियमाणमचकथदित्यत्रापि सन्वद्भावं निवर्त्तयतीत्यस्योपन्यासः ।

वादितवन्तं प्रयोजितवान् अवीवददित्यत्र योऽसौ णौ णेर्लोपः, नासावग्लोप इत्याश्रीयते, किं कारणम् ? 'चङ्परे' इति णिजातेर्निमित्तत्वेनाक्षेपात् ततोऽन्यस्याको लोपः परिगृह्यते। मीमादीनामत्र ग्रहणात् 'सन्वद्भावेनाभ्यासलोपो न भवति' इत्युक्तम्।

किञ्च–सन्वदिति सनाश्रयं कार्यमतिदिश्यते, न च लोपः

पदमञ्जरी

यश्चङ्परो णिर्न तत्र लघुः; पूर्वेण णिचा व्यवहितत्वात्। लोपे कृते नास्ति व्यवधानम्। अजादेशः पूर्वविधौ स्थानिवद् भवतीति स्थानिवद्भावाद्व्यवधानमेव। यद्यपि दीर्घविधिं प्रति स्थानिवद्भावो निषिद्धः, सन्वद्भावे तु प्राप्नोति। यस्मिंश्च णौ लघुर्नासौ चङ्परः; द्वितीयेन णिचा व्यवहितत्वात्। भवतु वा स्थानिवत्त्वनिषेधः, अग्लोपित्वान्न प्राप्नोति। वृद्धौ कृतायां णेर्लोपः, तन्नाग्लोप्यङ्गं भवति। अग्लोपि वास्तु, प्रागेव वृद्धेर्णिलोपे कृते ? तत्रापि परिहारमाह–*योऽसौ णौ णेर्लोप इत्यादि*। ततोऽन्योऽग्लोप इति अन्याकारोऽन्य उक्तः। जात्याश्रयणे हि गोबलीवर्दन्यायेन णिजातेर्निमित्तत्वेन परिगृहीताया अन्यस्याको लोपः प्रतिषेधविषयः परिगृह्यते, न तु तस्या णिजातेः; ततश्चास्य लोपस्याग्लोपत्वेनानाश्रयणात्तेनाग्लोप्यङ्गं न भवतीति भवत्येवात्र सन्वद्भावः। *मीमादीनामत्र ग्रहणादिति*। तत्र ह्यच इति 'अभ्यासलोपश्च' इत्येव सिद्धेऽत्रग्रहणं विषयावधारणार्थम्। अत्र मुख्ये सन्येव भवति, न सन्वद्भावविषय इति।

किञ्चेत्यादि। अनेनेदमाह—न केवलं मुख्यसन्परिग्रहमात्रमत्र कारणम्, किं

न्यासः

अवीवददिति। वदतेर्ण्यन्ताद् वादितवन्तं प्रयोजितवानिति 'हेतुमति च' इति णिच्, पुनर्णिच्युत्पन्ने 'णेरनिटि' इति णिलोपे कृते सत्यप्यग्लोप्यङ्गं भवति, अतो न भवितव्यं सन्वद्भावेनेति यो मन्यते, तं प्रत्याह–वादितवन्तं प्रयोजितवानित्यादि। चङ्पर इत्यादिना णिलोपस्याग्लोपित्वेनानाश्रयणे कारणमाह। 'चङ्परे' इत्यनेन हि सन्वद्भावनिमित्तेन णिजातिराक्षिप्ता। तस्माद् गोबलीवर्दन्यायेन णिजातिर्निमित्तत्वेनाश्रीयते। अतो णिजातेरन्यस्याको लोपः प्रतिषेधनिमित्तत्वेन परिगृह्यते, न तु तस्या एव णिजातेः। तस्माण्णिलोपस्याग्लोपित्वेनानाश्रयणात् तल्लोपेऽग्लोप्यङ्गं न भवति। अतो भवत्येवात्र सन्वद्भावः। सन्वदित्यतिदेशेन यथाचीकरदित्यादावभ्यासस्येत्वं भवति, तथामीमपदित्यादावप्यभ्यासलोपेन मीमादीनां भवितव्यमिति यश्चोदयेत्; तं प्रत्याह—मीमादीनामित्यादि। आदिशब्देन घ्वादीनां ग्रहणम्।

किञ्चेत्यादिना परीहारान्तरम्। सन्वदित्यतिदेशेन हि सनाश्रयमेव कार्यमति-

सनमेवापेक्षते, किं तर्हि ? इस्भावाद्यपि; तदभावाद् अमीमपदित्यादावभ्यासलोपो न भविष्यति ॥

दीर्घो लघोः ॥ ९४ ॥

दीर्घो भवति लघोरभ्यासस्य लघुनि णौ चङ्परेऽनग्लोपे । अचीकरत् । अजीहरत् । अलीलवत् । अपीपचत् ।

लघोरिति किम् ? अबिभ्रजत् ।

'लघुनि' इत्येव—अततक्षत् । अररक्षत् ।

'चङि' इत्येव—अहं पपच ।

'परे' इत्येव—अचकमत ।

'अनग्लोपे' इत्येव—अचकथत् ॥

अत्स्मृदृत्वरप्रथम्रदस्तृस्पशाम् ॥ ९५ ॥

स्मृ, दृ, त्वर, प्रथ, म्रद, स्तृ, स्पश—इत्येतेषामभ्यासस्य 'आत्' इत्ययमादेशो भवति चङ्परे णौ परतः । स्मृ—असस्मरत् । दृ—अददरत् । त्वर—अतत्वरत् । प्रथ—अपप्रथत् । म्रद—अमम्रदत् । स्तृ—अतस्तरत् । स्पश—अपस्पशत् । सन्वद्भावादित्त्वं प्राप्तमनेन बाध्यते ।

पदमञ्जरी

तर्हि ? इस्भावद्यपि विषयत्वेन निर्दिश्यते । इह च धातोः सन्वद्भावादिस्भावादि न भवति, ततश्चाभ्यासलोपोऽपि न भवतीति । यद्वा—सकारादौ सन्यभ्यासलोपो विहितः, न सन्मात्रे, ततश्च सामान्यातिदेशे विशेषानतिदेशात् लोपाभावः ॥

दीर्घो लघोः ॥ *अबिभ्रजदिति* । 'भ्राजभास' इत्यादिना पक्षे उपधाह्रस्वनिषेधः ॥

अत्स्मृदृत्वरप्रथम्रदस्तृस्पशाम् ॥ *तपरकरणसामर्थ्यादिति* । स्थानिनो ह्रस्वत्वाद्

न्यासः

दिश्यते । सनाश्रयश्च किं कार्यम् ? यत् सनमपेक्षते, नापरं किञ्चित् । न च 'अत्र लोपोऽभ्यासस्य' इत्यनेन विधीयमानो लोपः सनमेवापेक्षते, किं तर्हि ? इस्भावादिकमपि । आदिशब्देन—'आज्ञप्यधामीत्' इतीत्त्वम्, 'मुचोऽकर्मकस्य' इति गुणश्च परिगृह्यते । तेनामीमपदित्यादावित्सादेशो न भवति । अभ्यासलोपोऽपि न भवतीत्यभिप्रायः ॥

दीर्घो लघोः ॥ अत्स्मृदृत्वरप्रथम्रदस्तृस्पशाम् ॥ 'स्मृ चिन्तायाम्', 'दृ भये', ञित्वरा

तपरकरणसामर्थ्यादति कृते 'दीर्घो लघोः' इत्येतदपि न भवति—अददरत् ॥

विभाषा वेष्टिचेष्ट्योः ॥ ९६ ॥

वेष्टि, चेष्टि—इत्येतयोरभ्यासस्य विभाषा 'अत्' इत्ययमादेशो चङ्परे णौ परतः। अववेष्टत्, अविवेष्टत्। अचचेष्टत्, अचिचेष्टत्। अभ्यासह्रस्वत्वे कृते अत्त्वं पक्षे भवति ॥

ई च गणः ॥ ९७ ॥

गणेरभ्यासस्य ईकारादेशो भवति चङ्परे णौ परतः, चकारादच्च। अजीगणत्, अजगणत् ॥

पदमञ्जरी

भाव्यमानत्वेन सवर्णग्रहणाच्च नानेन दीर्घस्य प्रसङ्गः, अतो लक्षणान्तरेण प्राप्तं दीर्घत्वं तपरकरणेन व्यावर्त्यते ॥

ई च गणः ॥ 'गण संख्याने' चुरादावदन्तः, तस्यातो लोपेनानग्लोप इति प्रतिषेधाद्वचनम्। कृतयोर्हलादिशेषदीर्घत्वयोरीत्वमत्वं च विधीयते।

'लोपः पिबतेः' इत्येतदत्रैव पठितव्यम्—पिबतेरालोपश्चेति, चकारात् ई चाभ्यासस्य ? सत्यम्; विभाषेत्यस्यानुवृत्तिः शङ्क्येत ॥

न्यासः

सम्भ्रमे', 'प्रथ प्रख्याने', 'म्रद मर्दने', 'स्तृञ् आच्छादने', 'स्पश बाधनस्पर्शनयोः'।

अथाददरदित्यत्र 'दीर्घो लघोः' इति दीर्घत्वं कस्मान्न भवतीत्याह—तपरकरणसामर्थ्यादित्यादि। अनेनैव हि लक्षणेन दीर्घो नैव प्राप्नोति, यस्य निवृत्तिस्तपरकरणेन क्रियते; 'भाव्यमानोऽण् सवर्णान् न गृह्णाति' इति भाव्यमानानां सवर्णानामग्रहणात् सर्वत्र स्थानिनो ह्रस्वत्वाच्च। तत्र यदि लक्षणान्तरेणापि प्राप्नुवतो दीर्घस्य निवर्त्तकं तपरकरणं न स्यान्निरर्थकमेव तपरकरणं स्यात्। तस्मात् तपरकरणसार्थ्यादति कृते 'दीर्घो लघोः' इति दीर्घो न भवतीति भावः ॥

विभाषा वेष्टिचेष्ट्योः ॥ 'वेष्ट वेष्टने', 'चेष्ट चेष्टायाम्'—एतयोरभ्यासस्य लघुपरता नास्तीत्यप्राप्त एव सन्वद्भाव इति अनेन विभाषाऽकारो विधीयते ॥

ई च गणः ॥ 'गण संख्याने', चुरावदन्तः। तत्राकारस्य 'अतो लोपः' इति लोपे कृतेऽनग्लोप इति वचनादप्राप्तयोरेव सन्वद्भावदीर्घयोरिदमीत्वं विधीयते।

चकारो विभाषेत्यनुकर्षणार्थः ॥

इति वामनविरचितायां काशिकावृत्तौ
सप्तमस्याध्यायस्य चतुर्थः पादः॥

पदमञ्जरी

इति हरदत्तमिश्रविरचितायां पदमञ्जर्यां
सप्तमस्याध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥

न्यासः

इति बोधिसत्त्वदेशीयाचार्यश्रीजिनेन्द्रबुद्धिपाद-
विरचितायां काशिकाविवरणपञ्जिकायां
सप्तमाध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥

꙳:꙳:꙳

काशिकावृत्तिः

अथ अष्टमाध्याये प्रथमः पादः

सर्वस्य द्वे ॥ १ ॥

'सर्वस्य' इति च 'द्वे' इति चैतदधिकृतं वदितव्यम् । इत उत्तरं यद्वक्ष्यामः 'पदस्य' इत्यतः प्राक् 'सर्वस्य द्वे भवतः' इत्येवं तद्वेदितव्यम् ।

पदमञ्जरी

सर्वस्य द्वे ॥ 'नित्यवीप्सयोः' इत्येवमादीनां विधेयकार्यिणोरनिर्देशेन साकाङ्क्षत्वात्स्वरितत्वाच्चाधिकारोऽयम्, तदाह—*सर्वस्येति द्वे इति चेति*। 'सर्वस्य' इत्युक्ते यत्प्रतीयते, 'द्वे' इति चेत्युक्ते यत्प्रतीयते, एतदर्थस्वरूपमित्यर्थः । यद्यपि 'स्वं रूपम्' इति वचनादुभयोरपि स्वरूपग्रहणं युक्तम्, तथापि 'नाम्रेडितस्यान्त्यस्य तु वा', 'नित्यमाम्रेडिते डाचि' इति द्विरुक्तेऽच्छब्दस्य सत्तामङ्गीकृत्य कार्यविधानात्तदभावः । न हि द्वयोरन्यतरस्य वा स्वरूपग्रहणे द्विरुक्तेऽच्छब्दस्य सम्भवः, तथा 'तस्य परमाम्रेडितम्' इति पूर्वपराभावादनुपपन्नं स्यात । तस्मादर्थग्रहणम् । सर्वशब्दश्चायं द्रव्यप्रकारावयवकार्त्स्न्यवृत्तिः, द्रव्यकार्त्स्न्ये यथा—सर्वस्वं ददातीति, यच्च गावच्च स्वं तत्सर्वं ददातीति गम्यते । प्रकारकार्त्स्न्ये यथा—सर्वान्नीनो भिक्षुरिति, सर्वप्रकारकमन्नं भक्षयतीति गम्यते । अवयवकार्त्स्न्ये यथा—सर्वः पटो दग्ध इतिः, सर्वावयवः पटो दग्ध इति गम्यते । इह तु पर्यादीनां विशिष्टार्थानां शब्दानामुपादानाद् द्रव्यप्रकारकार्त्स्न्ययोरसम्भवः । यत्रापि किञ्चिन्नोपादीयते 'नित्यवीप्सयोः' इति, तत्रापि विशेषानुपादानादेव सर्वस्य शब्दस्य सिद्धम् । तस्मादवयवकार्त्स्न्यवृत्तिर्गृह्यते । परेः सर्वस्य द्वे भवतः, न कश्चिदवयवो द्विर्वचनेन वर्ज्यत इत्यर्थः ।

न्यासः

सर्वस्य द्वे ॥ स्वरितलिङ्गासङ्गादधिकारत्वमस्यावगम्याह–सर्वस्येत्यादि । वक्ष्याम इति । व्याख्यास्याम इत्यर्थः । प्राक् पदस्येति । 'पदस्य' इति वक्ष्यमाणो यो योगस्तस्मात् प्रागित्यर्थः । 'पदस्य' इति वक्ष्यमाणस्य योगस्यानुकरणमेतत् । विभक्तिस्त्वनुकार्यानुकरणयोर्भेदस्याविवक्षितत्वादसत्यर्थवत्त्वे प्रातिपदिकत्वाभावान्न भवति, यथा–गवित्ययमाहेति । सर्वस्य द्वे भवत इत्येवं तद्वेदितव्यमिति । इतिकरणोऽर्थनिर्देशार्थः । 'सर्वस्य द्वे भवतः' इति योऽयमर्थः प्रतीयत एतदर्थरूपं तद् वक्ष्यमाणं वेदितव्यमित्यर्थं ।

वक्ष्यति—'नित्यवीप्सयोः' इति, तत्र सर्वस्य स्थाने द्वे भवतः । के द्वे

पदमञ्जरी

अत्र 'आ दशभ्यः संख्याः संख्येये वर्तन्ते' इति 'द्वे' इत्यस्य संख्येयापेक्षायां शब्दानुशासनप्रस्तावाच्छब्दरूपे संख्येये 'षष्ठी स्थानेयोगा' इति वचनात्सर्वस्येति स्थानषष्ठी, सर्वस्य पर्यादेः स्थाने द्वे शब्दरूपे भवत इत्यर्थः, यथा—'अस्तेर्भूः' इति, तदा 'स्थाने द्विर्वचनम्' इत्ययं पक्षो भवति। शब्दसम्बन्धिनि तूच्चारणे संख्येये स्थान्यादेशभावो न सम्भवति, निवृत्तिधर्मा हि स्थानी शब्दश्चेन्निवृत्तः कस्योच्चारणं स्यात्। अतोऽध्याहृतोच्चारणशब्दापेक्षया 'कर्तृकर्मणोः कृति' इति सर्वस्येति कर्मणि षष्ठी, सर्वस्य पर्यादेर्द्वे उच्चारणे भवतः, सर्वः पर्यादिर्द्विरुच्चारणीय इत्यर्थः, तदा 'द्विःप्रयोगो द्विर्वचनम्' इत्येष पक्षो भवति।

तत्र प्रथमं पक्षं दर्शयति—*सर्वस्य स्थाने द्वे भवत इति*। के द्वे इति।

न्यासः

वक्ष्यतीति सूत्रकारः।

तत्रेति। 'नित्यवीप्सयोः' इत्यत्र योगे। इह द्वौ पक्षौ सम्भवतः—स्थाने द्विर्वचनम्, द्विष्प्रयोगो द्विर्वचनञ्चेति। कथं कृत्वा? सर्वस्येति शब्दानुशासनप्रस्तावात् सर्वस्य शब्दस्येति गम्यते। यद् द्विशब्दश्चायम् 'आदशभ्यः संख्याः संख्येये वर्त्तन्ते' इति संख्येयवचनः, तच्चेह संख्येयं शब्दरूपं वा स्याद्, आवृत्तिर्वा? 'द्वे' इत्यपि निर्देशो नपुंसकलिङ्गेन वा स्यात्? स्त्रीलिङ्गेन वा? तत्र यदा नपुंसकलिङ्गेन निर्देशः, तदा शब्दरूपे संख्येये। यदा तु स्त्रीलिङ्गेन निर्देशः, तदा शब्दस्यावृत्ती उच्चारणलक्षणे क्रिये। तत्र यदा शब्दरूपे विधीयेते तदा सर्वस्येति स्थानषष्ठीयं सम्पद्यते; अनियतसम्बन्धत्वात् 'षष्ठी स्थानेयोगा' इति न्यायात्। अस्मिन् दर्शने 'स्थाने द्विर्वचनम्' इत्येष पक्षो भवति। यदा तु द्वे आवृत्ती विधीयेते तदा 'द्विष्प्रयोगो द्विर्वचनम्' इत्येष पक्षो जायते। अस्मिन् दर्शने स्थान्यादेशभावो नास्ति। आवृत्तिर्हि क्रिया, तस्याश्चेह शब्दः साधनम्। न च क्रियायाः साधनस्य च स्थान्यादेशभाव उपपद्यते। यदि हि स्यात्, शब्दस्य स्थानिनो निवृत्तिधर्मत्वान्निवृत्तिरेव स्यात्, ततश्च क्रियाया अभाव एव स्यात्। न हि शब्देन विनोच्चारणक्रियोपपद्यते; तस्याः शब्दधर्मत्वात्। तस्माद् यदा द्वे आवृत्ती विधीयेते तदा 'द्विष्प्रयोगो द्विर्वचनम्' इत्येष पक्ष उपजायते। अस्मिंस्तु पक्ष आवृत्तिशब्दापेक्षया सर्वस्येति 'कर्तृकर्मणोः कृति' इति कृद्योगलक्षणा कर्तृषष्ठी वेदितव्या। सर्वो हि शब्द आवर्त्यमान एवावृत्तिक्रियायाः कर्त्ता भवति। अत्राद्यं पक्षमाश्रित्यैतदुक्तम्—सर्वस्य स्थाने द्वे भवत इति।

कथं पुनः स्थाने द्विर्वचनपक्ष आश्रितः? कथं पुनर्नाश्रयितव्यः? सदोषत्वात्। स्थाने द्विर्वचने पुनः—श्वलिट् श्वलिट्, वाग्वागिति 'पूर्वत्रासिद्धम्'—इत्यसिद्धत्वात् पूर्वं ढत्वादिभ्यो द्विर्वचने कृते ढत्वादयोऽत्र न सिद्ध्यन्ति; अपदान्तत्वात्? नैष दोषः; वक्ष्यति ह्येतत्—'पूर्वत्रासिद्धीयमद्विर्वचने' इति। अपि च नित्येऽर्थे वीप्सायाञ्च यः

भवतः ? ये शब्दतश्चार्थतश्चोभयथान्तरतमे । एकस्य पचतिशब्दस्य द्वौ पचतिशब्दौ भवतः—पचतिपचति । ग्रामोग्रामो रमणीयः ।

पदमञ्जरी

विशेषानुपादानाद्ये केचन द्वे प्राप्नुत इति प्रश्नः । इतरोऽप्यन्तरतमपरिभाषामाश्रित्याह— *शब्दतश्चेति* । बिभीतकादिवाचिनामक्षादिशब्दानां शब्दत एवान्तर्यम्, तरुपादपादीनामर्थत एव, द्वयोस्तु पचतिशब्दयोरुभयथान्तर्यम्; तत्र ते एव यथा स्यातामित्युभयग्रहणम् । ते एवोभयथान्तरतमे दर्शयति— *एकस्येति* ।

ननु चास्मिन्पक्षे राजाराजा, वाक्वाक्, लिट्लिट्, गोधुग्गोधुक्, शब्दप्राट्शब्दप्राट्, उपानदुपानत्, गौर्गौरित्यत्र नलोप-कुत्व-ढत्व-घत्व-षत्व-धत्व-दीर्घत्वा-(वृद्धी)नामसिद्धत्वादकृतेष्वेतेषु द्विर्वचने कृते पदस्य स्थाने समुदायस्यादिष्टत्वात्तस्यैव स्थानिवद्भावेन पदत्वं नावयवयोरिति पूर्वत्र भागे नलोपादीनि न स्युः, उत्तरत्र तु समुदायपदत्वेनापि सिद्ध्यति ? ननु च नलोपादीन्यतरङ्गाणि पदत्वमात्रापेक्षत्वाद्, द्विर्वचनं तु बहिरङ्गं वीप्साद्यर्थापेक्षत्वात्, ततश्च तेषु कृतेषु द्विर्वचनं भविष्यति ? एवमपि कृतानामपि तेषां द्विर्वचने कर्तव्येऽसिद्धत्वान्नका-

न्यासः

शब्दो वर्त्तते तस्य द्विर्वचनं विधीयते, न च ढत्वादिष्वकृतेषु नित्यादावर्थे पदस्य वृत्तिरुपपद्यते । तस्मात् पूर्वं ढत्वादिभिरेवात्र भवितव्यम्, पश्चाद् द्विर्वचनेनेत्येष क्रमः । इह तर्हि विसंविसम्, मुसलम्मुसलमित्यत्र 'आदेशप्रत्यययोः' इति षत्वं प्राप्नोति ? अयमप्यदोषः; यस्मादादेशो यः सकारस्तस्य षत्वं विधीयते, न ह्यत्रादेशः सकारः, किं तर्हि ? तदवयवः । इह तर्हि नृभिर्नृभिरित्यत्र 'रषाभ्यां नो णः समानपदे' इति णत्वं प्राप्नोति ? एषोऽप्यदोषः; कार्यिणो नकारस्य रेफादिना निमित्तेन यदा सर्वदा समानपदस्थत्वमेवं सति णत्वेन भवितव्यमिति । किं वक्तव्यमेतत् ? न; कथं तर्हि अनुच्यमानं लभ्यते ? समानग्रहणसामर्थ्यात् । यदि हि यत्र समानपदस्थत्वमसमानपदत्वञ्च तत्रापि स्यात्, समानग्रहणमनर्थकं स्यात् । नृभिरिति शब्दस्य नकारस्य द्विर्वचन एव कृते रेफेण निमित्तेन समानपदस्थत्वम्, नाऽकृते । तस्माददुष्ट एव स्थाने द्विर्वचनपक्ष इति युक्त एवाश्रयितुम् । के द्वे इति । एवं मन्यते—विशिष्टे द्वे एवेष्येते, इह च विशेषानुपादानादनियमेन ये केचन शब्दरूपे प्राप्नुत इति 'स्थानेऽन्तरतमः' इति परिभाषया व्यवस्था भविष्यतीत्यनेनाभिप्रायेणाह—ये शब्दतश्चेत्यादि । इह केषाञ्चित् शब्दानां शब्दत एवान्तरतम्यम्, यथा—बिभीतकादिवाचिनामक्षादिशब्दानाम् । केषाञ्चिदर्थत एव, न शब्दतः, यथा—तरुपादपादिशब्दानाम् । केषाञ्चिदुभयत एव, यथा—द्वयोः पचतिशब्दयोस्तिङन्तयोः । तत्रोभयथा यत्रान्तरतम्यमस्ति तत्र यथा स्यादित्येवमर्थमुभयोर्ग्रहणम् । एतच्च 'स्थानेऽन्तरतमः' इति परिभाषायास्तमब्ग्रहणाल्लभ्यते । ते एवोभयथान्तरतमे दर्शयितुमाह—एकस्येत्यादि । अथ 'स्वं रूपं शब्दस्याशब्दसंज्ञा' इति

पदमञ्जरी

रादियुक्तस्य द्विर्वचनमिति पुनः पूर्वपदे निमित्तभावान्न स्युरेव, यथा औजढदित्यत्र कृतानामपि ढत्वादीनामसिद्धत्वात् हत इत्येतस्य द्विर्वचनेऽभ्यासे हकारस्यैव श्रवणं भवति ? नैष दोषः; वक्ष्यत्येतत् 'पूर्वत्रासिद्धीयमद्विर्वचने' इति, ततश्च परत्वादन्तरङ्गत्वाद्वा नलोपादिषु कृतेषु तद्युक्तस्यैव द्विर्वचनं भविष्यति ।

यानि तर्हि पदकार्याणि नाकृते द्विर्वचने प्राप्नुवन्ति, तानि न स्युः; तद्यथा किङ्किमिति—'वा पदान्तस्य' इति परसवर्णविकल्पः, अपचन्नपचन्निति ङमुट्, अग्नाअग्नाविति वलोपः, छायाच्छायेति तुग्विकल्पः, वृक्षान्वृक्षानिति 'पदान्तस्य' इति णत्वप्रतिषेधः, अजेऽजे इति, 'एङः पदान्तादति' इति पूर्वरूपत्वम् । किं चात्र 'स्वरितो वानुदात्ते पदादौ' इत्येष विधिर्न स्यात्, उत्तरभागस्यापदत्वात्; तथाऽपदत्वात्तदाश्रयाणि कार्याणि प्राप्नुवन्ति, तद्यथा—अङ्गेनाङ्गेनेत्यतो गुणे पररूपत्वं स्यात्, पयःपय इति 'सोऽपदादौ' इति सत्वप्रसङ्ग इत्येषा दिक् । अतो द्वयोरपि पृथक्पदत्वमेषितव्यम्; तदुच्यते—यदि प्रत्यस्तमितावयवभेद एक एवादेशः स्याद्, 'द्वे' इति द्विर्वचनमनुपपन्नं स्यात्; ततः 'द्वे' इति वचनादेकस्य पदस्य स्थाने द्वे पदे समुदिते युगपदादेशत्वेन विधीयेते, तत्र स्थानिवद्भावेन समुदायस्यापि पदत्वं स्वतः, एवं चावयवयोरपीति समुदायस्यावयवयोश्च पदकार्याणि भविष्यन्ति । एवमपि विसंविसम्, मुसलंमुसलमिति 'आदेशप्रत्यययोः' इति षत्वप्रसङ्गः ? नैष दोषः; नैवं विज्ञायते—आदेशस्य सकार इति, कथं तर्हि ? आदेशो यः सकार इति । अत्र च समुदायस्य समुदाय आदेशः, न सकारमात्रस्य सकारमात्रमिति न भविष्यति । इह तर्हि नृभिर्नृभिरिति समुदायस्य पदत्वाद्रेफनकारयोः समानपदस्थत्वाद्रषाभ्यामिति णत्वप्रसङ्गः ? एषोऽप्यदोषः; तत्र समानग्रहणं न कर्त्तव्यम्, 'पदे' इत्येवास्तु, तत्रापदस्थयोर्निमित्तनिमित्तिनोरसम्भवादेकत्वविवक्षार्थमेव पदग्रहणमिति समानपदस्थत्वं सिध्यति, ततश्च समानग्रहणाद् यत्र समानपदस्थत्वमेव, तत्र णत्वम् । इह तु स्थानिवद्भावादेकपदत्वम् । वस्तुतस्तु पदद्वयात्मक आदेश इति पृथक्पदस्थमिति णत्वाभावः । तदेवं निर्दोषः 'स्थाने द्विर्वचन'पक्षः ।

न्यासः

स्वरूपग्रहणाद् द्विशब्दादेश एव कस्मान्न भवति ? द्विवचनेन निर्देशात् । स्वरूपग्रहणे तु सति द्विशब्दस्यैकत्वादेकवचनेनैव निर्देशं कुर्यात्, द्विवचनेन तु निर्देशः कृतः, तस्मान्नेदं स्वरूपग्रहणम्, अतो न भवति द्विशब्दादेशप्रसङ्गः । यतश्चायम् 'तस्य परमाम्रेडितम्' 'अनुदात्तञ्च' इत्याह, ततो विज्ञायते—न द्विशब्दादेश इति । द्विशब्दादेशे हि सति भेदनिबन्धनत्वात् परस्य द्विशब्दस्य चाभिन्नत्वात् परत्वमेव तावन्न द्विशब्दादेशे स्यात्, कुतः पुनराम्रेडितसंज्ञा, अनुदात्तत्वञ्च ! यदि च द्विशब्द आदेशः स्याद्, 'अव्यक्तानुकरणस्यात इतौ' इत्यनुवर्त्तमाने 'नाम्रेडितस्यान्त्यस्य तु वा' इत्याम्रेडिता-

न्यासः

वयवस्याच्छब्दस्य पररूपत्वप्रतिषेधो नोपपद्यते, न द्विशब्दस्याच्छब्दोऽवयवोऽस्ति। एतेन सर्वशब्दस्यापि स्वरूपग्रहणं प्रतिक्षिप्तम्। यदि हि सर्वशब्दस्य स्वरूपग्रहणं स्यात्, तस्यैव हि द्विर्वचनं स्यात्। ततश्च पूर्ववदाम्रेडितसम्बन्धिनोऽच्छब्दस्य पररूपत्वप्रतिषेधो नोपपद्येत, 'नित्यवीप्सयोः' इत्यत्र नित्यग्रहणं चानर्थकं स्यात्। तत्र हि नित्येऽर्थे वीप्सायाञ्च वर्त्तमानस्य द्विर्वचनं विधास्यते। न च सर्वशब्दस्य नित्येऽर्थे वृत्तिरस्ति, तिङ्क्षु नित्यता; 'अव्ययकृत्सुचेसुप्सु वीप्सा' इति वचनात्। तस्मात् सर्वस्येत्यत्रार्थग्रहणम्। सर्वशब्दोऽयमिह सकले कलावति वर्त्तते, तेन पचतीत्यादेः कृत्स्नस्य शब्दस्य द्विर्वचनं भवतीत्यलमतिप्रसङ्गेन। एवं तावत् स्थाने द्विर्वचनपक्षमाश्रित्य 'सर्वस्य स्थाने द्वे भवतः' इत्युक्तम्।

इदानीम् 'द्विष्प्रयोगो द्विर्वचनम्' इति पक्षमाश्रित्याह—यदा त्वित्यादि। तुशब्दः पूर्वस्मात् पक्षाद् विशेषस्य प्रदर्शकः, तत्रान्तरतम्येन द्वे शब्दरूपे आदिश्येते। इह तु स एव शब्दो द्विरावर्त्यते द्विरुच्यत इत्यर्थः। द्वे आवृत्ती भवत इति। द्वे उच्चारणक्रिये भवत इत्यर्थः। कथम् 'पुनर्द्विष्प्रयोगो द्विर्वचनम्' इति पक्ष आश्रयितव्यः? कथं च नाश्रयितव्यः? सदोषत्वात्। द्विष्प्रयोगे हि—आम् पचसि पचसि देवदत्त इत्यत्र 'आम एकान्तरमामन्त्रितमनन्तिके' इति निघातप्रतिषेधो न प्राप्नोति; आमन्त्रितस्य पदद्वयेन व्यवधानादेकान्तरताया अभावात्। स्थाने पुनर्द्विर्वचने ह्येकपदस्यायमादेश इति सत्यप्यादेशस्य स्वगते भेदे स्थानिवद्भावादेकत्वव्यपदेशे सत्येकान्तरता भवतीति निघातप्रतिषेधः सिध्यति? नैष दोषः; धर्मभेदादुपचरितो हीह भेदः, स्वगतस्त्वभेद एव; अन्यथा वृत्तिरेव न स्यात्। एकस्यैव हि वस्तुन आवृत्तिः क्रियते। तस्माद् भिन्नत्वाद् वस्तुन इहैव सुतरामेकान्तरता सिध्यति। इह तर्हि पौनःपुन्यमिति? अत्र 'गुणवचनब्राह्मणादिभ्यः कर्मणि च' इति ष्यञ् न प्राप्नोति, पौनःपुनिक इत्यत्र च 'कालाट्ठञ्' इति ठञ् न प्राप्नोति; अप्रातिपदिकत्वात्। अप्रातिपदिकत्वं त्वर्थवत्समुदायानां समासस्यैवेति समासग्रहणस्य नियमार्थत्वात्। स्थाने द्विर्वचने पुनर्यद्यपि सुबन्ततया स्वाश्रया प्रातिपदिकसंज्ञा नास्ति, तथापि स्थानिवद्भावात् प्रातिपदिकग्रहणे ग्रहणात् प्रातिपदिकं भवति। यद्यपि चास्य स्थानी प्रत्ययलक्षणेन सुबन्तः, तथाप्यप्रत्यय इति प्रातिपदिकसंज्ञायाः प्रतिषेधो न भवति; प्रातिपदिकसंज्ञायाः प्रत्ययलक्षणेनाप्रत्यय इति प्रतिषेधो न भवतीत्यस्यार्थस्य 'न ङिसम्बुद्ध्योः' इत्यनेन ज्ञापितत्वात्। द्विष्प्रयोगे द्विर्वचनेऽपि न दोषः। अत्र समासग्रहणं हि तुल्यजातीयस्यैव प्रातिपदिकसंज्ञां निवर्त्तयति। कश्च तुल्यजातीयः? यस्य भेदसंसर्गद्वारेण समुदायार्थ उपजायते। कस्य चैवंविधोऽर्थ उपजायते? वाक्यस्य। नित्यादिश्चायमर्थः पदावस्थायां न दृष्ट एव। द्विरुक्तिकाले दृश्यमानः पदान्तरेण न भिद्यते, नापि संसृज्यत इति कुत एवम्प्रकारस्य

---

१. "तिङ्क्षु नित्यता, अव्ययकृत्सु च।"'"सुप्सु वीप्सा' इति शुद्धः, पाठः (द्र० ८।१।४ वृत्तिः)।

यदा तु 'द्विःप्रयोगो द्विर्वचनम्', तदा स एव पचतिशब्दो द्विरावर्त्तते, तस्य द्वे आवृत्ती भवतः ।

पदमञ्जरी

इदानीं द्वितीयं पक्षं दर्शयति—*यदा त्विति* । *द्विरावर्त्तत इति* । उच्चार्यमाणस्य शब्दस्य यो व्यापार उच्चारणं नाम सेहावृत्तिर्विवक्षिता । द्विरुच्चरतीत्यर्थः । *द्वे आवृत्ती भवत इति* । द्वे उच्चारणक्रिये भवत इत्यर्थः । न पुनर्मुख्ये एवावृत्ती द्वे भवतः, तथा सति त्रिर्वचनप्रसङ्गात् । नन्वस्मिन्पक्षे आं पचसिपचसि देवदत्त३—इत्यत्रावृत्तिभेदनिबन्धनया द्वित्वसंख्यया स्वाश्रयस्यैकत्वस्य निवर्त्तनादेकान्तरताया अभावाद् 'आम एकान्तरम्' इति निघातप्रतिषेधो न स्याद्यथा किरिणेत्यादावावृत्तिभेदनिबन्धनेनापि द्व्यच्त्वेन स्वाश्रयस्यैकाच्त्वस्य निवर्तनात् 'सावेकाचः' इति विभक्त्याद्युदात्तत्वं न भवति, तद्वत् । स्थाने द्विर्वचने तु समुदायस्यापि स्थानिवद्भावेन पदत्वात्सिध्यति, तथा पौनःपुन्यमिति पुनःपुनर्भवितरि वर्तमानात्पुनःपुनशब्दाद्भावे ष्यञ् विधीयते; पुनःपुनर्भवः पौनःपुनिक इति च कालाट्ठञ्', तत्र द्विःप्रयोगे पदस्य विज्ञायमाने समुदायस्य वीप्सालक्षणेनार्थेन सत्यप्यर्थवत्त्वेऽर्थवत्समुदायानां समासग्रहणं नियमार्थमित्यप्रातिपदिकत्वात्तद्धितो न स्यात्; सुबन्तादुत्पत्तिपक्षेऽपि समुदायस्यासुबन्तत्वान्न स्यादेव, पक्षान्तरे तु स्थानिवद्भावादुभयमप्यस्तीति सिध्यति । यद्यप्यस्य स्थानी सुबन्तः, तथापि सुब्लुकि कृते 'न ङिसम्बुद्ध्योः' इति निषेधाज्ज्ञापकात् प्रत्ययलक्षणेन 'अप्रत्ययः' इति निषेधाभावात्प्रातिपदिकत्वमव्यावृत्तमिति ? अत्रैवं भाष्ये परिहार उक्तः—पचसिपचसीत्यर्थरूपयोः समानत्वात्स एव पचशब्दः, स एव च तिङ्, ततश्च यः पूर्वस्माद्विहितः स परस्मादपि यश्च परस्मात्स पूर्वस्मादपि, तदादिग्रहणं च पदसंज्ञायामनुवर्त्तते, तत्र समुदायस्यावयवयोश्च तुल्येऽपि तिङन्तत्वे समुदायस्यैव पदसंज्ञा भविष्यति द्विर्वचनवत्, तद्यथा—पपाचेत्यत्र समुदायस्यावयवानां च तुल्येऽप्येकाच्त्वे समुदायस्यैव द्विर्वचनं भवति, नावयवानाम्; तत्कस्य हेतोः ? शास्त्रहानेः, अवयवद्विर्वचने ह्यवयवान्तरे विषये समुदायविषये च शास्त्रं हीनं स्यात्, तद्वत्पदसंज्ञापि समुदायस्यैव भविष्यतीत्येकान्तरता युज्यते । पौनःपुन्यमित्यादौ तद्धितोऽप्युक्तेन न्यायेन समुदायस्य सुबन्तत्वात् प्रातिपदिकत्वाच्च सिद्ध्यतीति ।

अत्रैवं चोदयन्ति—प्रागेव द्विर्वचनात् पचसीत्यस्यामवस्थायां प्रवृत्ता पदसंज्ञा किमिति पुनः कृतेऽपि द्विर्वचने प्रवर्त्तते, प्रवर्त्तमाना वा किमिति समुदाय-

न्यासः

समासग्रहणान्निवृत्तिः । अथ वाऽऽचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति—भवत्येवञ्जातीयेभ्यस्तद्धितोत्पत्तिरिति, यदयं कस्कादिषु कौतस्कुतशब्दं पठति । कुतः कुत आगत इति 'अव्ययात्त्यप्' इति त्यपि प्राप्तेऽस्मादेव निपातनादण् ।

पदमञ्जरी

स्यैव प्रवर्त्तते, न तु प्रत्येकमवयवयोः, न ह्येवंविधो द्विर्वचनन्यायस्य विषय इति संयोगसंज्ञायामुक्तम्; निर्ल्लेयादित्यादौ त्रिष्वपि द्वयोः संयोगसंज्ञाभ्युपगमात्। किञ्च यत्र समुदायस्यैव पदत्वम्—अपचन्नपचन्नित्यादौ, तत्रावयवेषु पदकार्याभावप्रसङ्ग इति।

अपर आह—उच्चारणक्रियैवात्र परं भिद्यते, तद्भेदात्त्वौपचारिकः पदभेदः; तत्त्वतस्त्वेकमेव पदमित्येकान्तरता युज्यते, पौनःपुन्यमित्यादौ च वीप्सालक्षणेनार्थेन समुदायस्याप्यर्थवत्त्वात् प्रातिपदिकत्वम्। न च समासग्रहणान्निवृत्तिः; अतुल्यजातीयत्वात्। येषां हि भिन्नार्थानां सतां परस्परसम्बन्धमात्रमधिकं तत्समुदायस्यैव तुल्यजातीयस्य तेन निवृत्तिः। न चात्रैतदुभयमस्ति। न हि द्वयोः पुनः शब्दयोरर्थौ भिद्यते, नापि तत्समुदाये तत्सम्बन्धोऽधिकः, किं तर्हि? वीप्सारूपोऽन्य एवेति। यद्येवम्, किरिणेत्यादौ 'सावेकाचस्तृतीयादिः' इति विभक्तिस्वरः स्यात्? तत्रापि ह्युच्चारणक्रियैव भिद्यते, तत्त्वतस्त्वेक एवेकारः। किञ्च—नित्यानां विभूनां वर्णानां तदात्मकानां च पदानां स्वरूपेण व्यवधानमव्यवधानं च न सम्भवतीत्युपलब्धिगतमेव तदाश्रयितव्यम्। तत्र च यथा पदभेदेऽप्युपलब्धिभेदः, तथा तदभेदेऽपीति कथमेकान्तरता! यदि च पौनःपुन्यमित्यादावुक्तेन न्यायेन समुदायस्यापि प्रातिपदिकत्वम्, हन्तैवं ग्रामोग्रामो रमणीय इत्यादावप्येवमेव प्रातिपदिकत्वे सति सुब्लुक् स्यात्, तस्मात्स्थाने द्विर्वचनमेवात्र रोचयामहे। अत एव 'स्थाने द्विर्वचनम्' पूर्वं वृत्तिकारेण दर्शितम्, पश्चात्सम्भवमात्रेण 'द्विःप्रयोगोऽपि' दर्शितः।

न्यासः

सर्वस्येति वचनमिह 'अलोऽन्त्यस्य' निवृत्त्यर्थं वा स्यात्? षष्ठ्यर्थप्रतिपत्त्यर्थं वा? तत्र त्वलोऽन्त्यनिवृत्त्यर्थं तावन्नोपपद्यते। तथा हि—शब्दतश्चार्थतश्चान्तरमाभ्यां द्वाभ्यां शब्दरूपाभ्यां भवितव्यम्। ये चैवम्प्रकारे ते नियोगतोऽनेकाल्स्वरूपे इत्यन्तरेणापि सर्वग्रहणेन 'अनेकाल्शित्सर्वस्य' इति सर्वस्यैव भविष्यतः, नान्त्यस्य। षष्ठ्यर्थप्रतिपत्त्यर्थमपि सर्वग्रहणं नोपपद्यते। तथा हि—यत्र तावत् षष्ठ्युच्चार्यते 'परेर्वर्जने' इत्यादौ, तत्र षष्ठ्युच्चारणादेव षष्ठ्यर्थस्य प्रतिपत्तिर्भविष्यति। 'नित्यवीप्सयोः' इत्यत्र यद्यपि षष्ठी नोच्चार्यते, तथापि सर्वस्येति वचनमन्तरेणापि शक्यते षष्ठ्यर्थोऽवगन्तुम्। कथम्? 'द्वे' इति ह्यादेशनिर्देशः, आदेशश्च सम्बन्धिनमपेक्षते, 'नित्यवीप्सयोः' इति चार्थनिर्देशः, न चार्थनिर्देशे स्थान्यादेशसम्बन्ध उपपद्यते। तस्मान्नित्यवीप्सयोर्यः शब्दो वर्त्तते तस्य द्वे भवतः—इत्येवं वाक्यार्थः स्थाने द्विर्वचनपक्षे तावदगम्यते। यदा 'द्विष्प्रयोगो द्विर्वचनम्', तदापि विना सर्वस्येति वचनेन षष्ठ्यर्थोऽवगम्यत एव। एवं ह्यावृत्तिर्हि क्रिया, तस्या अवश्यं साधनेन सम्बन्धिना भवितव्यम्; तदायत्तत्वादात्मलाभस्य

सर्वस्येति किम् ? विस्पष्टार्थम् । अथ पदस्येत्येव कस्मान्नोच्यते ?

पदमञ्जरी

इह सर्वस्येति वचनमलोऽन्त्यनिवृत्त्यर्थं वा स्यात्, षष्ठ्यर्थप्रसिद्ध्यर्थं च । तत्र स्थाने द्विर्वचनपक्षे तावच्छब्दतोऽर्थतश्चान्तरतमाभ्यां द्वाभ्यामादेशाभ्यां भाव्यम् । ये चैवं प्रकारास्ते नियोगतोऽनेकाल्स्वभावाः—इत्यन्तरेणापि सर्वग्रहणम् 'अनेकाल्शित्सर्वस्य' इति सर्वस्य भविष्यति । षष्ठ्यर्थोऽपि 'परेर्वर्जने' इत्यादौ यत्र षष्ठ्युच्चार्यते तत्र तावत् सिद्धः; यत्रापि षष्ठी नास्ति—'नित्यवीप्सयोः' इति, तत्रापि सामर्थ्याल्लभ्यते—नित्यवीप्सयोर्यः शब्दस्तस्य द्वे भवत इति । द्विःप्रयोगपक्षे त्वलोन्त्यविधिप्रसङ्ग एव नास्ति; स्थानषष्ठ्यभावात् । षष्ठ्यर्थोऽपि लभ्यत एव, उच्चारणस्य शब्दधर्मत्वाद् । अतो नार्थः सर्वग्रहणेनेत्यभिप्रायेणाह—*सर्वस्येति किमिति* । *विस्पष्टार्थमिति* । य एवं प्रतिपत्तुमसमर्थः, तं प्रति सुखप्रतिपत्तये सर्वस्येत्युच्यत इत्यर्थः । *अथेत्यादि* । एवं मन्यते—समासतद्धितवाक्यनिवृत्त्यर्थमवश्यम् 'पदस्य' इति वक्तव्यम् । समासनिवृत्त्यर्थं तावत्—सप्तपर्णोऽष्टापदम्, अत्र सप्तसंख्यानि पर्णानि वीप्स्यन्ते, न तु तद्वान्वृक्ष इति वीप्सायामेकत्वस्यानन्तर्भावात्प्रागेव विभक्तेर्द्विवचनप्रसङ्गः, पदाधिकारात्तु न भवति; तद्धितः—द्विपदिकां ददाति, अत्र द्वित्वसंख्यायुक्तः पदार्थो वीप्स्यत इति स्त्रीत्वैकत्वलक्षणयोर्लिङ्गसंख्ययोरनन्तर्भावात्प्राक् तद्धितोत्पत्तेः समासे कृते प्राप्तं द्विर्वचनं पदत्वाभावान्न भवति; वाक्यम्—ग्रामेग्रामे पानीयम्, अत्र वाक्यस्यापदत्वाद् द्विर्वचनं न भवति ग्रामे पानीयमिति । किञ्चोत्तरत्र पदस्येति न वक्तव्यं भवति; 'पदस्य पदात्' इत्यस्यैवानुवृत्तेरिति । *नैवं शक्यमिति* । अस्याप्ययमभिप्रायः—'पदस्य' इत्युच्यमानेऽपि सप्तपर्णाभ्यामित्यादौ स्वादिषु पूर्वस्य पदत्वाद् द्विर्वचनप्रसङ्गः; तस्मादेवमत्र परिहारो वाच्यः—यद्वीप्सायुक्तम्, न अदः प्रयुज्यते; किं पुनस्तत् ? पर्वणिपर्वणि सप्तपर्णान्यस्येति, यच्च प्रयुज्यते न तद्वीप्सायुक्तम्—सप्तपर्णान्यस्येति पर्णशब्द इति ।

न्यासः

क्रियायाः । तस्मादथत्तस्याः क्रियायाः साधनं तस्य द्वे भवत इति विस्पष्टैव षष्ठ्यर्थप्रतिपत्तिर्भवतीत्यभिप्रायेणाह—**सर्वस्येति किमिति ? विस्पष्टार्थमिति** । य एवं न शक्नोति सर्वादेशं षष्ठ्यर्थं वा प्रतिपत्तुम्, तं प्रति सुखप्रतिपत्तये सर्वस्येत्युच्यत इति भावः ।

अथेत्यादि । एवं मन्यते—'पदस्य' इत्युच्यमाने समासतद्धितवाक्यानां द्विर्वचननिवृत्तिः कृता भवति, उत्तरत्र च 'पदस्य' इति वक्तव्यं न भवति । एतदेव हि 'पदस्य' इति वचनं तत्रानुवर्त्तयिष्यते । अनुच्यमाने 'पदस्य' इत्येतस्मिन्, समासस्यापि द्विर्वचनं स्यात्—पर्वणिपर्वणि सप्तसप्त पर्णान्यस्य सन्तीति सप्तपर्ण इति; तद्धितस्यापि द्वौ द्वौ पादौ ददाति 'पादशतस्य संख्यादेः' इत्यादिना वुन्—द्विपदिकां ददातीति; वाक्य-

नैवं शक्यम्, इह हि न स्यात्—प्रपचति, प्रपचतीति । इह द्रोग्धा,

पदमञ्जरी

तद्धिते तु तद्धितेनैवोक्तत्वाद् द्विर्वचनाभावः, स हि 'वीप्सायाम्' इत्युच्यते । वाक्यस्यापि द्विर्वचनं न भवति; पदद्विर्वचनेनोक्तत्वाद्वीप्सायाः । तस्मात् समासादिनिवृत्त्यर्थं तावत्पदाधिकारो न कर्तव्य इति ।

प्रत्युत क्रियमाणे पदाधिकारेऽव्याप्तिलक्षणो दोष इत्याह—*इह हि न स्यादिति । प्रपचतीति ।* धातूपसर्गसमुदायः क्रियाविशेषवाची । अडादिव्यवस्थार्थं तु धातूपसर्गयोः पृथक् कल्पनम्, ततश्च क्रियाधर्मो नित्यता समुदायस्येति तस्यैव द्विर्वचनम् । *इहेत्यादि ।* द्रुहेस्तृचि विहिते 'वा द्रुहमुह' इति

न्यासः

स्यादि—ग्रामेग्रामे पानीयमिति । 'पदस्य' इति चोत्तरत्र न वक्तव्यं भवति । नैवं शक्यमिति । अत्र कारणमाह—इह हीत्यादि । प्रपचतीति । वाक्यमेतत्; पदसमुदायात्मकत्वात् । अत्र 'पदस्य' इत्युच्यमानेऽस्य द्विर्वचनं न स्यात् । तस्मादशक्यं पदस्येति वक्तुम् । सप्तपर्णः, द्विपदिकां ददातीत्यत्र तु पदस्येत्युच्यमाने द्विर्वचनं न भविष्यति; समासतद्धिताभ्यामेवोक्तत्वात् । वीप्सायां ग्रामेग्रामे पानीयमित्यत्रापि न भविष्यति; अवयवद्विर्वचनेनेव वीप्साया द्योतितत्वादित्यभिप्रायः ।

इहेत्यादि । 'द्रुह जिघांसायाम्', ततस्तृच्, द्रुह्+तृ इति स्थिते घत्वढत्वे प्राप्नुतः, द्विर्वचनं च, तत्र 'पूर्वत्रासिद्धम्' इति द्विर्वचने कर्त्तव्ये घत्वढत्वयोरसिद्धत्वादकृतयोरेव तयोर्द्विर्वचनं पूर्वं प्राप्नोति । कृते तस्मिन् पश्चाद् 'वा द्रुहमुहष्णुहष्णिहाम्' इति विकल्पे सत्यनिष्टमपि प्राप्नोति । नावश्यमिष्टमेव यद्ययं नियमो लभ्यते । यदैकस्य घत्वं भवति तदा द्वितीयस्यापि घत्वेन भवितव्यम्, यदा त्वेकस्य ढत्वं तदा द्वितीयस्यापि ढत्वेन भवितव्यमिति तदेष्टमेव स्यात् । न त्वेष नियमो लभ्यते; नियमकारणाभावात् । तस्मात् कदाचिदनिष्टमपि स्यात् । तत्र यदा पूर्वोत्तरयोरेकस्य घत्वं भवत्यपरस्य ढत्वम्, तदानिष्टमपि प्राप्नोति । यदोभयोरपि घत्वं ढत्वं वा भवति, तदेष्टं स्यात् । तस्मादनिष्टनिवृत्त्यर्थम् 'पूर्वत्रासिद्धीयमद्विर्वचने' इति वक्तव्यम् । 'पूर्वत्रासिद्धम्' इत्यस्मिन्नधिकारे भवं पूर्वत्रासिद्धीयं नलोपादिकार्यम्, गहादित्वाच्छः, ततो द्विर्वचनादन्यत्रासिद्धं भवति, न तु द्विर्वचने ।

अथ वा—पूर्वत्र सपादसप्ताध्याय्यामसिद्धं पूर्वत्रासिद्धम्, तदेव नलोपादिकार्यम्, तत्र भवं पूर्वत्रासिद्धीयम् । तत् पुनस्तस्यैव नलोपादेरसिद्धत्वम्, तद् द्विर्वचनादन्यस्मिन् कर्त्तव्ये भवति, न तु द्विर्वचन एव । एतदर्थरूपं व्याख्येयमित्यर्थः । तत्रेदं व्याख्यानम्—'न मु ने' इत्यत्र नेति योगविभागः कर्त्तव्यः, तेन द्विर्वचने कर्त्तव्येऽसिद्धत्वं न भविष्यतीति । असति चासिद्धत्वे द्रुहेस्तृचि कृते पूर्वं विकल्पेन घत्वम्, 'झषस्तथोर्धोऽधः'

द्रोढा—इति घत्वढत्वयोरसिद्धत्वादकृतयोरेव तयोर्द्विर्वचनं प्राप्नोति, तत्र पश्चाद्विकल्पे सत्यनिष्टमपि स्यात्—द्रोग्धा द्रोढा, द्रोढा द्रोग्धेति। तस्माद्वक्तव्यमेतत्—'पूर्वत्रासिद्धीयमद्विर्वचने' इति।

'सर्वस्य' इत्येतदेव वा कृतं सर्वकार्यप्रतिपत्त्यर्थं द्रष्टव्यम् ॥

पदमञ्जरी

घत्वढत्वे प्राप्नुतः, द्विर्वचनं च; तत्र घत्वढत्वयोरसिद्धत्वात्पूर्वं द्विर्वचनं प्राप्नोति। अस्तु, को दोषः? तत्राह—*तत्रेति*। पश्चाद्विकल्पे प्रवर्त्तमाने यदा परत्र ढत्वं तदा पूर्वत्रापि ढत्वमेवेति नियमाभावात् घत्वमपि कदाचित् स्यात्। एवं घत्वेऽपि द्रष्टव्यम्—परत्र घत्वं पूर्वत्र ढत्वमिति। एतच्चैकस्या आकृतेश्चरितः प्रयोगो न द्वितीयस्यास्तृतीयस्याश्च भवतीति न्यायमनाश्रित्योक्तं द्रष्टव्यम्। अयं च न्यायः 'कृञ्चानुप्रयुज्यते लिटि' इत्यत्रैव व्याख्यातः।

न्यासः

इति घत्वम्, 'झलां जश् झशि' इति जश्त्वम्—घकारस्य गकारः, ततो द्विर्वचनम्—द्रोग्धाद्रोग्धेति। यदा तु घत्वं नास्ति तदा 'हो ढः' इति ढत्वम्, पूर्ववद्धत्वम्, ष्टुत्वञ्च, 'ढो ढे लोपः' इति पूर्वढकारलोपः, ततो द्विर्वचनम्—द्रोढाद्रोढेति इष्टमेव सिध्यति। यदि तर्हि 'पूर्वत्रासिद्धीयमद्विर्वचने' इत्येतद्वक्तव्यम्, तदा 'पूर्वत्रासिद्धम्, इत्यत्र औजढदित्यस्य सिद्धये यद्वक्ष्यति—'ढत्वष्टुत्वढलोपादीनामसिद्धत्वाण्णौ यष्टिलोपस्तस्य स्थानिवद्भावाद् हत् इत्येतद् द्विरुच्यते' इति—तद् विरुध्यते? नास्ति विरोधः; 'पूर्वत्रासिद्धीयमद्विर्वचने' इत्यस्यासर्वविषयत्वात्। कथं विज्ञायते? 'उभौ साभ्यासस्य' इत्यस्य सूत्रस्यारम्भात्। यदि हि 'पूर्वत्रासिद्धीयममद्विर्वचने' इत्येतत् सर्वविषयकं स्यात्, एवं सति 'अनितेः' इत्यनेन कृतणत्वस्य द्विर्वचनेन भवितव्यमिति सिद्धम्—प्राणिणिषतीत्यादिकं रूपम्, किम् 'उभौ साभ्यासस्य' इत्यनेन सूत्रारम्भेण? आरभ्यञ्च, ततो ज्ञायते—'पूर्वत्रासिद्धीयमद्विर्वचने' इत्येतदसर्वविषयमिति।

यस्तु मन्यते—आष्टमिकं द्विर्वचनमभिप्रेत्यैतद् वक्तव्यमिति, तदयुक्तम्; तस्य 'सुविनिर्दुर्भ्यः सुपिसूतिसमाः' इत्यत्र विषुषुपुरित्यस्य सिद्ध्यर्थं यद् वक्ष्यति—'षुपिभूतो द्विरुच्यते' इति, तद्विरुध्यते; यदि हि षाष्ठिके द्विर्वचने कर्त्तव्ये षत्वस्यासिद्धत्वं नास्ति, एवं षुपिभूतस्य द्विर्वचनं लभ्यते, नान्यथा। तस्मात् पूर्व एव परीहारः साधुः।

सर्वस्येतद्वेत्यादि। वाशब्दः पूर्वप्रयोजनापेक्षया विकल्पार्थः। अथ वा—नैवं विस्पष्टार्थं सर्वग्रहणम्। किं तर्हि? कृतसर्वकार्यस्य प्रतिपत्त्यर्थं कृतम्। सर्वं ढत्वादिकार्यं यस्य तस्य प्रतिपत्तिः प्रतीतिर्यथा स्यादित्येवमर्थं सर्वग्रहणं द्रष्टव्यम्। एतत् कथम्? सर्वशब्दोऽयं मत्वर्थीयाकारप्रत्ययान्तः—सर्वं कार्यमस्यास्तीति सर्वः, अर्शआदित्वादच्, तेन कृतसर्वकार्यस्य द्विर्वचनं भवतीत्युक्तं भवति ॥

तस्य परमाम्रेडितम् ॥ २ ॥

तस्य द्विरुक्तस्य यत्परं शब्दरूपं तदाम्रेडितसज्ञं भवति । चौर चौर चौर वृषल वृषल वृषल दस्यो दस्यो दस्यो घातयिष्यामि त्वा, बन्धयिष्यामि त्वा ।

आम्रेडितप्रदेशाः—'आम्रेडितं भर्त्सने' इत्येवमादयः ॥

पदमञ्जरी

पूर्वत्रासिद्धीयमिति । 'पूर्वत्रासिद्धम्' इत्यस्मिन्नधिकारे भवं नलोपादिकार्यं पूर्वत्रासिद्धीयम्, तद् द्विर्वचनादन्यत्रासिद्धं भवति । अथ वा—पूर्वस्यां सपादसप्ताध्याय्यामसिद्धं नलोपादि पूर्वत्रासिद्धम्, तत्र भवमसिद्धत्वं पूर्वत्रासिद्धीयम्; तद् द्विर्वचने कर्त्तव्ये न भवति, ततश्च घत्वे ढत्वे वा प्रवृत्ते तद्युक्तस्यैव द्विर्वचनमिति नास्ति दोषः ।

सर्वस्येत्येतदेवेत्यादि । पूर्वं 'पूर्वत्रासिद्धीयमद्विर्वचने' इति वचनाश्रयेण द्रोढाद्रोढेति साधितम्, इदानीम् 'सर्वस्य'- इत्यनेन साधितमित्येकस्मिन्साध्ये द्वयोर्हेत्वोर्विकल्पः । कथं पुनः 'सर्वस्य' इत्यनेन कृतसर्वकार्यप्रतिपत्तिः ? अर्शआद्यच्प्रत्ययान्तोऽयं सर्वशब्दः—सर्वं कार्यं यस्मिन्नस्ति तदिदं सर्वम्, तस्य द्वे भवतः । सर्वेषु कार्येषु कृतेषु द्विर्वचनमित्यर्थः ॥

तस्य परमाम्रेडितम् ॥ 'तस्य' इत्यवयवयोगे षष्ठी, परशब्दोऽवयववचनः । 'दिक्शब्दाच्चूत्तरपद' इत्यत्र यद्यपि 'दिशि दृष्टः शब्दो दिक्शब्दः'—इत्याश्रयणात्सम्प्रत्यदिक्शब्दत्वेऽपि पञ्चमी विहिता, तथाप्यस्मादेव निर्देशादवयववाचिभिर्योगे षष्ठी भवति । एवं च पूर्वं कायस्येत्यादि सिद्धं भवति । उदाहरणे—'आम्रेडितं भर्त्सने' इति प्लुतः । तस्य ग्रहणं विषयावधारणार्थम्—तस्यैतस्यानन्तरस्य द्विरुक्तस्येति, तेन षाष्ठिके द्विर्वचने इयं संज्ञा न भवति । ननु आम्रेडितशब्दो *निघण्टुषु* प्रसिद्धः—'आम्रेडितं द्विस्त्रिरुक्तम्[1]' इति ? सत्यमर्थे प्रसिद्धः; इह तु शब्दे परिभाष्यते

महासंज्ञाकरणं पूर्वाचार्यानुरोधेन ॥

न्यासः

तस्य परमाम्रेडितम् ॥ 'तस्य' इत्यवयवषष्ठी । तस्य द्विरुक्तस्य यत् परमवयवभूतं शब्दरूपं तस्याम्रेडितसंज्ञा विधीयते । अथ द्विष्प्रयोगद्विर्वचनपक्षे कथं परमिति व्यपदेशः ? कथञ्च न स्यात् ? तस्य भेदनिबन्धनत्वात् । परव्यपदेशो हि भेदनिबन्धनः । न च द्विष्प्रयोगद्विर्वचनपक्षे शब्दभेदोऽस्ति, आवृत्तिमात्रं हि तत्र भिद्यते, न शब्दः ?

---

१. अ० को० १.६.१२ (क्षी०सं०रू०) ।

अनुदात्तं च ॥ ३ ॥

अनुदात्तं च तद्भवति यदाम्रेडितसंज्ञम् । भुङ्क्तेभुङ्क्ते । पशून्पशून् ॥

पदमञ्जरी

अनुदात्तं च ॥ परमित्यनेन सामानाधिकरण्यात्तस्य चाज्झल्समुदायरूपत्वाद-न्वर्थोऽत्रानुदात्तशब्दः—अविद्यमानमुदात्तमनुदात्तमिति । स्वरितेऽप्युदात्तस्य भावात्तस्यापि निवृत्तिः । एवमपि न ज्ञायते–केन स्वरेणाम्रेडितं प्रयोक्तव्य-मिति ? उच्यते; उदात्तस्वरितौ तावन्निषिद्धौ, न चास्वरकस्याच उच्चारणं सम्भवति, तत्र पारिशेष्यादनुदात्तत्वमेव भविष्यति । यद्वा—अनुदात्ताच्कमनु-दात्तम्, आम्रेडितस्था अचोऽनुदात्ता भवन्तीत्यर्थः । *भुङ्क्तेभुङ्क्त इति* । 'भुजोऽ-नवने' इत्यात्मनेपदम्, तस्य 'तास्यनुदात्तेत्' इत्यनुदात्तत्वम्, श्नमः प्रत्ययस्वरः, तस्य 'श्नसोरल्लोपः' इत्यल्लोपे उदात्तनिवृत्तिस्वरेण भुङ्क्तेशब्दोऽन्तोदात्तः, द्विर्वचनेन परस्यानुदात्तत्वम् । पशुशब्दः कुप्रत्ययान्तोऽन्तोदात्तः ॥

न्यासः

नैष दोषः; अभिन्नस्यापि शब्दस्य धर्मभेदादौपचारिकमन्यत्वं भविष्यति । भवति हि धर्मभेदादभिन्नेऽपि वस्तुनि भेदव्यवहारः । तथा हि वक्तारो वदन्ति—पटुद् भवान् पटुरासीत् पटुतरश्चैषमोऽन्य एवासि संवृत्त इति । चौर चौर इति । 'एङ्ह्रस्वात् सम्बुद्धेः' इति सुलोपः, 'वाक्यादेरामन्त्रितस्य' इत्यादिना भर्त्सने द्विर्वचनम्, 'आम्रेडितं भर्त्सने' इति प्लुतः । दस्यो दस्यो इति । 'सम्बुद्धौ च' इति गुणः ।

अथ तस्यग्रहणं किमर्थम्, यावता 'द्वे' इत्यनुवर्त्तिष्यते, तत्रैवं विज्ञायते— द्वयोर्यत् परमिति ? नैवं शक्यम्; 'एकाचो द्वे प्रथमस्य' इत्यत्रापि परमाम्रेडितसंज्ञं स्यात् । तस्य-ग्रहणे सति यत्रैतद्वक्ष्यमाणं द्विर्वचनं तस्य परमिति विज्ञायते । तेन न भवत्यतिप्रसङ्गः ।

आम्रेडितमिति महत्याः संज्ञायाः करणमन्वर्थसंज्ञाविज्ञानार्थम् । आम्रेड्यत आधि-क्येनोच्यत इत्याम्रेडितम् । तेनेहापि भवति—अहो दर्शनीया अहो दर्शनीया, मह्यं रोचते मह्यं रोचत इति । दर्शनीयत्वस्य रुचेश्चाधिक्यं द्योतयितुमत्र द्रष्टव्यं द्विर्वचनम् । एतदेव महत्याः संज्ञायाः करणं ज्ञापकम्—आधिक्याभिधाने द्विर्वचनं भवतीति ॥

अनुदात्तञ्च ॥ प्रकृतिस्वरे प्राप्ते परस्यानुदात्तत्वमुच्यते । अनुदात्तशब्दश्चात्र पर-शब्दसामानाधिकरण्यान्न शास्त्रीयमनुदात्तमाह, किं तर्हि ? अन्वर्थो विज्ञायते–अविद्यमा-नमुदात्तमनुदात्तमिति । शास्त्रीये ह्यनुदात्ते गृह्यमाणे सम्बन्धार्थं परस्येति षष्ठ्युच्चारयि-तव्या स्यात् । तथा च 'अलोऽन्त्यस्य' स्यात् । अथापि सर्वस्येत्यनुवर्त्तेत, एवमपि वचन-प्रामाण्यादेकाल एव सर्वादेशः प्रसज्येत । तस्मादन्वर्थस्यैव ग्रहणं युक्तम् । *भुङ्क्तेभुङ्क्त इति* । 'भुजोऽनवने' इत्यात्मनेपदम् । तस्मिन्कृते सति शिष्टस्वरत्वाद्धातुस्वरं बाधित्वा

नित्यवीप्सयोः ॥ ४ ॥

नित्ये चार्थे वीप्सायां च यद्वर्तते तस्य द्वे भवतः। केषु

पदमञ्जरी

नित्यवीप्सयोः ॥ नित्ये चार्थे वीप्सायां च यद्वर्तते इति। अनेन सप्तमीयमर्थनिर्देशार्थेति दर्शयति। प्रयोक्तृधर्मभूता वीप्सा, न च सा ग्रामादिशब्दैरभिधीयते। पचतिपचतीत्यत्रापि वस्तुतो यन्नित्यं न तत्तिङन्तेनाभिधीयते। नित्यत्वं तु द्विर्वचनद्योत्यम्। तस्मादयमत्रार्थः—नित्यत्वे द्योत्यत्वेन विषयभूते, वीप्सायां च द्योत्यत्वेन विषयभूतायामिति। एवैव च तत्र वृत्तिः, शब्दस्य यद्वृत्ता तद्विषयता। यदि पुनरेषा षष्ठी स्यात्स्वरूपविधिः प्रसज्येत, ततश्च 'नित्यं क्रीडाजीविकयोः', 'पादशतस्य संख्यादेर्वीप्सायाम्' इत्यादिनिर्देशो नोपपद्यते। यदि तु 'नित्यार्थविषयः शब्दो नित्यः' इत्युच्येत, वीप्सार्थविषयश्च वीप्सेति; तदा षष्ठ्यामप्यदोषः? गौणत्वप्रसङ्गात्तदनाश्रितम्। नित्यशब्दोऽयं सर्वकालावस्थायिनो य आत्माकाशादयः, येषामुत्पत्तिविनाशौ प्रयोक्तृभिर्नोपलभ्येते, तेष्वपि प्रयुज्यमानो दृश्यते—नित्य आत्मा, नित्य आकाशः, नित्या द्यौरिति; आभीक्ष्ण्येऽपि—नित्यं प्रहसितः, नित्यं प्रजल्पित इति। तत्राविशेषादुभयोरपि ग्रहणादाकाशादिशब्दा-

न्यासः

प्रत्ययस्वरः। श्नमि कृते यद्यपि तस्य स्वरः सतिशिष्टः, तथापि 'विकरणस्वरः सार्वधातुकस्वरं न बाधते' इति तेशब्द एव स्वरे प्रसक्ते 'तास्यनुदात्तेन्ङिददुपदेशाल्लसार्वधातुकमनुदात्तमह्न्विङोः' इति सार्वधातुकस्यानुदात्तत्वम्, श्नसोरल्लोपे कृते 'अनुदात्तस्य च यत्रोदात्तलोपः' इति पुनस्तेशब्द उदात्तः, नित्ये चार्थे द्विर्वचनम्, तस्मिन् कृतेऽनेन परमनुदात्तं भवति। पशून्पशूनिति। 'कुर्भ्रश्च' इत्यतः 'कुः' इत्यनुवर्तमाने 'अर्जिदृशिकम्यमिपशिबाधामृजिपसितुग्धुग्दीर्घहकाराश्च' इति कुप्रत्ययः, दृशेः पशिरादेशश्च। पशुशब्दः प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तः, विभक्त्यकारेण सहैकादेशः, 'एकादेश उदात्तेनोदात्तः', वीप्सायां द्विर्वचनम्, अनेन परस्यानुदात्तत्वम्॥

नित्यवीप्सयोः ॥ नित्ये चार्थे वीप्सायां चेति। अनेन 'नित्यवीप्सयोः' इति सप्तमीयमर्थनिर्देशार्था, न तु षष्ठीयमिति दर्शयति। यदि ह्येषा षष्ठी स्यात्, तदा स्वरूपविधिः प्रसज्येत, ततश्च 'नित्यं क्रीडाजीविकयोः' इति, 'पादशतस्य संख्यादेर्वीप्सायाम्' इत्यादिनिर्देशो नोपपद्यते। इह नित्यशब्दोऽयं सर्वकालभाविनो य आत्माकाशादयः, येषामुत्पत्तिविनाशौ प्रयोक्तृभिर्नोपलभ्येते, तेष्वपि प्रयुज्यमानो लोके दृश्यते—नित्य आत्मा, नित्यमाकाशम्, नित्या द्यौरिति। आभीक्ष्ण्येऽपि—नित्यं प्रहसितः, नित्यं प्रजल्पित इति। तत्र यदीह सामान्येन तत्र नाम नित्यताऽभिधेयभावेन वर्तते तस्य नित्यार्थवाचिनो ग्रहणं स्याद्, आत्माकाशादिशब्दानामपि द्विर्वचनं प्रसज्येत—इत्यनेनाभिप्रा-

नित्यता ? तिङ्क्षु नित्यता, अव्ययकृत्सु च । कुत एतत् ? आभीक्ष्ण्यमिह

पदमञ्जरी

नामपि द्विर्वचनप्रसङ्ग इति मन्यमानः पृच्छति—केषु *नित्यतेति* ।

अथ वा—नित्यशब्दस्य कूटस्थलक्षण एव मुख्योऽर्थः, शब्दान्तरसन्निध्यनपेक्षणात् । आभीक्ष्ण्यं तु क्रियापदप्रयोगसमधिगम्यं गौणोऽर्थः; अविच्छेदोपलब्धिसामान्यमाश्रित्य तत्र प्रयोगात् । ततश्च 'गौणमुख्ययोर्मुख्ये सम्प्रत्ययः' इति कूटस्थवाचिनामेव द्विर्वचनप्रसङ्ग इति मन्यमान आह-केषु *नित्यतेति* । इतरोऽपि विदिताभिप्राय आह-*तिङ्क्ष्विति* । अविशेषमेव मन्यमानः पृच्छति-*कुत इति* । *आभीक्ष्ण्यमिहेति* । अयमभिप्रायः-कूटस्थवचनग्रहणे तिङन्तानि न संगृहीतानि स्युः, आभीक्ष्ण्यलक्षणे तु नित्यत्वे गृह्यमाणे तल्लक्षणं द्विर्वचनं तिङन्तानाम्, वीप्सालक्षणं तु सुबन्तानामित्युभयानुग्रहो भवति । गौणोऽपि चार्थो लक्ष्यदर्शनवशादिहाश्रीयते-यथा 'शीतोष्णाभ्यां कारिणि', पार्श्वेनान्विच्छतीत्यादौ । उभयविधेऽपि नित्यत्वे गृह्यमाणे तद्वाचिनां सुबन्तानां स्वार्थ एव द्विर्वचनं स्यात्, न

न्यासः

येणाह-केषु नित्यतेति । इतरो विदिताभिप्राय आह-तिङ्क्षु नित्यताऽव्ययकृत्सु चेति । अव्ययानि च तानि कृन्ति चेति कर्मधारयः । यद्यप्यात्माकाशादिशब्देष्वपि सर्वकालभावित्वलक्षणा नित्यताऽभिधेयभावेन वर्त्तते, तथापीह भावप्रधानेषु तिङ्क्ष्वव्ययकृत्सु चाभीक्ष्ण्यलक्षणा या नित्यता सैवाश्रीयते । ततोऽतिप्रसङ्गो न भवतीति भावः ।

ननु च नित्यशब्दोऽयं सामान्यवचनः । न च सामान्यशब्दाः प्रकरणादिकमन्तरेण विशेषेऽवस्थातुमुत्सहन्ते । न चेह तथाविधं किञ्चित् प्रकरणादिकमस्ति, यतो विशेषेऽवस्थानं स्यात्, तत्कुतो नित्यताविशेषपरिग्रहो लभ्यते ? इति मन्यमान आह—कुत एतदिति । आभीक्ष्ण्यमिह नित्यतेत्याश्रीयत इति शेषः । व्याप्तेराभीक्ष्ण्यवचनस्य नित्यशब्दस्य ग्रहणादिहाभीक्ष्ण्यलक्षणा नित्यताऽऽश्रीयते, पदस्य हि द्विर्वचनमुच्यते । तच्च पदं सुबन्तं तिङन्तं च, तत्र सुप्सु वीप्सेति वक्ष्यति । यदि च नित्यशब्दोऽयं कूटस्थवचनो गृह्यते, ततश्च कूटस्थमिति सुबन्तेष्वभिधेयभावेन वर्त्तत इति सुबन्तानामेव द्विर्वचनं स्यात्, न तिङन्तानाम्, नाप्यव्ययकृताम् । आभीक्ष्ण्यवचनस्य तु नित्यशब्दस्य ग्रहणे सति नित्यलक्षणद्विर्वचनमाख्यातानामव्ययकृतां च भवति । वीप्सालक्षणञ्चान्येषामिति सर्वं पदजातमनुगृहीतं भवति । तस्माद् व्याप्तेराभीक्ष्ण्यवचनस्य नित्यशब्दस्य ग्रहणादिह 'आभीक्ष्ण्यं नित्यता' इत्युपपन्नं भवति ।

आभीक्ष्ण्यमिह नित्यता । सा च तिङक्ष्वव्ययकृत्सु चेति । कुत एतत् ? इत्याह—आभीक्ष्ण्य चेत्यादि । आभीक्ष्ण्यं हि पुनः पुनः प्रवृत्तिः । तच्च साध्यरूपायाः क्रियाया एव सम्भवतीति तस्या एव धर्मः, न तु द्रव्यस्य; तस्य सिद्धरूपस्यैव सुबन्तेनाभिधानात् । सा च क्रिया तिङन्तादिभिरेवाभिधीयत इति तेष्वेव नित्यता । कीदृशी पुनः सा क्रिया ?

नित्यता । आभीक्ष्ण्यं च क्रियाधर्मः । यां क्रियां कर्ता प्राधान्येनानुपरमन्करोति तन्नित्यम् । पचतिपचति । जल्पतिजल्पति । भुक्त्वाभुक्त्वा व्रजति । भोजंभोजं व्रजति । लुनोहिलुनोहीत्येवायं लुनाति ।

पदमञ्जरी

चैवं लोके प्रयोगोऽस्ति–आत्मात्मेति । एवं भुङ्क्ते वीप्सा प्रतीयते, न तु स्वार्थः । तस्मादाभीक्ष्ण्यस्यैव ग्रहणमिति भवत्याभीक्ष्ण्यमिह नित्यता । सा च तिङ्क्ष्वव्ययकृत्सु चेति । एतत्कुतस्त्यम् ? इत्याह–*आभीक्ष्ण्यं च क्रियाधर्म इति* । पौनःपुन्यम्= आभीक्ष्ण्यम् । तच्च साध्यरूपायाः क्रियाया एव सम्भवति, न द्रव्यस्य । यद्यपि क्रियाया अपि तस्या एव व्यक्तेः पुनः क्रिया न सम्भवति, तज्जातीयस्य तु पुनः करणं घटादिष्वपि सम्भवति; तथापि क्रियाविषयैव पुनः क्रियत इति प्रतीतिः । तद्वचनाश्च पुनःपुनः, आभीक्ष्ण्यम्, नित्यमित्यादयः शब्दाः, यथा युगपत्पृथगित्यादयः शब्दाः क्रियाविषयाः, तद्वत् । क्रिया च तिङ्क्ष्वव्ययकृत्सु चाभिधीयते, पाचकादिषु तु साधनं प्रधानम् । पाकादिष्वपि तु सिद्धता प्रधानम्, न क्रिया ।

कीदृशी पुनः सा क्रिया यस्या आभीक्ष्ण्यं धर्मः ? इत्याह–*यां क्रियामिति* । *तन्नित्यमिति* । नित्यशब्दस्य नपुंसकलिङ्गत्वात्तद्वृत्ति तच्छब्दस्यापि नपुंसकत्वम्, यथा–अणौ यत्कर्म णौ चेत्स कर्तेत्यत्र पुंस्त्वम् । *लुनीहिलुनीहीति* । क्रियासमभिहारे लोट् । यद्यपि तिङन्तस्य दर्शितमुदाहरणं तथाप्यस्त्यत्र वक्तव्यमिति पुन-

न्यासः

आभीक्ष्ण्यलक्षणेन या नित्यत्वेन योगान्नित्यशब्देनोच्यते, इत्याह–यामित्यादि । अनुपरमन्निति । विरतिमकुर्वन्नित्यर्थः । तन्नित्यमिति । तत् क्रियारूपं वस्तु नित्यमित्यर्थः । प्राधान्येनेति । यदुद्दिश्य क्रियाप्रवृत्तिस्तत् प्रधानम्, तस्य भावस्तथा । यद्यपि ग्रामं गन्तुमिच्छन् वृक्षमूलोपसर्पणं पुनः पुनः करोति, तथापि न तन्नित्यमिति । एतदुक्तं भवति—न ह्यसौ प्राधान्येन तत्करोति; तदुद्दिश्याप्रवृत्तेः । तेन ग्रामं गच्छन् वृक्षमूलान्युपसर्पतीत्यत्र सत्यप्याभीक्ष्ण्ये द्विर्वचनं न भवति । यां क्रियामित्यनेन हि क्रिया धर्मिणी दर्शिता । अनुपरमन्करोतीत्यनेनापि तस्या आभीक्ष्ण्यं धर्मः ।

पचतिपचतीति । तिङन्तस्योदाहरणम् । भुक्त्वाभुक्त्वा, भोजंभोजमिति । अत्र 'आभीक्ष्ण्ये णमुल्च' इति क्त्वाणमुलौ । लुनीहिलुनीहीति । 'क्रियासमभिहारे' इत्यादिना लोट्, तस्य हिरादेशः, 'लोट्धर्माणौ हिस्वौ भवतः' इति तत्रोक्तम्, तेन विकरणम्, 'ई हल्यघोः' इतीत्वम् । एतानि त्रीण्यव्ययकृतामुदाहरणानि । एषां क्त्वादीनाम् 'कृदतिङ्' इति कृत्संज्ञा । अव्ययसंज्ञा तु क्त्वाप्रत्ययस्य 'क्त्वातोसुन्कसुनः' इति । णमुलस्तु 'कृन्मेजन्तः' इति । लोटस्तु स्वरादिष्वाभीक्ष्ण्यस्य पाठात् ।

क्त्वाणमुलोर्लोटश्च द्विर्वचनापेक्षायामेव पौनःपुन्यप्रकाशने शक्तिः। यङ् तु तन्निरपेक्षः प्रकाशयति—पुनःपुनः पचति पापच्यते इति।

यदा तु तत्र द्विर्वचनं तदा क्रियासमभिहारे पौनःपुन्यं द्रष्टव्यम्—पापच्यतेपापच्यत इति।

पदमञ्जरी

रूपन्यासः, तद्दर्शयति—*क्त्वाणमुलोर्लोटश्चेति*। 'समानकर्तृकयोः' इत्यादिनार्थान्तरेऽपि क्त्वाणमुलौ विहितौ, लोडपि विध्यादावर्थान्तरे विहित इति सामान्यशब्दत्वात् द्विर्वचनापेक्षा एव पौनःपुन्यं प्रकाशयन्ति। *यङ् तु तन्निरपेक्ष इति*। स हि क्रियासमभिहारं न व्यभिचरति, तत्किं तस्य तद्द्योतने द्विर्वचनापेक्षया! ननु यङन्तस्यापि कदाचिद् द्विर्वचनमिष्यते, तत्कथम्? इत्याह—*यदा त्विति*। द्विविधो हि क्रियायाः समभिहारः—पौनःपुन्यम्, भृशार्थश्च। तत्र यदा द्विर्वचनं भवति, तदा भृशार्थे यङ्, तस्यैव पौनःपुन्यं द्योतयितुं द्विर्वचनम्, तस्य यङाऽद्योतितत्वादित्यर्थः। वृत्तौ च सामान्यशब्दस्यापि क्रियासमभिहारशब्दस्य भृशार्थलक्षणे क्रियासमभिहारे वृत्तिर्विज्ञेया। *पापच्यत इति*। सकला अवयवक्रियाः स्वयमेव सम्पादयन् पुनःपुनः पचतीत्यर्थः। लोडपि भवति—पापच्यस्व पापच्यस्वेत्येवायं पापच्यत इति। अथ नित्यतायां द्विर्व-

न्यासः

ननु चैते क्त्वाणमुल्लोटश्चाभीक्ष्ण्य एव विधीयन्ते, तत्र यथा पापच्यत इति क्रियासमभिहारे विधीयमानेन यङा पौनःपुन्यस्य प्रकाशितत्वाद् द्विर्वचनं न भवति, तथा क्त्वादिभिरपि तस्य प्रकाशितत्वान्न भवितव्यम्। अथ प्रकाशितेऽपि तस्मिंस्तु तद् भवति, पापच्यत इत्यत्रापि स्यात्? इत्यत आह—क्त्वाणमुलोरित्यादि। भिन्ना हि भावनां शक्तयः। तथा हि—यामेव क्रियां भारोद्वहनादिकां कश्चित् सहायसापेक्षः करोति, तामेवान्यः सहायनिरपेक्षः, तस्माद् यद्यपि चाभीक्ष्ण्ये क्त्वा णमुल्लोट् च विधीयते, तथापि तैर्नैवाभीक्ष्ण्यमभिव्यक्तं भवति। द्विर्वचनसापेक्षाणामेव तेषां पौनःपुन्यप्रकाशने शक्तिः, न केवलानाम्। तेन भवत्येव तदन्तस्य द्विर्वचनम्, यङस्तु द्विर्वचननिरपेक्षस्यापि पौनःपुन्याभिव्यक्तौ सामर्थ्यमस्तीति तेनैवाभीक्ष्ण्यस्य द्योतितत्वात् पापच्यत इत्यत्र न भवति। आभीक्ष्ण्यप्रकाशनाय हि द्विर्वचनमुच्यते, एतच्च यङैव प्रकाशितमिति किं द्विर्वचनेन?

ननु च यङन्तस्यापि क्वचिद् द्विर्वचनमिष्यत एव, तच्च यङो द्विर्वचननिरपेक्षस्य पौनःपुन्यप्रकाशने शक्तौ सत्यां न सिध्यति? इत्याह—यदा त्वित्यादि। द्विप्रकारः क्रियासमभिहारः—पौनःपुन्यम्, भृशार्थश्च। तत्र यदा यङन्तेन द्विर्वचनं भवति तदा भृशार्थे यङ्। द्विर्वचनं तु तत्रैव भृशार्थस्य धर्मे पौनःपुन्ये, न हि तद् यङा प्रकाशितम्; तस्य भृशार्थे विहितत्वादित्यभिप्रायः। क्रियासमभिहारे पौनःपुन्यं द्रष्टव्यमिति। अत्र यद्यपि

अथ केषु वीप्सा ? सुप्सु वीप्सा । का पुनर्वीप्सा ? व्याप्तिविशेष-

पदमञ्जरी

चनमुच्यमानं धातुमात्रस्य कस्मान्न भवति, स हि क्रियावचनः ? उच्यते; परिगृहीतसाधना क्रिया व्यवहारोपयोगिनी भवति, तदभिधानाच्च धातुमात्रस्य द्विर्वचनाभावः । पदाधिकारो वाश्रयणीयः । अनेनैवाभिप्रायेण पूर्वमुक्तम्—'अथ पदस्येत्येव कस्मान्नोच्यते' इति, अस्मिन्पक्षे सगतिकस्य द्विर्वचनं वक्तव्यमेव । एतेनैतदपि निरस्तम्—भृशार्थे सावकाशो यङ् पौनःपुन्ये परेण द्विर्वचनेन बाध्यत इति । कथमिदं निरस्तम् ? पदस्य द्विर्वचनं धातोर्यङ्, तत्रान्तरङ्गस्य न युक्तो बाध इति व्याख्यातम् ।

नित्यं वीप्सां व्याख्यास्यन् विषयं तावत्पृच्छति—*अथेति* । *सुप्सु वीप्सेति* । सुपामेव तदभिव्यक्तौ समर्थत्वात् । एवं विषयमुक्त्वा स्वरूपं पृच्छति—*का पुनरिति* । यदि सामान्येन व्याप्तुमिच्छा वीप्सा, तदा चिकीर्षतीत्यादौ द्विर्वचनप्रसङ्गः; करोत्यादिक्रियाभिः कटादीनां या व्याप्तुमिच्छा तद्वाचित्वात् । इतरो 'योगरूढिर्वीप्साशब्दः' इत्यभिप्रायेणाह—*व्याप्तिविशेषविषयेति* । *प्रयोक्तुरिच्छेति* । अनेन नाभिधेया वीप्सा गृह्यते—वीप्सावाचिनो द्वे भवत इति, किं तर्हि ? प्रयोक्तृधर्मः, आबाधवत् । गतगत इत्युक्ते प्रियस्य चिरगमनादिना पीडितो वाक्यं प्रयुङ्क्त इति प्रतीयते, तेन चिकीर्षतीत्यादौ द्विर्वचनं भवतीति दर्शयति ।

न्यासः

क्रियासमभिहारशब्दः सामान्यः, तथापि सामर्थ्याद् भृशार्थलक्षण एव क्रियासमभिहारे तस्य वृत्तिर्विज्ञायते, न हि पौनःपुन्येऽन्यस्य पौनःपुन्यस्य सम्भवोऽस्ति । अथ कथं पौनःपुन्ये यङ् भवति ?. कथं च न स्यात् ? द्विर्वचनेनापवादेन बाधितत्वात् । यङः कोऽवकाश इति चेत् ? भृशार्थ एव ? नैष दोषः; पदस्य हि द्विर्वचनमुच्यते, धातोश्च यङ् । तथा कार्यिणोरतिभेदात् कुतो बाधा !

'नित्यवीप्सयोः' इत्युक्तम्, तत्र नित्यता तिङ्क्ष्वव्ययकृत्सु चेत्युक्तम् । वीप्सा तु न विज्ञायते—काभिधेयभावेन वर्तते ? इति, अतस्तत्परिज्ञानार्थं पृच्छति—अथ केषु वीप्सेति । इतरो विदिताभिप्राय आह—सुप्सु वीप्सेति । सुपामेव तदभिव्यक्तौ सामर्थ्यात् । यदि सामान्येन व्याप्तुमिच्छा वीप्सा तदा चिकीर्षाशब्दस्यापि द्विर्वचनं प्राप्नोति, तस्य करोतिक्रियया कटादेर्व्याप्तुमिच्छा तत्र वृत्तिरिति मन्यमान आह—का पुनर्वीप्सेति । व्याप्तिविशेषविषयेत्यादि । नानावाचिनामधिकरणानां क्रियादिसम्बन्धेन युगपद्व्याप्तिर्व्याप्तिविशेषः, स विषयो यस्या इच्छायाः सा तथोक्ता । सैवंविधा प्रयोक्तुरिच्छा वीप्सा । प्रयोक्तुरित्यनेन प्रयोक्तृधर्मो वीप्सा, नाभिधेयधर्म इति दर्शयति । कथं पुनर्व्याप्तिविशेषविषयेत्येष विशेषो लभ्यते ? विशब्दप्रयोगात् । यदि ह्यविशेषेण व्याप्तुमिच्छा वीप्साभिमता स्यात्, 'नित्येप्सयोः' इत्येवं ब्रूयात् ।

विषया प्रयोक्तुरिच्छा वीप्सा। का पुनः सा? नानावाचिनामधिकरणानां क्रियागुणाभ्यां युगपत्प्रयोक्तुर्व्याप्तुमिच्छा वीप्सा।

नानाभूतार्थवाचिनां शब्दानां यान्यधिकरणानि वाच्यानि तेषां

पदमञ्जरी

व्याप्तिविशेषविषयेत्युक्तम्, स तु विशेषो नाद्याप्यभिहित इति पुनः पृच्छति-*का पुनरसाविति*। *नानावाचिनामित्यादि*।

पूर्ववृत्तिषु पठितं वीप्सालक्षणम्, तद् व्याचष्टे-*नानाभूतार्थवाचिनामिति*। तत्र नानावाचिनामिति वचनाज्जातिवाचिनां द्विर्वचनं न भवति-ब्राह्मणो न हन्तव्यः, सम्पन्नो व्रीहिरिति। नहि जातिशब्दा नानाभूतार्थवाचिनः; जातेरेकत्वात्। युगपद्ग्रहणात्क्रमविवक्षायां द्विर्वचनाभावः, यथा-अस्मिन्वनेऽयं वृक्षः शोभनोऽयं वृक्षः शोभन इति क्रमेण शोभनत्वप्रतिपादने बहूनामपि शब्दानां प्रयोगो भवति, तथैकशेषोऽपि न भवति—अस्मिन्वने वृक्षाः शोभना इति; नानावाचित्वाभावात्। पृथगर्थपर्यवसायित्वं हि नानावाचित्वम्, न चैकशेषे तदस्ति। अत एव तत्र न प्रत्येकं विधेयसम्बन्धो नियमेन प्रतीयते। न 'हि ब्राह्मणेभ्यः शतं देयम्' इत्युक्ते नियमेन प्रत्येकं शतं देयं भवति। ब्राह्मणाय ब्राह्मणाय शतं देयमित्युक्ते प्रत्येकं शतं दीयते, तत्कस्य हेतोः? पृथगर्थपर्यवसायितया पृथग्देयस्य सम्बन्धात्। यदा च पृथगर्थपर्यवसायिता, तदा यावन्तोऽर्था अभिधित्सिताः, तावन्तः शब्दाः पृथगेकैकपर्यवसायिनः प्रसक्ताः, तेषामनेन निवृत्तिः क्रियते—वीप्सायां द्वे एव प्रयोक्तव्ये, न तु बहु प्रयोक्तव्यमिति। कथं तर्हि निवृत्तानामर्थः प्रतीयते, यावता प्रत्येकपर्यवसायित्वे द्वयोरेव प्रतीतिः स्यात्? उच्यते—

न्यासः

'व्याप्तिविशेषविषया प्रयोक्तुरिच्छा वीप्सा' इत्युक्तम्, स तु विशेषोऽनिर्दिष्टस्वरूपत्वान्न विज्ञायते, तदज्ञानाच्च तद्विशिष्टा वीप्सापि न ज्ञायत इत्यतः पृच्छति—का पुनः सेति। नानावाचिनामित्यादि। नानावाचिनाम्, अधिकरणानामिति-व्यधिकरणे षष्ठ्यौ। नाना=पृथग्भूताः, तान् वक्तुं शीलं येषां शब्दानां ते नानावाचिनः। तत्सम्बन्धिनामधिकरणानां वाच्यानामित्यर्थः। क्रियागुणाभ्यामिति। करणे तृतीया। युगपदिति। एककालम्। प्रयोक्तुरिति। वक्तुः। यो द्विर्वचनं प्रयुङ्क्ते तस्य। व्याप्तुमिति। सम्बन्धविशेषेणाप्तुम्। साकल्येन सम्बन्धुमित्यर्थः। इच्छेति। अभिलाषः। वीप्सेति। प्रादिसमासः—विशिष्टा ईप्सा वीप्सा।

नानाभूतार्थवाचिनामित्यादिना अनन्तरोक्तं वाक्यं विवृणोति। यत एवंविधा वीप्सा, तेन चिकीर्षेत्यत्र द्विर्वचनं न भवति। चिकीर्षा हि कर्तुरिच्छा, न प्रयोक्तुः। यतश्चैवंविधा वीप्सा, तेन जातिवाचिनापि द्विर्वचनं न भवति-निष्पन्नो यव इति। न

क्रियागुणाभ्यां युगपत्प्रयोक्तुमिच्छा वीप्सा। ग्रामोग्रामो रमणीयः। जनपदोजनपदो रमणीयः। पुरुषःपुरुषो निधनमुपैति।

पदमञ्जरी

एकशेषे यथान्येषामर्थः शिष्टेन गम्यते।
तद्वदत्र विशेषेऽपि शिष्टाभ्यामितरार्थधीः॥

यथैव हि वृक्षौ वृक्षा इत्येकशेषविषये शिष्यमाणमेव निवृत्तानामप्यर्थमाह, तथेहापि शिष्यमाणे द्वे एव विवक्षितानर्थानभिधास्यतः। न च बहुवचनप्रसङ्गः; परिगृहीतैकत्वानां बहूनामभिधानात्; अन्यथा प्रत्येकसम्बन्धस्याप्रतीतेः द्विर्वचनादुत्तरकालं सत्यामपि बहुत्वावगतावप्रातिपदिकत्वाद्बहुवचनाभावः, यथा—पश्य मृगो धावतीति सत्यपि दर्शनक्रियापेक्षे कर्मत्वे द्वितीयाभावः। एकैकमित्यत्र तु सत्यपि बहुव्रीहिवद्भावेन प्रातिपदिकत्वं परिगृहीतैकत्वस्यैकार्थस्य वीप्सायोगादन्तरङ्गत्वादेकवचनं भवति, न बहुवचनम्; बहुत्वप्रतीतेर्बहिरङ्गत्वात्। अस्यैवार्थस्य 'एकैकस्य प्राचाम्' इति निर्देशो लिङ्गमित्यलमियता। तदयमत्रार्थः—नानाभूतार्थवाचिनां यान्यधिकरणानि वाच्यानि तेषां सहविवक्षितानां पृथक् संख्यायुक्तानां प्रत्येकं क्रियया गुणेन वा व्याप्तुमिच्छा वीप्सेति। क्रियागुणग्रहणं द्रव्यस्याप्युपलक्षणम्। *ग्रामेग्रामे पानीयमिति*। द्रव्यव्याप्तेरुदाहरणम्। *पुरुषःपुरुषो निधनमुपैतीति*। निधनम्=मरणम्। जातस्य हि ध्रुवो मृत्युरित्यर्थः। अपर आह—साम्नां भक्तिविशेषः=निधनम्, सर्व एव ऋत्विजो निधनमुपयन्तीत्यर्थ इति।

न्यासः

हि जातिशब्दा नानाभूतार्थवाचिनः। यदा तु क्रमेण व्याप्तुमिच्छा तदापि न भवति—अयं ग्रामो रमणीयः, अयञ्च ग्रामो रमणीय इति। द्वन्द्वैकशेषयोरपि न भवति—अस्मिन् वने शोभना धवखदिरपलाशाः, अस्मिन् वने शोभना वृक्षा इति। अशेषविशेषव्याप्तावनभिमतायामप्येवं प्रयोगः क्रियत इति सर्वविशेषाविधानं न भवति, अतः प्रयोक्तुरप्यशेषान् विशेषान् व्याप्तुमिच्छा न जायते। बाहुल्येन तु शोभनत्वमाश्रित्यैवं वाक्यं प्रयोक्ता प्रयुङ्क्ते—ग्रामोग्रामो रमणीय इति। अत्र हि दिग्देशादिभेदेन भिन्नानां ग्रामाणां रमणीयत्वेन गुणेन प्रयोक्तुर्युगपद् व्याप्तुमिच्छा वीप्सा। जनपदो जनपद इति। अत्रापि जनपदानाम्। पुरुषः पुरुषो निधनमुपैतीति। अत्र पुरुषाणां निधनक्रियया। निधनम्=विनाश इत्यर्थः। क्रियागुणग्रहणमुपलक्षणार्थम्। द्रव्येणापि नानावाचिनामधिकरणानां युगपद्व्याप्तुं प्रयोक्तुर्येच्छा सा वीप्सैव। तेन ग्रामेग्रामे पानीयमित्यत्रापि द्विर्वचनं सिद्धं भवति। यस्तु 'द्रव्यस्य द्रव्यान्तरेण सह सम्बन्धो न भवति, सिद्धरूपत्वात्'—इत्याह, तस्य यदुक्तम्—'क्रियागुणद्रव्यैः साकल्येन कालाध्वनोः सम्बन्धो-

यत्तिङन्तं नित्यतया प्रकर्षेण च युक्तं ततः कृतद्विर्वचनात् प्रकर्ष-प्रत्यय इष्यते—पचतिपचतितरामिति ।

इह तु आढ्यतरमाढ्यतरमानयेति प्रकर्षयुक्तस्य वीप्सायोग इष्यते ॥

पदमञ्जरी

यत्तिङन्तमित्यादि । अत्र विप्रतिषेधो हेतुः, द्विर्वचनस्यावकाशो यत्र नित्यता विवक्षिता, न प्रकर्षः—पचतिपचतीति, प्रकर्षप्रत्ययस्यावकाशो यत्र प्रकर्ष एव विवक्ष्यते, न नित्यता—पचतितरामिति; उभयविवक्षायामुभयप्रसंगे परत्वाद् द्विर्वचनम्, ततः पुनःप्रसङ्गविज्ञानात्प्रकर्षप्रत्ययः । यद्वा—प्रतियोग्यपेक्षः प्रकर्षो बहिरङ्गः, पौनःपुन्यमन्तरङ्गमिति पूर्वं द्विर्वचनम् ।

इह त्वित्यादि । इष्टिरेवेयम् । यद्वा—प्रकर्षयुक्ता एवाढ्यादय आनयन-

न्यासः

ऽस्यन्तसंयोगः' इति, तद्वचनं व्याहन्यते; ग्रामेग्रामे पानीयमित्ययं च शिष्टप्रयोगो नोपपद्यते । अथ कथं ग्रामशब्दोऽयं वीप्सायायां वर्त्तते, यावता न तस्या वीप्साऽभिधेया, किं तर्हि ? जनाकीर्णो भूखण्डः[1] ? सत्यमेतत्; यद्येवम्, तथापि द्विर्वचनप्रतिपत्तिद्वारेण तस्या द्योतितत्वात् स तस्यां वर्त्तत इत्युच्यते । ग्रामो हि द्विर्वचनं प्रतिपद्यमानो वीप्सां द्योतयतीति तस्यां द्योतनद्वारेण वर्त्तते । अथ ग्रामो ग्राम इति कथमेकवचनम्, यावता बहुत्वाद्धि ग्रामाणां बहुवचनेनैव भवितव्यम्; अथ कृते द्विर्वचने ? नैतदस्ति; समुदाय एवात्र बहुत्वमुपजायते, न प्रत्येकम् ? उपात्तैकत्वसंख्येऽवयवेऽविरुद्धं ह्येकत्वं बहुत्वेन । तेनावयवाद् बहुवचनं न भवति । समुदायात् तर्हि कथं न भवति ? बहुत्वस्यावगतत्वाद् वीप्सया । स हि समुदायो वीप्सायां बहुत्वमन्तरेण न सम्भवतीति ताम् प्रकाशयन्नान्तरीयकत्वाद् बहुत्वमपि गमयति । ततोऽवगतार्थत्वाद् बहुवचनं न प्रयुज्यते ।

अथ यत् तिङन्तं नित्यतया प्रकर्षेण च युक्तम्, तत्र किं कृते द्विर्वचने प्रकर्षप्रत्ययेन भवितव्यम् ? अथ वा कृते प्रकर्षप्रत्यये द्विर्वचनेन ? इत्यत आह—यत्तिङन्तमित्यादि । अत्र विप्रतिषेधो हेतुः । तत्र द्विर्वचनस्यावकाशो यत्र नित्यार्थो विवक्षितः, न प्रकर्षः—पचतिपचतीति; प्रकर्षप्रत्ययस्यावकाशो यत्र प्रकर्षेण योगः, न नित्यतया—पचतितरामिति; यत्र तूभाभ्यां योगस्तत्र विप्रतिषेधेन द्विर्वचनं भवति—पचतिपचतितरामिति ।

सुबन्तमपि तर्हि यद् वीप्सया प्रकर्षेण च युक्तम्, तस्मादत एव हेतोः कृतद्विर्वचनात् प्रकर्षप्रत्ययः स्यात्, ततश्चाढ्यतरमाढ्यतरमानयेति न सिध्येदित्यत आह—इह त्वित्यादि ।

---

१. 'ग्रामः' इति पाठान्तरम् ।

परेर्वर्जने ॥ ५ ॥

परीत्येतस्य वर्जनेऽर्थे द्वे भवतः । परिपरि त्रिगर्त्तेभ्यो वृष्टो देवः । परिपरि सौवीरेभ्यः । परिपरि सर्वसेनेभ्यः । वर्जनम्=परिहारः ।

पदमञ्जरी

क्रियायामुपयुज्यन्त इति लघुप्रकर्षा एव वीप्स्यन्ते । किञ्च-कृतद्विर्वचनात्तरपि सत्याढ्यातरमिति भवितव्यम्, तथा च प्रकर्षार्थो गम्येत, न वीप्सेति पूर्वं प्रकर्षयोगः ॥

परेर्वर्जने ॥ *परिपरि त्रिगर्तेभ्य इति* । 'अपपरी वर्जने' इति कर्मप्रवचनीय-

न्यासः

यदि सुबन्तस्यैककालं वीप्सा प्रकर्षेण च योगः स्यात्, तदा स्यादयं प्रसङ्गः, स च नास्ति; यतः सुबन्तस्य प्रकर्षप्रत्ययेन संयुक्तस्य पश्चाद् वीप्सया योग इष्यते । कथम् ? इह हि वीप्सा नाम पौरुषेयो धर्म इच्छाविशेषः, स च तथा प्रयोक्तुर्विदुषः प्रवर्त्तते यथा शब्दे नानिष्टमापद्यते, नापि प्रयोक्तरि । यदि प्रकर्षप्रत्ययात् प्राक् सहभावेन वा वीप्सा स्याच्छब्देऽनिष्टमापद्यते, तद्द्वारेण प्रयोक्तर्यपि, यथा:-हेलयो हेलय इति ब्रुवत्सु पुरुषेषु, यज्ञेषु चानिष्टमापद्यते । तस्मात् प्रकर्षयोगविवक्षाया उत्तरकालं शिष्टस्य प्रयोक्तुर्वीप्सया भवितव्यमिति सिद्धमाढ्यतरमाढ्यतरमानयेति ।

अपरः प्रकारः—इहापि तर्हि तत एव हेतोः कृते द्विर्वचने प्रकर्षप्रत्ययः स्यात्, ततश्चाढ्यतरमाढ्यतरमानयेति न सिध्यति ?—इत्येतस्मिन् पूर्वपक्ष इदमाह—इह त्विस्यादि । प्रकर्षसाहचर्यात् प्रकर्षप्रत्ययः प्रकर्षशब्देनोक्तः । वीप्सासाहचर्याद् हि द्विर्वचनं वीप्साशब्देन । तदेतदुक्तं भवति—प्रकर्षप्रत्यययुक्तस्य द्विर्वचनेन योग इष्यत इति । अत्र चायमभिप्रायः—येन हेतुना युगपत् प्रकर्षेण नित्यतया च युक्तस्य पूर्वं द्विर्वचनं भवति, स विप्रतिषेधोऽत्र नास्ति; अतुल्यबलत्वात् । अतुल्यबलत्वं तु प्रकर्षप्रत्ययस्यान्तरङ्गत्वात्, द्विर्वचनस्य बहिरङ्गत्वात् । तथा हि ङ्याप्प्रातिपदिकादातिशायिको भवति, द्विर्वचनं तु पदस्य । 'असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे' इति सिद्धासिद्धयोश्चायुक्तो विप्रतिषेधः । तस्मात् पूर्वं प्रकर्षप्रत्ययेन सुबन्ताद् भवितव्यम्, पश्चात् तदन्तस्य द्विर्वचनेनेति । ननु चातिशायिको नैवान्तरङ्गः, समर्थाद्धि स उपपद्यते, 'समर्थानां प्रथमाद्वा' इत्यधिकारात्, सामर्थ्यञ्च सुबन्तेनैव ? नैतत्; उक्तं हि तत्रैव 'स्वार्थिकप्रत्ययावधिश्चायमधिकारः प्राग्दिशो विभक्तिरिति यावत्, स्वार्थिकेष्वस्योपयोगो नास्ति' इति । स्वार्थिकाश्चातिशायिकाः । तस्मादन्तरङ्गत्वादुत्पन्ने तस्मिन् पश्चात् सुबन्तस्य द्विर्वचनेन भवितव्यम् ॥

परेर्वर्जने ॥ परि परि त्रिगर्त्तेभ्य इति । 'अपपरी वर्जने' इति परेः कर्मप्रवचनीयसंज्ञायां सत्याम् 'पञ्चम्यपाङ्परिभिः' इति पञ्चमी । परिषिञ्चतीति । सर्वत्रः सिञ्चती-

वर्जन इति किम् ? ओदनं परिषिञ्चति ।

❀ परेर्वर्जनेऽसमासे वेति वक्तव्यम् ❀ । परिपरि त्रिगर्त्तेभ्यो वृष्टो देवः, परि त्रिगर्त्तेभ्यः ।

समासे तु तेनैवोक्तत्वाद्वर्जनस्य नैव भवति—परित्रिगर्त्तं वृष्टो देव इति ॥

प्रसमुपोदः पादपूरणे ॥ ६ ॥

पदमञ्जरी

संज्ञा, 'पञ्चम्यपाङ्परिभिः' इति पञ्चमी । *परिषिञ्चतीति* । परिः सर्वतो भावे, 'उपसर्गात्सुनोति' इत्यादिना षत्वम् ।

परेर्वर्जन इत्यादि । 'परेर्वर्जने' इत्यत्रा 'असमासे' इति वक्तव्यम्, 'वा' इति च वक्तव्यम्, तेनासमास एव भवति, तत्रापि विकल्पेन ।

अन्यत्र तु नैव भवति, तदाह—*समासे त्विति* । *तेनैवोक्तत्वादिति* । ननु वाक्ये तावद्वर्जनं परेरेव द्योत्यम्, समासेऽपि परिः सन्निहितः, तत्किं समासस्य वर्जने शक्तिः कल्प्यते ? तत्राहुः—'जहत्स्वार्था वृत्तिः' इति पक्षे समास एव वर्ज्यमानोपसर्जने वर्जने वर्त्तते, अवयवौ त्वनर्थकाविति । यदा तु 'अजहत्स्वार्था वृत्तिः' इति पक्षः, तदा वाक्ये केवले वर्जने परिर्वर्तत इति तत्रैव द्विर्वचनं भवति । समासे तु वर्ज्यमानार्थास्कन्दनान्न ह्यर्थः परिः केवले वर्जने वर्त्तत इति द्विर्वचनाभावः ॥

प्रसमुपोदः पादपूरणे ॥ प्रादीनां समाहारद्वन्द्वः, 'द्वन्द्वाच्चुदषहान्तात्समा-

न्यासः

स्यर्थः । 'उपसर्गात् सुनोति' इत्यादिना षत्वम् । **परेर्वर्जनेऽसमासे वेत्यादि** । परेर्वर्जनेऽर्थेऽसमासे विभाषा द्विर्वचनं भवतीत्येतदर्थरूपं व्याख्येयमित्यर्थः । तत्रेदं व्याख्यानम्—'विभाषा वेष्टिचेष्टयोः' इत्यतो मण्डूकप्लुत्या विभाषाग्रहणमनुवर्त्तते, तेनासमासे द्विर्वचनं परेर्वर्जने विभाषा भवतीति ।

'असमासे' इति वचनात् समासे तु नित्यमेव द्विर्वचनेन भवितव्यमिति कस्यचिद् भ्रान्तिः स्यात्, अतस्तां निराकर्तुमाह—**समासे त्वित्यादि** । यथा दध्नोपसिक्त ओदनो दध्योदन इतीहोपसिक्तशब्दः समासेऽन्तर्भूतः, तथा 'अपपरिबहिरञ्चवः पञ्चम्याः' इति समासे कृते तत्र वर्जनम् । परिशब्दस्तु समासेऽनर्थक एव, तेन वर्जनेऽर्थे वर्त्तमानस्य द्विर्वचनमुच्यमानं समासे न भवति । अथापि परिशब्दो वर्जनेऽर्थेऽर्थवान् स्याद् ! एवमपि समासेनैव वर्जनार्थप्रत्यायितत्वान्नैव द्विर्वचनेन भवितव्यम् । परित्रिगर्त्तमिति । समासादुत्पन्नस्य सोः 'नाव्ययीभावादतोऽम्त्वपञ्चम्याः' इत्यम्भावः ॥

प्रसमुपोदः पादपूरणे ॥ प्रसमुपोद इति । 'द्वन्द्वाच्चुदषहान्तात् समाहारे' इति

प्र, सम्, उप, उत्—इत्येतेषां पादपूरणे द्वे भवतो द्विर्वचनेन चेत्पादः पूर्यते । प्रप्रायमग्निर्भरतस्य शृण्वे । संसमिद्युवसे वृषन् । उपोप मे परा मृश । किं नोदुदु हर्षसे दातवा उ ।

पादपूरण इति किम् ? प्र देवं देव्या धिया । सामर्थ्याच्छन्दस्येवैतद्विधानम् । भाषायामनर्थकं स्यात्; प्रयोगाभावात् ॥

उपर्यध्यधसः सामीप्ये ॥ ७ ॥

उपरि, अधि, अधस्—इत्येतेषां द्वे भवतः सामीप्ये विवक्षिते । सामीप्यम्=प्रत्यासत्तिः कालकृता, देशकृता च । उपर्युपरि दुःखम् ।

पदमञ्जरी

ह्यरे' इति समासान्तस्तु न भवति; समासान्तविधेरनित्यत्वात् । *उदित्यं*[1] *जातवेदसमिति* क्वचिदुदाहृतम्, तदयुक्तम्; न ह्यत्र द्वितीय उच्छब्दः, किं तर्हि ? उशब्दः ।

सामर्थ्याच्छन्दस्येवैतद्विधानमिति । किं सामर्थ्यम् ? इत्याह—*भाषायामिति* । नात्र द्विर्वचनस्य किञ्चिद् द्योत्यम्, केवलं पादपूरणमेव कार्यम्, न चैवंविधस्य भाषायां प्रयोगोऽस्ति । कश्चित्तु *सामर्थ्या*दित्यादि न पठ्यते ॥

उपर्यध्यधसः सामीप्ये ॥ उपर्यादीनां योऽर्थस्तस्य सामीप्यद्योतनाय द्विर्वचनम् । सामीप्यम्=प्रत्यासत्तिः, तच्च देशकृतं कालकृतं वा । *उपर्युपरि दुःखमिति* । कालकृतस्योदाहरणम् । दुःखस्य सामीप्येनोपरिष्टादित्यर्थः । 'उभ-

न्यासः

समासान्तो न कृतः; समासान्तविधेरनित्यत्वात् । पादपूरण इति । 'यस्य च भावेन भावलक्षणम्' इति सप्तमीयम् । पादपूरणस्य भावेनोत्पत्तिलक्षणेन द्विर्वचनस्य भावो लक्ष्यते । ननु च द्विर्वचनात् प्राक् पादपूरणमसदेव, तत् कुतस्तस्य भावो द्विर्वचनस्य लक्षणं स्यात्, न हि तत् सत्त्वम् ? असारमेतत्; तदुत्पत्तिर्ह्यत्र भावः, सा चानिष्पन्नसत्ताकस्यैव भवति, न निष्पन्नसत्ताकस्य । न हि मृत्तिकावस्थायां सन्तो घटादय उत्पद्यन्ते । पादश्चेह विशेषानभिधानेऽपि सामर्थ्यादृच एव गृह्यते, न श्लोकस्य । लौकिको हि श्लोकः, लोके चार्थपरत्वादनर्थकस्य प्रयोगो नोपपद्यते ॥

उपर्यध्यधसः सामीप्ये ॥ सामीप्य इति । प्रत्यासत्तावित्यर्थः । एतच्चोपर्यादीनां विशेषणम् । सामीप्यं देशकृतम्, कालकृतञ्च भवति । तत्रोपर्युपरि ग्राममिति देशकृतस्योदाहरणम् । समीपे ग्रामस्येत्यर्थः । द्वितीयात्र 'उभसर्वतसोः कार्या धिगुपर्यादिषु त्रिषु'

---

१. 'उदुत्यं जातवेदसम्' इति युक्तः पाठः (ऋग्वेद १।५०।११) ।

उपर्युपरि ग्रामम् । अध्यधि ग्रामम् । अधोऽधो नगरम् ॥

सामीप्य इति किम् ? उपरि चन्द्रमाः ।

इह कस्मान्न भवति–उपरि शिरसो घटं धारयति ? औत्तराधर्यमेव विवक्षितं न सामीप्यमिति द्विर्वचनं न भवति ॥

वाक्यादेरामन्त्रितस्यासूयासम्मतिकोपकुत्सनभर्त्सनेषु ॥ ८ ॥

एकार्थः पदसमूहः=वाक्यम् । वाक्यादेरामन्त्रितस्य द्वे भवतः

पदमञ्जरी

सर्वतसोः' इत्युपसंख्यानेन द्वितीया । *उपर्युपरि ग्राममिति* । ग्रामस्य सामीप्येनोपरिष्टाद्देश इत्यर्थः । *अध्यधि ग्राममिति* । अधिरुपरिभावे, यथा—'समिधं स्रुचं चाध्यधि गार्हपत्यं हृत्वा' इति । *अधोऽधो ग्राममिति* । ग्रामस्य सामीप्येनाधस्ताद् देश इत्यर्थः । यथा 'नवानधोऽधो बृहतः पयोधरान्'' इति ।

उपर्युपरि पश्यन्तः सर्व एव दरिद्रति ।
अधोऽधो दर्शने कस्य महिमा नोपजायते ॥

इति तु वीप्सायां द्विर्वचनम् ।

उपरि चन्द्रमा इति । अत्र भूगतमपेक्ष्योपरिभावस्य सामीप्यं नास्ति । *उपरि शिरस इत्यादि* । न हि वस्तुसत्तैव शब्दव्युत्पत्तेः प्रधानं कारणम्, किं तर्हि ? विवक्षा, सा चेह नास्ति । शिरस उपरिष्टाद् घटं धारयति नाधस्तादिति ह्यत्र विवक्षितम् । सामीप्यं तु वस्तुतः सम्भवति ॥

वाक्यादेरामन्त्रितस्यासूयासम्मतिकोपकुत्सनभर्त्सनेषु ॥ एकार्थः पदसमूहो वाक्यमिति । यथाह भगवाञ्जैमिनिः–अर्थैकत्वादेकं वाक्यं साकांक्षं चेद्विभागे स्यात्''

न्यासः

इत्याद्युसंख्यानात् । कालकृतस्योदाहरणम्–उपर्युपरि दुःखमिति । समीपं यद् दुःखमचिरकालातिक्रान्तमचिरकालभावि वा तदेवमुच्यते ।

अथेह कस्मान्न भवति— उपरि शिरसो घटं धारयतीति, अस्ति ह्यत्र घटेन शिरसः प्रत्यासत्तिः ? इत्याह–उपरि शिरसो घटमित्यादि । नहीह शास्त्रे वस्तुनः सत्तैव शब्दव्युत्पत्तेः प्रधानं कारणम्, किं तर्हि ? तद्विवक्षापि, सा चेह नास्ति । औत्तराधर्यमात्रस्य विवक्षितत्वात् । तेनेह न भवति द्विर्वचनम् । द्वितीययापि न भवितव्यम्; नाम्रेडितत्वात् ।

वाक्यादेरामन्त्रितस्यासूयासम्मतिकोपकुत्सनभर्त्सनेषु ॥ आख्यातं साव्ययकारकविशेषणं वाक्यम्, तस्यादिर्वाक्यादिः । असूयादीनपेक्षमाणस्यापि गमकत्वात् समासः ।

---

१. शिशु० १.४ । २. मीमांसासूत्रम् २. १. ४६ ।

असूया-सम्मति-कोप-कुत्सन-भर्त्सनेषु यदि तद्वाक्यं भवति ।

तत्र परगुणानामसहनम्=असूया । पूजा=सम्मतिः । कोपः= क्रोधः । निन्दनम्=कुत्सनम् । अपकारशब्दैर्भयोत्पादनम्=भर्त्सनम् । एते च प्रयोक्तृधर्माः, नाभिधेयधर्माः ।

असूयायां तावत्—माणवक३माणवक अभिरूपक३अभिरूपक रिक्तं ते आभिरूप्यम् ।

सम्मतौ—माणवक३ माणवक अभिरूपक३ अभिरूपक शोभनः खल्वसि ।

पदमञ्जरी

इति । क्वचित्तु 'एकतिङ्पदसमूहो वाक्यम्' इति पठ्यते, एका तिङ्विभक्तिर्यत्र स एकतिङ् । क्वचित्तु न किञ्चिदपि वाक्यलक्षणं पठ्यते । *असूयासम्मतिकोपकुत्सनभर्त्सनेषु यदि तद्वाक्यं भवतीति* । यद्यपि वाक्यादेरिति समासे गुणीभूतं वाक्यम्, तथाप्यसूयादीनां तेनैव सम्बन्धः—असूयादिषु यद्वाक्यं तदादेरिति, न तु प्रधानेन वाक्यादिनाऽऽमन्त्रितेन । प्रयोक्तृधर्मा ह्यसूयादयो नाभिधेयधर्माः, ते च वाक्येनैव द्योत्यन्ते, नामन्त्रितेन । उदाहरणेषु सम्मतावनुकम्पायां कन्, इतरत्र कुत्सिते कः । *रिक्तम्* = शून्यम्, क्षुद्रमित्यर्थः । शक्तियष्टिशब्दाभ्यां तद्वत्योः

न्यासः

असूयासम्मतिकोपकुत्सनभर्त्सनेषु यदि तद्वाक्यं भवतीति । एतेनासूयादीनां वाक्यं प्रति विशेषणभावं दर्शयति । ननु चामन्त्रितस्य विशेष्यत्वात् प्राधान्यम्, वाक्यस्य विशेषणत्वादप्राधान्यम्, तत्र प्राधान्यादामन्त्रितं प्रत्येवैषां विशेषणत्वं युक्तम् ? नैतदस्ति; आमन्त्रितविशेषणत्वे हि सति तेषामसूयादिवृत्तेरेवामन्त्रितस्य द्विर्वचनं स्याद्—असूये असूय इत्यादौ वाक्ये, माणवक माणवकेत्यादौ तु वाक्ये न स्यात् । वाक्यविशेषणत्वं ह्यसूयादीनां सर्वत्र भवति । तस्माद् वाक्यविशेषणतैवासूयादीनां युक्ता; व्याप्तेः । कदा पुनर्वाक्यमसूयादिषु भवति ? यदा तस्मिन्वाक्ये प्रयुज्यमाने असूयादयो गम्यन्ते । असहनम् = अक्षान्तिः । पूजनम् = शब्देन गुणाविष्करणम् । एते च प्रयोक्तृधर्मा इति । यो वाक्यं प्रयुङ्क्ते तस्यैते धर्मा गुणविशेषा इत्यर्थः । प्रयोक्तृधर्मत्वं च तेषां प्रयोक्तरि वृत्तेः । नाभिधेयधर्माः इति । अभिधेये तेषामवृत्तेः । न हि यथा माणवकादावभिधेय आभिरूप्यादयो धर्मा वर्त्तन्ते, तथासूयादयः । तथा हि—'माणवका माणवक अभिरूपका अभिरूपक रिक्तं त आभिरूप्यम्'—इत्येवं वाक्यप्रयोगे प्रयोक्तृगता एवासूयादयः प्रतीयन्ते, न तु माणवकादिगताः । रिक्तमिति । असारमित्यर्थः ।

कोपे—माणवक३ माणवक अविनीतक३ अविनीतक इदानीं ज्ञास्यसि जाल्म ।

कुत्सने—शक्तिके३ शक्तिके यष्टिके३ यष्टिके रिक्ता ते शक्तिः ।

भर्त्सने—चौर३ चौर वृषल३ वृषल घातयिष्यामि त्वा, बन्धयिष्यामि त्वा ।

असूयादिषु 'स्वरितमाम्रेडितेऽसूयासम्मतिकोपकुत्सनेषु'—इति पूर्वपदस्य प्लुतः । भर्त्सने तु 'आम्रेडितं—भर्त्सने' इत्याम्रेडितस्यैव प्लुतः ।

वाक्यादेरिति किम् ? अन्तस्य मध्यस्य च मा भूत्—शोभनः खल्वसि माणवक । आमन्त्रितस्येति किम् ? उदारो देवदत्तः ।

असूयादिष्विति किम् ? देवदत्त गामभ्याज शुक्लाम् ॥

पदमञ्जरी

स्त्रियोर्वर्तमानाभ्यां कुत्सिते कः । एवं हि कुत्सनम्, सम्बोधनं च समीचीनं भवति । *भर्त्सने त्वित्यादि* । यद्यपि 'भर्त्सने पर्यायेण' इति वचनात्पूर्वस्यापि तत्र पर्यायेण प्लुतो भवति, तथापि भर्त्सने यदुक्तमिहोदाहरणं तदधिकृत्येदमुक्तम्—*आम्रेडितस्यैवेति* ।

शोभनः खल्वसि माणवकेति । अत्र माणवकशब्दस्य द्विर्वचनं न भवति । ननु च नानसूयन् कुत्सयते, न चाकुपितो भर्त्सयते, ततः कोपासूययोर्द्विर्वचनं विधीयमानं भर्त्सनकुत्सनयोरपि सिद्ध्यति; कारणत्वेन तत्रापि कोपासूययोर्भावात्, ततश्च नार्थः कुत्सनभर्त्सनग्रहणेन ? नैतदस्ति;

गुरवो हि हितैषित्वादकुप्यन्तोऽपि भर्त्सनम् ।
कुर्वते भर्त्स्यमानास्तु कुपितान्प्रतियन्ति तान् ॥
विनाप्यसूयया कुत्सां कुर्वन्तीति पृथक्तयोः ।
निर्देशः सूत्रकारेण विहितः सूक्ष्मदर्शिना ॥

न्यासः

शक्तिके शक्तिक इति । कुत्सिता शक्ता । 'प्रागिवात् कः', 'केऽणः' इति ह्रस्वः, टाप्, 'प्रत्ययस्थात्' इतीत्वम्, 'सम्बुद्धौ च' इत्येत्वम् । आम्रेडितस्यैवेति । भर्त्सने यदुक्तमिहोदाहरणं तदधिकृत्यैतदुक्तम्; न तु 'आम्रेडितं भर्त्सने' इत्यनेनाम्रेडितस्यैव प्लुतः क्रियते, अपि तु पर्यायेण; 'भर्त्सने पर्यायेण' इति वचनात् । शोभनः खल्वसि

एकं बहुव्रीहिवत् ॥ ९ ॥

एकमित्येतच्छब्दरूपं द्विरुक्तं बहुव्रीहिवद्भवति । बहुव्रीहिवत्त्वे

पदमञ्जरी

सामृतैः पाणिभिर्घ्नन्ति गुरवो न विषोक्षितैः ।
लालनाश्रयिणो दोषास्ताडनाश्रयिणो गुणाः ॥

अभिप्राये दुष्टे लालनेऽपि दोषा भवन्ति, विपर्यये तु ताडनेऽपि गुणा इत्यर्थः ॥

एकं बहुव्रीहिवत् ॥ अत्र यदि केवलो बहुव्रीहिवद्भावोऽनिर्दिष्टविषयोऽनेन विधीयेत, ततश्चेहापि प्राप्नोति—एक इति, ततश्च सुब्लुक् स्यात् । अस्तु, बहुव्रीहिवद्भावादपरः सुः प्रभविष्यति ? नैव चात्र सुब्लुक् प्राप्नोति, एक इत्यस्य प्रत्ययान्तत्वेनाप्रातिपदिकत्वात् । 'कृत्तद्धितसमासाश्च' इत्यत्र च समासग्रहणं नियमार्थम्, न विध्यर्थमिति तेनापि नास्ति प्रातिपदिकत्वम् । इह तर्ह्येकेति पुंवद्भावः प्राप्नोति ? स्यादेतत्—'द्वे' इत्यधिकाराद् द्विर्वचनसन्नियोगेन विधीयमानो बहुव्रीहिवद्भावस्तदभावादिह न भवतीति । अथ तदपि द्विर्वचनं तेन विधीयमानमत्र कस्मान्न भवति ? तस्माद्वक्तव्योऽस्य विषयः । अत आह—*एकमित्येतच्छब्दरूपं द्विरुक्तमिति* । सत्यम्; 'द्वे' इत्यनुवर्त्तते, न च तेन द्विर्वचनं विधी-

न्यासः

माणवकेत्यत्रास्ति पूजनम्, न त्वामन्त्रितं वाक्यादि । उदारो देवदत्त इत्यत्रास्ति पूजनम् । वाक्यादित्वञ्चोदारशब्दस्य, न त्वामन्त्रितत्वम् ।

ननु चासूयायाः कुत्सनं कार्यम्, भर्त्सनं कोपस्य, तत्र कुत्सनभर्त्सनयोर्द्विर्वचने कृते ततः प्रतीयमानाभ्यां कुत्सनभर्त्सनाभ्यां कोपासूययोरपि प्रतीतिर्भविष्यति; कार्यस्य कारणाव्यभिचारात्, तस्मात् कोपासूययोर्ग्रहणं न कर्तव्यमेव ? नैवम्; न हि कोपासूयाप्रभवे एव कुत्सनभर्त्सने । तथा हि—पित्रादयः पुत्रादीननसूयन्तोऽपि कुत्सयन्ति, अकुप्यन्तोऽपि भर्त्सयन्ते । यद्यपि तदानीं कायवाग्विकारोऽस्ति, तथापि न त्वसावसूया, नापि कोपः; तयोश्चैतसिकत्वात् । अतः कार्यकारणभावस्याभावात् कुत्सनभर्त्सनप्रतीत्या कोपासूययोः प्रतीतिर्नोपपद्यते ।

अथ कोपासूयाप्रभवे एव विशिष्टे कुत्सनभर्त्सने, ये ते गृहीत्वा कोपासूययोरनुमानं करिष्यत इति चेत् ? न; विशेषस्यावधारयितुमशक्यत्वात् । तथा हि—यथाऽसूयन्कुत्सयति तथानसूयन्नपि । यथा कुप्यन्नपि भर्त्सयते तथाऽकुप्यन्नपि । तस्मात् कोपासूययोरपि ग्रहणं कर्तव्यम् ॥

एकं बहुव्रीहिवत् ॥ यद्यविशेषेणैकशब्दस्य बहुव्रीहिवद्भावो विधीयते, तदैकमित्यत्रापि स्यादिति मन्यमानोऽतिप्रसङ्गं परिजिहीर्षुराह—एकमित्येतद् द्विरुक्तं बहुव्रीहिवद्भावो

प्रयोजनम्—सुब्लोपपुंवद्भावौ । एकैकमक्षरं पठति । एकैकयाऽऽहुत्या जुहोति ।

पदमञ्जरी

यते, किं तर्हि ? अन्येन विहितनूद्य तत्र बहुव्रीहिवद्भावो विधीयते । क्व चान्येन द्विर्वचनं विहितम् ? वीप्सायाम् । यदि पुनर्वीप्साग्रहणमनुवर्त्य तत्र बहुव्रीहिवद्भावो विधीयेत ? नैवं शक्यम्; बहुव्रीहिवद्भावेन द्विर्वचनं बाध्येत । अथ यदि वीप्सायां द्वे इत्येवमुभयमनुवर्त्य द्विर्वचनं बहुव्रीहिवद्भावः—इत्युभयमनेन विधीयते, न दोषो भवति । वृत्तिकारस्तु किमनया वीप्साग्रहणानुवृत्त्येति 'द्वे' इत्येवान्ववीवृतत् ।

सुब्लोपपुंवद्भावाविति । यद्यप्येतौ बहुव्रीहाविति नोच्येते, तथापि तत्र दृष्टावित्येतयोरतिदेशः । क्वचित्तु वृत्तावेवायमर्थः पठ्यते । *एकैकमिति* । एकमित्यस्य द्विर्वचने द्वयोरपि सुपोर्लुकि सति पुनर्बहुव्रीहिवद्भावादेव सुप् । *एकैकयेति* । टाबन्तात्तृतीया, तदन्तस्य द्विर्वचनम्, सुब्लुकि पुंवद्भावेन पूर्वभागे टापो निवृत्तिः । कः पुनरत्र टापो निवृत्तौ सत्यामसत्यां वा विशेषः ? अवग्रहेऽस्ति विशेषः—ऐकैकयेत्येक—एकयेति भवति । उत्तरत्र च गतगतेत्यादौ पुंवद्भावस्य प्रयोजनम् ।

.न्यासः

भवतीति । कथं पुनर्द्विरुक्तमित्येष विशेषो लभ्यते, यावता नायं सूत्रोपात्तः ? एवं मन्यते—वीप्साऽनुवर्तते, वीप्सायाञ्च पूर्वमेव द्विर्वचनं विहितम् । न च तदेकशब्दस्थानेन बहुव्रीहिवद्भावेन बाध्यते; अन्यथा हि 'एकैकस्य प्राचाम्' इति निर्देशो नोपपद्येत । तस्माद् वीप्साग्रहणानुवृत्तेर्द्विरुक्तस्यैकशब्दस्यायं बहुव्रीहिवद्भावो विज्ञायत इति । किं पुनर्बहुव्रीहिवद्भावे प्रयोजनमित्याह—बहुव्रीहिवत्त्व इत्यादि । यद्यपि सुब्लुक्पुंवद्भावौ बहुव्रीहावित्येवं नोच्येते, तथाप्येतौ तत्र दृष्टावित्यस्मिन्नतिदेशे तयोः प्रवृत्तिः प्रयोजनम् । एकैकमिति । वीप्सायां द्विर्वचने कृते यथा चित्रगुरित्यादौ बहुव्रीहौ 'सुपो धातुप्रातिपदिकयोः' इति सुब्लुग्भवति, तथेहाप्यतिदेशेन । अतिदेशेनैव समासे प्रातिपदिकत्वात् सुः, 'अतोऽम्' इत्यम्भावः । एकैकयेति । पूर्ववद् विभक्तेर्लुक्, 'स्त्रियाः पुंवत्' इत्यादिना यथा दर्शनीयभार्य इत्यत्र बहुव्रीहौ पुंवद्भावो भवति, तथेहाप्यतिदेशेन, तृतीयैकवचनम्, 'आङि चापः' इत्येत्त्वम्, अयादेशः । ननु चासत्यपि पुंवद्भावे 'नाद्धरेचि' इति वृद्धावपि कृतायामेतत् सिध्यत्येव ? यद्यप्येतत् सिध्यति, तथापि गतगतेत्येतद् 'आबाधे च' इति द्विर्वचने कृते न सिध्यति । तस्मादुत्तरसूत्रे पुंवद्भावो बहुव्रीहिवदित्यस्यातिदेशस्यैव प्रयोजनत्वेनोच्यते । एकैकयेत्येतत्तु 'एकमित्येष नपुंसकलिङ्गेन निर्देशोऽतन्त्रम्' इत्येतत् सूचयितुमुक्तम् । अतन्त्रत्वं तु सूत्रे लिङ्गनिर्देशस्य 'अर्धं नपुंसकम्' इत्यत्र नपुंसकग्रहणेन ज्ञापितम् । यदि सौत्रो निर्देशस्तन्त्रमभविष्यद्,

सर्वनामसंज्ञाप्रतिषेधस्वरसमासान्ताः समासाधिकारविहिते बहुव्रीहौ विज्ञायन्ते । तेनातिदेशिके बहुव्रीहौ न भवन्ति । एकैकस्मै—'न बहुव्रीहौ' इति प्रतिषेधो न भवति; बहुव्रीहिरेव यो बहुव्रीहिरिति

पदमञ्जरी

ननु यदि यच्च यावच्च बहुव्रीहौ दृष्टं कार्यं तस्य सर्वस्यातिदेशः; सर्वनामसंज्ञाप्रतिषेधः, स्वरः, समासान्त इत्येते विधयः प्राप्नुवन्ति ? अत आह—*सर्वनामसंज्ञाप्रतिषेधस्वरसमासान्ता इति* । *न बहुव्रीहाविति प्रतिषेधो न भवतीति* । तत्र हि 'विभाषा दिक्समासे बहुव्रीहौ' इत्यतः 'बहुव्रीहौ' इत्यनुवर्त्तमाने पुनर्बहुव्रीहिग्रहणम्—बहुव्रीहिरेव यो बहुव्रीहिस्तत्र यथा स्याद्, बहुव्रीहिवद्भावेन यो बहुव्रीहिस्तत्र मा भूदिति । तेन संज्ञाप्रतिषेधस्तावत्समासाधिकारे बहुव्रीहौ विज्ञा-

न्यासः

अर्धमित्यत्र तत एव निर्देशाल्लिङ्गविशेषे सिद्धे नपुंसकमिति नावक्ष्यत् । अथ पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वमपि प्रयोजनं कस्मान्नोच्येत ? विशेषाभावात् । परस्य निघाते कृते पूर्वपदप्रकृतिस्वर एव भविष्यति ।

यदि तर्हि बहुव्रीहौ यद् दृष्टं तदतिदिश्यते, सर्वनामसंज्ञाप्रतिषेध-स्वर-समासान्तानामप्यतिदेशः प्राप्नोति ? इत्यत आह—सर्वनामसंज्ञेत्यादि । कथं पुनरेते सर्वनामसंज्ञाप्रतिषेधादयः समासाधिकारे विहिते बहुव्रीहौ शक्या विज्ञातुम् ? उच्यते; सर्वनामसंज्ञाप्रतिषेधस्तावद् 'बहुव्रीहौ' इत्यनुवर्त्तमाने पुनर्बहुव्रीहिग्रहणाच्च शक्यते विज्ञातुम् । तस्य ह्येतत् प्रयोजनमुक्तम्—बहुव्रीहिरेव यो बहुव्रीहिस्तत्र प्रतिषेधो यथा स्यात्, बहुव्रीहिवद्भावेन यो बहुव्रीहिस्तत्र मा भूदिति । एवञ्चार्थात् समासाधिकारविहित एव बहुव्रीहौ प्रतिषेधो विज्ञायते । न हि ततोऽन्यो बहुव्रीहिरेव बहुव्रीहिर्भवति; एकैकस्मै इत्यादेर्बहुव्रीहिवद्भावेन बहुव्रीहिवत्त्वात् । 'नञ्सुभ्याम्' इत्यनेनापि 'बहुव्रीहाविदमेतत्तद्भ्यः' इत्यतो बहुव्रीहिग्रहणेऽनुवर्तमाने नञ्सुभ्यां परस्य बहुव्रीहावन्तोदात्तत्वं विधीयते, न तु तयोरपि; यस्मात् सुनञाविह निमित्तत्वेनोपात्तौ । न च निमित्तयोः कार्यित्वं युक्तम् । यथोक्तम्[1]—'नेमौ रहौ कार्यिणौ, किं तर्हि ? निमित्तमिमौ द्विर्वचनस्य' इति । तस्माद् यत्र बहुव्रीहौ नञ्सुभ्यामन्यत् परभूतं शब्दरूपं तत्रान्तोदात्तत्वं विधीयते । ततश्च स्वरोऽपि सामर्थ्यात् समासाधिकारे विहिते बहुव्रीहौ विज्ञायते, न हि ततोऽन्यत्र नञ्सुभ्यामन्यच्छब्दरूपं परमस्ति । ननु, सुस्वित्यत्र नञ्सुभ्यां सुनञोरेव परभूतत्वाद् 'आबाधे च' इति द्विर्वचनम्, बहुव्रीहिवद्भावश्च । अथ वा—'स्वरविधौ समासस्य' इत्यतः समासग्रहणमनुवर्तते, तेन च बहुव्रीहिं विशेषयिष्यामः—समासो यो बहुव्रीहिरिति । ननु च ननं, सुस्वित्येतावपि समासावेव, अस्ति ह्यनयोरेव बहुव्रीहिवद्भावेनोत्पादिता

1. 'हयवरट्' सूत्रे भाष्यकारेणेति शेषः (प्र० सं० स०)।

विज्ञानात् । नन, सुसु—'नञ्सुभ्याम्' इत्यन्तोदात्तत्वं न भवति । ऋक्-ऋक्, पूःपू—'ऋक्पूः' इति समासान्तो न भवति ॥

पदमञ्जरी

यते । नन, सुसु इति । 'आबाधे च' इति द्विर्वचनम् । नन करोति, सुसु जागर्तीत्यादिवाक्यैकदेश उदाहृतः । नञ्सुभ्यामित्यन्तोदात्तत्वं न भवतीति । तत्र हि 'वनं समासे' इत्यतः सिंहावलोकितन्यायेन 'समासे' इति सम्बध्यते, 'बहुव्रीहाविदमेतत्तद्भ्यः' इत्यतः 'बहुव्रीहौ' इति च । तत्र बहुव्रीहेः समासत्वाव्यभिचारे पुनः समास इति विशेषणं समासाधिकारविहितबहुव्रीहिपरिग्रहार्थम् । अथात्र 'नञ्सुभ्याम्' इत्यन्तोदात्तत्वे सति कः स्वरो भवति ? अत्र हि चत्वारः स्वराः प्राप्नुवन्ति—समासान्तोदात्तत्वम्, पूर्वपदप्रकृतिस्वरः, 'नञ्सुभ्याम्' इत्यन्तोदात्तत्वम्, आम्रेडितानुदात्तत्वं च । तत्र 'नञ्सुभ्याम्' इत्ययं स्वरो न भवतीत्युक्तम् । आम्रेडितानुदात्तत्वमपि न भवति, किं कारणम् ? कार्यातिदेशे तावदिदमेव कार्याणां विधायकमिति परत्वादाम्रेडितानुदात्तत्वं बहुव्रीहिस्वरेण बाध्यते । शास्त्रातिदेशेऽपि विरुद्धस्य स्वाश्रयस्यातिदेशेन निवर्त्तनान्नैवाम्रेडितानुदात्तत्वं भवति, 'बहुव्रीहौ प्रकृत्या' इत्यत्र च न समासग्रहणमनुवर्त्तते, तेन बहुव्रीहिवद्भावात्पूर्वपदप्रकृतिस्वरो भवन् समासान्तोदात्तत्वं बाधते । ऋगृगिति । 'आबाधे च' इति द्विर्वचनम् । ऋक्पूरिति समासान्तो न भवतीति । तत्र हि 'समासाच्च तद्विषयात्' इत्यतः 'समासात्' इत्यनुवर्त्तमाने पुनः समासग्रहणं समासाधिकारे विहितो यः समासस्तत्परिग्रहार्थम् । तेनातिदेशिके समासे समासान्तो न भवतीति । एवमेते संज्ञाप्रतिषेधादयः समासाधिकारविहिते बहुव्रीहौ विज्ञायन्ते ।

न्यासः

समाससंज्ञा, ततश्च विशिष्यमाणेऽपि समासग्रहणे न बहुव्रीहौ स्वरः प्राप्नोतीत्येव ? नैष दोषः; विशिष्यते हि समासग्रहणेन बहुव्रीहिः, न कश्चिदसमासो बहुव्रीहिरस्ति, तत्र विशेषणसामर्थ्यादतिदेशद्वारेण यस्य समाससंज्ञा तस्य न भवति । स च समासाधिकारे विहितो बहुव्रीहिरिति विज्ञायते । ननु च समासग्रहणेन बहुव्रीहौ विशिष्यमाणे विशेषणसामर्थ्याद् विशिष्टस्य बहुव्रीहेरिदं ग्रहणमित्येतावन्मात्रं निश्चीयते, तत्र तु विशिष्टे बहुव्रीहौ सन्देह एव ? उच्यते; भवति व्याख्यानतो विशेषप्रतिपत्तिः, न हि सन्देहादलक्षणमित्यदोषः । समासान्तविधावपि 'समासाच्च तद्विषयात्' इत्यतः समासग्रहणमनुवर्तते । तत्र समासाधिकारादेव समासान्तत्वे वक्ष्यमाणानां प्रत्ययानां सिद्धे समासग्रहणानुवृत्तिर्विशिष्टे समासे समासान्तत्वं यथा स्यादित्येवमर्थं विज्ञायते । स पुनर्विशिष्टः समासो यः समासाधिकारे विहितः स एव व्याख्यानाद् वेदितव्यः । अथ ननेत्यत्र 'नलोपो नञः' इति नलोपः कस्मान्न भवति, अस्ति तस्यापि बहुव्रीहौ दर्शनम् ? नैष दोषः; 'नलोपो नञः'

आबाधे च ॥ १० ॥

आबाधनमाबाधः=पीडाप्रयोक्तृधर्मः, नाभिधेयधर्मः; तत्र वर्त्तमानस्य द्वे भवतः, बहुव्रीहिवच्चास्य कार्यं भवति। गतगतः। नष्टनष्टः। पतितपतितः। गतगता। नष्टनष्टा। पतितपतिता। प्रियस्य चिरगमनादिना पीड्यमानः कश्चिदेवं प्रयुङ्क्ते प्रयोक्ता ॥

पदमञ्जरी

वार्त्तिककारस्तु सर्वमेवैतद्वाचनिकं मन्यते, यदाह—'सर्वनामस्वरसमासान्तेषु दोषः' इति। अथ ननेत्यत्र बहुव्रीहिवद्भावान्नलोपः कस्मान्न भवति? उच्यते; 'उत्तरपदे' इति वर्तते, नञ इति च कार्यिणो निर्देशः, तत्र साक्षाच्छिष्टेन कार्यित्वेन नञो निमित्तभावो बाध्यते, यथा—मद्रह्रदो भद्रह्रद इत्यत्र रेफस्य 'अचो रहाभ्यां द्वे' इति द्विर्वचनप्रसङ्गे उक्तम्—'नेमौ रहौ कार्यिणौ, किं तर्हि? निमित्तमिमौ द्विर्वचनस्य' इति। अयं तु परिहारः पूर्वत्रापि यथासम्भवं द्रष्टव्यः ॥

आबाधे च ॥ आबाधनमाबाध इति। भावे घञ्। *प्रयोक्तृधर्मो नाभिधेयधर्म इति*। अभिधेयधर्मत्वे हि बाधितपीडितादिशब्दानामेव द्विर्वचनं स्यात्, न गतादिशब्दानाम्, प्रयोक्तृधर्मत्वे हि तेषामपि भवतीति व्याप्तिर्भवति। *तत्र वर्त्तमानस्येति*। द्विर्वचने सत्याबाधस्य गम्यमानत्वाद् गतादिशब्दानां तत्र वृत्तिः, न तु तदभिधानात्। *प्रियस्य चिरगमनादिनेति* प्रयोक्तृधर्मत्वमाबाधस्य दर्शयति। आदिशब्देन नाशादेर्ग्रहणम् ॥

न्यासः

इत्यत्र इह उत्तरपदाधिकारोऽनुवर्त्तते—उत्तरपदे परतो नलोपो विधीयते। नञ् च कार्यित्वेनोपात्तः, कार्यिणश्चेह निमित्तभावो नोपपद्यत इति नञोऽन्यस्मिन्नुत्तरपदे लोपेन भवितव्यम्, यथा—अब्राह्मण इति, न तु तस्मिन्नेवेति कुतो नकारलोपस्य प्रसङ्गः! ॥

आबाधे च ॥ आबाधनमाबाध इति। भावे घञ्। यद्यत्राबाधोऽभिधेयधर्म आश्रीयते, तदा बाधितपीडितादिशब्दानामेव द्विर्वचनं स्यात्, न तु गतादिशब्दानाम्। प्रयोक्तृधर्मं आश्रीयमाणे सर्वत्र भवति। तस्माद् व्याप्तिन्यायात् प्रयोक्तृधर्म एवाश्रीयते, इत्याह—प्रयोक्तृधर्म इति। तत्र वर्त्तमानस्येति। द्विर्वचनप्रतिपत्तिद्वारेण, बहुव्रीहिवद्भावप्रतिपत्तिद्वारेण च तत्प्रकाशनात् तत्र तस्य वृत्तिर्वेदितव्या, न तु तदभिधानात्। न हि गतादयः शब्दाः कथञ्चिदाबाधनमभिदधति। चकारो वाक्यभेदमाचष्टे। तेन द्वयमत्र विधीयते—एकेन वाक्येन द्विर्वचनम्, अपरेण च बहुव्रीहिवद्भावः। गतगत इत्यादौ पूर्ववत् सोर्लुक्। गतगतेत्यादौ तु पुंवद्भावः पूर्ववदेव। प्रियस्य गमनादिनेत्यादि। एतेन प्रयोक्तृधर्मताऽऽबाधस्येति दर्शयति। आदिशब्देन विनाशादेर्ग्रहणम् ॥

कर्मधारयवदुत्तरेषु ॥ ११ ॥

इत उत्तरेषु द्विर्वचनेषु कर्मधारयवत्कार्यं भवतीत्येतद्वेदितव्यम् ।

कर्मधारयत्वे प्रयोजनम्—सुब्लोपपुंवद्भावान्तोदात्तत्वानि । सुब्लोपः—पटुपटुः । मृदुमृदुः । पण्डितपण्डितः । पुंवद्भावः—पटुपट्वी । मृदुमृद्वी । कालककालिका ।

कोपधाया अपि हि कर्मधारयवद्भावात् 'पुंवत्कर्मधारय' इति पुंवद्भावो भवति ।

पदमञ्जरी

कर्मधारयवदुत्तरेषु ॥ कोपधाया अपि कर्मधारयवद्भावात् पुंवद्भावो भवतीति ।

न्यासः

कर्मधारयवदुत्तरेषु ॥ कर्मधारयवत् कार्यं भवतीत्यनेन कार्यातिदेशोऽयमित्याचष्टे. कार्यातिदेशस्य फलमुत्तरत्र दर्शयिष्यते । कर्मधारयवत्त्वे प्रयोजनमित्यादि । तत्र सुब्लुग्बहुव्रीहिवद्भावे, अस्मिन्नतिदेशे च साधारणं प्रयोजनम् । पुंवद्भावस्तु क्वचित् साधारणम्, क्वचिदसाधारणम् ; यत्र हि पुंवद्भावस्य प्रतिषेधो नास्ति—पटुपट्वीत्यादौ, तत्र साधारणम्, यत्र तु 'न कोपधायाः' इत्यादिना पुंवद्भावप्रतिषेधोऽस्ति—कालककालिकेत्यादौ, तत्रासाधारणम् । तथा हि यस्य हि पुंवद्भावः प्रतिषिद्धस्तस्यापि 'पुंवत्कर्मधारय' इत्यादिना कर्मधारये पुंवद्भावो विधीयते । अन्तोदात्तत्वं त्वसाधारणमेव । यस्मात् कर्मधारय एव 'समासस्य' इत्यन्तोदात्तत्वं विधीयते, न बहुव्रीहौ; तत्र 'बहुव्रीहौ प्रकृत्या पूर्वपदम्' इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरस्य समासान्तोदात्तस्यापवादस्य विधानात् । तत्र यदसाधारणं प्रयोजनं तदिममतिदेशं प्रयोजयति, नेतरत् । तद्धि बहुव्रीहिवदित्यतिदेशस्यानुवृत्तावपि सिद्ध्यत्येव । सति त्वन्यार्थेऽस्यारम्भे बहुव्रीहिवदित्यतिदेशस्यानुवृत्तिरपार्थिका; अनेनैव साधारणस्यापि सिद्धत्वात् । अतः सुब्लुगादिकमपि साधारणं कर्मधारयवत्त्वे प्रयोजनं न भवति । पटुपट्वीति । 'वोतो गुणवचनात्' इति ङीष् । स च पूर्वपदे पुंवद्भावेन निवर्तते । कालककालिकेति । अज्ञाताद्यर्थे 'प्रागिवात् कः', टाप्, 'केऽण' इति ह्रस्वः, पूर्ववदित्त्वम् । पुंवद्भावेन पूर्वपदे टाबित्त्वयोर्निवृत्तिः । कथं पुनरत्र पुंवद्भावः, यावता 'न कोपधायाः' इत्यस्य प्रतिषेधः कृतः ? इत्याह—कोपधाया इत्यादि । कर्मधारये हि 'पुंवत्कर्मधारय' इत्यादिना योगेन प्रतिषेधविषयेण पुंवद्भावो विहितः, तेन कोपधाया अपि पुंवद्भावो भवत्येव ।

ननु चाम्रेडितानुदात्तत्वमाष्टमिकम्, समासान्तोदात्तत्वं च षाष्ठिकम्, अतः परत्वादाम्रेडितानुदात्तत्वेनैव भवितव्यम्; न चैवं सति कर्मधारयवदित्यतिदेशस्य वैयर्थ्यं

अन्तोदात्तत्वम्—पटुपटुः । पटुपट्वी । समासान्तोदात्तत्वमनेनैव विधीयत इति परत्वादाम्रेडितानुदात्तत्वं बाध्यते ।

अधिकारेणैव सिद्धे यद् 'उत्तरेषु' इति वचनं तद्विस्पष्टार्थम् ॥

प्रकारे गुणवचनस्य ॥ १२ ॥

प्रकारः—भेदः, सादृश्यं च । तदिह सादृश्यं प्रकारो गृह्यते ।

पदमञ्जरी

तेन बहुव्रीहिवद्भावे प्रकृते कर्मधारयवद्भावो विधीयते इति भावः । *समासान्तोदात्तत्वमनेन विधीयत इति* । कार्यातिदेशपक्षे इदमुक्तम् । शास्त्रातिदेशे तु यद्यप्याम्रेडितानुदात्तत्वमेव परम्, तथापि न तद्भवति; विरुद्धस्य स्वाश्रयस्यातिदेशेन निवर्त्तनात् ॥

प्रकारे गुणवचनस्य ॥ *प्रकारो भेदः सादृश्यं चेति* । उभयत्रापि प्रकारशब्दस्य

न्यासः

स्यात्, तस्य प्रयोजनान्तरे चरितार्थत्वात् ? इत्यत आह—समासान्तोदात्तत्वमनेनेत्यादि । शास्त्रातिदेशे हि शास्त्रेष्वतिदिष्टेषु तैरेव स्वदेशस्थैः कार्याणि क्रियन्त इत्याम्रेडितानुदात्तस्य समासान्तोदात्तत्वात् परत्वं स्यात् । न चायं शास्त्रातिदेशः, किं तर्हि ? कार्यातिदेशः । कार्यातिदेशे सत्यतिदेशशास्त्रेणैव कार्यं विधीयते । तस्मादन्तोदात्तत्वमेव परम् । अतस्तस्मात् परत्वादाम्रेडितानुदात्तत्वं बाधते ।

ननु चान्तरेणाप्युत्तरग्रहणं यथा 'प्रत्ययः' इत्येवमादीनामधिकाराणामुत्तरत्रावस्थानं भवति, तथास्यापि भविष्यति; अधिकाराणामुत्तरत्रानुवृत्तिदर्शनात्, तत् किमर्थम् 'उत्तरेषु' इति वचनम् ? इत्याह—अधिकारेणैवेत्यादि । अधिकाराणां क्वचिल्लक्षणत्वस्य व्यवहारः, यथा 'शेषे' इत्यधिकारस्य लक्षणत्वमस्ति, तच्चाविस्पष्टम्; अन्येष्वधिकारेषु 'प्रत्ययः' इत्येवमादिष्वदृष्टत्वात् । तस्मादस्य विस्पष्टत्वं यथा स्यादित्येवमर्थमुत्तरेष्विति वचनम् । एतद्धि लक्षणत्वमस्य मा भूदित्येवमर्थं क्रियते । यदि तु लक्षणस्याधिकारेष्वसम्भवः स्यात्, उत्तरेष्विति वचनमनर्थकं स्यात्; व्यावर्त्याभावात् । अथ वा—सिंहावलोकितन्यायस्येत्यध्याहारः । प्रायेण ह्यधिकाराणामुत्तरत्रानुवृत्तिर्दृष्टेति सिंहावलोकितन्यायस्याविस्पष्टता; केषुचित् प्रत्ययादिष्वदृष्टत्वात् । तस्मात् तस्य विस्पष्टीकरणार्थमुत्तरेष्विति वचनम् । यदि सिंहावलोकितन्यायेन पूर्वत्रानुवृत्तेरधिकाराणां न सम्भव एव स्यात्, उत्तरेष्विति वचनमनर्थकं स्यात्; व्यावर्त्याभावात् ।

प्रकारे गुणवचनस्य ॥ प्रकारो भेदः सादृश्यं चेति । उभयत्रापि प्रकारशब्दस्य प्रयोगदर्शनात् । तत्र भेदे प्रयोगो दृश्यते—बहुभिः प्रकारैर्भुङ्क्ते । बहुभिर्भेदैः, विशेषैर्भुङ्क्त इत्यर्थः । सादृश्येऽपि—ब्राह्मणप्रकारोऽयं माणवकः । ब्राह्मणसदृश इत्यर्थः । तदिह सादृश्यं प्रकारो गृह्यत इति । कुत एतत् ? लक्ष्यानुरोधात् । न हि कृतद्विर्वचनात्

प्रकारे वर्तमानस्य गुणवचनस्य द्वे भवतः। पटुपटु। मृदुमृदु। पण्डितपण्डितः। अपरिपूर्णगुण इत्यर्थः। परिपूर्णगुणेन न्यूनगुणस्योपमाने सत्येवं प्रयुज्यते।

जातीयरोऽनेन द्विर्वचनेन बाधनं नेष्यते। पटुजातीयः। मृदुजातीयः—इत्यपि हि भवति। तत्कथम्? वक्ष्यमाणमन्यतरस्यांग्रहणमुभयोः शेषो विज्ञायते।

प्रकार इति किम्? पटुर्देवदत्तः।

पदमञ्जरी

दृष्टत्वात्। भेदे तावत्—बहुभिः प्रकारैर्भुङ्क्ते, बहुभिर्भेदैः, विशेषैरिति गम्यते; सादृश्ये-ब्राह्मणप्रकारोऽयं माणवकः, ब्राह्मणसदृश इति गम्यते। *तदिहेति*। तदिति वाक्योपन्यासे। अव्ययं वा सप्तम्यर्थवृत्ति, तत्रेत्यर्थः। *सादृश्यं प्रकारो गृह्यत इति*। द्विरुक्तात् तस्यैव प्रतीतेः। अत्र चाभिधानस्वाभाव्यं हेतुः। *प्रकारे वर्तमानस्येति*। द्विर्वचनप्रवृत्तिद्वारेण तद्द्योतनात्तत्र वृत्तिः। *अपरिपूर्णगुण इत्यर्थ इति*। कथमेतत्? इत्याह—*परिपूर्णगुणेनेति*। यस्य पूर्णं पाटवम्, यः पटुकार्याणि करोति, तेन यदा न्यूनपाटवमुपमीयते, तदा पटुपटुरिति प्रयोगो भवति, तेनार्थादपरिपूर्णगुण इत्यर्थो भवति।

जातीयरोऽनेन द्विर्वचनेन बाधनं नेष्यत इति। तद्विधौ द्विविधस्यापि प्रकारस्य ग्रहणं मन्यते। *जयादित्यस्तु* तत्राह—'सामान्यस्य भेदको विशेषः प्रकारः' इति। इष्टिश्चेयम्, अन्यथा ब्राह्मणजातीय इत्यादावगुणवचने, पटुजातीय इत्यादौ गुणवचनेऽपि सादृश्यादन्यत्र भेदे चरितार्थस्य जातीयरो गुणवचनेषु सादृश्ये बाधः स्यात्।

पटुर्देवदत्त इति। परिपूर्णगुण एवात्र पटुशब्दो वर्त्तते, न तत्सादृश्यान्न्यूनगुणे।

न्यासः

गुणवचनात् पदादिह भेदो गम्यते, किं तर्हि? सादृश्यम्। अत्र च शब्दशक्तिस्वाभाव्यं हेतुः। 'प्रकारे वर्त्तमानस्य' इति द्विर्वचनप्रतिपत्तिद्वारेण तद्द्योतनात् तत्र तस्य वृत्तिर्विज्ञेया। परिपूर्णगुणेत्यादि। एतेनोदाहरणे गुणवचनस्य सादृश्ये वृत्तिं दर्शयति। उपमानं हि सादृश्यम्। परिपूर्णः=सकलः पाटवादिर्गुणो यस्य स तथोक्तः। स एव न्यूनः=असकलोऽपरिसमाप्तो यस्य स तथोक्तः। जातीयरपि प्रकारवचन एव विधीयत इति नाप्राप्ते तस्मिन्निदमारभ्यत इति तद् बाधनं प्राप्नोति? इति यश्चोदयेत्, तं प्रत्याह—जातीयरोऽनेन बाधनं नेष्यत इति। कथं पुनरिष्यमाणमपि बाधनं न भविष्यति? वक्ष्यमाणस्यान्यतरस्यांग्रहणस्योभयोरपि योगयोः शेषभूतत्वात्। किं पुनः कारणं बाधनं नेष्यते? इत्याह—पटुजातीयो मृदुजातीय इत्यपि हि भवतीति। यस्तु पटुपटुजातीयो मृदुमृदुजातीय

गुणवचनस्येति किम् ? अग्निर्माणवकः । गौर्वाहीकः । यद्यप्यत्राग्निशब्दः, गोशब्दश्च मुख्यार्थसम्बन्धादवधृतभेदं तैक्ष्ण्यजाड्यादि-

पदमञ्जरी

अग्निर्माणवक इति । अग्निशब्दो वह्नौ वृत्तः सोऽयमतिसादृश्यनिमित्ताद्-भेदोपचारान्माणवके वर्तत इति द्रव्ये पूर्ववृत्तः सम्प्रत्यपि द्रव्यवचन इति गुणवचनो न भवति । एवं *गौर्वाहीक* इत्यत्र गोशब्दः सास्नादिमति वर्तित्वा वाहीके वर्तमानः । नन्वग्निशब्दोऽग्निगततैक्ष्ण्यं माणवके प्रतिपादयितुं प्रयुज्यत इति गुणवचन एव, तथा गोशब्दोऽपि सास्नादिमद्गतजाड्यप्रतिपादनाय वाहीके प्रयुज्यत इति गुणवचन एव ? इत्यत आह—*यद्यप्यत्राग्निशब्द इति* । अग्निशब्दो माणवके प्रयुज्यमानो यादृशमग्नेस्तैक्ष्ण्यं परश्वादिभ्यो व्यावृत्तं तदेव प्रतिपादयति, न तैक्ष्ण्यमात्रमिति, गोशब्दोऽपि यादृशं गवां जाड्यं मनुष्येभ्यो व्यावृत्तं तदेव प्रतिपादयति, आश्रयविशेषसम्बन्धाद्धि तैक्ष्ण्यजाड्यादिकं भिद्यते, तदेतदाह—*मुख्यार्थसम्बन्धादवधृतभेदं तैक्ष्ण्यजाड्यादिकमिति* । शब्दान्तरसन्निधि-

न्यासः

इति प्रायेण पुस्तकेषु पाठः स प्रमादकृतः । कुतः ? एकस्य कार्यिणोऽनेकेषां कार्याणां प्राप्तौ बाध्यबाधकभावो भवति । इह तु पटुपटुमृदुमृदुशब्दाभ्यामेव प्रकारस्य द्योतितत्वात् तयोः पुनर्द्विर्वचनं न प्राप्नोति, नापि जातीयर्; तस्मादपपाठोऽयम् । अग्निर्माणवकः, गौर्वाहीक इति । अग्निशब्दो गोशब्दश्चात्राप्रकारे वर्तते । तथा ह्यग्निना माणवकस्य सादृश्यं गम्यते, गवा च वाहीकस्य । न हि तौ गुणवचनौ, किं तर्हि ? द्रव्यवचनौ; माणवकवाहीकयोर्द्रव्यत्वात् ।

ननु चेमावपि गुणवचनावेव, तथा हि—यज्जातीयस्तैक्ष्ण्यादिर्गुणो वह्नौ दृष्टस्तज्जातीयमेव गुणविशेषमुपादाय सोऽयमित्यभेदोपचारेण सम्बन्धेनोपमानोपमेयभावेन वाऽग्निशब्दोऽयं माणवके वर्तते; तमेव गुणविशेषं प्रतिपादयितुं प्रवृत्तत्वात् । एवं गोशब्दोऽपि यज्जातीयो जाड्यादिर्गुणः सास्नादिमति दृष्टः, तज्जातीयमेव गुणविशेषमुपादाय पूर्वोक्तयोः सम्बन्धयोरन्यतरेण सम्बन्धेन वाहीके वर्तते, तस्यैव गुणविशेषस्य प्रतिपादनाय । तस्माद् गुणविशेषं प्रतिपादयितुं प्रवृत्ताविमावपि गुणवचनावेव, इत्याह—यद्यप्यत्रेत्यादि । यतः शब्दात् श्रुतिमात्रेण योऽर्थः प्रतीयते स तस्य मुख्योऽनुपचरितोऽर्थः । यस्त्वभेदोपचारादिना निमित्तेन कथञ्चिद् यत्नेन प्रतीयते, स गौण इति । उपचरित इत्यर्थः । अग्निशब्दात् श्रुतिमात्रेण पावकः प्रतीयते, गोशब्दाच्च सास्नादिमान् । अतोऽग्निशब्दस्य पावको मुख्योऽर्थः, गोशब्दस्य सास्नादिमान् । माणवकस्त्वग्निशब्दाद् यत्नेन प्रतीयते वाहीकोऽपि गोशब्दात् । तस्मादग्निशब्दस्य माणवको गौणोऽर्थः, गोशब्दस्यापि वाहीकः । मुख्येनार्थेन पावकादिना गौणस्य माणवकादेः सम्बन्धः । पूर्वोक्तयोः सम्बन्धयोरन्यतरो मुख्यार्थसम्बन्धः । तेन हेतुना

कमर्थान्तरे गुणविशेषमेव प्रतिपादयितुं प्रवृत्तः; तथापि सर्वदा गुणवचनो न भवतीति न द्विरुच्यते ।

पदमञ्जरी

मन्तरेण शब्दश्रवणमात्राद् योऽर्थः प्रतीयते स मुख्यः । विपरीतो गौणः । अवधृतभेदम् = निश्चितभेदम् । आदिशब्देन पैङ्गल्यभारवहनादेर्ग्रहणम् । अर्थान्तरे, गौणे माणवके वाहीके च । सर्वदा गुणवचनो न भवतीति न द्विरुच्यत इति । 'प्रकारे वर्त्तमानस्य' इत्येव गुणवचनत्वे सिद्धे पुनर्गुणवचनग्रहणात् सर्वदा गुणवचनस्येत्याश्रीयते । न चायं सर्वदा गुणवचनः; प्राक् प्रकाराद् द्रव्यवचनत्वात् ।

अत्र केचित्—'गुणमुक्तवान् गुणवचनः' इति गुणोपसर्जनद्रव्यवचनस्य द्विर्वचनमिच्छन्ति । अन्ये तु गुणवचनस्य गुणिवचनस्य च अविशेषेणेच्छन्ति—शुक्लशुक्लं रूपम्, शुक्लशुक्लः पट इति । 'नवंनवं प्रीतिरहो करोति' इत्यत्र वीप्सायां द्विर्वचनम्, अनेन तु द्विर्वचने सुब्लोपप्रसङ्गः, यथा—नवनवा-

न्यासः

करणेन वाऽवधृतो निश्चितो भेदो विशेषो यस्य तैक्ष्ण्यजाड्यादेर्गुणस्य स तथोक्तः । कथं पुनस्तेन सम्बन्धेन तस्य निश्चयो भवति ? तत्प्रतीतौ तत्प्रतीतेः । स हि गुणविशेषस्तस्य सम्बन्धस्य हेतुः; तस्मिन् सति तत्सद्भावात् । अतः सम्बन्धो द्विप्रकारोऽपि प्रतीतः सन् तत्प्रतीतिं जनयति, धूम इवाग्नौ । तमेवंविधं गुणविशेषमेव यद्यपि मुख्यादर्थादन्यस्मिन् गौणेऽर्थे गोशब्दोऽग्निशब्दश्च प्रतिपादयितुं प्रवृत्तः, तथापि सर्वकालं गुणवचनो न भवतीति न तद् द्विरुच्यते तथा हि—यदासावमुख्येऽर्थे साधर्म्येण माणवके वाहीके च प्रयुज्यते, तदा गुणवचनो भवति । यदा च वह्नौ सास्नादिमति च, तदा जातिवचनो द्रव्यवचनो वा । तत्र यदाऽग्निशब्दोऽग्नित्वे वर्त्तते गोशब्दोऽपि गोत्वे, तदा जातिवचनौ भवतः । यदा तु जात्युपलक्षिते जातिमति द्रव्ये, तदा द्रव्यवचनौ । तस्मात् सर्वकालमगुणवचनत्वान्न भवति तयोर्द्विर्वचनम् । एतच्च गुणवचनग्रहणाल्लभ्यते । प्रकारे हि वर्तमानः शब्दः सर्व एव गुणवचनः सम्पद्यते, उच्यते चेदं वचनम् गुणवचनस्येति, तत्र सर्वप्रकर्षावगतिर्विज्ञायते—साधीयान् यो गुणवचन इति । कश्च साधीयान् गुणवचनः ? यदि तर्हि सर्वदा यो गुणवचनस्तस्य द्विर्वचनेन भवितव्यम्, तदा पटुशब्दस्यापि द्विर्वचनं न प्राप्नोतीति, सोऽपि यदा पाटवमात्रे गुणविशेषे वर्तते तदैव गुणवचनः; यदा तु तद्वति द्रव्ये तदा द्रव्यवचन एव ? नैतत्; न हि विशेषणमनभिदधता विशेष्यं शक्यमभिधातुम् । अतो विशेष्यं द्रव्यमभिदधता नियोगतो विशेषणमप्यभिधेयम् । तस्माद् द्रव्येऽपि वर्तमानः पटुशब्दस्तद्विशेषणमपि गुणमभिदधात्येव । इयाँस्तु विशेषः—गुणमुपसर्जनीभूतमभिदधाति, द्रव्यं तु प्रधानभूतमिति ।

❀ आनुपूर्व्ये द्वे भवत इति वक्तव्यम् ❀ । मूलेमूले स्थूलाः । अग्रेऽग्रे सूक्ष्माः । ज्येष्ठंज्येष्ठं प्रवेशय[1] ।

पदमञ्जरी

वनवायुभिरादधे' इति । मूलेमूले इति । एकस्य वस्तुनो वेणुदलादेरेकमेव मुख्यमग्रं मूलं च, इतरेषां तु भागानामापेक्षिको मूलाग्रव्यपदेशः । स्थौल्यसौक्ष्म्ये अपि नैकरूपे, किं तर्हि ? यथामूलमुपचीयते स्थौल्यम्, यथाग्रं च सौक्ष्म्यमिति वीप्साया अत्रासम्भवः । इह 'मूलेमूले पथि विटपिनाम्' इति वीप्सायामेव द्विर्वचनम् ।

न्यासः

आनुपूर्व्य इत्यादि । अवीप्सार्थमिदम् ; वीप्साया असम्भवात् । तुल्यजातीयानां हि भिन्नानां वीप्सा भवति, यथा—ग्रामाणाम् । सर्वे हि ते ग्रामत्वजात्यैकयाऽध्यासितत्वात् तुल्यजातीया दिग्देशादिभेदेन भिन्नाः । मूले मूले स्थूला इत्यादौ तु वेणुनडादीनां ये भागास्तेषामेकमेव मुख्यं मूलं यस्याधोभागान्तरं न सन्निविष्टम् । एवम् एकमेव च मुख्यमग्रं यस्योपरिभागान्तरं न सन्निविष्टम् । तथा हि वेणोर्मूलमित्युक्ते यस्याधोभागान्तरं नास्ति तत्रैव प्रतीतिरुपजायते । तथा वेणोरग्रमित्युक्ते, यस्योपरिभागान्तरं नास्ति तत्रैव प्रतीतिरुपजायते; नेतरेषु । यस्तु तेषु मूलव्यपदेशोऽग्रव्यपदेशश्च, सोऽपेक्षाकृतः, उपरि सन्निविष्टमपेक्ष्य मूलव्यपदेशः, अधःसन्निविष्टमपेक्ष्याग्रमिति । तस्माद् यथा सर्वे ग्रामास्तुल्यजातीया न तथा वेणुभागा भवन्ति । ग्रामाणां हि न किञ्चिदपेक्षाकृतं ग्रामत्वम्, भागानां त्वेकस्यैव मुख्यं मूलत्वमग्रत्वञ्चानपेक्षाकृतम् । अनेकेषां भागानां तूभयम् । यत् तदपेक्षाकृतमेव तस्माद् भिन्नजातीयाः भागाः । न च भिन्नजातीयानां वीप्सा भवति, यथा—सास्नादिमतां गवां वाहीकानाञ्च । न हि गौर्गौरित्युक्ते वाहीकगतापि वीप्सा गम्यते । अपि चैतावानिहार्थो विवक्षितः—आनुपूर्व्येण वेणुनडादयः स्थूलाः सूक्ष्मा वेति प्रतीयते; न तु वीप्सा । ज्येष्ठं ज्येष्ठं प्रवेशयेति । अत्रानुपूर्व्यमात्रं विवक्षितम् । यः सर्वेषां ज्येष्ठस्तं तावत् प्रवेशय, ततस्तदन्येषां यो ज्येष्ठस्तं प्रवेशयेति । अन्यथा यद्यत्र ज्येष्ठानां वीप्सा स्यात् सर्वकनीयसः प्रवेशो न स्यात् ; तस्य वीप्सयाऽविषयीकृतत्वात्, न ह्यसौ ज्येष्ठः । तस्मादत्रापि नास्ति वीप्सा । तेनानुपूर्व्ये द्वे भवत इत्येतदर्थरूपं व्याख्येयमित्यर्थः । तत्रेदं व्याख्यानम्—यथा 'शेषे' इति लक्षणञ्च अधिकारश्च; तथा 'सर्वस्य द्वे' इत्येतदपि लक्षणमधिकारश्च । तेनानुपूर्व्ये द्वे भवत इत्युत्तरत्रापि द्विर्वचनविधौ यथायोगमेवं व्याख्यानं कर्त्तव्यम् । यदि तर्हि 'सर्वस्य द्वे' इत्येतल्लक्षणमपि, एवं सति 'नित्यवीप्सयोः' इत्यादेर्वैयर्थ्यं प्रसज्येत ! न; प्रपञ्चार्थत्वात् । यथैव हि 'तत्र जातः' इत्येवमादीनां प्रपञ्चार्थत्वाद् वैयर्थ्यं न भवति, तथैव 'नित्यवीप्सयोः' इत्येवमादीनामपि योगानाम् ।

---

१. 'अनुप्रवेशय' इति पाठान्तरम् !

❀ स्वार्थे अवधार्यमाणेऽनेकस्मिन् द्वे भवत इति वक्तव्यम् ❀। अस्मात् कार्षापणादिह भवद्भ्यां माषंमाषं देहि। स्वार्थ एतद् द्विर्वचनम्, न वीप्सायाम्। अत्र हि द्वावेव माषौ दीयेते, न सर्वे कार्षापणसम्बन्धिनो माषाः; तेन वीप्सा न विद्यते।

अवधार्यमाण इति किम्? अस्मात् कार्षापणादिह भवद्भ्यां माषमेकं देहि, द्वौ माषौ देहि, त्रीन्वा माषान् देहि।

अनेकस्मिन्निति किम्? अस्मात् कार्षापणादिह भवद्भ्यां माषमेकं देहि।

❀ चापले द्वे भवत इति वक्तव्यम् ❀। सम्भ्रमेण प्रवृत्तिः=चापलम्। अहिरहिः बुध्यस्वबुध्यस्व। नावश्यं द्वावेव शब्दौ प्रयोक्तव्यौ, किं तर्हि? यावद्भिः शब्दैः सोऽर्थोऽवगम्यते तावन्तः प्रयोक्तव्याः—अहिरहिरहिः बुध्यस्वबुध्यस्वबुध्यस्व इति।

पदमञ्जरी

स्वार्थ इति। अर्थान्तराभावप्रदर्शनार्थमिदमुक्तम्। *अस्मात्कार्षापणादिति*। अनेकमाषसमुदायः=कार्षापणम्। तत्र न सर्वे माषा दानक्रियया व्याप्यन्ते, किं तर्हि? द्वावेवेति वीप्साया अभावः। ननु यथा द्वावेव माषौ निर्ज्ञातौ दानक्रियया व्याप्येते, तदा माषंमाषं देहि—इति वीप्सायां द्विर्वचनं भवति; एवमनेकमाषसमुदायादपि कार्षापणाद् द्वयोरेवास्ति दानक्रियाव्याप्तिः? नैवम्, तत्र हि सन्निहितस्यार्थस्य न कस्यचिद् वर्जनमस्ति; इह तु वर्जनमस्ति, यतो माषंमाषमसौ दत्वा शेषं पृच्छति—किमनेन क्रियतामिति। तदिदमुक्तम्—*अत्र हीति*। *माषं देहि द्वौ माषौ देहि त्रीन्माषानिति*। अनेन यथेच्छं देहीति विवक्षया अवधारणाभावं दर्शयति। *चापल इति*। प्रयोक्तृधर्मोऽयम्,

न्यासः

अस्माद् कार्षापणादिह भवद्भ्यां माषंमाषं देहीति। अत्र द्वावेवेत्यवधार्यते। द्वावेव देहि, नैकम्, नापि बहूनित्यर्थः। विनापि ह्येवकारप्रयोगेणावधारणं गम्यते; विवक्षितत्वाद्, यथा—पार्थो धनुर्धर इति। ननु किं पुनः कारणं वीप्सा न सम्भवति? इत्याह—अत्र हीत्यादि। अनेन वीप्साया अभावं दर्शयति। कार्षापणो ह्यनेकमाषसमुदायः। न च सर्वे माषा दानक्रियया व्याप्तुमिष्यन्ते, अपि तु द्वावेवेति नास्त्यत्र वीप्सा—माषं देहि, द्वौ माषौ देहि, त्रीन् माषान् देहीति। एकं माषं देहि, द्वौ वा, त्रीन् वा-इत्ययमत्रार्थो विवक्षितः, न त्ववधारणमिति द्विर्वचनं न भवति।

सम्भ्रमेणेति। त्वरया। प्रवृत्तिरिति। प्रवर्त्तनम्। अहिरहिर्बुध्यस्वबुध्यस्वेति।

❀ क्रियासमभिहारे द्वे भवत इति वक्तव्यम् ❀। स भवान् लुनीहिलुनीहीत्येवायं लुनाति।

❀ आभीक्ष्ण्ये द्वे भवत इति वक्तव्यम् ❀। भुक्त्वाभुक्त्वा व्रजति। भोजंभोजं व्रजति। 'नित्य इत्येव सिद्धम्' इति तत्रोक्तम्।

पदमञ्जरी

तस्मिन् द्योत्ये सुबन्तस्य तिङन्तस्य च सर्वस्य वाक्यगतस्य पदस्य द्विर्वचनं नावश्यमिति नेदं शास्त्रीयं द्विर्वचनम्, किं तर्हि? परप्रत्यायनायानेकस्य स्वतन्त्रपदस्य प्रयोग इत्यर्थः। एवं च कृत्वा आम्रेडितानुदात्तत्वाभावाद्यथा-प्राप्तः स्वरो भवति।

क्रियासमभिहार इति। लोडन्तस्यैवेदं द्विर्वचनम्, न यङन्तस्य; लोटः समुच्चयेऽपि विधानात् क्रियासमभिहाराभिव्यक्तौ केवलस्य सामर्थ्याभावात्। यङ् तु क्रियासमभिहारविषय एवेति तद्द्योतने स्वयं सामर्थ्यान्नापेक्षते द्विर्वचनम्।

आभीक्ष्ण्य इति। पूर्वेण वाक्येन क्रियासमभिहारसंशब्दनेन यो विहितस्तदन्तस्यैव द्विर्वचनमिति शङ्कमानं प्रत्यस्य वाक्यस्योपन्यासः। *नित्य इत्येव सिद्धमिति तत्रोक्तमिति*। 'नित्यवीप्सयोः' इत्यत्र हि 'क्त्वाणमुलोर्लोटश्च द्विर्वचनसापेक्षाणामेव पौनःपुन्यप्रकाशने शक्तिः' इत्युक्तम्। अन्ये त्वाहुः—'पुनःपुनः क्रियाया उत्पादनमाभीक्ष्ण्यम्। तथा हि—भुक्त्वाभुक्त्वा व्रजतीत्युक्ते सत्यपि क्रियाया विच्छेदे पुनःपुनर्भुङ्क्ते पुनःपुनर्व्रजतीति क्रियावृत्तिः प्रतीयते, नित्यता तु क्रियाया अविच्छेदः; यथा जीवतिजीवतीत्युक्ते जीवत्येवायमिति प्रतीयते, न त्वसौ जीवित्वा म्रियते मृत्वा च जीवतीति, जीवनमेव त्वविच्छिन्नं प्रतीयते। तस्मादाभीक्ष्ण्यं नित्यमिति भिन्नावेतावर्थौ' इति।

अपर आह—भुक्त्वा व्रजतीत्यादौ क्त्वाणमुलन्तस्य तिङन्तस्य च द्विर्वचने प्राप्ते आभीक्ष्ण्यसंशब्दनेन यो विहितस्तदन्तस्य यथा स्यात्, तिङन्तस्य मा भूदिति नियमार्थमिदमिति।

न्यासः

यद्ययं न बुध्यतेऽहं चैवं नावबोधयामि ततो नूनं दष्ट एवायमहिनेति मत्वा सम्भ्रमेणैवं वाक्यं प्रयुङ्क्ते। 'क्रियासमभिहारे द्वे भवत इति वक्तव्यम्', 'आभीक्ष्ण्ये द्वे भवत इति वक्तव्यम्' इत्येवं वाक्यद्वयं लोडादिभिरेव तन्नित्यताया द्योतितत्वाद् द्विर्वचनं न प्राप्नोतीत्युपन्यस्तम्। नित्य इत्यादिना 'नित्यवीप्सयोः' इत्यनेनैवात्र द्विर्वचनं सिद्धमिति दर्शयति। यथा च सिद्धं तथा तत्रैव 'क्त्वाणमुलोर्लोटश्च द्विर्वचनापेक्षया' इत्यादिना ग्रन्थेन प्रतिपादितम्।

❀ डाचि द्वे भवतः इति वक्तव्यम् ❀ । पटपटाकरोति । पटपटायते ।

अव्यक्तानुकरणडाजन्तस्य द्विर्वचनमिष्यते । इह न भवति—द्वितीयाकरोति, तृतीयाकरोति । तदर्थं केचिद् 'डाचि बहुलम्' इति पठन्ति ।

पदमञ्जरी

डाचीति । विषयसप्तमीयम्, तेनानुत्पन्न एव डाच्यकृतटिलोपस्य पटदित्यादेर्द्विर्वचनम्, ततः 'अव्यक्तानुकरणात्' इति डाचि टिलोपः, 'नित्यमाम्रेडिते डाचि इति पररूपत्वम् । अपर आह—इदमेवाच्छब्दस्य पररूपविधानं लिङ्गम्—'डाचि' इति परसप्तम्यामपि टिलोपात्पूर्वं द्विर्वचनं भवतीत्यस्यार्थस्येति, तदसत्; पतदित्यादौ टिलोपादुत्तरकालमप्यच्छब्दस्य सम्भवात् । *द्वितीया करोतीति* । 'कृञो द्वितीया' इत्यादिना डाच् । तत्तर्हि डाचि द्विर्वचनं वक्तव्यम् ? न वक्तव्यम्; आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति—'डाच्यव्यक्तानुकरणस्य द्विर्वचनं भवतीति, यदयम् 'नित्यमाम्रेडिते डाचि' इति पररूपत्वं शास्ति ।

न्यासः

पटपटाकरोतीति । पटच्छब्दस्य डाचि विषयभूतेऽनुत्पन्न एव द्विर्वचनम् । ततः 'अव्यक्तानुकरणाद् द्व्यजवरार्धादनितौ डाच्', 'नित्यमाम्रेडिते डाचि' इति तकारस्य पररूपत्वम् । पटपटायत इति । 'लोहितादिडाज्भ्यः क्यष्', 'वा क्यषः' इत्यात्मनेपदम् ।

डाजन्तस्येति । भाविडाजन्तमभिप्रेत्यैवमुक्तम् । तस्मात् डाचि विषयभूतेऽनुत्पन्न एवैतद् द्विर्वचनमिष्यते । अत एव वृत्तिकारेण 'अव्यक्तानुकरण' इत्यादौ सूत्रे उक्तम्—डाचीति विषयसप्तमीयमिति । अत्र 'नित्यमाम्रेडिते डाचि' इति पररूपविधानं ज्ञापकम् । तत्र ह्यत इति, अन्तस्येति च वर्तते । यदि डाचि परभूते द्विर्वचनमिष्यते, ततो डाचि विहिते पटच्छब्दस्य नित्यत्वाट् टिलोपेनैव प्राग्भवितव्यम्; तथा च सत्यच्छब्दाभावात् तत् पररूपं नोपपद्यते । तस्माद्विषयसप्तमीयम् । एवं कृत्वा 'नित्यमाम्रेडिते डाचि' इत्यत्र यदुक्तम्—'प्राक् टिलोपाद् द्विर्वचनमिष्यते' इति, तदुपपन्नं भवति । एवं हि प्राक् टिलोपाद् द्विर्वचनं सिध्यति, यदि डाचि विषयभूते तत्र तद्विधीयते; अन्यथा हि यदि तस्मिन् परभूते विधीयेत, ततो नित्यत्वात् प्राक् टिलोप एव स्यात्, न तु द्विर्वचनम् । द्वितीयाकरोतीत्यादि । 'कृञो द्वितीयतृतीय' इत्यादिना डाच् । तदर्थमिति । अव्यक्तानुकरणडाजन्तस्यैव द्विर्वचनं यथा स्यादित्येवमर्थम् । केचिदिति वचनात् केचिद् बहुलमिति न पठन्तीत्युक्तम् भवति । तेषामयमभिप्रायः—'सर्वस्य द्वे' इत्यनेनैवात्र द्विर्वचनं सिद्धम्, तद्धि लक्षणमधिकारश्च । तत्र 'विभाषा वेष्टिचेष्टयोः' इत्यतो वैभाषाग्रहणमनुवर्तते; सा च व्यवस्थितविभाषा । तेनाव्यक्तानुकरणडाजन्तस्यैवात्र

❀ पूर्वप्रथमयोरर्थातिशयविवक्षायां द्वे भवत इति वक्तव्यम् ❀। पूर्वंपूर्वं पुष्प्यन्ति। प्रथमंप्रथमं पच्यन्ते। आतिशायिकोऽपि दृश्यते—पूर्वतरं पुष्प्यन्ति। प्रथमतरं पच्यन्त इति।

❀ डतरडतमयोः समसम्प्रधारणयोः स्त्रीनिगदे भावे द्वे भवत इति वक्तव्यम् ❀। उभाविमावाढ्यौ। कतराकतरा अनयोराढ्यता।

पदमञ्जरी

पूर्वप्रथमयोरिति। पूर्व, प्रथम—इत्येतयोर्द्विर्वचनं भवति, क्व? अर्थातिशयविवक्षायाम्। अनयोर्योऽर्थस्तस्यातिशये विवक्षिते। *आतिशायिकोऽपि दृश्यत इति*। द्विर्वचनेन बाधे प्राप्ते वचनम्। अतिशयशब्दोऽनुशतिकादिषु द्रष्टव्यः। केचित्तु अर्थभेदादातिशायिकस्याबाध्यत्वमाहुः। तथा हि—'पूर्वतरं भुङ्क्ते' इत्युक्ते किमात्मसाध्यक्रियान्तरापेक्षं भोजनस्य पूर्वत्वम्? अथ भोक्त्रान्तरसाध्यभोजनक्रियापेक्षम्? इति सन्देहो भवति। एवं पूर्वतरं पुष्प्यतीत्युक्तेऽयमर्थो गम्यते। न तावदेष किसलयितो यावदेष पुष्प्यतीति। पूर्वंपूर्वं पुष्प्यतीत्यस्मात्त्वन्येभ्यः पुष्पितृभ्योऽतिशयेन पूर्वं पुष्प्यतीत्यर्थः प्रतीयते।

डतरडतमयोरिति। डतरडतमान्तस्य द्वे भवतः, समेनाढ्यत्वादिना धर्मेण सम्प्रधारणायां विषये। *स्त्रीनिगदे भाव इति*। भावः = भूतिः, सम्पत्=आढ्यता,

न्यासः

द्विर्वचनं भविष्यति, नान्यस्येति। ततो नार्थो बहुलग्रहणस्येति। पूर्वप्रथमयोरित्यादि। अर्थातिशयविवक्षायामिति पूर्वप्रथमशब्दस्य वाच्यस्यातिशयः प्रकर्षः, तस्य विवक्षा वक्तुमिच्छा, तस्यां द्वे भवत इत्येतदर्थरूपं व्याख्येयमित्यर्थः। व्याख्यानं तु पूर्वमेव कृतम्। नाप्राप्ते आतिशायिके द्विर्वचनमिदमारभ्यमाणं तस्य बाधकं प्राप्नोति—इति यो मन्येत, तं प्रत्याह—आतिशायिकोऽपि दृश्यत इति। कथम्? 'सर्वस्य द्वे' इत्यनेनैव द्विर्वचनं विधीयते। अत्र विभाषाधिकाराद् विकल्पेन। तेन यदा नास्ति द्विर्वचनं तदातिशायिको भवति।

डतरडतमयोरित्यादि। 'किंयत्तदोः' इत्यादिना डतरज्विहितः। 'वा बहूनां जातिपरिप्रश्ने' इत्यादिना डतमच्। समेन गुणेनाढ्यत्वादिना निरूपणा योभाविमावाढ्याविति एवमादिप्रकारा सा सम्प्रधारणा। स्त्रीलिङ्गशब्दः स्त्रीलिङ्गयोगात् स्त्रीत्युक्तः। निगद्यतेऽनेनेति निगदः—'पुंसि संज्ञायां घः' इति घः। स्त्रीनिगदो यस्य स स्त्रीनिगदो भावः। डतरडतमान्तयोः स्त्रीनिगदे भावे वर्त्तमानयोः शब्दयोः सम्प्रधारणायां विषयभूतायां द्वे भवतः। डतरडतमग्रहणमत्रोपलक्षणार्थं द्रष्टव्यम्। अत एव वक्ष्यति—'डतरडतमाभ्यामन्यत्रापि दृश्यते' इति। स्त्रीनिगदग्रहणमप्युपलक्षणार्थमेव। अत एवाभिधास्यति—'स्त्रीनिगदाद् भावादन्यत्रापि दृश्यते' इति। इहाढ्यत्वं कस्यचित् साधनसम्बन्धकृतम्,

सर्व इमे आढ्याः। कतमाकतमा एषामाढ्यता। डतरडतमाभ्यामन्यत्रापि हि दृश्यते—उभाविमावाढ्यौ। कीदृशीकीदृशी अनयोराढ्यता। तथा स्त्रीनिगदाद्भावादन्यत्रापि हि दृश्यते—उभाविमावाढ्यौ। कतरःकतरोऽनयोर्विभव इति।

॥ कर्मव्यतिहारे सर्वनाम्नो द्वे भवत इति वक्तव्यम् ॥। समासवच्च बहुलम्। यदा न समासवत्प्रथमैकवचनं तदा पूर्वपदस्य। अन्यमन्यमिमे ब्राह्मणा भोजयन्ति। अन्योऽन्यमिमे ब्राह्मणा भोजयन्ति। अन्योऽन्यस्य ब्राह्मणा भोजयन्ति। इतरेतरं भोजयन्ति। इतरेतरस्य भोजयन्ति।

पदमञ्जरी

निगद्यत इति निगदः, 'नौ गद' इत्यादिना कर्मण्यप्। स्त्रीशब्देन स्त्रीलिङ्गः शब्दोऽभिधीयते, स्त्रिया निगदः, कर्त्तरि षष्ठ्याः समासः। स्त्रीलिङ्गशब्दाभिधेयायां भूतौ वर्त्तमानस्येत्यर्थः। *कतराकतरा अनयोराढ्यतेति*। किं साधनसम्पत्कृता ? उत भाग्यकृता ? इति प्रश्नार्थः।

कर्मव्यतिहार इति। क्रियाव्यतिहारे इत्यर्थः। तत्र द्विर्वचनं नित्यम्, समासवद्भावस्तु बहुलम्। तत्रान्योऽन्यशब्दे समासवद्भावाभावात्सुब्लुक्, समासान्तोदात्तत्वं च न भवति, आम्रेडितानुदात्तत्वं भवति। इतरेतरशब्दे तु नित्यः समासवद्भाव इति सुब्लुक्समासस्वरौ भवतः। *अन्योऽन्यमिति*। द्वितीयैकवचना-

न्यासः

कस्यचिद् यत्नकृतम्, कस्यचिद् भाग्यसम्पत्कृतम्। तत्रोभाविमावाढ्यावित्युक्ते प्रतिपत्ता किंकृतमनयोराढ्यत्वमिति प्रतिपद्यमानः कतराकतराऽनयोराढ्यतेति वाक्यं प्रयुङ्क्ते, तदाढ्यता विभूतिपर्यायः स्त्रीनिगदो भावः। तत्र च डतरडतमान्ते वर्त्तेते; तां प्रष्टुं प्रवर्त्तितत्वात्।

कर्मव्यतीहार इत्यादि। कर्मव्यतीहारः—क्रियाविनिमयः। एकस्यान्यभोजनादपरस्यापीतरो भोजनादिः। समासवद्भावोऽनेन बहुलं विधीयते। द्विर्वचनं तु 'सर्वस्य द्वे' इत्यनेनैव सिद्धम्। स च समासवद्भावो बहुलवचनादन्योऽन्यशब्दे न भवत्येव। इतरेतरशब्दे तु नित्यम्। असमासपक्षे पूर्वपदस्य प्रथमैकवचनं कर्त्तव्यम्। अन्योऽन्यमिमे ब्राह्मणा भोजयन्तीति। अन्यमित्यस्य द्वितीयैकवचनान्तस्य द्विर्वचनम्। अत्र समासवद्भावो नास्तीति पूर्वपदस्य प्रथमैकवचनम्। तस्य च 'ससजुषो रुः', 'अतो रोरप्लुतादप्लुते' इत्युत्वम्, 'आद् गुणः', 'एङः पदान्तादति' इति पूर्वरूपत्वम्—एते विधयो विधेयाः। अन्योऽन्यस्येति। षष्ठ्यन्तस्य द्विर्वचनम्। अन्योऽन्यसम्बन्धिनं पुत्रादिकं भोजयन्ति। अन्योऽन्यान्यस्येत्यर्थः। इतरेतरं भोजयन्तीति। द्वितीयान्तस्य द्विर्वचने कृते

❀ स्त्रीनपुंसकयोरुत्तरपदस्य चाम्भावो वक्तव्यः ❀। अन्योऽन्यामिमे ब्राह्मण्यौ भोजयतः। अन्योऽन्यं भोजयतः। इतरेतरां भोजयतः। इतरेतरं भोजयतः। अन्योऽन्यामिमे ब्राह्मणकुले भोजयतः। इतरेतरामिमे ब्राह्मणकुले भोजयतः। इतरेतरमिमे ब्राह्मणकुले भोजयतः॥

अकृच्छ्रे प्रियसुखयोरन्यतरस्याम् ॥ १३ ॥

प्रिय, सुख—इत्येतयोरन्यतरस्यां द्वे भवतः अकृच्छ्रे द्योत्ये। कृच्छ्रम्=दुःखम्, तदभावोऽकृच्छ्रम्। प्रियप्रियेण ददाति। सुखसुखेन

पदमञ्जरी

न्तस्य द्विर्वचनम्। *अन्योऽन्यस्येति*। षष्ठ्येकवचनान्तस्य। अन्योऽन्यसम्बन्धिनः पुत्रादीनित्यर्थः। *स्त्रीनपुंसकयोरिति*। उत्तरपदस्थाया विभक्तेराम्भावः; अन्यथाऽनेकाल्त्वात्स सर्वस्योत्तरपदस्य स्यात्। तत्र 'सर्वनाम्नो वृत्तिमात्रे पुंवद्भावः' इति पूर्वोत्तरपदयोर्द्वयोरपि पुंवद्भावे कृते पक्षे आम्विधिः। अन्याशब्दस्य तु द्विर्वचने समासवद्भावाभावाद्बहुलवचनात्स्त्रियां टापो निवृत्तिः। नपुंसके च 'अद्ड्डतरादिभ्यः' इत्यस्य निवृत्तिः। वार्त्तिकेषु 'कर्मधारयवत्' इति न सम्बध्यत इति सुब्लुगादि न भवति॥

अकृच्छ्रे प्रियसुखयोरन्यतरस्याम्॥ प्रियप्रियेणेति। तृतीयैकवचनान्तस्य द्विर्व-

न्यासः

समासवद्भावात् सुब्लुक्, समासस्यान्तोदात्तत्वञ्चाम्रेडितानुदात्तत्वापवादः। समासवद्भावादेव प्रातिपदिकत्वे सति द्वितीयैकवचनम्, अमि पूर्वत्वम्। इतरेतरस्येति। षष्ठ्यन्तस्य द्विर्वचनम्। सुब्लुकि कृते समासप्रातिपदिकत्वात् पुनः षष्ठ्येकवचनं भवति।

स्त्रीनपुंसकयोरित्यादि। स्त्रीनपुंसकयोर्यत् सर्वनाम कर्मव्यतीहारे वर्त्तते तदुत्तरपदस्य विकल्पेनाम्भावो वक्तव्यः। उत्तरपदस्येत्यवयवसम्बन्धे षष्ठी, तेनोत्तरपदस्य या विभक्तिरवयवभूता तस्या अयमादेशो भवति। स्थाने षष्ठ्यां ह्यस्यामनेकाल्त्वात् सर्वादेशः स्यात्। अन्योन्यामिमे ब्राह्मण्यौ भोजयत इति। अन्यामित्यस्य द्विर्वचनम्, विभक्तेराम्भावः, पूर्वपदस्य बहुलवचनाद् ह्रस्वत्वम्, पूर्ववद्रुत्वादि। अन्योन्यमित्यत्र उत्तरपदस्यापि पूर्ववद् ह्रस्वत्वादिः। इतरेतरां भोजयत इति। समासवद्भावे सति सर्वनाम्नो वृत्तिमात्रे पुंवद्भावेन टापो निवृत्तिः। एवमितरेतरमित्यत्रापि॥

अकृच्छ्रे प्रियसुखयोरन्यतरस्याम्॥ नञत्र विपक्षे वर्त्ततेऽधर्मानृतादिवत्। कृच्छ्रम्=दुःखम्, प्रयत्नः=प्रयास इत्यर्थः; स पुनः प्राणिधर्मः। कृच्छ्रविपक्षोऽकृच्छ्रम् प्राणिधर्म एव, यस्मिन् सति प्रयत्नमन्तरेणैव दानादिक्रियां सम्पादयति। तत्र वर्त्तमानयोः प्रियसुखशब्दयोर्द्वे भवतः। प्रियप्रियेण ददाति। विना प्रयासेन ददातीत्यर्थः। तृतीयैक-

ददाति । प्रियेण ददाति । सुखेन ददाति । अखिद्यमानो ददातीत्यर्थः । अकृच्छ्र इति किम् ? प्रियः पुत्रः । सुखो रथः ॥

यथास्वे यथायथम् ॥ १४ ॥

यो य आत्मा यद्यदात्मीयं तत्तद्यथास्वं तस्मिन् यथायथमिति निपात्यते । यथाशब्दस्य द्विर्वचनं नपुंसकलिङ्गता च निपात्यते । ज्ञाताः सर्वे पदार्था यथायथम् । यथास्वभावमित्यर्थः । सर्वेषां तु यथायथं यथात्मीयमित्यर्थः ॥

द्वन्द्वं रहस्यमर्यादावचनव्युत्क्रमणयज्ञपात्रप्रयोगाभिव्यक्तिषु ॥ १५ ॥

'द्वन्द्वम्' इति द्विशब्दस्य द्विर्वचनं पूर्वपदस्यम्भावः अत्वं चोत्तर-

पदमञ्जरी

चने कर्मधारयवद्भावात् सुब्लुकि पुनस्तदेव वचनम् । अत्यन्तदयितमपि वस्त्वनायासेन ददातीत्यर्थः ॥

यथास्वे यथायथम् ॥ 'यथास्वे' इति 'यथाऽसादृश्ये' इति वीप्सायामव्ययीभावः । स्वशब्द आत्मवचनः, आत्मीयवचनो वेति दर्शयति । *यो य आत्मेति* । ज्ञातिधनवचनस्य तु ग्रहणं न भवति; द्विर्वचनस्य तत्रासमर्थत्वात् ॥

द्वन्द्वं रहस्यमर्यादावचनव्युत्क्रमणयज्ञपात्रप्रयोगाभिव्यक्तिषु ॥ *पूर्वपदस्येति* । द्वि औ द्वि औ इति स्थिते कर्मधारयवद्भावात्सुब्लुकि कृते पूर्वपदावयवभूतस्ये-कारस्याम्भावः, उत्तरपदावयवस्य चात्वं निपात्यते, चकारान्नपुंसकत्वम्, क्वचि-

न्यासः

वचनान्तस्य द्विर्वचने कृते सुब्लुकि च पुनस्तृतीयैकवचनमेव समासवद्भावेन भवति । प्रियः पुत्रः, सुखो रथ इति । नात्र प्रियसुखशब्दौ कृच्छ्रविपक्षे प्राणिधर्मविशेषे वर्त्तेते, किं तर्हि ? द्रव्ययोः । पुत्रो हि प्रीणातीति कृत्वा प्रिय इत्युच्यते, रथोऽपि सुखयतीति कृत्वा सुखः ॥

यथास्वे यथायथम् ॥ यथास्वमिति । 'यथाऽसादृश्ये' इति वीप्सायामव्ययीभावः । स्वशब्दो हीहात्मवचनः, आत्मीयवचनो वा—इति दर्शयितुमाह—यो य आत्मेत्यादि । यथायथमिति । 'ह्रस्वो नपुंसके' इति ह्रस्वः ॥

द्वन्द्वं रहस्यमर्यादावचनव्युत्क्रमणयज्ञपात्रप्रयोगाभिव्यक्तिषु ॥ पूर्वपदस्याम्भाव इत्यादि । द्विर्वचने कृते द्वि+औ द्वि+औ इति स्थिते सुब्लुकि कृतेऽम्भावोऽत्वञ्चोभयम-पीकारस्य क्रियते, यथाक्रमं समुदायात् सुः, 'अतोऽम्' इति कृतेऽमि पूर्वत्वञ्च, अन्यथा हि द्वन्द्वमिति रूपं न सिध्येत् । किं पुनरेतेषु रहस्यादिवाच्येषु द्वन्द्वमिति निपात्यते ? उत

पदस्य निपात्यते रहस्य, मर्यादावचन, व्युत्क्रमण, यज्ञपात्र, प्रयोग, अभिव्यक्ति–इत्येतेषु अर्थेषु। तत्र रहस्यं द्वन्द्वशब्दवाच्यम्, इतरे विषयभूताः। द्वन्द्वं मन्त्रयन्ते। मर्यादावचने–मर्यादा=स्थित्यनतिक्रमः। आचतुरं होमे पशवो द्वन्द्वं मिथुनायन्ते। माता पुत्रेण मिथुनं गच्छति, पौत्रेण, तत्पुत्रेणापीति मर्यादार्थः। व्युत्क्रमणे—द्वन्द्वं व्युत्क्रान्ताः। व्युत्क्रमणम्=भेदः, पृथगवस्थानम्। द्विवर्गसम्बन्धेन पृथगवस्थिता द्वन्द्वं व्युत्क्रान्ता इत्युच्यन्ते। यज्ञपात्रप्रयोगे—द्वन्द्वं न्यञ्चि यज्ञपात्राणि

पदमञ्जरी

देकवद्भावश्च निपात्यते, समासान्तोदात्तत्वं तु कर्मधारयवद्भावाद् भवति। *तत्र रहस्यं द्वन्द्वशब्दवाच्यमिति*। द्वाभ्यां निर्वृत्ते रहस्ये योगरूढिरेषेत्यर्थः। *द्वन्द्वं मन्त्रयन्त इति*। द्वौ द्वौ भूत्वा मन्त्रयन्त इत्यर्थः। एवं हि तद्रहस्यं भवति। *आचतुरमिति*। आङभिविधौ। चतुर्णां पूरणे चतुःशब्दो द्रष्टव्यः, आचतुर्थादित्यर्थः। द्वन्द्वं *मिथुनीयन्तीति*। मिथुनशब्देन मैथुनं तत्कर्म लक्ष्यते, तदिच्छतीति क्यच्, प्रायेण *मिथुनायन्त इति* क्यङन्तं पठ्यते, तत्रोपमानार्थो मृग्यः। *माता पुत्रेणेत्यादिना* मर्यादावचने व्यनक्ति। *तत्पुत्रेणापीति*। एतावदेव पशूनामायुः। *द्वन्द्वं व्युत्क्रान्ता इति*। द्वौ पक्षौ भूत्वा पृथगवस्थिता इत्यर्थः। स्वार्थे द्विर्वचनमेकवद्भावश्चेति। *द्वन्द्वं न्यञ्चि पात्राणि प्रयुनक्ति* = सादयति, न्यञ्चि=न्यग्भूतानि, अवाग्बिलानि। द्वन्द्वं स्रुचश्च कपालानि चेति द्वेद्वे

न्यासः

विषयभूतेष्वित्यत आह–तत्रेत्यादि। रहः=गुप्तिः, तत्र साधु रहस्यम्, 'तत्र साधुः' इति 'प्राग्घिताद् यत्'। अथ वा—रहसि भवमिति दिगादित्वाद् यत्। मर्यादावचन इति। मर्यादा=स्थित्यनतिक्रमः, तस्या वचनं मर्यादावचनम्। वचनग्रहणम्—शब्दोपात्तायां मर्यादायां यथा स्यात्, अर्थप्रकरणादिना गम्यमानायां मा भूत्। आचतुरमिति। 'आङ् मर्यादाभिविध्योः' इत्यव्ययीभावः, 'अव्ययीभावे शरत्प्रभृतिभ्यः' इति समासान्तष्टच्। उदाहरणे मर्यादार्थमभिव्यक्तीकर्तुमाह—माता पुत्रेत्यादि। माता हि मिथुनाय चतुरः सन्तानजान् प्राप्नोति, न तु ततोऽधिकान् पुत्रपौत्रप्रपौत्रतत्पुत्रान्[1]। मर्यादार्थं इति। मर्यादैवार्थो मर्यादार्थः। प्रयुनक्तीति। उपकल्पयतीत्यर्थः। द्वन्द्वानीति। शीतोष्णादीनि सुखदुःखहेतूनित्यर्थः। यदि योगविभागः क्रियते, रहस्यादिग्रहणमनर्थकम्? नानर्थकम्; प्रपञ्चार्थत्वात्। द्वन्द्वमित्यस्य वा योगविभागस्यासर्वविषयज्ञापनार्थत्वात्॥

---

१. प्रपौत्रस्य पुत्र एवाधिकोऽत्र।

प्रयुनक्ति धीरः । अभिव्यक्तौ—द्वन्द्वं नारदपर्वतौ । द्वन्द्वं संकर्षणवासुदेवौ । द्वावप्यभिव्यक्तौ साहचर्येणेत्यर्थः ।

अन्यत्रापि द्वन्द्वमित्येतद् दृश्यते, तदर्थं योगविभागः कर्त्तव्यः । द्वन्द्वं युद्धं वर्त्तते । द्वन्द्वानि सहते धीरः । चार्थे द्वन्द्व इति ॥

पदस्य ॥ १६ ॥

'पदस्य' इत्ययमधिकारः प्रागपदान्ताधिकारात् । यदित ऊर्ध्वमनुक्रमिष्यामः पदस्येत्येवं तद्वेदितव्यम् । वक्ष्यति—"'संयोगान्तस्य लोपः' पचन् । यजन् । पदस्येति किम् ? पचन्तौ । यजन्तौ" ।

पदमञ्जरी

इत्यर्थः । अत्र वीप्सायां द्विर्वचनम्, अम्भावादि, एकवद्भावश्च । *द्वावभिव्यक्तौ साहचर्येणेत्यर्थ इति* । अत्र स्वार्थे द्विर्वचनमेकवद्भावादिकं सर्वं निपात्यते ।

द्वन्द्वं युद्धमिति । अत्रापि वीप्सायां द्विर्वचनम् । *द्वन्द्वानि सहन्त इति* । शीतमुष्णं चेत्येकं द्वन्द्वम्, सुखदुःखे चापरम्, क्षुत्तृष्णे चापरम् । अत्रापि स्वार्थे द्विर्वचनमेकवद्भावादि, तत्रैकशेषवशाद्बहुत्वम् । *चार्थे द्वन्द्व इति* । द्वे चार्थनिर्दिष्टे पदे समस्ते द्वन्द्वः । अत्रापि स्वार्थे द्विर्वचनादि, पुंस्त्वं च ॥

पदस्य ॥ *प्रागपदान्ताधिकारादिति* । 'अपदान्तस्य मूर्द्धन्यः' इत्यत्र तु प्रकरणे विरोध्युपादानान्नाधिक्रियते । *पचन्तौ, यजन्ताविति* । संयोगान्तस्येऽपि लोपो न भवति । एवं राजानावित्यत्र नलोपो न भवति, प्रशामावित्यादौ 'मो नो धातोः'

न्यासः

पदस्य ॥ प्रागपदान्ताधिकारादिति । 'अपदान्तस्य मूर्धन्यः' इत्यतः प्राक् । अनन्तरेषु योगेष्वामन्त्रितादेः सुबन्तस्य तिङन्तस्य च यत् कार्यं विधीयते तत्रान्तरेणापि पदाधिकारं पदस्यैव कार्यं लभ्यते, अतस्तानुल्लङ्घ्य यत्र पदाधिकारस्योपयोगस्तमेवोपन्यस्यति । वक्ष्य ति—'संयोगान्तस्य लोपः' इति । 'षष्ठी स्थानेयोगा' इति नियमात् पदस्येत्येषा स्थानषष्ठी । स्थानषष्ठ्याश्चास्याम् 'उदात्तस्वरितयोर्यणः स्वरितोऽनुदात्तस्य' इत्यस्यायमर्थो जायते—उदात्तस्वरितयोर्यणः परो योऽनुदात्तस्तदन्तस्य पदस्य स्वरितो भवतीति । तथा चात्रैव स्यात्—कुमार्याविति, कुमार्य इत्यत्र न स्यात् । न ह्येतदुदात्तस्वरितयोर्यणः परो योऽनुदात्तस्तदन्तं पदम्, किं तर्हि ? सकारान्तम् । 'एकादेश उदात्तेनोदात्तः' इत्यत्रापि स्थानषष्ठ्यामस्यामयमर्थो जायते—उदात्तानुदात्तयोर्य एकादेशस्तदन्तस्य पदस्योदात्तो भवतीति । तथा चात्रैव स्याद्—वृक्षाविति, वृक्षा इत्यत्र न स्यात् । न ह्यत्रोदात्तानुदात्तयोर्य एकादेशस्तदन्तं पदम्, किं तर्हि ? सान्तमिति

वक्ष्यमाणवाक्यापेक्षया 'पदस्य' इत्यधिकृतस्य षष्ठ्यर्थव्यवस्था

पदमञ्जरी

इति नत्वं न भवति। अनन्तरेषु योगेष्वामन्त्रितादेः सुबन्तस्य तिङन्तस्य च पदस्यैव कार्यविधानात्तेषामुल्लङ्घनम्। न च समर्थपरिभाषोपस्थानं तेषु प्रयोजनम्, अनन्तरेणाप्येतं वस्तुतः पदकार्यत्वादेव सिद्धेः। किञ्च—'समानवाक्ये निघातयुष्मदस्मदादेशाः' इति वक्ष्यते। कुत्वादीनि त्ववयवस्य भत्वेऽपि समुदायस्य पदत्वाश्रयेणेष्यन्त एव—वक्तरि, दोग्धरीति। तस्मान्न भसंज्ञकव्यावृत्तिरपि प्रयोजनम्।

'षष्ठी स्थानेयोगा' इति वचनात् 'पदस्य' इति स्थानषष्ठी, ततश्च 'उदात्तस्वरितयोर्यणः स्वरितोऽनुदात्तस्य' इत्यस्यायमर्थो भवति—उदात्तस्वरितयोर्यो यण् ततः परो योऽनुदात्तस्तदन्तस्य पदस्य स्वरितत्वमलोऽन्त्यस्य भवतीति। ततश्चात्रैव स्यात्—कुमार्याविति; कुमार्यः इत्यत्र न स्यात्, सकारो ह्यत्र पदस्यान्तः, हल्स्वरप्राप्तौ च व्यञ्जनमविद्यमानवद्भवति। एवम् 'एकादेश उदात्तेनोदात्तः' इत्यत्रापि अयमर्थो भवति—उदात्तानुदात्तयोर्य एकादेशस्तदन्तस्य पदस्यालोन्त्यस्यादेशो भवतीति। ततश्चेहैव स्यात्—वृक्षाविति; वृक्षानित्यत्र न स्यात्, नकारो ह्यत्र पदस्यान्त्यः ?—इत्याशङ्क्याह—*वक्ष्यमाणवाक्यापेक्षयेति*। अयमभिप्रायः—अधिकारोऽयं परार्थः, परिभाषापि परार्था, ततश्च 'गुणानां च परार्थत्वादसम्बन्धः समत्वात्स्यात्' इति न्यायेन नात्र स्थानेयोगपरिभाषोपतिष्ठते। यत्र त्वस्या अधिकारो वक्ष्यमाणेषु वाक्येषु तेष्वेवोपस्थानम्, तत्र विशेषणविशेष्यभावे कामचाराद्यणेकादेशस्वरयोः 'पदस्य' इत्यनुवृत्तं कार्यिविशेषणार्थम्, न तु कार्यप्रतिपत्त्यर्थम्। तेन पदावयवयोरनुदात्तैकादेशयोः स्वरविधानादनन्त्ययोरपि भवति। संयोगान्तलोपादौ तु संयोगादिना पदस्य विशेषणात् स्थानषष्ठी, तस्माद्वक्ष्यमाणानि वाक्यान्यपेक्ष्य पर्यालोच्य पदस्येति षष्ठ्या अर्थो व्यवस्थाप्यः, न त्वेतत्सूत्रपर्यालोचनयेति। व्यवस्थामेव दर्शयति—

न्यासः

यश्चोदयेत्, तं प्रत्याह—वक्ष्यमाणवाक्यापेक्षयेत्यादि। हेतावियं तृतीया। वक्ष्यमाणानां वाक्यानां याऽपेक्षा तया हेतुभूतया पदस्याधिकृतस्य षष्ठ्यर्थव्यवस्था द्रष्टव्या। व्यवस्था = नियम इत्यर्थः। वक्ष्यमाणानि हि वाक्यानि कानिचित् 'संयोगान्तस्य लोपः' इत्येवमादीनि पदस्येति स्थानषष्ठीमपेक्षन्ते। कानिचिद् 'उदात्तस्वरितयोर्यणः' इत्येवमादीन्यवयवषष्ठीमिति। अत एव परापेक्षया षष्ठ्यर्थे नियमो भवति। अधिकारा हि परार्था भवन्ति। एवञ्चैषां परार्थता भवति यदि ते परापेक्षानुरोधेनार्थमात्मसात् कुर्वन्ति। क्वचिदित्यादिना तामेव षष्ठ्यर्थव्यवस्थां दर्शयति। किं पुनः कारणम् 'षष्ठी

द्रष्टव्या—क्वचित् स्थानषष्ठी, क्वचिदवयवषष्ठी ।।

पदात् ।। १७ ।।

पदादित्ययमधिकारः प्राक् 'कुत्सने च सुप्यगोत्रादौ' इत्येतस्माद् । यदित ऊर्ध्वमनुक्रमिष्यामः पदादित्येवं तद्वेदितव्यम् । वक्ष्यति—"'आमन्त्रितस्य' । आमन्त्रितस्य पदात्परस्यानुदात्तादेशो भवतीति । पचति देवदत्त । पदादिति किम् ? देवदत्त पचसि" ।।

अनुदात्तं सर्वमपादादौ ।। १८ ।।

पदमञ्जरी

क्वचिदिति । यद्येषा स्थानषष्ठ्येव स्यात् 'नलोपः प्रातिपदिकान्तस्य' इत्यत्रान्तग्रहणमनर्थकं स्यात् । तद्धि पदान्तस्य यथा स्यात्, पदावयवस्य मा भूदित्येवमर्थम् । स्थानषष्ठ्यां तु 'अलोन्त्यस्य' इत्यस्य सिद्धत्वादन्तग्रहणमनर्थकं स्यात् । तस्मादन्तग्रहणात् क्वचिद्विशेषणषष्ठ्यपि विज्ञायते ।।

पदात् ।। प्राक् कुत्सने च सुप्यगोत्रादावित्येतस्मादिति । यदि त्वत्र पदादित्येतदनुवर्तेत, यत्पचति पूतीत्यत्रैव तिङन्तस्य निघातः स्यात्, न तु पचति पूतीत्यत्र ।।

अनुदात्तं सर्वमपादादौ ।। यत्ते नियानमित्यादि । अत्र मृत्यो इत्यस्य पादादौ

न्यासः

स्थानेयोगा' इत्येष नियमोऽत्र न प्रवर्त्तते ? एवं मन्यते—सम्बन्ध्यन्तरापेक्षया नियमोऽयम् । योगो हि सम्बन्धः, स चानेकसम्बन्ध्याधारः । न चेहाधिकारसूत्रे सम्बन्ध्यन्तरं विद्यते, अतो नास्त्येव तस्येहोपस्थानमिति ।।

पदात् ।। प्राक् कुत्सने च सुप्यगोत्रादावित्यादि । कुत एतत् ? अत्र केचिदाहुः—'सुपीति येयं सप्तमी तया पदादित्यस्याः पञ्चम्या निमित्तभावस्य बाधितत्वान्नोत्सहते प्रवर्त्तितुम्, अतो बाध्यते पञ्चम्या निमित्तभावः' इति, एतच्चायुक्तम्; न हि सप्तमीपञ्चम्योर्निमित्तत्वे सत्याश्रीयमाणे कश्चिद्विरोधः । तत्रैवमभिसम्बन्धः स्यात्—पदात् परं यत् तिङन्तं कुत्सनवाचिनि सुबन्ते परतस्तस्मिन्निहन्यत इति, ततश्चेहैव स्याद्–देवदत्तः पचति पूतीति, इह तु न स्यात्—पचति पूतीति । किञ्च 'चनचिदिवगोत्रादितद्धिताम्रेडितेष्वगतेः' इत्यत्रापि पदादित्यस्यानुवृत्तिर्न स्यात् । सप्तम्या 'पदात्' इत्यस्याः पञ्चम्या बाधितत्वात्, ततश्च निघातार्थमेव सूत्रं स्यात् । चनादिप्रयोगे सति विज्ञायेत–तस्मादिति । अतोऽधिकाराणां प्रवृत्तिनिवृत्ती भवत इति समाधेयम् । अथ वा–पदादित्येतत् प्रतिषेधेन सम्बद्धम् । अतः 'कुत्सने' इत्यत्र प्रतिषेधे निवृत्ते 'पदात्' इत्येतदपि निवर्त्तते ।।

अनुदात्तं सर्वमपादादौ ।। यत् ते नियानमित्यादि अत्र मृत्यो–इत्येतदामन्त्रितं पदं

'अनुदात्तम्' इति च, 'सर्वम्' इति च, 'अपादादौ' इति च— एतत्त्रयमधिकृतं वेदितव्यमापादपरिसमाप्तेः। इत उत्तरं यद्वक्ष्यामः 'अनुदात्तं सर्वमपादादौ' इत्येवं तद्वेदितव्यम्। वक्ष्यति—"'आमन्त्रितस्य च' इति। पचसि देवदत्त। अपादादाविति किम्? यत्ते नियानं रजसं मृत्यो अनवधर्ष्यम्। 'बहुवचनस्य वस्नसौ'। ग्रामो वः स्वम्। जनपदो नः स्वम्"।

अपादादाविति किम्?

रुद्रो विश्वेश्वरो देवो युष्माकं कुलदेवता।
स एव नाथो भगवानस्माकं शत्रुमर्दनः॥

पादग्रहणेनात्र ऋक्पादः, श्लोकपादश्च गृह्यते।

पदमञ्जरी

निघाताभावः, यदङ्गदाशुषे त्वमित्येकः पादः, अग्ने इत्यपरः, अग्ने भद्रं करिष्यतीत्यादीनि चोदाहरणानि।

रुद्रो विश्वेश्वर इत्यादि। अत्र युष्माकम्, अस्माकमित्यनयोरादेशाभावः।

ऋक्पादः श्लोकपादश्च गृह्यते इति। विशेषानुपादानात्। अथ सर्वग्रहणं किमर्थम्, यावता 'अनुदात्त पदमेकवर्जम्' इति वचनादेकस्मिन्पदे एक एवोदात्तः स्वरितो वा सम्भवति। ये तु द्युदात्ताः—'उभे वनस्पत्यादिषु युगपत्' इति, न येषामत्र प्रकरणे क्वचिदनुदात्तत्वं विधीयते। यदा तु तेषामामन्त्रितत्वम्, तदा द्युदात्तत्वमेव। इदं तर्हि प्रयोजनम्—अनादेरप्युदात्तस्यानुदात्तत्वं यथा स्यात्,

न्यासः

भवति रजसमित्येतस्मात् पदात् परम्। किन्तु मृत्यो अनवधृष्यमित्यस्य पादस्यादौ वर्त्तत इति न भवति निघातादेशः। असिमन्नसति 'आमन्त्रितस्य च' इत्यामन्त्रितस्य षाष्ठिकमेवाद्युदात्तत्वं भवति।

रुद्रो विश्वेत्यादि। अत्र देवः—इत्यस्मात् पदात् परं युष्माकमित्येतत् पदं भवति, किन्तु युष्माकं कुलदेवतेत्यस्य पादस्यादौ वर्तत इति न भवति वसादेशः। अनन्तरेऽपि प्रत्युदाहरणेऽस्माकं शत्रुमर्दन इत्यस्य पादस्यादौ वर्ततेऽस्माकमित्येतत् पदम्। तेन भगवानित्यस्मात् पदात् परस्यापि तस्य नसादेशो न भवति।

पादग्रहणेनात्र ऋक्पादः श्लोकपादश्च गृह्यत इति। विशेषानुपादानात्।

अथ सर्वग्रहणं किमर्थम्, यावता 'अनुदात्तं पदमेकवर्जम्' इति पदेषु स्वरित उदात्तो वैक एव भवति तस्य चानुदात्त आदिष्टे सर्वमेवानुदात्तं पदं जायते? इत्याह—**सर्वग्रहणमत्यादि**। अनूद्यमानमित्यादिना सर्वग्रहणस्य प्रयोजनमाचष्टे। तद् द्विविधं पदम्—

१. अत्र प्रस्तावना द्रष्टव्या।

सर्वग्रहणं सर्वमनूद्यमानं विधीयमानं चानुदात्तं यथा स्यादिति ।

पदमञ्जरी

अन्यथा पदादित्यधिकाराद् 'आदेः परस्य' इत्यादेरेव स्यात्, ततश्च 'तिङ्ङतिङः' इति इहैव स्यात्—देवदत्तः पचतीति, अत्र हि शप्तिपावनुदात्तौ, धातोः स्वरः; इह तु न स्यात्—देवदत्तः करोतीति, विकरणस्वरेण मध्योदात्तमेतत् पदम्। सर्वग्रहणे तु सति पदस्य सर्वोऽवयवोऽनुदात्तो भवतीत्यर्थः संपद्यते, लुटि प्रतिषेधात्सिद्धम्, यदयं 'न लुट्' इति प्रतिषेधं शास्ति, तज्ज्ञापयति—'नात्रादेः परस्येत्येतद्व्याप्रियते' इति। न हि लुडन्तं किञ्चिदाद्युदात्तमस्ति। एवमपि ज्ञापकेनापवादे आदिविधावपनीते अलोऽन्त्यस्यैव स्याद्—उभौ कुरुत इत्यादौ ? अत्र लसार्वधातुकस्य प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तत्वं विकरणस्य तु निघातः, न तु विकरणस्वरः सतिशिष्टोऽपि सार्वधातुकस्वरं बाधते, तासेः लसार्वधातुकानुदात्तत्वविधानेन ज्ञापनात्। एवं तर्हि लृटि प्रतिषेधात्सिद्धम्, यदयं 'गत्यर्थलोटा लृण्न चेत्' इति लृडन्तस्य प्रतिषेधं शास्ति, तज्ज्ञापयति—नात्र 'अलोऽन्त्यस्य' इत्येतद्व्याप्रियत इति, न हि लृडन्तं किञ्चिदन्तोदात्तमस्ति, अदुपदेशात्परं लसार्वधातुकं निहन्यते ? नैतदस्ति ज्ञापकमिडर्थमेतत् स्यात् भोक्ष्य इति। एतद्धषेकादेशस्वरेणान्तोदात्तम्।

एवं तर्ह्युक्तमेतत्—पदस्येति क्वचिद्विशेषणषष्ठ्यपि भवति न स्थानषष्ठ्येवेति, ततः किम्? अनुदात्तविधौ विशेषणषष्ठ्याश्रयिष्यते, तत्सामानाधिकरण्यात्तिङिति षष्ठ्यर्थे प्रथमा, तिङन्तस्य पदस्यावयवोऽजनुदात्तो भवतीत्यर्थः, तत्र स्थानषष्ठ्यभावाद् 'अलोऽन्त्यस्य' इति न प्रवर्तते, तस्मान्नार्थः सर्वग्रहणेन ? इत्यत आह—*सर्वग्रहणमित्यादि*। असति सर्वग्रहणे यत्र विधेयान्तरं नास्त्यामन्त्रितस्येत्यादौ, तत्रैवानुदात्तत्वं विधीयेत। तत्र ह्येतद्विधानार्थमामन्त्रिताद्यनूद्यते, विधेयान्तरसद्भावे तु न तस्यानुदात्तत्वं विधीयेत; वाक्यभेदप्रसङ्गात्। तथा हि—

न्यासः

अनूद्यमानम्, विधीयमानञ्च। तत्र यत् सिद्धमेव कार्यान्तरार्थं संकीर्त्यते तदनूद्यमानम् पदम्, यस्त्वपूर्वमेव विधीयते तद्विधीयमानम्; तदुभयमप्यनुदात्तं यथा स्यादित्येवमर्थं सर्वग्रहणम्। तेन किं सिद्धं भवति ? इत्याह—तेनेत्यादि। युष्मदस्मदादेशा हि विधीयमानत्वादसिद्धसत्ताकाः। सिद्धस्य हि वस्तुनो धर्मान्तरं शक्यते कर्त्तुम्, यथा—निष्पन्नरूपस्य वाससो रागः, नानिष्पन्नस्य; तथा तस्यैवानुपजातावस्थस्य। तत्रासति सर्वग्रहणे यदेव सिद्धसत्ताकं पदमनूद्यमानमामन्त्रितादि, तस्यैवानुदात्तत्वं विधीयते, न तु युष्मदस्मदादेशानाम्। सर्वग्रहणे तु सति तेषामपि विधीयते। अथ क्रियमाणेऽपि सर्वग्रहणे कथं युष्मदस्मदादेशानामप्यनुदात्तत्वं शक्यं विधातुम् ? न हि तेन तेषां विधानकाले

तेन युष्मदस्मदादेशानामपि वाक्यभेदेनानुदात्तत्वं विधीयते ।

युष्मदस्मदादेशाश्च सर्वस्य सुबन्तस्य पदस्य यथा स्युः—यत्रापि स्वादिपदं पदसंज्ञं भवति । ग्रामो वां दीयते । जनपदो नौ दीयते ॥

पदमञ्जरी

सिद्धस्य वस्तुनो धर्मान्तरं शक्यते विधातुं नासिद्धस्य, न ह्यसति कुड्ये चित्रकर्म; ततश्च वांनावादय एकेन वाक्येन विधेयाः, अपरेण च तेषामनुदात्तत्वमिति वाक्यभेदः । विशिष्टविधानेऽप्यनेकार्थविधानाद्विधिगौरवलक्षणो वाक्यभेदः स्यादेव । 'सम्भवत्येकवाक्यत्वे वाक्यभेदश्च नेष्यते ।' सति तु सर्वग्रहणे तत्सामर्थ्याद्वाक्यभेदः सह्यते ? इत्याह—*तेनेति* ।

प्रयोजनान्तरमाह—*युष्मदस्मदादेशाश्च सर्वस्य सुबन्तस्य यथा स्युरिति* । अन्यथा केवलयोर्युष्मदस्मदोरेव स्युः, षष्ठ्येकवचने ङसोऽशि 'ङसिङसोश्च' इति पूर्वैकादेशे यद्यपि दोषाभावः; तथापि वचनान्तरे दोषप्रसङ्गः । सर्वग्रहणे तु सति युष्मदस्मदर्थां तदवयवकं पदं लक्ष्यत इति सर्वस्य पदस्य वांनावादयो भवन्तीति । ननु च पदस्येति वर्तते, विभक्त्यन्तं च पदम्, तत्रान्तरेणापि सर्वग्रहणं विभक्त्यन्तस्य भविष्यति ? इत्यत आह—*यत्रापीति* । भवेदेवं यत्र

न्यासः

यदसिद्धत्वं तदपनीतम् ? इत्यत आह—वाक्यभेदेनेत्यादि । सर्वग्रहणसामर्थ्यादत्र वाक्यभेद उक्तो भवति, न ह्यन्यथा सर्वग्रहणस्यानुदात्तत्वं शक्यं विज्ञातुम् । तत्रैकेन वाक्येनादेशा विधीयन्ते द्वितीयेन च तेषामनुदात्तत्वम् । कथं तर्हि विधीयमानमित्युक्तम्, यावता विहितानामेव युष्मदस्मदादेशानां वाक्यान्तरेणानुदात्तत्वं विधीयते ? यदिह प्रकरणे विधीयमानं तद्विहितं सदुत्तरकालमनुदात्तं यथा स्यात्—इत्ययं तत्राभिप्रायो वेदितव्यः । यद्यसिद्धस्य धर्मान्तरमशक्यं विधातुम्, तत्कथम् 'लुङ्लङ्लृङ्क्ष्वडुदात्तः' इत्यत्र विधीयमानस्याट उदात्तत्वं विधीयते ? तत्रापि वचनप्रामाण्याद् वाक्यभेदः कृतो भवेत्—तत्रैकेन वाक्येनाड् विधीयते, अपरेण तु विहितस्योदात्तत्वम् ; इह त्वसति सर्वग्रहणे वाक्यभेदो न लभ्यत इत्यनुदात्तत्वमेव न स्यात्, अनुदात्तवचनस्यामन्त्रितादिषु चरितार्थत्वात् ।

युष्मदस्मदादेशाश्चेति । चशब्दः प्रयोजनान्तरसमुच्चये । इदञ्चान्यत् सर्वग्रहणस्य प्रयोजनम्—युष्मदस्मदोर्वान्नावादय आदेशाः सर्वस्य सुबन्तस्य पदस्य यथा स्युरिति; अन्यथा ह्यसति सर्वग्रहणे 'युष्मदस्मदोः' इति षष्ठीनिर्देशाद् विभक्तिं विहाय तयोः केवलयोरेव स्युः । ननु च 'पदस्य' इति वर्तते, विभक्त्यन्तं हि पदम्, तत्रान्तरेणापि सर्वग्रहणं सर्वस्य सविभक्तिकस्यैव पदस्य भविष्यति ? इत्यत आह—यत्रापीत्यादि । स्वादौ पदं स्वादिपदम्, 'सप्तमी' इति योगाविभागात् समासः; तत् पुनर्यस्य 'स्वादिष्वसर्व-

आमन्त्रितस्य च ॥ १९ ॥

आमन्त्रितस्य पदस्य पदात्परस्यापादादौ वर्त्तमानस्य सर्वस्यानुदात्तो भवति । पचसि देवदत्त । पचसि यज्ञदत्त । आमन्त्रिताद्युदात्तत्वे प्राप्ते वचनम् ।

समानवाक्ये निघातयुष्मदस्मदादेशा वक्तव्याः * । इह मा भूवन्—अयं दण्डो हरानेन, ओदनं पच तव भविष्यति, ओदनं पच

पदमञ्जरी

विभक्त्यन्तं पदम्, यत्र तु विभक्तौ पदं तत्र युष्मदस्मदोरेव प्रसङ्ग इत्यर्थः । *ग्रामो वां दीयत इति* । चतुर्थीद्विवचने, 'स्वादिषु' इति पूर्वं पदं भवति ॥

आमन्त्रितस्य च ॥ *सर्वमनुदात्तं भवतीति* । आमन्त्रितसम्बन्धिनः सर्वेऽचोऽनुदात्ता भवन्तीत्यर्थः । एतच्चानुवृत्तस्य सर्वशब्दस्यान्वयमात्रं प्रदर्शितम्, न त्वत्रास्योपयोगः कश्चित् ।

समानवाक्य इत्यादि । अर्थैकत्वादिकं लौकिकं वाक्यलक्षणम्, इह तु पारिभाषिकं वाक्यम् । आख्यातं साव्ययकारकविशेषणं वाक्यमिति, आख्यातमित्येकत्वं विवक्षितम्, निमित्तनिमित्तिनोः समान एकस्मिन्वाक्य आधारभूते सति

न्यासः

नामस्थाने' इति पदसंज्ञा विहिता । असति सर्वग्रहणे यत्र विभक्त्यन्तं पदं तत्रैव सविभक्तिकस्य पदस्य स्युः । यत्र विभक्तौ परतः पूर्वं पदं तत्र न स्युः, इष्यन्ते च तत्रापि सर्वस्य । तस्माद् यत्रापि स्वादिपदं चतुर्थीद्विवचनादौ तत्रापि सर्वस्य सुबन्तस्य यथा स्युः इत्येवमर्थं 'सर्वम्' इत्युच्यते । ननु चामन्त्रितस्य पदात् परस्यानुदात्तत्वं वक्ष्यति । तत्र नाप्राप्ते आमन्त्रिताद्युदात्तत्व इदमनुदात्तत्वमारभ्यत इति तस्यापवादः, ततश्च तेन तस्मिन् बाधिते प्रकृतिस्वरत्वमामन्त्रितस्यापद्येत; सर्वग्रहणात् तु सर्वस्वरप्राप्तिरामन्त्रितानुदात्तत्वेन बाध्यते, तस्मात् सर्वस्वरप्राप्तिबाधनार्थमपि सर्वग्रहणं कस्मान्न भवति ? नार्हत्येवं भवितुम्; अनुदात्तशब्दो ह्ययमामन्त्रितसमानाधिकरणः सर्वस्वरप्राप्तिं बाधिष्यते । न ह्याद्युदात्तत्वे प्रतिषिद्धे प्रकृतिस्वरे क्रियमाणेऽनुदात्तशब्देनामन्त्रितमुच्यते । तस्मात् पूर्वोक्तमेव सर्वग्रहणस्य प्रयोजनम् ॥

आमन्त्रितस्य च ॥ आमन्त्रिताद्युदात्तत्वे प्राप्त इदमुच्यते । इह पदाधिकारमात्रं प्रकृत्य निघातयुष्मदादेशा विधीयमाना यत्रापि नेष्यन्ते, तत्रापि प्रसजन्ति । यत्रापि क्वचिदिष्यन्ते, तत्रापि क्वचिन्न प्राप्नुवन्ति, अत एतद्दोषपरिजिहीर्षया—समानवाक्य इत्यादि । यस्मात् पदात् परस्यामन्त्रितादेर्निघातादि कार्यं विधीयते, तयोः समान एकस्मिन् वाक्य आधारभूते सति निघातादयो विधीयन्त इति वक्तव्यम् । किमर्थम् ?

मम भविष्यति ।

इह च यथा स्यात्--इह देवदत्त माता ते कथयति । नद्या-स्तिष्ठति कूले । शालीनां ते ओदनं दास्यामि इति ।

पदमञ्जरी

निघातादयो भवन्तीति वक्तव्यम्, किमर्थमित्याह--*इहेति* । 'भवतीह विष्णुमित्रः[1], देवदत्तागच्छ' इति वाक्यद्वयमेतत्; तिङन्तद्वययोगात् । तत्र देवदत्तेत्यस्याम-न्त्रितस्य निघातो न भवति । ननु च पदविधिरयम्, ततश्चासामर्थ्यादेवात्र न भविष्यति, अस्त्यत्र सामर्थ्यं विष्णुमित्रमन्विष्यान्यत्र गच्छन्तं देवदत्तं प्रतीद-मुच्यते, ततश्च विष्णुमित्रस्येह भवनं देवदत्तागमनस्य निमित्तत्वेनोच्यत इत्यस्ति व्यपेक्षा । क्वचिदेतदुदाहरणं न पठ्यते । *अयं दण्ड इति* । अस्तीति गम्य-मानत्वादेतावदेकं वाक्यम् । अत्राप्यनेनेति सर्वनाम्ना परामृष्टस्य दण्डस्य करणत्वादस्ति सामर्थ्यमिति तिङन्तस्य निघातप्रसङ्गः । *ओदनं पचेति* । त्वत्कर्तृकत्वेन त्वत्स्वामिको मत्स्वामिकश्चौदनो भविष्यतीत्येवं पाकस्य युष्म-

न्यासः

इत्याह--इहेत्यादि । अयं दण्ड इति । अत्रास्तीत्येतदपेक्ष्यते । अप्रयुज्यमानमपि गम्यत इति तथोक्तम् । 'यत्रान्यत् क्रियापदं नास्ति तत्रास्तिर्भवन्तीपरः प्रयुज्यत इत्यप्रयुज्य-मानोऽपि गम्यते' इति तदेवमस्तीत्यनेन गम्यमानेन सहितमयं दण्ड इत्येकं वाक्यम्, हरानेनेत्यपरम् । तत्र यद्येकवाक्ये निघातादयो नोच्येरन्, ततो दण्डशब्दादतिङन्तात् परस्य हरेत्यस्य तिङन्तस्य निघातः प्रसज्येत । ननु पदविधिरयम्, स च सामर्थ्ये सति भवति, न चेह तदस्ति, अतोऽसामर्थ्यान्निघातो न भविष्यतीति चेदिहापि तर्हि न स्यात्--इह देवदत्त माता ते कथयति, नद्यास्तिष्ठति कूले, शालीनां त ओदनं दास्यामीति । न ह्यत्रेहेत्यनेन देवदत्तेत्यामन्त्रितस्यास्ति सामर्थ्यम्; अपि च विद्यत एवायं दण्डो हराने-नेत्यत्र सामर्थ्यम्, तथा ह्यनेनेति सर्वनाम्ना यत् करणेन प्रत्यवमृश्यते तद्धरेत्येतदपेक्षते । तच्च प्रत्यासत्तेर्दण्ड एवेत्यस्ति दण्डस्य हरेत्येतस्य च व्यपेक्षालक्षणं सामर्थ्यम् । ओदनं पच तव भविष्यतीति । ओदनं पचेत्येकं वाक्यम्, तव भविष्यतीत्यपरम् । ओदनं पच मम भविष्यतीति । अत्राप्योदनं पचेत्येकं वाक्यम्, मम भविष्यतीत्यपरम् । तत्र यद्येक-वाक्ये युष्मदस्मदादेशा नोच्येरन्, ततः पचेत्येतस्मात् पदात् परयोर्युष्मदस्मदोस्तु 'तेम-यावेकवचनस्य' इति तेमयावादेशौ स्याताम्, अस्ति ह्यत्रापि सामर्थ्यम् । तथा हि--युष्मच्छब्दवाच्योऽस्मच्छब्दवाच्यश्च योऽर्थस्तत्साधनेन पाकेन तत्स्वामिकौदनो भविष्य-तीत्येवम्भूता पाकस्य युष्मदस्मदोश्च व्यपेक्षा विद्यते । अतः समानवाक्यग्रहणे तु सति न किञ्चिदनिष्टमापद्यते ।

---

१. इदं क्वचित्कमुदाहरणम् पदमञ्जरीमते 'अयं दण्डः' इत्यतः पूर्वम् ।

आमन्त्रितान्तं तिङन्तं युष्मदस्मदादेशाश्च यस्मात्पराणि न तेषां सामर्थ्यमिति तदाश्रया निघातयुष्मदस्मदादेशा न स्युः; 'समर्थः पदविधिः' इति वचनात् ॥

पदमञ्जरी

दस्मदर्थस्य च व्यपेक्षाऽस्तीत्यादेशप्रसङ्गः, एवमतिप्रसङ्गपरिहारः प्रयोजनमित्युक्तम् । इदानीमव्याप्तिपरिहारोऽपि प्रयोजनमित्याह—*इह चेति* ।

किं पुनः कारणमेषूदाहरणेषु निघातादयो न स्युरित्यत आह—*आमन्त्रितान्तमित्यादि* । इह स्थिता मातेत्यन्वयः, न त्विह देवदत्तेति; नद्याः कूलमित्यन्वयः, न नद्यास्तिष्ठतीति; शालीनामोदनमित्यन्वयः, न शालीनां ते इति, ततश्चासामर्थ्यान्न स्युरित्यर्थः ॥

न्यासः

इह चेत्यादि । चशब्दः समुच्चये । इदञ्चापरमस्या इष्टेः प्रयोजनमिति दर्शयति । इह देवदत्त माता ते कथयतीति एकं वाक्यम्, नद्यास्तिष्ठति कूल इति द्वितीयम् । शालीनां त ओदनं दास्यामीति तृतीयम् । तत्र प्रथमे वाक्ये—इहेत्यस्मात् पदात् परस्य देवदत्तस्यामन्त्रितस्यानेन निघातो यथा स्याद्, द्वितीये—नद्या इत्यस्मात्परस्य तिष्ठतीत्यस्य 'तिङ्ङतिङः' इति स एव यथा स्यात् । तृतीयेऽपि—शालीनामित्यस्मात् परस्य युष्मच्छब्दस्य 'तेमयावेकवचनस्य' इति त इत्येवमादेशो यथा स्यादित्येवमर्थं समानवाक्ये निघातादयो वेदितव्याः । अस्मच्छब्दादेशोदाहरणमिह नोपन्यस्तम्; युष्मच्छब्दादेशोदाहरणेनैवावगम्यमानत्वात् । तत् पुनः शालीनामोदनं मे देहीत्येवञ्जातीयकं तत्र द्रष्टव्यम् । किं पुनः स्याद् यदि समानवाक्ये निघातयुष्मदस्मदादेशा नोच्येरन् ? इत्यत आह—आमन्त्रितान्तमित्यादि । प्रथमे तावद् वाक्ये—इहेत्येतदधिकरणप्रधानम्, अधिकरणञ्चाधेयापेक्षम्, तच्चाधेयं माता, न तु देवदत्तः । इह ते स्थिता माता कथयतीत्यर्थः । तस्मादिहशब्देन नास्ति देवदत्तेत्यस्यामन्त्रितस्य सामर्थ्यम् । द्वितीये तु—नद्या इत्येतस्मात् परं तिष्ठतीत्येतत् तिङन्तम् । न च तस्या नद्या इत्यनेन सामर्थ्यम् ; किं तर्हि ? कूल इत्यस्य । तृतीयेऽपि—शालीनामित्यस्मात् पदाद् युष्मच्छब्दः परः, न तु शालीनामित्यनेन तस्य सामर्थ्यमस्ति, किं तर्हि ? ओदनस्येति । ततः सामर्थ्याभावात् तदाश्रया निघातादयो न स्युः ।

तदाश्रया इति । इहेत्येतत् पदम् 'नद्याः' इत्येतच्छालीनामित्येतच्चाश्रयो निमित्तं येषां ते तथोक्ताः । अथ वा—तत् सामर्थ्यमाश्रयो येषां ते तथोक्ताः । असत्यां ह्यस्यामिष्टौ पदादधिकारात् पदविधिर्निघातादि कार्यं भवति, स च सामर्थ्यनिबन्धनः । तच्च सामर्थ्यमिह नास्तीति कुतो निघातादेः प्रसङ्गः ! तस्मादसामर्थ्येऽपि यथा स्यादित्येवमर्थं समानवाक्ये निघातादि कार्यं वक्तव्यम् ॥

युष्मदस्मदोः षष्ठीचतुर्थीद्वितीयास्थयोर्वान्नावौ ॥ २० ॥

युष्मद् अस्मद्-इत्येतयोः षष्ठीचतुर्थीद्वितीयास्थयोर्यथासंख्यं वाम्, नौ-इत्येतावादेशौ भवतस्तौ चानुदात्तौ। 'पदस्य पदादनुदात्तं सर्वमपदादौ' इति सर्वमिह सम्बध्यते। ग्रामो वां स्वम्। जनपदो नौ स्वम्। ग्रामो वां दीयते। जनपदो नौ दीयते। ग्रामो वां पश्यति। जनपदो नौ पश्यति।

एकवचनबहुवचनान्तयोरादेशान्तरविधानाद् द्विवचनान्तयोरेतावादेशौ विज्ञायेते।

षष्ठीचतुर्थीद्वितीयास्थयोरिति किम्? ग्रामे युवाभ्यां कृतम्।

स्थग्रहणं श्रूयमाणविभक्त्यर्थम्। इह मा भूत्—इति युष्मत्पुत्र इति ॥

पदमञ्जरी

युष्मदस्मदोः षष्ठीचतुर्थीद्वितीयास्थयोर्वान्नावौ ॥ *द्विवचनान्तयोरेवेति*। तेन वचनान्तरेणोदाहृतमिति भावः।

स्थग्रहणमनर्थकम्, षष्ठ्यादिष्वादेशविधानादेव तात्स्थ्यसिद्धेः? इत्यत आह—*स्थग्रहणमिति*। श्रूयमाणविभक्तिकयोरेवादेशा यथा स्युः, लुप्तविभक्तिकयोर्मा भूवन्नित्यर्थः। श्रूयमाणायां हि विभक्तौ तत्स्थत्वं भवति, न पुनर्लुप्तायाम्। प्रत्ययलक्षणेनापि कार्यं शास्त्रं वाऽतिदिश्यते, न तात्स्थ्यम्। यदि वा तिष्ठतिरयमविहानावपि दृष्टः, यथा—समये तिष्ठ सुग्रीवेति, समयं मा विहासी-

न्यासः

युष्मदस्मदोः षष्ठीचतुर्थीद्वितीयास्थयोर्वान्नावौ ॥ षष्ठीचतुर्थीद्वितीयास्थयोरिति। षष्ठ्यादिषु यौ तिष्ठतस्तौ तथोक्तौ। 'सुपि स्थः' इति कः।

किं पुनः कारणं द्विवचनान्तयोरेवोदाहरणमुपन्यस्तम्? इत्याह—एकवचनान्तबहुवचनान्तयोरित्यादि।

अथ स्थग्रहणं किमर्थम्, न 'युष्मदस्मदोः षष्ठीचतुर्थीद्वितीयासु' इत्येवोच्येत, षष्ठ्यादिषु विधीयमानेष्ववश्यं युष्मदस्मदोस्तात्स्थ्यं भविष्यति? इत्यत आह—स्थग्रहणमित्यादि। श्रूयमाणा विभक्तिरर्थः प्रयोजनं निमित्तं यस्य तत् तथोक्तं भवति—श्रूयमाणा षष्ठ्यादिका विभक्तिरादेशस्य निमित्तं कथं नाम लभ्येतेत्येवमर्थं स्थग्रहणम् इति? तेन विभक्तिर्यत्र न श्रूयते तत्र न भवतीति—अयं युष्मत्पुत्रोऽयमस्मत्पुत्र इति। असति तु स्थग्रहणे लुप्तायामपि विभक्तौ प्रत्ययलक्षणेन स्यातामेवादेशौ। अश्रूयमाणत्वं

बहुवचनस्य वस्नसौ ॥ २१ ॥

बहुवचनान्तयोर्युष्मदस्मदोः षष्ठीचतुर्थीद्वितीयास्थयोर्यथासंख्यं वस्, नस्—इत्येतावादेशौ भवतः। ग्रामो वः स्वम्। जनपदो नः स्वम्। ग्रामो वो दीयते। जनपदो नो दीयते। ग्रामो वः पश्यति। जनपदो नः पश्यति ॥

तेमयावेकवचनस्य ॥ २२ ॥

युष्मदस्मदोरेकवचनान्तयोः षष्ठीचतुर्थीस्थयोर्यथासंख्यं ते, मे—इत्येतावादेशौ भवतः। ग्रामस्ते स्वम्। ग्रामो मे स्वम्। ग्रामस्ते दीयते। ग्रामो मे दीयते।

द्वितीयान्तस्यादेशान्तरविधानसामर्थ्यात्षष्ठीचतुर्थ्योरेवायं योगः ॥

त्वामौ द्वितीयायाः ॥ २३ ॥

'एकवचनस्य' इति वर्तते। द्वितीयाया यदेकवचनं तदन्तयोर्युष्मदस्मदोर्यथासंख्यं त्वा, मा—इत्येतावादेशौ भवतः। ग्रामस्त्वा पश्यति। ग्रामो मा पश्यति ॥

पदमञ्जरी

रित्यर्थः। तेनायमर्थः—षष्ठीचतुर्थीद्वितीया अजहतोर्युष्मदस्मदोरादेशा भवन्तीति। *इति युष्मत्पुत्र इति*। इतिशब्दात्पदात्परयोः षष्ठ्यन्तयोर्युष्मदस्मदोः प्रत्ययलक्षणेन वान्नावौ न भवतः ॥

न्यासः

पुनरत्र विभक्तेः षष्ठीसमासे कृते 'सुपो धातुप्रातिपदिकयोः' इति लुप्तत्वात्। कथम्? पुनः स्थग्रहणे श्रूयमाणायामेव तस्यां तात्स्थ्यस्य सम्भवात्। अथ वा—तिष्ठतिरयमपरिहाणार्थे वर्त्तते, यथा—'समये तिष्ठ सुग्रीव'[1] इति। समयं न परिजहिहीत्यर्थः। तेनैवं विज्ञायते—षष्ठीचतुर्थीद्वितीयामपरिजहतोर्युष्मदस्मदोरादेशाविति। एवं च विज्ञायमाने श्रूयमाणैव विभक्तिरादेशस्य निमित्तत्वेनोपात्ता भवतीति ॥

बहुवचनस्य वस्नसौ ॥ तेमयावेकवचनस्य ॥ किं पुनः कारणं षष्ठीचतुर्थ्यन्तयोरेवोदाहरणमुपन्यस्तम्, न द्वितीयान्तयोः? इत्याह—द्वितीयान्तस्येत्यादि ॥

---

1. न च संकुचितः पन्थाः येन वाली हतो गतः।
समये तिष्ठ सुग्रीव मा वालिपथमन्वगाः॥
वाल्मीकिरामायणे किष्किन्धाकाण्डे ३० स० ८१ श्लोकः।

न चवाहाहैवयुक्ते ॥ २४ ॥

च, वा, ह, अह, एव—एभिर्युक्ते युष्मदस्मदोर्वान्नावादयो न भवन्ति। पूर्वेण प्रकरणेन प्राप्ताः प्रतिषिद्धयन्ते। ग्रामस्तव च स्वम्, ग्रामो मम च स्वम्, युवयोश्च स्वम्, आवयोश्च स्वम्; युष्माकं च स्वम्, अस्माकं च स्वम्। ग्रामस्तुभ्यं च दीयते, ग्रामो मह्यं च दीयते; युवाभ्यां च दीयते, आवाभ्यां च दीयते; युष्मभ्यं च दीयते, अस्मभ्यं च दीयते। ग्रामस्त्वां च पश्यति, ग्रामो मां च पश्यति; युवां च पश्यति, आवां च पश्यति; युष्मांश्च पश्यति, अस्मांश्च पश्येति।

वा—ग्रामस्तव वा स्वम्, ग्रामो मम वा स्वम्; युवयोर्वा स्वम्, आवयोर्वा स्वम्; युष्माकं वा स्वम्, अस्माकं वा स्वम्। ग्रामस्तुभ्यं वा दीयते, ग्रामो मह्यं वा दीयते; युवाभ्यां वा दीयते, आवाभ्यां वा दीयते; युष्मभ्यं वा दीयते, अस्मभ्यं वा दीयते। ग्रामस्त्वां वा पश्यति, ग्रामो मां वा पश्यति; युवां वा पश्यति, आवां वा पश्यति; युष्मान् वा पश्यति, अस्मान्वा पश्यति।

ह—ग्रामस्तव ह स्वम्, ग्रामो मम ह स्वम्; युवयोर्ह स्वम्, आवयोर्ह स्वम्; युष्माकं ह स्वम्, अस्माकं ह स्वम्। ग्रामस्तुभ्यं ह दीयते, ग्रामो मह्यं ह दीयते; युवाभ्यां ह दीयते, आवाभ्यां ह दीयते;

पदमञ्जरी

न चवाहाहैवयुक्ते ॥ चः समुच्चये, *वा* विकल्पे, ह *अहेत्यद्भुते*, ह खेदे च, एवोऽवधारणे। *एभिर्युक्त इति*। एभिर्योगे सतीत्यर्थः। यद्वा—एभिर्युक्ते युष्मदस्मदोरर्थ इत्यर्थः। युक्तग्रहणमनर्थकम्, तृतीयानिर्देशत एव सिद्धम्, यथा

न्यासः

त्वामौ द्वितीयायाः ॥ न चवाहाहैवयुक्ते ॥ एभिर्युक्त इति। 'नपुंसके भावे क्तः' एभिर्योग इत्यर्थः। अथ वा—'तयोरेव कृत्यक्तखलर्थाः' इति कर्मणि क्तः। एभिर्युक्ते सम्बद्धे। कस्मिन्? युष्मच्छब्देऽस्मच्छब्दे च। यद्यपि तौ द्विवचनान्तौ प्रकृतौ, तथापीह प्रत्येकमभिसम्बन्धादेकवचनं कृतम्। तव, ममेति। 'युष्मदस्मद्भ्यां ङसोऽश्', 'तवममौ ङसि'। युवयोरावयोरिति। 'युवावौ द्विवचने'। युष्माकमस्माकमिति। 'साम

युष्मभ्यं ह दीयते, अस्मभ्यं ह दीयते। ग्रामस्त्वां ह पश्यति, ग्रामो मां ह पश्यति; युवां ह पश्यति, आवां ह पश्यति; युष्मान्ह पश्यति, अस्मान्ह पश्यति।

अह—ग्रामस्तवाह स्वम्, ग्रामो ममाह स्वम्; युवयोरह स्वम्, आवयोरह स्वम्; युष्माकमह स्वम्, अस्माकमह स्वम्। ग्रामस्तुभ्यमह दीयते, ग्रामो मह्यमह दीयते; युवाभ्यामह दीयते, आवाभ्यामह दीयते; युष्मभ्यमह दीयते, अस्मभ्यमह दीयते। ग्रामस्त्वामह पश्यति, ग्रामो मामह पश्यति; युवामह पश्यति, आवामह पश्यति, युष्मानह पश्यति, अस्मानह पश्यति।

एव—ग्रामस्तवैव स्वम्, ग्रामो ममैव स्वम्; युवयोरेव स्वम्, आवयोरेव स्वम्; युष्माकमेव स्वम्, अस्माकमेव स्वम्। ग्रामस्तुभ्यमेव दीयते, ग्रामो मह्यमेव दीयते; युवाभ्यामेव दीयते, आवाभ्यामेव दीयते; युष्मभ्यमेव दीयते, अस्मभ्यमेव दीयते। ग्रामस्त्वामेव पश्यति, ग्रामो मामेव पश्यति; युवामेव पश्यति, आवामेव पश्यति; युष्मानेव पश्यति, अस्मानेव पश्यति।

युक्तग्रहणं साक्षाद्योगप्रतिपत्त्यर्थम्। युक्तयुक्ते प्रतिषेधो न भवति। ग्रामश्च ते स्वम्, नगरं च मे स्वम्॥

पदमञ्जरी

'तुल्यार्थैरतुलोपमाभ्याम्' इत्यत्र ? इत्यत आह—*युक्तग्रहणमिति*। यदा युष्मदस्मदर्थगतान्समुच्चयादींश्चादयो द्योतयन्ति, तदा तैस्तयोः साक्षाद्योगः; तत्रैवायं प्रतिषेधो यथा स्यात्, युक्तयुक्ते मा भूदित्येवमर्थं युक्तग्रहणमित्यर्थः। एतदेव युक्तग्रहणं लिङ्गम्—अत्र प्रकरणे युक्तयुक्तस्यापि ग्रहणमिति, तेनोत्तरः प्रतिषेधो युक्तयुक्तेषु भवति॥

न्यासः

आकवम्। तुभ्यं मह्यमिति। 'ङेप्रथमयोरम्' इत्यम्, 'तुभ्यमह्यौ ङयि'। युष्मभ्यमस्मभ्यमिति। 'भ्यसोभ्यम्'। त्वां मामिति। 'त्वमावेकवचने' इति त्वमादेशौ, 'द्वितीयायाञ्च' इत्यात्त्वम्। युष्मान्, अस्मानिति। 'शसो न', पूर्ववदात्त्वम्।

युक्तग्रहणं साक्षाद्योगप्रतिपत्त्यर्थमिति। साक्षादव्यवधानेन चादिभिर्योगः। तस्य प्रतिपत्तिर्यथा स्यादित्येवमर्थं युक्तग्रहणम्। कथं पुनर्युक्तग्रहणे साक्षाद्योगप्रतिपत्तिर्भवति ? एवं मन्यते—अपरिसमाप्तत्वादस्य वाक्यस्य तृतीयानिर्देश एव युक्तग्रहण-

पश्यार्थैश्चानालोचने ॥ २५ ॥

पश्यार्थाः=दर्शनार्थाः, दर्शनम्=ज्ञानम्, आलोचनम्=चक्षुर्विज्ञा-

पदमञ्जरी

पश्यार्थैश्चानालोचने ॥ दर्शनम् = पश्यः । अस्मादेव निपातनाद् भावे शप्रत्ययः, पाघ्रादिसूत्रेण पश्यादेशः, पश्योऽर्थो तेषां ते पश्यार्थाः, तदाह—*पश्यार्था दर्शनार्था इति* । यदि तु 'पाघ्राध्माधेट्दृशः शः' इति कर्त्तरि शप्रत्ययः स्यात्,

न्यासः

मध्याहरिष्यंति, यथा—'तुल्यार्थैरतुलोपमाभ्याम्' इत्यत्र । तस्माद् युक्तग्रहणं न कर्त्तव्यमेव ? तत् क्रियते साक्षाद्योगप्रतिपत्तिर्यथा स्यादिति । अन्यस्त्वाह—पदविधिरयम्, पदविधिश्च समर्थानामेव भवति, तत्र पदविधित्वादेव योगे लब्धे यद् युक्तग्रहणं क्रियते तत् साक्षाद्योगप्रतिपत्तिर्यथा स्यादिति ? एतच्चायुक्तम्; असामर्थ्येऽपि निघातादिकार्यं समानवाक्ये भवतीत्युक्तमेतत् । कदा पुनश्चादिभिः साक्षाद् युष्मदस्मदोर्योगः ? यदा तदर्थगतान् समुच्चयादीनर्थांस्ते द्योतयन्ति । इहैते चादयः समुच्चयादिना द्योत्येनार्थेनार्थवन्तः, तत्र यदा युष्मदस्मदनुगतानेव समुच्चयादीन् धर्मान् द्योतयन्ति, तदा चादिभिः साक्षाद् युष्मदस्मदोर्योगः । यदा तु ग्रामादिसम्बन्ध्यन्तरगता, तदा युक्तयोगः, न तु साक्षाद् योगः । तत्र युक्तयोगे प्रतिषेधो न भवति—ग्रामश्च ते स्वं नगरञ्च मे स्वमिति । तत्र ग्रामशब्दो नगरशब्दश्च चशब्देन युक्तः; तदर्थगतस्य समुच्चयस्य तेन द्योतनाद् । युष्मदस्मच्छब्दौ तु ग्रामनगराभ्यां युक्तौ; तयोस्ताभ्यां स्वस्वामिकत्वसम्बन्धस्यार्थस्येह सम्भवात् । ननु च साक्षाद्योगप्रतिपत्त्यर्थं युक्तग्रहणम्—युक्तयुक्ते मा भूदित्येवमर्थं कथं क्रियते, न च चादियोगे प्रतिषेध उच्यमानो युक्तयुक्ते प्राप्नोति, न हि यश्चादिभिर्युक्तयुक्तेन योगः स चादियोगो भवति, तत् किं साक्षाद्योगप्रतिपत्त्यर्थेन युक्तग्रहणेन ? एवं तर्ह्येतदेव युक्तग्रहणं ज्ञापयति—इह प्रतिषेधकाण्डे युक्तयुक्तेऽपि प्रतिषेधो भवतीति । तेनोत्तरसूत्रे यद् वक्ष्यते—'पश्यार्थैर्युक्तयुक्तेऽपि प्रतिषेधः' इति, तदुपपन्नं भवति ॥

पश्यार्थैश्चानालोचने ॥ पश्यार्थैरिति बहुव्रीहिः । तत्र 'पश्य' इति यदि 'पाघ्राध्माधेट्दृशः शः' इति कर्त्तरि शप्रत्ययान्तः स्यात् ततो द्रष्ट्रर्थैरित्यर्थः स्यात् । एवं च 'अनालोचने' इति प्रतिषेधो दुर्घटः स्यात् । तस्मादालोचनशब्दोऽयं भावसाधनः—आलोचितिरालोचनमिति । तत्र द्रष्ट्रर्थैर्युक्ते प्रतिषेध उच्यमानः कः प्रसङ्गो यदालोचनवृत्तिभिर्युक्ते स्यात्, नैव प्राप्नोति, स एषोऽनालोचन इति प्रतिषेधः कथमुपपद्यते ? यदि पश्यशब्दो भावसाधनो भवति, नान्यथा । तस्मादत एव निपातनात् 'कृत्यल्युटो बहुलम्' इति वा भावेऽत्र शप्रत्ययः, तत्र 'पाघ्रा' इत्यादिना पश्यादेशः, द्वयोरकारयोः पररूपत्वम् । पश्योऽर्थो येषां ते पश्यार्था दर्शनार्था इत्यर्थः । दर्शनशब्दोऽयं चक्षुष्पर्यायोऽस्ति, यथा—'अक्ष्णोऽदर्शनात्' इत्यत्र । अतश्चक्षुषोऽपि सम्प्रत्ययः कस्य

नम् । तैः पश्यार्थैरनालोचने वर्तमानैर्युक्ते युष्मदस्मदोर्वान्नावादयो न भवन्ति । ग्रामस्तव स्वं समीक्ष्यागतः, ग्रामो मम स्वं समीक्ष्यागतः, ग्रामस्तुभ्यं दीयमानं समीक्ष्यागतः, ग्रामो मह्यं दीयमानं समीक्ष्यागतः, ग्रामस्त्वां समीक्ष्यागतः, ग्रामो मां समीक्ष्यागतः ।

अनालोचन इति किम् ? ग्रामस्त्वा पश्यति, ग्रामो मा पश्यति ।

पश्यार्थैर्युक्तयुक्तेऽपि च प्रतिषेध इष्यते । तथा चैवोदाहृतम् ॥

सपूर्वायाः प्रथमाया विभाषा ॥ २६ ॥

विद्यमानपूर्वात् प्रथमान्तात् पदादुत्तरयोर्युष्मदस्मदोर्विभाषा वान्नावादयो न भवन्ति । ग्रामे कम्बलस्ते स्वम्, ग्रामे कम्बलस्तव स्वम्, ग्रामे कम्बलो मे स्वम्, ग्रामे कम्बलो मम स्वम् । ग्रामे कम्बलस्ते

पदमञ्जरी

ततो द्रष्ट्रर्थैरित्यर्थः स्यात्, तथा चालोचनपर्युदासोऽनर्थकः स्यात्, न ह्यालोचनार्था द्रष्ट्रर्था भवन्ति । *दर्शनं ज्ञानमिति* । यद्यपि दृशिश्चक्षुर्विज्ञाने प्रसिद्धः, तथापि तस्य पर्युदासात् ज्ञानमात्रे दृशिरिह वर्तत इत्यर्थः । *ग्रामः*=जनसमुदायः । *समीक्ष्य* मनसा निरूप्येत्यर्थः ॥

सपूर्वायाः प्रथमाया विभाषा ॥ *विद्यमानपूर्वादिति* । 'तेन सहेति तुल्ययोगे' इत्यत्र 'तुल्ययोगे' इत्युपाधेः प्रायिकत्वाद्विद्यमानवचनस्यापि सहशब्दस्य समासः, 'वोपसर्जनस्य' इति सभावः ।

न्यासः

चिन्मा भूदित्यत आह—दर्शनं ज्ञानमिति । तच्चोत्तरत्रालोचनं चक्षुर्ज्ञानमिति चक्षुर्ज्ञानस्य पृथगुपादानात् ततोऽन्यद् विज्ञायते । ग्रामस्त्वां समीक्ष्यागत इत्यादिकं साक्षाद्युक्त उदाहरणम् । ग्रामस्तव स्वं समीक्ष्यागत इत्यादिकं युक्तयुक्ते । समीक्ष्यागत इति । मनसा निरूप्यागत इत्यर्थः । ग्रामस्त्वा पश्यतीति । चक्षुर्ज्ञानेन त्वां पश्यतीत्यर्थः ।

तथा चैवोदाहृतमिति । यादृशीयमिष्टिस्तदर्थरूपमेवोदाहृतमित्यर्थः ॥

सपूर्वायाः प्रथमाया विभाषा ॥ सहशब्दोऽत्र विद्यमानवचनः, पूर्वशब्दो व्यवस्थावाची । सह विद्यमानं पूर्वं यस्याः सा सपूर्वा—पञ्चम्यर्थे बहुव्रीहिः, 'वोपसर्जनस्य' इति सहस्य सभावः । प्रथमाया इति । प्रत्ययग्रहणपरिभाषया तदन्तग्रहणं विज्ञायते । अत एवाह—प्रथमान्तात् पदादिति । युष्मदस्मदोर्विभाषेत्यादि । आदेशः=कथनम्, अन्वादेशः=अनुकथनम् । न अन्वादेशोऽनन्वादेशः । तत्रानन्वादेशे युष्मदस्मदोर्विभाषा भवतीति वक्तव्यम् ।

दीयते, ग्रामे कम्बलस्तुभ्यं दीयते; ग्रामे कम्बलो मे दीयते, ग्रामे कम्बलो मह्यं दीयते। ग्रामे छात्रास्त्वा पश्यन्ति, ग्रामे छात्रास्त्वां पश्यन्ति; ग्रामे छात्रा मा पश्यन्ति, ग्रामे छात्रा मां पश्यन्ति।

सपूर्वाया इति किम्? कम्बलस्ते स्वम्, कम्बलो मे स्वम्। प्रथमाया इति किम्? कम्बलो ग्रामे ते स्वम्, कम्बलो ग्रामे मे स्वम्।

❀ युष्मदस्मदोर्विभाषा अनन्वादेश इति वक्तव्यम् ❀। इह मा भूत्—अथो ग्रामे कम्बलस्ते स्वम्, अथो ग्रामे कम्बलो मे स्वम्।

अपर आह—❀ सर्वं एव वान्नावादयोऽनन्वादेशे विभाषा वक्तव्याः ❀। कम्बलस्ते स्वम्, कम्बलस्तव स्वम्; कम्बलो मे स्वम्, कम्बलो मम स्वम्। अनन्वादेश इति किम्? अथो कम्बलस्ते स्वम्, अथो कम्बलो मे स्वम्।

न तर्हीदानीमिदं वक्तव्यम्—'सपूर्वायाः प्रथमायाः विभाषा' इति? वक्तव्यं च। किं प्रयोजनम्? अन्वादेशार्थम्, अन्वादेशे हि

पदमञ्जरी

युष्मदस्मदोर्विभाषाऽनन्वादेश इति। येयं युष्मदस्मदोर्विभाषा साऽनन्वादेशे भवति, अन्वादेशे तु नित्यमादेशविधिरित्यर्थः।

अपर आहेति। पूर्वस्यैव वाक्यस्य व्याख्यानान्तरम्। पूर्व विभाषाऽनुवादेन 'विषयो नियम्यते' इत्युक्तम्, इदानीं तु 'विशिष्टे विषये विकल्प एव विधीयते' इत्युच्यते। न केवलं सूत्रोक्तविषये ये प्राप्तास्त एव विकल्प्यन्ते, अपि तु सर्वे सर्वविषया इत्यर्थः।

न तर्हीति। वक्तव्येनैव सिद्धत्वादिति भावः। *अन्वादेशार्थमिति।* ननु पूर्वम् 'अन्वादेशे सूत्रं न व्याप्रियते' इत्युक्तम्, इदानीं तु 'तत्रैव व्याप्रियते'

न्यासः

किमर्थमित्याह—इहेत्यादि।

सर्व एवेत्यादि। ये सपूर्वात् प्रथमान्तात् पदात्परयोर्युष्मदस्मदोः प्राप्नुवन्त्यादेशाः, ये च ततोऽन्ये ते सर्वं एवानन्वादेशे विभाषा वक्तव्याः।

यद्येवम्, अनेन वचनेनैव सर्वत्र विकल्पस्य सिद्धत्वादपार्थकमिदं सूत्रमिति मन्यमान आह—न तर्हीत्यादि। अन्वादेशार्थमिति। यद्येतन्नोच्येत, ततोऽनन्वादेश इत्यभिधानात् सपूर्वात् प्रथमान्तादन्वादेशे विकल्पो न स्यात्। तस्मात् सपूर्वात् प्रथमा-

विभाषा यथा स्यात् । अथो ग्रामे कम्बलस्ते स्वम्, अथो ग्रामे कम्बलस्तव स्वम्; अथो ग्रामे कम्बलो मे स्वम्, अथो ग्रामे कम्बलो मम स्वम् ॥

तिङो गोत्रादीनि कुत्सनाभीक्ष्ण्ययोः ॥ २७ ॥

तिङन्तात्पदात्पराणि गोत्रादीनि कुत्सने आभीक्ष्ण्ये चार्थे वर्तमानानि अनुदात्तानि भवन्ति । पचति गोत्रम् । जल्पति गोत्रम् । आभीक्ष्ण्ये—पचतिपचति गोत्रम् । जल्पतिजल्पति गोत्रम् ।

ब्रुव—पचति ब्रुवम् । जल्पति ब्रुवम् । जल्पतिजल्पति ब्रुवम् । पचतिपचति ब्रुवम् ।

'ब्रुवः'—इति ब्रुवः कन्निपातनाद्, वच्यादेशाभावश्च ।

पदमञ्जरी

इत्युच्यते, तत्कोऽत्र निर्णयः ? इत्याह—*तदियमिति*[1] । तदिति तत्रेत्यर्थे । वाक्योपन्यासे वा । पूर्वा व्याख्या परया व्याख्यया बाध्यत इत्यर्थः ॥

तिङो गोत्रादीनि कुत्सनाऽऽभीक्ष्ण्ययोः ॥ *पचति गोत्रमिति* । पचिर्व्यक्तीभावे, यथा—लोकपक्तिरिति, भोजनाद्यर्थं गोत्रं ख्यापयतीत्यर्थः, एवं हि कुत्सा भवति । *पचतिपचति गोत्रमिति* । विवाहादिविषये पुनः पुनर्गोत्रं ख्यापयतीत्यर्थः । तत्र कुत्साया अभावादाभीक्ष्ण्यग्रहणम् । 'नित्यवीप्सयोः' इति द्विर्वचनम् । ब्रुवशब्दः कुत्सितवचनः, अत एवास्याभीक्ष्ण्ये पृथगुदाहरणं न प्रदर्शितम् । पचति प्रवचनमित्यादावात्मप्रशंसया कुत्सा । प्रवचनम्=अध्यापनम् ।

न्यासः

न्तादन्वादेशेऽपि विकल्पो यथा स्यादित्येवमर्थं क्रियमाणेऽप्युपसंख्याने सूत्रमिदं कर्त्तव्यमेव । अस्मिंस्तु क्रियमाणे तदुपसंख्यानं न कर्त्तव्यम् । कथम् ? सिंहावलोकितन्यायेन हि विभाषाग्रहणं पूर्वत्राप्युपतिष्ठते । तत्र व्यवस्थितविभाषाग्रहणादनन्वादेशे सर्वत्र विकल्पो भविष्यति, अन्वादेशे तु नित्यं वान्नावादयः, सपूर्वायाः प्रथमाया अन्वादेशेऽपि विकल्प इति ॥

तिङो गोत्रादीनि कुत्सनाभीक्ष्ण्ययोः ॥ यथायथमुदात्तादिषु प्राप्तेष्विदमारभ्यते । पचति गोत्रमिति । यः स्वपुरुषकारेण जीविकां कल्पयितुमशक्तो गोत्रख्यापनेन तां कल्पयति स एवमुच्यते । पचतीति । व्यक्तीकरोतीत्यर्थः । 'पचि व्यक्तीकरणे' । पचतिपचति गोत्रमिति । नित्येऽर्थे द्विर्वचनम् । यस्त्वाभीक्ष्ण्येन गोत्रं ख्यापयति स एवमुच्यते । वच्यादेशाभावश्चेति । 'ब्रुवो वचिः' इति वच्यादेशः प्राप्नोति, तस्याभावो निपातना-

---

१. 'तदियं बाध्यते' इत्यर्थकं वाक्यं काशिकापुस्तकेषु न लभ्यते ।

गोत्र । ब्रुव । प्रवचन । प्रसहन । प्रकथन । प्रत्ययन । प्रचक्षण । प्राय । विचक्षण । अवचक्षण । स्वाध्याय । भूयिष्ठ[1] । ॐ वा नाम ॐ ।

नामेत्येतद्वा निहन्यते । पक्षे आद्युदात्तमेव भवति–पचति नाम, पठति नाम ।

तिङ इति किम् ? कुत्सितं गोत्रम् । गोत्रादीनीति किम् ? पचति पापम् । कुत्सनाभीक्ष्ण्ययोरिति किम् ? खनति गोत्रं समेत्य कूपम् ।

कुत्सनाभीक्ष्ण्यग्रहणं च पाठविशेषणं[2] द्रष्टव्यम् । तेनान्य-

पदमञ्जरी

'वा नाम' इति गणसूत्रं व्याचष्टे—*नामेत्येतदिति* । *पचति पापमिति* । पापमिति क्रियाविशेषणम् । *खनति गोत्रं समेत्य कूपमिति* । गोत्रं कुलं समुदितं भूत्वा कूपं खनतीत्यर्थः ।

किमिदं कुत्सनाऽऽभीक्ष्ण्यग्रहणं गोत्रादीनां पाठविशेषणम्—एतयोरर्थयोर्गोत्रादीनि भवन्ति, तानि च तिङः पराण्यनुदात्तानि भवन्तीति ? आहोस्विदनुदात्तविशेषणम्–तिङः पराणि गोत्रादीनि अनुदात्तानि भवन्त्येतयोरर्थयोरिति ? अस्मिन्विवादे निर्णयमाह—*कुत्सनाभीक्ष्ण्यग्रहणं चेति* । पठ्यत इति पाठः, सन्निवेशविशेषः । तस्य विशेषणं वेदितव्यम् । अयं चार्थो योगविभागा-

न्यासः

देव । विचक्षण इति । अत्रापि 'चक्षिङः ख्याञ्' इति प्राप्तस्य ख्याञादेशस्याभावो निपातनादेव वेदितव्यः ।

नामेत्येतद्वा निहन्यत इति । विभाषाग्रहणस्यानुवृत्तेः । न च तदनुवृत्तावतिप्रसङ्गो भवति; व्यवस्थितविभाषाविज्ञानात् । पक्षे आद्युदात्तमेव भवतीति । 'नब्विषयस्यानिसन्तस्य' इति नामशब्दस्याद्युदात्तत्वात् । कुत्सितं गोत्रमिति । 'गुङ् अव्यक्ते शब्दे' इत्यस्मादौणादिके त्रनि विहिते गोत्रमिति भवति । तस्मान्नित्स्वरेण गोत्रशब्दोऽत्राद्युदात्तः ।

पचति पापमिति । पापशब्दः कुत्सने वर्तते, तिङन्ताच्च परो भवति, न तु गोत्रादिरिति न निहन्यते ।

इह कुत्सनाभीक्ष्ण्यग्रहणे, एतदनुदात्तविशेषणं वा स्यात्–तिङः पराणि गोत्रादीन्यनुदात्तानि भवन्ति कुत्सनाभीक्ष्ण्ययोरिति, उत गोत्रादीनां पाठविशेषणं वा स्याद्—

---

1. 'पचन । अन्यस्य' इत्येतौ क्वचिदधिकौ ।

2. 'गोत्रादीनां पाठविशेषणार्थम्' इति पाठान्तरम् ।

अपि गोत्रादिग्रहणेन कुत्सनाभीक्ष्ण्ययोरेव कार्यं भवति ॥

तिङ्ङतिङः ॥ २८ ॥

तिङन्तं पदमतिङन्तात् पदात्पदात् परमनुदात्तं भवति । देवदत्तः पचति । यज्ञदत्तः पचति ।

तिङिति किम् ? नीलमुत्पलम् । शुक्लं वस्त्रम् ।

पदमञ्जरी

ल्लभ्यते, 'तिङो गोत्रादीनि' इत्येको योगोऽनुदात्तविधानार्थः, 'कुत्सनाभीक्ष्ण्ययोः' इति द्वितीयो योगः, गोत्रादीनीत्येव, परिभाषेयम् । इह शास्त्रे गोत्रादीनि कुत्सनाभीक्ष्ण्यविषयाण्येव ग्राह्याणीति, तेन किं सिद्धं भवति ? इत्यत आह—*तेनेति* । *अन्यत्रापीति* । 'चनचिदिवगोत्रादितद्धिताम्रेडितेष्वगतेः', 'कुत्सने च गोत्रादौ' इत्यत्र ॥

तिङ्ङतिङः ॥ *भवति पचतीति* । पचतीत्येतद्भवति, पाकक्रिया भवतीत्यर्थः ।

न्यासः

एतयोरर्थयोर्गोत्रादीनि भवन्ति, तानि च तिङः पराण्यनुदात्तानि भवन्तीति ? अनयोरर्थयोर्गोत्रादिव्यपदेशमासादयन्तीति योऽसौ तेषां प्रातिपदिकेषु विशिष्टानुपूर्वीकः पाठः, स एव तयोरर्थयोर्वर्तमानानां भवतीति यावत् । तत्र पूर्वस्मिन् पक्षे 'चनचिदिवगोत्रादितद्धिताम्रेडितेष्वगतेः' इत्यत्र, 'कुत्सने च सुप्यगोत्रादौ' इत्यत्र च कुत्सनाभीक्ष्ण्ययोरपि वर्तमानानां कार्यं प्राप्नोति; विशेषानुपादानात् । इतरस्मिंस्तु पक्षे न भवत्येष दोषः । यानि हि न कुत्सनाभीक्ष्ण्ययोर्वर्तन्ते तेषां गोत्रादिव्यपदेश एव नास्ति; कुत्सनाभीक्ष्ण्यवृत्तीनामेव गणे पठितत्वात् । एतत् सर्वं चेतसि कृत्वाऽऽह—कुत्सनाभीक्ष्ण्यग्रहणं चेत्यादि । पठ्यत इति पाठः, सन्निवेशविशेषः । तद्विशेषणमेव तद् वेदितव्यम् । तेन किमिष्टं भवतीत्याह—नेत्यादि । कथं पुनरेकेन यत्नेन गोत्रादीनां पाठश्च शक्यो विशेषयितुमनुदात्तत्वञ्चैषां विधातुम् ? एवं मन्यते—योगविभागः कर्त्तव्यः, तिङः पराणि गोत्रादीन्यनुदात्तानि भवन्ति; ततः 'कुत्सनाभीक्ष्ण्ययोः', गोत्रादीनीत्येव । न चात्र द्वितीये योगे विधेयमन्यदस्तीति गोत्रादीन्येव कुत्सनाभीक्ष्ण्यग्रहणेन विशिष्यन्ते । अथ वा—उभयथा सूत्रमाचार्येण शिष्याः प्रतिपादिताः, उभयञ्चैतत् प्रमाणम्, अत उभयं ग्रहीष्यन्तीति । वृत्तिग्रन्थस्तु तिङन्तात् पदादुत्तराणि गोत्रादीनीत्यादिको वाक्यभेदेनैव नेयः—गोत्रादीनि कुत्सने चाभीक्ष्ण्ये च भवन्ति, तान्येव तिङन्तात् पदादुत्तराण्यनुदात्तानि भवन्तीति । ननु च गोत्रादयः शब्दा गोत्रादावेवानर्थान्तरे वर्त्तन्ते, ते कथं कुत्सनाभीक्ष्ण्ययोर्वर्तेरन् ? तमेव स्वार्थं यदा तु कुत्सनाभीक्ष्ण्यविशिष्टमाचक्षते तदा तयोर्वर्तन्त इत्यदोषः ॥

तिङ्ङतिङः ॥ नीलमुत्पलमिति । उत्पलमित्येतत् 'नब्विषयस्यानिसन्तस्य' इत्याद्यु-

अतिङ इति किम् ? भवति पचति ॥

न लुट् ॥ २९ ॥

पूर्वेणातिप्रसक्ते प्रतिषेध: आरभ्यते । लुडन्तं तिङन्तं नानुदात्तं भवति । श्वः कर्ता । श्वः कर्तारौ । मासेन कर्तारः ।

तासेः परस्य लसार्वधातुकस्यानुदात्तत्वे सति सर्वतासिरेवोदात्तः । यत्र तु टिलोपः, तत्रोदात्तनिवृत्तिस्वरो भवति ।

पदमञ्जरी

तत्र साध्यसाधनभावेन द्वयोः क्रिययोरन्वयादस्ति सामर्थ्यम् । यथोक्तम्— पच्यादिक्रिया भवतिक्रियायाः कर्त्र्यो भवन्तीति । तत्र पाकस्य स्वसाधनानि प्रति साध्यस्यापि भवनं प्रति सिद्धत्वम् । यथाह भर्तृहरिः—

'तत्र यं प्रति साध्यत्वमसिद्धं तं प्रति क्रिया ।
सिद्धा तु यस्मिन्साध्यत्वं न तमेव पुनः प्रति' ॥ इति ।

अस्त्येतत् ? किम्! तर्हि अतिङ्ग्रहणमनर्थकम्; समानवाक्याधिकारात्, 'समानवाक्ये' इति वर्त्तते, न चैकस्मिन्वाक्ये तिङन्तद्वयमस्ति, तदुक्तं पुरस्तात् । सूत्रकारेण तु समानवाक्याधिकारो न कृत इत्यतिङ्ग्रहणमकारि ॥

न लुट् ॥ श्वः कर्तेत्यादि । अथात्र निघाते प्रतिषिद्धे कः स्वरः श्रूयते ? इत्याह—*तासेः परस्येति* ॥

न्यासः

दात्तं भवति । भवति पचतीति । पचतिक्रिया भवतीत्ययमस्यार्थः । पचतिशब्दे शप्तिपावनुदात्तौ, अकारो धातुस्वरेणोदात्तः, 'उदात्तादनुदात्तस्य स्वरितः' इति शबकारः स्वरितः । ननु च समासवाक्ये निघातादय उच्यन्ते, इदञ्च वाक्यमेव न भवति, तत् किमेतन्निवृत्त्यर्थेनातिङ्ग्रहणेन ? किं पुनः कारणमेतद् वाक्यं न भवति ? 'आख्यातं साव्ययकारकविशेषणं वाक्यम्'—इत्यत्र वाक्यलक्षण एकत्वस्य विवक्षितत्वात्, इह चाख्यातस्य द्वित्वात् ? नैष दोषः; अत्राप्याख्यातं यदकारकं तद्विवक्षितम् । तच्चास्मिन्नेकमेव भवतिशब्दः, पचतीत्येतत्तु कारकम् । तथा हि भाष्ये उक्तम्—'पचत्यादयः क्रियायाः कर्त्र्यो भवन्ति' इति । यदपीदमुक्तम्—'एकतिङ् पदसमूहो वाक्यम्' इति, अत्रापि प्रधानं यत् तिङ् तदधिकृत्यैकतिङित्युक्तम् । अत्र चैकमेव तिङन्तं प्रधानम् । यद्येतत्, कि तर्हि अत्र तिङन्तं तत् ? भवतीति । पचतीत्येतत् पुनः साधनत्वादप्रधानम् ॥

न लुट् ॥ श्वः कर्त्तेति । करोतेर्लुट्, तासिः, 'लुटः प्रथमस्य डारौरसः' इत्येकवचनस्य डादेशः, डिति टिलोपः ।

तासेः परस्येत्यादि । आगमः प्रत्ययस्वरेणाद्युदात्तः । तस्य यत्र टिलोपो नास्ति—

निपातैर्यद्यदिहन्तकुविन्नेच्चेच्चण्कच्चिद्यत्रयुक्तम् ॥ ३० ॥

'न' इति वर्तते। यत्, यदि हन्त, कुवित्, नेत्, चेत्, चण्, कच्चित्, यत्र—इत्येतैर्निपातैर्युक्तं तिङन्तं नानुदात्तं भवति। यत्करोति, यत्पचति। यदि करोति, यदि पचति। हन्त करोति, हन्त पचति।

कुवित्—कुवित्करोति, कुवित्पचति।

नेत्—नेज्जिह्मायन्त्यो नरकं पताम।

चेत्—स चेद् भुङ्क्ते। स चेदधीते।

पदमञ्जरी

निपातैर्यद्यदिहन्तकुविन्नेच्चेच्चण्कच्चिद्यत्रयुक्तम् ॥

यद्यदार्थे च हेतौ च विचारे यदिरेवणः।
हन्त हर्षेऽनुकम्पायां वाक्यारम्भविषादयोः॥
कच्चित्प्रश्ने नेन्निषेधे प्रशंसायां कुवित्स्मृतम्।
यत्राधारे निपातत्वं यदादीनां विशेषणम्॥
समासे गुणभूतानामपि गत्यन्तरं न हि।
नैव वाऽयं समासः सुबव्ययत्वेन लुप्यते॥

तत्र बह्वृचाः—'नेच्चेद्' इति निपातसमाहारमधीयते—नेदेवमायुनजन्नत्र देवाः। अन्यश्चेन्नाभिगच्छतीति चेदर्थे वर्त्तत इति। य एव समुच्चयादिषु

न्यासः

कर्त्तारौ कर्त्तार इत्यादौ, तत्र 'तास्यनुदात्तेन्ङित्' इत्यादिना लसार्वधातुकस्यानुदात्तत्वे कृते तासेरेवोदात्तत्वं भवति। यत्र तु टिलोपस्तत्र 'अनुदात्तस्य च यत्रोदात्तलोपः' इति लसार्वधातुकमेवोदात्तं भवति॥

निपातैर्यद्यदिहन्तकुविन्नेच्चेच्चण्कच्चिद्यत्रयुक्तम् ॥ यद्यपि निपातैरित्येतदपेक्षमाणानां यदादीनां सामर्थ्यम्, तथापि गमकत्वाद् युक्तशब्देन समास एषां युक्त एव। अथ वा—अत्र न समासः, विभक्तिस्त्वव्ययत्वादेषां लुप्तेति न श्रूयते। युक्तग्रहणं त्विहापि साक्षाद् योगप्रतिपत्त्यर्थम्, तेन युक्तयुक्ते प्रतिषेधो न भवति। एतच्च प्रत्युदाहरणेऽपि स्पष्टीकरिष्यामः। अत्र यद्-यत्रयोर्ग्रहणमाभ्यां पूर्वस्यापि तद्युक्तस्य प्रतिषेधो यथा स्यादित्येवमर्थम्। यद्धि ततः परं तिङन्तं तस्य 'यद्वृत्तान्नित्यम्' इत्येनं सिद्धः प्रतिषेधः, पूर्वस्य तु तेन न सिध्यति। तदा हि यद्वृत्तादिभिः पञ्चमी 'तस्मादित्युत्तरस्य' इति परस्यैव निघातप्रतिषेधं प्रतिपादयति, नेतरस्य। यद् करोतीति। करोतिशब्द उकारप्रत्ययस्योदात्तत्वान्मध्योदात्तः।

नेज्जिह्मायन्त्यो नरकं पतामेति। पतेर्लेट्, मस्, शप्, 'अतो दीर्घो यञि' इति

चण्—णिद्विशिष्टोऽयं चेदर्थे वर्तते । अयं च मरिष्यति । अयं चेन्मरिष्यतीत्यर्थः । समुच्चयादिषु तु यश्चशब्दस्तेन योगेन विधिरयं न भवति ।

कच्चित् कच्चिद् भुङ्क्ते । कच्चिदधीते । यत्र यत्र भुङ्क्ते । यत्राधीते ।

निपातैरिति किम् ? यत्कूजति शकटम् । गच्छत्कूजति शकट-मित्यर्थः । इणः शतरि रूपमेतत् ।

युक्तमिति किम् ? यत्र क्व च ते मनो दक्षं दधस उत्तरम् ॥

पदमञ्जरी

दृष्टश्चशब्दः स एव चेदर्थे वर्त्तते, तदर्थवर्त्तिनस्तु चिह्नं णकारः । तथा च चादयो-ऽनुदात्ता इत्ययं चेदर्थोऽप्यनुदात्तः, इन्द्रश्च मृडयाति नः; नतः पश्चादघं नशत्, इन्द्रश्चेदस्मान्मृडयेत्, सुखयेदित्यर्थः । त्वं च सोम नो वशो जीवातुं न मरा-महे—हे सोम त्वं चेदस्मान् जीवातुं जीवितुं वशः उश्याः कामयेथा इत्यर्थः ।

समुच्चयादिषु यश्चशब्द इति । एष्वर्थेषु न भवतीत्यर्थः । उदाहरणेषु करोति-शब्दो विकरणस्वरेण मध्योदात्तः । *भुङ्क्त इति* । उदात्तनिवृत्तिस्वरेणान्तोदात्तः । *अधीत इति* । 'अहन्विङोः' इति लसार्वधातुकानुदात्तत्वप्रतिषेधादन्तोदात्तः । *इणः शतरि रूपमिति* । 'इणो यण्' इति यणादेशः । ननु प्रतिपदोक्तत्वाद्यद्या-दिभिः साहचर्याच्च निपातस्यैव ग्रहणं भविष्यति ? एवं तर्ह्येतज्ज्ञापयति—अत्र प्रकरणे नेदमुभयं व्यवस्थापकमिति । तेन 'यावद्यथाभ्याम्' इत्यत्र 'यत्तदेते-तेभ्यः परिमाणे वतुप्' इति व्युत्पादितस्य लाक्षणिकस्यानिपातस्यापि यावच्छ-ब्दस्य ग्रहणं भवति—तावदुषो राधो अस्मभ्यम्, रास्व यावत्स्तोतृभ्यो अरदो गृणाना इति; यावतोऽश्वान् प्रतिगृह्णीयादिति च ।

न्यासः

दीर्घः । ङिदुपदेशत्वाल्लसार्वधातुकत्वादनुदात्तत्वे कृते धातुस्वरेणाद्युदात्तमेतत् ।

स चेद् भुङ्क्त इति । 'भुजोऽनवने' इत्यात्मनेपदम्, रुधादित्वात् श्नम् । पूर्वव-ल्लसार्वधातुकानुदात्तत्वम्, 'श्नसोरल्लोपः', 'अनुदात्तस्य च यत्रोदात्तलोपः' इत्यु-दात्तत्वे कृते भुङ्क्त इत्येतदन्तोदात्तम् । स चेदधीत इति । इङ् धातुस्वरेणोदात्तः । ङित इति लसार्वधातुकमेवानुदात्तम् । आदिशब्दापेक्षया निघाते प्राप्ते न प्रति-पदोक्तपरिभाषोपतिष्ठते, साहचर्यञ्च व्यवस्थाकारणं न भवतीति । तेन 'यावद्यथा-भ्याम्' इति यथाशब्दसाहचर्याद् यावच्छब्दोऽपि नाव्ययमेव परिगृह्यते, किं तर्हि ?

नह प्रत्यारम्भे ॥ ३१ ॥

'नह' इत्येतेन युक्ते प्रत्यारम्भे तिङन्तं नानुदात्तं भवति। चोदितस्यावधीरणे उपालिप्सया प्रतिषेधयुक्तः प्रत्यारम्भः क्रियते। नह भोक्ष्यसे। नहाध्येष्यसे।

प्रत्यारम्भ इति किम्? नह वै तस्मिंश्च लोके दक्षिणामिच्छन्ति ॥

पदमञ्जरी

यत्र क्व चेति। अत्र यत्रेत्यस्य उत्तरमित्यनेन साक्षात्सम्बन्धः। *दधस इति*। 'दध धारणे' अनुदात्तेत्। इह—

हन्ताऽहं पृथिवीमिमां निदधानीह वेह वा।

हन्तो नु किमास से प्रथमं नो रथं कृधि ॥ इति छान्दसत्वान्निघातः ॥

नह प्रत्यारम्भे ॥ नहेति निपातसमाहारः प्रतिषेधे वर्त्तते। प्रत्यारम्भः=पुनरारम्भः। तस्य विषयमाह-*चोदितस्येति*। भुङ्क्ष्व, अधीष्वेत्येवं चोदितस्य कर्तव्यतयोपन्यस्तस्य भोजनादेरवधीरणेऽवज्ञाते सति तस्यावधीरयितुरुपालिप्सया= उपालब्धुमिच्छया तस्यैव भोजनादेः प्रतिषेधेन सम्बन्धः प्रत्यारम्भः, पुनरुपन्यासः क्रियते इति यावत् ॥

न्यासः

परिमाणशब्दोऽपि लाक्षणिकः। यावतोऽश्वान् प्रतिगृह्णीयादित्यत्रापि निघातप्रतिषेधो भवति। 'यत्तदेतेभ्यः परिमाणे वतुप्' इति वतुबन्तोऽत्र यावच्छब्दः।

यत्र क्व च ते मनो दक्षं दधस उत्तरमिति। 'दध धारणे', लट्, थास्, 'थासः से'। अत्र यत्रेत्यनेनाधिकरणप्रधाने उत्तरमित्येतदाधेयं युक्तम्, तेन युक्तं तिङन्तम्, अतः साक्षाद् योगो नास्तीति प्रतिषेधो न भवति ॥

नह प्रत्यारम्भे ॥ नहेत्ययं निपातसमुदायः प्रतिषेधे वर्तते। तेन युक्तं तिङन्तं प्रत्यारम्भविषये न निहन्यते। पुनराम्भः = प्रत्यारम्भः। स च यत्र विषये क्रियते तद् दर्शयितुमाह-चोदितस्येत्यादि। भुङ्क्ष्वाधीष्वेत्येवं चोदितं विहितं यत् कर्तव्यतयोपन्यस्तं भोजनादौ यदा तत् कर्तुं न प्रवर्तते नाद्रियते, अवधीर्यत इति यावत्; तदा तस्यावधीरणेऽवज्ञाने सति तमवधीरयितारमुपालब्धुं या इच्छा तयोपालिप्सयैतस्यैव भोजनादेरवधीरितस्य प्रतिषेधेन सम्बन्धः प्रत्यारम्भः। प्रत्यारम्भः क्रियत इति। प्रतिषेधसम्बद्धस्य पुनरुपन्यासः क्रियत इत्यर्थः। नह भोक्ष्यसे। नहाध्येष्यस इति। भुजेरिङश्च लृट्, 'थासः से' अदुपदेशत्वान् ङित्त्वाच्च तयोर्धात्वोः लसार्वधातुकमनुदात्तम्। स्यः प्रत्ययस्वरेणोदात्तः।

इच्छन्तीति। 'इषु इच्छायाम्', तुदादित्वाच्छः, 'इषुगमियमां छः' ॥

सत्यं प्रश्ने ॥ ३२ ॥

'सत्यम्' इत्यनेन युक्तं तिङन्तं नानुदात्तं भवति प्रश्ने । सत्यं भोक्ष्यसे । सत्यमध्येष्यसे ।

प्रश्न इति किम् ? सत्यं वक्ष्यामि नानृतम् ॥

अङ्गाप्रातिलोम्ये ॥ ३३ ॥

'अङ्ग' इत्यनेन युक्तं तिङन्तमप्रातिलोम्ये गम्यमाने नानुदात्तं भवति । अङ्ग कुरु । अङ्ग पच । अङ्ग पठ ।

अप्रातिलोम्य इति किम् ? अङ्ग कूज वृषल इदानीं ज्ञास्यसि जाल्म । कूजनमनभिमतमसौ कुर्वन्प्रतिलोमो भवति ॥

हि च ॥ ३४ ॥

'हि' इत्यनेन युक्तं तिङन्तमप्रातिलोम्ये नानुदात्तं भवति । स हि कुरु । स हि पच । स हि पठ ।

पदमञ्जरी

अङ्गाप्रातिलोम्य ॥ प्रातिलोम्यम् = प्रतिकूलकारित्वम्, ततोऽन्यदभिमतकारित्वमप्रातिलोम्यम् । एवं चानुलोम्य इति वक्तव्यम् । अङ्गशब्द उदाहरणेऽनुज्ञायाम् । प्रत्युदाहरणे त्वमर्षे ॥

हि च ॥ हिशब्दोऽवधारणे हेतौ वा, स च प्रत्युदाहरणे त्वमर्षे ॥

न्यासः

सत्यं प्रश्ने ॥ सत्यशब्दोऽयमुदाहरणे प्रश्ने वर्त्तते । प्रत्युदाहरणे तु ऋतशब्दस्यार्थे ।

अङ्गाप्रातिलोम्ये ॥ प्रातिलोम्यम् = प्रातिकूल्यम्, अनभिमतकारित्वमित्यर्थः । ततोऽन्यदप्रातिलोम्यम् = अनुकूलत्वम्, अभिमतकारित्वमिति यावत् । तस्मिन् गम्यमानेऽयं प्रतिषेधः । अङ्ग कुरु, अङ्ग पचेति । अङ्गशब्दोऽयं निपात इहानुज्ञायां वर्त्तमानोऽप्रातिलोम्यं गमयति । करोतेर्लोटि सिप्, 'सेर्ह्यपिच्च', धातोर्गुणे कृते 'अत उत्सार्वधातुके' इत्युत्त्वम्, 'उतश्च प्रत्ययात्' इति हेर्लुक् । अत्रोकारः प्रत्ययस्वरेणोदात्तः । पचेति । 'अतो हेः' इति लुक् । धातुस्वरेणाद्युदात्तमेतत् । प्रत्युदाहरणेऽङ्गशब्दोऽमर्षे वर्त्तते ।

'आनुलोम्ये' इति वक्तव्येऽप्रातिलोम्य इति वचनं वैचित्र्यार्थम् ॥

हि च ॥ चकारोऽप्रातिलोम्य इत्यस्यानुकर्षणार्थः । स हि कुरु, स हि पचेति । हिशब्दोऽत्रावधारणे, हेतौ वा वर्त्तते । प्रत्युदाहरणे त्वमर्षे ॥

'अप्रातिलोम्ये' इत्येव—स हि कूज वृषल इदानीं ज्ञास्यति जाल्म ॥

छन्दस्यनेकमपि साकाङ्क्षम् ॥ ३५ ॥

'हि च' इति वर्तते । छन्दसि विषये हियुक्तं तिङन्तं साकाङ्क्षमनेकमपि नानुदात्तं भवति, एकमपि । कदाचिदेकम्, कदाचिदनेकमित्यर्थः । तत्रानेकं तावत्—अनृतं हि मत्तो वदति, पाप्मा एनं विपुनाति । तिङन्तद्वयमप्येतन्न निहन्यते । एकं खल्वपि—

अग्निर्हि पूर्वमुदजयत तमिन्द्रोऽनूदजयत् । तिङन्तद्वयमपि हिशब्दयुक्तमेतत् । तत्रैकमुदजयदित्यादिरुदात्तम्, अपरमनुदात्तम् । अजा

पदमञ्जरी

छन्दस्यनेकमपि साकाङ्क्षम् ॥ अत्र हेतुहेतुमद्भावस्य द्योतको हिरित्यनेकमपि तिङन्तं हियुक्तं भवति । तत्र पूर्वेण सर्वस्य निघातप्रतिषेधे प्राप्ते क्वचिदनेकस्य क्वचिदेकस्य यथा स्यादिति वचनम् । तदाह—*कदाचिदिति* । तत्र छन्दसि दृष्टानुविधानाद्यथाप्रयोगं व्यवस्था । *अनृतं हीति* । पाप्मा = मद उच्यते । यस्मादसौ मत्तोऽनृतं वदति तस्मादनृतवदनदोषेण युज्यत इत्यर्थः ।

उदजयदित्याद्युदात्तमिति । अत्राजयदित्याद्युदात्तमित्यर्थः । *अजनिष्ट गर्भमिति* अन्तर्भावितण्यर्थत्वाज्जनेरत्र सकर्मकत्वम् ॥

न्यासः

छन्दस्यनेकमपि साकांक्षम् ॥ 'हि च' इत्येव । सहाकाङ्क्षया वर्तत इति साकांक्षम् । एतच्च तिङन्तस्यार्थद्वारकं विशेषणं वेदितव्यम् । एकमपीति । हीत्यनेन युक्तं तिङन्तं साकाङ्क्षं नानुदात्तं भवतीति प्रकृतेन सम्बन्धः । अत्र च योऽप्ययमेकस्यानुदात्तत्वप्रतिषेधः, सोऽपि यत्रानेकतिङन्तं हियुक्तं तत्रैव वेदितव्यः; अन्यथा यदि यत्रैकं हियुक्तं तत्रायमेकस्य हियुक्तस्य निघातप्रतिषेधोऽपिशब्दप्रापितः स्यात्, सूत्रमिदमनर्थकं स्यात्; समानेनैकस्यानेकस्य वा पूर्वेणैव सिद्धत्वात् । यथा यत्रानेकस्य हियुक्तस्य उपनिपातस्तत्रैवैकस्यानुदात्तत्वप्रतिषेधः, तथा न भवति वैयर्थ्यप्रसङ्गः; पूर्वेण नित्ये प्राप्ते विकल्पार्थत्वात् । कदाचिदित्यादिना तमेवानन्तरोक्तमर्थं विस्पष्टीकरोति । अनृतं हि मत्तो वदति पाप्मा एनं विपुनातीति । अत्र द्वयोरपि तिङन्तयोर्हेतुहेतुमद्भावे साकाङ्क्षता । पाप्मा=मद उच्यते । यस्मादनृतं मत्तो वदति तस्मात् पाप्मा एनं विपुनाति= शुद्धिमापादयति, मत्तस्यानृतमदोष इति कृत्वा । द्वे अपि चैते हिशब्देन युक्ते; तदर्थगतस्य हेतुहेतुमद्भावस्य तेन द्योतितत्वात् । तत्र वदतीत्येतत् पचतीत्येतेन तुल्यस्वरम् । पुनातीत्येतत्तु विकरणस्वरेण मध्योदात्तम् ।

ह्यग्नेरजनिष्ट गर्भात् सा वा अपश्यज्जनितारमग्ने। अजनिष्टेत्याद्युदात्तम्, अपश्यदित्यनुदात्तम् ॥

यावद्यथाभ्याम् ॥ ३६ ॥

'यावत्', 'यथा'–इत्येताभ्यां युक्तं तिङन्तं नानुदात्तं भवति। यावद् भुङ्क्ते। यथा भुङ्क्ते। यावदधीते। यथाधीते। देवदत्तः पचति यावत्। देवदत्तः पचति यथा। परेणापि योगे भवति प्रतिषेधः ॥

पूजायां नानन्तरम् ॥ ३७ ॥

'यावत्', 'यथा'–इत्येताभ्यां युक्तमनन्तरं तिङन्तं पूजायां विषये

पदमञ्जरी

यावद्यथाभ्याम् ॥ यावत्साकल्ये, अध्यवसाये वा, यथा योग्यतादिषु। 'यावद्यथाभ्याम्' इति तृतीयेति दर्शयितुं परभूतयोरपि प्रयोग उदाहृतः। तेनैतदपि न चोदनीयम्—'यद्वृत्तान्नित्यम्' इत्येव यथाशब्दे यावच्छब्दे च वतुवन्ते सिद्धः प्रतिषेध इति ॥

पूजायां नानन्तरम् ॥ द्वौ प्रतिषेधौ प्रकृतमर्थं गमयत इत्याह—*किं तर्ह्यनुदात्त*-

न्यासः

अग्निर्ह्यस्यादि। अत्रापि हेतुहेतुमद्भावात् साकाङ्क्षता। यस्मादग्निरग्रे पूर्वमुदजयत् तस्मादग्निमिन्द्र अनु पश्चादुदजयत्। उदजयदिति। उत्पूर्वाज्जयतेर्लङि रूपम्। एकमुदजयदित्याद्युदात्तमिति। तद्भक्तस्याट उदात्तत्वात्। अपरमनुदात्तमिति। तत्र निघातप्रतिषेधस्याप्राप्तेः। अजा ह्यग्नेरजनिष्टेत्यादि। तत्रापि तत एव हेतोः साकाङ्क्षत्वम्। तस्मादजा ह्यग्नेर्गर्भस्य जनितारमपश्यत् तस्मादग्नेर्गर्भमजनिष्ट जनितवती। 'जनिः प्रादुर्भावे', लुङ्, 'च्लेः सिच्', इट्, षत्वम्, ष्टुत्वम्। अन्तर्भावितण्यर्थोऽत्र जनिर्वेदितव्यः, अन्यथा कर्मत्वं गर्भस्य नोपपद्यते; अकर्मकत्वात्। अपश्यदिति। दृशेर्लङ्, पाघ्रादिसूत्रेण पश्यादेशः। अजनिष्टेति। आद्युदात्तम्। अपश्यदित्यनुदात्तमिति। पूर्ववत् ॥

यावद्यथाभ्याम् ॥ किमर्थं पुनरिदमुच्यते? न 'यद्वृत्तान्नित्यम्' इत्येव सिद्धमिति यश्चोदयेत्, तं प्रति—'देवदत्तः पचति यावद्', 'देवदत्तः पचति यथा'—इत्येतदुदाहरणद्वयमुपन्यस्तम्। एषोऽभिप्रायः—यद्वृत्तादिति पञ्चमीनिर्देशात् 'तस्मादित्युत्तरस्य' इति यत्रैव यावद्यथाभ्यां परं तिङन्तं तत्रैव प्रतिषेधः स्यात्। यत्र तु ताभ्यां पूर्वं तत्र न स्यात्। इह तु तृतीयानिर्देशात् तत्रापि भवतीति ॥

पूजायां नानन्तरम् ॥ पूजायां विषय इति। विषयग्रहणे पूजायामिति विषयसप्-

नानुदात्तं न भवति, किं तर्हि ? अनुदात्तमेव । यावत्पचति शोभनम् । यथा पचति शोभनम् । यावत् करोति चारु । यथा करोति चारु ।

पूजायामिति किम् ? यावद् भुङ्क्ते । यथा भुङ्क्ते । अनन्तरमिति किम् ? यावद्देवदत्तः पचति शोभनम् । यथा देवदत्तः करोति चारु । पूर्वेणात्र निघातः प्रतिषिध्यते ॥

उपसर्गव्यपेतं च ॥ ३८ ॥

यावद्यथाभ्यां युक्तं उपसर्गव्यपेतं च पूजायां विषये नानुदात्तं न भवति, किं तर्हि ? अनुदात्तमेव भवति । पूर्वमनन्तरमित्युक्तम्, उपसर्गव्यवधानार्थोऽयमारम्भः । यावत्प्रचति शोभनम् । यथा प्रपचति शोभनम् । यावत्प्रकरोति चारु । यथा प्रकरोति चारु ।

अनन्तरमित्येव—यावद्देवदत्तः प्रपचति । यथा विष्णुमित्रः प्रकरोति चारु ।

तुपश्यपश्यताहैः पूजायाम् ॥ ३९ ॥

तु, पश्य, पश्यत, अह—इत्येतैर्युक्तं तिङन्तं नानुदात्तं भवति

पदमञ्जरी

मिति । यावद्देवदत्त इति । ननु चोत्तरत्र नियमो विज्ञास्यते—व्यवाये यदि भवति उपसर्गेणैवेति ? एवं तर्ह्युत्तरत्रास्य प्रयोजनम्—उपसर्गव्यपेतस्य यावद्यथाशब्दयोश्च मध्ये शब्दान्तरं मा भूत् । अथ तु 'व्यवाये यदि भवति उपसर्गेणैव' इत्यस्मादेव नियमात्तत्राप्रसङ्गः ? ततोऽनन्तरग्रहणं शक्यमकर्त्तुम् ॥

उपसर्गव्यपेतं च ॥ व्यवायः = व्यवधानम् । *अनन्तरमित्येवेति ।* तच्चानन्तर्यं सोपसर्गस्य, न तिङन्तमात्रस्य ॥

न्यासः

मीति दर्शयति । किं तर्ह्यनुदात्तमेवेति । द्वौ प्रतिषेधौ प्रकृतमर्थं गमयत इति कृत्वा । यावत् पचति शोभनमिति । स्तुतिरत्र पूजा, सा च क्रियायाः साधनस्य वा ॥

उपसर्गव्यपेतञ्च ॥ उपसर्गव्यपेतमिति उपसर्गव्यवहितम् । चकारेण पूजायामित्यनुकृष्यते, अनन्तरमिति चानुवर्त्तते । तत्रोपसर्गेण व्यवधानमाश्रीयत इति । सामर्थ्यात् अनन्तरग्रहणं शब्दान्तरव्यवधाननिरासार्थं विज्ञायते ॥

तुपश्यपश्यताहैः पूजायाम् ॥ ननु 'पूजायां नानन्तरम्' इति पूजाग्रहणमनुवर्तत

पूजायां विषये । तु—माणवकस्तु भुङ्क्ते शोभनम् । पश्य—पश्य माणवको भुङ्क्ते शोभनम् । पश्यत—पश्यत माणवको भुङ्क्ते शोभनम् । अह—अह माणवको भुङ्क्ते शोभनम् ।

पूजायामिति किम् ? पश्य मृगो धावति । 'पूजायाम्' इति वर्तमाने पुनः 'पूजायाम्' इत्युच्यते निघातप्रतिषेधार्थम् । तद्धि प्रतिषेधस्य प्रतिषेधेन सम्बद्धमिति ॥

अहो च ॥ ४० ॥

'अहो'—इत्यनेन युक्तं तिङन्तं नानुदात्तं भवति पूजायां विषये ।

पदमञ्जरी

तुपश्यपश्यताहैः पूजायाम् ॥ तुप्रभृतीनि पूजाविषयाणि । *माणवकस्तु भुङ्क्त इति* । आश्चर्ये तुशब्द इति भोजनस्य पूजा गम्यते, एवमन्यत्रापि—पश्य मृगो धावतीति । तत्त्वकथनमेतत् ।

ननु 'पूजायां नानन्तरम्' इत्यतः पूजायामित्यनुवर्त्तत एव, तत्किं पूजायामित्यनेन ? तत्राह—*पूजायामिति वर्तमान इति* । *तद्धीति* । ततश्च तदनुवृत्ताविहापि 'न लुट्' इत्यादिके विषये प्रतिषेधस्य प्रतिषेधः स्यात्, मा भूदेवम्; निघातस्यैव प्रतिषेधो यथा स्यादित्येवमर्थं पूजाग्रहणमित्यर्थः । किञ्च—अनन्तरमित्येवं तदभूत्, इह त्वविशेषेणेष्यते ॥

अहो च ॥ *पृथग्योगकरणमुत्तरार्थमिति* । उत्तरो योगोऽहोयोग एव यथा स्यात्, तुप्रभृतिभिर्योगे मा भूत् ॥

न्यासः

एव, तत् किमर्थं पूजायामित्युच्यते ? इत्याह—पूजायामित्यनुवर्त्तत इत्यादि । स्यादेतत्—तदेव पूजाग्रहणमिहानुवर्तमाणं निघातप्रतिषेधार्थं भविष्यतीति ? अत आह—तद्धीत्यादि । तद्धि पूर्वत्र पूजाग्रहणं निघातप्रतिषेधस्य प्रतिषेधेन सम्बद्धम् । तदनुवृत्तौ तस्याप्यनुवृत्तिः स्यात् । एवञ्च तेषां निघातप्रतिषेधः । लुडादीनां तेषां तु प्रभृतिभिर्योगे निघातप्रतिषेधस्य प्रतिषेधो विज्ञायेत । तस्मान्निघातस्य प्रतिषेधो यथा स्यादित्येवमर्थं पुनः पूजाग्रहणम् । अत्राहग्रहणं किमर्थम्, चनादिषु चेत्येव सिद्धम् ? न सिध्यति; 'चनचिदिवगोत्रादितद्धिताम्रेडितेष्वगतेः' इत्यतो गतेरिति तत्रानुवृत्तेः । तथा च—देवदत्तः प्रपचत्यहेत्यत्र प्रतिषेधो न स्यात् । परभूतेषु वा स प्रतिषेध इति पूर्वभूतेऽहशब्दे च न स्याद्—देवदत्तोऽह पचतीति ।

अहो च ॥ चकारेण पूजायामित्यनुकृष्यते ।

अहो देवदत्तः पचति शोभनम् । अहो विष्णुमित्रः करोति चारु ।

पृथग्योगकरणमुत्तरार्थम् ॥

शेषे विभाषा ॥ ४१ ॥

'अहो' इत्यनेन युक्तं तिङन्तं शेषे विभाषा नानुदात्तं भवति । कश्च शेषः ? यदन्यत्पूजायाः । कटमहो करिष्यसि । मम गेहमेष्यसि । असूयावचनमेतत् ।

'पूजायाम्'—इत्यस्य पूर्वत्र चानुकृष्टत्वादनधिकारे सिद्धे शेष-वचनं विस्पष्टार्थम् ॥

पुरा च परीप्सायाम् ॥ ४२ ॥

'पुरा'—इत्यनेन युक्तं तिङन्तं परीप्सायामर्थे विभाषा नानुदात्तं

पदमञ्जरी

शेषे विभाषा ॥ असूयावचनमेतदिति । अनाश्चर्यभूतमेव वस्त्वसूयन्नाश्चर्य-वत्प्रतिपादयतीत्यर्थः ।

शेषवचनं किम्, यावता योगविभागसामर्थ्यादेव पूर्वप्रकृतेषु किञ्चिन्नानु-वर्त्तत इति ज्ञातम्, तत्र चानुकृष्टत्वात् 'पूजायाम्' इत्येतन्निवर्तिष्यते ? अत आह-*पूजायामित्यस्येति* ॥

पुरा च परीप्सायाम् ॥ पुराशब्दोऽत्र भविष्यदासत्तिं द्योतयतीति । भविष्यतो विद्योतनादेरध्ययनान्तरायभूतस्याचिरकालभावित्वं द्योतयति, तेनात्र त्वरा

न्यासः

अथ योगविभागः किमर्थम्, पूर्वसूत्र एवाहोग्रहणं क्रियेत ? इत्यत आह—पृथगि-त्यादि । पृथग्योगे 'शेषे विभाषा' इति अहेत्यनेनैव योगे यथा स्यात्, तुप्रभृतीनां मा भूदित्येवमर्थं पृथग्योगकरणम् ॥

शेषे विभाषा ॥ करिष्यसीत्यादि । लृडन्तं स्यस्वरेण मध्योदात्तम् ।

ननु च पूजाग्रहणं पूर्वसूत्रे चानुकृष्टम् । तत्र चानुकृष्टस्येहाननुवृत्तेरविशेषे भवि-ष्यति, तत् किं शेषग्रहणेन ? इत्यत आह—पूजायामित्यस्येत्यादि ॥

पुरा च परीप्सायाम् ॥ चकारो विभाषेत्यनुकर्षणार्थः । परीप्सायामर्थं इति । गम्य-मान इति शेषः । परीप्सा त्वरेति । सम्भ्रमः = आशुप्रवृत्तिरित्यर्थः । अधीष्व माणवके-त्यादि । त्वरितमधीष्वेत्येषोऽर्थो गम्यते । तथा ह्यत्र पुरा विद्योतते विद्युत्, पुरा स्तनयति स्तनयित्नुरित्येतदुभयमप्यध्ययनविषययोस्त्वरायाः कारणत्वेनोपात्तम् । विद्युद्द्योतनादौ हि न पठितव्यं पर्वदिवसेष्विव । एतदुक्तं भवति—यस्मादचिरकालभावि विद्युद्द्योतनं

भवति । परीप्सा=त्वरा । अधीष्व माणवक । पुरा विद्योतते विद्युत् । पुरा स्तनयति स्तनयित्नुः । पुराशब्दोऽत्र भविष्यदासत्तिं द्योतयति ।

परीप्सायामिति किम् ? नडेन स्म पुराधीयते ।[1] अत्र भूतकालविप्रकर्षं पुराशब्दो द्योतयति । ऊर्णया स्म पुराधीयते ।।

नन्वित्यनुज्ञैषणायाम् ।। ४३ ।।

'ननु' इत्यनेन युक्तं तिङन्तं नानुदात्तं भवति अनुज्ञैषणायां विषये । अनुज्ञाया एषणा=प्रार्थना, अनुज्ञैषणा । अनुज्ञाप्रार्थनेत्यर्थः । ननु करोमि भोः । ननु गच्छामि भोः । अनुजानीष्व माम्, करणं प्रतीत्यर्थः ।

अनुज्ञैषणायामिति किम् ? अकार्षीः कटं देवदत्त । ननु करोमि भोः । पृष्टप्रतिवचनमेतत्, नानुज्ञैषणा ।।

पदमञ्जरी

गम्यते इति भावः । विद्योतनादावध्ययनं धर्मशास्त्रे प्रतिषिद्धम्, अतस्तदुपन्यासेन त्वरितमधीष्वेति गम्यते इत्यर्थः । उदाहरणे 'यावत्पुरानिपातयोः' इति भविष्यदर्थे लट्, प्रत्युदाहरणे 'लट् स्मे' इति । *अत्र भूतकालविप्रकर्षमिति* । भूतस्याध्ययनस्य चिरकालप्रवृत्तत्वं द्योतयति । तेन नात्र त्वरा गम्यत इति भावः ।।

नन्वित्यनुज्ञैषणायाम् ।। किंचित्कर्तुं स्वयमेवोद्युक्तस्यैवं क्रियतामित्येवं रूपोऽभ्युपगमः = अनुज्ञा । सूत्रार्थमुदाहरणेन दर्शयति—*करणं प्रतीति* । उपलक्षणमेतत्, करणगमने प्रतीत्यर्थः । उदाहरणे 'वर्त्तमाने लट्' । प्रत्युदाहरणे तु भूते 'ननौ पृष्टप्रतिवचने' इत्येतेन ।

न्यासः

स्तनयित्नुस्तननं वाध्ययनान्तरायोऽतोऽधीष्वेति । पुरा विद्योतत इति । 'यावत्पुरानिपातयोर्लट्', अनुदात्तेत्त्वादात्मनेपदम् । अदुपदेशाल्लसार्वधातुकानुदात्तत्वे कृते धातुस्वरेणाद्युदात्तमेतत् । पुरा स्तनयतीति । 'स्तन गदी देवशब्दे' । चुरादिणिच् । अदन्तत्वाद् वृद्ध्यभावः । एतदपि पूर्ववन्मध्योदात्तम् । पुराशब्दोऽत्र भविष्यदासत्तिं द्योतयतीति । भविष्यद्विद्युद्द्योतनादिरध्ययनान्तरायो यस्तस्य प्रत्यासत्तिं सामीप्यमचिरकालभावित्वं द्योतयति । तेन त्वरा गम्यत इत्यभिप्रायः ।।

नन्वित्यनुज्ञैषणायाम् ।। अनुज्ञाया एषणा प्रार्थनेति । किञ्चित् कर्तुं स्वयमेवोद्यतस्यैवं क्रियतामित्यनुज्ञानमनुज्ञा । प्रार्थनायां मूलोदाहरणयोः 'वर्तमाने लट्' इति लट् । प्रत्युदाहरणे तु भूते 'ननौ पृष्टप्रतिवचने' इत्यनेन । इतिकरण एकनिपातोऽयमिति

---

१. 'पुरुहोतारोऽभूवन्' इत्यधिकं क्वचित् ।

किं क्रियाप्रश्नेऽनुपसर्गमप्रतिषिद्धम् ॥ ४४ ॥

'किम्'—इत्येतत्क्रियाप्रश्ने यदा वर्तते तदानेन युक्तं तिङन्तमनुपसर्गमप्रतिषिद्धं नानुदात्तं भवति । किं देवदत्तः पचति, आहोस्विद् भुङ्क्ते । किं देवदत्तः शेते, आहोस्विदधीते ।

अत्र केचिदाहुः—पूर्वं किंयुक्तमिति तन्न निहन्यते । उत्तरं तु न किंयुक्तमिति तन्निहन्यत एवेति ।

अपरे त्वाहुः—यद्यप्येकस्याख्यातस्य समीपे किंशब्दः श्रूयते, तथापि सर्वस्य संशयविषयस्य तेन योग इति, उभयत्र प्रतिषेधेन भवितव्यमिति ।

क्रियाग्रहणं किम् ? साधनप्रश्ने मा भूत्—किं देवदत्त ओदनं पचति आहोस्विच्छाकमिति । प्रश्न इति किम् ? किमधीते देवदत्तः । क्षेपे

पदमञ्जरी

'अङ्गाप्रातिलोम्ये' इत्यादिवत् सिद्धे इतिकरण एकनिपातोऽयमिति दर्शनार्थः; अन्यथा द्वयोरपि निपातयोर्ग्रहणं सम्भाव्येत ॥

किं क्रियाप्रश्नेऽनुपसर्गमप्रतिषिद्धम् ॥ अप्रतिषिद्धमिति । अप्रतिषिद्धार्थमित्यर्थः ।

पूर्वं किंयुक्तमिति । तत्समीपे किमः श्रूयमाणत्वात् । *उत्तरं तु न किंयुक्तमिति* । विपर्ययात् ।

अपरे इत्यादि । न समीपे श्रूयमाणत्वं किंशब्देन सम्बन्धे हेतुः, किन्तु संशयविषयत्वम् । तच्च द्वितीयस्याप्यस्ति, अतस्तस्यापि तेन योग इत्युभयत्र प्रतिषेध इत्यर्थः । ये त्वाहुः—पूर्वं किंयुक्तमिति, ते मन्यन्ते—अस्तु द्वयोः संशयविषयत्वम्, किंशब्देन तु समीपे श्रुतक्रियाविषय एव प्रश्नो द्योत्यते, क्रियान्तरविषयस्तु प्रश्न

न्यासः

प्रदर्शनार्थः । नन्वनुज्ञैषणायामिति ह्युच्यमाने सन्देहः स्यात्—किमयमेकनिपातः ? उत निपातद्वयमिति ? यथा—'नन्वोर्विभाषा' इत्यत्र; इतिकरणेन त्ववच्छिद्यमानमेकमेवेदं शब्दरूपमिति गम्यते ।

किं क्रियाप्रश्नेऽनुपसर्गमप्रतिषिद्धम् ॥ अप्रतिषिद्धमिति । प्रतिषेधः प्रतिषिद्धम् । भावे निष्ठा । नास्य प्रतिषिद्धमस्तीत्यप्रतिषिद्धम् । अथ वा—कर्मणि निष्ठा, निषिद्धं प्रतिषिद्धमप्रतिषिद्धम् । अर्थद्वारकञ्चैतत् तिङो विशेषणम् ।

पूर्वं किंयुक्तमिति । तत्समीपे किमः श्रूयमाणत्वादित्यभिप्रायः । उत्तरं तु न किंयुक्तमिति । तस्यासमीपे श्रूयमाणत्वादिति भावः ।

अपरे त्वाहुरित्यादि । न हि समीपे श्रूयमाणत्वं किंशब्दस्य शब्दान्तरेण सम्बन्धे

किंशब्दोऽयम्, न प्रश्ने। अनुपसर्गमिति किम् ? किं देवदत्तः प्रपचति, आहोस्वित्प्रकरोति । अप्रतिषिद्धमिति किम् ? किं देवदत्तो न पठति, आहोस्विन्न करोति ॥

लोपे विभाषा ॥ ४५ ॥

किमो लोपे क्रियाप्रश्ने तिङन्तमनुपसर्गमप्रतिषिद्धं विभाषा नानुदात्तं भवति ।

क्व चास्य लोपः ? यत्र गम्यते चार्थः, न च प्रयुज्यते किंशब्दः । देवदत्तः पचति आहोस्वित्पठति । विनैव किमा प्रश्नोऽवगम्यते ।

प्राप्तविभाषेयं किमर्थेन योगात् । पूर्ववत् प्रत्युदाहरणानि ॥

पदमञ्जरी

आहोस्विदित्यनेन, क्रियाप्रश्न इति चोच्यते, तस्मात्तस्यैव निघातप्रतिषेध इति ॥

लोपे विभाषा ॥ प्रकृतत्वात्किम एव लोपो विज्ञायत इत्याह-*किमो लोप इति* । *क्व चास्येति* । शास्त्रे क्वचिदपि किमो लोपस्याविहितत्वात् प्रश्नः । न शास्त्रीयस्यैवादर्शनस्य लोपसंज्ञा, किं तर्हि ? अदर्शनमात्रस्येत्युत्तरम् । *यत्रेति* । *न च प्रयुज्यत इति* । अर्थप्रकरणादिना गम्यमानत्वात् । उदाहरणं आहोस्विच्छब्दः पक्षान्तरप्रश्ने, स च नान्तरेण पूर्वप्रश्नमित्यर्थात् पूर्वत्र किमर्थो गम्यते, तदाह—*विनैव किमेति* ।

प्राप्तविभाषेयमिति । कथं पुनः प्राप्तिः, यावता किंशब्देन योगेन पूर्वो योगः ? तत्राह-*किमर्थेनेति* । *पूर्ववत्प्रत्युदाहरणानीति* । तान्येव किंशब्दरहितानीत्यर्थः ॥

न्यासः

हेतुः, अपि तु संशयविषयत्वम् । यथा चात्र पूर्वस्याख्यातस्य, तथा तत्परस्यापीत्यस्ति तस्य योगः किंशब्देनेत्युभयत्र प्रतिषेधः ॥

लोपे विभाषा ॥ किंशब्दस्य प्रकृतत्वात् तस्यैव लोपो विज्ञायते, इत्याह—किमो लोप इति । किंशब्दस्य शास्त्रे न क्वचिल्लोपो विहितः, इत्यतः पृच्छति—क्व चास्य लोप इति । अदर्शनमात्रस्य 'लोपः' इति संज्ञा कृता, न तु शास्त्रकृतस्यैवादर्शनस्येत्यभिप्रायेणाह—यत्रेत्यादि । गम्यते चार्थ इति । कुतश्चिदर्थप्रकरणादेः । न च प्रयुज्यत इति । गम्यमानार्थत्वात् । देवदत्तः पचत्याहोस्वित् पठतीति । अत्रायमाहोस्विच्छब्दः पक्षान्तरे वर्तते । पक्षान्तरोपन्यसनं किमर्थम् ? प्रश्नं न व्यभिचरतीति । अत्राप्रयुज्यमानस्यापि तस्यार्थो गम्यते । पठतिशब्दोऽयं पक्षे पचतिशब्देन तुल्यस्वरः ॥

एहिमन्ये प्रहासे लृट् ॥ ४८ ॥

'एहिमन्ये'—इत्यनेन युक्तं लृडन्तं नानुदात्तं भवति प्रहासे। प्रकृष्टो हासः प्रहासः=क्रीडा। एहि मन्ये ओदनं भोक्ष्यसे न हि भोक्ष्यसे भुक्तः सोऽतिथिभिः। एहि मन्ये रथेन यास्यसि न हि यास्यसि यातस्तेन पिता।

प्रहास इति किम्? एहि मन्यसे ओदनं भोक्ष्ये इति। सुष्ठु मन्यसे। साधु मन्यसे।

'गत्यर्थलोटा लृट्' इत्येव सिद्धे सत्यारम्भो नियमार्थः—एहिमन्येयुक्ते प्रहास एव यथा स्यात्, अन्यत्र मा भूदिति—एहि मन्यसे ओदनं भोक्ष्य इति।

पदमञ्जरी

एहिमन्ये प्रहासे लृट्॥ एहिमन्य इत्यनेनेति। समुदायाभिप्रायमेकवचनम्, अन्यथा आख्याते द्वे आङ् चापर इति बहुवचनप्रसङ्गः। उदाहरणे 'प्रहासे च मन्योपपदे' इत्यादिना पुरुषव्यत्ययः।

सुष्ठु च मन्यसे इति। भूतमर्थं दर्शयन् प्रहासाभावमाह, अत एव पुरुषव्यत्ययोऽपि न कृतः।

गत्यर्थलोटा लृडित्येव सिद्ध इति। आङ्पूर्वादिणो लोट्, सिपो हिः। *अन्यत्र मा भूदिति*। क्वान्यत्र मा भूत्? वृत्तिकारेण यत्प्रत्युदाहृतम्—एहि मन्यस इत्यादि तत्र।

न्यासः

एहिमन्ये प्रहासे लृट्॥ एहिमन्य इत्यनेनेति। समुदायस्यैकत्वात् तदपेक्षयैकवचनम्, अन्यथा हि द्वे एते आख्याते इति द्वित्वाद् द्विवचनं स्यात्। प्रहास इति प्रकृष्टो हासः; परिहास इत्यर्थः। एहि मन्य ओदनं भोक्ष्यस इति। 'प्रहासे च मन्योपपदे' इति पुरुषव्यत्ययः। भुजेरस्मद्युपपदे मध्यमः, मन्यतेर्युष्मद्युपपदे उत्तमः। एवम् एहि मन्ये रथेन यास्यसीत्यत्रापि पुरुषव्यत्ययो वेदितव्यः। द्वे अपि चैते लृडन्ते स्यप्रत्ययस्वरेण मध्योदात्ते।

प्रहास इति किम्? एहि मन्यस ओदनं भोक्ष्य इति। अत्र 'मन्यतेर्युष्मद्युपपदे' इत्यादिना मध्यमः। भुजेस्तु 'अस्मद्युत्तमः' इत्युत्तमः। सुष्ठु मन्यसे, साधु मन्यस इति। अनेन यथाभूतं दर्शयन् प्रहासाभावं दर्शयति।

ननु च 'गत्यर्थलोटा लृट्' इत्यादिनैव सिद्धम्, तत् किमर्थोऽयमारम्भः? इत्यत आह—गत्यर्थलोटेत्यादि। एहिमन्येयुक्ते इत्यादिना नियमार्थतामस्य व्यक्तीकरोति।

'एहिमन्ये' इत्युत्तमोपादानमतन्त्रम्। प्रहास एव हि मन्यतेरुत्तमो विहितः, ततोऽन्यत्र मध्यम एव भवति। तत्रानेन नियमेन निवृत्तिः क्रियते—एहि मन्यसे ओदनं भोक्ष्य इति ॥

जात्वपूर्वम् ॥ ४७ ॥

'जातु' इत्येतदविद्यमानपूर्वं तेन युक्तं तिङन्तं नानुदात्तं भवति। जातु भोक्ष्यसे। जातु करिष्यामि।

अपूर्वमिति किम्? कटं जातु करिष्यति ॥

पदमञ्जरी

कथं पुनरेहिमन्ये इत्यनेन योगनियमः क्रियमाण एहि मन्यस इत्यनेन योगनिवृत्तिं करोति? इत्याह-*उत्तमोपादानमतन्त्रमिति*। अतन्त्रत्वे कारणमाह-*प्रहास एव हीति*। तन्त्रत्वे नियमस्य व्यावर्त्यं न सम्भवेदित्यर्थः। *भाष्ये* तु प्रत्युदाहरणेऽप्युत्तम एव प्रयुक्तः, तत्रायमर्थः– एहि रथेन त्वं यास्यसीत्येवमहं मन्य इति ॥

जात्वपूर्वम् ॥ *जात्वित्येतदपूर्वमिति*। अथ तिङन्तविशेषणमपूर्वत्वं कस्मान्न भवति, युक्तं चैतत्, विशेषणेन सम्बन्धुं योग्ये सति निमित्तिनि निमित्तस्याप्रधानस्य न हि युक्तं विशेषणम्? उच्यते; यदयम् 'आहो उताहो चानन्तरम्' इत्यत्रानन्तरग्रहणं करोति, ततो ज्ञायते–निमित्तस्येदं विशेषणमिति; अन्यथा तत्रापि 'अपूर्वम्' इत्यनुवृत्तेरेव केवलतिङन्तस्यानन्तर्य लभ्यत इति किं तेन! ननु च शेषप्रक्लृप्त्यर्थं तत्स्यात्—'शेषे विभाषा', कश्च शेषः? सान्तरः शेष इति? अन्तरेणाप्यनन्तरग्रहणं प्रक्लृप्तः शेषः। कथम्? अपूर्वमिति प्रकृतम्, सपूर्वः शेष इति ॥

न्यासः

कथं पुनरेहिमन्य इत्यनेन योगेन नियमः क्रियमाणः 'एहि मन्यसे ओदनं भोक्ष्ये' इत्यत्र निवृत्तिं करोति, न ह्यत्र एहीत्यनेन लृडन्तं युक्तम्, किं तर्हि? एहि मन्यस इत्यनेन? इत्यत आह—एहि मन्य इत्युत्तमोपादानमतन्त्रमिति। अतन्त्रत्वं तु तस्योपलक्षणार्थत्वात्। ननु च 'मन्यतेरुत्तमः' इति वचनाद् युष्मद्युपपदे मन्यतेरुत्तमेनैव भवितव्यम्, एवञ्च 'एहि मन्यस ओदनं भोक्ष्ये' इत्येष प्रयोगो नोपपद्यत एव, तत् कथमिह नियमेन निवृत्तिः क्रियते? इत्याह—प्रहास एव हि मन्यतेरुत्तम इति। गतार्थम् ॥

जात्वपूर्वम् ॥ अपूर्वमिति अविद्यमानं पूर्वं यस्मात् तदपूर्वम्। अत्र च द्वयं सम्भाव्यते–तिङन्तस्य चेदं विशेषणं स्यात्, जातुशब्दस्य वेति। तत्र यदि तिङन्तस्य स्याद्, 'आहो उताहो चानन्तरम्' इत्यत्रानन्तरग्रहणं न कुर्यात्। अस्यैव ह्यपूर्वग्रहणस्य तत्रानुवृत्तेस्तिङन्तस्यानन्तर्यं लभ्यते; तस्माज्जातुशब्दस्येदं विशेषणम्, इत्यालोच्याह–जात्वित्येतदित्यादि ॥

किंवृत्तं च चिदुत्तरम् ॥ ४८ ॥

किमो वृत्तं किंवृत्तम् । किंवृत्तग्रहणेन तद्विभक्त्यन्तं प्रतीयात्, डतरडतमौ च प्रत्ययौ । तत्किंवृत्तं चिदुत्तरमविद्यमानपूर्वं यत्तेन युक्तं नानुदात्तं भवति । कश्चिद्भोजयति । कश्चिदधीते । केनचित्करोति । कस्मैचिद्ददाति । कतरश्चित्करोति । कतमश्चिद् भुङ्क्ते ।

चिदुत्तरमिति किम् ? को भुङ्क्ते । अपूर्वमित्येव—देवदत्तः किञ्चित्पठति ॥

आहोउताहो चानन्तरम् ॥ ४९ ॥

निघातप्रतिषेधोऽनुवर्तते । 'अपूर्वम्' इति च । आहो, उताहो—इत्येताभ्यामपूर्वाभ्यां युक्तमनन्तरं तिङन्तं नानुदात्तं भवति । आहो भुङ्क्ते । उताहो भुङ्क्ते । आहो पठति । उताहो पठति ।

अनन्तरमिति किम् ? शेषे विभाषां वक्ष्यति[1]।

'अपूर्वम्'इत्येव—देवदत्त आहो भुङ्क्ते । देवदत्त उताहो भुङ्क्ते ॥

पदमञ्जरी

किंवृत्तं च चिदुत्तरम् ॥ वृत्तमित्यधिकरणे क्तः, किमो वृत्तं किंवृत्तमिति, 'अधिकरणवाचिनश्च' इति कर्त्तरि षष्ठी, 'अधिकरणवाचिना च' इति समासप्रतिषेधे प्राप्तेऽस्मादेव निपातनात्समासः । यदि यत्र किंशब्दो वर्तते तत्सर्वं गृह्येत—किमीयः, कैमायनिः, किंतरामित्यादेर्ग्रहणप्रसङ्ग इति मत्वा परिसङ्ख्यष्टे—*किंवृत्तग्रहणेनेति* । चिदुत्तरमित्येतत्किंवृत्तस्य विशेषणम्, न तिङन्तस्य; पूर्वोक्तात् सामान्यापेक्षया ज्ञापकात् ॥

आहो उताहो चानन्तरम् ॥ *अपूर्वमित्येवेति* । अत एवोताहोग्रहणम्, उतशब्दपूर्वत्वादाहोशब्दस्य ॥

न्यासः

किंवृत्तञ्च चिदुत्तरम् ॥ चिदुत्तरमिति । चिदित्येतदुत्तरं यस्मात् तत् तथोक्तम् । पूर्वोक्तया नीत्यैतदपि किंवृत्तस्यैव विशेषणम् । किंवृत्तग्रहणेन तद्विभक्त्यन्तमित्यादि । 'किंवृत्ते लिप्सायाम्' इत्यत्रैतदुक्तार्थम् । भोजयतीति । पूर्ववन्मध्योदात्तमेवैतत् । कस्मैचिद् ददातीति । 'अभ्यस्तानामादिः' इत्याद्युदात्तमेतत् । कतर इति । 'किंयत्तदो निर्धारणे' इति डतरच् । कतम इति । 'वा बहूनां जातिपरिप्रश्ने' इति डतमच् ॥

आहो उताहो चानन्तरम् ॥ अविद्यमानमन्तरं व्यवधानं यस्य तदनन्तरम् । अन्य-

---

१. अयमंशः क्वचिन्नास्ति ।

शेषे विभाषा ॥ ५० ॥

'आहो', 'उताहो'—इत्येताभ्यां युक्तं तिङन्तं नानुदात्तं शेषे विभाषा भवति। कश्च शेषः ? यदन्यदनन्तरात्। आहो देवदत्तः पचति, उताहो देवदत्तः पचति। आहो देवदत्तः पठति उताहो देवदत्तः पठति ॥

गत्यर्थलोटा लृण्न चेत्कारकं सर्वान्यत् ॥ ५१ ॥

गमिना समानार्था गत्यर्थाः, गत्यर्थानां लोट् गत्यर्थलोट्, तेन। गत्यर्थलोटा युक्तं लृडन्तं तिङन्तं नानुदात्तं भवति, न चेत्कारकं

पदमञ्जरी

शेषे *विभाषा* ॥ *कश्च शेष इति*। बहूनां प्रकृतत्वात्प्रश्नः। *यदन्यदनन्तरादिति*। प्रतिषेधस्य निमित्तभूतमाहो-उताहोग्रहणं तावदवश्यमनुवर्त्यम्, उताहोग्रहणाच्चापूर्वमित्यप्यनुवर्तते; तत्र पारिशेष्यादनन्तरापेक्ष एव शेष इति भावः ॥

गत्यर्थलोटा लृण्न चेत्कारकं सर्वान्यत् ॥ *गमिना समानार्था गत्यर्था इति*। अर्थप्रदर्शनमेतत्, गतिरर्थो येषामिति तु विग्रहः, गत्यर्थलोटा युक्तमिति योगः, पुनरर्थद्वारको निमित्तनिमित्तिभावः, लोडन्तवाच्यं हि निमित्तं लृडन्तवाच्यस्य।

न्यासः

वहितमित्यर्थः। तिङन्तविशेषणमेतत्। आनन्तर्यञ्चाहो, उताहो—इत्येतयोः श्रुतत्वात् तदपेक्षयैव वेदितव्यम्। अत्रापि चकारोऽपूर्वमित्यस्यानुकर्षणार्थः॥

शेषे विभाषा ॥ शेषः सन्निहितापेक्षः। शेषत्रयञ्च पूर्वसूत्रे सन्निहितं निघातकारणम्—आहो-उताहोशब्दौ, अनन्तरमित्येतत्, अपूर्वमित्येतच्च। तत्र न ज्ञायते—किं कारणभावापेक्षः शेष इति। किमाहोउताहोशब्दापेक्षः ? उतानन्तरभावापेक्षः ? आहोस्विदपूर्वभावापेक्षः ?—इत्यतः पृच्छति—कश्च शेष इति। इह निघातमिच्छता तत्कारणमवश्यमेवापेक्षणीयम्। आहो उताहो इति। अपूर्वमित्येतदपि द्विश्चकारेणानुकृष्टत्वात्। तस्य हि द्वयोर्योगयोश्चकारोऽनुकर्षणार्थ एव कृतः। कथं नामात्रापि तदपेक्षा स्यादिति ! अन्यथा हि समनन्तरातीत एव सूत्रे तदनुकर्षणार्थश्चकारः क्रियेत। किंवृत्तादिसूत्रे हि स्वरितत्वादेव तदनुवर्त्तत इति। तस्मात् पारिशेष्यादनन्तरभावापेक्षः शेषो विज्ञायते ? इत्यत आह—तदन्यदनन्तरादिति।

गत्यर्थलोटा लृण्न चेत् कारकं सर्वान्यत् ॥ गमिना समानार्था गत्यर्था इति। अर्थप्रदर्शनमेवैतत्। एवं तु विग्रहः कर्त्तव्यः—गतिरर्थो येषामिति। गत्यर्थलोटा युक्तमिति। योगः पुनर्निमित्तनिमित्तिरूपः। तयोर्निमित्तमिति भावः। न चेत् कारकमित्या-

सर्वमन्यद्भवति । यत्रैव कारके कर्तरि कर्मणि वा लोट्, तत्रैव यदि लृडपि भवतीत्यर्थः । कर्तृकर्मणी एवात्र तिङन्तवाच्ये कारकग्रहणेन गृह्येते, न करणादि कारकान्तरम् । आगच्छ देवदत्त ग्रामं द्रक्ष्यस्येनम् । आगच्छ देवदत्त ग्राममोदनं भोक्ष्यसे । उह्यन्तां देवदत्तेन शालयः, तेनैव भोक्ष्यन्ते । उह्यन्तां देवदत्तेन शालयः, यज्ञदत्तेन भोक्ष्यन्ते ।

पदमञ्जरी

न चेत्कारकं सर्वमन्यद्भवतीति । सर्वं चेत्कारकमन्यत्, तदा निघातप्रतिषेधो न भवतीति भावः । अत्र—

लोडन्ते च लृडन्ते च यावत्किञ्चन कारकम् ।
गृह्येत यदि तत्सर्वं वाच्यावाच्यविवेकतः ॥

तदेहापि तर्हि प्राप्नोति—

'वह ब्राह्मण शालींस्त्वं पितैतांस्तव भोक्ष्यते' इति ?

यत्र हि सर्वं भिद्यते, तत्रैव न भवितव्यम्, यथा वृत्तावुपन्यस्तयोः प्रत्युदाहरणयोः ।

न चात्र भिद्यते सर्वमभेदाच्छालिकर्मणः ।

अथायमर्थः स्यात्—सर्वस्मिन्कारकेऽनन्यस्मिन्निघातप्रतिषेधः, न तु क्वचिदपि भिन्न इति तदेहापि न स्यात्—आगच्छ देवदत्त ग्राममोदनं भोक्ष्यस इति, भिद्यते ह्यत्र कर्म, तस्माद्व्याख्येयमेतत् ? तत्राह—*यत्रैवेति* । एवकारेण वाच्यव्यतिरिक्तस्य निरासः, न तु सर्वस्यानन्यत्वं विवक्षितम्, तत्स्पष्टीकृतम् । *कर्तृकर्मणी एवेति* । एतच्च प्रत्यासत्तेर्लभ्यते, प्रत्यासन्नं हि तत्तस्य, यत्तेनैवाभिधीयते । उदाहरणेषु प्रथमतृतीययोः सर्वमनन्यत् । द्रक्ष्यसीत्यस्य तु निघातप्रसङ्ग-

न्यासः

देरर्थं विस्पष्टीकर्त्तुमाह—यत्रैवेत्यादि । अनेन लोडन्तवाच्यं लृडन्तवाच्यार्थं यत् कारकं तस्यैवानन्यत्वमाश्रितम्, न शब्दान्तरवाच्यस्येति दर्शयति, एतच्च प्रत्यासत्तेर्लभ्यते । तिङन्तस्य हि तदेव प्रत्यासन्नं कारकं यत् तेनैवाभिधीयते, न शब्दान्तरेण; तेन शब्दान्तरवाच्ये भिद्यमानेऽपि भवत्येव निघातप्रतिषेधः । आगच्छ देवदत्त ग्रामं द्रक्ष्यस्येनमिति । आगच्छेति गत्यर्थलोट्, द्रक्ष्यसीति लृडन्तम्; तयोश्चैकमेवात्र कारकं देवदत्तः कर्त्ता । द्रक्ष्यसीति 'सृजिदृशोर्झल्यमकिति' इत्यमागमः, व्रश्चादिसूत्रेण षत्वम्, 'षढोः कः सि' इति कत्वम् । स्यप्रत्ययस्वरेण मध्योदात्तमेतत् । एवमुत्तरत्रापि यत्र निघातप्रतिषेधस्तत्र लृडन्तस्य मध्योदात्तता वेदितव्या । आगच्छ देवदत्त ग्राममोदनं भोक्ष्यस इति । अत्रापि तदेवाभिन्नमुभयलकारवाच्यं कर्तृकारकम् ।

गत्यर्थग्रहणं किम् ? पच देवदत्तौदनं भोक्ष्यस एनम् । लोटेति किम् ? आगच्छेर्देवदत्त ग्रामं द्रक्ष्यस्येनम् । लृडिति किम् ? आगच्छ देवदत्त ग्रामं पश्यस्येनम् । न चेत्कारकं सर्वान्यदिति किम् ? आगच्छ देवदत्त ग्रामं पिता ते ओदनं भोक्ष्यते । उह्यन्तां देवदत्तेन शालयः सक्तवस्तेन पास्यन्ते ।

सर्वग्रहणं किम् ? आगच्छ देवदत्त ग्रामं त्वं चाहं च द्रक्ष्याव एनम्–इत्यत्रापि निघातप्रतिषेधो यथा स्यात् । लृडन्तवाच्ये हि सर्व-

पदमञ्जरी

श्चिन्त्यः; नानावाक्यत्वात्, द्वितीयचतुर्थयोर्वाच्यमात्रं वहेर्गुणभूतगमनाभिप्रायं गत्यर्थत्वम्, प्रापणार्थस्त्वयम् । तथा च—

'नीवह्योर्हरतेश्चापि गत्यर्थानां तथैव च' ।

इति भेदेन गणनं कृतम् । ननु च शक्तिः कारकम्, सा च प्रतिक्रियं भिद्यते, तत्कथमिहाभिन्नं कारकम् ? शक्तिशक्तिमतोर्भेदस्याविवक्षितत्वाददोषः ।

आगच्छेरिति । लिङयं न लोट् । *पश्यतीति* । लडयं न लृट्, प्रत्युदाहरणयोः सर्वमन्यत् । कारकशब्देनापि सूत्रे कारकव्यक्तिरेवाश्रीयते, तेन कर्तृकर्मत्वाभेदेऽपि व्यक्तिभेदात् कारकभेदः—*त्वं चाहं च द्रक्ष्याव इति* । अक्रियमाणे

न्यासः

कर्म तु यद्यपि भिद्यते, तथापि तच्छब्दान्तरवाच्यमिति सत्यपि तद्भेदे भवत्येव निघातप्रतिषेधः । उह्यन्तां देवदत्तेन शालयो यज्ञदत्तेन भोक्ष्यन्त इति । अथात्र शालय इत्युभयलकारवाच्ययभिन्नं कर्म कारकम्, कर्ता तु यद्यपि भिद्यते, तथापि स शब्दान्तरवाच्य इति तद्भेदेऽपि निघातप्रतिषेधो भवत्येव । उह्यन्तामिति । वहेः कर्मणि लोट्, आत्मनेपदम्, झस्यान्तादेशः, 'सार्वधातुके यक्', वच्यादिसूत्रेण सम्प्रसारणम्, टेरेत्वम्, 'आमेतः' इत्याम्भावः । कथं पुनरिहाभिन्नं कारकम्, यावता शक्तिः कारकम्, सा च प्रतिक्रियं भिद्यत एव । शक्तिशक्तिमतोर्भेदस्याविवक्षितत्वादेकं कारकं भविष्यतीत्यदोषः ।

आगच्छेर्देवदत्त ग्रामं द्रक्ष्यस्येनमिति । अत्र गत्यर्थलिङ्गं लृडन्तं युक्तम्, न गत्यर्थलोटा । आगच्छ देवदत्त ग्रामं पश्यस्येनमिति । अत्र गत्यर्थलोटा लडन्तं युक्तम्, न तु लृडन्तम् । आगच्छ देवदत्त ग्रामं पिता त ओदनं भोक्ष्यत इति । अत्र लोडन्तस्य देवदत्तः कर्ता, लृडन्तस्य तु पितेति भिद्यते कारकम् । उह्यन्तां देवदत्तेनेत्यादि । अत्र लोडन्तस्य शालयः कर्म वाच्यम्, लडन्तस्य तु सक्तव इति भिद्यते कारकम् ।

स्मिन् कारकेऽन्यस्मिन् भवितव्यम्। इह तु यल्लोडन्तस्य कारकं तच्चान्यच्च लृडन्तेनोच्यते इति ॥

लोट् च ॥ ५२ ॥

लोडन्तं तिङन्तं गत्यर्थलोटा युक्तं नानुदात्तं भवति, न चेत्कारकं सर्वान्यद्भवति। लोडन्तयोरेकं कारकं यदि भवतीत्यर्थः। आगच्छ देवदत्त ग्रामं पश्य। आव्रज विष्णुमित्र ग्रामं शाधि। आगम्यतां देवदत्तेन ग्रामो दृश्यतां यज्ञदत्तेन।

पदमञ्जरी

सर्वग्रहणे यत्र वाच्यं न भिद्यते तत्रैव भवितव्यम्, इह च भिद्यते वाच्यम्—एकत्रैकम्, अपरत्र द्वयमिति निघातप्रतिषेधो न स्यात्। क्रियमाणे तु सर्वग्रहणे यथा सिध्यति, तथा दर्शयति—*लृडन्तवाच्ये हीति* ॥

लोट् च ॥ *शाधीति*। शासेर्लोट्, सिप्, सिपो हिः, 'शा हौ' इति शादेशः, तस्यासिद्धत्वात् झल्लक्षणं धित्वम्। *प्रशाधीति* प्रायेण पाठः, स न युक्तः; सोपसर्गत्वेनोत्तरसूत्रविषयत्वात्।

न्यासः

आगच्छ देवदत्त ग्रामं त्वं चाहं चेत्यादि। यथा पूर्वोपन्यस्तेषु मूलोदाहरणेषु यल्लोडन्तस्य कर्त्रादि कारकं वाच्यं तन्मात्रमेव लृडन्तस्यापि, इह तु न तथा। तत्रापि लोडन्तस्य देवदत्तो युष्मदर्थ एव कर्ता वाच्यः, लृडन्तस्य तु स चास्मदर्थश्च; तत्रासति सर्वग्रहण इह निघातप्रतिषेधो न स्यात्। अत इहापि यथा स्यादित्येवमर्थं सर्वग्रहणम्। अथ सत्यपि सर्वग्रहणे निघातप्रतिषेधः कथमेवात्र भवति, यावता भिद्यते लोडन्तवाच्यात् कारकाल्लृडन्तवाच्यो योऽर्थः कारकं कर्ता ? इत्यत आह—लृडन्तवाच्ये हीत्यादि। सर्वग्रहणे सति लोडन्तवाच्यं यत् कारकं तस्माल्लृडन्तस्य तस्य यदि सर्वमन्यद् भवति, तथाप्येवं न निघातप्रतिषेधेन भवितव्यम्, अन्यथा तु सति भवत्येव। यदि हि यत्रापि लोडन्तस्य किञ्चित् तदेव कारकं वाच्यम्, लृडन्तस्य किञ्चत्; ततोऽन्यत्रापि निघातप्रतिषेधो न स्यात्, सर्वग्रहणमनर्थकं स्यात्। तस्मात् सर्वग्रहणाद् भवत्येवात्र निघातप्रतिषेधः। तत्रैवं स्यात्—अस्मिन्नप्युदाहरणे लृडन्तस्य वाच्यं यत् कारकमन्यदेव तल्लोडन्तवाच्याद्। अतः सत्यपि सर्वग्रहणे न भवितव्यं निघातप्रतिषेधेन ? इत्यत आह—इह त्वित्यादि। गतार्थम् ॥

लोट् च ॥ चकारः पूर्वापेक्षया समुच्चायार्थः। पश्येति। अन्तोदात्तम्—'एकादेश उदात्तेनोदात्तः' इति 'अतो गुणे' इति गुणग्रहणे पररूपस्यैवोदात्तत्वात्। शाधीति। 'शासु अनुशिष्टौ', 'सेर्ह्यपिच्च' इति सिपो हिरादेशः, अदादित्वाच्छपो लुक्, 'शा हौ'

'गत्यर्थानाम्' इत्येव—पच देवदत्तौदनं भुङ्क्ष्वेनम् ।

'लोटा' इत्येव—आगच्छेर्देवदत्त ग्रामं पश्यैनम् । 'न चेत्कारकं सर्वान्यत्' इत्येव—आगच्छ देवदत्त ग्रामं पश्यत्वेनं यज्ञदत्तः ।

सर्वंग्रहणानुवृत्तेस्त्विह भवत्येव—आगच्छ देवदत्त ग्रामं त्वं चाहं च पश्याव । पृथग्योगकरणमुत्तरार्थम् ॥

विभाषितं सोपसर्गमनुत्तमम् ॥ ५३ ॥

सर्वं पूर्वमनुवर्तते । प्राप्तविभाषेयम् । लोडन्तं सोपसर्गमुत्तमवर्जितं गत्यर्थलोटा युक्तं तिङन्तं विभाषितं नानुदात्तं भवति, न चेत्कारकं सर्वान्यद्भवति । आगच्छ देवदत्त ग्रामं प्रविश । आगच्छ देवदत्त ग्रामं प्रशाधि ।

सोपसर्गमिति किम् ? आगच्छ देवदत्त ग्रामं पश्य । अनुत्तममिति किम् ? आगच्छानि देवदत्त ग्रामं प्रविशानि ॥

हन्त च ॥ ५४ ॥

पूर्वं सर्वमनुवर्तते गत्यर्थलोटं वर्जयित्वा । 'हन्त'—इत्यनेन युक्तं लोडन्तं सोपसर्गमुत्तमवर्जितं विभाषितं नानुदात्तं भवति । हन्त प्रविश । हन्त प्रशाधि ।

पदमञ्जरी

पृथग्योगकरणमुत्तरार्थमिति । उत्तरो विकल्पो लोट एव यथा स्यात्, लृटो मा भूदिति ॥

हन्त च ॥ *हन्त प्रभुञ्जावहै इति* । भुजेर्लोट्, 'भुजोऽनवने' इत्यात्मने-

न्यासः

इति धातोः श्नादेशः, 'हुझल्भ्यो हेर्धिः' इति हेर्धिभावः । प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तमेतत् । एवं दृश्यतामित्येतदपि; 'विकरणस्वरात् सार्वधातुकस्वरो बलीयान्' इति वचनात् ।

अथ पृथग्योगकरणं किमर्थम्, न पूर्वसूत्र एव लोड्ग्रहणमपि क्रियेत ? इत्यत आह—पृथगित्यादि । उत्तरत्र लोट एव कार्यं यथा स्यात्, लृटो मा भूदित्येवमर्थं पृथग्योगकरणम् ॥

विभाषितं सोपसर्गमनुत्तमम् ॥ पूर्वेण नित्ये प्रतिषेधे प्राप्ते विकल्पार्थं वचनम् । विभाषितशब्दश्चायं विभाषाशब्देन समानार्थः । 'नपुंसके भावे क्तः' ।

प्रवेशानीति । मिपः 'मेर्निः', 'आडुत्तमस्य पिच्च' इत्याट् ।

हन्त च ॥ चकारः 'विभाषितं सोपसर्गमनुत्तमम्' इत्यस्यानुकर्षणार्थः । कुर्विति ।

सोपसर्गमित्येव—हन्त कुरु । 'निपातैर्यद्यदिहन्त' इति नित्यमत्र निघातप्रतिषेधो भवति ।

अनुत्तममित्येव—हन्त प्रभुञ्जावहै । हन्त प्रभुञ्जामहै ॥

आम एकान्तरमामन्त्रितमनन्तिके ॥ ५५ ॥

आम उत्तरमेकपदान्तरमामन्त्रितान्तमनन्तिके नानुदात्तं भवति । आम् पचसि देवदत्त३ । आम् भो देवदत्त३ ।

'भोः' इत्यामन्त्रितान्तमपि 'नामन्त्रिते समानाधिकरणे सामान्यवचनम्' इति नाविद्यमानवद्भवति ।

पदमञ्जरी

पदम्, वहिः, टेरेत्वम्, 'आद्युत्तमस्य पिच्च', 'एत ऐ', अनुदात्तेत्वाल्लसार्वधातुकमनुदात्तत्वम्, विकरणस्वरः ।

आम एकान्तरमामन्त्रितमनन्तिके ॥ अन्तरयतीत्यन्तरम् = व्यवधायकम् । एकमन्तरं यस्य तदेकान्तरम्, उदाहरणे निघाते प्रतिषिद्धे षाष्ठिकमाद्युदात्तत्वम्, 'दूराद्धूते च' इति प्लुतः, भवच्छब्दस्य 'विभाषा भवद्भगवदघवताम्' इति रुत्वम्, अवशब्दस्य च ओकारः, 'भोभगो' इत्यादिना यत्वम्, तस्य 'हलि सर्वेषाम्' इति लोपः ।

ननु च 'आमन्त्रितं पूर्वमविद्यमानवत्' इति भोःशब्दस्याविद्यमानत्वादेकान्तरता नोपपद्यते ? अत आह—*भो इत्येतदिति* ।

न्यासः

करोतेर्गुणे कृते 'अत उत् सार्वधातुके' इत्युत्त्वम्, 'उतश्च प्रत्ययात्' इत्यादिना हेर्लुक् । प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तमेतत् ।

हन्त प्रभुञ्जावहै इति । भुजेर्लोट्, वहिः, टेरेत्त्वम्' 'आद्युत्तमस्य पिच्च', श्नम् । अत्रापि 'निपातैर्यद्यदि' इत्यादिना निघातप्रतिषेधः । अदुपदेशाल्लसार्वधातुकस्यानुदात्वे कृते विकरणस्वरेण मध्योदात्तमेतत् ॥

आम एकान्तरमामन्त्रितमनन्तिके ॥ एकान्तरमिति । अन्तरयतीत्यन्तरम् । व्यवधायकमित्यर्थः । एकं पदमन्तरं यस्य तत् तथोक्तम् । एकेन निपातेन व्यवहितमित्यर्थः । **आम् पचसि देवदत्ता इति** । निघाते प्रतिषिद्धे 'आमन्त्रितस्य' इति षाष्ठिकमामन्त्रिताद्युदात्तत्वं भवति । 'दूराद्धूते च' इति प्लुतः । **आम् भो देवदत्ता इति** । 'भवद्भगवदघवतामोच्चावस्य' इति भवच्छब्दावयवस्यावशब्दस्यौत्त्वम्, दकारस्य रुत्वम्, तस्य 'भोभगोअघोअपूर्वस्य' इत्यादिना यकारः, तस्य 'हलि सर्वेषाम्' इति लोपः ।

ननु चात्र भोःशब्दस्य 'आमन्त्रितं पूर्वमविद्यमानवत्' इत्यविद्यमानत्वादेकान्तरता नोपपद्यते ? इत्यत आह—भो इत्यामन्त्रितान्तमपीत्यादि । 'भोः' इति सामान्य-

आम इति किम् ? शाकं पचसि देवदत्त३ । एकान्तरमिति किम् ? आम् प्रपचसि देवदत्त३ । आमन्त्रितमिति किम् ? आम् पचति देवदत्तः । अनन्तिक इति किम् ? आम् देवदत्त ।

आम एकान्तरमामन्त्रितं यत्तस्य एकश्रुतेरनुदात्तस्य च प्रतिषेध इष्यते । तदुभयमनेन क्रियत इति केचिदाहुः । प्लुतोदात्तः पुनरसिद्धत्वान्न प्रतिषिध्यते ।

पदमञ्जरी

तदुभयमप्यनेन क्रियत इति । कथं पुनरप्रकृताया असंशब्दितायाश्चैकश्रुतेः प्रतिषेधः शक्यो विज्ञातुम् ? उच्यते; नञत्र विपक्षवचनः, अधर्मानृतादिवत्, अन्तिकविरुद्धमनन्तिकम्, दूरमित्यर्थः, तत्र चैकश्रुतिरुच्यते, ततश्च पचसि देवदत्तेत्यादावन्तिके सावकाशमामन्त्रितनिघातं बाधित्वा एकश्रुतिः प्राप्नोति, सा तावत्प्रतिषिद्ध्यते, ततोऽपवादे प्रतिषिद्ध उत्सर्गभूतो निघातः प्राप्नोति, सोऽपि प्रतिषिध्यते, एकश्रुतिमात्रप्रतिषेधे हि तत्रैवायं ब्रूयात्—नाम एकान्तरमिति । एवं हि 'आमन्त्रितमनन्तिके' इति च न वक्तव्यं भवति, सोऽयमेवं सिद्धे यन्निघातप्रकरणे इदं ब्रवीति तेन विजानीमः—निघातोऽपि प्रतिषिध्यत इति । केवलस्य निघातस्यैकश्रुत्या बाधितस्य प्रतिषेधोऽनर्थक इति सामर्थ्यादुभयोः प्रतिषेधः ।

ननु चैकश्रुतिरपि देवदत्ता३ आगच्छेत्यादौ सावकाशा कथमां भो देवदत्त इत्यादौ निघातस्य बाधिका, प्रत्युत परत्वादेकश्रुतेर्निघात एव बाधक इति तस्यैवात्र प्रसङ्ग इति प्रतिषेधोऽपि तस्यैव न्याय्यः, तस्य च प्रतिषेधे एकश्रुतिः स्यादेव ? अत्राहुः—पदद्वयमात्रनिबन्धनत्वादन्तरङ्गो निघातः पूर्वं प्रवर्त्तते, ततो दूरात्सम्बोधनमधिकं निमित्तमपेक्षमाणैकश्रुतिरिति सैवानन्तरं प्राप्नोति, तां तावद्बाधते पूर्वोक्तेन न्यायेन निघातमपीति सुष्ठूक्तम्—तदुभयमनेन क्रियत इति ।

न्यासः

वचनम् । अत्र 'भोः' इति यद्यप्यामन्त्रितम्, तथापि नाविद्यमानवत्; 'नामन्त्रिते' इत्यादिनाऽविद्यमानवद्भावस्य प्रतिषेधात् ।

तदुभयमप्यनेन क्रियत इति । कथं पुनरुभयमप्यनेन कर्तुं शक्यम्, यावतानुदात्ताधिकारादनुदात्तस्यैवानेन युज्यते प्रतिषेधः ? न शक्यते कर्तुमप्रकृताया असंशब्दिताया एकश्रुतेः[1] नैष दोषः; 'अनन्तिके' इति नञत्र विरोधे वर्तते, अधर्मानृतादिवत् । अन्तिकविरुद्धमनन्तिकम् । दूरमित्यर्थः । दूरात् सम्बुद्धौ चैकश्रुतिरुच्यते; "एकश्रुति दूरात् सम्बुद्धौ' इति वचनात् । एवं हि प्रपचसि देवदत्तेत्येवमादिष्वामन्त्रितनिघातं कृतार्थं बाधित्वा यत्राम एकान्तरमामन्त्रितमनन्तिकम्, तत्रैकश्रुतिरेव भवति,

१. पचसि इत्यधिकं क्वचित् ।

अपरेषां दर्शनम्—'अनन्तिक इत्यनेन यन्न दूरं न सन्निकृष्टं तत् परिगृह्यते। तेनास्मिन्नेकश्रुतेः प्राप्तिरेव नास्ति। प्लुतोदात्तोऽपि नोदाहर्तव्यः' इति ॥

यद्धितुपरं छन्दसि ॥ ५६ ॥

'आमन्त्रितम्'—इत्येतदस्वरितत्वान्नानुवर्तते। 'तिङ्' इति वर्तत एव। यत्परं हिपरं तुपरं च तिङन्तं छन्दसि नानुदात्तं भवति।

पदमञ्जरी

यथैव तर्हि एकश्रुतिर्बाध्यते, तथैव प्लुतोदात्तोऽपि बाध्येत ? अत आह—*प्लुतोदात्तः पुनरिति*। *अपरेषामिति*। ते मन्यन्ते—सादृश्येऽत्र नञ्, न विपक्षे; अन्यथा दूर इत्येव ब्रूयादिति प्राप्तिरेव नास्ति, अदूरत्वात्। कथं तर्हि प्लुत उदाह्रियते ? अत आह—*प्लुतोऽपीति* ॥

यद्धितुपरं छन्दसि ॥ *जाये स्वो रोहावैहीति*। रुहेर्लोट्, वस्, शप्, 'आडुत्तमस्य पिच्च', 'लोटो लङ्वत्' इति लङ्वद्भावात् 'नित्यं ङितः' इति सलोपः, आङ्पूर्वादिणो लोट्, सिपो हिः, एहीत्यनेन परभूतेन युक्तस्य रोहावेत्यस्य

न्यासः

यदिदं नारभ्येत। अतो नाप्राप्तायामेकश्रुतौ इदमारभ्यत इति तां तावद् बाधते, ततस्तस्याञ्च बाधितायां बाधकाभावात् प्राप्नुवन् तं निघातमपि बाधत एव। कुतः ? निघातप्रतिषेधाधिकारे वचनात्। एकश्रुतिप्रतिषेधे हि विधित्सिते सत्येकश्रुतिप्रकरण एव प्रतिषेधं कुर्यात्, नाम एकान्तरमिति; तत्राप्ययमर्थः—'आमन्त्रितमनन्तिके' इति वक्तव्यं न भवति। तस्मान्निघातप्रतिषेधाधिकारे वचनान्निघातमपि बाधत इति युक्तम्—तदुभयमनेन क्रियत इति। नैष दोषो यदि तत्प्रकरणापन्नाश्च्छिदताप्येकश्रुतिरनेन प्रतिषिध्यते। इह 'दूराद्धूते च' इति यः प्लुतोदात्तः प्राप्नोति; सोऽपि प्रतिषिध्यते ? इत्यत आह-प्लुतोदात्तः पुनरित्यादि। तस्मिन् कर्तव्येऽसिद्धत्वात् प्लुतोदात्तो नास्त्येव, स कथं प्रतिषिध्येत ! असिद्धत्वं तु पूर्वत्रासिद्धमिति वचनात्।

अपरेषामित्यादि। तेषां मतेन सादृश्येऽत्र नञ् वर्तते, न विरोधे। युक्तश्चैतत्; अन्यथा हि 'दूरे' इत्येवं ब्रूयात्। तस्माद् यदिह न दूरं सन्निकृष्टम्, तदिहान्तिकग्रहणेन गृह्यते। तदेव ह्यन्तिकसदृशम्। तेन दूरे विधीयमानाया एकश्रुतेरिह प्राप्तिरेव नास्ति। ततो नास्ति तस्या अपि प्रतिषेधः। क्रियतेऽपितु निघातस्यैवेत्याभिप्रायः। यद्येवम्, यथैकश्रुतेः प्राप्तिर्नास्ति तथा प्लुतस्यापि, तत् कथं स इहोदाह्रियते ? इत्याह—प्लुतोदात्तोऽपीत्यादि।

यद्धितुपरं छन्दसि ॥ यद्धितवः परे यस्मात् तत् तथोक्तम्। उदसृजो यद्दिवि। अत्र हि तिङन्तमदस्वरेणाद्युदात्तम्। 'सृज विसर्गे', लङ्, सिप्, तुदादित्वाच्छः,

यत्परं तावत्—गवां गोत्रमुदसृजो यदङ्गिरः। हिपरम्—इन्दवो वामुशन्ति हि। तुपरम्—आख्यास्यामि तु ते।

'निपातैर्यद्यदिहन्त' इति 'हि च' इति, 'तुपश्यपश्यताहै' इति च निघातप्रतिषेधे सिद्धे वचनमिदं नियमार्थम्—एभिरेव परैर्योगे प्रतिषेधो भवति, नान्यैरिति। इह न भवति—जाये स्वो रोहावैहि[1]। एहीत्यनेन गत्यर्थलोटा युक्तस्य 'रोहाव' इत्येतस्य लोडन्तस्य निघातो भवत्येव॥

पदमञ्जरी

'लोट् च' इति प्राप्तो निघातप्रतिषेधो नियमेन निवर्त्यते, तेन स्वशब्दाश्रयो निघातो भवति। ननु 'परमपि छन्दसि' इति वचनात् स्वःशब्दस्य पूर्वाङ्गवद्भावाज्जायेस्वरित्यामन्त्रितम्, ततश्च 'आमन्त्रित पूर्वमविद्यमानवत्' इत्यविद्यमानत्वान्निघातो न प्राप्नोति, प्रतिषिध्यतेऽत्राङ्गवद्भावः—अव्ययानां प्रतिषेध इति? नैवम्; अत्राङ्गवद्भावः प्राप्नोति, उक्तं हि तत्र—'षष्ठ्यामन्त्रितकारकवचनम्' 'तन्निमित्तग्रहणं च' इति। न हि स्वःशब्दः षष्ठ्यन्त आमन्त्रितकारकं तन्निमित्तं वा स्वरे वाङ्गवद्भावो नाविद्यमानवत्वम्। स्वःशब्दस्य 'रो रि' इति लोपो न भवति, उत्वं च भवति; छान्दसत्वात्। अथेदानीं रोहावेत्यनेन युक्तस्य एही-

न्यासः

'हशि च' इत्युत्वम्, 'आद् गुणः'। उशन्ति हीति। 'वश कान्तौ', झेरन्तादेशः, पूर्ववच्छपो लुक्, ग्रहिज्येत्यादिसूत्रेण सम्प्रसारणम्। प्रत्ययस्वरेण मध्योदात्तमेतत्।

आख्यास्यामि त्विति। 'ख्या प्रकथने', चक्षिङादेशो वा, लृट्। स्यप्रत्ययस्वरेण मध्योदात्तमेतत्।

निपातैर्यद्यदिहन्तेत्यादिना नियमस्य कारणं दर्शयति। वचनमित्यादिनाप्यस्य वचनस्य नियमार्थत्वम्। एभिरेवेत्यादिनापि नियमस्य स्वरूपम्। नान्यैरिति। अनेनापि नियमस्य व्यवच्छेद्यम्। इहेत्यादिनापि व्यवच्छेद्यस्य विषयम्। स्वो रोहावैहीति। 'रुह बीजजन्मनि प्रादुर्भावे', लोट्, वस्, शप्, 'आडुत्तमस्य पिच्च', 'स उत्तमस्य' इति सकारलोपः। रोहावेत्येतस्मिन् परभूते स्वरित्यस्य 'रो रि' इति रेफस्य लोपो न भवति; छान्दसत्वात्। तस्मिन्नसति पूर्ववदुत्वम्। 'आद् गुणः' इति हि गुणे, लोण्मध्यमपुरुषैकवचने रूपम्। क्वचित्—जाये स्वो रोहावैहोत्येहीत्यनेन गत्यर्थलोटा युक्तस्येति पाठः, तत्राङ्पूर्वस्येणः प्रयोगो वेदितव्यः।

---

१. 'जाय एहि सुवो रोहाव रोहाव' इति तैत्तिरीये पाठः (तै० सं० १।७।९।१)।

चनचिदिवगोत्रादितद्धिताम्रेडितेष्वगतेः ॥ ५७ ॥

चन, चिद्, इव, गोत्रादि, तद्धित, आम्रेडित—इत्येतेषु परतः अगतेरुत्तरं तिङन्तं नानुदात्तं भवति । चन—देवदत्तः पचति चन । चित्—देवदत्तः पचति चित् । इव—देवदत्तः पचतीव । गोत्रादि—देवदत्तः पचति गोत्रम् । देवदत्तः पचति ब्रुवम् । देवदत्तः पचति

पदमञ्जरी

त्यस्य 'लोट् च' इति निघातप्रतिषेधः कस्मान्न भवति, न रुहिर्गत्यर्थः, 'गत्यर्थाकर्मक' इत्यत्र पृथग्ग्रहणात् ? यदि न गत्यर्थः, आरोहन्ति हस्तिनं मनुष्याः आरोहयति हस्ती मनुष्यान्, 'गतिबुद्धिप्रत्यवसानार्थ' इति कर्मसंज्ञा न प्राप्नोति । तस्मादुपरिगमनरूपव्यापारो रुहेरर्थः । 'गत्यर्थाकर्मक' इत्यत्र च रुहिग्रहणं प्रपञ्चार्थम् । एहीत्यस्य तु निघातप्रतिषेधो न भवति; 'विभाषित सोपसर्गमनुत्तमम्' इति वचनात् ॥

चनचिदिवगोत्रादितद्धिताम्रेडितेष्वगतेः ॥ इहापीति[1] । न केवलं तिङो गोत्रा-

न्यासः

अथ परग्रहणं किमर्थम्, न 'यद्धितुष्वेव' इत्युच्येत ? नैवं शक्यम्; सप्तमीनिर्देशे हि निर्दिष्टग्रहणस्यानन्तर्यार्थत्वादनन्तरेष्वेवावयवादिषु भवतीति नियमो विज्ञायते । ततोऽनन्तरेष्वेव पदादिषु भविष्यति, न व्यवहितेष्विति । तथा चान्ययोगनिवृत्तेर्नियमेनाकृतत्वात् स्वो रोहावेहीत्यत्र स्यादेव प्रतिषेधः ॥

चनचिदिवगोत्रादितद्धिताम्रेडितेष्वगतेः ॥ इहापि गोत्रादयः कुत्सनाभीक्ष्ण्ययोरेव गृह्यन्त इति । न केवलम् 'तिङो गोत्रादीनि' इत्यादौ सूत्र इत्यपिशब्दार्थः । यथा चात्रापि कुत्सनाभीक्ष्ण्ययोरेव गोत्रादीनि गृह्यन्ते, तथा तत्रैवोपपादितम् । पचतिकल्पमिति । 'ईषदसमाप्तौ कल्पप्' । तत्र हि 'तिङश्च' इत्यनुवर्तते; अनुदात्तस्तद्धित इहो दाहरणमिति कस्मान्न भवति ?—इति प्रश्नावसरे आह—अन्यत्र तद्धितस्वरेण तिङ्स्वरो बाध्यत इति । तद्धितस्योदात्तत्वे सति 'अनुदात्तं पदमेकवर्जम्' इति चानुदात्तत्वापत्तिः । एवञ्चान्यत्र निघातः सिद्ध एवेति । अनुदात्त एव तद्धित इहोदाहरणम् ।

अत्रेत्यादि । कथं पुनरुपसर्गग्रहणं शक्यं द्रष्टुम् ? उत्तरसूत्रे 'चादिषु च' इति चशब्देनास्य सूत्रस्य द्वितीयो व्यापार उच्यते, स आनन्तर्याद् गतेरित्यस्य विशेषणार्थो भविष्यति—चादिषु च यो गतिरिति । चादिष्वति सामीप्यलक्षणमधिकरणम् । कश्चादिषु गतिः ? चादिसमीपे य उदितः । तेनायं प्रादीनामेवोपसर्गसंज्ञानां प्रतिषेधो विज्ञायते । एवं तावदस्मिन् सूत्रे गतिग्रहणेनोपसर्गस्य ग्रहणं विज्ञायते । सगतिरपि तिङिति । अत्रापि 'चादिलोपे विभाषा' इति सूत्रात् मण्डूकप्लुतिन्यायेन विभाषेत्यनुवर्त्तते, सा

---

1. 'अत्रागतिग्रहणम्' इति मूलपाठः (प्रा० सं० ग०) । वस्तुतो नैतद् युक्तम् ।

प्रवचनम् । इहापि गोत्रादयः कुत्सनाभीक्ष्ण्ययोरेव गृह्यन्ते । तद्धित—देवदत्तः पचतिकल्पम् । देवदत्तः पचतिरूपम् । अनुदात्तस्तद्धित इहोदाहरणम्, अन्यत्र तद्धिस्वरेण तिङ्स्वरो बाध्यते—पचतिदेश्यः । आम्रेडित—देवदत्तः पचति पचति ।

अगतेरिति किम् ? देवदत्तः प्रपचति चन ।

अत्रागतिग्रहणे, 'सगतिरपि तिङ्' इत्यत्र च उपसर्गग्रहणं द्रष्टव्यम् । इह मा भूत्—शुक्लीकरोति चन । यत्काष्ठं शुक्लीकरोति । यत्काष्ठं कृष्णीकरोति ॥

चादिषु च ॥ ५८ ॥

चादिषु च परतः तिङन्तमगतेः परं नानुदात्तं भवति । चादयः 'नचवाहाहैवयुक्ते' इत्यत्र ये निर्दिष्टाः, त इह परिगृह्यन्ते । चशब्दे

पदमञ्जरी

दीनीत्यत्रैवेत्यपिशब्दार्थः । तत्र हेतुस्तत्रैव प्रतिपादितः । *शुक्लीकरोति चनेति* । अगतेरिति प्रतिषेधाभावादत्र निघातप्रतिषेधो भवत्येव । *यत्काष्ठमिति* । शुक्लीशब्दस्य निघातो न भवति ॥

चादिषु च ॥ *त इह गृह्यन्त इति* । प्रत्यासत्तेः । 'चादयोऽसत्त्वे' इत्यत्र येषां

न्यासः

च व्यवस्थितविभाषा । तेनोपसर्गसंज्ञेन गतिना यो गतिः सः । तस्यैवादित्वे भवितव्यमित्युपसर्गस्यैव गतेर्ग्रहणं विज्ञायते । अथ वा—द्वयोरप्येतयोर्योगयोः 'विभाषितं सोपसर्गमनुत्तमम्' इत्यत उपसर्गग्रहणं मण्डूकप्लुतिन्यायेनानुवर्त्तते । तेन च गतिर्विशेष्यते—उपसर्गसंज्ञो यो गतिरिति । तेनोपसर्गसंज्ञस्यैव गतेर्ग्रहणं विज्ञायते । यदि तर्ह्युपसर्गग्रहणमनुवर्तते, गतिग्रहणमनर्थकं स्यात्; उपसर्गग्रहणानुवृत्त्यैव सिद्धत्वात् ? नानर्थकम्; विस्पष्टार्थत्वात् । 'उपसर्गाच्छन्दसि धात्वर्थे' इत्यत्र ह्युपसर्गग्रहणं प्राद्युपलक्षणार्थम् । तत्रासति गतिग्रहणे, इहाप्युपसर्गग्रहणं प्रादयुपलक्षणार्थमिति कस्यचित् सन्देहः स्यात् । प्राद्युपलक्षणे च सति को दोषः ? अनुपसर्गाणामपि प्रादीनां ग्रहणं विज्ञायेत । ततः शुक्लीकरोतीत्यत्र निघातप्रतिषेधो भवत्येव । 'अभूततद्भावे' इत्यादिनेह च्विः, तस्य 'ऊर्यादिच्विडाचश्च' गतिसंज्ञा, 'अस्य च्वौ' इतीत्त्वम् । यद् काष्ठं शुक्लीकरोतीति । अत्र सगतिरपि तिङिति निघातो न वर्तते । तेन 'निपातैर्यद्यदि' इत्यादिना निघातप्रतिषेध एव भवति ॥

चादिषु च ॥ द्विविधाश्चादयः—गणपरिपठिताश्च, यानङ्गीकृत्यैतदुक्तम्—'चादयोऽसत्त्वे' इति; सूत्रपठिताश्च—'नचवाहाहैवयुक्ते' इति; तत्र प्रत्यासत्तेर्य इह प्रकरणे पठितास्तेषा-

तावत्—देवदत्तः पचति च खादति च । वा—देवदत्तः पचति वा खादति वा । ह—देवदत्तः पचति ह खादति ह । अह—देवदत्तः पचत्यह खादत्यह । एव—देवदत्तः पचत्येव खादत्येव ।

'अगतेः' इत्येव—देवदः प्रपचति च प्रखादति च । प्रथमस्यात्र तिङन्तस्य चवायोगे प्रथमेति निघातः प्रतिषिद्धयते एव । परं तु निहन्यते ॥

चवायोगे प्रथमा ॥ ५९ ॥

'अगतेः' इति पूर्वसूत्रे चानुकृष्टमित्यत्र नानुवर्तते । च, वा—इत्येताभ्यां योगे प्रथमा तिङ्विभक्तिर्नानुदात्ता भवति । गर्दभाँश्च कालयति, वीणां च वादयति । गर्दभान्वा कालयति, वीणां वा वादयति ।

योगग्रहणं पूर्वाभ्यामपि योगे निघातप्रतिषेधो यथा स्यादिति ।

पदमञ्जरी

ग्रहणं ते विप्रकृष्टाः । समुच्चयो विकल्पश्चानेकस्य धर्मः इत्युत्तरसूत्रे वक्ष्यति, अतः *खादति* चेत्यस्योपन्यासः । न त्वस्य निघातप्रसङ्गः; नानावाक्यत्वात् । *खादति* हेत्यादेस्तु प्रक्रमाभेदायोपन्यासः ।

परंतु निहन्यत एवेति । प्रशब्दात्समानवाक्यगतात् पदात्परत्वात् ॥

चवायोगे प्रथमा ॥ *अगतेरिति* । *पूर्वसूत्र इत्यादि* । अत एव पूर्वसूत्रे प्रत्युदाहरणावसरं उक्तम्—प्रथमस्यात्र तिङन्तस्य चवायोगे प्रथमेति निघातः प्रतिषिध्यत एवेति । प्रथमेति स्त्रीलिङ्गस्य निर्वाहमाह—*प्रथमा तिङ्विभक्तिरिति* ।

न्यासः

मेव ग्रहणं युक्तम् ? इति मत्वाऽऽह—चाद्यो नचवाहाहैवेत्यादि । खादतिशब्दः पचतिशब्देन तुल्यस्वरः । प्रथमस्यात्र तिङन्तस्येत्यादिना द्वितीयमिह गतेरित्यस्य प्रत्युदाहरणमिति दर्शयति । चशब्दो गतेरित्यस्यानुकर्षणार्थः । अन्यच्चास्य प्रयोजनमुक्तमेव ॥

चवायोगे प्रथमा ॥ प्रथमातिङ्विभक्तिरिति । एतेन प्रथमेति स्त्रीलिङ्गनिर्देशो विभक्त्यपेक्षः सूत्रे कृत इति दर्शयति । प्रथमात्वं तस्य पुनः प्रथममुच्चारणाद् वेदितव्यम् । गर्दभाँश्च कालयतीति । 'कल विल क्षेपे' । चुरादिणिच् । चित्स्वरेण लकारेऽकार उदात्त इति मध्योदात्तमेतत् । द्वितीयं तु निहन्यत एव ।

अथ योगग्रहणं किमर्थम्, न च वयोरित्येव सप्तम्या निर्देशः क्रियेत, यथा 'चादिषु च' ? इत्यत आह—योगग्रहणमित्यादि । यथा 'चादिषु च' इति सप्तम्या निर्देशे सति परैरेव चादिभिर्योगे प्रतिषेधो भवति, न पूर्वैः; तथेहापि पराभ्यामेव चवाभ्यां योगे

प्रथमाग्रहणम्—द्वितीयादेस्तिङन्तस्य मा भूदिति ।

चवायोगो हि द्विसमुच्चये विकल्पे च सति भवति, स चानेकस्य धर्म इति ॥

हेति क्षियायाम् ॥ ६० ॥

'ह' इत्यनेन युक्ता प्रथमा तिङ्विभक्तिर्नानुदात्ता भवति क्षियायां गम्यमानायाम् । क्षिया=धर्मव्यतिक्रमः आचारभेदः । स्वयं ह रथेन याति३ उपाध्यायं पदातिं गमयति । स्वयं ह्योदनं भुङ्क्ते३ उपाध्यायं सक्तून्पाययति । प्रथमस्य तिङन्तस्यात्र निघातः प्रतिषिध्यते । 'क्षियाशीःप्रैषेषु तिङाकाङ्क्षम्' इति च प्लुतो भवति ॥

पदमञ्जरी

प्रथमाग्रहणव्यावर्त्यस्य द्वितीयादेः सम्भवमाह—*चवायोगो हीति* ॥

हेति क्षियायाम् । आचारभेदः=आचारोल्लङ्घनम् । उदाहरणे—उपाध्याये पदातौ गच्छति शिष्यस्य रथेन गमनं प्रतिषिद्धम्—इत्याचारभेदः ॥

न्यासः

स्यात्, न पूर्वाभ्याम् । ताभ्यामपि योगे यथा स्यादित्येवमर्थं योगग्रहणम् । यदि तु चवाभ्यामिति तृतीयया निर्देशः क्रियते, विनापि योगग्रहणेन पूर्वाभ्यामपि योगे स्यादेव प्रतिषेधः ? सन्देहपरिहारार्थं तु तथा न कृतम्, चवाभ्यामित्युच्यमाने सन्देहः स्यात्—किमयं तृतीयया निर्देशः ? उत पञ्चम्येति ? ; पञ्चम्या निर्देशे को दोषः स्यात् ? परभूताभ्यां योगे न स्यात् ।

कथं पुनर्द्वितीयादितिङन्तस्य चवाभ्यां योगः, यत्तन्निवृत्त्यर्थं प्रथमाग्रहणं क्रियेत ? इत्यत आह—चवायोगो हीत्यादि । इह च योगः समुच्चये सति भवति, वायोगस्तु विकल्पे । स च समुच्चयो विकल्पश्चानेकस्य धर्मः, द्वित्वादिवत् । अतो यत्र तौ समुच्चयविकल्पौ, तत्रावश्यमनेकस्य द्वितीयादेश्चः सन्निधानेन भवितव्यम् । तस्मात् तन्निवृत्त्यर्थं प्रथमाग्रहणम् ॥

हेति क्षियायाम् ॥ आचारभेद इति । शिष्टाचारव्यतिक्रम इत्यर्थः । यातीति । धातुस्वरेणाद्युदात्तः । इतिकरणेन हशब्दमात्रस्य निघातकारणत्वमाख्यायते । असति हि तस्मिन् क्षिया हशब्दस्योपाधिर्विज्ञायेत, तिङन्तस्य वा । तथा च यदा हशब्दस्तिङन्तं वा क्षियायां न प्रयुज्यते, तदा निघातप्रतिषेधो न स्यात् । इतिकरणे तु सति स्वरूपमात्रप्रधानो हशब्दो निघातस्य कारणं भवतीति असत्यामपि हशब्दस्य तिङन्तस्य वा क्षियायां वृत्तौ निघातप्रतिषेधः सिद्धो भवति ॥

अहेति विनियोगे च ॥ ६१ ॥

'अह' इत्यनेन युक्ता प्रथमा तिङ्विभक्तिर्नानुदात्ता भवति विनियोगे गम्यमाने। चशब्दात् क्षियायां च। नानाप्रयोजनो नियोगः= विनियोगः। त्वमह ग्रामं गच्छ। त्वमहारण्यं गच्छ। क्षियायाम्— स्वयमह रथेन याति३ उपाध्यायं पदातिं गमयति। स्वयमहौदनं भुङ्क्ते३ उपाध्यायं सक्तून्पाययति। पूर्ववन्निघातप्रतिषेधः, प्लुतश्च॥

चाहलोप एवेत्यवधारणम् ॥ ६२ ॥

चलोपे अहलोपे प्रथमा तिङ्विभक्तिर्नानुदात्ता भवति। एवेत्येतच्चेदवधारणार्थं प्रयुज्यते, क्व चास्य लोपः? यत्रार्थो गम्यते, न च प्रयुज्यते, तत्र लोपः। तत्र चशब्दः समुच्चयार्थः, अहशब्दः केवलार्थ इति—समानकर्तृके चलोपः, नानाकर्तृके अहलोपः।

पदमञ्जरी

अहेति विनियोगे च ॥ *नानाप्रयोजन इति*। अनेकप्रयोजनो नियोगः=प्रेषणम्। *प्लुतश्चेति*। स पुनः क्षियायां क्षियाहेतुकः, विनियोगे प्रैषहेतुकः॥

चाहलोप एवेत्यवधारणम् ॥ उदाहरणे चलोपं दर्शयति—*ग्रामं चेति*। एवमहलोपेऽपि द्रष्टव्यम्। तत्र प्रथमे ग्रामकर्मकस्यारण्यकर्मकस्य च देवदत्त एव कर्तेति समानकर्तृकत्वम्, द्वितीये तु विपर्ययान्नानाकर्तृकता द्रष्टव्या। अनवक्लृप्तिः= असम्भवनम्। यो हि देवदत्तस्य भोजनं क्वचिदपि न सम्भावयति, स एवं प्रयुङ्क्ते—क्वेव भोक्ष्यस इति। 'एवे चानियोगे' इति पररूपत्वम्। क्वचित्तु वृत्तावेवैतत् पठ्यते॥

न्यासः

अहेति विनियोगे च ॥ चकारेण क्षियायामित्येतदनुकृष्यते। नानाप्रयोजन इति। अनेकप्रयोजन इत्यर्थः। नियोग इति। प्रेषणम्, व्यापारणमित्यर्थः। इतिकरणस्य पूर्ववदेव प्रयोजनम्॥

चाहलोप एवेत्यवधारणम् ॥ क्व चास्य लोप इति। 'लोपे विभाषा' इत्यत्र योऽभिप्रायः प्रष्टुरुक्तः स इहापि वेदितव्यः। यत्रार्थो गम्यत इत्यादि। अत्रापि यस्तत्राभिप्राय इतरस्याभिहितः स एव द्रष्टव्यः। कः पुनरर्थस्तयोः प्रयुक्तयोरपि गम्यते? इत्याह— तत्रेत्यादि। क्व पुनर्विषये चलोपः? क्व वाहलोपः? इत्याह—समानकर्तृक इत्यादि। यस्मिन् व्यापारविशेषे समान एकः कर्त्ता स समानकर्तृकः। समानकर्तृके चलोपः, नानाकर्तृकेऽहलोप इति। नाना कर्ता यस्मिन् स नानाकर्तृकः।

चलोपे—देवदत्त एव ग्रामं गच्छतु, स देवदत्त एवारण्यं गच्छतु। ग्रामं चारण्यं च गच्छत्वित्यर्थः। अहलोपे—देवदत्त एव ग्रामं गच्छतु यज्ञदत्त एवारण्यं गच्छतु। ग्रामं केवलमरण्यं केवलमित्यर्थः।

अवधारणमिति किम्? देवदत्तः क्वेव भोक्ष्यते। अनवक्लृप्तावयमेवशब्दः। न क्वचिद्भोक्ष्यत इत्यर्थः। 'एवे चानियोगे' इति पररूपम् ॥

चादिलोपे विभाषा ॥ ६३ ॥

चादयः 'नचवाहाहैवयुक्ते' इति सूत्रनिर्दिष्टा गृह्यन्ते, तेषां लोपे प्रथमा तिङ्विभक्तिर्नानुदात्ता भवति विभाषा। चलोपे—शुक्ला व्रीहयो भवन्ति। श्वेता गा आज्याय दुहन्ति। भवन्तीतेत्यद्विकल्पेन न निहन्यते। वालोपे—व्रीहिभिर्यजेत। यवैर्यजेत।

एवं शेषेष्वपि यथादर्शनमुदाहार्यम् ॥

वैवावेति च च्छन्दसि ॥ ६४ ॥

पदमञ्जरी

चादिलोपे विभाषा ॥ पूर्वो योग एवशब्दप्रयोगे नित्यार्थः ॥

वैवावेति च छन्दसि ॥ *वै* स्फुटार्थे, क्षमायां च। *वाव* प्रसिद्धौ, स्फुटार्थे च।

न्यासः

देवदत्त एव ग्रामं इच्छतु। स देवदत्त एवारण्यं गच्छत्विति। अत्र ग्रामकर्मकमरण्यकर्मकञ्च गमनं यत् तस्य देवदत्त एव कर्तेति तत् समानकर्तृकम् चार्थं च दर्शयितुमाह—ग्रामं चेत्यादि। अत्र हि देवदत्त एवारण्यं गच्छतु देवदत्त एव ग्रामं गच्छत्विति देवदत्तस्यैव नियोज्यस्य गन्तुर्ग्राम एव गन्तव्यतयोपदिश्यते, यज्ञदत्तस्य त्वरण्यमेव केवलम्। तेनासत्यप्यहशब्दस्य प्रयोगे तदर्थो गम्यते—ग्रामं केवलं देवदत्तो गच्छतु, अरण्यं केवलं यज्ञदत्तो गच्छत्विति।

अनवक्लृप्ताविति। असम्भावनायामित्यर्थः। यो हि देवदत्तस्य भाजन न कश्चित् सम्भावयति स एव प्रयुङ्क्ते—देवदत्त क्वेव मोक्ष्यस इति। पररूपत्वम्।

चादिलोपे विभाषा ॥ सूत्रनिर्दिष्टा गृह्यन्त इति। पूर्वतः प्रत्यासत्तेः। अत्र चवालोपे चवायोगे प्रथमेति प्राप्ते विभाषा, परिशेषाणामप्राप्ते। भवन्तीति। पक्षे प्रत्ययस्वरेण मध्योदात्तः। यजेतेति। अत्र पक्षेऽदुपदेशाल्लसार्वधातुकस्यानुदात्तत्वे कृते धातोरुदात्तत्वे सत्याद्युदात्तत्वम् ॥

वैवावेति च च्छन्दसि ॥ आसीदिति। 'अस भुवि', लङ्, अदादित्वाच्छपो लुक्,

'वै', 'वाव'—इत्येताभ्यां युक्ता प्रथमा तिङ्विभक्तिर्विभाषा नानुदात्ता भवति छन्दसि विषये। अहर्वै देवानामासीद् रात्रिरसुराणाम्। बृहस्पतिर्वै देवानां पुरोहित आसीच्छण्डामर्कावसुराणाम्।
वाव—अयं वाव हस्त आसीत्, नेतर आसीत्।

एकान्याभ्यां समर्थाभ्याम् ॥ ६५ ॥

'एक', 'अन्य'—इत्येताभ्याममर्थाभ्यां युक्ता प्रथमा तिङ्विभक्ति-विभाषा नानुदात्ता भवति छन्दसि विषये। प्रजामेका जिन्वत्यूर्जमेका। जिन्वतीत्येतत्पक्षे न निहन्यते। तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वत्त्यनश्नन्नन्यो अभि चाकशीति। अत्तीत्येतत्पक्षे न निहन्यते।

समर्थाभ्यामिति किम्? एको देवानुपातिष्ठत्। एक इति

पदमञ्जरी

एकान्याभ्यां समर्थाभ्याम् ॥ समौ तुल्यावर्थौ ययोस्तौ समर्थौ, शकन्ध्वादिषु दर्शनात्पररूपत्वम्। निपातनाद्वाऽन्तलोपः। परस्परं समानार्थता न; तिङन्तेन असम्भवात्। तिङन्तेन सङ्गताभ्यामित्ययं त्वर्थो न भवति, 'चवायोगे प्रथमा' इत्यतो योगग्रहणानुवृत्तेरेवास्यार्थस्य सिद्धत्वात्। *जिन्वतीति* ॥ जिविः प्रीणानार्थः, इदित्त्वान्नुम्, लट्, तिप्, शपः। *चाकशीतीति*। काशिना समानार्थः कशिः प्रकृत्यन्तरमस्तीत्युक्तम्, तस्यैतद्यङ्लुकि रूपम्।

न्यासः

'अस्तिसिचोऽपृक्ते' इति आट्, स चोदात्त इत्याद्युदात्तमेतत्। इतिकरणस्य पूर्वोक्तमेव प्रयोजनम्। चकारोऽनुक्तसमुच्चयार्थः। या द्विः पचत्विह तस्याः संवत्सरस्य सस्यं पच्यते द्विरित्यनेन युक्ता प्रथमा तिङ्विभक्तिः पचत्विति वा न निहन्यते।

एकान्याभ्यां समर्थाभ्याम् ॥ समर्थाभ्यामिति। नायमस्यार्थः—तिङन्तेन संगताभ्यामिति; अन्यथा ह्यस्योपदानमनर्थकमेव स्यात्, 'चवायोगे प्रथमा' इत्यतो योगग्रहणानुवृत्तेरेवास्यार्थस्य लब्धत्वात्। तस्मात् समानार्थाभ्यामित्यस्यायमर्थः। सा च समानार्थता तिङन्तापेक्षया भवतीति परस्परापेक्षया वेदितव्या। एका जिन्वतीति। जयतेर्लट्, 'व्यत्ययो बहुलम्' इति श्नुः, 'बहुलं छन्दसि' इति झेरदादेशः, 'हुश्नुवोः सार्वधातुके' इति यणादेशः। अनिघातपक्षे सार्वधातुकस्वरेण मध्योदात्तमेतत्। सतिशिष्टादपि हि विकरणस्वरात् सार्वधातुकस्वरो बलीयानिष्यते। अत्तीति। अदेः 'खरि च' इति चर्त्वम्। अनिघातपक्षे धातुस्वरेणाद्युदात्तमेतत्। चाकशीतीति। 'काशृ दीप्तौ'। अस्य यङ्लुगन्तस्य रूपमेतत्।

संख्यापदमेतद् अन्यार्थे न वर्त्तते। एकशब्दस्य व्यवस्थार्थं च समर्थ-ग्रहणम्; व्यभिचारित्वात्तस्य ॥

यद्वृत्तान्नित्यम् ॥ ६६ ॥

'प्रथमा', 'छन्दसि' इति निवृत्तम्। निघातप्रतिषेध इत्येव।

पदमञ्जरी

एकशब्दस्य व्यवस्थार्थं चेति। अतस्तस्यैव प्रत्युदाहरणं दर्शितम्, नान्यशब्द-स्येति भावः। *व्यभिचारित्वात्तस्येति*। एकशब्दो ह्यन्यार्थे व्यभिचरतीति। नानार्थो ह्ययमिति हि 'एको गोत्रे' इत्यत्र दर्शितम्। तत्रासति समर्थग्रहणेऽन्य-शब्देन भिन्नार्थस्यापि ग्रहणप्रसङ्गः। न च साहचर्यमत्र प्रकरणे व्यवस्थापक-मिति 'निपातैर्यद्यदिहन्त' इत्यत्रावोचाम ॥

यद्वृत्तान्नित्यम् ॥ 'किंवृत्तं च चिदुत्तरम्' इत्यत्र किंवृत्तशब्दस्य दर्शिता व्युत्प-

न्यासः

उपातिष्ठदिति। तिष्ठतेर्लङ्, पाघ्रादिसूत्रेण तिष्ठादेशः। एक इति संख्यापदमेत-दिति। अनेन प्रत्युदाहरण एकशब्दस्यान्यशब्देनासमानार्थतां दर्शयति। किं पुनः कारणमन्यशब्देनासमानार्थेन योगेन प्रत्युदाहरणं न दर्शितम्? इत्याह—एकशब्दस्य व्यवस्थार्थं चेत्यादि। चशब्दोऽवधारणार्थः। अनेकार्थसम्भवेऽर्थान्तराद् व्यवच्छिन्न-स्यैकत्रैवार्थे व्यवस्थानं व्यवस्था। एकशब्दस्य व्यवस्थार्थमेव समर्थग्रहणम्, नान्य-शब्दस्य व्यवस्थार्थम्। न हि तस्यानेकार्थः सम्भवति। तस्मादेकशब्दस्य व्यवस्थार्थं समर्थग्रहणं कृतम्। तेनैवैकशब्देनासमर्थेन योगे युक्तं प्रत्युदाहरणमुपदर्शयितुम्, नान्यशब्देनेत्यभिप्रायः। कस्मात् पुनरेकशब्दव्यवस्थार्थमेव समर्थग्रहणं कृतम्? इत्याह—व्यभिचारित्वात् तस्येति। एकशब्दो हि यत्रार्थेऽन्यत्रादौ दृष्टस्तं व्यभिचरति। तथा हि—स क्वचिदन्यशब्दस्यार्थे दृश्यते, क्वचित् प्राथम्ये, क्वचित् संख्यायाम्, तस्मा-दसौ व्यभिचारी। अनवस्थित इत्यर्थः। तद्व्यवस्थार्थं समर्थग्रहणं युक्तम्, नान्यशब्द-व्यवस्थार्थम्; तस्याव्यभिचारित्वात्। न ह्यन्यशब्दो यत्रार्थे दृष्टस्ततोऽन्यत्र वर्तते। ननु च व्यवस्थाया एतत् फलम्—अन्यशब्दसमानार्थस्यैकशब्दस्य ग्रहणं यथा स्यादिति, एतच्चान्तरेणापि व्यवस्थाकारणं समर्थग्रहणमन्यशब्दसाहचर्यादेव लभ्यते, तदनर्थकं समर्थग्रहणम्? नैतदस्ति; 'निपातैर्यद्यदि' इत्यादौ सूत्रे निपातग्रहणेन ज्ञापितम्—साहचर्यमिह प्रकरणे व्यवस्थाकारणं न भवतीति।

यद्वृत्तान्नित्यम् ॥ प्रथमा छन्दसीति च निवृत्तमिति। तयोर्विभाषाग्रहणेन सम्ब-द्धत्वात्। तस्य चेह नित्यग्रहणेन निवर्तितत्वात्। अतस्तन्निवृत्तौ तत्सम्बद्धयोरपि निवृत्तिर्भवति। वृत्तशब्दोऽयमिहाधिकरणसाधनम्—वर्तते तस्मिन्निति वृत्तम्; वृतेरकर्म-

यदो वृत्तं यद्वृत्तम्, यत्र पदे यच्छब्दो वर्तते तत्सर्वं यद्वृत्तम् । इह वृत्तग्रहणेन तद्विभक्त्यन्तं प्रतीयात् । डतरडतमौ च प्रत्ययौ इत्येतन्नाश्रीयते । तस्माद्यद्वृत्तादुत्तरं तिङन्तं नानुदात्तं भवति नित्यम् । यो भुङ्क्ते । यं भोजयति । येन भुङ्क्ते । यस्मै ददाति । यत्कामास्ते जुहुमः । याद्र्यङ् वायुर्वाति । यद्वायुः पवते ।

पञ्चमीनिर्देशेऽप्यत्र व्यवहिते कार्यमिष्यते ।

पदमञ्जरी

त्तिरिहानुगन्तव्या । *एतन्नाश्रीयत इति* । तदाश्रयणे हि यद्र्यङ्[1], यदीयम्, यादायनिरित्यादिभ्यः परस्य न स्यात् । *जुहुम इति* । प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तमेतत्, 'अभ्यस्तानामादिः', 'भीह्रीभृहुमद' इति चोभयत्रापि अचीति वर्त्तते । *यद्र्यङिति* । यदञ्चति, क्विन्, 'विष्वग्देवयोश्च' इति टेरद्र्यादेशः ।

कथं पुनः पञ्चमीनिर्देशे सति यत्कामास्ते, यद्र्यङ् वायुरित्यादौ व्यवधाने भवति ? अत आह—*पञ्चमीनिर्देशेऽप्यत्रेति* । एतच्चोत्तरसूत्रे ज्ञापयिष्यते ।

न्यासः

क्तत्वात् 'क्तोऽधिकरणे च' इत्यादिनाधिकरणे क्तः । तत्पुनरधिकरणं पदाधिकारात् पदमेव विज्ञायते, इत्याह—यत्र पदे यच्छब्दो वर्तत इत्यादि । यदि यद्वृत्तमित्यधिकरणे क्तः, तर्हि 'अधिकरणवाचिना च' इति प्रतिषेधात् षष्ठीसमासो न प्रवर्तते ? अत एव निपातनात् समास इत्यदोषः । एतन्नाश्रीयत इति । यद्येतदाश्रीयेत, यत्कामास्ते जुहुम इत्यादौ न स्यादिति भावः । कथं पुनरत्र परिभाषा शक्या नाश्रयितुम् ? वक्तव्यमेवैतद्—इह परिभाषा न भवतीति । ददाति, जुहुम इति । 'अभ्यस्तानामादिः' इत्युभयमप्येतदाद्युदात्तम् । यत्कामा इति । यस्मिन् काम एषामिति बहुव्रीहिः । यद्र्यङिति पदम् । यदञ्चतीति 'ऋत्विक्' इत्यादिना क्विन्, 'अनिदिताम्' इत्यनुनासिकलोपः,हल्ङ्यादिलोपः, 'उगिदचाम्' इति नुम्, संयोगान्तलोपः, 'विष्वग्देवयोः' इत्यद्र्यादेशः, 'क्विन्प्रत्ययस्य कुः' । वातीति । 'वा गतिगन्धनयो', अदादित्वाच्छपो लुक् । धातुस्वरेणाद्युदात्तमेतत् । पवत इति । पूङ् पवने । एतदपि पूर्ववदाद्युदात्तम् । अत्र ङित्त्वाल्लसार्वधातुकस्यानुदात्तत्वे कृते धातुस्वर एव भवति ।

ननु च यद्वृदिति पञ्चमीनिर्देशोऽयम्, यत्कामास्ते जुहुमः—इत्यादिषु चोदाहरणेषु त इत्यादिना पदेन व्यवधानम्, अतो निर्दिष्टग्रहणस्यानन्तर्यार्थत्वादिह निघातप्रतिषेधेन भवितव्यम् ? इत्याह-पञ्चमीनिर्देशेऽप्यत्र व्यवहितेऽपि कार्यमिष्यत इति । एतच्चोत्तरसूत्रे ज्ञापयिष्यते ॥

१. 'यद्र्यङ' इति वृत्तिपाठमभिप्रेत्य टीकयोरित्थमुक्तम् ।

❀ यथाकाम्ये वेति वक्तव्यम् ❀ । यत्र क्वचन यजन्ते ॥

पूजनात्पूजितमनुदात्तं काष्ठादिभ्यः ॥ ६७ ॥

पूजनेभ्यः काष्ठादिभ्य उत्तरपदं पूजितमनुदात्तं भवति । काष्ठ—काष्ठाध्यापकः[1] । काष्ठाभिरूपकः[2] । दारुण—दारुणाध्यापकः ।

पदमञ्जरी

याथाकाम्ये वेति । याथाकाम्यम् = यथेच्छप्रवृत्तिः, देशकालानपेक्षा, तत्र गम्यमाने वा निघातप्रतिषेधः, यत्र क्वचन यजते ॥

पूजानात् पूजितमनुदात्तं काष्ठादिभ्यः ॥ 'काष्ठादिभ्यः' इति वार्त्तिके दृष्टं सूत्रावयवत्वेन पठितत्वात्तदनुरोधेन पूजनादित्येकवचनं बहुवचनस्थान इति व्याचष्टे—*पूजनेभ्यः काष्ठादिभ्य इति* । *उत्तरपदमिति* । उत्तरसूत्रे तिङ्ग्रहणादस्य च सूत्रस्य समासविषयत्वात्सुबन्तमिति द्रष्टव्यम् । काष्ठादयश्चैतेऽद्भुतपर्यायाः पूजनवचना भवन्ति, तत्र येषां वृत्तिविषय एवाद्भुतपर्यायत्वममातापुत्रादीनां तेष्वन्यपदेन विग्रहः । *काष्ठाध्यापक इति* क्रियाविशेषणम् । काष्ठशब्दो द्वितीयान्तः समस्यते । कृद्योगलक्षणा तु षष्ठी क्रियाविशेषणेषु न भवति, धात्वर्थं प्रति यत्कर्म तत्रैव षष्ठी; कर्तृपदेन साहचर्यात् । यो हि धात्वर्थं प्रति कर्त्ता तत्र षष्ठी, तत्साहचर्यात् कर्मापि तादृशमेव गृह्यते । विशेषणं तु धात्वर्थेन समानाधिकरणत्वान्न तं प्रति कर्म । सर्वथा क्रियाविशेषणान्न षष्ठी भवति, अत एव मलोप इति वक्ष्यते । षष्ठ्यां सत्यां मकाराभावादनुपपन्नमेतत्स्यात् । कथं पुनः कर्तृप्रधाने कृदन्ते गुणभूतायाः क्रियाया विशेषणेन सम्बन्धः, साधनसम्बन्धवदुपपद्यते; तद्यथा—ग्रामं गत इत्यादौ गुणभूताया अपि क्रियायाः साधनेन योगः, तथा विशेषणेनापि नानुपपन्नः । *काष्ठाभिरूपक इति* । आभिरूप्यं काष्ठेन

न्यासः

पूजनाद् पूजितमनुदात्तं काष्ठादिभ्यः ॥ पूजनादिति । सुपां सुपो भवन्तीति बहुवचनस्य स्थान एकवचनम्, अत एवाह—पूजनवचनेभ्य इति । उत्तरपदमिति । सुबन्तं वेदितव्यम् । ननु तिङिति वर्तते ? सत्यमेतत्; उत्तरत्र तिङिति वचनादिह सुबन्तस्य ग्रहणं विज्ञायते । अपि च वक्ष्यत्येतद्—इहैव समासे चैतदनुदात्तत्वमिति । समासश्च काष्ठादीनां सुबन्तेनैव सम्भवति, न तिङन्तेनेति युक्तमिह सुबन्तस्यैव पदस्य ग्रहणम् । सर्व एते काष्ठादयोऽद्भुतपर्यायाः पूजनवचना भवन्ति । अद्भुतं योऽधीते स काष्ठाध्यायक इत्युच्यते । एवं दारुणादिषु वेदितव्यम् ।

---

१. 'काष्ठाध्यायकः' इति पाठान्तरं न्याससम्मतम् ।

२. इदं क्वचित्पुस्तके नोपलभ्यते ।

दारुणाभिरूपकः । अमातापुत्र—अमातापुत्राध्यापकः[1] । अयुत—अयुताभिरूपकः । अयुताध्यापकः । अद्भुत—अद्भुताध्यापकः । अनुक्त—अनुक्ताध्यापकः । भृश—भृशध्यापकः । घोर—घोराध्यापकः । परम—परमाध्यापकः । सु—स्वध्यापकः । अति— अत्यध्यापकः[2] ।

❀ मलोपश्च ❀ । इति वार्त्तिककारमतम् । मयूरव्यंसकादित्वात् समासः, समासे चैतदनुदात्तत्वम् ।

समासान्तोदात्तत्वापवाद इष्यते । दारुणमध्यायक इत्येवमादिषु न भवति । 'मलोपश्च' इत्येनेनाप्ययमेव विषय आख्यायते । यत्र विभक्तेरभावान्मकारो न श्रूयते तत्रानुदात्तत्वमिति ।

असमासे हि मलोपो नैवेष्यते । दारुणमधीते दारुणमध्यायक इति ।

पदमञ्जरी

विशेष्यत इति नपुंसकप्रथमान्तस्य समासः । एवं सर्वत्र प्रवृत्तिनिमित्तमात्रेण काष्ठादीनामन्वयाद् द्रव्यवाचिभिः सामानाधिकरण्याभावात् मयूरव्यंसकादित्वमाश्रितम् ।

समासे चेत्यादि । चकारोऽवधारणे, यदि समासे एवैतदिष्यते, कथं वार्त्तिककारेणोक्तम्—पूजितस्यानुदात्तत्वे काष्ठादिग्रहणं मलोपश्चेति; न हि समासे तेषामन्त्यो मकारः सम्भवति, विभक्तेर्लुप्तत्वात् ? इत्यत आह—*मलोपश्चेत्यनेनापीति* । कथं पुनरयं विषयोऽनेनाख्यायते ? अत आह—*यत्रेति* । समासे हि विभक्तेर-

न्यासः

इह सर्व एवैते काष्ठादयः क्रियाविशेषणभूताः समस्यन्ते, न च क्रियाविशेषणानां समासः क्वचिद्विहितः, तत् कथमत्र समासः ? इत्याह—मयूरव्यंसकादित्वात् समास इति । समासे चैतदित्यादि । चकारोऽवधारणार्थः । समास एवेत्यर्थः । कथं पुनः समास एवैतल्लभ्यते ? 'चादिलोपे विभाषा' इत्यतो मण्डूकप्लुतिन्यायेन विभाषाग्रहणानुवृत्तेः । सा व्यवस्थितविभाषेति विज्ञानाच्च ।'

यद्येवम्, कथं वार्त्तिककारेणोक्तम्—मलोपश्चेति, काष्ठादिषु हि येऽकारान्तास्तेषां विभक्तेरभावे कृते मकारः सम्भवति, समासे चैतदनुदात्तत्वेन भवितव्यम्, तत्र विभक्तेरभावान् मकारो न सम्भवतीति मलोपवचनमयुक्तं स्यात् ? इत्यत आह—मलोपश्चेत्यनेनापीत्यादि । एवमस्माभिरनुदात्तत्वस्य विषय आख्यातः । मलोपश्चेत्यनेनापि स एवाख्यायते; यस्मात् समासे मलोपो न भवति, विभक्तेर्लुप्तत्वात् । असमासे विभक्तेरभावे कृते मकारस्य श्रवणमेव भवति, न तु लोपः ।

१. इह—'अनुज्ञात, अनुज्ञाताध्यापकः' इत्यधिकं क्वचित् ।

२. कल्याण—कल्याणाध्यापकः, वेद—वेदाध्यापक' इत्यपि क्वचित् ।

पूजनादित्येव पूजितपरिग्रहे सिद्धे पूजितग्रहणमनन्तरपूजितप्रतिपत्त्यर्थम् । एतदेव ज्ञापकम्—इह प्रकरणे पञ्चमीनिर्देशेऽपि नानान्तर्यमाश्रीयते इति । तथा च 'यद्वृत्तान्नित्यम्' इत्यत्रोदाहृतम् ।

'अनुदात्तम्' इति वर्तमाने पुनरनुदात्तग्रहणं प्रतिषेधनिवृत्त्यर्थम् ॥

सगतिरपि तिङ् ॥ ६८ ॥

पदमञ्जरी

भावान्मकारो न श्रूयते अयमेव लोप इति । किं पुनः कारणमेवं काशकुशावलम्बनेन वार्तिकं व्याख्यायते ? अत आह—*असमासे हीति* । अन्ये त्वाहुः—यदि समास एवैतदभिमतमभविष्यत् 'समासे' इत्येवावक्ष्यत्; मलोपवचनात्तु वाक्यविषयमेवैतत् । दारुणमध्यापक इत्यादिकं तु रूपं यदीष्यते विकल्पेन मलोपो वक्तव्य इति ।

पूजनादित्येव पूजितपरिग्रहे सिद्ध इति । पूजनस्य पूजितापेक्षत्वादिति भावः । *अनन्तरपूजितप्रतिपत्त्यर्थमिति* । 'पूजनात्पूजितम्' इति सूत्रे सामान्यगतमानन्तर्यं विशेषाणां विज्ञायत इति भावः । कथं पुनः पञ्चमीनिर्देशे व्यवहितस्य प्रसङ्गः ? इत्याह—*एतदेवेति* । ज्ञापनस्य प्रयोजनमाह—*तथा चेति* ।

अनुदात्त इति वर्तमान इत्यादि । प्रकृतं ह्यनुदात्तग्रहणम् 'न लुट्' इत्यादिना प्रतिषेधेन सम्बद्धम्, अतस्तदनुवृत्तौ प्रतिषेधोऽप्यनुवर्तेत । तत्र यद्यप्यस्य योगस्य समासविषयत्वात्तादृशो विषयो न सम्भवति, यत्रामन्त्रितादौ निघातः

न्यासः

अथासमासे मलोपार्थमित्येतदुक्तमित्येव कस्मान्न विज्ञायते ? इत्याह—अथासमासे हीत्यादि ।

अथ पूजितग्रहणं किमर्थम्, यावता पूजनशब्दोऽयं पूजितापेक्षत्वात् सम्बन्धिशब्दः, तेन सम्बन्धिशब्दत्वात्पूजितमर्थादुपस्थापयति, तन्त्रान्तरेणापि पूजितग्रहणं पूजितस्यैव परिग्रहो भविष्यति ? इत्यत आह—पूजनादेवेत्यादि । पूजनग्रहणादेव पूजितग्रहणे लब्धे पूजितग्रहणं यत् क्रियते तस्यैतत् प्रयोजनम्—विशिष्टस्याव्यवहितस्य प्रत्यासन्नस्य ग्रहणं यथा स्यादित्येवमर्थम् । तेनोत्तरसूत्रे यत् काष्ठं देवदत्तः पचतीत्यत्र व्यवहितस्य न भविष्यति । ननु पञ्चमीनिर्देशादेव व्यवहितस्य न भविष्यति ? इत्यत आह—एतदेवेत्यादि । यादृशमिदं ज्ञापकं तदनुरूपम् 'यद्वृत्तान्नित्यम्' इत्यत्र यत्कामास्ते जुहुमः, यद्र्यङ् वायुर्वातीत्येवमाद्युदाहृतमित्यर्थः । एतेन ज्ञापनस्य प्रयोजनं दर्शितम् ।

अथानुदात्तग्रहणं किमर्थम्, यावता 'अनुदात्तं सर्वमपादादौ' इत्यतोऽनुदात्तग्रहणमनुवर्तेत ? इत्याह—अनुदात्त इति वर्तमान इत्यादि । तद्ध्यनुदात्तग्रहणम् 'न लुट्'

सगतिरगतिरपि पूजनेभ्यः काष्ठादिभ्य परं पूजितं तिङन्तमनुदात्तं भवति। यत्काष्ठं पचति। यत्काष्ठं प्रपचति। यद्दारुणं पचति। यद्दारुणं प्रपचति।

तिङ्ङतिङः' इति निघातस्य 'निपातैर्यद्यदिहन्त' इति प्रतिषेधे प्राप्ते पुनर्विधानम्। सगतिग्रहणाच्च गतिरपि निहन्यते।

गतिग्रहणेन चात्रोपसर्गग्रहणमिष्यते। इह न भवति—यत्काष्ठं शुक्लीकरोति। यत्काष्ठं कृष्णीकरोति॥

कुत्सने च सुप्यगोत्रादौ॥ ६९॥

'पदात्' इति निवृत्तम्। 'सगतिरपि तिङ्' इति वर्तते। कुत्सने च सुबन्ते गोत्रादिवर्जिते परतः सगतिरपि तिङ् अगतिरप्यनुदात्तो भवति। पचति पूति, प्रपचति पूति। पचति मिथ्या, प्रपचति मिथ्या।

पदमञ्जरी

प्रतिषिध्येत; तथापि 'कुत्सने च सुपि' इत्यादौ उत्तरत्र प्रतिषेध एव स्यात्। तस्मात्तन्निवृत्त्यर्थं पुनरनुदात्तग्रहणम्॥

सगतिरपि तिङ्॥ यत्काष्ठं पचतीति। येऽपि 'मलोपश्च' इत्यनेन वाक्येन मलोपमाहुः, तेऽपि तिङन्ते परतो नैव लोपमिच्छन्ति। *सगतिग्रहणाद्गतिरपि निहन्यत इति।* कथम्? तुल्ययोगेऽत्र सहशब्दः, यत्र तुल्ययोगे सहशब्दस्तत्र द्वयोरपि कार्ययोगो भवति, तद्यथा—सपुत्रो भोज्यतामित्युक्ते पुत्रोऽपि भोज्यते। अपिग्रहणं यत्र गतिर्न प्रयुज्यते तत्र केवलस्यापि तिङन्तस्य यथा स्यात्, गतिप्रयोगे तु द्वयोः सहैव भवति, तिङ्ग्रहणात्पूर्वो योगः सुबन्तविषय एव विज्ञायते॥

न्यासः

इति प्रतिषेधेन सम्बद्धम्, अतस्तदनुवृत्तौ सोऽप्यनुवर्त्तते। तथा च सति यस्यामन्त्रितादेः पूजितस्य निघातप्राप्तिरस्ति तस्यायं काष्ठादिभ्यः परस्य निघातप्रतिषेधो विज्ञायेत। तस्मात् प्रतिषेधनिवृत्त्यर्थमन्यदिहानुदात्तग्रहणं क्रियते॥

सगतिरपि तिङ्॥ सगतिग्रहणाच्च गतिरपि निहन्यत इति। तुल्ययोगेऽत्र सहशब्दः। तत्रोभयोरपि विधीयमानेन कार्येण सम्बन्धो भवति। तथा हि सपुत्रो भोज्यतामित्युक्ते द्वयोरपि पितापुत्रयोर्भोजनेन सम्बन्धो भवति। तस्मादिहाप्यगतेस्तिङन्तस्य च निघाते च सम्बन्धो विज्ञायते। गतिग्रहणेन चात्रोपसर्गग्रहणमिष्यत इति। यथा चैतल्लभ्यते तथा पूर्वमेवाख्यातम्। तिङ्ग्रहणं पूर्वो निघातः सुबन्तविषयो यथा विज्ञायेतेत्येवमर्थम्॥

कुत्सने च सुप्यगोत्रादौ॥ पचति पूतीति। पूतिशब्दस्य क्रियाविशेषणत्वात् 'स्वमो-

कुत्सने इति किम् ? पचति शोभनम् । सुपीति किम् ? पचति क्लिश्नाति । अगोत्रादाविति किम् ? पचति गोत्रम् । पचति ब्रुवम् । पचति प्रवचनम् ।

❀ क्रियाकुत्सन इति वक्तव्यम् ❀ । कर्तुः कुत्सने मा भूत्— पचति पूतिर्देवदत्तः । प्रपचति पूतिः ।

पदमञ्जरी

कुत्सने च सुप्यगोत्रादौ ॥ पचति क्लिश्नातीति । कथमत्र समानवाक्यत्वं सामर्थ्यं चेति चिन्त्यम् ।

कर्तुः कुत्सने मा भूत्, पचति पूतीति । कर्तृत्वमत्र कुत्स्यते—अस्येदमयुक्तमिति । क्रिया तु शोभनैव, तत्र कर्तृत्वस्य विशेषणं पूतित्वं न कर्त्रा समानाधिकरणमिति दारुणमभिरूपकमित्यादिवन्नपुंसकत्वम् । एवं द्विबह्वोरप्येकवचनमेव भवति–पचतः पूति, पचन्ति पूतीति। प्रायेण पूतिरिति पुंल्लिङ्गं पठ्यते । ननु क्रियाप्रधानेऽस्मिन्नाख्याते साधनं कथं विशेषणेन सम्बन्धमप्रधानं पठ्यते ? उच्यते;

एकार्थीभावमापन्नं वृत्तौ यदुपसर्जनम् ।
विशेषणेन सम्बन्धस्तस्य नैवोपपद्यते ॥

न हि भवति—ऋद्धस्य राजपुरुष इति । यस्य तु नैकार्थीभावस्तदप्रधानमपि विशेषणेन संयुज्यते, यथा—ऋद्धस्य राज्ञः पुरुष इति । एवं साधनं क्रियां प्रति गुणभूतमप्येकार्थीभावाद्विशेषणेन युज्यते, तथा साधनप्रधानेषु कृदन्तेषु क्रिया गुणभूताऽपि विशेषणेन युज्यते—दारुणमध्यायक इति । यथैव तर्हि साधनस्य विशेषणेन योगः, एवं क्रियान्तरेणापि प्राप्नोति—पचति पठति, पचति दृश्यति, पाचकः पठति, पाचकः पश्यतीतिवत् ? किं कुर्मः, न तावदेवं दृश्यते ! तदेतदेवं प्रतिपत्तव्यम्—

भार्या स्त्र्यन्तरसम्बन्धं पत्युर्न सहते यथा ।
स्नानादिकं तु संस्कारं स्वार्थमेवानुमन्यते ॥

तथा क्रियापि—

विशेषणेन सम्बन्धं कर्त्तुः स्वस्यानुमन्यते ।
स्वानुरक्तं तु कर्त्तारं न क्रियान्तरगामिनम् ॥ इति ।

न्यासः

नंपुंसकात्' इति विभक्तेर्लुक् । पचति, क्लिश्नातीति । 'क्लिशू विबाधने', क्र्यादित्वान् श्ना । अत्र क्लिश्नातीत्येतत् कुत्सनं भवति, यो यस्य बाधनं करोति तेन स कुत्स्यते । सम्बन्धोऽप्यनयोस्तिङन्तयोरस्त्येव । यस्मात् पचति तस्मात् क्लिश्नातीति । सुबन्तं तु क्लिश्नातीत्येतन्न भवति, अस्य न भवति निघातः ।

क्रियाकुत्सन इत्यादि । तिङन्ते द्वयमस्ति—साधनम्, क्रिया च । तत्र क्रियायाः

❀ पूतिश्च चानुबन्धो भवतीति वक्तव्यम् ❀। तेनायं चकारानुबन्धकत्वादन्तोदात्तो भवति।

❀ विभाषितं चापि बह्वर्थमनुदात्तं भवतीति वक्तव्यम् ❀। पचन्ति पूति। प्रपचन्ति पूति।

सुपि कुत्सने क्रियाया मलोप इष्टोऽतिङीति चोक्तार्थम्।

पदमञ्जरी

पूतिश्चेति। तिबन्तः पूतिशब्द आद्युदात्तः। *वसेस्तिबिति*। तिब् बाहुलकात्पूर्वोऽपि भवति, बाहुलकादेव गुणाभावः। तस्य निघातनिमित्तस्यान्तोदात्तत्वं यथा स्यादिति चित्त्वमुपसङ्ख्यायते। *विभाषितमिति*। बह्वर्थं तिङन्तं विभाषा निहन्यते, यदा निहन्यते तदा पूतिरन्तोदात्तः।

क्रियाकुत्सने इत्यादि यदुक्तम्, तत्र प्रमाणत्वेन भाष्यपठितामार्यां पठति—

न्यासः

कुत्सनेऽनुदात्तत्वं भवतीत्येतदर्थमिदं व्याख्येयम्, कर्तुः कुत्सने मा भूदित्येयमर्थञ्च। तत्रेदं व्याख्यानम्—'चादिलोपे विभाषा' इत्यतो विभाषाग्रहणमनुवर्तते। व्यवस्थितविभाषा च सा, तेन क्रियाकुत्सन एव भविष्यति, न कर्तुः कुत्सन इति। ननु च क्रियाप्रधानमाख्यातम्, साधनं तु तत्राप्रधानम्, तस्य क्रियाङ्गत्वात्, अत्र प्राधान्यादेव पूतीत्येवमादिना विशेषणेन क्रियाया एव सम्बन्धो भविष्यति, न गुणभूतस्य कर्तुः, तत् किमुच्यते क्रियाकुत्सनमिति? एवं मन्यते—यथैव कृदन्तेषु दारुणाध्यायकादिषु क्रियायाः प्रधानभूताया अपि विशेषणेन सम्बन्धो भवति, तथाख्यातेष्वप्यप्राधन्येऽपि साधनस्य विशेषणेन सम्बन्धेन भवितव्यमिति।

पूतिश्चानुबन्ध इत्यादि। पूतिशब्दश्चकारानुबन्धो भवतीत्येतदर्थरूपं व्याख्येयमित्यर्थः। तत्रेदं व्याख्यानम्—चकारोऽत्र क्रियते, स चानुक्तसमुच्चयार्थः, तेन पूतिश्चानुबन्धो भविष्यतीति। ननु च पूतिशब्दस्य प्रातिपदिकत्वादप्रतिषिद्धमेवान्तोदात्तत्वम्, कस्मात् स चानुबन्धः क्रियते? न चायं क्तिन्नन्तः, पूतिरयमिति पुंसा सामानाधिकरण्यात्। एवं तर्ह्यनेन चकारानुबन्धकरणेनैवैतद् दर्शयति—यत्र सगतेस्तिङोऽनुदात्तत्वं तत्र पूतेरन्तोदात्तत्वम्, अन्यत्रायमाद्युदात्त एव; तेन क्रियाकुत्सनेऽन्तोदात्तः कर्त्तव्यः, कुत्सन आद्युदात्त इति। तेनायमित्यादिना चानुबन्धकत्वस्य फलं दर्शयति।

विभाषितमित्यादि। बह्वर्थं यत् तिङन्तं तद् विभाषानुदात्तं भवतीत्येतदर्थरूपं व्याख्येयमित्यर्थः। व्याख्यानं त्विहापि विभाषाग्रहणानुवृत्तेः। तेन व्यवस्थितविभाषात्वं चाश्रित्य कर्तव्यम्।

सुपि कुत्सन इत्यादि। अयमुक्तार्थसंग्रहश्लोकः। तत्राद्येन पादेन यदुक्तं क्रिया-

पूतिश्च चानुबन्धो विभाषितं चापि बह्वर्थम् ॥

गतिर्गतौ ॥ ७० ॥

गतिर्गतौ परतोऽनुदात्तो भवति । अभ्युद्धरति । समुदानयति । अभिसम्पर्याहरति ।

पदमञ्जरी

सुपि कुत्सन इति । मलोप इष्टोऽतिङि चोक्तार्थमिति । भाष्ये तावदयमर्थः । मलोपश्चेति वार्त्तिककारेणोक्ते मलोपस्तिङि नेष्टः—दारुणं पचतीति । इत्येवं मलोपश्चेति वाक्यमुक्तार्थमाचार्यैरिति । वृत्तौ तु श्लोकान्तर्गतत्वादयं पादः पठितो न त्वत्रास्योपयोगः कश्चित्; 'समासे चैतदनुदात्तत्वमिष्यते' इत्युक्तत्वात् ॥

गतिर्गतौ ॥ अभ्युद्धरतीति । सर्वोपसर्गसाधारणी हरणक्रिया प्रतीयते, तामुद्विशिनष्टि उद्धरतीति । उदैवोर्ध्वता विशिष्टाऽवगम्यत तामभिर्विशिनष्टि अभ्युद्धरतीति । तत्र—

अन्योऽन्यापेक्षया नास्ति गतित्वं यद्यपि द्वयोः ।
क्रियां प्रति गतित्वात्तु निहतोऽभिर्गतिर्गतौ ॥

समुदानयतीति । अत्र समुदोर्द्वयोरपि निघातः । *अभिसम्पर्याहरतीति ।* अत्र त्रयाणाम् ।

न्यासः

कुत्सन इति वक्तव्यमिति तस्य संग्रहः । मलोप इत्यादि । नास्मिन् तिङ् विद्यत इत्यतिङिति । स पुनः प्रस्तावान् काष्ठादीनां समासो विज्ञायते । तत्रातिङि काष्ठादिसमासे मलोप इष्टः । एतच्च मलोपश्चेत्यनेनायमेव विषय आख्यायत इत्यादिना तूक्तार्थम्, तदनेन समासे चैतदनुदात्तत्वमित्यादिना यदुक्तं तत् सर्वं ग्रहीतुम् । अथवा—मलोप इत्यनेन मलोपश्चेत्येतद्वचनमुपलक्षयति । अस्य चोक्तार्थमित्यनेन सम्बन्धः । तदेतदुक्तं भवति—मलोपश्चेति यत् कार्यं वचनं तत् मलोपश्चेत्यनेनापीत्यादिना पूर्वमेवोक्तप्रयोजनमिति । अतिङीति । अनुदात्तमित्येतद् वक्तव्यमिति वृत्तभङ्गभयान्नोक्तम् । अनुक्तमपि तस्य श्लोकस्य पूर्वोक्तार्थसंग्रहार्थत्वात् काष्ठादीनाञ्च पूर्वमनुदात्तस्य चोक्तत्वाद् गम्यत एव । अतिङीति चानेन बहुव्रीहिणा समासः । तेनैतदुक्तं भवति—काष्ठादीनां समासेऽनुदात्तत्वं भवतीति । शेषं सुगमम् ॥

गतेर्गतौ ॥ अभ्युद्धरतीति । अभिशब्दस्य प्रातिपदिकस्वरेणान्तोदात्तत्वे प्राप्त उच्छब्दे गतौ परतोऽनुदात्तत्वं भवति । समुदानयतीति । 'अत्रापि निपाता आद्युदात्ताः', 'उपसर्गाश्चाभिवर्जम्' इति सम आद्युदात्तत्वे प्राप्तेऽनुदात्तत्वं भवति, कथं पुनरत्राह—समश्च गतिसंज्ञेति, यत्क्रियायुक्ताः प्रादयस्तं प्रत्येव गत्युपसर्गसंज्ञे भवत इत्युक्तम्, नचोच्छब्दस्य क्रियावाचित्वम् ? नैष दोषः; क्रियाविशेषवाचिनो हि प्रादयः । क्रियाविशेष-

गतिरिति किम् ? देवदत्तः प्रपचति । गताविति किम् ? आ मन्द्रैरिन्द्र हरिभिर्याहि मयूररोमभिः । याहीत्येतत्प्रति क्रियायोगा-

पदमञ्जरी

गताविति किमिति । क्रियां प्रति गतिर्भवति, क्रिया च धातुवाच्या । धातुश्च द्विविधः—सगतिः, अगतिश्च । प्रत्यया अपि धातोर्द्वये भवन्ति—कृतः, तिङश्च । तत्र कृदन्ते सगतावगतौ च कृत्स्वरथाथादिस्वरेषु कृतेषु शेषनिघातेन गतिर्निहन्यत एव । तिङन्तेऽपि केवले उदात्तवति तावदुत्तरसूत्रेण भवत्येव निघातः, अनुदात्तेतु नियमाश्रयणान्न भविष्यति, तिङन्ते यदि भवति उदात्तवत्येव भवति, ततश्च सगतिरेव तिङवशिष्यते इति प्रश्नः । *आ मन्द्रैरिति* । ननु च क्रियायोगे गतिर्भवति, न चात्राङः क्रियायोगोऽस्ति, मन्द्रशब्दस्याक्रियावाचित्वात् ? अत आह—*याहीत्येतत्प्रतीति* । 'ते प्राग्धातोः' इति प्रयोगनियमः, न संज्ञानियमः, ततश्च व्यवहितप्रयोगेऽपि गतित्वमस्त्येवेति भावः । ननु यत्क्रियायुक्ताः प्रादयस्तं प्रति गत्युपसर्गसंज्ञा भवन्ति, ततश्च याहीत्येतत्प्रति गतित्वेन मन्द्रं प्रत्यगतित्वादप्रसङ्गः, इहापि तर्हि न प्राप्नोति—अभ्युद्धरतीति, उदं प्रत्यगतित्वात् ? मा भूदुदं प्रति गतिः, समुदायं तु प्रति गतिर्भवति, उदा विशिष्टा हि क्रिया अभिना विशेष्यते । आ मन्द्रैरित्यत्रापि मन्द्रादिकरणकमिन्द्रकर्तृकं यानमाङा विशेष्यत इति समुदायं क्रियाविशेषवाचिनं प्रत्याङो गतित्वान्निघातः प्राप्नोति ? न प्राप्नोति; पूर्वं धातुरुपसर्गेण युज्यते पश्चात्साधनेन,

न्यासः

श्च क्रियैव । कारकाणां प्रवृत्तिविशेषः क्रियेत्युक्तम् । उपसर्गोऽपि कारकप्रवृत्तिर्विशिष्यत एव । न ह्युत्तरतीति हरत्यर्थ एव केवलं कर्तृव्यापारं व्यवच्छिनत्ति । किं तर्हि ? उपसर्गार्थोऽपि । अथ वा हरणादर्थान्तरमेवोद्धरणम्, तस्याभिर्विशेषणमिति नानुपपन्ना गतिसंज्ञा ।

देवदत्तः प्रपचतीति । देवैर्दासीष्टेति 'क्तिच्क्तौ च संज्ञायाम्' इति क्तः, 'दो दद् घोः' इति ददादेशः । 'तृतीया कर्मणि' इत्याद्युदात्तत्वे प्राप्ते 'कारकाद्दत्तश्रुतयोरेवाशिषि' इति देवशब्दोऽन्तोदात्तः । आमन्द्रैरित्यादि । अत्र सर्वमस्ति, न तु मन्द्रो गतिरिति । तस्मिन् परत आङोऽनुदात्तत्वं न भवति । असति चानुदात्तत्वे 'निपाता आद्युदात्ताः, उपसर्गाश्चाभिवर्जम्' इत्याद्युदात्तत्वमेव भवति ।

कथं पुनराङो गतिसंज्ञा, क्रियायोगे हि सति विहिता सा, न चात्रास्ति क्रियायोगः, मन्द्रशब्दस्याक्रियावाचित्वात् ? इत्यत आह—याहीत्येतत् प्रति क्रियायोगादाङित्येष गतिरिति । सत्यपि व्यवधाने व्यवहिताश्चेति गतिसंज्ञाविधानादिति भावः । स्यादेतत्—यद्यपि याहीत्येतत् प्रत्याङो गतित्वम्, तथापि मन्द्रशब्दं प्रति नास्त्येव तस्य गतिसंज्ञा,

दाङित्येष गतिः। तस्य गतावित्यंतस्मिन्नसति गतिरित्यनाश्रितपर-निमित्तकमनुदात्तत्वं स्यात् ॥

तिङि चोदात्तवति ॥ ७१ ॥

'गतिः' इति वर्त्तते। तिङन्तेऽनुदात्तवति परतो गतिरनुदात्तो भवति। यत्प्रपचति। यत्करोति।

पदमञ्जरी

आयाने हि मन्द्रादेः साधनत्वं मन्द्रैर्हरिभिरायाहीति, न तु याने; ततश्च न समुदायं प्रत्याङो गतित्वमिति नास्त्येवात्र प्रसङ्गः। तत्राह–*तस्येति*। न हि पर-निमित्तानुपादाने 'यत्क्रियायुक्ताः प्रादयस्तं प्रति' इति गम्यते, ततश्च वस्तुतो गतित्वाश्रयो निघातः स्यादिति मन्यते।

यदि पुनः 'पदस्य' इत्यधिकारात्समर्थपरिभाषोपस्थानाद्येन गतेः सामर्थ्यं तं प्रति गतेरिति विज्ञायेत, तदा शक्यं गतावित्यवक्तुम्, यदाह–'गतेरनुदात्तत्वे गतिग्रहणानर्थक्यम्, तिङ्यवधारणाच्छन्दोऽर्थमिति चेन्नागतित्वात्' इति ॥

तिङि चोदात्तवति ॥ उदाहरणे 'निपातैर्यद्यदि' इति निघातप्रतिषेधात्तिङन्त-मुदात्तवत्। तिङ्ग्रहणं किमर्थम्? तिङन्ते यथा स्यात्, मन्द्रशब्दे मा भूत्—आ मन्द्रैरिन्द्र हरिभिर्याहि। मन्द्रशब्दो रक्प्रत्ययान्तोऽन्तोदात्तः।

न्यासः

तेन यद्यपि गतावित्येतन्नोच्येत, तथापि नैवेहानुदात्तत्वं प्राप्नोति? इत्यत आह–तस्ये-त्यादि। अत्रास्यानुदात्तत्वं स्यादेवेति। अस्य अनाश्रितपरनिमित्तकमित्यनेन हेतुरुक्तः। तस्यानाश्रितपरनिमित्तकत्वस्यापि गतावित्यस्मिन्नसतीत्येन गतिग्रहणस्याभावो हेतुरभि-हितः। यदि गतावित्येतन्नोच्येत, ततोऽनाश्रितपरनिमित्तमेवानुदात्तत्वमुक्तं स्यात्। न ह्यसति सप्तमीनिर्दिष्टे गतिग्रहणे परनिमित्तताश्रीयते। ततश्च गतिरित्येतावत्युच्यमाने यद्यपि मन्द्रशब्दो गतिर्न भवति, तथापि तस्याङाश्रितपरिनिमित्तमनुदात्तत्वमिह स्या-देव। गतावित्यस्मिंस्तु सति न भवत्येष दोषः; गतेः परनिमित्तस्याश्रयणात्, तस्य चेहाभावात् ॥

तिङि चोदात्तवति ॥ यत्प्रपचति यत् प्रकरोतीति ॥ 'यद्वृत्तान्नित्यम्' इति निघात-प्रतिषेधे कृते उभयमप्येतत् तिङन्तमुदात्तवद् भवति—एकं धातुस्वरेण, अपरं प्रत्ययस्वरेण।

इहेदं तिङ्ग्रहणमेवमर्थं क्रियते—तिङयुदात्तवति यथा स्यात्, आमन्द्रैरिन्द्र हरिभिर्याहीत्यत्र मन्द्रशब्दे मा भूदित्येवमर्थम्; एतच्चाप्रयोजनम्, यदि स तत्र स्यात् पूर्वसूत्रे गतावित्येतदपार्थकं स्यात्। अस्य हि तत्र मन्द्रशब्दे परतो मा भूदित्येतदेव प्रयोजनं व्यवस्थितम्। न चान्यत् तिङ्ग्रहणस्येह व्यवच्छेद्यमस्ति। तस्माद् व्यवच्छेद्या-

तिङ्ग्रहणमुदात्तवतः परिमाणार्थम्; अन्यथा हि यं प्रति गतिः, तत्रानुदात्तो भवतीति धातावेवोदात्तवति स्यात्; प्रत्यये न स्यात्— यत्प्रकरोतीति। 'यत्क्रियायुक्ताः प्रादयस्तेषां तं प्रति गत्युपसर्गसंज्ञे भवतः' इति तिङन्ते धातुमेव प्रति गतिसंज्ञा।

आमन्ते तर्हि न प्राप्नोति—प्रपचतितराम्, प्रपचतितमामिति ?

पदमञ्जरी

ननु च 'यत्क्रियायुक्ताः' इति वचनाद्गतिशब्दः पित्रादिशब्दवत् सम्बन्धिशब्दत्वात् स्वसम्बन्धिनमाक्षिपतीति क्रियावाचिन्येवोदात्तवति भविष्यति, कृदन्ते चातिप्रसङ्गाभावः पूर्वसूत्रे एवोक्तः, तस्मान्नार्थस्तिङ्ग्रहणेन ? इत्याशङ्कयाह—*तिङ्ग्रहणमिति*। परिमाणम्=इयत्ता। परिमाणार्थत्वमेव स्पष्टयति—*अन्यथा हीति*। अक्रियमाणे तिङ्ग्रहणे धातुरेव क्रियावाचित्वाद् गतिसंज्ञानिमित्तमिति तत्रैवोदात्तवति निघातः स्यात्, न तु प्रत्यये। तिङ्ग्रहणात्तु प्रकृतिभागं प्रति गतेः प्रत्ययोदात्तत्वेनाप्युदात्तवति तिङन्तमात्रे भवति। *धातुमेव प्रति गतिसंज्ञेति*। यस्य क्रिया यत्क्रियेति षष्ठीसमासः, अन्वयव्यतिरेकाभ्यां यस्य वाच्या क्रिया तं प्रतीत्यर्थः। धातोरेव चासौ वाच्येति तमेव प्रति गतित्वम्।

आमन्ते तर्हि न प्राप्नोतीति। ननु चाक्रियमाणेऽपि तिङ्ग्रहणे नैवामन्ते

न्यासः

भावान्न कर्त्तव्यमेव तिङ्ग्रहणम् ?—इत्येतच्चोद्यमपाकर्तुमाह—तिङ्ग्रहणमित्यादि। परिमाणम्=परिच्छेदः। तदुदात्तवतो यथा स्यादित्येवमर्थं तिङ्ग्रहणम्। किं पुनः स्याद्, यदि परिमाणार्थं तिङ्ग्रहणं न क्रियेत ? इत्यत आह—अन्यथा हीत्यादि। यदि हि तिङीति नोच्येत तदोदात्तवतीत्येतावत्युच्यमाने यद्युदात्तवतीति सामान्येनोच्येत, तथापि प्रत्यासत्तेर्यं प्रति गतिस्तस्यैव निघातो विज्ञायेत। ततश्च धातावेवोदात्तवति स्याद्—यत् प्रपचतीत्यादौ, प्रत्यये तु—यत् प्रकरोतीत्यत्र न स्यात्। विकरणो ह्यत्रोदात्तवान्, न धातुः। ननु चोदात्तोऽत्र प्रत्ययः, नोदात्तवान्, न हि प्रत्ययादन्यः स उदात्तोऽस्ति येन प्रत्यय उदात्तवान् स्यात् ? नैतत् सारम्; यथा यत्राद्युदात्तत्वमस्य व्यपदेशिवद्भावेन भवति तथोदात्तत्वमपि स्यादेव। स्यादेतत्। प्रत्ययमपि प्रति प्रादेर्गतिसंज्ञा, ततो नायं दोषः ? इत्यत आह—यत्क्रियायुक्ता इत्यादि। इतिकरणो हेतौ। यस्मात् यत्क्रियायुक्ताः प्रादयस्तं प्रति तेषां गत्युपसर्गसंज्ञा, तस्माद् धातुमेव प्रति गतिसंज्ञा, न प्रत्ययम्। यदि हि प्रत्ययोऽपि धातुवत् क्रियावचनः स्यात्, तमपि प्रति प्रादयो गतिसंज्ञां प्रपद्येरन्। न चासौ क्रियावचनः, तस्मान्न प्रत्ययं प्रति प्रादीनां गतिसंज्ञा।

आमन्ते तर्हीत्यादि। प्रपचतितरामिति 'तिङश्च' इति तरप्, तदन्तात् 'किमेत्तिङ्

अत्र केचिदामन्तेन गतेः समासं कुर्वन्ति; तेषामव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वे सत्यक्रियमाणेऽपि तिङ्ग्रहणे परमनुदात्तवद्भवतीति गतिनिघातो नैव सिद्ध्यति ।

अथ तरबन्तस्य गतिसमासः ? एवमपि सतिशिष्टत्वादाम एव स्वरे सति गतेः 'अनुदात्तं पदमेकवर्जम्' इत्येवानुदात्तत्वं सिद्धम् ।

पदमञ्जरी

प्राप्नोति, यदा हि तिङन्तेऽपि प्रत्ययोदात्तत्वेनोदात्तवति न स्यादिति स्थितम्, तदा का वार्ता आमन्ते ! तत्किमुच्यते—आमन्ते तर्हीति ? एवं तर्ह्ययमत्रार्थः—यदि तिङ्ग्रहणाद्यत्नात्प्रकरोतीत्यादौ भवति, तर्हि तस्यामन्तेऽभावान्न प्राप्नोति; तस्माद्या क्रिया यत्क्रिया–इति कर्मधारय आश्रयणीयः । एवं हि क्रियालक्षणमर्थं प्रति गतित्वम्, तत्रार्थे कार्यस्यासम्भवात्तद्वाचिनि कार्यं विज्ञायमानं क्रियाप्रधाने सर्वत्र सिध्यतीति । अनन्तरोक्तं चोद्यं पक्षविशेषे व्यवस्थापयितुमाह—*अत्र केचिदिति* । अत्र पक्षे गतिकारकोपपदानामित्यस्यायमर्थः—गत्यादीनामविशेषेण समासो भवति, कृद्भिस्तु प्राक् सुबुत्पत्तेरिति । *अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वे इति* । 'गतिकारकोपपदात्' इत्यत्र प्रपचतिदेश्याद्यर्थं कृद्ग्रहणं स्थितम्, न प्रत्याख्यातमिति पूर्वपदप्रकृतिस्वरस्यैवात्र प्रसङ्ग इति मन्यते । *अक्रियमाणेऽपि तिङ्ग्रहण इति* । यथा वा क्रियमाणे तिङ्ग्रहणे उदात्तवत्त्वे सति निघातः सिध्यति, तथाऽनन्तरमेवोक्तम् ।

अथ तरबन्तस्येति । यथायं पक्षः सम्भवति, यश्चात्र पक्षे दोषः—तत्सर्वम् 'गतिकारकोपपदात्कृत्' इत्यत्रैवोक्तम् ।

न्यासः

इत्यादिनामि कृते सत्यामन्तमेतद् भवति, न तिङन्तम् । ततो यदि 'तिङि च' इति तिङ्ग्रहणं न क्रियेत, तस्मिन्नामन्ते परतो गतिनिघातो न प्राप्नोति । अत्रेत्यादि उत्तरम् । अत्र केचित् 'कुगतिप्रादयः' इत्यामन्तेन गतेः समासं कुर्वन्ति, केचिन्न कुर्वन्त्येवेति । तत्र त्रयः पक्षाः । तत्र य आमन्तेन समासं कुर्वन्ति, तेषाम् 'तत्पुरुषे तुल्यार्थतृतीया' इत्यादिना पूर्वपदस्याव्ययस्य प्रकृतिस्वरे सति शेषस्य 'अनुदात्तं पदमेकवर्जम्' इत्यनुदात्तत्वेन भवितव्यम् । अतोऽक्रियमाणेऽपि तिङ्ग्रहणे परमामन्तमुदात्तं न भवतीति गतिनिघातो नैव सिध्यति । ततो नायं दोषस्तिङ्ग्रहणे सत्येव, किं तर्हि ? असत्यपि । तेन तिङ्ग्रहणे क्रियमाण एव चोदयितुं युक्तमित्यभिप्रायः ।

अथेत्यादि । अथ तरबन्तेन गतिसमासः क्रियेत ? एवमप्ययुक्तमेव चोद्यम् । तथा हि–'तरबन्तस्य गतिसमासः' इत्यस्मिन् पक्षे प्राग् गतिसमासे कृते पूर्वपदस्य च प्रकृति-

येषाम् "'गतिकारकोपपदानां कृद्भिः समासवचनं प्राक्सुबुत्पत्तेः' इत्यनेन वचनेन कृदन्तेनैव प्राक्सुबुत्पत्तेः समासो भवति, नान्येन" इति दर्शनम्, तेषामेवंविधे विषये समासेन नैव भवितव्यमिति। पृथक् स्वरप्रवृत्तौ सत्यामनेन निघातेन प्रयोजनमस्ति, तदर्थं यत्नः कर्तव्यः।

उदात्तवतीति किम्? प्रपचति। प्रकरोति॥

आमन्त्रितं पूर्वमविद्यमानवत्॥ ७२॥

आमन्त्रितं पूर्वमविद्यमानवद्भवति, तस्मिन् सति यत्कार्यं तन्न भवति, असति यत्तद्भवति।

पदमञ्जरी

येषां त्वित्यादि। कुगत्यादीनां कृदन्तेनैव, तत्रापि प्राक् सुबुत्पत्तेरित्यर्थः। *तदर्थं यत्नः कर्तव्य इति।* तत्रायं यत्नः—तिङ्ग्रहणं न करिष्यते; या क्रिया, यत्क्रियेति वाऽऽश्रयिष्यत इति।

आमन्त्रितं पूर्वमविद्यमानवत्॥ किमिदमविद्यमानवत्? इत्याह—*तस्मिन्सती-*

न्यासः

स्वरत्वे पश्चादामा भवितव्यम्, तथा च सतिशिष्टत्वादाम एवोदात्तत्वे सति गतेः 'अनुदात्तं पदमेकवर्जम्' इत्यनेनैवानुदात्तत्व सिद्धम्, अतो नार्थ एतत्सूत्रविहितेन गतिनिघातेनेति। वाभावे वाह चोदकः—येषां त्वित्यादि। 'गतिकारकोपपदानां कृद्भिः सह समासवचनं प्राक् सुबुत्पत्तेः' इत्यत्र दर्शनद्वयम्—'गत्यादयोऽविशेषेण समस्यन्ते कृद्भिः सह प्राक् सुबुत्पत्तेः' इत्येकं दर्शनम्; 'गत्यादयः कृद्भिरेव समस्यन्ते नान्यप्रत्ययान्तैः, तैश्च प्राक् सुबुत्पत्तेः' इति द्वितीयम्। तत्र येषां पूर्वं दर्शनं तान्प्रत्यामन्ते तर्हि न प्राप्नोतीति सत्यमयुक्तमेतच्चोद्यम्। येषां तु द्वितीयं दर्शनं तान् प्रत्युक्तमेव। तथा हि—तेषामेवंविधविषये प्रपचतितरामित्येवं प्रकारे यत्र कृत्प्रयोगो नास्ति तत्र समासेन नैव भवितव्यम्। अथ पृथक् स्वरः प्राप्नोति—प्रशब्दस्य 'उपसर्गाश्चाभिवर्जम्' इत्याद्युदात्तत्वं प्राप्नोति, पचतितरामित्यत्रापि प्रत्ययस्वरेणाम उदात्तत्वम्? तत्र पृथक्स्वरप्राप्तौ सत्यामनेन निघातेन प्रयोजनम्। एष च गतिनिघातस्तिङ्ग्रहणे क्रियमाणे सत्यामन्तेन प्राप्नोतीति भावः। इतर आह—तदर्थं यत्नः कर्तव्य इति। स पुनरत्र व्याख्यानविशेषः। इह चकारः क्रियते, स चानुक्तसमुच्चयार्थः, तेनामन्तेऽपि निघातो भविष्यतीति।

प्रपचति, प्रकरोतीति। 'तिङ्ङतिङः' इति निघातादुभयमप्येतदुदात्तवन्न भवति।

आमन्त्रितं पूर्वमविद्यमानवत्॥ तस्मिन् सतीत्यादिनाऽविद्यमानवद् भवतीत्यस्यार्थमाचष्टे। अविद्यमानवदिति। वतिना निर्देशोऽयम्, अविद्यमानेन तुल्यं

कानि पुनरविद्यमानवत्त्वे प्रयोजनानि ? आमन्त्रित-तिङ्निघात-युष्मदस्मदादेशाभावाः । देवदत्त, यज्ञदत्तेत्यत्रामन्त्रितस्य पदात्परस्येति निघातो न भवति, षाष्ठिकामन्त्रिताद्युदात्तत्वं भवति; देवदत्त पचसीत्यत्र 'तिङ्ङतिङः' इति निघातो न भवति; देवदत्त तव ग्रामः स्वम्, देवदत्त मम ग्रामः स्वम्—इत्येवमादिषु युष्मदस्मदादेशा न भवन्ति । पूजायामनन्तरप्रतिषेधः प्रयोजनम्—यावद्देवदत्त पचसीत्यत्रापि 'पूजायां नानन्तरम्' इत्येव प्रतिषेधो भवति । 'जात्वपूर्वम्'

पदमञ्जरी

त्यादि । तत्र तस्मिन्सति यत्कार्यं तन्न भवतीत्यत्रोदाहरणमाह—*आमन्त्रिततिङ्निघातेति* । असति च यत्कार्यं तद्भवतीत्यत्रोदाहरणमाह—*पूजायामित्यादि* । *आमन्त्रिताद्युदात्तत्वे कर्त्तव्ये इति* । असति पूर्वग्रहणे 'आमन्त्रितमविद्यमानवत्' त्युच्यमाने स्वस्याद्युदात्तत्वेऽपि षाष्ठिके कर्त्तव्येऽविद्यमानवत् स्यात्, क इदानीं तस्यावकाशः ? यत्राविद्यमानवद्भावः प्रतिषिध्यते, विकल्प्यते वा; तथा 'अपादादौ' वित्यधिकारात्पादादिरप्यवकाशः—उषो नो अधषु इवा व्युच्छनन्, नस्भावो ह्यत्राविद्यमानवद्भावाभावादेव भवति; इन्द्र त्वा वृषभं वयम्, त्वादेशो भवति । एवं तु इन्द्र पिब तुल्यं सुतो मदाय, इन्द्र पिब वृषभूतस्य वृष्णः, अग्ने याहि शक्तिभिः, वायो याहि शिवादिव—इत्यादौ तिङ्निघातः प्राप्नोति ? कर्त्तव्योऽत्र यत्नः, उक्तं हि पुरस्तात्—'आपादपरिसमाप्तेरपादादावित्यधिकारः' इति ।

न्यासः

वर्त्तत इत्यविद्यमानवत् । वतिश्च सादृश्ये भवति, एवञ्च तस्याविद्यमानेन सादृश्यं भवति यदि सत्यपि तस्मिंस्तन्निबन्धनं कार्यं न भवति । असति च तस्मिन् यत् कार्यं तदसत्तानिबन्धं तत् सत्यपि तस्मिन् भवति । आमन्त्रितनिघातेत्येत्यादिना तस्मिन् सति यत् कार्यं प्राप्नोति तदभावमविद्यमानवद्भावस्य प्रयोजनं दर्शयति । देवदत्त यज्ञदत्तेति । अत्र पूर्वस्याविद्यमानत्वादसति निघाते यज्ञदत्तशब्दस्य षाष्ठिकमेवामन्त्रिताद्युदात्तत्वं भवति । देवदत्त पचसीति । अत्रापि तिङन्तस्यासति निघाते धातुस्वरेणाद्युदात्तत्वं भवति । देवदत्त तव ग्रामः स्वम्, देवदत्त मम ग्रामः स्वमिति । 'तवममौ ङसि' इति तवममादेशौ सास्तिकौ । इत्येवमादिष्विति । आदिशब्देन देवदत्त तुभ्यं दीयते—इत्येवमादीनां ग्रहणम् । युष्मदस्मदादेशा न भवन्तीति । 'तेमयावेकवचनस्य' इत्येवमादयः । पूजायामनन्तरप्रतिषेधः प्रयोजनमित्यादिना तस्मिन्नामन्त्रितेऽसति यत् कार्यं प्राप्नोति तस्य सत्यपि तस्मिन् भावेऽविद्यमानवद्भावस्य प्रयोजनं दर्शयति । यावद् देवदत्त पचसीत्यत्रापीत्यादि । यत्राप्यामन्त्रितं व्यवधायकमित्येषोऽपिशब्दस्यार्थो वेदितव्यः ।

इत्येतद्—देवदत्त जातु पचसीत्यत्रापि भवति। 'आहो उताहो चानन्तरम्' इति—आहो देवदत्त पचसि उताहो देवदत्त पचसीत्यत्रापि भवति। 'आम एकान्तरमामन्त्रितमनन्तिके' इति—आम् भोः पचसि देवदत्त इत्यत्रापि भवति।

आमन्त्रितमिति किम्? देवदत्तः पचति। पूर्वमिति किम्? देवदत्त इत्येतस्यामन्त्रिताद्युदात्तत्वे कर्तव्ये नाविद्यमानवद्भवति। पूर्वत्वं च परापेक्षं भवतीति परस्यैव कार्ये स्वनिमित्ते, अन्यनिमित्ते वा तदविद्यमानवद्भवति, न तु स्वकार्ये। देवदत्त पचसीत्यत्रापि ह्यामन्त्रिताद्युदात्तत्वं भवत्येव।

पदमञ्जरी

यदि 'आमन्त्रितं पूर्वमविद्यमानवत्' देवदत्त पचसीत्यत्र पचसीत्येतदपेक्षया देवदत्तशब्दस्य पूर्वत्वमस्तीत्यविद्यमानवत्त्वे सति आमन्त्रिताद्युदात्तत्वं न स्यादित्यत आह–*पूर्वत्वं चेति*। पूर्वशब्दस्य सम्बन्धिशब्दत्वाद्यं प्रति पूर्वत्वं तत्कार्यं प्रत्येवाविद्यमानवत्त्वम्, न स्वकार्यं प्रति; तेन नायं दोष इत्यर्थः। कार्यशब्देनैतद्दर्शयति–अविद्यमानवत् कार्यमत्रातिदिश्यते। तत्र पूर्वशब्दस्य सम्बन्धिशब्दत्वेन परस्य कार्ये कर्त्तव्य इत्येतावदाश्रीयते, न तु परं प्रत्यविद्यमानवत्; पूर्वं तु प्रति विद्यमानवदित्यर्थ इति स्यात्। इमं मे गङ्गे यमुने सरस्वतीत्यत्र गङ्गेशब्दस्य यमुनेशब्दं प्रत्येवाविद्यमानवत्त्वं न मेशब्दं प्रतीति व्यवधानाद् यमुनेशब्दस्य निघातं प्रति मेशब्दो निमित्तं न स्यात्। यथोपदर्शिते त्वर्थे, परस्य कार्ये कर्त्तव्ये इत्येतावत्तत्कार्यं स्वनिमित्तमन्यनिमित्तं वेति विशेषाभावाद् मेशब्दापेक्षेऽपि निघाते गङ्गेशब्दस्याविद्यमानवत्त्वं सिध्यति। तदेतत् स्वनिमित्तेऽन्यनिमित्ते चेत्यत्र सूचितम्।

न्यासः

देवदत्त पचतीति। अत्राविद्यमानत्वाभावात् तिङ्निघातो भवत्येव। पूर्वमिति। किं देवदत्त इति पूर्वं परमपि खलु भवति? न चेह परमस्तीति नास्ति देवदत्तेत्यस्य पूर्वत्वम्। तेनामन्त्रिताद्युदात्तत्वे कर्तव्ये नाविद्यमानवद् भवति। देवदत्त पचसीति। अत्र पचसीत्येतदपेक्षया देवदत्तशब्दस्य पूर्वत्वमस्तीत्यविद्यमानवद्भावेन तस्य भवितव्यम्, ततश्चामन्त्रिताद्युदात्तत्वं तस्य न स्यात्। इमं मे गङ्गे यमुने—इत्यत्र च गङ्गेशब्दस्य यमुनेशब्दापेक्षमेव पूर्वत्वमिति तमेव प्रति तस्याविद्यमानवद्भावः, न मेशब्दं प्रति; ततश्च तस्य मेशब्दस्य यमुनेशब्देनानन्तर्यमपनयन् स निघातनिमित्तभावं प्रतिबध्नीयादिति यमुनेशब्दस्य निघातो न स्यादित्येचोद्यद्वयमाशङ्क्याह—पूर्वत्वं चेत्यादि। चकारोऽवधारणे, भिन्नक्रमश्च। परापेक्षमेवेत्येवं द्रष्टव्यम्। इतिकरणो हेतौ। येषां यद्भावो

इह—इमं मे गङ्गे यमुने इति गङ्गेशब्दः पूर्वमामन्त्रितम्, ततः परस्य यमुनेशब्दस्यानुदात्तत्वे कर्तव्ये स्वयमविद्यमानवत्त्वान्निमित्तं न भवति। मेशब्दस्य निमित्तभावं न प्रतिबध्नाति॥

पदमञ्जरी

तदेवमुक्तं दर्शयति—इहेत्यादि। गङ्गेशब्दोऽविद्यमानवत्त्वात्स्वयं निमित्तं न भवतीत्येतावत्, न तु मेशब्दस्य निमित्तभावं प्रतिबध्नातीत्यर्थः। परं प्रत्यविद्यमानवद्भवतीत्याश्रीयमाणे हि तथा स्यात्।

ननु वत्करणमन्तरेणापि 'गोतो णित्' इत्यादावतिदेशो दृश्यते, तत्किमत्र वत्करणेन? नन्वसति वत्करणे 'पूर्वमामन्त्रितमविद्यमानम्' इत्युच्यमाने पूर्वस्यामन्त्रितस्य[1] निवृत्तिः स्यात्? नैष दोषः; अर्थप्रत्यायनाय शब्दप्रयोगादनिवृत्तेऽर्थे शब्दनिवृत्त्यभावात्। अथापि परप्रयोगो भवतु, पूर्वप्रयोगो मा भूदित्यर्थः कल्पेत? तथापि राजदन्तादिषु परमामन्त्रितं वेति वक्तव्यं स्यात्। परमेवामन्त्रितं भवति, न पूर्वमित्यर्थः। तदेवमन्तरेणापि वतिमतिदेशः सिद्धः? इदं तर्हि प्रयोजनम्—स्वाश्रयमपि यथा स्यात्—आं भो देवदत्त 'आम एकान्तरमामन्त्रितमनन्तिके' इत्येकान्तरता यथा स्यात्। एकवचनान्तं ह्युत्तरसूत्रस्य विषयः, बहुवचनान्ते तु 'विभाषितं विशेषवचने बहुवचनम्' इति पक्षे निघातप्रसङ्गः। यद्यप्यातिदेशिककार्याविरुद्धं स्वाश्रयमतिदेशेष्वसत्यपि वत्करणे भवति, इह तु

न्यासः

यदपेक्षवद् भवति तेषां तद्भावेनानूद्यमानानां विधीयमानो धर्मस्तद्विषय एव प्रतीयते। तद्यथा—पुत्रः कार्येष्वव्यवहित इति पुत्रस्य पुत्रभावः पुत्रापेक्ष इति तस्य पुत्रभावेनानूद्यमानस्य विधीयमानं कार्येष्वव्यवहितत्वं यदपेक्षं पुत्रत्वं तत्कार्येष्ववगम्यते, नान्यकार्येषु। पूर्वत्वं चेदं परापेक्षमेव। तस्मात् तदनूद्यामन्त्रितस्याविद्यमानवद्भावो यदपेक्षं तत्पूर्वत्वं तस्यैव परस्य कार्ये कर्त्तव्ये भवति, नान्यस्य। किंविशिष्टे कार्ये? स्वनिमित्ते, अन्यनिमित्ते वा। स्वं निमित्तं यस्य तत् स्वनिमित्तम्, आमन्त्रितमित्यर्थः। तस्मादन्यच्छब्दान्तरं निमित्तं यस्य तदन्यनिमित्तम्। यत एवं परस्यैव कार्ये कर्त्तव्ये तदामन्त्रितमविद्यमानवद् भवति, न तु स्वकार्ये कर्त्तव्ये, तेन देवदत्त पचसीत्यत्रामन्त्रिताद्युदात्तत्वं न परस्य कार्यम्; किं तर्हि? आमन्त्रितस्यैव। यतः परस्य कार्यमनुदात्तत्वम्, तस्मिंस्त्वविद्यमानवद् भवत्येव।

एवं प्रथमचोद्यं निराकृत्य द्वितीयं निराकर्तुमाह—इमं मे गङ्गे यमुन इत्यादि। अत्रापि पूर्वत्वं च परापेक्षं भवतीत्येष एव हेतुः। गङ्गेशब्दः पूर्वमामन्त्रितान्तः स्वयमविद्यमानवत्त्वान्निमित्तं न भवतीति सम्बन्धनीयम्। क्व विषये निमित्तं न

---

१. "कुतश्चित्पूर्वमामन्त्रितं न प्रयोक्तव्यमित्यर्थः स्यादिति, तत्र यद्ययमर्थोऽभिप्रेतः स्याद्राजदन्तादिषु परमामन्त्रिते वेत्येव ब्रूयात्, न चापादादावित्यनुवर्तते, यद्येवं तथाप्याम एकान्तरमन्त्रितमनन्तिके" इति पाठान्तरम् प्र० सं० स० संकलितम्।

नामन्त्रिते समानाधिकरणे सामान्यवचनम् ॥ ७३ ॥

अविद्यमानवत्त्वस्य प्रतिषेधः। आमन्त्रितान्ते समानाधिकरणे परतः पूर्वमामन्त्रितान्तं सामान्यवचनं नाविद्यमानवद्भवति, किं तर्हि ? विद्यमानवदेव। अग्ने गृहपते। माणवक जटिलकाध्यापक। पूर्वस्य विद्यमानवत्त्वात्परमनुदात्तमेव भवति।

पदमञ्जरी

वत्करणाद्यत्नाद्विरुद्धमपि क्वचित्प्राप्यते। अविद्यमानवत्त्वविरोधिनी ह्येकान्तरता। व्याख्यानाच्चातिप्रसङ्गो नोद्भावनीयः॥

नामन्त्रिते समानाधिकरणे सामान्यवचनम् ॥ द्वौ नञौ प्रकृतमर्थं सूचयत इत्याह—*किं तर्हि विद्यमानवदेवेति*। *माणवक जटिलकाध्यापकेति*। अत्र जटिल-

न्यासः

भवति ? परस्यैव यमुनेशब्दस्यानुदात्तत्वे कर्त्तव्ये। मेशब्दस्य च निमित्तभावं न प्रतिबध्नातीति गङ्गेशब्दः पूर्वमामन्त्रितो यमुनेशब्दस्यानुदात्तत्वे कर्तव्ये विद्यमानवत्त्वादिकं सर्वमपेक्षते। इह पूर्वशब्दस्य सम्बन्धिशब्दत्वात् परस्य कार्ये कर्तव्ये पूर्वस्यामन्त्रितस्याविद्यमानवद्भावो विधीयते। इमं मे गङ्गे यमुन इत्यत्र च यद्यपि गङ्गेशब्दादन्यच्छब्दान्तरं म इत्येतद् यमुनेशब्दस्यानुदात्तस्य निमित्तम्, तथापि तदनुदात्तत्वं परस्यैवामन्त्रितस्य कार्यमिति तस्मिन्नपि कर्त्तव्ये गङ्गेशब्दोऽविद्यमानवद् भवति। अत एव प्रागुक्तम्—अन्यनिमित्ते वैतेनाविद्यमानत्वान्मेशब्दस्य निघातं प्रति यो निमित्तभावः तं न प्रतिबध्नाति। वत्करणं किमर्थम् ? स्वाश्रयमपि यथा स्यात्—आम भो देवदत्त३। 'आम एकान्तरमामन्त्रितमनन्तिके' इत्येकान्तरतानिबन्धनो निघातप्रतिषेधः सिद्धो भवति। बहुवचनान्तञ्चैतद् विज्ञेयम्; एकवचनान्ते हि 'नामन्त्रिते समानाधिकरणे सामान्यवचनम्' इति प्रतिषेधान्नैवाविद्यमानवत्त्वमस्ति। बहुवचनान्ते तु 'विभाषितं विशेषवचने बहुवचनम्' इति पक्षे विद्यते।

ननु च परार्थे प्रयुज्यमानाः शब्दा अतिदेशं गमयन्ति, यथा—गौर्वाहीक इति, तत्र विद्यमानस्याविद्यमानमिति वचनादतिदेशो गम्यते। अतिदेश्यधर्मश्च स्वाश्रया निवृत्तिरिति नार्थो वतिना ? सत्यमेतत्; एवं तु मन्यते—वतिमन्तरेण प्रयोगव्यवस्थार्थमिदं स्यात्, कुतश्चिदामन्त्रितं पूर्वं न भवतीति। तथा चामन्त्रितस्यामन्त्रितेन पूर्वेणैकान्तरता न स्यादिति॥

नामन्त्रिते समानाधिकरणे सामान्यवचनम् ॥ समानाधिकरणमिति। समानाभिधेयमित्यर्थः। अग्ने गृहपत इति। अग्निशब्दोऽत्राग्निमात्राभिधायित्वात् सामान्यवचनोऽपि गृहपतिशब्देन विशेषाभिधायिना व्यवच्छिद्यमानस्तद्वाच्ये गार्हपत्याख्येऽग्निविशेष एवावतिष्ठत इति गृहपतिशब्दस्तेन समानाधिकरणः। एवं माणवक जटिलकाध्यापक इत्यत्रापि समानाधिकरणता विज्ञेया। अत्र जटिलकशब्दस्यापेक्षाभेदात् सामान्ये विशे-

आमन्त्रित इति किम् ? देवदत्त पचसि। समानाधिकरण इति किम् ? देवदत्त पण्डित यज्ञदत्त। अत्र यज्ञदत्तविशेषणं पण्डित-शब्दः; न पूर्वेण समानाधिकरणः। सामान्यवचनमिति किम् ? पर्यायेषु मा भूत्—अघ्न्ये देवि सरस्वति ईडे काव्ये विहव्ये। एते पर्यायाः। एवं ह्युक्तम्—एता ते अघ्न्ये नामानीति ॥

विभाषितं विशेषवचने बहुवचनम्[1] ॥ ७४ ॥

पूर्वेणाविद्यमानवत्त्वे प्रतिषिद्धे विकल्प उच्यते। विशेषवचने समानाधिकरणे आमन्त्रितान्ते परतः पूर्वमामन्त्रितं बहुवचनान्तं विभा-

पदमञ्जरी

शब्दो माणवकशब्दापेक्षया विशेषवचनः, अध्यापकशब्दापेक्षया तु सामान्यवचन इति द्वयोरप्यविद्यमानवत्त्वं न भवति। *पूर्वस्येत्यादिना* प्रतिषेधस्य फलं दर्शयति। देवदत्त*यज्ञदत्तेति*। 'सामान्यवचनं विशेषवचनापेक्षम्' इति वक्ष्यत्युत्तरसूत्रे, ततश्च यथा यज्ञदत्तशब्दः समानाधिकरणो न भवति, एवं पूर्वामन्त्रितार्थगतविशेषाकारवचनोऽपि न भवतीति देवदत्तशब्दोऽपि सामान्यवचनो न भवति, तस्माद् व्यङ्गविकलत्वाच्चिन्त्यमेतत्। *एवं ह्युक्तमिति*। *तैत्तिरीयके ब्राह्मणे* सहस्रतमीं प्रकृत्य इडे रन्तेऽदिते सरस्वति प्रिये प्रेयसि महि विश्रुते—एतानि ते अघ्न्ये नामानीति। वृत्तौ त्वन्यथा पाठः *शाखान्तरे* द्रष्टव्यः ॥

विभाषितं विशेषवचने ॥ *बहुवचनमिति* वार्त्तिके दर्शनात् प्रक्षिप्तम्। शरण-

न्यासः

षत्वं न, किं तर्हि ? माणवकापेक्षया विशेषत्वम्, अध्यापकापेक्षया सामान्यभावः। अत्र जटिलके समानाधिकरणे परतो माणवकस्याविद्यमानवत्त्वं न भवति, अध्यापके तु जटिलकशब्दस्य। पूर्वस्येत्यादिना प्रतिषेधस्य फलं दर्शयति।

देवदत्त पचसीति। तत्र देवदत्तस्य योऽभिधेयोऽर्थस्तत्रैव कर्तरि लकारो विहित इति भवति पचसीत्येतद्देवदत्तशब्देन समानाधिकरणम्। आमन्त्रितं तु न भवति—देवदत्त यज्ञदत्तेति। देवदत्तशब्दोऽत्र न संज्ञाशब्दो गृह्यते, किं तर्हि ? क्रियानिमित्तकः; अन्यथा संज्ञाशब्दस्यैकवस्तुनिष्ठत्वात् सामान्यवचनः, स न स्यात्। एते पर्याया इति। एतेन सामान्यवचनत्वाभावं दर्शयति। विशेषापेक्षं सामान्यम्। न चात्र कस्यचिद् विशेषो वाच्यो यदपेक्षया सामान्यं स्यात्; सर्वेषामत्यन्ताभिन्नार्थत्वात्, अन्यथा पर्याया एवं न स्युः। कथं पुनर्ज्ञायन्ते पर्याया एते ? इत्याह—एवं ह्युक्तमित्यादि ॥

विभाषितं विशेषवचने बहुवचनम् ॥ पूर्वेण नित्यं विद्यमानवत्त्वे प्राप्ते विकल्पार्थ-

१. अत्र का० सं० प्र० मा० काशिकाप्रस्तावनावलोकनीया।

षितमविद्यमानवद्भवति । देवाः शरण्याः । ब्राह्मणा वैयाकरणाः ।

सामान्यवचनाधिकारादेव विशेषवचन इति सिद्धे विशेषवचनग्रहणं विस्पष्टार्थम् ।

बहुवचनमिति किम् ? माणवक । जटिलक । नित्यमेतद्विद्यमानवदेव ॥

इति श्रीवामनविरचितायां काशिकावृत्तौ
अष्टमस्याध्यायस्य प्रथमः पादः॥

पदमञ्जरी

त्वेन प्राप्तिः शरणम्, तत्र साधवः *शरण्याः* । शरणशब्दो हि शरण्येऽपि दृश्यते— शरणं भवन्तमतिकारुणिकमिति । *शर्मण्या इति* पाठे शर्मणि साधवः शर्मण्याः । *सामान्यवचनाधिकारादेवेति* । सामान्यस्य विशेषापेक्षत्वाद्यं प्रति सामान्यमित्येतद्भवति, तस्मिन्विशेषवचन एव भविष्यति ॥

इति श्रीहरदत्तमिश्रविरचितायां पदमञ्जर्यामष्टमस्याध्यायस्य प्रथमः पादः॥

न्यासः

मिदं वचनम् । देवाः शरण्या इति । यदाऽविद्यमानवत्त्वं तदा शरण्या इत्यस्यामन्त्रिताद्युदात्तत्वं भवति; अन्यथा निघातः । एवं ब्राह्मणा वैयाकरणा इत्यत्रापि वैयाकरणशब्दस्याद्युदात्तत्वः पाक्षिकनिघातश्च वेदितव्यः ।

अथ विशेषव नं किमर्थम्, यावता 'सामान्यवचनम्' इत्यनुवर्त्तते, सामान्यञ्च विशेषापेक्षम्, तत्र न्तरेणापि विशेषवचनं विशेषवचनं विज्ञास्यते ? इत्यत आह—सामान्यवचनाधिकारादेवेत्यादि । य एवं न शक्नोति मन्दधीः प्रतिपत्तुम्, तं प्रति विस्पष्टार्थं विशेषवचनग्रहणं क्रियते । यदि तर्हि सामान्यस्य विशेषापेक्षत्वात् सामान्यवचनग्रहणाद् विशेषवचने कार्यं विज्ञायते, तत्र पूर्वसूत्रेऽपि तत्रैव कार्यं विज्ञायते, तथा च देवदत्त यज्ञदत्तेति प्रत्युदाहरणं द्व्यङ्गविकलं स्यात्; तथा हि यथा यज्ञदत्तशब्दो न समानाधिकरणो भवति, तथा विशेषवचनोऽपि । अथासौ विशेषवचनः ? एवं सति यथाग्ने गृहपत इत्यत्राग्निशब्दः सामान्यवचनोऽपि गृहपतिशब्देन विशेषाभिधायिना व्यवच्छिद्यमानस्तदग्निविशेषणं भवति गृहपतिशब्दस्तेन समानाधिकरणः, एवं देवदत्तशब्दो विशेषाभिधायिना यज्ञदत्तशब्देन व्यवच्छिद्यमानस्तद्वाच्य एव विशेषेऽवतिष्ठत इति यज्ञदत्तशब्दस्तेन सामानाधिकरण इति चिन्त्यमेतत् ॥

इति बोधिसत्त्वदेशीयाचार्यश्रीजिनेन्द्रबुद्धिपाद-
विरचितायां काशिकाविवरणपञ्चिकायाम्
अष्टमस्याध्यायस्य प्रथमः पादः ॥

अथ अष्टमाध्याये द्वितीयः पादः

पूर्वत्रासिद्धम् ॥ १ ॥

'पूर्वत्रासिद्धम्' इत्यधिकारोऽयमा अध्यायपरिसमाप्तेः। यदित ऊर्ध्वमनुक्रमिष्यामः 'पूर्वत्रासिद्धम्' इत्येवं तद्वेदितव्यम्। तत्र येयं सपादसप्ताध्याय्यनुक्रान्ता एतस्यामयं पादोनोऽध्यायोऽसिद्धो भवति।

पदमञ्जरी

पूर्वत्रासिद्धम् ॥ *पूर्वत्रासिद्धमित्ययमधिकार इति*। यदि तु स्वतन्त्रो विधिः स्यात्, ततो वक्ष्यमाणस्य त्रिपादीलक्षणसमुदायस्य पूर्वत्र सपादसप्ताध्यायीलक्षणे समुदायेऽसिद्धत्वमुक्तं स्यात्, न तु त्रिपाद्यां पूर्वत्र परस्यासिद्धत्वमापादितं स्यात्; ततश्च गुडलिण्मान्, गोधुङ्मानित्यादौ ढत्वघत्वादेरसिद्धत्वाभावात् 'झयः' इति मतुपो वत्वप्रसङ्गः। तस्मान्न विधिः। अथ परिभाषा स्यात्, सर्वत्रैवाष्टाध्याय्यां पूर्वं प्रति परस्यासिद्धत्वात् तेन, तैः, तस्य–इत्यादाविनादिषु कर्त्तव्येषु त्यदाद्यत्वस्यासिद्धत्वादकारान्तनिमित्ता इनादयो न स्युः। तस्माद्— अधिकारः। एवं सति यदनेन सम्पादितं भवति तद्दर्शयति– *तत्रेति*। तत्राधिकारे सतीत्यर्थः। अधिकारे हि त्रिपादीगतानामप्यविशेषेण सपादसप्ताध्यायीगतान्प्रत्यसिद्धत्वं त्रिपाद्यां च पूर्वत्र परस्यासिद्धत्वं सिद्ध्यति। विधौ तु नैतावत्सम्पादयितुं शक्यम्; त्रिपाद्यां पूर्वत्र परस्यासिद्धत्वानापादनात्। परिभाषायां च नैतावति पर्यवस्यति; सर्वत्रैव प्रसङ्गात्। तस्मादधिकारत्वादेतावत्सम्पद्यते। एतावदेव च सम्पद्यत इत्यर्थः। न चैवमत्र भ्रमितव्यम्—येयं सपादसप्ताध्यायी अनुक्रान्तेत्यनेन विधिरूपेण प्रवृत्तिर्दर्शिता, इत उत्तरमित्या-

न्यासः

पूर्वत्रासिद्धम् ॥ एष योगः परिभाषा वा स्यात्, अधिकारो वेति पक्षद्वयं सम्भाव्यते। तत्र यद्ययं परिभाषा स्यात् सर्वस्यामष्टाध्यायाम्पूर्वस्मिन्नुत्तरमसिद्धं स्यात्, ततश्च 'अतो भिस ऐस्' इत्यत्र त्यदाद्यत्वस्यासिद्धत्वात् तैः, यैः—इत्यत्रैस्भावो न स्यादितीमं परिभाषापक्षे दोषं दृष्ट्वा स्वरितत्वेनाधिकारत्वमस्येति निश्चित्याह–पूर्वत्रासिद्धमित्यधिकारोऽयमिति। अध्यायपरिसमाप्तेरिति। अवधिप्रदर्शनार्थमेतत्। तत्रेति वाक्योपन्यासे। सपादेति। सह पादेनानन्तरं प्रक्रान्तेन वर्त्तत इति सपादा। सप्ताध्यायीति। सप्तानामध्यानां समाहारः, 'द्विगोः' इति ङीप। क्वचित् सपादसप्ताध्यायीति पाठः, तत्र सपादा चासौ सप्ताध्यायी चेति विशेषणसमासः, पुंवद्भावः। अयमिति। वक्ष्यमाणः। पादोनोऽध्याय इति। अनन्तरोक्तेन पादेनोनोऽपरिपूर्णः पादोनोऽध्यायः। असिद्धो भवतीत्यादि। पादोनऽध्यायग्रहणेनोत्तरोत्तरयोगग्रहणेन च शास्त्रासिद्धत्वमिहाश्रीयत

इत उत्तरं चोत्तरउत्तरो योगः पूर्वत्रपूर्वत्रासिद्धो भवति=असिद्धवद्भवति । सिद्धकार्यं न करोतीत्यर्थः ।

पदमञ्जरी

दिना त्वधिकाररूपेण, ततश्च शेष इतिवल्लक्षणं चाधिकारश्चेति ? निष्प्रयोजनत्वाद्, अधिकारोऽयमित्युक्तत्वाच्च । किं हि नामाधिकार एवास्मिन्न सिध्यति, यदर्थो विधिराश्रीयेत ! सप्तानामध्यायानां समाहारः सप्ताध्यायी, सपादा चासौ सप्ताध्यायी चेति कर्मधारयः, सपादेति टाबन्तपाठे त्वसमासः । उत्तरउत्तरो योग इति पाठः; वीप्सायां द्विर्वचने सुब्लुकोऽसम्भवात् । अत्राध्यायग्रहणेन योगग्रहणेन च शास्त्रासिद्धत्वमाश्रीयत इति दर्शयति । एतच्च पूर्वत्रेति वचनाल्लभ्यते । शास्त्रस्य हि मुख्यं पूर्वत्वम्; सन्निवेशविशेषयोगित्वात् । कार्यस्य तु शास्त्रद्वारकमौपचारिकम्, न हि मुख्ये सम्भवति गौणस्य ग्रहणं युक्तम् । कथं पुनरुच्चरितं शास्त्रमसिद्धमित्युच्यते, न हि वचनशतेनापि सिद्धमपि असिद्धं भवति ? अत आह—*सिद्धकार्यं न करोतीत्यर्थ इति* । वचनादति-

न्यासः

इति दर्शयति । कार्यासिद्धत्वाश्रयणे हि यथा देवदत्तस्य हन्तरि हते न पुनर्देवदत्तस्य प्रादुर्भावो भवति, तथा कार्यस्यासिद्धत्वे प्रतिपादिते न पुनः प्रकृतेः [1]प्रत्यापत्तिर्भवति । ततश्चामुष्य, अमुष्मै—इत्यत्र सत्यप्युकारस्यासिद्धत्वेऽकारान्तमङ्गं न भवतीति तन्निबन्धनः स्मैभावो न स्यात् । शास्त्रासिद्धत्वे तु स्मैभावशास्त्रमेव प्रवर्त्तते, न त्वशास्त्रमसिद्धत्वमिति न भवत्येष दोषप्रसङ्गः । अपि च शास्त्रस्य मुख्यत्वं पूर्वत्व कार्यस्यौपचारिकत्वम् । यस्य कार्यस्य शास्त्रं पूर्वं तदप्युपचारेण पूर्वमित्युच्यते, न स्वत एव तस्य पूर्वत्वम्; सन्निवेशविशेषाभावात् । कार्यं हि लक्ष्यगतम्, तत्र यथा लक्ष्यस्य सन्निवेशो नास्ति तथा तद्गतस्यापि कार्यस्य । न च मुख्ये पूर्वत्वे सति गौणत्वस्य परिग्रहणं युक्तम् । तस्माच्छास्त्रं पूर्वग्रहणेन गृह्यते । तस्य च पूर्वत्वं परशास्त्रमेवापेक्ष्य भवति । अतो यदपेक्षं तस्य पूर्वत्वं ततः परस्य शास्त्रस्यैवासिद्धत्वमनेन कर्तुं युक्तम् । शास्त्रस्यासिद्धौ च कृतायामर्थतः कार्यासिद्धत्वं कृतमेव भवति; तस्य तन्निबन्धनत्वात् । सिद्धशब्दो निष्पन्नवचनः । सिद्धं निष्पन्नमित्यर्थः । न सिद्धमसिद्धम्, अनिष्पन्नमित्युच्यते । परञ्च शास्त्रं यच्च निष्पन्नं तन्न शक्यं वचनशतेनाप्यनिष्पन्नसत्तायामापादयितुम् । अन्यथा न कश्चिद् दुःखविवशां दशामनुभवेत्; असिद्धवचनेनैव न दुःखस्यानिष्पन्नतापादानात् । तस्माद् यथा ब्रह्मदत्तोऽब्रह्मदत्तोऽयमित्युक्तेऽतिदेशोऽय गम्यते, तथेहाप्यसिद्धत्वमित्युक्तेऽतिदेशोऽयं गम्यत इत्याह—असिद्धवद्भवतीति । एतदेव स्पष्टीकर्तुमाह—सिद्धकार्यमित्यादि । एवं हि तदसिद्धवद् भवति यदि सिद्धस्य यत् कार्यं तन्न करोति ।

---

१. अत्रापिशब्दो लेखकप्रमादपतित इति प्रतीयते ।

तदेतदसिद्धत्ववचनमादेशलक्षणप्रतिषेधार्थम्, उत्सर्गलक्षणभावार्थं च। अस्माउद्धर, द्वाअत्र, द्वाआनय, असाआदित्यः—इत्यत्र य्वलोपस्यासिद्धत्वाद् 'आद्गुणः' इति, 'अकः सवर्णे दीर्घः' इति च न भवति। अमुष्मै, अमुष्मात्, अमुष्मिन्—इति उत्वस्यासिद्धत्वात् स्मायादयो भवन्ति।

पदमञ्जरी

देश आश्रीयत इत्यर्थः। शास्त्रस्यासिद्धत्वमाश्रीयते, न कार्यस्येति दर्शितम्।

तत्र प्रयोजनमाह—*तदेतदिति*। यदिदं शास्त्रविषयमसिद्धवचनं तदेतदित्यर्थः। आदेशो लक्षणं निमित्तं यस्य कार्यस्य तस्य प्रतिषेधार्थमुत्सृज्यते आदेशेन निवर्त्तत इति उत्सर्गः=स्थानी, स लक्षणं निमित्तं यस्य तस्य भावः प्रवृत्तिर्यथा स्यादित्येवमर्थं चासिद्धवचनम्। कार्यासिद्धत्वे तूत्सर्गलक्षणस्य भावो न न सिध्यति। तत्रादेशलक्षणप्रतिषेधस्योदाहरणमाह—*अस्मा उद्धरेत्यादि*। आयावोः कृतयोः 'लोपः शाकल्यस्य' इति लोपः। *य्वलोपस्यासिद्धत्वादिति*। शास्त्रद्वारकं य्वलोपस्यासिद्धत्वम्। यदा हि पूर्वशास्त्रसन्निधौ परशास्त्रमसिद्धम्, तदा तत्प्रतिपादितं कार्यं सुतरामसिद्धं भवति। उत्सर्गलक्षणभावस्योदाहरणमाह—*अमुष्मै इति*। अत्रासत्यसिद्धत्वे परत्वाद् 'अदसोऽसेर्दादु दो मः' इत्युत्वे सत्यत इति स्मायादयो न स्युः। असिद्धत्वे तु पूर्वं स्मादयः, पश्चादुत्वमिति सिद्धमिष्टम्। *उत्वस्येति*। उत्वशास्त्रस्येत्यर्थः।

न्यासः

तदेतदित्यादि। तदिति हेतौ यस्मादनन्तरोक्तोऽसिद्धशब्दस्यार्थः, तस्मादेतदसिद्धवचनमादेशलक्षणप्रतिषेधार्थम्। आदेशो लक्षणं निमित्तं यस्य तदादेशलक्षणम्, तस्य प्रतिषेधः। सोऽर्थः प्रयोजनं यस्य तत्तथोक्तम्। उत्सर्गलक्षणभावार्थं चेति। उत्सृज्यते निवर्त्यत इत्युत्सर्गः=स्थानिलक्षणम्, उत्सर्गो लक्षणं निमित्तं यस्य तदुत्सर्गलक्षणं कार्यम्, तस्य भाव उपजननमुत्सर्गलक्षणभावः, सोऽर्थः प्रयोजनं यस्य तत् तथोक्तम्। अस्मा उद्धरेत्यादि। अस्मै इतीदंशब्दाच्चतुर्थी, उद्धरेत्यस्मिन् परत आयादेशः, 'लोपः शाकल्यस्य' इति यकारलोपः। तत्र कृते 'आद् गुणः' प्राप्नोति; यकारलोपस्यासिद्धत्वान्न भवति। द्वा आनयेत्यादि। अत्र अत्रानयशब्दयोः परतोऽसावित्यस्यादित्यशब्दे च परत आवादेशः, 'लोपः शाकल्यस्य' इति वकारलोपः। तत्र कृतेऽकः सवर्णे दीर्घत्वं प्राप्नोति; वकारलोपस्यासिद्धत्वान्न भवति। य्वलोपस्यासिद्धत्वादिति। तादर्थ्याद्य्वलोपशास्त्रं य्वलोपशब्देनोक्तम्। अथ वा—य्वलोपशास्त्रस्यासिद्धत्वाद् य्वलोपस्यासिद्धत्वमित्युच्यते। एषूदाहरणेष्वादेशलक्षणप्रतिषेधोऽसिद्धत्ववचनस्य प्रयोजनम्। इदानीं येषूदाहरणेषूत्सर्गलक्षणभावः प्रयोजनम्, तानि दर्शयितुमाह—अमुष्मै इत्यादि। अदस-

शुष्किका शुष्कजङ्घा च क्षामिमानौजढत्तथा ।
मतोर्वत्वे झलां जश्त्वे गुडलिण्मान्निदर्शनम् ।।

शुष्किकेति—अत्र 'शुषः कः' इत्यस्यासिद्धत्वाद् 'उदीचामातः स्थाने यकपूर्वायाः' इत्येतन्न भवति ।

शुष्कजङ्घेति—'न कोपधायाः' इति पुंवद्भावप्रतिषेधो न भवति ।

क्षामिमानिति—क्षामस्यापत्यं क्षामिः, क्षामो वा अस्यास्तीति

पदमञ्जरी

शुष्किकेत्यादिश्लोकः । अत्र *निदर्शनमिति* प्रत्येकमभिसम्बध्यते । निदर्शनमुदाहरणदिगित्यर्थः । मतोर्वत्वे कर्त्तव्ये 'झलां जशोऽन्ते' इति जश्त्वेऽसिद्धे सति गुडलिण्मानितिनिदर्शनम् ।

न कोपधाया इति पुंवद्भावप्रतिषेधो न भवतीति । कोपधप्रतिषेधे तद्धितवुग्रहणमित्येतदनाश्रित्येदं प्रयोजनमुक्तम् । *क्षामिमानिति* । 'क्षायो मः' इति निष्ठात-

न्यासः

श्चतुर्थीपञ्चमीसप्तम्येकवचनानि । त्यदाद्यत्वम् । अत्रासत्यप्यसिद्धत्वे परत्वाद् 'अदसोऽसेर्दादु दो मः' इत्युत्वम्, ततश्चाकारान्तस्याभावात् तन्निबन्धनाः 'सर्वनाम्नः स्मै', 'ङसिङ्योः स्मात्स्मिनौ' इति स्मायादयो न स्युः । असिद्धत्वे सति शास्त्रस्य ते भवन्ति । उत्वस्यासिद्धत्वादिति । अत्रापि तादर्थ्यादुत्वशब्देनोत्वशास्त्रमुक्तम् ।

शुष्किकेत्यादिश्लोकः । अत्र निदर्शनमित्येतत् शुष्किकेत्यादिभिः प्रत्येकमभिसम्बध्यते । झलां जश्त्व इति । अत्राप्यसिद्ध इति वृत्तभङ्गभयान्नोक्तम् । अनुक्तमपि प्रकरणेन ज्ञायते ।

शुष्किकेति । 'शुष शोषणे' इत्येतस्मात् क्तप्रत्ययः, 'शुषः कः' इति कादेशः, टाप्, अज्ञातार्थे 'प्रागिवात् कः', 'केऽणः' इति ह्रस्वत्वम्, ततष्टाप्, 'प्रत्ययस्थात् कात्' इत्यादिना नित्यमित्त्वं भवति, न तु 'उदीचाम्' इत्यादिना पाक्षिकम्; 'शुषः कः' इत्यस्यासिद्धत्वात् ।

शुष्कजङ्घेति । शुष्के जङ्घे अस्या इति बहुव्रीहिः, 'न कोपधायाः' इति पुंवद्भावनिषेधो न भवति । 'शुषः कः' इत्यस्यासिद्धत्वादिति प्रकृतेन सम्बन्धनीयम् । ननु च सत्यप्यसिद्धत्वे नैवात्र पुंवद्भावप्रतिषेधो न प्राप्नोति, कोपधप्रतिषेधे तद्धितवुग्रहणं कर्त्तव्यमिति वचनात् ? न; वाक्यकारमतमेतत्, सूत्रकारमतेन तु श्लोकवार्त्तिककारेण च न चात्रैतत् प्रयोजनमुपन्यस्तम् । एतयोर्हि सामान्येन कोपधप्रतिषेधोऽभिमतः ।

क्षामिमानिति । 'क्षै जै षै क्षये', आदेच उपदेशेऽशिति' इत्यात्त्वम्, 'क्षायो मः' इति निष्ठातकारस्य मकारः—क्षाम इति स्थिते 'अत इञ्' इतीञं कृत्वा 'अत इनिठनौ' इतीनिप्रत्ययं वा कृत्वा मतुप् कर्त्तव्यः ।

क्षामिः, क्षामी वा यस्यास्तीति क्षामिमान् । 'क्षायो मः' इत्यस्यासिद्धत्वात् 'मादुपधायाश्च' इति वत्वं न भवति ।

औजढदिति—वहेर्निष्ठायामूढस्तमाख्यदिति णिच्, तदन्ताल्लुङ्; 'चङि' इति द्विर्वचने कर्त्तव्ये ढत्वधत्वष्टुत्वढलोपानामसिद्धत्वाण्णौ च यष्टिलोपः, तस्य स्थानिवद्भावाद् हृत इत्येतद् द्विरुच्यते । 'अनग्लोपे' इति प्रतिषेधात्सन्वदित्त्वं नास्ति, तेन औजढदिति भवति । औजिढत् इत्येतत्तु क्तिन्नन्तस्य ऊढिशव्दस्य भवति ।

पदमञ्जरी

कारस्य मत्वम्, ततः 'अत इञ्' इति इञन्ताद् 'अत इनिठनौ' इतीन्, तदन्ताद्वा मतुप् ।

वहेरित्यादि । 'वह प्रापणे', निष्ठा, सम्प्रसारणम्, 'हो ढः', 'झषस्तथोर्धोऽधः', ष्टुत्वम्, 'ढो ढे लोपः', 'ढ्रलोपे पूर्वस्य दीर्घोऽणः', ऊढ इति स्थिते णिचि टिलोपः, लुङ्, च्लेश्चङ् । *हृतइत्येतद् द्विरुच्यते इति* । 'अजादेर्द्वितीयस्य' इति वचनात्, ततः 'हलादिः शेषः', 'कुहोश्चुः' इति चुत्वम्—हकारस्य झकारः, तस्य 'अभ्यासे चर्च' इति जश्त्वं जकारः । अथात्र 'सन्वल्लघुनि' इतीत्वं कस्मान्न भवति ? तत्राह—*अनग्लोप इति वचनादिति* । कथं पुनरौजिढदिति भवति ? इत्यत आह—*औजिढदित्येतत्त्विति* । पूर्वत्रासिद्धीयमद्विर्वचने' इत्येतत्त्विह न प्रवर्त्तते; अनित्यत्वात् । अनित्यत्वं च 'उभौ साभ्यासस्य' इति वचनाद्विज्ञायते, अन्यथा 'अनितेः' इति णत्वे कृते तस्य सिद्धत्वात् सह णकारेण द्विर्वचने सति सिद्धं स्यात्—प्राणिणिषतीति ।

न्यासः

वहेरित्यादि । 'वह प्रापणे' इत्येतस्मान्निष्ठा, सम्प्रसारणम्, 'हो ढः' इति ढत्वम्, 'झषस्तथोर्धोऽधः' इति धत्वम्, 'ष्टुना ष्टुः' इति ष्टुत्वम्, 'ढो ढे लोपः' इति ढलोपः, 'ढ्रलोपे पूर्वस्य दीर्घोऽणः' इति दीर्घः, ऊढ इति स्थिते तमाचष्ट इति णिच्, 'णाविष्ठवत् कार्यं प्रातिपदिकस्य' इतीष्ठवद्भावाट्टिलोपः, तदन्ताल्लुङ्, 'णिश्रि' इत्यादिना चङ् । अत्र ढत्वष्टुत्वादीनामसिद्धत्वाद् योऽसौ णौ टिलोपस्तस्य णौ कृत स्थानिवद् भवतीति स्थानिवद्भावात् 'चङि' इति 'अजादेर्द्वितीयस्य' इति हृत इत्येतस्य द्विर्वचनम्, 'कुहोश्चुः' इति चुत्वम्—महाप्राणस्य हकारस्य स्थाने महाप्राण एव झकारः, 'अभ्यासे चर्च' इति झकारस्य स्थाने जकारः, 'आडजादीनाम्' इत्याट्, 'आटश्च' इति वृद्धिः । अथ 'सन्वल्लघुनि चङ्परे' इति सन्वद्भावः कस्मान्न भवति ? इत्याह—अनग्लोप इत्यादि । यदि तर्ह्यनग्लोप इति प्रतिषेधात् सन्वद्भावो न भवति, तदौजिढदिति न सिध्यति ? इत्याह—औजिढदित्यादि ।

गुडलिण्मानिति–गुडलिहोऽस्य सन्ति इति मतुप्, तत्र ढत्वजश्त्व-योरसिद्धत्वाद् 'झयः' इति वत्वं न भवति।

येऽत्र षष्ठीनिर्द्देशाः, सप्तमीनिर्द्देशाः, पञ्चमीनिर्द्देशाश्च; तेषाम् 'षष्ठी स्थानेयोगा', 'तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्य', 'तस्मादित्युत्तरस्य' इति

पदमञ्जरी

गुडलिण्मानिति। गुडं लेढीति क्विप्, तदन्तान्मतुप्, ढत्वजश्त्वयोः कृतयोः 'यरोऽनुनासिकत्वे तद्धिते भाषायां नित्यवचनम्' इति णकारः।

षष्ठीनिर्देशा इति। 'संयोगान्तस्य लोपः' इत्यादयः, पञ्चमीनिर्देशाः 'ह्रस्वा-दङ्गात्' इत्यादयः, सप्तमीनिर्देशाः 'झलो झलि' इत्यादयस्तेषाम्। *असिद्धत्वं न भवतीति*। यदि स्यात् 'संयोगान्तस्य लोपः' इत्यत्र 'षष्ठी स्थानेयोगा' इत्ये-तस्याभावात्तच्छेषस्य 'अलोऽन्त्यस्य' इत्यस्याप्रवृत्तेः सर्वस्य पदस्य लोपप्रसङ्गः; 'ह्रस्वादङ्गात्' इत्यत्राप्यनियमे दिक्शब्दाध्याहारात्पूर्वस्य परस्य च लोपप्रसङ्गः; 'झलो झलि' इत्यत्राप्यौपश्लेषिकेऽधिकरणे सप्तमी विज्ञायेतेति पूर्वपरयोरविशेषेण प्रसङ्गः, सत्सप्तमीविज्ञाने तु व्यवहितस्यापि प्रसङ्गः। कथं पुनः पूर्वासु परि-भाषासु कर्तव्यासु तेषामसिद्धत्वं न भवति? अत आह—*कार्यकालं हीति*। *संज्ञापरिभाषमिति* समाहारद्वन्द्वः। अयमभिप्रायः—

न्यासः

गुडलिण्मानिति। गुडं लेढीति क्विप्, तदन्तान्मतुप्, पूर्ववड् ढत्वम्, 'झलां जशोऽन्ते' इति जश्त्वम्–ढकारस्य डकारः। मतोर्वत्वे कर्त्तव्ये ढत्वजश्त्वयोरसिद्धत्वात् 'झयः' इति वत्वं न भवति। कारिकायां झलां जश्त्वग्रहणमुपलक्षणार्थं निदर्शनमिति। अनेनैतत् दर्शयति–निदर्शनमेतच्छुष्किकादीनाम्, न तु परिगणनमिति।

यदि हि सपादायां सप्ताध्याय्यां कर्त्तव्यायां पादोनोऽध्यायोऽसिद्ध इत्युच्यते, तदा य इह षष्ठीनिर्देश-सप्तमीनिर्देश-पञ्चमीनिर्देशाः क्रियन्ते तेऽप्यसिद्धाः स्युः, ततश्च 'संयो-गान्तस्य लोपः' इत्यत्र षष्ठीनिर्देशस्यासिद्धत्वात् 'षष्ठी स्थानेयोगा' इत्येषा नोपतिष्ठेत। एवञ्च सामीप्ययोगाप्येषा षष्ठी स्यात्, ततः संयोगान्तसमीपो यस्तस्यापि लोप आप-द्येत; 'झलो झलि' इत्यत्रापि सप्तमीनिर्देशस्यासिद्धत्वात् 'तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्य' इत्येषा परिभाषा नोपतिष्ठेत, तथा च पूर्वस्यैवानन्तरे भवितव्यमिति नियम-स्याभावात् सामान्येन पूर्वस्य परस्य वानन्तरे व्यवहिते झलि लोपः; 'ह्रस्वादङ्गात्' इत्यादावपि पञ्चमीनिर्देशस्यासिद्धत्वात् 'तस्मादित्युत्तरस्य' इत्यस्योपस्थानं न स्यात्, ततश्चानियमात् पूर्वस्य परस्य वानन्तरस्य व्यवहितस्य च लोपः प्रसज्येतेत्यत आह– **येऽत्र षष्ठीनिर्देशा इत्यादि**। किं पुनः कारणमसिद्धत्वं न भवति? इत्याह–कार्य-

च कर्तव्ये नासिद्धत्वं भवति; 'कार्यकालं हि संज्ञापरिभाषम्' इति पूर्वत्वमासां परिभाषाणां नास्तीति। 'विप्रतिषेधे परम्' इत्येषा तु परिभाषा येन पूर्वेण लक्षणेन सह स्पर्द्धते, परं लक्षणं तत्प्रति तस्यासिद्धत्वान्न प्रवर्तते। तथा च विस्फोर्यम्, अवगोर्यमिति गुणः परेण 'हलि च'

पदमञ्जरी

संज्ञाः परार्था अत्यन्तं परिभाषाश्च तद्विधाः।
न स्वातन्त्र्येण तास्तस्मात् कार्यावगतिहेतवः॥
अनेकस्य प्रधानस्य शेषभूता भवन्त्विति।
एताः केवलमाचार्यः पृथग्देशा उपादिशत्॥
विधिवाक्यैस्तु संहत्य यत्र तत्र स्थितैरपि।
बोधयन्त्यः स्वकार्याणि नैकपूर्वाः परा इमाः॥ इति।

यदि कार्यकालं संज्ञापरिभाषम्, 'विप्रतिषेधे परम्' इत्येषापि परिभाषात्रोपतिष्ठेत, ततश्च विस्फोर्यम्, अवगोर्यमित्यत्र गुणं बाधित्वा परत्वात् 'हलि च' इति दीर्घत्वं स्यात्? इत्यत आह—*विप्रतिषेधे परमित्येषा त्विति*। एषा तु न प्रवर्त्तेत इति सम्बन्धः। मध्ये हेतुर्येने*ति*। विप्रतिषेधो हि तस्या निमित्तम्। कश्च विप्रतिषेधः? द्वयोस्तुल्यबलयोरेकस्मिन्विषये त्वं चाहं चेति प्रवृत्तिप्रसङ्गः। न चायमत्र सम्भवति, तस्मान्निमित्ताभावान्न प्रवर्त्तेत इत्यर्थः। यद्येवम्, अपवादोऽपि

न्यासः

कालं हीत्यादि। यदि हि 'यथोद्देशं संज्ञापरिभाषम्' स्याद्, एवमासां परिभाषाणां पूर्वत्वे सति षष्ठीनिर्देशादीनामसिद्धत्वं न स्यात्, न तु यथोद्देशं संज्ञापरिभाषम्, किं तर्हि? 'कार्यकालं संज्ञापरिभाषम्', कार्यकालाः कार्यप्रयुक्ता हि संज्ञाः परिभाषाश्च। तस्माद् यत्र कार्यं तत्रैव ताः प्रयुज्यन्ते, तेन ता उपदेश एव। अतो निर्देशैरभिन्नदेशत्वात् परिभाषाणामत्र पूर्वत्वं नास्ति, ततः कुतस्तासु कर्तव्यासु तेषामसिद्धत्वप्रसङ्गः! यदि कार्यकालं संज्ञापरिभाषम्, 'विप्रतिषेधे परं कार्यम्' इत्येषात्रोपतिष्ठेत? तत्र को दोषः? 'स्फुर स्फुल सञ्चलने', 'गुरी उद्यमने'—आभ्याम् 'ऋहलोर्ण्यत्' इति ण्यति कृते विस्फोर्यम्, अवगोर्यमिति न सिध्येत्। अस्या हि परिभाषाया उपस्थाने, गुणं परत्वाद् बाधित्वा 'हलि च' इति दीर्घत्वं प्राप्नोतीत्यत आह—विप्रतिषेधे परमित्येषा त्वित्यादि। 'विप्रतिषेधे परम्' इत्येषा परिभाषात्र न प्रवर्त्तत इति प्रकृतेन सम्बन्धः। कस्मान्न प्रवर्त्तते? इत्याह—येनेत्यादि। द्वयोर्हि तुल्यबलयोर्विप्रतिषेधो भवति। इह तु येन पूर्वेण लक्षणेन 'पुगन्तस्य' इत्यादिना सह परं लक्षणं स्पर्द्धते तदप्यभिभवितुमिच्छति। परं लक्षणम् 'हलि च' इत्यादिकम्, तत् पूर्वं प्रति तस्यासिद्धत्वम्। अतोऽतुल्यबलत्वाद्विप्रतिषेधो नास्तीति 'विप्रतिषेधे परम्' इत्येषा परिभाषा न प्रवर्तते। तथा चेत्यादि। एवमस्याः

इति दीर्घत्वेन न बाध्यते। अपवादस्य तु परस्यापि उत्सर्गे कर्तव्ये वचनप्रामाण्यादसिद्धत्वं न भवति। तेन दोग्धा, दोग्धुमित्यत्र घत्वस्यासिद्धत्वाद् 'हो ढः' इति न भवति ॥

नलोपः सुप्स्वरसंज्ञातुग्विधिषु कृति ॥ २ ॥

नलोपः पूर्वत्रासिद्धो भवति सुब्विधौ, स्वरविधौ, संज्ञाविधौ,

पदमञ्जरी

परः पूर्वमुत्सर्गं न बाधेत? अत आह—*अपवादस्येति*। यद्यपवादस्यासिद्धत्वादुत्सर्ग एव स्यात्, अपवादविधानं व्यर्थं स्यात् ॥

नलोपः सुप्स्वरसंज्ञातुग्विधिषु कृति ॥ अत्र सूत्रे, उत्तरसूत्रे च कार्योपादानात् कार्ये कार्यस्यासिद्धत्वमुच्यते। 'कृति' इत्येतत्तु सम्भवव्यभिचाराभ्यां तुग्विधिनैव सम्बध्यते। विधिशब्दो भावसाधनः, कर्मसाधनश्च; तत्र भावसाधनानां त्रयाणां कर्मसाधनस्य चैकस्यैकशेषः; भिन्नार्थानामपि सरूपाणामेकशेषवचनात्। विधिश्च विधिश्च विधिश्च विधयः, ततो बहुवचनान्तेन विधिशब्देन सुबादीनां द्वन्द्वस्य षष्ठीसमासः। सर्वत्र च शेषलक्षणा षष्ठी। तत्र सुब्विधौ शेष एव शेषः, इतरेषु तु

न्यासः

परिभाषाया अप्रवृत्तौ सत्यामित्यर्थः। यदि तर्हि पूर्वस्मिन् कार्ये कर्त्तव्ये परमसिद्धं भवति, एवं सत्युत्सर्गे कर्त्तव्ये परस्यापवादस्यासिद्धत्वं स्यात्। ततश्च दोग्धा, दोग्धुमित्यत्र 'दादेर्धातोर्घः' इति घस्यासिद्धत्वाड् ढत्वं स्यात्? इत्यत आह—अपवादस्य त्वित्यादि। यद्यप्यपवादविषयस्यापि परस्योत्सर्गे कर्तव्येऽसिद्धत्वं स्यात्, निर्विषयत्वाच्चापवादवचनस्य वैयर्थ्यं स्यात्। अतोऽपवादस्य परस्यापि वचनप्रामाण्यासिद्धत्वं न भवति। ननु च वचनप्रामाण्यात् पर्यायेण तयोर्भावः स्यात्, तत्कुतो वैयर्थ्यप्रसङ्गः? नैतदस्ति; यद्यपवादस्य पर्यायता स्याद्, 'वा द्रुहमुह' इति विकल्पेन घत्वविधानमनर्थकं स्यात् ॥

नलोपः सुप्स्वरसंज्ञातुग्विधिषु कृति ॥ कृतीत्येतदनन्तरोक्तेन तुग्ग्रहणेनैव सम्बध्यते, न तु सर्वैः सुबादिभिः; अन्यथा यथा विधिशब्दस्य प्रत्येकं विधिसम्बन्धो दर्शितः; तथास्यापि सम्बन्ध दर्शयेत्। इहायं विधिशब्दः सुबादिभिः सम्बध्यमानो भावसाधनो वा सम्बध्येत? कर्मसाधनो वा? तत्राद्ये पक्ष आश्रीयमाणे—राजभिः, तक्षभिरित्यत्रैस्भावे कर्त्तव्ये नलोपस्यासिद्धत्वं न प्राप्नोति, भावसाधने हि यत्रासतो विधानं तत्रासिद्धत्वेन भवितव्यम्, न तु सतः। न चात्रासतः सुपो विधानम्; किं तर्हि? सत एव; यतस्तस्य स्थान ऐस्भावस्य राजभ्याम्, राजभ्य इत्यत्रापि 'सुपि च' इति दीर्घत्वे 'बहुवचने झल्येत्' इत्येत्त्वे च कर्तव्ये नैवासिद्धत्वं प्राप्नोति; यस्मादिह सुपि परतो दीर्घत्वस्यैत्त्वस्य च विधानम्, न त्वसतः सुपः। इतरस्मिंस्तु पक्षे स्वरसंज्ञातुकामसतामेव विधानेन लोपस्यासिद्धत्वमिष्यते, एतच्च न सिध्यति; कर्मसाधने हि विधिशब्दे

तुग्विधौ च कृति । विधिशब्दोऽयं प्रत्येकमभिसम्बध्यमानः स्वरसंज्ञातुकां विधेयत्वात्तैः कर्मषष्ठीयुक्तैर्भावसाधनोऽभिसम्बध्यते । सुपा तु सम्बन्धसामान्यवचनषष्ठ्यन्तेन कर्मसाधनः । तेन सुपः स्थाने यो विधिः, सुपि च परभूते, सर्वोऽसौ सुब्विधिरिति सर्वत्रासिद्धत्वं भवति ।

पदमञ्जरी

कर्म शेषत्वेन विवक्षितम् । तदिदमुक्तम्-*विधिशब्दोऽयमित्यादि* । *सम्बन्धसामान्यषष्ठ्यन्तेनेति* । सम्बन्धसामान्यमुच्यते षष्ठ्या, तदन्तेनेत्यर्थः । सामान्यशब्देन स्थानेयोगाव्यवच्छेदः । कथं पुनः 'षष्ठी स्थानेयोगा' इति परिभाषायां सत्यां सामान्यवचनता लभ्यते ? उच्यते; नात्र सुपः स्थाने किञ्चिद्विधीयते, किं तर्हि ? अनुवादोऽयम्-सुपो यो विधिस्तत्रेति । अनुवादे च परिभाषा न प्रवर्त्तते; 'उदीचामातः स्थाने' इति स्थानेग्रहणाल्लिङ्गात् । *सम्बन्धसामान्यवचनषष्ठ्यन्तेनेति* यदुक्तम्, तत्र प्रयोजनमाह-*सुपां स्थान इत्यादि* । *सर्वोऽसौ सुब्विधिरिति* । सर्वस्य

न्यासः

तैः सम्बध्यमाने सतामेव तेषामन्यस्मिन् कार्ये विधीयमाने सत्यसिद्धत्वेन भवितव्यम्, न तु तेषामसतां विधानेन शक्यते वक्तुम्—सुपा कर्मसाधनः सम्बध्यते, स्वरादिभिश्च भावसाधन इति । एको ह्ययं विधिशब्दः सूत्रोपात्तः, स च भावसाधनो वा स्यात्, कर्मसाधनो वेति; न तूभयसाधनः, न ह्येकस्योभयसाधनत्वमुपपद्यत इति ?—एतच्चोद्यमपाकर्तुमाह—विधिशब्दोऽयमित्यादि । यद्येष विधिशब्दः सुप्स्वरादिभिः समुदायेन सम्बध्यते, तदा स्यादयं दोषः । न च समुदायेन सम्बध्यते, किं तर्हि ? सुबादिभिः प्रत्येकम् । प्रत्येकञ्चास्मिन् सम्बध्यमाने यावद्भिः सहायं सम्बध्यते तावन्त्येव स्वरादिविधौ नलोपोऽसिद्धो भवतीत्येवमादीनि वाक्यानि भवन्ति । नलोपः सुप्स्वरसंज्ञातुग्विधिष्वेतद्ग्रहणकवाक्यं तेषामेव निबन्धनम् । तेषु च भिन्नेषु वाक्येषु विधिशब्दोऽपि भिन्न एव । तत्र कश्चिद् भावसाधनः, कश्चित् कर्मसाधनः । तत्र स्वरसंज्ञातुकामसतामेव विधाने कर्तव्ये नलोपस्यासिद्धत्वमुच्यते, तेन च ते विधीयमानत्वात् कर्मभावमापद्यन्ते । ततो भावसाधनेन विधिशब्देन कर्मणोऽनभिहितत्वादेषु 'कर्तृकर्मणोः कृति' इति षष्ठ्या भवितव्यम् । तेन तैः कर्मषष्ठीयुक्तैर्भावसाधनोऽभिसम्बध्यते, सुपा च सम्बन्धसामान्यवचनषष्ठ्यन्तेन ।

कर्मसाधन इति । सुपो विधीयमानेन कार्येण सम्बन्धमात्रम् । सम्बन्धसामान्ये षष्ठी तु यत्र 'शेषे' इति षष्ठी विधीयते तत्र वेदितव्यम् । सम्बन्धसामान्यस्य वचनीति षष्ठीसमासः, सा चासौ षष्ठी चेति विशेषणसमासः, सम्बन्धसामान्यवचनषष्ठी अन्ते यस्य सुपः स तथोक्तः । कर्मषष्ठीयुक्तेन सुपा कर्मसाधनस्य विधिशब्दस्य सम्बन्धो नोपपद्यते; कर्मषष्ठ्यनुपपत्तेः । यदि हि सुप् कर्म स्यात् तत्र कर्मणि षष्ठी स्यात्, न चासौ सुप् कर्म; सुपो विधीयमानत्वात् । तत्र तु तत्सम्बन्धिकार्यम् । विधीय-

सुब्विधौ तावत्—राजभिः, तक्षभिरित्यत्र नलोपस्यासिद्धत्वाद् 'अतो भिस ऐस्' इति न भवति। राजभ्याम्, तक्षभ्याम्, राजसु, तक्षस्विति—'सुपि च' इति, 'बहुवचने झल्येत्' इति दीर्घत्वम्, एत्त्वं च न भवति।

स्वरविधौ—राजवतीत्यत्र नलोपस्यासिद्धत्वात् 'अन्तोऽवत्याः' इति न भवति। पञ्चार्मम्, दशार्ममिति—अत्र नलोपस्यासिद्धत्वाद् 'अर्मे चा-

पदमञ्जरी

सुप्सम्बन्धित्वात्सुबर्थमेव चेदं विधिग्रहणं कृतम्। स्वरादिषु तु नार्थः; तेन यथा 'न मु ने' इत्यत्र नाभावे कर्त्तव्ये इत्यर्थो भवति, तथा स्वरादिषु कर्त्तव्येष्वित्यर्थो भविष्यति। द्वन्द्वात्परस्य तु प्रत्येकं सम्बन्धो दुर्निवार इति भावसाधनत्वमङ्गीकृतम्। 'सुब्विधिस्वरसंज्ञातुक्षु' इत्युच्यमाने तु न किञ्चिद्यत्नसाध्यम्।

राजवतीति। मतुबन्ताद् 'उगितश्च' इति ङीप्, राजशब्दः कनिन्प्रत्ययान्तत्वादाद्युदात्तः। *पञ्चार्ममिति*। 'दिक्संख्ये संज्ञायाम्' इति समासः, तत्र नलोपे कृते पूर्वपदमवर्णान्तं जातमिति स्वरः प्राप्तोऽसिद्धत्वान्न भवति, समासोदात्तत्वमेव भवति।

न्यासः

मानत्वात् कर्म तद्विधिशब्देनोक्तम्। अतस्तत्रापि तावत् कर्मषष्ठी न सम्भवति, किं पुनरकर्मणि सुप्! तेनेत्यादि। यस्मात् सम्बन्धमात्राभिधायिनी या षष्ठी तदन्तेन सुपा कर्मसाधनो विधिशब्दः सम्बध्यते, तेन हेतुना सुपः स्थाने यो विधिर्भिस ऐस्भावः, सुपि परतो यो विधिर्दीर्घत्वादिर्यस्य सुब् निमित्तं सर्वोऽसौ सुप्सम्बन्धी भवतीति सर्वत्राप्यसिद्धत्वं भवति। ननु च 'षष्ठी स्थानेयोगा' इति वचनात् सम्बन्धविशेषे षष्ठ्या भवितव्यम्, न तु सम्बन्धसामान्ये। ततश्च सुप एव स्थाने यत् कार्यं तत्रैवासिद्धत्वं स्यात्; नान्यत्र ? नैतदस्ति; यत्र ह्यादेशो विधीयते—'अस्तेर्भूः' इत्येवमादौ, तत्रास्याः परिभाषाया व्यापारः, न तु यत्र लक्षणान्तरेण विहितं कार्यं कार्यान्तरार्थमुपादीयते तत्रापि; अन्यथा 'उदीचामातः स्थाने यकपूर्वायाः' इत्यत्र स्थानग्रहणमनर्थकं स्यात्। अनयैव परिभाषयाऽतः स्थाने योऽकारस्तस्य ग्रहणं भवति। ननु चेह सुपामादेशो न विधीयते, किं तर्हि ? लक्षणान्तरविहितस्यापि सिद्धत्वम्। तस्मान्नात्र स्थानेयोगपरिभाषाया व्यापारः।

राजवतीत्यादि। राजब्दान्मतुप्, 'उगितश्च' इति ङीपि कृते 'अन्तोऽवत्याः' इत्यन्तोदात्तत्वं प्राप्नोति। नलोपस्यासिद्धत्वान्नायमवतीशब्द इति न भवति। तस्मिन्नसति 'कनिन्युवृषितक्षिराजिधन्विद्युप्रतिदिवः' इति राजन्शब्दस्य कनिन्प्रत्ययान्तस्य नित्स्वरेणाद्युदात्तत्वाद् राजवतीशब्द आद्युदात्त एव भवति। पञ्चार्मम्, दशार्ममिति। 'दिक्-

वर्णं द्व्यच्त्र्यच्' इति पूर्वपदस्याद्युदात्तत्वं न भवति। पञ्चदण्डी —इत्यत्र नलोपस्यासिद्धत्वात् 'इगन्त० द्विगौ' इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरो न भवति।

संज्ञाविधौ—पञ्च ब्राह्मण्यः, दश ब्राह्मण्य इति नलोपस्यासिद्धत्वाद् 'ष्णान्ता षट्' इति षट्संज्ञा भवति, ततश्च 'न षट्स्वस्रादिभ्यः' इति टापः प्रतिषेधो भवति। तदेतत्प्रयोजनं कथं भवति ? यदि 'प्रतिकार्यं संज्ञाप्रवृत्तिः' इत्येतद्दर्शनम्। या हि जश्शसोर्लुगर्था षट्संज्ञा प्रवृत्ता, तया स्त्रीप्रत्ययप्रतिषेधो न क्रियत इति सा पुनः प्रवर्तयितव्येति[1]।

पदमञ्जरी

पञ्चदण्डीति। समाहारद्विगुः। *नलोपस्यासिद्धत्वात् ष्णान्ता षडिति षट्संज्ञा भवतीति*। एतच्च यत्तत्रोक्तम्-'अन्तग्रहणमौपदेशिकप्रतिपत्त्यर्थम्' इति, तदनाश्रित्योक्तं द्रष्टव्यम्। *न षट्स्वस्रादिभ्य इति टापः प्रतिषेधो भवतीति*। अत्र हि नान्तत्वात् पूर्वं ङीप् प्राप्नोति, निषिध्यते; ततो जश्शसोर्लुकि नलोपे चकारान्तत्वादाप्प्राप्तः, सोऽपि निषिध्यते; 'स्त्रियां यदुक्तं तन्न भवति' इति सामान्येन निषेधविधानात्। *तदेतत्प्रयोजनं कथं भवतीति*। पाक्षिकत्वं प्रयोजनस्य दर्शयितुं प्रश्नः। केषाञ्चिद्दर्शनम्—अनारभ्य कार्यविशेषमादौ तावत्संज्ञा क्रियते, ततो यस्यां दशायां यत्कार्यं प्राप्तं तत्क्रियते लोकवत्, तद्यथा—लोके दशम्यामुत्थितायां पुत्रस्य नाम दधातीति सकृत्कृतया संज्ञया सर्वाणि कार्याणि क्रियन्ते, न तु प्रतिकार्यं नाम कुर्वन्ति, तद्वदिति। अयं च 'यथोद्देशं संज्ञापरिभाषम्' इति पक्षः। कार्यकालपक्षे तु तेनतेन विधिवाक्येनैकवाक्यतापन्नेन संज्ञासूत्रेण संज्ञा प्रणीयत इति प्रतिकार्यं संज्ञाप्रवृत्तिः। तत्राद्ये दर्शने जश्शसोर्लुगर्था या संज्ञा तयैव टाप्प्रतिषेधस्यापि सिद्धत्वान्नेदं प्रयोजनम्, द्वितीये तु पक्षे भवति प्रयोजनमित्याह—*यदि प्रतिकार्यमिति*। कथं तदा प्रयोजनम् ? इत्याह—*या हीति*। *जश्शसोर्लुगर्थेति*।

न्यासः

संख्ये संज्ञायाम्' इति समासः। अत्र नलोपे कृतेऽवर्णान्तं पूर्वपदं जातमिति 'अमे चावर्णम्' इत्यादिना सूत्रेण तस्याद्युदात्तत्वं प्राप्नोति, असिद्धत्वान्न भवति, समासान्तोदात्तत्वमेव भवति। पञ्चदण्डीति। पञ्चानां दण्डिनां समाहार इति 'तद्धितार्थ' इत्यादिना समासः, समाहारे द्विगुः, 'स नपुंसकम्' इति नपुंसकत्वम्। नलोपे कृत इगन्तता जातेति 'इगन्तकालकपालभगालशरावेषु द्विगौ' इति पूर्वपदस्य प्रकृतिस्वरः प्राप्नोति, नलोपस्यासिद्धत्वान्न भवति, समासान्तोदात्तत्वमेव भवति।

तदेतदित्यादि। इह केषाञ्चिदेकयैव संज्ञयाऽनेकसंज्ञाकार्यं क्रियते—'यावन्ति संज्ञा-

---

१. क्वचिद् 'इति' शब्दो न पठ्यते।

तुग्विधौ—वृत्रहभ्याम्, वृत्रहभिरिति नलोपस्यासिद्धत्वाद् 'ह्रस्वस्य पिति कृति तुक्' इति तुग्न भवति। अत्र केचित्—'सन्निपातलक्षणो विधिरनिमित्तं तद्विघातस्य' इति तुकं प्रति नलोपस्यानिमित्तत्वाद् बहिरङ्गलक्षणेन वाऽसिद्धत्वात्तुग्विधिग्रहणमनर्थकमिति प्रति-

पदमञ्जरी

उपलक्षणमेतत्, ङीप्प्रतिषेधार्थेत्यपि द्रष्टव्यम्। *स्त्रीप्रत्ययस्येति*। टाप इत्यर्थः। अथ प्रथमे पक्षे न कर्त्तव्यं संज्ञाग्रहणम्, इह हि—दण्डिगुप्तौ, गुप्तदण्डिनाविति नलोपे कृते दण्डिशब्दस्य घिसंज्ञा प्राप्नोति, ततश्च तस्यैव पूर्वनिपातः स्यात्; नलोपस्यासिद्धत्वाद्धि संज्ञाया अभावादनियमः पूर्वनिपातस्य भवति।

अत्र केचिदित्यादि। सुपः सन्निपातेन नलोपः, स यदि तुकं प्रवर्त्तयेत् तत्सन्निपातं विहन्यात्। कथं पुनः सन्निपातस्य विघातः, यावता पूर्वान्तस्तुक् स तुग्ग्रहणेन गृह्यते? सत्यम्; ह्रस्वमात्रभक्तस्तुगित्याश्रित्येदमुक्तम्। *बहिरङ्गलक्षणत्वेन वेति*। बहिर्भूतविभक्त्यपेक्षो नलोपोऽन्तर्भूतक्विबपेक्षे तुक्यसिद्धो भवतीत्यर्थः।

न्यासः

कार्याणि तत्रैकैव संज्ञा प्रवर्त्तते' इति दर्शनम्। अन्येषां तु 'यया संज्ञयैककार्यं क्रियते तयैवान्यत्, अतो यावन्ति संज्ञाकार्याणि तावत्य एव संज्ञाः प्रवर्त्तन्ते' इति दर्शनम्। तत्र पूर्वस्मिन्दर्शने नेदं प्रयोजनम्; ययैव हि प्राक् प्रवृत्तया संज्ञया 'षड्भ्यो लुक्' इति जश्शसोर्लुक्कार्यं कृतं तयैव हि टाप्प्रतिषेधो भविष्यति। तस्मादितरस्मिन् दर्शने तत् प्रयोजनं भवति। अत्रापि कथमेतत् प्रयोजनं भवति? इत्याह—या हीत्यादि। हिशब्दो यस्मादर्थे। इतिकरणस्तस्मादर्थे। यस्माज् जश्शसोर्लुगर्था या षट्संज्ञा प्रवृत्ता तया स्त्रीप्रत्ययप्रतिषेधो न भवति, तस्मात् पुनः सा प्रवर्तयितव्या। यस्मात् सा प्रवर्तयितव्या तस्मादेतत् प्रयोजनमित्यर्थः।

वृत्रहभ्याम्, वृत्रहभिरिति। वृत्रं हतवानिति 'ब्रह्मभ्रूणवृत्रेषु क्विप्', तदन्ताद् भ्याम्भिसौ, तत्र नलोपे कृते 'ह्रस्वस्य पिति कृति तुक्' स्यात्, असिद्धत्वान्न भवति। अत्र केचिदित्यादि। सन्निपातः=आनन्तर्यम्, तल्लक्षणं निमित्तं यस्य स तथोक्तः। सुपः सन्निपातेन नलोपः। स यदि तुकं प्रवर्त्तयेत् तत् सन्निपातं विहन्यात्। अनिमित्तञ्च, 'सन्निपातलक्षणो विधिरनिमित्तं तद्विघातस्य' इति। तस्माद् नलोपस्तुकं न प्रवर्त्तयतीति तुग्ग्रहणमनर्थकम्। ननु च तुकः पूर्वान्तत्वात् तुक् प्रातिपदिकग्रहणेनैव गृह्यते, तत् कुतस्तस्य सन्निपातस्य विघातः, न हि स्वावयवेनैव स्वस्य व्यवधानमुपपद्यते? नैतदस्ति; ह्रस्वो ह्यागमी तुकः, न तदन्तः समुदायः, तत् कुतस्तस्य प्रातिपदिकग्रहणेन ग्रहणम्! बहिरङ्गलक्षणेन वासिद्धत्वात् तुकं प्रति नलोपस्य, तुग्विधिग्रहणमनर्थकम्।

पन्नाः, तत् क्रियते परिभाषाद्वयस्यानित्यत्वं ज्ञापयितुम् ।

कृतीति किम् ? वृत्रहच्छत्त्रम्, वृत्रहच्छाया—'छे च' इति तुग्भवति । अत्र सिद्धे सत्यारम्भो नियमार्थः—एतेष्वेव नलोपोऽसिद्धो भवति, नान्यत्र । तेन राजीयति, राजायते, राजाश्वः—इति ईत्वम्, दीर्घत्वम्, एकादेशश्च सिद्धो भवति ॥

न मु ने ॥ ३ ॥

पदमञ्जरी

परिभाषाद्वयस्याप्यनित्यत्वं ज्ञापयितुमिति । तत्र सन्निपातपरिभाषाया अनित्यत्वाद् वृक्षायेत्यादौ 'सुपि च' इति दीर्घत्वं भवति । बहिरङ्गपरिभाषायास्त्वनित्यत्वाद् एषा, द्वे इत्यत्र विभक्त्याश्रयं त्यदाद्यत्वं बहिरङ्गमपि प्रातिपदिकाश्रये टापि न सिद्धं भवति ।

वृत्रहच्छत्रमिति । नात्र सन्निपातलक्षणो नलोपः, नापि नलोपस्य बहिरङ्गत्वम्; तुकोऽपि छकारापेक्षत्वात् । *राजीयतीति* । 'क्यचि च' इतीत्वम् । *राजायत इति* । 'अकृत्सार्वधातुकयोः' इति दीर्घः । *राजाश्व इति* । 'अकः सवर्णे दीर्घः' ॥

न्यासः

पदस्य बाह्यविभक्तिप्रत्ययमाश्रित्य नलोपो विधीयत इति तस्य बहिरङ्गत्वम्, अन्तर्वर्तिनं पदमाश्रित्य वर्णस्य तुग् विधीयत इति तस्यान्तरङ्गत्वमिति—'असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे' इति । यद्येवम्, युक्तमेवेति प्रतिपन्नाः, तत् किमर्थं तुग्ग्रहणं क्रियते ? इत्यत आह—तत् क्रियत इत्यादि । अनित्यत्वज्ञापने तु सन्निपातलक्षणपरिभाषायाः प्रयोजनम्—वृक्षाय इत्यत्र 'सुपि च' इति दीर्घत्वसिद्धिः । अकारान्ततासन्निपाते हि ङेर्यो विधीयत इति; तन्निमित्तत्वादिति दीर्घत्वनिमित्तभावोपगमनद्वारेण तद्विघातं न कुर्यात् । अनित्यत्वात् तु करोति । अन्यच्चात्र प्रयोजनमुत्तरत्रैव वक्ष्यते । बहिरङ्गलक्षणपरिभाषया सुप्यनित्यत्वस्य ज्ञापने—एषा, द्वे इत्यत्र टाप्सिद्धिः । अत्र हि त्यदाद्यत्वस्य विभक्त्याश्रयत्वाद् बहिरङ्गत्वम्, प्रातिपदिकाश्रयत्वाट्टाबन्तरङ्गः । तत्र टापि कर्त्तव्ये त्यदाद्यत्वस्यासिद्धत्वं स्यात्, ततष्टाप् न सिध्येत् । अनित्यत्वात् तु सिध्यति । प्रतिदीव्नेत्यत्र 'हलि च' इति दीर्घत्वसिद्धिः प्रयोजनम् । असति तस्यानित्यत्वे 'हलि च' इति दीर्घत्वे कर्तव्ये बहिरङ्गस्याल्लोपस्यासिद्धत्वाद् हलि परतो वकारान्तो धातुर्न भवतीति दीर्घत्वं न स्यात् । अनित्यत्वात् तु सिद्धयति ।

राजीयतीति । 'सुप आत्मनः क्यच्' इति क्यच्, 'क्यचि च' इतीत्वम् । राजायत इति । 'कर्त्तुः क्यङ् सलोपश्च' इति क्यङ्, 'अकृत्सार्वधातुकयोः' इति दीर्घः । राजाश्व इति । 'अकः सवर्णे दीर्घः' ॥

मुभावो नाभावे कर्तव्ये नासिद्धो भवति । किं तर्हि ? सिद्ध एव । अमुना । मुभावस्यासिद्धत्वात् घिलक्षणो नाभावो न स्यात् । कृते तु नाभावे मुभावस्यासिद्धत्वात् 'सुपि च' इति दीर्घत्वं यत्प्राप्नोति, तत् 'सन्निपातलक्षणो विधिरनिमित्तं तद्विघातस्य' इति न भवति ।

अथ वा—योगद्वयमिदमुभयार्थं तन्त्रेणोच्चारितम् ।

पदमञ्जरी

न मु ने ॥ 'मु' इत्यविभक्तिको निर्देशः । *घिलक्षणो नाभावो न स्यादिति* । यद्येतन्नारभ्येतेति शेषः । अनेन सूत्रारम्भस्य प्रयोजनमुक्तम् । *कृते तु नाभावे इत्यादि* । यद्यत्र दीर्घत्वं स्यात् भाव्यमानोऽप्युकारः सवर्णान् गृह्णातीति, यथा—अमूभ्यामित्यादौ दीर्घस्य स्थानिनो दीर्घोकारो भवति, तथात्राप्याकारस्य दीर्घोकारः स्यात्, ततश्च ह्रस्वसन्निपातकृतो नाभावस्तं विहन्यादिति भावः । अत्र चोदयन्ति—मुभावस्य सिद्धत्वात्किल दीर्घप्रसङ्गश्चोद्यते, तत् किं मुभावमपश्यद् दीर्घशास्त्रं घिलक्षणं नाभावमपि न पश्यति, वृक्षादिशब्दस्थानीयं ह्येतद्दीर्घशास्त्रं प्रति, ततश्च यञादेरभावात्कथमत्र दीर्घप्रसङ्ग इति ? अत्राहुः—प्रयोगे तावन्नाभावः श्रूयते, शास्त्रमपि तस्य सिद्धकाण्डे पठितम्, केवलं तन्निदानभूतं मुभावमेव दीर्घशास्त्रं न पश्यति, तन्मा द्राक्षीत्, नाभावं तावत्पश्यति, ततश्च दीर्घत्वं प्रवर्त्तयेदिति ।

अथ वेति । यथा कश्चित्कुशलमतिः किञ्जातीयो धावति, किंवर्णो धावति—इत्येकेनानेकेन वा पृष्टस्तन्त्रेण प्रतिवक्ति—श्वेतो धावतीति; तथात्रापि योगद्वय-

न्यासः

न मु ने ॥ 'मु' इत्यविभक्तिकोऽयं निर्देशः । अमुनेति । अदसस्त्यदाद्यत्वम्, 'अदसोऽसेर्दादु दो मः' इत्युत्वमत्वे, 'अच्च घेः' इत्यतः 'घेः' इत्यनुवर्तमाने 'आङो नाऽस्त्रियाम्' इति नाभावः । यदि मुभावो नाभावे कर्तव्ये नासिद्धो भवति—इत्येष सूत्रार्थः स्यात्, एवं सति नाभावे कृते यत् कार्यं प्राप्नोति तत्र तस्यासिद्धत्वं न स्यात्, ततश्चामुनेत्यत्राकारान्तस्याङ्गस्य 'सुपि च' इति विधीयमानं दीर्घत्वं प्रसज्येत ? इत्यत आह—कृते तु नाभाव इत्यादि । ह्रस्वसन्निपातेन हि नाभावो ह्रस्वस्य विघातं प्रति निमित्तं न भवतीति सत्यप्यसिद्धत्वे न भवति दीर्घत्वप्रसङ्गः ।

अथ वेत्यादि । यथैकेन हि क इतो धावतीति पृष्टोऽपरेणापि किंवर्णो धावतीति प्रश्ने कश्चिन्निपुणमतिस्तन्त्रेण वाक्यद्वयमुत्तरयति—श्वेतो धावतीति, तथेहापि योगद्वयमेतत् तन्त्रेणोच्चरितम् । तत्र द्वितीयस्य योगस्य ने परतो यत् प्राप्नोति तस्मिन् कर्तव्ये मुभावो नासिद्ध इत्येष सूत्रार्थः । तेन दीर्घत्वं न भवति ।

अथ वा—ने परतो यत्प्राप्नोति तस्मिन्कर्तव्ये मुभावो नासिद्ध इत्येष एवात्र[१] सूत्रार्थः। ने तु कर्तव्ये मुभावस्य यत्सिद्धत्वं तदर्थतः संगृहीतम्। तेनात्र मुभावस्य सिद्धत्वान्नाभावश्च भवति, दीर्घत्वं च न भवति।

* एकादेशस्वरोऽन्तरङ्गः सिद्धो वक्तव्यः *। किं प्रयोजनम्? अयायावेकादेशशतृस्वरैकाननुदात्तसर्वानुदात्तार्थम्। वृक्ष इदम्, प्लक्ष इदम्। अत्र प्रातिपदिकान्तसप्तम्येकवचनयोरुदात्तानुदात्तयोरेकादेशः,

पदमञ्जरी

मेतत्; तत्रैकं ने कर्त्तव्ये मुत्वस्यासिद्धत्वं निषेधति, अपरं ने परतो यत्प्राप्तं तत्र। तदिदमुक्तम्—*उभयार्थमिति*। *तन्त्रणेति*। साधारणं भवेत्तन्त्रम्, यथा—तुल्यकक्षयोर्भुञ्जानयोः प्रदीपः, इह तु साधारणप्रयत्नस्तन्त्रम्।

इदानीमेकस्मिन्नेव योगे यथोभयं साध्यते, तथा दर्शयति-*अथ वेति*। *अर्थात्संगृहीतमिति*। वृद्धकुमारीवाक्यवत्, तद्यथा-वृद्धकुमारीन्द्रेणोक्ता वरं वृणीष्वेति सा वरमवृणोत्—पुत्रा मे बहुक्षीरघृतमन्नं कांस्यपात्र्यां भुञ्जीरन्निति, पतिरेव तावदस्या न भवति कुतः पुत्राः, कुतो गावः, कुतो धान्यम्! अनेनैव खल्वेकवाक्येन पतिः पुत्राः गावो धान्यमिति सर्वं वृतं भवति; तद्वदत्रापि ने परतो यत्कार्यं तत्र कर्त्तव्ये मुभावस्यासिद्धत्वस्य प्रतिषेधं ब्रुवता नाभावेऽपि कर्त्तव्येऽर्थान्मुत्वस्यासिद्धत्वं प्रतिषिद्धं भवति।

एकादेशस्वरोऽन्तरङ्ग इति। एकादेशस्वरे चत्वारि दर्शनानि–उदात्तानुदात्त-

न्यासः

एकस्मिन्नेव योगे दीर्घत्वप्राप्तिमपाकर्तुमाह—*अथ वेत्यादि*। ननु चास्मिन् सूत्रार्थे ने कर्तव्ये मुभावस्य यत् सिद्धत्वं तत् सूत्रेण न संगृहीतं स्यात्, ततश्च नाभाव एव तावन्न प्राप्नोति, कुतः पुनस्तस्मिन् परतो यत् प्राप्नोति तस्मिन् कर्तव्ये मुभावस्यासिद्धत्वम्? इत्याह–*ने तु कर्त्तव्य इत्यादि*। यथा पुत्रा मे बहुक्षीरघृतमोदनं सुवर्णपात्र्यां भुञ्जीरन्निति वरं प्रार्थयमानया वृद्धकुमार्या अर्थतः पतिः पुत्रा गावो धनं संगृहीतम्, एवमिहापि ने परतो यत् कार्यं प्राप्नोति तस्मिन् कर्तव्ये मुभावस्य सिद्धत्वं ब्रुवता ने कर्तव्ये मुभावस्यासिद्धत्वं नाश्रितम्। *तेनेत्यादि*। यस्मादेष एव वाक्यार्थः—ने कर्तव्ये मुभावस्य यत् सिद्धत्वं तदर्थतो गृहीतम्, तेन हेतुना नाभावश्च भवति, दीर्घत्वञ्च न भवतीति।

एकादेश इति। प्रातिपदिकान्तसप्तम्येकवचनयोरुदात्तानुदात्तयोरिति। वृक्षशब्दः

---

१. 'मुभावोऽसिद्धो न भवतीत्येष एव सूत्रार्थः' इति पाठान्तरम्।

स 'एकादेश उदात्तेनोदात्तः' इत्युदात्तः, तस्य सिद्धत्वं वक्तव्यम्। आन्तर्यतः अयादेश उदात्तो यथा स्यात्।

आय्—कुमार्या इदम्। कथमिदमुदाहरणम् ? यदि 'उदात्तयणो हल्पूर्वात्' इत्युदात्तत्वे कृते विभक्तेराटश्चैकादेशः, तदा भवती-

पदमञ्जरी

योरेकादेश आन्तर्यतः स्वरितोऽभिनिर्वृत्तस्य स्थाने 'एकादेश उदात्तेनोदात्तः' इत्यनेनोदात्तगुणादेशः क्रियत इत्येकं दर्शनम्। तथैवाभिनिर्वृत्त एकादेशस्वरे स्वरितगुणमात्रस्योदात्तमात्रं विधीयत इति द्वितीयं दर्शनम्। तृतीयं तु दर्शनम् 'एकादेश उदात्तेनोदात्तः' इति परिभाषा एकादेशविधिषूपतिष्ठते; तत्रायमर्थो भवति—आद्गुणो भवति, उदात्तानुदात्तयोस्त्वाद्गुण उदात्त इति; एवं सत्येकादेशो विधीयमान एवोदात्तो भवति। चतुर्थदर्शनमुदात्तानुदात्तयोरेकादेशः स्वरितगुणः प्राप्त उदात्तो भवतीति। तत्र येननाप्राप्तिन्यायेन स्वरितत्वापवाद उदात्तविधिः सम्पद्यते, तत्र परिभाषापक्षे सिद्धमुदात्तत्वमयादिषु। इतरेषु तु पक्षेषु असिद्धत्वे प्राप्ते सिद्धत्वमुच्यते, आन्तर्यतोऽयादेश उदात्तो यथा स्यादिति, अन्यथा स्वरितः स्यात्।

कुमार्या इदमिति। कुमारशब्दः प्रातिपदिकस्वरेणान्तोदात्तः, तस्माद् 'वयसि प्रथमे' इति ङीप्, 'यस्येति च' इति लोपः, 'अनुदात्तस्य च यत्रोदात्तलोपः' इति ङीप उदात्तत्वं चतुर्थ्येकवचनम्, कुमारी+ए इति स्थिते 'आण्नद्याः' इत्याट्, यणादेशः, 'उदात्तयणो हल्पूर्वात्' इत्याट उदात्तत्वम्, 'आटश्च' इति वृद्धिरेकादेशः,

न्यासः

प्रातिपदिकस्वरेणान्तोदात्त इति तस्यान्तो योऽकारः स उदात्तः। सप्तम्येकवचनम्, 'अनुदात्तौ सुप्पितौ' इत्यनुदात्तम्, तयोः 'आद् गुणः' इत्येकादेश आन्तरतम्यात् स्वरिते प्राप्ते 'एकादेश उदात्तेनोदात्तः' इत्युदात्तः क्रियते, तस्य सिद्धत्वं वक्तव्यम्। किमर्थम् ? आन्तर्यतोऽयादेश उदात्तो यथा स्यात्। असिद्धत्वे हि सति तस्य स एकादेशः स्वरित एवायादेशे कर्तव्ये स्यादिति तस्य स्थानेऽयादेश आन्तर्यतः स्वरित एव प्रसज्येत। अन्तरङ्गस्त्वं पुनरेकादेशस्यान्तराश्रितत्वात्। आद् गुणो ह्यत्रान्तरङ्गः; एकपदाश्रितत्वात्। अयादेशस्तु बहिरङ्गः; तद्विपर्ययात्।

कुमार्या इदमिति। कुमारशब्दो वृक्षशब्दवदन्तोदात्तः। तस्माद् 'वयसि प्रथमे' इति ङीप्, 'यस्येति च' इत्यकारलोपः, 'अनुदात्तस्य च यत्रोदात्तलोपः' इतीकारस्योदात्तत्वम्, चतुर्थ्येकवचनम्; कुमारी + ए इति स्थिते 'आण् नद्याः' इत्याट्, यणादेशः, 'उदात्तयणो हल्पूर्वात्' इति विभक्तेरुदात्तत्वम्। तच्च 'आदेः परस्य' इति विभक्तिभक्तस्याट एव भवति, 'आटश्च' इति वृद्धिरेकादेशः। स च पूर्ववत् स्वरिते प्राप्ते

दमुदाहरणम् । अथ तु कृते तत्रैकादेशे 'उदात्तयणो हल्पूर्वात्' इति स्वरः ? तदा नैतदस्य प्रयोजनं भवति ।

आव्—वृक्षाविदम्, प्लक्षाविदम् ।

एकादेशस्वरः—गाङ्गेऽनूप इति गाङ्गेशब्दे एकारः 'एकादेश

पदमञ्जरी

स आन्तर्यतः स्वरितः प्रसक्तः 'एकादेश उदात्तेनोदात्तः' इत्यनेनोदात्तः क्रियते, तत्सिद्धत्वं वक्तव्यम्—अयादेश उदात्तो यथा स्यात् । *यदीत्यादि* । पूर्वमुदात्तत्वं क्रियते पश्चादेकादेशः । यथानन्तरं दर्शितं तदा भवतीदं प्रयोजनमित्यर्थः । *अथ त्वित्यादि* । कुमार्या ए इति स्थिते 'आटश्च' इति वृद्धिश्च प्राप्नोति, 'उदात्तयणो हल्पूर्वात्' इति आटः स्वरश्च, द्वावप्यनित्यौ; स्वरः शब्दान्तरप्राप्तेरनित्यः, स हि प्रागाकारस्य प्राप्नोति कृतायां वृद्धावैकारस्य, वृद्धिरपि प्रागनुदात्तयोः परत्वात्स्वरे, आटस्तु स्वरे कृते उदात्तानुदात्तयोः स्वरभिन्नस्य प्राप्नुवन्विधिरनित्यो भवति, उभयोरनित्ययोः परत्वात्स्वरे प्राप्ते वर्णाश्रयत्वेनान्तरङ्गत्वाद्वृद्धिः, स्वरस्तु विभक्तेरुच्यमानः पदाश्रयो बहिरङ्गः ।

गाङ्गेऽनूप इति । गङ्गाया इदमित्यण्, प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तः, ततो ङिः, सुप्त्वादनुदात्तः, तयोरेकादेश उदात्तः । आपोऽनुगतमनूपमिति प्रादिसमासः,

न्यासः

'एकादेश उदात्तेनोदात्तः' इत्युदात्तः क्रियते । तस्य सिद्धत्वं वक्तव्यम्—कुमार्या इदमित्यत्रायादेश उदात्ते यथा स्यात्, अन्यथा हि पूर्ववत् स्यात् । यदीत्यादि । यदि पूर्वमुदात्तत्वं क्रियते, पश्चादेकादेशः, यथादर्शितमनन्तरायां रूपसिद्धावेवायादेशे कर्तव्ये सिद्धो भवतीति युज्यत इदमुदाहरणम् । अथ त्वित्यादि । कुमारी+ए इति स्थित आट्, यणादेशः । तत्रैकादेशे 'उदात्तयणो हल्पूर्वात्' इति विभक्तिस्वर इति । यदि कृत एकादेशे विभक्तिस्वरः क्रियते तदा नैतदस्योपसंख्यानस्य प्रयोजनम् । अस्यां हि रूपसिद्धावेकादेशस्य यदुदात्तत्वं तस्यायादेशे कर्तव्ये सिद्धत्वादनेन प्रकारेणोपसंख्यानस्येदं प्रयोजनं न भवतीत्याचष्टे । युक्तञ्चैतत् । तथा हि—अन्तरङ्गत्वादेकादेशेनैव तावद् भवितव्यम्, पश्चाद्विभक्तिस्वरेण । वर्णं ह्याश्रित्यैकादेशो भवतीति तस्यान्तरङ्गत्वम् । उदात्तत्वं विभक्तेराश्रितत्वात् पदस्य भवतीति तस्य बहिरङ्गत्वम् ।

वृक्षाविदमिति । वृक्ष इदमित्येतदनुसारेणानुगन्तव्यम्, एकादेशः, पुनरत्र 'वृद्धिरेचि' इति वृद्धिः । 'प्रथमयोः पूर्वसवर्णदीर्घः' इत्येतत्तु न प्रवर्तते; 'नादिचि' इति दीर्घप्रतिषेधात् ।

गाङ्गेऽनूप इति । गङ्गायां जात इत्यणि कृते प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तो गाङ्गशब्दः । अनुगता आपोऽस्मिन्निति बहुव्रीहिः, 'ऊदनोर्देशे' इत्यूत्त्वम्, 'ऋक्पूरब्धूःपथामानक्षे'

उदात्तेनोदात्तः' इत्युदात्तः, तस्य सिद्धत्वाद् यः पुनः 'एङः पदान्तादति' इति एकादेशः स 'एकादेश उदात्तेनोदात्तः' इति, अतः 'स्वरितो वाऽनुदात्ते पदादौ' इत्येतद्भवति ।

शतृस्वरः—तुदती । नुदती । 'अदुपदेशात्' इति लसार्वधातुकानुदात्तत्वे कृते एकादेशः, तदुदात्तस्य सिद्धत्वात् 'शतुरनुमो नद्यजादी'

पदमञ्जरी

अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरे प्राप्ते 'अनोरप्रधानकनीयसी' इत्युत्तरपदान्तोदात्तत्वं शेषनिघातः । *तस्य सिद्धत्वादित्यादि* । एकादेशस्वरस्य सिद्धत्वे 'एङः पदान्तादति' इत्ययमेकादेश उदात्तेन सह भवति । ततश्च 'स्वरितो वानुदात्ते पदादौ' इति पक्षे स्वरितः पक्षे उदात्तो भवति । यदि त्वसिद्धत्वं स्यात्, तदासावेकार उदात्तानुदात्तस्थानिकत्वादान्तर्यतः स्वरितः स्यात् । तथा च सति तस्य 'एङः पदान्तादति' इत्ययमेकादेश उदात्तेन न भवति, किं तर्हि ? 'स्वरितेन' इति पक्षे स्वरितो न स्यात् । अपि तु स्वरितानुदात्तयोः स्थाने भवन्नान्तर्यतो नित्यमेव स्वरितः स्यात् । *स उदात्तेनेत्यत* इति पाठः, स एकादेश उदात्तेन सहेत्यतो हेतोरित्यर्थः ।

शतृस्वर इति । तुदिवदिनदिभ्यो लट्, तस्य शत्राश्रयो नद्यजाद्योः स्वरः शतृस्वरः, 'शतुरनुमो नद्यजादी' इत्यत्र'अन्तोदात्तादुत्तरपदात्' इत्यन्तोदात्तादुत्तरपदादित्यनुवर्तते । *तुदती, नुदतीति* । तुदिनुदिभ्यां लट्, शत्रादेशः, 'तुदादिभ्यः

न्यासः

इत्यकारप्रत्यये कृतेऽनूपशब्दोऽपि प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तः, शेषमस्यानुदात्तम् । तस्य सिद्धत्वादिति । योऽसावेकारो गाङ्गशब्दे सप्तम्येकवचने परतः 'आद् गुणः' इत्यनेनाभिनिर्वृत्तः, तस्य सिद्धत्वाद् यः पुनः 'एङः पदान्तादति' इत्येकादेशोऽनूपशब्दाकारेण सह सः 'एकादेश उदात्तेनोदात्तः' इति भवति । अतो हेतोः 'स्वरितो वानुदात्ते पदादौ' इति पक्षे स्वरितो भवति । यदि पुनरसिद्धत्वं स्यात् तदासावेकार उदात्तानुदात्तस्थानित्वादान्तर्यतः स्वरितः स्यात् । यः पुनः 'एङः पदान्तादति' इत्येकादेशः, स उदात्तेनानुदात्तस्य न भवतीति 'स्वरितो वानुदात्ते पदादौ' इति पक्षे स्वरितो न स्यात् , अपि तु स्वरितानुदात्तयोः स्थाने भवन्नान्तरतम्यान्नियमेन स्वरितः स्यात् ।

शतृस्वर इति । शत्राश्रयः स्वर इति शाकपार्थिवादित्वादुत्तरपदलोपी समासः । तुदती, नुदतीति । तुदिनुदिभ्यां लट् , तुदादित्वाच्छः, स च प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तः, लसार्वधातुकस्यानुदात्ते कृते 'अतो गुणे' पररूपत्वमेकादेशः । स च 'एकादेश उदात्तेनोदात्तः'; तदुदात्तस्य सिद्धत्वात् । 'अन्तोदात्तादुत्तरपदात्' इत्यन्तोदात्तादित्यनुवर्त्तमाने 'शतुरनुमो नद्यजादी' इति शत्रन्तादन्तोदात्तादीकारस्योदात्तत्वं भवति । असिद्धत्वे

'अन्तोदात्तात्' इत्येष स्वरो भवति । 'अनुमः' इति प्रतिषेधो ज्ञापकः—एकादेशस्वरः शतृस्वरे सिद्ध इति । न हि सनुम्कं शत्रन्तं किञ्चिदेकदेशस्वरमन्तरेणान्तोदात्तमस्ति ।

एकाननुदात्तः—तुदन्ति । लिखन्ति । एकादेशस्वरस्य सिद्धत्वाद्,

पदमञ्जरी

शः', प्रत्ययस्वरेणोदात्तः । *अनुम इति प्रतिषेधो ज्ञापक इति* । तेन नैतदर्थं सिद्धत्वं वक्तव्यमिति भावः । कथमेतत् ज्ञापकम् ? इत्याह–*नदीति* । अनुम इति प्रतिषेधस्यैतत्प्रयोजनम्—नुदन्तीत्यत्र 'आच्छीनद्योर्नुम्' इति यदा नुम् भवति, तदा मा भूदिति । असिद्धे चैकादेशस्वरेऽन्तोदात्तत्वाभावादेव शतृ न भविष्यति, किमनुम इति प्रतिषेधेन ! प्रतिषेधात्तु सिद्धत्वमनुमीयते । ननु यत्र लसार्वधातुकानुदात्तत्वस्य निमित्तं नास्ति, तदर्थः प्रतिषेधः स्यात्; यान्ती, वान्तीत्यत्र हि धातुप्रत्ययोरुदात्तयोरान्तर्यत एकादेश उदात्तः, स च शतृस्वरे सिद्धः ? अत्रापि प्रत्ययस्वरे सति तदनन्तरमेव धातोः शेषनिघातो भवति, ततश्चात्रापि नान्तरेणैकादेशस्वरमन्तोदात्तत्वं भवति ।

एकानुदात्तत्वमिति । एकं वर्जयित्वा परिशिष्टस्य यदनुदात्तत्वं तदेकानुदात्तत्वम् । *भाष्ये त्वेकाननुदात्तमिति पाठः*, तत्रापि 'अनुदात्तं पदमेकवर्जम्' इत्ययमेव स्वरो विवक्षितः, तत्र हि 'एकमेवानुदात्तमन्यत्सर्वमुदात्तम्' इत्युच्यते । तथा च तत्रोक्तम्—'सिद्धं त्वेकाननुदात्तत्वात्' इति । *तुदन्तीति* । शत्रिकरण उदात्तः, लसार्वधातुकमनुदात्तम्, तयोरेकादेशः । *अनेनेति* । एकादेशस्वरेण

न्यासः

त्वेकादेशेऽस्योदात्तत्वं न स्यात्; अन्तोदात्तादित्यधिकारात् । अनुम इत्यादिना ज्ञापकमाश्रित्यैतत्प्रयोजनमपाकरोति । कथं पुनरेतज्ज्ञापकम् ? इत्याह—नहीत्यादि । हिशब्दो हेतौ । अनुम इति प्रतिषेधस्यैतत् प्रयोजनम्—तुदन्ती, नुदन्तीत्यत्र 'आच्छीनद्योर्नुम्' इति नुमि कृते सनुम उदात्तत्वं मा भूदिति । यदि च शतृस्वरे, एकादेशस्वरोऽसिद्धः स्यात्, प्रतिषेधस्य वैयर्थ्यं स्यात्; यस्मादेकादेशस्वरमन्तरेण नास्ति शतुरन्तोदात्तत्वम् । अतः प्रतिषेधादवसीयते—सिद्ध एकादेशस्वरः । न हि एकादेशस्वरमन्तरेण शत्रन्तं सनुम्कं किञ्चिदन्तोदात्तमस्ति[1] । तस्मादनुम इति प्रतिषेधवचनं ज्ञापकमेव ।

तुदन्ति, लिखन्तीति । अत्रापि पूर्ववल्लसार्वधातुकानुदात्तत्वे कृत उदात्तत्वे कृत उदात्तानुदात्तयोरेकादेश उदात्तः । तेनेति । एकादेशस्वरेण सिद्धेन । वर्ज्यमानतेति ।

---

१. "अतोऽत्र मा भूदित्येवमर्थादनुम इति प्रतिषेधः स्यात् ? नैतदस्ति; अत्रापि हि परत्वाद् 'अनुदात्तं पदमेकवर्जम्' इति । धातोस्तूदात्ते कृत उदात्तानुदात्तयोरेवैकादेशः । स च 'एकादेश उदात्तेनोदात्तः' इत्यनेनैवोदात्तो भवति"—इति क्वचिदधिकः पाठः (प्र०सं०सं०) ।

तेन 'अनुदात्तं पदमेकवर्जम्' इति वर्ज्यमानता भवति ।

पदमञ्जरी

सिद्धेन । वर्ज्यमानतेति । 'अनुदात्तं पदमेकवर्जम्' इत्यस्यार्थो लक्ष्यते । यदि त्वसिद्धत्वं स्यात्, ततोऽसत्यां वर्ज्यमानतायां द्वयोरुदात्तयोः श्रवणं स्यात् । ननु चोदात्तस्यासिद्धत्वेऽपि योऽसावुदात्तानुदात्तयोरेकादेश आन्तर्यतः स्वरितोऽभिनिर्वृत्तस्तदाश्रया वर्ज्यमानता भविष्यति ? सत्यम्; सिद्धयति यदा स्वरितस्योदात्तो भवतीति पक्षः, यदा तु स्वरितापवाद उदात्तो विधीयते तदा तस्यासिद्धत्वात् स्थानिनश्च स्वरान्तराभावात्केन वर्ज्यमानता स्यात्! तस्मात्सिद्धत्वमुच्यते । न च कार्यकालपक्षाश्रयेण परिभाषान्तरवद्वर्ज्यमानपरिभाषाया अपि त्रिपाद्यां प्रवृत्तिः शक्याभ्युपगन्तुम्; अतिप्रसङ्गात् । 'उदात्तस्वरितयोर्यणः स्वरितोऽनुदात्तस्य', 'उदात्तादनुदात्तस्य स्वरितः' इत्यत्रापि शेषनिघातप्रसङ्गात् । यथा तु यान्तीत्यत्र प्रागेवैकादेशाच्छेषनिघातो भवति, तथात्रापीत्यप्रयोजनमित्याहुः ।

न्यासः

'अनुदात्तं पदमेकवर्जम्' इत्येषोऽर्थोऽनेन लक्ष्यते । एकं वर्जयित्वा शेषस्यानुदात्तत्वं भवतीत्यर्थः । यदि पुनरसिद्धत्वं स्याद् 'अनुदात्तं पदमेकवर्जम्' इत्यस्मिन् कर्तव्ये सत्येकादेशस्वरस्यासिद्धत्वादसत्यां च वर्ज्यमानतायां द्वयोरुदात्तयोः श्रवणं प्रसज्येत ।

ननु चासिद्धवचनमुत्सर्गलक्षणभावार्थमित्युक्तम्, अस्य च स्थानी स्वरितः; तथा हि 'अतो गुणे' पररूपत्व इत्यनेनैवान्तर्यतो यो विहितः स्वरितस्तस्य स्थाने 'एकादेश उदात्तेनोदात्तः' इत्यनेनोदात्त आदेशो विधीयते, तत्र यद्युदात्तस्यादेशस्यासिद्धत्वात् तन्निमित्ता वर्ज्यमानता न भवति मा भूत्; यस्त्वस्य स्वरितस्य स्थानी तन्निमित्ता भविष्यति, तत् कथमेतत् प्रयोजनमुपपद्यते ? यथोपपद्यते तथाख्यायते—'एकादेश उदात्तेनोदात्तः' इत्यत्र चत्वारि दर्शनानि—'आद् गुणः' इत्येवमादिभिरुदात्तानुदात्तयोरेकादेश आन्तरतम्यात् स्वरितगुणयोर्निर्वृत्तः, तस्य 'एकादेश उदात्तेनोदात्तः' इत्यनेन स्वरितस्य स्थान उदात्तगुण आदेशो विधीयत इत्येकं दर्शनम् । स्वरितगुणस्यैवाभिनिर्वृत्तस्य गुणान्तरापत्तिद्वारेण शब्दान्तरं प्रतिपद्यत इति द्वितीयम् । परिभाषेयमनुदानुदात्तयोरेकादेश उदात्त इति तृतीयम् । अस्मिन् दर्शने परिभाषयाः पराङ्गभूतत्वादेकादेशशास्त्रैः सहास्यैकवाक्यता भवति, तत्रायमर्थः सम्पद्यते—आद् गुणो भवति, उदात्तानुदात्तयोस्तु 'आद्गुणः' भवतीति । चतुर्थं तु दर्शनम्—उदात्तानुदात्तयोर्य एकादेशः स उदात्तो भवति, न स्वरितगुणयुक्त इति । स्वरितस्यापवादभूतस्तूदात्तत्वमारभ्यते । येन नाप्राप्तिन्यायेनेदं दर्शनमाश्रित्येदं प्रयोजनमुपन्यस्तम् । उपपद्यते च तदेतस्मिन् दर्शने । अत्र हि नाम विधानसमकालमेवोदात्तत्वंविधीयते, न तु स्वरितगुणविहितस्य पुनरुदात्तत्वगुण आदेश इति न सम्भवति स्वरितेन स्थानिना वर्ज्यमानता; एकादेशस्वरस्य सिद्धत्वात् ।

सर्वानुदात्तः—ब्राह्मणास्तुदन्ति, ब्राह्मणा लिखन्ति। एकादेश-स्वरस्य सिद्धत्वाद् कृते तस्मिन् 'तिङ्ङतिङः' इति निघातो भवति। 'अन्तरङ्गे' इति वचनाद्बहिरङ्गस्यासिद्धत्वमेव—पचतीति, प्रपचतीति।

❀ संयोगान्तस्य लोपो रोरुत्वे सिद्धो वक्तव्यः ❀।

किं प्रयोजनम्? हरिवो मेदिनं त्वा। हरिव इति मतुबन्त-मेतत्; तत्र 'छन्दसीरः' इति वत्वे, संयोगान्तस्य लोपे च कृते 'मतु-वसो रु सम्बुद्धौ छन्दसि' इति रुत्वम्, तस्य संयोगान्तस्य लोपस्या-सिद्धत्वाद् 'हशि च' इत्युत्वं न प्राप्नोति।

पदमञ्जरी

ब्राह्मणास्तुदन्तीति। अत्रापि स्वरितस्यापवाद उदात्तत्वमिति दर्शने सिद्धत्व-मुच्यते, अन्यथोदात्तस्यानुदात्तत्वाभावादुदात्तः प्रयोगे श्रूयेत। *बहिरङ्गस्यासि-द्धत्वमेव भवतीति*। 'असिद्ध बहिरङ्गमन्तरङ्गे' इत्यनेन। *पचतीति*। इतिशब्दो निपातत्वादाद्युदात्तः। अत्र बाह्यपदापेक्षत्वादादेकादेशस्य बहिरङ्गत्वात्तत्स्व-रोऽपि बहिरङ्गः, तस्यासिद्धत्वात्तेन वर्ज्यमानता न भवति। *प्रपचतीति*। अत्रापि 'तिङि चोदात्तवति' इति गतिनिघातो न भवति। उभयत्रापि पूर्वं प्रत्यन्तव-द्भावात्प्रसङ्गः।

हरिव इति। यदा 'छन्दसीवनिपौ' इति वनिप्प्रत्ययः क्रियते 'वन उप-संख्यानम्' इति, तस्य च रुत्वम्, तदा नार्थः सिद्धवचनेन।

न्यासः

कृते तस्मिन् तिङ्ङतिङ इति निघात इति। असति तु तस्य सिद्धत्वे पश्चादेका-देशस्वरः स्यात्, ततश्च मध्योदात्तता प्रसज्येत। पचतीति। अत्र तिशब्दे य इकारः स सतिशिष्टत्वादनुदात्तः, इतिशब्दः 'निपाता आद्युदात्ताः' इत्याद्युदात्तः; तयोरकः सवर्णदीर्घत्वमेकादेशो द्विपदाश्रयत्वाद् बहिरङ्गः, तस्य बहिरङ्गत्वात् तदाश्रयोऽपि स्वरो बहिरङ्गः, तत इकारस्यासिद्धत्वमेव भवति। ततश्च तेन 'अनुदात्तं पदमेकवर्जम्' इतिवर्ज्यमानता न भवति। प्रपचतीति। अत्रापि बहिरङ्गत्वेनासिद्धत्वात् 'तिङि चोदात्तवति' इति गतेरनुदात्तत्वं न भवतीति 'तिङ्ङतिङः' इति निघात एवात्र भवति।

हरिवो मेदिनमिति। हरिशब्दान्मतुप्, सुः, नुम्, हल्ङ्यादिलोपः, संयोगान्त-लोपश्च, तस्मिन् कृते रुत्वम्, 'हशि च' इत्यस्योत्वम्, 'आद् गुणः'। संयोगान्तलोपस्या-सिद्धत्वात् हशि चेत्युत्वं न प्राप्नोतीति। संयोगान्तलोपस्यासिद्धत्वे सति तकारेण हशो मकारस्य व्यवधानात्, तकारस्याहश्त्वात्।

॥ सिज्लोप एकादेशे सिद्धो वक्तव्यः ॥ । अलावीत् । अपावीत् । 'इट ईटि' इति सिज्लोपस्य सवर्णदीर्घत्वं भवति ।

॥ निष्ठादेशः षत्वस्वरप्रत्ययविधीड्विधिषु सिद्धो वक्तव्यः ॥ । वृक्णः, वृक्णवान् । निष्ठादेशस्य सिद्धत्वात् झलीति षत्वं न भवति । कुत्वं तु प्रत्यसिद्ध एवेति तद्भवति । स्वरप्रत्ययविधीड्विधिषु क्षीबशब्द उदाह्रियते । तत्र च निपातनमनेकधा समाश्रीयते—यदा क्षीबेर्निष्ठायामिटि कृते इत्-शब्दलोपो निपात्यते, तदा क्षीब इति

पदमञ्जरी

अलावीदिति । लुङ्, च्लेः सिच्, इट्, 'अस्तिसिचोऽपृक्ते' इतीट्, सिचि वृद्धिः, ननु च 'इट ईटि' इत्यत्र इट इति षष्ठी विज्ञास्यते, न पञ्चमी, सस्येत्यनुवर्तते, तत्रेडादेः सस्य लोपो विधीयमान इटो भविष्यतीति सिद्धमलावीदिति ? सत्यं रूपं सिद्धम्; स्वरे तु दोषः स्यात्—यदि लोपेनेकारो निवर्त्येत, अनुदात्तस्य ईटः श्रवणं प्रसज्येत, उदात्तनिवृत्तिस्वरे लोपस्यासिद्धत्वाद् । यदा तु सकारमात्रस्य लोपे सवर्णदीर्घत्वं तदा सिचश्चित्करणादिडुदात्त इत्येकादेशस्वरो भवति ।

वृक्ण इति । 'ओदितश्च' इति निष्ठानत्वम् । षत्वस्वरप्रत्ययेड्विधिष्वित्यस्य व्यावर्त्यं दर्शयति—*कुत्वं तु प्रतीति* । *क्षीबशब्द एवोदाह्रियत इति* । कथं पुनरेकमेव त्रिषु विधिषूदाहरणम् ? इत्यत आह—*तत्र हीति* । तत्र कश्चित्पक्षे किञ्चित् प्रयोजनं प्रत्युदाहरणमित्याह—*यदेति* । संज्ञायामिति वचनम्, तत्र संज्ञायामुप-

न्यासः

अलावीदिति । लुङ्, च्लेः सिच्, इट्, 'अस्तिसिचोऽपृक्ते' इतीट, सिज्वृद्धिः, 'इट ईटि' इति सिचो लोपेऽकः सवर्णदीर्घत्वम् ।

वृक्णः, वृक्णवानिति । 'ओव्रश्चू छेदने', निष्ठा, ग्रहिज्येतिसूत्रेण सम्प्रसारणम्, 'चोः कुः' इति कुत्वम्, 'ओदितश्च' इति नत्वम्, 'अट्कुप्वाङ्' इति णत्वम् । षत्वे चासति 'स्कोः संयोगाद्योः' इति सलोपः । कुत्वं प्रत्यसिद्ध एवेति । षत्वस्वरप्रत्ययविधीड्विधिग्रहणस्य व्यावर्त्त्यं दर्शयति—स्वरप्रत्ययविधीड्विधिषु क्षीबशब्द उदाह्रियत इति । कथं पुनस्त्रिषु विधिषु क्षीबशब्द एक एवोदाहरणमुपपद्यते ? इत्याह—तत्रेत्यादि । 'अनुपसर्गात् फुल्लक्षीब' इत्यत्र 'क्षीबृ मदे' इत्यस्मात् क्तप्रत्यये परभूते क्षीबशब्दो निपातितः । तत्र चानेकप्रकारं निपातनमाश्रितम् । तत्र क्वचिन्निपातने प्रत्ययविधौ स्वरविधौ च क्षीबशब्द उदाहियते, क्वचिदिड्विधौ । कथम् ? इत्याह—यदेत्यादि । संज्ञायामित्यादिग्रहणम्; 'संज्ञायामुपमानम्' इत्यतः संज्ञाग्रहणानुवृत्तेः । एष स्वर इति । आद्युदात्तः । तत्र हि 'कर्षात्वतो घञोऽन्त उदात्तः' इत्यतः उदात्त-

संज्ञायामित्-शब्दलोपस्यासिद्धत्वात् 'निष्ठा च द्व्यजनात्' इत्येष स्वरो न प्राप्नोति; क्षीबे तरति क्षीबिक इति द्व्यज्लक्षणष्ठन्न प्राप्नोति; यदा तु तकारलोपो निपात्यते, तदा तस्यासिद्धत्वादिडागमः प्राप्नोति।

॥ प्लुतविकारस्तुग्विधौ छे सिद्धो वक्तव्यः ॥। अग्ना३ इच्छत्त्रम्। पटा३उच्छत्त्रम्। प्लुतविकारस्यासिद्धत्वात् 'छे च' इति ह्रस्वलक्षणो नित्यस्तुग् न प्राप्नोति।

पदमञ्जरी

...म्' इत्यतः 'संज्ञायाम्' इत्यनुवृत्तेः। *एष स्वर इति*। आद्युदात्तत्वम्। *क्षीबिक इति*। 'नौद्व्यचः ष्ठन्'।

प्लुतसहितो विकारः *प्लुतविकारः*। *अग्ना३इ, पटा३उ इति*। अग्निपटु-शब्दयोः सम्बुद्धिगुणे कृते 'एचोऽप्रगृह्यस्य' इत्यादिना पूर्वस्यार्धस्याकारः प्लुतः, उत्तरस्य त्विदुतौ। *नित्यस्तुग्न प्राप्नोतीति*। 'पदान्ताद्वा' इति दीर्घलक्षणो विकल्पः स्यात्। छ इति किम्? अन्यत्र प्लुतविकारस्यासिद्धत्वमेव यथा स्यात्—खलपु ब्राह्मणकुलम्, तत्र सम्बुद्धाविह किञ्चित्रपो इति न्यायेन गुणे खलपा + उ इति स्थिते 'ह्रस्वस्य पिति कृति' इति तुग् न भवति। द्विविधं चात्रासिद्धत्वम्—बहिरङ्गलक्षणम्, पूर्वत्रासिद्धमिति च।

न्यासः

ग्रहणमनुवर्त्तते, 'ञ्नित्यादिर्नित्यम्' इत्यत आदिग्रहणञ्च प्राप्नोति; इच्छब्दलोपस्यासिद्धत्वे सति क्षीबशब्दस्याद्व्यच्कत्वात्। न हीच्छब्दलोपस्यासिद्धत्वे सति क्षीबशब्दस्या-द्व्यच्को भवति, किं तर्हि? त्र्यच्कः। क्षीबिक इति। 'नौद्व्यचष्ठन्'। इडागमः प्राप्नोति। तकारलोपस्यासिद्धत्वे सति; आर्धधातुकस्य वलादित्वात्।

अग्ना इच्छत्त्रमिति, पटा उच्छत्त्रमिति। अग्निपटुशब्दयोः सम्बुद्धौ ह्रस्वस्य गुणे कृते 'एङ्ह्रस्वात् सम्बुद्धेः' इति सम्बुद्धिलोपे 'एचोऽप्रगृह्यस्यादूराद्धूते पूर्वस्यार्धस्यादुत्तरस्येदुतौ' इत्येकारौकारयोः पूर्वस्यार्धस्याकारादेशः, स च पुनरुत्तरस्य च यथाक्रममिकारोकारौ। नित्यस्तुग्न प्राप्नोतीति। नित्यश्चेष्यते; 'पदान्ताद्वा' इत्यनेन विकल्पेन प्राप्नोति, स चानिष्टः। तस्माद् तुग्विधौ प्लुतविकारः सिद्धो वक्तव्यः। छ इति किम्? अन्यत्र तुग्विधौ प्लुतविकारस्यासिद्धत्वमेव यथा स्यात्—खलं पुनाति ब्राह्मण-कुलमिति क्विप्, 'ह्रस्वो नपुंसके प्रातिपदिकस्य' इति ह्रस्वत्वम्, खलपु इति स्थिते आमन्त्रितैकवचनम्, 'स्वमोर्नपुंसकात्' इति तस्य लुक्, 'ह्रस्वस्य गुणः', पूर्ववत् प्लुत-विकारः। अस्यासिद्धत्वात्खल पु इत्यत्र 'ह्रस्वस्य पिति कृति तुक्' इति तुग्न भवति।

❀ श्चुत्वं धुटि सिद्धं वक्तव्यम् ❀। 'श्च्युतिर् क्षरणे'—इत्ययं धातुः सकारादिः पठ्यते, तस्य श्चुत्वस्यासिद्धत्वाद् अट्श्च्योतति, रट्श्च्योतति इति 'डः सि धुट्' इति प्राप्नोति। अटतीत्यड्, रटतीति रड्—क्विबन्तोऽयम्। किमर्थं पुनरयं सकारादिः पठ्यते ? इह मधु श्च्योततीति मधुश्च्युत्—क्विबन्तः, मधुश्च्युतमाचष्टे इति णिच्—मधुश्च्ययति, मधुश्च्ययतेः पुनः क्विपि कृते संयोगादित्वात् सलोपः, संयोगान्तत्वाद् यलोपः, चकारस्य कुत्वम्—मधुगिति सिद्धम्। शकारादौ पुनरेतस्मिन् संयोगान्तलोपेन यकारचकारयोर्लुप्तयोः शकारस्य षत्वे सति मधुडिति स्यात्।

❀ अभ्यासजश्त्वचर्त्वे एत्त्वतुकोः सिद्धे वक्तव्ये ❀। बभणतुः। बभणुः। अभ्यासजश्त्वस्यासिद्धत्वाद् 'अनादेशादेः' इत्येत्त्वं प्राप्नोति।

पदमञ्जरी

किमर्थं पुनरिति। सकारस्य क्वचिदपि श्रवणाभावात्प्रश्नः।

न्यासः

श्चुत्वं धुटीत्यादि। अट् श्च्योतति, रट् श्च्योततीति। 'अट रट गतौ' इत्याभ्यां क्विप्, सुः, हल्ङ्यादिलोपः, 'झलां जशोऽन्ते' इति टकारस्य डकारः। तस्मिन् श्च्योततिशब्दे परतः श्चुत्वस्यासिद्धत्वाद् धुड् न प्राप्नोति। तस्मात् श्चुत्वं धुट्त्वे कर्त्तव्ये सिद्धं वक्तव्यम्। किमर्थं पुनरयमित्यादि। न त्वस्य सकारस्य क्वचित् श्रवणमस्तीत्यभिप्रायः। मधुश्च्युदिति। 'तत्करोति तदाचष्टे' इति मधुश्च्युतमाचष्ट इति णिचि कृते 'णाविष्ठवत् प्रातिदिकस्य' इति णिलोपः, मधुश्च्यिति स्थिते ण्यन्तात् पुनरपि क्विप्, 'णेरनिटि' इति णिलोपः। श्चुत्वस्यासिद्धत्वात् 'स्कोः संयोगाद्योः' इति सकारस्य संयोगाद्यस्य लोपः, ततः 'संयोगान्तस्य लोपः' इति यलोपः, ततः 'चोः कुः' इति कुत्वम्—मधुगित्येतदिष्टरूपं भवति। तदर्थं सकारादिः पठ्यतेऽयमित्यभिप्रायः। स्यादेतत्। शकारादावप्येतस्मिन्नेतद्रूपं भवत्येव ? इत्यत आह—शकारादौ पुनरेतस्मिन्नित्यादि। पूर्वं तावद् यकारस्य 'संयोगान्तस्य लोपः' इति लोपः, लुप्ते यकारे चकारः संयोगान्तो जात इति तस्यापि लोपः, ततः शकारस्य व्रश्चादिसूत्रेण षत्वे सति 'झलां जशोऽन्ते' इति षकारस्य डकारे मधुडित्यपि नित्यं स्यात्।

बभणतुः बभणुरिति। 'अण रण भण' इत्यस्माल्लिट्, तस्य तावद् द्विर्वचने 'अभ्यासे चर्च' इति जश्त्वम् बकारः, तस्यासिद्धत्वादनादेशादित्वादयमिति 'अत एकहल्मध्ये'

छिदेः—विचिच्छित्सति, उच्छेः—उचिच्छिषतीति अभ्यासादेशस्यासिद्धत्वात् 'छे च' इति तुग्न प्राप्नोति ।

❀ द्विर्वचने परसवर्णत्वं सिद्धं वक्तव्यम् ❀ । सयँय्यन्ता, सवँव्वत्सरः, यलँल्लोकम्, तलँल्लोकमिति परसवर्णस्यासिद्धत्वाद् 'यरः' इति द्विर्वचनं न स्यात् ।

❀ पदाधिकारश्चेल्लत्वघत्वढत्वनत्वरुत्वषत्वणत्वानुनासिकछत्वानि सिद्धानि वक्तव्यानि ❀ । लत्वम्—गलो गलः । गरो गरः । घत्वम्—

पदमञ्जरी

उचिच्छितीति । 'उछी विवासे', तुक्, सन्, इट्, 'अजादेर्द्वितीयस्य' इति छिस्शब्दस्य द्विर्वचनम्, 'शर्पूर्वाः खयः' इति खयः शेषः, छस्य 'अभ्यासे चर्च' इति चकारः ।

संय्यन्तेत्यादौ 'मोऽनुस्वारः', 'अनुस्वारस्य ययि परसवर्णः' ।

पदाधिकारश्चेदिति । यदि लत्वादिविधिषु पदस्येत्यपेक्ष्यते, तदा लत्वादीनां द्विर्वचनस्य च समकक्षत्वम्, अनपेक्षायां तु बहिरङ्गं द्विर्वचनमन्तरङ्गेषु लत्वादिष्वसिद्धमिति 'पूर्वत्रासिद्धम्' इत्येतन्न प्रवर्त्तते इति लत्वादिषु कृतेषु द्विर्वचन-

न्यासः

इत्येस्व प्राप्नोतीति । विचिच्छित्सतीति । छिदेः सन्, द्विर्वचनं छिदित्यस्य, 'अभ्यासे चर्च' इति चत्वं चकारः; तस्य सिद्धत्वादभ्यासे परे चिशब्दस्य 'छे च' इति तुग्न भवति । उचिच्छिषतीति । 'उछी विवासे', सन्, 'अजादेर्द्वितीयस्य' इत्युच्छेरन्तरङ्गत्वात् तुकि कृते च्छिस्शब्दो द्विरुच्यते, तत्र 'खर्पूर्वाः खयः' इति छकारः शिष्यते, पूर्ववच्चत्वम्, तस्य सिद्धत्वादुकारस्य तुग्न भवति ।

सयँय्यन्ता सवँव्वत्सर इत्यादि । समित्येतस्य यन्तेत्येतस्मिन् परतः, वत्सरशब्दे च परतः, यल्लोकं तल्लोकमित्यत्रापि यत्तदोर्द्वितीयैकवचनान्तयोर्लोकशब्दे परतो मोऽनुस्वारे, तस्य 'अनुस्वारस्य ययि परसवर्णः' इति परसवर्णे आन्तर्यतः सानुनासिके ययि कृते तस्यासिद्धत्वाद् 'यरोऽनुनासिकेऽनुनासिको वा' इति वर्तमाने 'अनचि च' इति यरो द्विर्वचनं न प्राप्नोतीति । ततश्च पक्षे त्रयाणां यकारादीनां द्वित्वं न स्यात् ।

पदाधिकारश्चेदित्यादि । यदि लत्वादिषु 'पदस्य' इति नानुवर्तते, तदा पदस्य द्विर्वचनमपदस्य द्विर्वचनेन तुल्यत्वाद् द्विर्वचनस्य बहिरङ्गत्वम्, लत्वादीनाञ्चान्तरङ्गत्वम् । 'असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे' इति लत्वादिषु कर्तव्येषु द्विर्वचनेनेति सिद्धत्वात् 'पूर्वत्रासिद्धम्' इत्येतन्न प्रवर्त्तते, ततश्च लत्वादिभिरेव तावद् भवितव्यम्, तेषु सत्सु पश्चाद् द्विर्वचनेनेति सिध्यत्येवेष्टम् । पदाधिकारे सति लत्वादीनामपि बहिरङ्गत्वादसत्या बहि-

द्रोग्धा, द्रोग्धा। ढत्वम्—द्रोढा, द्रोढा। नत्वम्—नुन्नः, नुन्नः। रुत्वम्—अभिनोऽभिनः। अभिनदभिनत्। षत्वम्—मातुष्ष्वसा, मातुःस्वसा। पितुष्ष्वसा, पितुःस्वसा। णत्वम्—माषवापाणि, माषवापानि। अनुनासिक—वाङ्नयनम्, वाग्नयनम्। छत्वम्—वाक्छयनम्, वाक्शयनम्। लत्वादीनां विकल्पितानामसिद्धत्वात् कृते द्विर्वचने सत्यनिष्टो विकल्पः स्यात्, तथा[1]

पदमञ्जरी

मिति सिद्धमिष्टम्। *गलोगल इति*। 'अचि विभाषा' इति लत्वम्। *दोग्धेति*। 'वा द्रुह' इति वा घत्वम्, तदभावे 'हो ढः'। *नुन्न इति*। 'नुदविद' इति वा निष्ठानत्वम्। *अभिन इति*। भिदेर्लङ्, सिपि श्नमि हल्ङ्याब्भ्यादिलोपः, 'सिपि धातो रुर्वा', 'दश्च' इति वा रुत्वम्, अडागमः। *मातुःष्वसेति*। 'मातुः पितुर्भ्यामन्यतरस्याम्' इति वा षत्वम्। *माषवापाणीति*। 'प्रातिपदिकान्त' इति वा णत्वम्। *वाङ्नयनमिति*। 'यरोऽनुनासिकेऽनुनासिको वा' इति वा गकारस्य ङकारः। *वाक्शयनमिति*। 'शश्छोऽटि' इति वा छत्वम्। लत्वादीनामित्यादिनाऽसिद्धत्वे लत्वादीनां यो दोषस्तं दर्शयति—[1]*अनिष्टोऽपि विकल्पः स्यादिति*। पूर्वोत्तरयोः पदयो-

न्यासः

रङ्गपरिभाषया तेषु सत्सु द्विर्वचनं सिद्धम्। लत्वादयस्तस्मिन् कर्तव्येऽसिद्धाः; पूर्वत्रासिद्धत्वात्; ततश्च पूर्वं द्विर्वचने कृते पश्चाल्लत्वादिषु विधीयमानेषु परतश्चानिष्टमपि प्रसज्येत। तस्माद् यदि पदाधिकारः, ततो लत्वादीनि सिद्धानि वक्तव्यानि। गलो गल इति। 'गॄ निगरणे'। नुन्न इति। 'नुदविद' इत्यादिना नकारः, पक्षे तकारश्च। अभिनोऽभिन इति। भिदेर्लङ्, सिप्, श्नम्, हल्याब्भ्यादिलोपः, 'सिपि धातो रुर्वा', 'दश्च' इति वा रुत्वम् पूर्ववदेव, 'अतो रोरप्लुतादप्लुते' इत्युत्वम्, 'आद् गुणः'। मातुष्ष्वसा, पितुष्ष्वसेति। 'मातुःपितुर्भ्यामन्यतरस्याम्' इति पक्षे षत्वम्। माषवापाणीति। 'वा भावकरणयोः' इत्यनुवर्तमाने 'प्रातिपदिकान्तनुम्विभक्तिषु' इति पक्षे णत्वम्। वाङ्नयनमिति। 'यरोऽनुनासिकेऽनुनासिको वा' इति पक्षेऽनुनासिकः। वाक्छयनमिति। 'झयो होऽन्यतरस्याम्' इति वर्त्तमाने 'शश्छोऽटि' इति वा छत्वम्। लत्वादीनामित्यादि। एतेनासिद्धत्वे सति लत्वादीनां यो दोषस्तं दर्शयति। लत्वादीनामसिद्धत्वात् पूर्वं द्विर्वचने कृते सत्युत्तरत्र काले विकल्पविधित्वादयमर्थः प्रवर्तमानो यथा पूर्वत्र वर्तते, तथा नियोगतः परत्रापि न प्रवर्तेत इत्यनियोगो लभ्यते; नियमकारणाभावात्। ततश्चानिष्टो विकल्पः स्यात्—पूर्वपरयोरेकत्र प्रवृत्तेः, अपरत्राप्यप्रवृत्तेः। नेष्टोऽनिष्टो विकल्पः। तथा सति गरो गलः, गलो गर इत्येवमाद्यनिष्टमापद्यते। तत्र 'न' इत्येतावदनिष्टविषये सूत्रं कर्तव्यम्। किमर्थम्? अनिष्टविषये पूर्वत्रासिद्धत्वस्य प्रतिषेधार्थम्। यत्र पूर्व-

१. 'सत्यपरिहार्यविकल्पे सति' इति पाठो न व्याख्यासम्मतः।

सति गरोगलः, गलोगरः—इत्येवं रूपमपि द्विरुक्तं स्यात् । तदेतत्सर्वम् 'न मु ने' इति योगविभागेन साध्यते । 'न' इत्येतावदनिष्टे विषये पूर्वत्रासिद्धस्य प्रतिषेधार्थम् । ततः 'मु ने' इति, 'न' इत्येतदनुवर्तते ॥

उदात्तस्वरितयोर्यणः स्वरितोऽनुदात्तस्य ॥ ४ ॥

उदात्तयणः स्वरितयणश्च परस्यानुदात्तस्य स्वरित आदेशो भवति । उदात्तयणः—कुमार्यौ, कुमार्यः । उदात्तनिवृत्तिस्वरेणायमीकार उदात्तः, तस्य स्थाने यणादेशः स उदात्तयण्, तस्मात् परस्यानुदात्तस्य स्वरित आदेशो भवति । स्वरितयणः—सकल्ल्व्याशा । खलप्व्याशा । सकल्लू, खलपू—इति कृत्स्वरेणान्तोदात्तौ, तयोः 'रोः सुपि' इति यणादेशः स उदात्तयण्, ततः परस्य सप्तम्येकवचनस्य स्वरितत्वम्, तस्य यणादेशः स्वरितयण्, तस्मात्स्वरितयणः परस्य

पदमञ्जरी

रेकत्र प्रवृत्तिः, अपरत्राप्रवृत्तिरित्येषोऽनिष्टो विकल्पः । *एतत्सर्वमित्यादि* । योगविभागार्थमेव च प्रतिषेधाश्रयणम्, अन्यथा लाघवार्थममुनेति निपातनमाश्रयणीयं स्यात्, ततः 'मु ने' इति द्वितीयो योगः । किमर्थमिदम् ? पूर्वयोगस्यासर्वविषयत्वख्यापनार्थम्, तेनातिप्रसङ्गो नोद्भावनीयः ॥

उदात्तस्वरितयोर्यणः स्वरितोऽनुदात्तस्य ॥ 'उदात्तस्वरितयोः' इत्यनुवादेऽपि स्थानषष्ठ्येषा; व्याख्यानात् । तेन उदात्तस्वरितयोः समीपवर्त्ती यो यण् ततः परस्यानुदात्तस्य स्वरितत्वं न भवति । *सकल्ल्व्याशा, खलप्व्याशा इति* । *ततः परस्य सप्तम्येकवचनस्य स्वरितत्वमिति* । केन ? इत्यत आह—*उदात्तयण्* इत्य-

न्यासः

त्रासिद्धत्वस्यानिष्टविषयः । ततः 'मु ने' इत्येतद्धयत्र वचनेऽनुवर्तते । यद्येवम्, किमर्थमिदम्, पूर्वसूत्रेणैव सिद्धः प्रतिषेधः ? सर्वत्र तत् सूत्रं नास्तीति ज्ञापनार्थम् । तेन यत्रासिद्धत्वमिष्यते तत्रैवासौ प्रवर्तते । तदन्यत्र विपर्ययस्तु न भवति; योगविभागादस्मिन् सूत्रे ॥

उदात्तस्वरितयोर्यणः स्वरितोऽनुदात्तस्य ॥ उदात्तयणः, स्वरितयणश्चेति । उदात्तस्थाने यो यण् स उदात्तयण्, स्वरितस्थाने यो यण् स स्वरितयणित्यर्थः । कुमार्यौ, कुमार्य इति । अत्र 'अनुदात्तौ सुप्पितौ' इत्यौजसावनुदात्तौ, तयोरुदात्तयणोः परयोः स्वरितो भवति । उदात्तनिवृत्तिस्वरेणेति । उदात्तलोपनिमित्तस्वरः पूर्वमुदात्तस्य लोपो यस्मात् । स पुनरुदात्तनिवृत्तिस्वरः 'अनुदात्तस्य च यत्रोदात्तलोपः' इत्यत्र यो विहितः वेदितव्यः । कृत्स्वरेणान्तोदात्तावेति । क्वयेति, ल्वेति—लूपूभ्यां धातुस्वरेणान्तोदात्ताभ्यां

आशा-शब्दाकारस्यानुदात्तस्य स्वरितो भवति ।

ननु च सप्तम्येकवचनस्य यदुदात्तयण इति स्वरितत्वम्, तदसिद्धं यणादेशे, तत्कथमयं स्वरितयण् भवति ? आश्रयात् सिद्धत्वं भविष्यति ।

यद्येवम्, 'उदात्तादनुदात्तस्य स्वरितः' इति एतस्याप्याश्रयात्सिद्धत्वं प्राप्नोति, ततश्च दध्याशेत्यत्रापि स्वरितः स्यात् ? तस्मादयमेव यण्स्वरो यणादेशे सिद्धो वक्तव्यः ।

पदमञ्जरी

नेनेति । योऽयमस्मिन्सूत्रे पूर्वो भागः, तेनेत्यर्थः । 'उदात्तयणो हल्पूर्वात्' इत्युदात्तत्वं तु न भवति, 'नोङ्धात्वोः' इति प्रतिषेधात्, आशाशब्दः 'आशाया अदिगाख्या चेत्' इति अन्तोदात्तत्वादनुदात्तादिः । *तत्कथमयं स्वरितयण् भवतीति* । न कथञ्चित्, न ह्ययं स्वरितमपनीय तत्स्थाने भवति । न हि पूर्वं शास्त्रं स्थानिबुध्या आदेशे प्रवर्त्तते, किं तर्हि ? स्थानिन्येव । यथोक्तम्—'हल इत्येतद् द्विरुच्यते' इति, न पुनस्तद्बुध्या ढशब्दो द्विरुच्यत इति । *आश्रयादिति* । आहायम्—स्वरितयण इति, न चास्ति सिद्धः स्वरितः, तत्राश्रयात् सिद्धत्वं भविष्यति ।

एवमुच्यमानेऽतिप्रसङ्गमुद्भावयति—*यद्येवमिति* । *दध्याशेति* । दधिशब्दः 'नब्विषयस्यानिसन्तस्य' इत्याद्युदात्तः, शेषनिघातः, 'उदात्तादनुदात्तस्य स्वरितः' इति तस्य स्वरितत्वम्, तस्याश्रयात्सिद्धत्वे सति तत्स्थानिकादपि यणः परस्यानुदात्तस्य स्वरितत्वप्रसङ्ग इत्यर्थः । *तस्मादित्यादि* । यत एवमाश्रयात्सिद्धत्वे

न्यासः

क्विप्, 'उपपदमतिङ्' इति समासः । 'गतिकारकोपपदात् कृत्' इति कृदन्तस्योत्तरपदस्य प्रकृतिभावविधानादेतौ कृत्स्वरेणान्तोदात्तौ भवतः । उदात्तयणादेशश्चेति । इहानेन सूत्रेणानुदात्तस्योदात्तयणः परस्य स्वरितो विधीयते, स्वरितयणश्च परस्य सप्तम्येकवचनस्य पूर्वेण प्रकारेण स्वरितो विधीयत इति दर्शयति । तस्य यो यणिति । तस्येत्यनेन सप्तम्येकवचनस्य परामर्शः । आशाशब्दाकारस्यानुदात्तस्येति । 'आशाया अदिगाख्या चेत्' इत्याशाशब्द आद्युदात्तः, तेन 'अनुदात्तं पदमेकवर्जम्' इत्याकारस्यानुदात्तत्वम् ।

ननु चेत्यादि । सप्तम्येकवचनस्य 'उदात्तयणः' इत्येवमनेन सूत्रेण यत् स्वरितत्वं विहितं तत् षाष्ठिकयणादेशे कर्तव्येऽसिद्धम्, ततश्च नैवायं स्वरितस्य स्थाने यणादेश इति सकृल्ल्व्याशा खलप्व्याशेत्यत्र स्वरितत्वं न भवतीत्यभिप्रायः । आश्रयादित्यादि । आहायम्—स्वरितयण इति, न क्वचित् सिद्धः स्वरितः । तत्राश्रयात् सिद्धत्वं भविष्यति, यथा 'अतो रोरप्लुतादप्लुते' इत्यत्र रुत्वस्य ।

यद्येवमित्यादि । एतेनाश्रयात् सिद्धत्वे समाश्रीयमाणेऽतिप्रसङ्गमुद्भावयति ।

केचित्तु ब्रुवते—उदात्तात्स्वरितयणोऽपि परस्यानुदात्तस्य स्वरितत्वं दृश्यते। तथा च तैत्तिरीयके शाखान्तरे पठ्यते—'यास्ते विश्वाः समिधः सन्त्यग्ने' इति। 'अग्ने' इत्ययमकारः स्वरितः पठ्यते। तथा ब्राह्मणेऽपि—दध्याशयतीत्याकारः स्वरितः पठ्यते इति।

पदमञ्जरी

दोषः, तस्मादयमेव यण्स्वरो यथा सिद्धो भवति तथा वक्तव्यम्। तत्कथम्? योगविभागः करिष्यते—'उदात्तयणः', उदात्तयणः परस्यानुदात्तस्य स्वरितो भवति; ततः 'स्वरितयणः', स्वरितयणश्च परस्यानुदात्तस्य स्वरितो भवति, उदात्तयण इत्येव। तेन उदात्तयण इत्येवं योऽभिनिर्वृत्तः स्वरितः, तद्यणः परस्यानुदात्तस्य स्वरितत्वं भवतीत्यर्थः। तेनास्यैव स्वरितस्याश्रयात्सिद्धत्वं भविष्यति।

यद्येवमित्यादिना योऽतिप्रसङ्ग उद्भावितः, तं केषाञ्चिन्मतेन परिहरति—*केचित्त्विति*। *उदात्तात्स्वरितयणो पीति*। उदात्तात्परो यः स्वरितः 'उदात्तादनुदात्तस्य' इति विहितः तस्य यो यण् तस्मादपि परस्येत्यर्थः। *तैत्तिरीयक इति*। तित्तिरिणा प्रोक्तमधीयते तैत्तिरीयाः, तेषामाम्नायस्तैत्तिरीयकम्, चरणलक्षणो वुञ्। *शाखान्तर इति*। वृत्तिकारदेशे या शाखा तदपेक्षं शाखान्तरत्वम्। एकशतं ह्यध्वर्युशाखाः, विशेषवचनो वान्तरशब्दः। *यास्ते विश्वा इति*। 'यद्वृत्तान्नित्यम्' इति सन्तीत्यस्य निघातप्रतिषेधः, अग्नेशब्दस्यामन्त्रितनिघातः। *ब्राह्मण इति*। तत्रैव *तैत्तिरीयके* दधिशब्द उक्तस्वरः, आशयतीत्यस्य तिङ्निघातः। ननु चोभ-

न्यासः

दध्याशेति। दधिशब्दः 'नब्विषयस्यानिसन्तस्य' इत्याद्युदात्तः, शेषस्यानुदात्तत्वम्, 'उदात्तानुदात्तस्य स्वरितः' इति धकारात् परस्येकारस्य स्वरितत्वम्। तस्याश्रयात् सिद्धत्वे तत्स्थानिकाद् यण उत्तरस्याशाशब्दाकारस्य स्वरितत्वं स्यात्। तस्मादित्यादि। यत एवमाश्रयात् सिद्धत्व आश्रीयमाणेऽयमतिप्रसङ्गो भवति; तस्मादयमेव यण्स्वरो योऽनेन सूत्रेण विधीयते, तस्य यणादेशे कर्तव्ये सिद्धत्वं वक्तव्यम्। वक्तव्यमित्यस्य व्याख्यानमर्थः। तत् तु पूर्ववदेव योगविभागमाश्रित्य कर्तव्यम्।

केचित्त्वित्यादि। यद्येवमित्यादिना योऽतिप्रसङ्गदोष उद्भावितः, तं केषाञ्चिन्मतेन परिहरति। अनिष्टेऽपि विषये प्रवृत्तिः = अतिप्रसङ्गः। न च 'उदात्तादनुदात्तस्य स्वरितः' इत्यनेनोदात्तात् परो यः स्वरितो विधीयते तस्याश्रयात् सिद्धत्वमनिष्टम्; यस्मादुदात्तात् परो यः स्वरितयण् तत्परस्यानुदात्तस्य स्वरितत्वम्, ततः स्थानित्वाद् यणः परस्याशाशब्दाकारस्य स्वरितत्वं तैत्तिरीयके शाखान्तरे पठ्यते। तदनुदात्तत्वं पुनरग्निशब्दस्याकारस्य; तस्य प्रातिपदिकस्वरेणान्तोदात्तत्वात्। तथा ब्राह्मणेऽपि। तदेकदेशविशेषो ब्राह्मणशब्देनेह विवक्षितः। दध्याशयतीति। अश्नोतेर्णिजन्तस्य धातुस्वरेण

यथा तु वार्त्तिकं भाष्यं च, तथा उदात्तात्स्वरितयणः परस्यानुदात्तस्यानेन स्वरितत्वं न भवतीति स्थितम् । तथा च भाष्ये स्वरितयण्ग्रहणमिदं प्रत्याख्यायते; सकृल्ल्व्याशेत्येवमादावुदात्तयण इत्येव

पदमञ्जरी

यत्राप्यत्र यणादेशे कृते 'उदात्तादनुदात्तस्य स्वरितः' इत्येव स्वरितः, तथा च यत्र स प्रतिषिध्यते 'नोदात्तस्वरितोदयम्' इति, तत्र स्वरितो न दृश्यते च—स्वस्मभ्यमाभर प्रत्यग्निरुषसामग्रमख्यादिति, अयं तु स्वरित उदात्तस्वरितपरस्यापि भवति—दद्याश्शसो रक्षसः पाह्यस्मानिति । तथा च भाष्येऽप्युदात्तपर एवानुदात्तेति प्रसङ्ग उद्भावितः—दध्याशेति । तस्मात् पूर्वोक्तस्यातिप्रसङ्गस्य नायं व्यभिचार इति चिन्त्यमेतत् ।

निराकरिष्यमाणत्वाद्वास्य नात्र सुष्ठु निर्बन्धनीयं दर्शयति—*यथा त्विति* । अत्र वार्त्तिकम्—'यण्स्वरो यणादेशे सिद्धो वक्तव्यः', 'स्वरितयणः स्वरितार्थः आश्रयात्सिद्धत्वमिति चेदुदात्तात् स्वरिते दोषः' इति । यदि च 'उदात्तादनुदात्तस्य स्वरितः' इति यः स्वरितः तस्य यो यण् ततः परस्यानुदात्तस्य स्वरितत्वमिष्टं स्याद्, दोषत्वेन वचनमनुपपन्नं स्यात् । *भाष्ये तु* अथायमर्थः स्थितः, तथा दर्शयति—*तथा चेति* । अत्र भाष्यम्—"अथ वा स्वरितग्रहणं न करिष्यते; यदि न क्रियते, केनेदानीं स्वरितयणः परस्यानुदात्तस्य स्वरितत्वं भवति ? उदात्तयण

न्यासः

ञ्चित्स्वरेण वान्तोदात्तादाकारोऽनुदात्तः । तस्य स्वरितयणः परस्य ब्राह्मणे स्वरितत्वं पठ्यते ।

यथा त्वित्यादि । एतेन तमेवातिप्रसङ्गं समर्थयते । वार्त्तिककारेणोक्तम्—'आश्रयात् सिद्धमिति चेदुदात्तात् स्वरिते दोषः' इति । अस्यायमर्थः—यद्याश्रयात् स्वरितस्य सिद्धत्वमुदात्तात् परो यः स्वरितस्तस्य यो यण् ततः परस्यानुदात्तस्य स्वरितत्वमिष्टं स्यात्, तत्र दोषः । तेनानेन सूत्रेण स्वरितत्वं न भवतीति स्थितम् । अनेन हि वार्त्तिकेन—उदात्तात् परो यः स्वरितयण् तस्मात्परस्यानुदात्तस्य स्वरितो भवतीत्येषोऽर्थो न प्रतीयते । तस्मादेतच्च न । यथा भाष्यं तथोदात्तस्यानेन स्वरितयणः परस्यानुदात्तस्य स्वरितो न भवतीति सिद्धं भवतीति । तथेत्यादिनानन्तरमेवार्थं द्रढयति । भाष्ये हि 'स्वरितग्रहणं न करिष्यते' इत्यादिना ग्रन्थेन स्वरितग्रहणासिद्धत्वे सूत्रे प्रत्याख्याते । एवञ्च तत्प्रत्याख्यानमुपपद्यते, यद्युदात्तात् स्वरितयणः परस्यानुदात्तस्य स्वरितव्यं नेष्यते; अन्यथा तन्निमित्तस्य स्वरितस्येष्टौ सत्यां प्रत्याख्यानमुपपन्नमेव न स्यात् । किं पुनर्भाष्ये स्वरितयणो ग्रहणं प्रत्याख्यायते, यावता तस्मिन् प्रत्याख्याते सकृल्ल्व्याशेत्येवमादावनुदात्तस्य स्वरितो न सिध्यति ? इत्यत आह—सकृल्ल्व्याशेत्येवमादावित्यादि । उदात्तयण

स्वरितस्य सिद्धत्वात् । स्वरितयण्व्यवधानमव्यवधानमेव, 'स्वरविधौ व्यञ्जनमविद्यमानवत्' इति ।

तत्तु क्रियते—पूर्वस्मादपि विधौ स्थानिवद्भावाद् व्यवधानमस्ति, स्वरदीर्घयलोपेषु च लोपाजादेशस्य स्थानिवद्भावः प्रतिषिध्यते इति ।

उदात्तस्वरितयोरिति किम् ? बैदी आशा वैद्याशा । शार्ङ्गरव्याशा । अनुदात्तयणादेशोऽयम् । अनुदात्तस्येति किम् ? कुमार्यत्र । किशोर्यत्र । अत्रेत्ययमाद्युदात्तो लित्स्वरेण ॥

पदमञ्जरी

इत्येव, स्वरितयणा व्यवहितत्वान्न प्राप्नोति, 'स्वरविधौ व्यञ्जनमविद्यमानवत्' इति नास्ति व्यवधानम्" इति । यदि चोदात्तात् स्वरितयणः परस्यानुदात्तस्य स्वरितत्वमिष्टं स्यात् प्रत्याख्यानं न युज्येत । यदि प्रत्याख्यानम्, किमर्थं तर्हि स्वरितयण्ग्रहणं क्रियते ? इत्याह—*तत्क्रियत इति* । *स्थानिवद्भावाद्व्यवधानमस्तीति* । यण्स्थानिकेनेकारेण । व्यञ्जनस्य ह्यविद्यमानवद्भावः, नाचः । ननु च 'न पदान्तद्विर्वचन' इति स्वरविधौ प्रतिषिद्धः स्थानिवद्भावः ? तत्राह—*स्वरदीर्घेति* । *वैद्याशेति* । बिदस्यापत्यं स्त्री 'अनृष्यानन्तर्ये विदादिभ्योऽञ्', 'शार्ङ्गरवाद्यञो ङीन्', नित्स्वरेणाद्युदात्तो वैदीशब्दः ॥

न्यासः

पुनरत्रोकारवकारेको यकारः । ननु च योऽसौ सप्तम्येकवचनस्य स्थाने जायते तेन व्यवधानान्न सिध्यति ? इत्यत आह—**स्वरितयणित्यादि** । अत्रैव कारणमाह—**स्वरविधावित्यादि** । इतिकरणो हेतौ ।

यदि स्वरितग्रहणमन्तरेणापि सिध्यति, कस्मात् सूत्रे तद्ग्रहणं क्रियते ? इत्यत आह—**तत्तु क्रियत इत्यादि** । 'अचः परस्मिन् पूर्वविधौ' इत्यस्य हि—पूर्वस्माद् विधौ कर्तव्येऽजादेशः स्थानिवद् भवतीत्येषोऽर्थोऽभिमतः । उदात्तयणः परस्यानुदात्तस्य स्वरितविधौ कर्तव्ये सप्तम्येकवचनस्थाने यो यणादेशस्तस्य स्थानिवद्भावादिकारेण व्यवधानमस्ति; व्यञ्जनस्य स्वरविधावविद्यमानवद्भावात् । तेन व्यवधाने सति सकूल्ल्याशेत्यत्र 'उदात्तयणः' इत्येव न सिध्यतीति स्वरितग्रहणं क्रियते । ननु च 'न पदान्तद्विर्वचन' इत्यादिना स्वरविधौ प्रतिषिध्यते स्थानिवद्भावः, तत् कुतो व्यवधानम् ? इत्यत आह—**स्वरदीर्घयलोपेष्वित्यादि** । अचो हि लोपादेशो न स्थानिवद् भवतीति वक्तव्यमिति, न चात्राचो लोपादेशः, किं तर्हि ? यणादेशः । तस्मान्नास्ति स्थानिवद्भावप्रतिषेधः ।

वैद्याशेति । बिदस्यापत्यमिति 'अनृष्यानन्तर्ये' इत्यादिना बिदादित्वादञ्, तद-

एकादेश उदात्तेनोदात्तः ॥ ५ ॥

उदात्तेन सहानुदात्तस्य य एकादेशः स उदात्तो भवति । 'अनुदात्तस्य' इति वर्तते । अग्नी । वायू । वृक्षैः । प्लक्षैः ।

उदात्तेनेति किम् ? पचन्ति । यजन्ति । लसार्वधातुकानुदात्तत्वे कृते द्वयोरनुदात्तयोरयमेकादेशः; पररूपे कर्तव्ये स्वरितस्यासिद्धत्वात् ॥

स्वरितो वाऽनुदात्ते पदादौ ॥ ६ ॥

अनुदात्ते पदादौ उदात्तेन सह य एकादेशः स स्वरितो वा भवत्युदात्तो वा । सु + उत्थितः=सूत्थितः । वि + ईक्षते=वीक्षते । वसुकः + असि=वसुकोऽसि ।

सूत्थित इति—सुशब्दः 'सुः पूजायाम्' इति कर्मप्रवचनीयः, तस्य

पदमञ्जरी

एकादेश उदात्तेनोदत्तः ॥ 'अनुदात्तस्य' इति वर्त्तते । अग्न्यादिशब्दाः प्रातिपदिकस्वरेणान्तोदात्ताः, विभक्तिरनुदात्ता ।

पचन्तीति । अत्र शबकारस्य यत्स्वरितत्वम् 'उदात्तादनुदात्तस्य स्वरितः' इति, तस्यासिद्धत्वाद् द्वयोरनुदात्तयोरेकादेशः ॥

स्वरितो वानुदात्ते पदादौ ॥ *प्रादित्वात्समासे सतीति* । 'प्रादिप्रसङ्गे कर्मप्रवच-

न्यासः

न्तात् 'शार्ङ्गरवाद्यञो ङीन्' इति ङीन् । अत्र नित्त्वादाद्युदात्तत्वे कृते शेषस्यानुदात्तमिति वैद्याश्वाशब्देऽत्रानुदात्तस्थाने यण्, नोदात्तस्य, नापि स्वरितस्य । अत्रेति । अयमाद्युदात्तो लित्स्वरेणेति; 'सप्तम्यास्त्रल्' इति त्रल्प्रत्ययान्तत्वात् । 'हलि लोपः' इतीद्रूपस्य लोपः ॥

एकादेश उदात्तेनोदात्तः ॥ अनुदात्तस्येति । उदात्तेन सहानुदात्तस्य यस्मिन्नेकादेशः स उदात्तः स्यात्, न तु स्वरितः । स्वरिते प्राप्त इदमारभ्यते । उदाहरणेष्वग्निप्रभृतयः प्रातिपदिकस्वरेणान्तोदात्ताः । विभक्तिस्तु 'अनुदात्तौ सुप्पितौ' इत्यनुदात्ता । अग्नी, वायू इति । 'प्रथमयोः पूर्वसवर्णः' इति दीर्घः । वृक्षौ, प्लक्षाविति । 'वृद्धिरेचि' इति वृद्धिः ।

पचन्ति, यजन्तीति । 'अतो गुणे' पररूपत्वम् । द्वयोरनुदात्तयोरयमेकादेश इति । ननु च 'उदात्तादनुदात्तस्य स्वरितः' इति शबकारस्य स्वरितत्वे कृते स्वरितानुदात्तयोरयमेकादेशः, तत् कथं द्वयोरनुदात्तयोरिति ? एवमाह—पररूपे कर्त्तव्ये स्वरितस्यासिद्धत्वात् ।

स्वरितो वानुदात्ते पदादौ ॥ सूत्थित इति । 'कुगतिप्रादयः' इति समासः । अत्र

प्रादित्वात्समासे सति अव्ययपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वेनाद्युदात्तः, शेषमनुदात्तमिति चानुदात्ते पदादावेकादेशो भवति ।

वीक्षते, वसुकोऽसीति—अत्रापि 'तिङ्ङतिङः' इति निघाते कृतेऽनुदात्ते पदादावेकादेशः ।

स्वरितग्रहणं विस्पष्टार्थम् । उदात्ते हि विकल्पिते तस्मिन्नसत्यान्तर्यत एव स्वरितो भविष्यतीति ।

पदमञ्जरी

नीयानां प्रतिषेधः' इत्यस्य तु तत्रैव 'स्वती पूजायाम्' इति प्रतिषेधः कृतः । गतिसमासस्त्वनाश्रितः; 'गतिर्गतौ' इति निघातप्रसङ्गात् । वसुकशब्दः पूर्वपदन्तोदात्तः ।

स्वरितग्रहणं विस्पष्टार्थमिति । कथम् ? इत्याह—*उदात्ते हीति* । *आन्तर्यत एव स्वरितो भविष्यतीति* । यद्येवम्, तस्य सिद्धत्वाच्छेषनिघातः स्यात्—गाङ्गेऽनूप

न्यासः

सुशब्दः कर्मप्रवचनीय इति । अनेन सुशब्दस्य गतित्वमपनयति । गतित्वे हि सति 'गतिर्गतौ' इति निघातः स्यात्, ततश्चोदात्तेनानुदात्तस्यायमेकादेशो न स्यात् । प्रादिसमास इत्यादि । सुशब्द आद्युदात्तः । तत्र हि प्रादिसमासे कृते 'तत्पुरुषे तुल्यार्थ' इत्यादिना पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वादाद्युदात्तत्वं भवति । अतस्तेन प्रकृतिस्वरत्वेन हेतुनायमादेशः; यतोऽकः सवर्णदीर्घत्वमनुदात्ते पदादौ भवति । सुशब्दस्य ह्याद्युदात्तस्य प्रकृतिस्वरत्वे सति शेषस्यानुदात्तभावोपपत्तेः । 'ननु प्रादिसमासे(प्रसङ्गे) कर्मप्रवचनीयानां प्रतिषेधो वक्तव्यः' इत्युक्तम्, तत् कथमिह प्रादिसमासः ? नैष दोषः; तस्य प्रतिषेधस्यानित्यत्वात् । अनित्यत्वं तु सुशब्दस्य सुषामादिषु प्रयोगाद् विज्ञेयम् । तस्य हि तत्र 'उपसर्गात् सुनोति' इत्यादिनैव सिद्धेऽनुपसर्गार्थः पाठः । अनुपसर्गत्वं च सोः 'सुः पूजायाम्' इति कर्मप्रवचनीयत्वात् । अथ वा—स्वतिभ्यामन्ये ये प्रादयस्तत्रायं प्रतिषेधः । तथा हि तत्र 'स्वती पूजायाम्' इति पूजायां स्वतिशब्दयोः प्रादिसमास उक्तः, पूजायाञ्च तयोः कर्मप्रवचनीयत्वं विवक्षितम् ।

वीक्षते इति । विशब्दो निपातस्वरेणाद्युदात्तः । अत्रापि 'तिङ्ङतिङः' इति निघाते कृत एकादेश इत्यनुदात्ते पदादौ भवतीति सम्बन्धनीयम् । वसुकोऽसीति । वसुशब्दः प्रातिपदिकस्वरेणान्तोदात्तः, ततः कुप्रत्ययान्तत्वात् कस्य ह्यसिशब्दे परतः 'अतो रोरप्लुतादप्लुते' इत्युत्वम्, तस्य स्थानिवद्भावेन सुप्त्वादनुदात्तत्वम्, पूर्वेण सह 'आद् गुणः', स च पूर्वसूत्रेणान्तोदात्तः । असीति—'तासस्त्योर्लोपः' इति सकारलोपे कृते लटि सिपि रूपम् । अत्र 'तिङ्ङतिङः' इति निघातेनाकारोऽनुदात्तः, तस्याकारेण सह 'एङः पदान्तादति' इति परपूर्वत्वम् । स्वरितग्रहणमित्यादि । कथं पुनरसति स्वरितग्रहणे स्वरित

अनुदात्त इति किम् ? देवदत्तोऽत्र । पदादाविति किम् ? वृक्षौ । वृक्षाः ॥

नलोपः प्रातिपदिकान्तस्य ॥ ७ ॥

'पदस्य' इति वर्तते । प्रातिपदिकस्य पदस्य योऽन्त्यो नकारस्तस्य लोपो भवति । राजा । राजभ्याम् । राजभिः । राजता । राजतरः । राजतमः ।

प्रातिपदिकग्रहणं किम् ? अहन्नहिम् । अन्तग्रहणं किम् ? राजा,

पदमञ्जरी

इति ? एकादेशस्य परं प्रत्यादिवद्भावादनूपशब्दोऽनुदात्तः प्राप्नोति, स्वरितग्रहणे तु सति अस्यासिद्धत्वाद्यथोक्तदोषाभावः । अथ क्रियमाणेऽपि स्वरितग्रहणे यः सिद्धः स्वरितः तेन वर्ज्यमानता कस्मान्न भवति—कन्यानूप इति ? कन्याशब्दः 'कन्याराजन्यमनुष्याणामन्तः' इत्यन्तस्वरितः, ततः स्वरितानुदात्तयोरेकादेश आन्तर्यतः स्वरितः, तस्य सिद्धत्वात्तेन वर्ज्यमानता प्राप्नोति ? ततश्चात्र यः परिहारः, स एव गाङ्गेऽनूप इत्यत्र भविष्यति । कः पुनरसौ ? पदद्वयाश्रयत्वेन एकादेशस्य बहिरङ्गत्वात्स्वरोऽपि तदीयो बहिरङ्गः, शेषनिघातस्तु एकपदाश्रयत्वात् स्वरोऽपि तदीयोऽन्तरङ्गः; ततः किम् ? 'असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे' ॥

नलोपः प्रातिपदिकान्तस्य ॥

विशेष्यमन्तस्येत्यस्य नेत्येतदविभक्तिकम् ।
तथैव प्रातिपदिकेत्येतत् पदविशेषणम् ॥

प्रातिपदिकस्य, पदस्य—इति समानाधिकरणे षष्ठ्यौ । *अहन्निति* । हन्तेर्लङ्तिपो हल्ङ्यादिलोपः ।

अन्तग्रहणं किमिति । 'नलोपः प्रातिपदिकस्य' इत्येवास्तु, 'पदस्य' इति वर्तते, तत्र नकारेण पदे विशेष्यमाणे तदन्तविधिना नकारान्तस्य पदस्य लोपो विधीयमानः 'अलोऽन्त्यस्य' इत्यन्त्यस्यैव भविष्यतीति प्रश्नः । *राजानाविति* ।

न्यासः

आदेशो भवति, पुनः स्वरितग्रहणं विस्पष्टार्थम्, न पुनः पक्षे स्वरितविधानार्थम् ? इत्यत आह—उदात्ते हीत्यादि । उदात्ते हि विकल्पिते यस्मिन् पक्षे स न भवति तस्मिन्नुदात्तानुदात्तयोरन्तरतमो यस्तेनैव भवितव्यम्, स च स्वरित एव । अतोऽन्तरेणापि स्वरितग्रहणं स्वरित एव भविष्यति ॥

नलोपः प्रातिपदिकान्तस्य ॥ प्रातिपदिकस्येति, पदस्येति—समानाधिकरणे षष्ठ्यौ ।

अहन्नहिमिति । हन्तेर्लङ्, तिप्, हल्ङ्यादिलोपः, अदादित्वाच्छपो लुक् । 'अधातुः' इति प्रतिषेधादिह प्रातिपदिकत्वं नास्ति । राजा, राजानौ, राजान इति ।

राजानौ, राजनः । प्रातिपदिकग्रहणमसमस्तमेव 'सुपां सुलुक्' इति षष्ठ्या लुका निर्दिष्टम् ।

❀ अह्नो नलोपप्रतिषेधो वक्तव्यः ❀ । अहः । अहोभ्याम् । अहोभिः ।

पदमञ्जरी

असत्यन्तग्रहणे प्रातिपदिकस्य पदस्य योऽवयवो नकारः, तस्य यत्र तत्र स्थितस्य लोपो भवतीत्यर्थः स्यात्, ततश्चेहापि स्यादिति भावः । एवं च नराभ्यामित्यादावपि प्रसङ्गो दर्शयितव्यः । ननु च क्रियमाणमप्यन्तग्रहणं प्रातिपदिकग्रहणेन समस्तम्, ततश्च प्रातिपदिकान्तस्य पदावयवस्य नकारस्येत्येषोऽर्थो भवति, न पुनः पदान्तस्येति; ततश्चाह्न, नराभ्यामित्यादौ मा भूत्; राजानावित्यादौ तु स्यादेव ? अत आह—*प्रातिपदिकग्रहणमिति* ।

अहरिति । 'स्वमोर्नपुंसकात्' इति स्वमोर्लुक्, 'न लुमताङ्गस्य' इति प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधात्सुप्परत्वाभावात् 'रोऽसुपि' इति रुत्वम् । *अहोभ्यामिति* । 'अहन्' इति रुत्वम् ।

न्यासः

असर्वनामस्थाने पदसंज्ञाप्रतिषेधादिह प्रातिपदिकस्यावयवोऽन्तो नकारो भवति । प्रातिपदिकान्तस्येति । षष्ठीतत्पुरुषेऽत्रोत्तरपदप्रधानत्वादस्यैव पदस्य तद्विशेषणं युक्तम्, न तु गुणभूतस्य । प्रातिपदिकेनान्तशब्देन चात्र नकारो विशेषितः, स च नकारः प्रातिपदिकस्यान्तभूतः । पदस्येति । अनिष्टयोरपि व्यधिकरणयोः पदप्रातिपदिकान्तयोर्विशेषणविशेष्यभावेन भवितव्यम्—प्रातिपदिकान्तस्येति, पदस्येति । पदस्य योऽवयवः सोऽपि प्रातिपदिकस्येत्यर्थः । एवञ्च सति क्रियमाणेऽप्यन्तग्रहणे राजानौ, राजान इत्यत्र प्राप्नोत्येव नलोपः, भवति ह्यत्रापि पदावयवः प्रातिपदिकस्यान्तो नकारः ?—इत्येतच्चोद्यमपाकर्तुमाह—प्रातिपदिकग्रहणमसमस्तमेवेति । ततश्च तस्य 'पदस्य' इत्येतत् सामानाधिकरणविशेषणं युक्तमेवेत्यभिप्रायः । यदि तर्ह्यसमस्तमेव प्रातिपदिकग्रहणं षष्ठ्याश्रयणं प्राप्नोतीत्यभिप्रायः ? इत्यत आह—सुपा सुलुगिति । अनेन यत् षष्ठ्या लुक् तेन लुका निर्दिष्टं प्रातिपदिकग्रहणम्, अतो न भवति षष्ठ्याः प्रसङ्गः ।

अहरिति । 'स्वमोर्नपुंसकात्' इति सोर्लुक्, 'रोऽसुपि' इति नकारस्य रेफः । प्रत्ययलक्षणेनाह्नः सुप्परता नास्ति; 'लुमता लुप्ते प्रत्ययलक्षणं नास्ति' इति वचनात् । अहोभ्याम्, अहोभिरिति । 'अहन्' इति रुत्वम्, 'हशि च' इत्युत्वम्, 'आद् गुणः' । ननु च प्राप्तिपूर्वकः प्रतिषेधो भवति, इह च रेफरुत्वयोः कृतयोर्नलोपस्य प्राप्तिरेव नास्ति, नकाराभावात्, तत् किं प्रतिषेधेन ? इत्यत आह–अहन् रोऽसुपीति आदिश्येते । तद्रेफो रुत्वञ्च द्वयमप्येतदनवकाशम्, अतो लोपो न भवति; अन्यथा हि तयोर्विधानमनर्थकं

'रोऽसुपि', 'अहन्'—इति रेफरुत्वयोरसिद्धत्वाद् नलोपः प्राप्नोति, सावकाशं तदुभयं सम्बुद्धौ—हेऽहः, हे दीर्घाहो निदाघेति ? तत्र समाधिमाहुः—अहन्निति रुविधौ यदुपादीयते प्रथमैकवचनान्तमकृतलोपं तदावर्त्यते, तत्रैकयाऽऽवृत्त्या तदेव रूपं नलोपाभावार्थमन्वाख्यायते, द्वितीययापि तस्य रुर्विधीयते ॥

पदमञ्जरी

ननु चात्र रत्वरुत्वयोः कृतयोर्नकाराभावादेव नलोपो न भविष्यत्यत आह—*रुत्वरेफयोरसिद्धत्वादिति*। नन्वनवकाशत्वाद्रत्वरुत्वे एव भविष्यतः, उक्तं ह्यपवादस्य परस्यापि वचनप्रामाण्यादसिद्धत्वं न भवतीति ? अत आह—*सावकाशं वै तदुभयमिति*। सम्बुद्धौ हि 'न ङिसंबुद्धयोः' इति नलोपः प्रतिषिध्यते। हे *अहरिति*। 'वा नपुंसकानाम्' इति पक्षे नलोपप्रतिषेधः, अत्र रत्वं सावकाशम्। हे *दीर्घाहो निदाघेति*। पुंल्लिङ्गेऽन्यपदार्थे बहुव्रीहिः, सम्बुद्धेर्हल्ङ्यादिलोपः। निदाघशब्दस्य परस्य प्रयोगो विशेषणार्थः, 'हशि च' इत्युत्वम्। अथ अहः, अहोभ्यामित्यादौ नलोपेकृतेऽप्येकदेशविकृतस्यानन्यत्वात्स एवाहः शब्द इत्यवशिष्टस्य योऽन्त्याकारः सोऽवकाश इति कस्मान्नोक्तम् ? एवं मन्यते-अहन्निति नकारापरित्यागेन निर्देशान्नकारान्तस्यैव स्थानित्वम्, अन्यथा ह्रस्येत्येव ब्रूयादिति। *अहन्निति प्रथमैकवचनान्तमिति*। आदेशमात्रे विधित्सिते अह्न इति नकारान्तस्यैव षष्ठ्या निर्देशं कुर्यात्; प्रथमान्तस्य निर्देशे प्रयोजनम्—एतस्य रूपस्यान्वाख्यानमेवेति भावः ॥

न्यासः

स्यादित्यत आह—सावकाशमित्यादि। सम्बुद्धौ हि लोपो न; 'न ङिसम्बुद्धयोः' इति प्रतिषेधात्। अतस्तत्रोभयमप्येतत् सावकाशम्। हे दीर्घाहो निदाघेति दीर्घाण्यहानि यस्मिन्निदाघ इति बहुव्रीहिः, तत्सम्बुद्धिः, हल्ङ्यादिलोपः। सत्यपि लोपे प्रत्ययलक्षणेन सुप्परतास्तीति 'रोऽसुपि' इत्येतन्न प्रवर्त्तते, 'अहन्' इति रुत्वमेव भवति।

अहन्निति। प्रथमैकवचनान्तमित्यादि। तत्र 'अहन्' इति रुत्वविधौ यदुपादीयते तदावर्त्तते—इत्येतावति वक्तव्ये 'अहन्' इत्येतेन सूत्रेण केवलं रुत्वमादेशो न विधीयते, अपि त्वावृत्तिन्यायादहन्नित्येतच्छब्दरूपमन्वाख्यायते—इत्यत्रोपपत्तिप्रदर्शनार्थम् 'प्रथमैकवचनान्तमकृतनलोपम्' इत्युक्तम्। यदि ह्यादेशमात्रमहन्नित्यनेन विधीयते, तदादेशसम्बन्धे षष्ठ्या भवितव्यमिति षष्ठ्युपादीयेत, न प्रथमा। प्रथमया ह्युपादीयमानं कृतनकारलोपमुपादीयेत, नकारलोपलक्षणस्य भावात्; न चैवं कृतम्, तस्मात् प्रथमान्तस्याकृतनकारलोपस्योपादानादवसीयते—अहन्निति रूपस्यान्वाख्यानं क्रियत इति। अन्वाख्यायते=साधुत्वेन प्रतिपाद्यत इत्यर्थः। किमर्थम् ? नलोपाभावार्थम्। 'नलोपः प्रातिपदिकान्तस्य' इत्यनेन लोपो मा भूदित्येवमर्थम् ॥

न ङिसम्बुद्ध्योः ॥ ८ ॥

ङौ परतः सम्बुद्धौ च नकारलोपो न भवति। आर्द्रे चर्मन्। लोहिते चर्मन्। 'सुपां सुलुक्' इति ङेर्लुक्। सम्बुद्धौ—हे राजन्। हे तक्षन्।

एतस्मादेव नलोपप्रतिषेधवचनाद् 'अप्रत्ययः' इति प्रत्ययलक्षणेन प्रातिपदिकसंज्ञा न प्रतिषिध्यते—इति ज्ञाप्यते; भसंज्ञा च न भवतीति। तथा च—राज्ञः पुरुषो राजपुरुष इत्यत्र नलोपश्च भवति, अल्लोपश्च न भवति।

पदमञ्जरी

न ङिसम्बुद्ध्योः ॥ *आर्द्रे चर्मन्निति*। 'सुपां सुलुक्' इत्यादिना ङेर्लुक्।

ननु च ङिसम्बुद्ध्योर्द्वयोरपि लुप्तयोः पूर्वस्य प्रातिपदिकसंज्ञा नास्ति, प्रत्ययलक्षणेनाप्रत्यय इति निषेधात्; ङौ तु पदसंज्ञापि नास्ति, प्रत्ययलक्षणेनैव प्रवृत्तया भसंज्ञया बाधित्वात्; तत्कुतोऽत्र नलोपप्रसङ्गः? अत आह—*एतस्मादेवेति*। ननु च हे सुराजन्नित्याद्यर्थमेतत्स्याद्, अत्र हि 'कृत्तद्धितसमासाश्च' इति प्रातिपदिकसंज्ञा, न च तस्या अपि 'अप्रत्ययः' इति निषेधः, सूत्रान्तर्गतत्वात्? एवं तर्ह्यत्रापि 'अप्रत्ययः' इत्यनुवर्त्तते, अन्यथा सुराजेत्यादौ विध्यर्थत्वसम्भवात् समासग्रहणं नियमार्थं न स्यात्। तस्मादुपपन्नमेवास्य ज्ञापकत्वम्। एतच्च प्रतिकार्यं संज्ञाप्रवृत्तिरिति पक्षाश्रयेणोच्यते, तत्र हि विभक्त्यर्थमुत्पन्नया प्रातिपदिकसंज्ञया नलोपो न प्राप्नोति। *भसंज्ञा च न भवतीति*। अत्रापि 'एतस्मादेव प्रतिषेधवचनात्प्रत्ययलक्षणेन ज्ञाप्यते'—इति च सम्बध्यते। ज्ञापनस्य प्रयोजनमाह—*तथा चेति*। *नलोपश्च भवतीति*। प्रातिपदिकत्वात्। *अल्लोपश्च न*

न्यासः

न ङिसम्बुद्ध्योः ॥ चर्मन्निति। 'सुपां सुलुक्' इति ङेर्लुक्, ननु च सुराजन्निति प्रातिपदिकसंज्ञा हि विद्यते, प्रत्ययलक्षणेन 'अप्रत्ययः' इति न प्रतिषेधात्। आर्द्रे चर्मन्निति। अत्र तु न केवलं प्रातिपदिकसंज्ञा पूर्वोक्तादेव हेतोर्नास्ति; प्रत्ययलक्षणेन प्रवृत्तया भसंज्ञया बाधितत्वात्। अतो नलोपप्राप्तिर्नास्त्येवेत्यर्थः।

कथं प्रतिषेधः? इत्यत आह—एतस्मादेवेत्यादि। भसंज्ञा च न भवतीति। अत्राप्येतस्मादेव प्रतिषेधवचनात् प्रत्ययलक्षणेन च ज्ञाप्यत इति सम्बध्यते। तथा चेत्यादिना ज्ञापनप्रयोजनं दर्शयति। तदेवमेतस्मात् प्रतिषेधादर्थद्वयं ज्ञाप्यते। एवञ्च कृत्वा—राजपुरुष इत्यत्र प्रातिपदिकसंज्ञायां सत्यां नलोपश्च भवति। भसंज्ञायामसत्याम् 'अल्लोपोऽनः' इत्यल्लोपश्च न भवति। न भसंज्ञाभावश्चेत्यस्येह 'यथोद्देशं संज्ञापरिभाषाम्'

* ङावुत्तरपदे प्रतिषेधस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः *। चर्मणि तिला अस्य चर्मतिलः, हे राजवृन्दारक--इत्यत्र समुदायार्थसम्बोधनम्, न पूर्वपदार्थसम्बोधनं प्रतीयत इति सम्बुद्ध्यन्तं पूर्वपदं नैव समस्यते।

पदमञ्जरी

भवतीति। भसंज्ञाया अभावात्। अपर आह-"नायमर्थो ज्ञापकसाध्यः भसंज्ञा न भवतीति। कथम्? 'यचि' इत्युच्यते, न चात्र यजादिं पश्यामः; प्रत्ययलक्षणेन? 'न लुमताङ्गस्य' इति प्रतिषेधः, तत्र हि लुमता लुप्ते प्रत्यये यदङ्गं तस्य यत्कार्यमाङ्गमनाङ्गं वा तत्सर्वं प्रतिषिध्यते" इति।

चर्मतिल इति। वैयधिकरण्येऽपि गमकत्वाद्बहुव्रीहिः। ननु चात्यल्पमिदमुच्यते, ङाविति सम्बुद्धावप्युत्तरपदे प्रतिषेधो वक्तव्यः; अन्यथा हे राजन् वृन्दारकेति विगृह्य 'वृन्दारकनागकुञ्जरैः पूज्यमानम्' इति सम्बुद्ध्यन्तयोः समासे सति लोपो न स्यात्। तथा च वार्त्तिकम्-ङिसम्बुद्ध्योरनुत्तरपद इति। अत आह-*हे राजवृन्दारकेत्यत्र त्विति*। *तत्र न पूर्वपदार्थसम्बोधनमिति*। न हि पृथगवयवार्थयोरभिमुखीकरणे परस्परमेकार्थीभावः सम्भवति। किञ्च 'सम्बुद्धौ' इत्युच्यते, न चात्र सम्बुद्धिं पश्यामः। प्रत्ययलक्षणेन? 'न लुमताङ्गस्य' इति प्रतिषेधः। वचनं तु हे राजन्नित्यादौ यत्र लोपशब्देन सम्बुद्धिर्लुप्यते तत्र चरितार्थम्। ङौ तु नायं परिहारः सम्भवति; सर्वत्र लुमता लुप्तत्वात्।

न्यासः

इत्यस्मिन्दर्शने प्रयोजनं वेदितव्यम्। 'कार्यकालं हि संज्ञापरिभाषम्' इत्यस्मिन्दर्शने भसंज्ञायामङ्गकार्यं भवतीति 'न लुमताङ्गस्य' इति प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधादेव भसंज्ञाया न भवतीति नार्थस्तत्र भसंज्ञाया अभावज्ञापनेन।

ङावुत्तरपद इत्यादिनायं ङौ परतो नलोपप्रतिषेधस्य प्रतिषेध उक्तः। तस्योत्तरपदे परतो यो ङिस्तत्र प्रतिषेधो वक्तव्यः। वक्तव्य इति व्याख्येय इत्यर्थः। तत्रेदं व्याख्यानम्-'स्वरितो वानुदात्ते पदादौ' इत्यतः 'वा' इत्यनुवर्तते, सा च व्यवस्थितविभाषा, तेन ङावुत्तरपदे न भविष्यतीति। चर्मणि तिला अस्य चर्मतिल इति। वैयधिकरण्येऽपि गमकत्वात् समासः। ननु चात्यल्पमिदमुच्यते--ङावुत्तरपदे प्रतिषेधो वक्तव्य एव; अन्यथा हि हे राजन् वृन्दारकेति विगृह्य 'वृन्दारकनागकुञ्जरैः' इति समासे कृते हे राजन् वृन्दारकेत्यत्र नलोपो न स्यात्? इत्यत आह-हे राजन् वृन्दारकेत्यत्र स्वित्यादि। समानार्थेन वाक्येन समासेन भवितव्यम्, एवं हि सामर्थ्यं भवति, नान्यथा। तथा चोक्तम्--ग्रहणवाक्यार्थाभिधाने यः शक्तः स समर्थो वेदितव्य इति। यश्चेहार्थो हे राजन् वृन्दारकेति वाक्येन गम्यते, स नं ज्ञायते-हे राजवृन्दारकेति समासेन। वाक्येन ह्येकार्थीभावाभावात् सम्बोधनं गम्यते, समासे तु विपर्ययात् समुदायार्थः सम्बोधनम्।

❀ वा नपुंसकानामिति वक्तव्यम् ❀ । हे चर्मन्, हे चर्म ॥

मादुपधायाश्च मतोर्वोऽयवादिभ्यः ॥ ९ ॥

मतोरिह कार्यित्वेनोपादानात् सामर्थ्यलब्धं प्रातिपदिकं तत् 'मात्' इति मकारावर्णाभ्यां विशिष्यते । मकारावर्णविशिष्टया चोपधया– इत्ययमर्थो भवति । मकारान्ताद् मकारोपधादवर्णान्तादवर्णोपधाच्चोत्तरस्य मतोः 'व' इत्ययमादेशो भवति, यवादिभ्यस्तु परतो न भवति ।

पदमञ्जरी

वा नपुंसकानामिति । अप्राप्तविभाषेयम्; सम्बुद्धेर्लुमता लुप्तत्वात् ।

मादुपधायाश्च मतोर्वोऽयवादिभ्यः ॥ अत्र चकाराद्वाक्यभेदः, मश्च अश्चेति समाहारद्वन्द्वः । तस्मान्मात्परस्य मतोर्वो भवति । 'उपधायाश्च', मादित्येव, उपधायाश्च मात्परस्य मतोर्वो भवति, पूर्वेणानन्तर्ये विहितं व्यवधानेऽपि यथा स्यादित्ययमारम्भः । एवं व्याख्यातव्ये *मतोरिह कार्यित्वेनेत्यादि* यदुक्तम्, तत्राभिप्रायो मृग्यः । कश्चिदाह–'मकारान्तान्मकारोपधादवर्णान्तादवर्णोपधाच्चेति वैयाकरणगोष्ठीषु पठ्यते, तस्येदमुपपादनम्' इति; तत्रापि मकारोपधादकारोपधादिति बहुव्रीह्यर्थस्य नोपपादनं दृश्यते । *व इत्ययमादेशो भवतीति* । अत्रेति-

न्यासः

तस्माद्राजा चासौ वृन्दारकश्चेत्येवमेव विगृह्य समासः कर्त्तव्यः, ततः सम्बुद्धिः, एवञ्च सम्बुद्ध्यन्तं पूर्वपदम् । हे राजन् वृन्दारकेत्यत्र समासो भविष्यत्येव; ततश्चोत्तरपदे परतः सम्बुद्धेरभावान्नलोपप्रतिषेधस्य प्राप्तिरेव नास्तीति नार्थस्तत्प्रतिषेधेन ।

वा नपुंसकानामित्यादि । नपुंसकलिङ्गानां वा नलोपप्रतिषेधो भवतीत्येदर्थरूपं व्याख्येयमिति । अत्र व्याख्यानं तु–इहापि वाग्रहणानुवृत्तिं व्यवस्थितविभाषात्वं चाश्रित्य कर्त्तव्यम् ॥

मादुपधायाश्च मतोर्वोऽयवादिभ्यः ॥ मकारान्तान् मकारोपधादवर्णान्तादवर्णोपधाच्चोत्तरस्य मतुपो मकारस्य 'व' इत्यमादेशो भवतीत्ययमर्थोऽभिमतः । स एव यथा सम्पद्यते, तथा दर्शयितुमाह—मतोरिहेत्यादि । अत्र मतुप् कार्यित्वेनोपात्तः । स च नास्त्यन्तरेण प्रातिपदिकत्वम्; तद्धितौ प्रातिपदिकाधिकारात् । तस्मान् मतुपः पूर्वं सामर्थ्यलभ्यं प्रातिपदिकम्, तन्मकारावर्णाभ्यां मादिति विशिष्यते–मकारोऽन्तो यस्य, अवर्णोऽन्तो यस्येति । मकारावर्णविशिष्टा या चोपधेति सामर्थ्यम् । कथम् ? पूर्वं प्रातिपदिकान्तं विशिष्यत इति सम्बन्धनीयम् । मकारेण विशेषणेन, अवर्णेन विशेषणेन च विशिष्टा योपधा सा च विशिष्यते—मकार उपधा यस्य, अवर्ण उपधा यस्येति । मकारावर्णविशिष्टस्येति मतुपो विशेषणे 'उपधायाश्च' इत्यत्र मा भूदिति ? अस्यापेक्षितत्वाल्लभ्यत इत्ययमर्थो भव-

मकारान्तात्—किंवान् । शंवान् । मकारोपधात्—शमीवान् । दाडिमीवान् । अवर्णान्तात्—वृक्षवान् । प्लक्षवान् । खट्वावान् । मालावान् । अवर्णोपधात्—पयस्वान् । यशस्वान् । भास्वान् ।

मादुपधायाश्चेति किम् ? अग्निमान् । वायुमान् । अयवादिभ्य इति किम् ? यवमान् । दल्मिमान् । ऊर्मिमान् ।

यव, दल्मि[1], उर्मि, भूमि, कृमि, क्रुञ्च, वशा, द्राक्षा – एतेषाम् 'मादुपधायाश्च' इति प्राप्नोति । ध्रजि, ध्वजि, सञ्जि – इत्येतेषाम् 'छन्दसीरः' इति । हरित्, ककुत्, गरुत्–इत्येतेषाम् 'झयः' इति । इक्षु, मधु, द्रुम, मण्ड, धूम[2]—इत्येतेषाम् 'संज्ञायाम्' इति[3]। आकृतिगणश्च यवादिः ।

अकृतवत्वो मतुब् यवादिषु द्रष्टव्य[4]। यस्य सति निमित्ते मतुपो वत्वं न दृश्यते स यवादिषु द्रष्टव्यः ।

इह नृमत इदं नार्मतमिति बहिरङ्गलक्षणत्वादवर्णोपधस्य मतुपो वत्वं न भवति ॥

पदमञ्जरी

शब्दः पठितव्यः, तदयमर्थो भवतीत्युपक्रमात्, यवादिविप्रतिषेधे प्रकारे आदि-शब्दः । *पयस्वानिति* । 'तसौ मत्वर्थे' इति भत्वाद्रुत्वाभावः ।

इह नरोऽस्यास्तीति नृमान्, तस्येदं नार्मतमिति वृद्धौ कृतायामवर्णोपधादिति वत्वं प्राप्नोति, तस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः ? इत्यत आह–*इहेति* । बहिर्भूततद्धिता-पेक्षत्वाद्बहिरङ्गा वृद्धिरन्तर्भूतमतुबपेक्षे वत्वे असिद्धा भवतीत्यर्थः ॥

न्यासः

तीति । इतिकरणो हेतौ । यस्मात् सामर्थ्यप्राप्तं प्रातिपदिकमेव विशिष्यते, तस्मादयं वक्ष्यमाणोऽर्थः सूत्रस्यापि भविष्यतीति । किंवानिति । किमस्यास्तीति मतुप्, 'उगिद-चाम्' इत्यादिना नुम्, हल्ङ्यादिसंयोगान्तलोपौ, 'अत्वसन्तस्य चाधातोः' इति दीर्घः ।

नार्मतमिति । नरोऽस्य सन्तीति नृमान्, नृमत इदमिति 'तस्येदम्' इत्यण्, तत्र वृद्धौ कृतायां नार्मतमित्यत्रावर्णोपधमतुप् प्रातिपदिकं जातमिति वत्वं प्राप्नोति, तत् कस्मान्न भवति ? इत्याह–इहेत्यादि । नार्मतमित्यत्र ह्यवर्णोपधमतुप्त्वं वृद्धेरेव, सा च

१. 'रश्मि' इति पाठान्तरम् ।
२. एषु बहुषु पाठभेदो दृश्यते ।
३. क्वचित् 'प्राप्नोति' इत्यधिकम् ।
४. वाक्यमिदं क्वचिन्नास्ति ।

झयः ॥ १० ॥

झयन्तादुत्तरस्य मतोः 'व' इत्ययमादेशो भवति । अग्निचित्वान् ग्रामः । उदश्वित्वान्घोषः । विद्युत्वान्बलाहकः । इन्द्रो मरुत्वान् । दृषद्वान् देशः ॥

संज्ञायाम् ॥ ११ ॥

संज्ञायां विषये मतोः 'व' इत्ययमादेशो भवति । अहीवती । कपीवती । ऋषीवती । मुनीवती ॥

आसन्दीवदष्ठीवच्चक्रीवत्कक्षीवद्रुमण्वच्चर्मण्वती ॥ १२ ॥

आसन्दीवद्, अष्ठीवत्, चक्रीवत्, कक्षीवद्, रुमण्वत्, चर्मण्वती—इत्येतानि संज्ञायां निपात्यन्ते । वत्वं पूर्वेणैव सिद्धम्, आदेशार्थानि निपातनानि ।

आसन्दीवदिति—आसनशब्दस्यासन्दीभावो निपात्यते । आसन्दीवान् ग्रामः । आसन्दीवदहिस्थलम् । आसनवानित्येवान्यत्र ।

पदमञ्जरी

झयः ॥ अग्निचित्वानिति । पूर्ववद्भत्वाज्जश्त्वाभावः ॥

संज्ञायाम् ॥ अहीवतीत्यादौ चातुरर्थिको नद्यां मतुप् ॥

आसन्दीवदष्ठीवच्चक्रीवत्कक्षीवद्रुमण्वच्चर्मण्वती ॥ आसन्दीवदहिस्थलमिति । देशविशेषः, यत्रेदमुच्यते—

आसन्दीवति धान्यादं रुक्मिणं हरितस्रजम् ।
अश्वं बबन्ध सारङ्गं देवेभ्यो जनमेजयः ॥ इति ।

न्यासः

बाह्यतद्धितनिमित्ता । अतोऽवर्णोपधत्वस्य बहिरङ्गत्वम्, वत्वं तु प्रवृत्तिनिमित्तमिति तस्यान्तरङ्गत्वम्, असिद्धं च बहिरङ्गमन्तरङ्गे इति, तेन नार्मतमित्यत्र वत्वं न भवति ॥

झयः ॥ अग्निचित्वानिति । 'तसौ मत्वर्थे' इति भसंज्ञा । तेन पदसंज्ञानिबन्धनम् 'झलां जशोऽन्ते' इति जश्त्वं न भवति ॥

संज्ञायाम् ॥ अहीवतीति । 'नद्यां मतुप्' इति चातुरर्थिको मतुप्, 'शरादीनाञ्च' इति दीर्घः ॥

आसन्दीवदष्ठीवच्चक्रीवत्कक्षीवद्रुमण्वच्चर्मण्वती ॥ अथाष्ठीवदिति किमर्थं निपात्यते, यावताष्ठीवमित्यस्मादेव निपातनात् (५.४.७७) एतत् सिद्धम् ? एवं मन्यते—द्वन्द्व एवैतन्निपातनमिति तत्रैव स्यात्, इह तु निपातनं क्रियमाणं सर्वविषयं भविष्यतीति ।

अपरे त्वाहुः—आसन्दीशब्दोऽपि प्रकृत्यन्तरमेवास्ति । तथा चोक्तम्—औदुम्बरी राजासन्दी भवतीति, तस्य 'संज्ञायाम्' इति वत्वेन सिद्धम्, आसन्दीवदित्येतत्प्रपञ्चार्थमिह पठ्यते ।

अष्ठीवदिति—अस्थ्नोऽष्ठीभावः । अष्ठीवानिति शरीरैकदेश-संज्ञा । अस्थिमानित्येवान्यत्र ।

चक्रीवदिति—चक्रशब्दस्य चक्रीभावो निपात्यते । चक्रीवान् राजा । चक्रवानित्येवान्यत्र । चक्रीवन्ति सदो हविर्धानानि भवन्ति—' इत्येतत्तु छान्दसत्वाद् अनुगन्तव्यम् ।

कक्षीवदिति—कक्ष्यायाः सम्प्रसारणं निपात्यते । कक्षीवान्नाम ऋषिः । कक्ष्यावानित्येवान्यत्र ।

रुमण्वदिति—लवणशब्दस्य रुमण्भावो निपात्यते । लवण-वानित्येवान्यत्र ।

अपरे त्वाहुः—रुमन्निति प्रकृत्यन्तरमस्ति, तस्यैतन्निपातनं न-

पदमञ्जरी

तथा चोक्तमिति । प्रयोगशास्त्रेषु । राजासन्दी = सोमराजस्यासनम् । यदि तस्यैव संज्ञायामिति वत्वेन सिद्धम्, आसन्दीवदित्येतत्किमर्थं तर्हि निपातनम् ? इत्यत आह—*प्रपञ्चार्थं त्विह पठ्यत इति* । अत्रेतिशब्दः पठितव्यः, अपरे त्वाहु-रित्युपक्रमात् । *शरीरैकदेशस्येति* । स पुनर्जान्वोः सन्धिः । *चक्रीवन्ति सदो हवि-र्धानानीति* । सारस्वते सत्रे जङ्गमानि सदोहविर्धानानि, न त्वेकत्रावस्थितानि, तानि तत्र तत्र कर्षणाय चक्रयुक्तानि भवन्ति । *कक्षीवानिति* । 'हलः' इति दीर्घ-त्वम् । *रुमन्निति प्रकृत्यन्तरमस्तीति* । 'रुमा च लवणाकरः[1]' । *णत्वार्थं चेति* ।

न्यासः

कथं पुनर्ज्ञायते—आसन्दीशब्दः प्रकृत्यन्तरं विद्यते ? इत्याह—तथा चोक्तमित्यादि । यदि तर्हि तत्रैव संज्ञायामिति वत्वे च सिद्धमासन्दीवदिति, तत् किमर्थमिह पठ्येत ? इत्याह—आसन्दीवदित्यादि । तत् प्रपञ्चार्थमिति ।

यदि तर्हि चक्रीवदिति संज्ञायामेतन्निपातनम्, कथं चक्रीवन्ती सदोहविर्धानानि भव-न्तीति, न हीयं संज्ञा ? इत्यत आह—चक्रीवन्तीत्यादि । छन्दसि ह्ययं प्रयोगः, तत्र 'व्यत्ययो बहुलम्' इति वर्णव्यत्ययेनाकारस्येकारे कृते 'छन्दसीरः' इति मतोर्वत्वे चक्रीवन्तीत्येतत् सिध्यति । तस्माच्छान्दसत्वादेवमेतत् साधुत्वेनानुगन्तव्यम् ।

कक्षीवानिति । 'हलः' इति दीर्घः । नलोपाभावार्थमिति । 'नलोपः प्रातिपदिकान्त-

१. क्षीरस्वामिमते अमरे (२।१।१०) 'रुमा स्याल्लवणाकरः' इति पाठः ।

लोपाभावार्थम्, णत्वार्थं च । मतोर्वा नुडर्थमिति ।

चर्मण्वतीति—चर्मणो नलोपाभावः, णत्वं च निपात्यते । मतोर्वा नुडर्थम् । चर्मण्वती नाम नदी । चर्मवतीत्येवान्यत्र ॥

उदन्वानुदधौ च ॥ १३ ॥

'उदन्वान्' इत्युदकशब्दस्य मतावुदन्भावो निपात्यते उदधावर्थे, संज्ञायां च विषये । उदन्वान्नाम ऋषिः, यस्योदन्वतः पुत्रः । उदधौ—उदन्वान् । यस्मिन्नुदकं धीयते स एवमुच्यते ।

उदधाविति किम् ? उदकवान् घट इत्यत्र तु दधात्यर्थो न विवक्ष्यते, किं तर्हि ? उदकसत्तासम्बन्धसामान्यम् ॥

पदमञ्जरी

'पदान्तस्य' इति प्रतिषेधप्रसङ्गात् । *मतोर्वा नुडर्थमिति* । अत्र पक्षे पूर्वस्य नकारस्य लोपः, णत्वमपि 'रषाभ्याम्' इत्येव सिद्धम् ॥

उदन्वानुदधौ च ॥ *उदन्वान्नाम ऋषिरिति* । यस्य च कामवर्षी पर्जन्यः—यस्मिन्नुदकं धीयत इति, स पुनस्तटाकादिः । 'कर्मण्यधिकरणे च' इति किप्रत्ययः, 'पेषंवासवाहनधिषु च' इति उदकस्योद्भावः ।

उदकसत्तासम्बन्धसामान्यमिति । तच्च देवदत्तादिष्वपि सम्भवति । असंज्ञार्थं वोदधिग्रहणम् ॥

न्यासः

स्य' इति नकारलोपः प्राप्नोति, स मा भूदित्येवमर्थम् । णत्वार्थं चेति । 'पदान्तस्य' इति णत्वप्रतिषेधः प्राप्नोति, अतो णत्वार्थञ्च निपातनम् । मतोर्वा नुडर्थमितीति । वाशब्दो विकल्पार्थः । अथ वा—नैव नकारलोपाभावार्थं निपातनम्, नापि णत्वार्थम्, किं तर्हि ? मतोर्नुडर्थम् । नुटि कृते नलोपे सत्यपि सिध्यत्येवेष्टम्, णत्वप्रतिषेधस्य प्राप्तिर्नास्त्येव; अपदान्तत्वात् । 'अट्कुप्वाङ्' इति णत्वं भवति ॥

उदन्वानुदधौ च ॥ उदधावर्थे इति । यस्मिन्नुदकं धीयते तस्मिन्नर्थे इत्यर्थः । तथा ह्युदके कर्मण्युपपदे 'कर्मण्यधिकरणे च' इति किप्रत्यये कृते 'पेषंवासवाहनधिषु च' इत्युदकस्योदभावे कृत उदधिशब्दो व्युत्पाद्यते । चकारेण 'संज्ञायाम्' इत्यनुकृष्यत इति दर्शयति । संज्ञायां चेत्यादि । उदधावर्थे इत्यादि । उदधिग्रहणञ्च संज्ञार्थम् । उदन्वानिति । उदकं धेयमस्मिन्नस्तीत्यर्थविवक्षायां मतुप् । स एवमुच्यत इति । न तु गङ्गादिः ।

यदि यस्मिन्नुदकं स एवमुच्यते—उदकवान् घट इत्यभिधानं प्राप्नोति, घटेऽप्युदकं धीयत इत्यत आह—उदकवान् घट इत्यादि । इह विवक्षा शब्दप्रवृत्तौ[1]

1. 'शब्दव्युत्पत्तौ' इति पाठो न युक्ततरः ।

राजन्वान्सौराज्ये ॥ १४ ॥

'राजन्वान्' इति निपात्यते सौराज्ये गम्यमाने । शोभनो राजा यस्मिन्निति स राजन्वान् देशः । राजन्वती पृथ्वी । राजवानित्येवान्यत्र ॥

छन्दसीरः ॥ १५ ॥

छन्दसि विषये इवर्णान्ताद्रेफान्ताच्चोत्तरस्य मतोर्वत्वं भवति । इवर्णान्तात्तावत्—त्रिवती याज्यानुवाक्या भवति । हरिवो मेदिनं त्वा । अधिपतिवतो जुहोति । चरुरग्निवानिव । आरेवानेतु मा

पदमञ्जरी

राजन्वान् सौराज्ये ॥ शोभनो राजा तस्य भावः सौराज्यम्, ब्राह्मणादित्वात्ष्यञ्, टिलोपः । तत्पुनः शोभनेन राज्ञा देशस्य सम्बन्धः । समासकृत्तद्धितेषु सम्बन्धाभिधानम् भावप्रत्ययेनेति वचनात् । एतच्च राजन्वानित्यस्य प्रवृत्तिनिमित्तम्, देश एव त्वभिधेयः, यदाह—*सौराज्ये गम्यमान इति* । *राजन्वानिति* । प्रशंसायां मतुप्, नलोपाभावो निपात्यते । सूत्रे पुंल्लिङ्गस्याविवक्षितत्वं दर्शयति—*राजन्वती पृथिवीति* ॥

न्यासः

प्रधानं कारणम्, न वस्तुनः सत्ता । स च येन दधात्यर्थेनोदधिरित्युच्यते, सोऽस्मिन् प्रयोगे घटे न विवक्षितः, किं तर्हि ? उदकसत्तायाः सम्बन्धमात्रम् । उदकमस्मिन्नस्तीत्येतावन्मात्रं विवक्षितम् । अतो दधात्यर्थस्याविवक्षितत्वाद् घटस्योदधित्वं विद्यमानमप्यसङ्कल्प्यमेवेति नायं निपातनस्य विषयः । तेन घट उदन्वानित्युच्यते । यदा तु दधात्यर्थो विवक्ष्यते तदोदन्वानित्येवं वक्तव्यम् ॥

राजन्वान् सौराज्ये ॥ राजन्वानिति निपात्यत इति । किमत्र निपात्यते ? नलोपाभावः, नुड् वा । सौराज्यमिति । शोभनो राजा यस्मिन् देशे स सुराजा, तद्भावः सौराज्यम्, ब्राह्मणादित्वात् ष्यञ्, 'नस्तद्धिते' इति नलोपः । तत् पुनः सौराज्यं यत्र शोभनेन राज्ञा देशस्य सम्बन्धः । 'समासकृत्तद्धितेषु सम्बन्धाभिधानम्' इति वचनाद् राजन्वानित्यस्य शब्दस्य देश एव वाच्यः, न सौराज्यम् । स तु देशः शब्दात् प्रतीयमानः; सौराज्येनाविनाभावित्वात् । तच्च गमयतीत्याह—गम्यमान इति । राजन्वानिति पुंल्लिङ्गम् । तस्यातन्त्रतां दर्शयितुम्—राजन्वती पृथिवीत्यस्योदाहरणस्योपन्यासः ॥

छन्दसीरः ॥ हरिवो मेदिनमिति । 'न मु ने' इत्यत्रैतद् व्युत्पादितम् । आरेवानेतु मा विशद्विं । रयिशब्दस्य 'रयेर्मतौ बहुलम्' इति सम्प्रसारणम्, परपूर्वत्वम्, 'आद्

विशत् । 'रयेर्मतौ' इति सम्प्रसारणम् । सरस्वतीवान् भारतीवान् । दधीवाँश्चरुः ।

'छन्दसि सर्वे विधयो विकल्प्यन्ते' इतीह न भवति—सप्तर्षिमन्तम्, ऋषिमान्, ऋतीमान्, सूयं ते द्यावापृथिवीमन्तमिति ।

रेफान्तात्—गीर्वान् । धूर्वान् । आशीर्वान् ॥

अनो नुट् ॥ १६ ॥

'छन्दसि' इति वर्तते । अनन्तादुत्तरस्य मतोर्नुडागमो भवति छन्दसि विषये । अक्षण्वन्तः कर्णवन्तः सखायः । अस्थन्वन्तं यदनस्था बिभर्ति । अक्षण्वता लाङ्गलेन । शीर्षण्वतो । मूर्धन्वती । नुटोऽसिद्ध-

पदमञ्जरी

अनो नुट् ॥ अक्षण्वन्त इति । अक्षिशब्दस्य मतुपि 'छन्दस्यपि दृश्यते' इति अनङादेशः, नुटोऽसिद्धत्वात् पूर्वं नलोपे भूतपूर्वगत्या नुट्, तस्य णत्वम् । *शीर्षण्वतीति ।* 'शीर्षंश्छन्दसि' शिरसः शीर्षन्नादेशः । प्रकृत्यन्तरं वा शिरस्शब्देन समानार्थः । शीर्षन्निति छन्दसि निपात्यते । नुडयं परादिः क्रियते, तस्य मतुब्ग्रहणेन ग्रहणात् 'मादुपधायाः' इति वत्वं प्राप्नोति । मकारस्य तु न प्राप्नोति; नुटा व्यवधानात् । यदि पुनरयं नुक् पूर्वान्तः क्रियेत ? नैवं शक्यम्; अक्षण्वता, शीर्षण्वता—णत्वं न स्यात् । इह च सुपथिन्तरः—उत्तरसूत्रेण नुकि कृते पदान्तत्वात् 'नश्छव्यप्रशान्' इति रुत्वं प्राप्नोति, तस्मात्परादिरेव कर्त्तव्यः, तत्र चोक्तो दोषः । अत आह—*नुटोऽसिद्धत्वादिति ।* नन्वेवमप्यवग्रहे दोषः

न्यासः

गुणः' । अथेह कस्मान्न भवति—सप्तर्षिमन्तं द्यावापृथिवीमन्तम् ? इत्याह—द्यौश्च पृथिवी चेति द्वन्द्वे कृते 'दिवसश्च पृथिव्याम्' इति दिवो द्यावादेशः ।

गीर्वान्, धूर्वान्, आशीर्वानिति ? 'गॄ शब्दे', 'धुर्वी हिंसार्थः', 'आङ शासु इच्छायाम्' एषां सम्पदादित्वात् क्विप् । गृणातेः 'ॠत इद्धातोः' इतीत्त्वम्, धुर्वेः 'राल्लोपः' इति वकारलोपः, 'शास इदङ्हलोः' 'इत्यत्र शास इत्त्वे 'आशासः क्वावुपसंख्यानम्' इत्याङ्पूर्वस्य शास इत्त्वम्, मतुपि कृते 'ससजुषो रुः' इति रुत्वम् ॥

अनो नुट् ॥ अक्षण्वन्त इति । 'अस्थिदधिसक्थ्यक्ष्णामनङुदात्तः', 'छन्दस्यपि दृश्यते' इत्यनङ्, नुट्, अनङो नकारस्य लोपः, नुमा णत्वम् । अस्थन्वन्तमिति । अस्थिशब्दस्य णत्ववर्जं पूर्ववदनङादि कर्त्तव्यम् । शीर्षण्वतीति । 'शीर्षंश्छन्दसि' इति निपातितम् । ननु च नुटोऽनन्तरत्वात् तस्यैव वत्वेन भवितुं युक्तम्, न तु तद्व्यवहितस्य मकारस्य, तत् कथमिह नुटो वत्वं न भवति, ततस्तु परस्य च भवति ? इत्याह—नुटोऽसिद्धत्वा-

त्वात्तस्य च वत्वं न भवति, ततः परस्य च भवति ॥

नाद् घस्य ॥ १७ ॥

नकारान्तादुत्तरस्य घसंज्ञकस्य नुडागमो भवति छन्दसि विषये। सुपथिन्तरः। दस्युहन्तमः।

❀ भूरिदाव्नस्तुड् वक्तव्यः ❀। भूरिदावत्तरः ❀।

❀ ईद्रथिनः ❀। रथिन ईकारान्तादेशो घ परतः। रथीतरः। रथशब्दादेव वा मत्वर्थीयोऽयमीकारः 'छन्दसीवनिपौ' इति ॥

कृपो रो लः ॥ १८ ॥

कृपो धातोः रेफस्य लकारादेशो भवति। 'रः' इति श्रुतिसामान्य-

पदमञ्जरी

प्राप्नोति—अक्षण्वन्त इति अक्षण्वन्ते इति णान्तमवगृह्णाति, तन्न प्राप्नोति ? न लक्षणेन पदकारा अनुवर्त्याः पदकारैर्नाम लक्षणमनुवर्त्यम् ॥

नाद् घस्य ॥ *भूरिदावत्तर इति*। 'आतो मनिन्' इत्यादिना वनिप्।

रथीतर इति। रथशब्दान्मत्वर्थीय इनिः, तदन्तात्तरप्, नकारलोपे कृते दकारस्य ईकारः। यदि तु नकारलोपापवादो नकारस्य स्थाने विधीयेत, तदा तस्यासिद्धत्वादेकादेशो न स्यात् ॥

कृपो रो लः ॥ कृपो धातोरिति पाठः। *भाष्ये*—'कृपो रो लः' इति पठि-

न्यासः

दित्यादि। अथायं नुट् परत्वादपवाद एव कस्मान्न भवति ? भिन्नजातीयत्वात्। समानजातीयकार्यापन्नो हि विशेषः सामान्यस्य बाधको भवति, इह कार्यभेदोऽस्ति; वत्वस्यादेशत्वान्नुटस्त्वागमत्वादिति नास्ति बाध्यबाधकभावः, नुटः परादिकरणं णत्वं यथा स्यादित्येवमर्थम्; अन्यथा हि 'पदान्तस्य' इति प्रतिषेधः स्यात् ॥

नाद् घस्य ॥ सुपथिन्तर इति। शोभनः पन्था इति प्रादिसमासः—सुपन्थाः, सुशब्दात् 'न पूजनात्' इति प्रतिषेधाद् 'ऋक्पूरब्धूः' इत्यादिना समासान्तो न भवति, तरप्। दस्युहन्तमः। दस्युं हतवानिति क्विप्, तदन्तात् तमप्।

भूरिदावत्तर इति। भूरि ददातीति 'आतो मनिन्' इत्यादिना वनिप्, तदन्तादुत्तरपदस्य तुट्।

रथीतर इति। रथिन्नित्येतस्मान् मत्वर्थीयेनिप्रत्ययान्तात् तरप्, नकारस्य लोपः, ईकारः। अथ वा—नकारस्यैवेकारः, सवर्णदीर्घत्वम् ॥

कृपो रो लः ॥ इह र इति वर्ण उपादीयते, ल इत्यस्यादेशस्तादृश एव; ततश्च केवलो यो रेफवर्णो नावयवभूतस्तस्यैव तथाभूत एव लकारादेशः स्यात्, ऋकारस्य तु लकारो

मुपादीयते । तेन यः केवलो रेफो यश्च ऋकारः, तयोर्द्वयोरपि ग्रहणम् । लः' इत्यपि सामान्यमेव; ततोऽयं केवलस्य रेफस्य स्थाने लकारादेशो विधीयते ।

पदमञ्जरी

तत्वात् । 'नुड्विधिलादेशविनामेष्वृकारे प्रतिविधातव्यम्' इत्युक्तम्, तत्रावसरे प्राप्ते लादेशे प्रतिविधत्ते—*इति सामान्यमिति* । वर्णत्वावर्णत्वकृतभेदतिरस्कारेण वर्णात्मिकायामवर्णात्मिकायां च रेफव्यक्तौ यत्सामान्यं वर्त्तते यतो द्वयोरपि तयो र इत्यभिन्नाभिधानप्रत्ययौ भवतः, तदुपादीयते; न तु वर्णात्मिकैव रेफव्यक्तिरित्यर्थः । ततः किम् ? इत्यत आह—*तेनेति* । *इत्यपि सामान्यं चेति* । उपादीयत इत्यपेक्षते । अत्रापि तेन यश्च केवलो लकारः, यश्च लृकारस्थः, तयोर्द्वयोरपि ग्रहणमिति पठितव्यम्, पूर्वानुसारेण तु गम्यमानत्वान्न पठितम् । यदि द्वयोरपि ग्रहणम्, ततोऽपि किम् ? इत्याह—*ततोऽयमिति* । केवलस्य=

न्यासः

न स्यात्; तयो स्थान्यादेशभावेन सूत्रेऽनुपादानात् । ततश्च क्लृप्तः, क्लृप्तवानित्यादि न सिध्येदिति यश्चोदयेत्, तं प्रत्याह—र इति सामान्यमुपादीयत इति । वर्णत्वावर्णत्वकृतं भेदमुत्सृज्य यत् सामान्यं वर्णात्मिकायामवर्णात्मिकायां च रेफव्यक्तौ वर्त्तते यतस्तयोर्वर्णत्वावर्णत्वादिभेदभिन्नयोर्द्वयोरपि र इत्यभिधानप्रत्ययावभिन्नौ भवतस्तदुपादीयते, न तु वर्णात्मकः—एवं विशेषः । तेनेति । सामान्योपादानेन द्वयोरपि ग्रहणं भवतीति । तस्य सामान्यस्य द्वयोरपि भावात् ल इत्यपि सामान्यमेवेति । उपादीयत इत्यपेक्षते । अत्रापि तेन यश्च केवलो लकारो यश्च लृकारस्थः, तयोर्द्वयोरपि ग्रहणमित्येतद्वाच्यम् ? पूर्वानुसारेण गम्यमानार्थत्वान्नोक्तम् । ततोऽयमित्यादि । यत एवं द्वयोरपि रेफयोर्लकारयोश्च ग्रहणम्, तस्मात् केवलस्य रेफस्य केवलो लकार आदेशो विधीयते । आन्तरतम्यादृकारस्यापि लृकारः । ननु च सत्यपि द्वयोरपि ग्रहणे ऋकारस्य स्थान ऋकारो विधीयत इत्येतन्न लभ्येत, न हि ऋकारस्थो रेफ ऋकारो भवति, किं तर्हि ? तदवयवः; तत्र द्वयोरपि ग्रहणे सति ऋकारस्थस्यापि रेफस्य लृकारस्थो लकारस्तत्सदृश एवान्तरतम्याद् भवतीत्येषोऽर्थो लभ्यते, न तु ऋकारस्यापि स्थाने लृकारो भवतीत्येषोऽर्थोऽपि ? इत्येतस्य चोद्यस्य निराकरणार्थम् एकदेशविकारद्वारेणेत्युक्तम् । एकदेश ऋकारस्यावयवो रेफस्तस्य विकार लृकारावयवो लकारः । अथ वा—एकदेश लृकारस्यावयवो लकारः, स एव विकारः । ऋकारस्य रेफस्यैकदेशविकारः । द्वारम्=मुखम्, उपाय इति यावत् । तेन ऋकारस्य स्थान लृकारादेशो विधीयते । यदि ऋकारलृकारस्थयो रेफलकारयोर्ऋकारलृकाराभ्यां पृथग्भावः सम्भवेत्, तदा ऋकारस्यैकदेशस्य रेफस्य लृकारस्यैकदेशो लकारः शक्यो विधातुम्, न तु तयोस्ततः पृथग्भावः सम्भवति । तस्मान्नान्तरीयकत्वादेकदेशविकारद्वारेण समस्तस्यैव ऋकारस्य समस्त एव लृकारादेशो विधीयते । अस्यैवार्थस्य प्रौढीकरणायाह—

ऋकारस्याप्येकदेशविकारद्वारेण लृकारः। एवं[1] च 'लुटि च क्लृपः' इत्येवमादयो निर्देशा उपपद्यन्ते। कल्प्ता, कल्प्तारौ, कल्प्तारः। क्लृप्तः। क्लृप्तवान्।

कृपा इत्येतत् 'क्रपेः सम्प्रसारणं च' इति भिदादिषु पाठाद्भवति, तस्य हि कृतसम्प्रसारणस्य लाक्षणिकत्वात् इह कृप इति ग्रहणं नास्ति।

पदमञ्जरी

शुद्धस्य। लकार आदेश इति। अत्रापि केवल इति द्रष्टव्यम्। *ऋकारस्यापि लृकार इति।* आन्तरतम्यात्। ननु सत्यपि द्वयोरपि ग्रहणे ऋकारस्थस्य रेफस्य लृकारस्थो लकार आदेशो भवतु, कथं तु कृत्स्नस्य कृत्स्नो वर्ण आदेशो लभ्यते? इत्याशङ्क्योक्तम्—*एकदेशद्वारेणेति।* एकदेशविकारस्थो रेफः, तस्य विकार एकदेशविकारः। यद्वा—अत्र एकदेश लृकारस्थो लकारः, स एव विकार एकदेशविकारः, तद्द्वारेण। तत एतदुक्तं भवति—अभक्तिसम्पुटितयो रेफलकारयोर्निष्कृष्य कर्तुमशक्यत्वात्समुदायस्य समुदाय आदेश इति। यदि निष्कर्षोऽशक्यक्रियः, मा भूत्तयोरुपादानम्, न पुनरेतावता सूत्रेऽनुपात्तयोः समुदाययोः स्थान्यादेशभावो विद्यते? इत्यत आह—*तथा चेति।* *एवमादय इति।* आदिशब्देन 'तासि च क्लृपः', 'ऋदुपधाच्चाक्लृपि चृतेः' 'अनवक्लृप्त्यमर्षयोः' इत्यादेर्ग्रहणम्। *कल्प्तेति।* ऊदित्वात्पक्षे इडभावः। अत्र लत्वस्यासिद्धत्वात् पूर्वं परस्मैपदे 'तासि च क्लृपः' इतीडभावः, अन्यत्र तु गुणे कृते रेफस्य लकारः। *चिक्लृप्सतीति।* 'हलन्ताच्च' इति सनः कित्त्वम्।

क्रपेरिति। 'क्रप कृपायाम्'। भवतु सम्प्रसारणे कृते रूपम्, तथापि रूपसा-

न्यासः

एवं चेत्यादि। यत एवमेकादेशविकारद्वारेण ऋकारस्य स्थाने लृकारो विधीयते एवञ्च 'लुटि च क्लृपः' इत्येवमादयो निर्देशा उपपद्यन्ते, नान्यथा। आदिशब्देन 'ऋदुपधाच्चाक्लृपि चृतेः' इत्येवमादीनां ग्रहणम्। तदेवं चोद्य परिहरता यदुक्तम् 'नुडविधिलादेशविनामेष्वृकारः प्रतिविधातव्यः' इति, तत्रावसरे प्राप्ते लादेशे प्रतिविहितम्। *कल्प्ता, कल्प्तारौ, कल्प्तार इति।* तृच्, अथ वा—लुट्। *चिक्लृप्सतीति।* सन्, 'हलन्ताच्च' इति कित्त्वाद् गुणाभावः। *क्लृप्तः, क्लृप्तवानिति।* क्तक्तवतू।

कृपेति। एतत् कथं सिध्यति? यावतात्रापि लत्वेन भवितव्यम्? इत्यत आह—*कृपेत्येवदित्यादि।* एतेन 'क्रप कृपायां गतौ' इत्यस्मात् 'षिद्भिदादिभ्योऽङ्' इत्यङि तत्सन्नियोगेन च सम्प्रसारणे कृते कृपेत्येद् भवतीति दर्शयन् कृपेत्यस्य रूपस्य लाक्षणिकत्वं दर्शयति। यद्येवम्, ततः किमित्यत्र लत्वं न भवति? इत्याह—*तस्य हीत्यादि।* यतस्तस्य

---

१. 'तथा' इति पाठान्तरम्।

कृपणकृपीटकर्पूरादयोऽपि क्रपेरेव द्रष्टव्याः । 'उणादयो बहुलम्' इति वा कृपेरेव लत्वाभावः ।

❀ बालमूललघ्वसुरालमङ्गुलीनां वा रो लमापद्यत इति वक्तव्यम् ❀ । बालः, बारः । मूलम्, मूरम् । लघु, रघु । असुरः, असुलः । अलम्, अरम् । अङ्गुलिः, अङ्गुरिः ।

पदमञ्जरी

मान्याद् ग्रहणप्रसङ्गः ? अत आह—*तस्य हीति* । *क्रपेरेव द्रष्टव्या इति* । 'रञ्जेः क्युन्', बहुलवचनात्क्रपेरपि भवति । 'कृकृपिभ्यां कीटन्' इत्यत्रापि क्रपिरेव पठितव्यः । 'खर्जिपिञ्जादिभ्य ऊरोलचौ' क्रपेरपि भवतु, सर्वत्र बहुलवचनात् सम्प्रसारणम् ।

कर्पूरादय इति । आदिशब्देन कृपाणस्य ग्रहणम् । 'युधिबुधिदृशेः किच्च' इति बाहुलकात् कृपेरपि आनच् । यद्यवश्यं बाहुलकमाश्रयणीयम्, कृपेरपि न दोषः ? इत्याह—*उणादय इति* ।

बालेति । 'वल वल्ल संवरणे', बलयत इति बालः । *मूलमिति* । 'मूल प्रतिष्ठायाम्' इत्यस्मादिगुपधलक्षणः कः । 'लङ्घिबंह्योर्नलोपश्च' इति कुप्रत्ययान्तो लघुशब्दः । *अलमित्यव्ययम्* । 'अङ्गेः कुलिः' *अङ्गुलः* । 'अमेरुरो रश्च लो वा' इति नाश्रितम् ।

कपिलकादिषु वा रस्य लः । *रोमाणीति* । रौतेर्मनिन्, 'रोमन् नामन् सीमन् स्तोमन् होमन् सोमन् लोमन् व्योमन् विधर्मन् पाप्मन् धामन्' इत्यत्र 'लोमन्

न्यासः

कृतसम्प्रसारणस्य क्रपेः कृपेत्येतद् रूपं भवति तस्माल्लाक्षणिकत्वम् । अतो लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषयैव न गृह्यते इति न भवति लत्वसङ्गः ।

कृपण-कृपीट-कर्पूरादिषु ह्यौपदेशिकमेव कृपेरेतद्रूपम्, न लाक्षणिकम् । तथा हि 'रञ्जेः क्युन्' इति यः क्युन् विहितः, तस्मिन् बहुलवचनात् कृपेरेव विहिते कृपण इति भवति; 'कृतकृपिभ्यः कीटन्' इति कृपेरेव कीटनि विहिते कृपीट इति भवति; 'खर्जिपिञ्जादिभ्य ऊरोलचौ' इत्यूरप्रत्यये कृते कर्पूर इति भवतीत्याह—कृपणकृपीटेत्यादि । एवं मन्यते—बहुलवचनात् क्रपेरेव क्युन् भवति, तत्र चास्य सम्प्रसारणं कृतम्, 'कृतकृपिभ्यः कीटन्' इत्यत्रापि कृपिग्रहणमपनीय क्लृपिग्रहणं करिष्यते, सम्प्रसारणं तु बहुलवचनादेव भविष्यति; 'खर्जिपिञ्जादिभ्य ऊरोलचौ' इत्यत्रापि आदिग्रहणेन क्रपिरेव ग्रहीष्यते, सम्प्रसारणं च पूर्ववदेव भविष्यतीति । यद्यपि कृपणकृपाणेत्येवमादीनि रूपाणि स्युः, तदास्य दोष इति दर्शयितुमाह—'उणादयो बहुलमिति वे'त्यादि ।

❀कपिलकादीनां संज्ञाछन्दसोर्वा रो लमापद्यत इति वक्तव्यम्❀। कपिरकः, कपिलकः। तिल्पिलीकम्, तिर्पिरीकम्। लोमानि, रोमाणि। पांशुरम्, पांशुलम्। कर्म, कल्म। शुक्रः, शुक्लः।

रलयोरेकत्वस्मरणमिति केचित्। किमिदमेकत्वस्मरणमिति? समानविषयत्वमेव तयोः स्मर्यत इत्यर्थः॥

उपसर्गस्यायतौ॥ १९॥

अयतौ परत उपसर्गस्य यो रेफस्तस्य लकार आदेशो भवति। प्लायते। पलायते। अत्र योऽयमेकादेशः, तस्य स्थानिवद्भावादयतेः,

पदमञ्जरी

सामन्' इति निपातनं नाश्रितम्। *पांसुरमिति।* पांसुरस्मिन्नस्तीति 'नगपांसुपाण्डुभ्यश्च' इति रः। 'कृञो मनिन्' *कर्म।* *शुक्रः,* शुक्र इति। 'ऋज्राग्र' इति निपातनं नाश्रितम्। अथ 'क्लृपू सामर्थ्ये' इत्येव कस्मान्न पठितम्, एवं हि लत्वं न विधेयं भवति? नैतदस्ति; अचीक्लृपदिति हि न सिध्येत्। 'ऋकारलृकारयोः सवर्णविधिः' इति लृकारस्य 'उरत्' इति अकारे कृते अचीकृपदिति स्यात्, लत्वविधौ तस्यासिद्धत्वात्पूर्वमृकारः, ततो लत्वमिति सिद्धमिष्टम्। तथा चलीक्लृप्यते इति रीको पि लत्वसिद्धिर्भवति॥

उपर्गस्यायतौ॥ अयतौ पर इति। अत्र द्वौ पक्षौ—अयतिग्रहणं रेफविशेषणम्—अयतिपरस्य रेफस्य, स चेदुपसर्गस्येति; उपसर्गविशेषणं वा—अयतिपरस्योपसर्गस्य यो रेफ इति। तत्राद्ये पक्षे एवमन्वयः—अयतौ परतो यो रेफ उपसर्ग-

न्यासः

अत्यन्तभिन्नरूपयोरभिन्नस्वभावत्वमसम्भावयन् पृच्छति—किमिदमित्यादि। समानविषयत्वमिति। अभिन्नविषयत्वमेकशब्देनात्र विवक्षितम्, न त्वभिन्नस्वभावत्वमिति दर्शयति। किमर्थं पुनः कृपिमुदिश्य लादेशो विधीयते, न कृपिरेवोद्दिश्येत? गुणस्थाने लत्वमात्रं कर्तव्यम्, तच्चावश्यकर्तव्यमुपल्कारीयतीत्येवमर्थम्। तथा च—'ऋदुपधाच्चाक्लृपि चृतेः' इत्यत्र क्लृपिप्रतिषेधो न कर्तव्यो जायते। तेनैवं शक्यम्—इह अचीक्लृपदिति ऋकारलृकारयोः सवर्णसंज्ञाविधानादृकारस्य विधीयमानमुरत्त्वं लृकारस्यापि स्यात्। तथा च—लृकारस्यापि ऋवर्णः प्रसज्यते, ऋकारान्तं तूपदिश्य लत्वे विधीयमाने तस्यापि लृकारस्य लत्वं सिद्धं भवति॥

उपसर्गस्यायतौ॥ इह द्वौ पक्षौ सम्भवतः—अयतिग्रहणं रेफविशेषणमित्येकः पक्षः, उपसर्गस्य विशेषणमिति द्वितीयः। तत्राद्ये पक्षेऽयतौ परत इत्येवमादिको वृत्तिग्रन्थ एवं नेयः—अयतौ परतो यो रेफ उपसर्गस्य तस्य लकारादेशो भवतीति। द्वितीये

उपसर्गस्य च विभागे सति यद्ययतिग्रहणं रेफस्य विशेषणम्, तदा 'येन नाव्यवधानं तेन व्यवहितेऽपि वचनप्रामाण्यात्' इति एकेन वर्णेन व्यवधानेऽपि सति लत्वं भवति। तथा च पल्ययते इत्यत्रापि भवति।

पदमञ्जरी

सम्बन्धी तस्येति; द्वितीये तु—अयतौ परतो य उपसर्गस्तस्य यो रेफस्तस्येति। *प्लायत इति*। अयतिरनुदात्तेत्। कथं तर्हि 'उदयति विततोर्ध्वरश्मिरज्जौ' इति परस्मैपदम्? किमनेन वन्यगजशौचेन! यदि वा—पचाद्यजन्तादुदयशब्दादाचारे क्विपि लट्। केचित्तु 'इट कटी गतौ' इत्यत्र इकारमपि धातुं पठन्ति। यथा त्वत्र दर्शिते पक्षद्वयेऽपि दोषो न भवति, तथा क्रमेण दर्शयति—*अत्रेति*। *स्थानिवद्भावादिति*। 'पूर्वत्रासिद्धे न स्थानिवत्' इत्येतत्त्विह न भवति; 'तस्य दोषः संयोगादिलोपलत्वणत्वेषु' इत्यपवादस्मरणात्। *यद्ययतिग्रहणं रेफस्य विशेषणमिति*। कार्यित्वेन प्रधानत्वात्। *एकेन वर्णेनेति*। एकग्रहणं प्रत्यय इत्यत्र सङ्घातेन व्यवाये न भवतीति प्रदर्शनार्थम्। *तथा चेति*। एवं च कृत्वेत्यर्थः। *पल्ययत इत्यत्रापीति*। यत्र श्रूयमाणेनैकेनैव वर्णेन लौकिकं व्यवधानम्, तत्रापि प्रवर्तते। न केवलं प्लायत इत्यादौ यत्र स्थानिभावद्वारेण शास्त्रीयं तत्रैवेत्यपिशब्दस्यार्थः। अमुमेव विशेषं दर्शयितुमस्य पृथगुपन्यासः।

ननु च 'निर कुषः', 'सुदुरोरधिकरणे' इति निर्देशाद्रेफान्तावप्युसर्गौ स्तः, तौ वचनस्यावकाशौ इति कथं व्यवधाने भवति? उच्यते; यद्येतावत्प्रयोजनं स्यात्, 'दुरोरयतौ' इत्येव ब्रूयात्, उपसर्गग्रहणात्तु व्यवायेऽपि भविष्यति, एत-

न्यासः

ह्येवं नेयः—अयतौ परतो य उपसर्गस्तस्योपसर्गस्य यो रेफस्तस्य लकारादेशो भवतीति। प्लायते, पलायत इति 'अय णय' इत्यस्मादनुदात्तेत्वादात्मनेपदम्। कथमत्राद्ये पक्षे लत्वम् भवति, यावता तस्मिन् कर्तव्ये 'अचः परस्मिन् पूर्वविधौ' इति स्थानिवद्भावेन भवितव्यम्, ततश्च प्रकृत्युपसर्गयोर्विभागे सत्यवर्णेन व्यवधानाद्रेफस्यायतिपरता न सम्भवति? इत्याह—अत्र योऽयमित्यादि। विभागे विश्लेष इत्यर्थः। एकग्रहणं प्रत्यय इत्यत्र सङ्घाते व्यवधाने लत्वं न भवतीति प्रदर्शनार्थम्। येन हि व्यवधानमेव नाव्यवधानं तेन व्यवधाने वचनप्रामाण्याल्लत्वेन भवितव्यम्। केन व्यवधानमेवम्? एकेन वर्णेन। सङ्घातेन पुनर्व्यवधानमस्ति नास्ति चेति, तेन व्यवधाने न भवति। तथा चेत्यादि। एवमाद्ये पक्ष एकेन वर्णेन व्यवधाने लत्वं भवति वचनप्रामाण्यादित्यस्मिन्नर्थे व्यवस्थिते सति पल्ययत इत्यत्रापि लत्वं प्रवर्तते; अत्राप्येकेन वर्णेन व्यवधानात्। न केवलं पल्ययत इत्यत्र प्रवर्तते यत्र स्थानिवद्भावद्वारेणाशास्त्रीयं व्यवधानम्; यत्रापि तु श्रूयमाणेनैव वर्णेन लौकिकं व्यवधानम्, तत्रापि प्रवर्तत इत्येषोऽपिशब्दस्यार्थः।

उपसर्गविशेषणे त्वयतिग्रहणे सिद्धमेवैतत्सर्वं प्रतेरपि तु व्यवहितेऽपि प्राप्नोति । तत्र केषाञ्चिद्दर्शनं भवितव्यमेव प्लत्ययत इति ।

प्रथमपक्षदर्शनाभिनिविष्टास्तु प्रत्ययत इत्येव भवतीति मन्यन्ते । अपरे तु प्रतिशब्दोपसृष्टस्यायतेः प्रयोगमेव नेच्छन्ति ।

निस्, दुस्—इत्येतयोस्तु रुत्वस्यासिद्धत्वाल्लत्वेन नैव भवितव्यम् । निरयणम् । दुरयणम् ॥

पदमञ्जरी

कथं चैकवर्णव्यवधानेनाप्युपपन्नमिति न प्लत्ययत इत्यत्र प्रसङ्गः । *उपसर्गविशेषणे त्विति* । श्रुतत्वादिति भावः । *सिद्धमेवैतत्सर्वमिति* । 'येन नाव्यवधानमित्यादि न कश्चित् यत्नोऽस्मिन्पक्षे' इत्येवंशब्दस्यार्थः । *प्रतेरपि तु प्राप्नोतीति* । पूर्वस्मिन्पक्षे सङ्घातेन व्यवायान्न प्राप्नोति, अत्र तु प्राप्नोतीत्यमुं विशेषं तुशब्दो द्योतयति । *प्रथमपक्षदर्शनाभिनिविष्टास्त्विति* । प्रथमपक्षस्य या दर्शना=परम्परा: प्रतिपादना, तत्राभिनिविष्टाः—तत्परायणा इत्यर्थः । *अपरे त्वित्यादि* । आङ्पूर्वोऽयः प्रत्ययितशब्द इति जानन्तः, सञ्जातप्रत्ययाः प्रयुञ्जीत इति ।

निस्दुसोरित्येतयोस्त्विति । सकारान्तविषयो ग्रन्थः, रेफान्तयोस्तु भवितव्यमेव लत्वेन ॥

न्यासः

ननु च 'निरः कुषः' इत्यत्र निर इति निर्देशेन ज्ञापितमेतत्—निरिति रेफान्तमुपसर्गान्तरमस्तीति, ततश्च निलय इत्यत्र वचनस्यावकाशे सति कथम् 'येन नाव्यवधानं तेन व्यवहितेऽपि वचनप्रामाण्यात्' इत्युक्तम् ? एवं मन्यते—नैकमुदाहरणं सामान्यलक्षणं प्रयोजयति, यदि ह्येतावत् प्रयोजनं स्यात्, निर एव ग्रहणं कुर्यादिति । एवं प्रथमे पक्षे सर्वस्य सिद्धतां प्रतिपाद्य द्वितीये पक्षे प्रतिपादयितुमाह—उपसर्गविशेषणे त्वित्यादि । तुशब्दोऽयमपिशब्दस्यार्थे वर्तते । न केवलं रेफविशेषणेऽयतिग्रहणे पल्ययत इत्यादि सर्वं सिद्धम्, अपि तूपसर्गविशेषणेऽपि तस्मिन् सर्वमेतत् सिद्धम् । अथ वा—तुशब्दः पूर्वस्मात् पक्षादस्य विशेषं द्योतयति । तत्र हि व्यवधानाल्लत्वं प्राप्नोतीत्येतच्चोद्यमवतरति । अतो यदेतत् प्रतिपाद्यमेतत् सर्वम् । इह त्वस्य चोद्यस्यावतार एव नास्तीति सिद्धमेवैतत्, न यत्नसाध्यमित्यर्थः । प्रतेरपि प्राप्नोतीति चोदकः । तुशब्दः पूर्वस्माद् विशेषणार्थः, पूर्वत्र प्रतेर्न प्राप्नोति; सङ्घातेन व्यवधानात्; इह तु नास्ति केनचिद् व्यवधानम्, अतः प्रतेरपि प्राप्नोतीति मन्यन्ते । अपर इति । द्वितीयपक्षाभिनिविष्टानामन्यतमे । निस्दुसोस्त्वेतयोरिति । यद्ययतिग्रहणं रेफस्य विशेषणम्, अथाप्युपसर्गस्य विशेषणम्, सर्वथा रुत्वे कृते लत्वं प्राप्नोति ? इति यश्चोदयेत्, तं प्रत्याह—निस्दुसित्यादि । गतार्थम् ॥

ग्रो यङि ॥ २० ॥

'गॄ' इत्येतस्य धातो रेफस्य लकार आदेशो भवति यङि परतः । निजेगिल्यते, निजेगिल्येते, निजेगिल्यन्ते ।

भावगर्हायां ग्रो यङ्विहितः[1] ।

केचित्–'ग्रः' इति गिरतेर्गृणातेश्च सामान्येन ग्रहणमिच्छन्ति । अपरे तु–गिरतेरेव न गृणातेः । गृणातेर्हि यङेव नास्ति; अनभिधानादिति ।

यङीति किम् ? निगीर्यते ॥

अचि विभाषा ॥ २१ ॥

अजादौ प्रत्यये परतो ग्रो रेफस्य विभाषा लकारादेशो भवति ।

पदमञ्जरी

ग्रो यङि ॥ उदाहरणे 'ऋत इद्धातोः' इतीत्वम्, रपरत्वम्, 'हलि च' इति दीर्घस्यासिद्धत्वात्पूर्वमेतेन लत्वम्, ततोऽपकृतन्निमित्तत्वाद्दीर्घाभावः ।

गिरतेः, गृणातेश्चेति । निगरणार्थस्य, शब्दार्थस्य च । *सामान्येनेति* । विशेषानुपादानात् । अपरे तु गिरतेरेव ग्रहणमिच्छन्तीत्यनुषङ्गः । कः पुनरत्र हेतुः ? इत्यत आह –*गृणातेर्हीति* । हि र्थे । *निगीर्यत इति* । यक् ॥

अचि विभाषा ॥ धातोः स्वरूपग्रहणे तत्प्रत्यये कार्यविज्ञानात्प्रत्ययः सन्निधापितः, तस्याचा विशेषणात्तदादिविधिर्विज्ञायते, यदाह–*अजादौ प्रत्यये इति* ।

न्यासः

ग्रो यङि ॥ निजेगिल्यत इति । 'ऋत इद्धातोः' इतीत्वम्, द्विर्वचनम्, अभ्यासकार्यम् ।

भावगर्हायां ग्रो यङ् विहित इति । 'लुपसदचर' इत्यादिना । गिरतेरिति । 'गॄ निगरणे'—इत्येतस्य तौदादिकस्य ।

गृणातेरिति । 'गॄ शब्दे'—इत्यस्य क्रैयादिकस्य । सामान्येन ग्रहणमिच्छन्तीति । विशेषानुपादानात् । अपरे त्वित्यादि । कथं पुनः सामान्योपादानेऽपि गिरतेरेव ग्रहणं लभ्यते ? इत्याह— गृणातेरित्यादि । किं कारणं यङेव नास्ति ? इत्याह— अनभिधानादिति ।

निगीर्यत इति । 'सार्वधातुके यक्', 'हलि च' इति दीर्घः ।

अचि विभाषा ॥ गिरतीति । निगरणार्थस्य रूपम् । निगरणमिति । ल्युट् । निगा-

---

1. 'इत्वे कृते रपत्वे च दीर्घस्यासिद्धत्वान्निमित्तत्वाच्च लत्वे कृते तन्निमित्तत्वाभावाद्दीर्घत्वं न भवति'— इत्यधिकमेकस्मिन्पुस्तके ।(पृ॰सं॰५०)

निगिरति, निगिलति । निगरणम्, निगलनम् । निगारकः, निगालकः ।

इयं तु व्यवस्थितविभाषा । तेन 'गल' इति प्राण्यङ्गे नित्यं लत्वं भवति; 'गर' इति विषे नित्यं न भवति । निगार्यते, निगाल्यत इति । णिलोपस्य स्थानिवद्भावाद् 'अचि विभाषा' इति लत्वविकल्पः ।

'पूर्वत्रासिद्धे न स्थानिवत्' इति एतदपि सापवादमेव; 'तस्य दोषः संयोगादिलोपलत्वणत्वेषु' इति । अन्तरङ्गत्वाद्वा कृते लत्व-

पदमञ्जरी

निगिरतीति । तुदादित्वाच्छः, तस्य ङित्त्वादसति गुणे इत्वम् । *णिलोपस्य स्थानिवद्भावादिति* । पदस्य लत्वविधानादन्तरङ्गत्वाभावात् 'पूर्वत्रासिद्धम्' इति च लत्वस्यासिद्धत्वात्पूर्वं णिलोप एव भवतीति भावः । प्रत्ययलक्षणमप्यत्र शक्यं वक्तुम् । न च वर्णाश्रयत्वम्; 'अजादौ प्रत्यये' इत्युक्तत्वात् ।

कथं पुनः स्थानिवद्भावः, यावता 'पूर्वत्रासिद्धे न स्थानिवत्' इति पठ्यते ? अत आह—*पूर्वत्रासिद्ध इति* । कः पुनरस्यापवादः ? इत्यत आह—*तस्य दोष*

न्यासः

रक इति । ण्वुल् । निगार्यत इति । अत्र यदि णिलोपे कृते विकल्पो न सिध्यत्यचः परस्याभावात् ? इत्येतच्चोद्यमपाकर्तुमाह—निगार्यते, निगाल्यत इति । स्थानिवद्भावस्तु पूर्ववत् ।

स्यादेतत् । नास्त्येवात्र स्थानिवद्भावः, 'पूर्वत्रासिद्धे न स्थानिवत्' इति प्रतिषेधात् ? इत्यत आह—पूर्वत्रासिद्ध इत्यादि । अपवादः = दोषः, सह तेन वर्तत इति सापवादम् । दोष एवायमस्याः परिभाषाया इत्यर्थः । अपिशब्दः समुच्चये । न केवलं तच्चोद्यं सापवादम्, अपि तु 'पूर्वत्रासिद्धे न स्थानिवत्' इत्येतदपि वचनं सापवादमेव । तदेव सापवादत्वमाप्तवचनेन प्रतिपादयितुमाह—तस्येत्यादि । तत्र संयोगादिलोपविधावयं दोषः—काक्यर्थः, वास्यर्थ इति; अत्रासति यणादेशस्य स्थानिवद्भावे 'स्कोः संयोगाद्योः' इति ककारसकारयोर्लोपः प्रसज्येत । लत्वविधौ—निगार्यते, निगाल्यत इति; णिलोपस्य सति स्थानिवद्भावे विकल्पेन लत्वं न स्यात् । णत्वविधौ—प्रहिणोति प्रमीणित इति; अत्र गुणेत्त्वयोरसति स्थानिवद्भावे 'हिनुमीना' इति णत्वं न प्राप्नोति । अन्तरङ्गत्वाद्वेत्यादि । परिहारान्तरम् । अन्तरङ्गत्वं तु लत्वविकल्पस्य वर्णाश्रयत्वात् । णिलोपस्य तु बहिरङ्गत्वम्; आर्धधातुकाश्रयत्वात् ।

अथ गिरौ, गिरः—इत्यत्र लत्वं कस्मान्न भवति ? इत्याह—गिरो, गिर इत्यादि । इतिकरणो हेतौ । धातोः स्वरूपेण ग्रहणे सति तत्प्रत्यये धातोरित्येव यः प्रत्ययो विहित-

विकल्पे णिलोपो भविष्यति। गिरौ, गिर इत्यत्र 'धातोः स्वरूपग्रहणे तत्प्रत्यये कार्यविज्ञानम्' इति लत्वं न भवति। गिरतिर्वा लत्वविधावधिकृतः; गृणातेरेतद्रूपम् ॥

परेश्च घाङ्कयोः ॥ २२ ॥

परि इत्येतस्य यो रेफस्तस्य घशब्देऽङ्कशब्दे च परतो विभाषा लकार आदेशो भवति। परिघः, पलिघः। पर्यङ्कः, पल्यङ्कः।

घ इति स्वरूपग्रहणमत्रेष्यते, न तरप्तमपौ इति।

❀ योगे चेति वक्तव्यम् ❀। परियोगः, पलियोगः ॥

संयोगान्तस्य लोपः ॥ २३ ॥

पदमञ्जरी

इति। *अन्तरङ्गत्वाद्वेति*। 'पदस्य' इत्यधिकारात् कालतोऽन्तरङ्गत्वाभावेऽप्यन्तर्भूताजाद्यपेक्षत्वाल्लत्वमन्तरङ्गम्, बहिर्भूतयगपेक्षत्वात्तु णिलोपो बहिरङ्ग इति भावः। *गिरौ, गिर इति*। विस्पष्टार्थम् ॥

परेश्च घाङ्कयोः ॥ *परि घ इति*। 'परौ घः' इत्यप्, हन्तेष्टिलोपः, घत्वं च। *पर्यङ्क इति*। 'अकि लक्षणे' पचाद्यच्, 'हलश्च' इति घञ्, चादृ घश्च।

घ इति स्वरूपग्रहणमत्रेष्यत इति। इष्टिरेवेयम्। परियोगः, पर्यनुयोगः ॥

न्यासः

स्तत्र तत् कार्यं विज्ञायते। तस्माद् गिरौ, गिर इत्यत्र न भवति। न ह्यत्र धातोरित्येव गिरतेः क्विबन्तादौजसौ विहितौ, किं तर्हि? प्रातिपदिकाधिकारात् ॥

परेश्च घाङ्कयोः ॥ परिघ इति। पर उपपदे हन्तेर्धातोरप्प्रत्ययः। हलोपः, घत्वञ्च निपात्यते, उपपदसमासः। पर्यङ्क इति। 'अकि लक्षणे'—इत्यस्मात् पचाद्यच्, 'हलश्च' इति वा घञ्, प्रादिसमासः—परिगतोऽङ्कः।

ननु 'घ' इति तरप्तमपोरपीयं संज्ञा, 'स्वं रूपं शब्दस्य' इति स्वरूपग्रहणं प्रतिषिध्यते, तत् किमिति घरूप एव लत्वमुदाह्रियते? इत्याह—घ इति स्वरूपग्रहणमत्रेति। एवं मन्यते—अङ्क इत्यनेनासंज्ञाशब्देन साहचर्याद् घ इत्यस्याप्यसंज्ञाशब्दस्यैव ग्रहणमिति।

योगे चेति वक्तव्यमिति। योगशब्दे च परतः परविकल्पेन लत्वं भवतीत्येतदर्थरूपं व्याख्येयमित्यर्थः। तत्रेदं व्याख्यानम्—चकारोऽनुक्तसमुच्चयार्थः क्रियते, तेन योगेऽपि भविष्यतीति ॥

संयोगान्तस्य लोपः ॥ संयोगान्तस्येति—संयोगोऽन्तो यस्य तत् तथोक्तम्। अन्तग्रहणं विस्पष्टार्थम्। 'पदस्य' इति हि वर्तते, तत्र संयोगेन पदे विशिष्यमाणे 'येन विधि-

संयोगान्तस्य पदस्य लोपो भवति । गोमान् । यवमान् । कृतवान् । हृतवान् ।

इह श्रेयान्, भूयान्--इति रुत्वं परमप्यसिद्धत्वात् संयोगान्तस्य लोपं न बाधते ।

जश्त्वे तु नाप्राप्ते तदारभ्यत इति तस्य बाधकं भवति--यशः, पय इति ।

दध्यत्र, मध्वत्र--इत्यत्र तु यणादेशस्य बहिरङ्गलक्षणस्यासिद्धत्वात् संयोगान्तलोपो न भवति ।।

पदमञ्जरी

संयोगान्तस्य लोपः ।। *इह श्रेयान्, भूयानिति* संयोगान्तलोपो न प्राप्नोति, परत्वाद्रुत्वेन बाध्यमानत्वात् ? इत्याशङ्क्याह--*इहेति* ।

यथैव तर्हि रुत्वमसिद्धत्वात्संयोगान्तलोपं न बाधते, तथा जश्त्वमपि न बाधेत; ततश्च पयः, यश इति जश्त्वमेव स्याद् ? अत आह--*जश्त्वे त्विति* । संयोगान्तलोपे हि प्राप्तेऽप्राप्ते च रुत्वमारभ्यते--श्रेयानित्यादौ प्राप्ते, पय इत्यादौ त्वप्राप्ते । जश्त्वे तु सर्वत्र प्राप्ते एव । तस्माद्येननाप्राप्तिन्यायेन जश्त्वमेव बाध्यते, न संयोगान्तलोपः ।

दध्यत्रेत्यादि । यणादेशो हि द्विपदाश्रयत्वाद्बहिरङ्गः, संयोगान्तस्य लोपस्तु एकपदाश्रयत्वादन्तरङ्गः ।

न्यासः

'तदन्तस्य'.इत्येव संयोगान्तता पदस्य लभ्यते । गोमानिति । हल्ङ्यादिलोपे कृतेऽलोऽन्त्यस्य लोपः, 'अत्वसन्तस्य चाधातोः' इति दीर्घः । श्रेयान्, भूयानित्यत्र संयोगान्तलोपो न प्राप्नोति, परत्वाद्रुत्वेन बाध्यत इति यो मन्येत, तं प्रत्याह--श्रेयान्, भूयानित्यादि ।

यदि तर्हि परमपि रुत्वमसिद्धत्वात् संयोगान्तलोपस्य बाधकं न भवति, एवं सत्यत एव हेतोर्जश्त्वस्यापि बाधकं न स्यात्, ततश्च यशः, पय इति जश्त्वमेव स्यात्, न रुत्वम् ? इत्यत आह--जश्त्वे त्वित्यादि । संयोगान्तलोपे हि प्राप्ते चाप्राप्ते च रुत्वमारभ्यते--श्रेयानित्यादौ प्राप्ते, पय इत्यत्र त्वप्राप्त इति युक्तं यद्रुत्वं न बाधते । जश्त्वे तु सर्वत्र प्राप्त एव तदारभ्यते । तस्माद् बाधकलक्षणयोगाद् रुत्वं जश्त्वस्य बाधकं भवत्येव । श्रेयानिति--'प्रशस्यस्य श्रः' इतीयसुनि श्रभावः, 'आद् गुणः', 'सान्तमहतः' इति दीर्घः । भूयानिति--'बहोर्लोपो भू च बहोः' इतीयसुनि ईकारस्य लोपः, बहोश्च भूभावः ।

अथ दध्यत्र, मध्वत्रेत्यत्र संयोगान्तलोपः कस्मान्न भवति ? इत्याह--दध्यत्रेत्यादि । बहिरङ्गत्वं तु यणादेशस्य द्विपदाश्रयत्वात् । संयोगान्तलोपस्य त्वेकपदाश्रयत्वादन्तरङ्गत्वम् । पदस्येति किम् ?' गोमन्तौ, गोमन्तः ।

रात्सस्य ॥ २४ ॥

संयोगान्तपदस्य यो रेफस्तस्मादुत्तरस्यान्तस्य सकारस्य लोपो भवति। गोभिरक्षाः। प्रत्यञ्चमत्साः। क्षरतेः; त्सरतेश्च लुङि सिचश्छान्दसत्वादीडभावः; 'बहुलं छन्दसि' इति वचनात्। दीर्घे सति रूपमेतत्।

मातुः, पितुरिति—'ऋत उत्' इति उत्त्वे कृते रपरत्वे च सति 'रात्सस्य' इति सलोपः।

सिद्धे सत्यारम्भो नियमार्थः—रात्सस्यैव लोपो भवति, नान्यस्येति। ऊर्जेः—क्विप्, ऊर्क्। मृजेर्लङि—अमार्ट्॥

पदमञ्जरी

अन्तग्रहणं शक्यमकर्तुम्। 'पदस्य' इति वर्त्तते, संयोगेन हि पदे विशेष्यमाणे तदन्तविधिना 'संयोगान्तस्य' इति लभ्यत एव॥

रात्सस्य॥ *संयोगान्तस्य पदस्येत्यादि*। संयोगान्तस्य पदस्य योऽवयवो रेफः, तस्मादुत्तरस्य सकारस्य लोपो भवति, तदेव पदं प्रत्यलोऽन्त्यस्येत्यर्थः। *अक्षाः, अत्सा इति*। 'क्षर सञ्चलने', 'त्सर छद्मगतौ'। *रात्सस्यैवेति*। रादेव सस्य नान्यतः, श्रेयानित्यादौ—एवं तु नियमो न भवति; उरः प्रभृतिषु पुमानिति कृतसंयोगान्तलोपस्य पाठात्। *ऊर्गिति*। 'ऊर्ज बलप्राणनयोः', 'भ्राजभास' इत्यादिना क्विप्। अत्र नियमाज्जकारस्य लोपाभावे 'चोः कुः' इति कुत्वम्—गकारः, 'वावसाने' इति चर्त्वम्। *न्यमार्डिति*। 'मृजू शुद्धौ' अदादिः, तिपो हल्ङ्यादिलोपः, 'मृजेर्वृद्धिः', व्रश्चादिना षत्वम्, जश्त्वचर्त्वे।

न्यासः

रात्सस्य॥ संयोगान्तस्य पदस्येत्यादि। अत्र संयोगान्तं पदं रेफस्य विशेषणम्, रेफोऽपि सकारस्य। संयोगान्तस्य पदस्य योऽवयवो रेफस्तस्मादुत्तरो यः सकारस्तस्यालोऽन्त्यस्य लोपो भवति। अक्षाः, अत्सा इति। 'क्षर सञ्चलने', 'त्सर छद्मगतौ', लङ्, 'अतो ल्रान्तस्य' इति वृद्धिः, तिपो हल्ङ्यादिलोपः, सिचः सकारस्याप्यनेन, अडागमः, रेफस्य विसर्जनीयः।

ननु चैतत् पूर्वेणैव सिद्धम्, तत् किमर्थमिदमारभ्यते? इत्याह—सिद्ध इत्यादि। रात् सस्यैवेति नियमस्य स्वरूपं दर्शयति। रादेव सस्य—इत्येष तु विपरीतनियमोऽत्र नाशङ्कनीयः; उरःप्रभृतिषु पुमानिति कृतसंयोगान्तस्य लोपस्य पुम्स्शब्दस्य पाठात्। न हि विपरीतनियमे तस्य संयोगान्तलोप उपपद्यते। ऊर्गिति। 'ऊर्ज बलप्राणनयोः', 'भ्राजभ्रास' इत्यादिना क्विप्। अत्र नियमाज्जकारस्य लोपो न भवति, तस्मिन्नसति

धि च ॥ २५ ॥

धकारादौ प्रत्यये परतः सकारस्य लोपो भवति। अलविध्वम्, अलविढ्वम्। अपविध्वम्, अपविढ्वम्। यद्यत्र सकारलोपो न स्यात्, सिचः षत्वे जश्त्वे च 'विभाषेटः' इति मूर्द्धन्याभावपक्षेऽपि न धकारः श्रूयेत।

इतः प्रभृति सिचः सकारस्य लोप इष्यते। इह न भवति—

पदमञ्जरी

धि च ॥ 'इतः प्रभृति सिचः सकारस्य लोपः' इति वक्ष्यति, ततश्च सिचा प्रत्यय आक्षिप्यते, तस्य धकारेण विशेषणात्तदादिविधिर्विज्ञायते, इत्याह—*धकारादौ प्रत्यय इति*। *भाष्यकारमते* तु धकारे पर इति द्रष्टव्यम्। *अलविढ्वमिति*। लुङ्, च्लेः सिच्, इट्, सिचो लोपः, 'विभाषेटः' इति पक्षे मूर्धन्यः। *धकारो न श्रूयेतेति*। ष्टुत्वे कृते अलविढ्वमित्येव स्यात्। विभाषाग्रहणं तु तत्र षीध्वमर्थम्, लिङर्थं च स्यात्।

इतः प्रभृतीत्यादि। 'उदः स्थास्तम्भोः पूर्वस्य' इति पूर्वसवर्णविधानमत्र ज्ञापकमाहुः। अन्यथा उत्+स्था इति स्थिते तकारात्परस्य सकारस्य 'झलो झलि' इति लोपे सति उत्थानमित्यादेः सिद्धत्वादनर्थकं तत् स्यात्। सामान्या-

न्यासः

'चोः कुः' इति कुत्वम्—जकारस्य गकारः, 'वावसाने' इति चर्त्वम्—ककारः। न्यमार्डिति। 'मृजू शुद्धौ', अदादित्वाच्छपो लुक्, तिपो हल्ङ्याब्भ्यो दीर्घात्सुतिस्यपृक्तं हल् इत्यादिलोपः, 'मृजेर्वृद्धिः', 'व्रश्च' इत्यादिना षत्वम्, तस्य च जश्त्वम्—डकारः, तस्यापि चर्त्वम्—टकारः॥

धि च॥ अलविध्वम्, अलविढ्वमिति। लुङ्, च्लेः सिच्, तस्य 'धि च' इति लोपः, 'विभाषेटः' इति पक्षे मूर्धन्यः। यद्यत्रेत्यादिना सति सकारलोपे यदिष्टं प्राप्नोति तद् दर्शयति। असति हि सकारलोपे सिचः 'आदेशप्रत्यययोः' इति षत्वे कृते 'झलां जश् झशि' इति जश्त्वे च डकारे 'ष्टुना ष्टुः' इति धकारस्य ष्टुत्वे ढकारेण भवितव्यम्, ततश्च मूर्धन्याभावपक्षेऽपि धकारो न श्रूयते। विभाषाग्रहणं तु सिद्धं लिडर्थं लिङर्थञ्च स्यात्। तस्मादमूर्धन्यपक्षे धकारस्य श्रवणं यथा स्यादिति लोपो विधीयते।

इतः प्रभृति सिचः सकारस्य लोप इष्यत इति। स च 'अचि विभाषा' इत्यतो विभाषाग्रहणानुवृत्तेर्व्यवस्थितविभाषाविज्ञानाच्च लभ्यते। चकाद्धीति। 'चकासृ दीप्तौ', लोट्, सिप् 'सेह्यपिच्च' इति हिरादेशः, 'हुझल्भ्यो हेर्धिः' इति हेर्धिभावः, पूर्ववच्छपो लुक्, पूर्ववज्जश्त्वम्—सकारस्य दकारः। पयो धावतीति। पयः शब्दस्य रुत्वम्, 'हशि च' इत्युत्वम्, 'आद् गुणः'। यदीतः प्रभृति सिचो लोप इष्यते, सग्धिः, बब्धामित्यत्र

चकाद्धि पलितं शिर इति। तथा पयो धावतीत्येवमादावपि न भवति। सग्धिः, बब्धामिति छान्दसो वर्णलोपः।

भाष्यकारस्त्वाह—चकाधीत्येव भवितव्यमिति। तेन पयो धावतीत्येवमादौ यत्नान्तरमास्थेयम्।

पदमञ्जरी

पेक्षं च ज्ञापकम्—अस्मिन् प्रकरणे यो लोपः स सिच इति। *चकाद्धीति*। हे शिरः पलितं सच्चकाद्धि, शोभस्वेत्यर्थः। 'चकासृ दीप्तौ' अदादिः, लोट्, सिपो हिः, हेर्धिः, 'झलां जश् झशि' इति सकारस्य दकारः। *पयो धावतीति*। 'हशि च' इति रोरुत्वम्। यदि सिचो लोप इष्यते, सग्धिः, बब्धाम्—'झलो झलि' इति लोपो न स्यात्? अत आह—*सग्धिर्बब्धामिति*। अदेः क्तिनि 'बहुलं छन्दसि' इति घस्लादेशः, 'घसिभसोर्हलि च' इत्युपधालोपः, 'बहुलं छन्दसि' इति सलोपः, 'झषस्तथोर्धोऽधः' जश्त्वेन घकारस्य गकारः, समाना ग्धिः सग्धिरिति 'पूर्वापरप्रथम' इत्यादिना कर्मधारयः, 'समानस्य छन्दसि' इति सभावः। *बब्धामिति*। 'भस भर्त्सनदीप्त्योः' जुहोत्यादिः, लोट्, तसस्ताम्, श्लौ द्विर्वचनम्, पूर्ववदुपधालोपः, सकारस्य च लोपः, तकारस्य धकारः, पकारस्य जश्त्वम्—बकारः। *पयो धावतीत्येवमादावपीति*। अन्यथा रुत्वस्य सिद्धत्वात् पूर्वं सलोपः स्यात्।

भाष्यकारस्त्वाहेति। पूर्वं तु श्लोकवार्तिककारस्य मतं दर्शितम्। *यत्नान्तरमास्थेयमिति*। एकपदाश्रयत्वादन्तरङ्गं रुत्वम्, पदद्वयाश्रयत्वाद्बहिरङ्गः सलोपः; तत्र सलोपस्यासिद्धत्वात् पूर्वत्रेति निर्दिष्टस्य विषयस्याभावादसिद्धत्वाभावाद्रुत्वमेव तावत्प्रवर्तते, अल्विधित्वाच्च स्थानिवत्त्वाभावादोर्लोपाभाव इति।

न्यासः

'झलो झलि' इति सकारस्य लोपो न प्राप्नोतीति चोद्यमाशङ्क्याह—सग्धिर्बब्धामित्यादि। 'अद भक्षणे', स्त्रियां क्तिन्, 'बहुलं छन्दसि' इति घस्लादेशः, 'घसिभसोर्हलि च' इत्युपधालोपः, सकारस्य 'बहुलं छन्दसि' इति च्छान्दसो लोपः। क्वचिदन्यदेवोच्यते। एषोऽपि बहुलस्यार्थ इष्यते। 'झषस्तथोर्धोऽधः' इति तकारस्य धत्वम्, पूर्ववज्जश्त्वम्—घकारस्य गकारः। समाना ग्धिरिति विशेषणसमासः, 'समानस्य च्छन्दसि' इति सभावः। बब्धामिति—'भस भर्त्सनदीप्त्योः', लोट्, तस्य 'लोटो लङ्वत्' इत्यतिदेशात् तसस्ताम्, जुहोत्यादित्वाच्छपः श्लुः, 'श्लौ' इति द्विर्वचनम्, पूर्ववदुपधासलोपौ, पूर्ववदेव तकारस्य दत्वञ्च, भकारस्य बकारः, 'अभ्यासे चर्च' इति जश्त्वम्। एवमिदं तावत् श्लोकवार्तिककारस्याभिमतं दर्शितम्। इदानीं भाष्यकारस्य मतं दर्शयितुमाह—भाष्यकारस्त्वाहेत्यादि। एतेनाविशेषेणैव सकारमात्रस्य भाष्यकारो लोपमिच्छतीति दर्शयति। तेनेत्यादि। अविशेषेण हि सकारमात्रस्य यो लोपमिच्छति तस्य पयो धावतीत्यत्रापि प्राप्नोति। तस्मादिह मा भूदिति यत्नान्तरमास्थेयम्। यत्नान्तरं

धि सकारे सिचो लोपश्चकाद्धीति प्रयोजनम् ।
आशाध्वं तु कथं जश्त्वं सकारस्य भविष्यति ॥
सर्वमेवं प्रसिद्धं स्याच्छ्रुतिश्चापि न भिद्यते[1] ।
लुङश्चापि न मूर्धन्ये ग्रहणं सेटि दुष्यति ॥

पदमञ्जरी

धि सकार इति । स्थानिनोऽपि विषयत्वविवक्षया सकार इति सप्तमीनिर्देशः । *आशाध्वमिति* । 'आङः शासु इच्छायाम्' अदादिरनुदात्तेत् । *जश्त्वमिति* । 'झलां जश् झशि' इत्यनेन । *सर्वमेवमिति* । यदि सकारस्य जश्त्वेनाशाध्वमिति सिद्धम्, ततः सर्वमेव लक्ष्यजातं जश्त्वेनैव सिद्धं स्यात्, ततश्च सूत्रमेवेदं न कर्त्तव्यमिति । *श्रुतिश्चापि न भिद्यत इति* । व्यञ्जनपरस्यैकस्यानेकस्य वा हलः श्रवणे विशेषो न धार्यत इत्यर्थः । *लुङश्चापीति* । अयं चापरो जश्त्वे सति गुणः, 'इणः षीध्वम्' इत्यत्र लुङो ग्रहणं न कर्त्तव्यं भवति; अन्यो-

न्यासः

तु व्यवस्थितविभाषाश्रयणमेव पूर्ववत् । अयं तु विशेषः—पूर्वत्र व्यवस्थितविभाषया धि चैवं सिचो भविष्यति, नान्यस्य; इह तु यत्र समानपदस्थौ निमित्तनिमित्तिनौ तत्रैवाविशेषेण सकारमात्रस्य लोपो भवति । अत्र तु भिन्नपदस्थौ—पयो धावतीत्यादौ, तत्र न भवत्येवेति । एतावता विशेषेण व्यवस्थितविभाषा यत्नान्तरमित्युच्यते ।

संक्षिप्तमेतमर्थं विस्तरेण सचोद्यपरिहारं वक्तुमाह—धि सकारे सिचो लोप इत्यादि । धीत्येतद् यत्र परभूते सकारलोप इत्यतः प्रभृति विधातव्यः, तदुपलक्षणं वेदितव्यम् । कुत एतत् ? इतः प्रभृति सिचः सकारस्य लोप इष्यत इति प्राग्वचनात् । लोपं प्रति सकारस्याधिकरणत्वेन विवक्षितत्वात् सप्तम्या निर्देशः । किं प्रयोजनम् ? इत्याह—चकाद्धीत्यादि । यदि सिचो लोपः, आशाध्वं तु कथम् ? 'आङः शासु इच्छायाम्', लोट्, ध्वम्, टेरेत्वम्, 'सवाभ्यां वामौ' इत्यमादेशः, पूर्ववच्छपो लुक् । अत्र सकारस्य लोप इष्यते, स न प्राप्नोति; यदि सिच एव सकारस्य लोपो विधीयते ? जश्त्वं सकारस्य भविष्यतीति । 'झलां जश्झशि' इत्यनेन जश्त्वम् सकारस्य दकारो भविष्यतीति सिद्धम्—आशाध्वमित्येतत् ।

इतः सकारलोपशास्त्रं प्रत्याख्यातुमाह—सर्वमेवं प्रसिद्धं स्यादिति । यदि सकारस्य भवति, एवं सति तेनैव जश्त्वेन सर्वं लक्ष्यं प्रसिद्धं स्यात् । ततश्च सकारलोपशास्त्रमेतन्न कर्तव्यमेवेत्यभिप्रायः । तत्रैतत् स्यात्—जश्त्वे सति श्रुतिभेदो भवति, तथा हि 'अनचि च' इति सकारस्य द्विर्वचने कृते सकारयोश्च जश्त्वे दकारद्वयस्य श्रवणं प्रसजतीत्याह—श्रुतिश्चापि न भिद्यत इति । नहि व्यञ्जनपरस्यैकस्यानेकस्य वा हलः श्रुतिं प्रति विशेषोऽस्तीति भावः । लुङश्चापि न मूर्धन्ये ग्रहणमिति । कर्त्तव्यं भवतीति शेषः । अयं-

---

१. 'विद्यते' इति प्रमादपाठः ।

घसिभसोर्न सिध्येत तस्मात्सिज्ग्रहणं न तत् ।
छान्दसो वर्णलोपो वा यथेष्कर्त्तारमध्वरे ॥
निष्कर्त्तारमध्वरस्येत्येवं प्राप्ते ॥

पदमञ्जरी

ढ्वम्, अलोढ्वमित्यादौ षत्वजश्त्वष्टुत्वैरेव रूपस्य सिद्धत्वात् ।

ह्रस्वादङ्गादिति सिचो लोपेऽकृढ्वं कथं भवेत् ।
दोषान्तराभिधानात्तु नैतत्सुष्ठु निरूपितम् ॥

तद्दर्शयति–*सेटि दुष्यतीति* । एतच्च यद्यत्र सकारस्य लोपो न स्यादित्युपक्रमे एवोक्तम् । तस्माद्धि चेति कर्त्तव्यम्, मूर्धन्ये च लुङो ग्रहः । धिसकारे सिचो लोप इति त्वेतदवस्थितम् । तत्र दोषान्तरं दर्शयति–*घसिभसोरिति* । सग्धिर्बब्धामित्येत-योरसिद्धिप्रसङ्गात्, न सिचो लोपः शक्यो विज्ञातुमित्यर्थः । परिहरति–*छान्दसो वर्णलोपो वेति* । वाशब्दः पक्षं व्यावर्त्तयति, सिच एवायं लोपः, घसिभस्योस्तु छान्दसो वर्णलोप इति । क्व यथा ? इत्याह–*यथेति* । इष्कर्त्तारमध्वरस्येत्यस्यै-कदेशानुकरणादिष्कर्त्तारमध्वरशब्दात्सप्तमी । तत्र बह्वृचाः–इष्कर्त्तारमिति पठन्ति, *तैत्तिरीयास्तु* निष्कर्त्तारमिति ॥

न्यासः

चान्यो जश्त्वे सति गुणः । 'इणः षीध्वंलुङ्लिटां धोऽङ्गात्' इत्यत्र मूर्धन्ये कर्तव्ये लुङ उपादानं कर्त्तव्यं न भवतीति; अच्योढ्वम्, अप्लोढ्वमित्यादौ षत्वजश्त्वष्टुत्वैरेव मूर्धन्यस्य सिद्धत्वात् । 'च्युङ् छ्युङ् ज्युङ् प्रुङ प्लुङ गतौ', लुङ्, ध्वम्, सिच्, 'आदेश-प्रत्ययोः' इति षत्वम्, 'झलां जश् झशि' इत्यनेन षकारस्य जश्त्वम्—डकारः, धकारस्य ष्टुत्वम्–ढकारः । एवं षत्वादिकार्यक्रमेण लुङि धकारस्य मूर्धन्यः सिद्ध इति, किं लुङ्ग्रहणेन ? एवं लुङ् प्रत्याख्यायते । सलोपे परे लुङ्ग्रहणं कर्त्तव्यमिति यस्या-भिमतम्, स आह–सेटि दुष्यतीति । यदि मूर्धन्यविधौ लुङ्ग्रहणं न क्रियेत, ततः विभा-षेटः' इत्यत्र मूर्धन्यो न प्राप्नोति, ततश्च पूर्ववत् षत्वादिषु कृतेष्वलविध्वमित्येव नित्यं स्यात्, न तु कदाचिदप्यलविढ्वमिति । तस्मादुत्तरार्थं लुङ्ग्रहणं कर्तव्यम् । 'धि च' इति सकारलोपो वक्तव्यः—अलविढ्वमित्यस्य सिद्धयर्थम् । न ह्येतदसति सकारलोपे सिध्यति, ततश्च यदुक्तम्–'सर्वमेवं प्रसिद्धं स्यात्' इति तदयुक्तम् । 'धि च' इत्येतस्मिंश्च क्रियमाणे चकाद्धीति मा भूदिति सिज्ग्रहणं कर्तव्यम् । एवं श्लोकवार्त्तिककारमतेन सिज्ग्रहणं कर्तव्यमिति स्थितम् ।

इतरस्तस्मिन् क्रियमाणेऽपरं दोषं दर्शयितुमाह—घसिभसोर्न सिध्येत् स्वित्यादि । तुशब्दो हेतौ । यस्मात् सिज्ग्रहणस्य हि घसिभसोः सकारलोपः सग्धिर्बब्धामित्यत्र न सिध्यतीत्येष हेतुरुक्तः, स चायमहेतुः; यस्माद् यद्यपि सिज्ग्रहणे क्रियमाणे घसिभसोः

झलो झलि ॥ २६ ॥

झल उत्तरस्य सकारस्य झलि परतो लोपो भवति । अभित्त, अभित्थाः । अच्छित्त । अच्छित्थाः ।

अवात्ताम्, अवात्त—इत्यत्र वा सिचः सकारलोपस्यासिद्धत्वात् 'सस्यार्धधातुके' इति सकारस्य तकारः ।

झल इति किम् ? अमंस्त । अमंस्थाः । झलीति किम् ? अभित्साताम् । अभित्सत ।

पदमञ्जरी

झलो झलि ॥ भिदिच्छिदी स्वरितेतौ, मन्यतिरनुदात्तेत् ।

न्यासः

'झलो झलि' इत्यनेन लोपो न भविष्यति, तथापि च्छान्दसो वर्णलोपो भविष्यति; तेनापि सग्धिः, बब्धामित्येतदुभयं सिध्यत्येव । क्व यथा च्छान्दसो वर्णलोपः ? इत्याह—यथेत्यादि । यथाध्वरविषये प्रयोगे इष्कर्तारमध्वरस्येत्यत्र च्छान्दसो वर्णलोपो भवति, तथा सग्धिः, बब्धामित्यत्रापि घसिभसोर्भविष्यति । वाशब्दोऽत्रैवोपपत्त्यन्तरं सूचयति । तत्रेदमुपपत्त्यन्तरम्—सग्धिरिति नैतद् घसे रूपम्, किं तर्हि ? 'षघ हिंसायाम्' इत्यस्य । ननु चार्थभेदो भवति, स्वरभेदश्च; पूर्वस्यां व्युत्पत्तौ समानादनमित्येषोऽर्थो भवति, समासस्वरेणान्तोदात्तत्वञ्च; षघिस्तु क्तिनि विहिते हिंसार्थो भवति, नित्स्वरेणाद्युदात्तश्च ? अनेकार्थत्वाद्धातूनां षघिश्च समानादनमित्यस्मिन्नर्थे वर्तिष्यते, स्वरव्यत्ययेन चान्तोदात्तत्वं भविष्यतीत्यदोषः । बब्धामिति च नैतद् भसे रूपम्, किं तर्हि ? 'बध बन्धने'—इत्यस्माल्लोटि तसस्ताम्, 'व्यत्ययो बहुलम्' इति विकरणस्य लुकि 'अनिदिताम्' इत्यनुनासिकलोपे 'झषस्तथोर्धोऽधः' इति धत्वे तकारस्य 'व्यत्ययो बहुलम्' इति धातुधकारस्य बकारे च कृते बब्धामिति भवति । एवञ्च सिज्ग्रहणे क्रियमाणे घसिभसोर्यदि न सिध्यति नाम, तथापि नैव किञ्चिदानिष्टम्; यस्मादनयापि व्युत्पत्त्या तदपाकृतं भवति । तदुक्तम्—'घसिभसोर्न सिध्येत्तु तस्मात् सिज्ग्रहणं न तत्' इति । ततश्च 'धि सकारे सिचो लोपश्चकाद्धीति प्रयोजनम्' इत्येतदवस्थितं श्लोकवार्तिककारस्य मतम् ॥

झलो झलि ॥ अभित्त, अभित्था इति । भिदेर्लुङि स्वरितेत्त्वादात्मनेपदम्, त-थासौ, दकारस्य 'खरि च' इति चर्त्वम्—तकारः । अवात्तामिति । वसेर्लुङि तसस्ताम् । अवात्तेति । वस्य तः, 'वदव्रज' इत्यादिना वृद्धिः । अत्र सकारलोपे कृते 'सः स्यार्धधातुके' इति तकारो न प्राप्नोतीति यस्य भ्रान्तिः स्यात्, तं प्रत्याह—अवात्तामित्यादि ।

अमंस्त, अमंस्था इति । 'मन ज्ञाने', अनुदात्तेत्वादात्मनेपदम् । अभित्साताम् इति । भिदेराताम् । अभित्सतेति । 'आत्मनेपदेष्वनतः' इति झस्यादादेशः ॥

अयमपि सिच एव लोपः, तेनेह न भवति—सोमसुत् स्तोता । दृषत्स्थानमिति ॥

हस्वादङ्गात् ॥ २७ ॥

ह्रस्वान्तादङ्गादुत्तरस्य लोपो भवति झलि परतः । अकृत, अकृथाः । अहृत, अहृथाः ।

ह्रस्वादिति किम् ? अच्योष्ट । अप्लोष्ट । अङ्गादिति किम् ? अलाविष्टाम् । अलाविषुः ।

'झलि' इत्येव—अकृषाताम् । अकृषत ।

अयमपि सिच एव लोपः, तेनेह न भवति—द्विष्टराम्, द्विष्टमामिति । सुजन्ताद् द्विशब्दात्तरप्तमपौ, अद्रव्यप्रकर्षे आतिशयिकः आम् प्रत्ययः ॥

इट ईटि ॥ २८ ॥

इट उत्तरस्य सकारस्य लोपो भवति ईटि परतः । अदेवीत् ।

पदमञ्जरी

अयमपि सिच एव लोप इति । यदि वा 'पदस्य' इति वर्त्तते, तत्र प्रत्यासत्तेः 'झलो झलि' संस्येति निर्दिष्टानां त्रयाणामप्येकसम्बन्धत्वे विधिरयमिति सोमसुत् स्तोतेत्यादौ न भविष्यति । समासेऽपि न भवति—सोमसुत्स्थिविरिति । किं कारणम् ? सकारथकाराभ्यां यत्पदमारब्धं तत्प्रति तकारस्यावयवत्वाभावात् ॥

हस्वादङ्गात् ॥ *अच्योष्टेति* । सलोपस्यासिद्धत्वात्पूर्वं गुणः, ततो विहितनिमित्तत्वाल्लोपाभावः । *अयमपीति* । अत्र 'उदः स्थास्तम्भोः' इति पूर्वोक्तं ज्ञापकमेव शरणम् । *द्विष्टमामिति* । 'ह्रस्वात्तादौ तद्धिते' इति षत्वम् ॥

इट ईटि ॥ अत्र सिच एव सम्भवः ॥

न्यासः

हस्वादङ्गात् ॥ अलाविष्टामिति । तसस्ताम्, सिचि वृद्धिः । अत्र श्रुतिकृते पौर्वापर्ये सति हस्वादिटः परः सकारो भवति, न त्वङ्गात्; इडागमः प्रत्ययभक्तत्वेनानङ्गत्वात् । अलाविषुरिति । 'सिजभ्यस्तविदिभ्यश्च' इति झेर्जुस् । अकृषातामिति । 'उश्च' इति कित्त्वाद् गुणाभावः । द्विष्टरामिति । 'द्वित्रिचतुर्भ्यः सुच्', तदन्तादतिशायने तरप्, 'किमेत्तिङ्' इत्यादिनामुः, 'हस्वात्तादौ तद्धिते' इति सकारस्य मूर्धन्यः ॥

इट ईटि ॥ अदेवीदिति । 'नेटि' इति वृद्धिप्रतिषेधे कृते लघूपधगुणः, 'अस्तिसिचोऽपृक्ते' इतीट् ॥

असेवीत् । अकोषीत् । अमोषीत् ।

इट इति किम् ? अकार्षीत् । अहार्षीत् । ईटीति किम् ? अलाविष्टाम् । अलाविषुः ॥

स्कोः संयोगाद्योरन्ते च ॥ २९ ॥

पदस्यान्ते यः संयोगः, झलि परतो वा संयोगः, तदाद्योः सकारककारयोर्लोपो भवति । लस्जेः—लग्नः, लग्नवान् । साधुलक् । मस्जेः—मग्नः ।

ककारस्य, तक्षेः—तट् । तष्टः, तष्टवान् । काष्ठतट् ।

पदमञ्जरी

स्कोः संयोगाद्योरन्ते च ॥

गुणभूतोऽपि संयोगो झलन्ताभ्यां विशेष्यते ।
संयोगाद्योः पदस्यान्ते स्कोर्यस्मान्नास्ति सम्भवः ॥

इति मत्वाऽऽह—*पदस्यान्त इति । झलि च परत इति ।* पदस्य यः संयोग इत्यपेक्षते । *लग्न इति ।* 'ओलस्जी व्रीडे', निष्ठा, ईदित्त्वादिट्प्रतिषेधः । अत्र तकारे झलि परतः सजयोर्यस्संयोगः तदादिः सकारः, 'ओदितश्च' इति निष्ठानत्वम्, तस्यासिद्धत्वात् कुत्वम् । *साधुलगिति ।* साधु लज्जत इति क्विप् । *मग्न इति ।* 'मस्जिनशोर्झलि' इति नुम् , स च जकारात्पूर्वः, 'मस्जेरन्त्यात्पूर्वं नुममिच्छन्ति' इति वचनात् । तेन 'अनिदिताम्' इति नलोपः, सलोपादि पूर्ववत् । *तष्ट इति ।* 'तक्षू तनूकरणे', ऊदित्त्वाद्विकल्पितेट्, 'यस्य विभाषा' इतीट्प्रतिषेधः ।

न्यासः

स्कोः संयोगाद्योरन्ते च ॥ झलीति वर्त्तते । संयोगाद्योरिति षष्ठीसमासः । अत्र यद्यपि संयोग उत्तरपदार्थे गुणभूतः, तथापि संयोगाद्योः स्कोरन्तग्रहणं विशेषणं न भवतीति गुणभूतोऽपि तेन संयोग एव विशिष्यत इति विज्ञायते, इत्याह—पदस्यान्ते यः संयोग इति । अन्त इति । अवसान इत्यर्थः । झलि परत इति । पदस्येत्यपेक्षते । तदाद्योरिति । तस्यैवम्भूतस्य संयोगस्यादिभूतयोरित्यर्थः । लग्न इति । 'ओलजी ओलस्जी व्रीडे', निष्ठा । अत्र जकारे झलि परतः सकारजकारयोर्यः संयोगः पदास्यावयवस्तदादेः सकारस्य लोपः, 'ओदितश्च' इति नत्वम् , 'श्वीदितो निष्ठायाम्' इतीट्प्रतिषेधः, 'चोः कुः' इति कुत्वं गकारः । साधुलगिति । साधु लज्जत इति क्विप् । अत्र पदस्यावसाने संयोगः । मग्न इति । 'टुमस्जो शुद्धौ', 'एकाचः' इतीट्प्रतिषेधः । 'मस्जिनशोर्झलि' इति नुम्, स च भवन् 'मस्जेरन्त्यात् पूर्वो नुमनुषङ्गसंयोगादिलोपार्थम्' इति वचनाद् अन्त्याज्जकारात् पूर्वो भवति, तस्य च 'अनिदिताम्' इत्यनुनासिकलोपः ।

❀ झलि सङीति वक्तव्यम् ❀ । किमिदं सङीति ? सनः सप्र-भृति महिङो ङकारेण प्रत्याहारः । इह मा भूत्—काष्ठशक्स्थातेति । थकारे झलि ककारस्य संयोगादेर्लोपः प्राप्नोति । तदत्र शकेः क्विबन्तस्य प्रयोग एव नास्तीत्याह—'काष्ठशगेव नास्ति, कुतोऽयं काष्ठशकि तिष्ठेत्' इति ।

पदमञ्जरी

झलि सङीति वक्तव्यमिति । सङीत्ययं प्रकरणशेषः । किं प्रयोजनम् ?

गिरोऽभोधिर्द्विष्टरां च दृषत्स्थः काष्ठशक्स्थिरः ।
क्रुञ्चा धुर्येति मा स्मैषु सत्वादीनि भवन्त्विति ।।

गिर इति—अत्र 'अचि विभाषा' इति लत्वं मा भूत् । अभोधिरिति—'धि च' इति सलोपो न भवति । द्विष्टरामिति—'ह्रस्वादङ्गात्' इति न भवति । दृषत्स्थः—'झलो झलि' इति न भवति । काष्ठशक्स्थिरः—'स्कोः संयोगाद्योः' इति न भवति । क्रुञ्चा—'चोः कुः' इति कुत्वं न भवति । धुरं वहतीति धुर्येति—'हलि च' इति दीर्घत्वं न भवति । तथा च वार्त्तिकम्—'सङि लत्वलोपसंयोगादिलोपकुत्वदीर्घत्वानि' इति । सङीति प्रकृत्य लत्वादीनि वक्तव्यानीत्यर्थः । तदेवं वार्त्तिककारमतेऽपि चकाधीत्येव भवितव्यम्; सङीति वचनात् । *सनः प्रभृतीति* । धातुप्रत्ययानां ग्रहणमित्यर्थः । अत्र संयोगादिलोपं प्रयोजनं प्रत्याचष्टे—*तदिति* । तदिति वाक्योपन्यासे । *शकेरिति* । ककारान्तोपलक्षणमेतत्, तेन 'कक लौल्ये', 'कुक वृक आदाने' इत्यादेरपि क्विबन्तस्य प्रयोगो नास्त्येव । *आहुरिति* । भाष्यकारादयः । तत्र भाष्यं तावत् पठति—*काष्ठशगेवेति* । *वाक्यर्थमित्यत्र* स्थानिवद्भावोऽपि शक्यो वक्तुम्, 'तस्य दोषः संयोगादिलोप' इत्युक्तत्वात् ।।

न्यासः

तष्ट इति । 'तक्षू त्वक्षू तनूकरणे' । ऊदित्वात् स्वरत्यादिसूत्रेण विभाषितेट्, तेन निष्ठायाम् 'यस्य विभाषा' इतीट्प्रतिषेधः । काष्ठशक्स्थातेति । काष्ठं शक्नोतीति क्विप्; काष्ठशकि स्थातेति 'सप्तमी' इति योगविभागात् समासः ।

तदत्रेत्यादिना 'झलि सङीति वक्तव्यम्' इति यदुक्तम्, तत् प्रत्याचष्टे । तदिति वाक्योपन्यासार्थः । शकेः क्विबन्तस्य प्रयोग एव नास्तीति । शकेः 'अन्येभ्योऽपि दृश्यते' इति क्विप् स्यात्, इह च 'दृश्यते' इत्यस्य ग्रहण एवायमर्थः—यत्र लौकिके प्रयोगे क्विबन्तस्य प्रयोगो दृश्यते तत्र यथा स्यादिति, न च लोके काष्ठशगित्येवंविधः शकेः क्विबन्तस्य प्रयोगो दृश्यते । ततः शकेः क्विबन्तस्य प्रयोग एव नास्ति, अतो हेतोः 'झलि सङीति वक्तव्यम्' इत्येतत् प्रत्याख्यातुमाह भाष्यकारः—काष्ठशगेव नास्ति कुतोऽयं काष्ठशकि तिष्ठेदिति । आधारपरतन्त्र उद्घनादावस्य वृत्तिः, अतो यत्र काष्ठशगाधार

वास्यर्थम्, काक्यर्थम्—इत्यत्रापि बहिरङ्गलक्षणस्य यणादेश-स्यासिद्धत्वात् संयोगादिलोपो न भवति।

स्कोरिति किम्? नर्नर्ति। वर्वर्ति। संयोगाद्योरिति किम्? पयःशक्॥

चोः कुः॥ ३०॥

चवर्गस्य कवर्गादेशो भवति झलि च परतः, पदान्ते च। पक्ता, पक्तुम्, पक्तव्यम्, ओदनपक्। वक्ता, वक्तुम्, वक्तव्यम्, वाक्।

कुञ्चेत्यत्र सङ्गीति वचनाद् ञकारस्य चकारे झलि कुत्वं न भवति, 'युजिक्रुञ्चां च' इति निपातनाद्वा।

नकारोपधो वा धातुरयं रेफरहितश्च 'कुञ्च कौटिल्याल्पी-

पदमञ्जरी

चोः कुः॥ नकारोपधो वेति। पूर्वमौत्पत्तिकं ञकारोपधत्वमाश्रित्योक्तम्, इदानीं तु नकारस्यानुस्वारपरसवर्णाभ्यामागतो ञकार इत्युच्यते। *नकारलोपे हीति।* तथा सन्निपातपरिभाषायाः प्रयोजनेषु पठितम्—उदुपधत्वस्य निकुचित इति। कुचितशब्दे कित्त्वसन्निपातकृतमुदुपधत्त्वम् 'उदुपधाद्भावादिकर्मणोर-

न्यासः

एव नास्ति तत्र तदाधेयः स्थाता सुतरामेव नास्ति, तस्मान्न झलि सङ्गीति वक्तव्यम्; व्यावर्त्याभावात्। इह कस्मान्न भवति—वाक्स्थातेति? संयोगादिलोपे कुत्वस्या-सिद्धत्वात्।

अथेह कस्मान्न भवति—वास्यर्थम्, काक्यर्थम्? इत्याह—वास्यर्थं काक्यर्थमित्यादि।

अथ स्कोरिति किमर्थम्? नर्नर्तीत्यत्र मा भूत्। नृतेर्यङ्लुगन्तस्य 'रुग्रिकौ च लुकि' इत्यभ्यासस्य रुकि कृते रूपमेतत्। संयोगाद्योरिति किम्? पयःशगिति। क्विब-न्तमेतत्। सोपपदस्य हि शकेः क्विबन्तस्य प्रयोग एव नास्ति। केवलस्य तु स्यादेव। अन्ते चेति किम्? तक्षिता, तक्षकः॥

चोः कुः॥ झलि च पदान्ते चेति। परत इति प्रत्येकमभिसम्बध्यते। ननु च पूर्व-सूत्रे चकारेण झलनुकृष्ट इति तस्येहानुवृत्तिरयुक्ता? नैतदस्ति; न हि तत्र चकारेण झल-नुकृष्टः, किं तर्हि? स्वरितत्वादेवानुवर्त्तमानस्यान्तग्रहणं न बाधकमित्येतावच्चकारेण व्याख्यातम्। वागिति। वचेः 'क्विब्वचि' इत्यादिना क्विब्, दीर्घश्च।

कुञ्चेति। इह केचित् 'क्रुञ्च कौटिल्याल्पीभावयोः' इति सरेफं ञकारोपधं धातुं पठन्ति, 'कुञ्च कौटिल्याल्पीभावयोः' इत्यरेफं नकारोपधं परे। तत्र पूर्वपाठं गृहीत्वा यश्चोदयेद्—अथ क्रुञ्चेत्यत्र कस्मान् न भवतीति? तं प्रत्याह—कुञ्चेत्यादि। अनेन 'झलि सङ्गीति न

भावयोः' इति पठ्यते। नकारलोपे हि निकुचित इति दृश्यते 'युजिक्रुञ्चां च' इति तस्यैव रेफोऽधिकः, नकारस्य लोपाभावश्चेति निपात्यते। तत्रानुस्वारस्य, परसवर्णस्य चासिद्धत्वात् ञकार एव नास्तीति कुत्वं न भविष्यति ॥

हो ढः ॥ ३१ ॥

हकारस्य ढकारादेशो भवति झलि परतः, पदान्ते च। सोढा,

पदमञ्जरी

न्यतरस्याम्' कित्त्वस्य निमित्तं न भवतीत्यर्थः। नन्वस्तु नोपधः, तथाप्यनुस्वार-परसवर्णयोः कृतयोः नकारस्य कुत्वप्रसङ्गः? अत आह—*तत्रेति*। चुत्वस्य त्वत्र प्रसङ्गो नास्ति; अनुस्वारं प्रति तस्यासिद्धत्वात् ॥

हो ढः ॥ *सोढेति*। 'तीषसह' इतीड्विकल्पः। *तुराषाडिति*। 'छन्दसि सहः' इति ण्विः, 'अन्येषामपि दृश्यते' इति पूर्वपदस्य दीर्घत्वम्; 'सहेः साडः सः' इति षत्वम्। *प्रष्ठवाडिति*। 'वहश्च' इति ण्विः ॥

न्यासः

वक्तव्यम्' इति यत् पूर्वं प्रत्याख्यातं तस्येहार्थतां दर्शयति। 'युजिक्रुञ्चां च' इति निपातनाद् वेति। क्रुञ्चेत्यत्र ञकारस्य चकारे कुत्वं न भवतीति सम्बन्धः। ञकारिपदस्य सरेफस्य पाठमभ्युपेत्य प्राप्तौ तस्यामेवं परिहारद्वयमुक्तम्। इदानीं कुत्वस्य प्राप्तिरेव नास्ति; यस्मान्नायं ञकारोपधः पठ्यते, किं तर्हि? नकारोपध इति दर्शयितुमाह—नकारोपधो वेत्यादि। किं पुनः कारणं नकारोपधः पठ्यते? इत्याह—नकारलोपे हीत्यादि। निकुचित इत्येष प्रयोगोऽस्त्येव। धातोर्निष्ठान्तस्य 'अनिदितां हल उपधायाः क्ङिति' इत्यनुवर्त्तमाने 'अनि-दिताम्' इति नलोपादिह नकारलोपस्य दर्शनान्नकारोपधोऽयं पठ्यते; अन्यथा ह्येष प्रयोगो नोपपद्यते। न हि ञकारलोपस्य किञ्चिल्लक्षणमस्ति। यदि तर्हि कुञ्चेति रेफरहितो नकारोपधः पठ्यते, एवं सति क्रुङ् क्रुञ्चौ, क्रुञ्चः—इति न सिध्यति; ऋत्विगित्यादिना सूत्रेण हि क्विनि कृते 'अनिदिताम्' इति नलोपे कुक, कुचौ, कुचः—इत्येवं प्राप्नोती-त्यत आह—युजिक्रुञ्चामित्यादि। स्यादेतत्—यद्यपि नकारलोपाभावो निपात्यते, तथापि नकारस्यानुस्वारे तस्य यथि परसवर्णे ञकारे स्यादेव कुत्वम्? इत्यत आह—तत्रेत्यादि। गतार्थम् ॥

हो ढः ॥ सोढेति। 'हो ढः' इति ढत्वे कृते 'झषस्तथोर्धोऽधः' इति तृच्-तकारस्य धत्वम्, ष्टुत्वम्, 'ढो ढे लोपः', 'सहिवहोरोदवर्णस्य' इत्योत्वम्। जलाषाडिति। जलं सहत इति 'भजो ण्विः', 'छन्दसि सहः' इति ण्विः, उपधावृद्धिः, उपपदसमासः, 'अन्ये-

सोढुम्, सोढव्यम् । जलाषाट्[1] । वोढा, वोढुम्, वोढव्यम् । प्रष्ठवाट् । दित्यवाट् ॥

दादेर्धातोर्घः ॥ ३२ ॥

दकारादेर्धातोर्हकारस्य घकारादेशो भवति झलि परतः, पदान्ते च । दग्धा, दग्धुम्, दग्धव्यम् । काष्ठधक् । दोग्धा, दोग्धुम्, दोग्धव्यम् । काष्ठधक् ।

दादेरिति किम् ? लेढा, लेढुम्, लेढव्यम् । गुडलिट् ।

'धातोः' इति दादिसमानाधिकरणमेतन्न, किं तर्हि ? तद्विशेषणमवयवषष्ठ्यन्तम्—धातोरवयवो यो दादिः शब्दस्तदवयवस्य

पदमञ्जरी

दादेर्धातोर्घः ॥ *किं तर्हि तद्विशेषणमिति* । यद्यपि समानाधिकरणं न भवतीत्यस्यैतत्प्रतिपक्षभूतं न भवति, समानाधिकरणस्यापि विशेषणत्वोपपत्तेः, तथापि सामानाधिकरण्यपक्षे 'धातोः' इत्येतद्विशेष्यम्; अत्र तु पक्षे विशेषणमित्यस्यैव प्रतिपक्षता । *अवयवषष्ठ्यन्तमिति* । अवयवसम्बन्धे या षष्ठी तदन्तमित्यर्थः । अत्र स्पष्टमेव प्रतिपक्षत्वम्—धातोरवयवो यो दादिः शब्द इति । एवं चोपक्रमेऽपि

न्यासः

षामपि दृश्यते' इति पूर्वपदस्य दीर्घः, ढकारस्य जश्त्वम्—डकारः, तस्य चर्त्वम्—टकारः, 'सहेः साडः सः' इति मूर्धन्यः । प्रष्ठवाडिति । 'वहश्च' इति ण्विः ।

'चुहोः कुढौ'—इत्येकयोग एव कर्त्तव्ये पृथग्योगकरणं समसंख्यात्वप्रतिषेधार्थम् । एकयोगे तु समसंख्यत्वाज्झलादौ कुत्वं पदान्ते ढत्वं स्यात् ॥

दादेर्धातोर्घः ॥ दग्धा, दग्धुमिति । पूर्ववद्धत्वम्, घकारस्य झशि जश्त्वम्—गकारः । काष्ठधगिति । क्विबन्तमेतत् । 'एकाचो बशो भष्' इत्यादिना दकारस्य भष्—धकारः, घकारस्य जश्त्वम्—गकारः, तस्य चर्त्वम्—ककारः । 'दादेः' इत्युच्यते, तेनाधोगित्यत्र घत्वं न सिध्यति, अदकारादित्वेऽस्याविहितत्वादित्यत आह—धातोरित्यादि । तद्विशेषणमिति । दादेर्विशेषणमित्यर्थः । किंविशिष्टम् ? अवयवषष्ठ्यन्तमिति । अवयवसम्बन्धिनी या षष्ठी तदन्तमित्यर्थः । किं कृतं भवतीति ? एवं सति किमिष्टं साधितं भवतीत्यर्थः । अधोगित्यत्रापि घकारः सिद्धो भवतीति । अत्रापि धातोरवयवो यो दादिशब्दस्तदवयवत्वाद् हकारस्य । दुहेर्लङ्, तिप्, अदादित्वाच्छपो लुक्, हल्ङ्यादिलोपः, पूर्ववद् भष्भावः, अट् ।

---

१. 'तुराषाट्' इति पदमञ्जरीसम्मतं पाठान्तरमत्र ।

हकारस्येति । किं[1] कृतं भवति ? अधोगित्यत्रापि घकारः सिद्धो भवति ।

कथं दोग्धा, दोग्धुमिति ? व्यपदेशिवद्भावात् ।

अथ वा—धातूपदेशे यो दादिरित्येवं विज्ञायते । तथा च—दामलिहमिच्छति दामलिह्यति, दामलिह्यतेः क्विप्प्रत्ययः, दामलिडित्यत्रापि न भवति ॥

पदमञ्जरी

दकारादेः, धातोः—इति व्यधिकरणे षष्ठ्यौ । *किं कृतं भवतीति* । किमिष्टं सिद्धं भवतीत्यर्थः । *अधोगित्यत्रापीति* । सामानाधिकरण्ये त्वडागमेन दादित्वस्य विहितत्वान्न स्यात् । *कथमिति* । धातुरेवायं न धातोरवयव इति प्रश्नः । *अथ वेति* । अस्मिन्पक्षे उपक्रमेऽपि 'दादेर्धातोः' इति यथाश्रुतमेव । *धातूपदेश इति* । एतच्च धातुग्रहणाल्लभ्यते ।

न ह्यधातोर्दकारादेर्हकारान्तस्य सम्भवः ।
देवानडुद्भ्यामित्यादौ यस्माड्ढत्वं प्रवर्त्तते ॥
तदेतदसमीचीनमवधानच्युतं वचः ।
यस्माद्दामलिडित्यादेरधातोरपि सम्भवः ॥

तस्माद्धातुग्रहणमावर्तनीयम् । तत्रैकमतिरिच्यमानमुपदेशकालं लक्षयति । *तथा चेति* । पूर्वत्र तु पक्षे व्यपदेशिवद्भावेन दामलिडित्यत्रापि प्रसङ्गः ॥

न्यासः

कथमित्यादि । धातोरवयवो यो दादिशब्दस्तदवयवस्य हकारस्य घत्वं भवति । एवं सति दग्धा, दग्धुमित्यत्र घत्वं न कथञ्चिदित्यर्थः । तथा ह्यत्र धातोरवयवो यो दादिशब्दो न तस्यावयवो हकारः । यस्य तु समुदायस्य हकारोऽवयवः स धातुरेव, न हकारावयवः । अत्रोत्तरमाह—व्यपदेशिवद्भावादिति । एषोऽपि व्यपदेशिवद्भावेन धातोर्दादिरवयवो भवति । अभेदेऽपि व्यपदेशिवद्व्यवहारो लोके दृश्यते । तथा हि—शिलापुत्रकस्य शरीरम्, राहोः शिर इति च ।

अथ वेत्यादि । धातूपदेशो धातुपाठः । तत्र यो दादिरित्येवं विज्ञायते । कथं पुनर्धातुपाठे दकारादित्वं विशेषणं लभ्यते, धातुग्रहणसामर्थ्यात् । तस्य हीदं प्रयोजनं स्याद्—अधातोर्मा भूदिति । एतच्चाप्रयोजनम्, न ह्यधातोर्धकारादेर्झलि वा पदान्ते च हकारोऽवयवः सम्भवति, यन्निवृत्त्यर्थं धातुग्रहणम् । तदतिरिच्यमानं धातूपदेश एव दकारादित्वं विशेषणं भवतीत्यमुमर्थं गमयति । एवं विज्ञायमाने यद्यपि 'धातोः' इत्यस्य 'दादेः' इत्यनेन सामानाधिकरण्यम्, तथाप्यधोगित्यत्र घत्वं प्रवर्त्तत एव; धातुपाठे दुहे-

१. 'किमेवम्' इति पाठान्तरम् ।

वा द्रुहमुहष्णुहष्णिहाम् ॥ ३३ ॥

द्रुह, मुह, ष्णुह, ष्णिह—इत्येतेषां धातूनां हकारस्य वा घकारादेशो भवति झलि परतः, पदान्ते च । द्रुह्—द्रोग्धा, द्रोढा । मित्रध्रुक्, मित्रध्रुट् । मुह्—उन्मोग्धा, उन्मोढा । उन्मुक्, उन्मुट् । स्नुह—उत्स्नोग्धा, उत्स्नोढा । उत्स्नुक्, उत्स्नुट् । स्निह—स्नेग्धा, स्नेढा । स्निक्, स्निट् ।

द्रुहेर्दादित्वाद् घत्वं नित्यं प्राप्तम्, इतरेषामप्राप्तमेव घत्वं विकल्प्यते ॥

नहो धः ॥ ३४ ॥

नहो हकारस्य धकारादेशो भवति झलि परे पदान्ते च । नद्धम्, नद्धुम्, नद्धव्यम् । उपानत् । परीणत् ॥

पदमञ्जरी

वा द्रुहमुहष्णुहष्णिहाम् ॥ द्रुहादय एते दिवादिष्वनेनैव क्रमेण प्रपठ्यन्ते, रधादित्वाद्विकल्पितेटः । तत्र 'वा द्रुहादीनाम्' इति वक्तव्ये प्रतिपदपाठो यङ्लुक्यपि यथा स्यात्—दोध्रुक्, दोध्रुट्; अन्यथा 'निर्दिष्टं यद्गुणेन च' इति न स्यात् ॥

नहो धः ॥ *परीणदिति* । सम्पदादित्वात्क्विप्, 'नहिवृति' इति दीर्घत्वम्, 'उपसर्गादसमासेऽपि' इति णत्वम् । प्रक्रियालाघवार्थं दकार एव विधातव्ये धकारविधानम् 'झषस्तथोर्धोऽधः' इति धत्वं यथा स्यात्, नद्धमित्यत्र रदाभ्यां निष्ठानत्वं च मा भूदिति ।

न्यासः

दकारादित्वात् । तथा चेत्यादि । एवञ्च विज्ञायमाने यद्यपि दामलिह्यतेर्दकारादित्वम्, तथापि दामलिडित्यत्र न भवति घत्वम्; धातूपदेशे तस्यादकारादित्वात् । धातुत्वं तस्य 'सनाद्यन्ता धातवः' इति । न केवलमधोगित्यत्र घत्वं भवति, अपि तु दामलिहेरपि भवतीत्यपिशब्दो द्योतयति । दाम लेढीति दामलिडिति क्विप्, तदन्ताद् दामलिहमिच्छतीति 'सुप आत्मनः क्यच्' इति क्यच्, क्यजन्तात् क्विप्, 'अतो लोपः' इत्यकारलोपः, 'क्यस्य विभाषा' इति यकारस्य च, 'हो ढः' इति ढत्वम्, ढकारस्य जश्त्वम् ॥

वा द्रुहमुहष्णुहष्णिहाम् ॥ द्रुहेरिति । 'द्रुह जिघांसायाम्' इत्यस्य । इतरेषामिति । 'मुह वैचित्त्ये', 'ष्णुह उद् गिरणे', 'ष्णिह प्रीतौ'—इत्येतेषामप्राप्तेः । पुनरेषां घत्वं स्याद्; अदकारादित्वात् ।

नहो धः ॥ उपानदिति । 'णह बन्धने', क्विप्, 'नहिवृति' इत्यादिना दीर्घः ।

आहस्थः ॥ ३५ ॥

आहो हकारस्य थकारादेशो भवति झलि परतः । इदमात्थ । किमात्थ ।

आदेशान्तरकरणम्—'झषस्तथोर्धोऽधः' इत्यस्य निवृत्त्यर्थम् ।

'झलि' इत्येव—आह, आहतु, आहुः ।

❀ हृग्रहोर्भश्छन्दसि हस्येति वक्तव्यम् ❀ । गर्दभेन सम्भरति । ग्रभीता । जभ्रिरे । उद्ग्राभं च निग्राभं च ब्रह्म देवा अवीवृधन् ॥

पदमञ्जरी

आहस्थः ॥ अथ प्रकृतो धकार एव कस्मान्न विधीयते, तस्यापि हि चर्त्वेन आत्थेति सिद्धम्, थकारस्यापि चर्त्वेन भवितव्यम्, एवं च कृत्वा 'आहनहोर्धः' इत्येक एव योगः कर्त्तव्यः ? अत आह—*आदेशान्तरकरणमिति* । एवमपि तकार एव कर्त्तव्यः ।

हृग्रहोरिति । *हकारस्येति* वचनं हृरत्यर्थम् । *निग्राभमिति* । 'उदि ग्रहः' इत्यत्र 'छन्दसि निपूर्वादपीष्यते स्रुगुद्यमननिपातनयोः' इति वचनाद्वा घञ् ॥

न्यासः

एवं परीणद्धिति । अत्र णत्वं तु 'उपसर्गादसमासेऽपि' इत्यादिना । प्रक्रियालाघवार्थं दकारे विधातव्ये धकारविधानम्—नद्धेत्यत्र 'झषस्तथोर्धोऽधः' इति धत्वं यथा स्यादित्येवमर्थम् । दकारे हि तन्न स्यात्, दकारस्याझष्त्वात् । 'रदाभ्यां निष्ठातो नः' इत्येवमर्थं च, नकारो यथा न स्यादिति ॥

आहस्थः ॥ आत्थेति । 'ब्रुवः पञ्चानामादित आहो ब्रुवः' इति लडादेशस्य सिपस्थल् ब्रुवश्चाहादेशः, तस्यानेन थकारः, तस्य 'खरि च' इति चर्त्वम्—तकारः । किमर्थमादेशान्तरं क्रियते, न प्रकृतेर्विकार एव विधीयेत ? इत्यत आह—आदेशान्तरकरणमित्यादि । यदि धकार आदिश्येत, ततः 'झषस्तथोर्धोऽधः' इति धत्वं स्यात्, अतस्तन्निवृत्त्यर्थमादेशान्तरं क्रियते ।

हृग्रहोरित्यादि । हरतेः, ग्रहेश्च यो हकारस्तस्य च्छन्दसि विषये भकारो वक्तव्यः । हकारस्येति वचनं हरत्यर्थम् । ग्रहेस्तु 'अलोऽन्त्यस्य' इत्येव भविष्यति हकारस्य । ग्रभीतेति । तृन्, इट्, 'ग्रहोऽलिटि दीर्घः' । जभ्रिर इति । हृञो लिट्, 'लिटस्तझयोरेशिरेच्' इति झस्येरेच्, यणादेशः, द्विर्वचनम्, अभ्यासकार्यम् । उद्ग्राभम्, निग्राभमिति । ग्रहेः 'हलश्च' इति घञ् । एतत्तु सर्वम् 'व्यत्ययो बहुलम्' इति वर्णव्यत्ययेनैव सिद्धम् । वक्तव्यशब्दस्य व्याख्येयमित्येषोऽर्थो वेदितव्यः ॥

व्रश्चभ्रस्जसृजमृजयजराजभ्राजच्छशां षः ॥ ३६ ॥

व्रश्च, भ्रस्ज, सृज, मृज, यज, राज, भ्राज—इत्येतेषाम्, छकारान्तानाम्, शकारान्तानां च षकार आदेशो भवति झलि परतः, पदान्ते च। व्रश्च—व्रष्टा, व्रष्टुम्, व्रष्टव्यम्। मूलवृट्। भ्रस्ज—भ्रष्टा, भ्रष्टुम्, भ्रष्टव्यम्। धानाभृट्। सृज्—स्रष्टा, स्रष्टुम्, स्रष्टव्यम्। रज्जुसृट्। मृज—मार्ष्टा, मार्ष्टुम्, मार्ष्टव्यम्। कंसपरिमृट्। यज—यष्टा, यष्टुम्। यष्टव्यम्, उपयट्। राज्—सम्राट्। स्वराट्। विराट्।

राजभ्राजोः पदान्तार्थं ग्रहणम्, झलादिराभ्यामिटा पर्यवपद्यते। केचित्तु—राष्टिः, भ्राष्टिरिति क्विन्नन्तमिच्छन्ति।

पदमञ्जरी

व्रश्चभ्रस्जसृजमृजयजराजभ्राजच्छशां षः॥ अत्र शकारान्तस्य जश्त्वे प्राप्ते, इतरेषां तु कुत्वे तदपवादः षत्वं विधीयते। *मूलवृट्, धानाभृडिति*। ग्रहिज्यादिना सम्प्रसारणम्, 'स्कोः संयोगाद्योः' इति सलोपः, षकारस्य जश्त्वम्—डकारः, 'वावसाने' इति पक्षे टकारः।

झलादिराभ्यामित्यादि। *पर्यवपद्यते*=व्यवधीयते। *राष्टिः, भ्राष्टिरिति*। 'गुरोश्च हलः' इत्यकारे प्राप्ते 'क्तिन्नाबादिभ्यः' इति क्तिन्प्रत्ययः, 'तितुत्रतथ' इत्यादिनेट्प्रतिषेधः।

न्यासः

व्रश्चभ्रस्जसृजमृजयजराजभ्राजच्छशां षः ॥ 'ओव्रश्चू छेदने', 'भ्रस्जो पाके', 'सृज विसर्गे', 'मृजू शुद्धौ', 'यज देवपूजासङ्गतिकरणदानेषु', 'राजृ दीप्तौ,' 'टुभ्राजृ टुभ्राशृ टुभ्लाशृ दीप्तौ'। छ इतिच्छकारान्तानां ग्रहणम्, श इति शकारान्तानाम्। अत्र च शकारस्य जश्त्वे प्राप्ते, इतरेषां तु कत्वे तदपवादः षकारो विधीयते। वष्टेति। 'स्कोः संयोगाद्योः' इति सकारलोपः, ऊदित्वात् पक्ष इडभावः। मूलवृड्, धानाभृडिति। 'ग्रहिज्या' इति सूत्रेण सम्प्रसारणम्। स्रष्टेति। 'सृजिदृशोर्झल्यमकिति' इत्यमागमः। मार्ष्टेति। 'मृजेर्वृद्धिः'। उपयडिति। यजेः 'विजुपे छन्दसि' इति विच्। सम्राडिति, 'मो राजि समः क्वौ' इति समो मकारस्य मकारादेशः।

किं पुनः कारणं राजभ्राजोर्झल्युदाहरणं न प्रदर्शितम्? इत्याह—राजभ्राजोरित्यादि। झल्त्वं कस्मान्न भवतीत्याह—झलादिराभ्यामित्यादि। आभ्यां परो यो झलादिः स इटा पर्यवपद्यत इतीड् विधीयते; सेट्त्वादनयोः। इतरेष्वाद्यचतुर्थौ विभाषितेटौ, स्वरती-

छकारान्तानाम्, प्रच्छ–प्रष्टा, प्रष्टुम्, प्रष्टव्यम्। शब्दप्राट्।

'च्छ्वोः शूडनुनासिके च' इत्यत्र 'क्ङिति' इत्यनुवर्त्तते—इति छग्रहणमिह क्रियते।

शकारान्तानाम्, लिश्–लेष्टा, लेष्टुम्, लेष्टव्यम्। लिट्। विश्–वेष्टा, वेष्टुम्, वेष्टव्यम्। विट्॥

एकाचो बशो भष् झषन्तस्य स्ध्वोः॥ ३७॥

धातोरवयवो य एकाच् झषन्तः तदवयवस्य बशः स्थाने भष्

पदमञ्जरी

शब्दप्राडिति। 'क्विब्वचि' इत्यादिना क्विप्, दीर्घत्वम्, सम्प्रसारणाभावश्च। छग्रहणमनर्थकम्; 'च्छ्वोः शूड्' इत्यादिना छस्य शत्वे कृते शान्तानामित्येव षत्वं सिद्धम्? अत आह—*च्छ्वोः शूडित्यादि*॥

एकाचो बशो भष् झषन्तस्य स्ध्वोः॥ 'धातोः' इति यदिहानुवर्त्तते तद्व्यधिकरणमवयवषष्ठ्यन्तम् 'एकाचः' इत्यस्य विशेषणम्। 'झषन्तस्य' इत्येतदपि तस्यैव समानाधिकरणं विशेषणम्। एवंविशिष्टं तु 'एकाचः' इत्येतदवयवषष्ठ्यन्तविशेषणम्। तदाह–*धातोरवयव इत्यादि*। *झलि सकार इति*। एतेनानुवर्त्तमानस्य झलो

न्यासः

त्यादिसूत्रेण। शेषास्त्वनिटः; 'एकाचः' इतीट्प्रतिषेधात्। तस्मात् तेषामुभयार्थमेव ग्रहणम्। राड्ढिः, भ्राष्टिरिति। 'क्तिन्नाबादिभ्यश्च' इति क्तिन्प्रत्ययः, 'तितुत्र' इत्यादिनेट्प्रतिषेधः। शब्दप्राडिति। शब्दं पृच्छतीति 'क्विब्वचि' इत्यादिना क्विप्, दीर्घश्च।

अथ किमर्थं छग्रहणम्, यावता 'च्छ्वोः शूडनुनासिके च' इति च्छकारस्य शकारे कृते शकारान्तत्वादेव पृष्ट इत्यादौ षत्वं भविष्यति? इत्यत आह–च्छ्वोः शूडित्यादि। अत्रेत्यादि। इतिकरणो हेतौ। तत्र हि 'अनुनासिकस्य क्विझलोः क्ङिति' इत्यनुवर्त्तते, तेन च्छग्रहणं क्रियते; अन्यथा पृष्टः, पृष्टवानित्याद्येव सिध्येत्; न तु प्रष्टा, प्रष्टुमित्यादि; तृजादावक्ङिति शत्वाभावात्। एतच्च सूत्रकारमतेनोक्तम्। केचिदाचार्याः छग्रहणमिह सूत्रे प्रत्याचक्षत एव। तथा हि–'च्छ्वोः शूडनुनासिके च' इत्यत्रोक्तम्—"केचिदिह क्ङितीत्येतन्नानुवर्त्तयन्ति। कथं द्युभ्याम्, द्युभिरित्यूठि कृते? 'दिव उत्' इति तपकरणान्मात्राकालो भविष्यतीति। 'छशां षः' इत्यत्र च्छग्रहणं न कर्तव्यम्, अनेनैव हि सर्वत्र शकारो विधीयते" इति।

लेष्टेति। 'लिश अल्पीभावे'। वेष्टेति। 'विश प्रवेशने'॥

एकाचो बशो भष् झषन्तस्य स्ध्वोः॥ 'धातोः' इति यदीहानुवर्तते तदवयवषष्ठ्यन्तमेकाचो विशेषणम्। 'झषन्तस्य' इत्येतदपि समानाधिकरणं तस्यैव विशेषणम्। 'एकाचः' इत्येतदवयवषष्ठ्यन्तं बशः। तदवयवस्येति। तस्यावयवस्तदवयवः। योऽसौ

आदेशो भवति झलि सकारे ध्वशब्दे च परतः पदान्ते च ।

अत्र चत्वारो बशः स्थानिनः, भषादेशाश्चत्वार एव; तत्र संख्यातानुदेशे प्राप्ते डकारस्य स्थानिनोऽभावाद् ढकारादेशो न भवति ? आन्तर्यतो व्यवस्था विज्ञास्यते ॥

बुध्—भोत्स्यन्ते । अभुध्वम् । अर्थभुत् । गुह—निघोक्ष्यते । न्यघूढ्वम् । पर्णघुट् । दुह—धोक्ष्यते । अधुग्ध्वम् । गोधुक्[1] ।

पदमञ्जरी

विशेषणं सकार इति दर्शयति । किमथ पुनरिह झलीत्यनुवर्त्तते ? 'अन्त' इत्यस्यानुवृत्तिर्यथा स्याद्, अन्यथा झलीत्यस्य निवृत्तौ तत्सम्बद्धमन्त इत्यपि निवर्त्तेत । ननु

चत्वारो भष आदेशाः स्थानिनस्तु बशस्त्रयः ।
डकारस्य तु न क्वापि सम्भवोऽस्ति कथञ्चन ॥

ततश्च वैषम्यात्संख्यातानुदेशो न प्राप्नोति ? तत्राह—*चत्वारो बशः स्थानिन* इत्यादि ।

शास्त्रप्रतीतिवेलायां संख्यासाम्यस्य सम्भवात् ।
प्रवर्त्तते यथासंख्यमनुष्ठाने त्वसम्भवः ॥

इत्यर्थः । क्वचित्तु नायं ग्रन्थः पठ्यते । *भोत्स्यन्त इति* । बुधिरनुदात्तेत्, लृटि स्यः, तत्र व्यपदेशिवद्भावेन धातुं प्रत्येकाचोऽवयवत्वम् । *अभुध्वमिति* ।

न्यासः

धातोरवयव एकाज् झषन्तस्तस्य, तदित्यनेनाभिसम्बध्यते । झलि परत इत्यनेन झलीत्यनुवर्तते, तस्य सकारो विशेषणमिति दर्शयति । किमर्थं पुनर्झलीत्यनुवर्तते ? पदान्तस्येत्यनुवृत्तिर्यथा स्यात्; अन्यथा झलीत्यस्मिन् निवर्तमाने तत्सम्बद्धं पदान्तग्रहणमपि निवर्तेत, ततश्च पदान्ते न सिध्येत् । ननु च स्वरितत्वात् पदान्तस्येत्यस्यानुवृत्तिर्भविष्यति ? तदनेनापि प्रकारेणाख्यायते मन्दधियां सुखप्रतिपत्तये । ध्वशब्दे चेति । अत्र झलीत्येतन्नापेक्षते; असम्भवात् । न हि कश्चित् झल् ध्वशब्दोऽस्ति; तस्य प्रत्याहारेष्वसन्निवेशात् । भोत्स्यत इति । 'बुध अवगमने', लृट्, स्यः, 'खरि च' इति चर्त्वम्—तकारः, अनुदात्तेत्त्वादात्मनेपदम् । अत्र बुधेर्धातोर्व्यपदेशिवद्भावेन स्वरूपमेवैकाजवयवो झषन्तः; तदवयवो बकारो बश्, अस्यान्तरतम्यादोष्ठ्यस्य स्थान ओष्ठ्य एव भकारो भविष्यति । एवमन्यत्रापि विज्ञेयम् । अभुध्वमिति । लुङ्, 'धि च' इति सकारलोपः, 'लिङ्सिचावात्मनेपदेषु' इति कित्त्वाद् गुणभावः । अर्थभुदिति । क्विप् । निघोक्ष्यत इति । 'गुहू संवरणे', हो ढः' इति ढत्वम्, 'षढोः कः सि' इति कत्वम्, 'आदेशप्रत्यययोः' इति षत्वम् । न्यघूढ्वमिति । 'ढ्रलोपे पूर्वस्य दीर्घोऽणः' । धोक्ष्यत इति

१. क्वचिद् 'घुक्' इत्येव पठ्यते ।

अजर्घाः—गृधेर्यङ्लुगन्तस्य लङि सिपि लघूपधगुणे कृते सिपो हल्ङ्याब्भ्यो दीर्घात् सुतिस्यपृक्तं हल्’ इति लोपे च धातोरवयवस्यैकाचो बशः स्थाने भष्भावः, ततो धकारस्य जश्त्वम्, ‘दश्च’ इति रुत्वम्, ‘रो रि’ इति पूर्वरेफस्य लोपः, ‘ढ्रलोपे पूर्वस्य दीर्घोऽणः’ इति दीर्घत्वम् ।

गर्दभयतेरप्रत्ययः—गर्धप् ।

एकाच इति किम् ? दामलिहमिच्छति दामलिह्यति, दामलिह्यतेरप्रत्ययः, दामलिट् । असत्येकाज्ग्रहणे, ‘धातोः’ इत्येतद् बशो विशेषणं स्यात् ।

पदमञ्जरी

‘धि च’ इति सिचो लोपः । गुहिदुही स्वरितेतौ ।

अजर्घा इति । गृधेर्यङ्लुकि द्विर्वचने धातुं प्रत्येकाचोऽवयवत्वम्, ‘रुग्रिकौ च लुकि’ इति रुक्, जर्गृध् इति स्थिते लङादि ।

गर्दभयतेरिति । गर्दभमाचष्ट इति णिच् । अत्राप्री प्रत्ययोऽप्रत्ययः क्विबादिः ।

असत्येकाज्ग्रहणे इत्यादि । यद्येकाज्ग्रहणं न क्रियेत, ततोऽन्यस्येहाश्रुतत्वाद् बशेव धातोरित्यनेन विशेष्येत । बशो झषन्तत्वस्यासम्भवाज्झषन्तस्येत्यनेनापि धातुरेव विशेष्येत, ततश्चायमर्थः स्यात्—झषन्तस्य धातोर्योऽवयवो बश् तस्य

न्यासः

दुहो लृट्, ‘दादेर्धातोर्घः’, तस्य ‘खरि च’ इति चर्त्वम्—ककारः ।

अजर्घा इति । ‘गृधु अभिकाङ्क्षायाम्’, यङ्, द्विर्वचनम्, हलादिशेषः, ‘उरत्’ इत्यत्वम्, ‘कुहोश्चुः’ इति चुत्वम्, यङ्लुक्, ‘रुग्रिकौ च लुकि’ इति रुक् । जर्गृध इति स्थिते लङादयो विधेयाः । अत्र मुख्य एव गृध इत्ययं धातोर्झषन्तोऽवयवः ।

गर्दभयतेरिति । गर्दभशब्दात् तदाचष्ट इति णिच्, ‘णाविष्ठवत् प्रातिपदिकस्य’ इति टिलोपः । अत्र गर्दभीत्ययं मुख्य एव धातोर्झषन्तोऽवयवः ।

अप्रत्यय इति । अत्राविप्रत्ययः क्विबादिअप्रत्यय इत्युच्यते । दामलिडिति । अत्र ‘हो ढः’ इति ढत्वे कृते झषन्ततायामुपजातायामेकाज्ग्रहणाद् भष्भावो न भवति । ननु चात्र द्वावेकाजवयवौ—दकारादिर्मकारान्तः, लकारादिर्झषन्तश्च; तयोश्चासत्यप्येकाज्ग्रहणे नैव भष्भावः प्रसज्यते । तथा हि—यो झषन्तस्तस्य बश् न विद्यते, यस्तु दकारादिर्मकारान्तस्तस्य बश् विद्यते, झषन्तता तु नास्ति, तदनर्थकमेकाज्ग्रहणम् ? इत्यत आह—असत्येकाज्ग्रहण इत्यादि । बशो विशेषणं व्यवच्छेदार्थम् । व्यवच्छेदोऽर्थः प्रयोजनं यस्य तत् तथोक्तम् । यद्येकाज्ग्रहणं न स्यात्, ततोऽन्यस्येहाश्रुतत्वाद् बशस्तु श्रुतत्वाच्च स एव धातोरित्यनेन विशेष्यते, न धातोरवयवो बशिति । एवं च बशो झषन्तता न सम्भ-

बश इति किम् ? क्रुध–क्रोत्स्यति । झषन्तस्येति किम् ? दास्यति । स्ध्वोरिति किम् ? बोढा, बोढुम्, बोढव्यम् । धकारस्य वकारोपसृष्टस्य ग्रहणं किम् ? दादद्धि । 'दध धारणे'–इत्येतस्य यङ्लुकि लोटि 'हुझल्भ्यो हेर्धिः' इति धिभावे सत्येतद्भवति ।

दधस्तथोश्च ॥ ३८ ॥

'दध' इति दधातिः कृतद्विर्वचनो निर्दिश्यते । तस्य झलन्तस्य बशः स्थाने भष् आदेशो भवति तकारथकारयोः परतः, चकारात्

पदमञ्जरी

भषिति, ततो दामलिडित्यत्रापि प्रसङ्गः । 'एकाचः' इत्यस्मिंस्तु सति वृत्तिकारोपदर्शित एवार्थो भवतीति च तत्र प्रसङ्गः । अत्र हि यो झषन्त एकाच् लिडिति न तस्यावयवो बश् दकारः, यस्य चावयवो दामित्यस्य न स झषन्तः । क्रोत्स्यतीति । अत्र ककारस्य घकारो न भवति ॥

दधस्तथोश्च ॥ दधातिर्निर्दिश्यत इति । 'दध धारणे' इत्यस्य ग्रहणं न भवति; शपा तयोर्व्यवायात् ।

ननु यङ्लुकि व्यवायो नास्ति, ततश्च तस्यैव ग्रहणप्रसङ्गः, एवं च वचनसामर्थ्यादिति वक्ष्यमाणं नाश्रयितव्यं भवति ? तस्माद्व्याख्यानमेवात्र शरणम् ।

न्यासः

वतीति झषन्तस्येत्यनेन धातुरेव विशेष्यते; अन्यस्येहासम्भवात् । तथा चायं सूत्रार्थः स्यात्—झषन्तस्य धातोर्योऽवयवो बश् तस्य झलि सकारे ध्वे च परतः पदान्ते च भष् भवतीति । अस्मिंश्च सूत्रार्थे दामलिडित्यत्रापि प्रसज्येत । भवति दकारोऽत्र बश् झषन्तस्य धातोरवयवः । एकाच इत्येतस्मिन् सति धातोर्झषन्तस्येत्येतदुभयान्तस्यान्तस्यैव विशेषणं भवति, तदपि बशः । तेन वृत्तिकारोपदर्शित एव सूत्रार्थो जायते; ततश्च न किञ्चिदनिष्टमापद्यते । दामलिडित्यत्र हि यो झषन्त एकाजवयवो लकारादिर्न तस्य बश् विद्यते, यस्य तु विद्यते दकारादिर्मान्तस्य स झषन्तो न भवति ।

क्रोत्स्यतीति 'क्रुध कोपे' । दादद्धीति । 'दीर्घोऽकितः' इत्यभ्यासस्य दीर्घत्वम् ।

अन्तग्रहणमसन्देहार्थम् । असति हि तस्मिन् सन्देहः स्यात्—किमत्र बशः स्थानित्वम् ? अथ झष ? इति ।

दधस्तथोश्च ॥ दधातेरप्येतत् कृतद्विर्वचनस्य रूपमस्ति । 'दध धारणे'—इत्यस्य चाकृतद्विर्वचनस्य रूपम् । तत्र तु शपा व्यवहितत्वादनन्तरौ तथौ न सम्भवतः; तस्माद् दधातेरेव ग्रहणं विज्ञायते, इत्याह—दध इति कृतद्विर्वचनो दधातिः परिगृह्यत इति ।

स्ध्वोश्च परतः । धत्तः । धत्थः । धत्से । धत्स्व । धध्वम् ।'

वचनसामर्थ्यादातो लोपस्य स्थानिवद्भावो न भवति । अभ्यासजश्त्वस्य चासिद्धत्वम् ।

तथोरिति किम् ? आनन्तर्यात् स्ध्वोरेव विज्ञायेत । चकारस्तयोरनुवृत्त्यर्थः ।

पदमञ्जरी

वचनसामर्थ्यादिति । न हि दधातिराकारलोपेन विना झषन्तो भवति । एतच्च 'पूर्वत्रासिद्धे न स्थानिवत्' इत्यनाश्रित्योक्तम् । *अभ्यासजश्त्वस्य चासिद्धत्वमिति* । वचनसामर्थ्यान्न भवतीत्यपेक्षते । न ह्यभ्यासस्य जश्त्वेन विना दधातेर्बश् क्वचित् सम्भवति ।

तथोरिति किमिति । 'झलि' इति वर्त्तते, 'झषन्तस्य' इति च; न च तकारथकाराभ्यामन्यो दधो झलस्ति, स्ध्वोस्तावदिष्टमेव । तस्मात्तथोरिति न वक्तव्यम् । एवं च कृत्वा चकारोऽपि न कर्त्तव्यः, सर्वत्र झलीत्येव सिद्धमिति प्रश्नः । *आनन्तर्यादिति* । ननु च स्ध्वोः पूर्वेणैव सिद्धम् ? न सिध्यति; आल्लोपस्य

न्यासः

धत्तः, धत्थ इति । लटस्तस्थसौ, शपः श्लुः, 'श्लौ' द्विर्वचनम्, 'अभ्यासे चर्च' इति जश्त्वम्—दकारः, 'श्नाभ्यस्तयोरातः' इत्याकारलोपः, अभ्यासदकारस्य भष् धकारः । धातुधकारस्य चर्त्वम्—तकारः । धत्स इति । 'थासः से' । धध्वे इति । टेरेत्वम् । धध्वमिति । लोटि 'सवाभ्यां वामौ' इत्यमादेशः ।

कथं पुनरत्र भष्भावः, यावता दधातेर्झषन्तस्य यो बश् तस्य भष् भवतीत्युच्यते, अत्र नापि झषन्ततास्ति; आकारलोपस्य 'अचः परस्मिन् पूर्वविधौ' इति स्थानिवद्भावात्; नापि बश्, अभ्यासजश्त्वस्यासिद्धत्वात् ? इत्यत आह—वचनसामर्थ्यादित्यादि । अभ्यासजश्त्वस्यासिद्धत्वमिति । वचनसामर्थ्यान्न भवतीत्यपेक्षते । यद्याकारलोपस्य स्थानिवद्भावः स्यादभ्यासजश्त्वस्यासिद्धत्वम् । एवं सत्यपार्थकतैवास्य वचनस्य स्यात्, न हि दधातेराकारलोपेन विना बश् स्यात् । तस्माद् वचनप्रामाण्यादुभयं न भवति ।

इह झलीत्यनुवर्त्तते, झषन्तस्येति च, तकारथकाराभ्यामन्यः स झलस्ति यत्र दधातेर्झषन्तस्य भष्भावो नेष्यते । तस्मात् 'तथोः' इति वचनमन्तरेणापि सिद्धमिष्टमित्यभिप्रायेणाह—तथोरिति किमिति । आनन्तर्यादित्यादि । अनन्तरसूत्रे ह 'स्ध्वोः' इत्युक्तम्, ततश्च 'अनन्तरस्य विधिर्वा भवति प्रतिषेधो वा' इति स्ध्वोरेव भष्भावो विज्ञायते, न तथोः; अतः 'तथोः' इत्युच्यते । यद्येवम्, निमित्तान्तरोपादाने पूर्वस्य निमित्तस्य निवृत्त्या भवितव्यम्, ततश्च तथोरेव स्यात्, न स्ध्वोः ? इत्यत आह—चकार इत्यादि । परिहारः ॥

'झषन्तस्य' इत्येव—दधाति ॥

झलां जशोऽन्ते ॥ ३९ ॥

झलां जश आदेशा भवन्ति पदस्यान्ते वर्तमानानाम् । वागत्र । श्वलिडत्र । अग्निचिदत्र । त्रिष्टुबत्र ।

अन्तग्रहणं झलीत्येतस्य निवृत्त्यर्थम् । वस्ता । वस्तव्यम् ॥

झषस्तथोर्धोऽधः ॥ ४० ॥

झष उत्तरयोस्तकारथकारयोः स्थाने धकार आदेशो भवति, दधातिं वर्जयित्वा । लब्धा । लब्धुम् । लब्धव्यम् । अलब्ध ।

पदमञ्जरी

स्थानिवद्भावे सति अझषन्तत्वात् । ननु च पूर्वत्रासिद्धे नास्ति स्थानिवद्भावः ? एवमप्यभ्यासजश्त्वस्यासिद्धत्वान्न सिध्यति ।

यदि तु 'अभ्यासजश्त्वचर्त्वमेत्वतुकोः सिद्धं वक्तव्यम्' इत्यत्र एत्वतुकोरित्यपनीयाविशेषेण सिद्धत्वमुच्येत, फलिभजिग्रहणं वा सामान्येन ज्ञापकमाश्रीयेत, न त्वेत्वविषयमेव; ततः 'तथोश्च' इति शक्यमकर्त्तुम् । कथम् ? स्ध्वोः पूर्वेणैव सिद्धम्, इदं तु व्यतिरिक्ते झलि यथा स्यादित्येवमर्थं भविष्यति ॥

झलां जशोऽन्ते ॥ *पदस्यान्ते वर्त्तमानानामिति* । पदावसाने वर्त्तमानानाम् । अन्तशब्दोऽवसानवचनः, न त्ववयववचनः । *श्वलिडिति* । अत्र हकारस्य जश्त्वे प्राप्ते तस्यासिद्धत्वात् पूर्वं ढत्वम्, ढकारस्य जश्त्वम्—डकारः ।

झषस्तथोर्धोऽधः ॥ *दधातिं वर्जयित्वेति* । अनेनाध इति धातुप्रतिषेधं दर्शयति । यदि धकारप्रतिषेधः स्यात्—धकारात्परयोर्नेति, ततः 'गतिबुद्धि' इत्यादयो

न्यासः

झलां जशोऽन्ते ॥ श्वलिडिति । ढत्वे कृते जश्त्वम् ।

अथान्तग्रहणं किमर्थम्, ननु 'स्कोः संयोगाद्योरन्ते च' इत्यतोऽन्तग्रहणमनुवर्त्तत एव ? इत्यत आह—अन्तग्रहणमित्यादि । तद्धयन्तग्रहणं झलीत्यनेन सम्बद्धम्, अतस्तदनुवृत्तौ झलीत्येतदप्यनुवर्त्तेत, तस्मादेतन्निवृत्त्यर्थमन्यदेवान्तग्रहणं क्रियते । तेन च वसतेः—वस्ता, वस्तुमित्यत्र न भवति ॥

झषस्तथोर्धोऽधः ॥ अध इति । अनेन धातुप्रतिषेधोऽयं न धकारप्रतिषेध इति दर्शयति । यदि हि धकारप्रतिषेधः स्याद्, धकारात् परयोस्तथोर्धकारो न भवतीति । ततः 'मतिबुद्धिपूजार्थेभ्यश्च', 'वृद्धिर्यस्याचामादिस्तद्वृद्धम्' इत्येवमादयो निर्देशा नोपपद्येरन् । अबुद्ध, अबुद्धा इति । लुङ्, तस्य त-थासौ, 'झलो झलि' इति सकारलोपः । अलीढ, अलीढा इति । ढत्वधत्वष्टुत्वढलोपदीर्घत्वानि कर्त्तव्यानि ॥

अलब्धाः । दुह्—दोग्धा । दोग्धुम् । दोग्धव्यम् । अदुग्ध । अदुग्धाः । लिह्—लेढा । लेढुम् । लेढव्यम् । अलीढ । अलीढाः । बुध्—बोद्धा । बोद्धुम् । बोद्धव्यम् । अबुद्ध । अबुद्धाः ।

अध इति किम् ? धत्तः । धत्थः ॥

षढोः कः सि ॥ ४१ ॥

षकारढकारयोः ककारादेशो भवति सकारे परतः । षकारस्य, पिष्—पेक्ष्यति । अपेक्ष्यत् । पिपक्षति । ढकारस्य, लिह्—लेक्ष्यति । अलेक्ष्यत् । लिलिक्षति ।

सीति किम् ? पिनष्टि । लेढि ॥

रदाभ्यां निष्ठातो नः पूर्वस्य च दः ॥ ४२ ॥

रेफदकाराभ्यामुत्तरस्य निष्ठातकारस्य नकार आदेशो भवति पूर्वस्य च दकारस्य । रेफान्तात्तावत्—आस्तीर्णम् । विस्तीर्णम् ।

पदमञ्जरी

निर्देशा नोपपद्येरन् । *अलब्ध, अलब्धा इति* । लुङि त-थासौ । एवमलीढ, *अलीढा इति* । धत्तः, *धत्थ इति* । धत्वे प्रतिषिद्धे धकारस्य चर्त्वम् ।

'अधः' इति शक्यमवक्तुम् । इह कस्मान्न—धत्तः, धत्थ इति ? जश्त्वे योगविभागः करिष्यते, 'दधस्तथोश्च', 'झलां जशः'—झलां जशो भवन्ति दधस्तथोः, ततः 'अन्ते'—अन्ते च झलां जशो भवन्ति, तत्र 'पूर्वत्रासिद्धम्' इति भष्भावे जश्त्वस्यासिद्धत्वाज्झषन्तत्वम् । धत्वे परस्मिन् सिद्धं जश्त्वमित्यझषन्तत्वाद्धत्वाभाव इति सिद्धमिष्टम् ॥

रदाभ्यां निष्ठातो नः पूर्वस्य च दः ॥ 'निष्ठातः' इति समासनिर्देशः । तत्र प्रधानभूततकारः 'रदाभ्याम्' इत्यनेन विशेष्यते, न गुणभूता निष्ठेत्याह—*रेफदकाराभ्यामुत्तरस्येति* । तेन चरितम्, मुदितमित्यत्र निष्ठाया अव्यवधानेऽपि

न्यासः

षढोः कः सि ॥ पेक्ष्यतीति । 'पिष्लृ सञ्चूर्णने', लृट् । अपेक्ष्यदिति । लृङ् । पिपिक्षतीति । सन्, 'हलन्ताच्च' इति कित्त्वाद् गुणाभावः ।

पिनष्टीति । रुधादित्वात् श्नम् । लेढीति । अदादित्वाच्छपो लुक् ॥

रदाभ्यां निष्ठातो नः पूर्वस्य च दः ॥ आस्तीर्णमिति । 'स्तॄञ् आच्छादने' । 'ॠत इद्धातोः' इतीत्त्वम्, 'हलि च' इति दीर्घः । विशीर्णमिति । 'शॄ हिंसायाम्' । निगीर्ण-

विशीर्णम् । निगीर्णम् । अवगूर्णम् । दकारात्—भिन्नः, भिन्नवान् । छिन्नः, छिन्नवान् ।

रदाभ्यामिति किम् ? कृतः, कृतवान् ।

'र' इत्यत्र रश्रुतिसामान्यं नोपादीयते, किं तर्हि ? व्यञ्जनमात्रम् । रेफसामान्यनिर्देशेऽपि सति रेफात्परा याऽज्भक्तिस्तद्व्यवधानान्नत्वं न भवति ।

निष्ठेति किम् ? कर्ता, हर्ता । त इति किम् ? चरितम् । मुदि-

पदमञ्जरी

तस्येटा व्यवहितत्वान्नत्वं न भवति । *अवगूर्णमिति* । 'गुरी उद्यमने', 'श्वीदितो निष्ठायाम्' इतीट्प्रतिषेधः, पूर्वेषु 'श्र्युकः किति' इति । *भिन्नः, भिन्नवानिति* । आदेशे 'न' इत्यकार उच्चारणार्थः, तेन दकारस्य स्थाने शुद्धो नकारो भवति । *कृतः, कृतवानिति* ।

ननु यथा 'कृपो रो लः' इत्यृकारस्यापि रेफस्य लकारो भवति, तथेहापि ऋकारस्य रेफमाश्रित्य नत्वं प्राप्नोति ? अत आह—*र इत्यत्रेति* । युक्तं तत्र सामान्योपादानात्, इह तु न सामान्यमुपादीयते, किं तर्हि ? व्यञ्जनम् । किमात्मकम् ? अर्द्धमात्रात्मकम्, ऋकारस्तु मात्राचतुर्भागात्मकः । अस्तु वा सामान्यनिर्देशः, तथापि न दोष इत्याह—*सामान्यनिर्देशे चेति* । ऋकारे ह्यभितोऽज्भक्तिः, मध्ये रेफभक्तिः; ततश्च परयाऽज्भक्त्या व्यवधानान्नास्ति नत्वप्रसङ्गः ।

चरितम्, मुदितमिति । 'त' इत्यनुच्यमाने इटो निष्ठाभक्तत्वात्तस्य नत्व-

न्यासः

मिति । 'गॄ निगरणे' । एषु 'श्र्युकः किति' इतीट्प्रतिषेधः । अवगूर्णमिति । 'गुरी उद्यमने' । 'श्वीदितो निष्ठायाम्' इतीट्प्रतिषेधः ।

अथ यथा 'कृपो रो लः' इत्यत्र 'र' इति वर्णत्वावर्णत्वकृतं भेदमुत्सृज्य सामान्यस्योपादानम् तथेहापि, अस्ति च ऋकारे रेफः; ततश्च कृतः, कृतवानित्यत्र भवितव्यमेव नत्वेनेति यो मन्यते, तं प्रत्याह—र इत्यत्रेत्यादि । यद्यत्र 'र' इति सामान्यमुपादीयेत तस्मादेषः प्रसङ्गः, न तु रश्रुतिसामान्यमुपादीयते, किं तर्हि ? व्यञ्जनमर्धमात्रात्मकम् । न च समानाकारोऽस्तीति कुतो नत्वप्रसङ्गः ? भवतु नाम सामान्यस्योपादानम्, तथापि नैवात्र नत्वं प्रसज्यत इति दर्शयितुमाह—सामान्यनिर्देशेऽपीत्यादि । ऋकारेऽत्र ये भागास्तन्मध्यवर्ती रेफो मात्राचतुर्भागात्मकः, तत्र योऽसौ रेफात्परस्तृतीयो भागस्तेन व्यवधानान्न भवति ।

चरितम्, मुदितमिति । 'चर गत्यर्थः', 'मुद हर्षे' । असति हि 'त' इति ग्रहणे

तम्। पूर्वस्येति किम्? परस्य मा भूत्—भिन्नवद्भ्याम्। भिन्नवद्भिः।

इह कृतस्यापत्यं कार्तिरिति वृद्धेर्बहिरङ्गलक्षणाया असिद्धत्वात् नत्वे कर्त्तव्ये रेफस्यासिद्धत्वम्॥

संयोगादेरातो धातोर्यण्वतः॥ ४३॥

संयोगादिर्यो धातुराकारान्तो यण्वान् तस्मादुत्तरस्य निष्ठातकारस्य नकारादेशो भवति। प्रद्राणः, प्रद्राणवान्। म्लानः,

पदमञ्जरी

प्रसङ्गः। परस्य मा भूदिति। परस्यैव मा भूदित्यर्थः। असति पूर्वग्रहणे पाठक्रमे निष्ठा प्रत्यासन्नेति तद्दकारस्यैव नत्वेन भाव्यम्। तेनैतदपि न चोदनीयम्—बहिरङ्गत्वाल्लाक्षणिकत्वाच्च न भविष्यतीति। किञ्च—पदस्येत्यधिकारात् पदावस्थायां नत्वविधानाद्बहिरङ्गत्वमपि नास्ति। केवलस्य वर्णस्यानुपदेशात् प्रतिपदोक्तत्वमपि नास्ति। अथापि प्रत्यासत्तिर्नापेक्ष्यते, तथापि पञ्चमीनिर्देशात् परस्यैव प्रसङ्गः। कार्तिरित्यत्र बहिर्भूततद्धितापेक्षत्वाद्बहिरङ्गा वृद्धिः। वृद्धेश्च यन्निमित्तं तदेव रेफस्यापि; 'उरण् रपरः' इत्यस्य वृद्धिविधिनैकवाक्यत्वात्॥

संयोगादेरातो धातोर्यण्वतः॥ प्रद्राण इति। 'कृत्यचः' इति णत्वम्।

न्यासः

'रदाभ्याम्' इत्यनेन निष्ठा विशेष्यते—रदाभ्यां परा या निष्ठेति, ततश्चरितमित्यादौ 'आदेः परस्य' इति इट एव नत्वं स्यात्; तस्य निष्ठाभक्तत्वात्। अथ 'त' इत्युच्यमाने चरितमित्यादौ तकारस्य कस्मान्न भवति? इटा व्यवहितत्वात्। स हि प्रत्ययभक्तत्वात् प्रत्ययमेव न व्यवदध्यात्। तदवयवत्वं तु व्यवदध्यादेव। परस्य मा भूदिति। असति हि पूर्वग्रहणे यदि हि सन्निहितया निष्ठया दकारो विशेष्येत—निष्ठाया यो दकार इति, ततो जश्त्वे कृते परस्यैव स्याद्—भिन्नवद्भ्याम्, भिन्नवद्भिरित्यादौ। अथ न विशेष्येत, ततो विशेषानुपादानाद् यथा पूर्वस्य भवति, तथा परस्यापि। तस्मात् परस्य मा भूदित्येवमर्थं पूर्वग्रहणं कृतम्।

अथ कृतस्यापत्यम् 'अत इञ्' कार्त्तिरित्यत्र कस्मान्न भवति? इत्याह—इहेत्यादि। वृद्धिर्हि तद्धितं निमित्तमाश्रित्य भवतीति बहिरङ्गा, नत्वं तु न किञ्चिद् बाह्यं निमित्तमाश्रित्य भविष्यतीत्यतस्तदन्तरङ्गम्। तस्माद् वृद्धेर्बहिरङ्गत्वान्नत्वे कर्त्तव्ये रेफस्यासिद्धत्वम्। ननु च यदि तर्हि बहिरङ्गलक्षणा सा, तस्या एवासिद्धत्वेन भवितुं युक्तम्, न तु रेफस्यापि, न हि रेफो वृद्धिर्भवति? नैष दोषः; वृद्ध्याश्रितो हि रेफः, ततो वृद्धेर्बहिरङ्गत्वाद्रेफस्यापि बहिरङ्गत्वेन भाव्यम्॥

संयोगादेरातो धातोर्यण्वतः॥ प्रद्राण इति। 'द्रा कुत्सायां गतौ'। 'कृत्यचः' इति

म्लानवान् ।

संयोगादेरिति किम् ? यातः, यातवान् । आत इति किम् ? च्युतः, च्युतवान् । प्लुतः, प्लुतवान् । धातोरिति किम् ? निर्यातः । निर्वातः । यण्वत इति किम् ? स्नातः, स्नातवान् ॥

ल्वादिभ्यः ॥ ४४ ॥

'लूञ् छेदने'—इत्येतत्प्रभृति 'वॄ वरणे' इति यावत् वॄत्करणेन समापिता ल्वादयो गृह्यन्ते । तेभ्य उत्तरस्य निष्ठातकारस्य नकारादेशो भवति । लूनः, लूनवान्, धूनः । धूनवान् । जीनः, जीनवान् ।

❀ ऋकारल्वादिभ्यः क्तिन्निष्ठावद्भवतीति वक्तव्यम् ❀ । कीर्णिः ।

पदमञ्जरी

निर्यात इति । योऽत्र धातुर्नासौ संयोगादिः, यश्च संयोगादिर्नासौ धातुः । न चात्र संयोगादित्वस्य बहिरङ्गत्वम् । कथम् ? पूर्वं धातुरुपसर्गेण युज्यते, ततश्च निष्ठोत्पत्तेः प्रागेव संयोगः सन्निहितः । *प्रद्राण* इत्यादावप्येतावदेव ॥

ल्वादिभ्यः ॥ *जीन इति* । 'ज्या वयोहानौ', ग्रहिज्यादिना सम्प्रसारणम् । *निष्ठावदिति* । नत्वसन्निधौ वचनात्तदेवातिदिश्यते, तेन *पूनिरि*त्यत्र 'क्लिशः

न्यासः

णत्वम् । म्लान इति । 'म्लै गात्रविनामे' ।

च्युतः, प्लुत इति । 'च्युङ् प्लुङ् गतौ' । निर्यात इति । 'या प्रापणे' । निर्वात इति । 'वा गतिगन्धनयोः' । अत्र र्या, र्वा—इत्येतयोर्धातुत्वं न भवति । 'र्या' इत्ययं हि समुदायः संयोगादिः, न चायं धातुः, किं तर्हि ? 'या' इत्ययम् । एवं 'र्वा' इत्ययं संयोगादिः, न चैष धातुः, कि तर्हि ? 'वा' इत्ययम् । ननु च बहिरङ्गमत्र संयोगादित्वम्; द्विपदाश्रयत्वात्, नत्वं तु विपर्ययादन्तरङ्गम्; 'असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे' इत्यसिद्धत्वादेव संयोगादित्वस्य नत्वं न भवतीति किं धातुग्रहणेन ? एवं तर्हि एतज्ज्ञापयति—उपसर्गसम्बन्धेन यो धर्म उपजायते धातूपसर्गसमुदायस्य स धातोरतद्धर्मवतोऽपि कार्याणि प्रापयतीति । तेनोपास्यते गुरुः, अभिभूयते शत्रुरिति कर्मणि लकारः सिद्धो भवति । अत्र ह्युपसर्गसम्बन्धेन सकर्मकत्वधर्मो जातः । स च धातूपसर्गसमुदायस्य, न धातुमात्रस्य । तत्र यद्ययमर्थो न ज्ञाप्येत, कर्मणि लकारो न स्यात्; धातोरकर्मकत्वात् । अस्मिंश्चार्थे ज्ञापिते तु भवति । स्नात इति । 'ष्णा शौचे' ॥

ल्वादिभ्यः ॥ जीन इति । 'ज्या वयोहानौ', 'ग्रहिज्या' इत्यादिसूत्रेण सम्प्रसारणम्, 'हलः' इति दीर्घः ।

ऋकारल्वादिभ्य इत्यादि । ऋकारान्तेभ्यो ल्वादिभ्यश्च परो यः क्तिन् स निष्ठा

गीर्णिः । शीर्णिः । लूनिः । पूनिः ॥

❀ दुग्वोर्दीर्घश्चेति वक्तव्यम् ❀ । दु–आदूनः । गु–विगूनः ।

पूञो विनाश इति वक्तव्यम् ❀ । पूना यवाः । विनष्टा इत्यर्थः । विनाश[1] इति किम् ? पूतं धान्यम् ।

❀ सिनोतेर्ग्रासकर्मकर्तृकस्येति वक्तव्यम् ❀ । सिनो ग्रासः स्वयमेव । ग्रासकर्मकर्तृकस्येति किम् ? सिता पाशेन सूकरी । ग्रासोऽपि यदा कर्मैव भवति न कर्मकर्ता, तदा न भवति–सितो ग्रासो देवदत्तेनेति ॥

पदमञ्जरी

त्त्वानिष्ठयोः', 'पूङश्च' इतीड्विकल्पो न भवति ।

दुग्वोरिति । 'दु गतौ' इत्यस्यैव दोर्ग्रहणम्, न तु 'टुदु उपतापे' इत्यस्य; सानुबन्धकत्वात् । तथा *माघे* प्रयुक्तम्–'मृदुतया दुतया[1]' इति । 'गु पुरीषोत्सर्गे' ।

पूना इति । अनेकार्थत्वाद्धातूनां पूञ् विनाशार्थः ।

सिनो ग्रास इति । 'षिञ् बन्धने', बध्यमानः=पिण्डीक्रियमाणो ग्रासो यदा दध्यादिव्यञ्जनवशेन तत्रानुकूल्यं प्रतिपद्यते, तदा कर्मणः कर्तृत्वविवक्षायामयं प्रयोगः । *सिता पाशेनेति* । शुद्धे कर्मणि क्तः, समुदायप्रत्युदाहरणमेतत् । इदानीमवयवप्रत्युदाहरणं दर्शयति—*ग्रासोऽपीति* ।

न्यासः

भवतीत्येतदर्थरूपं व्याख्येयमित्यर्थः । व्याख्यानं तु 'ओदितश्च' इत्यत्र चकारस्यानुक्तसमुच्चयार्थत्वात् । यथा ऋकारल्वादिभ्यो निष्ठा तकारस्य नत्वं भवति, तथा क्तिनोऽपि तकारस्य नत्वं भवतीति ।

दुग्वोरिति । 'दु उपतापे' । 'गु पुरीषोत्सर्गे' ।

पूना इति । विनष्टा इत्यर्थः । पूतं धान्यमिति । विधूतमित्यर्थः ।

सिनोतेरिति । 'षिञ् बन्धने' इत्येतस्य । ग्रासकर्मकर्तृकस्येति । ग्रासः कर्मकर्त्ता यस्य स तथोक्तः । अर्थद्वारकश्चेदम् । तस्य ग्रासकर्मकर्तृकत्वं विशेषणं वेदितव्यम् । यथा सिनो ग्रासो बन्धनक्रियायां व्यञ्जनविशेषयोगादानुकूल्यं प्रतिपद्यते, तथा कर्मणोऽपि सतस्तस्य कर्तृत्वं विवक्षितमिति कर्मकर्त्तासौ भवति । सिनो ग्रास इति । स्वयमेव बद्ध इत्यर्थः । सिता पाशेन शूकरीति । समुदायप्रत्युदाहरणमेतत् । अवयवप्रत्युदाहरणं दर्शयितुमाह—ग्रासोऽपीत्यादि । ग्रासोऽपि यदि कर्मैव भवति न कर्मकर्त्ता, तदापि

---

१ शिशु० ६. ५२ ।

ओदितश्च ॥ ४५ ॥

ओकारेतो धातोरुत्तरस्य निष्ठातकारस्य नकारादेशो भवति । ओलस्जी—लग्नः, लग्नवान् । ओविजी–उद्विग्नः, उद्विग्नवान् । 'ओप्यायी वृद्धौ'–आपीनः, आपीनवान् ।

स्वादय ओदितः । षूङ्–सूनः, सूनवान् । दूङ्–दूनः, दूनवान् । दीङ्–दीनः, दीनवान् । डीङ्–डीनः, डीनवान् । धीङ्–धीनः, धीनवान् । मीङ्–मीनः, मीनवान् । रीङ्–रीणः, रीणवान् । लीङ्–लीनः, लीनवान् । व्रीङ्–व्रीणः, व्रीणवान् ॥

क्षियो दीर्घात् ॥ ४६ ॥

क्षियो धातोर्दीर्घादुत्तरस्य निष्ठातकारस्य नकारादेशो भवति । क्षीणाः क्लेशाः । क्षीणो जाल्मः । क्षीणस्तपस्वी । क्षियः 'निष्ठायामण्यदर्थे', 'वाऽऽक्रोशदैन्ययोः' इति दीर्घत्वं भवति ।

पदमञ्जरी

ओदितश्च ॥ *आपीन इति* । 'प्यायः पी' इति पीभावः । *स्वादयः* 'षूङ् प्राणिप्रसवे' इत्यादयः 'व्रीङ् वृणोत्यर्थे' इत्येवमन्ता दिवादौ पठ्यन्ते ॥

क्षियो दीर्घात् ॥ 'क्षि क्षये', 'क्षि निवासगत्योः'—द्वयोरपि ग्रहणम् । *क्षीणा इति* । अकर्मकत्वात् कर्त्तरि क्तः, 'निष्ठायामण्यदर्थे' इति दीर्घः । *क्षीणस्तपस्वीति* । अत्रापि 'वाऽऽक्रोशदैन्ययोः' इति ।

न्यासः

न भवति; ग्रासकर्मकर्तृकत्वस्य तदाभावात् । ग्रासकर्मतो हि स तदानीं भवति ग्रासकर्मकर्तृकः ।

ओदितश्च ॥ आपीन इति । 'प्यायः पी' इति पीभावः ।

स्वादय ओदित इति । ते पुनः 'षूङ् प्राणिप्रसवे'—इत्यादयः 'व्रीङ् प्रीणात्यर्थे'—इत्येवमन्ता दिवादिषु पठ्यन्ते ॥

क्षियो दीर्घात् ॥ क्षिय इति । 'क्षि क्षये', 'क्षि निवासगत्योः'–इति द्वयोरपि ग्रहणम्; विशेषानुपादानात् । क्षीणाः क्लेशा इति । 'क्तोऽधिकरणे च' इत्यादिनाकर्मकत्वात् कर्त्तरि निष्ठा, 'निष्ठायामण्यदर्थे' इति दीर्घः । क्षीणो जाल्मः, क्षीणस्तपस्वीत्यादि । 'वाऽऽक्रोशदैन्ययोः' इति ।

ननु च 'क्षियः' इति निर्देशादेव दीर्घस्य ग्रहणं विज्ञायते, तत् किं दीर्घग्रहणेन ?

दीर्घादिति किम् ? अक्षितमसि मामेक्षेष्ठाः । अक्षितमिति क्तप्रत्ययो भावे, भावश्च ण्यदर्थ इति दीर्घाभावः ।

ह्रस्वस्यापि हि धात्वनुकरणस्य इह इयङा निर्देशः ।

क्षियः 'निष्ठायामण्यदर्थे' इत्यत्र दीर्घग्रहणं क्रियते ।

'विपराभ्यां जेः' इत्येवमादौ तु धातुत्वमनुकार्यगतं सदप्यविवक्षितत्वात् जिरूपसामान्यानुकरणं द्रष्टव्यम् ॥

पदमञ्जरी

'दीर्घात्' इति शक्यमवक्तुम्, 'क्षियः' इति निर्देशादेव दीर्घस्य ग्रहणं विज्ञायते, ह्रस्वस्य हि ग्रहणे इयङादेशात्परत्वात् 'घेर्ङिति' इति गुणे कृते क्षेरिति निर्देष्टव्यं स्यादित्यत आह—*ह्रस्वान्तस्यापीति* । यथाभूतस्य दीर्घत्वं विधेयं तथाभूतमेवानुकर्तुं युक्तम् । ह्रस्वान्तस्य च दीर्घत्वं विधेयमिति तस्यैव दीर्घविधावनुकरणम् । तत्रापि चेयङादेशो दृष्टः, तस्मादियङादेशो न दीर्घग्रहणे प्रमाणमित्यर्थः ।

यदि तर्हि ह्रस्वान्तस्यापि धात्वनुकरणस्येयङादेशो भवति 'विपराभ्यां जेः' इत्यादावपि प्रसङ्गः ? इत्यत आह—*विपराभ्यां जेरित्येवमादौ त्विति* । *अविवक्षितेति* पाठः । तत्र हि धातावनुकार्येऽवस्थितं धातुत्वं क्रियावाचित्वलक्षणमविवक्षितत्वात्तस्य विवक्षामकृत्वा रूपसामान्यस्य–विजितम्, कूजितमित्यादिसाधारणस्य रूपस्यानुकरणम्, ततश्च विशेषनिबन्धनस्य कार्यस्य सामान्येऽभावात्प्रकृतावदृष्टत्वादनुकरणेऽप्यभाव इत्यर्थः । यदा तु विशेषोऽनुक्रियते, तदा तन्निबन्धनं कार्यमनुकरणे प्रवर्त्तते, यथात्रेयङादेशः । यद्येवम्, विभक्त्युत्पत्तिर्न प्राप्नोति,

न्यासः

यदि ह्रस्वस्येदं ग्रहणं स्यात्, एवं सति परत्वाद् 'घेर्ङिति' इति गुणे कृते क्षेरिति निर्देशः स्यात् ? इत्यत आह—ह्रस्वस्यापि हीत्यादि । यदि नियोगतो दीर्घस्यैव धात्वनुकरणस्येयङा निर्देशः स्यात्, ततोऽस्मान्निर्देशाद् दीर्घस्येदं ग्रहणमिति विज्ञायते । न च दीर्घस्यैवेयङा निर्देशो भवति । तथा हि ह्रस्वान्तस्यासौ दृष्टः । 'क्षियः' 'निष्ठायामण्यदर्थे' इत्यत्रावस्थितं ह्रस्वान्तस्येदमनुकरणम्, न दीर्घान्तस्येति ? उच्यते; यथाभूतस्यैवानुकर्तुं युक्तम् । ह्रस्वान्तस्य च दीर्घत्वं विधेयम् । अतस्तस्यैवानुकरणमिदमिति विज्ञायते । यदि तर्हि ह्रस्वान्तस्यापि धात्वनुकरणस्येयङा निर्देशो भवति, 'विपराभ्यां जेः', 'विभाषा चेः' इत्येवमादावपि कस्मान्न भवति ? इह विपराभ्यां जेरित्येवमादावित्यादि । अत्रासङ्कल्यमित्येतदध्याहार्यम् । धात्वनुकरणस्य हि प्रकृतिवदनुकरणं भवतीतीयङा निर्देशो भवति । धात्वनुकरणञ्च किं भवितुमर्हति येन धातावनुकार्यवस्थितम् ? धातुत्वं क्रियावाचित्वलक्षणं विवक्ष्यते । 'विपराभ्यां जेः' इत्येवमादौ त्वनुकार्यगतं धातुत्वं सदप्यविवक्षितत्वा-

श्योऽस्पर्शे ॥ ४७ ॥

श्यायतेरुत्तरस्य निष्ठातकारस्यास्पर्शे नकार आदेशो भवति । शीनं घृतम् । शीनं मेदः । शीना वसा ।

अस्पर्श इति किम् ? शीतं वर्तते । शीतो वायुः ।

शीतमुदकम्—इत्यत्र गुणभूतोऽपि स्पर्शो नत्वप्रतिषेधस्य सम्प्रसारणस्य च निमित्तं भवति ।

पदमञ्जरी

'अधातुः' इति प्रतिषेधेन प्रातिपदिकसंज्ञाया अभावात् ? नैष दोषः; अधातुरिति पर्युदासोऽयम्, न प्रसज्यप्रतिषेधः । ततः किम् ? आतिदेशिकस्य कस्यचित् कार्यस्याभावात् धातोरन्यत्वात्स्वाश्रया प्रातिपदिकसंज्ञा प्रवर्त्तते । इयङादेशस्त्वातिदेशिको धातोर्विधीयमानत्वाद्भवति ॥

श्योऽस्पर्शे ॥ *शीनमिति* । 'श्यैङ् गतौ', 'द्रवमूर्त्तिस्पर्शयोः श्यः' इति सम्प्रसारणम् ।

गुणभूतोऽपि स्पर्श इति । एतच्च व्याख्यानाल्लभ्यते, स्पर्शशब्दोऽयमस्ति गुणवचनः, 'स्पृश संस्पर्शने', भावे कर्मणि वा घञ्—स्पर्शस्त्वगिन्द्रियग्राह्यो गुणः; अस्ति रोगवचनः, 'स्पृश उपतापे', घञ्—स्पर्शः; तदिह विशेषानुपादानाद् द्वयोरपि ग्रहणम् ।

न्यासः

दसङ्कल्पम् । तस्मान्नात्र धात्वनुकरणम् । अपि तु ङीप्रभृतेः क्रियावाचिनश्च तत्सादृश्यशब्दान्तरस्य ङीत्येवमादेर्यद्रूपसामान्यमर्थशून्यं तदनुकरणं द्रष्टव्यम् । तस्मादधात्वनुकरणत्वान्न भवतीयङादेश इत्यभिप्रायः । यदि तर्हि धात्वनुकरणं स्यात्, प्रकृतिवदनुकरणं भवतीति, एवं सत्यधातोरिति प्रातिपदिकसंज्ञाप्रतिषेधोऽपि स्यात्, ततश्च विभक्तिर्नोपपद्यते ? वत्करणेनानुकार्येणार्थेनार्थवत्त्वस्याश्रयात् प्रातिपदिकसंज्ञा भविष्यतीत्यदोषः ॥

श्योऽस्पर्शे ॥ शीनमिति । 'श्यैङ् गतौ', 'द्रवमूर्त्तिस्पर्शयोः श्यः' इति सम्प्रसारणम्, 'हलः' इति दीर्घः । शीतं वर्त्तत इति । भावे निष्ठा । पूर्वत्र तु कर्त्तरि । एवं शीतो वायुरित्यादौ ।

शीतमुदकमित्यत्रेत्यादि । गुणभूतोऽपीति । अप्रधानभूतोऽपीत्यर्थः । ननु च प्रधाने कार्यसम्प्रत्ययादप्रधानस्य नत्वप्रतिषेधादि कार्यं प्रति निमित्तभावो नोपपद्यते ? नैष दोषः; 'अस्पर्शे' इति हि यद्ययं पर्युदासः स्यात्, एवं सति शीतो वायुरित्यादौ स्पर्शादन्यद् द्रव्यमस्तीति नत्वं स्यात्; न त्वयं पर्युदासः, किं तर्हि ? प्रसज्यप्रतिषेधः । तेन यत्र

गुणे च स्पर्शे प्रतिषेधोऽयम्, न रोगे, तेन प्रतिशीन इत्यत्र नत्वं भवत्येव ॥

अञ्चोऽनपादाने ॥ ४८ ॥

अञ्चतेरुत्तरपदस्य निष्ठातकारस्य नकारादेशो भवति न चेदपादानं तत्र भवति । समक्नौ शकुनेः पादौ । तस्मात्पशवो न्यक्नाः ।

पदमञ्जरी

ततश्च रोगेऽपि प्रतिषेधात्प्रशीन इति न सिध्येत् ? अत आह–*गुणे चेति* । गुण एवेत्यर्थः । एवं मन्यते–यदयम् 'द्रवमूर्तिस्पर्शयोः श्यः' इति स्पर्शे संप्रसारणं विधाय पुनः 'प्रतेश्च' इत्याह, तज्ज्ञापयति–श्यायतेर्ग्रहणे स्पर्शशब्दो रोगं न प्रत्याययतीति । यदि प्रत्याययेत् पुनर्न विदध्यात्, प्रतिपूर्वो रोग एव श्यायतिर्वर्तते ॥

अञ्चोऽनपादाने ॥ *न चेदपादानं तत्र भवतीति* । तत्राञ्चत्यर्थे विषयेऽपादानं चेन्न भवतीत्यर्थः । *समक्नाविति* । सङ्गतावित्यर्थः । 'यस्य विभाषा' इतीट्प्रतिषेधः, 'अनिदिताम्' इत्युपधालोपः ।

न्यासः

स्पर्शगन्धोऽस्ति तत्र तदाश्रयेण नत्वप्रतिषेधेन भवितव्यम् । अस्ति चेह गुणभूतः स्पर्शः, तेन तदाश्रयो नत्वप्रतिषेधो भवत्येव । भवत्वेवं नत्वप्रतिषेधः, सम्प्रसारणस्य तु गुणभूतः स्पर्शः कथं कारणं भवति ? नियमस्य त्यागात् । इह 'अल्पाच्तरम्' इति नियमः–अल्पाच्तरं द्वन्द्वे पूर्वमेव प्रयोक्तव्यमिति, 'द्रवमूर्तिस्पर्शयोः श्यः' इत्यत्र स्पर्शशब्दस्याल्पाच्तरस्य परनिपातं कुर्वताऽस्य नियमस्य त्यागः कृतः । स किमर्थं कृतः ? स्पर्शोऽत्रानियमेन प्रधानभूत उपसर्जनभूतो वा सम्प्रसारणस्य कारणमित्यस्यार्थस्य सूचनार्थः । तेन गुणभूतोऽपि स्पर्शः सम्प्रसारणस्य निमित्तं भवति ।

स्पर्शशब्दोऽयमस्ति गुणवचनः, अस्ति च रोगवचनः; तदिह विशेषानुपादानादुभयोरपि ग्रहणम् । ततो रोगेऽपि प्राप्नोतीति प्रतिशीन इत्येतन्न सिध्येदिति चोद्यमाशङ्क्याह—गुणे चेत्यादि । गुण एवेत्यर्थः । कथं पुनर्गुण एव प्रतिषेधो लभ्यते ? ज्ञापकात् । यदयम् 'द्रवमूर्त्तिस्पर्शयोः श्यः' इत्यत्र सम्प्रसारणं विधाय पुनः 'प्रतेश्च' इति विधत्ते, तज्ज्ञापयति—श्यायतेर्यत्र ग्रहणं तत्र स्पर्श उपादीयमानो रोगं न प्रत्याययतीति । यदि हि प्रत्याययेत्, पुनर्विधानमनर्थकं स्यात्; पूर्वेणैव सिद्धत्वात् । प्रतिपूर्वो हि रोग एव श्यायतिर्वर्त्तते, नान्यत्र ॥

अञ्चोऽनपादाने ॥ न चेदपादानं तत्र भवतीति । तत्रेत्यनेनाञ्चतिः परामृश्यते । शब्दद्वारेणाञ्चत्यर्थ एवायमपादानस्य प्रतिषेधसामर्थ्याद् विज्ञायते । न ह्यञ्चतावपादानत्वं सम्भवति, किं तर्हि ? तदर्थे क्रियाविषयत्वात् कारकाणाम् । तदेतदुक्तं भवति–

अनपादान इति किम् ? उदक्तमुदकं कूपात् । व्यक्तमित्येतदञ्जे रूपम् ॥

दिवोऽविजिगीषायाम् ॥ ४६ ॥

दिव उत्तरस्य निष्ठातकारस्य नकारादेशो भवति अविजिगीषायामर्थे । आद्यूनः । परिद्यूनः ।

अविजिगीषायामिति किम् ? द्यूतं वर्तते । विजिगीषया हि तत्राक्षपातनादि क्रियते ॥

निर्वाणोऽवाते ॥ ५० ॥

'निर्वाणः' इति निस्पूर्वाद् वातेरुत्तरस्य निष्ठातकारस्य नकारो

पदमञ्जरी

उदक्तमिति। उद्धृतमित्यर्थः। *व्यक्तमित्येतदिति*। 'अञ्जू व्यक्तिम्रक्षणकान्तिगतिषु' इत्यस्येदं रूपम्, नाञ्चतेः; तेन नत्वमिदं न भवतीति भावः ॥

दिवोऽविजिगीषायाम् ॥ *आद्यून इति*। 'च्छ्वोः शूड्'। *आद्यूनः*=औदरिकः। *परिद्यूनः*=क्षीणः।

द्यूतं वर्तते इति। नन्वत्राक्षादिपतनलक्षणा क्रीडा प्रतीयते, न विजिगीषा ? अत आह—*विजिगीषया हीति* ॥

निर्वाणोऽवाते ॥ *वाताधिकरण इति*। वातकर्तृक इत्यर्थः। यदि 'वातश्चेदभि-

न्यासः

न चेदञ्चत्यर्थे विषयभूतेऽपादानं न भवतीति। समक्नाविति। सङ्गताविल्यर्थः। 'अन्चू गतिपूजनयोः' इत्यूदित्त्वाद् विभाषितेट्। तेन 'यस्य विभाषा' इति निष्ठायामिट्प्रतिषेधः, 'अनिदिताम्' इत्यनुनासिकलोपः। उदक्तमुदकमिति। उधृतमुदकमित्यर्थः। अथ व्यक्तमित्यत्र नत्वं कस्मान्न भवति ? इत्याह—व्यक्तमित्येतदित्यादि। 'अन्चू व्यक्तिम्रक्षणकान्तिगतिषु' इत्येतद्रूपम्, नाञ्चते; ततो नत्वमिह न भवतीति भावः ॥

दिवोऽविजिगीषायाम् ॥ आद्यूनः, परिद्यून इति। अविजिगीषुरित्यर्थः। 'च्छ्वोः शूडनुनासिके च' इति ऊठ्। द्यूतं वर्तत इति। विजीगीषार्थोऽत्र विवक्षित इति नत्वं न प्रवर्तते। कथं पुनरिह विजिगीषार्थः, यावता अक्षपातनलक्षणक्रीडा न प्रतीयते ? इत्याह—विजिगीषायां हीत्यादि। विजेतुमिच्छा विजिगीषा, तस्याम्। तत्र क्रीडायामक्षपातनादि क्रियते। तस्माद् विजिगीषार्थेऽत्रतिष्ठत इति भावः। आदिशब्देन शलाकापातादेर्ग्रहणम् ॥

निर्वाणोऽवाते ॥ वातेरुत्तरस्येति। 'वा गतिगन्धनयोः' इत्येतस्मात्। न चेत्यादि।

निपात्यते, न चेद्वाताधिकरणो वात्यर्थो भवति । निर्वाणोऽग्निः । निर्वाणः प्रदीपः । एष निर्वाणो भिक्षुः ।

अवात इति किम् ? निर्वातो वातः । निर्वातं वातेन ।

निर्वाणः प्रदीपो वातेन—इत्यत्र तु प्रदीपाधिकरणो वात्यर्थः, वातस्तु तस्य करणमिति भवत्येव नत्वम् ॥

शुषः कः ॥ ५१ ॥

शुषेर्धातोरुत्तरस्य निष्ठातकारस्य ककारादेशो भवति । शुष्कः, शुष्कवान् ॥

पदमञ्जरी

धेयो न भवति' इत्यर्थः स्यात्, तदा निर्वातो वात इत्यत्रैव प्रतिषेधः स्याद्यत्र कर्त्तरि क्तः; यत्र तु भावे तत्र न स्यात्—निर्वातं वातेनेति ।

निर्वाणोऽग्निरिति । उपशान्त इत्यर्थः । *निर्वाणो भिक्षुरिति* । उपरत इत्यर्थः । *वातस्तु करणमिति* । यथासम्भवं करणत्वे हेतौ वा तृतीया द्रष्टव्या । यथा तु वार्त्तिकं तथा भावे प्रतिषेधो न भवति, निर्वाणं वातेनेत्येव भवति ॥

न्यासः

वातमधिकरणमाधारो यस्य स तथोक्तः । एतदुक्तं भवति—वातेर्धातोर्योऽर्थः स यदि वातेन समवेतो भवतीत्यर्थः । निर्वाणोऽग्निः, निर्वाणः प्रदीप इति । अत्र स्वरूपस्य यः प्रशम उपरतिलक्षणः स धात्वर्थः । एष निर्वाणो भिक्षुरिति । अत्रापि । अथ वा—रागादिप्रहाणं धात्वर्थः ।

निर्वातो वात इति । अकर्मकत्वात् कर्त्तरि निष्ठा । निर्वातं वातेनेति । अत्र भावे । उभयत्राप्यत्र गतिनिरोधो धात्वर्थः ।

निर्वाणः प्रदीपो वातेनेति । अत्र वातेनेति कर्त्तरि तृतीया । तस्माद् वात एव वात्यर्थस्याधारः, ततश्च नत्वेन न भवितव्यमिति कस्यचिद् व्यामोहः स्यात्, अतस्तन्निराकरणायाह—निर्वाणः प्रदीप इत्यादि । अत्र निर्वाणं धात्वर्थः, तच्च प्रदीपाधारम्, न वाताधारम् । वाताधारे हि तस्मिन्निर्वाण इति यदि कर्त्तरि निष्ठा, तदा तयैवाभिहितत्वात् कर्त्तुर्वातात् तृतीया न स्यात् । अथ 'नपुंसके भावे क्तः' इति भावे ? एवं सति निर्वाण इति पुंल्लिङ्गं न स्यात् । तस्मात् प्रदीप एव कर्त्ता धात्वर्थस्याधारः । यद्येवम्, कथं वातेनेत्यत्र तृतीया ? इत्यत आह—वातस्त्वित्यादि । एतेनैषा तृतीया न कर्त्तरीति दर्शयति ॥

शुषः कः ॥ 'शुष शोषणे' इत्यस्मात् परस्य निष्ठातकारस्य ष्टुत्वे प्राप्ते ककारो विधीयते । अकार उच्चारणार्थः । शुष्कः, शुष्कवानिति । युक्तं शुष्कवानित्येतदुदाहरणम्,

पचो वः ॥ ५२ ॥

पचेर्धातोरुत्तरस्य निष्ठातकारस्य वकारादेशो भवति । पक्वः, पक्ववान् ॥

क्षायो मः ॥ ५३ ॥

क्षै-धातोरुत्तरस्य[1] निष्ठातकारस्य मकारादेशो भवति । क्षामः, क्षामवान् ॥

प्रस्त्योऽन्यतरस्याम् ॥ ५४ ॥

प्रपूर्वात् स्त्यायतेरुत्तरस्य निष्ठातकारस्यान्यतरस्यां मकारादेशो भवति । प्रस्तीमः, प्रस्तीमवान् । प्रस्तीतः, प्रस्तीतवान् ।

यदा मत्वं नास्ति, तदा 'संयोगादेरातो धातोर्यण्वतः' इत्यस्य

पदमञ्जरी

प्रस्त्योऽन्यतरस्याम् ॥ प्रस्तीम इति । 'स्त्यः प्रपूर्वस्य' इति सम्प्रसारणम् ॥

न्यासः

शुष्क इत्येतत्त्वयुक्तम्, न ह्येतदर्थेऽस्य सूत्रस्यारम्भो युज्यते, 'शुष्कधृष्टौ' इति निपातनेनैव सिद्धत्वात् ? नैतदस्ति; निपातनेन हि ककारे सति शुष्किकेत्यत्र 'उदीचामातः स्थाने यकपूर्वायाः' इति विभाषेत्त्वं स्यात्, शुष्कजङ्घेत्यत्र च 'न कोपधायाः' इति पुंवद्भावप्रतिषेधः स्यात्; इह तु ककारस्य विधाने सति तस्यासिद्धत्वादेतदुभयं न भवति । तस्माच्छुष्क इत्येतदर्थोऽप्यस्यारम्भो युक्तः ॥

पचो वः ॥ पक्वः, पक्ववानिति । 'डुपचष् पाके' । यद्येवम्, पक्व इत्येतत् 'सिद्ध-शुष्कपक्वबन्धैश्च' इति निपातनादपि हि सिध्यति; तथापि पक्ववानित्येतदर्थमिदमवश्यमारब्धव्यम् । अन्यार्थं चारभ्यमाणं पक्व इत्येतदर्थरूपमपि भवतीति पक्वशब्दोऽस्योदाहरणमुपन्यस्तम् । निपातनद्वारेण हि तद्व्युत्पत्तौ प्रतिपत्तिगौरवं स्यादित्यभिप्रायः ॥

क्षायो मः ॥ 'क्षै जै षै क्षये' ॥

प्रस्त्योऽन्यतरस्याम् ॥ प्रस्तीम इति । 'ष्टयै स्त्य सङ्घातशब्दयोः' । 'स्त्यः प्रपूर्वस्य' इति सम्प्रसारणम्, पूर्ववद्दीर्घः । इह यदा मत्वं न भवति, तदा 'संयोगादेः' इत्यनेन नत्वेन भवितव्यम्; ततश्च प्रस्तीनः, प्रस्तीनवानितीष्टं स्यात्—इति कस्यचिद् भ्रान्तिः स्यात्, अतस्तां निराकर्त्तुमाह—यदा मत्वं नास्तीत्यादि । कृते तर्हि प्रथमं

---

१. 'क्षै इत्येतस्य धातोः' इति पाठान्तरम् ।

पूर्वत्रासिद्धत्वात् सम्प्रसारणं प्रथमं क्रियते; तत्र कृते निमित्तव्याघातान्नत्वं न भवति ॥

अनुपसर्गात्फुल्लक्षीबकृशोल्लाघाः ॥ ५५ ॥

फुल्ल, क्षीब, कृश, उल्लाघ—इत्येते निपात्यन्ते, न चेदुपसर्गादुत्तरा भवन्ति । फुल्ल इति–'ञिफला विशरणे' इत्येतस्माद्धातोरुत्तरस्य निष्ठातकारस्य लकारो निपात्यते । उत्वमिडभावश्च सिद्ध एव ।

क्तवत्वन्तस्याप्येतल्लत्वमिष्यते । फुल्लः, फुल्लवान् इति ।

क्षीबकृशोल्लाघा इति–क्षीबिकृशिभ्यामुत्पूर्वाच्च लाघेः क्तप्रत्ययस्य तलोप इडभावश्च निपात्यते । कृते वा इटि इच्छब्दलोपः । क्षीबः ।

पदमञ्जरी

अनुपसर्गात् फुल्लक्षीबकृशोल्लाघाः ॥ *फुल्ल इति* । 'आदितश्च' इतीट्प्रतिषेधः, 'उत्परस्यातः', 'ति च' इत्युत्वम् ।

क्तवत्वन्तस्याप्येतल्लत्वमिष्यत इति । निष्ठायास्तशब्दान्तं यद्रूपं तस्य फुल्लः—इत्येतन्निपात्यत इति भावः । क्षीबादिषु तु नैतदिष्यते ।

इडभाव इति । अन्यथा तलोपस्यासिद्धत्वाद्वलादित्वादिट् प्रसज्येत । *कृते वा*

न्यासः

सम्प्रसारणे नत्वं कस्मान्न भवति ? इत्याह—तत्र कृते इत्यादि ॥

अनुपसर्गात् फुल्लक्षीबकृशोल्लाघाः ॥ फुल्ल इति । 'ञिफला विशरणे', आदितश्च' इतीट्प्रतिषेधः, 'उत्परस्यातः' इत्युत्त्वम् ।

क्तवत्वन्तस्याप्येतल्लत्वमिष्यत इति । कथं पुनरिष्यमाणमपि लभ्यते, न हि क्तवत्वन्तः शब्दः सूत्र उपात्तः ? उच्यते; इह निष्ठायास्तकारान्तं यच्छब्दरूपं तस्य 'फुल्ल' इत्येतन्निपात्येत, क्तक्तवतोश्च तत् तुल्यम् । परस्तु यदि क्तवतोऽर्थो वा विशेष्यते ? विशेष्यताम्, न हि तेन समानेनासमानेन वा प्रयोजनमस्ति । तस्मात् क्तवत्वन्तस्याप्येतल्लत्वं भवति । एवमनयैव युक्त्या क्षीबकृशोल्लाघादिष्वपि यन्निपात्यते, तदपि क्तवत्वन्तस्य प्रसज्येत ? नैष दोषः; वक्ष्यमाणमन्यतरस्यांग्रहणमुभयोर्योगयोः शेषः । व्यवस्थितविभाषा च न ज्ञायते, तेनातिप्रसङ्गो न भविष्यतीति ।

क्षीबिकृशिभ्यामिति । 'क्षीबृ मदे', 'कृश तनूकरणे' । इडभावश्च निपात्यत इति । तलोपस्यासिद्धत्वाद् वलादिरार्धधातुको भवतीतीट् प्रप्नोति; अतस्तदभावश्च निपात्यते । कृते वा इटि इच्छब्दलोप इति । निपात्यत इति सम्बन्धः । इडभावापेक्षो विकल्पः । अथ वा—नेडभावो निपात्यते । किं तर्हि ? कृत इटोच्छब्दलोपः ।

कृशः । उल्लाघः ।

अनुपसर्गादिति किम् ? प्रफुल्ताः सुमनसः । प्रक्षीवितः । प्रकृशितः । प्रोल्लाघितः । लाघेरुदोऽन्य उपसर्गः प्रतिषिध्यते ।

❀ उत्फुल्लसम्फुल्लयोरिति वक्तव्यम् ❀ । उत्फुल्लः । सम्फुल्लः ।

परिकृश इत्यत्र यः परिशब्दः स क्रियान्तरयोगात् कृशिं प्रत्यनुपसर्ग एव—परिगतः कृशः परिकृश इति ॥

नुदविदोन्दत्राघ्राह्रीभ्योऽन्यतरस्याम् ॥ ५६ ॥

नुद, विद, उन्दी, त्रा, घ्रा, ह्री—इत्येतेभ्य उत्तरस्य निष्ठातकारस्य नकार आदेशो भवति अन्यतरस्याम् । नुद—नुन्नः, नुत्तः । विद—विन्नः, वित्तः । उन्द—समुन्नः, समुत्तः । त्रा—त्राणः, त्रातः । घ्रा—घ्राणः, घ्रातः । ह्री—ह्रीणः, ह्रीतः ।

पदमञ्जरी

इटि इच्छब्दलोप इति । निपात्यत इत्यपेक्षते । *लाघेरुदोऽन्य इति* । उदस्तु प्रतिषेधो न भवति; निर्देशसामर्थ्यात् । *कृशिं प्रत्यनुपसर्ग एवेति* । 'यत्क्रियायुक्ताः प्रादयस्तं प्रति' इति वचनात् । क्रियान्तरयोगमेव दर्शयति—*परिगतः कृश इति* । कार्श्येन परिगत इत्यर्थः । यद्यपि फुल्लादयः पचाद्यचि इगुपधलक्षणे के च सिध्यन्ति, तथापि 'निष्ठा च द्व्यजनात्' इत्यादिकार्यसिद्धये, क्षीविताद्यनिष्टशब्दनिवृत्तये च निपातनम्; फुल्लशब्दे तु फुल्लघानित्येतदर्थं च ॥

नुदविदोन्दत्राघ्राह्रीभ्योऽन्यतरस्याम् ॥ अत्रानन्तरस्य निपातनस्य विधातु-

न्यासः

लाघेरुदोऽन्य उपसर्गः प्रतिषिध्यत इति । उत्पूर्वस्य ग्रहणसामर्थ्यात् । अन्यथा ह्युत्पूर्वस्योपादानमनर्थकं स्यादित्यभिप्रायः ।

अनुपसर्गादित्युच्यते, तत्र परिकृश इति न सिध्यति ? इत्यत आह—परिकृश इत्यत्रेत्यादि । तनूकरणलक्षणक्रियाया अन्यक्रिया गमनलक्षणा क्रियान्तरम्, तेन योगोऽयम्, न परिशब्दः, अत्र कृशिं प्रत्युपसर्गसंज्ञा भवतीति कृत्वा । परिगतः कृश इति । अनेन तं क्रियान्तरयोगं दर्शयति । अथ किमर्थं निपातनम्, यावता फुल्ल इति—'फुल्ल विकसने' इत्यस्मात् पचाद्यचि सिध्यति, क्षीबेरिगुपधलक्षणे के—क्षीब इति, कृश इत्यपि कृशेरचैव, उल्लाघ इति—लाघ इत्येव पचाद्यचि सिद्ध्यत्येव ? सत्यमेवैतत्; निष्ठायां तु फलतिप्रभृतीनामसत्यस्मिन्ननिष्टं रूपं प्राप्नोति । अतस्तन्निवृत्त्यर्थमारब्धव्यमेतत् ॥

नुदविदोन्दत्राघ्राह्रीभ्योऽन्यतरस्याम् ॥ समुन्नः, समुत्त इति । 'अनिदिताम्' इति

'ह्रो' इत्येतस्याप्राप्तं नत्वम्, इतरेषां नित्यं प्राप्तं विकल्प्यते।
'विद विचारणे' इत्यस्य विदेरिह ग्रहणमिष्यते। एवं ह्युक्तम्—
वेत्तेस्तु विदितो निष्ठा विद्यतेर्विन्न इष्यते।

पदमञ्जरी

मशक्यत्वाद्व्यवहितं विधेयमिति स्थिते 'शुषः कः' इत्यादिभिरादेशान्तरैर्व्यवहित-मपि नत्वमेव विधीयते। कथम्? उत्तरसूत्रे तावत्तदेव प्रतिषिध्यते; प्राप्तिपूर्वक-त्वात्प्रतिषेधस्य। तस्मात्तदेव बुद्धौ विपरिवर्त्तमानमत्रापि विकल्प्यते। *समुन्न इति*। 'उन्दी क्लेदने', ईदित्त्वादिट्प्रतिषेधः, 'अनिदिताम्' इत्युपधालोपः।

उभयत्र विभाषेयमित्याह—*ह्री इत्येतस्येति*।

विद विचारण इत्यस्येति। रौधादिकस्य; उन्दिना रौधादिकेन साहचर्यात्। यद्यपि तौदादिकेन नुदिनापि साहचर्यम्, तथापि परसाहचर्यमेव व्यवस्थापकम्; 'विप्रतिषेधे परम्' इत्यस्यैवमादावप्युपयोगात्।

विचारणार्थस्य ग्रहणमित्येतदाप्तागमेन द्रढयति-*एवं ह्युक्तमिति*। वित्तेर्धातो-र्निष्ठान्तशब्दरूपं विदित इतीष्यते, तस्य सेट्त्वात्; इह च 'रदाभ्यां निष्ठातः' इत्यनुवृत्तेः विद्यतेः सत्तार्थस्य विदेर्विन्न इतीष्यते; तस्यानिट्त्वात्, इह च तस्या-ग्रहणात्। *विन्तेरिति*। तिङन्तानुकरणात् षष्ठी। *भोगवित्त इति*। एकार्थीभावा-भावेऽपि *भाष्यकार*निपातनात्सप्तमीसमासः। भोगग्रहणमुपलक्षणम्। भोग-

न्यासः

नलोपः। ह्रीत्यस्येति। 'ह्री लज्जायाम्' इत्यस्य। अप्राप्त इति। केनचिदविधानात्। इतरेषामिति। तत्र 'नुद प्रेरणे', 'उन्दी क्लेदने'—तयोः 'रदाभ्याम्' इति नित्यं प्राप्तम्। 'त्रैङ् पालने', 'घ्रा गन्धोपादाने'—एतयोः 'संयोगादेः' इत्यादिना।

'विद विचारणे' इत्यस्य विदेरिह ग्रहणमिष्यत इति। कथं पुनरस्य ग्रहणमिष्यते, श्लुविकरणेन ह्रीत्यनेन साहचर्यात्? नैतदस्ति; शविकरणेन नुदिना साहचर्याल्लाभार्थस्य विदेर्ग्रहणप्रसङ्गात्? एवं तर्ह्यन्यतरस्यामित्येषा व्यवस्थितविभाषा, तेन विचारणार्थस्यैव भवितव्यम्, नान्यस्य; यस्यैवं भवितव्यं तस्यैव ग्रहणं युक्तमिति स एव गृह्यते।

कथं पुनर्ज्ञायते—विचारणार्थस्य विदेर्ग्रहणमिष्यते? इत्याह—एवं ह्रीत्यादि। इष्यत इति वक्ष्यमाणं प्रत्येकमभिसम्बध्यते। निष्ठेत्यनेन निष्ठान्तमुपलक्षयति। वेत्तेरि-त्यादि। 'विद ज्ञाने' इत्यस्य विदित इत्येतद्रूपमिष्यते; नित्येट्त्वात्, तस्येटा निष्ठात-कारस्य व्यवधाने सति नत्वस्यासम्भवात्। विद्यतेरिति। 'विद सत्तायाम्' इत्यस्य निष्ठा-न्तस्य विन्न इत्येतद्रूपमिष्यते; 'एकाचः' इतीट्प्रतिषेधात्, 'रदाभ्याम्' इत्यादिना च नित्यं नत्वविधानात्। विन्तेर्विन्नश्च वित्तश्चेति। 'विद विचारणे'—इत्यस्य निष्ठान्त-

विन्तेर्विन्नश्च वित्तश्च भोगवित्तश्च विन्दतेः[1] ॥ इति ॥

न ध्याख्यापॄमूर्च्छिमदाम् ॥ ५७ ॥

ध्या, ख्या, पॄ, मूर्च्छि, मद—इत्येतेषां निष्ठातकारस्य नकारादेशो न भवति । ध्यातः, ध्यातवान् । ख्यातः, ख्यातवान् । पूर्त्तः, पूर्त्तवान् । मूर्त्तः, मूर्त्तवान् । मत्तः, मत्तवान् । 'रदाभ्याम्', 'संयोगादेः' इति च प्राप्तः प्रतिषिद्धचते ॥

पदमञ्जरी

प्रत्ययंयोरर्थयोः विन्दतेस्तौदादिकस्य विदेर्वित्त इतीष्यते, अन्यत्र विन्न इति नत्वमेव भवति, न त्वयं विकल्प इत्यर्थः । उक्तोऽत्र हेतुः ॥

न ध्याख्यापमूर्च्छिमदाम् ॥ *मूर्त्त इति* । 'आदितश्च' इतीट्प्रतिषेधः, 'राल्लोपः' इति छस्य लोपः । *मत्त इति* । ईदित्त्वादिट्प्रतिषेधः ॥

न्यासः

स्यैतद्रूपद्वयमिष्यते; पूर्ववदिट्प्रतिषेधात्, अनेन च सूत्रेण पक्षे नत्वविधानात् । भोगवित्तश्च विन्दतेरिति । विन्दतेरित्यनेन लाभार्थविदिं दर्शयति । तस्य हि 'शे मुचादीनाम्' इति नुमि कृते विन्दतीत्येतद्रूपं भवति । भोगवित्त इति—भोगे वित्तो भोगवित्तः, 'सप्तमी' इति योगविभागात् समासः । भोगग्रहणं चोपलक्षणमात्रम् । प्रत्ययोऽपि गृह्यते । 'विदॢ लाभे' इत्यस्य भोगे प्रत्यये चार्थे वित्त इत्येतद्रूपं निष्ठायामिष्यते; 'वित्तो भोगप्रत्यययोः' इति नत्वाभावस्य निपातनात्, 'यस्य विभाषा' इति निष्ठायामिट्प्रतिषेधाच्च । विन्दतेर्हि क्वसौ 'विभाषा गमहनविदविशाम्' इतीड् विभाषितः; 'भोगवित्तश्च विन्दतेः' इति ब्रुवताऽर्थतो भोगप्रत्ययाभ्यामन्यत्र विन्न इत्येद्रूपमिष्यत इत्युक्तं भवति ॥

न ध्याख्यापॄमूर्च्छिमदाम् ॥ 'ध्यै चिन्तायाम्'; 'ख्या प्रकथने', 'चक्षिङः ख्याञ्' इति च—द्वयोरपि ग्रहणम् । ननु च चक्षिङादेशस्य सानुबन्धकत्वान्निरनुबन्धकग्रहणपरिभाषया न प्राप्नोतीति ? नैष दोषः; इह हि निष्ठातकारस्य परत्वप्रतिपादने पञ्चमी युक्ता, यथा—'रदाभ्याम्' इति । तत्र पञ्चमीनिर्देशे कर्त्तव्ये यः षष्ठीनिर्देशः क्रियते, स सम्बन्धसामान्यं प्रतिपादयितुम् । न च सम्बन्धिनमन्तरेण सम्बन्धसामान्यमुपपद्यते । न च सानुबन्धके परित्यज्यमाने सम्बन्धिभेदः सम्भवतीति युक्तं तस्यापि ग्रहणम् । 'पॄ पालनपूरणयोः', 'मुर्च्छा मोहसमुच्छ्राययोः', 'मदी हर्षे' । एषु ध्याख्याप्रभृतिषु-आद्ययोः 'संयोगादेः' इत्यादिना नत्वे प्राप्ते, इतरेषामपि 'रदाभ्याम्' इत्यादिना, प्रतिषेधोऽयमारभ्यते । पूर्त्त इति । 'श्र्युकः किति' इतीट्प्रतिषेधः, 'उदोष्ठ्यपूर्वस्य'

1. 'भोगे वित्तश्च विन्दतेः'—इति मुद्रितः पाठः, 'वित्तो भोगेषु विन्दतेः'—इति च भाष्यसम्मतः (प्र० सं० स०)।

वित्तो भोगप्रत्यययोः ॥ ५८ ॥

'वित्त'—इति विदेर्लाभार्थादुत्तरस्य क्तस्य नत्वाभावो निपात्यते भोगे प्रत्यये चाभिधेये । वित्तमस्य बहु । धनमस्य बह्वित्यर्थः । धनं हि भुज्यत इति भोगोऽभिधीयते ।

प्रत्यये—वित्तोऽयं मनुष्यः । प्रतीत इत्यर्थः । प्रतीयत इति प्रत्ययः ।

भोगप्रत्यययोरिति किम् ? विन्नः ॥

भित्तं शकलम् ॥ ५९ ॥

'भित्तम्' इति निपात्यते शकलं चेत्तद्भवति । भित्तं तिष्ठति । भित्तं प्रपतति । शकलपर्यायोऽयम् ।

पदमञ्जरी

वित्तो भोगप्रत्यययोः ॥ *लाभार्थादिति* । ज्ञानार्थादिटा भाव्यम् । सत्ताविचारणार्थयोरपि न भोगप्रत्यययोर्वृत्तिः सम्भवतीति भावः । कथं पुनर्भोगे निपात्यमानो वित्तशब्दो धने भवति ? इत्यत आह—*धनं हीति* । कर्मसाधनः सूत्रे भोगशब्द इत्यर्थः । एतेन 'प्रत्ययः' इति व्याख्यातम् ।

विन्न इति । 'विभाषा गमहनविदविशाम्' इति तौदादिकस्य क्वसौ विकल्पितेटत्वाद् 'यस्य विभाषा' इति निष्ठायामिट्प्रतिषेधः ॥

भित्तं शकलम् ॥ *शकलपर्यायोऽयमिति* । यथा शकलशब्दो जातिशब्दः, न क्रियाशब्दः, तथा भित्तशब्दोऽपीत्यर्थः ।

न्यासः

इत्युक्तम्, पूर्ववद्दीर्घः । मूर्त इति । 'राल्लोपः' इति च्छकारलोपः, 'आदितश्च' इतीट्प्रतिषेधः । मत्त इति । अत्रापि 'श्वीदितो निष्ठायाम्' इति ॥

वित्तो भोगप्रत्यययोः ॥ धनमस्य बह्वित्यर्थ इति । कथं पुनर्भोगे व्युत्पादितस्य धने वृत्तिरर्थो भवति ? इत्याह—धनं हीत्यादि । अनेन कर्मसाधनत्वं भोगशब्दस्य दर्शयन् धनेऽस्य वृत्तिं दर्शयति ।

प्रतीत इत्यर्थ इति । एतेन प्रत्ययशब्दस्य कर्मसाधनतामाचष्टे । प्रतीत इति कर्मणि निष्ठा । प्रतीत आख्यात इत्यर्थः । स चायमर्थः प्रत्यये व्युत्पाद्यमानेऽस्य भवति, यदि प्रत्ययशब्दोऽपि कर्मसाधनो भवति—प्रतीयत इति प्रत्ययः । तेन प्रत्ययशब्दस्यकर्मसाधनता वेदितव्या ॥

भित्तं शकलम् ॥ भित्तमिति निपात्यत इति । किं निपात्यते ? रदाभ्यामिति नत्वे प्राप्ते तदभाव इति । शकलं चेत् तद् भवतीति । शकलशब्दस्य योऽर्थः, खण्ड इति यस्या-

अत्र भिदिः क्रिया शब्दव्युत्पत्तेरेव निमित्तम् । भिदिक्रियाविवक्षायां हि शकलबिषये भिन्नं भित्तमित्येव भवति ॥

पदमञ्जरी

नन्वयं भिदेर्धातोः व्युत्पाद्यमानः क्रियाशब्दः, स कथं जातिशब्दस्य पर्यायो भवति ? अत आह—*अत्रेति* । सन्ति हि ते शब्दा येषु व्युत्पत्तिमात्रोपयोगिनी क्रिया, जातिरेव तु समुदायशक्त्या शब्दार्थः, यथा—तैलं पिबतीति तैलपायिकेति । किमर्थं पुनरेवमाश्रीयते ? इत्याह—*भिदिक्रियाविवक्षायां हीति* । साम्यप्रतिपादनार्थं शकलग्रहणम् । यथा विदारणविवक्षायां भिन्नं शकलमिति भवति, तथा भिन्नं भित्तमित्येव प्रयोग इत्यर्थः । क्रियाशब्दत्वे तु भिन्नशब्देनैव क्रियाया उपात्तत्वाद्भिन्नमित्यस्यैव प्रयोगो न स्यात् । अन्ये त्वाहुः—यथा विदारणक्रियया शकलं निवर्तते, तदा तामङ्गीकरोत्येव भिन्नशब्दः, यत् शकलस्य सतो विदारणं तदा तत्प्रतिपादनाय भिन्नं भित्तमिति प्रयोग इति ॥

न्यासः

परमभिधानम्, भित्तशब्दस्यापि यदि स एवार्थो भवतीत्यर्थः । कथं पुनर्भित्तशब्दस्य शकलमर्थो भवति ? इत्याह—शकलपर्यायोऽयमिति । भित्तशब्दः शकलस्यैव पर्यायः । तस्माद् यथा शकलशब्दस्य शकलमभिधेयं भवति, एवं भित्तशब्दस्यापि ।

ननु च शकलशब्दोऽयं जातिशब्दः; जातिप्रवृत्तिनिमित्तमुपादाय स्वाभिधेये प्रवृत्तत्वात् ; भित्तशब्दस्तु क्रियाशब्दः, क्रियाप्रवृत्तिनिमित्तत्वात्; तथा हि—भिदेर्विदारणार्थात् क्ते विहिते भित्तमिति निपात्यते, न च क्रियाशब्दो जातिशब्दपर्याय उपपद्यते ? इत्याह—अत्रेत्यादि । शब्दव्युत्पत्तिः=शब्दसंस्कारः, तस्या एवात्र भित्तशब्दे भिदिक्रियानिमित्तत्वम्, न तु तत्प्रवृत्तेः; असत्त्वात् । जातिरेव तु तत्प्रवृत्तिं प्रति निमित्तम्; तस्या विद्यमानत्वात् । तस्माच्छकलशब्दवद् भित्तशब्दोऽपि जातिशब्द एव, न क्रियाशब्द इति युक्ता तस्य तत्पर्यायता । यदि तर्ह्यसत्येवात्र भिदिक्रिया, शब्दसंस्कारत्वस्यापि सा निमित्तं नोपपद्यते ? नैतदस्ति; न ह्ययं नियोगोऽभिधीयते—विद्यमानैव क्रिया शब्दसंस्कारस्य निमित्तं भवतीति । तथा हि तैलपायिकाशब्दो यत्र प्राणिविशेषे रूढः, तत्र तैलपानक्रियाशब्दोऽपि नास्ति; तथापि तैलपानक्रिया तत्संस्कारनिमित्तत्वेनाश्रीयते । कथं पुनर्भित्तशब्दो भिदिक्रियाप्रवृत्तिनिमित्तं न भवति ? इत्याह—भिदिक्रियाविवक्षायां हीत्यादि । अत्र भिन्नमित्यस्य च भित्तशकलशब्दाभ्यां प्रत्येकमभिसम्बन्धः । तेन भिन्नम् भित्तमित्येव भवतीति । एतत् प्रयोगद्वयमपि भिदिक्रियाविवक्षायां सिद्धं भवति । विदीर्णे हि शकले तस्य विदीर्णतां प्रतिपादयितुं भिन्नम् भित्तमित्येष प्रयोगो भिदिक्रियाविवक्षायां क्रियते । यदि च भित्तशब्दः क्रियाप्रवृत्तिनिमित्तं स्यात्, ततो भित्तशब्देनैव भिदिक्रियानिमित्तकेन विदीर्णता शकलस्य प्रतिपाद्यत इत्येष प्रयोगो

ऋणमाधमर्ण्ये ॥ ६० ॥

'ऋणम्' इति 'ऋ' इत्येतस्माद्धातोरुत्तरस्य निष्ठातकारस्य नकारो निपात्यते आधमर्ण्यविषये।

अधम ऋणे अधमर्णः, एतस्मादेव निपातनात्सप्तम्यन्तेनोत्तरपदेन समासः, तद्भाव आधमर्ण्यम्। यद्येवम्, उत्तमर्ण इति न सिध्यति? नैष दोषः; कालान्तरदेयविनिमयोपलक्षणार्थं चेदमुपात्तम्। तेन उत्तमर्ण इत्यपि हि भवति। ऋणं ददाति। ऋणं धारयति।

आधमर्ण्ये इति किम्? ऋतं वक्ष्यामि नानृतम्॥

पदमञ्जरी

ऋणमाधमर्ण्ये ॥ *ऋ इत्येतस्मादिति*। 'ऋ सृ गतौ', 'ऋ गतिप्रापणयोः' इति वा।

एतस्मादेवेति। शौण्डादिव्यतिरेकेण सप्तमीसमास एव मृग्यः, प्रागेव सप्तम्यन्तोत्तरपद इति भावः। *कालान्तरेत्यादि*। ऋणग्रहणकालापेक्षया कालान्तरत्वम्, तत्र देयं कालान्तरदेयम्, तत्र यो विनिमयः=विपरिवर्त्तनं तदुपलक्षणार्थमाधमर्ण्यग्रहणम्, न तु स्वार्थप्रतिपादनार्थम्। किं पुनः कारणमेवं व्याख्यायते? इत्याह—*उत्तमर्ण इत्यपि हीति*। एतच्च 'धारेरुत्तमर्णः' इति निर्देशादवसितम्॥

न्यासः

नोपपद्यते, न हि तदस्ति यस्य भित्तशब्देनाप्रतिपादितस्य भिन्नशब्दयोगो भवेत्। भित्तं शकलमित्येष च प्रयोगो नोपपद्यते; शकलव्युत्पादितेन भित्तशब्देन भिदिक्रियानिमित्तकेन भिन्नशब्दस्य बाधित्वात्। अस्ति चायं द्विविधोऽपि प्रयोगः, तस्माद् भित्तशब्दस्य भिदिक्रियानिमित्तत्वं न गम्यते॥

ऋणमाधमर्ण्ये ॥ **ऋ इत्येतस्मादिति**। 'ऋ गतौ' इत्येतस्मात्, 'ऋ गतिप्रापणयोः' इत्येतस्माद्वा।

अधम ऋणेऽधमर्ण इति। केन पुनरत्र समास इति, यावता नात्र किञ्चित् समासलक्षणमस्ति; 'सप्तमीति योगविभागात् समासः'—इत्येतच्च न वक्तव्यम्, सप्तम्याः पूर्वनिपातप्रसङ्गात्? इत्यत आह—**एतस्मादेवेत्यादि**। **तद्भाव आधमर्ण्यमिति**। तत् प्रतिदास्यतीति ग्रहणक्रियाभिसम्बन्धः। तद्योगाद् भावेऽसावधमर्ण इत्युच्यते। **कालान्तर इत्यादि**। यस्मिन् कालेऽधमर्णो गृह्णाति तस्मात् कालादन्य आगामी कालः कालान्तरम्, तत्र यद् देयं तत् कालान्तरदेयम्, तेन यो विनिमयः=विपरिवर्त्तनम्, तदुपलक्षणार्थमेवाधमर्णग्रहणमेवमुपात्तम्, न च स्वार्थप्रतिपादनार्थमेव। किं कारणमेवं व्याख्यायते? इत्याह—**उत्तमर्ण इत्यपि भवतीति**। ऋणे ह्येकोऽधमर्णो भवति, यो गृहीत्वा प्रतिदा-

नसत्तनिषत्तानुत्तप्रतूर्तसूर्तगूर्तानि छन्दसि ॥ ६१ ॥

नसत्त, निषत्त, अनुत्त, प्रतूर्त, सूर्त, गूर्त—इत्येतानि छन्दसि विषये निपात्यन्ते । नसत्त-निषत्तेति—सदेर्नञ्पूर्वान्निपूर्वाच्च नत्वाभावो निपात्यते । नसत्तमञ्जसा । नसन्नमिति भाषायाम् । निषत्तः । निषण्ण इति भाषायाम् ।

अनुत्तमिति—उन्देर्नञ्पूर्वस्य निपातनम् । अनुत्तमा ते मघवन् । अनुन्नमिति भाषायाम् ।

प्रतूर्तमिति—त्वरतेः, 'तुर्वी' इत्येतस्य वा निपातनम् । प्रतूर्तं वाजिन् । प्रतूर्णमिति भाषायाम् ।

सूर्तमिति—'सृ' इत्येतस्य उत्वं निपात्यते । सूर्ता गावः । सृता गाव इति भाषायाम् ।

पदमञ्जरी

नसत्तनिषत्तानुत्तप्रतूर्तसूर्तगूर्तानि छन्दसि ॥ नसत्तेत्यादीनामनुकरणपदानां द्वन्द्वः । *निषत्तमिति* । 'सदिरप्रतेः' इति षत्वम् ।

अनुन्नमिति भाषायामिति । 'नुदविदोन्दत्रा' इति विकल्पो न भवति; एतन्निपातानारम्भसामर्थ्यादित्याहुः ।

प्रतूर्तमिति । यदा त्वरतेः, तदा 'ज्वरत्वर' इत्यादिना ऊठ् । यदा तु 'तुर्वी'

न्यासः

स्यतीति; यस्तु दत्त्वा ग्रहीष्यति स उत्तमर्णः । तत्र यद्याधमर्ण्यग्रहणं स्वार्थप्रतिपादनार्थमेवोपात्तम्, तदोत्तमर्ण इति न सिध्येत्, न ह्यत्राधमर्ण्यं विवक्षितम् । तत् तर्हीदं चोत्तमर्णेऽपि कालान्तरदेयविनिमयोपलक्षणार्थत्वादाधमर्ण्यग्रहणे सत्येतदपि सिध्यति, अस्ति ह्यत्र कालान्तरद्रव्यविनिमयः । तथा ह्युत्तमर्णोऽपि प्रयच्छन् कालान्तरे यद् देयं तेन विनिमयं करोति ॥

नसत्तनिषत्तानुत्तप्रतूर्तसूर्तगूर्तानि छन्दसि ॥ सदेरिति । 'षद्लृ विशरणगत्यवसादनेषु' इत्येतस्मात् । निषत्त इति । 'सदिरप्रतेः' इति षत्वम् ।

अनुत्तमिति । 'उन्दी क्लेदने', 'अनिदिताम्' इति नलोपः ।

प्रतूर्तमिति । यदा 'ञित्वरा सम्भ्रमे' इत्यस्य निपात्यते, तदा 'ज्वरत्वर' इत्यादिना वकारस्योपधायाश्चोत्वम् । यदा 'उर्वी तुर्वी थुर्वी हिंसार्थाः' इत्यस्य; तदा 'राल्लोपः' इति रकारलोपः, पूर्ववद् दीर्घः ।

सूर्तमिति । 'सृ गतौ' । उत्वसन्नियोगे रपरत्वम्, पूर्ववद् दीर्घः ।

गूर्त्तमिति—'गुरी' इत्येतस्य नत्वाभावो निपात्यते । गूर्त्ता अमृतस्य । गूर्णमिति भाषायाम् ॥

क्विन्प्रत्ययस्य कुः ॥ ६२ ॥

'पदस्य' इति वर्त्तते । क्विन्प्रत्ययस्य सर्वत्र पदान्ते कुत्वमिष्यते[1] । क्विन्प्रत्ययो यस्माद्धातोः स क्विन्प्रत्ययः, तस्य पदस्यालोन्त्यस्य कवर्गादेशो भवति । 'स्पृशोऽनुदके क्विन्' । घृतस्पृक् । हलस्पृक् । मन्त्रस्पृक् ।

'क्विनः कुः' इति वक्तव्ये प्रत्ययग्रहणं कृतम्[1]—बहुव्रीहिविज्ञाना-

पदमञ्जरी

हिंसायाम्' इत्यस्य, तदा 'राल्लोपः' । *उत्वमिति* । रपरत्वम् 'उरण् रपरः' इत्येव सिद्धम्; परिभाषाणामसिद्धप्रकरणेऽपि प्रवृत्तेः ॥

क्विन्प्रत्ययस्य कुः ॥ *क्विनः कुरिति वक्तव्ये इति* । न हि क्विन्प्रत्ययत्वं व्यभिचरतीति भावः । न चैवमुच्यमाने 'वेरपृक्तस्य' इति लोपं बाधित्वा क्विन एव वकारस्य कुत्वं घकारः प्राप्नोतीति शङ्कनीयम्; तथा क्विन इति प्रत्ययग्रहणपरिभाषया तदन्तस्य ग्रहणे सति क्विनो वकारस्य लोपे कर्त्तव्ये सति कुत्वस्यासिद्धत्वात् 'राल्लोप' एव भवति, तस्मिंश्च सति पश्चाद्भवत्कुत्वं परिशिष्टस्य धातोरेव भविष्यति । स्यादेतत्—क्विबादिषु सावकाशं लोपं विशेषविहितं कुत्वमपवादो वचनप्रामाण्यादिति न्यायेन बाधेतेति ? तन्न; एवं हि वर्गग्रहणमनर्थकं

न्यासः

गूर्त्तमिति । 'गुरी उद्यमने' ॥

क्विन्प्रत्ययस्य कुः ॥ घृतस्पृगिति । अत्र शकारस्य विवृतकरणस्य श्वासानुप्रदानस्याघोषस्य तादृश एव खकारः, तस्य जश्त्वम्—गकारः । गकारस्यापि चर्त्वम्—ककारः ।

अथ प्रत्ययग्रहणं किमर्थम्, न क्विन इत्येवोच्येत, न हि क्विन् प्रत्ययत्वं व्यभिचरति । एवमुच्यमाने लोपापवादः क्विन एव कुत्वं स्यादित्येतच्च नाशङ्कनीयम्, तथा हि—क्विन्निति प्रत्ययग्रहणे यत्र प्रत्ययग्रहणं प्रत्ययग्रहणपरिभाषया क्विन्नन्त उपस्थापिते क्विनो लोपे कर्तव्ये कुत्वस्यासिद्धत्वात् पूर्वं लोपेनैव भवितव्यम् । तस्मिन् सति पश्चाद् भवत्कुत्वं परिशिष्टस्य धातोरेव भविष्यति ! इत्यत आह—क्विनः कुरिति वक्तव्य इत्यादि ।

१-१. अत्र काशिकायामेकः श्लोको विच्छिन्नः पठितः, स चैवम्—
"क्विन्प्रत्ययस्य सर्वत्र पदान्ते कुत्वमिष्यते ।
क्विनः कुरिति वक्तव्ये प्रत्ययग्रहणं कृतम्" ॥ इति ।(प्र० सं० स०)

र्थम् । क्विन्प्रत्ययो यस्माद्विहितस्तस्मादन्यस्मिन्नपि प्रत्यये कुत्वं यथा स्यात्—मा नो अस्राक् । मा नो अद्राक् । सृजिदृशिभ्यां हि क्विन्विहितः, तयोर्लुङि कुत्वमेतत् । माङ्योगेऽपि छान्दसत्वादडागमः । ईट् च न भवति—'बहुलं छन्दसि' इति ।

तथा दृग्भ्याम्, दृग्भिरिति—क्विबन्तस्यापि दृशेः कुत्वं भवति । एवं च सति रज्जुसृड्भ्यामित्यत्रापि कुत्वं प्राप्नोति ।

पदमञ्जरी

स्यात् । अनेकस्य स्थानिनोऽनेकादेशप्रतिपत्तये हि वर्गग्रहणम्, वकारस्यैव तु स्थानित्वे घकार एव निर्दिश्येत, 'वर्गाणां तृतीयचतुर्थाः' इति *शिक्षायां* वकारघकारयोर्गुणसाम्यप्रतिपादनात् । तस्मात् 'क्विनः कुः' इत्येव वक्तव्यम् । *बहुव्रीहिविज्ञानार्थमिति* । बहुव्रीहिश्चोपलक्षणेऽपि भवति, यथा—चित्रगुरानीयतामिति गवामभावेऽपि चित्रगवीभिरुपलक्षितस्यानयनं भवति, तथेहाप्यसत्यपि क्विपि क्विनोपलक्षितस्य धातोः कार्यं भवतीति । *अस्राग्*, *अद्रागिति* । सृजिदृशिभ्याम् 'माङि लुङ्', तिप्, च्लेः सिच्, हल्ङ्यादिलोपः, 'वदव्रज' इति वृद्धिः । अत्र व्रश्चादिषत्वे प्राप्ते कुत्वम्—जस्य गः, शस्य खः, तस्यापि जश्त्वम्, 'वावसाने' इति चर्त्वम्—ककारः । 'पूर्वत्रासिद्धम्' इत्यसिद्धत्वं षत्वे कुत्वस्य

न्यासः

असति हि प्रत्ययग्रहणे क्विन्प्रत्ययान्तस्यैव पदान्तस्य स्यात्, नान्यप्रत्ययान्तस्य, तस्यापि चेष्यते । तस्मात् प्रत्ययग्रहणं क्रियते । प्रत्ययग्रहणे सति बहुव्रीहिर्लभ्यते । तेन बहुव्रीहिणा यस्माद् विहितः स धातुरुपलक्ष्यत इति सर्वस्य सिध्यति । मा नो अस्राक्, मा नो अद्रागिति । 'सृज विसर्गे', 'दृशिर् प्रेक्षणे', लुङ्, च्लेः सिच्, तिप्, 'सृजिदृशोर्झल्यमकिति' इत्यमागमः, 'वदव्रज' इत्यादिना वृद्धिः, हल्ङ्यादिलोपः, अडागमः, अनेन कुत्वम् ।

सृजिदृशिभ्यां क्विन् विहित इति । 'ऋत्विक्' इत्यादिना सृजेः क्विन् विहितः । दृशेरपि 'त्यदादिषु दृशेरनालोचने कञ्च' इत्यनेन । कथं पुनरत्राडागमः, यावता 'न माङ्योगे' इति प्रतिषिद्धोऽसौ ? इत्यत आह—माङ्योगेऽपीत्यादि । छान्दसौ ह्येतौ प्रयोगौ । तेन सत्यपि माङ्योगे 'बहुलं छन्दस्यमाङ्योगेऽपि' इत्यडागमो भवत्येव । 'अस्तिसिचोऽपृक्ते' इतीट् तर्हि कस्मान्न भवति ? इत्याह—ईट् च न भवतीत्यादि ।

प्रत्ययग्रहणाद् यथा क्विन्प्रत्ययस्य लुगन्तस्य कुत्वं भवति, दृग्भ्यामित्यादौ दृशेः क्विबन्तस्यापि । एवमित्यादि । प्रत्ययग्रहणात् क्विन्प्रत्ययो यस्माद् विहितः, तस्यान्यप्रत्ययान्तस्यापि कुत्वं भवतीत्यस्मिन्नर्थे व्यवस्थिते रज्जुसृड्भ्यामित्यत्रापि व्रश्चादिसूत्रेण षत्वं यत् प्राप्नोति तद् बाधित्वा कुत्वेन भवितव्यम् ।

अथ तु नेष्यते ? प्रतिविधानं कर्तव्यमिति ॥

नशेर्वा ॥ ६३ ॥

'पदस्य' इति वर्तते । नशेः पदस्य वा कवर्गादेशो भवति । सा वै जीवनगाहुतिः, सा वै जीवनडाहुतिः । नशेरयं सम्पदादित्वाद् भावे क्विप् । जीवस्य नाशो जोवनक्, जीवनट् । षत्वे प्राप्ते कुत्वविकल्पः ॥

मो नो धातोः ॥ ६४ ॥

मकारान्तस्य धातोः पदस्य नकारादेशो भवति । प्रशान् । प्रतान् । प्रदान्[1]। 'शमितमिदमादीनां क्विप्, 'अनुनासिकस्य क्विझलोःक्ङिति' इति दीर्घत्वम् । नत्वस्यासिद्धत्वान्नलोपो न भवति[1]।

म इति किम् ? भित् । छित् । धातोरिति किम् ? इदम् । किम् ।

'पदस्य' इत्येव—प्रतामौ । प्रतामः ॥

पदमञ्जरी

नास्ति; प्रत्ययग्रहणसामर्थ्यात् षत्वापवादत्वात् कुत्वस्य ।

क्विबन्तस्यापीति । द्रष्टेत्यादौ तु न भवति; अपदान्तत्वात् । *एवं च सती-त्यादि* । तद्वदेव । दृग्भ्यामिति कुत्वमुदाहृतम् ।

प्रतिविधातव्यमिति । प्रतिविधानं कर्तव्यमिति । प्रतिविधानं वचनमेव ॥

नशेर्वा ॥ जीवनाशहेतुत्वादाहुतिः = *जीवनगित्युच्यते*, सम्पदादित्वाद्भावे क्विप् ॥

मो नो धातोः ॥ *नलोपो न भवतीति* ॥ नत्वं तु लोपार्थमेव स्यादिति मन्यते ॥

न्यासः

अथ तु नेष्यते, प्रतिविधानं कर्तव्यमिति । प्रतिविधानमुत्तरसूत्रे वाग्रहणं यत् तदु-भयोर्योगयोः शेषः । व्यवस्थितविभाषा च, तेनह न भविष्यतीति । एवञ्च सति रज्जुसृड्भ्याम्, रज्जुसृड्भ्य इति भवितव्यम् ॥

नशेर्वा ॥ जीवनडाहुतिरिति । अत्राकुत्वपक्षे व्रश्चादिसूत्रेण षत्वे कृते जश्त्वम्—डकारः ॥

मो नो धातोः ॥ 'पदस्य' इति वर्त्तते, तच्च धातुसमानाधिकरणं मकारेण विशेष्यते—मकारान्तस्य पदस्य धातोरिति । प्रशान्, प्रतानिति । 'शमु उपशमे', 'तमु काङ्क्षा-याम्', क्विप्, 'अनुनासिकस्य क्विझलोः क्ङिति' इत्युपधादीर्घत्वम् , हल्ङ्याब्भ्यो दीर्घात्... हल्ङ्यादिलोपः । अथेह 'नलोपः प्रातिपदिकान्तस्य' इति नकारलोपः कस्मान्न भवति ? इत्याह—नत्व-स्येत्यादि ॥

१—१. पाठः पुस्तकान्तरे नास्ति ।

म्वोश्च ॥ ६५ ॥

मकारवकारयोश्च परतः मकारान्तस्य धातोर्नकारादेशो भवति । अगन्म तमसः पारम् । अगन्व । गमेर्लङि 'बहुलं छन्दसि' इति शपो लुक् । जगन्वान् । 'विभाषा गमहनजनविदविशाम्' इति क्वसाविडागमस्याभावः ।

अपदान्तार्थं आरम्भः ॥

ससजुषो रुः ॥ ६६ ॥

सकारान्तस्य पदस्य 'सजुष्' इत्येतस्य च रुर्भवति । सकारान्तस्य— अग्निरत्र । वायुरत्र । सजुषः—सजूर्ऋतुभिः । सजूर्देवेभिः । जुषेः क्विपि सपूर्वस्य रूपमेतत् ॥

अवयाः श्वेतवाः पुरोडाश्च ॥ ६७ ॥

अवयाः, श्वेतवाः, पुरोडाः—इत्येते निपात्यन्ते । अवपूर्वस्य यजेः, श्वेतपूर्वस्य वहेः, पुरस्पूर्वस्य दाशतेः 'मन्त्रे श्वेतवहोक्थशस्पुरोडाशो ण्विन्', 'अवे यजः' इति ण्विनि कृते 'श्वेतवहादीनां डस्पदस्य'

पदमञ्जरी

ससजुषो रुः ॥ *सजूरिति* । पूर्ववद्भावे क्विप्, रुत्वे कृते 'र्वोरुपधायाः' इति दीर्घत्वम्, बहुव्रीहौ सहस्य सभावः । सप्रीतिरित्यर्थः ॥

अवयाः श्वेतवाः पुरोडाश्च ॥ *ण्विनि कृत इति* । प्राप्त इत्यर्थः । श्वेतवहादीनां

न्यासः

म्वोश्च ॥ अगन्म इति । 'स उत्तमस्य' इति सकारलोपः । जगन्वानिति । गमेर्लिट्, क्वसुः, हल्ङ्यादि-संयोगान्तलोपौ, 'सान्तमहतः' इति दीर्घः, 'गमहन' इत्यादिनोपधालोपः । 'छन्दस्युभयथा' इति सार्वधातुकत्वं न भवति ।

चकारः 'धातोः' इत्यनुकर्षणार्थः ।

ससजुषो रुः ॥ सजूरिति । जुषी प्रीतिसेवनयोः', सह जुषत क्विप्, उपपदसमासः, 'सहस्य सः संज्ञायाम्' इति सभावः । रुत्वे कृते 'र्वोरुपधायाः' इति दीर्घः सजुषो ग्रहणमसकारान्तार्थम् । योगश्चायं जश्त्वापवादः ॥

अवयाः श्वेतवाः पुरोडाश्च ॥ दाशेरिति । दाशृ दाने'—इत्यस्माण् ण्विनि कृत इति । वहिदाशिभ्याम् 'मन्त्रे श्वेतवहोक्थशस्पुरोडाशो ण्विन्' इत्यनेन, यजेश्च 'आवे यजः' इति ण्विन्प्रत्ययान्तेभ्यः सम्बुद्धिः; तस्या हल्ङ्यादिलोपः, ततः 'श्वेतवहादीनां डस्पदस्य' इति डस्प्रत्ययः, टिलोपः । किमर्थमेते निपात्यन्ते, यावता श्वेतवोभ्याम्, श्वेत-

डस्प्रत्यये निपातनान्येतानि ।

किमर्थं तर्हि निपातनम्, यावता पूर्वेणैव रुः सिद्धः, दीर्घत्वमपि 'अत्वसन्तस्य चाधातोः' इति ? सम्बुद्धौ दीर्घार्थमेते निपात्यन्ते । 'अत्वसन्तस्य चाधातोः'—इत्यत्र हि 'असम्बुद्धौ' इति वर्त्तते । हे अवयाः । हे श्वेतवाः । हे पुरोडाः ।

चकारोऽनुक्तसमुच्चयार्थः । हे उक्थशाः ॥

अहन् ॥ ६८ ॥

'अहन्' इत्येतस्य पदस्य रुर्भवति । अहोभ्याम् । अहोभिः । नलोपमकृत्वा निर्देशो ज्ञापकः–नलोपाभावो यथा स्यादिति । दीर्घाहा निदाघः, हे दीर्घाहोऽत्रेति ।

पदमञ्जरी

यत्र पदत्वं भावि तत्र ण्विनोऽपवादो डस् वक्तव्य इति हि तत्रार्थः, न पुनर्ण्विनन्तानां पदत्वे सति डस् वक्तव्य इति ।

ननु श्वेतवोभ्यामित्यादिसिद्ध्यर्थमवश्यं डस् वक्तव्यः, स चेदुच्यते नार्थोऽनेन, सान्तत्वात्पूर्वेणैव रुः सिद्धः, दीर्घत्वम् 'अत्वसन्तस्य' इत्येव सिद्धम् ? तत्राह—*सम्बुद्धौ दीर्घार्थमिति* ॥

अहन् ॥ *अहोभ्यामिति* । 'हशि च' इत्युत्वम् । *नलोपमकृत्वेत्यादि* । नलोपविधावेतद्व्याख्यातम् ।

न्यासः

वोभिरित्येवमाद्यर्थम् 'श्वेतवहादीनां डस्पदस्य' इत्यवश्यमिदं वक्तव्यम्, डसि च कृते 'ससजुषो रुः' इत्येव सिद्धम् ? इत्याह–श्वेतवहादीनामित्यादि ।

नैते रुत्वार्थं निपात्यन्ते, किं तर्हि ? सम्बुद्धौ दीर्घत्वार्थम् । ननु च दीर्घत्वमप्येषाम् 'अत्वसन्तस्य चाधातोः' इत्येव सिद्धम् ? इत्यत आह–अत्वसन्तस्य चेत्यादि । तत्र हि 'सर्वनामस्थाने चासम्बुद्धौ' इत्यतः 'असम्बुद्धौ' इत्येतदनुवर्तते, तेन सम्बुद्धौ दीर्घत्वं प्राप्नोतीति तदर्थमेते निपात्यन्ते । पुरोडा इति । 'मन्त्रे श्वेतवहोक्थशस्' इत्यादिनैव सूत्रेण दकारस्य डकारो निपात्यते । उक्थशा इति । 'शन्सु स्तुतौ' । उक्थानि शंसतीति 'मन्त्रे श्वेतवह' इत्यादिनैव ण्विन्, ततः पूर्ववत् सम्बुद्ध्यादिः ॥

अहन् ॥ 'नलोपः प्रातिपदिकान्तस्य' इति नलोपे प्राप्ते रुत्वं विधीयते । अहोभ्याम्, अहोभिरिति । 'हशि च' इत्युत्वम्, 'आद् गुणः' । दीर्घाहो निदाघ इति । बहुव्रीहिः, हल्ङ्यादिलोपः, रुत्वस्यासिद्धत्वात् 'सर्वनामस्थाने च' इत्यादिना दीर्घः, 'भोभगो अघो' इत्यादिना रेफस्य यकारः, तस्य 'हलि सर्वेषाम्' इति लोपः । हे दीर्घाहोऽत्रेति ।

अहन्—इत्यत्र तु लाक्षणिकत्वादहन्-शब्दस्य रुर्न भवति ।

❀ अह्नो रुविधौ रूपरात्रिरथन्तरेषूपसङ्ख्यानं कर्त्तव्यम् ❀ । अहोरूपम् । अहोरात्रः । अहो रथन्तरम् । 'रोऽसुपि' इत्यस्यापवादो रुत्वमुपसङ्ख्यायते ।

अपर आह—सामान्येन रेफादौ रुत्वं भवति । अहो रम्यम् । अहो रत्नानीति ॥

रोऽसुपि ॥ ६९ ॥

पदमञ्जरी

लाक्षणिकत्वादिति । अडागमेन अहन्निति रूपलाभात् ।

ह्रस्वविधाविति । समासे च लुमता लोपाद् रादेशे प्राप्ते रुत्वमुत्वार्थमुच्यते । *अहोरूपमिति* । षष्ठीसमासः । गतमहो रूपं पश्येत्यसमासः । *अहोरात्र इति* । 'अहस्सर्वैकदेश' इत्यादिनाच् समासान्तः, इकारलोपे कृतेऽप्येकदेशविकृतस्यानन्यत्वादुत्वम् । रात्रग्रहणं तु न कृतम्; गतमहो रात्रिरागतेत्यसमासेऽपि रुत्वार्थम् ॥

न्यासः

'अतो रोरप्लुतादप्लुते' इत्युत्वम्, 'आद् गुणः', 'एङः पदान्तादति' परपूर्वत्वम् ।

हन्तेर्लङि तिपा हल्ङ्यादिलोपे कृते तिपश्च लुक्यडागमे चाहन्नित्येतद्रूपं सम्पद्यते, तस्मात् तस्य रुत्वेन भवितव्यम् ?—इति कस्यचिद् भ्रान्तिः स्यात्, अतस्तन्निरासायाह—अहन्नित्यादि ।

उपसंख्यानशब्दोऽत्र प्रतिपादने वर्त्तते । अह्नो रुविधौ कर्त्तव्ये रूपादिषु रुत्वस्य प्रतिपादनं कर्त्तव्यमित्यर्थः । तत्रेदं प्रतिपादनम्—पूर्वसूत्रादिह चकारोऽनुवर्त्तते, स चानुक्तसमुच्चयार्थः, तेनाह्नो रूपादिषु रुत्वं भविष्यतीति । अहोरूपमिति । अहो रूपमिति षष्ठीसमासः । अहोरात्र इति । अहश्च रात्रिश्चेति द्वन्द्वः । 'अहस्सर्वैकदेश' इत्यादिनाऽच् समासान्तः । कथं पुना रात्रिशब्द उच्यमानं रुत्वं रात्रशब्दे भवति ? स्थानिवद्भावात्, एकदेशविकृतस्यानन्यत्वाद्वा । रात्रशब्दस्य तु ग्रहणं न कृतम्, रात्रिशब्दस्यापि यथा स्याद्—गतमहो रात्रिरागतेति । अहो रथन्तरमिति । षष्ठीसमासः । अथ वा—असमास एव । 'रोऽसुपि' इत्यस्यापवादो रुत्वमित्यादि । अहोरूपमित्यादि यदि समासः, यद्यसमासो वा, सर्वथा विभक्तेर्लुका भवितव्यम् । लुकि सत्यह्नो रविधौ लुमता लुप्ते प्रत्ययलक्षणस्य प्रतिषेधः । तेन सुप्परत्वस्याभावाद् 'रोऽसुपि' इत्येतत् प्राप्नोतीति रुत्वं विधीयते । किमर्थम् ? 'हशि च' इत्युत्वं यथा स्यात् । यदि रुरुदुत्पन्नस्य स्यात्, उत्वविधौ 'रोः' इत्युकारानुबन्धविशिष्टस्य रेफस्यानुवृत्तेः ॥

'अहन्' इत्येतस्य रेफादेशो भवत्यसुपि परतः। अहर्ददाति। अहर्भुङ्क्ते।

असुपीति किम्? अहोभ्याम्। अहोभिः।

ननु चात्रापि प्रत्ययलक्षणेन सुबस्ति—अहर्ददाति, अहर्भुङ्क्ते इति? नैतदस्ति; उक्तमेतत्—'अह्नो रविधौ लुमता लुप्ते प्रत्ययलक्षणं न भवति' इति, नायमहःशब्दः सुप्परो भवति।

यत्र तु लोपशब्देन लुप्यते तत्र प्रत्ययलक्षणं भवत्येव, यथा—हे दीर्घाहोऽत्र, दीर्घाह निदाघ इति। अत्र हि 'हल्ङ्याब्भ्यः' इति लोपेन प्रत्ययस्य निवृत्तिः॥

अम्नरूधरवरित्युभयथा छन्दसि॥ ७०॥

अम्नस्, ऊधस्, अवस्—इत्येतेषां छन्दसि विषये उभयथा भवति—रुर्वा, रेफो वा। अम्नस्—अम्न एव, अम्नरेव। ऊधस्—

पदमञ्जरी

रोऽसुपि॥ पूर्वस्यायमपवादः। 'र' इत्यकार उच्चारणार्थः। *अहर्ददातीति*। अत्यन्तसंयोगे द्वितीया। *अह्नो रुविधाविति*। यथा चैतत्सूत्रेणैव सिद्धम्, तथा 'न लुमताङ्गस्य' इत्यत्रोक्तम्। *दीर्घाहो निदाघ इति*। 'असुपि' इति प्रसज्यप्रतिषेधः। पर्युदासे तु सुप्सदृशो हल्परोऽस्तीति स्यादेवात्र रेफः। प्रसज्यप्रतिषेधे तु प्रत्ययलक्षणेन प्रतिषेधे सति रुरेव भवति, ततश्च तन्निबन्धने यत्वोत्वे भवतः॥

अम्नरूधरवरित्युभयथा छन्दसि॥ नित्यं रुत्वे प्राप्ते पक्षे रोऽपि यथा स्यादित्ययमारम्भः। अम्नस्शब्द ईषदर्थे, अम्नरस्तमित इति यथा। अवः=रक्षणम्।

न्यासः

रोऽसुपि॥ पूर्वस्यायमपवादः। रेफेऽकार उच्चारणार्थः। अहर्ददातीति। यद्यत्र रुत्वं स्याद् 'हशि च' इत्युत्वं प्रसज्येत। तस्माद् रो विधीयते। ननु चात्रापि प्रत्ययलक्षणेन सुबस्ति? नैष दोष; अह्नो रविधौ लुमता लुप्ते प्रत्यलक्षणस्य प्रतिषेधः।

लोपशब्देन यत्र लोपस्तत्र हि प्रत्ययलक्षणम्, यथा—हे दीर्घाहोऽत्र। हे दीर्घाह निदाघेति। अत्र हल्ङ्यादिलोपः॥

अम्नरूधरवरित्युभयथा छन्दसि॥ नित्यं रुत्वे प्राप्ते पक्षे रोऽपि यथा स्यादित्येवमर्थमिदम्। सकारस्य रुत्वं कृत्वा निर्देशः—यस्मिन् प्राप्ते रेफ उच्यते, तस्य रुत्वस्योभयथाग्रहणेन पक्षेऽभावो विज्ञायेत—इत्येवमर्थश्च; इतरथा हि द्वेष्यमपि विज्ञायेत। यस्मिन्

ऊधरेव, ऊध एव। अवस्—अवरेव, अव एव। यदा रुत्वं तदा 'भोभगोअधोअपूर्वस्य योऽशि' इति यकारः।

॥ छन्दसि भाषायां च विभाषा प्रचेतसो राजन्युपसङ्ख्यानं कर्तव्यम् ॥। प्रचेता राजन्॥प्रचेतो राजन्।

॥ अहरादीनां पत्यादिषूपसंख्यानं कर्तव्यम् ॥। अहर्पतिः, अहःपति। गीर्पतिः। गीःपतिः। धूर्पतिः। धूःपति।

विसर्जनीयबाधनार्थमत्र पक्षे रेफस्यैव रेफो विधीयते॥

भुवश्च महाव्याहृतेः॥ ७१॥

पदमञ्जरी

प्रचेता *राजन्निति*। सकारस्य रेफः, तस्य 'रो रि' इति लोपः, 'ढ्रलोपे पूर्वस्य दीर्घोऽणः' इति दीर्घः।

अहरादीनामित्यादि। उभयत्राप्यादिशब्दः प्रकारे। इदमपि छन्दसि भाषायां च॥

भुवश्च महाव्याहृतेः॥ तिस्रो महाव्याहृतयः—पृथिव्यन्तरिक्षस्वर्गाणां

न्यासः

प्राप्तं रुत्वमारभ्यते तस्य जश्त्वं पक्षेऽभ्यनुज्ञायत इति। अभ्न एवेति। रुत्वपक्षे 'भो भगो' इत्यादिना यकारः, तस्य 'लोपः शाकल्यस्य' इति लोपः।

प्रचेतस उपसंख्यानम्, अहरादीनां पत्यादिषूपसंख्यानमिति—उभयत्रोपसंख्यानशब्दस्य प्रतिपादनमर्थः। तत्रेदं प्रतिपादनम्—इतिकरणः प्रदर्शनार्थः, एवम्प्रकारेष्वन्येष्वप्युभयथा भवति—रुत्वं वा, रेफो वेति। तेन प्रचेतः-शब्दस्य राजनि, अहरादीनाञ्च पत्यादिषूभयथा भवति। प्रचेतो राजन्निति। प्रकृष्टं चेतो यस्येति बहुव्रीहिः, आमन्त्रितैकवचनम्, रुत्वम्, 'हशि च' इत्युत्वम्, 'आद् गुणः'। प्रचेता राजन्निति। रेफे कृते तस्य 'रो रि' इति लोपः, 'ढ्रलोपे' इत्यादिना दीर्घः। सम्बुद्ध्यन्तोदाहरणं रुत्वरेफयोर्विशेषसम्प्रतिपादनार्थम्; असम्बुद्धौ हि रुत्वरेफयोरसिद्धत्वाद् 'अत्वसन्तस्य चाधातोः' इति दीर्घत्वे तुल्यमेव रूपं भवति। अहर्पतिरिति। षष्ठीसमासः। 'रोऽसुपि' इति रेफे कृते तस्य पक्षे रेफो विधीयते। अहᳳपतिरिति। रेफस्य विसर्जनीये कृते 'कुप्वोःᳲकᳳपौ च' इति पक्ष उपध्मानीयः। गीर्पतिरिति। 'गॄ शब्दे'। सम्पदादित्वात् क्विप्, 'ॠत इद्धातोः' इतीत्वम्, रपरत्वम्। धूर्पतिरिति। धुर्वेः क्विप्, 'राल्लोपः' इति वकारलोपः। अथ किमर्थं रेफस्यैव रेफो विधीयते? इत्याह—विसर्जनीयबाधनार्थमित्यादि। 'खरवसानयोः' इति विसर्जनीयः प्राप्नोति, तद्बाधनार्थं रेफस्यैव रेफो विधीयते॥

भुवश्च महाव्याहृतेः॥ भुवःशब्दः षष्ठ्यन्तप्रतिरूपकमव्ययम्, तस्य नित्यं रुत्वे

'भुवस्'–इत्येतत् महाव्याहृतेश्छन्दसि विषये उभथा भवति–रुर्वा, रेफो वा । भुवरित्यन्तरिक्षम्, भुव इत्यन्तरिक्षम् ।

महाव्याहृतेरिति किम् ? भुवो विश्वेषु[1] सवनेषु यज्ञियः ।

'भुवः' इत्येतदव्ययमन्तरिक्षवाचि महाव्याहृतिः ॥

वसुस्रंसुध्वंस्वनडुहां दः ॥ ७२ ॥

'ससजुषोः' इत्यतः 'स' इति वर्तते, तेन सम्भवाद्व्यभिचाराच्च वसुरेव विशेष्यते, न स्रंसुध्वंसू; व्यभिचाराभावाद् । असम्भवाच्चानडुह्शब्दः । वस्वन्तस्य पदस्य सकारान्तस्य स्रंसु, ध्वंसु, अनडुह्–इत्येतेषां च दकारादेशो भवति । वसु—विद्वद्भ्याम्, विद्वद्भिः ।

पदमञ्जरी

वाचिकाः, इह तु मध्यमाया ग्रहणम् । *भुवो विश्वेषु सवनेष्विति* । तिङन्तमेतत् । भवतेः 'छन्दसि लुङ्लङ्लिटः' इति वर्तमाने लङ्, सिप्, शपि गुणाभावश्छान्दसः, 'बहुलं छन्दस्यमाङ्योगेऽपि' इत्यडभावः । लाक्षणिकत्वादेवास्याग्रहणे सिद्धे महाव्याहृतिग्रहणम्—अस्याः परिभाषाया अनित्यत्वज्ञापनार्थम् । तेन क्रापयतीत्यादौ पुक् सिद्धो भवति ॥

वसुस्रंसुध्वंस्वनडुहां दः ॥ *स इति वर्तत इति* । अननुवृत्तौ तु तस्य विद्वानित्यादौ नकारस्य दत्वं प्राप्नोति । *न तु स्रंसुध्वंसू इति* । विशेष्येते इति विपरिणामेनान्वयः । *असम्भवाच्चानडुच्छब्द इति* । न विशेष्यत इत्यन्वयः ।

न्यासः

प्राप्ते पक्षे रेफो यथा स्यादित्येवमर्थमिदम् । चकार उभयथेत्यस्यानुकर्षणार्थः । तेनोत्तरत्रानुवृत्तिर्न भवति ।

भुवो विश्वस्येति । भूशब्दस्य षष्ठ्यन्तस्य पञ्चम्यन्तस्य वा प्रयोगः । यद्येवम्, लाक्षणिकत्वादेवास्य न भविष्यति, तत् किमेतन्निवृत्त्यर्थेन महाव्याहृतिग्रहणेन ? एवं तर्ह्येतज्ज्ञापयति—अनित्यलक्षणा प्रतिपदोक्तपरिभाषेति । तेन क्रापयतीत्यत्र पुगागमः सिद्धो भवति, नित्यत्वे तु तस्य न स्यात्; अस्याकारान्तस्य लाक्षणिकत्वात् ।

कीदृशो भुवःशब्दो महाव्याहृतिर्भवति ? इत्याह—भुवसित्येतदित्यादि । अन्तरिक्षं हि महत्, तस्य व्याहृतिः=उक्तिर्यस्मात्; तस्मान् महाव्याहृतिर्भवति ।

वसुस्रंसुध्वंस्वनडुहां दः ॥ विद्वद्भ्यामिति । 'विदेः शतुर्वसुः' इति वसुरादेशः । पपिवद्भ्याम्, पपिवद्भिरिति । पिबतेः पातेर्वा लिट्, क्वसुः, 'वस्वेकाजाद्घसाम्' इतीट्,

---

१. 'विश्वस्य भुवनेषु' इति मुद्रितः पाठोऽवैदिकः । न्यासश्च चिन्त्यः ।

पपिवद्भ्याम्, पपिवद्भिः। स्रंसु—उखास्रद्भ्याम्, उखास्रद्भिः। ध्वंसु—पर्णध्वद्भ्याम्, पर्णध्वद्भिः। अनडुह्—अनडुद्भ्याम्, अनडुद्भिः।

स इत्येव—विद्वान्, पपिवान्।

नकारस्य न भवति। रुत्वे नाप्राप्ते इदमारभ्यत इति तद्बाध्यते। संयोगान्तलोपस्तु नैवमिति तेनैतदेव दत्वं बाध्यते।

अनडुहोऽपि ढत्वमनेन बाध्यते।

नुमस्तु विधानसामर्थ्यान्न भवति—अनड्वान्, हे अनड्वन्निति।

पदमञ्जरी

इहेदं वसोर्दत्वं नाप्राप्ते विध्यन्तरे आरभ्यमाणं यथा विद्वद्भ्यामित्यादौ रुत्वं बाधते, तथा विद्वानित्यादौ संयोगान्तलोपमपि बाधेत? इत्यत आह—*रुत्वे नाप्राप्त इति*।

अथानड्वानित्यत्र नुमो दकारः कस्मान्न भवति? अत आह—*नुमस्त्विति*। दत्वं यदि नकारस्य स्यात् नुमोऽनर्थको विधिः, हकारस्यापि दत्वेन ह्यनड्वादिति

न्यासः

'आतो लोप इटि च' इत्याकारलोपः, स्थानिवद्भावेन 'पा' इत्येतद् द्विरुच्यते। उखास्रत्, पर्णध्वदिति। स्रंसि ध्वंसिभ्याम्—उखायाः स्रंसते, पर्णानि ध्वंसत इति क्विप्, 'अनिदिताम्' इति नलोपः।

इहेदं वसोर्दत्वमनवकाशम्, सर्वस्य विषयस्य विध्यन्तरेणावष्टब्धत्वात्; तथापि विद्वानित्यादौ संयोगान्तलोपः प्राप्नोति, विद्वद्भ्यामित्यादौ तु रुत्वम्। अतस्तदनवकाशत्वाद् यदा रुत्वं बाधते तदा संयोगान्तलोपोऽपि तेन बाधितव्यः, ततश्च विद्वानिति न सिध्यतीति यस्य व्यामोहः स्यात्, तं प्रत्याह—रुत्वे नाप्राप्त इत्यादि। 'यस्मिन्नप्राप्ते यो विधिरारभ्यते स तस्य बाधको भवति', न चाप्राप्ते रुत्व इदमारभ्यते, अतस्तदेव दत्वेन बाध्यते। संयोगान्तलोपस्तु नैवमिति। तुशब्दो रुत्वाद् विशेषं दर्शयति। इतिकरणो हेतौ। यथा रुत्वं सर्वत्र प्राप्नोति नैवं संयोगान्तलोपः। स हि विद्वानित्यादावेव प्राप्नोति, न विद्वद्भ्यामित्यादौ। तस्मात् तेनैव दत्वं बाध्यते, न त्वसौ दत्वेन; संयोगान्तलोपे कर्तव्ये दत्वस्यासिद्धत्वादित्यभिप्रायः।

अथ यथा 'हो ढः' इत्यस्य दकारोऽत्रापवादः, तथा स 'सावनडुहः' इत्यस्यापि कस्मान्न भवति, यथा ह्यवकाशत्वाद् दकारो ढत्वस्य बाधकस्तथा नुमोऽपि बाधक एव युक्तः? इत्यत आह—नुमस्तु विधानसामर्थ्यान्न भवतीति। प्रतिपदं हि 'सावनडुहः' नुम् विधीयते, तस्य यद्ययं दकारोऽपवादः स्यात्, नुम्विधानमनर्थकं स्यात्। अनड्-

'पदस्य' इत्येव–विद्वांसौ, विद्वांसः ॥

तिप्यनस्तेः ॥ ७३ ॥

तिपि परतः सकारान्तस्य पदस्य अनस्तेर्दकार आदेशो भवति । अचकाद् भवान् । अन्वशाद् भवान् ।

तिपीति किम् ? चकास्तेः क्विप्, चकाः । अनस्तेरिति किम् ? आप एवेदं सलिलं सर्वमाः । आ इत्यस्तेर्लङि तिपि 'बहुलं छन्दसि' इति ईड् न कृतः ॥

सिपि धातो रुर्वा ॥ ७४ ॥

सिपि परतः सकारान्तस्य पदस्य धातो 'रुः' इत्ययमादेशो भवति, दकारो वा । अचकास्त्वम्, अचकात्त्वम् । अन्वशास्त्वम्, अन्वशात्त्वम् ।

धातुग्रहणं चोत्तरार्थं रुग्रहणं च ॥

पदमञ्जरी

सिध्यति । यथैव तर्हि नुमो विधानसामर्थ्याद्दत्वं न भवति, तथानड्वान् अत्रेत्यादौ 'दीर्घादटि समानपादे' इति रुत्वमपि न प्राप्नोति ? 'यं विधिं प्रत्युपदेशोऽनर्थकः स विधिर्बाध्यते, यस्य तु विधेर्निमित्तमेव नासौ बाध्यते' दत्वं च प्रति नुमो विधिरनर्थकः, रुविधेः पुनर्निमित्तमेव ॥

सिपि धातो रुर्वा ॥ धातुग्रहणमुत्तरार्थमिति । इह तु सिपि परतो धातोरन्यस्यासम्भवः । *रुग्रहणं चेति* । उत्तरार्थमित्यनुषङ्गः, इह त दत्वे विकल्पिते सान्त-

न्यासः

वानिति । 'चतुरनडुहोरामुदात्तः' इत्याम्, यणादेशः, हल्ङ्यादिसंयोगान्तलोपौ । हे अनड्वन्निति । 'अम् सम्बुद्धौ' इत्यम् । शेषं पूर्ववत् ॥

तिप्यनस्तेः ॥ अचकात्, अन्वशादिति । 'चकासृ दीप्तौ', 'शासु अनुशिष्टौ', लङ्, तिप्, अदादित्वाच्छपो लुक्, हल्ङ्यादिलोपः । भवानित्यनुप्रयोगस्तिपोऽभिव्यक्तये । आ इति । 'आडजादीनाम्' इत्याट्, 'आटश्च' इति वृद्धिः. तिपो लोपे कृते धातुसकारस्य रुत्वम्, तस्य विसर्जनीयः ॥

सिपि धातो रुर्वा ॥ अचकास्त्वमिति । रुत्वे कृते तस्य विसर्जनीयः, तस्य 'विसर्जनीयस्य सः' इति सकारः । त्वमित्यनुप्रयोगः सिपोऽभिव्यक्तये ।

अथ धातुग्रहणं किमर्थम्, यावता सकारान्तस्यापि रेफदकारावुच्येते, न च सिपि सकारान्ताद् धातोरन्यदस्ति ? इत्यत आह—धातुग्रहणमित्यादि । उत्तरार्थता चास्य

दश्च ॥ ७५ ॥

दकारान्तस्य धातोः पदस्य सिपि परतो रुर्भवति, दकारो वा । अभिनत्त्वम्, अभिनस्त्वम् । अच्छिनत्त्वम्, अच्छिनस्त्वम् ॥

र्वोरुपधाया दीर्घ इकः ॥ ७६ ॥

रेफवकारान्तस्य धातोः पदस्य उपधाया इको दीर्घो भवति । गीः । धूः । पूः । आशीः ।

वकारग्रहणमुत्तरार्थम् । उपधाग्रहणं किम् ? अबिभर्भवान्—अभ्यासेकारस्य मा भूत् । इक इति किम् ? अत्रैव प्रत्युदाहरणे भशब्दाकारस्य मा भूत् ।

'धातोः' इत्येव—अग्निः, वायुः । 'पदस्य' इत्येव—गिरौ, गिरः ॥

हलि च ॥ ७७ ॥

हलि च परतः रेफवकारान्तस्य धातोरुपधाया इको दीर्घो

पदमञ्जरी

स्यादेव पक्षे रुः सिध्यति ॥

दश्च ॥ *अभिनदिति* । तन्मध्यपतितस्य श्नमस्तद्ग्रहणेन ग्रहणादत्र पदस्य धातुत्वम् ॥

र्वोरुपधाया दीर्घ इकः ॥ धातोः, पदस्य—इत्युभयं समानाधिकरणं रेफवकाराभ्यां विशेष्यते, विशेषणेन च तदन्तविधिर्भवतीत्याह—*रेफवकारान्तस्येति* ।

वग्रहणमुत्तरार्थमिति । इह तु वकारान्तस्य पदस्य धातोरसम्भवः । *अभ्यासेकारस्य मा भूदिति* । यदि स्यात्, तस्यासिद्धत्वाद् 'ह्रस्वः' इति ह्रस्वो न स्यात् ॥

न्यासः

'र्वोरुपधायाः' इत्यत्र दर्शयिष्यते । क्रियतामुत्तरार्थं धातुग्रहणम्, रुग्रहणं तु न कर्त्तव्यम्; अनर्थकत्वात्, दकारे हि विकल्पिते यथाप्राप्तं रुत्वं पक्ष लभ्यत एव ? इत्यत आह—रुग्रहणं चेति । उत्तरार्थमित्यपेक्षते । 'दश्च' इति वक्ष्यति, तत्र पक्षे रुत्वं यथा स्यादित्येवमर्थम् । असति हि तस्मिन् यदा दत्वं न भवति, तदा यथाप्राप्तं चर्त्वं स्यात् ॥

दश्च ॥ चकारेण 'द' इत्यनुकृष्यते, तेनोत्तरत्र तस्यानुवृत्तिर्न भवति । अभिनस्त्वमिति । लङ्, रुधादित्वात् श्नम् ॥

र्वोरुपधायां दीर्घ इकः ॥ पदस्येत्येव, धातोरिति च, तदुभयमिह समानाधिकरणं रेफवकाराभ्यां विशेष्यते, विशेषणेन च तदन्तविधिर्भवतीत्याह—रेफवकारान्तस्येति । वकारस्योदाहरणं कस्मान्न प्रदर्शितम् ? इत्याह—वकारग्रहणमुत्तरार्थमिति । तेन

भवति । आस्तीर्णम् । विस्तीर्णम् । विशीर्णम् । वकारान्तस्य—दीव्यति । सीव्यति ।

'धातोः' इत्येव–दिवमिच्छति दिव्यति । चतुर इच्छति चतुर्यति ।

'इकः' इत्येव—स्मर्यते । भव्यम् ।

अपदान्तार्थोऽयमारम्भः ॥

उपधायां च ॥ ७८ ॥

'हलि' इत्यनुवर्त्तते । धातोरुपधाभूतौ यौ रेफवकारौ हल्परौ तयोरुपधाया इको दीर्घो भवति । हुर्छा–हूर्छिता । मुर्छा–मूर्छिता । उर्वी–ऊर्विता । धुर्वी–धूर्विता ।

पदमञ्जरी

उपधायां च ॥ 'र्वोरुपधायाः' इत्यादि सर्वमनुवर्त्तते । इदमुपधाग्रहणं र्वोर्विशेषणम् । षष्ठीद्विवचनस्य तु स्थाने सप्तम्येकवचनम् । प्रकृतमुपधाग्रहणमिको विशेषणम्, तच्च र्वपेक्षया पूर्वत्वं प्रतिपादयति, तेन *वृत्तिकारोपदर्शितः* सूत्रार्थो भवति । *हूर्छितेत्यादि* । 'हुर्छा कौटिल्ये', 'मुर्छा मोहसमुच्छ्राययोः', अचो रहाभ्याम्' इति द्विर्वचनस्यासिद्धत्वाद्रेफस्योपधात्वे सति पूर्ववद्दीर्घत्वम् । 'चिरिजिरी हिंसार्थौ' ।

इह रिर्यतुः, विव्यतुरिति 'रि गतौ', 'वी गत्यादिषु', लिट्, अतुस्, द्विर्वचने 'एरनेकाचः' इति यणादेशः । अत्राभ्यासेकारस्य दीर्घप्रसङ्गः, ततश्च तस्यासिद्ध-

न्यासः

वकारान्तस्योदाहरणं न प्रदर्शितमिति भावः । एतदर्थं तु तन्न भवति; वकारान्तस्य पदस्य धातोरसम्भवात् । अबिभरिति । भृञो लङ्, तिप्, गुणः, रपरत्वम्, 'जुहोत्यादिभ्यः श्लुः', द्विर्वचनम्, 'उरत्' इत्यत्त्वम्, 'भृञामित्' इतीत्त्वम्, हल्ङ्यादिलोपः ॥

हलि च ॥ दिव्यति, चतुर्यतीति । दिव् चतुर्—इत्युभयं प्रातिपदिकमत्र, तेन न भवति । स्मर्यत इति । भावे यक्, 'गुणोर्तिसंयोगाद्योः' इति गुणः । भव्यमिति । 'अचो यत्' गुणः, 'धातोस्तन्निमित्तस्यैव' इत्यवादेशः ॥

उपधायां च ॥ पूर्वं रेफवकारान्तस्य धातोर्दीर्घत्वविधानादरेफवकारान्तार्थमिदम् । उपधायामिति सुब्व्यत्ययेन षष्ठीद्विवचनस्य स्थाने सप्तम्येकवचनम् । उपधाभूताविति । उपधात्वं प्राप्ताविस्यर्थः । अलोऽन्त्यात् पूर्वौ इति यावत् । हल्पराविति । हल् पर आभ्यामिति बहुव्रीहिः । स पुनर्हल् धात्ववयव एव वेदितव्यः । यत्र हि प्रत्ययावयवो रेफवकाराभ्यां हल्परस्तत्र पूर्वेणैव सिद्धः । हूर्च्छितेति । 'हुर्च्छ कौटिल्ये' । मूर्च्छितेति ।

'हलि' इत्येव–चिरि, जिरि, चिरिणोति । जिरिणोति ।

इह कस्मान्न भवति–'री गतौ'–रियतुः, रियुः, 'वी गत्यादिषु'–विव्यतुः, विव्युरिति ? यणादेशस्य स्थानिवत्त्वात् असिद्धत्वाच्च बहिरङ्गलक्षणत्वेन हल्परौ रेफवकारौ न भवतः ।

चतुर्यिता–इत्यत्रापि बहिरङ्गलक्षणत्वादतो लोपस्य धातोरुपधाभूतोरेफो न भवति ।

पदमञ्जरी

स्वाद् ह्रस्वो न स्यात्, तत्राह—*रियतुरित्यादि* । *यणादेशस्य स्थानिवद्भावादिति* । न च दीर्घविधौ स्थानिवद्भावप्रतिषेधः; अलोपाजादेशत्वात् । एवमपि 'पूर्वत्रासिद्धे न स्थानिवत्' इत्याशङ्क्य परिहारान्तरमाह—*असिद्धत्वाच्चेति* । अङ्गाधिकारे विधानात् प्रत्ययाश्रयत्वाद्यणो बहिरङ्गत्वम्, दीर्घस्य तु तदनपेक्षत्वादन्तरङ्गत्वम् ।

इह चतुर्यितेः क्यजन्तात्तृच्, इट्, अतो लोपे कृते 'क्यस्य विभाषा' इति यदाऽयं लोपो न भवति, तदा धातोरुपधाभूतो रेफो हल्परश्चेति दीर्घप्रसङ्गः ? इत्याशङ्कायामाह—*चतुर्यितेत्यत्रापीति* । अत्राप्यन्तरङ्गत्वबहिरङ्गत्वे पूर्ववत् ।

न्यासः

'मुर्छा मोहसमुच्छ्राययोः' । ननु च 'अचो रहाभ्यां द्वे' इति द्विर्वचने कृते रेफोऽत्रोपधा न भवति ? नैतदस्ति; दीर्घत्वे कर्तव्ये द्विर्वचनस्यासिद्धत्वाच् छकारोऽत्रैक एव हलिति भवत्येवोपधात्वं रेफस्य ।

चिरिणोति, जिरिणोतीति । 'रि क्षि चिरि जिरि दाश दृ हिंसायाम्', स्वादित्वात्श्नुः ।

इह 'री गतौ', 'वी गतिप्रजनादिषु'—एताभ्यां लिट्, अतुसि, उसि च 'एरनेकाचः' इति यणादेशः; तस्य स्थानिवद्भावाद् द्विर्वचने कृते रियतुः, रियुः; विव्यतुः, विव्युरिति स्थितेऽभ्यासेकारस्य दीर्घत्वं प्राप्नोति, हल्परयो रेफवकारयोरुपधाभूतत्वात् । एतत् कस्मान्न भवति ? इत्याह—रियतुः, रियुरित्यादि । स्थानिवद्भावः 'अचः परस्मिन्' इत्यादिना । ननु च 'न पदान्त' इत्यादिना दीर्घविधौ प्रतिषिध्यते स्थानिवद्भावः, तत् कुतस्तस्येह सम्भवः ? नैतदस्ति; परिगणनं हि तत्र क्रियते—'स्वरदीर्घयलोपेषु लोपाजादेशो न स्थानिवत्' इति । असिद्धत्वाच्चेत्यादि । अत्र बहिरङ्गत्वं यणादेशस्य; अङ्गाधिकारे विधीयमानस्य प्रत्ययाश्रितत्वात् । दीर्घत्वस्य त्वन्तरङ्गत्वम्; प्रकृत्याश्रयत्वात् । असिद्धञ्च बहिरङ्गमन्तरङ्गे इति दीर्घत्वे कर्तव्ये यणादेशस्यासिद्धत्वाद् रेफवकारौ हल्परौ न भवतः, तत् कुतो दीर्घत्वस्य प्राप्तिः ?

इह तर्हि चतुर्यितेति दीर्घत्वं कस्मान्न भवति, अत्र हि चतुर्य—इत्यस्य क्यजन्तस्य धातोस्तृचि परतः 'अतो लोपः' इत्यकारलोपे कृत उपधाभूतो रेफो हल्परो

प्रतिदीव्ना—इत्यत्र तु 'हलि च' इति दीर्घत्वम्; दीर्घविधौ लोपाजादेशस्य स्थानिवद्भावप्रतिषेधात्। 'असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे' इत्येतत्तु नाश्रयितव्यम् ।

पदमञ्जरी

इह प्रतिपूर्वाद्दिवेः 'कनिन्युवृषितक्षि' इति कनिन्प्रत्ययान्तात्तृतीयैकवचने 'अल्लोपोऽनः' इत्यकारस्य लोपे प्रतिदीव्नेति दीर्घत्वमिष्यते, तन्न प्राप्नोति; वकारस्य धातुं प्रत्यनुपधात्वादित्यत आह—*प्रतिदीव्नेत्यत्रेति* । कथं पुनः 'हलि च' इति दीर्घत्वम्, यावताल्लोपस्य स्थानिवद्भावे सति हल्परो वकारो न भवति ? इत्यत आह—*दीर्घविधाविति* । ननु मा भूत्स्थानिवद्भावः, विभक्त्याश्रयत्वेनाल्लोपो बहिरङ्गः, तस्यासिद्धत्वाद्धल्परो न भवति ? इत्यत आह—*असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्ग इत्येतत्त्विति* । अनाश्रयणं त्वस्याः परिभाषाया अनित्यत्वात् । अनित्यत्वं च 'नलोपः सुप्स्वर' इत्यत्र तुग्विधिग्रहणेन ज्ञापितम् । इह जीर्यतेः क्रिन् रश्च वः—जिव्रिः, कॄगॄभ्यां किप्रत्ययः—किरिः, गिरिः, ताभ्यामोस्, यणादेशः—किर्योः, गिर्यो-

न्यासः

भवतीत्यस्ति दीर्घत्वस्य प्राप्तिः, इत्याह—चतुर्यितेत्यत्रापीत्यादि । बहिरङ्गत्वमतो लोपस्यार्धधातुकाश्रयत्वात् । दीर्घस्यान्तरङ्गत्वं पूर्ववत् ।

तर्हि प्रतिदीव्नेत्यत्रापि दीर्घत्वं न स्यात्, यथैव हि चतुर्यितेत्यत्र धातोरुपधा रेफो न भवति, तथा प्रतिदीव्नेत्यत्रापि वकारः । तथा हि—दीव्येत्येतावान् धातुः, नकारस्तु प्रत्ययसम्बन्धी; न च दिवेर्धातोर्वकार उपधाभूतः, किं तर्हि ? अन्तभूतः ? इत्यत आह—प्रतिदीव्नेत्यत्रेत्यादि । प्रतिपूर्वाद् दिवः 'कनिन् युवृषितक्षि' इत्यादिना कनिन्, 'अल्लोपोऽनः' इत्यकारलोपः । ननु च 'अचः परस्मिन्' इत्यल्लोपस्य स्थानिवद्भावाद् हलि परतो वकारान्तोऽत्र धातुर्न भवति । तत् कथम् 'हलि च' इति दीर्घत्वम् ? इत्याह—दीर्घविधावित्यादि । स्थानिवद्भावप्रतिषेधस्तु 'न पदान्त' इत्यादिना । नन्वेवमपि बहिरङ्गलक्षणसिद्धत्वादल्लोपस्य नैवात्र हलि परतो वकारान्तो धातुरुपपद्यते ? इत्याह—असिद्धं बहिरङ्गमित्यादि । अनाश्रयणस्य तु हेतुरनित्यत्वमस्याः परिभाषायाः । अनित्यत्वं तु 'नलोपः सुप्स्वर' इत्यादौ सूत्रे तुग्विधिग्रहणाज्ज्ञापितम् ।

अथ जिव्रिः, किर्योरित्यादौ 'हलि च' इति दीर्घत्वं कस्मान्न भवति ? जिव्रिशब्दोऽप्ययमेवं व्युत्पाद्यते—'जीर्यतेः क्रिन् रश्च वः' इति 'जॄष् झॄष् वयोहानौ' इत्यस्मात् क्रिन् प्रत्ययः, 'ॠत इद् धातोः' इतीत्वम्, रपरत्वम्, रेफस्य वकार आदेशः—इत्येवं व्युत्पत्तौ जिव्रिरित्येतस्य वकारान्तस्य धातो रेफे हलि परतः 'हलि च' इत्यस्ति दीर्घत्वस्य प्राप्तिः । किरिः, गिरिरित्येवमादीनामपि शब्दानामेवं व्युत्पत्तिः क्रियते । 'अच

'उणादयोऽव्युत्पन्नानि प्रातिपदिकानि' इति जिव्रिः, किर्योः, गिर्योरित्येवमादिषु दीर्घो न भवति ॥

न भकुर्छुराम् ॥ ७९ ॥

रेफवकारान्तस्य भस्य कुर्, छुर्—इत्येतयोश्च दीर्घो न भवति। धुरं वहति धुर्यः। धुरि साधुर्धुर्यः। कुर्—कुर्यात्। छुर्—छुर्यात्। दिव्यम्।

पदमञ्जरी

त्र 'हलि च' इति दीर्घत्वं प्राप्नोति? तत्राह–*उणादयोऽव्युत्पन्नानीति*। उणादिषु नावश्यं व्युत्पत्तिकार्यं भवतीत्यर्थः। एतच्च 'अतः कृकमिकंस' इत्यत्र कमिग्रहणेनैव सिद्धे कंसग्रहणेन ज्ञापितम्—क्वचिद् व्युत्पत्तिकार्यं भवत्येव, यथा—प्रतिदीव्नेति। किर्योरित्यत्र यणो बहिरङ्गत्वमनाश्रित्यायं परिहार उक्तः ॥

न भकुर्छुराम् ॥ *छुर्यादिति*। 'छुर छेदने', आशिषि लिङ्।

न्यासः

इ' इत्यत इप्रत्ययेऽनुवर्त्तमाने 'भुजेः किच्च' इति च 'कॄगॄशॄपॄकुटिभिदिच्छिदिभ्यः' इति किरतिप्रभृतिभ्यो धातुभ्य इप्रत्ययं विधाय व्युत्पाद्यन्त एते। एवं हि व्युत्पत्तावोसि यणादेशे कृते यकारे हलि परतो रेफान्तानां किरिप्रभृतीनाम् 'हलि च' इति दीर्घत्वं प्राप्नोति? इत्यत आह—उणादयोऽव्युत्पन्नानीत्यादि। ननु च किर्योः, गिर्योरित्यत्र व्युत्पत्तिपक्षेऽपि दीर्घत्वं न प्रसजति, न ह्यत्र हलि परतः किरतिगिरती रेफान्तौ, दीर्घत्वे कर्तव्ये यणादेशस्य स्थानिवद्भावात् स्वरादिलोपेषु हि लोपाजादेशो न स्थानिवत्, अन्यस्तु स्थानिवदेव? सत्यमेतत्; अभ्युपगम्यैवं परिहार उक्तः। एवं मन्यते—भवत्वविशेषेण स्थानिवद्भावप्रतिषेधः, तथापि नैवात्र दीर्घत्वं प्रसज्यते; अव्युत्पन्नत्वाद् उणादीनामिति। यद्युणादयोऽव्युत्पन्नानि प्रातिपदिकानि, प्रतिदीव्नेत्यत्रापि दीर्घत्वं न सिध्यति; प्रतिदिवञ्शब्दस्याप्यौणादिकत्वात्। अयम् 'कनिन् युवृषितक्षि' इत्यादिना कनिन्प्रत्ययान्तो व्युत्पाद्यते। न तर्हि वक्तव्यमुणादयोऽव्युत्पन्नानि प्रातिपदिकानीति, न हि तत्रैव सूत्रे व्युत्पत्तिपक्षश्चाश्रयितुं युक्तः, योऽपि 'आतो मनिन्क्वनिब्वनिपश्च' इति, 'अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते' इति क्वनिप्प्रत्ययान्तं प्रतिदिवञ्शब्दं व्युत्पादयेत् तस्यापि नैव दीर्घत्वं सिध्यति, 'लोपो व्योर्वलि' इति वकारलोपे कृते धातोरवकारान्तत्वादिति? कर्त्तव्योऽत्र यत्नः। एष क्रियते–'हलि च' इत्यत्र 'व्यक्तिः पदार्थः' इत्येतद् दर्शनमाश्रीयते। अस्मिंश्च दर्शने प्रतिलक्ष्यं लक्षणभेदो भवतीति यावन्ति लक्ष्याणि तावन्त्येव लक्षणान्युपदिश्यन्ति, तत्र भिन्नेषु लक्ष्यानुरोधात् क्वचित् प्रतिदीव्नेत्यादौ व्युत्पत्तिपक्ष आश्रीयते; क्वचित् पुनर्जिव्रिः, किर्योः, गिर्योरित्यादावव्युत्पत्तिपक्ष इति!

चकारो हलीत्यस्यानुकर्षणार्थः।

रेफवकाराभ्यां भविशेषणं किम् ? प्रतिदीव्ना । प्रतिदीव्ने ॥

अदसोऽसेर्दादु दो मः ॥ ८० ॥

अदसोऽसकारान्तस्य वर्णस्य दात्परस्य उवर्णादेशो भवति दकारस्य च मकारः । अमुम्, अमू, अमून् । अमुना । अमूभ्याम् । 'भाव्यमानेनाप्युकारेण सवर्णानां ग्रहणमिष्यते'—इत्येकमात्रिकस्य मात्रिकः, द्विमात्रिकस्य द्विमात्रिक आदेशो भवति ।

पदमञ्जरी

प्रतिदीव्नेति । योऽत्र वकारान्तो नासौ भसंज्ञकः, यश्च भसंज्ञो नासौ वकारान्तः, किं तर्हि ? नकारान्तः ॥

अदसोऽसेर्दादु दो मः ॥ 'असेः' इति सकारे इकार उच्चारणार्थः । *अमूभ्यामिति* । अत्र त्यदाद्यत्वे कृते 'सुपि च' इति दीर्घत्वम्, तत आन्तरतम्यादाकारस्य ऊकारः । ननु च सूत्रे ह्रस्वो निर्दिष्टः, भाव्यमानत्वाच्च सवर्णग्रहणमपि नास्ति, तत्कथमूकारो लभ्यते ? अत आह—*भाव्यमानेनापीति* । एतच्च 'दिव उत्' इति तपरकरणेन ज्ञापितम् । केचिदत्राप्युकारं दपरं पठन्ति—'उद्दोमः' इति, तेषामयमौत्पत्तिको दकारो मुखसुखार्थः, न पुनरस्तकारस्य जश्त्वम्, तथा हि सति सवर्णग्रहणं न स्यात् । अदपरपाठस्तु भद्रः । *अदस्यतीति* । ननु च 'पदस्य'

न्यासः

न भकुर्छुराम् ॥ 'हलि च' इति दीर्घत्वे प्राप्ते प्रतिषेधोऽयमारभ्यते । धुर्य इति । धुरं वहतीति 'धुरो यड्ढकौ' इति यत् । कुर्यादिति । करोतेर्लिङ्, 'तनादिकृञ्भ्य उः', धातोर्गुणः, रपरत्वम्, 'अत उत् सार्वधातुके' इत्युत्त्वम्, 'ये च' इत्युकारलोपः । कुर्यादिति । आशिषि लिङ् । करोतेर्विकरणेन निर्देशश्चिकीर्षतीत्यत्र प्रतिषेधो मा भूदित्येवमर्थः ॥

अदसोऽसेर्दादु दो मः ॥ 'असेः' इतीकार उच्चारणार्थः । अविद्यमानः सकारो यस्य स तथोक्तः । यश्चैवंविधः स सकारान्तो न भवतीत्याह—असकारान्तस्येत्यादि । अमुमित्यादि । अदसोऽमादिषु त्यदाद्यत्वे 'अतो गुणे' पररूपत्वे च कृतेऽमि पूर्वत्वम् । औटि, 'वृद्धिरेचि' इति वृद्धिः । शसि प्रथमयोः पूर्वसवर्णदीर्घत्वम् । अत्र स्थानेऽन्तरतमपरिभाषयैकवचने मात्रिकस्य मात्रिक एव भवति, अन्यत्र द्विमात्रिकस्य द्विमात्रिकः । ननु च मात्रिकः सूत्र उपात्तः, तत् कथं द्विमात्रिको लभ्यते ? 'अणुदित् सवर्णस्य चाप्रत्ययः' इति सवर्णग्रहणादिति चेत् ? न; 'भाव्यमानोऽण् सवर्णान् न गृह्णाति' इति प्रतिषेधादित्यत आह—भाव्यमानोऽपीत्यादि । एतच्च 'ऋत उत' इत्यत्र तपरकरणेन ज्ञापितम् ।

असेरिति किम् ? अद इच्छति अदस्यति ।

ॐ अदसोऽनोस्र इति वक्तव्यम् ॐ। ओकाररेफयोरपि प्रतिषेधो यथा स्यादिति । अदोऽत्र । अदः कुलम् ।

तदर्थं केचित्सूत्रं वर्णयन्ति—अः सेर्यस्य सोऽयमसिः—यत्र सकारस्य अकारः क्रियत इति, तेन त्यदाद्यत्वविधाने एतद् अन्यत्र न भवितव्यमेवेति ।

अद्र्यादेशे कथम् ?

अदसोऽद्रेः पृथङ् मुत्वं केचिदिच्छन्ति लत्ववत् ।

पदमञ्जरी

इति वर्त्तते, न चेदं पदम्; 'नः क्ये' इति नियमात् ? एवं तर्ह्येतदेव ज्ञापयति—अपदस्याप्यदस एतन्मुत्वं भवतीति—अमुम्, अमुयेति, अन्यथा यत्र स्वादौ पदं तत्रैव स्याद्—अमुष्यै, अमूभ्यामिति ।

अनोस्र इति । ओकारसकाररेफा न विद्यन्ते यस्य तस्येत्यर्थः । *अदः कुलमिति* । विसर्जनीयस्यासिद्धत्वाद्रेफान्तमेतत् ।

तदर्थमिति । ओकाररेफयोरपि प्रतिषेधार्थम् । *अः सेर्यस्येति* । कोऽर्थः ? इत्यत्राह—*यत्रेति* । तेन किं सिद्धं भवति ? इत्याह—*तेनेति* ।

कथमद्र्यादेश इति । अस्मिन्विषये वक्तव्यमस्तीति प्रश्नः, तदाह—*अदसोऽद्रे-*

न्यासः

अदस्यतीति । 'सुप आत्मनः क्यच्' ।

अदसोऽनोस्र इति वक्तव्यमिति । ओकारसकाररेफाणां द्वन्द्वः, अविद्यमाना ओस्रोऽस्येति बहुव्रीहिः । अदोऽत्रेति नपुंसकत्वात् 'स्वमोर्नपुंसकात्' इति सोर्लुक्, सकारस्य रुत्वे 'अतो रोरप्लुतादप्लुते' इति रोरुत्वम्, 'आद् गुणः', 'एङः पदान्तादति' इति परपूर्वत्वम् । इदमोकारप्रतिषेधस्य प्रत्युदाहरणम् । अद इति । एतत्तु रेफप्रतिषेधस्य । रुत्वे कृते विसर्जनीयः ।

तदर्थमिति । सकाररेफयोरपि प्रतिषेधो यथा स्यादित्येवमर्थम् । अः सेर्यस्येति । उच्चारणार्थः । अकारः सकारस्य यस्येत्यर्थः ।

कथमित्यादि । यदादसोऽद्र्यादेशः क्रियते, तदेदमदसोऽद्रेश्च पृथग् मुत्वं भवति ? उतान्त्यसदेशस्य ? आहोस्विदद्र्यादेशविषये न भवत्येव ?—इत्येतत् पृच्छति ।

अदसोऽद्रेरित्यादि । मश्च उश्च मुः, तस्य भावो मुत्वम् । अदसोऽद्रेश्चोभयोरपि केचित् मुत्वमिच्छन्तीत्यर्थः । विनापि हि चकारेण तदर्थो गम्यते । तद् यथा—अहरहर्नयमानो गामश्वं पुरुषं पशुमित्यादौ वाक्ये । कथम् ? यथेत्याह—लत्ववदिति । यथा चलीक्लृप्यत

केचिदन्त्यसदेशस्य नेत्येकेऽसेर्हि दृश्यते ॥

यैः 'असे' इति सकारस्य प्रतिषेधः क्रियते, 'अनन्त्यविकारेऽन्त्यसदेशस्य' इति च परिभाषा नाश्रीयते; तेषामुभयोरपि मुत्वेन भवितव्यम्—अमुमुयङ्, अमुमुयञ्चौ, अमुमुयञ्च इति; यथा—चलीक्लृप्यत इति लत्वम् ।

पदमञ्जरी

रिति । श्लोकस्य पूर्वार्धं व्याचष्टे—*यैरति* । तृतीयं पादं व्याचष्टे—*ये त्विति* । चतुर्थं पादं व्याचष्टे—*येषां त्विति* । *अमुमुयङिति* । अदोऽञ्चतीति 'ऋत्विग्' इत्यादिना क्विन्, 'विष्वग्देवयोश्च' इत्यदसष्टेरद्र्यादेशः अदद्र्यजिति स्थिते अदः-

न्यासः

इत्यत्र 'कृपो रो लः' इति धातो रेफस्य रीशब्दस्य चोभयोरपि लत्वमिच्छन्ति, तद्वददसः, अद्रेश्च, मुत्वम् । केचिदन्त्यसदेशस्येति । अद्र्यादेश इकारान्तः, तस्य केचिदुत्वमिच्छन्ति । स पुनरद्र्यादेशसम्बन्धी दकारो रेफश्च । नेत्येक इति । अपरे तु—यदादसोऽद्र्यादेशः क्रियते तदा न भवितव्यमेव मुत्वेनेतीच्छन्ति । अत्रैव कारणमाह—असेर्हि दृश्यत इति । अः सेर्यस्य सोऽयमसिः, तस्यासेः । हिशब्दो यस्मादर्थे । यस्मात् सकारस्य स्थाने यस्यादसोऽकारो भवति तस्य पण्डितैर्मुत्वं दृश्यते । न च कृताद्र्यादेशस्यादसः सकारस्य स्थानेऽत्वं भवति; विभक्तेः परस्य निमित्तस्याभावात् । तस्मात् न तस्य मुत्वेन भवितव्यमिति ।

यैरित्यादिना श्लोकस्य पूर्वार्धं व्याचष्टे । असेरिति सकारस्य प्रतिषेधः क्रियते—नास्य सिर्विद्यत इत्येवं व्याचक्षाणैः । उभयोरपीति । अदसः, अद्रेश्च । अमुमुयङित्यादि । अदोऽञ्चतीति ऋत्विगादिना सूत्रेणाञ्चतेः क्विन्, 'अनिदिताम्' इति नलोपः, उपपदसमासः, 'उगिदचाम्' इति नुम्, हल्ङ्यादिसंयोगान्तलोपौ । एकवचने 'क्विन्प्रत्ययस्य कुः' इति कुत्वम्—नकारस्य ङकारः । अन्यत्र 'नश्चापदान्तस्य झलि' इत्यनुस्वारः, 'अनुस्वारस्य ययि परसवर्णः' इति परसवर्णो ञकारः, 'आ सर्वनाम्नः' इत्यतः 'सर्वनाम्नः' इत्यनुवर्त्तमाने 'विष्वग्देवयोश्च टेरद्र्यञ्चतावप्रत्यये' इत्यदःशब्दस्य टेरद्र्यादेशः, पूर्वस्माद् दकारादुत्तरस्योत्वम्, दकारस्य मत्वम्, द्वितीयस्मादपि दकाराद्रेफस्योत्वम्, दकारस्य च मत्वम्—अमुमुयङ्, अमुमुयञ्चाविति भवति । यथेत्यादिना लत्ववदित्यस्यार्थमाचष्टे । चलीक्लृप्यत इति । 'कृपू सामर्थ्ये' । अत्यन्तं कल्पत इति यङ्, द्विर्वचनम्, 'उरत्' इत्यत्त्वम् 'हलादिः शेषः'; 'रीगृदुपधस्य च' इति रीक्, 'कुहोश्चुः' इति चुत्वम्, 'कृपो रो लः' इत्युभयोरपि लत्वम्; 'अनन्त्यविकारेऽन्त्यसदेशस्य' इति परिभाषानाश्रयणात् ।

ये तु परिभाषामाश्रयन्ति, तेषामन्त्यसदेशस्यैव भवितव्यम्—अदमुयङ्, अदमुयञ्चौ, अदमुयञ्च इति ।

येषां तु 'त्यदाद्यत्वविषय एव मुत्वेन भवितव्यम्' इति दर्शनम्, तेषामत्र न भवितव्यम्—अदद्र्यङ्, अदद्र्यञ्चौ, अदद्र्यञ्च इति ।

दादिति किम् ? अलोऽन्त्यस्य मा भूत्—अमुया, अमुयोः ॥

एत ईद्बहुवचने ॥ ८१ ॥

अदसो दकारादुत्तरस्य एकारस्य ईकारादेशो भवति, दकारस्य च मकारो बहुवचने=बहूनामर्थानामुक्तौ । अमी । अमीभिः । अमीभ्यः । अमीषाम् । अमीषु ।

'बहुवचने' इत्यर्थनिर्देशोऽयम्, पारिभाषिकस्य हि बहुवचनस्य

पदमञ्जरी

शब्दस्याद्र्यादेशसम्बन्धिनो दकाररेफयोश्च मुत्वम्, सौ 'उगिदचाम्' इति नुम्, हल्ङ्यादिसंयोगान्तलोपौ, 'क्विन्प्रत्ययस्य कुः' इति कुत्वम्—नकारस्य ङकारः ।

अमुया, अमुयोरिति । अत्र यकारस्योत्वप्रसङ्गः ॥

एत ईद्बहुवचने ॥ *अर्थनिर्देशोऽयमिति* । व्याप्तेर्न्यायात् । किं पुनः कारणमेवं

न्यासः

ये त्वित्यादिना 'केचिदन्त्यसदेशस्य' इत्यस्यार्थं कथयन्ति । अदमुयङ्, अदमुयञ्चाविति । अत्राद्रिदकारादेरुत्तरस्योत्वम्, अद्रिदकारस्यैव च मत्वम् । शेषं पूर्ववत् ।

येषां त्वित्यादिना 'एके' इत्यादेर्व्याख्यानम् । केषां पुनस्त्यदाद्यत्वविषय एव मुत्वेन भवितव्यम् ? ये 'अः सेर्यस्य सोऽयमसिस्तस्यासेः'—इत्येवं वर्णयन्ति तेषाम् । अत्रेति । अद्र्यादेशविषये नैव भवितव्यमिति; त्यदाद्यत्वाभावात् । अदद्र्यङ्, अदद्र्यञ्चौ, अदद्र्यञ्च इति । पूर्ववत् । मुभावस्तु विशेषः ।

अमुया, अमुयोरिति । अदसस्तृतीयैकवचन ओसि च परतस्त्यदाद्यत्वम्, टाप्, एकादेशः, तस्य 'अन्तादिवच्च' इति पूर्वं प्रत्यन्तवद्भावो दादुदोग्रहणेनैव ग्रहणम् । अत्र यदि दादिति नोच्येत तदा 'आङि चापः' 'ओसि च' इति ङित्येत्वे कृते तस्य चायादेशेऽलोऽन्त्यपरिभाषया यकारस्यैवोत्वं स्यात् । दादिति वचनान्न भवति ।

उदिति तपरकरणं मुखसुखार्थम् ॥

एत ईद्बहुवचने ॥ बहुवचन इत्यर्थनिर्देशोऽयमिति । अन्वर्थनिर्देश इत्यर्थः । एतदुक्तं भवति—नेदं पारिभाषिकस्य बहुवचनस्य ग्रहणम्, किं तर्हि ? अन्वर्थस्य ग्रहणम्—बहूनामर्थानामुक्तिः=बहुवचनमिति ! किं कारणमेवं व्याख्यातम् ? इत्याह—पारिभाषिकस्य

ग्रहणे, अमी इत्यत्र न स्यात् ॥

वाक्यस्य टेः प्लुत उदात्तः ॥ ८२ ॥

अधिकारोऽयम् । वाक्यस्य टेरिति, प्लुत इति च, उदात्त इति च—एतत्त्रयमप्यधिकृतं वेदितव्यमापादपरिसमाप्तेः । यदित ऊर्ध्वमनुक्रमिष्यामो वाक्यस्य टेः, प्लुतः, उदात्तः—इत्येवं तद्वेदितव्यम् । वक्ष्यति—"'प्रत्यभिवादेऽशूद्रे' अभिवादये देवदत्तोऽहम्, भो आयुष्मानेधिदेवदत्त३" ।

पदाधिकारोऽनुवर्तत एव ।

पदमञ्जरी

व्याख्यायते ? इत्यत आह—*पारिभाषिके इति* । तदा हि 'तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्य' इति परिभाषोपस्थानाद्बहुवचने परत एकारस्येत्त्वेन भवितव्यम्, न चात्र बहुवचनं परम् ॥

वाक्यस्य टेः प्लुत उदात्तः ॥ अधिकारोऽधिकारान्तरनिवर्त्तक इति वाक्याधिकारेण पदाधिकारस्य निवृत्तिः प्राप्नोति, ततश्च भवन्तौ—इत्यादावपदान्तस्यापि नकारस्य 'नश्छव्यप्रशान्' इति रुत्वं प्रसज्येत ? इत्याशङ्क्याह—*पदाधिकारोऽनुवर्तत एवेति* । न हि वाक्यग्रहणेन पदाधिकारः शक्यो निवर्त्तयितुम्; यो हि वाक्यस्य टिः, स सन्नियोगतः पदस्यापि भवत्येव ।

न्यासः

हीत्यादि । यदि पारिभाषिकस्य बहुवचनस्येदं ग्रहणं स्याद्, अमी इत्यत्र न स्यात् । न ह्यत्रैकारात् परं पारिभाषिकं बहुवचनमस्ति । अन्वर्थग्रहणे त्वत्रापि बहूनामर्थानामभिधानमस्तीति सिध्यति । अन्वर्थग्रहणं तु व्याप्तिन्यायाल्लभ्यते—एत इति एकारस्य स्थानिवत्त्वं यथा विज्ञायेत । 'एः' इत्युच्यमाने, इकारस्यापि स्थानित्वमाशङ्क्येत । किञ्च स्याद् ? अद्रथादेशे कृते तदवयवस्येकारस्य यणादेशो बाधितः स्यात् ।

ईदिति तकारो मुखसुखार्थः ॥

वाक्यस्य टेः प्लुत उदात्तः ॥ वाक्यग्रहणमित्यादि । असति हि वाक्यग्रहणे वाक्ये यावन्ति पदानि तेषां सर्वेषामेव प्लुतः प्रसज्येत । वाक्यग्रहणे त्वन्त्यस्यैव भविष्यति, नानन्त्यस्य । अन्त्यस्यैव हि पदस्य यष्टिः स वाक्यटिर्भवति, न त्वितरस्य । तस्मादनन्त्यस्य पदस्य प्लुतो मा भूत्, अन्त्यस्यैव यथा स्यादित्येवमर्थम् । अनन्त्यस्य कस्मान्न भवति ? अनिष्टत्वात् । न हि पदाधिकारस्य निवृत्तिरिष्यते, तथा हि प्रागुक्तम्—पदाधिकारः प्रागपदान्ताधिकारादिति । असत्यत्वाच्च; न हि वाक्यग्रहणेन वाक्ये

वाक्यग्रहणमनन्त्यस्य पदस्य प्लुतनिवृत्त्यर्थम् ।

टिग्रहणं व्यञ्जनान्तस्यापि टेरचः प्लुतो यथा स्यात्—अग्निचि३दिति ॥

प्रत्यभिवादेऽशूद्रे ॥ ८३ ॥

पदमञ्जरी

अथ वाक्यग्रहणं किमर्थम्, यावता वाक्यस्थस्यैव पदस्य प्रयोगः, न केवलस्य ? तत्राह—*वाक्यग्रहणमिति* । 'पदस्य टेः' इत्युच्यमाने वाक्ये यावन्ति पदानि तेषां सर्वेषां टेः प्लुतः प्राप्नोति, इष्यते च वाक्यपदयोर्यष्टिस्तस्यैव यथा स्यादिति ।

टिग्रहणमित्यादि । असति टिग्रहणे प्लुतश्रुत्याऽच्परिभाषोपस्थानादचा तदन्तविधौ सति अजन्तस्यैव वाक्यस्यालोऽन्त्यस्य प्लुतः स्यात्; यथा नपुंसकह्रस्वत्वम्—ग्रामणि कुलमित्यादौ भवति, न पुनः सुवागित्यादौ; तद्वत् । टिग्रहणे तु सति तदुपादानसामर्थ्याट्टिना अज्विशेष्यते, न त्वचा टिरिति हलन्तस्यापि प्लुतः सिध्यति ॥

न्यासः

यावन्ति पदानि तेषां सर्वेषाम् एक एव हि वाक्यस्य टिः, स नियोगतः पदस्यापि भवति, अतो न युक्ता वाक्यस्य पदाधिकारनिवृत्त्यर्थता ।

अथ टिग्रहणं किमर्थम्, यावतालोऽन्त्यपरिभाषयैवायुष्मानेधि देवदत्त३ इत्यत्र टेः प्लुतो भविष्यति ? इत्यत आह—टिग्रहणमित्यादि । असति हि टिग्रहणे यथा 'ह्रस्वो नपुंसके प्रातिपदिकस्य' इति ह्रस्वग्रहणेन समुत्थापिते 'अचः' इत्येतस्मिन्नचा प्रातिपदिके विशेषिते तस्याजन्तस्यैव ह्रस्वत्वं भवति, नानजन्तस्य—सुवाग् ब्राह्मणकुलमिति; तथेहापि प्लुतग्रहणेन 'अचः' इत्येतस्मिन्नुपस्थापिते सत्यचा वाक्ये विशेषितेऽजन्तस्यैव प्लुतः स्यात्, न व्यञ्जनान्तस्य । टिग्रहणे तु सति टिसंज्ञकेनाज् विशेष्यते, न त्वचा टिसंज्ञकः । यदि ह्यचा टिसंज्ञको विशेष्येत, ततोऽजन्तो यष्टिस्तस्य प्लुतः स्यात्; तथा चानर्थकं हि टिग्रहणं स्यात् । विनापि तेनाचा वाक्ये विशेषिते तस्याजन्तस्य प्लुतो भवन्नलोऽन्त्यपरिभाषायान्त्यस्याचः सिध्यति । तस्माट्टिग्रहणस्य नानर्थक्यमिति । टिसंज्ञकेनाज् विशेष्यते—टिसंज्ञकस्य योऽजिति । एवं च सति व्यञ्जनस्यापि टेर्योऽच् तस्यापि प्लुतः सिध्यति । अग्निचि३दिति । अव्यञ्जनान्तस्यापि व्यपदेशिवद्भावेन—देवदत्त३ इति । तस्माद्व्यञ्जनान्तस्यापि टेरचः प्लुतो यथा स्यादित्येवमर्थं टिग्रहणं कृतम् ।

उदात्तग्रहणं तु स्वरान्तरनिवृत्त्यर्थम्, तच्चानन्तोदात्तं प्रयोजयति; यो ह्यन्तोदात्तस्तत्र स्थानिवद्भावादेवान्तोदात्तो भवति ॥

प्रत्यभिवादो नाम यदभिवाद्यमानो गुरुराशिषं प्रयुङ्क्ते, तत्राशूद्रविषये[1] यद्वाक्यं वर्त्तते तस्य टेः प्लुत उदात्तो भवति। अभिवादये देवदत्तोऽहम्, भो आयुष्मानेधि देवदत्त३।

पदमञ्जरी

प्रत्यभिवादेऽशूद्रे ॥ *प्रत्यभिवादो नामेत्यादि*। गुरुरित्युपलक्षणम्। त्रिवर्षपूर्वः श्रोत्रियोऽभिवादमर्हति, *अभिवाद्यमानः*=आशिषं वाच्यमानो *गुरुराशिषं प्रयुङ्क्त* इति यत् स प्रत्यभिवादः, न प्रत्युक्तिमात्रम्; तत्रैव लोके प्रसिद्धत्वात्। तद्यथा– 'अविद्वांसः प्रत्यभिवादे नाम्नो ये न प्लुतिं विदुः' इति। *तत्रेति*। आशीर्वादविषये। कीदृशे? *अशूद्रविषये*। अशूद्रो विषयो यस्य स तथोक्तः, अभिवादने सति प्रत्यभिवाद इति। तं तावदुदाहरति–*अभिवादय इति*। नमस्कारपूर्वमाशिषं वाचयामीत्यर्थः। एवमभिवादितो गुरुः प्रत्यभिवदति—*आयुष्मानिति*। आयुष्मत्त्वस्य विधेयत्वात्सम्बोधनविभक्त्यभावः। *एधीति*। अस्तेर्लोटि सिपो हिः। भवेत्यर्थः।

'आयुष्मान्भव सौम्येति विप्रो वाच्योऽभिवादने" इति मानवे भवेत्यर्थग्रहणम्, तेन पर्यायैरपि प्रत्यभिवादो भवति। ननु च तत्र 'अकारश्चास्य नाम्नोऽन्ते वाच्यः पूर्वाक्षरः प्लुतः' इत्युक्तम्, स कस्मादिह न विधीयते? उच्यते; यदर्थाभिधान उपयुज्यते तदेव व्याकरणे वक्तव्यम्; अकारस्तु केवलमदृष्टार्थः प्रयुज्यते, न त्वस्य कश्चिदर्थोऽस्ति।

अन्ये तु मानवमन्यथा व्याचक्षते—अस्याभिवादयितुर्नाम्नोऽन्ते=अवसाने योऽकारः स प्लुतो वाच्यः, अकार इत्युपलक्षणम्, पूर्वाक्षरश्च प्लुतो वाच्यः, हलन्तविषयमेतत्, अक्षर इत्यचमाह, हलन्तेष्वन्त्यात्पूर्वोऽच् प्लुतो वाच्य इति, उभाभ्यामिति ताभ्यां टेः प्लुत इत्युक्तं भवति।

वयं तु ब्रूमः–पृथगेवाकारः प्रयोक्तव्य इति, कुतः? अक्षरार्थस्त्वयम्। किञ्च

न्यासः

प्रत्यभिवादेऽशूद्रे ॥ यदभिवाद्यमानो गुरुरित्यादि। अत्र सामान्योपक्रमेण विशेषस्यानभिधानाद् यदिति नपुंसकलिङ्गेन निर्देशः। आयुष्मानेधि देवदत्त३ इति। इदमत्रोदाहरणम्; प्रत्यभिवादवाक्यत्वात्। अत्राभिवादये देवदत्तोऽहमित्येत्तु गुरोरभिवाद्यमानतां दर्शयितुमुपन्यस्तम्। अभिवाद्यमानो गुरुर्यामाशिषं प्रयुङ्क्ते स प्रत्यभिवादः। तत्रावश्यं गुरोरभिवाद्यमानता दर्शयितव्या; अन्यथा प्रत्यभिवादो न गम्येत। एधीति। भवेत्यर्थः। 'अस भुवि', लोट्, मध्यमपुरुषैकवचनम्, 'सेर्ह्यपिच्च', 'घ्वसोरेद्धावभ्यासलोपश्च' इत्येत्वम्, 'श्नसोरल्लोपः' इत्यकारलोपः, 'हुझल्भ्यो हेर्धिः' इति धिरादेशः।

---

१. 'प्रत्यभिवादे' इत्यधिकं क्वचित्।

अशूद्र इति किम् ? अभिवादये तुषजकोऽहम्, भो आयुष्मानेधि तुषजक !

❀ स्त्रियामपि प्रतिषेधो वक्तव्यः ❀ । अभिवादये गार्ग्यहम्, भो आयुष्मती भव गार्गि ।

असूयकेऽपि केचित् प्रतिषेधमिच्छन्ति—अभिवादये स्थाल्यहं भोः, आयुष्मानेधि स्थालिन् ! यावच्च तस्यासूयकत्वं न ज्ञायते, तावदेव प्रत्यभिवादवाक्यम् । तस्मिंस्त्वसूयकत्वेन निर्ज्ञाते प्रत्यभिवाद एव

पदमञ्जरी

भरतशास्त्रे प्रसङ्गेन प्रत्यभिवादप्रकारे वर्ण्यमाने पृथगकारप्रयोगो दर्शितः । तस्मादयमत्र प्रत्यभिवादनप्रयोगः—आयुष्मान् भव सौम्य देवदत्त ३ अ, अग्नि-चि३त् अ इति । एजन्तेषु तु 'एचोऽप्रगृह्यस्य' इत्यस्मिन्विधौ सत्यकारे परतः, 'तयोर्य्वावचि संहितायाम्' इति यणपि भवति पिनाकपाण३य, हर३य, शम्भ३व, विष्ण३व—इति । प्रत्यभिवादे शर्मवर्मशब्दयोः प्रयोगं नेच्छन्ति । 'शर्मान्तं ब्राह्मणस्य स्याद्वर्मान्तं क्षत्रियस्य तु'—इत्यनेन नाम्न्यनन्तर्भूतयोरेव तयोः प्रयोग उक्तः, न तु नाम्न्यन्तर्भावः ।

तुषजक इति । कुत्सिते कः, 'शूद्रस्य तु जुगुप्सितम्' इति वचनात् एवंविधं शूद्रनाम ।

स्त्रियामपीति । अस्त्रीशूद्रयोरिति वक्तव्यमित्यर्थः । केचिदाहुः—न स्त्र्यभि-वादयते, पादोपसंग्रहणाद्येव तु करोतीति; अन्ये त्वाहुः—अभिवादयते, न तु स्वं नाम गोत्रं वा गृह्णातीति; द्वयोरपि पक्षयोः स्त्रीप्रतिषेधो न विधेयः । ये तु स्त्रीणामपि नामगोत्राभ्यामभिवाद-प्रत्यभिवादाविच्छन्ति तन्मतेनायं प्रतिषेधः ।

असूयतीत्यसूयकः = अविनीतः । *तस्मिंस्त्वित्यादिनाऽसूयके* प्रतिषेधं प्रत्या-चष्टे । यावदसावसूयकत्वेन ज्ञातो न भवति तावत्प्लुतं करोत्येव, यदा त्वसूय-

न्यासः

वक्तव्य इति । व्याख्येय इत्यर्थः । तत्रेदं व्याख्यानम्—'छिपि धातो रुर्वा' इत्यतो मण्डूकप्लुतिन्यायेन वेत्यनुवर्त्तते, सा च व्यवस्थितविभाषा, तेन स्त्रियां न भविष्यतीति ।

असूयकेऽपीति । असूयतीत्यसूयकः । यो गुरुमसाध्व्या प्रवृत्त्या सामर्षं करोति स उच्यतेऽसूयक इति । तस्मिन्नित्यादिना प्रतिषेध इष्यमाणोऽपि न वक्तव्य इति दर्शयति । यदा ह्यसावभिवादयिताऽसूयकत्वेन न निर्ज्ञायते, तदा तेनाभिवाद्यो गुरुः प्रत्यभिवादने तस्य प्लुतं करोत्येव । यदा तु 'असूयकोऽयं मां विहेडयितुकामः' इत्येवं विज्ञातो भवति, तदात्र प्रत्यभिवादना नास्त्येवेति किं प्रतिषेधेन ! कथं पुनर्ज्ञायते—तत्रासूयकत्वेन

नास्ति, कुतः प्लुतः ! तथा चोक्तम्—असूयकस्त्वं जाल्म, न त्वं प्रत्यभिवादनमर्हसि, भिद्यस्व वृषल स्थालिन्निति ।

अभिवादनवाक्ये यत् सङ्कीर्तितं नाम, गोत्रं वा, तद् यत्र प्रत्यभिवादवाक्यान्ते प्रयुज्यते तत्र प्लुतिरिष्यते । इह न भवति—देवदत्त कुशल्यसि । देवदत्त आयुष्मानेधीति :

पदमञ्जरी

कोऽयं मामुपहसितुकाम इति जानाति, तदा नैवाऽऽशीर्वादरूपं प्रत्यभिवादं प्रयुङ्क्ते, प्रत्युत शापमेव ददातीति *भाष्ये* दर्शितमित्याह—*तथा ह्युक्तमिति* । गुरुणा स्थालिशब्दं संज्ञां मत्वा प्लुते प्रयुक्ते, असूयक आह—नैषा मम संज्ञेति, किन्तु दण्डिन्यायो मया विवक्षितः—स्थालमस्यास्तीति स्थालीति; तदपि तत्त्वं मन्वानो गुरुः पुनरपि प्लुतरहितं प्रत्यभिवादनं कृतवान्—*आयुष्मानेधि स्थालिन्निति* । पुनरसूयक आह—न दण्डिन्यायो मया विवक्षितः, संज्ञैवैषा ममेति; ततोऽसूयकत्वं निर्ज्ञाय कुपितः सन् गुरुराह –*असूयकस्त्वमित्यादि* । *भिद्यस्वेति* । कर्मकर्त्तरि यक् । *स्थालिन्निति* पाठः, न तु स्थालीवदिति ।

अभिवादवाक्ये यत् सङ्कीर्तितमिति । येन वाक्येनाभिवाद्यते तदभिवादनवाक्यम् । *नाम* = संज्ञा । गोत्रम् = अपत्यप्रत्ययान्तः शब्दः । वाक्यस्य टेः प्लुतविधानादेवमुक्तम् । *तत्र प्लुतिरिष्यत इति* । इष्टिरेवेयमिति केचित् । अन्ये त्वाहुः—अभिवादनं तावन्नामगोत्राभ्यामिति समाचारप्राप्तम् । प्लुतोऽप्ययं

न्यासः

निर्ज्ञाते प्रत्यभिवादो नास्ति ? इत्याह–तथा चेत्यादि । केनाप्यविनीतेनोपगम्याविधिनाभिप्रायेणाभिवादयेऽहं भोः स्थालीत्येवमभिवादिते गुरुस्तस्यासूयकत्वमज्ञात्वा स्थालिञ्शब्दोऽयमस्य संज्ञेति मत्वा प्रत्यभिवादयन् प्लुतं प्रत्युक्तवान्—आयुष्मानेधि स्थालि३न्निति । अथ सोऽविनीत उक्तवान्—नैष मम संज्ञा, मया दण्डिन्यायो विवक्षितः । ततो गुरुः प्लुतरहितं प्रत्यभिवादनं कृतवान्–आयुष्मानेधि स्थालिन्निति । पुनः स उक्तवान्—न मया दण्डिन्यायो विवक्षितः, संज्ञा ममैषेति; अथ स गुरुरसूयकत्वमस्य विज्ञायोक्तवान्—असूयकस्त्वं जाल्म, न त्वं प्रत्यभिवादमर्हसि, भिद्यस्व वृषक स्थालिन्निति ।

अथाभिवाद्यमानो यदा देवदत्तः कुशल्यसि, देवदत्तायुष्मानेधीत्येवं प्रत्यभिवादं प्रयुङ्क्ते, तदा कस्मात् प्लुतो न भवति ? इत्याह—अभिवादनवाक्य इत्यादि । अभिवाद्यतेऽनेनेत्यभिवादनम्, अभिवादनञ्च तद् वाक्यञ्चेत्यभिवादनवाक्यम् । तत्र तावत् सङ्कीर्त्तितम्=संशब्दितं नाम देवदत्तोऽहमित्येवम्, गोत्रम्=वात्स्योऽहमित्येवम् । यद् यत्र प्रत्यभिवादवाक्यस्यान्ते=अवसाने प्रयुज्यते तत्रायं प्लुत इष्यते । देवदत्त कुशल्यसीत्यादौ तु यदाभिवादनवाक्ये सङ्कीर्तितं नाम देवदत्तशब्दः, तत् प्रत्यभिवादनवाक्य-

❀ भोराजन्यविशां वेति वक्तव्यम् ❀ । भो अभिवादये देवदत्तोऽहम्, आयुष्मानेधि देवदत्त भोः३, आयुष्मानेधि देवदत्त भोः । राजन्य—अभिवादये इन्द्रवर्माहं भोः, आयुष्मानेधीन्द्रवर्म३न्, आयुष्मानेधीन्द्रवर्मन् । विश्—अभिवादये इन्द्रपालितोऽहं भोः, आयुष्मानेधीन्द्रपालित३, आयुष्मानेधीन्द्रपालित ॥

दूराद्धूते च ॥ ८४ ॥

दूराद्धूते यद्वाक्यं वर्तते तस्य टेः प्लुतो भवति स चोदात्तः ।

पदमञ्जरी

प्रधाने कार्यसम्प्रत्ययात्तस्यैव वाक्यान्ते वर्त्तमानस्य भवति, पदस्य च प्राधान्यमर्थद्वारकम् । प्रधानमर्थोऽभिवादयिता, तदनुग्रहार्थत्वात्प्रत्यभिवादस्य । कुशलित्वादिकं तु तस्यैव संस्कारकम् । एवम्—एधीत्याख्यातवाच्या साध्यरूपतया प्रधानभूतापि क्रिया संस्कारकत्वेन विवक्षितत्वादप्रधानमेव । तस्मात् प्रधानभूतस्याभिवादयितुर्यदुपस्थापकं पदं तस्य प्लुतः । तच्च नामगोत्रं चेति ।

भोराजन्यविशां वेति । भो इति स्वरूपग्रहणम्, इतरयोस्तु तन्नाम्ना ग्रहणम् । तत्र भोःशब्दस्यासंज्ञागोत्रशब्दत्वादप्राप्ते विभाषा, इतरत्र प्राप्ते; संज्ञाशब्दत्वात् ॥

दूराद्धूते च ॥ दूरादिति 'दूरान्तिकार्थेभ्यो द्वितीया च' इति पञ्चमी, हूतम्=

न्यासः

स्यादौ प्रयुक्तम्, नावसाने । तस्मात् प्लुतो न भवति । कुतः पुनरेतल्लभ्यते ? वेत्यनुवृत्तेः, व्यवस्थितविभाषाविज्ञानाच्च, प्राधान्याद्वा । इह हि प्रधाने कार्यसम्प्रत्ययात् प्रधानस्य वाक्यस्यान्ते वर्त्तमानस्य टेः प्लुतेन भवितव्यम् । प्राधान्यञ्च पदस्यार्थद्वारकम् । प्रधानस्यार्थस्य यद्वाचकं पदं तत् प्रधाने चार्थोऽभिवादयिता, तदनुग्रहार्थत्वात् प्रत्यभिवादस्य । तथा ह्यभिवादयितुरनुगृहीतार्थं गुरुः प्रत्यभिवादं प्रयुङ्क्ते । तस्मादभिवादयिता संस्कार्यः, कुशलितायुष्मत्तादीनि तस्यैव संस्कारकाणि । अतोऽभिवादयिता संस्कार्यत्वात् प्रधानम्, तस्य वाचकं पदं संज्ञाशब्दो गोत्रशब्दश्चेति तस्यैव वाक्यान्ते वर्तमानस्य टेः प्लुतो भवति । यद्यपि तिङन्तवाच्योऽर्थः साध्यः, न तु तस्य साध्यत्वमिह प्राधान्येनाश्रितम्, किं तर्हि ? संस्कारकत्वमेव, तस्मान्न तस्यापि प्राधान्यम् ।

भोराजन्यविशामित्यादि । भो इति—स्वरूपग्रहणम्, राजन्य इति—क्षत्रियनाम्नः, विश इति—वैश्यनाम्नः । अत्र भोःशब्दस्याप्राप्ते विभाषा; असंज्ञागोत्रशब्दत्वात् । इतरेषां तु प्राप्ते; संज्ञाशब्दत्वात् ॥

दूराद्धूते च ॥ दूरादिति । आरात् । 'दूरान्तिकेभ्यो द्वितीया च' इति पञ्चमी ।

आह्वानम्=हूतम्, शब्देन सम्बोधनम्। आगच्छ भो माणवक देवदत्त३। आगच्छ भो माणवक यज्ञदत्त३।

दूरं यद्यप्यपेक्षाभेदादनवस्थितम्, तथापि हूतापेक्षं यत्तदाश्रीयते इति, यत्र प्राकृतात् प्रयत्नाद्यत्नविशेष आश्रीयमाणे शब्दः श्रूयते=तद् दूरम्।

हूतग्रहणं च सम्बोधनमात्रोपलक्षणार्थं द्रष्टव्यम्। तेन यत्राप्या-

पदमञ्जरी

ह्वानम्, भावे निष्ठा। दूरादित्युच्यते, दूरं चानवस्थितम्, तदेव हि कञ्चित्प्रत्यति-दूरं कञ्चित्प्रत्यन्तिकं भवति। एवं हि कश्चित्कञ्चिदाह—य एष पार्श्वतः करकस्त-मानयेति; स आह—उत्थाय गृहाण, दूरे न शक्नोमि गन्तुमिति; अपर आह—दूरं मथुरायाः पाटलिपुत्रमिति, स आह—न दूरमन्तिकमिति, तदेवं दूरस्यानव-स्थितत्वान्न ज्ञायते—कस्यामवस्थायां प्लुत्या भवितव्यमिति? अत आह—*दूर-मित्यादि*। ह्वानम्=हूतम्, तदपेक्षया यद्दूरं तदिहाश्रीयते; दूराद्धूतमित्यन्वयात्। इतिकरणो हेतौ, न तु देशमपेक्ष्य देशान्तरं दूरं भवति किमिदं हूतापेक्षं दूरम्? इत्यत आह—*यत्रेति*। यत्र हूते, प्राकृतात्स्वभावसिद्धात्। एवंविधे हूते देशद्वारकहूतापेक्षमपि दूरत्वमस्तीति भावः।

हूतग्रहणं चेति। येन पर आगमने नियुज्यते तद्धूतम्, तच्च नान्तरेण सम्बोधनं सम्भवति, सम्बोधितो हि पुरुष आगमने पानादौ वा नियुज्यते,

न्यासः

ह्वानम्=हूतम्। भावे निष्ठा।

दूरादित्युच्यते, दूरञ्चानवस्थितम्। यदेवालस्यापहतं प्रति दूरं भवति तदेवोत्साह-सम्पन्नं प्रत्यन्तिकम्। एवं हि कश्चित् कञ्चिदाह—य एष पार्श्वतः करकस्तमानयेति। स आह—उत्थाय गृहाण, दूरं गन्तुं न शक्ष्यामीति। अतो दूरस्यानवस्थितत्वान् न ज्ञायते—कस्यामवस्थायां प्लुत्या भविव्यमिति। अत आह—दूरमित्यादि। हूतम्=ह्वानम्, तदपेक्षं यद् दूरं तदिहाश्रीयते। इतिकरणो हेतौ। यस्माद् धूतापेक्षमिह दूरमाश्रीयते तस्मात् प्राकृतात्=प्रकृतौ भवात् प्रयत्नाद् यः प्रयत्नविशेषः प्राकृत-यत्नादाधिकस्तस्मिन्नाश्रीयमाणे यत्र शब्दाह्वानं तच् श्रूयते तद् दूरम्। ततो न भवति दूरस्यानवस्थितत्वमित्यभिप्रायः।

अथेह कथं प्लुतः स्यात्—सक्तून् पिब देवदत्त३ इति? न शब्दमात्रं हूतम्, अपि तु शब्दविशेषः, येन परत आगमने नियुज्यते स शब्दविशेषो हूतम्, न च तदिहास्ति? इत्यत आह—हूतग्रहणं चेत्यादि। सम्बोधनं शब्दसाधनं हूतम्। चशब्दस्तस्मादित्यर्थे। तेन तत् साध्यं सम्बोधनं लक्ष्यत इति हूतग्रहणं सम्बोधनमात्रोपलक्षणं वेदितव्यम्।

ह्वानं नास्ति, तत्रापि प्लुतिर्भवति—सक्तून्पिब दवदत्त३ । पलायस्व देवदत्त३ इति ।

अस्याश्च प्लुतेरेकश्रुत्या समावेश इष्यते ।

दूरादिति किम् ? आगच्छ भो माणवक देवदत्त ।

दूरादाह्वाने वाक्यस्यान्ते यत्र सम्बोधनपदं भवति तत्रायं प्लुत इष्यते । तेनेह न भवति—देवदत्त आगच्छ ॥

पदमञ्जरी

अतो नान्तरीयकत्वाद्धूतेन सम्बोधनमात्रं लक्ष्यते । उपलक्षणे प्रयोजनमाह— *तेनेति* ।

इहायं प्लुतो दूरात्सम्बोधने विधीयते, एकश्रुतिरपि तत्रैव—'एकश्रुति दूरात्सम्बुद्धौ' इति, एकस्मिंश्च विषये प्राप्तानां बाधविकल्पसमुच्चयानामन्यतमेन भवितव्यम्, तदिह को भवति ? इत्याह—*अस्याश्चेति* । बाधस्तावद्विषयभेदे[1] सति भवति, यथा काणोः; तत्र हि कस्य विशेषो विषयः, अणस्तु धातुसामान्यम्; इह तु नैवं विषयभेदोऽस्ति । विकल्पोऽपि सहप्राप्तयोर्भवति, यथा तव्यदादीनाम् । इह चैकश्रुतौ कर्तव्यायां प्लुतस्यासिद्धत्वात्सहप्राप्तिर्नास्ति, तस्मात्पारिशेष्यात्समावेश एव भवति । एकस्मिन्वाक्ये द्वयोरपि युगपत्प्रवृत्तिरित्येतावता चात्र समावेशवाचोयुक्तिः, तत्त्वतस्तु वाक्यस्य टेः प्लुत उदाहृतः, परिशिष्टस्यैकश्रुत्यमिति बाध एव ॥

न्यासः

इहायं प्लुतोऽपि दूरात् सम्बोधने विधीयते, एकश्रुतिरपि; 'एकश्रुति दूरात् सम्बुद्धौ' इति; तत्रैवमेकत्र प्राप्नुवतामनेकेषां बाधाविकल्पसमुचयानामन्यतमेन भवितव्यम्, अत्र न ज्ञायते—किमेतयोः समुच्चयो भवति ? उत विकल्पः ? आहोस्विदन्यतरस्य बाधेति ? तत् परिज्ञानायाह—अस्याश्चेत्यादि । बाधया तावन्न भवितव्यम्; समानविषयत्वात् । विषयभेदे हि सति बाध्यबाधकभावो भवति, तद् यथा—'कर्मण्यण्', 'आतोऽनुपसर्गे कः' इति; अत्र ह्येकस्य विशेषो विषयः, अपरस्य सामान्यमित्यस्ति विषयभेदः । अनयोस्तु विशेषो नास्तीत्युक्ता बाधा । विकल्पोऽप्ययुक्तः; असहप्राप्तेः । सहप्राप्तयोर्हि विकल्पो भवति, यथा—तव्यदादीनाम् । न चैकश्रुत्यपेक्षयेह सहप्राप्तिरस्ति; प्लुतस्यासिद्धत्वात् । तस्मात् पारिशेष्यात् समावेश एव भवति । समावेशः पुनरत्रैकस्मिन् वाक्ये प्रवृत्तिः, न त्वेकस्मिन्नवयवे; विरुद्धयोरेकस्मिन् प्रवृत्तेरसम्भवात् । वाक्यस्य त्वनेकावयवात्मकत्वात् टेरचः प्लुतो भवति । अवशिष्टस्य त्वेकश्रुतिरिति युज्यते समावेशः ॥

---

[1] भेदश्च सामान्यविशेषतयैवात्र, अत्यन्तभेदे बाध्यबाधकभावाभावात् ।

हैहेप्रयोगे हैहयोः ॥ ८५ ॥

हैहेप्रयोगे दूराद्धूते यद्वाक्यं वर्त्तते तत्र हैहयोरेव प्लुतो भवति । है३ देवदत्त, देवदत्त है३ । हे३ देवदत्त, देवदत्त हे३ ।

पुनर्हैहयोर्ग्रहणमनन्त्ययोरपि यथा स्यात् ॥

पदमञ्जरी

हैहेप्रयोगे हैहयोः ॥ पूर्वेण हूयमानार्थस्य वाक्यान्तस्य पदस्य टेः प्लुतविधानादतदर्थयोर्हैहयोर्न प्राप्नोतीति वचनम् । हैहयोरेवेति । एवकारः पौनर्वचनिकः–हैहयोः प्रयोगे तयोरेव हैहयोरिति । अन्ये तु—हैहयोरेव भवति, न न हूयमानार्थस्य वाक्यस्य टेरिति वर्णयन्ति । तदेतत्कथं लभ्यते ? अपकृष्य विधानात् । हूयमानार्थस्य प्लुते प्राप्ते अतदर्थयोरेव तयोर्विधीयमानः प्लुतस्तं बाधते; सत्यपि सम्भवे बाधनं भवतीति न्यायात् । न चास्यासिद्धत्वम्; अपवादो वचनप्रामाण्यादित्युक्तत्वात् । है३ इति । 'प्लुतावैच इदुतौ' इति वचनादिकारभागः प्लुतः । हे३ इति । 'एचोऽप्रगृह्यस्य' इत्यनेन प्लुतविकारो न भवति; दूराद्धूतत्वात् ।

हैहयोरिति किमर्थम् ? हैहयोः प्लुतो यथा स्यात्, अन्यथाऽऽरम्भसामर्थ्यादनन्त्यस्य हूयमानवाचिन एव स्यात्—देवदत्त है इत्यादौ । एवं तर्हि हैहयोरित्येवास्तु, किं 'हैहेप्रयोगे' इत्यनेन, न ह्यप्रयुज्यमानयोः प्लुतविधिः सम्भवति ? उच्यते; 'प्रयोगे' इति तावद्वक्तव्यम्, प्रयोगमात्रे यथा स्यात् । किं सिद्धं भवति ? अनर्थकयोरपि ग्रहणं सिद्धं भवति । क्व च तावनर्थकौ ? यत्र सम्बोधनवचनं प्राक् प्रयुज्यते, तत्र तेनैवाभिमुख्यस्य द्योतितत्वान्न हैहयोर्द्योत्यमस्तीत्यानर्थक्यम् । यत्र तु हैहयोः प्राक् प्रयोगः, तत्रानयोराभिमुख्यं द्योत्यमित्यर्थवत्त्वम् । एवमपि प्रयोगे हैहयोरित्येवास्तु, हैहयोः प्लुतो भवति प्रयोगे, कस्य ? हैहयोरेवेति श्रुतत्वात्, तस्मात्पुनर्हैहेग्रहणस्य प्रयोजनं वक्तव्यम् ? तदाह–*पुनरिति* ।

यदि तु प्रयोगग्रहणादेवानर्थकयोरिवानन्त्ययोरपि भविष्यतीत्युच्येत; शक्यं पुनर्हैहेग्रहणमकर्तुम् ॥

न्यासः

हैहेप्रयोगे हैहयोः ॥ पूर्वसूत्रेण प्राधान्याद् हूयमानस्यैव प्लुतो विहितः । प्राधान्यं तु तस्य तदभिमुखीकरणाय वाक्यप्रयोगात् । अतो हैहयोर्न प्राप्नोति, एतदर्थोऽयमारम्भः ।

अथ पुनर्हैहयोर्ग्रहणं किमर्थम्, यावता विनापि तेन श्रुतत्वात् तयोरेव भविष्यति ? इत्याह—पुनरित्यादि । 'हैहेप्रयोगे' इत्युच्यमाने 'वाक्यस्य टेः प्लुत उदात्तः' इत्यधिकारादन्त्ययोरेव स्यात्, नानन्त्ययोः; तयोरपि यथा स्यादित्येवमर्थं पुनर्हैहेग्रहणम्,

गुरोरनृतोऽनन्त्यस्याप्येकैकस्य प्राचाम् ॥ ८६ ॥

'प्रत्यभिवादेऽशूद्रे'—इत्येवमादिना यः प्लुतो विहितः, तस्यैवायं स्थानिविशेष उच्यते। ऋकारवर्जितस्य गुरोरनन्त्यस्य, अपिशब्दादन्त्यस्यापि टेरेकैकस्य सम्बोधने वर्तमानस्य प्लुतो भवति प्राचामाचार्याणां मतेन। दे३वदत्त, देवद३त्त, देवदत्त३। य३ज्ञदत्त, यज्ञद३त्त, यज्ञदत्त३।

पदमञ्जरी

गुरोरनृतोऽनन्त्यस्याप्येकैकस्य प्राचाम् ॥ *अनन्त्यस्यापि टेरिति*। अनेनापिशब्देन प्रकृतष्टिः समुच्चीयत इति दर्शयति। यदि तु गुरोः सन्निधानात् स एवान्त्यः समुच्चीयेत—गुरोरनन्त्यस्यान्त्यस्यापीति, ततो तेन यत्रान्त्यो गुरुस्तत्रैव पर्यायः स्यात्। लघौ त्वन्त्ये पूर्वेण तस्य स्याद्, अनेन चानन्त्यस्य गुरोरिति द्वयोः प्लुतयोर्युगपच्छ्रवणं प्राप्नोति। 'अनुदात्तं पदमेकवर्जम्' इति वचनान्नास्ति यौगपद्यसम्भवः। असिद्धः प्लुतः, तस्यासिद्धत्वान्नियमो न न प्राप्नोति ? नैतदस्ति; 'कार्यकालं संज्ञापरिभाषम्', यत्र कार्यं तत्रोपतिष्ठते—वाक्यस्य टेः प्लुत उदात्तः, गुरोरनृतः प्लुत उदात्तः; उपस्थितमिदं भवति—'अनुदात्तं पदमेकवर्जम्' इति, तस्मान्नास्ति यौगपद्यसम्भवः। यस्तर्ह्यनुदात्तः प्लुतः, तस्यास्य च समावेशः प्राप्नोति अभिपूजिते दूराद्धूते प्लुतो भवन्ननुदात्तं प्रश्नान्ताभिपूजितयोरिति टेरनुदात्तो भवति—शोभनः खल्वसि देवदत्त इति, तत्र तेन गुरोरुदात्तः प्लुतः स्यात्, तस्माट्टिरेव समुच्चेतव्यः। तत्र ह्येकैकस्येति

न्यासः

हैहेग्रहणे प्रयोगग्रहणं चानर्थकयोरपि यथा स्यात्। तदा चैतावनर्थकौ यदाऽऽमन्त्रितान्तम्। तेनैवामन्त्रितार्थस्यावगमितत्वादर्थान्तरस्य द्योत्यस्याभावात् तावनर्थकौ भवतः। अन्ये त्वाहुः–निपातसमाहारावपि तौ स्तो हन्त हैह इति। तत्रासति प्रयोगग्रहणे तयोर्न स्यात्; लाक्षणिकत्वात्। तस्मात् प्रयोगमात्रे लाक्षणिकयोरपि यथा स्यादित्येवमर्थं प्रयोगग्रहणमिति ॥

गुरोरनृतोऽनन्त्यस्याप्येकैकस्य प्राचाम् ॥ प्रत्यभिवादादिषु वाक्यटेः प्लुत उदात्तः। स एव तु ऋकारवर्जितस्य गुरोरनन्त्यस्य प्लुत उच्यते। अन्त्यस्यापि टेरिति। अनेनापिशब्दष्टेः समुच्चयं करोतीति दर्शयति। यदि ह्यपिशब्देन गुरोः समुच्चयः क्रियते—अनन्त्यस्यापि, गुरोरन्त्यस्यापीति, तदानेन गुरावनन्त्ये प्लुतः। लघुरन्त्यः पूर्वेण प्लुत एव। ततश्च द्वयोः प्लुतयोः श्रवणं युगपत् प्रसज्येत। न च 'अनुदात्तं पदमेकवर्जम्' इति वचनान्न भविष्यतीति शक्यं वक्तुम्; तस्मिन् कर्त्तव्ये प्लुतस्यासिद्धत्वात्। यदा टिसंज्ञकोऽपिशब्देन समुच्चीयते तदानेनैव सूत्रेणान्त्यस्य गुरोरनन्त्यस्य च टेः प्लुतो

गुरोरिति किम् ? वकारात्परस्य मा भूत् । अनृत इति किम् ? कृष्णमि३त्त्र, कृष्णमित्त्र ३ ।

एकैकग्रहणं पर्यायार्थम् ।

प्राचामिति ग्रहणं विकल्पार्थम् । आयुष्मानेधि देवदत्त । तदनेन यदेतदुच्यते—'सर्वं एव प्लुतः साहसमनिच्छता विभाषा कर्त्तव्यः' इति, तदुपपन्नं भवति ॥

पदमञ्जरी

वचनात् यथाऽनन्त्यस्य पर्यायोऽयं भवति, तथाऽन्त्यस्य टेरपीति नास्ति यौगपद्यप्रसङ्गः ।

एकैकग्रहणं पर्यायार्थमिति । अन्यथाऽनन्तरोक्तेन प्रकारेणोदात्तानुदात्तयोः प्लुतयोः समावेशः स्यात् ।

क्वचित्पठ्यते—*प्रत्यभिवाद इत्येवमादिना यः प्लुतो विहितस्तस्यैवायं स्थानिविशेष उच्यत इति* । तस्यार्थः—नेदं स्वतन्त्रं प्लुतविधानम्, किं तर्हि ? प्रत्यभिवादे दूराद्धूते च यः प्लुतो विहितः स गुरोरनन्त्यस्यापि भवति, अन्त्यस्यापि टेः पर्यायेणेति । तेन प्रत्यभिवाद्यमानार्थस्य हूयमानार्थस्य च शब्दस्येदं प्लुतविधानम्, न यत्र तत्र स्थितस्य गुरोरिति द्रष्टव्यम् ।

प्राचांग्रहणं विकल्पार्थमिति । तेन पक्षे न कस्यचिदपि प्लुतो भवति । *तदनेनेत्यादि* । तदिति वाक्योपन्यासे । 'अग्नीत्प्रेषणे परस्य च' इत्यत्र *भाष्यकारेण यदेतदुच्यते*—'सर्व एव प्लुतः' इत्यादि, तदुपपन्नं भवतीत्यर्थः । ननु यत्र प्राचांग्रहणमस्ति स प्लुतो विकल्पताम्, सर्वस्य तु कथं विकल्पः ? एवं तर्हि प्राचांग्रहणं सर्वत्रैव प्लुतविधौ सम्बन्धनीयम्, शास्त्रत्यागः साहसम् ! तेन शास्त्रमत्यजताप्यभियुक्तस्मरणात्सर्व एव प्लुतो विभाषा विधेय इत्यर्थः ॥

न्यासः

विधीयते । तत्रैकैकस्येति वचनाद्यथानन्त्यस्य पर्यायो न भवति, तथान्त्यस्यापीति न भवति यौगपद्यप्रसङ्गः ।

एकैकग्रहणमित्यादि । यद्येकैकग्रहणं न क्रियेत, तदा पक्षे युगपदेव सर्वेषां प्रसज्येत । तस्मात् पर्यायेण यथा स्यादित्येवमर्थमेकैकग्रहणम् । एतच्च 'यथोद्देशं संज्ञापरिभाषम्' इत्याश्रित्य कृतमिति वेदितव्यम् । दर्शनान्तरे 'अनुदात्तं पदमेकवर्जम्' इत्यस्योपस्थाने सति न प्लुतयोर्द्वयोर्यौगपद्यप्रसङ्गः ।

अथ प्राचामिति किम्; यावतैकैकग्रहणादेव विभाषा सिध्येत् ? इत्यत आह—प्राचामिति । सर्वस्य प्लुतस्येत्यभिप्रायः । अत एवाह—तदनेनेत्यादि । अपायहेतुमविमृश्य प्रवृत्तिः—साहसम् ॥

ओमभ्यादाने ॥ ८७ ॥

अभ्यादानम्=प्रारम्भः । तत्र य ओम्शब्दः तस्य प्लुतो भवति । ओ३म् अग्निमीळे पुरोहितम् ।

अभ्यादाने इति किम् ? ओमित्येतदक्षरमुद्गीथमुपासीत ॥

ये यज्ञकर्मणि ॥ ८८ ॥

'ये' इत्येतस्य यज्ञकर्मणि प्लुतो भवति । ये३ यजमाहे ।

यज्ञकर्मणीति किम् ? ये यजामहे इति पञ्चाक्षरम्—इति स्वाध्यायकाले मा भूत् ।

ये यजामहे—इत्यत्रैवायं प्लुत इष्यते । इह हि न भवति—ये देवासो दिव्येकादशस्थ इति ॥

प्रणवष्टेः ॥ ८९ ॥

'यज्ञकर्मणि' इति वर्तते । यज्ञकर्मणि टेः प्रणव आदेशो भवति ।

क एष प्रणवो नाम ? पादस्य वा, अर्धर्चस्य वान्त्यमक्षरमुपसंगृह्य

पदमञ्जरी

ओमभ्यादाने ॥ प्लुतश्रुत्याऽच्परिभाषोपस्थानादच एव प्लुतः, मकारस्त्वर्द्धमात्र इति समुदायोऽर्धचतुर्थमात्रः सम्पद्यते ॥

ये यज्ञकर्मणि ॥ *ये यजामह इत्यत्रैवायं प्लुत इष्यते इति* । पित्र्यायां ये स्वधेत्यत्रापि भवति; एतत्स्थानापन्नत्वात्तस्य ॥

प्रणवष्टेः ॥ *क एष प्रणवो नामेति* । इह शास्त्रेऽपरिभाषितत्वात्प्रश्नः । *पादस्येति* । शास्त्रान्तरप्रसिद्ध आश्रीयते, देवतावत्, अक्षरमच्, अन्त्यमचं गृहीत्वे-

न्यासः

ओमभ्यादाने ॥ प्रारम्भ इति । कस्य प्रारम्भे ? स्वाध्यायादेः ॥

ये यज्ञकर्मणि ॥ यज्ञकर्मणीति । कर्मशब्दः क्रियावाची । यज्ञक्रियायामित्यर्थः । ये३ यजामह इति । अत्रैवायं प्लुत इष्यते—इत्येतच्च 'प्राचाम्' इत्यस्यानुवृत्तेः, व्यवस्थितविभाषाविज्ञानाच्च लभ्यत इति वेदितव्यम् ॥

प्रणवष्टेः ॥ क एष प्रणवो नामेति । इह शास्त्रे प्रणवस्यापरिभाषितत्वाल्लोके चाप्रसिद्धत्वात् प्रश्नः । पादस्य वेत्यादिना शास्त्रान्तरपरिभाषया प्रणवस्वरूपं दर्शयति । वान्त्यमक्षरमिति । स्वरोऽत्राक्षरशब्देन विवक्षितः । अन्त्यत्वं पुनस्तस्येतरस्वरापेक्षया । उपसंगृह्येति । गृहीत्वेत्यर्थः । तदन्त्यमक्षरमादौ यस्याक्षरशेषस्य तत् तदादि । अक्षरञ्च शेषश्चेति समाहारे द्वन्द्वः । अक्षरम्=स्वरः, तस्य शेषः व्यञ्जनम्, तदादि च तदक्षर-

तदाद्यक्षरशेषस्य स्थाने त्रिमात्रमोकारम्, ओङ्कारं वा विदधति तं प्रणवमित्याचक्षते। अपां रेतांसि जिन्वतो३म्। देवान् जिगाति सुम्नयो३म्।

टिग्रहणं सर्वादेशार्थम्। ओकारः सर्वादेशो यथा स्यात्, व्यञ्जनान्ते अन्त्यस्य मा भूदिति[1]।

पदमञ्जरी

त्यर्थः। *तदाद्यक्षरशेषस्येति*। अक्षरं च शेषश्च हल् अक्षरशेषम्, तदन्त्यमक्षरमादिर्यस्य तत्तदादि, तदादि च तदक्षरशेषं च तदाद्यक्षरशेषं तस्य टेरिति। *त्रिमात्रमिति*। केचिन्मकारेण सह त्रिमात्रमिच्छन्ति, अन्ये भागमेव। तत्र ओंकारविधिः सामिधेन्यादिषु प्रसिद्धः—स्वरादिमृगन्तमोकारं त्रिमात्रं मकारान्तं कृत्वोत्तरस्या अर्धे अवस्येदिति; ओंकाराविधिस्तु निनर्दे स्वरादिरन्त ओङ्कारश्चतुर्न्निनर्द इति। *आथर्वणिकास्तु* सर्वत्र चानयोर्विकल्पमिच्छन्ति, तेषामेव चेदं सूत्रं पठितम्। *जिन्वतो३मिति*। 'जिविः प्रीणानार्थः', लट्, तिप्।

टेरिति वर्त्तमान इत्यादि। असति टिग्रहणे 'अलोऽन्त्यस्य' इति वचनाट्टेर्योऽन्त्याल् तस्योकारः स्यात्। व्यभिचाराभावाद्धि प्रणवः प्लुतत्वेन न विशेष्यते। संज्ञया विधाने चाच्परिभाषा प्रवर्त्तते, न वस्तुतस्त्रिमात्रविधाने। तस्माद्धल एव प्राप्नोति। अथाच्परिभाषोपस्थानार्थमेव प्लुतत्वेन प्रणवो विशेष्येत? तथापि टेर्योऽच् तस्यैव स्यात्, न तु सर्वस्य टेः। ओंकारस्त्वज्झल्समुदायत्वात् प्लुतो न भवतीति सर्वस्य टेः सिध्यति; 'वाक्यस्य टेः' इत्यधिकारात्? सत्यम्; टिस्था-

न्यासः

शेषश्च तदक्षरशेषं यत्रान्त्यात् स्वरात् परं व्यञ्जनं नास्ति तत्र स एव। तदादि तस्य बहुव्रीहेरन्यपदार्थः। व्यपदेशिवद्भावेन तत्रापि हि तदादिव्यपदेशो भवति। यत्रान्त्यात् स्वरात् परं व्यञ्जनमस्ति तत्र सह स्वरेण व्यञ्जनमन्यपदार्थः; तद्गुणसंविज्ञानस्य बहुव्रीहेरिहाश्रितत्वात्। योऽयमनेन ग्रन्थेन टिसंज्ञक एवोक्तो भवति तद्व्यक्षरशेषस्य स्थाने यत् त्रिमात्रमोकारम्, ओङ्कारं वा विदधाति तत् प्रणवं कथयन्ति। जिवन्तो३मिति। जयतेः परस्य लट्, तस्य शत्रादेशः, व्यत्ययेन श्नुप्रत्ययः, यणादेशः; जिन्वन्निति स्थितेऽन्त्यब्दस्यान्त्याच्चरादेः प्रणवः। सुम्नयो३मिति। सुम्नशब्दात् क्यच्, 'क्याच्छन्दसि' इति उप्रत्ययः, 'देवसुम्नयोर्यजुषि काठके' इति आभावः; सुम्नआयुस् इति स्थिते उसित्यस्यान्त्याक्षरादेः प्रणवः।

ननु च टिस्थानिकयोरेव त्रिमात्रयोरोकारौकारयोः प्रणव इति परिभाषा कृता। तन्त्रान्तरेणापि टिग्रहणं टेरेव भविष्यति, तत् किं टिग्रहणेन? इत्यत आह—टिग्रहणमि-

---

१. 'सर्वादेशो व्यञ्जनान्तस्य यथा स्यादन्तस्य मा भूत्' इति पाठान्तरम्।

'यज्ञकर्मणि' इत्येव—अपां रेतांसि जिन्वति ॥

याज्यान्तः ॥ ९१ ॥

याज्या नाम ये याज्याकाण्डे पठ्यन्ते मन्त्राः, तेषामन्त्यो यष्टिः स प्लवते यज्ञकर्मणि । स्तोमैर्विधेमाग्नये३ । जिह्वामग्ने चकृषे हव्यवाह३म् ।

अन्तग्रहणं किम्? याज्या नाम ऋचः काश्चिद्वाक्यसमुदायरूपाः; तत्र यावन्ति वाक्यानि तेषां सर्वेषां टेः प्लुतः प्राप्नोति; सर्वान्त्यस्यैवेष्यते, तदर्थमन्तग्रहणम् ॥

ब्रूहिप्रेष्यश्रौषड्वौषडावहानामादेः ॥ ९१ ॥

पदमञ्जरी

निकस्यैव त्वोङ्कारस्य प्रणवसंज्ञत्वात् कथमन्त्यस्याचो वा प्रसङ्ग इति चिन्त्यम् ॥

याज्यान्तः ॥ *याज्याकाण्ड इति* । याज्यानुवाक्याकाण्डमिति समाख्याने प्रकरणे । *तेषामिति* । मन्त्राणाम् । *तासामिति* पाठे तासां याज्यानामन्तः । प्लवत इति । त्रिमात्रतया वर्धत इत्यर्थः । *अग्नये३ इति* । चतुर्थ्येकवचनान्तस्याग्नयेशब्दस्य 'एचोऽप्रगृह्यस्य' इति प्लुतविकारः । इहेदमन्तग्रहणं टेरित्यस्य निवर्त्तकं वा स्याद्, विशेषणं वा; पूर्वस्मिन् कल्पे प्लुतश्रुत्याच्परिभाषोपस्थानादचान्ते विशेषितेऽजन्ताया एव याज्यायाः प्लुतः स्यात् । पक्षान्तरे त्वन्तग्रहणमनर्थकम्; टेरन्तत्वाव्यभिचारादित्यभिप्रायेणाह–*अन्तग्रहणं किमिति* । इतरोऽपि विदिताभिप्राय आह—*याज्या नामेति* ॥

ब्रूहिप्रेष्यश्रौषड्वौषडावहानामादेः ॥ पित्र्यायामनुस्वधेति सम्प्रेष्येत्यत्रापि

न्यासः

स्यादि । असत्यत्र टिग्रहणे व्यञ्जनान्तेष्वलोऽन्त्यपरिभाषयाऽन्त्यस्यैव स्यात् । अतष्टिग्रहणं क्रियते—सर्वस्यैव टेर्यथा स्यादिति । अन्त्यस्य मा भूदिति । ओङ्कारस्यानेकाल्त्वात् सर्वादेशो भविष्यतीत्योकारार्थं टिग्रहणम् ।

याज्यान्तः ॥ इहान्तग्रहणं टेरित्येतस्य निवर्त्तकं वा स्याद्? विशेषणं वा? पूर्वस्मिन् पक्षेऽचाऽन्ते विशेषितेऽजन्ताया एव याज्यायाः प्लुतः स्यात् । इतरस्मिंस्त्वन्तग्रहणमनर्थकम्, न ह्यनन्त्यष्टिः सम्भवति; 'अचोऽन्त्यादि टि' इत्यस्यैव टिशब्दरूपविशेषसंज्ञाविधानादित्यभिप्रायेणाह–अन्तग्रहणं किमिति । इतरोऽपि विदिताभिप्रायोऽन्यदेवान्तग्रहणस्य प्रयोजनं दर्शयितुमाह—याज्या नामेत्यादि । गतार्थम् ।

ब्रूहिप्रेष्यश्रौषड्वौषडावहानामादेः ॥ श्रौषड्, वौषडिति निपातौ; इतराणि लोण्-

ब्रूहि, प्रेष्य, श्रौषट्, वौषट्, आवह—इत्येतेषामादेः प्लुतो भवति यज्ञकर्मणि । अग्नयेऽनुब्रू३हि । प्रेष्य—अग्नये गोमयान्प्रे३ष्य । श्रौषट्—अस्तु श्रौ३षट् । वौषट्—सोमस्याग्ने वीहि वौ३षट् । आवह—अग्निमा३वह ।

आवह देवान्यजमानाय——इत्येवमादावयं प्लुतो न भवति; 'सर्वे विधयश्छन्दसि विकल्प्यन्ते' इति ॥

अग्नीत्प्रेषणे परस्य च ॥ ९२ ॥

अग्नीधः प्रेषणम्=अग्नीत्प्रेषणम्, तस्मादेवादेः प्लुतो भवति परस्य च । आ३ श्रा३वय । ओ३श्रा३वय ।

अत्रैवायं प्लुत इष्यते । तेनेह न भवति—अग्नीदग्नीन्विहर बर्हिः स्तृणाहीति । तदर्थं केचिद्वक्ष्यमाणम् 'विभाषा' इत्यभिसम्बध्नन्ति, सा

पदमञ्जरी

अनुस्व३धेति प्लुतो भवति; ब्रूहिस्थानापन्नत्वात्स्वधाशब्दस्य । तथा अस्तु स्वधेति प्रत्याश्रवणमित्यत्रापि भवति; अस्तु स्वधेति श्रौषट्स्थानापन्नत्वात् । तथा च वषडित्येके समामनन्ति, वौषडित्येके, वाषडित्येके, वौक्षडित्येके, वाक्षडित्यके, वक्षाडित्येके इति षड्विधस्यापि वषट्कारस्य प्लुतो भवति; वषटकारोपलक्षणत्वाद्वौषट्शब्दस्य ।

आवह देवान् यजमानायेत्येवमादिष्विति । आदिशब्देन—आवह जातवेदः, सुयजा यजेत्यादेर्ग्रहणम् ॥

अग्नीत्प्रेषणे परस्य च ॥ अत्रैवायं प्लुत इष्यत इति । ओस्वधेत्याश्रवणमित्यत्र तु तत्स्थानापन्नत्वाद्भवति । *आ३ स्वधेति* । तथा चाश्वलायनः—'नित्याः प्लुतयः' इति ।

न्यासः

मध्यमपुरुषैकवचनानि । केचित्तु आवहशब्दोऽपि निपात इत्याहुः । प्रेष्येति । 'इषु गतौ', दिवादित्वाच्छ्यन्, उपसर्गाकारेण सह 'आद् गुणः' ।

अथेह कस्मान्न भवति—आवह देवान् यजमानाय, आवह जातवेदः, सुयजा यज ? इत्याह——आवह देवानित्यादि ।

आदिग्रहणं वाक्यादेर्मा भूदिति ॥

अग्नीत्प्रेषणे परस्य च ॥ अग्निमिन्धे इत्यस्मिन्नथऽग्नीद्=ऋत्विग्विशेषः, तस्य प्रेषणं नियोजनमग्नीत्प्रेषणमित्यर्थः । आदेः सन्निहितत्वात् तदपेक्षयैव परोऽपि ज्ञायत इत्याह—तस्मादेवादेरित्यादि । अत्रैवेति ! अनन्तरोक्त उदाहरणद्वय एवकारेण यद्

च व्यवस्थितविभाषेति । अपर आह—'सर्व एव प्लुतः साहसमनिच्छता विभाषा विज्ञेयः' इति ।

इह तु—उद्धर३ उद्धर, अभिहर३ अभिहरेति छान्दसः प्लुतव्यत्ययः ।

'यज्ञकर्मणि' इत्येव—ओ श्रावय ॥

विभाषा पृष्टप्रतिवचने हेः ॥ ९३ ॥

पृष्टप्रतिवचने विभाषा हेः प्लुतो भवति । अकार्षीः कटं देवदत्त ? अकार्षं हि३, अकार्षं हि । अलावीः केदारं देवदत्त ? अलाविषं हि३, अलाविषं हि ।

पृष्टप्रतिवचन इति किम् ? कटं करिष्यति हि । हेरिति किम् ? करोमि ननु ॥

पदमञ्जरी

उद्धर३ उद्धरेति । चापले द्विर्वचनम् ॥

विभाषा पृष्टप्रतिवचने हेः ॥ प्रतिवचनशब्दोऽयं विरुद्धेऽपि शब्दे वर्त्तते, प्रतिशब्दस्य विरोधे प्रसिद्धेः—प्रतिमल्लः, प्रतिकुञ्जर इति; वचनं वचनं प्रतीति प्रतिवचनमिति वीप्सायामव्ययीभावेऽप्यस्ति; समाधानेऽप्यस्ति—अनेनाभिहितस्य मया प्रतिवचनं विहितमिति; पृष्टप्रतिवचनेऽपि वर्तते; तत्रासति पृष्टग्रहणे विवक्षितं प्रतिवचनं न गम्येत । उदाहरणे हिशब्दोऽवधारणे ॥

न्यासः

व्यवच्छिन्नं तद् दर्शयितुमाह—अग्नीदग्नीन् विहर बर्हिस्तृणीहिति । कथं पुनरेतल्लभ्यते ? इत्याह—तदर्थमित्यादि । यथा च सर्वत्र प्लुतो विभाषा शक्यो विज्ञातुम्, तथा 'गुरोरनृतोऽनन्त्यस्य' इत्यादौ सूत्रे प्रतिपादितम् । यदि तर्हि सर्वत्र प्लुतो विभाषा विज्ञायेत, उत्तरत्र विभाषाग्रहणमनर्थकम् ? न; प्रपञ्चार्थत्वात् । अथेह कथं प्लुतः—उद्धर३ उद्धर, अभिहर३ अभिहरेति; स्वाध्यायकाले ह्ययं प्लुतः, नाग्नीत्प्रेषणे, न चायमादेः, नापि 'आदेः परस्य, किं तर्हि ? ततोऽन्यस्यैव ? इत्यत आह—इह त्वित्यादि । विस्पष्टार्थम् ।

विभाषा पृष्टप्रतिवचने हेः ॥ पृष्टप्रतिवचनमिति पृष्टस्य प्रतिवचनम्=आख्यानं पृष्टप्रतिवचनम् । प्रतिवचनशब्दोऽयं विरुद्धेऽपि वचने प्रवर्त्तते—विरुद्धं वचनं प्रतिवचनमिति, प्रतिशब्दो ह्यत्र विरोधं द्योतयति, यथा—प्रतिमल्लः, प्रतिगज इति; वीप्सायामपि वर्त्तते—वचनं वचनं प्रतीति प्रतिवचनम्, 'यथार्थे यदव्ययम्' इति वीप्सायामव्ययीभावः; समाधानेऽपि वर्त्तते—यदनेनाभिहितं तस्य मया प्रतिवचनं विहितमिति, समाधिर्विहित इति गम्यते; तत्र 'प्रतिवचने' इत्युच्यमाने सर्वत्र प्रसज्येत । तस्मात् प्रतिवचनविशेषार्थं

निगृह्यानुयोगे च ॥ ९४ ॥

स्वमतात्प्रच्यावनम्=निग्रहः । अनुयोगः=तस्य मतस्याविष्करणम् । तत्र निगृह्यानुयोगे यद्वाक्यं वर्त्तते तस्य टेः प्लुतो भवति विभाषा । 'अनित्यः शब्दः' इति केनचित्प्रतिज्ञातम्, तमुपालिप्सुरुपपत्तिभिर्निगृह्य साभ्यसूयमनुयुङ्क्ते—अनित्यः शब्द इत्यात्थ३, अनित्यः शब्द इत्यात्थ । अद्य श्राद्धमित्यात्थ३, अद्य श्राद्धमित्यात्थ । अद्यामावास्येत्यात्थ३, अद्यामावास्येत्यात्थ । अद्य अमावास्येत्येवं वादी युक्त्या प्रच्याव्य स्वमतादेवमनुयुज्यते ॥

आम्रेडितं भर्त्सने ॥ ९५ ॥

'वाक्यादेरामन्त्रितस्य' इति भर्त्सने द्विर्वचनमुक्तम्, तस्याम्रेडितं प्लवते । चौरचौर३, वृषलवृषल३, दस्योदस्यो३, घातयिष्यामि त्वा बन्धयिष्यामि त्वा ।

पदमञ्जरी

निगृह्यानुयोगे च ॥ *निगृह्येति* । ल्यबन्तमेतत् । *स्वमतादिति* । स्वपक्षात् । प्रच्यावनम्=अपनयः । *तस्यैवेति* । यस्मादसौ प्रच्यावितस्तस्यैव स्वपक्षस्याविष्करणम्=शब्देन प्रकाशनम्—एवं किल त्वं निरुपपत्तिकमात्थेति । सूत्रार्थमुदाहरणे दर्शयन्नेवोदाहरति—*अनित्यः शब्द इति केनचित्प्रतिज्ञातमिति* । तमेवं वादिनमुपालिप्सुरुपालब्धुकामो *निगृह्य* स्वमतात्प्रच्याव्य *साभ्यसूयं* सामर्षमनुयुङ्क्ते आविष्कृतस्वमतं करोति । क्वचित्त्वयं ग्रन्थो न पठ्यते, अन्ते तु पठ्यते । *अद्यामावास्या इत्येवंवादी प्रच्याव्य स्वमतादेवमनुयुज्यत इति* ॥

आम्रेडितं भर्त्सने ॥ उदाहरणेषु 'वाक्यादेरामन्त्रितस्य' इत्यादिना द्विर्वचनम् । 'वाक्यस्य टेः' इत्यधिकारेऽप्यत्रानन्त्यस्य भवति; वाक्यादेरेव पदस्य भर्त्सने द्विर्वचनविधानात् ।

न्यासः

पृष्टग्रहणम् । पृष्टस्य यत् प्रतिवचनम्=अर्थाख्यानं तत्रैव यथा स्यात्, अन्यत्र मा भूदिति ॥

निगृह्यानुयोगे च ॥ निगृह्येति । ल्यबन्तमेतत् । स्वमतादिति । स्वावगमात् । प्रच्यावनमिति । अपनयनम् । आविष्करणमिति । प्रकाशनम् । श्राद्धमिति । कर्मविशेषः । एवमनुयुज्यत इति । एवमाविष्कृतस्वमतः क्रियत इत्यर्थः । चकारो विभाषेत्यस्यानुकर्षणार्थः । तेनोत्तरविधिर्नित्यो भवति ॥

आम्रेडितं भर्त्सने ॥ चौर चौर३ इति । 'वाक्यादेरामन्त्रितस्य' इत्यादिना भर्त्सने द्विर्वचनम् । यद्यपि वाक्यग्रहणमेतदन्त्यस्य पदस्य प्लुतनिवृत्त्यर्थम्, तथापीह वचनसाम-

❀ भर्त्सने पर्यायेणेति वक्तव्यम् ❀ । चौर३चौर । चौर चौर३ । तदर्थमाम्रेडितग्रहणं द्विरुक्तोपलक्षणार्थं वर्णयन्ति ॥

अङ्गयुक्तं तिङाकाङ्क्षम् ॥ ९६ ॥

'अङ्ग' इत्यनेन युक्तं तिङन्तमाकाङ्क्षं भर्त्सने प्लवते । अङ्ग कूज३, अङ्ग व्याहर३, इदानीं ज्ञास्यसि जाल्म ।

तिङिति किम् ? अङ्ग देवदत्त मिथ्या वदसि । आकाङ्क्षमिति किम् ? अङ्ग पच । नैतदपरमाकाङ्क्षति ।

'भर्त्सने' इत्येव–अङ्गाधीष्व ओदनं ते दास्यामि ॥

पदमञ्जरी

तदर्थमिति । पर्यायेण पूर्वोत्तरयोर्भागयोः प्लुतो यथा स्यादित्येवमर्थम् । *द्विरुक्तोपलक्षणार्थमिति* । द्विरुक्तसमुदाये भागद्वयोपलक्षणार्थमित्यर्थः । एतच्चाम्रेडितमात्रस्य भर्त्सने वृत्त्यसम्भवाल्लभ्यते, पर्यायस्य तु 'एकैकस्य' इत्यनुवृत्तेर्लाभः ॥

अङ्गयुक्तं तिङाकाङ्क्षम् ॥ आकाङ्क्षतीत्याकाङ्क्षम्, पचाद्यच् । *इदानीं ज्ञास्यसि जाल्मेत्येष* द्वयोरप्युदाहरणयोः शेषः । कूजनफलं व्याहारफलं वास्मिन्नेव क्षणे ज्ञास्यसीत्यर्थः । अङ्गशब्दोऽमर्षे, प्रत्युदाहरणे त्वनुनये ।

अङ्ग देवदत्तेत्येतावदेकं वाक्यम् । एतच्च वाक्यं *मिथ्या वदसीत्येतदपेक्षते* ॥

न्यासः

ध्यादनन्त्यस्यापि भवति । न हि वाक्यान्ते भर्त्सनं आम्रेडितं सम्भवति; वाक्यादेरेव पदस्य भर्त्सने द्विर्वचनविधानात् ।

तदर्थमिति । पर्यायेण पूर्वोत्तरयोः पदयोर्यथा स्यादित्येवमर्थम्, द्विरुक्तोपलक्षणार्थञ्च । आम्रेडितस्य भर्त्सनग्रहणाद् विज्ञायते—तद्द्विरुक्तस्य हि यत् परं तदाम्रेडितम् । न च तावता भर्त्सने प्रवृत्तिः सम्भवति; भर्त्सनस्य द्विरुक्तिद्योत्यत्वात् । तस्माद् द्विरुक्तोपलक्षणार्थमाम्रेडितग्रहणं विज्ञायते । तद्द्विरुक्तिश्च पूर्वोत्तरविषयेऽपीति द्वयोरपि प्लुतो भवति । स च पर्यायेण भवति, न यौगपद्येन; भर्त्सनद्योतनफलत्वात् प्लुतेः । अन्यतरप्लुत्यैव च तद्भर्त्सनस्य द्योतितत्वात् ॥

अङ्गयुक्तं तिङाकाङ्क्षम् ॥ आकाङ्क्षमिति । आकाङ्क्षति=अपेक्षत इत्याकाङ्क्षम्, पचाद्यच् । अङ्ग कूज३ इत्यादि । अङ्ग कूज३, अङ्ग व्याहर३—इत्येतदुभयमपीदानीं ज्ञास्यसि जाल्मेत्येतदपेक्षते । अङ्ग देवदत्तेत्येतदपि मिथ्या वदसीत्येतत् । अधीष्वेत्येतदप्योदनं ते दास्यामीत्येतत् । नैतदपरमाकाङ्क्षतीति । विवक्षितार्थस्य परिसमाप्तत्वात् ।

अथ युक्तग्रहणं किमर्थम्, यावता पदविधित्वादेव योगो विज्ञास्यते । एवं ताह

विचार्यमाणानाम् ॥ ९७ ॥

प्रमाणेन वस्तुपरीक्षणम्=विचारः, तस्य विषये विचार्यमाणानां वाक्यानां टेः प्लुतो भवति । होतव्यं दीक्षितस्य गृहा३इ । होतव्यं न होतव्यमिति विचार्यते । तिष्ठेद्यूपा३इ । अनुप्रहरेद्यूपा३इ । यूपे तिष्ठेद्, यूपे अनुप्रहरेदिति विचार्यते ॥

पूर्वं तु भाषायाम् ॥ ९८ ॥

भाषायां विषये विचार्यमाणानां पूर्वमेव प्लवते । अहिर्नु३ ।

पदमञ्जरी

विचार्यमाणानाम् ॥

कोटिद्वयस्य विज्ञानं विचार इति कथ्यते ।
विचार्यमाणस्तज्ज्ञानविषयीभूत उच्यते ॥

इह तु विचार्यमाणार्थविषयत्वाद्वाक्यानि विचार्यमाणानि । *गृहा३इ इति* । गृहेशब्दस्य पूर्ववत् प्लुतविकारः । *अनुप्रहरेदिति* । अनुप्रहारः = शायनम्, व्यत्ययेन कर्मणि कर्तृप्रत्ययः, शाययेतेत्यर्थः । अथ वानुप्रहरेदित्यत्र यूपं यजमान इत्यस्याध्याहारः, किं यूपं यजमानः शाययेदिति विचारार्थः ॥

पूर्वं तु *भाषायाम्* ॥ पूर्वेणैव सिद्धे नियमार्थमेतत्, तुशब्दस्त्वत्रष्टतोऽवधारणार्थः, यथैवं विज्ञायेत—पूर्वमेव भाषायामिति, मैवं विज्ञायि–पूर्वं भाषाया-

न्यासः

युक्तग्रहणं कुर्वन्नेतज्ज्ञापयति—'समर्थः पदविधिः' इत्येषा परिभाषाऽनित्या । तेनासूर्यम्पश्यानि मुखानीति नञोऽसत्यपि सूर्यशब्देन सामर्थ्ये समासः सिद्धो भवति ॥

विचार्यमाणानाम् ॥ प्रमाणेन वस्तुपरीक्षणम्=विचारः । तेन विषयीक्रियमाणानि विचार्यमाणानि । बहुवचननिर्देशो येषामर्थगत एव विचारो न स्वरूपगतः, तेषामपि यथा स्यादित्येवमर्थः; इतरथा हि येषां स्वरूपगतो विचारस्तेषामेव स्यात् । न हि मुख्ये वाक्ये विचार्यमाणे सत्यर्थद्वारकं गौणं यस्य विचार्यमाणत्वं तस्य ग्रहणं युक्तम् । गृहा३इति । गृह इत्यत्र एकारः, तस्य 'एचोऽप्रगृह्यस्य' इत्यादिना पूर्वार्धस्याकारः, उत्तरार्धस्य त्विकारः । तस्याकारस्यानेन प्लुतो भवति ॥

पूर्वं तु भाषायाम् ॥ पूर्वेणैव सिद्धे नियमार्थमेतत् । तुशब्दस्त्विष्टतोऽवधारणार्थः । असति हि तस्मिन् विपरीतोऽपि नियमो विज्ञायेत—भाषायामेव पूर्वमिति । पूर्वत्वं च प्रयोगापेक्षम् । अहिर्नु३, रज्जुर्नु३—इत्येतयोर्वाक्ययोर्यत् पूर्वं प्रयुज्यते तस्यैव टेः प्लुतो भवति । इह तु भाषाग्रहणात् पूर्वयोगश्छन्दसीति विज्ञायते ॥

रज्जुर्नु३ । लोष्टो नु३ कपोतो नु३[1] । प्रयोगापेक्षं पूर्वत्वम् ।

इह भाषाग्रहणात् पूर्वयोगश्छन्दसि विज्ञायते ॥

प्रतिश्रवणे च ॥ ९९ ॥

प्रतिश्रवणम्=अभ्युपगमः, प्रतिज्ञानम् । श्रवणाभिमुख्यं च तत्राविशेषात् सर्वस्य ग्रहणम् । प्रतिश्रवणे यद्वाक्यं वर्तते तस्य टेः प्लुतो भवति । गां मे देहि भोः, अहं ते ददामि३ । नित्यः शब्दो भवितुमर्हति, देवदत्त भोः किमात्थ३ ॥

पदमञ्जरी

मेवेति । पूर्वत्वं च प्रयोगापेक्षम् । उदाहरणे नुशब्दो वितर्के । लोष्टः=मृत्पिण्डः ॥

प्रतिश्रवणे च ॥ *प्रतिश्रवणमभ्युपगम इति* । अङ्गीकारः । *प्रतिज्ञानमिति* । प्रार्थितस्य देयत्वेन संवादः । अत्रोभयत्रापि गतिसमासः, अर्थद्वयेऽपि प्रतिपूर्वः शृणोतिः प्रसिद्धः । *श्रवणाभिमुख्यं चेति* । अत्र 'लक्षणेनाभिप्रती आभिमुख्ये' इत्यव्ययीभावः । उदाहरणानि तु व्युत्क्रमेण दत्तानि । *किमात्थ३ इति* । किं ब्रूषे—इत्येतत्पृच्छति । अत्र च श्रवणाभिमुख्यं गम्यते । *हन्त ते ददामि३ इति* । अत्र प्रार्थितस्य संवादो गम्यते । देवदत्त *भोरित्या*मन्त्रितम् । स यदर्थमामन्त्रितस्तच्छ्रवणार्थं किमात्थ इति । गां मे देहि भोः, नित्यः शब्दो भवितुमर्हति, तस्मिन् तृतीये तूदाहरणे स्वाभ्युपगमो गम्यते ॥

न्यासः

प्रतिश्रवणे च ॥ प्रतिश्रुतिः=प्रतिश्रवणम् । प्रतिपूर्वाच्छृणोतेर्भावे ल्युट्, 'कुगति' इत्यादिना तत्पुरुषः । प्रतिपूर्वस्य शृणोतिर्यदा परानुग्रहो विवक्ष्यते, तदाभ्युपगमे वर्त्तते । अथ त्वविवक्षा परानुग्रहस्य, तदा प्रतिज्ञाने । यदा श्रुतिः श्रवणम्—इति भावसाधनेन श्रवणशब्देन प्रतिशब्दस्य 'लक्षणेनाभिप्रती आभिमुख्ये' इत्यव्ययीभावः क्रियते, तदा श्रवणाभिमुख्ये श्रवणं प्रति प्रवृत्त इत्यर्थः । तदिह विशेषानभिधानात् सर्वस्मिन् प्रतिश्रवणे वाक्यस्य टेः प्लुतोः भवति । देवदत्त भोः किमात्थ३ इति । एतच्छ्रवणाभिमुख्य उदाहरणम् । देवदत्त भो इत्यामन्त्रितम् । तत्र श्रवणार्थमेवमाह—किमात्थ३ इति । एकत्र श्रवणमुद्दिश्य प्रवृत्तत्वादभिमुखं भवति । अभ्युपगमे तूदाहरणम्—गां मे देहि भोः, अहं ते ददामि३ इति । प्रतिज्ञाने—नित्यः शब्दो भवितुमर्हतीति ।

चकारो भाषायामित्यनुकर्षणार्थः ॥

---

१. 'स्थाणुर्नु ३, पुरुषो नु ३'—इत्यधिकं केषुचित् पुस्तकेषु ।

अनुदात्तं प्रश्नान्ताभिपूजितयोः ॥ १०० ॥

अनुदात्तः प्लुतो भवति प्रश्नान्ते, अभिपूजिते च । अगम३ः पूर्वा३न् ग्रामा३न्, अग्निभूता३इ, पटा३ उ ?

अग्निभूते, पटो—इत्येतयोः प्रश्नान्ते वर्त्तमानयोरनुदात्तः प्लुतो भवति ।

'अगमः' इत्येवमादीनां तु 'अनन्त्यस्यापि प्रश्नाख्यानयोः' इति स्वरितः प्लुतो भवति ।

अभिपूजिते—शोभनः खल्वसि माणवक३ ।

चिदिति चोपमार्थे प्रयुज्यमाने ॥ १०१ ॥

'अनुदात्तम्' इति वर्त्तते । 'चित्'—इत्येतस्मिन्निपाते उपमार्थे

पदमञ्जरी

अनुदात्तं प्रश्नान्ताभिपूजितयोः ॥ प्रश्नवाक्ये यच्चरमं प्रयुज्यते स प्रश्नान्तः । क्वचित्पठ्यते–*नानेन प्लुतो विधीयते, किन्तु दूराद्धूतादिषु विहितस्य 'अनन्त्यस्यापि प्रश्नाख्यानयोः' इति स्वरितप्लुतस्यानुदात्तत्वं गुणमात्रं विधीयत इति* । तत्रैषा वचनव्यक्तिः—प्रश्नान्ते अभिपूजिते च यः प्लुतः सोऽनुदात्तो भवतीति । तत्राभिपूजिते 'दूराद्धूते च' इति प्लुत इति । इतरत्र तु 'अनन्त्यस्यापि प्रश्नाख्यानयोः' इति । *अगमः पूर्वान् ग्रामानित्येषां* स्वरितः प्लुतः । *अग्निभूते, पटो*—इत्यन्यतरेण वाक्यपरिसमाप्तिर्भवति । तत्र यदा येन वाक्यपरिसमाप्तिस्तदा तस्यानेनानुदात्तः प्लुतः, स च पूर्वभागस्थः; उत्तरभागस्य तूदात्ताविदुतौ भवतः ॥

चिदिति चोपमार्थे प्रयुज्यमाने ॥ इतिकरणः किमर्थः ? अक्रियमाणे तस्मिन्

न्यासः

अनुदात्तं प्रश्नान्ताभिपूजितयोः ॥ अगम३ इति । गमेर्लुङ्, पुषादिसूत्रेण लृदित्वादङ्, सिप् ।

अग्निभूता३ इ इति, पटा३ उ इति । सम्बुद्धौ परतः 'ह्रस्वस्य गुणः' इति गुणः, 'एचोऽप्रगृह्यस्य' इत्यादिनाऽकारः, इदुतौ च । उदाहरणवाक्ये पूर्वपदानामेतेनैव प्लुतः कृत इति गृहीत्वा यश्चोदयेत्—अथ कथमिहानन्त्यस्यापि प्लुतो भवति, यावता वाक्यस्य टेरित्यनुवर्त्तते इति ? तं प्रत्याह—**अग्निभूते, पटो इत्येतयोरित्यादि** ।

चिदिति चोपमार्थे प्रयुज्यमाने ॥ चिदितीति । इतिकरणः प्रयुज्यमान इत्येतच्छब्दस्य विशेषणमित्यस्यार्थस्य द्योतनाय । असति ह्येतदर्थ इतिकरणे ह्युपमार्थेऽन्यस्मिन्

प्रयुज्यमाने वाक्यस्य टेरनुदात्तः प्लुतो भवति। प्लुतोऽप्यत्र विधीयते, न गुणमात्रम्। अग्निचिद्भाया३त्। राजचिद्भाया३त्। अग्निरिव भायात्, राजेव भायादित्यर्थः।

उपमार्थे इति किम्? कथञ्चिदाहुः। प्रयुज्यमान इति किम्? अग्निर्माणवको भायात्॥

उपरिस्विदासीदिति च॥ १०२॥

'अनुदात्तम्' इति वर्त्तते। 'उपरिस्विदासीत्'—इत्येतस्य टेरनु-

पदमञ्जरी

उपमानार्थे कस्मिंश्चिच्छब्दे प्रयुज्यमाने चिच्छब्दः प्लुत इति विज्ञायेत। इतिकरणे तु सति 'प्रयुज्यमाने' इत्येतच्चिच्छब्दस्य विशेषणम्, प्लुतस्तु 'वाक्यस्य टेः' इत्यधिकारात्तस्यैव भवति।

कथञ्चिदिति। अत्र क्वटे चिच्छब्दः। *अग्निर्माणवको भायादिति*। अग्निरिव माणवको दीप्येतेत्यर्थः। अत्रोपमार्थस्य गम्यमानत्वादस्ति चिच्छब्दस्य प्रतीतिः, प्रयोगस्तु नास्ति। यद्यप्यन्येषामप्युपमानार्थानामिवादीनामस्ति प्रतीतिः, तथापि चिच्छब्दस्यापि तावदस्तीति स्यादेव प्लुतः। चकारोऽस्य प्लुतस्य समुच्चयार्थः। समुच्चयश्च भेदाधिष्ठान इति प्लुतान्तरमेवेदमाख्यातं भवति; अन्यथा पूर्वसूत्रवत् पूर्वेष्वेव प्लुतनिमित्तेष्वनुदात्तत्वगुणमात्रं विधीयत इति विज्ञायेत। एतदेव च ज्ञापकम्—पूर्वसूत्रे गुणमात्रं विधीयत इति।

उपरिस्विदासीदिति च॥ अत्रापि 'विचार्यमाणानाम्' इति विहितस्य

न्यासः

प्रयुज्यमाने चिच्छब्दः प्लुवत इति विज्ञायेत। तत्प्रयुज्यमानतयात्र तस्मिन् विशेषिते वाक्यस्य टेः प्लुतः सिद्धो भवति।

कथञ्चिदाहुरिति। अत्र कुड्ये चिच्छब्दो वर्त्तते। अग्निर्माणवको भायादिति। अग्निरिव माणवको दीप्येतेत्यर्थः। अस्तीहोपमार्थः, तथापि चिच्छब्दस्य प्रयोगो नास्तीति न प्लुतो भवति। असति तु प्रयुज्यमानग्रहणे, इहोपमानगतौ सत्यां यद्यप्यन्येषामपि सर्वेषामुपमानार्थानां प्रयोगो गम्यते, तथापि योऽत्र चिच्छब्दस्य प्रयोगस्तदाश्रयः प्लुतः स्यादेव। चकारोऽस्यैव प्लुतस्य समुच्चयार्थः। समुच्चयश्च भेदाधिष्ठान इति प्लुतानन्तरमेवेदमाख्यातं भवति; अन्यथा पूर्वेष्वेव प्लुतनिमित्तेष्वेतस्मिन् विषयेऽनुदात्तत्वमात्रं विधीयत इति विज्ञायेत॥

उपरिस्विदासीदिति च॥ इतिकरणः कार्यिणो निर्देशार्थः। कार्यं हि विधातु

दात्तः प्लुतो भवति । अधःस्विदासी३त् : उपरिस्विदासी३त् ।

अधःस्विदासीत्—इत्यत्र 'विचार्यमाणानाम्' इत्युदात्तः प्लुतः । उपरिस्विदासीत्—इत्यत्र तु अनेनानुदात्तः ॥

स्वरितमाम्रेडितेऽसूयासम्मतिकोपकुत्सनेषु ॥ १०३ ॥

स्वरितः प्लुतो भवति आम्रेडिते परतः असूयायाम्, सम्मतौ, कोपे, कुत्सने च गम्यमाने । 'वाक्यादेरामन्त्रितस्यासूयासम्मतिकोपकुत्सनभर्त्सनेषु' इति द्विर्वचनमुक्तम्, तत्रायं प्लुतविधिः ।

असूयायां तावत्—माणवक३माणवक अभिरूपक३अभिरूपक रिक्तं त आभिरूप्यम् ।

सम्मतौ—माणवक३माणवक अभिरूपक३अभिरूपक शोभनः खल्वसि ।

कोपे—माणवक३माणवक अविनीतक३अविनीतक इदानीं ज्ञास्यसि जाल्म ।

कुत्सने—शाक्तीक३शाक्तीक याष्टीक३याष्टीक रिक्ता ते शक्तिः ।

पदमञ्जरी

प्लुतस्य गुणमात्रं विधीयते ॥

स्वरितमाम्रेडितेऽसूयासम्मतिकोपकुत्सनेषु ॥ *वावचनं कर्त्तव्यमिति* । 'सर्व एव प्लुतः' इति वचनमन्यदीयमिति *वार्त्तिककारेण* तावदिदं पठितं *वृत्तिकारोऽपि* तदेवापठत् ॥

न्यासः

मवश्य षष्ठ्यासौ निर्देष्टव्यः । इतिकरणेन वेति वार्थः प्रत्यवमृश्यते । शब्दप्रधानस्त्विहोपरिस्विदादिशब्दः कार्यं इष्यत इतीतिकरणेन निर्दिष्टः प्लुतो यथा विज्ञायेत । अधःस्विदासीदित्यत्रेत्यादि । अत्राधःस्विदासीद्, उतोपरिस्विदासीदित्येतद् विचार्यते; तत्र पूर्वस्मिन् वाक्ये 'विचार्यमाणानाम्' इत्यादिनोदात्तः प्लुतः, इतरस्मिंस्त्वनेनानुदात्तः, तस्यैवापवादः ।

चकारस्य पूर्ववदेव प्रयोजनम् ॥

स्वरितमाम्रेडितेऽसूयासम्मतिकोपकुत्सनेषु ॥ असूयादिशब्दानाम् 'वाक्यादेरामन्त्रित०' इत्यादौ सूत्रेऽर्थ आख्यातः । माणवक३ माणवकेत्यादौ द्विर्वचनं तेनैव सूत्रेण वेदितव्यम् ।

❀ असूयादिषु वावचनं कर्त्तव्यम् ❀। माणवक माणवक—इत्येवमाद्यपि यथा स्यात् ॥

क्षियाशीःप्रैषेषु तिङाकाङ्क्षम् ॥ १०४ ॥

'स्वरित' इति वर्तते। क्षिया=आचारभेदः, आशीः=प्रार्थनाविशेषः, शब्देन व्यापारणम्=प्रैषः—एतेषु गम्यमानेषु तिङन्तमाकाङ्क्षं यत्तस्य स्वरितः प्लुतो भवति। आकाङ्क्षतीत्याकाङ्क्षम्, तिङन्तमुत्तरपदमाकाङ्क्षतीत्यर्थः ।

क्षियायां तावत्—स्वयं रथेन याति३ उपाध्यायं पदातिं गमयतीति। स्वयं ओदनं ह भुङ्क्ते३ उपाध्यायं सक्तून्पाययति। पूर्वमत्र तिङन्तमुत्तरपदमाकाङ्क्षतीति साकाङ्क्षं भवति।

आशिषि—सुतांश्च लप्सीष्ट३ धनं च तात। छन्दोऽध्येषीष्ट३ व्याकरणं च भद्र।

प्रैषे—कटं कुरु३ ग्रामं च गच्छ। यवान् लुनीहि३ सक्तूंश्च पिब।

पदमञ्जरी

क्षियाशीःप्रैषेषु तिङाकाक्षम् ॥ *क्षिया*=आचारभेदः, आचारोल्लङ्घनम्। इष्टाशंसनम्=*आशीः*। शब्देन व्यापारणम्=प्रैषः। क्वचिद् वृत्तावप्ययं ग्रन्थः पठ्यते।

न्यासः

वावचनं कर्त्तव्यमिति। वेत्येतद् विकल्पोपलक्षणम्। वचनं व्याख्यानमित्यर्थः। अत्रैतदुक्तं भवति—विकल्पव्याख्यानं कर्त्तव्यमिति। तत्रेदं व्याख्यानम्—'विभाषा पृष्टप्रतिवचने हेः' इत्यतो मण्डूकप्लुतिन्यायेन विभाषाग्रहणमनुवर्त्तते, तेन विकल्पो भविष्यतीति ॥

क्षियाशीःप्रैषेषु तिङाकाङ्क्षम् ॥ क्षिया=आचारभेदः। इष्टाशंसनम्=आशीः। नियोगः=प्रैषः। आकाङ्क्षत्यपरं तिङन्तमेव। कुत एतत्? आकाङ्क्षाग्रहणादेव। सुबन्ते हि साधनादायिनी तिङन्तस्यावश्यम्भाविनी अपेक्षेति।

धनञ्च तातेति। अत्र लप्सीष्टेत्येतदपेक्षते। **व्याकरणं चेति**। अत्राप्यध्येषीष्टेत्येतत्। **लुनीहि३ इति**। 'ई हल्यघोः' इतीत्वम्। **पिबेति**। पाघ्रादिसूत्रेण पिबादेशः।

अस्त्विति। अस्तेर्लोट्, एरुः' इत्युत्वम्, अदादित्वाच्छपो लुक्। एतच्चापरं तिङन्तं नापेक्षते। एवं विहरेत्येतदपि ॥

आकाङ्क्षमिति किम् ? दीर्घं ते आयुरस्तु । अग्नीन्विहर ॥

अनन्त्यस्यापि प्रश्नाख्यानयोः ॥ १०५ ॥

पदस्येति वर्तते, स्वरितमिति च । अनन्त्यस्यापि अन्त्यस्यापि पदस्य टेः प्लुतो भवति प्रश्ने, आख्याने च । अगम३ः पूर्वा३न् ग्रामा३न् अग्निभूत३इ । पट३उ । सर्वेषामेव पदानामेष स्वरितः प्लुतः । अन्त्यस्य 'अनुदात्तं प्रश्नान्ताभिपूजितयोः' इति । अनुदात्तोऽपि पक्षे भवति ।

आख्याने—अगम३ः पूर्वा३न् ग्रामा३न् भो ३ः॥

पदमञ्जरी

दीर्घं ते आयुरस्तु, अग्नीन्विहरेति । क्षियायां तु न प्रत्युदाहृतम्; नित्यसाकाङ्क्षत्वात् । न हि 'स्वयं ह रथेन याति' इत्येतावत्युक्ते आचारभेदो गम्यते, किं तर्हि ? 'उपाध्यायं पदातिं गमयति' इत्युक्ते ।

इह 'उपरिस्विदासीदिति च' इत्यस्यानन्तरम् 'अङ्गयुक्तं तिङाकाङ्क्षम्' इति वक्तव्यम्, ततः 'क्षियाशीःप्रैषेषु स्वरितः' इति, ततः 'आम्रेडितेऽसूयासम्मतिकोपकुत्सनेषु' इति, एवं हि तिङाकाङ्क्षग्रहणं द्विर्न कर्त्तव्यं भवति ? तथा तु न कृतमित्येव ॥

अनन्त्यस्यापि प्रश्नाख्यानयोः ॥ सर्वेषामेव पदानामिति । नन्वन्त्यस्यानुदात्तम्, 'प्रश्नान्ताभिपूजितयोः' इत्यनुदात्तप्लुतेन भवितव्यम्, तत्कथमेष स्वरितः प्लुतो भवति ? अत आह—*अनन्त्यस्येति* । यद्यप्यत्र विकल्पो न श्रुतः, तथाप्यनेनापिशब्देनान्त्यस्याप्ययं स्वरितः प्लुतो भवति, ततश्चानुदात्तप्लुतः पाक्षिकः सम्पद्यते इति भावः । ननु चापिशब्द आख्यानेऽन्त्यसमुच्चयेन चरितार्थः, ततः किम् ? प्रश्नेऽन्त्यस्यानुदात्तस्य नित्यं प्लुतः प्राप्नोति, तत्र विकल्पाभावान्नैष दोषः । प्रश्नेऽप्यपिशब्दस्य तात्पर्यं गम्यते; सहनिर्दिष्टत्वात्, ततश्च प्रश्नान्ते स्वरितानुदात्तयोः प्लुतयोर्विकल्पो भविष्यति ॥

न्यासः

अनन्त्यस्यापि प्रश्नाख्यानयोः ॥ अन्त्यस्य स्विस्यादि । तुशब्दः पदान्तरेभ्यो विशेषं दर्शयति । अन्त्यस्यानेनापि स्वरितः, 'अनुदात्तं प्रश्नान्ताभिपूजितयोः' इत्यनेनाप्यनुदात्तः; तयोश्चैकत्र यौगपद्यं न सम्भवति । तत्र वचनप्रामाण्यादनुदात्तोऽपि पक्षे न भवति, स्वरितोऽपि ॥

प्लुतावैच इदुतौ ॥ १०६ ॥

दूराद्धूतादिषु प्लुतो विहितः, तत्र ऐचः प्लुतप्रसङ्गे तदवयवभूता विदुतौ प्लुतौ । ऐ३तिकायन । औ३पमन्यव । अत्र यदेवर्णोवर्णयोः, अवर्णस्य च समविभागः, तदा इदुतौ द्विमात्रावनेन प्लुतौ क्रियेते ।

पदमञ्जरी

प्लुतावैच इदुतौ ॥ लक्षणान्तरेणैचोः प्लुतप्रसङ्गे तदवयवयोरिदुतोः प्लुतार्थं वचनम् । वचनसामर्थ्याद्वर्णैकदेशयोरपीदुद्ग्रहणेन ग्रहणम् । *ऐचः प्लुतप्रसङ्गे इति* । केचिदाहुः–'सूत्रे प्लुताविति प्लुतिशब्दात्सप्तमी, ऐचः प्लुतौ प्राप्तायामिति तदनेन दर्शितम्' इति, तदयुक्तम्; 'प्लुतौ' इति हि क्रियानिमित्तोऽयं व्यपदेशः–इति प्रथमाद्विवचनान्तत्वेन व्याख्यास्यमानत्वात् । तस्मात् प्रकरणप्राप्तये तदुक्तम् । उदाहरणे दूराद्धूते 'गुरोरनृतः' इत्येव प्लुतः । यदि ऐकारौकारयोरवयवयोरिदुतोः प्लुतः क्रियते, समुदायस्य चतुर्मात्रताऽर्धचतुर्थमात्रता वा प्राप्नोति, कथम् ? इमावैचौ समाहारवर्णौ; मात्राऽवर्णस्य, मात्रेवर्णोवर्णयोः । अपरे त्वाहुः–अर्धमात्राऽवर्णस्य, अध्यर्धमात्रेवर्णोवर्णयोरिति । तत्र पूर्वस्मिन्कल्पे इदुतोरनेन प्लुते कृते तयोस्तिस्रो मात्राः, अवर्णस्य चैका मात्रेति समुदायश्चतुर्मात्रः प्राप्नोति, पक्षान्तरे त्वर्द्धचतुर्थमात्रः प्राप्नोत्यत आह—*अत्रेति* ।

ननु च त्रिमात्रस्याचः प्लुतसंज्ञा कृता, तत्कथं द्विमात्राविदुतावनेन शक्येते

न्यासः

प्लुतावैच इदुतौ ॥ 'दूराद्धूते च' इत्येवमादिभिर्लक्षणैः प्लुतो विधीयमानः 'अचश्च' इत्यस्योपस्थाने सति यत्रैव प्लुत उक्तः, तत्र तस्यैवचः समुदायात्मनः स्यात्, तदवयवयोरेवेष्यते । स च वचनमन्तरेण न सिध्यतीतीदमारभ्यते । तस्य तु प्लुतस्य निमित्तं दूराद्धूतादेवैचः प्रसङ्ग इति पूर्वेण प्रकरणेन प्लुतस्य प्राप्तौ सत्यामित्यर्थः । ऐ३तिकायन, औ३पमन्यवेति । अत्र 'गुरोरनृतोः' इत्यादिना ऐचः प्लुते प्राप्तेऽनेन तदवयवयोरिदुतोः प्लुतः क्रियते । ऐ३तिकायन, औ३पमन्यवेत्यत्र यद्यैचोरवयवयोरिदुतोः प्लुतः क्रियते, तत्रैकारौकारौ चतुर्मात्रौ सार्द्धत्रिमात्रौ वा प्राप्नुतः । इह ह्यैचौ समाहारवर्णौ; मात्राऽवर्णस्य, मात्रेवर्णोवर्णयोः । अपरे त्वाहुः—अर्धमात्राऽवर्णस्य, अध्यर्धमात्रेवर्णोवर्णयोरिति । अत्र पूर्वस्मिन् दर्शनेऽनेन प्लुते कृते सति इदुतोस्तिस्रो मात्राः, अवर्णस्य चैकमात्रेति चतुर्मात्रः प्राप्नोति; इतरत्र तु दर्शनेऽवर्णस्यार्धमात्रा, इदुतोस्तु ता एव तिस्र इति सार्धत्रिमात्रः प्राप्नोतीत्यत आह—अत्र यदेत्यादि ।

ननु च त्रिमात्रस्य प्लुत इति संज्ञा कृता, तत् कथं द्विमात्रावपि प्लुतौ शक्यावनेन कर्तुम् ? इत्यत आह–प्लुताविति हीत्यादिना । एतेन लौकिकस्यात्र प्लुतस्य ग्रहणम्, न पारिभाषिकस्येति दर्शयति । कुतः पुनरेतल्लभ्यते ? पुनः प्लुतग्रहणात् । शास्त्रीये

'प्लुतौ' इति हि क्रियानिमित्तोऽयं व्यपदेशः–इदुतौ प्लवेते, वृद्धि गच्छत इत्यर्थः । तावती च सा प्लुतिर्भवति, यया तावेचौ त्रिमात्रौ सम्पद्येते ।

यदा त्वर्धमात्रावर्णस्याध्यर्धमात्रा इवर्णोवर्णयोः, तदा तावर्धतृतीयमात्रौ क्रियेते इति ।

भाष्ये तूक्तम्—'इष्यते चतुर्मात्रः प्लुतः' इति । तत्कथम् ? समप्रविभागपक्षे इदुतोरनेन त्रिमात्रः प्लुतो विधीयते ॥

पदमञ्जरी

कर्तुम् ? अत आह—*प्लुताविति हीति* । अनेन प्लुताविति कर्त्तरि निष्ठा, न संज्ञाशब्द इति दर्शयति । *वृद्धिं गच्छत इत्यर्थ इति* । अनेकार्थत्वाद्धातूनां प्लवतिर्वधनेऽपि वर्त्तते । नन्वेवमपि न ज्ञायते—कियती सा वृद्धिरिति ? अत आह—*तावती चेति* । एवं मन्यते—प्रकृतमपि प्लुतग्रहणमत्र सम्बध्यते, ततश्चायमर्थो भवति–ऐचोऽवयवाविदुतौ तथा वर्धेते यथा ऐचौ प्लुतौ सम्पद्येते इति । तस्मादनभिमताया वृद्धेरप्रसङ्ग इति ।

अर्धतृतीयमात्राविति । अर्धरूपा तृतीयमात्रा ययोस्तौ तथोक्तौ । *इष्यते चतुर्मात्रः प्लुत इति* । चतुर्मात्रतया वृद्धिरिष्यत इत्यर्थः । अस्मिन्पक्षे चतुर्मात्रस्या-

न्यासः

हि प्लुते गृह्यमाणे प्लुतग्रहणे प्रकृतं पुनः प्लुतग्रहणमनर्थकं स्यात्, लोके हि च प्लुतो वृद्धिमानुच्यते । अत एवाह—इदुतौ वृद्धिं गच्छत इत्यर्थ इति । अनेकार्थत्वाद्धातूनां प्लवतिर्वृद्धावपि वर्त्तते । नन्वेवमप्यनियमेन वृद्धिः प्रसज्यते; इयत्तानभिधानात्, ततश्च यावती वृद्धिः स्याद्, यावत्या चतुर्मात्रावैचौ सम्पद्येयातामिति ? अत्राह–तावती चेत्यादि । प्लुतिर्वृद्धिरित्यर्थः । कथं पुनरयं नियमो लभ्यते ? एवं मन्यते–ऐच इति प्लुतापेक्षया षष्ठी । इदुतौ तथा प्लवेते यथा स प्लुत एङोर्भवति ; एवञ्चैचोर्भवति यदि तावती वृद्धिर्भवति यावत्या तावैचौ त्रिमात्रौ सम्पद्येते । अकृतायां हि वृद्धौ ऐच्त्वमेव स्यात्; युक्तपरिमाणत्वादैचाम्, ततश्चैच्सम्बन्धी प्लुतो न स्यादिति ।

अर्धतृतीयमात्राविति । अर्धतृतीयं ययोर्मात्रयोस्तेऽर्धतृतीयमात्रे, ते ययोस्तावर्धतृतीयमात्रौ । इदं तावद् वार्त्तिककारमतमश्रित्य समाधानमुक्तम् ।

भाष्यकारस्य त्विष्टैव चतुर्मात्रता प्लुतस्येति दर्शयन्नाह–भाष्ये तूक्तमित्यादि । तत् कथमिति । यदि तत् भाष्यकारस्य मतं तत् केन प्रकारेण सम्पद्येत ? इत्येतत् पृच्छति । समप्रविभागपक्ष इत्यादिना यथा तत् सम्पद्यते तथा दर्शयति । समप्रविभागपक्षे ह्यनेन

एचोऽप्रगृह्यस्यादूराद्धूते पूर्वस्यार्धस्यादुत्तरस्येदुतौ ॥ १०७ ॥

एचोऽप्रगृह्यस्यादूराद्धूते प्लुतविषयस्यार्धस्याकार आदेशो भवति च स प्लुतः, उत्तरस्येकारोकारावादेशौ भवतः ।

विषयपरिगणनं कर्त्तव्यम्—॥ प्रश्नान्ताभिपूजितविचार्यमाण-प्रत्यभिवादयाज्यान्तेष्विति वक्तव्यम् ॥ । प्रश्नान्ते—अगम३ः पूर्वा३न् ग्रामा३न् अग्निभूता३इ, पटा३उ । अभिपूजिते—भद्रं करोषि माणवक३ अग्निभूता३इ, पटा३उ । विचार्यमाणे—होतव्यं दीक्षितस्य गृहा३इ । प्रत्यभिवादे—आयुष्मानेधि अग्निभूता३इ, पटा३उ । याज्यान्ते—उक्षान्नाय वशान्नाय सोमपृष्ठाय वेधसे । स्तोमैर्विधेमा-ग्नया३इ । सोऽयमाकारः प्लुतो यथाविषयमुदात्तः, अनुदात्तः, स्वरितो

पदमञ्जरी

च्त्वमपि भवति । तेन प्रत्यङ्ङैतिकायन इति ङमुड् भवति; ग्लौ त्रातेति 'अनचि च' इति तकारद्विर्वचनं भवति ॥

एचोऽप्रगृह्यस्यादूराद्धूते पूर्वस्यार्धस्यादुत्तरस्येदुतौ ॥ विषयपरिगणनं कर्तव्य-मिति । एतद्विवृणोति—प्रश्नान्तेति । यथाविषयमिति । प्रश्नान्तेऽनुदात्तः स्वरितो

न्यासः

सूत्रेणेदुतोस्त्रिमात्रः प्लुतः क्रियते, ततश्च तत्सम्बन्धिन्यो यास्तिस्रो मात्रा या च पूर्वा-कारमात्रा ताः सर्वाः समाहृताश्चतस्रो मात्रा भवन्ति । एवञ्च चतुर्मात्रः प्लुतो भवति । अत्र भाष्यकारदर्शने पुनः प्लुतग्रहणं सर्वत्र प्लुतोपसंग्रहार्थम्; अन्यथा स्वरितप्रकरणात् तस्यैव प्रसङ्गे सत्येवेदुतोरियं प्लुतिः स्यात् । पुनः प्लुतग्रहणे तूदात्तानुदात्तयो-रपि भवति ।

तपरकरणं मुखसुखार्थम् ॥

एचोऽप्रगृह्यस्यादूराद्धूते पूर्वस्यार्धस्यादुत्तरस्येदुतौ ॥ एचः समाहारवर्णाः । तत्र एकारस्य ओकारस्य च पूर्वेण प्रकरणेन समुदायस्यैव प्लुतः, एचोः पुनरवयवयो-रिदुतोः । अनन्तरसूत्रेणेदमारभ्यते विषयपरिगणनं कर्त्तव्यमिति । एतद् ग्रहणवाक्यम् । अस्य प्रश्नान्ताभिपूजितेत्यादिना विवरणं करोति । कर्त्तव्यमिति । व्याख्येयमित्यर्थः । तत्रेदं व्याख्यानम्—'अनुदात्तं प्रश्नान्ताभिपूजितयोः' इत्यादयो योगा इहानुवर्त्तन्ते, तेनान्यत्र न भवति । यथाविषयमिति । यो यस्य विषयो यथाविषयम्—'यथाऽसादृश्ये' इत्यव्ययीभावः, 'प्रश्नान्ताभिपूजितयोः' अनुदात्तः प्लुतः । प्रश्ने तु 'अनन्त्यस्यापि प्रश्नाख्यानयोः' इति स्वरितः, शेषेषूदात्तः । इदुतौ पुनरुदात्तावेताविति । 'टेरुदात्तः'

वेदितव्यः। इदुतौ पुनरुदात्तावेव भवतः।

परिगणनं किम्? विष्णुभूते विष्णुभूते३ घातयिष्यामि त्वा। आगच्छ भो माणक विष्णुभूते।

परिगणने च सति 'अदूराद्धूते' इति न वक्तव्यम्।

पदान्तग्रहणं तु कर्त्तव्यम्। इह मा भूत्—भद्रं करोषि गौरिति।

अप्रगृह्यस्येति किम्? शोभने खलु स्तः खट्वे३।

❀ आमन्त्रिते छन्दसि प्लुतविकारोऽयं वक्तव्यः ❀। अग्ना३इ पत्नीवन्।

पदमञ्जरी

वा, शेषे तूदात्तः। *इदुतौ पुनरुदात्तावेवेति*। अनुवृत्तस्य उदात्तग्रहणस्याभिसम्बन्धात्।

विष्णुभूते इति। कथं पुनरिदं परिगणनस्योदाहरणम्, यावता सूत्रे तु 'अदूराद्धूते' इत्युच्यते? अत आह—*परिगणनं चेति*। अन्यार्थेऽवश्यकर्त्तव्ये परिगणने तेनैव सिद्धत्वाद् 'अदूराद्धूते' इति न वक्तव्यम्, ततश्चेदमपि परिगणनस्य प्रत्युदाहरणमुपपद्यत इति। *गौरिति*। 'असर्वनामस्थाने' इति प्रतिषेधात् सौ परतः पूर्वं पदं न भवति। अथ यदा सावपि पदं भवतीति पक्षः, तदा कस्मान्न भवति? उक्तमेतद् 'वाक्यपदयोरन्त्यस्य' इति, विसर्जनीयशब्दश्चात्र वाक्यान्तः। नन्वेवं पदान्तग्रहणमित्यत्र पदशब्देन वाक्यमुच्यतेऽन्वर्थग्रहणात्—पद्यते प्रतीयतेऽनेन हेतुनार्थ इति? एतच्च 'याज्यान्तः' इत्यतोऽन्तग्रहणानुवृत्त्या लभ्यते। अग्निभूता३इ इति।अग्निभूतिशब्दस्य सम्बुद्धौ रूपम्।

आमन्त्रित इति। अप्राप्त एव प्लुते वचनम्॥

न्यासः

इति चाधिकारात्। विष्णुभूते विष्णुभूते३ इति। अत्र 'आम्रेडितं भर्त्सने' इति प्लुतः।

आगच्छ भो माणवक विष्णुभूते इति। अत्र 'दूराद्धूते च' इति। ननु चासत्यपि परिगणने नैव प्लुतः प्राप्नोति; 'अदूराद्धूते' इति वचनात्, तत् किमर्थमिदं परिगणनस्य प्रत्युदाहरणमित्याह,—परिगणने चेत्यादि। असति परिगणने, अदूराद्धूतेन भविष्यतीति। कर्त्तव्यमिति। व्याख्येयमित्यर्थः। तत्रेदं व्याख्यानम्—'याज्यान्त' इत्यतोऽन्तग्रहणमनुवर्त्तते, तेनान्तस्यैव भविष्यतीति।

भद्रं करोषि गौरिति। 'अभिपूजिते' इति प्लुतः। अन्तग्रहणानुवृत्तेरत्रायं विधिर्न भवति। न ह्यत्रैतच्छब्दोऽन्ते, किं तर्हि? व्यञ्जनम्।

शोभने खलु स्तः खट्वे३ इति। अत्रापि 'अभिपूजिते' इत्येव प्लुतः।

आमन्त्रिते चेत्यादि। प्लुतश्चासौ विकारश्चेति प्लुतविकारः। प्लुतव्यपदेशस्त्वि-

तयोर्य्वावचि संहितायाम् ॥ १०८ ॥

तयोरिदुतोर्यकारवकारादेशौ भवतोऽचि संहितायां विषये ।

'संहितायाम्' इत्येतच्चाधिकृतम् । इत उत्तरमाध्यायपरिसमाप्ते-र्यद्वक्ष्यामः संहितायामित्येवं तद्वेदितव्यम् ।

अग्ना३याशा । पटा३वाशा । अग्ना३यिन्द्रम् । पटा३वुदकम् ।
अचीति किम् ? अग्ना३इ । पटा३उ ।

संहितायामिति किम् ? अग्ना३इ इन्द्रम् । पटा३उ उदकम् ।

इदुतोरसिद्धत्वात् 'इको यणचि' इति न प्राप्नोतीत्ययमारम्भः । अथापि कथञ्चित्तयोः सिद्धत्वं स्याद् ? एवमपि सवर्णदीर्घत्वनि-वृत्त्यर्थम्, शाकलनिवृत्त्यर्थं च वक्तव्यमेतत् ।

पदमञ्जरी

तयोर्य्वावचि संहितायाम् ॥ किमर्थमिदमुच्यते, न 'इको यणचि' इत्येव सिद्धम् ? अत आह—*इदुतोरसिद्धत्वादिति* । ननु सिद्धः प्लुतस्स्वरसन्धिषु, कथं ज्ञायते ? 'प्लुतप्रगृह्या अचि' इति प्लुतस्य प्रकृतिभावविधानात् । यस्य हि विकारः प्राप्तः, तस्य प्रकृतिभावो विधेयः; प्लुतस्य चासिद्धत्वे न तस्य स्वरस-न्ध्याख्यो विकारः प्राप्नोति । अस्तु प्लुतः सिद्धः, किमायातमिदुतोः ? उच्यते, प्लुतप्रकरणे यत्काय तत्स्वरसन्धिषु सिद्धमिति सामान्येन ज्ञापकमाश्रयिष्यते, ततश्चेदुतोरपि सिद्धत्वात्सिद्ध एव यणादेशः, अत आह—*अथापि कथञ्चिदिति* ।

न्यासः

दुतोः प्लुतसाहचर्याद् वेदितव्यः । इदुतोर्ग्रहणमैचः पूर्वस्योत्तरस्य चैत आदेशा मा भूवन्नित्येवमर्थम् । तपरकरणमिहापि मुखसुखार्थम् ॥

तयोर्य्वावचि संहितायाम् ॥ तयोरिति । अनन्तरविहिताविदुतौ प्रत्यवमृश्येते ।

अग्ना३याशा, पटा३वाशा इति । अग्ने आशा, पटो आशा इति स्थिते 'प्रश्ना-न्ताभिपूजितविचार्यमाणप्रत्यभिवादयाज्यान्तेषु' इत्येतेषामन्यतमस्मिन् विवक्षिते, एचः पूर्वस्यार्धस्याकारः प्लुतः, उत्तरस्यार्धस्येदुतौ, तयोरनेन य्वौ ।

किमर्थं पुनरेतदारभ्यते ? एतौ 'इको यणचि' इत्येव सिध्यतः ? इत्यत आह—इदुतो-रसिद्धत्वादित्यादि । ननु च सिद्धः प्लुतः स्वरसन्धिषु यणादेशादिषु, यदयम् 'प्लुत-प्रगृह्या अचि' इति प्लुतस्य प्रकृतिभावमाह; सतो हि कार्येण भवितव्यम्, नासतः; प्लुतस्य चेकः, अतस्तावपि स्वरसन्धिषु सिद्धावेव ? इत्यत आह—अथापीत्यादि । यदीदं नोच्येत, तदाग्ना३ इ इन्द्रम्, पटा३ उ उदकमिति स्थिते षाष्ठिकं यणादेशं बाधित्वा-ऽकः सवर्णे दीर्घत्वं स्यात् । इह चाग्ना३ इति आशा इति स्थिते 'इकोऽसवर्णे शाक-

अथापि तन्निवृत्त्यर्थं यत्नान्तरमस्ति ? तथापि यण्स्वरनिवृत्त्यर्थमिदमारभ्यते । यणादेशस्यासिद्धत्वात् 'उदात्तस्वरितयोर्यणः स्वरितोऽनुदात्तस्य' इत्येष स्वरो न भवति ॥

किन्तु यणा भवतीह न सिद्धं य्वाविदुतोर्यदयं विदधाति ।

पदमञ्जरी

सामान्यपेक्षं ज्ञापकमित्यस्यार्थस्य दुर्ज्ञातत्वात् कथञ्चिदित्याह; यदीदं नोच्येत, अग्ना३इ इन्द्रम्, पटा३उ उदकमित्यत्र षाष्ठिकं यणादेशं बाधित्वा सवर्णदीर्घत्वं स्यात्, अग्ना३याशेत्यादौ च 'इकोऽसवर्णे शाकल्यस्य' इति प्रकृतिभावः स्यात्, अतस्तद्बाधनार्थमिदं वक्तव्यमेव । ननु च तन्निवृत्तये यत्नान्तरमस्ति, किं पुनस्तत् ? 'इको यणचि' इत्यत्रोक्तम्—'इकः प्लुतपूर्वस्य यणादेशो वक्तव्यम्', य इक् प्लुतपूर्वः न च प्लुतविकारः, भो३यिन्द्रं गायतीति भोःशब्दस्य छान्दसः प्लुतः, ततः परस्येकारस्य निपातत्वात्प्रकृतिभावे प्राप्ते तं बाधित्वा यणादेशः, तदेवं तस्यावश्यकर्त्तव्यत्वात्तेनैव यण् सिद्धः ? अत आह—*अथापीति* । *यण्स्वरनिवृत्त्यर्थमिति* । यणाश्रयः स्वरो यण्स्वरः, एतदेव विवृणोति—*यणादेशस्येति* ।

उक्तमेवार्थं श्लोकाभ्यां संगृह्णाति—*किन्त्विति* । इको यणादेशेन किं न सिद्धं रूपम्, यतोऽयमाचार्यः इदुतोर्य्वौ विदधाति, तौ चेदुतौ स्वरसन्धिषु

न्यासः

ल्यस्य ह्रस्वश्च' इति प्रकृतिभावः स्यात् । तस्माद् यथानयोः सिद्धत्वं स्यात् , तथापि दीर्घत्वं शाकलविधिश्च मा भूदित्येवमर्थमिदं वक्तव्यमेव । ननु चान्यदेव तन्निवृत्त्यर्थं यत्नान्तरमस्ति, किं पुनस्तदिति चेत् ? उच्यते; 'इको यणचि' इत्यत्रोपसङ्ख्यायते—'इकः प्लुतपूर्वस्य यणादेशो वक्तव्यः शाकलदीर्घनिवृत्त्यर्थम्' इति । तस्योपसंख्यानमवश्यं कर्त्तव्यम् । य इक् प्लुतपूर्वो न च प्लुतविकारस्तदर्थम्—भो३ इ इन्द्रं भो३ यिन्द्रमिति । 'दूराद्धूते च' इति भोःशब्दस्य प्लुतः । अत्र भोःशब्दात् पर इकारो निपातः, न प्लुतविकारः । तस्य यणादेश इष्यते, सोऽसति तस्मिन्नुपसंख्याने न स्यात् । तस्मादवश्यं तत् कर्त्तव्यम् । यस्मिंश्च क्रियमाणे प्लुतविकारयोरपीदुतोस्तेनैव भवितव्यम्, ततो नेदं वक्तव्यमित्यत आह—तथापीत्यादि । अग्ना३ इति आशा इति स्थिते यदि तेन षाष्ठिकेनोपसंख्यानेन यणादेश इहोदात्तस्येकारस्य स्थाने क्रियेत, तस्योदात्तयण्स्वरे कर्त्तव्ये सिद्धत्वादाशाशब्दाकारस्यानुदात्तस्य 'उदात्तस्वरितयोर्यणः स्वरितोऽनुदात्तस्य' इति स्वरितः प्रसज्येत । आशाशब्दः 'आशाया अदिगाख्या चेत्' इत्यन्तोदात्तः । शेषमप्यनुदात्तमित्याकारोऽनुदात्तः । तस्मादस्ति स्वरितत्वप्रसङ्ग इति तन्निवृत्त्यर्थमिदमुच्यते ।

किन्तु यणेत्यादि । संग्रहश्लोकद्वयम् । किमिति प्रश्ने । तु इति वितर्के । 'इको यणचि' इति यणादेशेन किं न सिद्धं भवतीहाग्ना३ याशेत्येवमादावुदाहरणे यदाचार्य

तौ च मम स्वरसन्धिषु सिद्धौ शाकलदीर्घविधौ[1] तु निवर्त्यौ ॥
इक्तु यदा भवति प्लुतपूर्वस्तस्य यणं विदधात्यपवादम् ।
तेन तयोश्च न शाकलदीर्घौ यण्स्वरबाधनमेव तु हेतुः ॥

इति श्रीवामनविरचितायां काशिकावृत्तौ
अष्टमाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥

पदमञ्जरी

सिद्धौ । *ममेति सूत्रकारेणैकीभूतस्य* वचनम् । एवं चोदिते परिहरति—*शाकल-दीर्घविधौ तु निवर्त्याविति* । शाकल्यस्येदं शाकलम्, 'कण्वादिभ्यो गोत्रे' इत्यण् । पुनश्चोदयति—*इक् च परेति* । *वार्त्तिककारोऽपि* इकः प्लुतपूर्वस्य यणं विदधाति, स च प्रकृतिभावस्येव शाकलदीर्घविध्योरप्यपवादः, ततश्च तेनैव यणा एतयोरपीदुतोः शाकलदीर्घौ न भविष्यतः, नार्थ एतेन ? परिहरति—*यण्स्वरेति* । यण्स्वरबाधनमेव हेतुः सूत्रारम्भस्येति ॥

इति श्रीहरदत्तमिश्रविरचितायां पदमञ्जर्यामष्टमाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥

न्यासः

इदुतोर्य्वौ विदधाति ! सर्वमेव सिद्धमित्यभिप्रायः । स्यादेतत्—यणादेशो न प्राप्नोति, तस्मिन् कर्त्तव्ये इदुतोरसिद्धत्वादित्यत आह—तौ चेत्यादि । तुशब्दो हेतौ । यदा इक् प्लुतपूर्वो भवति तदा तस्य स्यात् । यस्मात् 'इकः प्लुतपूर्वस्य यणादेशो वक्तव्यः शाकल-दीर्घनिवृत्त्यर्थम्' इत्युपसंख्याने यणादेशमपवादं करोति शाकलदीर्घविध्योः । तेन हेतुना तयोरिदुतोः शाकलदीर्घविधी न भविष्यतः । चशब्दः समुच्चये, भिन्नक्रमश्च प्रतिषेधा-नन्तरं द्रष्टव्यः । तौ च मम स्वरसन्धिषु सिद्धौ । न च शाकलदीर्घविधी प्रयोजयतः । एवमपवादः । तेषां शाकलदीर्घनिवृत्तेः प्रयोजनत्वे प्रयोजनान्तरमाह—यण्स्वरबाधनमेव तु हेतुरिति । यणादेशाश्रयः स्वरो यण्स्वरः, तस्य बाधनं हेतुः कारणम् । कस्य ? प्रकरणात् सूत्रारम्भस्येति गम्यते । तुशब्दोऽवधारणे । यण्स्वरबाधनमेव तु सूत्रारम्भस्य हेतुरित्यर्थः ॥

इति बोधिसत्त्वदेशीयाचार्यश्रीजिनेन्द्रबुद्धिपादविरचितायां
काशिकाविवरणपञ्जिकायामष्टमाध्यायस्य
द्वितीयः पादः ॥

---

१. '....विधो' इति क्वचिदुपलभ्यमानः पाठोऽयुक्तः ।

अथ अष्टमाध्याये तृतीयःपादः

मतुवसो रु सम्बुद्धौ छन्दसि ॥ १ ॥

'संहितायाम्' इति वर्त्तते। मत्वन्तस्य वस्वन्तस्य च पदस्य 'रुः' इत्ययमादेशो भवति सम्बुद्धौ परतः छन्दसि विषये। मत्वन्तस्य तावत्—इन्द्र मरुत्व इह पाहि सोमम्। हरिवो मेदिनं त्वा। मरुतोऽस्य सन्ति, हरयोऽस्य सन्ति—इति मतुप्, सुप्तकारयोर्हल्ङ्यादिलोपे संयोगान्तस्य लोपे च कृते नकारस्य रुर्भवति।

वस्वन्तस्य खल्वपि—मीढ्वस्तोकाय तनयाय। इन्द्र साह्वः। क्वसोर्निपातनम् 'दाश्वान् साह्वान् मीढ्वान्' इति।

मतुवसोरिति किम्? ब्रह्मन्स्तोष्यामः। सम्बुद्धाविति किम्? य एवं विद्वानग्निमुपतिष्ठते। छन्दसीति किम्? हे गोमन्। हे पपिवन्।

पदमञ्जरी

मतुवसो रु सम्बुद्धौ छन्दसि ॥ 'युवोरनाकौ' इतिवन्मतुवसोरिति निर्देशोऽनुबन्धपरित्यागेन वा सकारान्तस्य वसोर्ग्रहणम्, निपातनाच्चाल्पाच्तरस्य परनिपातः। रु-इत्यविभक्तिको निर्देशः। *मरुत्व इति*। 'झयः' इति वत्वम् 'तसौ मत्वर्थे' इति भसंज्ञा। *हरिवो मेदिनमिति*। 'छन्दसीरः' इति वत्वम्, 'संयोगा-

न्यासः

मतुवसो रु सम्बुद्धौ छन्दसि॥ 'युवोः' इत्यत्र यत् द्वेष्यपरीहारायोक्तं तत् 'मतुवसोः' इत्यत्रापि द्रष्टव्यम्। इन्द्रमरुत्व इति। मरुच्छब्दान्मतुप्, 'झयः' इति वत्वम्, 'उगिदचाम्' इति नुम्, हल्ङ्यादि-संयोगान्तलोपौ, नकारस्य रुत्वम्, तस्य 'भोभगो' इत्यादिना यकारः, तस्यापि 'लोपः शाकल्यस्य' इति लोपः। हरिवो मेदिनं त्वेति। हरिशब्दान्मतुप्, 'छन्दसीरः' इति वत्वम्, पूर्ववन्नुमादि। अयं त्वत्र विशेषः—'हशि च' इति रोरुत्वम्, पूर्वेण सह 'आद् गुणः'।

मीढ्व स्तोकायेति। 'मिह सेचने', लिटः क्वसुः, 'दाश्वान् साह्वान् मीढ्वांश्च' इत्यद्वित्वम्, अनिट्त्वम्, उपधादीर्घत्वञ्च निपात्यते, 'हो ढः' इति ढत्वम्, रोर्विसर्जनीये कृते तस्य 'विसर्जनीयस्य सः' इति सकारः। शत्रादेशस्य वसोः सम्बुद्धौ छन्दसि विषये प्रयोगो नास्तीति तस्यानुदाहरणम्। अत एव 'एकानुबन्धकग्रहणे न द्व्यनुबन्धकस्य'—इत्येषा परिभाषा नोपतिष्ठते; एकानुबन्धकस्य सम्बुद्धिपरस्य च्छन्दसि वसोः प्रयोगादर्शनात्।

विद्वानिति। 'विदेः शतुर्वसुः'। हे पपिवन्निति। पातेः, पिबतेर्वा परस्य क्वसोः 'वस्वे-

❀ वन उपसंख्यानं कर्त्तव्यम् ❀। यस्त्वायन्तं वसुना प्रात-रित्वः। इणः प्रातःपूर्वस्य छन्दसि क्वनिप्।

❀ विभाषा भवद्भगवदघवतामोच्चावस्य ❀। छन्दसि भाषायां च भवद्, भगवद्, अघवद्–इत्येतेषां विभाषा रुर्वक्तव्यः, अवशब्दस्य च ओकारादेशः। सामान्येन छन्दसि भाषायां चेदं वचनम्। भवत्–हे भोः, हे भवन्। भगवद्–हे भगोः, हे भगवन्। अघवत्–हे अघोः, हे अघवन्।

निपातविज्ञानाद्वा सिद्धम्। अथ वा–भो इत्येवमादयो निपाता द्रष्टव्याः। असम्बुद्धावपि द्विवचनबहुवचनयोरपि दृश्यन्ते। भो देव-

पदमञ्जरी

न्तलोपो रो रुत्वे सिद्धो वक्तव्यः' इति वचनात् 'हशि च' इत्युत्वम्।

वन इति। क्वनिब्वनिपोः सामान्येन ग्रहणम्। अनुबन्धानिर्देशादत्र तदनुबन्धकपरिभाषाया अनुपस्थानात् क्वनिपोऽपि ग्रहणम्। *प्रातरित्व इति*। प्रातरेतीति 'अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते' इति क्वनिपि ह्रस्वस्य तुक्। *अवशब्दस्य चेति*। सर्वस्येति द्रष्टव्यम्; अनर्थकेऽलोन्त्यपरिभाषाया अभावात्। उपसंख्यानं प्रत्याचष्टे–*निपातविज्ञानाद्वेति*। एतदेव विवृणोति– *अथ वेति*। अवश्यं चैतन्निपातत्वमेव विज्ञेयमित्याह–*असम्बुद्धावपि हीति*।

न्यासः

काजाद्वसाम्' इतीट्, 'आतो लोप इटि च' इत्याकारलोपः, स्थानिवद्भावाद् द्विर्वचनम्।

वन उपसंख्यानमिति। अननुबन्धकस्य वनोऽसम्भवात्सामान्येन क्वनिब्वनिपोर्ग्रहणम्। यश्च मत्वर्थे 'क्वनिब्वनिपौ च्छन्दसि वक्तव्यौ' इत्यौपसंख्यानिकः, तस्यापि ग्रहणम्। प्रातरित्व इति। 'इण् गतौ' प्रातःपूर्वः, 'आतो मनिन्क्वनिब्वनिपश्च' इत्यनुवर्त्तमाने 'अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते' इति क्वनिप्, 'ह्रस्वस्य पिति कृति तुक्'। इदं तु सम्पदादित्वादिनः क्विपि तुकि तदन्तान्मतुपि 'झयः' इति वत्वे मत्वन्तादेव सिध्यतीति नोपसंख्यानं प्रयोजयति।

विभाषेत्यादि। भवच्छब्दः 'भातेर्डवतुः' इति डवतुप्रत्ययान्तो व्युत्पादितः। अव्युत्पन्नं वोकारानुबन्धं प्रातिपदिकम्, इतरौ तु मत्वन्तौ। हे भो इति। नुमो रुत्वे कृतेऽवशब्दस्य सर्वस्यैव स्थान ओकारः क्रियते, नालोऽन्त्यस्य, 'नार्थकेऽलोऽन्त्यविधिः' इति कृत्वा

निपातविज्ञानाद् सिद्धमिति। एतद् ग्रहणकवाक्यम्। अथ वेति। अस्यैव विवरणम्।

दत्तयज्ञदत्तौ । भो देवदत्तयज्ञदत्तविष्णुमित्त्राः ।

तथा स्त्रियामपि च दृश्यन्ते—भो ब्राह्मणि ।

संहिताधिकार उत्तरत्रोपयुज्यते, यत्र[1] भिन्नपदस्थौ निमित्त-निमित्तिनौ—'नश्छव्यप्रशान्' इति ॥

पदमञ्जरी

स्त्रियामिति । भो ब्राह्मणीति । विभक्तिनिमित्तेषु कार्येषु लिङ्गविशिष्टपरिभाषा नोपतिष्ठत इत्युक्तम्—'न वा विभक्तौ लिङ्गविशिष्टाग्रहणात्' इति, तेन भवती-शब्दस्य रुत्वौत्वे न स्याताम् । अथापि स्याताम् ? एवमीकारस्य रुत्वे अवशब्द-स्य चौकारे रूपं न सिध्यति । तस्मादसम्बुद्धौ स्त्रियां च दर्शनान्निपाता एवेति विज्ञेयम् । निपातत्वं च विभक्तिस्वरप्रतिरूपकत्वेनेति । नन्वसत्यस्मिन्नुपसं-ख्याने भोइत्यादिकः शब्दो विभक्त्यन्तो नास्ति, यत्प्रतिरूपका एते स्युः ? तस्मात्सौत्रा एते निपाताः, 'भोभगोअघोः' इत्यत्र सूत्रे निर्दिष्टाः, चादिषु वा पठितव्याः । तदेवं प्रत्याख्यातमुपसंख्यानम् ।

अन्ये त्वाहुः—'इतराभ्योऽपि दृश्यन्ते' इति भवदादियोगे विधीयमानास्त-सिलादयः, ततः 'भो' इत्यादावपि यथा स्युरिति वार्त्तिकारम्भ इति ।

अन्ये तु—भवदादेरपरिगणितत्वाद् निपाता भोइत्यादयो भविष्यन्तीति मन्यन्ते ॥

न्यासः

असम्बुद्धावपीत्यादि । एतेन निपातत्वे हेतुं दर्शयति । यद्युपसंख्यानादेव भो इत्येवमा-दिकं स्याद्, द्विवचनबहुवचनयोर्न स्यात्; सम्बुद्ध्यभावात् । स्त्रियाञ्च सम्बुद्धावपि न स्याद्—भो ब्राह्मणीति; अत्र स्त्रीलिङ्गविशिष्टानमनुपादानात् । 'प्रातिपदिकग्रहणे लिङ्ग-विशिष्टस्यापि ग्रहणम्' इति चेत् ? न; विभक्तौ तत्प्रतिषेधात्—विभक्तौ यत् कार्यं विधी-यते तत्रेयं परिभाषा प्रतिषिध्यते; 'विभक्तौ लिङ्गविशिष्टस्याग्रहणम्' इति वचनात् । अथापि न प्रतिषिध्यते ? एवमपि भवतीति स्थिते, इकारस्य रुत्वे कृतेऽवशब्दस्य चौकारे कृते रुत्वस्यासिद्धत्वात् संयोगान्तलोपाभावे सति विसर्जनीये कृतेऽनिष्टं रूपं स्यात् । तस्मादसम्बुद्धौ, स्त्रियाञ्च दर्शनान्निपाता एवैते वेदितव्याः ।

निपातत्वं पुनरेषां विभक्तिप्रतिरूपकत्वात्, 'विभक्तिस्वरप्रतिरूपकाश्च' इति चादिषु पाठात् । एवञ्च भोःशब्दस्य निपातत्वं स्यात्; भवतेर्विचि कृते गुणे च विभक्त्यन्ते भोः-शब्दस्यैव विद्यमानत्वात्, इतरयोस्तु न स्यात् । न ह्यसत्यस्मिन्नुपसंख्याने भगोःशब्दः, अघोःशब्दश्च विभक्त्यन्तोऽस्ति, यत्प्रतिरूपकौ निपातौ स्याताम् । तस्मात् सौत्रा एवैते

1. 'तत्र' इति पाठान्तरम् ।

अत्रानुनासिकः पूर्वस्य तु वा ॥ २ ॥

अधिकारोऽयम् । इत उत्तरं यस्य स्थाने रुर्विधीयते ततः 'पूर्वस्य तु वर्णस्य वाऽनुनासिको भवति'–इत्येतदधिकृतं वेदितव्यम्, यदित उर्ध्वमनुक्रमिष्यामस्तत्र। वक्ष्यति–"'समः सुटि' । सँस्कर्ता, सँस्कर्तुम्, सँस्कर्तव्यम् ।"

पदमञ्जरी

अत्रानुनासिकः पूर्वस्य तु वा ॥ पूर्वत्वमिदमापेक्षिकम्, रुत्वं च सन्निहितम् । न च तदपेक्षं पूर्वत्वं सम्भवति; रोरनुनासिकस्य च सहविधानात् । तस्माद्यस्य रुर्विधीयते तदपेक्षमेव पूर्वत्वं विज्ञायत इत्याह—*यस्य स्थान इति* ।

अथात्रग्रहणं किमर्थम् ? अत्र रुप्रकरणे यथा स्यात् । अधिकारादप्येतत् सिद्धम्, अधिकारे हि सति रुत्वानुनासिकयोः सह विधानान्नान्यत्र प्रसङ्गः ?

न्यासः

निपाता वेदितव्याः; 'भोभगोअघोअपूर्वस्य' इत्यत्र सूत्रे एषां पाठात् । अथ वा—उपसर्गविभक्तिस्वरप्रतिरूपकाश्चेति चकारस्यानुक्तसमुच्चयार्थत्वान्निपातत्वमेषां वेदितव्यम् । यदि तर्हि निपातत्वमेषामाश्रित्योपसंख्यानं प्रत्याख्यायते, तदा भोःशब्दप्रयोगे सभोस्ततोभोस्तत्रभो इत्यत्र 'इतराभ्योऽपि दृश्यन्ते' इति भवदादियोगे विधीयमानास्तसिलादयो न सिध्यन्ति ? अनिष्टत्वाददोषः । यो हि निपातत्वादुपसंख्यानं प्रत्याचष्टे स भोःशब्दप्रयोगे तसिलादीन्नेच्छत्येव ॥

अत्रानुनासिकः पूर्वस्य तु वा ॥ पूर्वत्वमिदमापेक्षिकम्, रुश्चेहानुवर्त्तते । न च तदपेक्षं पूर्वत्वमस्य विज्ञातुं शक्यते इत उत्तरं ह्यनुनासिको रुश्च समनुवृत्तेरेककालं विधीयत इत्यनुनासिकविधानकाले रोरनिष्पन्नत्वम् । अतस्तदपेक्षया पूर्वत्वमिदमशक्यं विज्ञातुम् । तस्माद् यस्य स्थाने रुत्वं विधीयते तदपेक्षया पूर्वत्वं विज्ञायते, इत्याह—यस्य स्थाने रुर्विधीयते ततः पूर्वस्येति । तुशब्दः परस्मात् कार्यिणः पूर्वस्य विशेषं दर्शयति । परस्य रुत्वकार्यम्, पूर्वस्य त्वनुनासिक इति । अथ वा—रुत्वादनुनासिकस्य विशेषं दर्शयति । रुत्वं नित्यम्, अनुनासिकस्तु विभाषेति ।

अथात्रग्रहणं किमर्थम् ? अत्र रुप्रकरणे यथा स्यादिति चेत् न; अधिकारादेवैतत् सिद्धम् । यथा हि 'अनुनासिकः पूर्वस्य' इत्यधिकृतमुत्तरत्रानुवर्त्तते, तथा रुरित्येतदपि । तत्रान्तरेणाप्यत्रेति वचनं रुप्रकरणे भविष्यतीत्यत आह—अत्रेत्यादि । सन्नियोगः=यौगपद्यम् । रुणा सह कथं नाम स प्रतीयेतेत्येवमर्थमत्रग्रहणम् । अवधारणञ्चात्र द्रष्टव्यम्—रुणैवेति । सन्नियोगमात्रं हि रुत्वानुनासिकयोः; उत्तरत्र द्वयोरप्यनुवृत्तेः । स्थानिभेदेन विरोधाभावाद् विनाप्यत्रग्रहणेन लभ्यत एव । ननु रुप्रकरणादूर्ध्वमनुनासिकस्यास्वरितत्वादेव सन्नियोगो न विज्ञास्यते, तत् किं तदर्थेनात्र

अत्रग्रहणं रुणा सह सन्नियोगप्रतिपत्त्यर्थम्। अधिकारपरिमाणापरिग्रहे हि सति 'ढो ढे लोपः' इत्यत्रापि पूर्वस्यानुनासिक आशङ्क्येत ॥

आतोऽटि नित्यम् ॥ ३ ॥

अटि परतो रोः पूर्वस्याकारस्य स्थाने नित्यमनुनासिकादेशो भवति। 'दीर्घादटि समानपादे' इति रुत्वं वक्ष्यति, ततः पूर्वस्यातोऽनुनासिकविकल्पे प्राप्ते, नित्यार्थं वचनम्। महाँ असि। महाँ इन्द्रो य ओजसा। देवाँ अच्छा दीद्यत्।

पदमञ्जरी

अत आह-*अत्रग्रहणमिति*। अवधारणमत्र द्रष्टव्यम्-रुणैव सहेति। नन्वधिकारादप्येतत्सिद्धमित्युक्तम्? अत आह-*अधिकारेति*। असत्यत्रग्रहणे अनुनासिकाधिकारस्य परिमाणं न ज्ञायेत—एतावत्सु योगेष्वस्य व्यापार इति, ततश्च रुप्रकरणात्परत्राप्यस्याधिकारः सम्भाव्येतेत्यर्थः। तुशब्दः परस्मात्कार्यिणः पूर्वस्य विशेषद्योतनार्थः—परस्य नित्यं रुत्वम्, पूर्वस्य तु वानुनासिक इति।

वावचनमनर्थकम्, ज्ञापकात्सिद्धम्, यदयमुत्तरत्र सूत्रे यस्यानुनासिको न विहितस्तस्माद्रोः पूर्वस्मात्परमनुस्वारं शास्ति; ततो ज्ञायते—विकल्पेनायं भवतीति। न हि नित्येऽस्मिन्विधौ स रोः पूर्वः सम्भवति, यस्यानुनासिको विहितः ॥

आतोऽटि नित्यम् ॥ *केचिदिति*। तैत्तिरीयाः। *अनुस्वारमधीयत इति*। शुद्धा-

न्यासः

ग्रहणेन? इत्यत आह-अधिकारपरिमाणापरिग्रहे हीत्यादि। अधिकारस्य परिमाणमियत्ता, तस्य परिग्रहः=परिज्ञानम्, निश्चयः। तस्मिन्नसति मन्दधीभिः प्रतिपत्तृभिः किमुत्तरत्रानुनासिकस्य स्वरितत्वमस्ति? आहोस्विन्नास्ति? इति जातसन्देहैः 'ढो ढे लोपः' इत्यादावपि यस्य स्थाने ढलोपादिकार्यं विधीयते तस्मात् पूर्वस्यानुनासिक आशङ्क्येत।

अथ वाग्रहणं किमर्थम्, यावतोत्तरसूत्रे नित्यग्रहणादेव विकल्पोऽस्य विज्ञास्यते? नैतदस्ति; एवं हि पूर्वसूत्रे विकल्पो विज्ञायेत। तस्माद्वेति वक्तव्यम्? न वक्तव्यम्; आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति—विकल्पेनायं विधिर्भवतीति, यदयमुत्तरसूत्रे यस्यानुनासिको न कृतस्तस्माद्रोः पूर्वस्मात् परमनुस्वारागमं शास्ति। न हि नित्येऽस्मिन् विधौ तत् सम्भवति, रोः पूर्वस्य यस्यानुनासिको न कृत इति। एवं तर्हि विस्पष्टार्थं वाग्रहणम् ॥

आतोऽटि नित्यम् ॥ देवाँ अच्छादीद्यदिति। अत्र योऽकारस्तस्मिन्नटि परतो

केचिदनुस्वारमधीयते, स च्छान्दसो व्यत्ययो द्रष्टव्यः ।

आत इति किम् ? ये वा वनस्पतींरनु[1] । अटीति किम् ? भवांश्चरति, भवांश्लाघयति ।

नित्यग्रहणं विस्पष्टार्थम् ॥

अनुनासिकात् परोऽनुस्वारः ॥ ४ ॥

अन्यशब्दोऽत्राध्याहर्त्तव्यः । तदपेक्षया चेयम् 'अनुनासिकात्'

पदमञ्जरी

दाकारात्परम् । नित्यग्रहणमनर्थकम्, आरम्भसामर्थ्यादेव नित्यो विधिः सिद्धः ? अस्त्यारम्भे प्रयोजनम् नियमो यथा स्यात्–आत एवाटि, अन्येषां तु नेति । कैमर्थ्यान्नियमो भवति विधेयं नास्तीति कृत्वा, इह चास्ति विधेयम्, किम् ? नित्योऽनुनासिकः ॥

अनुनासिकात् परोऽनुस्वारः ॥ अन्यशब्दोऽत्राध्याहर्त्तव्य इति । असत्यध्याहारे परशब्दस्य श्रुतत्वात्तदपेक्षयैव 'अनुनासिकात्' इत्येषा पञ्चमी स्यात्—पर-

न्यासः

'दीर्घादटि समानपादे' इति नकारस्य रुत्वे कृते तस्मात् पूर्वस्याकारस्यानेनानुनासिकत्वम्, पूर्ववद्रोर्यकारः, तस्य पूर्ववदेव लोपः ।

यदि महां इन्द्रो य ओजसेति केचिदनुस्वारमधीयत इति वक्तव्यम्, तर्हि तद् यथासौ सिध्यतीत्यत आह–स इत्यादि । व्यत्ययस्तु 'व्यत्ययो बहुलम्' इत्यनेन बोद्धव्यः ।

ये वा वनस्पतीं रन्विति । वनस्पतीन् अन्विति स्थिते 'दीर्घादटि समानपादे' इति नकारस्य रुत्वे कृते 'अनुनासिकात् परोऽनुस्वारः' इतीकारात् परोऽनुस्वारः । भवांश्चरतीति । 'नश्छव्यप्रशान्' इति नकारस्य रुत्वम्, तस्य विसर्जनीयस्य सकारः, तस्य 'स्तोः श्चुना श्चुः' इति श्चुत्वम् ।

नित्यग्रहणं विस्पष्टार्थम् । पूर्वेणैव विकल्पे सिद्धे सत्यारम्भसामर्थ्यादेव नित्योऽयं विधिर्विज्ञास्यते । ननु चात एवाटि, अथ वाऽटयेवातः–इत्येष नियमो यथा स्यादित्येवमर्थः सिद्धे सत्यारम्भः स्यात् ? नैतदस्ति; असति हि विधेये नियमो भवति । इह त्वस्ति विधेयम्, किं तत् ? नित्योऽनुनासिकः । तस्माद्विधिरेव युक्तः, न नियमः । तथा चोक्तम्—विधिनियमसम्भवे विधिरेव ज्यायानिति ।

'आत' इति तकारोऽसन्देहार्थः । 'आ' इत्युच्यमाने सन्देहः स्यात्–किमयं षष्ठयन्तस्याकारस्य कार्यिणो निर्देशः ? उतादेशान्तरस्य प्रथमान्तस्येति ? ॥

अनुनासिकात् परोऽनुस्वारः ॥ अन्यशब्दोऽत्राध्याहार्य इति । असति ह्यन्यशब्दस्या-

१. 'वाचस्पतींरनु' इति क्वचित्पाठः ।

इति पञ्चमी। अनुनासिकादन्यो यो वर्णः रोः पूर्वः, यस्यानुनासिको न कृतः, ततः परोऽनुस्वार आगमो भवति। वक्ष्यति—"'समः सुटि'। संस्कर्ता, संस्कर्तव्यम्'। 'पुमः खय्यम्परे'—पुंस्कामा। 'नश्छव्यप्रशान्'—भवांश्चरति"।

पदमञ्जरी

शब्दस्य दिग्वृत्तिः, अन्यार्थवृत्तिर्वा, पूर्ववृत्तिर्वा। पूर्वस्मिन्कल्पे रोः पूर्वस्मादनुनासिकादेव परोऽनुस्वारो विज्ञायेत, न च तस्मात्पर इष्यते। इतरस्मिंस्त्वनुनासिकादन्योऽनुस्वारो भवतीत्यर्थो भवति, तत्र चानर्थकं परग्रहणम्, न ह्यनुस्वारोऽनुनासिकापेक्षयाऽन्यत्वं व्यभिचरति। तस्मादन्यशब्दोऽध्याहार्यः। स च परशब्दापेक्षया पञ्चम्यन्तोऽध्याहार्यः। पूर्वस्येत्येतदप्यत्रानुवृत्तं पर इत्यनेन योगात्पञ्चम्यन्त

न्यासः

ध्याहारे परशब्दस्य श्रुतत्वात् तदपेक्षयैवानुनासिकादित्येषा पञ्चमी स्यात्; अन्यस्येह पञ्चमीहेतोरसम्भवात्। ननु 'तस्मादित्युत्तरस्य' उपस्थाने उत्तरशब्दापेक्षयैव पञ्चमी स्यात्? नैतदस्ति; यदि ह्यस्याः परिभाषाया इहोपस्थानं स्यात् परग्रहणमनर्थकं स्यात्। तस्मात् परशब्दापेक्षयैव पञ्चम्या भवितव्यम्। सा भवन्ती च 'अन्यारादितरर्ते' इत्यादिना सूत्रेण परशब्दयोगे दिग्वृत्तिना वा स्याद्, अन्यार्थवृत्तिना वा। तत्र पूर्वस्मिन् पक्षे रोः पूर्वस्मादनुनासिकादेव परोऽनुस्वारो विज्ञायेत, न च तस्मात् पर इष्यते। इतरस्मिंस्त्वयमर्थ आपद्येत—अनुनासिकात् परो भवति, अनुनासिकादन्योऽनुस्वारो भवतीत्यर्थः। एवञ्च परग्रहणमनर्थकं स्यात्; न ह्यनुनासिकापेक्षयानुस्वारोऽन्यत्वं व्यभिचरति। किञ्च—श्रुतत्वात् तस्यैवानुनासिकस्यानुस्वारो विज्ञायेत, प्रकृतत्वाद्रोर्वा; अनिष्टञ्चैतत्। अन्यशब्दाध्याहारे तु यस्यानुनासिको न कृतस्तस्मादेव पर इति विज्ञायते। तस्मादन्यशब्दोऽत्राध्याहार्यः। सत्यप्यन्यशब्दाध्याहारे यदि परशब्दापेक्षयैव 'अनुनासिकात्' इत्येषा पञ्चमी स्यात्, स दोषस्तदवस्थ एव स्यादिति मत्वाऽऽह—तदपेक्षया चेयमित्यादि। चशब्दोऽवधारणे। अन्यशब्दापेक्षयैव' न परशब्दापेक्षयेत्यर्थः। अनुनासिकादन्यो य इत्यनेन तदेवान्यशब्दापेक्षत्वं पञ्चम्या दर्शयति। रोः पूर्व इत्यनेनापि पूर्वग्रहणानुवृत्तिम्। पूर्वत्वञ्च रुत्वापेक्षम्। यस्यानुनासिको न कृत इत्यनेनाप्यन्यशब्दाभिधेयमर्थं दर्शयति। तत इत्यनेनापि पूर्वग्रहणस्यार्थादिह पञ्चम्यन्ततया विपरिणामम्। अन्यशब्दस्य चाध्याहृतस्य पञ्चम्यन्ततां पर इत्यनेनापि। तस्या अन्यशब्दस्य सम्बन्धिन्याः पञ्चम्याः परशब्दापेक्षताम्। आगम इत्यनेनाप्यादेशाभावम्।

परग्रहणं शक्यमकर्तुम्। अन्यशब्दस्य पञ्चम्यन्तस्याध्याहारे सति पूर्वग्रहणस्य चार्थात् प्रथमान्ततया विपरिणामे सत्येवं विज्ञास्यते—अनुनासिकाद् योऽन्यस्तस्मा-

केचित्तु परशब्दमेवान्यार्थं वर्णयन्ति । अनुनासिकात्परः=अनुनासिकादन्योऽनुस्वारो भवति । यस्मिन्पक्षेऽनुनासिको नास्ति तत्रानुस्वारागमो भवति । स तु कस्यागमो भवति ? रोः पूर्वस्यैवेति वर्तते, व्याख्यानादादेशो न भवति ॥

समः सुटि ॥ ५ ॥

रुर्वर्तते । 'सम'—इत्येतस्य रुर्भवति सुटि परतः संहितायां विषये । सँस्कर्तु, सँस्कर्तुम्, सँस्कर्तव्यम् । संस्स्कर्त्ता, संस्स्कर्तुम्, सँस्स्कर्तव्यम् ।

अत्र रोर्विसर्जनीये कृते 'वा शरि' इति पक्षे विसर्जनीय एव प्राप्नोति । व्यवस्थितविभाषा द्रष्टव्या । तेनात्र नित्यं सकार एव भवति ।

अस्मिन्नेव सूत्रे सकारादेशो वा निर्दिश्यते—'समः स्सुटि' इति द्विसकारको निर्देशः ।

पदमञ्जरी

विपरिणम्यते। एवं स्थिते योऽर्थः सम्पद्यते तं दर्शयति—*अनुनासिकादन्य इति* । कः पुनरसौ ? इत्याह—*यस्यानुनासिको न कृत इति* । *अनुस्वार आगमो भवतीति* । टित्त्वाद्यागमलिङ्गाभावेऽपि परशब्देनानुस्वारस्य देशविशेषसम्पादनादागमत्वम्, यथा—'न य्वाभ्यां पूर्वौ वैच्' इति ॥

समः सुटि ॥ 'मोऽनुस्वारः' इत्यनुस्वारे प्राप्ते वचनम् । *संस्कर्त्तेति* । 'सम्परिउपेभ्यः करोतौ भूषणे' इति सुट्, समो मकारस्य रुत्वम्, तस्य विसर्जनीयः, तस्य 'वा शरि' इति विकल्पे प्राप्ते यथा नित्यं सकारो भवति तथा दर्शितम् ।

कथं पुनरस्मिन्सूत्रे सकारो निर्दिश्यते ? इत्याह—*समः स्सुटीति द्विसकारको*

न्यासः

दुत्तरो यो रुस्ततः पूर्वोऽनुस्वारागमो भवति । एवञ्च विज्ञायमानेऽसत्यपि परग्रहणे संस्कर्त्तेत्यादि सिध्यत्येव, किं परग्रहणेन ? एतत् क्रियते विस्पष्टार्थम् ॥

समः सुटि ॥ 'मोऽनुस्वारः' इत्यनुस्वारे प्राप्ते वचनम् । संस्कर्त्तेत्यादि । करोतेः सम्पूर्वात् तृजादयः, 'सम्पर्युपेभ्यः करोतौ भूषणे' सुट्, समो मकारस्यालोऽन्त्यस्येत्यनेन रुत्वे ततः पूर्वस्यानुनासिकः, रोर्विसर्जनीयः । तस्य 'वा शरि' इति विकल्पेन सकारे प्राप्ते विसर्जनीये च यथा नित्यं सकारो भवति, तथा वृत्तौ दर्शितम् ।

सम इति किम् ? उपस्कर्ता । सुटीति किम् ? संकृतिः ।

कश्चिदाह—॥ संपुंकानां सो वक्तव्यः ॥ । रुविधौ ह्यनिष्ट-प्रसङ्गः । संस्स्कर्ता । पुंस्स्कामा । कांस्स्कानिति ॥

पदमञ्जरी

निर्देश इति । स च सुटः सकारे सन्देहाभावात्तव्यतिरेकेण द्विसकारकत्वम् । वस्तुतस्तु त्रयः सकाराः-एको विभक्तिसम्बन्धी, द्वितीय आदेशः, तृतीयस्तु रुसम्बन्धी । यदि तर्हि सकारे आदेशो विधीयते, अनुनासिको न प्राप्नोति; यस्मादत्रग्रहणं रुणा सह सन्नियोगप्रतिपत्त्यर्थमित्युक्तम् ? नैष दोषः; अत्र रुप्रकरणे यद्विधीयते तदुपलक्षणार्थं तत्र रुग्रहणम् । एतेन पूर्वसूत्रे रोः पूर्व इति व्याख्यातम् । तदत्र सत्वे कृते यदा पूर्वस्यानुनासिकः, तदा सत्वस्यासिद्ध-त्वाद्रुत्वाभावात् 'अनचि च' इति द्विर्वचने 'झरो झरि' इति पाक्षिके लोपे द्विस-कारकः, त्रिसकारको वा प्रयोगः । यदा त्वनुस्वारः, तदाऽयोगवाहानां अट्प्रत्या-हार उपदेशचोदनात्तस्य च हल्त्वात् 'झरो झरि' इति वा लोपे द्विसकारकः, एकसकारको वा प्रयोगः । यदा त्वनुस्वारस्य हल्त्ववदच्त्वमपीष्यते, तदा ततः परस्य द्विर्वचनपक्षे सकारत्रयमपि भवति । तदेवं पञ्च रूपाणि भवन्ति—अनुनासिकपक्षे द्वौ सकारौ, त्रयो वा, अनुस्वारपक्षे द्वावेकस्त्रयो वा । पञ्चस्वपि पक्षेषु 'शरः खयः' इति वा ककारस्य द्विर्वचने कृते दश रूपाणि भवन्ति । *समो वा लोपमेके* । एके आचार्याः समो विकल्पेन लोपमिच्छन्ति, अत्राप्यनुनासिकानु-स्वारौ भवतः । तस्यापि रुप्रकरणे विधानात्तत्रानुनासिकपक्षे सकारस्य 'अनचि च' इति द्विर्वचने पाक्षिके च लोपे एकसकारकत्वमपि कदाचिद्भवति । तत्रापि ककारस्य पक्षे द्विर्वचनमिति द्वादश रूपाणि भवन्ति ॥

न्यासः

कथं पुनरस्मिन् सूत्रे सकारो निर्दिश्यते ? इत्याह—समः स्सुटीत्यादि । यस्मिन् पक्षे विभक्तिसकारस्य विसर्जनीये कृते 'वा शरि' इति सकारो न क्रियते, तं पक्षमाश्रि-त्येदमुक्तम्; अन्यथा हि त्रिसकारकोऽयं निर्देश इति वक्तव्यं स्यात्; त्रयाणां सकाराणां सन्निपातात् । एको हि विभक्तिसम्बन्धी सकारः, द्वितीयस्त्वादेशसम्बन्धी, तृतीयः सुट्सम्बन्धी । यदा तु त्रिसकारं कृत्वा सूत्रं पठ्यते, तदा द्विशब्दोऽधिकसकारोपलक्ष-णार्थो द्रष्टव्यः । यदि तर्हि सकार आदेशो विधीयते, संस्कर्त्तेत्यत्रानुनासिको न प्राप्नोति; यस्मादत्रात्रग्रहणं रुणैव सह सन्नियोगप्रतिपत्यर्थमुक्तम् । रुग्रहणस्यास्मिन् प्रकरणे यद्विधीयते तदुपलक्षणार्थत्वाददोषः । रुणा सहेति । रुप्रकरणे यद्विधीयते तेन सहेत्यर्थः । यदपि पूर्वस्मिन् सूत्रे वृत्तौ 'रोः पूर्वः' इत्युक्तम्, तत्रापि रुग्रहणस्यास्मिन्

पुमः खय्यम्परे ॥ ६ ॥

पुमित्येतस्य रुर्भवति अम्परे खयि परतः । पुँस्कामा, पुंस्कामा । पुँस्पुत्रः, पुंस्पुत्रः । पुँस्फलम्, पुंस्फलम् । पुँश्चली, पुंश्चली ।

पुंस्कामेत्यत्र विसर्जनीयस्य 'कुप्वोः ≍क≍पौ च' इति प्राप्नोति । तस्मादत्र सकार एवादेशो वक्तव्यः ।

द्विसकारकनिर्देशपक्षे तु पूर्वस्मादेव सूत्रात् 'स' इत्यनुवर्तते ।

पदमञ्जरी

पुमः खय्यम्परे ॥ पुंसः सकारादवशिष्टो यो भागस्तस्यायं निर्देशः; सकारस्य संयोगान्तलोपे कृते तस्यैव कार्यित्वात् । अमिति प्रत्याहारस्य ग्रहणम्, न द्वितीयैकवचनस्य; खया प्रत्याहारेण साहचर्यात् । *पुंश्चलीति* । पचादौ चलडिति पाठान्ङीप्, पुंश्चलीति षष्ठीसमासः । *पुंस्कामेति* । पुमांसं कामयत इति 'शीलिकामिभिक्षाचरिभ्यो णः' इति णः । *तस्मादत्र सकार एवादेशो वक्तव्य इति* । 'कुप्वोः ≍क≍पौ च' इत्यत्रैतद्वक्तव्यम् ।

द्विसकारकनिर्देशपक्षे त्विति । यदा पूर्वसूत्रे 'द्विसकारको निर्देशः' इति पक्षः, तदेत्यर्थः । *स इत्यनुवर्तते इति* ।

न्यासः

प्रकरणे यद् विधीयते तदुपलक्षणार्थं वेदितव्यम्; अन्यथा हि संस्कर्त्तेति पक्षेऽनुस्वारो न स्यात् ॥

पुमः खय्यम्परे ॥ पुम इति । पुंसः सकारादवशिष्टो यो भागस्तस्यायं निर्देशः; सकारस्य संयोगान्तलोपे कृते तस्यैव कार्यित्वात् । अम्पर इति । अम् परो यस्मात् स तथोक्तः । अमिति प्रत्याहारस्य ग्रहणम्, न द्वितीयैकवचनस्य ! कुत एतत् ? व्याप्तिन्यायात्, 'खयि' इति प्रत्याहारेण साहचर्याच्च । पुंश्चलीति । चलडिति पचादौ पठ्यते, तेन 'चल कम्पने' इत्यस्मात् पचाद्यच् टिद् भवति, 'टिड्ढाणञ्' इति ङीप् । पुंश्चलीति षष्ठीसमासः । पुंस्कामेति । पुंसि कामोऽस्या इति बहुव्रीहिः । अथ वा— पुमांसं कामयत इति 'शीलिकामिभिक्षाचरिभ्यो णो वक्तव्यः' इति णः, ततष्टाप् । अत्र पुंस्कामेत्यत्रोदाहरणे । सकार एवादेश इति । विसर्जनीयस्येत्यपेक्षते । वक्तव्य इति व्याख्येय इत्यर्थः । तत्रेदं व्याख्यानम्—कुप्वोः ≍क≍पौ च, इत्यत्र 'वा शरि' इत्यतो वाग्रहणमनुवर्त्तते, सा च व्यवस्थितविभाषा । तेनात्रापि विसर्जनीयस्य सकार एव भविष्यति, न विसर्जनीयजिह्वामूलीयाविति । इदं तावत् पूर्वसूत्रे यदा द्विसकारपक्षो नाश्रीयते, तदा प्रतिविधानमुक्तम् ।

यदा तु तत्र 'द्विसकारको निर्देशः' इत्येष पक्ष आश्रीयते, तदा प्रतिविधातुमाह—**द्विसकारकनिर्देशपक्षे त्वित्यादि** ।

रुत्वं त्वनुवर्तमानमपि नात्राभिसम्बध्यते । सम्बन्धानुवृत्तिस्तस्येति ।

खयीति किम् ? पुंदासः । पुंगवः । अम्पर इति किम् ? पुंक्षीरः । पुंक्षुरः । परग्रहणं किम् ? पुमाख्यः । पुमाचारः ॥

नश्छव्यप्रशान् ॥ ७ ॥

'अम्परे' इति वर्तते । नकारान्तस्य पदस्य प्रशान्वर्जितस्य रुर्भवति अम्परे छवि परतः । भवाँश्छादयति, भवांश्छादयति । भवाँश्चिनोति,

पदमञ्जरी

ननु च रुरपि प्रकृतः, सोऽपि प्राप्नोतीत्यत आह—*रुत्वं त्विति* । असम्बन्धे कारणमाह—*सम्बन्धानुवृत्तिस्तस्येति* । इतिकरणो हेतौ, यस्मादसौ स्वसम्बन्धिना यः सम्बन्धस्तमनुवर्तते तं न जहाति तस्मादित्यर्थः । यद्वा–सम्बध्यत इति सम्बन्धः । यस्मादिह स्वसम्बद्धमेव तदनुवर्तते तस्मादित्यर्थः । रुत्वं खल्विहानुवर्तमानमपि 'मतुवसो रु सम्बुद्धौ' इति स्वेन सम्बन्धिना सम्बद्धमेवानुवर्तते, तस्य प्रयोजनम्–सम्बन्ध्यन्तरेण रोः सम्बन्धो मा भूदिति ।

पुंदासादयः षष्ठीसमासाः । *पुंगव इति* । 'गोरतद्धितलुकि' इति टच्समासान्तः । परग्रहणे क्रियमाणे खयि परतो योऽम् तत्रेत्यपि विज्ञायेत, ततश्च पुमक्षः *पुमाचारः*—इत्यत्रैव स्यात्; तस्मात्परग्रहणम् ॥

नश्छव्यप्रशान् ॥ *प्रशान्वर्जितस्येति* । सूत्रे तु 'अप्रशान्' इति षष्ठ्यर्थे प्रथमा ।

न्यासः

ननु च रुरप्यनुवर्तत एव, तत्र यथा सकारोऽनुवर्तमानो भवति तथा रुरपि पक्षे स्यात्, ततश्च रुत्वपक्षे विसर्जनीये कृते जिह्वामूलीयः स्यादेव ? इत्यत आह—रुत्वं त्वनुवर्तमानमित्यादि । तत्रैव कारणमाह—सम्बन्धानुवृत्तिस्तस्येत्यादि । इतिकरणो हेतौ, स हि 'मतुवसो रु सम्बुद्धौ' इत्यतः स्वेन सम्बन्धिना मतुपा वसुना च सम्बद्ध इहानुवर्तते । तस्मान्नोत्सहते सम्बन्ध्यन्तरेण सम्बन्धमनुभवितुम् ।

पुंदास इति । षष्ठीसमासः—पुंसो दास इति । कर्मधारयो वा । एवं पुंगव इति । अत्र तु 'गोरतद्धितलुकि' इति टच् समासान्तः । पुंक्षीरम्, पुंक्षुरमिति । षष्ठीसमासः ।

'खय्यमि' इति वक्तव्ये परग्रहणं विपरीतकल्पनानिरासार्थम् । असति परग्रहणे–अमि खयि पर इति विज्ञायेत, ततश्च पुमाख्यः, पुमाचार इत्यत्रापि स्यात् । अतः परग्रहणम् ॥

नश्छव्यप्रशान् ॥ 'स' इति निवृत्तम्, रुरेवानुवर्तते; सोऽपि मतुवसुभ्यामसम्बद्ध एव; तयोरपि निवृत्तत्वात् । 'न' इति वर्णग्रहणम्, तच्च प्रकृतस्य पदस्य विशेषणम्, विशेषणेन च तदन्तविधिर्भवतीत्याह—**नकारान्तस्य पदस्येत्यादि** । भवांश्छादयतीति ।

भवांश्चिनोति । भवाँष्टीकते, भवांष्टीकते । भवाँस्तरति, भवांस्तरति ।

छवोति किम् ? भवान्करोति । अप्रशानिति किम् ? प्रशाञ्छादयति । प्रशान् चिनोति ।

'अम्परे' इत्येव—भवान् त्सरुकः ॥

उभयथर्क्षु ॥ ८ ॥

पूर्वेण नित्ये प्राप्ते विकल्पः क्रियते । नकारान्तस्य पदस्य छवि परतः अम्परे उभयथा ऋक्षु भवति—रुर्वा, नकारो वा । तस्मिँस्त्वा दधाति । तस्मिन्त्वा दधाति ।

ऋक्ष्विति किम् ? तांस्त्वं खाद सुखादितान् ॥

दीर्घादटि समानपादे ॥ ९ ॥

'नः' इत्यनुवर्तते । दीर्घादुत्तरस्य पदान्तस्य नकारस्य रुर्भवत्यटि परतस्तौ चेन्निमित्तनिमित्तिनौ समानपादे भवतः । 'ऋक्षु' इति प्रकृतत्वाद् ऋक्पाद इह गृह्यते । परिधीँरति । देवाँ अच्छा दीद्यत् । महाँ इन्द्रो य ओजसा ।

दीर्घादिति किम् ? अहन्नहिम् । अटीति किम् ? इभ्यान्क्षत्रियान् । समानपाद इति किम् ? यातुधानानुपस्पृशः ।

'उभयथा' इत्येव—आदित्यान् हवामहे ॥

पदमञ्जरी

टीकतिर्गत्यर्थोऽनुदात्तेत् । त्सरुः=खड्गग्रहणप्रदेशः, तत्र कुशलः त्सरुकः, आकर्षादिभ्यः कन् ॥

दीर्घादटि समानपादे ॥ एकपर्यायः समानशब्दः = समानपाद इत्युच्यते, तत्रेदं न सिध्यति—यजामहे यज्ञियान्हन्त देवान् इळामहयिति ? छान्दसत्वाद् भविष्यति ।

न्यासः

'छद अपवारणे', चुरादिणिच् । भवांष्टीकत इति । 'टिकृ टीकृ रघि लघि गत्यर्थाः' । अनुदात्तेत्त्वादात्मनेपदम् । प्रशानिति । प्रपूर्वाच्छमेः क्विप्, 'अनुनासिकस्य क्विझलोः क्ङिति' इति दीर्घः, 'मो नो धातोः' इति मकारस्य नकारः, तस्यासिद्धत्वान्नलोपाभावः । भवान् त्सरुक इति । त्सरौ कुशलः, 'आकर्षादिभ्यः कन्' इति कन् प्रत्ययः ॥

उभयथर्क्षु ॥ पूर्वेण नित्ये प्राप्ते विकल्पार्थं वचनम् ॥

दीर्घादटि समानपादे ॥ समानपाद इति कर्मधारयात् सप्तमी । समानशब्दश्चायमेकार्थे वर्त्तमान इह गृह्यते । समाने=एकस्मिन् पादे निमित्तनिमित्तिनोराधारभूत इत्यर्थः । तत्रैकग्रहणे कर्तव्ये क्वचिदसमानपादेऽपि यथा स्यादिति समानग्रहणं कृतम् ।

नॄन्पे ॥ १० ॥

'नॄन्' इत्येतस्य नकारस्य रुर्भवति पशब्दे परतः । अकार उच्चारणार्थः । नॄँः पाहि । नॄंः पाहि । नॄँःप्रीणीहि । नॄंःप्रणीहि ।

पे इति किम् ? नॄन् भोजयति ।

उभयथेत्यपि केचिदनुवर्तयन्ति, नॄन्पाहीत्यपि यथा स्यात् ।

स्वतवान्पायौ ॥ ११ ॥

'स्वतवान्' इत्येतस्य नकारस्य रुर्भवति पायुशब्दे परतः । स्वतवाँः पायुरग्ने ।

पदमञ्जरी

नॄन्पे ॥ नॄनिति षष्ठ्यर्थे प्रथमा । एवमुत्तरत्रापि 'पे' इत्यकार उच्चारणार्थः, पकारमात्रं निमित्तम् ॥

स्वतवान्पायौ ॥ 'तु वृद्धौ' सौत्रो धातुः, ततोऽसुन्—स्वं तवो यस्याऽसौ स्वतवान्, 'हृक्स्ववःस्वतसां छन्दसि' इति नुम् ॥

न्यासः

तेनेहापि रुर्भवति–यजामहै यज्ञिया इन्द्रदेवां इलामहै ईक्षां अनाज्यैति । अत्र भिन्नयोः पादयोर्निमित्तनिमित्तिनौ वर्त्तेते । अथ वा—सादृश्ये वर्त्तमानः समानशब्दो गृह्यते, अन्यथा ह्येकग्रहणं कुर्यात् । इह च सादृश्यमुभयोरस्ति पादयोः; क्रियापदयोस्तुल्यार्थत्वात् । यथा यजामहायित्येतत् क्रियापदं पूजायां वर्तते, तथेलामहायित्येतदपि । 'ईड स्तुतौ', लोट्, टेरेत्त्वम्, 'वैतोऽन्यत्र' इतीकारस्यैकारः । धातोर्वर्णव्यत्ययेन डकारस्य लकारः । छान्दसत्वाद् ह्रस्वत्वम् ॥

नॄन् पे ॥ नॄनिति । 'सुपां सुलुक्' इत्यादिना षष्ठ्या लुकं कृत्वा निर्देशः । अथ वा—विभक्तिरेवात्र नोत्पद्यते, अनुकार्यानुकरणयोर्भेदस्याविवक्षितत्वात् । यथा—गवित्ययमाहेत्यादि । 'पे' इति पकारमात्रमेव निमित्तत्वेनोपात्तम्, न समुदायः । अकारस्तूच्चारणार्थः, अन्यथा हि यद्यकारसमुदायो निमित्तत्वेनाश्रीयते, तदा नॄँः पचतीत्येवमादावेव स्यात्, न तु नॄन् प्रीणीहीत्यादौ । 'अटि' इति चेह निवृत्तम्; निमित्तान्तरोपादानात् ।

अथ तस्यैव निमित्तस्यैतद् विशेषणं कस्मान्न विज्ञायते—अटि परतो यः पकार इति ? अशक्यमेवं विज्ञातुम्; इह न स्यात्—नॄँः प्साति, नॄँः प्लावयतीति । तस्मादस्य निवृत्तिरड्ग्रहणस्य युक्ता ।

स्वतवान् पायौ ॥ स्वतवानिति पूर्ववन्निर्देशो वेदितव्यः । तथा 'कान्' इति परसूत्रेऽपि । स्वतवाँः पायुरग्न इति । 'हृक्स्ववःस्वतवसाञ्छन्दसि' इति नुम्, हल्ङ्यादिसंयोगान्तलोपौ ॥

कानाम्रेडिते ॥ १२ ॥

कानित्येतस्य नकारस्य रुर्भवति आम्रेडिते परतः । कांस्कानामन्त्रयते । कांस्कान्भोजयति ।

अस्य कस्कादिषु पाठो द्रष्टव्यः । तेन 'कुप्वोः ≍क≍ च' इति न भवति ।

'समः सुटि' इत्यतो वा सकारोऽनुवर्तते, स एवात्र विधीयते ।

पूर्वेषु योगेषु सम्बन्धानुवृत्त्या गतस्य रोरत्रानभिसम्बन्धः । आम्रेडित इति किम् ? कान् कान्पश्यति । एकोऽत्र कुत्सायाम् ॥

ढो ढे लोपः ॥ १३ ॥

ढकारस्य ढकारे लोपो भवति । सत्यपि पदाधिकारे तस्यासम्भ-

पदमञ्जरी

कानाम्रेडिते ॥ 'कान्कान्' इति वक्तव्ये आम्रेडितग्रहणं यत्र द्विर्वचनं तत्रैव यथा स्यात्, इह मा भूत्—कान्कान् पश्यतीति, एकोऽत्र किं शब्दः प्रश्ने, द्वितीयः क्षेपे ।

समः सुटीत्यतो वा सकारोऽनुवर्तत इति । यद्येवम्, पूर्वेष्वपि योगेषु स एव प्राप्नोति ? इत्यत आह—*पूर्वेषु योगेष्विति* ।

ढो ढे लोपः ॥ आकार उच्चारणार्थः, ढकारमात्रं निमित्तम्; तेन लेढा,

न्यासः

कानाम्रेडिते ॥ **कांस्कानिति** । किमः शसि 'किमः कः' इति कत्वम्, 'प्रथमयोः पूर्वसवर्णः' इति दीर्घः, 'तस्माच्छसो नः पुंसि' इति सकारस्य नकारः, वीप्सायां द्विर्वचनम्, रुत्वम्, विसर्जनीयः, तस्य 'विसर्जनीयस्य सः' इति सः ।

कथं पुनरत्र सकारः, यावता 'कुप्वोः ≍क≍पौ च' इति विसर्जनीयजिह्वामूलीयाभ्यां भवितव्यम् ? अत आह—**अस्येत्यादि** । तत्र यद्यपि न पठ्यते, तथापि न भवत्येवानिष्टप्रसङ्ग इति दर्शयितुमाह—**समः सुटीत्यादि** । यदि सकारोऽत्रानुवर्त्तिष्यते, पूर्वयोगेऽपि सर्वत्रैतस्मादनुवर्त्तमानात् सकारः प्रसज्येत ? इत्याह—**पूर्वयोगेष्वित्यादि** । पूर्वयोगेषु हि 'समः सुटि' इति स्वेन सम्बन्धिना समा सुटा च सम्बद्धस्यैव तस्यानुवृत्तिः, ततो न तस्य सम्बन्ध्यन्तरेण सम्बन्धो भवति ।

कान् कानिति वक्तव्ये, आम्रेडितग्रहणम्—यत्र द्विर्वचनं तत्र यथा स्यात् । तेनेह न भवति—कान् कान् पश्यतीति । एकोऽत्र किं शब्दः प्रश्ने, द्वितीयस्तु कुत्सायाम् । कान् कुत्सितान् पश्यतीत्यर्थः ।

ढो ढे लोपः ॥ 'ढे' इति वर्णमात्रं निमित्तत्वेनाश्रीयते, न वर्णसमुदायः । कुत एतत् ? व्याप्त्या । अकार उच्चारणार्थः । वर्णग्रहणे तु सति लीढ्वा, मीढ्वेत्यादावपि

वादपदान्तस्य ढकारस्यायं लोपो विज्ञायते । लीढम् । उपगूढम् ।

ष्टुत्वस्यात्र सिद्धत्वमाश्रयाद् द्रष्टव्यम् ।

श्वलिड्ढौकते—इत्यत्र तु जश्त्वे कृते कार्यं नास्तीति लोपाभावः । न च ढलोपो जश्त्वापवादो विज्ञातुं शक्यते; तस्य हि लीढादिर्विषयः सम्भवति ।

तत्र हि श्रुतिकृतमानन्तर्यमस्ति । शास्त्रकृतं तु यदा नानन्तर्यं

पदमञ्जरी

लेढीत्यादावपि भवति । लीढमित्यादौ 'हो ढः', 'झषस्तथोर्धोऽधः', ष्टुत्वम्, ततोऽनेन ढलोपः । ननु चासिद्धं ष्टुत्वं तत्कथमत्र लोपः ? तत्राह—*ष्टुत्वस्येति* । उच्यते चेदम्—ढे परतो ढस्य लोपो भवतीति, तत्र ष्टुत्वस्यासिद्धत्वे निर्विषयमेतत्स्यात् ।

ननु च यत्रौत्पत्तिको ढकारः–श्वलिड्ढौकत इत्यादौ, तत्र सावकाशः स्यादत आह—*श्वलिड्ढौकत इत्यत्रेति* । *जश्त्वे कृत इति* । एकपदाश्रयत्वादन्तरङ्गत्वात् 'पूर्वत्रासिद्धम्' इति लोपस्यासिद्धत्वाद्वा पूर्वं जश्त्वम् । ननु च निर्विषयत्वाद् ढलोपो जश्त्वं बाधेत ? नेत्याह—*न चेति* । कुतः ? इत्याह—*तस्य हीति* ।

कथं पुनर्लीढादिरवकाशः, यावता यथा श्वलिड्ढौकते इत्यत्र जश्त्वे कृते कार्यिणोऽभावः, तथा लीढादावपि ष्टुत्वस्यासिद्धत्वान्निमित्तस्याभावः; अथ तत्र वचनसामर्थ्यात् ष्टुत्वस्यासिद्धत्वं बाध्यते, तदेतरत्रापि जश्त्वं बाधनीयम्, वक्तव्यो वा विशेषः ? अत आह—*तत्र हीति* । अयमभिप्रायः—लोपेन तावदसिद्धत्वमवश्यं बाध्यम्, तत्र लीढमित्यादावेकमेव 'पूर्वत्रासिद्धम्' इत्यसिद्धत्वम्, अतस्तदेव बाध्यते; श्वलिड्ढौकत इत्यत्र तु ढलोपस्य जश्त्वापेक्षया बहिरङ्गत्वात्

न्यासः

भवति; अन्यथा हि यदि वर्णसमुदायो निमित्तत्वेनाश्रीयते तदा लीढम्, मीढमित्यादावेव स्यात्, न तु लोढ्वेत्यादौ । लीढमित्यादि । 'लिह अस्वादने' 'मिह सेचने' 'गुहू संवरणे'—एभ्यः 'ष्टुना ष्टुः' इति ष्टुत्वम्, ढलोपः, 'ढ्रलोपे पूर्वस्य दीर्घोऽणः' इति दीर्घः ।

कथं पुनर्लीढमित्याद्युदाहरणमुपपद्यते, यावता ढकारोऽत्र परनिमित्तं नास्त्येव, ढलोपे कर्त्तव्ये ष्टुत्वस्यासिद्धत्वात् ? इत्यत आह–ष्टुत्वस्येत्यादि । ढकारोऽत्र ढलोपनिमित्तेनाश्रीयते, न चासौ क्वचित् सिद्धः सम्भवति यत्रानेन ढलोपः कर्त्तव्यः । तस्माद् ढकारस्य निमित्तत्वेनाश्रयणादेव ष्टुत्वस्य सिद्धत्वं वेदितव्यम्; अन्यथा ह्यस्य वचनस्य वैयर्थ्यं स्यात्; अनवकाशत्वात् ।

स्यादेतत् । श्वलिड्ढौकत इति अनेन ढलोपो भविष्यति, सिद्धो ह्यत्र ढकारः,

ष्टुत्वस्यासिद्धत्वेन प्राप्तम्, तत्तु सूत्रकरणसामर्थ्याद्बाध्यते । श्वलिड् ढौकते—इत्यत्र तु न श्रुतिकृतमानन्तर्यम्, न शास्त्रकृतमिति अविषयोऽयं ढलोपस्य ॥

रो रि ॥ १४ ॥

पदमञ्जरी

परत्वाच्च द्विविधमसिद्धत्वमिति न तद्बाध्यते। ततो जश्त्वे कृते न श्रुतिकृतमानन्तर्यम्, नापि शास्त्रकृतम्; जश्त्वस्यासिद्धत्वाभावादिति ढलोपस्यायमविषय इति ॥

रो रि ॥ किमिदं सानुबन्धकस्य रोर्ग्रहणम्? आहोस्विद्रेफस्य? कुतः

न्यासः

तत् कुतो वचनस्य वैयर्थ्यम्? इत्याह—श्वलिड् ढौकत इत्यादि। यद्यप्यत्र निमित्तं ढकारः सिद्धः, तथापि नैव ढलोप उपपद्यते; जश्त्वे कृते कार्यिणो ढकारस्याभावात्। ननु च निर्विषयत्वाड् ढलोपो जश्त्वापवादो भविष्यति? इत्याह—न चेत्यादि। कुत एतत्? इत्याह—तस्य हीत्यादि। यदि हि तस्य विषयो न सम्भाव्येत, ततो जश्त्वापवादः शक्यते विज्ञातुम्। सम्भवति चास्य विषयो लीढादिः, तस्मान्न शक्योऽसौ जश्त्वापवाद इति विज्ञातुम्।

कथं पुनर्लीढादिरस्य विषयः, यावता यथा श्वलिड् ढौकत इत्यत्र जश्त्वे कृते कार्यिणोऽसम्भवाड् ढलोपस्याविषयः, तथालीढादावपि ष्टुत्वस्यासिद्धत्वे सति निमित्तस्याभावात्। अथात्र वचनसामर्थ्याड् ढलोपेन ष्टुत्वस्यासिद्धत्वं बाध्यते? इतरत्रापि जश्त्वं कस्मान्न बाध्यते; तस्माद् यदि पुनर्लीढादिर्ढलोपस्य विषय इतरेणापि तद्विषयेण भवितव्यम्, न तु लीढादिनैवेतरत्रापीत्यत आह—तत्र हीत्यादि। इह 'ढ' इति सप्तमीनिर्देशादानन्तर्यमाश्रितम्; निर्दिष्टग्रहणस्यानन्तर्यार्थत्वात्। ततश्चानन्तर्ये सति ढलोपेन भवितव्यम्। अस्ति च लीढादौ श्रुतिकृतमानन्तर्यम्, उभयोर्निमित्तकार्यिणोर्ढकारयोः श्रूयमाणत्वात्, तस्मादेष एव ढलोपस्य विषयः? सत्यमिहास्त्यानन्तर्यंश्रुतिकृतम्; अनानन्तर्यमप्यस्ति शास्त्रकृतम्; शास्त्रेण ष्टुत्वस्यासिद्धत्वोपादानात्। सति च तस्मिन् सोऽपि न ढलोपस्य विषय इत्यत आह—शास्त्रकृतमित्यादि। विद्यमानमपि शास्त्रकृतमनानन्तर्यं ढलोपेन बाध्यते; अन्यथा हि वचनवैयर्थ्यं स्यात्। यथा शास्त्रकृतमनानन्तर्यं वचनसामर्थ्याद् बाधित्वा ढलोपो भवति, तथा श्वलिड् ढौकत इत्यत्रापि श्रुतिकृतमनान्तर्यं बाधित्वा ढलोपः स्यादित्याह—श्वलिड् ढौकत इत्यत्र त्वित्यादि। तुशब्दो लीढादेरस्य विशेषं दर्शयति। अत्र लीढादौ हि यद्यपि शास्त्रकृतमानन्तर्यं नास्ति, श्रुतिकृतं त्वस्ति। इह तु नापि श्रुतिकृतमानन्तर्यं द्वयोर्ढकारयोरश्रूयमाणत्वात्, नापि शास्त्रकृतम्, शास्त्रेण जश्त्वस्यासिद्धत्वानुपादानात्। तस्मान्नैष ढलोपस्य विषयः ॥

रो रि ॥ किं पुनरिदं सानुबन्धकस्य रेफस्य ग्रहणम्? उत निरनुबन्धकस्य?

रेफस्य रेफे परतो लोपो भवति। नीरक्तम्। दूरक्तम्। अग्नी रथः। इन्दू रथः। पुना रक्तं वासः। प्राता राजक्रयः।

'पदस्य' इत्यत्र विशेषणे षष्ठी, तेन पदान्तस्यापि रेफस्य लोपो भवति। जर्गृधेः—अजर्घाः। पास्पर्धेः—अपास्पा इति॥

पदमञ्जरी

संशयः? तुल्यात्र संहिता—रोः रि, रः रीति। किं चातः? यदि सानुबन्धकस्य ग्रहणम्, सिद्धमिन्दूरथः अग्नीरथः; इदं तु न सिध्यति—नीरक्तम्, दूरक्तमिति। अथ रेफस्य ग्रहणम्, सिद्धं नीरक्तं दूरक्तमिति; इदं तु न सिध्यति—अग्नीरथः, इन्दूरथ इति, 'निरनुबन्धकग्रहणे न सानुबन्धकस्य' इति? नैष दोषः, वर्णग्रहणेषु नैषा परिभाषा प्रवर्त्तते।

पदस्येत्यत्र *विशेषणे षष्ठीति*। एतच्च 'पदस्य' 'पदात्' इत्यत्रैव व्याख्यातम्। तेन किं सिद्धं भवति? इत्याह—*तेनेति*। स्थानषष्ठ्यां तु रेफेण पदस्य विशेषणाद्रेफान्तस्य पदस्य लोपेन भवितव्यम्। *अजर्घा इति*। 'एकाचो बशो भष्' इत्यत्रैतद् व्युत्पादितम्। *अपास्पा इति*। 'स्पर्द्ध सङ्घर्षे', यङ्लुकि 'दीर्घोऽकितः' इति दीर्घः, लङि सिपि शपो लुक्, सिपो हल्ङ्यादिलोपः; जश्त्वम्, 'दश्च' इति रुत्वम्॥

न्यासः

किञ्चात्र यदि सानुबन्धकस्य ग्रहणम्? सिद्धम्—अग्नीरथः, इन्दूरथ इति; नीरक्तं दूरक्तमिति तु न सिध्यति। अथ निरनुबन्धकस्य ग्रहणम्? तदा सिध्यति—नीरक्तम्, दूरक्तमिति; अग्नीरथः, इन्दूरथ इति न सिध्यति? नैष दोषः; इह तन्त्रेणाचार्यः 'रो रि' इति द्वे सूत्रे उच्चारितवान्, तत्रैकत्र सानुबन्धकस्य ग्रहणम्, अपरत्र निरनुबन्धकस्येति। नीरक्तमित्यादौ 'ढ्रलोपे पूर्वस्य दीर्घोऽणः' इति दीर्घत्वम्।

इह यदि पदस्येति स्थानषष्ठी स्यात्, ततः 'अलोऽन्त्यस्य' इति पदान्तस्य न स्यात्; विशेषणषष्ठ्यां त्वस्यामिहापि भवतीत्येतच्चेतसि कृत्वाह—पदस्येत्यादि। विशेषणषष्ठ्यां हि पदस्येत्यस्यैवमभिसम्बन्धः क्रियते—पदस्यावयवो यो रेफस्तस्य रेफे परतो लोपो भवतीति। तेनापदान्तस्यापि भवति। अजर्घा इति। 'एकाचो बशो भष्' इत्यादौ सूत्र इदं व्युत्पादितम्। अपास्पा इति। 'स्पर्द्ध सङ्घर्षे', अस्माद् यङ्, द्विर्वचनम्, 'शर्पूर्वाः खयः' इति खयः शेषः, 'दीर्घोऽकितः' इति दीर्घत्वम्, 'यङोऽचि च' इति यङो लुक्; पास्पर्द्ध इति स्थिते लङ्, अडागमः, सिप्, 'चर्करीतञ्च' इत्यदादिषु पाठाच्छपो लुक्, सिपो हल्ङ्यादिना लोपः, जश्त्वेन धकारस्य दकारः, 'दश्च' इति तस्यैव दकारस्य रुत्वम्, तत्रानेन रेफस्य लोपः, पूर्ववद्दीर्घत्वम्।

योगविभागकरणमुत्तरार्थम्, उत्तरसूत्रे रेफस्यानुवृत्तिर्यथा स्यादित्येवमर्थम्; इतरथा हि ढकारस्यापि तत्रानुवृत्तिः स्यात्, ततश्च तस्यापि विसर्जनीयः प्रसज्येत॥

खरवसानयोर्विसर्जनीयः ॥ १५ ॥

'र' इति वर्तते[1]। रेफान्तस्य पदस्य खरि परतोऽवसाने च विसर्जनीयादेशो भवति । वृक्षश्छादयति । प्लक्षश्छादयति । वृक्षस्तरति । प्लक्षस्तरति । अवसाने–वृक्षः । प्लक्षः ।

खरवसानयोरिति किम् ? अग्निर्नयति । वायुर्नयति ।

पदमञ्जरी

खरवसानयोर्विसर्जनीयः ॥ यद्यत्रापि पदस्येति विशेषणषष्ठी स्यात्, तदा चकर्ष, कर्कश इत्यादावपदान्तस्यापि रेफस्य विसर्जनीयः स्यात्। स्थानषष्ठ्यां तु रेफेण पदे विशेषिते रेफान्तस्य पदस्यालोन्त्यस्य विसर्जनीयविधानान्न कश्चिद्दोष इति मन्यमान आह—*रेफान्तस्य पदस्येति* । *खरि परतोऽवसाने चेति* । 'परतः' इत्येतत्खरैव सम्बध्यते, नावसानेन; असम्भवात् । येन वर्णेन विरम्यते स एवावसानं स्यात् । विरतिः=वर्णस्यानुच्चारणम् । तत्र पदान्तस्य रेफस्य येन वर्णेन विरम्यते स तावत्परो न सम्भवति । इतरस्तुनरवसानमभावरूपम्, न चाभावेन पौर्वापर्यं सम्भवति। तस्मात् 'खरवसानयोः' इत्येकापि सप्तमी विषयभेदाद्भिद्यते–खरि परसप्तमी, अवसाने विषयसप्तमीति ।

अपर आह–वर्णेष्वप्युच्चरितप्रध्वंसिषु बुद्धिविरचितं पौर्वापर्यमस्ति, तत्त्वभावेनापि सम्भवति; तस्मादुभयत्रापि परसप्तमीति । उदाहरणेषु खरि विसर्जनीयस्य सत्वम्, चवर्गे श्चुत्वम्, टवर्गे ष्टुत्वम् ।

न्यासः

खरवसानयोर्विसर्जनीयः ॥ यद्यत्र पदस्येति विशेषणषष्ठी स्यात्—पदस्यावयवो यो रेफ इति, तदा 'अर्कः' इत्यादावप्यपदान्तस्य रेफस्यापि विसर्जनीयः स्यात् । स्थानषष्ठ्या न दोषः; अत्र हि पदं रेफेण विशेष्यते, विशेषणेन च तदन्तविधिर्भवति, तेन रेफान्तस्य कार्यमुच्यमानमलोऽन्त्यस्यैव भवतीत्येतदालोच्य पदस्येत्येषा स्थाने षष्ठी। तच्च पदं रेफेण विशेष्यत इत्येतद् दर्शयन्नाह–**रेफान्तस्य पदस्येति** । **खरि परतोऽवसाने चेति** । 'परतः' इत्येतत् पूर्वेणैव सम्बध्यते, न परेण अवसाने तस्य पौर्वापर्याभावात् । तथा हि येन वर्णेन विरम्यते सोऽवसानं स्यात् । विरतिर्वा विरामः=वर्णस्यानुच्चारणम्, तेन रेफान्तात् पदाद् येन वर्णेन विरम्यते स तावदवसानसंज्ञकः परो न सम्भवति; तन्मात्रस्याप्रयोगात् । अप्रयोगस्तु निरर्थकत्वात् । इतरत्र तु पुनरवसानमभावरूपम् । अभावे च पौर्वापर्यं न सम्भवति; तस्य वर्णधर्मत्वात् । तस्मात् तदपि नैव रेफान्तात् पदात् परमुपपद्यते ।

केचित्तु बुद्धिकल्पितं पौर्वापर्यमाश्रित्य 'अवसाने च' इत्यनेनापि सह 'परतः' इत्येतत् सम्बध्नन्ति । तत्र यदि बुद्धिकल्पितं पौर्वापर्यं नाश्रीयते, तदा 'खरवसानयोः' इति

---

१. इदं वाक्यं बहुषु पुस्तकेषु न दृश्यते ।

इह नृकुट्यां भवः नार्कुटः, नृपतेरपत्यं नार्पत्यः—इति वृद्धेर्बहिरङ्गलक्षणत्वात्तदाश्रयस्य रेफस्य 'असिद्धं बहिरङ्गम्' इत्यसिद्धत्वाद् विसर्जनीयो न भवति ॥

पदमञ्जरी

नार्पत्य इति । पत्युत्तरपदाण्ण्यः । *वृद्धेर्बहिरङ्गलक्षणत्वादिति* । बहिर्भूततद्धितापेक्षत्वाद् वृद्धेर्बहिरङ्गत्वम् । *तदाश्रयस्य रेफस्येति* । तदाश्रयत्वं तु तया सह विधानात् । 'उरण् रपरः' इत्येतद्धि गुणवृद्धिविधिभिरेकतामापाद्य रपरत्वं विधत्ते, तेन वृद्धेर्यन्निमित्तं तदेव रेफस्यापि, ततस्तस्यापि बहिरङ्गत्वम् । विसर्जनीयस्तु खर्मात्रमाश्रित्य भवन्नन्तरङ्गः । ननु बहिरङ्गपरिभाषा 'वाह ऊठ्' इत्यत्र ज्ञापितत्वात्तद्देशा, ततः किम् ? तस्यां कर्त्तव्यायां विसर्जनीयः 'पूर्वत्रासिद्धम्' इत्यसिद्धः, सा कथमन्तरङ्गमपश्यन्ती बहिरङ्गस्यासिद्धत्वमापादयति ? नैष दोषः; 'कार्यकालं संज्ञापरिभाषम्', ततश्च परिभाषान्तरवद् बहिरङ्गपरिभाषाया अप्यत्र प्रकरणे प्रवृत्तिरविरुद्धा ॥

न्यासः

एकाप्येषा सप्तम्यधिकरणभेदाद् भिद्यते; खर्यौपश्लेषिकेऽधिकरणे सप्तमी भवति—खरि परत इति, अवसाने तु वैषयिकेऽधिकरणे सप्तमी भवति—अवसाने विषय इति । यदा तु बुद्धिकल्पितमभावेऽपि पौर्वापर्यमवसानेऽप्याश्रीयते, तदोभयत्रापि परसप्तम्येव ।

उदाहरणेषु खरि विसर्जनीये कृते 'विसर्जनीयस्य सः' इति सकारः, तस्य चवर्गे परतः श्चुत्वम् ।

अथेह नृकुट्यां भवः, 'तत्र भवः' इत्यणि—नार्कुटः, नृपतेरपत्यम् 'दित्यदित्यादित्यपत्युत्तरपदाण्ण्यः' इति नार्पत्य इत्यत्र विसर्जनीयः कस्मान्न भवति ? इत्याह—इहेत्यादि । वृद्धिर्हि भवादावर्थे विहितं तद्धितमाश्रित्य भवन्ती बहिरङ्गा, तस्याश्च बहिरङ्गत्वात् तदाश्रयस्यापि रेफस्य बहिरङ्गत्वम्; वृद्ध्याश्रितत्वात्, पुना रेफस्य तद्भक्तत्वात् तन्निमित्ताच्च । विसर्जनीयस्तु खर्मात्रमाश्रित्य भवतीत्यन्तरङ्गः । 'असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे' इति विसर्जनीये कर्त्तव्ये रेफोऽसिद्धः, अत इह विसर्जनीयो न भवति । ननु च वृद्धौ कर्त्तव्यायां विसर्जनीयोऽभिमतोऽन्तरङ्गोऽसिद्धः, तदसति तस्मिन् वृद्धेर्बहिरङ्गव्यपदेशो नोपपद्यते, तस्यान्तरङ्गापेक्षकत्वात्; असति तस्मिन् वृद्धेर्बहिरङ्गव्यपदेशे रेफस्यापि स न स्यात् । वृद्धेर्बहिरङ्गद्वारकं हि रेफस्य बहिरङ्गत्वम्; ततश्चोभयाङ्गविकलत्वात् बहिरङ्गपरिभाषा नोपतिष्ठत इति यदुक्तम्—वृद्धेर्बहिरङ्गलक्षणत्वादिति, तन्नोपपद्यते ? नैतत्; 'न मु ने' इति कार्यान्तरार्थम् 'न' इति योगविभागः कृतः । तेन वृद्धौ कर्त्तव्यायां विसर्जनीयस्यासिद्धत्वं न भविष्यति । अत एव बहिरङ्गपरिभाषायामपि विसर्जनीयस्यासिद्धत्वं न भविष्यतीति वेदितव्यम् । 'कार्यकालं संज्ञापरिभाषम्' इत्यस्य

रोः सुपि ॥ १६ ॥

'रु'—इत्येतस्य रेफस्य सुपि परतो विसर्जनीयादेशो भवति । पयःसु । सर्पिःषु । यशःसु ।

'सुपि'—इति सप्तमीबहुवचनं गृह्यते । सिद्धे सत्यारम्भो नियमार्थः—रोरेव सुपि विसर्जनीयादेशः, नान्यस्य । गीर्षु । धूर्षु ॥

भोभगोअघोअपूर्वस्य योऽशि ॥ १७ ॥

पदमञ्जरी

रोः सुपि ॥ पयःस्विति । यत्र सकारद्वयं पठ्यते तत्र 'वा शरि' इति विसर्जनीयस्य वा सकारः । *सर्पिःष्विति* । यत्र विसर्जनीयः पठ्यते तत्र 'नुम्विसर्जनीयशर्व्यवायेऽपि' इति प्रत्ययसकारस्य षत्वम् । षकारद्वयपाठे तु पूर्ववद्विसर्जनीयस्य सत्त्वम्, परस्य पूर्ववदेव षत्वम्, पूर्वस्य ष्टुत्वम् । *सप्तमीबहुवचनं गृह्यत इति* । न प्रत्याहारः; 'खरि' इत्यनुवृत्तेः, न हि सप्तमीबहुवचनादन्यः सुप् खरादिरस्ति । तेन पयोभ्यामित्यादौ विध्यर्थं न भवति, किं तर्हि ? नियमार्थम्, यदाह—*सिद्धे सत्यारम्भो नियमार्थ इति* । *रोरेव सुपीति* । विपरीतस्तु नियमो न भवति—रोः सुप्येवेति; 'हलोऽनन्तराः संयोगः' इत्यादिनिर्देशात् ॥

न्यासः

दर्शनस्येहाश्रितत्वाच्च । युक्तञ्चैतत्, कार्यप्रयुक्तत्वाद् हि संज्ञापरिभाषस्य तद्देशतैव न्याय्या । यत्र ह्यनयाऽसिद्धत्वं क्रियते सोऽस्याः कार्यदेशः । क्व चानयाऽसिद्धत्वम् ? विसर्जनीयविधौ । तस्मात् तद्देशैवेयम्, न तु यत्रोपसंख्याता—'विप्रतिषेधे परं कार्यम्' इति, तद्देशा; नापि यत्र ज्ञापिता—'वाह ऊठ्' इत्यत्र, तद्देशा ॥

रोः सुपि ॥ पयःसु, यशःस्विति । क्वचित् सकारद्वयं पठ्यते । तत्र 'वा शरि' इति विसर्जनीयस्य सकारः । सर्पिःष्विति । यत्र विसर्जनीयः पठ्यते तत्र 'नुम्विसर्जनीयशर्व्यवायेऽपि' इति प्रत्ययसकारस्य षत्वम् । यत्र सर्पिष्ष्विति षकारद्वयं पठ्यते, तत्र पूर्ववदेव विसर्जनीयस्य सकारे कृते पूर्ववदेव प्रत्ययसकारस्य षत्वम्, पूर्वस्य ष्टुत्वम् ।

सुपीति प्रत्याहारग्रहणशङ्कानिरासायाह—सुपीत्यादि । एतच्च 'खरि' इत्यनुवर्त्तनाल्लभ्यते, न हि सप्तमीबहुवचनादन्यः सुप् खरादिरस्ति । तस्मिन् मा भूत्; खरीत्यनुवृत्तेः । सप्तम्याः पकारेण प्रत्याहारग्रहणम्, कपस्तु पकारेण प्रत्याहारग्रहणं कस्मान्न भवतीति ? न सम्भवति तत्र खरादिः सुप् । यदि स्यात् किञ्च स्यात् ? अगीःकः, अधःक इत्यत्र नियमाद् विसर्जनीयो न स्यात् । तस्माद् व्याख्यानमेव शरणम् । किमर्थं पुनरिदम्, यावता ननु सिद्धः पूर्वेणैव विसर्जनीयः ? इत्याह—सिद्धे सतीत्यादि । विपरीतनियमो नाशङ्कनीयः, 'कि.मः क्षेपे' इत्यादौ विसर्जनीयनिर्देशात् । गीर्षु, धूर्ष्विति । 'र्वोरुपधायाः' इत्यादिना दीर्घः ॥

भोर्, भगोर्, अघोर्—इत्येवम्पूर्वस्य अवर्णपूर्वस्य च रो रेफस्य यकारादेशो भवति अशि परतः। भो अत्र। भगो अत्र। अघो अत्र। भो ददाति। भगो ददाति। अघो ददाति। अवर्णपूर्वस्य—क आस्ते, कय् आस्ते। ब्राह्मणा ददति। पुरुषा ददति।

भोभगोअघोअपूर्वस्येति किम्? अग्निरत्र। वायुरत्र।

अश्ग्रहणं किम्? वृक्षः। प्लक्षः। नैतदस्ति; 'संहितायाम्' इत्यनुवर्तते? तर्हि अश्ग्रहणमुत्तरार्थम्। 'हलि सर्वेषाम्' इत्ययं लोपः अशि हलि यथा स्यात्, इह मा भूत्—वृक्षं वृश्चतीति वृक्षवृट्, तमाचष्टे यः स वृक्षवयति, वृक्षवयतेरप्रत्ययः—वृक्षव् करोति।

पदमञ्जरी

भोभगोअघोअपूर्वस्य योऽशि ॥ उदाहरणेषु 'ओतो गार्ग्यस्य', हलि सर्वेषाम्' इति च यलोपः।

अश्ग्रहणमनर्थकमन्यत्राभावात्, अशोऽन्यः खर्भवति, तत्र च 'पूर्वत्रासिद्धम्' इति यत्वस्यासिद्धत्वाद्विसर्जनीयेन भाव्यम्, कृते विसर्जनीये स्थानिवद्भावाद् रुग्रहणेन ग्रहणात् स्यात्प्रसङ्ग इति चेत्? न; अल्स्थानिकत्वात्। अत्र हि रोर्यो रेफस्य विसर्जनीयस्य स्थानी, न पुना रुरेव। किञ्च—यत्वस्याप्यस्य रोर्यो रेफः स एव स्थानी, न पुना रुरेव। तस्मादल्विधित्वादपि नास्ति स्थानिवद्भावः। संहिताधिकाराच्चावसाने यत्वं न भविष्यति, तस्मादश्ग्रहणमनर्थकम्? इत्यत आह—*अश्ग्रहणमुत्तरार्थमिति*। एतदेव व्यनक्ति—*हलि सर्वेषामिति*। *वृक्षवयतेरप्रत्यय इति*। स पुनर्विच्, न क्विप्। क्विपि हि एकदेशविकृतस्यानन्यत्वाद्वयति-

न्यासः

भोभगोअघोअपूर्वस्य योऽशि ॥ भो अत्रेत्यादौ 'ओतो गार्ग्यस्य' इति नित्यो यलोपः। गार्ग्यग्रहणं तत्र पूजार्थम्। भो ददातीत्यादावपि 'हलि सर्वेषाम्' इति नित्य एव यलोपः।

अथाश्ग्रहणं किमर्थम्, यावताऽशोऽन्यः खर्यो भवति तत्र खरवसानयोर्विसर्गेण भवितव्यम्, कृते विसर्जनीये तस्य स्थानिवद्भावाद् रुग्रहणेन ग्रहणे सति स्यादिति चेत्? न; ज्ञापकात्। यदयम् 'अत्रानुनासिकः पूर्वस्य तु वा' इत्यत्र विसर्जनीययकारमकृत्वा निर्देशं करोति तज्ज्ञापयति—विसर्जनीयस्य खरि यकारो न भवति। अवसाने तर्हि स्यादिति चेत्? न; 'संहितायाम्' इत्यधिकारात्। तस्मादन्तरेणाप्यश्वचनमश्येव भवतीति, इत्यत आह—**अश्ग्रहणमुत्तरार्थमिति**। 'हलि सर्वेषाम्' इत्यादिना तामेवोत्तरार्थतां दर्शयति। वृक्षवृडिति। 'ओव्रश्चू छेदने', क्विप्, ग्रह्यादिना सम्प्रसारणम्, 'स्कोः संयोगाद्योरन्ते च' इति सकारलोपः, चकारस्य व्रश्चादिना षकारः, तस्य जश्त्वेन डकारः, तस्यापि चर्त्वम्—टकारः—वृक्षवृट्, तमाचष्ट इति णिच, 'णाविष्ठवत् प्रातिप-

अथ तत्रैव अश्ग्रहणं कस्मान्न कृतम् ? उत्तरार्थम्, 'मोऽनुस्वारः' इति हल्मात्रे यथा स्यात् । 'व्योर्लघुप्रयत्नतरः शाकटायनस्य', 'लोपः शाकल्यस्य' इत्येतच्च वृक्षव् करोतीत्यत्र मा भूदित्यश्ग्रहणम् ।

'रोः' इत्येव—प्रातरत्र । पुनरत्र ॥

व्योर्लघुप्रयत्नतरः शाकटायनस्य ॥ १८ ॥

पदमञ्जरी

ग्रहणेन ग्रहणाद्वकारस्य सम्प्रसारणं स्यात् । 'लोपो व्योर्वलि' इति वलोपः । स्थानिवत्त्वं च णेरत्र क्वौ लुप्तत्वान्न विद्यते । विचि तु णिलोपस्य स्थानिवद्भावाद्वलोपो नास्ति । सम्प्रसारणस्य त्वप्रसङ्ग एव । 'हलि सर्वेषाम्' इत्यनेन तु लोपे कर्तव्ये 'पूर्वत्रासिद्धे न स्थानिवत्' इति स्थानिवत्त्वनिषेधाद् वलोपः स्यादिति विशेष्यते । अथ ककारे परतः 'लोपो व्योः' इति वलोपः कस्मान्न भवति, णिलोपस्य स्थानिवद्भावो नास्ति, पदान्तविधौ प्रतिषेधात्, वकारस्य पदान्तत्वात् ? नैष दोषः; भावसाधनस्त्वत्र विधिशब्दः, ततश्च पदान्ते विधीयमाने स्थानिवत्त्वनिषेधः । न च लोपः पदान्तः; तस्याभावरूपत्वात् ।

अथेति । यदि 'हलि सर्वेषाम्' इत्यत्राश्ग्रहणस्य प्रयोजनम्, तत्रैवं वक्तव्यम्— 'हशि' इति, तत्किं हल्ग्रहणं कृत्वाऽश्ग्रहणेन तद्विशेष्यत इति प्रश्नार्थः । एवकारो भिन्नक्रमः, तत्र हश्ग्रहणमेव कस्मान्न कृतमिति । *उत्तरार्थमिति* । यदि तत्र हश्ग्रहणं क्रियेत, 'मोऽनुस्वारः' इत्यत्र पुनर्हल्ग्रहणं कर्तव्यम् । *हल्मात्रे यथा स्यादिति* । सर्वथोभाभ्यां ग्रहणाभ्यां न मुच्यामहे इति भावः । तथाप्यत्राश्ग्रहणानुरोधे प्रयोजनं वक्तव्यम् ? तदाह—*व्योर्लघुप्रयत्नतर इति* ॥

व्योर्लघुप्रयत्नतरः शाकटायनस्य ॥ अतिशयेन लघुप्रयत्नः=लघुप्रयत्नतरः ।

न्यासः

दिकस्य' इतीष्टवद्भावः, 'टेः' इति टिलोपः, वृक्षवयतेर्ण्यन्तात्क्विप्, 'णेरनिटि' इति णिलोपः । वृक्षव् करोतीति । अत्राश्ग्रहणाद्वकारस्य ककारे परतो लोपो न भवति । अत एवाश्ग्रहणात् 'लोपो व्योर्वलि' इति लोपो न भवत्येव; अन्यथाश्ग्रहणमनर्थकं स्यात् ।

यद्युत्तरार्थमश्ग्रहणं स्यात् तर्हि तत्रैव कर्तव्यम्, एवं ह्यनुवृत्त्यर्थं स्वरितत्वं न कर्तव्यं भवतीत्यभिप्रायेणाह—अथेत्यादि । उत्तरार्थमिति । 'हलि सर्वेषाम्' इत्यस्मात् सूत्रादुत्तरसूत्रेऽर्थः प्रयोजनं यस्य तत् तथोक्तम् । 'मोऽनुस्वारः' इत्यादिना तदेवोत्तरार्थत्वं स्पष्टीकरोति । यदि हि 'हलि सर्वेषाम्' इत्यत्राश्ग्रहणं क्रियेत, ततः 'मोऽनुस्वारः' इत्यत्र यथा हल्ग्रहणस्यानुवृत्तिः, तथाश्ग्रहणस्यापि स्यात् । ततश्चाश्येव हलि मोऽनुस्वारः स्यात्, न हल्मात्रे । यदा तु तत्राश्ग्रहणं न क्रियते, तदोत्तरत्र हल्मात्रेऽनुस्वारः सिध्यति । पुनरुत्तरार्थतामश्ग्रहणस्य दर्शयति—व्योर्लघुप्रयत्नतर इत्यादि । गतार्थम् ॥

व्योर्लघुप्रयत्नतरः शाकटायनस्य ॥ लघुप्रयत्नतर इति । प्रयत्नः=प्रयतनम् । 'न-

वकारयकारयोर्भोभगोअघोअवर्णपूर्वयोः पदान्तयोर्लघुप्रयत्नतर आदेशो भवति अशि परतः शाकटायनस्याचार्यस्य मतेन । भगोयत्र, भगो अत्र । अघोयत्र, अघो अत्र । क आस्ते, कयास्ते । अस्मायुद्धर, अस्मा उद्धर । असावादित्यः, असा आदित्यः । द्वावत्र, द्वा अत्र । द्वावानय, द्वा आनय ।

लघुप्रयत्नतरत्वमुच्चारणे स्थान-करणशैथिल्यम् । स्थानम्=ताल्वादि । करणम्=जिह्वामूलादि । तयोरुच्चारणे शैथिल्यम्=मन्दप्रयत्नता ॥

लोपः शाकल्यस्य ॥ १९ ॥

वकारयकारयोः पदान्तयोरवर्णपूर्वयोर्लोपो भवति शाकल्यस्याचार्यस्य मतेनाशि परतः । क आस्ते, कयास्ते । काक आस्ते, काकयास्ते । अस्मा उद्धर, अस्मायुद्धर । द्वावत्र, द्वा अत्र । असावादित्यः, असा आदित्यः ।

शाकल्यग्रहणं विभाषार्थम् । तेन यदापि लघुप्रयत्नतरो न भवत्यादेशः, तदापि व्योः पक्षे श्रवणं भवति ॥

पदमञ्जरी

वर्णोच्चारणहेतुरात्मधर्मः=प्रयत्नः । उदाहरणेष्वान्तर्यतो वकारस्य वकारः, यकारस्य यकारः । किं पुनरिदं लघुप्रयत्नतरत्वम् ? इत्याह—*लघुप्रयत्नतरत्वमिति* । स्थानम्=ताल्वादि, जिह्वाया अग्रोपाग्रमध्यमूलानि=करणानि, प्रयत्नस्य लघुत्वे तानि शिथिलानि=लघूनि भवन्ति ॥

लोपः शाकल्यस्य ॥ *अवर्णपूर्वयोरिति* । ओकारपूर्वस्य तूत्तरसूत्रेण नित्यं लोपो विधास्यते ।

शाकल्यग्रहणं विकल्पार्थमिति । ननु लोपोऽप्युच्यते,लघुप्रयत्नतरोऽपि, तावुभौ

न्यासः

याच' इत्यादिना नङ् । लघुः प्रयत्नो यस्य स लघुप्रयत्नः, अतिशयेन लघुप्रयत्नो लघुप्रयत्नतरः । किं पुनरिदं लघुप्रयत्नतरत्वम्, यद्योगाल्लघुप्रयत्नतरो भवतीत्याह—लघुप्रयत्नतरत्वमित्यादि । स्थानम्=ताल्वादि, करणम्=जिह्वामूलादि, तयोरुच्चारणे शैथिल्यं लघुप्रयत्नतरत्वम् । उदाहरणेष्वान्तरतम्याद्वकारस्य वकार एव भवति, यकारस्य यकार एव ।

शाकटायनग्रहणं पूजार्थम् । अनेन हि व्योर्लघुप्रयत्नतरत्वं विधीयते, उत्तरसूत्रेणापि लोपः; तत्रोभयोर्विधानसामर्थ्यादेव पक्षे विधिर्विज्ञास्यते ।

लोपः शाकल्यस्य ॥ ओतः परयोर्व्योर्लोपो नित्यं वक्ष्यति । तस्मादवर्णपूर्वयोरयं विधिर्विज्ञायत इत्याह—अवर्णपूर्वयोरित्यादि ।

ओतो गार्ग्यस्य ॥ २० ॥

ओकारादुत्तरस्य यकारस्य लोपो भवति गार्ग्यस्याचार्यस्य मतेन अशि परतः । भो अत्र । भगो अत्र । भो इदम् । भगो इदम् ।

नित्यार्थोऽयमारम्भः ।

गार्ग्यग्रहणं पूजार्थम् । योऽयमलघुप्रयत्नस्य विकल्पेन लोपः क्रियते सोऽनेन निवर्त्यते । लघुप्रयत्नतरस्तु भवत्येव यकारः । भो अत्र, भोयत्र । भगो अत्र, भगोयत्र । अघो अत्र, अघोयत्र ।

केचित्तु सर्वमेव यकारमत्र नेच्छन्ति ॥

पदमञ्जरी

वचनाद्भविष्यतः; तत्किं विकल्पार्थेन शाकल्यग्रहणेन ? अत आह—*तेनेति* ॥

ओतो गार्ग्यस्य ॥ *ओकारादुत्तरस्य यकारस्येति* । वकारस्त्वस्मिन्विषये न सम्भवति । *नित्यार्थोऽयमारम्भ इति* । विकल्पस्य पूर्वेणैव सिद्धत्वात् ।

किमर्थं तर्हि गार्ग्यग्रहणम् ? इत्याह—*गार्ग्यग्रहणं पूजार्थमिति* । व्योरिह प्रकरणे लघुप्रयत्नतरोऽपि विहितः, लोपोऽपि, तत्कस्यायं नित्यो लोपो बाधकः, आनन्तर्याल्लोपापवादकल्पस्य ? इत्याह—*योऽयमिति* ।

केचित्त्विति । यदस्मिन्प्रकरणे व्योः कार्यं तत्समुदायोऽपेक्ष्यते, न त्वनन्तरो लोपविकल्प इति तेषामभिप्रायः ॥

न्यासः

शाकल्यग्रहणं विभाषार्थम् । ननु च शाकटायनस्य मतेन लघुप्रयत्नतरो विहितः । तत्रान्तरेणापि शाकल्यग्रहणं पाक्षिक एव विधिर्विज्ञास्यते; अन्यथा लघुप्रयत्नविधानमनर्थकं स्यात्, तत् किं शाकल्यग्रहणेन ? इत्यत आह–तेनेत्यादि । असति हि शाकल्यग्रहणे विभाषार्थे लघुप्रयत्नतरेण मुक्ते नित्यो लोपः स्यात्, ततश्चालघुप्रयत्नतरयोर्व्योः पक्षे श्रवणं न स्यात् । शाकल्यग्रहणे तु सति लोपो विकल्प्यते । तेन तयोरपि पक्षे श्रवणं सिद्धं भवति । एवञ्च त्रीणि रूपाणि भवन्ति—एकं लघुप्रयत्नतरपक्षे, द्वितीयं लोपपक्षे, तृतीयं तूभयोरभावपक्षे ॥

ओतो गार्ग्यस्य ॥ ओकारादुत्तरो वकारो नास्ति, पदान्त इति यकारस्यैवायं विधिर्विज्ञास्यत इत्याह—ओकारादुत्तरस्य यकारस्येति । ननु च पूर्वसूत्रेणैवौकारादुत्तरस्य यकारलोपः सिद्धः, तत् किमर्थमिदमारभ्यते ? इत्याह—नित्यार्थोऽयमारम्भ इति ।

गार्ग्यग्रहणं तर्हि किमर्थम् ? इत्याह–गार्ग्यग्रहणमित्यादि । व्योरिह प्रकरणे लघुप्रयत्नतरपक्षे विहितो लोपोऽपि, तत् कस्यायं नित्यो लोपो बाधकः ? इत्याह–योऽयमित्यादि । अथ वा–यदि नित्यार्थोऽयमारम्भः, पक्षे लघुप्रयत्नतरो न स्यादित्यत आह—योऽयमित्यादि । लोपविकल्पस्यानन्तरत्वात् तस्यैव निवृत्तिर्युक्ता कर्तुमिति भावः ।

केचित्त्वित्यादि । कथं पुनरिष्यमाणमपि लघुप्रयत्नतरस्य बाधनं भवति, यावतान-

उञि च पदे ॥ २१ ॥

अवर्णपूर्वयोः व्योः पदान्तयोर्लोपो भवति उञि च पदे परतः । स उ एकविंशवर्तनिः । स उ एकाग्निः ।

पद इति किम् ? तन्त्र उतम्, तन्त्रयुतम् । वेञः सम्प्रसारणे कृते उञिति भूतपूर्वेण ञकारेण शक्यते प्रतिपत्तुमिति ।

अथ 'उञ्' इत्येवंरूपो निपातः प्रतिपदोक्तोऽस्ति ? तदा लाक्षणिकत्वाद् वेञादेशस्य ग्रहणमिह नास्ति, उत्तरार्थं पदग्रहणं क्रियते ॥

पदमञ्जरी

उञि च पदे ॥ *भूतपूर्वेण ञकारेणेति* । मूलादाहरणेऽपि भूतपूर्वेणैव ञकारेणोञिति प्रतिपत्तिः; अनुबन्धस्य प्रयोगेऽसमवायात् । *उत्तरार्थमिति* । 'ङमो ह्रस्वादचि ङमुण्नित्यम्' इत्येष विधिरजादौ पदे यथा स्यात्, इह मा भूत्—दण्डिनेति । नैतदस्ति प्रयोजनम्; 'पदस्य' इति वर्त्तते । इह तर्हि परमदण्डिना, अत्र हि सुबन्तस्य समास इति पदत्वमस्ति ? नास्ति; उक्तं हि 'उत्तरपदत्वे चापदादिविधौ' इति । तदेतत्पदग्रहणं तिष्ठतु तावत् । अयमपि नित्यार्थो योगः ॥

न्यासः

न्तरत्वाल्लोपविकल्पस्यानेन बाधा युक्ता ? व्योः कार्यसमुदायस्यापेक्षितत्वाददोषः । यदि लोपविकल्पमात्रमपेक्षते, ततः स एव बाध्यते, न लघुप्रयत्नतरः; लोपेन व्यवहितत्वात् । यदा तु व्योर्यदस्मिन् प्रकरणे कार्यं विहितं तत्समुदायोऽपेक्ष्यते, तदा तस्यानन्तर्यात् स एव निवर्त्स्यते ।

तपकरणमसन्देहार्थम् । यतो हि 'ओः' इत्युक्ते सन्देहः स्यात्—किमयमोकारस्य निर्देशः ? आहोस्विदुकारस्येति ? नैवम्; 'भोभगोअघोअपूर्वस्य' इत्यनुवर्त्तते, न भोःप्रभृतीनामुकारोऽस्ति, तत् कुतः सन्देहः ? एवं तर्हि मुखसुखार्थम् ॥

उञि च पदे ॥ 'लोपः शाकल्यस्य' इति सिद्धे नियमार्थम्—उञि पद एव, नान्यत्रेति । अवर्णपूर्वयोरिति । ओकारपूर्वस्य वकारस्यासम्भावाद् यकारस्य पूर्वेणैव सिद्धत्वादवर्णपूर्वयोरेवायं लोपो विज्ञायत इत्यवर्णपूर्वयोरित्युक्तम् । स उ इति । तच्छन्दात् सुः, त्यदाद्यत्वम्, 'तदोः सः सावनन्त्ययोः' इति सः, रुत्वम्, तस्य यकारः, तस्यानेन लोपः ।

तन्त्रयुतमिति । 'तन्त्रे' इत्येतस्य सप्तम्यन्तस्य उतशब्दे निष्ठान्ते परतोऽयादेशः । ननु च 'उञ्' इत्युच्यते, न चायमुञ्, ञकाराभावात्, तत् किमेतन्निवृत्त्यर्थेन पदग्रहणेन ? इत्यत आह—वेञः सम्प्रसारण इत्यादि । सम्प्रसारणं तु 'वचिस्वपि' इत्यादिना । एवं तावदुञो निपातस्य प्रतिपदोक्तस्यास्तित्वमनपेक्ष्य पदग्रहणप्रयोजनं दर्शितम् ।

यदा तु तस्यास्तित्वमपेक्ष्यते, तदा प्रयोजनान्तरं दर्शयितुमाह—उत्तरार्थमिति ।

हलि सर्वेषाम् ॥ २२ ॥

हलि परतो भोभगोअघोअपूर्वस्य यकारस्य पदान्तस्य लोपो

पदमञ्जरी

हलि सर्वेषाम् ॥ *यकारस्य पदान्तस्येति*। वकारस्तु भोभगोअघोपूर्वो न सम्भवति। अवर्णपूर्वस्तु सम्भवति–वृक्षव् करोतीति। तस्य तु लोपो न भवति, अशि हलीति विशेषणादित्युक्तम्। तस्माद्यकारस्येत्युक्तम्। ननु वृक्षव् हसती-

न्यासः

'ङमो ह्रस्वादचि ङमुण् नित्यम्' इत्येष विधिरजादौ पदे यथा स्यात्, इह मा भूत्—परमदाण्डनेति। यद्युत्तरार्थम्, तत्रैव कस्मान्न कृतम्, कः पुनरेवं सति लाभः? स्वरितत्वं न प्रतिज्ञायत इत्येष लाभः। इहापि क्रियमाणे लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषा नाश्रयणीया भवतीति समानम्।

चकारोऽवर्णपूर्वस्यानुकर्षणार्थः; अन्यथा ह्योतोऽनन्तरत्वात् ततः परस्य यकारस्य लोपो विज्ञायेत? नैतदस्ति; एवं हि विज्ञायमाने निरर्थकमेवेदं सूत्रं स्यात्, पूर्वेणैव सिद्धत्वात्। नानर्थकम्, नियमार्थत्वात्—उञि पद एव यथा स्याद्—भो उ पश्यतीति। असति ह्यस्मिन्नियमार्थे भो युतम्, भगो युतमित्यत्रापि नित्यो लोपः स्यात्। यदि तु निपातस्येदमुञो ग्रहणम्, तदा नियमार्थस्य व्यावर्त्यत्वं नास्तीति पूर्वापेक्षया चकारः समुच्चयार्थो द्रष्टव्यः।

उञीति ञकारोऽसन्देहार्थः। [1]असति हि तस्मिन् सप्तम्या औ इति निर्देशः स्यात्[1]। ततश्च किमयमुकारस्य निर्देशः? उतेकारस्य?–इति सन्देहः स्यात्। ननु च क्रियमाणेऽपि तस्मिन् किमुञिति निपातस्य ग्रहणम्? आहोस्विदुकारादारभ्य 'ञमञ्' इति ञकारस्येति सन्देहः स्यादेव? नैवम्; इदं तावद् भवान् प्रष्टव्यः—किमुञिति प्रत्याहारे येऽन्तर्गता हलस्तेष्वेव नित्यो लोपः? उतान्येष्वपीति? किमत्र वक्तव्यम्–'अन्येष्वपि' इति? तथा हि वक्ष्यति–'हलि सर्वेषाम्' इति। एवं तर्हि यद्यत्र प्रत्याहारग्रहणमभिमतं स्याद् 'ऐऔच्' इति चकारेण प्रत्याहारं गृह्णीयात्—उचि च पद इति। हल्यपि 'हलि सर्वेषाम्' इत्यनेन भविष्यतीति। तत्राप्ययमर्थः–सन्देहः परिहृतो भवति। अथ वा यद्यत्रोकारादीनामुञा प्रत्याहारग्रहणमभिमतं स्याद् हलीति लकारेण प्रत्याहारं गृहीत्वैकमेवेमं योगं कुर्याद्—'उलि च पदे सर्वेषाम्' इति। न हि योगविभागस्य किञ्चित् प्रयोजनं पश्यामः। तस्मान्नात्रोकारादीनां प्रत्याहारग्रहणमिष्टम्। ततश्चोञो निपातस्यैव ग्रहणमित्यसन्दिग्धमेतत् ॥

हलि सर्वेषाम् ॥ भोभगोअघोअपूर्वस्येति। भोभगोअघोपूर्वस्य वकारस्यासम्भवात्।

---

[1] "असति हि तस्मिन् 'इदुद्भ्याम्' इति 'अच्च घेः' इत्युकारस्यात्त्वम्, 'वृद्धिरेचि' इति वृद्धौ कृतायामौ इति निर्देशः स्यात्"—इति पाठान्तरम् (प्र० सं० स०)।

भवति सर्वेषामाचार्याणां मतेन । भो हसति । भगो हसति । अघो हसति । भो याति । भगो याति । अघो याति । वृक्षा हसन्ति ।

सर्वेषांग्रहणं शाकटायनस्यापि लोपो यथा स्यात्, लघुप्रयत्नतरो मा भूदिति ।

मोऽनुस्वारः ॥ २३ ॥

मकारस्य पदान्तस्यानुस्वार आदेशो भवति हलि परतः । कुण्डं हसति । वनं हसति । कुण्डं याति । वनं याति ।

हलीत्येव—त्वमत्र, किमत्र । पदान्तस्येत्येव—गम्यते, रम्यते ॥

पदमञ्जरी

स्यादौ सम्भवति ? न सम्भवति; अनभिधानात्, नह्येवंविधमभिधानमस्ति । तथा च 'लण्' इत्यत्र *भाष्यकार* आह—'न पदान्ता हलोऽणः सन्ति' इति । एवं च वृक्षव् करोतीत्ययमपि प्रयोगश्चिन्त्यः ॥

मोऽनुस्वारः ॥ अत्र पदस्येति स्थानषष्ठी, मकारेण पदस्य विशेषणान्मकारान्तस्य पदस्यालोन्त्यस्यानुस्वारो विज्ञायते । तदाह—*मकारस्य पदान्तस्येति* ॥

न्यासः

अवर्णपूर्वस्तु वकारः सम्भवति । तस्य तु पूर्वमेव 'हलि सर्वेषाम्' इत्यनेन लोपो न भवतीति दर्शितम् । तेनेह यकारस्यैव ग्रहणं न वकारस्य, तस्य लोपो न भवतीति दर्शितम्—'भोभगोअघोअपूर्वस्य' इत्यादौ सूत्रे । तत्राश्ग्रहणं किमर्थम् ? हलि सर्वेषामित्ययं लोपोऽशि हलि यथा स्यात्, इह मा भूत्—वृक्षं वृश्चतीति वृक्षवृट्, तमाचष्ट इति णिच्, वृक्षवयति, वृक्षवयतेरप्रत्ययः वृक्षव्—वृक्षव् करोतीति । एवमश्ग्रणस्य प्रयोजनं दर्शयताऽनेन सूत्रेणाशि हलि वकारस्यावर्णपूर्वस्य लोपो न भवतीत्युक्तम् भवति । ननु चावर्णपूर्वस्येत्यस्यानुवृत्तिरयुक्ता; पूर्वसूत्रे चानुकृष्टत्वात्, तत् कथमवर्णपूर्वस्य लोपो भवतीति ? नैतदस्ति; 'चानुकृष्टमुत्तरत्र नानुवर्त्तते' इति प्रायिकमेतत् । कथं ज्ञायते ? 'एकाजुत्तरपदे णः' इत्यत्र 'ण' इति प्रकृते पुनर्णग्रहणम् 'वा भावकरणयोः' इत्यत्र 'वा' इति यदनुवृत्तं तन्निवृत्त्यर्थं कृतम् । यदि चेदं प्रायिकं न स्यात्, पुनर्णग्रहणमनर्थकम्; पूर्वसूत्रे चानुकृष्टत्वादेव हि वाग्रहणस्यानुवृत्तिर्न भविष्यतीति किं पुनर्णग्रहणेन ? कृतश्च, ततोऽवसीयते—चानुकृष्टपरिभाषाऽनित्येति ।

शाकटायनस्यापि लोपो यथा स्यादिति । अपिशब्दाच्छाकल्यस्यापि । असति तु सर्वग्रहणे प्रत्यासन्नस्य गार्ग्यस्य मतेन लोप एव विज्ञायेत ॥

मोऽनुस्वारः ॥ पदस्येति स्थानषष्ठी, तच्च पदं मकारेण विशेष्यते, विशेषणेन च तदन्तविधिर्भवतीति मकारान्तपदस्यानुस्वारो विधीयमानोऽलोऽन्त्यपरिभाषया मकारस्यैव विज्ञायते, इत्याह—मकारान्तस्य पदस्येति ॥

नश्चापदान्तस्य झलि ॥ २४ ॥

नकारस्य मकारस्य चापदान्तस्यानुस्वारादेशो भवति झलि परतः । पयांसि । यशांसि । सर्पींषि । धनूंषि । मकारस्य—आक्रंस्यते । आचिक्रंस्यते । अधिजिगांसते ।

अपदान्तस्येति किम् ? राजन्भुङ्क्ष्व । झलीति किम् ? रम्यते । गम्यते ॥

मो राजि समः क्वौ ॥ २५ ॥

समो मकारस्य मकार आदेशो भवति राजतौ क्विप्प्रत्ययान्ते परतः । सम्राट् । साम्राज्यम् ।

मकारस्य मकारवचनमनुस्वारनिवृत्त्यर्थम् ।

पदमञ्जरी

नश्चापदान्तस्य झलि ॥ *आक्रंस्यत इति* । क्रमेर्लृट्, 'आङ उद्गमने' इत्यात्मनेपदम् ॥

मो राजि समः क्वौ ॥ *सम्राडिति* । 'सत्सूद्विष' इत्यादिना क्विप्, व्रश्चादिना षत्वम् । *साम्राज्यमिति* । क्विबन्ताद् ब्राह्मणादित्वात् ष्यञ् । अधिकसद्भावेऽपि क्विबन्तो राजतिस्तावदस्तीत्यत्रापि भवति, क्विबन्तावस्थायामेव वा प्रागेव ष्यञ उत्पत्तेर्मत्वम् ।

न्यासः

नश्चापदान्तस्य झलि ॥ 'हलि' इति निवृत्तम्; झल्ग्रहणात् । चकारो मकारानुकर्षणार्थः । असति हि तस्मिन्नकारस्यापदान्तस्य कार्यिण इह ग्रहणान् मकारो निवृत्त इत्याशङ्का स्यात् । पयांसीति । 'जश्शसोः शि', 'नपुंसकस्य झलचः' इति नुम्, 'सान्तमहतः संयोगस्य' इति दीर्घः । आक्रंस्यत इति । आङ्पूर्वात् क्रमेर्लृट्, 'आङ उद्गमने' इत्यात्मनेपदम् । आचिक्रंसत इति । 'पूर्ववत् सनः' इत्यात्मनेपदम् । एवमधिजिगांसत इत्यत्रापि । इङः सनि 'इङश्च' इति गमिरादेशः, 'अज्झनगमां सनि' इति दीर्घः, द्विर्वचनम्, अभ्यासकार्यम् ।

राजन्निति । राजतेः श्वन्तात् सम्बुद्धिः, तस्या हल्ङ्यादिना लोपः ॥

मो राजि समः क्वौ ॥ सम्राडिति । सम्पूर्वाद्राजतेः 'सत्सूद्विष' इत्यादिना क्विप्, व्रश्चादिना षत्वम्, षकारस्य जश्त्वम्—डकारः, तस्य चर्त्वम्—टकारः । साम्राज्यमिति । ब्राह्मणादित्वात् ष्यञ् ।

किमर्थं पुनर्मकार उच्चार्यते ? इत्याह—मकारस्य मकारवचनमित्यादि । 'मोऽनुस्वारः' इत्यनुस्वारः प्राप्नोति, स मा भूदित्येवमर्थं मकारस्य मकारो विधीयते । यद्येवम्, नेति प्रतिषेधः कर्त्तव्यः, एवं हि लघु सूत्रं भवति; विभक्त्यनुच्चारणात् ? एवं तर्हि

राजीति किम् ? संयत्। सम इति किम् ? किराट् । क्वाविति किम् ? संराजिता । संराजितुम् । संराजितव्यम् ॥

हे मपरे वा ॥ २६ ॥

ह्कारे मकारपरे परतो मकारस्य वा मकार आदेशो भवति । किं ह्मलयति, किम् ह्मलयति । कथं ह्मलयति, कथम् ह्मलयति ।

❀ यवलपरे यवला वा ❀ । यवलपरे हकारे मकारस्य यवला यथासंख्यं वा भवन्तीति वक्तव्यम् । किय्ँ ह्यः, किं ह्यः । किव्ँ ह्वलयति, किं ह्वलयति । किल्ँ ह्लादयति । किं ह्लादयति ॥

पदमञ्जरी

संयदिति । 'गमः क्वौ' इत्यत्र गमादीनामिति वचनाल्लोपः, ह्रस्वस्य तुक् । *किराडिति* । 'किं क्षेपे' इति समासः ॥

हे *मपरे वा* ॥ *ह्मलयतीति* । 'ह्मल चलने', णिच्, 'ज्वलह्वलह्मलनमामनुपसर्गाद्वा' इति पक्षे मित्संज्ञा, 'मितां ह्रस्वः' इति ह्रस्वत्वम् ।

यवलपर इति । यवलाः परे यस्माद्धकारात्स तथोक्तः, यवलाश्चैते भवन्त आन्तरतम्यादनुनासिका भवन्ति, वावचनात्पक्षेऽनुस्वारोऽपि भवति ।

न्यासः

निर्देशाधिक्येन तु मकारविधानेनैतत् सूचयति—अत्र प्रकरणेऽधिको हि विधिर्भवतीति यवलपरे यवला वा भवन्तीत्युपपन्नं भवति । संयदिति । यमेः संपूर्वात् क्विप्, 'अनुदात्तोपदेश' इत्यादिना मकारलोपः, अकारस्य 'ह्रस्वस्य पिति कृति' इति तुक् ॥

हे मपरे वा ॥ मः परो यस्मादिति बहुव्रीहिः । किम् ह्मलयतीति । 'ह्मल ह्मल चलने', 'ज्वलह्वलह्मलनमामनुपसर्गाद्वा' इति वा मित्संज्ञा, 'मितां ह्रस्वः' इति ह्रस्वः ।

यवलपर इत्यादि । यवलाः परे यतः स यवलपरस्तस्मिन् हे मकारस्य वा यवला भवन्तीत्येतदर्थरूपं व्याख्येयमित्यर्थः । व्याख्यानं तु पूर्वं विहितमेव । यवलाश्चैते भवन्त आन्तरतम्यात् सानुनासिका एव भवन्ति । वा-वचनात् पक्षेऽनुस्वारो भवत्येव । अथ 'हे मः' इत्येवं कस्मान्नोक्तम्, एवं हि परग्रहणं न कर्तव्यं भवति, सप्तम्येव हि तदर्थं प्रतिपादयिष्यते—मकारे परतो योऽकार इति ? नैतदस्ति; हे म इत्युच्यमाने विपर्ययोऽपि विज्ञायेत—हकारपरे मकार इति, ततश्च किमह्न इत्यादावेव स्यात् । अकारेण व्यवधानान्न भविष्यतीति चेत् ? न; 'येन नाव्यवधानं तेन व्यवहितेऽपि वचनप्रामाण्यात्' इत्येकेन वर्णेन व्यवधानमाश्रीयते, न पुनरनेकेनेति । आद्यपक्षे किम् ह्मलयतीत्यादिषु कृतार्थं वचनम्, अतो न शक्यं व्यवधानमाश्रयितुमिति चेत् ? न; येन हकारपरे मकार इत्येष सूत्रार्थो गृहीतः, तं प्रति पक्षान्तरस्यासम्भवात् । तस्मात् पर-

नपरे नः ॥ २७ ॥

नकारपरे ह्ने परतः मकारस्य वा नकारादेशो भवति । किन् ह्नुते, किं ह्नुते । कथन् ह्नुते, कथं ह्नुते ॥

ङ्णोः कुक्टुक् शरि ॥ २८ ॥

ङकारणकारयोः पदान्तयोः कुक्, टुक्—इत्येतावागमौ वा भवतः शरि परतः । प्राङ्क् शेते, प्राङ् शेते । प्राङ्क् षष्ठः, प्राङ् षष्ठः । प्राङ्क् साये, प्राङ् साये । णकारस्य—वण्ट् शेते, वण् शेते ।

पूर्वान्तकरणम्—प्राङ्क् छेते इत्यत्र छत्वार्थम् । 'शश्छोऽटि' इति

पदमञ्जरी

परग्रहणं शक्यमकर्त्तुम्; सप्तम्यैव तदर्थलाभात्—मकारे परतो यो ह्कारस्तत्रेति । विपर्ययस्तु न भवति; असम्भवात् । न हि मकारात्परो ह्कारः क्वचित् सम्भवति ॥

ङ्णोः कुक्टुक् शरि ॥ उदाहरणेषु 'खयो द्वितीयाः शरि पौष्करसादेः' इति पक्षे ककारस्य खकारः, टकारस्य ठकारः ।

पूर्वान्तकरणमित्यादि । किं पुनः कारणं पदादौ छत्वं न सिध्यतीत्यत आह—

न्यासः

ग्रहणमेव कर्त्तव्यं विपर्ययप्रतीतिर्मा भूदित्येवमर्थम् ॥

नपरे नः ॥ नः परो यस्मादिति बहुव्रीहिः । परग्रहणं नकारपरे यथा स्यादित्येवमर्थम्; अन्यथा हि 'ने नः' इत्युच्यमाने नकार एव केवले परतो विज्ञायेत, न इति निमित्तान्तरोपादानाद् ह्ने इत्यस्य निवृत्तिः ? नैतदस्ति; एवं हि वचनमिदमनर्थकं स्यात् । कृते ह्यनुस्वारे नकारे परतः 'अनुस्वारस्य ययि परसवर्णः' इत्यनेन नकारः सिध्यति ? सत्यम्; विकल्पार्थमेतत् । अत्र हि यदानेन नकारो न क्रियते, तदा वचनसामर्थ्यात् परसवर्णो न भवतीति विकल्पः सिध्यति । तस्मात् परग्रहणं कर्त्तव्यम्—नपरे ह्कारे यथा स्यात्, केवले मा भूदिति । किन् ह्नुत इति । 'ह्नुङ् अपनयने', अदादित्वाच्छपो लुक् ।

इह केचिच्चोदयन्ति—न इति प्रतिषेधः कस्मान्न विज्ञायत इति ? एतच्चायुक्तम्; सविसर्गस्य पाठात् प्रतिषेधवाचिनश्च नकारस्य विसर्गानुपपत्तेः । अथाप्यविसर्गः पठ्यते ? एवमप्ययुक्ता प्रतिषेधाशङ्का; प्रासथभावात् ॥

ङ्णोः कुक् टुक् शरि ॥ ङश्च णश्च तौ ङ्णौ, कश्च टश्च कटौ, तयोरुकारककाराभ्यां प्रत्येकमभिसम्बद्धः—कुक् टुगिति । उकार उच्चारणार्थः, ककारो देशविध्यर्थः । प्राङ्क् छेत इति । प्राङिति 'क्विन्प्रत्ययस्य कुः' इत्यत्र व्युत्पादितम् । वण्ट् छेत इति । वणतेर्विच् ।

किमर्थं पुनः पूर्वान्तावेतौ क्रियेते ? इत्याह—पूर्वान्तकरणमित्यादि । किं पुनः

हि पदान्ताज्झय इति तद्विज्ञायते । इह मा भूत्—पुरा क्रूरस्य विसृपो विरप्शिन् ।

प्राङ्क् साय इत्यत्रापि 'सात्पदाद्योः' इति षत्वप्रतिषेधार्थं च ।

वण्ट् साय इत्यत्र च 'न पदान्ताट्टोरनाम्' इति ष्टुत्वप्रतिषेधार्थम् ॥

ङः सि धुट् ॥ २९ ॥

डकारान्तात् पदादुत्तरस्य सकारादेः पदस्य वा धुडागमो भवति । श्वलिट्त्साये, मधुलिट्त्साये; श्वलिट् साये, मधुलिट् साये ।

पदमञ्जरी

शश्छोऽटीति । *विरप्शिन्निति* । महन्नामैतत्, विपूर्वाद्रपेरौणादिकः कर्मणि शिनिप्रत्ययः । यदि वा विरपणं विरप्, सोऽस्यास्तीति विरप्शः = शब्दितः, सङ्कीर्तित इत्यर्थः ।

षत्वप्रतिषेधार्थमिति । परादौ तु सकारः पदादिर्न स्यात् ।
ष्टुत्वप्रतिषेधार्थमिति । परादौ तु टकारः पदान्तो न स्यात् ॥

ङः *सि* धुट् ॥ 'उभयनिर्देशे पञ्चमीनिर्देशो बलीयान्' इति 'ङः' इति पञ्चम्या सीति सप्तम्याः षष्ठी प्रकल्प्यत इति मत्वाऽऽह—*डकारान्तादिति* । सप्तमीनिर्देशस्तु लाघवार्थः । उदाहरणेषु धुटि कृते चर्त्वम्-तकारः, तस्य पूर्ववत्पक्षे थकारः ।

न्यासः

कारणं पूर्वान्तत्वे च्छत्वं भवति, न पुनः परादित्वे ? इत्यत आह—शश्छोऽटीत्यादि । किमर्थं पुनरेतद्धि विज्ञायेत ? इत्यत आह—इहेत्यादि । यदि पदान्ताज् झय इत्येवं तत्र न क्रियेत, तदा विरप्शिन्नित्यत्र च्छत्वं विज्ञायेत, एवञ्च विज्ञायमाने न भवति, न ह्यत्र पदान्ते झय् । विरप्शिनिति । विपूर्वाद्रपेः 'लृटः सद्वा' इति शत्रादेशः, 'व्यत्ययो बहुलम्' इति स्यप्रत्ययस्य सकारस्य शकारः, यकारस्य चेकारः । प्राङ्क् साय इति । अत्र परादित्वे सति 'इण्कोः', 'आदेशप्रत्ययोः' इति प्राप्तस्य षत्वस्य 'सात्पदाद्योः' इति प्रतिषेधो न स्यात्; अपदादित्वात् । वण्ट् साय इति । अत्रापि 'ष्टुनाष्टुः' इति प्राप्तस्य ष्टुत्वस्य 'न पदान्ताट्टोरनाम्' इति प्रतिषेधो न स्यात्; अपदान्तत्वात् । तस्मात् प्राङ्क्छेत इत्यादौ छत्वादिसिद्ध्यर्थं पूर्वान्तकरणम् ॥

ङः सि धुट् ॥ 'उभयनिर्देशे पञ्चमीनिर्देशो बलीयान्' इति 'ङः' इति पञ्चम्या 'सि' इत्यस्याः सप्तम्याः षष्ठ्यां परिकल्पितायां ङकारस्यैव धुड् विधीयते, इत्याह—डकारान्तादि-

परादिकरणम् 'न पदान्ताट्टोरनाम्' इति ष्टुत्वप्रतिषेधार्थम् ॥

नश्च ॥ ३० ॥

नकान्तात्पदादुत्तरस्य सकारस्य वा धुडागमो भवति। भवान्त्साये, महान्त्साये; भवान्साये, महान्साये।

पदमञ्जरी

अथ किमर्थं धुट् परादिः क्रियते—न धुगेव पूर्वान्तः क्रियेत, एवं हि 'शि तुक्' इत्यत्र तुग्ग्रहणं न कर्त्तव्यं भवति, एष धुक् तत्रानुवर्तिष्यते ? अत आह–*परादिकरणमिति*। प्रक्रियालाघवार्थं तुडिति वक्तव्ये धुड्ग्रहणमुत्तरार्थम्–'नश्च' इति धुड्यथा स्यात्, तुण्मा भूत्। किञ्च स्यात्, भवान्त्साय इत्यत्र 'नश्छव्यप्रशान्' इति रुत्वं प्रसज्येत ? नैतदस्ति; अम्पर इति तत्रानुवर्त्तते। किञ्च-तुटोऽसिद्धत्वादपि रोरप्रसङ्गः। तस्मात्तुडेव वक्तव्यः ॥

नश्च ॥ अत्रापि परादित्वात् कुर्वन् सीदतीत्यादौ 'पदान्तस्य' इति णत्वप्रतिषेधो भवति।

न्यासः

स्यादि। यद्येवम्, सप्तमीनिर्देशः किमर्थः ? लाघवार्थः। 'ङः सो धुट्' इत्युच्यमाने मात्राधिक्याद् गौरवं स्यात्। अथ 'यस्मिन् विधिस्तदादावल्ग्रहणे' इत्येवमर्थः सप्तमीनिर्देशः कस्मान्न विज्ञायते ? केवलस्य सकारस्याभावादेव तत्सिद्धेः, पद इत्यधिकाराच्च। श्वलिट्त्साय इत्यत्र धुटि कृते घकारस्य चर्त्वम्—तकारः।

प्रक्रियालाघवार्थं तु तुटि वक्तव्ये धुड्वचनमुत्तरार्थम्—'नश्च' इत्यत्र धुड् यथा स्यात्, तुण् मा भूदिति। यदि हि स्यात्, तर्हि किम् ? भवान्त्साय इत्यत्र 'नश्छव्यप्रशान्' इति रुः प्रसज्येत ? नैतदस्ति; अम्पर इत्यत्रानुवर्त्तते, न चेहाम्परस्तकारोऽस्ति। अथेहापि भूतपूर्वेणोकारेणाम्परः स्यात् ? एवमप्यसिद्धत्वात् तुटो रुत्वं न भविष्यति। तस्मात् तुडेव वक्तव्यः। एवं तर्हि वैचित्र्यार्थं धुड्वचनम्।

अथ किमर्थं धुट् परादिः क्रियते, न धुगेव पूर्वान्तः क्रियेत, एवं हि 'शि तुक्' इत्यत्र तुग्ग्रहणं न कर्तव्यं भवति, धुगेव हि तत्रानुवर्त्तिष्यते ? इत्यत आह—परादिकरणमित्यादि। यदि पूर्वान्तः क्रियेत, श्वलिट्त्साय इत्यत्र धुकः ष्टुत्वं स्यात्। परादिकरणे तु टकारस्य पदान्तत्वं न विहतमिति 'न पदान्ताट्टोरनाम्' इति प्रतिषेधः सिध्यति। तदर्थं परादिकरणम् ॥

नश्च ॥ चकारो धुडित्यनुकर्षणार्थः। ननु च स्वरितत्वादेवानुवर्त्तिष्यते, न चोत्तरत्रानुवर्त्तिष्यते, आगमान्तरस्योपादानाद्, अस्वरितत्वाद्वा ? सत्यमेतत्; प्रतिपत्तिगौरवं तु मन्दधियां स्यात्। अथ भवान्त्साय इत्यत्र धुटश्चर्त्वे कृते 'नश्छव्यप्रशान्' इति रुः कस्मान्न भवति ? इत्याह–धुटश्चर्त्वस्य चासिद्धत्वादित्यादि। यदि केवलस्य चर्त्वस्य धुटो

धुटश्चर्त्वस्य चासिद्धत्वात् 'नश्छव्यप्रशान्' इति रुत्वं न भवति।

शि तुक् ॥ ३१ ॥

नकारस्य पदान्तस्य शकारे परतो वा तुगागमो भवति। भवाञ्च्छेते।

पूर्वान्तकरणं छत्वार्थम्। यद्येवम्, कुर्वञ्च्छेते इत्यत्र नकारस्या-

पदमञ्जरी

धुटश्चर्त्वस्यासिद्धत्वादिति। धुटो यच्चर्त्वं तस्यासिद्धत्वादित्यर्थः। यद्यपि धुडप्यसिद्धः, तथापि न तदुच्यते; सिद्धेऽपि तस्मिन्विना चर्त्वेन रुत्वस्याप्राप्तेः। नन्वस्तु चर्त्वमसिद्धम्, तथापि नैव रुः प्राप्नोति, अनम्परत्वात्? सत्यम्; यस्त्वसौ धुट उकारः, तेन भूतपूर्वेणाम्परत्वमभ्युपेत्यैतदुक्तम्। अन्ये तु ग्रन्थमिमं न पठन्ति॥

शि तुक्॥ 'शि' इत्येषा सप्तम्यकृतार्था पूर्वसूत्रे कृतार्थायाः पञ्चम्याः षष्ठीं प्रकल्पयति, तदाह—*नकारस्येति*।

अथ किमर्थमपूर्वः पूर्वान्तस्तुक् क्रियते, न प्रकृतः परादिर्धुडेव विधीयेत, तत्रापि चर्त्वेन सिध्यत्येव? अत आह—*पूर्वान्तकरणमिति*। पूर्वान्तस्यापूर्वस्य

न्यासः

वासिद्धत्वं स्यात्, तथापि रुत्वप्राप्तेरसम्भव एव, किं पुनरुभयोरसिद्धत्वे सतीति रुत्वप्राप्तेरत्यन्तासम्भवं दर्शयितुमुभयोर्ग्रहणम्। क्वचिद् धुटश्चर्त्वस्यासिद्धत्वादिति पाठः। तत्राप्ययमर्थो वेदितव्यः--विनापि हि चकारेण तदर्थो गम्यते, यथाहरहर्नयमानो वैवस्वतो गामश्वं पुरुषं पशुमित्यादौ वाक्ये। अथ वा—अस्मिन्पाठे धुटो यच्चर्त्वं तस्यासिद्धत्वादित्यर्थः। ननु धुडप्यसिद्ध एव, तत् कुतश्चर्त्वस्यासिद्धत्वमुच्यते? पुनर्धुटोऽपि? नैतत्; सत्यपि धुटि विना चर्त्वेन रुत्वप्राप्तिरेव नास्ति। ततो यस्मिन् सति रुत्वमाशङ्क्यते, तस्यासिद्धत्वं युक्तमुक्तमिति भावः। कथं पुनः सत्यपि चर्त्वस्यासिद्धत्वे रुत्वमाशङ्कितम्, यावताऽम्परे छवि तदुच्यते, न चेहाम्परत्वमस्ति? भूतपूर्वणोकारेणाम्परत्वमस्तीति युक्तमाशङ्कितम्। ननु च साम्प्रतिकाभावे भूतपूर्वगतिर्भवति, अस्ति साम्प्रतिकत्वमन्यत्राम्परत्वं रुत्वस्य? सत्यमेतत्; अध्यारोप्यैवमुक्तम्; एवं मन्यते—भवतु नाम, भूतपूर्वेणोकारेणाम्परत्वं प्रसज्यते इत्याह—धुटश्चर्त्वस्यासिद्धत्वादिति।

शि तुक्॥ 'शि' इति सप्तम्यकृतार्था 'नः' इति पूर्वसूत्रे कृतार्थायाः पञ्चम्याः षष्ठीत्वं प्रकल्पयति; 'तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्य' इति वचनात्, तेन नकार एवागमी विज्ञायत इत्याह—नकारान्तस्येत्यादि।

अथ किमर्थं तुक् पूर्वान्तः क्रियते, न प्रकृतो धुडेव परादिः क्रियेत; तथापि चर्त्वेन सिध्यति? इत्यत आह—पूर्वान्तकरणमित्यादि। पूर्वान्तः=पूर्वस्यान्तः, स पुनः

पदान्तत्वाण्णत्वं प्राप्नोति ? तत्र समाधिमाहुः—'स्तोः श्चुना श्चुः' इत्यत्र योगविभागः क्रियते—णत्वप्रतिषेधार्थम् 'स्तोः श्चुना' णकारो न भवतीति, ततः 'श्चुः' इति ॥

ङमो ह्रस्वादचि ङमुण्नित्यम् ॥ ३२ ॥

ह्रस्वात्परो यो ङम् तदन्तात्पदादुत्तरस्याचो ङमुडागमो भवति नित्यम् । ङणनेभ्यो यथासंख्यं ङणना भवन्ति । ङकारान्तान् ङुट्—

पदमञ्जरी

तुकः करणमित्यर्थः । *नकारस्यापदान्तत्वादिति* । तुका पदान्तताया विहतत्वात् । परादौ तु 'पदान्तस्य' इति प्रतिषेधाददोषः । *तत्रेत्यादि* । तत्र तुको यच्चुत्वं तदाश्रयात्सिद्धं भवति ॥

ङमो ह्रस्वादचि ङमुण् नित्यम् ॥ ङमः, ङमुट्—इत्युभयत्रापि प्रत्याहारग्रहणम् । उडिति प्रत्येकं ङकारादिभिः सम्बध्यते । संज्ञायां हि कृतमागमलिङ्गं संज्ञिनां भवति । ह्रस्वादित्येतन्ङमो विशेषणम्, सोऽपि ङम् पदस्य विशेषणम् विशेषणेन च तदन्तविधिर्भवति । पदस्येति प्रकृतं यद्यपि षष्ठ्यन्तम्, तथापि

न्यासः

प्रकरणात् तुग् विज्ञायते, तस्य करणम् = विधानम्, छत्वं यथा स्यादित्येवमर्थम् । यदि प्रकृतो धुडेव विधीयेत, 'शच्छोऽटि' इति च्छत्वं न स्यात् । तत्र च कारणं पूर्वमेवोक्तम् । यद्येवमित्यादि । यदि पूर्वान्तस्तुक् क्रियते, कुर्वञ्छेते—इत्यत्र तुका पदान्तताया विहतत्वात् नकारस्य 'अट्कुप्वाङ्' इत्यनेन णत्वं प्राप्नोति, परादित्वे त्वेष दोषो न भवति; 'पदान्तस्य' इति णत्वप्रतिषेधादिति भावः । तत्रेत्यादिना 'न भाभूपूकमिगमि' इत्यादेः सूत्रान्नेति वर्त्तमाने 'स्तोः श्चुना श्चुः' इति योगविभागः क्रियते, तेन चवर्गयोगे कुर्वञ्छेते—इत्यत्र णत्व न भवत्येव । ननु च क्रियमाणेऽपि योगविभागे णत्वं प्राप्नोत्येव, यस्मादिह चवर्गयोगो नास्त्येव, तुकः श्चुत्वस्यासिद्धत्वात् ? योगविभागकरणसामर्थ्यात् श्चुत्वस्यासिद्धत्वेऽपि णत्वप्रतिषेधो भविष्यतीत्यदोषः ॥

ङमो ह्रस्वादचि ङमुण् नित्यम् ॥ 'ङमः' इति, 'ङमुट्' इति—उभयमपि प्रत्याहारग्रहणम् । उडिति प्रत्येकं ङकारादिभिः सम्बध्यते । 'ह्रस्वात्' इत्येतन् ङमो विशेषणम्, ह्रस्वविशेषितोऽपि ङम् पदस्य विशेषणम्, विशेषणेन च तदन्तविधिर्भवतीति तदन्तात् पदादिति विज्ञायते । यद्यपि पदस्येति षष्ठ्यन्तं प्रकृतम्, तथापि तदिहार्थात् पञ्चम्यन्ततया विपरिणम्यते—'उभयनिर्देशे पञ्चमीनिर्देशो बलीयान्' इति । 'ङमः' इति पञ्चम्या 'अचि' इत्यस्याः सप्तम्याः षष्ठ्यां परिकल्पितायामच एवागमित्वं प्रतिपद्यते । सप्तमीनिर्देशस्तु लाघवार्थः, उत्तरार्थश्चेत्येतत् सर्वं चेतसि कृत्वाह—ह्रस्वात् परो या ङम् तदन्तादित्यादि । संख्यातानुदेशो हीह वेदितव्यः, आगमिनामागमानाञ्च समानत्वात् ।

प्रत्यङ्ङास्ते । णकारान्ताण्णुट्—वण्णास्ते । वण्णवोचत् । नकारान्तान्नुट्—कुर्वन्नास्ते, कुर्वन्नवोचत् । कृषन्नास्ते, कृषन्नवोचत् ।

ङम इति किम् ? त्वमास्से । ह्रस्वादिति किम् ? प्राङास्ते । भवानास्ते । अचीति किम् ? प्रत्यङ्करोति ।

इह परमदण्डिनौ, परमदण्डिनेति 'उत्तरपदत्वे चापदादिविधौ' इति प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधादुत्तरपदस्य पदत्वं नास्तीति ङमुण्न भवति ।

अथ वा—'उञि च पदे' इत्यतः सप्तम्यन्तम् 'पदे' इत्यनुवर्त्तते, तेन अजादौ पदे ङमुड् भवति ॥

पदमञ्जरी

'ङमः' इत्यनेन सम्बन्धात् पञ्चम्यन्तं विपरिणम्यते । 'उभयनिर्देशे पञ्चमीनिर्देशो बलीयान्' इति 'ङमः' इति पञ्चम्या 'अचि' इति सप्तम्याः षष्ठी प्रकल्प्यते । सप्तमीनिर्देशस्तु लाघवार्थः, उत्तरार्थश्च । तदेतत्सर्वं मनसि कृत्वाह—*ह्रस्वात्पर इति* । संख्यातानुदेशश्च वेदितव्यः; आगमानामम्, आगमिनां च समत्वात् ।

परमदण्डिनेत्यादौ सुबन्तयोः समासः, तत्र समासार्थायां विभक्तौ लुप्तायामपि प्रत्ययलक्षणेन दण्डिन्नित्यस्य पदत्वमस्तीति ङमुट् प्राप्नोतीत्याशङ्क्याह—*इहेति* । समासे य उत्तरो भागस्तस्य पदत्वे कर्त्तव्ये प्रत्ययलक्षणं न भवति, अपदादिविधौ=पदादिविधिं वर्जयित्वा । 'सात्पदाद्योः', इत्यत्र पदादिविधौ प्रत्ययलक्षणं भवत्येवेत्यर्थः । एतद्वार्त्तिककारमतेनोक्तम् ।

सूत्रकारमतेनाप्याह—*अथ वेति* ॥

न्यासः

प्रत्यङ्ङास्त इति । 'आस उपवेशने', अदादित्वाच्छपो लुक् । कृषन्नास्त इति । 'कृष विलेखने' तौदादिकः, शतृ ।

अथ परमदण्डिनोत्तमदण्डिनेति 'सन्महत्' इत्यादिना समासे कृते ङमन्तात् तृतीयैकवचने तस्य नुट् कस्मान्न भवति; अत्र हि 'यचि भम्' इति भत्वेऽपि समासस्य ह्रस्वादिकारात् परो ङम् नकारः, तदन्ताद् दण्डिनेत्यस्माद् या विभक्तिस्तस्यां लुप्तायामपि प्रत्ययलक्षणेन लब्धपदसंज्ञत्वात् तृतीयैकवचनमच्परं भवतीत्यस्ति ङमुट्प्राप्तिः ? इत्याह—परमदण्डिनेत्यादि । उत्तरपदत्वे उत्तरपदव्यपदेशे कर्त्तव्ये सत्यपदादिविधौ पदादिविधेरन्यत्र प्रत्ययलक्षणं न भवतीति वाक्यार्थः । असति प्रत्ययलक्षणे दण्डिनेत्यस्य पदसंज्ञा न भवति । ततश्च पदान्तादुत्तरस्योच्यमानो ङमुडागमो न भवति ।

एवं तावत् कात्यायनमतेन परीहार उक्तः । यस्तु सूत्रकारमतेन, तं दर्शयितुमाह—अथ वेत्यादि । पद इत्यनुवृत्तौ सत्यामचा पदे विशेष्यमाणे 'यस्मिन् विधिस्तदादावल्ग्रहणे' इत्यनेनाजादौ पदे कार्येण भवितव्यम्, न चात्राजादि पदमस्ति, तत्कुतो नुट्प्रसङ्गः ।

मय उञो वो वा ॥ ३३ ॥

मय उत्तरस्य उवो वा वकारादेशो भवति अचि परतः । शमु अस्तु वेदिः, शम्वस्तु वेदिः । तदु अस्य परेतः, तद्वस्य परेतः । किमु आवपनम्, किम्वावपनम् ।

प्रगृह्यत्वादुञः प्रकृतिभावे प्राप्ते वकारो विधीयते । तस्यासिद्धत्वाद्धलीति 'मोऽनुस्वारः' न भवति ॥

पदमञ्जरी

मय उञो वो वा ॥ 'इको यणचि' इत्यनेनैव सिद्धत्वान्नार्थोऽनेन ?—इत्याशङ्क्याह–*प्रगृह्यत्वादिति* । प्रगृह्यत्वं च 'निपात एकाजनाङ्' इति । एवमपि 'इको यणचि' इत्यस्यानन्तरम् 'मय उञो वा' इति वक्तव्यम्, एवं हि वग्रहणं न कर्त्तव्यं भवति ? तत्राह–*तस्यासिद्धत्वादिति* । यदा त्वितिपर उञ् भवति मयश्च परः, तदा 'उञः' इति प्रगृह्यसंज्ञाया विकल्पः, ऊँआदेशश्च; तत्र यदा प्रगृह्यसंज्ञा न भवति तदानेन वत्वं च प्राप्नोति यणादेशश्च, तत्रास्य वत्वस्यासिद्धत्वाद्यणादेशे सत्यनुस्वारोऽपि भवति—किंविति । प्रगृह्यसंज्ञापक्षे त्वनेन वा वत्वम्–किम्विति, किमु इति । ऊँआदेशस्यापि स्थानिवद्भावादनेन पक्षे वकारो भवति, स चान्तरतमत्वादनुनासिकः, तच्चतुर्थं रूपम् । ऊँआदेशस्यैव वत्वाभावपक्षे श्रवणम्, तत्पञ्चमं रूपम् ॥

न्यासः

अथ नित्यग्रहणं किमर्थम्, यावतोत्तरसूत्रे वाग्रहणादेव नित्यो विधिर्विज्ञास्यते ? सत्यमेतत्; पूर्वसूत्रेऽपि नित्यत्वं विज्ञायेत । तस्मात् पूर्वसूत्रेषु 'हे मपरे वा' इत्यतो 'वा' इत्यनुवर्त्तत इति ज्ञापनार्थं नित्यग्रहणम् ॥

मय उञो वो वा ॥ 'मयः' इति प्रत्याहारस्य ग्रहणम्, न तु अय वय 'मय' इति धातोः । कुत एतत् ? व्याप्तिन्यायात् । किमर्थमिदमुच्यते, यावता 'इको यणचि' इत्युञो वकारः सिद्ध एव, विकल्पार्थमिति चेत् ? स्यादेतत्—यदि 'इको यणचि' इति नित्यं स्यात्, तस्माद्विकल्पार्थं वचनमिति ? एतच्च न; 'पदान्ताद्वा' इत्यतो इत्यतो वेत्यनुवर्त्तिष्यते, सा च व्यवस्थितविभाषा विज्ञायते । तेनोञो विकल्पेन यण् भवतीत्याह—प्रगृह्यत्वादित्यादि । प्रगृह्यत्वं पुनः 'उञः' इति प्रगृह्यसंज्ञाविधानात् । तस्मिन् सति 'प्लुतप्रगृह्या अचि' इति प्रकृतिभावः प्राप्नोति, तस्मिन् प्राप्ते वकारो विधीयते । एवमपि 'इको यणचि' इत्यस्यानन्तरमुञो यण् वकारो विधेयः ? एवं हि व इति न कर्त्तव्यं भवति; यणः प्रकृतत्वात् । वेति वचनं न कर्त्तव्यं भवति; 'पदान्ताद्वा' इत्यतो वाग्रहणं मण्डूकप्लुत्यानुवर्त्तते ? इत्याह—असिद्धत्वादित्यादि । तत्र ह्युच्यमाने सिद्धत्वाद् हलि विधीयमानोऽनुस्वारः स्यात्, न चेष्यते, तस्मादिहैव क्रियते । इह क्रियमाणे मोऽनुस्वारो न भवति, वत्वस्यासिद्धत्वात् ॥

विसर्जनीयस्य सः ॥ ३४ ॥

'खरि' इत्यनुवर्त्तते । विसर्जनीयस्य सकार आदेशो भवति खरि परतः । वृक्षश्छादयति । प्लक्षश्छादयति । वृक्षष्ठकारः । प्लक्षष्ठकारः । वृक्षस्थकारः । प्लक्षस्थकारः । वृक्षश्चिनोति । प्लक्षश्चिनोति । वृक्षष्टीकते । प्लक्षष्टीकते । वृक्षस्तरति । प्लक्षस्तरति ॥

पदमञ्जरी

विसर्जनीयस्य सः ॥ इह खरवसानयोर्द्वयोरपि रेफस्य विसर्जनीय उक्तः, तत्रेह निमित्तविशेषानुपादानात्खरि वावसानेऽपि सत्वं प्राप्नोति—वृक्षः, प्लक्ष इति ? संहितायामिति वर्तते, न चावसाने संहितास्ति; परस्याभावात् । मा भूत्परः, पूर्वेण या संहिता तदाश्रयं सत्वं प्राप्नोति, 'इको यणचि' इत्यादौ तु कार्यिनिमित्तयोर्द्वयोरप्युपात्तत्वात्तयोरेव परस्परं संहिताश्रीयत इति दधि+अत्रेति पूर्वपराभ्यामिगचोः संहितायां सत्यामपि कार्यं न भवति; परस्परमसंहितत्वात् । स्यादेतत् । सामान्यविहिता संहितासंज्ञा, विशेषविहितावसानसंज्ञा; कार्ययोरेकवर्णविषयत्वात्कार्यार्थत्वाच्च संज्ञानां संज्ञयोरप्येकविषयत्वाद्बाध्यबाधकभावः । यद्वा –'सन्निकर्षः संहिता' इतीयता सिद्धे परग्रहणमतिशयप्रतिपत्त्यर्थम्–प्रकृष्टो यः सन्निकर्षः । कश्च प्रकृष्टः ? यः पूर्वपराभ्यामुभाभ्यामपि । तदभावादवसानस्य संहितासंज्ञाया अभावः । यद्येवम्, अणोऽप्रगृह्यस्यानुनासिके दोषः, तत्र हि 'वावसाने' इति वर्त्तते; संहिताधिकारश्चोत्तरार्थोऽवश्यमनुवर्त्यः—'तोर्लि' इति परसवर्णोऽसंहितायां मा भूत्—अग्निचित् लुनातीति, ततश्च संहितावसानोभयाश्रयोऽनुनासिको दधि इत्यादौ न स्यादिति संहितावसानसंज्ञयोः समावेश एषितव्यः, ततश्चावसानेऽपि सत्वप्रसङ्गः ? अत आह–*खरीत्यनुवर्त्तत इति* । तदनुवृत्तिश्च मण्डूकप्लुतिन्यायेन, सम्बन्धानुवृत्त्या वा वेदितव्या; अन्यथा हि पूर्वत्रापि खरि कार्यं विज्ञायेत ।

किं पुनरत्र प्रमाणं खरीत्यनुवर्त्तते इति ? उत्तरत्र शर्परे इति वचनम्, स हि बहुव्रीहिः, तस्यान्यपदार्थापेक्षाया यो विसर्जनीयात्परः सम्भवति स एवान्यपदार्थः, स च खरेव; अवसानस्य शर्परत्वासम्भवात् । यद्वा—यदि खरवसानयोर्द्वयोरपि सत्वं स्यात् विसर्जनीयविधानमनर्थकं स्यात्; 'खरवसानयोस्सः' इत्येव वाच्यं स्यात् । एवं हि 'विसर्जनीयस्य' इति न वक्तव्यं भवति ।

न्यासः

विसर्जनीयस्य सः ॥ खरीत्यनुवर्त्तत इति । 'खरवसानयोर्विसर्जनीयः' इत्यतः अनुवृत्तिश्च मण्डूकप्लुतिन्यायेन, स्वसम्बन्धानुवृत्त्या वा वेदितव्या; अन्यथा पूर्वसूत्रेऽपि खरि कार्यं विज्ञायेत ॥

शर्परे विसर्जनीयः ॥ ३५ ॥

पदमञ्जरी

अवश्यम् 'शर्परे विसर्जनीयः' इत्यस्य स्थानिनिर्देशार्थं विसर्जनीयस्येति वक्तव्यम् ? न वक्तव्यम्; पुरस्तादपकर्षेणाप्येतत्सिद्धम्, एवं वक्ष्यामि—'रो रि खरवसानयोः सः, रोः सुपि, शर्परे विसर्जनीयः' इति, शर्पर इत्यत्र 'र' इति वर्त्तते, न तु 'रोः' इति, तेन सुगीः त्सरुकः, पुरुषः त्सरुकः इत्यादौ सर्वत्र भवति। अथ 'भोभगोअघो' इत्यादिसूत्रं कुत्र करिष्यसि ? 'शर्परे विसर्जनीयः' इत्यस्यानन्तरम्। यद्येवम्, स्वरत्र, स्वर्नयतीत्यादावपि यत्वप्रसङ्ग इति पुना रुग्रहणं कर्तव्यम् ? एवं तर्हि 'रोः सुपि' इत्यस्यानन्तरम् 'भोभगो' इत्यादि रुस्थानिकादेशविधानार्थं पठित्वा 'शर्परे विसर्जनीयः' इत्यादिकं पठिष्यते। एवमपि पुनारुग्रहणं कर्त्तव्यम्; रुणा विच्छिन्नत्वात् ? एवमपि यथान्यासे सति त्रीणि ग्रहणानि—द्वे विसर्जनीयग्रहणे, तृतीयं सग्रहणम्; अन्यथान्यासे तु द्वे सग्रहणे रुग्रहणं च। तदेवं लघीयसा न्यासेन सिद्धे विसर्जनीयविधानसामर्थ्यान्न सर्वत्र सत्वं भविष्यति।

एवमपि कुत एतत्—खरि भवति, न पुनरवसान इति ? ज्ञापकात्, यदयं शर्परे खरि विसर्जनीयं विधत्ते, तज्ज्ञापयति—खरि तावदस्ति सत्वमिति। विपर्यये हि पुरुषःत्सरुक इत्यादौ सत्वाभावादस्त्येव विसर्जनीय इति तद्विधानमनर्थकं स्यात्। नैतदस्ति ज्ञापकम्; अस्त्येतस्य वचने प्रयोजनम्, किम् ? वासः क्षौमम्, अद्भिः प्सातमित्यादौ जिह्वामूलीयोपध्मानीयौ मा भूतामिति ? नैतदस्ति; यद्येतावत्प्रयोजनं स्यात् 'कुप्वोः ≍क ≍पौ वा शरि' इत्येव ब्रूयात्। तदेवं विधानसामर्थ्यात्खर्येवायं विधिः। अनेन चैवाभिप्रायेण 'खरीत्यनुवर्त्तते' इत्युक्तम् ॥

शर्परे विसर्जनीयः ॥ शर्परो यस्मादिति बहुव्रीहिः, परग्रहणेऽक्रियमाणे शर एव केवलस्य निमित्तता विज्ञायेत, न खरीत्यनुवृत्तेः, 'वा शरि' इत्यभिधानाच्च। विपर्ययस्तर्हि विज्ञायेत—खर्परे शरीति, नित्यः स्फोटः, पुरुषः स्थातेति। तस्मात्परग्रहणम्।

अथ किमर्थम्, 'विसर्जनीयः' इत्युच्यते, न 'न' इत्येवोच्येत, सत्वे हि प्रति-

न्यासः

शर्परे विसर्जनीयः ॥ शर् परो यस्मादिति बहुव्रीहिः। अथ परग्रहणं किमर्थम्, न शरीत्येवोच्येत ? अशक्यमेवं वक्तुम्; एवं ह्युच्यमाने शर एव केवलं निमित्तभावो विज्ञायेत, न खरीत्यनुवृत्तेः, 'वा शरि' इति विधानाच्च। विपर्ययस्तर्हि विज्ञायेत—शरीति, तथा च नित्यः स्फोटः, पुरुषः स्थूल इत्यादावेव स्यात्, वासः क्षौममित्यादौ तु न स्यात् ? तस्माद् विपर्ययो मा विज्ञायीत्येवमर्थं परग्रहणम्।

शर्परे खरि परतो विसर्जनीयस्य विसर्जनीयादेशो भवति। शशः क्षुरम्। पुरुषः क्षुरम्। अद्भिः प्सातम्। वासः क्षौमम्। पुरुषः त्सरुः। घनाघनः क्षोभणश्चर्षणीनाम्।

'न' इति वक्तव्ये विसर्जनीयस्य विसर्जनीयादेशविधानं विकार-निवृत्त्यर्थम्; तेन जिह्वामूलीयोपध्मानीयौ न भवतः॥

वा शरि॥ ३६॥

विसर्जनीयस्य विसर्जनीयादेशो वा भवति शरि परे। वृक्षः शेते, वृक्षश्शेते। प्लक्षः शेते, प्लक्षश्शेते। वृक्षः षण्डे, वृक्षष्षण्डे। वृक्षः साये, वृक्षस्साये॥

❀ खर्परे शरि वा लोपो वक्तव्यः ❀। वृक्षा स्थातारः, वृक्षाः स्थातारः, वृक्षास्स्थातारः॥

कुप्वोः ≍क≍पौ च॥ ३७॥

कवर्गपवर्गयोः परतो विसर्जनीयस्य यथासंख्यं≍क≍प-इत्येतावादेशौ भवतः, चकाराद्विसर्जनीयश्च। वृक्ष≍करोति, वृक्षः

पदमञ्जरी

षिद्धे विसर्जनीयः स्वेनैव रूपेणावस्थास्यते? अत आह—*विसर्जनीयस्येति*। सत्यम्; पुरुषःत्सरुक इत्यादौ सत्वनिषेधेनापि सिद्धम्, यत्र तु कुपू शर्परौ—वासः क्षौमम्, अद्भिः प्सातमिति, तस्य विसर्जनीयस्य यो विकारो जिह्वामूलीयादिः स एव स्यात्। विसर्जनीयग्रहणे तु सति विसर्जनीय एव भवति। *जिह्वामूलीयो-पध्मानीयावपि न भवत इति*। न केवलं सकार एवेत्यपि शब्दार्थः॥

वा शरि॥ वृक्षा स्थातार इति। लोपाभावपक्षे विसर्जनीयः, सत्वं वा॥

कुप्वोः≍क≍पौ च॥ विसर्जनीयश्चेति। अनेन चकारो विसर्जनीयानुकर्ष-णार्थ इति दर्शयति। अथ वाग्रहणमेवानुवर्त्य जिह्वामूलीयोपध्मानीयौ कस्मान्न विकल्प्येते, एवं हि चकारो न कर्त्तव्यो भवति? नैवं शक्यम्; एवं ह्याभ्यामुक्ते 'विसर्जनीयस्य सः' इति सत्वमेव स्यात्। तस्माच्चकारेणैवानुकृष्य विसर्ज-

न्यासः

अथ किमर्थं विसर्जनीय इत्युच्यते, नेत्येवोच्येत, सकारस्य हि प्रतिषेधे कृते विसर्जनीयः स्वेनैव रूपेणावस्थास्यते? इत्याह—विसर्जनीयस्येत्यादि। तस्य विसर्जनीयस्य विकारो जिह्वामूलीयादिः, तन्निवृत्त्यर्थं विसर्जनीयग्रहणम्; अन्यथा यदि नेत्येवोच्येत, ततः 'अनन्तरस्य विधिर्वा भवति प्रतिषेधो वा' इति सकारस्यैव विज्ञायेत। ततश्च जिह्वा-मूलीयादिर्विसर्जनीयस्य विकारः स्यादेव। विसर्जनीयग्रहणे तु तत्सामर्थ्यादेव न भवति॥

वा शरि॥ कुप्वोः≍क≍पौ च। 'विसर्जनीयश्च' इति। अनेन विसर्जनीयानुकर्ष-

करोति । वृक्ष≍खनति, वृक्षः खनति । वृक्ष≍पचति, वृक्षः पचति, वृक्ष≍फलति; वृक्षः फलति ।

कपावुच्चारणार्थौ । जिह्वामूलीयोपध्मानीयावेतावादेशौ ।

पदमञ्जरी

नीयो विधातव्यः, वाग्रहणं च नानुवर्त्यम् । तदनुवृत्तौ हि त्रिभिरपि मुख्ये पक्षे सत्वं प्रसज्येत ।

सूत्रे ककारपकारसहितयोर्जिह्वामूलीयोपध्मानीययोरुच्चारणात्तथाभूतावेव विसर्जनीयस्यादेशाविति शङ्कमानं प्रत्याह—*कपावुच्चारणार्थाविति* । ताभ्यां विना तयोरुच्चारयितुमशक्यत्वादिति भावः । कीदृशौ तर्ह्यादेशौ ? इत्याह—*जिह्वामूलीयेति* । इह विसर्जनीयस्य स्थाने आदेशत्रयं विधीयते, ततश्च शर्परयोरेव कुप्वोः प्राप्नोति—वासःक्षौमम्,अद्भिःप्सातमिति, अत्र हि 'शर्परे विसर्जनीयः' इति विसर्जनीयोऽस्ति, न च तस्य वैयर्थ्यम्; यत्र कुपुभ्यामन्यः शर्परः खरस्ति-पुरुषःत्सरुक इत्यादौ, तत्र सावकाशत्वात् । अशर्परयोस्तु कुप्वोर्न स्यात्, न हि तस्य विसर्जनीयोऽस्ति, 'विसर्जनीयस्य सः' इति सत्वेन निवर्तितत्वात् । किं पुनः कारणं सत्वमेव तावद्भवति ? तत्र कर्त्तव्ये तस्य विधेरसिद्धत्वात् । तस्मादत्र सकारः स्थानी निर्देष्टव्यः—यः 'विसर्जनीयस्य सः' इति सः, तस्य स्थाने कुप्वोरादेशत्रयं भवतीति ।

एवं हि शर्परयोः कुप्वोः सकारापवादो विसर्जनीयो विधीयत इति सकाराभावादादेशाप्रसङ्गः, केवलयोस्त्वादेशप्रसङ्गः, तस्मात्सस्येति वक्तव्यम्, यदाह *वार्तिककारः*—'सकारस्य कुप्वोर्विसर्जनीय-जिह्वामूलीयोपध्मानीयाः, विसर्ज-

न्यासः

णार्थश्चकार इति दर्शयति । अथ वाग्रहणमनुवर्त्य जिह्वामूलीयोपाध्मानीयौ कस्मान्न विकल्प्येते, एवञ्च विसर्जनीयानुकर्षणार्थश्चकारो न कर्त्तव्यो भवति, आभ्यां हि मुक्ते पक्षे विसर्जनीय एव भविष्यति ? नैवम्; शर्परयोरेव हि कुप्वोरेवं स्यात् । अशर्परयोस्तु पक्षे 'विसर्जनीयस्य सः' इति सकारः प्रसज्येत । तस्माच्चकारः कर्त्तव्यः । इह ककारपकारयोर्जिह्वामूलीयोपध्मानीययोः सूत्र उच्चारणात् तथाभूतावादेशौ विसर्जनीयस्य विज्ञायेते ? इति कस्यचिदाशङ्का स्यात्, अतस्तां निराकर्त्तुमाह—ककारपकारावुच्चारणार्थाविति । आभ्यां विना तयोरुच्चारयितुमशक्यत्वादिति भावः। कीदृशौ तावादेशौ ? इत्यत आह—जिह्वामूलीयोपध्मानीयावेव त्वादेशाविति । तुशब्द आशङ्किताभ्यां समुदायरूपाभ्यामादेशाभ्यां विशेषं द्योतयति । एवकारोऽवधारणार्थः । जिह्वामूलीयोपध्मानीयावेव केवलौ । न तु समुदायरूपावित्यर्थः ।

इह सर्वस्य विषयस्य विध्यन्तरेणावष्टब्धत्वात् 'कुप्वोः≍क≍पौ च इत्यस्यानवकाशत्वम्, अतो यथा वृक्षः करोतीत्यादौ 'विसर्जनीयस्य सः' इतीमं विधिं बाधित्वा 'कुप्वोः

'विसर्जनीयस्य सः' इत्येतस्मिन्नाप्राप्ते इदमारभ्यते इत्येतस्य बाधकम्। 'शर्परे विसर्जनीयः' इत्येतत्तु न बाध्यते—वासः क्षौमम्, अद्भिः प्सातम्; 'पूर्वत्रासिद्धे नास्ति विप्रतिषेधोऽभावादुत्तरस्य' इति 'शर्परे विसर्जनीयः' इत्येतदेव भवति।

केचित्तु एतदर्थं योगविभागं कुर्वन्ति—'कुप्वोः', शर्परयोः विस-

पदमञ्जरी

नीयादेशे हि शर्परयोरेवादेशप्रसङ्गः' इति ? अत्र परिहारमाह—*विसर्जनीयस्य स इत्येतस्मिन्निति*। अयमभिप्रायः—'विसर्जनीयस्य सः' इति सकारस्य स्थानी विसर्जनीय उपात्तः, स च द्विविधः सम्भवति—शर्परलक्षणः, खरवसानलक्षणश्च। तत्र शर्परलक्षणस्यासिद्धत्वादितरः सकारस्य स्थानी, स एव चेहानुवर्तते; तत-श्च नाप्राप्ते सत्वे इदमारभ्यते; सर्वस्य विषयस्य तेन व्याप्तत्वात्। 'शर्परे विस-र्जनीयः' इत्येतत्तु शर्परयोः कुप्वोः प्राप्तम्, केवलयोस्त्वप्राप्तमिति न तं प्रत्यस्य बाधकलक्षणयोग इति। स्यादेतत्, मा भूदपवादत्वम्, परत्वात्तु शर्परयोरपि कुप्वोरयमेव विधिः प्राप्नोति ? तत्राह—*पूर्वत्रासिद्धे इति*।

परिहारान्तरमाह—*केचित्त्विति*। 'कुप्वोः' इत्येको योगः, अत्र 'शर्परे विस-र्जनीयः' इति वर्तते, शर्परयोः कुप्वोः विसर्जनीय एव भवति, न ≍क≍पा-विति। किञ्च—पूर्वसूत्रे 'नेति वक्तव्ये विसर्जनीयविधानं तद्विकारनिवृत्त्यर्थम्'

न्यासः

≍क≍पौ च' इति प्रवर्त्तते, तथा वासः क्षौमम्, अद्भिः प्सातमित्यादौ 'शर्परे' इतीम-ममपि विधिं कस्मान्न बाधते ?—इति यो देशयेत्, तं प्रत्याह—विसर्जनीयस्येत्यादि। 'शर्परे विसर्जनीयः' इत्येतस्मिन् प्राप्ते चाप्राप्ते चेदमारभ्यते—वासः क्षौमम्, अद्भिः प्सातमित्यादौ प्राप्ते; वृक्ष≍करोति वृक्ष≍पचतीत्यत्राप्राप्ते। 'विसर्जनीयस्य सः' इत्येतस्मिंस्तु सर्वत्र प्राप्ते। एवं तस्य विशेषणं खर्मात्रे विधानात् स्यात् तस्यैवेदं बाध-कम्, नेतरस्य विधेः; तं प्रति बाधकलक्षणस्यायोगात्। स्यादेतत्—शर्परे विसर्जनीयस्य कवर्गपवर्गाभ्यामन्यः शर्परः खरवकाशः, 'कुप्वोः ≍क≍पौ च' इत्यस्याशर्परौ कव-र्गपवर्गौ—वासः क्षौमम्, अद्भिः प्सातमित्यत्रोभयं प्राप्नोति, तत्र 'विप्रतिषेधे परं कार्यम्' इति विसर्जनीयं बाधित्वा जिह्वामूलीयोपध्मानीयाभ्यां भवितुं युक्तम् ? इत्याह—पूर्वत्रा-सिद्ध इत्यादि। अत्रैवोपपत्तिमाह—अभावादुत्तरस्येति। द्वयोस्तुल्यबलयोर्युगपदेकत्र प्राप्तौ विरोधो भवति, न चात्र युगपत् प्राप्तिरस्ति; पूर्वस्मिन् कर्त्तव्ये सत्यसिद्धत्वा-दुत्तरस्याविद्यमानत्वात्। इतिकरणो हेतौ। यस्मात् पूर्वत्रासिद्धीये नास्ति विप्रतिषेधः, तस्माद्वासः क्षौमम्, अद्भिः प्सातमित्यत्र 'शर्परे विसर्जनीयः' इत्येतदेव भवति, न जिह्वामूलीयोपध्मानीयाविति।

केचिदित्यादि। वासः क्षौमम्, अद्भिः प्सातमित्यत्र विसर्जनीयो यथा स्यादित्ये-

र्जनीयस्य विसर्जनीय आदेशो भवति। किमर्थमिदम्? '≍क≍पौ च' इति वक्ष्यति, तद्बाधनार्थमिति॥

सोऽपदादौ॥ ३८॥

सकार आदेशो भवति विसर्जनीयस्य कुप्वोरपदाद्योः परतः, पाशकल्पककाम्येषु। 'याप्ये पाशप्'—पयस्पाशम्। 'ईषदपरिसमाप्तौ कल्पप्'—पयस्कल्पम्, यशस्कल्पम्। 'प्रागिवात्कः'—पयस्कम्, यशस्कम्।[1] 'काम्यच्च'—पयस्काम्यति। यशस्काम्यति।

अपदादाविति किम्? पय≍कामयते। पय≍पिबति।

❀ सोऽपदादावित्यनव्ययस्येति वक्तव्यम् ❀। इह मा भूत्—प्रातः कल्पम्। पुनः कल्पमिति।

पदमञ्जरी

इत्युक्तम्। तेन शर्परयोः कुप्वोरस्य विधेरप्रसङ्ग एव॥

सोऽपदादौ॥ 'अपदादौ' इति कुप्वोरेतद्विशेषणम्, व्यत्ययेन त्वेकवचनम्। पूर्वस्यायमपवादः। *पाशकल्पककाम्येष्विति*। सम्भवप्रदर्शनमेतत्, न परिगणनम्; अन्यस्यासम्भवात्। *प्रातःकल्पमिति*। अधिकरणशक्तिप्रधानस्यापि प्रातःशब्दस्य वृत्तिविषये शक्तिमद्वाचित्वादीषदसमाप्त्या योगः, यथा—दोषाभूतमहः, दिवाभूता रात्रिरित्यत्राभूततद्भावयोगः।

न्यासः

थमर्थम् 'कुप्वोः क≍पौ च' इत्यत्र योगविभागं कुर्वन्ति—'कुप्वोः' इत्येको योगः, 'क≍पौ' इति द्वितीयः। तत्र पूर्वस्मिन् योगे 'शर्परे विसर्जनीयः' इत्येतदनुवर्तते। तेन शर्परयोः कुप्वोर्विसर्जनीय एव भवति, न जिह्वामूलीयोपध्मानीयाविति॥

सोऽपदादौ॥ पूर्वस्यायमपवादः। 'अपदादौ' इति सुब्व्यत्ययेन द्विवचनस्य स्थान एकवचनम्; अन्यथा ह्यपदादित्वं कुप्वोर्विशेषणमिति नोपपद्यते। द्वित्वे सत्यपदाद्योरिति कुर्यात्। पाशकल्पककाम्येष्विति सम्भवदर्शनम्, न परिगणनम्; व्यवच्छेद्याभावात्। पयस्पाशमिति। 'याप्ये पाशप्'। पयस्कमिति। 'ईषदसमाप्तौ कल्पप' इत्यादिना कल्पप्। पयस्कमिति। अज्ञातं पयः—'अज्ञाते' इति कः। पयस्काम्यतीति। 'सुप आत्मनः क्यच्' 'काम्यच्च', इति काम्यच्। पय≍कामयत इति। 'कमेर्णिङ्'। पय≍पिबतीति। 'पा पाने', पाघ्रादिसूत्रेण पिबादेशः।

सोऽपदादावनव्ययस्येति वक्तव्यमिति। 'सोऽपदादौ' इत्यस्मिन् सूत्रेऽनव्ययविसर्जनीयस्य सकारादेशो भवतीत्येतदर्थरूपं व्याख्येयमित्यर्थः। तत्रेदं व्याख्यानम्—'वा शरि' इत्यतो वाग्रहणमनुवर्तते, सा च व्यवस्थितविभाषा; तेनानव्ययस्यैव भविष्यतीति, नाव्ययस्य।

---

१. 'पयस्वलम्, यशस्वलम्' इत्यधिकं क्वचित्।

❀ रोः काम्ये नियमार्थम् ❀। रोरेव काम्ये, नान्यस्येति नियमार्थं वक्तव्यम्। पयस्काम्यति। यशस्काम्यति। इह मा भूत्—गोःकाम्यति। धूःकाम्यति।

❀ उपध्मानीयस्य कवर्गे परतः सकार आदेशो भवतीति वक्तव्यम् ❀। किं प्रयोजनम्? 'उब्जिरुपध्मानीयोपधः पठ्यते' इति दर्शने अभ्युद्गः, समुद्ग इति यथा स्यात्॥

इणः षः॥ ३९॥

'अपदादौ' इति वर्त्तते। इण उत्तरस्य विसर्जनीयस्य षकारादेशो

पदमञ्जरी

रोः काम्ये नियमार्थमिति। एतदेव विवृणोति—*रोरेवेति*। *गोः काम्यतीति*। उत्तरसूत्रेण षत्वं न भवति। यदि पुनस्तत्रैवेदमुच्यते? नैवं शक्यम्; षत्वमात्रप्रतिषेधेऽप्यनेन सत्वं प्राप्नोति। *उपध्मानीयस्य चेति*। अस्यैव विवरणम्—*कवर्गे परत इति*। *उब्जिरयमित्यादि*। यथा पुनरयं दकारोपध एषितव्यः, तथा 'हयरट्' इत्यत्रोक्तम्॥

इणः षः॥ पूर्वेण सत्वे प्राप्ते तदपवादः षत्वं विधीयते। अत्र केचिदाहुः—

न्यासः

रोः काम्ये नियमार्थमिति एतद् ग्रहणकवाक्यम्। रोरेवेति अस्यैव विवरणम्। वक्तव्यशब्दस्यात्रापि स एवार्थः। व्याख्यानं च पूर्ववदेव कर्तव्यम्। 'रोः' इति विसर्जनीयापेक्षया स्थानषष्ठी। रोर्यो विसर्जनीयस्तस्येत्यर्थः।

उब्जिरुपध्मानीयोपधः पठ्यत इति। इह केषाञ्चिद् दर्शनमिदम्—'उब्ज आर्जवे' इति, उपध्मानीयस्य त्वश्रवणम्; कृतजश्त्वनिर्देशात्। अन्येषां तु दर्शनम् 'उद्ज आर्जवे' इति। तत्राद्यपक्ष उब्जेः 'हलश्च' इति घञि 'चजोः कु घिण्ण्यतोः' इति कुत्वे उपध्मानीयस्य 'झलां जश् झशि' इति बकारे अभ्युब्ग समुब्ग इत्यनिष्टं रूपं स्यात्। तस्मादुपध्मानीयस्य कवर्गे परतः सकारो वक्तव्यः; सकारे ह्युपध्मानीयस्य कृते तस्य जश्त्वेन दकारः, एवमभ्युद्गः समुद्गः—इतीष्टं सिध्यति। द्विर्वचनप्रतिषेधोऽप्युपध्मानीयस्य वक्तव्य एव; अन्यथा ह्युब्जिजिषतीत्यत्र 'अजादेर्द्वितीयस्य' इत्युपध्मानीयस्य द्विर्वचनं प्रसज्येत। इतरस्मिंस्तु दर्शने—असिद्धकाण्डे भ उब्जेर्वक्तव्यः, अन्यथोब्जिजिषति, उब्जितेत्यादि न सिध्येत्। तथा चोक्तम्—'असिद्धे भ उब्जेः' इति। असिद्धवचनमसिद्धत्वाद्दकारस्य। उब्जिजिषतीत्यत्र 'न न्द्राः संयोगादयः' इति द्वितीयस्यैकाचो द्विर्वचनप्रतिषेधो यथा स्यात्। तर्ह्ययं भकारो वक्तव्यः? न वक्तव्यः; निपातनेन सिद्धत्वात्। किं पुनर्निपातनम्? 'भुजन्युब्जौ पाण्युपतापयोः' इति। अत्र हि तर्हि प्राप्नोति—अभ्युद्गः, समुद्ग इति? अकुत्वविषये निपातनमित्यदोषः।

भवति कुप्वोरपादाद्योः परतः, पाशकल्पककाम्येषु। पाश—सर्पिष्पाशम्। यजुष्पाशम्। कल्प—सर्पिष्कल्पम्, यजुष्कल्पम्। क—सर्पिष्कम्, यजुष्कम्। काम्य—सर्पिष्काम्यति, यजुष्काम्यति।

'अपदादौ' इत्येव—अग्निः करोति, वायुः करोति। अग्निः पचति, वायुः पचति। 'कुप्वोः' इत्येव—सर्पिस्ते, यजुस्ते।

पदमञ्जरी

"योऽयम् 'सोऽपदादौ' इति सकारः, स एवोत्तरत्र सर्वत्र कुप्वोः प्रकरणे विधीयते, अनेन तु तस्यैव सकारस्येण उत्तरस्य षत्वं विधीयते, न विसर्जनीयस्य, 'अपदादौ' इति चात्र न सम्बध्यते" इति। स तर्हि सकारः स्थानी निर्देष्टव्यः? नेत्याह; प्रकृतोऽनुवर्त्तते—'सोऽपदादौ' इति, तस्य 'इणः' इति पञ्चम्या षष्ठी प्रकल्प्यते।

एवमपि वक्ष्यमाणैर्योगैर्विहितस्य सकारस्य षत्वं न प्राप्नोति, अस्मिन्कर्त्तव्ये तेषामसिद्धत्वात्? नैष दोषः; आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति—न योगे योगोऽसिद्धः, किं तर्हि? प्रकरणे प्रकरणमसिद्धमिति; यदयम् 'उपसर्गादसमासेऽपि' इत्यत्र 'असमासेऽपि' ग्रहणं करोति। कथं कृत्वा ज्ञापकम्? अन्तरेणाप्यसमासेपिग्रहणं विशेषानुपादानात्समासासमासयोर्णत्वं भविष्यति, न च समासे 'पूर्वपदात्संज्ञायामगः' इति नियमाण्णत्वस्य निवृत्तिः, नियमे कर्त्तव्ये 'उपसर्गात्' इत्यस्य णत्वस्यासिद्धत्वात्। पश्यति त्वाचार्यः—प्रकरणे प्रकरणमसिद्धमिति, ततः 'असमासेपि'ग्रहणं करोति, तदा हि सह नियमेन सर्वमेव णत्वप्रकरणमेकमिति नियमे कर्तव्ये उपसर्गादिति णत्वस्य सिद्धत्वान्नियमेन व्यावृत्तिः स्यादिति कर्त्तव्यं समासेऽपिग्रहणम्। तदेवं सकारस्य षत्वं विधीयते, न विसर्जनीयस्य; उत्तरत्र च सत्वमेवानुवर्त्तते, न षत्वमिति।

अयमपि पक्षो निर्दोष एव, किन्तु षष्ठीप्रकल्पनं ज्ञापकाश्रयणं चेति प्रतिपत्तिगौरवप्रसङ्गाद् वृत्तिकारेण नाश्रितः। कस्तर्हि तस्य पक्षः? उत्तरत्र द्वयमप्य-

न्यासः

इणः षः॥ पूर्वेण सकारे प्राप्ते तदपवादः षकारो विधीयते। सर्पिस्तत्रेति। 'विसर्जनीयस्य सः' इति स एव भवति।

इतः प्रभृति यदि षकार एवानुवर्तते, न सकारोऽपि; तदा 'नमस्पुरसोर्गत्योः', 'अतः कृकमिकंस' इत्यादौ सकारग्रहणं कर्तव्यम्। क्रियमाणेऽपि यदि षकारस्तत्रानुवर्तते, तदा सोऽपि, प्राप्नोति सङ्करः। अथेतः प्रभृति यदि सकार एवानुवर्तते, न षकारोऽपि, तदा इदुदुपधस्य चाप्रत्ययस्य', 'द्विस्त्रिश्चतुरिति कृत्वोऽर्थे', 'इसुसोः सामर्थ्ये', 'नित्यं समासेऽनुत्तरपदस्थस्य'—इत्येतेषु योगेषु षकारग्रहणं कर्तव्यम्। क्रियमाणेऽपि तस्मिन् यदि सकारो-

इत उत्तरम् 'सः' इति, 'इणः षः' इति च वर्तते; तत्र इणः परो यो विसर्जनीयस्तस्य षकारो भवति, अन्यस्य सकारो भवति ॥

नमस्पुरसोर्गत्योः ॥ ४० ॥

नमस्, पुरस्—इत्येतयोर्गतिसंज्ञकयोर्विसर्जनीयस्य सकारादेशो भवति कुप्वोः परतः । नमस्कर्ता । नमस्कर्तुम् । नमस्कर्तव्यम् ।

गत्योरिति किम् ? पूः, पुरौ, पुरः करोति ॥

पदमञ्जरी

नुवर्त्तते-सकारः, षकारश्चेति । यद्येवम्, सर्वत्र द्वयमपि प्राप्नोति-अथ सकारो वानुवर्तते 'इदुदुपधस्य च' इत्यादौ यत्रेणः परो विसर्जनीयस्तत्रापि सकार एव प्राप्नोति; अथ षकार एवानुवर्त्तते 'नमस्पुरसोर्गत्योः' इत्यादौ यत्रानिणः परो विसर्जनीयस्तत्रापि षकार एव प्राप्नोति ? नैष दोषः; 'इणः षः' इति समुदायस्य स्वरितत्वं प्रतिज्ञायते । यदाह—*इणः ष इति वर्त्तत इति* । ततः षत्वं तावदनिण्विषये न भविष्यति । एवमपि षत्वविषये सत्वमपि प्राप्नोति ? न; षकारेण तस्य बाधनात्, चकाराकरणाच्च । यदि परमनुवृत्तिसामर्थ्यात्तत्प्रसङ्गः ? तदपि न; उत्तरार्थमप्यनुवृत्तिसम्भवात् । तदिदमुक्तम्—*य इणः परो विसर्जनीयस्तस्य षकार आदेशो भवत्यन्यस्य तु सकार इति* । किमर्थं पुनरिदमारभ्यते, यावता सत्वमेवात्र प्रकरणे विधीयताम्, तस्य त्वादेशसकारत्वात् 'इण्कोः' इति षत्वं भविष्यति ? न सिध्यति; 'अपदान्तस्य' इति तत्र वर्त्तते, पदान्तार्थोऽयमारभः ॥

नमस्पुरसोर्गत्योः ॥ अतः प्रभृति 'अपदादौ' इति निवृत्तम् । नमःशब्दस्य तु 'पुरोऽव्ययम्' इति ।

पुरः पश्येति । 'पॄ पालनपूरणयोः', 'भ्राजभास' इत्यादिना क्विप्, तदन्ताच्छस् । अस्य तदन्ततां दर्शयितुम्—*पूः, पुरावि*त्यनयोरुपन्यासः ॥

न्यासः

ऽप्यनुवर्तते, तदा सोऽपि प्राप्नोति, एषोऽपि सङ्करः प्रसज्येत ? इत्याह—उत्तरमित्यादि । एतेन सकारषकारयोः करणं यद् देशितं तन्निरस्तम् । यस्तु सङ्करदोषो दर्शितः, तस्याप्यपाकरणमाह—तत्रेत्यादि । कथं पुनरुभयोरुत्तरत्र सममनुवृत्तौ सत्यामेष विषयविभागो लभ्यते ? मण्डूकप्लुतिन्यायेनानुवर्त्तमानत्वात् ॥

नमस्पुरसोर्गत्योः ॥ 'अपदादौ' इति निवृत्तम् । नमःशब्दस्य 'साक्षात्प्रभृतीनि च' इति गतिसंज्ञा, पुरःशब्दस्य तु 'पुरोऽव्ययम्' इत्यनेन ।

पूः, पुरौ, पुरःकरोतीति । 'पॄ पालनपूरणयोः', 'भ्राजभास' इत्यादिना क्विप्, 'उदोष्ठ्यपूर्वस्य' इत्युत्त्वम्, रपरत्वम्, स्वादयः, हल्ङ्यादिलोपः, 'र्वोरुपधाया दीर्घः' इत्येकवचने दीर्घः । पूः, पुरावित्यत्रागतिसंज्ञकत्वात् पुरःशब्दस्य सत्वं न भवति,

इदुदुपधस्य चाप्रत्ययस्य ॥ ४१ ॥

इकारोपधस्य, उकारोपधस्य चाप्रत्ययस्य विसर्जनीयस्य षकार आदेशो भवति कुप्वोः परतः । निर्दुर्बहिराविश्चतुर्प्रादुस् । निस्–निष्कृतम्, निष्पीतम् । दुस्–दुष्कृतम्, दुष्पीतम् । बहिस्–बहिष्कृतम्, बहिष्पीतम् । आविस्–आविष्कृतम्, आविष्पीतम् । चतुष्–चतुष्कृतम्, चतुष्कपालम् । चतुष्कण्टकम्, चतुष्कलम् । प्रादुस्–प्रादुष्कृतम्, प्रादुष्पीतम् ।

अप्रत्ययस्येति किम् ? अग्निः करोति, वायुः करोति ।

मातुः करोति, पितुः करोति । अत्र 'रात्सस्य' इति सकारलोपे

पदमञ्जरी

इदुदुपधस्य चाप्रत्ययस्य ॥ इदुतावुपधे यस्य स इदुदुपधः समुदायः, तस्य यो विसर्जनीय इति वैयधिकरण्येन सम्बन्धः । अप्रत्ययस्येत्येतदपि व्यधिकरणमेव । *निर्दुर्बहिराविश्चतुष्प्रादुरिति* । अन्येषां सम्भवतां प्रतिषेधस्य वक्ष्यमाणत्वान्नेदं परिगणनम्, किं तर्हि ? सम्भवप्रदर्शनम् । *चतुष्कपालमिति* । तद्धितार्थे द्विगुः, 'संस्कृतं भक्षाः' इत्यणः 'द्विगोर्लुगनपत्ये' इति लुक् । *चतुष्कण्टकमिति* । बहुव्रीहिः ।

मातुः करोतीत्यादि । चोद्यम्—अत्र हि मातृ+अस् इति स्थिते 'ऋत उत्' इत्युकारो भवन् 'यो ह्युभयोः स्थाने' इति न्यायेन रपरो भवति, ततश्च 'रात्सस्य'

न्यासः

तस्मिन्नसति विसर्जनीय एव स्यात्; पक्ष उपध्मानीयोऽपि । पुरः करोतीत्यत्रागतिसंज्ञकत्वात् सकारो न भवति, तस्मिन्नसति विसर्जनीय एव भवति, पक्षे जिह्वामूलीयोऽपि । नमःशब्दस्य तु नमःकृत्वेति प्रत्युदाहरणं वेदितव्यम् । वृत्तिकृता तु सुबोधत्वान्न दर्शितम् ॥

इदुदुपधस्य चाप्रत्ययस्य ॥ इच्च उच्च तौ इदुतौ । इकारोकारावुपधे यस्य स तथोक्तः । निर्दुर्बहिरित्यादि । सम्भवदर्शनार्थमेतत्, न परिगणनम्; व्यावर्त्याभावात् । मातुः करोति, पितुः करोतीति । अत्र यथा न भवति तथा वक्ष्यति । पुंस्कामा, मुहुःकामेति । अत्रापि यथा न भवति तथा वक्ष्यति । चतुष्कपालम्, चतुष्कण्टकमिति । चतुःशब्दस्य कपाल-कण्टकशब्दाभ्यां बहुव्रीहिः, समाहारे द्विगुर्वा । 'अकारान्तोत्तरपदो द्विगुः स्त्रियां भाष्यते' इति स्त्रीलिङ्गता न भवति; 'पात्रादीनां प्रतिषेधः' इति वचनात् । मातुः करोति पितु करोतीति देश्यम् । मातृपितृशब्दाभ्यां षष्ठ्येकवचनम्, 'ऋत उत्' इत्युत्वमेकादेशः, रपरत्वम्, 'रात् सस्य' इति सलोपः, रेफस्य विसर्जनीयः। स च रेफस्याप्रत्ययत्वात् प्रत्ययविसर्जनीयो न भवति, अतः षत्वं प्राप्नोति । तत्कस्मान्न

कृते रेफस्य यो विसर्जनीयः, तस्याप्रत्ययविसर्जनीयत्वात् षत्वं प्राप्नोति? कस्कादिषु तु भ्रातुष्पुत्रग्रहणं ज्ञापकम्—एकादेशनिमित्तत्वात् षत्वप्रतिषेधस्य ।

❀ पुम्मुहुसोः प्रतिषेधो वक्तव्यः ❀ । पुंस्कामा । मुहु≍स्कामा । [1]नैष्कुल्यम्, दौष्पुरुष्यम् । नि३ष्कुलम्, दु३ष्कुलम् । दु३ष्पुरुषः । बहिरङ्गलक्षणयोर्वृद्धिप्लुतयोरसिद्धत्वात् षत्वं प्रवर्त्तते ॥

पदमञ्जरी

इति प्रत्ययसकारस्य लोपे कृते रेफस्य विसर्जनीयो भवति । परिहरति—*कस्कादिष्विति* । *एकादेशनिमित्तादिति* । कर्मधारयः, एकादेशरूपनिमित्तादित्यर्थः, एकादेशशास्त्रं वा निमित्तं यस्योकारस्यं तस्मादित्यर्थः ।

पुम्मुहुसोरिति । अव्युत्पन्नावेताविति प्रतिषेध उच्यते । तत्र पुंसः प्रतिषेधेन नार्थः । षत्वं कस्मान्न भवति? विसर्जनीयाभावात्, उक्तं हि 'सम्पुंकानां सत्वम्' इति, तत्र सत्वस्यासिद्धत्वाभावाद्विसर्जनीयाभावः । तच्चावश्यं सत्वं वक्तव्यम्, रुविधौ विसर्जनीयस्य षत्वप्रतिषेधेऽपि 'कुप्वोः ≍क≍पौ च' इत्येव विधिः प्राप्नोति—मुहुः कामो यस्याः सा मुहुः कामा, तत्र 'कुप्वोः≍क≍पौ च इत्येष एव विधिर्भवति । क्वचित्तु *मुहुस्कामेति* सत्वं पठ्यते सोऽपपाठः, न ह्यत्र सत्वसम्भवः; सूत्रवार्त्तिकयोरनिबद्धत्वात् । *नैष्कुल्यमिति* । ब्राह्मणादित्वात् ष्यञ् । *नि३ष्कुलं दु३ष्कुलमिति* । 'गुरोरनृतः' इत्यादिना प्लुतः । *बहिरङ्ग-*

न्यासः

भवति ? इत्याह—कस्कादिष्वित्यादि । परीहारः । एकादेशश्चासौ निमित्तं चेति कर्मधारयः । यद्येकादेशादिणो निमित्तभूतात् षत्वं स्यात्, कस्कादिषु भ्रातुष्पुत्रशब्दस्य ग्रहणं न कुर्यात्; अनेनैव सिद्धत्वात्, कृतं च, एतदेव ज्ञापयति—एकादेशनिमित्तात् षत्वं न भवतीति ।

पुम्मुहुसोरित्यादि । वक्तव्य इति व्याख्येय इत्यर्थः । तत्रेदं व्याख्यानम्—उत्तरसूत्रेऽन्यतरस्यांग्रहणमुभयोर्योगयोः शेषभूतं विज्ञायेत । सा व्यवस्थितविभाषा, तेन पुंमुहुसोर्न भवति । अन्येषां तु नित्यमेव भविष्यति । पुमित्यस्य ग्रहणं रुत्वादेशपक्षमाश्रित्य कृतम् । सकारादेशपक्षे हि विसर्जनीयाभावात् प्रतिषेधवचनमनर्थकं स्यात् । पुंस्कामेति । 'पुमः खय्यम्परे' इति रुः, तस्य विसर्जनीयः, तस्यापि विसर्जनीय इति सकारः । जिह्वामूलीयस्तु यथा न भवति तथा पूर्वमेव प्रतिपादितम् । मुहु≍कामेति । षत्वे प्रतिषिद्धे जिह्वामूलीयो भवति । क्वचिन् मुहुस्कामेति सकार पठ्यते । तत्र यथा

---

१. अत्र 'वृद्धिभूतानां षत्वम्' इत्यधिकं क्वचित् ।

तिरसोऽन्यतरस्याम् ॥ ४२ ॥

तिरसो विसर्जनीयस्यान्यतरस्यां सकारादेशो भवति कुप्वोः परतः । तिरस्कर्ता । तिरस्कर्तव्यम् । तिरःकर्ता । तिरःकर्तुम् । तिरःकर्तव्यम् ।

'गतेः' इत्येव—तिरः कृत्वा काण्डं गतः ॥

द्विस्त्रिश्चतुरिति कृत्वोऽर्थे ॥ ४३ ॥

'षः' इति सम्बद्ध्यते । द्विस्, त्रिस्, चतुर्—इत्येतेषां कृत्वोऽर्थे वर्त्तमानानां विसर्जनीयस्य षकार आदेशो भवति अन्यतरस्यां कुप्वोः परतः । द्विष्करोति, द्विःकरोति । त्रिष्करोति, त्रिःकरोति । चतुष्करोति, चतुःकरोति । द्विष्पचति, द्विःपचति । त्रिष्पचति, त्रिःपचति । चतुष्पचति, चतुःपचति ।

पदमञ्जरी

लक्षणयोरिति । बहिर्भूततद्धितापेक्षत्वाद्वृद्धिर्बहिरङ्गा, प्लुतोऽपि दूराद्धूतादिकमर्थं वाक्यं चापेक्षत इति बहिरङ्गः ॥

तिरसोऽन्यतरस्याम् ॥ 'तिरोऽन्तर्धौ' इति तिरःशब्दस्य गतिसंज्ञा ।

तिरः कृत्वेति । अत्रान्तर्धेरविवक्षितत्वादगतित्वम् ॥

द्विस्त्रिश्चतुरिति कृत्वोऽर्थे ॥ उभयत्रविभाषेयम्, 'चतुर्' इत्यस्याप्रत्ययविसर्ज-

न्यासः

पुंस्कामेत्यत्र जिह्वामूलीयाभावः प्राक् प्रतिपादितस्तथेहापि प्रतिपाद्यः । नैष्कुल्यम्, दौष्पुरुष्यमिति ब्राह्मणादित्वात् ष्यञि कृते तन्निमित्तायां च वृद्धाविदुदुपधत्वाभावात् षत्वं न प्राप्नोति । निॾष्कुलम्, दुॾष्पुरुषः—इत्यत्रापि 'गुरोरनृत'ः—इत्यादिना प्लुते विहिते नैव तत् प्राप्नोति, इदुदुपधत्वाभावादिति यो देशयेत्, तं प्रत्याह—नैष्कुल्यमित्यादि । वृद्धेस्तावद्बहिरङ्गत्वं तद्धितापेक्षत्वात्, तद्धितो भवाद्यर्थापेक्षत्वाद्बहिरङ्गः । तेन तदाश्रितापि वृद्धिर्बहिरङ्गा भवति । प्लुतोऽपि दूराद्धूतादावर्थे वाक्यस्य विधीयमानत्वाद्बहिरङ्गः, षत्वं तु वर्णस्य पदसम्बन्धिनो विधीयत इत्यल्पापेक्षीत्यन्तरङ्गम् । तेनान्तरङ्गे षत्वे कर्त्तव्ये वृद्धिप्लुतयोर्बहिरङ्गयोरसिद्धत्वात् प्रवर्त्तत एव षत्वम् ।

तिरसोऽन्यतरस्याम् ॥ 'कुप्वोः ≍क≍पौ च' इति प्राप्त इदं वचनम् । गतिग्रहणं चेह स्वर्यते । गतिसंज्ञा पुनस्तिरःशब्दस्य 'तिरोऽन्तर्धौ' इत्यनेन ।

तिरः कृत्वा काण्डं गत इति । तत्रान्तर्धेरविवक्षितत्वाद् गतिसंज्ञा न भवति ॥

द्विस्त्रिश्चतुरिति कृत्वोऽर्थे ॥ 'अन्यतरस्याम्' इति वर्तते । चतुःशब्दस्याप्रत्ययविस-

कृत्वोऽर्थ इति किम् ? चतुष्कपालम्, चतुष्कण्टकम् । पूर्वेण नित्यं षत्वं भवति ।

'इदुदुपधस्य'–इत्यस्यानुवृत्तौ सत्यां कृत्वोऽर्थविषयेण च पदेन विसर्जनीये विशेष्यमाणे 'द्विस्त्रिश्चतुरिति' शक्यमकर्त्तुम् ।

पदमञ्जरी

नीयत्वाद् 'इदुदुपधस्य च' इति प्राप्ते, इतरयोरप्राप्ते । 'इसुसोः सामर्थ्ये' इत्यनेन त्वत्र सिद्धिर्न शङ्कनीया; इसः प्रत्ययस्य तत्र ग्रहणात् ।

कृत्वोर्थ इति किमिति । सुजन्ताः कृत्वोऽर्थं न व्यभिचरन्तीति प्रश्नः । चतुःशब्दस्य सुजन्तत्वे प्रमाणं नास्तीत्युत्तरम् । यदि तु साहचर्यं व्यवस्थापकम्, तदा तदर्थमपि कृत्वोऽर्थग्रहणं न कर्त्तव्यम्, क्रियते च ? तज्ज्ञापकार्थम्, एतज्ज्ञापयति–न सर्वत्र साहचर्यं व्यवस्थापकमिति । किं सिद्धं भवति ? 'दीधीवेवीटाम्' इत्यत्र धातुसाहचर्येणाप्यागमस्येटो ग्रहणं भवति ।

द्विस्त्रिश्चतुरिति किम् ? पञ्चकृत्वः करोतीत्यत्र सत्वं मा भूत् । नैतदस्ति प्रयोजनमित्याह—*इदुदुपधस्येत्यस्यानुवृत्तौ सत्यामित्यादि* । कृत्वोऽर्थो विषयो यस्य

न्यासः

र्जनीयत्वान्नित्ये षत्वे प्राप्ते, इतरयोस्तु विपर्ययादप्राप्ते विकल्पोऽयमारभ्यते । इतिशब्दोऽत्र द्विरादीनां विसर्जनीयेन सह सम्बन्धं द्योतयितुमुपात्तः । सम्बन्धो हि षष्ठया वा निर्दिश्यते, इतिकरणेन वा । तदिहेतिकरणेन निर्दिष्टः । कृत्वसुचोऽर्थः=कृत्वोऽर्थः, स पुनः क्रियाभ्यावृत्तिगणनम्, एतच्च द्विरादीनां विशेषणम्, तेऽपि विसर्जनीयस्येति दर्शयन्नाह—द्विस्त्रिश्चतुरित्यादि । द्विष्करोतीति । 'संख्यायाः क्रियाभ्यावृत्तिगणने' इत्यनुवर्तमाने 'द्वित्रिचतुर्भ्यः सुच्' इति सुच्, तस्य रुत्वम्, तस्य विसर्जनीयः, तस्याप्यनेन पक्षे षत्वम् । चतुष्करोतीति । अत्र सुचः सकारस्य 'रात् सस्य' इति लोपः, प्रकृतिरेफस्य विसर्जनीयः । शेषं पूर्ववत् ।

चतुष्कण्टकम्, चतुष्कपालमिति । अत्र क्रियाभ्यावृत्तिर्नास्ति; चत्वारि कण्टकान्यस्य, चत्वारि कपालान्यस्येति सम्बन्धमात्रविवक्षितत्वात् । तेनात्र विकल्पो न प्रवर्तत इति 'इदुदुपधस्य चाप्रत्ययस्य' इति नित्यमेव षत्वं भवति । ननु चाप्रत्ययस्य विसर्जनीयस्य षत्वमुच्यते, प्रत्ययविसर्जनीयश्चायम्, 'चतेरुरन्' इत्युरन्प्रत्यान्तत्वाच्चतुःशब्दस्य ? नैतत्; 'उणादयोऽव्युत्पन्नानि प्रातिपदिकानि' इत्येषोऽभिप्रायो द्रष्टव्यः । ननु च द्विस्त्रिःशब्दौ सुच्प्रत्ययान्तौ कृत्वोऽर्थ एव वर्त्तेते, तत्साहचर्याच्चतुःशब्दोऽपि तादृश एव ग्रहीष्यते, तत् किमर्थमेतत् ? ज्ञापनार्थम् । एतदनेन ज्ञाप्यते–क्वचित् 'सहचरितासहचरितयोः' इत्येषा परिभाषा नाश्रीयते । तेन 'दीधीवेवीटाम्' इत्यत्र धातुसाहचर्याद् 'इट गतौ' इत्यस्य ग्रहणं न भवति ।

इदुदुपधस्येत्यादिना द्विस्त्रिश्चतुरिति ग्रहणं प्रत्याचष्टे । एतद्धि एवमर्थं क्रियते—

क्त्वसुजथ षत्वं ब्रवीति कस्माच्चतुष्कपाले मा ।
षत्वं विभाषया भून्ननु सिद्धं तत्र पूर्वेण ॥
सिद्धे ह्ययं विधत्ते चतुरः षत्वं यदापि क्त्वोऽर्थे ।
लुप्ते क्त्वोऽर्थीये रेफस्य विसर्जनीयो हि ॥

पदमञ्जरी

तत्तथोक्तम् । क्त्वोर्थे यत्पदं वर्त्तते तस्य यो विसर्जनीयः—इत्येवं विशेष्यमाणं इत्यर्थः । यदि तु क्त्वोऽर्थग्रहणेन विसर्जनीयो विशेष्येत, तदा चतुरो न स्यात् । एतच्च श्लोकेषु व्यक्तीकरिष्यति ।

एवं श्लोकवार्त्तिककारमतेन द्विस्त्रिश्चतुर्ग्रहणं प्रत्याख्यातम् । तानेव श्लोकानुदाहरति—*क्त्वसुजर्थे इति* । कस्माद्धेतोः क्त्वसुजर्थे षत्वं ब्रवीति, क्त्वोऽर्थग्रहणस्य किं प्रयोजनमित्यर्थः । अत्र च वक्ष्यमाणोऽभिप्रायः । प्रयोजनमाह—*चतुष्कपाल इति* । चोदयिता स्वाभिप्रायं प्रकाशयति—*ननु सिद्धमिति* । नन्वित्यभ्युपगमे । भवत्वनेन चतुष्कपालेऽपि विभाषा, तथापि नित्यं षत्वं सिद्धम् । कथम् ? अनेन मुक्ते 'इदुदुपधस्य च' इति षत्वं भविष्यति ।

परिहरति—*सिद्धे ह्ययमिति* । सिद्धे प्राप्त इत्यर्थः । कथं प्राप्तिः ? इत्याह—लुप्ते

न्यासः

द्विरादीनामेव विसर्जनीयस्य षत्व यथा स्यात्, पञ्चकृत्वः करोतीत्यत्र मा भूदिति । ननु च 'इदुदुपधस्य' इत्यस्मिन्ननुवर्त्तमाने क्त्वोऽर्थो विषयो यस्य पदस्य तस्य यो विसर्जनीय इत्येवं क्त्वोऽर्थविषयेण पदेन विसर्जनीयो यदा विशेष्यते, तदान्यस्य न प्राप्नोति; द्विरादेरन्यस्येदुदपधस्य क्त्वोऽर्थवृत्तेः पदस्यासम्भव त् । तस्मादन्तरेणापि द्विरादीनां ग्रहणम्, तेषामेव हि विसर्जनीयस्य षत्वं भविष्यति । द्विस्त्रिश्चतुरिति शक्यमकर्तुम् ।

क्त्वसुजर्थे षत्वं ब्रवीति कस्मादिति । अस्मिन् षत्वविकल्पविधाने हेतुं क्त्वोऽर्थवचनस्य पृच्छति । कस्मात् 'क्त्वोऽर्थे' इत्येवमुक्त्वेमं षत्वविकल्पं ब्रवीति ? किं तत् प्रयोजनं यतो हेतोरिह षत्वविकल्पविधौ क्त्वोऽर्थग्रहणं करोतीत्यर्थः । अत्र वक्ष्यमाण एवाभिप्रायः । अतो हेतुमाह—चतुष्कपाल इत्यादि । असति क्त्वोऽर्थग्रहणे चतुष्कपालेऽपि विभाषा षत्वं स्यात्, नित्यं चेष्यते । तस्मादत्र विभाषा षत्वं मा भूदित्येवमर्थं क्त्वोऽर्थ इत्युच्यते । येनाभिप्रायेण परं पृष्टवान्, तमाविष्कर्तुमाह—ननु सिद्धं तत्र पूर्वेणेति । नन्वित्यभ्युपगमे । एतदनेन दर्शयति—भवत्वनेन षत्वं विभाषा, तथापि पूर्वसूत्रेण नित्यं भविष्यति षत्वस्य श्रवणम्; यस्माद् यदाप्यनेन षत्वं न भवति तदापि पूर्वसूत्रेण 'इदुदुपधस्य चाप्रत्ययस्य' इत्यनेन चतुष्कपाले सिद्धं षत्वमिति ।

सिद्धे ह्ययं विधत्त इति । सिद्धे प्राप्त इत्यर्थः । एतदाचष्टे—'इदुदुपधस्य' इत्यादिना

एवं सति त्विदानीं द्विस्त्रिश्चतुरित्यनेन किं कार्यम् ।
अन्यो हि नेदुदुपधः कृत्वोऽर्थः कश्चिदप्यस्ति ।।

पदमञ्जरी

इति। चतुरस् इति स्थिते 'रात्सस्य' इति सुचो लोपः, रेफस्य विसर्जनीयः। सोऽयमप्रत्ययविसर्जनीयो भवति, यदि सुचो रुत्वं पूर्वस्य 'रोरि' इति लोपः, रोर्विसर्जनीयो भवति, किन्तु 'ढ्रलोपे' इति दीर्घः प्राप्नोति, रुत्वस्यासिद्धत्वात्, पूर्वमेव च लोपेन भवितव्यम्, एवं च कृत्वोऽर्थग्रहणं कर्तव्यमित्युक्तम्।

इदानीं तदाश्रयणेन द्विस्त्रिश्चतुर्ग्रहणं प्रत्याचष्टे—*एवं सतीति*। *किं कार्यमिति*। न किञ्चिदित्यर्थः। कथम्? इत्याह—*अन्यो हीति*।

न्यासः

नित्ये षत्वे प्राप्त इमं षत्वविकल्पं विदधाति। नाप्राप्ते तस्माद् येन नाप्राप्तिन्यायेन तस्यायं बाधकः स्यादिति। तदनेन यदुक्तम्—'सिद्धं तत्र पूर्वेण' इति, तन्निराकृतम्। तस्माद्विभाषानिवृत्त्यर्थं कृत्वोऽर्थग्रहणम्। स्यादेतत्—कृत्वोऽर्थविवक्षायां सुचि कृते तस्य यदा विसर्जनीयः क्रियते तदा पूर्वेण न प्राप्नोति, अप्रत्ययस्येति प्रतिषेधात्; ततश्च 'सिद्धे ह्ययं विधत्ते' इति यत् तन्नोपपद्यते, तत् कुतो ह्यनेन विकल्पेन नित्यं षत्वं बाध्येत? इत्याह—यद्यपि कृत्वोऽर्थ इत्यादि। चतुःशब्दो वर्त्तत इति शेषः। अस्य च 'सिद्धे ह्ययं विधत्ते चतुरः षत्वम्' इत्यनेन प्रकृतेन सम्बन्धः। अस्यार्थः—एतदुक्तं भवति, न केवलं यदा कृत्वोऽर्थवृत्तिश्चतुःशब्दस्तदा पूर्वेण प्राप्ते सतीमं षत्वविकल्पं विधत्ते, अपि तु यदा कृत्वोर्थस्तदापीति। अत्रैवोपपत्तिमाह- -लुप्ते कृत्वोऽर्थीय इत्यादि। हिशब्दो हेतौ। कृत्वोऽर्थे भवः कृत्वोऽर्थीयः, सुच्, गहादित्वाच्छः। यस्माद् 'रात् सस्य' इति लुप्ते कृत्वोऽर्थीये रेफस्याप्रत्ययस्य विसर्जनीयो भवति तस्मात् कृत्वोऽर्थेऽपि पूर्वेण नित्ये षत्वे प्राप्त इमं षत्वविकल्पं विधत्ते। ततश्च सर्वत्र कृत्वोऽर्थेऽप्यकृत्वोऽर्थेऽपि नाप्राप्ते पूर्वेण षत्वे विकल्प आरभ्यत इति तस्य बाधक एव स्यात्। एवञ्चासति कृत्वोऽर्थग्रहणे चतुष्कपाले विभाषा षत्वं प्रसज्येत। तस्मात् तन्निवृत्त्यर्थं कृत्वोऽर्थग्रहणमिति स्थितमेतत्।

एवमित्यादि। यदि कृत्वोऽर्थग्रहणं क्रियते, एवं तर्हि तस्मिन् सति किमिदानीं द्विस्त्रिश्चतुरित्यनेन कार्यम्? न किञ्चित्; व्यावर्त्याभावात्। तस्मान्न कर्त्तव्यमिदमित्येवाभिप्रायः। स्यादेतत्—असत्यस्मिन् पञ्चकृत्वः करोतीत्यादावपि विभाषा षत्वं स्यात्, अतस्तन्निवृत्तिरनेन क्रियते इति? अत आह—अन्यो हीत्यादि। 'इदुदुपधस्य' इत्यनुवर्तते, 'कृत्वोऽर्थे' इति चोच्यते, न च द्विरादिभ्योऽन्य इदुदुपधः कृत्वोऽर्थे वर्तते। तस्मात् सामर्थ्यादेषामेव भविष्यति, नान्येषामित्यनर्थकं द्विरादीनां ग्रहणम्।

काशि० 6 : ३४

अक्रियमाणे ग्रहणे विसर्जनीयस्तदा विशेष्येत ।
चतुरो न सिध्यति तथा रेफस्य विसर्जनीयो हि ॥
तस्मिंस्तु क्रियमाणे युक्तं चतुरो विशेषणं भवति ।
प्रकृतं पदं तदन्तं तस्यापि विशेषणं न्याय्यम् ॥

पदमञ्जरी

इतरोऽसति द्विरादिग्रहणे दोषं दर्शयति—*अक्रियमाण इति*। *विसर्जनीयो विशेष्येतेति*। तस्य कार्यित्वेन प्राधान्यादिति भावः। सम्भावने लिङ्। विशेष्यतां विसर्जनीयः, को दोषः ? इत्यत आह—*चतुर इति*। *तथेति*। अनन्तरोक्ते विशेषणप्रकारे चतुरो न सिध्यतीति। कस्मात् ? इत्याह—*रेफस्येति*।

क्रियमाणे तु द्विरादिग्रहणे नायं दोषः, इत्याह—*तस्मिंस्त्विति*। इतरयोर्विशेषाभावाच्चतुरो विशेषणं युक्तमित्युक्तम्। प्रत्याख्यानवाद्याह—*प्रकृतं पदमिति*। यदुक्तम्—'कार्यित्वेन प्रधानभूतो विसर्जनीयः' इति, तन्न; सोऽपि प्रकृतस्य पदस्य षत्वमिति, स त्वर्थाद् 'अलोऽन्त्यस्य' इति विसर्जनीयस्य भवतीत्येतावत् पदमेव तु कार्यि, तदिदमुक्तम्-*तदन्तमिति*। *तस्यापीति*। अपिशब्दोऽवधारणे, तस्यैवेत्यर्थः।

न्यासः

अक्रियमाण इत्यादिना असति हि द्विरादिग्रहणे यो दोषस्तं दर्शयति। यदि द्विरादिग्रहणं न क्रियेत, तदा विसर्जनीयस्य प्रकृतत्वात्स एव कृत्वोऽर्थग्रहणेन विशेष्यते—कृत्वोऽर्थे यो वर्त्तते विसर्जनीय इति। कः पुनरेवं सति दोषः स्यात् ? इत्यत आह—चतुरो न सिध्यतीति। तथेति। तथैवं कृत्वोऽर्थग्रहणेन विसर्जनीये विशेष्यमाणे चतुःशब्दस्य विभाषा षत्वं न सिध्यति। किं कारणं न सिध्यति ? इत्यत आह—रेफस्येत्यादि। हिशब्दो हेतौ। यस्माच्चतुरः 'रात् सस्य' इति सुचः सकारे लुप्ते प्रकृत्यवयवस्य रेफस्य विसर्जनीयः, तस्मान्न सिध्यति। न ह्यसौ विसर्जनीयः कृत्वोऽर्थे वर्त्तते।

अथ क्रियमाणेऽपि तस्मिन् कस्मादेष दोषो न भवति ? इत्यत आह—तस्मिन्नित्यादि। तस्मिन् द्विस्त्रिश्चतुरित्येतस्मिंस्तूपदीयमाने कृत्वोऽर्थग्रहणं चतुःशब्दस्य विशेषणं न्याय्यं भवति। तथा हि—तस्य श्रुतत्वात् स एव विशेष्यते कृत्वोऽर्थे, यो वर्तते चतुःशब्द इति। लुप्तेऽपि कृत्वोऽर्थीये चतुःशब्दः कृत्वोऽर्थे वर्त्तत इति न भवति द्विरादिग्रहणे क्रियमाणेऽपि दोषः। तस्माद् द्विरादिग्रहणं कर्त्तव्यम्—कृत्वोऽर्थग्रहणं तस्य विशेषणं यथा स्यात्। एतदपि न भवति तस्य प्रयोजनमिति दर्शयन्नाह—प्रकृतं पदं तदन्तमिति। तदन्तं विसर्जनीयान्तम्। अतः तस्यापि तद्विशेषणं न्याय्यम्। उपपत्तिमाह—तदन्तत्वं तु पदस्य विसर्जनीयेन विशेष्यत्वाल्लभ्यते। अपिशब्दोऽवधारणे। तस्यैवेत्यर्थः। कुत एतत् ? व्याप्तिन्यायात्। विसर्जनीये हि विशेष्यमाणे चतुरो न

एवं तु क्रियमाणे द्विस्त्रिश्चतुर्ग्रहणे चतुःशब्दस्य कृत्वोऽर्थेऽपि वर्तमानस्य पूर्वेणैव नित्यं षत्वं स्यात् । पूर्वत्रासिद्धे नास्ति प्रतिषेधः; अभावादुत्तरस्य ॥

पदमञ्जरी

एवं श्लोकवार्त्तिककारेण प्रत्याख्याते द्विरादिग्रहणे *वृत्तिकारः* स्थापयितुमाह—*एवमिति* । *पूर्वेणेति* । 'इदुदुपधस्य च' इत्यनेन । *नित्यं षत्वं स्यादिति* । अस्य तु द्विस्त्रिःशब्दाववकाशौ । न च परत्वादयमेव विधिः सिद्ध्यतीत्याह—*पूर्वत्रासिद्ध इति* ।

श्लोकवार्त्तिककारस्य त्वयमभिप्रायः—प्रकरणे प्रकरणमसिद्धम्, न योगे योगः, तेनास्यासिद्धत्वं भवतीति । अथ वा—'इदुदुपधस्य कृत्वोऽर्थवृत्तेर्नाप्राप्ते नित्ये षत्वस्यारम्भादपवादत्वमित्यपवादत्वादेव, वचनप्रामाण्यादिति वा सिद्धत्वमिति ।

अथ 'सुचः' इत्येव कस्मान्नोक्तम्, किमनेन महता प्रबन्धेन ? एवमुच्यमाने सुचि विसर्जनीयो विशेष्येत—सुचो यो विसर्जनीय इति, ततश्च चतुरो न स्यात् । एवं तर्हि सुजन्तस्येति वक्तव्यम्—सुजन्तस्य यो विसर्जनीय इति ? एवमपि 'पदस्य' इत्यनुवृत्तेर्यत्र सुजन्तं पदं तत्रैव स्यात्—द्विष्करोतीति, इह तु न स्यात्—परमद्विष्करोतीति । यत्पदं तन्न सुजन्तम्, तस्मात्सुचोऽविहितत्वात् । यच्च सुजन्तं द्विरिति न तत्पदम्; 'उत्तरपदत्वे चापदादिविधौ' इति पदसंज्ञायाः प्रतिषेधात् ।

न्यासः

सिध्यति, पदे तु विशेष्यमाणे सर्वत्र भवति । तस्मात् तदेव विशेषयिष्यामः—कृत्वोऽर्थे यद्वर्तते पदमिति । पदे विशेष्यमाणे चतुरः षत्वं सिध्यत्येव । लुप्तेऽपि कृत्वोऽर्थीये चतुरित्येतत् पदं कृत्वोऽर्थे वर्तत इति । तस्मान्नार्थो द्विरादिग्रहणेनेति श्लोकवार्त्तिककारेण प्रत्याख्यातं द्विरादिग्रहणम् ।

सूत्रकारस्य त्वयमभिप्रायः—विसर्जनीयस्य कार्यित्वात् पदेन विशेष्यमाणत्वाच्च प्राधान्यम् । तत्रासति द्विरादिग्रहणे प्राधान्याद् विसर्जनीय एव कृत्वोऽर्थग्रहणेन विशेष्यत इति । तस्मिंस्तु सति तदुपादानसामर्थ्यात् साक्षात् श्रुतत्वाच्च द्विरादेरेव पदस्यैतद्विशेषणम्, न तु स्वरितत्वादनुमितस्य विसर्जनीयस्य । तस्माद् युक्तं द्विरादिग्रहणं कर्तुमिति ।

एवं त्वित्यादिना ग्रन्थेन द्विस्त्रिश्चतुर्ग्रहणं सूत्रकारमतेन स्थापयति । पूर्वेणेति । 'इदुदुपधस्य' इत्यादिना । तत्रैतत् स्यात्—'इदुदुपधस्य' इत्यस्यावकाशः—निष्कृतम्, दुष्कृतमिति, अस्यावकाशः—द्विष्करोतीत्यादौ; चतुष्करोतीत्यत्र परत्वात् पूर्वविधिं बाधित्वाऽयमेव विकल्पो भविष्यति ? इत्यत आह—पूर्वत्रासिद्ध इत्यादि । किं कारणं नास्तीति ? अत आह—अभावादुत्तरस्येति ।

इसुसोः सामर्थ्ये ॥ ४४ ॥

'षः' इति सम्बद्ध्यते। इस्, उस्—इत्येतयोर्विसर्जनीयस्यान्यतरस्यां षकारादेशो भवति सामर्थ्ये कुप्वोः परतः। सर्पिष्करोति, सर्पिः करोति। यजुष्करोति, यजुः करोति।

सामर्थ्य इति किम्? तिष्ठतु सर्पिः पिब त्वमुदकम्।

सामर्थ्यमिह व्यपेक्षा; न पुनरेकार्थीभावः, उभयं वा ॥

पदमञ्जरी

इसुसोः सामर्थ्ये ॥ *तिष्ठत्वित्यादि*। अत्र सर्पिरित्यस्य तिष्ठत्वित्यनेन सम्बन्धः, 'पिब' इत्यस्य तूदकमित्यनेनेति परस्परसम्बन्धाभावादसामर्थ्यम्। *सामर्थ्यमिह व्यपेक्षेति*। अवधारणमत्र द्रष्टव्यम्—व्यपेक्षैवेति। प्रयोजनमुत्तरत्र वक्ष्यते। *न पुनरेकार्थीभाव इति*। अत्राप्यवधारणं द्रष्टव्यम्—एकार्थीभाव एव गृह्यत इति यत्तन्न व्यपेक्षैवेत्यर्थः। ननु च सामर्थ्यशब्दः सामान्यशब्दः, न च सामान्यशब्दः प्रकरणादिकमन्तरेण विशेषेऽवतिष्ठते, तत्कथं व्यपेक्षैव सामर्थ्यं गृह्यते, न पुनरेकार्थीभाव इत्युच्यते, उभयं तु कस्मान्न गृह्यते? अत आह—*उभयं वेति*। नेत्येव; उभयमपि गृह्यत इति यत्तदपि नैवेत्यर्थः। अयं भावः—पदविधित्वादेव समर्थपरिभाषोपस्थानात् सामर्थ्ये लब्धे पुनः सामर्थ्यग्रहणादिष्टस्य व्यपेक्षालक्षणस्यैव सामर्थ्यस्य परिग्रहः; नेतरस्य, नाप्युभयोरिति ॥

न्यासः

इसुसोः सामर्थ्ये ॥ यदि 'अर्चिशुचिहुसृपिच्छादिच्छर्दिभ्य इसिः', 'जनेरुसिः' इत्यनुवर्त्तमाने 'अर्त्तिपॄवपियजितनिधनितपिभ्यो नित्' इत्येवं सर्पिः, यजुरादयः शब्दा इसुस्प्रत्ययान्ता व्युत्पाद्यन्ते—इति दर्शनम्, ततश्च केनचिदप्राप्त एव षत्वे 'कुप्वोः' इत्यादिना जिह्वामूलीयादिषु प्राप्तेष्विदं वचनम्। अथ 'उणादयोऽव्युत्पन्नानि प्रातिपदिकानि'—इति दर्शनम्, ततोऽप्रत्ययविसर्जनीयत्वात् 'इदुदुपधस्य चाप्रत्ययस्य' इति नित्ये षत्वे प्राप्तेऽस्यारम्भः। सामर्थ्ये सतीति। कुप्वोर्निमित्तत्वेनाश्रयणात् तदादिनैव शब्दान्तरेण सह सामर्थ्यं वेदितव्यम्। सर्पिष्करोतीत्यत्र सर्पिः साधनं करोतीत्येवं साध्यां क्रियामपेक्षते, करोत्यर्थोऽपि साध्यः। साधनं सर्पिरित्यस्ति सामर्थ्यम्।

तिष्ठतु सर्पि पिब त्वमुदकमिति। अत्र सर्पिरित्यस्य पिबेत्यनेन सामर्थ्यं नास्ति। तथा हि—पिबेत्येतदुदकमपेक्षते, सर्पिरित्येतत्तु तिष्ठत्विति।

अथ परमसर्पिः कुण्डिकेत्यत्र विभाषया षत्वं समासे कस्मान्न भवति? इत्याह—सामर्थ्यमिहेत्यादि। वाशब्दोऽप्यर्थे वर्त्तते; अनेकार्थत्वादव्ययस्य। न पुनरित्यस्यैकार्थीभाव इत्यनेन, उभय इत्यनेन च [illegible]। अवधारणं चात्र द्रष्टव्यम्; व्यवच्छेदफलकत्वात् सर्ववाक्यानाम्। तदयम[illegible]र्थः- सामर्थ्यमिह व्यपेक्षैवाश्रीयते, न पुनरेकार्थीभावः,

नित्यं समासेऽनुत्तरपदस्थस्य ॥ ४५ ॥

'इसुसोः' इति वर्तते । समासविषये इसुसोर्विसर्जनीयस्यानुत्तरपदस्थस्य नित्यं षत्वं भवति कुप्वोः परतः । सर्पिष्कुण्डिका । धनुष्कपालम् । सर्पिष्पानम् । धनुष्फलम् ।

अनुत्तरपदस्थस्येति किम् ? परमसर्पिःकुण्डिका । परमधनुःकपालम् । पूर्वसूत्रेण विकल्पोऽप्यत्र न भवति ।

पदमञ्जरी

नित्यं समासेऽनुत्तरपदस्थस्य ॥ *परमसर्पिष्कुण्डिकेति* । ननु च 'अर्चिशुचिहुसृपिच्छर्दिच्छादिभ्य इसिः', 'जनेरुसिः', 'अर्तिपॄवपियजितनिधनितपिभ्यो नित्' इत्येवं सर्पिः, यजुरित्यादय इसुसन्ता व्युत्पाद्यन्ते, ततश्च प्रत्ययग्रहणपरिभाषया सर्पिरादीनामेवेसुसन्तत्वम्, न परमसर्पिरादीनाम्; तत्कथमत्र प्रसङ्गः; अवश्यं चोणादीनामपि व्युत्पत्तिपक्ष एवाश्रयणीयः; अव्युत्पत्तिपक्षे ह्याश्रीयमाणे सर्पिषा, यजुषेत्यादौ षत्वं न सिद्ध्यति, अप्रत्ययसकारत्वात्; तस्मादनर्थकमनुत्तरपदग्रह-

न्यासः

नाप्युभयमिति । तेन समासे न भवति; व्यपेक्षालक्षणस्य सामर्थ्यस्य तत्राभावादिति भावः । ननु चोभयसामर्थ्यवाचित्वात् सामर्थ्यशब्दः सामान्यशब्दः, तत्रेदं युक्तं यदेकार्थीभावलक्षणं सामर्थ्यं नाश्रीयते, उभयं तु कथं नाश्रयितुं युक्तम्; न हि सामान्यशब्दाः प्रकरणादिकमन्तरेण विशेषेष्ववतिष्ठन्ते, न चेह प्रकरणादिकमस्ति तथाविधं किञ्चिद् येन व्यपेक्षालक्षणमेव सामर्थ्यं ग्रहीतव्यम् ? नैष दोषः; 'कार्यकालं संज्ञापरिभाषम्' इति, इह 'पदस्य' इति वर्तते, तत्र पदाधिकारादेव समर्थपरिभाषाया उपस्थानात् सामर्थ्ये लब्धे यतः सामर्थ्यग्रहणं क्रियते तस्येदं प्रयोजनम्—इष्टसामर्थ्यस्य परिग्रहो यथा स्यात् । इह च व्यपेक्षालक्षणमेवेष्टं सामर्थ्यमिति तदेवाश्रयितुं युक्तम्; नैकार्थीभावः, नाप्युभयमिति ॥

नित्यं समासेऽनुत्तरपदस्थस्य ॥ सर्पिष्कुण्डिकेति । षष्ठीसमासः । एवं धनुष्कपालमित्यादावपि ।

परमसर्पिःकुण्डिकेति । परमसर्पिःशब्दयोः 'सन्महत्' इत्यादिना कर्मधारयं कृत्वा कुण्डिकाशब्देन सह षष्ठीसमासः । अत्र परमशब्दापेक्षया सर्पिःशब्द उत्तरपदम्, तत्रस्थश्च विसर्जनीय इति षत्वं न भवति ।

ननु च 'इसुसोः सामर्थ्ये' इत्यत्र 'इसुसोः' इति प्रत्ययग्रहणमेतत्, तत्र 'प्रत्ययग्रहणे यस्मात् स विहितस्तदादेस्तदन्तस्य' इति नियमाद् यत एवेसुसौ विहितौ तदादेरेव ग्रहणेन भवितव्यम्, नाधिकस्य, अधिकश्च परमशब्दः; केवलाद्धि सृपेरिस्प्रत्ययो

एतदेव 'अनुत्तरपदस्थस्य' इति वचनं ज्ञापकम्—इसुसोः 'प्रत्यय-ग्रहणे यस्मात्स विहितस्तदादेः' इत्ययं नियमो न भवति। तेन वाक्येऽपि—परमसर्पिष्करोति, परमसर्पिः करोति 'इसुसोः सामर्थ्ये' इत्येतद् भवति। व्यपेक्षा च तत्र सामर्थ्यमाश्रितमिति समासे न भवति ॥

अतः कृकमिकंसकुम्भपात्रकुशाकर्णीष्वनव्ययस्य ॥ ४६ ॥

आकारादुत्तरस्य अनव्ययविसर्जनीयस्य समासेऽनुत्तरपदस्थस्य नित्यं सकारादेशो भवति कृ, कमि, कंस, कुम्भ, पात्र, कुशा, कर्णी—इत्येतेषु परतः। कृ—अयस्कारः। पयस्कारः। कमि—अयस्कामः।

पदमञ्जरी

णम्? अत आह—*एतदेवेत्यादि*। ज्ञापनस्य प्रयोजनमाह—*तेनेति*। अथ पूर्वसूत्रेण समासेऽपि विकल्पः कस्मान्न भवति? इत्यत आह—*व्यपेक्षा चेति*। केचित्तु "'नित्यं समासे' इत्येको योगः, 'अनुत्तरपदस्थस्य' इति द्वितीय इति योग-विभागेन समासे सर्वा षत्वप्राप्तिरुत्तरपदस्थस्य प्रतिषिध्यते" इति वदन्तः पूर्वत्र द्विविधेऽपि सामर्थ्ये समाश्रिते न दोष इत्याहुः ॥

अतः कृकमिकंसकुम्भपात्रकुशाकर्णीष्वनव्ययस्य ॥ कृ, कमीति धातुग्रहणम्। इतरेषां स्वरूपग्रहणम्। *अयस्कार इति*। 'कर्मण्यण्'। *अयस्काम इति*। 'शीलि-कामि' इत्यादिना णप्रत्ययः, अयस्कंसादयः षष्ठीसमासाः। कंसग्रहणमनर्थकम्, कमिग्रहणेनैव सिद्धत्वात्, कंसशब्दो हि 'वृतृवदिहनिकमिभ्यः सः' इति कमेरेव व्युत्पाद्यते? ज्ञापनार्थं तु, एतत् ज्ञापयति—उणादिषु नावश्यं व्युत्पत्तिकार्यं

न्यासः

विहितः, न परमशब्दादेः, एवञ्चोत्तरपदप्रकृतिरेव नास्ति, किं प्रतिषेधेन? इत्याह—एतदेवेत्यादि। यद्ययमिह नियमः स्यात् 'अनुत्तरपदस्थस्य' इति नोक्तं स्यात्, उक्तञ्च, तस्मादेतज्ज्ञापयति—नायमिह नियमो भवतीति। किमस्य ज्ञापकस्य प्रयोजनम्? इत्याह—तेनेत्यादि। यस्मादयमिह नियमो न भवति, तेन हेतुना वाक्येऽधिकस्यापि ग्रहणे सति परमसर्पिः करोति, परमसर्पिष्करोतीत्यत्र पूर्वसूत्रेण षत्वविकल्पो भवति; नियमे तु सति न स्यात्। समासेऽपि तर्हि परमसर्पिःकुण्डिकेत्यत्र षत्वविकल्पेन भवि-तव्यम्; नियमाभावात्? इत्यत आह—व्यपेक्षा च तत्रेत्यादि। चकारोऽवधारणार्थः। इतिकरणो हेतौ। तत्र 'इसुसोः' इत्यादौ सूत्रे सामर्थ्यग्रहणाद् व्यपेक्षैव सामर्थ्यं षत्वविकल्पस्य निमित्तं यस्मादाश्रितं तस्मात् समासे न भवति; तत्र तदभावात् ॥

अतः कृकमिकंसकुम्भपात्रकुशाकर्णीष्वनव्ययस्य ॥ 'कुप्वोः ≍क≍पौ च' इति प्राप्ते वचनमिदम्। अयस्कार इति। 'कर्मण्यण्'। एवमयस्काम इत्यत्रापि। 'शीलि-

पयस्कामः । कंस—अयस्कंसः । पयस्कंसः । कुम्भ—अयस्कुम्भः । पयस्कुम्भः । अयस्कुम्भी, पयस्कुम्भीत्यत्रापि भवति; 'प्रातिपदिकग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्यापि ग्रहणं भवति' इति ।

पात्र—अयस्पात्रम् । पयस्पात्रम् । अयस्पात्री । पयस्पात्री । कुशा—अयस्कुशा । पयस्कुशा । कर्णी—अयस्कर्णी । पयस्कर्णी ।

शुनस्कर्ण इत्ययं तु कस्कादिषु द्रष्टव्यः ।

अत इति किम् ? गोःकारः । धूःकारः । तपरकरणं किम ? भाःकरणम् । भास्कर इत्ययं तु कस्कादिषु द्रष्टव्यः ।

अनव्ययस्येति किम् ? स्वःकारः । पुनःकारः ।

पदमञ्जरी

भवतीति । *अयस्कुम्भीति* । कुम्भशब्दाज्जातिलक्षणो ङीष् । *अयस्पात्रीति* । पात्रशब्दः ष्ट्रन्प्रत्ययान्तः, षित्त्वान्ङीष् । *अयस्कुशेति* । नात्रायोविकारो विवक्षितः, तेन 'जानपद' इति सूत्रेण ङीष् न भवति । *अयस्कर्णीति* । अय इव कर्णौ यस्याः सा अयस्कर्णी; 'नासिकोदर' इत्यादिना ङीष् । *शुनस्कर्ण इत्ययं त्विति* । सूत्रे त्वीकारान्तस्य कर्णीशब्दस्य निर्देशादत्राप्रसङ्गः ।

भाःकरणमिति । षष्ठीसमासः । *भास्कर इत्ययं त्विति* । 'दिवाविभा' इत्यादिना टप्रत्ययः । *जयादित्यस्तु* तस्मिन्सूत्रेऽपाठीचद्—'भास्करान्तेति प्रत्ययसन्नि-

न्यासः

कामिभिक्ष्याचरिभ्यो णो वक्तव्यः' इति त्वत्र न प्रवर्त्तते । तत्रोपसंख्याने ण्यन्तस्य कमेरुपादानात्, इह त्वण्यन्तस्य । यदा 'आयादय आर्धधातुके वा' इति कमेर्णिङ् नास्ति, तदा कमेरण्यन्तता । अयस्कंस इति । षष्ठीसमासः । ननु कमेरेव 'वृतवदिहनिकमिकषिभ्यः सः' इति से कृते कंस इति भवति, तत्र कमिग्रहणेनैव सिद्धत्वात् कसग्रहणमनर्थकम् ? न; ज्ञापनार्थत्वात् । एतदनेन ज्ञाप्यते—अस्तीदमपि दर्शनम्—'उणादयोऽव्युत्पन्नानि प्रातिपदिकानि' इति । अयस्कुम्भ इति । अयसो विकारः कुम्भ इति समानाधिकरणाधिकारे 'शाकपार्थिवादीनामुपसंख्यानमुत्तरपदलोपश्च' इति मध्यपदलोपी समासः । षष्ठीसमासो वा । अयस्कुम्भीति । गौरादित्वान् ङीष् । अयस्कुम्भवत् समासः ।

अयस्पात्रीति । पात्रशब्दः ष्ट्रन्प्रत्ययान्तः, तेन 'षिद्गौरादिभ्यश्च' इति ङीष् । अयस्कुशेति । अयोविकारोऽत्र न विवक्षितः । तेन जानपदादिसूत्रेण ङीष् न भवति । अय इव कर्णावस्या इत्ययस्कर्णी, 'नासिकादर' इत्यादिना ङीष् । ईकारान्तस्य कर्णशब्दस्य ग्रहणम् । अतः शुनस्कर्ण इत्यत्र सत्वेन न भवितव्यमिति कस्यचिद् भ्रान्तिः स्यात्, अतस्तां निराकर्तुमाह—शुनस्कर्ण इत्ययं त्वित्यादि ।

भाःकरणमिति । ल्युडन्तेन समासः । यदि तर्हि तपरकरणं न क्रियेत भासं करो-

'समासे' इत्येव—यशः करोति । यशः कामयते ।

'अनुत्तरपदस्थस्य' इत्येव—परमपयःकारः । परमपयःकामः ॥

अधःशिरसी पदे ॥ ४७ ॥

अधस्, शिरस्—इत्येतयोर्विसर्जनीयस्य समासेऽनुत्तरपदस्थस्य सकार आदेशो भवति पदशब्दे परतः । अधस्पदम् । शिरस्पदम् । अधस्पदी । शिरस्पदी ।

'समासे' इत्येव—अधः पदम् ।

'अनुत्तरपदस्थस्य' इत्येव—परमशिरःपदम् ।

अधस्पदमिति मयूरव्यंसकादित्वात् समासः ॥

कस्कादिषु च ॥ ४८ ॥

'कस्क'—इत्येवमादिषु च विसर्जनीयस्य सकारः, षकारो वा यथायोगमादेशो भवति कुप्वोः परतः । कस्कः । कौतस्कुतः । कुत

पदमञ्जरी

योगेन सत्वं निपात्यते' इति । *श्वःकारः, पुनःकाम इति* । धव्यन्तेन मयूरव्यंसकादित्वात् समासः ॥

अधःशिरसीपदे ॥ *इत्येतयोरिति* । सूत्रे तु षष्ठीस्थाने प्रथमा । पद इति स्वरूपस्य ग्रहणम् न सुप्तिङन्तस्य; तस्य समासाधिकारादेव सिद्धत्वात् । तदाह—*पदशब्दे परत इति* ।

मयूरव्यंसकादित्वात्समास इति । *अधस्पदमित्यत्र* तु षष्ठीसमासः ॥

कस्कादिषु च ॥ 'कुप्वोः ≍क≍पौ च' इत्यस्यापवादः । *यथायोगमिति* । इणः परस्य षत्वम्, अन्यस्य सत्वमित्येष यथायोगार्थः । *कस्क इति* । स्वन्तस्य किमो वीप्सायां द्विर्वचनम् । *कौतस्कुत इति* । कुतःशब्दस्य पूर्ववद् द्विर्वचनम्, तस्मात्

न्यासः

तीवि दिवादिसूत्रेण टे कृते भास्कर इत्यत्रापि भवति ! अत आह—भास्कर इत्ययं त्वित्यादि । सुबोधम् ।

अधःशिरसी पदे ॥ अधःशिरसी इति । सुब्व्यत्ययेन षष्ठ्याः स्थाने प्रथमा । पदशब्दे परत इति । एतेन पद इति स्वरूपस्य ग्रहणम्, न पारिभाषिकस्येति दर्शयति । यदि हि पारिभाषिकस्य ग्रहणं स्यात्, पदग्रहणमनर्थकं स्यात् । समासाधिकारादेव तस्य लब्धत्वादित्यभिप्रायः । शिरस्पदमिति । षष्ठीसमासः ॥

कस्कादिषु च ॥ 'कुप्वोः' इत्यस्यायमपवादः । यथायोगमिति । इणः परो यो विसर्जनीयस्तस्य षकारः, यस्त्वन्यस्तस्य सकार इत्येष यथायोगार्थः । कस्क इति । सौ परतः

आगतः—इत्यण् । भ्रातुष्पुत्रः । शुनस्कर्णः । सद्यस्कालः । सद्यस्क्रीः । क्रीणातेरयं सम्पदादित्वात् क्विप्प्रत्ययः, तत्र भवः क्रतुः—साद्यस्क्रः । कांस्कान्—'कानाम्रेडिते' इति रुत्वमत्र ।

सर्पिष्कुण्डिका, धनुष्कपालम्, बर्हिष्पूलम्, यजुष्पात्रमित्येषां पाठः—उत्तरपदस्थस्यापि षत्वं यथा स्यादिति । परमसर्पिःफलमित्येवमादिप्रत्युदाहरणादिति पारायणिका आहुः ।

भाष्ये, वृत्तौ च 'नित्यं समासेऽनुत्तरपदस्थस्य' इत्यत्र परमसर्पिःकुण्डिकेत्येतदेव प्रत्युदाहरणम् । अयस्काण्डः । मेदस्पिण्डः । अविहित लक्षण उपचारः कस्कादिषु द्रष्टव्यः ॥

छन्दसि वाऽप्राम्रेडितयोः ॥ ४९ ॥

छन्दसि विषये विसर्जनीयस्य वा सकारादेशो भवति कुप्वोः

पदमञ्जरी

'तत आगतः' इत्यण्, 'अव्ययानां भमात्रे टिलोपः' । *भ्रातुष्पुत्र इति* । 'ऋतो विद्यायोनिसम्बन्धेभ्यः' इत्यलुक् । *शुनस्कर्ण इति* । 'षष्ठ्या आक्रोशे' इत्यलुक् । पारायणेन दीव्यन्ति व्यवहरन्तीति *पारायणिकाः* । पारायणं द्विविधम्-धातुपारायणम्, नामपारायणमिति ।

*भाष्ये वृत्तावित्यादिना*ऽनन्तरोक्तमर्थं निराकरोति । *अविहितलक्षण* इत्यादिनाऽऽकृतिगणोऽयमिति दर्शयति । विसर्जनीयस्थानिकयोः सकारषकारयोः *उपचार* इति संज्ञा ॥

न्यासः

'किमः कः' इति कादेशः, वीप्सायां द्विर्वचनम् । कौतस्कुत इति । 'पञ्चम्यास्तसिल्', 'कु तिहोः' इति किमः स्थाने कुभावः, पूर्ववद् द्विरुक्तिः, 'तत आगतः' इत्यणि कृते 'अव्ययानां भमात्रे' इति टिलोपः । भ्रातुष्पुत्र इति । यदा समासस्तदा 'ऋतो विद्यायोनिसम्बन्धेभ्यः' इति षष्ठ्या अलुक् । शुनस्कर्ण इति संज्ञायाम् 'षष्ठ्या आक्रोशे' इत्यलुक् । असंज्ञायां तु समासे श्वकर्ण इत्येवं भवति ।

ननु च सर्पिष्कुण्डिकादीनाम् 'नित्यं समासेऽनुत्तरपदस्थस्य' इत्येवं षकारः सिद्धः, तत् किमर्थमेषामिह पाठः ? इत्यत आह—एषामित्यादि । पारायणेन दीव्यन्तीति पारायणिकाः, 'तेन दीव्यति' इति ठक् । भाष्ये वृत्तौ चेति । अनुत्तरपदस्थस्येति किम् ? परमसर्पिःकुण्डिकेति भाष्ये वृत्तौ च प्रत्युदाहृतम्; अतस्तयोरिह पाठो नाभिमतोऽमीषामिति दर्शयति । अविहितलक्षण इत्यादिना कस्कादेराकृतिगणतामाचष्टे । चकारोऽनुक्तसमुच्चयार्थो भवन्नेवमर्थं द्योतयति । विसर्जनीयस्थानिकयोः सकारषकारयोः 'उपचार' इत्येषा संज्ञा विहिता ॥

परतः, प्रशब्दमाम्रेडितं वर्जयित्वा । अयःपात्रम्, अयस्पात्रम् । विश्वतः पात्रम्, विश्वतस्पात्रम् । उरणःकारः, उरुणस्कारः ।

अप्राम्रेडितयोरिति किम् ? अग्निः प्रविद्वान् । परुषःपरुषस्परि । सूर्यरश्मिर्हरिकेशः पुरस्तात्, स नः पावकः—इत्येवमादिषु 'सर्वे विधयश्छन्दसि विकल्प्यन्ते' इति सत्वं न भवति ॥

कः करत्करतिकृधिकृतेष्वनदितेः ॥ ५० ॥

कः, करत्, करति, कृधि, कृत—इत्येतेषु परतः अनदितेर्विसर्ज-

पदमञ्जरी

छन्दसि वाऽप्राम्रेडितयोः ॥ *अयस्पात्रमिति* । असमासोऽयम् । समासे हि 'अतः कृकमि' इत्यादिना नित्यं सत्वं प्राप्नोति; अस्य विकल्पस्यासिद्धत्वात्, असमासे चास्य विकल्पस्य चरितार्थत्वात् । यदि वा 'प्रकरणे प्रकरणमसिद्धम्' इति पक्षे समासेऽप्युदाहरणम्, किन्त्वनेन मुक्ते तेन नित्यं प्राप्नोति, तस्मादसमास एवायम् । समासे तु यदि विकल्पो दृश्यते, स छान्दसत्वेनोपपाद्यः । *विश्वतस्पात्रमिति* । अत्राव्ययत्वाद् 'अतः कृकमि' इत्यस्याप्रसङ्गः । *उरुणस्कार इति* । अस्मदो नसादेशः, 'नश्च धातुस्थोरुषुभ्यः' इति णत्वम् । कारशब्दो घञन्तः, अत्रासमासत्वादप्रसङ्गः ।

अग्निः प्रविद्वानिति । अत्र षत्वप्रसङ्गः, उभयक्रमे तु सकार आदेश इत्युपलक्षणम् । *परुषःपरुष इति* । वीप्सायां द्विर्वचनम् । अङ्गमङ्गं परुष्परुः, चतुष्युष्पा विशस्ते—इत्यादयस्तु कस्कादिषु द्रष्टव्याः । *हरिकेशः पुरस्तादित्यादे*रत्रोपयोगं न पश्यामः । कथमत्रैव सूत्रे वाग्रहणात् सत्वषत्वयोर्भावाभावौ प्रतिपादितौ ? किमत्र ? 'सर्वे विधयश्छन्दसि विकल्प्यन्ते' इत्यनेन ॥

कःकरत्करतिकृधिकृतेष्वनदितेः ॥ *करिति* । कृञो लुङ्, 'मन्त्रे घस' इत्या-

न्यासः

छन्दसि वाऽप्राम्रेडितयोः ॥ अयस्पात्रमिति षष्ठीसमासे कृते 'अतः कृकमि' इत्यादिना नित्ये षत्वे प्राप्तेऽनेन विकल्पो विधीयते । एवं विश्वतस्पात्रमित्यादावपि यदा समासः, तदा प्राप्ते । उरुणस्कार इत्यत्राप्यसमासत्वादेवाप्राप्तेः । उरुशब्दात् परस्यास्मच्छब्दस्य 'बहुवचनस्य वस्नसौ' इति नसादेशः, 'नश्च धातुस्थोरुषुभ्यः' इति णत्वम् ।

अथेह हरिकेशः पुरस्तात्, स नः पावक इत्यादौ च कस्मान्न भवति ? इत्याह—हरिकेश इत्यादि ।

कःकरत्करतिकृधिकृतेष्वनदितेः ॥ वेति निवृत्तम् । करिति । कृञो लुङ्, च्लिः, तस्य 'मन्त्रे घस' इत्यादिना लुक्, तिप्, गुणः, रपरत्वम्, हल्ङ्यादिना तिलोपः, रेफ-

नीयस्य सकारादेशो भवति छन्दसि विषये। कः—विश्वतस्कः। करत्—विश्वतस्करत्। करति—पयस्करति। कृधि—उरु णस्कृधि। कृत—सदस्कृतम्।

अनदितेरिति किम्? यथा नो अदितिः करत्॥

पञ्चम्याः परावध्यर्थे॥ ५१॥

'छन्दसि' इत्येव। पञ्चमीविसर्जनीयस्य सकारादेशो भवति परौ परतः अध्यर्थे। दिवस्परि प्रथमं जज्ञे। अग्निर्हिमवतस्परि। दिवस्परि। महस्परि।

पञ्चम्या इति किम्? अहिरिव भोगैः पर्येति बाहुम्। पराविति किम्? एभ्यो वा एतल्लोकेभ्यः प्रजापतिः समैरयत्।

पदमञ्जरी

दिना च्लेर्लुक्, तिपो हल्ङ्यादिलोपः, 'बहुलं छन्दस्यमाङ्योगेऽपि' इत्यडभावः। *करदिति*। कृञ एव लुङ्, 'कृमृदृरुहिभ्यश्छन्दसि' इति च्लेरङ्। *करतीति*। लट्, व्यत्ययेन शप्। *कृधीति*। कृञो लोट्, सेर्हिः, 'बहुलं छन्दसि' इति शपो लुक्, 'श्रुशृणुपृकृवृभ्यश्छन्दसि' इति हेर्धिरादेशः। *कृतमिति*। कृञ एव क्तः। *सकार आदेश इति*। षत्वस्याप्युपलक्षणमेतत्। *विश्वतस्करिति*। अव्ययत्वादसमासत्वाच्च 'अतः कृकमि' इत्यस्याप्रसङ्गः। इतरेषु त्वसमासत्वादप्रसङ्गः। शन्न करत्, यथा नः श्रेयसः करदित्यादौ छान्दसत्वात्सत्वाभावः। तथा कृधीत्यत्र सकार-घकार-कशब्देषु परतस्तैत्तिरीयके सत्वं न भवति—तन्म आमनसः कृधि स्वाहा, उरुक्षयाय नः कृधि घृतमन्यासै, शं च नः कृधि क्रत्वे॥

पञ्चम्याः परावध्यर्थे॥ अध्यर्थ इति। परेरिदं विशेषणम्। *हिमवतस्परि*, हिमवत उपरीत्यर्थः। व्यत्ययेन षष्ठ्याः स्थाने पञ्चम्याः प्रयोगः।

न्यासः

स्य विसर्जनीयः, 'बहुलं छन्दस्यमाङ्योगेऽपि' इत्यडागमाभावः। करदिति। कृञो लङ्, 'कृमृदृरुहिभ्यश्छन्दसि' इत्यङ्, 'ऋदृशोऽङि गुणः' इति गुणः, पूर्ववदडागमाभावः। अथ वा—लटः शत्रादेशः, व्यत्ययेन शप्। करतीति। लट्, तिप्, पूर्ववच्छप्। कृधीति। कृञो लोट्, 'सेर्ह्यपिच्च' इति सिपो हिरादेशः, तस्य 'श्रुशृणुपृकृवृभ्यश्छन्दसि' इति धिभावः, 'बहुलं छन्दसि' इति विकरणलुक्। कृतमिति। निष्ठान्तमेतत्। विश्वतस्क इति। 'पञ्चम्यास्तसिल्'। उरुणस्कृधीति। पूर्ववन्नसादेशः, णत्वं च। सदस्कृतमिति। सदसि कृतमिति 'सप्तमी' इति योगविभागात् समासः।

पञ्चम्याः परावध्यर्थे॥ अध्यर्थमिति। परेरिदं विशेषणम्। हिमवतस्परीति।

अध्यर्थ इति किम् ? दिवः पृथिव्याः पर्योज उद्भृतम् ।

अत्र परिः सर्वतोभावे, अध्यर्थः उपरिभावः ॥

पातौ च बहुलम् ॥ ५२ ॥

पातौ च धातौ परतः पञ्चमोविसर्जनीयस्य बहुलं सकार आदेशो भवति छन्दसि विषये । दिवस्पातु । राज्ञस्पातु ।

न च भवति—परिषदः पातु ॥

षष्ठ्याः पतिपुत्रपृष्ठपारपदपयस्पोषेषु ॥ ५३ ॥

षष्ठोविसर्जनीयस्य सकारादेशो भवति पति, पुत्र, पृष्ठ, पार, पद, पयस्, पोष—इत्येतेषु परतः छन्दसि विषये । वाचस्पतिं विश्वकर्माणमूतये । पुत्र—दिवस्पुत्राय सूर्याय । पृष्ठ—दिवस्पृष्ठे धावमानं सुपर्णम् । पार—अगन्म तमसस्पारम् । पद—इळस्पदे समिध्यसे । पयस्—सूर्यं चक्षुर्दिवस्पयः । पोष—रायस्पोषं यजमानेषु धारय ।

षष्ठ्या इति किम् ? मनुः पुत्रेभ्यो दायं व्यभजत् ॥

इडाया वा ॥ ५४ ॥

इडायाः षष्ठोविसर्जनीयस्य वा सकार आदेशो भवति पत्यादिषु परतश्छन्दसि विषये । इडायास्पतिः, इडायाः पतिः । इडायास्पुत्रः,

पदमञ्जरी

पर्योज उद्भृतमिति । अत्र परिः सर्वतोभावे वर्त्तते ॥

पातौ च बहुलम् ॥ क्वचित् पठ्यते—पाताविति धातुनिर्देश इति । अन्ये तूदाहरणपर्यालोचनया लोडन्तानुकरणं मन्यते ॥

षष्ठ्याः पतिपुत्रपृष्ठपारपदपयस्पोषेषु । वाचस्पतिरिति । 'तत्पुरुषे कृति बहुलम्' इत्यलुक् ॥

न्यासः

हिमवत उपरीत्यर्थः । पञ्चमी च सुब्व्यत्ययेन षष्ठ्याः स्थाने वेदितव्या ।

दिवः पृथिव्या इत्यादि सर्वतोभावे परिशब्दोऽत्र वर्तते ॥

पातौ च बहुलम् ॥ दिवस्पात्विति । पातेर्लोट्, तिप्, 'एरुः' इत्युत्वम्, अदादित्वाच्छपो लुक् ।

षष्ठ्याः पतिपुत्रपृष्ठपारपदपयस्पोषेषु ॥ वाचस्पतिमिति । 'तत्पुरुषे कृति बहुलम्' इति बहुलवचनादकृत्यप्यलुक् ॥

इडाया वा ॥ पूर्वेण नित्ये प्राप्ते विकल्पार्थं वचनम् । यद्येवम्, वेत्यनर्थकम्,

इडायाः पुत्रः। इडायास्पृष्ठम्, इडायाः पृष्ठम्। इडायास्पारम्, इडायाः पारम्। इडायास्पदम्, इडायाः पदम्। इडायास्पयः, इडायाः पयः। इडायास्पोषम्, इडायाः पोषम् ॥

अपदान्तस्य मूर्धन्यः ॥ ५५ ॥

पदाधिकारो निवृत्तः। 'अपदान्तस्य' इति, 'मूर्धन्यः' इति चैतदधिकृतं वेदितव्यमापादपरिसमाप्तेः। वक्ष्यति—"'आदेशप्रत्यययोः'। सिषेव। सुष्वाप। अग्निषु। वायुषु। अपदान्तस्येति किम्? अग्निस्तत्र, वायुस्तत्र।"

'ष' इत्येवं सिद्धे मूर्धन्यग्रहणं ढकारार्थम्—अकृढ्वम्, चकृढ्वे ॥

पदमञ्जरी

अपदान्तस्य मूर्धन्यः ॥ मूर्ध्नि भवो मूर्धन्यः, 'शरीरावयवाद्यत्', 'ये चाभावकर्मणोः' इति प्रकृतिभावात् 'नस्तद्धिते' इति टिलोपाभावः। *सुष्वापेति*। 'लिट्यभ्यासस्योभयेषाम्' इति सम्प्रसारणम्।

मूर्धन्यग्रहणमनर्थकम्, 'ष' इत्येव सिद्धम्? अत आह—ष इत्येव *सिद्धे इति*। 'ष' इत्युच्यमाने 'इणः षीध्वम्' इत्यत्रापि षत्वं प्रसज्येत, ढत्वं चेष्यते। अथात्रैव मूर्धन्यग्रहणं क्रियते, उत्तरेषु योगेषु पुनः षग्रहणं कर्त्तव्यम्। मूर्धन्यग्रहणे तु क्रियमाणे न दोषो भवति ॥

न्यासः

आरम्भसामर्थ्यादेव विकल्पेनायं विधिर्विज्ञास्यते? नैतत्; असति वाग्रहणे पूर्वो विधिर्बहुलं विज्ञायेत; बहुलग्रहणस्य प्रकृतत्वात्। इह तु वाग्रहणे पूर्वो विधिर्नित्यो विज्ञायेतेति नानर्थकम् ॥

अपदान्तस्य मूर्धन्यः ॥ मूर्धनि भवो मूर्धन्यः—'शरीरावयवाद् यत्', 'ये चाभावकर्मणोः' इति प्रकृतिवद्भावः। सिषेच, सुष्वापेति। 'षिचिर् क्षरणे', 'ञिष्वप् शये', 'धात्वादेः षः सः' इति सत्वम्, लिट्, तिप्, णल्। स्वपेः 'लिट्यभ्यासस्योभयेषाम्' इति सम्प्रसारणम्।

अथ मूर्धन्यग्रहणं किमर्थम्, न ष इत्येवोच्येत, षकारेऽपि कृते सिषेचेत्यादि सिध्यति, लघु च सूत्रं भवति? इत्याह—ष इत्येवं सिद्धे इति। यदि ष इत्येवोच्येत, अकृढ्वम्, चकृढ्वे इत्यत्रापि 'इणः षीध्वं लुङ्लिटां धोऽङ्गात्' इति षत्वं प्रसज्येत? ढत्वं चेष्यते, तच्च मूर्धन्यग्रहणे सति सिध्यत्येव। अत्र हि स्थानान्तरतम्यान्नादानुप्रदानस्य घोषवतो महाप्राणस्य धकारस्य तादृशो ढकारो भवति। यदि पुनः 'इणः षीध्वम्' इति सूत्रे ढग्रहणं क्रियते, तदा शक्यत इह सूत्रे मूर्धन्यग्रहणमकर्तुम्। तथा च ढग्रहणं न कृतं

सहेः साडः सः ॥ ५६ ॥

सहेर्धातोः साड्रूपस्य यः सकारस्तस्य मूर्धन्य आदेशो भवति। जलाषाट्। तुराषाट्। पृतनाषाट्।

सहेरिति किम्? सह डेन वर्तते सडः, तस्यापत्यं साडिः।

पदमञ्जरी

सहेःसाडःसः॥ साड्रूपस्येति। साडिति रूपं प्राप्तस्येत्यर्थः। *जलाषाडिति*। 'भजो ण्विः', 'छन्दसि सहः', उपधावृद्धिः, ढत्वम्, जश्त्वचर्त्वे, 'अन्येषामपि दृश्यते' इत्युपपदस्य दीर्घः, सकारस्यान्तरतमो मूर्धन्यः षकारः।

सहेरिति किमिति। अन्यत्र साडशब्दस्यासम्भवं मन्यमानस्य प्रश्नः। *सह डेनेति*। सडः = वृश्चिकलाङ्गलम्, तस्यापत्यं साडिरिति। साड इत्यत्र तु साड्-शब्दस्यानर्थकत्वादप्रसङ्गं मत्वा तद्धितान्तः प्रत्युदाहृतः, तत्र हि यस्येतिलोपे कृते साडशब्दोऽर्थवान् भवति। न च यस्येतिलोपस्य स्थानिवत्त्वम्; 'पूर्वत्रासिद्धे न स्थानिवत्' इति वचनात्। एवमपि 'षत्वतुकोरसिद्धः' इत्येकादेशस्यासिद्धत्वात् साड्शब्दस्याभावः। तस्मात्सह डेन वर्त्तत इति *सड इति* पाठः। यस्य नाम्नि डशब्दो वर्त्तते स सडः, यथा—मृड इति, तस्यापत्यं साडिः। नन्वत्रापि बहि-

न्यासः

वैचित्र्यार्थम्। ननु च क्रियमाणेन ढग्रहणेन षकारस्य व्यवच्छिन्नत्वादत उत्तरेषु षग्रहणं कर्तव्यं जायेत। जायतां नाम, तथापि मूर्धन्यग्रहणात् स्वरूपग्रहणमेव लाघवं भवति। स्वरूपग्रहणे हि षण्मात्रा भवन्ति—इह 'ष' इत्युक्ते द्वे मात्रे उत्तरसूत्रे 'ढ' इत्युक्ते द्वे 'उत्तरत्र 'ष' इत्युक्ते द्वे। ताः सर्वाः सङ्कलिताः षण्मात्रा भवन्ति। मूर्धन्य-ग्रहणे सति सप्त। तस्मात् स्वरूपग्रहणे सति लाघवं भवति। यदि तु सन्तावपि षकारढकारौ प्रकृतौ, तथापि षकारस्य स्वरितत्वात्तस्यैवानुवृत्तिरिति कल्प्यते, तदा सुतरां स्वरूपग्रहणे लाघवं भवति। अक्रुढ्वमिति। 'ह्रस्वादङ्गात्' इति सिचो लोपः।

अथान्तग्रहणं किमर्थम्? 'अपदस्य मूर्धन्यः' इत्युच्यमानेऽपदस्य यः सकारस्तस्य मूर्धन्यो विज्ञायेत। तथा च करिष्यतीत्यादौ न स्यात्; पदसकारत्वात्। क्व तर्हि स्यात्? करिष्यतीत्यादौ यत्र पदसंज्ञा नास्ति। अत्र हि भसंज्ञा पदसंज्ञां बाधेत। तस्मा-दन्तग्रहणं क्रियते॥

सहेः साडः सः॥ साड्रूपस्येति। साडित्येतद्रूपमापन्नस्येत्यर्थः। जलाषाडिति। जलं सहत इति 'भजो ण्विः' इत्यनुवर्त्तमाने 'छन्दसि सहः' इति ण्विः, 'अत उपधायाः' इति वृद्धिः, 'हो ढः' इति ढत्वम्, तस्य जश्त्वम्—ढकारः, 'अन्येषामपि दृश्यते' इति दीर्घः। सकारस्योष्मणो घोषवत आन्तरतम्यात् तादृश एव षकारः। सह डेनेत्यादि। डीङः 'सप्तम्यां जनेर्डः' इत्यनुवर्तमाने 'अन्येष्वपि दृश्यते' इति डप्रत्ययः; अपिशब्द-स्य सर्वोपाधिव्यभिचारार्थत्वात्। सह डेन वर्तत इति 'तेन सहेति तुल्ययोगे' इति बहु-

साङ्ग्रहणं किम्? यत्रास्यैतद्रूपं तत्र यथा स्यात्, इह मा भूत्—जलासाहम्। तुरासाहम्।

स इति किम्? आकारस्य मा भूत्॥

इण्कोः॥ ५७॥

पदमञ्जरी

भूँततद्धितापेक्षत्वाद्बहिरङ्गा वृद्धिः, क्व तर्हि स्यात्? जलाषाडिति। नन्वत्रापि बहिर्भूत-ण्व्यपेक्षया बहिरङ्गैव वृद्धिः? अथ तत्र वचनाद्भवति, इहापि प्राप्नोति-तुरासाहमिति? तुरासाहं पुरोधायेत्यादौ तु ण्विरेव दुर्लभः, प्रागेव षत्वम्।

आकारस्य मा भूदिति। 'अन्त्यस्य मा भूत्' इति तु नोक्तम्; डकारस्य डकारवचने प्रयोजनाभावात्। अथाप्यनन्तरतममूर्धन्यार्थं वचनं स्याद्? एवमप्यपदान्तस्येत्यन्त्यस्य न भविष्यति। नन्वेवमपि 'अलोऽन्त्यस्य' इत्यस्मिन्बाधिते सर्वादेशो मूर्धन्यः प्राप्नोति, तत्किमुच्यते—आकारस्य मा भूदिति? उच्यते; 'अनन्त्यविकारेऽन्त्यसदेशस्य' इत्याकारस्य मूर्धन्यः प्राप्नोति॥

न्यासः

व्रीहिः, 'वोपसर्जनस्य' इति सहशब्दस्य सभावः, सडस्यापत्यमिति अत इञि 'यस्येति च' इत्यकारलोपः, आदिवृद्धौ च साडिरित्येतद्रूपं भवतीति, असति सहेरित्येतस्मिन् मूर्धन्यः प्रसज्येत। 'अचः परस्मिन् पूर्वविधौ' इत्यकारस्य स्थानिवत्त्वान्नास्ति साडित्येतत्तद्रूपमिति चेत्? न; 'पूर्वत्रासिद्धे न स्थानिवत्' इति स्थानिवद्भावनिषेधात्। नन्वेवमपि नैवात्र साडित्येतद्रूपमस्ति? षत्वे कर्त्तव्ये बहिरङ्गाया वृद्धेरसिद्धत्वात्। इहापि तर्हि न स्यात्—जलाषाडिति? षत्वे कर्त्तव्ये बहिरङ्गाया वृद्धेरसिद्धत्वादेव; सा ह्यङ्गमाश्रित्य भवति, अङ्गसंज्ञा च प्रत्यये सति, प्रत्ययो ह्युपपदाश्रय इति व्यक्तमुपधावृद्धेर्बहिरङ्गत्वम्। षत्वं त्वन्तरङ्गं साङ्भूतस्य विधीयत इति 'असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे' इत्यसिद्धत्वात् षत्वं न भविष्यतीति वचनमिदमनर्थकं स्यात्। तस्मान्मा भूद् वचनस्य वैयर्थ्यमिति नेयं परिभाषोपतिष्ठते। तुरासाहमिति। द्वितीयैकवचनान्तमेतत्। क्वचित् जलासाहमिति पाठः, स त्वयुक्तः; इष्टत्वादिह षत्वस्य; तथा च वक्ष्यति (८. ३. ११०)—"सवनादिष्वश्वसनिग्रहणमनिणोऽपि षत्वं भवतीति ज्ञापनार्थम्। तेन जलाषाहम्, अश्वषाहमित्येतत् सिद्धं भवति" इति।

स इति किमिति। एवं मन्यते—अलोऽन्त्यपरिभाषयान्तस्य तावड् डकारेण भवितव्यम्, अन्तस्य भवन्नान्तरतम्याड् डकारः स्यात्, एतच्चायुक्तम्; डकारस्य डकारविधाने प्रयोजनाभावात्। तस्मादन्तरेणापि सग्रहणं सकारस्यैव भविष्यति। इतरस्तु-'स' इत्येतस्मिन्नसति 'अनन्त्यविकारेऽन्त्यसदेशस्य' इत्याकारस्य द्विमात्रिकस्यान्तरतम्यात् तादृश ॠकारो मूर्धन्यः स्यादित्यनेनाभिप्रायेणाह-आकारस्य मा भूदिति॥

'इण्कोः' इत्येतदधिकृतं वेदितव्यम्। इत उत्तरं यद्वक्ष्यामः, इणः कवर्गाच्चेत्येवं तद्वेदितव्यम्। वक्ष्यति—"'आदेशप्रत्यययोः'। सिषेव। सुष्वाप। अग्निषु। वायुषु। कर्तृषु। गीर्षु। धूर्षु। वाक्षु। त्वक्षु। इण्कोरिति किम्? दास्यति। असौ॥"

पदमञ्जरी

इण्कोः॥ 'इण्' इति परेण णकारेण प्रत्याहारः, 'कु' इति कवर्गस्य ग्रहणम्, तयोः समाहारद्वन्द्वे एकवचनम्। नुमागमस्तु सत्यपि नपुंसकत्वे न कृतः, 'अनित्यमागमशास्त्रम्' इति कृत्वा। *वाक्ष्विति*। 'चोः कुः' इति कुत्वे कृते कवर्गात्परः सकारः। वर्गग्रहणम् 'शासिवसिघसीनां च' इत्यत्र घकारस्यापि ग्रहणार्थम्—जक्षतुरिति; अन्यथा चर्त्वस्यासिद्धत्वान्न स्यात्। अथ वचनसामर्थ्यात् चर्त्वस्य सिद्धत्वमाश्रीयेत; चिन्त्यं वर्गग्रहणस्य प्रयोजनम्। *दास्यतीति*। ननु च 'नाज्झलौ' इत्यत्रागृहीतसवर्णानामचां ग्रहणम्—इत्यसकृदुक्तम्, ततश्च यथा कुमारी शेते—इत्यत्रेकारशकारयोः सावर्ण्यमप्रतिषिद्धम्, तथा आकारहकारयोरपि, ततः किम्? हकारेणाकारस्य ग्रहणात् षत्वप्रसङ्गः? नैष दोषः; हकारो विवृतः, आकारो विवृततरः। एवं हि पठन्ति—विवृतकरणाः स्वराः, तेभ्य एओ विवृततरौ, ताभ्यामैऔ, ताभ्यामप्याकारः संवृतोकार इति। एवं च कृत्वा—'इष्टकासु', 'वयस्यासु'—इत्यादयो निर्देशा उपपद्यन्ते। *असाविति*। 'अदस औ सुलोपश्च', 'तदोः सः सौ' इत्यादेशसकारोऽयम्, न त्विण्कोः परः॥

न्यासः

इण्कोः॥ 'इण्कोः' इति द्वन्द्वैकवद्भावं कृत्वैकवचनेन निर्देशः। नुमागमस्तु सत्यपि नपुंसकत्वेऽनित्यमागमशासनमिति न क्रियते। इणिति परणकारेण प्रत्याहारग्रहणम्। 'कु' इति कवर्गस्य। कुतः पुनरेतदवसितम्—अनयोर्ग्रहणम्, न पुनरिकारककारोकाराणामिति? व्याख्यानात्। सर्वसन्देहेष्विदमुपतिष्ठते—भवति हि व्याख्यानतो विशेषप्रतिपत्तिर्नहि सन्देहादलक्षणमिति। वाक्षु, त्वक्ष्विति। 'चोः कुः' इति कुत्वम्।

दास्यतीति। कथं पुनरिदं प्रत्युदाहरणमुपपद्यते, यावता 'अणुदित्सवर्णस्य चाप्रत्ययः' इत्यत्र हकारेण गृह्यमाणेन आकारो गृह्यत इति; अस्ति ह्याकारस्य हकारेण सह सवर्णत्वम्; तुल्यस्थानप्रयत्नत्वात्; स्थानमस्ति ह्यनयोस्तुल्यमिति 'अकुहविसर्जनीयाः कण्ठ्याः'-इति। प्रयत्नोऽपि तुल्यः—विवृतं करणमूष्मणां स्वराणाञ्चेति; तस्मात् सत्यपीण्कोरिति प्राप्नोत्येव मूर्धन्यः, 'नाज्झलौ' इति सवर्णसंज्ञाप्रतिषेधादिति चेत्? नैष दोषः; यदयम् 'वयस्यासु मूर्ध्नो मतुप्' इत्यत्राकारादुत्तरस्य सकारस्य मूर्धन्यमकृत्वा निर्देशं करोति, ततोऽवसीयते—हकारो गृह्यमाणो नाकारं ग्राहयति; अन्यथा 'वयस्यासु' इति निर्देशं न कुर्यात्। असाविति। 'तदोः सः सावनन्त्ययोः' इति दकारस्य सकारः, 'अदस औ सुलोपश्च' इत्यौत्वं सुलोपश्च॥

नुम्विसर्जनीयशर्व्यवायेऽपि ॥ ५८ ॥

नुम्व्यवायेऽपि, विसर्जनीयव्यवायेऽपि, शर्व्यवायेऽपि इण्कोरुत्तरस्य सकारस्य मूर्धन्यादेशो भवति। व्यवायशब्दः प्रत्येकमभिसम्बद्धचते। नुम्व्यवाये तावत्—सर्पींषि, यजूंषि, हवींषि। विसर्जनीयव्यवाये—सर्पिःषु, यजुःषु, हविःषु। शर्व्यवाये—सर्पिष्षु, यजुष्षु, हविष्षु।

नुमादिभिः प्रत्येकं व्यवाये षत्वमिष्यते, न समस्तैः। तेनेह न

पदमञ्जरी

नुम्विसर्जनीयशर्व्यवायेऽपि ॥ 'इण्कोः' इति पञ्चमीनिर्देशात् व्यवाये षत्वं न प्राप्नोतीत्ययमारम्भः। नुम्ग्रहणमनुस्वारोपलक्षणम्; नुमा व्यवायासम्भवात्, 'नश्चापदान्तस्य झलि' इत्यनुस्वारस्य विधानात्। अनुस्वारग्रहणमेव तु न कृतम्, नुम्स्थानिकेनैवानुस्वारेण व्यवधाने यथा स्यात्, इह मा भूत्-पुंस्विति; पुम्स्शब्दात्सुपि 'संयोगान्तस्य लोपः', मकारस्यानुस्वारः। *सर्पींषीति*। 'नपुंसकस्य झलचः' इति नुम्, 'सान्तमहतः संयोगस्य' इति दीर्घः। *सर्पिःस्विति*। 'वा शरि' इति पक्षे विसर्जनीयः। *सर्पिष्ष्विति*। पक्षे सत्वम्, तेनैव व्यवाये षत्वम्, सकारस्य ष्टुत्वम्।

सकारग्रहणे कर्त्तव्ये शरिति प्रत्याहारग्रहणं चिन्त्यप्रयोजनम्।

इह यथा वृषलैर्न प्रवेष्टव्यमिति वृषलनिवृत्तिपरायां चोदनायां प्रत्येकं संहतानां च प्रवेशो न भवति, तथा नुमादीनां षत्वाप्रतिबन्धहेतुत्वपरायां चोदनायां प्रत्येकं समुदायेन च व्यवाये षत्वं प्राप्नोतीति तत्र सर्वव्यवायस्य क्वचिदसम्भवात्, कचित्प्रत्येकम्, क्वचिद् द्वाभ्यां व्यवाये षत्वप्रसङ्गः ? इत्यत आह—*नुमादिभिः प्रत्येकं व्यवाय इति*। एवं मन्यते—व्यवायशब्दः प्रत्येकमभिसम्बध्यते—

न्यासः

नुम्विसर्जनीयशर्व्यवायेऽपि ॥ इण्कोरिति पञ्चमीनिर्देशान्निर्दिष्टग्रहणस्यानन्तर्यार्थत्वाद् व्यवाये सति पूर्वेण न प्राप्नोतीत्यस्यारम्भः। इण्कोरुत्तरस्य सकारस्य मूर्धन्यो भवति। एवं नुम्व्यवाये, विसर्जनीयव्यवाये, शर्व्यवाये। 'अपि' इत्येभिः प्रत्येकमभिसम्बध्यते, तेन त्रीणि वाक्यानि सम्पद्यन्ते। वाक्यत्रयस्य प्रयोजनं दर्शयिष्यामः। नुम्ग्रहणं नुम्स्थानिकस्यानुस्वारस्योपलक्षणं द्रष्टव्यम्। न हि नुमा कचिद्व्यवायोऽस्ति; सर्वत्र 'नश्चापदान्तस्य झलि' इत्यनुस्वारविधानात्। सर्पींषीति। 'नपुंसकस्य झलचः' इति नुम्, 'सान्तमहतः संयोगस्य' इति दीर्घः। सर्पिःष्विति। 'वा शरि' इति विसर्जनीयः। सर्पिष्ष्विति। वाग्रहणाद् विसर्जनीयमुक्ते 'विसर्जनीयस्य सः' इति पक्षे विसर्जनीयस्य सकारः, परस्य सकारस्य षत्वे कृते पूर्वस्य ष्टुत्वम्।

अथेह कस्मान्न भवति—निंस्से, निंस्स्वेति ? अत आह—नुमादिभिरित्यादि।

भवति—निंस्से, निंस्स्व इति। 'णिसि चुम्बने'—इत्येतस्यैतद्रूपम्। अत्र हि नुमा, सकारेण, शरा च व्यवधानम्॥

आदेशप्रत्यययोः ॥ ५६ ॥

पदमञ्जरी

नुम्व्यवाये, विसर्जनीयव्यवाये, शर्व्यवाय इति। यथादर्शितमुपक्रमे, तत्र 'इण्कोः' इति पञ्चमीनिर्देशेनानन्तर्ये षत्वप्रतिपादनादनेन च वाक्यत्रयेणैकैकव्यवाये षत्वाभ्यनुज्ञानात् 'येन नाव्यवधानम्' इति न्यायेन अधिकव्यवाये षत्वाभाव इति। *निंस्स इति*। 'णिसि चुम्बने', अदादिरनुदात्तेत्। *निंस्स्वेति*। लोट्, 'सवाभ्यां वामौ'॥

आदेशप्रत्यययोः॥ किमवयवयोगैषा षष्ठी—आदेशस्य यः सकारः, प्रत्ययस्य च यः सकार इति? आहोस्वित्समानाधिकरणे—आदेशो यः सकारः, प्रत्ययो यः सकार इति? तत्राद्ये पक्षे 'सः' इत्यस्यानुवृत्तस्येह वचनविपरिणामो न कर्त्तव्यो भवति, कार्येण त्वादेशप्रत्यययोः साक्षात् श्रुतयोरसम्बन्धः; सकार-

न्यासः

एतच्च प्रत्येकं हि वाक्यपरिसमाप्तौ लभ्यते! प्रत्येकं हि वाक्यपरिसमाप्तौ त्रीणि वाक्यानि भवन्ति—नुमा व्यवायेऽपीण्कोरुत्तरस्य मूर्धन्यो भवति, एवमन्यत्रापि। 'नुम्विसर्जनीयशर्व्यवायेऽपि' इत्येतद् ग्रहणकवाक्यं तेषामेव निबन्धनम्। तत्रैकेन वाक्येन नुमा व्यवाये मूर्धन्यो विधीयते, द्वितीयेन तु विसर्जनीयव्यवाये, तृतीयेन च शर्भिरिति। तेनेह न भवति नुमा विसर्जनीयादिसहितेन मूर्धन्यः। निंस्स इति। 'णिसि चुम्बने,' इदित्त्वान्नुम्, लट्, थास्, 'थासः से', अदादित्वाच्छपो लुक्। निंस्स्वेति। लोट्' टेरेत्त्वम्, 'सवाभ्यां वामौ'—इत्येकारस्य वकारः। अथापिशब्दः किमर्थः? अव्यवायेऽपि यथा स्यादिति चेत्? नैतदस्ति; सिद्धं ह्यव्यवाये पूर्वेणैव, सिद्धे सत्यारम्भो नियमार्थो विज्ञायेत—नुमादिव्यवाय एव। तथा च सति नुमादिभिरव्यवहितादिण्कोर्न स्यात्? नैतदस्ति; यदि हि नुमादिभिर्व्यवाये मूर्धन्योऽभिमतः स्याद्, 'इण्कोर्नुम्विसर्जनीयशर्व्यवाये' इत्येकमेव योगं कुर्यात्, न कृतवांश्च, तस्माद् योगविभागकरणसामर्थ्यात् पूर्वोऽव्यवायार्थो विज्ञास्यते, नार्थोऽपिशब्देन। यस्य तर्हि एवमर्थमवगच्छतः प्रतिपत्तिगौरवं भवति तं प्रति तत्परीहारार्थोऽपिशब्दः।

सकारग्रहण एव कर्त्तव्ये शरिति प्रत्याहारग्रहणं वैचित्र्यार्थम्। न हि शकारषकाराभ्यां निमित्तकार्यिणोर्व्यवधानमस्ति॥

आदेशप्रत्यययोः॥ अत्र चत्वारः पक्षाः सम्भवन्ति—१. आदेशप्रत्यययोरित्युभयत्र सकारापेक्षयाऽवयवयोगा वेयं षष्ठी स्यात्—आदेशावयवो यः सकारः, प्रत्ययावयवो यः सकार इति, २. समानाधिकरणा वा—आदेशस्य सकारस्य, प्रत्ययस्य सकारस्ये-

'मूर्धन्यः' इति वर्तते, 'स' इति च। 'आदेशप्रत्यययोः' इति षष्ठी भेदेन सम्बद्धचते। आदेशो यः सकारः, प्रत्ययस्य च यः सकारः इण्कोरुत्तरः, तस्य मूर्धन्यो भवति आदेशः। आदेशस्य तावत्–सिषेव। सुष्वाप। प्रत्ययस्य–अग्निषु। वायुषु। कर्तृषु। हर्तृषु।

पदमञ्जरी

विशेषणत्वात्। द्वितीये त्वादेशप्रत्यययोः सकारयोरिति द्विवचनं विपरिणम्यम्। कार्येण तु साक्षाच्छ्रुतयोः सम्बन्ध इति वचनदोषसाम्यान्न युक्तितः पक्षविशेषनिर्णयः। तत्रावयवषष्ठी चेद् द्विर्वचने दोषः—बिसंबिसम्, मुसलंमुसलम्। आष्टमिके हि द्विर्वचने स्थाने द्विर्वचनपक्षोऽपि स्थापितः, ततश्च 'नित्यवीप्सयोः' इत्येकस्य बिसमित्येतस्य स्थाने बिसंबिसमित्येतस्मिन्नादेशे कृते तस्यावयव सकारः इति षत्वप्रसङ्गः। अथ द्वितीयः पक्षः? करिष्यति, हरिष्यतीत्यत्र न प्राप्नोति; समुदायो ह्यत्र प्रत्ययः, न सकारमात्रम्। क्व तर्हि स्यात्? यत्र सकारमात्रं प्रत्ययः–इन्द्रो मा वक्षत्, स देवान्यक्षत्; वचियजिभ्यां लेट्, तिप्, 'इतश्च लोपः' इत्यादिनेकारलोपः, 'लेटोऽडाटौ' इत्यट्, 'सिब्बहुलं लेटि' इति सिप्, वचेः कुत्वम्, यजेः षत्वकत्वे। अथापरौ द्वौ पक्षौ—आदेशस्य यः सकारः, प्रत्ययो यः सकार इति; विपर्ययो वा—आदेशो यः सकारः, प्रत्ययस्य यः सकार इति? तत्राद्ये पक्षे तावेव दोषौ यौ पूर्वयोः पक्षयोः बिसंबिसमित्यादौ प्रसङ्गः, करिष्यतीत्यादौ चाप्रसङ्ग इति। तस्मादन्त्यः पक्ष आश्रीयते, तदाह–*आदेशप्रत्यययोरिति षष्ठी भेदेन सम्बध्यत इत्यादि*।

अत्र च ज्ञापकं यदयमुत्तरसूत्रे घसिग्रहणं करोति, तज्ज्ञापयति–आदेशे समा-

न्यासः

त्यादेशो यः सकारः, प्रत्ययो यः सकार इति। अथ वा–३. प्रत्यये समानाधिकरणादेशेऽवयवयोगा—प्रत्ययो यः सकारः, आदेशावयवो यः सकार इति। ४. तस्य विपर्ययो वा—आदेशो यः सकारस्तस्य, प्रत्ययावयवो यस्तस्येति। कथं पुनरेका षष्ठी समानाधिकरणा वा स्याद्, अवयवयोगा वा? विषयभेदात्। यथैव हि 'खरवसानयोः' इत्यत्रैकापि सप्तम्यधिकरणभेदाद् भिद्यते, तथेहाप्येकस्या अपि षष्ठ्या विषयभेदो वेदितव्यः। तत्राद्यपक्ष आश्रीयमाणे 'नित्यवीप्सयोः' इति स्थाने द्विर्वचने कृते बिसबिसम्, मुसलंमुसलमित्यत्रापि षत्व प्राप्नोति, भवति ह्यत्रादेशावयवः सकारः। 'सर्वस्य द्वे' इति स्थाने द्विर्वचनपक्षोऽप्याश्रित एव। द्वितीये तु करिष्यतीत्यादौ न स्यात्; सकारमात्रस्याप्रत्ययत्वात्। तृतीये तु पक्षे यावाद्ययोर्दोषौ तावुभावपि प्रसज्येते इति त्रिपु पक्षेषु दोषवत्तां दृष्ट्वा चतुर्थं पक्षमाश्रित्याह—आदेशो यः सकार इत्यादि।

इन्द्रो मा वक्षत्, स देवान्यक्षदिति व्यपदेशिवद्भावात् प्रत्ययस्येति षत्वं भवति। यजतेः, वहतेश्च पञ्चमलकारे परस्मैपदप्रथमैकवचने इकारलोपः, 'लेटोऽडाटौ' इत्यट्, 'सिब्बहुलं लेटि' इति सिप्, ततः सिद्धम्—यक्षत्, वक्षत् इति ॥

शासिवसिघसीनां च ॥ ६० ॥

शासि, वसि, घसि—इत्येतेषां च इण्कोरुत्तरस्य सकारस्य मूर्धन्यो भवति। अन्वशिषत्, अन्वशिषताम्, अन्वशिषन्। शिष्टः, शिष्टवान्।

पदमञ्जरी

नाधिकरणा षष्ठी, न व्यधिकरणेति; अन्यथा घसेरादेशत्वादेव तस्य सकारस्यानेनैव षत्वसिद्धेरनर्थकं तत्स्यात्। यच्च 'सात्पदाद्योः' इति सातिप्रतिषेधं शास्ति, तज्ज्ञापयति—प्रत्ययेऽवयवषष्ठी, न समानाधिकरणेति; अन्यथा सातिसकारस्याप्रत्ययत्वात् षत्वस्य प्राप्त्यभावादनर्थकं तत्स्यात्। ननु चादेशस्येति षत्वापेक्षया स्थानषष्ठी, प्रत्ययस्येति सकारापेक्षयावयवषष्ठीति सहविवक्षाभावाद् द्वन्द्वानुपपत्तिः? नैष दोषः; पूर्वोक्तात् ज्ञापकद्वयात् सहविवक्षाया अभावेऽपि द्वन्द्वो भविष्यति।

यदि प्रत्ययावयवस्य षत्वमुच्यते, इन्द्रो मा वक्षत्, स देवान्यक्षदित्यत्र षत्वं न प्राप्नोति, प्रत्यय एवात्र सकारो न तु प्रत्ययस्यावयवः? अत आह—*इन्द्रो मा वक्षदित्यादि*। इह 'अशेः सरन्'—अक्षरमित्यत्र षत्वं भवति, तस्यैव तु 'कृधूमादिभ्यः कित्' इति विहितस्य षत्वं न भवति, कृसरम्, धूसरम्। तथा 'वृतॄवदि' इत्यादिना विहितस्य कक्षमित्यत्र भवति, वर्समित्यत्र न भवति; बहुलवचनात् प्रत्ययसंज्ञाया अभावात् ॥

शासिवसिघसीनां च ॥ अन्वशिषदिति। 'सर्तिशास्ति' इत्यादिना च्लेरङ्,

न्यासः

चतुर्थे पक्षेऽप्याश्रीयमाणे—इन्द्रो मा वक्षत्, स देवान् यक्षदित्यत्र न प्राप्नोति, प्रत्ययो ह्यत्र सकारः, न तु प्रत्ययावयव इत्यत आह—इन्द्रो मा वक्षदित्यादि। इतिकरणो हेतौ। यस्मादिहापि व्यपदेशिवद्भावात् प्रत्ययावयवः सकारस्तस्माद् भवति मूर्धन्यः। वक्षदिति—वहेर्लेट्, तिप्, 'इतश्च लोपः परस्मैपदेषु' इतीकारलोपः, 'लेटोऽडाटौ' इत्यट्, 'सिब्बहुलं लेटि' इति सिप्, 'हो ढः', 'षढोः कः सि' इति कत्वम्। यक्षदिति—यजेः 'चोः कुः' इति कुत्वम्—जकारस्य गकारः, तस्य चर्त्वम्—ककारः। शेषं यथायोगं पूर्ववत् ॥

शासिवसिघसीनाञ्च ॥ अन्वशिषदिति। 'शासु अनुशिष्टौ', लुङ्, 'सर्तिशास्त्य-

वसि—उषितः, उषितवान् । उषित्वा । घसि—जक्षतुः, जक्षुः । 'घसिभसोः' इत्युपधालोपः । अक्षन् पितरोऽमीमदन्त पितरः ।

अनादेशार्थं वचनम् । घसिर्यद्यप्यादेशः, सकारस्त्वादेशो न भवति ।

'इण्कोः' इत्येव—शास्ति । वसति । जघास ॥

पदमञ्जरी

'शास इदङ्हलोः' इतीत्वम् । *उषित इति* । यजादित्वात् सम्प्रसारणम्, 'वसतिक्षुधोरिट्' । *जक्षतुः, जक्षुरिति* । 'लिट्यन्यतरस्याम्' इत्यदेर्घस्लादेशः, 'गमहन' इत्युपधालोपः । *अक्षन्निति* । अदेर्लुङ् 'लुङ्सनोर्घस्लृ', 'मन्त्रे घस' 'इत्यादिना च्लेर्लुक् ।

तत्र युक्तं शासिवस्योरनादेशार्थं वचनमिति, घसेस्त्वयुक्तमादेशत्वात् ? इत्यत आह—*घसिर्यद्यप्यादेश इति* । *आदेश इति* । आदेशो यः सकारस्तत्र स्थितमिति भावः । यस्त्वनादेशो घसिस्तस्येह ग्रहणं न भवति; विरलप्रयोगत्वात् ॥

न्यासः

र्त्तिभ्यश्च' इति च्लेरङ्, 'शास इदङ्हलोः' इतीत्त्वम् । अन्वशिषतामिति । तसस्ताम्, शिष्ट इति । ष्टुत्वम्, पूर्ववदित्त्वम् । उषित इति । 'वस निवासे', 'वसतिक्षुधोः' इतीट्, वच्यादिसूत्रेण सम्प्रसारणम् । जक्षतुः, जक्षुरिति । 'घस्लृ अदने', यश्चादेशो घसिः—तयोर्द्वयोरपि ग्रहणम् । ननु चादेशस्य लाक्षणिकत्वाद् ग्रहणमयुक्तम् ? नैष दोषः; अनित्या हि लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषा । अनित्यत्वं चास्याः 'यावत्पुरानिपातयोर्लट्' इत्यत्र निपातग्रहणेन ज्ञापितम् । 'भुवश्च महाव्याहृतेः' इत्यत्र महाव्याहृतिग्रहणेन च ज्ञापितम् । अपि चात्र घसिवसोरेकतरस्य लघ्वक्षरत्वात् पूर्वनिपाते कर्त्तव्ये शासेः पूर्वनिपातं कुर्वता शास्त्रनिरपेक्षता सूच्यते—किञ्चिच्छास्त्रमत्र नापेक्षितव्यमित्यमुमर्थं दर्शयितुम् । तेन लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषा नाश्रीयत इति युक्तमादेशस्यापि ग्रहणमिति । अदेर्लिटि कृते 'लिट्यन्यतरस्याम्' इति घस्लादेशः, 'गमहन' इत्यादिनोपधालोपः, 'द्विर्वचनेऽचि' इति स्थानिवद्भावाद् द्विर्वचनम्, 'कुहोश्चुः' इति चुत्वम्—झकारः, तस्यापि जश्त्वम्—जकारः, घकारस्य चर्त्वम्—ककारः । तस्य चाश्रयत्वात् सिद्धं भवतीति वेदितव्यम् । अक्षन्निति । लुङ्, 'बहुलं छन्दसि' इति घस्लादेशः, झेरन्तादेशः, संयोगान्तलोपः, 'मन्त्रे घसह्वर' इत्यादिना च्लेर्लुक्, 'घसिभसोर्हलि च' इत्युपधालोपः, चर्त्वम्—ककारः ।

'अनादेशार्थं वचनम्' इत्युक्ते यो देशयेद्—युक्तं शासिवसोरनादेशार्थं वचनम्, अनादेशार्थं तु घसिं प्रत्ययुक्तम्, आदेशसकारत्वादिति ? तं प्रत्याह—घसिरित्यादि ।

स्तौतिण्योरेव षण्यभ्यासात् ॥ ६१ ॥

स्तौतेर्ण्यन्तानां च षभूते सनि परतः अभ्यासादिण उत्तरस्य आदेशसकारस्य मूर्धन्यादेशो भवति । तुष्टूषति । ण्यन्तानाम्—सिषेवयिषति । सिषञ्जयिषति । सुष्वापयिषति ।

सिद्धे सत्यारम्भो नियमार्थः—स्तौतिण्योरेव षण्यभ्यासाद्यथा स्यात्, अन्यस्य मा भूत्—सिसिक्षति । सुसूषति ।

एवकारकरणमिष्टतोऽवधारणार्थम् । स्तौतिण्योः षण्येव—इति हि विज्ञायमाने तुष्टावेत्यत्र न स्यात् । इह च स्यादेव—सिसिक्षतीति ।

पदमञ्जरी

स्तौतिण्योरेव षण्यभ्यासात् ॥ *षत्वभूत इति* । षत्वं प्राप्ते, कृतषत्व इत्यर्थः । *आदेशसकारस्येति* । प्रत्ययसकारस्त्वसम्भवान्न सम्बध्यते । *सुष्वापयिषतीति* । 'द्युतिस्वाप्योः' इत्यभ्यासस्य सम्प्रसारणम् । *सिसिक्षतीति* । 'सिचि क्षरणे' । *सुसूषत इति* । 'षूङ् प्राणिप्रसवे' । परस्मैपदपाठे तु 'षू प्रेरणे'—इत्यस्य रूपम् ।

यदि सिद्धे सत्यारम्भो नियमार्थः, एवकारस्तर्हि किमर्थः ? तत्राह—*एवकारकरणमिति* । अथ विपरीतेऽवधारणे को दोषः ? इत्यत आह—*स्तौतिण्योः षण्येवेति* । *इह च स्यादेवेति* । षण्येवेत्यनेन ह्यवधारणेन प्रत्ययान्तरे स्तौतिण्योः षत्वं व्यवच्छिन्नम्, न तु धात्वन्तरस्य षणि, ततश्चाभिहितदोषद्वयप्रसङ्गः ।

न्यासः

घकारादिवर्णसमुदायो हि घसिरादेशः; सकारस्तु तस्यावयवः, नादेश इत्यादेशघसिमपि प्रत्यनादेशार्थं वचनम् ॥

स्तौतिण्योरेव षण्यभ्यासात् ॥ षभूत इति । 'ष' इतीदं रूपमापन्न इत्यर्थः । तुष्टूषतीति । 'इको झल्' इति सनः कित्त्वम्, 'अज्झनगमां सनि' इति दीर्घः, द्विर्वचनम्, 'शर्पूर्वाः खयः' इति खयः शेषः । सिषेचयिषतीति । सिचेः 'हेतुमति च' इति णिच्, सन्, इट्, गुणायादेशौ । 'णौ कृतं स्थानिवद्भवति' इति सिचो द्विर्वचनम् । सिसञ्जयिषतीति । 'सन्ज सङ्गे', सन्, द्विर्वचनम्, 'सन्यतः' इतीत्वम् । सुष्वापयिषतीति । स्वापेर्ण्यन्तस्य 'द्युतिस्वाप्योः सम्प्रसारणम्' इत्यभ्यासस्य सम्प्रसारणम् ।

ननु च सिद्धोऽत्र मूर्धन्यः पूर्वेणैव, तत् किमर्थोऽस्यारम्भः ? इत्याह—सिद्धे सतीत्यादि । सिसिक्षतीति । सिचः सन्, 'इको झल्' इत्यनुवर्त्तमाने 'हलन्ताच्च' इति कित्त्वाद् गुणाभावः, 'चोः कुः' इति कुत्वम् । सुसूषत इति । 'षूङ् प्राणिगर्भविमोचने' 'पूर्ववत्सनः' इत्यात्मनेपदम् । क्वचित् तिप्प्रत्यान्तं सुसूषतीति प्रत्युदाहरणम्, तत् 'षू प्रेरणे' इत्यस्य द्रष्टव्यम् ।

षणीति किम् ? अन्यत्र नियमो मा भूत्—सिषेच ।

को विनतेऽनुरोधः ? अविनते नियमो मा भूत्—सुषुप्सति । तिष्ठासति ।

पदमञ्जरी

सिषेचेति । षणीत्यनुच्यमाने प्रत्ययमात्रे नियमः स्याद्—अभ्यासात्परस्य यदि षत्वं भवति स्तौतिण्योरेवेति, ततश्च सिषेचेत्यादौ न स्यात् ।

को विनतेऽनुरोध इति । *विनतमिति* षत्वणत्वयोः *प्रातिशाख्येषु* प्रसिद्धिः—एकवर्णमनोकारं विनते सुस्मेति, नः पर इति यथा । अनुरुध्यते आनुकूल्येन प्राप्यत इत्यनुरोधः=प्रयोजनम् । कृतषत्वस्य निर्देशे किं प्रयोजनमित्यर्थः । *सुषुप्सतीति* । 'रुदविद' इत्यादिना सनः कित्त्वम्, 'वचिस्वपि' इत्यादिना सम्प्रसारणम् । सनीत्युच्यमाने सन्मात्रे नियमः स्यात्, ततश्च यथा—षत्वभूते सनि धात्वन्तरस्य षत्वं न भवति, एवमिहाषत्वभूतेऽपि न स्यात् ।

न्यासः

अथैवकारकरणं किमर्थम्, सिद्धे सत्यारम्भसामर्थ्यादेव नियमो विज्ञास्यते ? इत्याह—एवकारकरणमित्यादि । कः पुनः स्तौतिण्योः षण्येवेत्यस्मिन्नियमे दोषो यतः स नेष्यते ? इत्यत आह—स्तौतिण्योः षण्येवेत्यादि । षण्येवेत्यनेनावधारणेन स्तौतिण्योः सन्प्रत्ययेन प्रत्ययान्तरस्य व्यवच्छेदः क्रियते—स्तौतिण्योर्यदि मूर्धन्यो भवति तदा षण्येव, नान्यस्मिन् प्रत्यय इति । ततश्च तुष्टावेति लिटि न स्यात् । इह तु स्यादेव-सिषिक्षतीति; अवधारणेन षत्वस्यान्यवच्छिन्नत्वात् ।

अन्यत्रेत्यादि । यदि षणीति नोच्येत ततोऽविशेषेण सर्वत्र नियमः स्यात् । ततश्च नियमेन व्यावर्तितत्वाद् यथा सिसिक्षतीत्यत्र न भवत्यभ्यासादुत्तरस्य सकारस्य षत्वम्, तथा सिषेचेत्यत्र लिटयपि न स्यात् । तस्मात् षणोऽन्यत्र लिडादौ मा भूत्—इत्येवमर्थं षणीत्युच्यते ।

को विनतेऽनुरोध इति । विनत इति=पूर्वाचार्यसंज्ञा षत्वणत्वयोः । अनुरुध्यत इत्यनुरोधः=प्रयोजनम् । किं प्रयोजनं षत्वस्य यतः कृतषत्वस्येहोपादानं कृतमित्यभिप्रायः । अविनते नियमो मा भूदिति । अविनत इति अविद्यमानषत्व इत्यर्थः । सनीत्युच्यमाने सन्मात्रे नियमः स्यात् । तत्र यथा षभूते सन्यन्यधातोरभ्यासाद् मूर्धन्यो न भवति, एवमषत्वभूतेऽपि न स्यात् । तस्मादषत्वभूते नियमो मा भूदित्येवमर्थं विनतस्य ग्रहणम् । सुषुप्सतीति । स्वपेः सन्, 'रुदविद' इत्यादिना कित्वाद् वच्यादिसूत्रेण सम्प्रसारणम् ।

कः सानुबन्धेऽनुरोधः ? षशब्दमात्रे नियमो मा भूत्—सुषुपिष इन्द्रम् ।

अभ्यासादिति किम् ? अभ्यासाद् या[1] प्राप्तिस्तस्या नियमो

पदमञ्जरी

कः सानुबन्धेऽनुरोध इति । नकारानुबन्धवतो ग्रहणे किं प्रयोजनमित्यर्थः । णत्वस्य तु प्रयोजनं न पृच्छति; तस्य लक्षणप्राप्तत्वात् । *सुषुपिष इन्द्रमिति* । स्वपेर्लिट्, छान्दसत्वाद् 'व्यत्ययो बहुलम्' इति थास्, 'थासः से', 'असंयोगाल्लिट् कित्' इति लिटः कित्त्वात् पूर्ववत्सम्प्रसारणम्, द्विर्वचनम्, क्रादिनियमादिट्, इन्द्रशब्दे परतो यादेशः, 'लोपः शाकल्यस्य' इति यलोपः । अत्र नियमाभावादभ्यासात् परस्य षत्वं भवत्येव, 'ष' इत्युच्यमाने तु यावान् कश्चित् षशब्दस्तत्र सर्वत्र नियमः स्यात्, तस्मात्सानुबन्धकग्रहणम् ।

अभ्यासादिति किमिति । अभ्यासाद् या प्राप्तिस्तस्या नियमो यथा स्यादुपसर्गाद् या प्राप्तिस्तस्या नियमो मा भूत्; अभिषिषिक्षतीत्येतत्तावदप्रयोजनम्, कथम् ? असिद्धमुपसर्गात्षत्वम्, तस्यासिद्धत्वान्नियमो न भविष्यति । स्यादेतत्—यथा 'अत एकहल्मध्ये' इत्यत्र लिटा आदेशो विशेष्यते, तथेह सनाभ्यासः, सनि योऽभ्यासस्तस्मात् स्तौतिण्योरेवेति, तेन यङि योऽभ्यासस्तस्मात्षणि धात्वन्तरस्यापि षत्वं भवति, स्वपेर्यङ्, 'स्वपिस्यमिव्येञां यङि' इति सम्प्रसारणम्, सोषुप्यतेः सन्, इट्, 'अतो लोपः', 'यस्य हलः', सोषुपिषते—तदेतद्भवति प्रयोजनमिति ? तन्न; अन्तरङ्गमत्र षत्वम्, बहिरङ्गो नियमः; तस्मादनर्थकमभ्यासग्रहणमिति प्रश्नः । परिहरति—*प्रतीषिषतीति* । इणो बोधनार्थत्वाद्

न्यासः

कः सानुबन्धकेऽनुरोध इति । नकारोऽनुबन्धः । नकारानुबन्धस्य ग्रहणं किमर्थम्, किं प्रयोजनमित्यर्थः । षशब्दमात्रे नियमो मा भूदिति । 'ष' इत्युच्यमाने यो नाम कश्चित् षशब्दस्तत्र सर्वत्र नियमः स्यात् । सानुबन्धकग्रहणे तत्रैव भवति, नान्यत्र । तेन निरनुबन्धकषशब्देऽन्यस्यापि भवत्येव मूर्धन्यः । सुषुपिष इन्द्रमिति । स्वपेर्लिट्, व्यत्ययेनात्मनेपदम्, 'थासः से', 'असंयोगाल्लिट् कित्' इति कित्त्वम्, वच्यादिसूत्रेण सम्प्रसारणम्, क्रादिनियमादिट्, द्विर्वचनम्, प्रत्ययसकारस्य मूर्धन्यः, इन्द्रशब्दे परतोऽयादेशः, 'लोपः शाकल्यस्य' इति यकारलोपः; सुषुपिष इन्द्रमिति स्थित इह निरनुबन्धके नियमाभावादभ्यासान्मूर्धन्यो भवत्येव ।

अभ्यासस्य या प्राप्तिरित्यादि । असत्यभ्यासग्रहणे धातोर्य इण् तस्यापि नियमः

1. 'यत्र प्राप्तस्तत्रैव' इति पाठान्तरम् ।

यथा स्यात्, धातोर्या प्राप्तिस्तस्या नियमो मा भूत्–प्रतीषिषति। अधीषिषति॥

स स्विदिस्वदिसहीनां च॥ ६२॥

स्विदि, स्वदि, सहि—इत्येतेषां[1] ण्यन्तानां सनि षभूते परतोऽभ्यासादुत्तरस्य सकारस्य सकारादेशो भवति। स्विदि–सिस्वेदयिषति। स्वदि–सिस्वादयिषति। सहि–सिसाहयिषति।

सकारस्य सकारवचनं मूर्धन्यनिवृत्त्यर्थम्॥

पदमञ्जरी

गम्यादेशाभावोऽजादेरिति सशब्दस्य द्विर्वचनम्, 'सन्यतः' इतीत्वम्। तत्राभ्यासाश्रये प्रत्ययस्य षत्वे कृतेऽस्य नियमस्याभावाद् धात्वाश्रयं षत्वमभ्यासस्य प्रवर्त्तते। ननु षणीति परसप्तमी, ततश्च षणि परे स्तौतिण्योरेवेति षत्वनियमः क्रियमाणस्तुल्यजातीयस्य षण्परस्य सिसिक्षतीत्यादेः षत्वं निवर्तयति। प्रतीषिषतीत्यत्र तु सनि एव द्विर्वचनमिति षण्परत्वाभावादयं नियमो न प्रवर्तिष्यते। 'सन्यतः' इतीत्वमपि तर्हि न प्राप्नोति, समुदायस्य सन्रूपत्वात्तस्य च सन्परत्वाभावात्। तस्मात्सन्प्रदेशेषु सत्सप्तमी विज्ञेया, ततश्च यथेत्वं प्रवर्त्तते तथा षत्वनियमोऽपि स्यादित्यभ्यासग्रहणम्॥

स स्विदिस्वदिसहीनां च॥ 'स' इत्यविभक्तिको निर्देशः। *ण्यन्तानामिति*। षत्वप्राप्तौ सत्वमुच्यते, षत्वप्राप्तिश्च ण्यन्तानामिति सामर्थ्यलभ्यमेतत्, किमर्थं पुनः सकारस्य सकार उच्यते? अत आह—*सकारस्येति*।

न्यासः

स्यात्, न चेष्यते। तस्मादभ्यासाद् या प्राप्तिस्तस्या नियमो यथा स्यादित्यभ्यासग्रहणम्। प्रतीषिषतीति। प्रतिपूर्वादिणः सन्। अधीषिषतीति। अधिपूर्वादिकः सन्, अजादित्वाद् द्वितीयैकाच् 'सन्यङोः' इति द्विरुच्यते, 'सन्यतः' इतीत्वम्, धातूपसर्गयोरेकादेशः; अधीषिष इति, प्रतीषिष इति स्थिते धातुप्राप्तिनियमाभावात् षभूतेऽपि सनि धातोः परस्य सकारस्य मूर्धन्यो भवत्येव॥

स स्विदिस्वदिसहीनाञ्च॥ 'स' इत्यविभक्तिकोऽयं निर्देशः। नेति प्रतिषेध एव क्रियतामित्यदेशनीयम्; लाघवकृते विशेषाभावात्। सिस्वेदयिषतीत्यादि। 'ञिष्विदा गात्रप्रक्षरणे', 'ष्वद स्वर्द आस्वादने', 'षह मर्षणे'—एभ्यो णिच्, ततः सन्।

ननु च सकारस्य सकारविधाने न कश्चिद्विशेषः, तत् किमर्थं सकार उच्यते? इत्याह—सकारस्येत्यादि। य एषाम् 'धात्वादेः षः सः' इति सकारः कृतः, तस्यादेशत्वान्मूर्धन्ये प्राप्ते वचनम्॥

---

1. 'धातूनाम्' इत्यधिकं क्वचित्।

प्राक्सिताद‍ड्व्यवायेऽपि ॥ ६३ ॥

'सेवसित' इति वक्ष्यति । प्राक्सितसंशब्दनाद्यानित ऊर्ध्वमनुक्रमिष्यामस्तत्राड्व्यवायेऽपि मूर्धन्यो भवतीत्येवं तद्वेदितव्यम्, अपिशब्दादनड्व्यवायेऽपि । वक्ष्यति—"'उपसर्गात्सुनोतिसुवति' इति षत्वम् । अभिषुणोति । परिषुणोति । विषुणोति । निषुणोति । अभ्यषुणोत् । पर्यषुणोत् । व्यषुणोत् । न्यषुणोत्" ॥

स्थादिष्वभ्यासेन चाभ्यासस्य ॥ ६४ ॥

'प्राक् सितात्' इति वर्तते । 'उपसर्गात्सुनोति' इत्यत्र 'स्थासेनयसेध' इति स्थादयः, तेषु स्थादिषु प्राक् सितसंशब्दनाद् अभ्यासेन

पदमञ्जरी

नेति प्रतिषेध एव वक्तव्ये सुकारवचनं लाघवे विशेषाभावात् ॥

प्राक् सिताद‍ड्व्यवायेऽपि ॥ 'इण्कोः' इति पञ्चमीनिर्देशाद्व्यवाये न प्राप्नोतीति वचनम् । अडित्यागमस्य ग्रहणम्, न प्रत्याहारस्य । एतच्च 'हयवरट्' इत्यत्रोपपादितम् । *प्राक् सितसंशब्दनादिति* । 'परिनिविभ्यः सेवसित' इत्यतः । अपिग्रहणं किम् ? अव्यवधानेऽपि यथा स्यात्, अन्यथा विशेषवचनाद्व्यवाय एव स्यात् । *अभ्यषुणोदिति* । 'षुञ् अभिषवे', लङ्, 'स्वादिभ्यः श्नुः', अडागमः, प्रागेव यणादेशात् षत्वम्; कृते वा यणि यकारमेवेणमाश्रित्य षत्वम् ॥

स्थादिष्वभ्यासेन चाभ्यासस्य ॥ द्वे एते वाक्ये—स्थादिष्वभ्यासेन व्यवाये षत्वं भवति; अभ्यासस्य च षत्वं भवति तेष्वेव स्थादिष्विति । तत्राद्यं विध्यर्थम्,

न्यासः

प्राक् सिताद‍ड्व्यवायेऽपि ॥ 'इण्कोः' इति पञ्चमीनिर्देशान्निर्दिष्टग्रहणस्यानन्तर्यार्थत्वाद् व्यवायेन प्राप्नोतीतीदमारभ्यते । अड्ग्रहणेनागमस्य ग्रहणम्, न प्रत्याहारस्य । एतच्च व्याख्यानाद् वेदितव्यम् । प्राक्सितसंशब्दनादिति । 'परिनिविभ्यः सेवसितसय' इत्यादितः । उदाहरणान्युत्तरत्र व्युत्पादयिष्यन्ते । अव्यवधानेऽपि यथा स्यादित्येवमर्थोऽपिशब्दः; अन्यथा ह्यसति तस्मिन् यस्यापि तावत् पूर्वेण प्राप्तिरादेशसकारस्य, तस्याप्यव्यवाये न स्यात्; तक्रकौण्डिन्यन्यायेन बाधितत्वात्, किं पुनरनादेशसकारस्य सेनयादिसम्बन्धिनो यस्य मूर्धन्यप्राप्तेरत्यन्तासम्भव एव ॥

स्थादिष्वभ्यासेन चाभ्यासस्य ॥ प्राक्सितादिति वर्तत इति । 'स्थासेनयसेधसिच' इत्यत्र यः स्थाशब्दः, तमादाय प्राक् सितसंशब्दनाद् ये धातवः सूत्रे निर्दिष्टास्ते स्थादयो वेदितव्याः । अथ किमर्थमभ्यासव्यवाये षत्वमुच्यते, यावता परितिष्ठासतीत्यादौ

व्यवाये मूर्धन्यो भवति, अभ्याससकारस्य च भवतीत्येवं वेदितव्यम् । अभ्यासेन व्यवाये—परितष्ठौ ।

अषोपदेशार्थं च—अभिषिषेणयिषति, परिषिषेणयिषति ।

अवर्णान्ताभ्यासार्थं च—अभितष्ठौ ।

षणि प्रतिषेधार्थं च—अभिषिषिक्षति, परिषिषिक्षति ।

पदमञ्जरी

द्वितीयं नियमार्थम् । *अषोपदेशार्थमिति* । षोपदेशे तु परितिष्ठासतीत्यादौ सामान्यलक्षणेनैव सिद्धम् । *अभिषिषेणयिषतीति* । सेनयाऽभियातुमिच्छतीति विगृह्य 'सत्यापपाश' इत्यादिना णिच्, टिलोपः, ततः सन्, द्विर्वचनम्, ह्रस्वः, एच 'इग्घ्रस्वादेशे' अव्युत्पन्नः सेनाशब्दः । यद्वा सहेनेन वर्त्तत इति सेना, 'सहस्य सः संज्ञायाम्' इति सादेशः । यदा तु सिनोतेर्नप्रत्यये सेनेति व्युत्पाद्यते, तदास्त्येवा-भिःषोपदेशत्वमेति । *अभितष्ठाविति* । आदेशसकारस्याप्यस्य षत्वं न सिद्धयति; इण्कोरभावात् । *अभिषिषिक्षतीति* । यद्यप्ययमादेशसकार इणश्च परः, तथाप्य-भ्यासमपेक्ष्य षत्वं न सिद्धयति; स्तौतिण्योरेव षणीति नियमात् । अतः षणि यत्प्रतिषिद्धं षत्वं नियमेन व्यावर्तितं तदप्युपसर्गमाश्रित्य भवति ।

अथाभ्यासस्येति किमर्थम्, यावताभ्यासेनेत्यत्र क्रियापेक्षायां प्रकरणाद्व्यवाय

न्यासः

'इण्कोः', 'आदेशप्रत्यययोः' इत्येवं सामान्यलक्षणेन सिद्धं षत्वम् ? इत्याह—अभ्यासेन व्यवाय इत्यादि । अषोपदेशो यस्तस्य सकारः पूर्वेण न सिध्यतीति तदर्थमभ्यासेन व्यवाये षत्वमुच्यते ।

अभिषिषेणयिषतीति । सेनयाऽभयातीति 'सत्यापपाश' इत्यादिना णिच्, इष्ठव-द्भावाट्टिलोपः, सन्, पूर्ववदिडागमः ।

अवर्णान्ताभ्यासार्थं चेति । षोपदेशमधिकृत्य तदुक्तम् । यद्यपि तस्य सकार आदेशो भवति, तथापि नैव सामान्यलक्षणेन सिध्यति; अनिणन्तत्वादभ्यासस्य, तेन व्यवधा-नाच्च । अभितष्ठाविति । 'आत औ णलः' इत्यौत्वम्, पूर्ववत् खयः शेषः ।

षणि प्रतिषेधार्थं चेति । स्तौतिण्योरेवेति नियमेन यत् प्रतिषिद्धं व्यावर्त्तितं तत् षणि यथा स्यादित्येवमर्थं चेत्यर्थः । किं पुनस्तत् प्रतिषिद्धम् ? षत्वम् । अथ वा—प्रति-षेधः प्रतिषिद्धम्, भावे निष्ठा । अर्थशब्दो निवृत्तौ वर्त्तते, यथा—मशकार्थो धूम इति । तदेतदुक्तम्—यः षणि प्रतिषेधः स्तौतिणिभ्यामन्यस्य धातोः षत्वप्रतिषेधः कृत-स्तन्निवृत्त्यर्थं चेति । अभिषिषिक्षतीति । अत्र यद्यभ्यासेन व्यवाये नोच्येत तदा षत्वं न स्यात्, यथा—सिसिक्षतीत्यत्र ।

'अभ्यासस्य' इति वचनं नियमार्थम्—स्थादिष्वेवाभ्याससकारस्य मूर्धन्यो भवति, नान्यत्र। अभिसुसूषति, अभिसिषासति ॥

उपसर्गात् सुनोतिसुवतिस्यतिस्तौतिस्तोभतिस्थासेनयसेधसिचसन्जस्वन्जाम् ॥ ६५ ॥

पदमञ्जरी

इति सम्बध्यते, तच्चापिशब्दसन्निहितमेव प्रकृतमिति अव्यवायेऽपि षत्वं भविष्यति पूर्वसूत्रवत्, नार्थः 'अभ्यासस्य' इत्यनेन ? अत आह—*अभ्यासस्येति वचनं नियमार्थमिति*। नियमस्य स्वरूपं दर्शयति—*स्थादिष्वेवेति*। विपरीतस्तु नियमो न भवति—स्थादिष्वभ्यासस्यैवेति। यदि स्यात्, अभ्यासेन व्यवाये षत्वविधानमनुपपन्नं स्यात्। *अभिसुसूषतीति*। 'षू प्रेरणे', सन्, 'सनि ग्रहगुहोश्च' इतीड्निषेधः। अत्र धातुसकारस्य स्तौतिण्योरेवेति नियमादषत्वम्। अभ्याससकारस्य त्वस्मान्नियमात् षत्वाभावः॥

उपसर्गात्सुनोतिसुवतिस्यतिस्तौतिस्तोभतिस्थासेनयसेधसिचसन्जस्वन्जाम् ॥

'षुञ्, अभिषवे' स्वादिः, 'षु प्रेरणे' तुदादिः, 'षो अन्तकर्मणि' दिवादिः, 'ओतः श्यनि' इति लोपः, 'ष्टुञ् स्तुतौ' अदादिः, 'उतो वृद्धिर्लुकि हलि', 'ष्टुभ स्तम्भे', अनुदात्तेत्। एतेषां श्तिपा निर्देशो यङ्लुग्निवृत्त्यर्थः—'अभिसोषवीतीत्यादि। 'ष्ठा गतिनिवृत्तौ'। सेनयतिर्ण्यन्तः। शपा निर्देशेन नार्थः; यङोऽसम्भवात्। 'षिध गत्याम्', षिधू शास्त्रे माङ्गल्ये च' भौवादिकौ; तत्र 'सेधतेर्गतौ' इति प्रतिषेधादन्यत्र षत्वम्। शपा निर्देशो यङ्लुग्निवृत्त्यर्थः, दैवादिकनिवृत्त्यर्थश्च 'षिधू संराद्धौ' इति। 'षिच क्षरणे' तुदादिर्मुचादिः, 'षन्ज सङ्गे', 'ष्वन्ज

न्यासः

अभ्यासस्येति किमर्थमुच्यते, यावता चशब्दोऽत्र क्रियते, स चापिशब्दस्यानुकर्षणार्थः, तेनायमर्थो भवति—अव्यवाये व्यवायेऽपीति, एवमन्तरेणाप्यभ्यासस्येति वचनमुपसर्गस्थान्निमित्तादुत्तरस्याभ्यासस्य भविष्यति ? 'सात्पदाद्योः' इति प्रतिषेधान्न भविष्यतीति चेत् ? न; 'उपसर्गात् सुनोति' इत्यस्य षत्वविधानार्थस्य प्रतिषेधार्थत्वात्, तस्मिन्नेव हि प्रतिषेधे प्राप्ते तद्बाधनार्थम् 'उपसर्गात् सुनोति' इत्यस्यारम्भः, तत् कुतः प्रतिषेधस्य प्राप्तिः ? इत्याह—अभ्यासस्य त्वित्यादि। स्थादिष्वभ्यासस्यैवेति विपरीतनियमो नाशङ्कनीयः; विपरीतनियमे सत्यभ्यासव्यववाये स्थादीनां यन्मूर्धन्यविधानं तदपार्थकमेव स्यात्। अभिसुसूषतीति। 'षू प्रेरणे'। अभिसिषासतीति। 'षो अन्तकर्मणि' ॥

उपसर्गात् सुनोतिसुवतिस्यतिस्तौतिस्तोभतिस्थासेनयसेधसिचसन्जस्वन्जाम् ॥ 'षुञ् अभिषवे', 'षू प्रेरणे'। सुवतीति शविकरणनिर्देशात् 'निरनुबन्धकग्रहणे न सानुबन्धकस्य'

'मूर्धन्यः' इति वर्तते, 'स' इति च। उपसर्गस्थान्निमित्तादुत्तरस्य सुनोति, सुवति, स्यति, स्तौति, स्तोभति, स्था, सेनय, सेध, सिच, सन्ज, स्वन्ज—इत्येतेषां सकारस्य मूर्धन्यादेशो भवति।

सुनोति—अभिषुणोति, परिषुणोति। अभ्यषुणोत्, पर्यषुणोत्।

सुवति—अभिषुवति, परिषुवति। अभ्यषुवत्, पर्यषुवत्।

स्यति—अभिष्यति, परिष्यति। अभ्यष्यत्, पर्यष्यत्।

पदमञ्जरी

परिष्वङ्गे', अनुदात्तेत्, 'दंशसञ्जस्वञ्जां शपि' इति नलोपः, सिवादीनां यङ्लुक्यपि भवति, अभिषेषिचीतीत्यादि। एतेषामड्व्यवाये, अभ्यासव्यवाये च यथासम्भवं षत्वम्। 'इण्कोः' इति वर्त्तते, तत्र कवर्गस्यासम्भवादिण इति सम्बध्यते, तत्र यदीणा उपसर्गो विशेष्येत-इणन्तादुपसर्गादिति, इह न स्यात्—निष्षुणोति, दुष्षुणोतीति। तस्मादुपसर्गेणेण्विशेषणीयः—उपसर्गस्येण इति। ननूपसर्गादिति पञ्चमी, तत्कथमिण्विशेष्यते? न ब्रूमो वैयधिकरण्येन विशेष्यत इति, किं तर्हि? तात्स्थ्यात्ताच्छब्द्यम्—उपसर्गादिणः, उपसर्गस्थादिण इति। तत्र शर्व्यवायस्याश्रितत्वान्निसोऽपि परस्य षत्वं भवति, तदिदमुक्तम्—उपसर्गस्थान्निमित्तादिति।

न्यासः

इति च 'षूङ् प्राणिगर्भविमोचने', 'पूङ् प्रसवे'—इत्येतयोरादादिकदैवादिकयोर्ग्रहणं न भवति। 'षो अन्तकर्मणि', 'ष्टुञ् स्तुतौ', 'ष्टुभ स्तम्भे', 'ष्ठा गतिनिवृत्तौ'। सेनयति पर्यन्तः पूर्वमेव दर्शितः। 'षिध गत्याम्', 'षिधू शास्त्रे माङ्गल्ये च'—द्वयोरपि ग्रहणम्। एतयोस्तु 'सेधतेर्गतौ' इति प्रतिषेधाद् गतेरन्यत्र षत्वं भवतीति वेदितव्यम्। शपा निर्देशः 'षिधु संराद्धौ' इत्यस्य दैवादिकस्य निवृत्तये। 'षिचिर् क्षरणे' 'सन्ज सङ्गे'। योऽत्र षोपदेशस्तस्य 'आदेशप्रत्यययोः' इति प्राप्तस्य षत्वस्य 'सात्पदाद्योः' इति प्रतिषेधे वचनम्। यस्त्वषोपदेशस्तस्यादित एवाप्राप्तेः। सुनोतीत्येवमादीनां श्तिपा निर्देशो यङ्लुग्निवृत्त्यर्थः।

उपसर्गस्थान्निमित्तादुत्तरस्येत्यादि। एतेनोपसर्गस्थे मूर्धन्यनिमित्ते तात्स्थ्यादुपचारेणोपसर्गशब्दोऽत्र वर्त्तत इति दर्शयति। भवति हि तात्स्थ्यात् ताच्छब्द्यम्, यथा—मञ्चाः क्रोशन्तीत्यत्र। अभ्यषुणोदिति। लङ्, 'प्राक्सितादड्व्यवायेऽपि' इति षत्वम्।

अभिषुवतीति। 'अचि श्नुधातुभ्रुवाम्' इत्यादिनोवङ्।

अभिष्यतीति। 'ओतः श्यनि' इत्योकारलोपः। अभिष्टौतीति। अदादित्वाच्छपो लुक्, 'उतो वृद्धिर्लुकि हलि' इति वृद्धिः।

अभिष्टोभत इति। अनुदात्तेत्वादात्मनेपदम्। अभिषिञ्चतीति। 'शे मुचादीनाम्' इति नुम्।

स्तौति–अभिष्टौति, परिष्टौति । अभ्यष्टौत्, पर्यष्टौत् ।

स्तोभति–अभिष्टोभते, परिष्टोभते । अभ्यष्टोभत, पर्यष्टोभत ।

स्था–अभिष्ठास्यति, परिष्ठास्यति । अभ्यष्ठात्, पर्यष्ठात् । अभितष्ठौ, परितष्ठौ ।

सेनय–अभिषेणयति, परिषेणयति । अभ्यषेणयत्, पर्यषेणयत् । अभिषिषेणयिषति, परिषिषेणयिषति ।

सेध—अभिषेधति, परिषेधति । अभ्यषेधत्, पर्यषेधत् ।

सिच–अभिषिञ्चति, परिषिञ्चति । अभ्यषिञ्चत्, पर्यषिञ्चत् । अभिषिषिक्षति, परिषिषिक्षति ।

सन्ज–अभिषजति, परिषजति । अभ्यषजत्, पर्यषजत् । अभिषिषङ्क्षति, परिरङ्क्षति ।

स्वन्ज–अभिष्वजते, परिष्वजते । अभ्यष्वजत, पर्यष्वजत । अभिषिष्वङ्क्षते, परिषिष्वङ्क्षते ।

'सेध' इति शब्विकरणनिर्देशः सिध्यतिनिवृत्त्यर्थः ।

उपसर्गादिति किम् ? दधि सिञ्चति । मधु सिञ्चति ।

निर्गताः सेचका अस्माद् देशान्निःसेचको देश इति नायं सिचेरुप-

पदमञ्जरी

दधि सिञ्चतीति । 'सात्पदाद्योः' इति प्रतिषेध एवात्र भवति, तदपवादो ह्ययम् ।

निःसेचक इति । निरयमुपसर्ग एव, तत्कथमिदं प्रत्युदाहरणम् ? अत आह–*नायं सिचेरुपसर्ग इति* । यत्क्रियायुक्ताः प्रादयस्तं प्रति गत्युपसर्गसंज्ञे भवतः ।

न्यासः

अभिषजतीति । 'दन्शसञ्जस्वञ्जां शपि' इति नकारलोपः । एवमभिष्वजत इत्यत्रापि । पूर्ववदात्मनेपदम् । **अभिषिष्वङ्क्षत इति** । अत्रापि 'पूर्ववत् सनः' इत्यात्मनेपदम् ।

दधि सिञ्चतीति । 'सात्पदाद्योः' इति प्रतिषेधः । **निःसेचको देश इति** । अत्र गमिक्रियया निसो योगः, न सिचिक्रिययेति गमिमेव प्रति तस्योपसर्गसंज्ञा, न सिचिं प्रति । 'यं प्रति क्रियायुक्ताः प्रादयस्तं प्रति गत्युपसर्गसंज्ञका भवन्ति' इति वचनात् । **अभिसावकीयतीति** । सुनोतेर्ण्वुल् । सावकमिच्छतीति 'सुप आत्मनः क्यच्', 'क्यचि च'

सर्गः । अभिसावकीयतीत्यत्रापि न सुनोतिं प्रति क्रियायोगः, किं तर्हि ? सावकीयं प्रति ।

अभिषावयतीत्यत्र तु सुनोतिमेव प्रति क्रियायोगः, न सावयति-मिति षत्वं भवति ॥

सदिरप्रतेः ॥ ६६ ॥

सदेः सकारस्य उपसर्गस्थान्निमित्तादप्रतेरुत्तरस्य मूर्धन्य आदेशो भवति । निषीदति, विषीदति । न्यषीदत्, व्यषीदत् । निषसाद, विषसाद ।

अप्रतेरिति किम् ? प्रतिसीदति ॥

स्तन्भेः ॥ ६७ ॥

पदमञ्जरी

अभिसावकीयतीति । सावकशब्दात् ण्वुलन्तात्क्यच् , तस्याभिना योगः । सुनोतिना योगे तु भवत्येव, अभिषावकमिच्छति अभिषावकीयतीति । ण्यन्तेऽपि तर्हि णिजर्थेन प्रैषादिनोपसर्गस्य योगो न प्रकृत्यर्थेनेति षत्वाप्रसङ्गः ? अत आह—*अभिषावयतीत्यत्रेति* । अभिषवविषया प्रयुक्तिः, न तु प्रयुक्तेरभिना योग इत्यर्थः । यदा तु प्रयुक्तेरभिना योगः, तदा नैव षत्वं भवति; किन्तु प्रकृत्यर्थे-नासंसृष्टस्य प्रयुक्तिमात्रस्याभिना योगः कीदृश इति चिन्त्यम् ॥

सदिरप्रतेः ॥ 'सदिः' इति षष्ठ्यर्थे प्रथमा । *निषसादेति* । सदिस्वञ्ज्योः परस्य लिटीति प्रतिषेधादभ्यासात् परस्य न भवति ॥

न्यासः

इतीत्वम्; सावकीय इति स्थितेऽभिना योगः, ततो लट् । अत्रापि सावकीयतिं प्रत्यभेरु-पसर्गसंज्ञा; तं प्रति क्रियायोगात्, न सुनोतिं प्रति; विपर्ययात् । तेन षत्वं न भवति ।

यद्येवम्, अभिषावयतीत्यत्रापि न स्यात्, इहापि सावयतिं प्रति विपर्ययात् ? इत्यत आह—अभिषावयतीत्यत्र त्वित्यादि । अत्र हि प्रागेव सुनोतिरुपसर्गेण योगमनुभूय पश्चात् प्रेषणाध्येषणाद्यर्थेन योगमनुभवन् णिचमुत्पादयति । तस्मादुपसर्गविशिष्टायामेव क्रियायां प्रेष्यते, अध्येष्यते वा । ततः सुनोतिमेव प्रत्यभेरुपसर्गसंज्ञेति भवत्येव षत्वम् ॥

सदिरप्रतेः ॥ 'सात्पदाद्योः' इति प्रतिषेधे प्राप्ते वचनम् । सदिरिति सुब्व्यत्ययेन षष्ठ्याः स्थाने प्रथमा । निषीदतीति । 'षद्लृ विशरणगत्यवसादनेषु' । पाघ्रादिसूत्रेण सीदादेशः । निषसादेति । 'सदिस्वञ्जोः परस्य लिटि' इति प्रतिषेधादभ्यासात् परस्य न भवति षत्वम् ॥

'उपसर्गात्' इति वर्तते। स्तन्भे सकारस्य उपसर्गस्थान्निमित्ता-दुत्तरस्य मूर्धन्य आदेशो भवति। अभिष्टभ्नाति, परिष्टभ्नाति। अभ्यष्टभ्नात्, पर्यष्टभ्नात्। अभितष्टम्भ, परितष्टम्भ।

'अप्रतेः' इत्येतदिह नानुवर्तते, तेनैतदपि भवति—प्रतिष्टभ्नाति, प्रत्यष्टभ्नात्, प्रतितष्टम्भ॥

अवाच्चालम्बनाविदूर्ययोः॥ ६८॥

अवशब्दादुपसर्गादुत्तरस्य स्तन्भेः सकारस्य मूर्धन्यादेशो भवति। आलम्बनेऽर्थे, आविदूर्ये च। आलम्बनम्=आश्रयणम्। अविदूरस्य

पदमञ्जरी

स्तन्भेः॥ स्तन्भिः सौत्रो धातुः। *अभिष्टभ्नातीति*। 'स्तन्भुस्तुन्भुस्कन्भुस्कुन्भुस्कुञ्भ्यः श्नुश्च' इति श्नाप्रत्ययः, 'अनिदिताम्' इति नलोपः।

अप्रतेरित्येतदिह नानुवर्त्तत इति। यद्यनुवर्त्तेत, पूर्वसूत्र एव स्तम्भिग्रहणं कुर्यात्किं योगविभागेन? अस्ति प्रयोजनम्, किम्? 'अवाच्चालम्बनाविदूर्ययोः' इति वक्ष्यति, तत्स्तम्भेर्यथा स्यात्, सदेर्मा भूत्? नैतदस्ति; एकस्मिन्नपि योगे यस्यालम्बनाविदूर्ये स्तः, स एवानुवर्तिष्यते, स्तम्भेरेव च ते सम्भवतः॥

अवाच्चालम्बनाविदूर्ययोः॥ आलम्बनम्=आश्रयणम्। विदूरम्=विप्रकृष्टम्, तदन्यदविदूरम्, तस्य भाव आविदूर्यम्, अत एव निपातनात् नञ्पूर्वादपि

न्यासः

स्तन्भेः॥ स्तम्भिः सौत्रो धातुः। स यदि 'अज्दन्त्यपराः सादयः षोपदेशाः' इति लक्षणत्वात् षोपदेशस्तस्य ततः पूर्ववत् षत्वप्रतिषेधे प्राप्ते वचनम्। अथ सूत्रे तथा पाठादषोपदेशः, ततोऽप्राप्त एव। अभिष्टभ्नातीति। 'स्तन्भुस्तुन्भुस्कन्भुस्कुन्भुस्कुञ्भ्यः श्नुश्च' इति चकारेण श्नाप्रत्ययः समुच्चीयते, 'अनिदिताम्' इत्यनुनासिकलोपः।

अप्रतेरेतदिह नानुवर्त्तत इति। एतच्च योगविभागादेव गम्यते; इतरथा हि पूर्वसूत्र एव स्तम्भेर्ग्रहणं कुर्यात्। स्यादेतत्—'अवाच्चालम्बनाविदूर्ययोः' इति षत्वं वक्ष्यति, ततः स्तम्भेरेव यथा स्यात्, सदेर्मा भूदित्येवमर्थो योगविभाग इति? नैतदस्ति; एकयोगेऽपि यस्यालम्बनाविदूर्ये वृत्तिरस्ति, तस्यैव भविष्यति। कस्य चैते स्तः? स्तम्भेरेव॥

अवाच्चालम्बनाविदूर्ययोः॥ चकारः स्तम्भेरनुकर्षणार्थः। अनिणर्थोऽयमारम्भः। आलम्बनम्=आश्रयणम्। विदूरम्=विप्रकृष्टम्, ततोऽन्यदविदूरम्। तत् पुनर्यदासन्नं यच्च नाप्यतिदूरं तद्वेदितव्यम्, नासन्नमात्रम्। आसन्नमात्रं यद्यभिमतं स्यात्,

भाव आविदूर्यम् । आलम्बने तावत्—अवष्टभ्यास्ते । अवष्टभ्य तिष्ठति । आविदूर्ये—अवष्टब्धा सेना । अवष्टब्धा शरत् ।

आलम्बनाविदूर्ययोरिति किम् ? अवस्तब्धो वृषलः शीतेन । अनिगर्थं आरम्भः ॥

वेश्च स्वनो भोजने ॥ ६९ ॥

वेरुपसर्गादवाच्चोत्तरस्य भोजनार्थे स्वनतेः सकारस्य मूर्धन्यादेशो भवति । विष्वणति, व्यष्वणत्, विषष्वाण । अवष्वणति, अवाष्वणत्, अवषष्वाण । अभ्यवहारक्रियाविशेषोऽभिधीयते, यत्र स्वननमस्ति ।

भोजन इति किम् ? विस्वनति मृदङ्गः[1] ॥

परिनिविभ्यः सेवसितसयसिवुसहसुट्स्तुस्वञ्जाम् ॥ ७० ॥

पदमञ्जरी

तत्पुरुषाद्भावप्रत्ययः । *अवष्टभ्येति* । यष्ट्यादिकमवलम्ब्येत्यर्थः । *अवष्टब्धेति* । आसन्नेत्यर्थः । *अवस्तब्ध इति* । अभ्यर्दित इत्यर्थः ॥

वेश्च स्वनो भोजने ॥ उदाहरणेषु स्वार्थपरित्यागेन भोजनमात्रे स्वनिर्वर्तेत इति शङ्कामपनयति—*अभ्यवहारक्रियाविशेष इति* । तमेव विशेषं दर्शयति—*यत्रेति* । *विष्वणतीति* । सशब्दं भुङ्क्त इत्यर्थः ॥

न्यासः

तदासन्नग्रहणमेव कुर्यात् । अविदूरस्य भाव आविदूर्यम् । अत एव निपातनान्नाञ्पूर्वादपि तत्पुरुषादुत्तरो भावप्रत्ययः, ब्राह्मणादित्वाद्वा । **अवष्टभ्येति** । ल्यबन्तमेतत् । आश्रित्येत्यर्थः । **अवष्टब्धा शरदिति** । आसन्नेत्यर्थः । अथ वा—नाप्यासन्ना, नातिविप्रकृष्टेत्यर्थः । एष त्वर्थभेदः प्रकरणादिगम्यः । निष्ठातकारस्य 'झषस्तथोर्धोऽधः' इति धकारः, 'झलां जश् झशि' इति भकारस्य बकारः ।

अवस्तब्ध इति । अभ्यर्दित इत्यर्थः ॥

वेश्च स्वनो भोजने ॥ चकारः 'अवात्' इत्यस्यानुकर्षणार्थः । वेरुत्तरस्य स्वनतेरनादेशसकारत्वादप्राप्ते । अवशब्दात् पुनरनिणन्तत्वाच्चाप्राप्त एवेदमारभ्यते । **अभ्यवहारक्रियाविशेषोऽभिधीयत इति** । अनेन भोजनार्थतां दर्शयति । **विष्वणतीति** । **सशब्दं** भुङ्क्त इत्यर्थः । अनेकार्थत्वाद्धातूनां स्वनतिरत्राभ्यवहारक्रियाविशेषे वर्त्तते । **यत्रेत्यादिना** तमेव भोजनविशेषं दर्शयति ॥

१. 'व्यवाभ्यां किम् ? निस्वनति' इत्यधिकं कुत्रचित् ।

परि, नि, वि—इत्येतेभ्य उपसर्गेभ्य उत्तरेषां सेव, सित, सय, सिवु, सह, सुट्, स्तु, स्वन्ज—इत्येतेषां सकारस्य मूर्धन्य आदेशो भवति। परिषेवते, निषेवते, विषेवते। पर्यषेवत, न्यषेवत, व्यषेवत। परिषिषेविषते, विषिषेविषते, निषिषेविषिते।

सित—परिषितः, विषितः, निषितः। सय—परिषयः, निषयः, विषयः।

सिव्—परिषीव्यति, निषीव्यति, विषीव्यति। पर्यषीव्यत्, न्यषीव्यत्, व्यषीव्यत्। पर्यसीव्यत्, न्यसीव्यत्, व्यसीव्यत्।

सह—परिषहते, निषहते, विषहते। पर्यषहत, न्यषहत, व्यषहत।

सुट्—परिष्करोति। पर्यष्करोत्।

स्तु—परिष्टौति, निष्टौति, विष्टौति। पर्यष्टौत्, न्यष्टौत्, व्यष्टौत्। पर्यस्तौत्, न्यस्तौत्, व्यस्तौत्।

पदमञ्जरी

परिनिविभ्यः सेवसितसयसिवुसहसुट्स्तुस्वञ्जाम् ॥ सेवतिर्भूवादिष्वनुदात्तेत्। *सित इति*। 'षिञ् बन्धने' क्तान्तः। *सय इति*। स एवैरजन्तः, 'षिवु तन्तुसन्ताने' दिवादिः, 'षह मर्षणे' अनुदात्तेत्।

सुडिति। 'सुट् कात्पूर्वः' इत्यस्य ग्रहणम्। स्तुस्वञ्जी उक्तार्थौ, तयोः 'उप-

न्यासः

परिनिविभ्यः सेवसितसयसिवुसहसुट्स्तुस्वञ्जाम् ॥ 'षेवृ सेवृ सेवने' इति भ्वादावात्मनेपदिनौ पठ्येते। योऽत्र षोपदेशस्तस्य 'सात्पदाद्योः' इति प्रतिषेधे प्राप्ते, इतरस्य त्वप्राप्त एव षत्वे वचनम्। सित इति। 'षिञ् बन्धने' इत्येतस्य पूर्ववत् प्रतिषेधे प्राप्ते वचनम्। अपरे तु स्यतेरपि ग्रहणमिच्छन्ति, तस्यापि क्ते 'द्यतिस्यति' इत्यादिनेत्त्वे कृते सित इति रूपम्। किमर्थं पुनस्तस्य ग्रहणम्, यावता 'उपसर्गात् सुनोति' इत्यादिना सिद्धमेव? नियमार्थम्—परिनिविभ्य एवोपसर्गेभ्यो यथा स्यात्, अन्येभ्यो मा भूदिति। सय इति। सुनोतेः 'एरच्' इत्यजन्तस्य ग्रहणमन्यप्रत्ययान्तनिवृत्त्यर्थम्। सिवु इति। 'षिवु तन्तुसन्ताने'। पूर्ववत् प्रतिषेधे प्राप्तेऽस्य ग्रहणम्। सहेति। 'षह मर्षणे'। सुडिति। 'सुट् कात्पूर्वः' इति सुडागमः, तस्यानादेशसकारत्वादप्राप्त एव षत्व उपादानम्। स्तुस्वञ्जोः 'उपसर्गात् सुनोति' इत्यादिनैव सिद्ध उत्तरसूत्रेणाड्व्यवायेऽपि विकल्पो यथा

ष्वञ्ज—'दन्शसन्जस्वन्जाम्' इति नलोपः। परिष्वजते, विष्वजते, निष्वजते। पर्यष्वजत, पर्यस्वजत।

पूर्वेणैव सिद्धे स्तुस्वञ्जिग्रहणमुत्तरार्थम्, अड्व्यवाये विभाषा यथा स्यात्॥

सिवादीनां वाड्व्यवायेऽपि॥ ७१॥

अनन्तरसूत्रे 'सिवुसहसुट्स्तुस्वञ्जाम्' इति सिवादयः। सिवादीनामड्व्यवायेऽपि परिनिविभ्य उत्तरस्य सकारस्य वा मूर्धन्यो भवति। तथा चैवोदाहृतम्[1]॥

अनुविपर्यभिनिभ्यः स्यन्दतेरप्राणिषु॥ ७२॥

अनु, वि, परि, अभि, नि—इत्येतेभ्य उत्तरस्य स्यन्दतेरप्राणिषु सकारस्य वा मूर्धन्यादेशो भवति। अनुष्यन्दते, विष्यन्दते, परिष्यन्दते, अभिष्यन्दते तैलम्, निष्यन्दते। अनुस्यन्दते, विस्यन्दते, परिस्यन्दते, अभिस्यन्दते, निस्यन्दते।

अप्राणिष्विति किम्? अनुस्यन्दते मत्स्य उदके। प्राण्यप्राणि-

पदमञ्जरी

सर्गात्सुनोति' इत्यादिनैव सिद्धे पर्यादिपूर्वयोरुत्तरसूत्रेणाड्व्यवाये विकल्पार्थं वचनम्॥

सिवादीनां वाऽड्व्यवायेऽपि॥ सिवादयः प्रत्यासत्तेः पूर्वसूत्रे सन्निविष्टा गृह्यन्ते। उभयत्रविभाषेयम्, स्तुस्वञ्ज्योः 'प्राक् सिताद्' इति प्राप्ते, इतरेषामप्राप्ते॥

अनुविपर्यभिनिभ्यः स्यन्दतेरप्राणिषु॥ 'स्यन्दू प्रस्रवणे' अनुदात्तेत्।

न्यासः

स्यादिति ग्रहणम्। परिषोव्यतीति। 'हलि च' इति दीर्घः। परिष्करोतीति। 'सम्पर्युपेभ्यः' इत्यादिना सुट्॥

सिवादीनां वाड्व्यवायेऽपि॥ सिवादयः प्रत्यासत्तेः 'सिवुसहसुट्स्तुस्वन्जाम्' इति पूर्वसूत्र एव सन्निविष्टा गृह्यन्ते, न तु गणसन्निविष्टाः। स्तुस्वञ्जोः 'प्राक्सितादड्व्यवाये' इति प्राप्ते, शेषाणामप्राप्ते विभाषेयमारभ्यते॥

अनुविपर्यभिनिभ्यः स्यन्दतेरप्राणिषु॥ 'स्यन्दू स्रवणे'। अस्याषोपदेशत्वादप्राप्त एव षत्व इदं वचनम्। अनुस्यन्दते मत्स्य उदक इति। अथ कथमिदं प्रत्युदाहरणमुप-

---

१. पूर्वसूत्रवृत्ताविति शेषः।

विषयस्यापि स्यन्दतेरयं विकल्पो भवति—अनुष्यन्देते मत्स्योदके, अनुस्यन्देते ।

'अप्राणिषु' इति पर्युदासोऽयम्, न प्रसज्यप्रतिषेधः ॥

वेः स्कन्देरनिष्ठायाम् ॥ ७३ ॥

वेरुपसर्गादुत्तरस्य स्कन्देः सकारस्य मूर्धन्यो वा भवति अनिष्ठायाम् । विष्कन्ता, विस्कन्ता । विष्कन्तुम्, विस्कन्तुम् । विष्कन्तव्यम्, विस्कन्तव्यम् ।

अनिष्ठायामिति किम् ? विस्कन्नः ॥

परेश्च ॥ ७४ ॥

परिशब्दाच्चोत्तरस्य स्कन्देः सकारस्य वा मूर्धन्यो भवति । परिष्कन्ता, परिष्कन्तुम्, परिष्कन्तव्यम् । परिस्कन्ता, परिस्कन्तुम्, परिस्कन्तव्यम् ।

पदमञ्जरी

अनुस्यन्देते मत्स्योदके इति । मत्स्यश्चोदकं च मत्स्योदके । 'जातिरप्राणिनाम्' इत्यनेन यत्र सर्वाण्यवयवपदान्यप्राणिवाचीनि, तत्रैकवद्भावः; इह तु मत्स्यशब्दस्य प्राणिवाचित्वादेकवद्भावाभावः । अत्राप्राणिष्विति प्रसज्यप्रतिषेधः, तेन प्राण्यप्राणिसमुदायेऽपि प्राण्यस्तीति प्रतिषेधो भवति । अन्ये तु पर्युदासं मन्यमाना भवितव्यमेवात्र षत्वेनेत्याहुः ।

इह पर्यादिग्रहणं शक्यमकर्तुम्, एवं वक्ष्यामि–'अन्वभिभ्यां च' इति, चकारात् परिनिविभ्यश्चेति ॥

न्यासः

पद्यते ? यद्यप्राणिष्विति प्रसज्यप्रतिषेध आश्रीयते, प्राणिषु न भवतीति । प्रसज्यप्रतिषेधे हि यत्र प्राणिगन्धोऽस्ति तत्र मूर्धन्येन न भवितव्यम् । इह चास्ति मत्स्यः प्राणीति षत्वं न प्रवर्त्तते । यदि तु पर्युदास आश्रीयते, प्राणिभ्योऽन्यत्र भवतीति तदा प्राण्यप्राणिसमुदायः प्राणिभ्योऽन्यो भवतीति स्यादेवात्र प्राण्यप्राणिसमुदायात्मके विषये मूर्धन्यः ॥

वेः स्कन्देरनिष्ठायाम् ॥ 'स्कन्दिर् गतिशोषणयोः' । अषोपदेशः, अतस्तस्याप्राप्त एव मूर्धन्ये वचनम् । विस्कन्न इति । 'अनिदिताम्' इत्यनुनासिकलोपः, 'रदाभ्याम्' इत्यादिना नत्वम् ॥

परेश्च ॥ पृथग् योगकरणसामर्थ्यादित्यादि । यदि परेरप्युत्तरस्य स्कन्देर्निष्ठायां

पृथग्योगकरणसामर्थ्यात् 'अनिष्ठायाम्' इत्येतन्नानुवर्तते—परिंष्कण्णः, परिस्कन्नः ॥

परिस्कन्दः प्राच्यभरतेषु ॥ ७५ ॥

परिस्कन्द' इति मूर्धन्याभावो निपात्यते प्राच्यभरतेषु प्रयोगविषयेषु । पूर्वेण मूर्धन्ये प्राप्ते तदभावो निपात्यते । परिस्कन्दः । अन्यत्र परिष्कन्दः । अचि निपातनम् । अथ वा—निष्ठातकारस्यः लोपः ।

भरतग्रहणं प्राच्यविशेषणम् ॥

स्फुरतिस्फुलत्योर्निर्निविभ्यः ॥ ७६ ॥

स्फुरतिस्फुलत्योः सकारस्य निस्, नि, वि—इत्येतेभ्य उत्तरस्य वा मूर्धन्यादेशो भवति । स्फुरति—निष्ष्फुरति, निस्स्फुरति, निष्फुरति, निस्फुरति । विष्फुरति, विष्फुरति । स्फुलति—निष्ष्फुलति, निस्स्फुलति । निस्फुलति, निस्फुलति । विष्फुलति, विस्फुलति ॥

वेः स्कभ्नातेर्नित्यम् ॥ ७७ ॥

वेरुत्तरस्य स्कभ्नातेः सकारस्य नित्यं मूर्धन्यादेशो भवति ।

पदमञ्जरी

परेश्च ॥ *पृथग्योगकरणसामर्थ्यादिति* । अन्यथा 'विपरिभ्यां स्कन्देरनिष्ठायाम्' इत्येव ब्रूयात् ॥

वेः स्कभ्नातेर्नित्यम् ॥ स्कम्भिः सौत्रो धातुः ॥

न्यासः

मूर्धन्यो नाभिमतः स्यात्, ततः 'विपराभ्यां स्कन्देरनिष्ठायाम्' इत्येकयोगमेव कुर्यादित्यभिप्रायः ।

चकारः स्कन्देरनुकर्षणार्थः ॥

परिस्कन्दः प्राच्यभरतेषु ॥ पूर्वेण षत्वविकल्पे प्राप्ते तदभावो विधीयते । परिष्कन्द इति । पचाद्यच् । 'बह्वच इञः प्राच्यभरतेषु' इत्यत्र प्राचांग्रहणेन भरतानां ग्रहणं न भवतीति ज्ञापितमेतत् । अतः प्राच्यत्वेऽपि भरतानां पृथग्ग्रहणम् ॥

स्फुरतिस्फुलत्योर्निर्निविभ्यः ॥ 'स्फुर, स्फुल सञ्चलने' इति तौदादिकौ । एतयोरपि पूर्ववदप्राप्त एव मूर्धन्यो विधीयते । श्तिपा निर्देशो धातुनिर्देशार्थ एव, न यङ्लुग्निवृत्त्यर्थः । न हि यङ्लुक्यभ्यासस्य खयः शेषे कृते निरादिभ्य उत्तरः सकारः सम्भवति ॥

विष्कभ्नाति । विष्कम्भिता । विस्कम्भितुम् । विस्कम्भितव्यम् ॥

इणः षीध्वंलुङ्लिटां धोऽङ्गात् ॥ ७८ ॥

'मूर्धन्य' इति वर्तते । इणन्तादङ्गादुत्तरेषां षीध्वंलुङ्लिटां यो धकारस्तस्य मूर्धन्यादेशो भवति । च्योषीढ्वम् । प्लोषीढ्वम् । लुङ्—

पदमञ्जरी

इणः षीध्वंलुङ्लिटां धोऽङ्गात् ॥ इणन्तादङ्गादुत्तरेषामित्यादिना इणन्तमङ्गं षीध्वमादीनां विषेणम्, तेऽपि धकारस्येति दर्शयति । धकारस्य त्विणन्तमङ्गं विशेषणं न भवति—इणन्तादङ्गादुत्तरस्य धस्य स चेत् षीध्वमादीनामिति । तथा हि सति योषिढ्वमित्यादौ वचनसामर्थ्यात्षीशब्देन व्यवाय आश्रयणीयः

न्यासः

वेः स्कभ्नातेर्नित्यम् ॥ विष्कम्भितेति । 'स्तन्भुस्तुन्भुस्कन्भुस्कुन्भुस्कुञ्भ्यः श्नुश्च' इति सूत्रे पाठात् सौत्रोऽयं धातुरषोपदेशः । तत्सकारस्याप्राप्त एव मूर्धन्यो विधीयते वेरुत्तरस्य ।

नित्यग्रहणं विकल्पनिवृत्त्यर्थम् । श्तिपानिर्देशस्य पूर्ववदेव प्रयोजनम् ।

इणः षीध्वं लुङ्लिटां धोऽङ्गात् ॥ इणन्तादङ्गादुत्तरेषामित्यादिनेणन्तमङ्गं षीध्वंलुङ्-लिटां विशेषणम् । तेऽपि धकारस्येति दर्शयति । अथ धकारस्यैवेणन्तमङ्गं विशेषणं कस्मान्न विज्ञायते—इणन्तादुत्तरो यो धकार इति ? एवं मन्यते—इणन्तस्याङ्गस्य धकारविशेषणत्वे सति च्योषीढ्वम्, प्लोषीढ्वमित्यत्र न स्यात्; षीशब्देन व्यवधानात् । अथापि 'येन नाव्यवधानं तेन व्यवहितेऽपि वचनप्रामाण्यात्' इत्येकेन षीशब्देन व्यवधानेऽपि स्यादेव । एवमपि वचनप्रामाण्यादर्थप्रतिपत्तौ मन्दधियः प्रतिपत्तिगौरवं स्यात् । षीध्वमादिषु विशेष्यमाणेषु नायं दोष इति तेषामेवाङ्गमिणन्तं विशेषणं युक्तम् । गुणत्वादयुक्तमिति चेत् ? स्यादेतत्—धकारस्य कार्यित्वात् तैश्च विशेष्यमाणत्वात् प्राधान्यम्, तेषां तु विपर्ययाद् गुणभावः । तस्माद्धकारस्यैवेणन्तमङ्गं विशेषणं न्याय्यम् । एतच्च न; यत्र हि विशेषणेन सह सम्बन्धमनुभूय गुणः प्रधानस्य भूयांसमुपकारं कर्तुं समर्थो भवति, तत्र विशेषणेन च सह तावदप्रधानेन प्रथमं सम्बन्धमनुभवति, पश्चात् प्रधानेन सम्बन्धम् । तथा च—

गुणः कृतात्मसंस्कारः प्रधानं प्रतिपद्यते ।
प्रधानस्योपकारे हि तथा भूयसि वर्तते ॥ इति ।

इह चेणन्तेनाङ्गेन षीध्वमादयो विशेषिता धकारस्य विशिष्टमुपकारं प्रतिपत्तिगौरव-दोषरहितं कार्यविशेषं प्रतिपादयन्ति । तस्मादिण्विशिष्टेनाङ्गेन षीध्वमादय एव विशेष्यन्ते, तैश्च धकार इत्येतदेव युक्तं भवति । च्योषीढ्वम्, प्लोषीढ्वमिति । च्युङ्-प्लुङ्भ्यामाशिषि लिङ् , सीयुट , ध्वम्, 'एकाचः' इत्यादिनेटप्रतिषेधः, गुणः ।

अच्योढ्वम् । अप्लोढ्वम् । लिट्—चकृढ्वे, ववृढ्वे ।

'इण्कोः' इति वर्तमाने पुनरिण्ग्रहणं कवर्गनिवृत्त्यर्थम् । पक्षीध्वम् । यक्षीध्वम् ।

षीध्वंलुङ्लिटामिति किम् ? स्तुध्वे । अस्तुध्वम् । अङ्गादिति किम् ? परिवेविषीध्वम् ।

अर्थवद्ग्रहणादपि सिद्धम् ? तत्तु नाश्रितम् ॥

पदमञ्जरी

स्यात् । *अच्योढ्वमिति* । 'धि च' इति सलोपः ।

इण्ग्रहणं कवर्गनिवृत्त्यर्थमिति । प्रकृतं हीण्ग्रहणं कवर्गेण सम्बद्धमिति तदनुवृत्तौ तस्याप्यनुवृत्तिः स्यात् । *पक्षीध्वमिति* । 'चो कुः' इति कुत्वे कृते ढत्वप्रसङ्गः । *यक्षीध्वमिति* । व्रश्चादिना षत्वे कृते 'षढोः कः सि' इति कत्वम् ।

स्तुध्वे इति । टेरेत्वम् । *अस्तुध्वमिति* । लङ् । *परिवेविषीध्वमिति* । 'विष्लृ व्याप्तौ' जुहोत्यादिः स्वरितेत्, 'णिजां त्रयाणां गुणः श्लौ' इत्यभ्यासस्य गुणः, 'लिङः सलोपोऽनन्त्यस्य' इति सीयुटः सकारलोपः । अत्र धातुषकारस्य, ईध्वंशब्दस्य च यः समुदायस्तदात्मकः षीध्वंशब्दोऽस्ति, न त्वसावङ्गादुत्तरः । षकारान्तं ह्यत्राङ्गम्, न तु वेवीत्येतावत् ।

चोदयति—*अर्थवद्ग्रहणादपीति* । परिहरति—*एतत्त्विति* । एतदर्थवतो ग्रहणमत्र नाश्रितम् । किं कारणम् ? न किञ्चित्, नाश्रितमित्येव ॥

न्यासः

अच्योढ्वम्, अप्लोढ्वमिति । 'धि च' इति सकारलोपः । चकृढ्वे, ववृढ्व इति । कृञो वृञो लिट् । 'कृसृभृवृ' इत्यादिनेट्प्रतिषेधः, द्विर्वचनमभ्यासकार्यम् ।

ननु चानुवर्त्तत एवेह 'इण्कोः' इति पूर्वकमिण्ग्रहणम्, कथं पुनरिण्ग्रहणं क्रियते ? इत्याह—इण्ग्रहणमित्यादि । तद्धि पूर्वकमिण्ग्रहणं कवर्गेण सह सम्बद्धम्, अतस्तदनुवृत्तौ तस्याप्यनुवृत्तिः स्यात् । तस्मात् तन्निवृत्त्यर्थं पुनरिण्ग्रहणमिह क्रियते । पक्षीध्वम्, यक्षीध्वमिति । पचियजिभ्यामाशिषि लिङ्, 'चोः कुः' इति कुत्वम्, तस्मिन् कृते कवर्गस्येह निवृत्तत्वान् मूर्धन्यो न भवति । स्तुध्वमिति । स्तौतेर्लोट्, अदादित्वाच्छपो लुक् । अस्तुध्वमिति । लङ् । परिवेविषीध्वमिति । 'विष्लृ व्याप्तौ', विध्यादिलिङ्, सीयुट्, शप्; तस्य 'जुहोत्यादिभ्यः' इति श्लुः 'श्लौ' इति द्विर्वचनम्, 'णिजां त्रयाणाम्' इत्यभ्यासस्य गुणः, 'लिङः सलोपोऽनन्त्यस्येति सकारस्य लोपः, 'लोपो व्योर्वलि' इति यकारलोपः । अत्र धातुषकारस्य ईध्वंशब्दस्य च यः समुदायस्तदात्मकः षीध्वंशब्दोऽस्ति, न त्वसाविणन्तादङ्गादुत्तरः । तथा हि—वेविषित्यस्याङ्गसंज्ञा, न तु वेवीत्येतावन्मात्रस्य षकारात्पूर्वभागस्य ।

अर्थवद्ग्रहणादप्येतत् सिद्धमिति । चोदकस्येनद् वचनम् । गृह्यतेऽनेनेति ग्रहणम्,

विभाषेटः ॥ ७९ ॥

इणः परस्मादिट उत्तरेषां षीध्वंलुङ्लिटां यो धकारस्तस्य मूर्ध-

पदमञ्जरी

विभाषेटः ॥ अत्रेण्ग्रहणमिटो विशेषणम्, सोऽपि षीध्वमादीनाम्, तेऽपि धकारस्येति दर्शयन्नाह—*इणः परस्मादिट इत्यादि* । तत्र षीध्वमो लिटश्च श्रुतिकृतमानन्तर्यम्, शास्त्रकृतं तु न सम्भवति, इटस्तद्भक्तत्वात्तद्ग्रहणेन ग्रहणात् । अत एवानयोः प्राप्तविभाषेयम् ।

तथैव लुङ्यप्यलविढ्वमादौ धि चेति लुप्ते सति सिच्सकारे ।
इणन्तमङ्गं ध्वमि जातमातः पूर्वस्य नित्यस्य विधेः प्रसङ्गः ॥
एवं च धातावनिणन्त इष्टमैधिढ्वमित्यादिषु नित्यढत्वम् ।
यदि त्विणन्ताद्विहितस्य ढत्वं तथा न ते ढत्वमधिढ्वमि स्यात् ॥

तथा—लिहिदोग्धिनह्यां ढत्वघत्वधत्वेषु सत्स्वपि ।
इणन्ताद्विहितः षीध्वमिति ढत्वं प्रसज्यते ॥
तथेणो लुङि गादेशे विहिते ध्वमि कर्मणि ।
अगाध्वं यूयमेतेनेत्यत्र ढत्वं प्रसज्यते ॥

एवं 'ब्रुवो वचिः' वक्षीध्वमिति ।
इष्यते सर्वमेवैतदिति चेन्नाप्रयागिह ।
तस्मात्प्राप्तविभाषैव सर्वत्रेयमिति स्थितम् ॥

न्यासः

अर्थवतो ग्रहणमर्थवद्ग्रहणम् । तत् पुनः 'अर्थवद्ग्रहणे नानर्थकस्य' इति परिभाषासूत्रम् । ततोऽपि परिवेविषीध्वमित्येतत् सिद्धम् । अर्थवद्ग्रहणपरिभाषयार्थवत एव षीध्वंशब्दस्य ग्रहणे सत्यस्यैव ढत्वेन भवितव्यम् । न चेह षीध्वंशब्दोऽर्थवान्, किं तर्हि ? तदवयव ईध्वंशब्दः, तत् किमेतन्निवृत्त्यर्थेनाङ्गग्रहणेनेत्यभिप्रायः । अत्रोत्तरमाह—एतत्तु नाश्रितमिति । एतदिति 'अर्थवद्ग्रहणे नानर्थकस्य' इति परिभाषावचनम् ।

अथ वा—ग्रहीतिः=ग्रहणम्—अर्थवतो ग्रहणमिति षष्ठीसमासः । अतोऽप्येतत् सिद्धमितीह पूर्वक एवाभिप्रायः । एतत् तु नाश्रितमित्युत्तरम् । एतदर्थवतो ग्रहणमिति नाश्रितम्; अर्थवद्ग्रहणपरिभाषाया अनाश्रयणात् । तदनाश्रयणं तु प्रतिपत्तिगौरवदोषपरिहाराय । सूत्रानुपात्तवचनाश्रयेण अभीष्टमर्थं प्रतिपद्यमानस्य मन्दधियः प्रतिपत्तिगौरवं स्यात् । इह त्वङ्गग्रहणे क्रियमाणे सुखत एवाभिमतोऽर्थः प्रतीयते । लिङ्गग्रहण एव कर्तव्ये षीध्वंग्रहणमस्य रूपस्य यो धकारस्तस्य यथा स्यात् । तेनाधीध्वम्, स्तुवीध्वमित्यत्र न भवति ॥

विभाषेटः ॥ क्वचित् पूर्वेण नित्ये प्राप्ते, क्वचिदप्राप्ते एव विकल्पार्थं वचनम् । एतच्चोदाहणे व्यक्तीकरिष्यामः । अत्रेण्ग्रहणमिटो विशेषणम्, सोऽपि षीध्वमादीनाम्, तेऽपि धकारस्येति दर्शयन्नाह—इणः परस्मादित्यादि । ननु षीध्वमो लिटश्चेडपेक्षं

न्यादेशो भवति विभाषा। लविषीढ्वम्, लविषीध्वम्। पविषीढ्वम्, पविषीध्वम्। लुङ्—अलविढ्वम्, अलविध्वम्। लिट्—लुलुविध्वे, लुलुविढ्वे।

इण इत्येव—आसिषीध्वम्।

अथेह कथं भवितव्यम्—उपदिदीयिध्वे ? केचिदाहुः—इणन्ताङ्गादुत्तरस्य इट आनन्तर्यं युटा व्यवहितमिति न भवितव्यं ढत्वेनेति।

पदमञ्जरी

तथा च तैत्तिरीयके 'तान् रुद्रा अब्रुवन्प्रयूयमजनिढ्वम्' इति ढत्वं प्रयुक्तम्। *लविषीढ्वम्, लविषीध्वमिति*। अन्ये त्विटो विभाषाया वक्ष्यमाणत्वाद् गोबलीवर्दन्यायेन तद्व्यतिरिक्तमिणन्तमङ्गमिह गृह्यत इति वदन्त एधिध्वमित्यादौ ढत्वं नेच्छन्ति, तेषामप्यधिढ्वमित्यत्र भवत्येव, नत्सीध्वमित्यादौ च न भवति।

आसिषीध्वमिति। 'आस उपवेशने'। *कथं भवितव्यमिति*। किमत्रानेन विकल्पेन भवितव्यम्, उत नेति प्रश्नार्थः। *उपदिदीयध्व इति*। 'दीङ् क्षये', लिट्, ध्वमि क्रादिनियमादिट्, 'दीङो युडचि क्ङिति' इति युट्। *युटा व्यवहितमिति*। समुदायभक्ते हि युट् तमेव न व्यवदध्यात्, इटं तु व्यवदधात्येव। *न भवितव्यं*

न्यासः

परत्वं न सम्भवति; तस्य तद्ग्रहणेन ग्रहणात्? यद्यपि शास्त्रकृतं न सम्भवति, तथापि श्रुतिकृतं तु सम्भवत्येवेत्यदोषः। लविषीध्वम्, लविषीढ्वमिति। अत्र षीध्वंशब्दस्येटि कृते तस्य तद्ग्रहणेन ग्रहणाद्व्यवधानं नास्तीति पूर्वेण नित्यं प्राप्नोति। अलविध्वमिति। अत्रापि सिच एवेडागमः क्रियते, न लुङ इति तस्य तद्ग्रहणेनाग्रहणात् पूर्वेण न प्राप्नोति। लुलुविढ्व इति। अत्रापि लिट एवेडागम इति तस्य तद्ग्रहणेन ग्रहणादसति व्यवधाने पूर्वेण नित्यं प्राप्नोति।

आसिषीध्वमिति। 'आस उपवेसने', लिङ्, सीयुट्, धातुसकारस्येणोऽसन्निवेशादिणः परोऽत्रेडागमो न भवति।

अथेह कथं भवितव्यमिति। किमत्रानेन विकल्पेन भवितव्यम्? उत नित्येन भवितव्यमित्यभिप्रायः। 'दीङ् क्षये', लिट्, क्रादिनियमादिट्, 'दीङो युडचि क्ङिति' इति युट्, टेरेत्वम्। उपदिदीयिध्व इति स्थिते केचिदाहुर्न भवितव्यमेवात्र ढत्वविकल्पेन; इणन्तादङ्गादिटो यदानन्तर्यं तस्य युटा व्यवहितत्वात्। समुदायभक्तो ह्यसौ युट् समुदायमेव न व्यवदधाति, अवयवं तु व्यवदधात्येव। अथ पूर्वेण नित्यं कस्मान्न भवति? अत्रेणन्तादङ्गादुत्तरो लिट्, तत्सम्बन्धी च धकार इति भवितव्यम्। तथा च वृत्तिकृता सूत्रार्थो दर्शितः। अथ तु नेष्यते, ततो विभाषाग्रहणं पूर्वेणासम्बन्धनीयम्। सा च व्यवस्थितविभाषा, तेनेह न भवति। एवमन्यत्र तु नित्यमेव भवि-

अपरेषां दर्शनम्–"'अङ्गात्' इति निवृत्तम्, 'इणः' इत्यनुवर्त्तते, ततश्च यकारादेव इणः परोऽनन्तर इडिति पक्षे भवितव्यं मूर्धन्येन" इति ॥

समासेऽङ्गुलेः सङ्गः ॥ ८० ॥

सङ्गसकारस्याङ्गुलेरुत्तरस्य मूर्धन्य आदेशो भवति समासे। अङ्गुलेः सङ्गः अङ्गुलिषङ्गः। अङ्गुलिषङ्गा यवागूः। अङ्गुलिषङ्गो गाः सादयति।

समास इति किम्? अङ्गुलेः सङ्गं पश्य ॥

भीरोः स्थानम् ॥ ८१ ॥

स्थानसकारस्य भीरोरुत्तरस्य मूर्धन्यादेशो भवति। भीरुष्ठानम्।

समास इत्येव–भीरोः स्थानं पश्य ॥

पदमञ्जरी

ढत्वेनेति। अनेन विकल्पेनेति भावः। पूर्वेण तु नित्यं प्राप्नोत्येव। *अपरेषामिति*। अस्मिन्पक्षे विकल्प एव भवति ॥

समासेऽङ्गुलेः सङ्गः ॥ सङ्ग इति षष्ठ्याः स्थाने प्रथमा। एवमुत्तरेष्वपि योगेषु। सञ्जनं सङ्गः, भावे घञ्, अङ्गुलीषु सङ्गो यस्याः साऽङ्गुलिषङ्गा।

अङ्गुलेः सङ्ग इति। अत्र 'शर्व्यवाये' इत्यधिकारात्प्रसङ्गः। अन्ये तु 'अङ्गुले सङ्ग' इति सम्बुध्यन्तमुदाहरन्ति ॥

भीरोः स्थानम् ॥ *भीरो स्थानमिति*। पूर्ववत्सम्बुद्ध्यन्तम्, षष्ठ्यन्तं वा।

'समासेऽङ्गुलिभीरुभ्यां सङ्गस्थाने' इत्युच्यमाने भ्यामित्यधिकं प्राप्नोति, तस्माद्योगविभागः ॥

न्यासः

ष्यति। अपरेषामित्यादि। यदाङ्गग्रहणमिह निवृत्तम्, इण इत्येतदेवानुवर्त्तते, तदेणैव केवलेनेडागमो विशेष्यते—इणः परो य इडिति। एवञ्चात्र भवितव्यमेव पाक्षिकेण ढत्वेन। भवति ह्यत्र यकारादिण उत्तरोऽनन्तरश्चेडागमः ॥

समासेऽङ्गुलेः सङ्गः ॥ सङ्ग इति षष्ठ्याः स्थाने सुब्व्यत्ययेन प्रथमा। एवमुत्तरत्रापि वेदितव्यम्। 'सात्पदाद्योः' इति प्रतिषेधे प्राप्तेऽस्यारम्भः। एवमुत्तरस्यापि। सञ्जनं सङ्ग इति भावे घञ्, अङ्गलिषु सङ्गः=संश्लेषोऽस्या अस्तीति बहुव्रीहिः ॥

भीरोः स्थानम् ॥ भीरुष्ठानमिति। अधिकरणसाधनेन स्थानशब्देन षष्ठीसमासः।

पृथग्योगकरणं यथासंख्यभावनिवृत्त्यर्थम्। एकयोगे हि निमित्तनिमित्तिनोः साम्येऽपि सत्यस्वरितत्वाद् यथासंख्यभावः स्यात्। अथ तदर्थं स्वरितत्वं प्रतिज्ञायेत? ततो योगविभागकरणं वैचित्र्यार्थम् ॥

अग्नेः स्तुत्स्तोमसोमाः ॥ ८२ ॥

अग्नेरुत्तरस्य स्तुत्, स्तोम, सोम—इत्येतेषां सकारस्य मूर्धन्यादेशो भवति समासे। अग्निष्टुत्। अग्निष्टोमः। अग्नीषोमः।

अग्नेर्दीर्घात्सोमस्येष्यते। तेनेह न भवति—अग्निसोमौ माणवकौ। तथा च ज्योतिः=अग्निः, सोमः=लताविशेषः—अग्निसोमौ तिष्ठतः।

समा इत्येव—अग्ने सोमः॥

ज्योतिरायुषः स्तोमः ॥ ८३ ॥

ज्योतिस्, आयुस्—इत्येताभ्यामुत्तरस्य स्तोमसकारस्य मूर्धन्यादेशो भवति समासे। ज्योतिष्टोमः। आयुष्टोमः।

'समासे' इत्येव—ज्योतिः स्तोमं दर्शयति।

पदमञ्जरी

अग्नेः स्तुत्स्तोमसोमाः॥ अग्निष्टुदिति। सम्पदादित्वादधिकरणे क्विप्, यत्राग्निः स्तूयते सोऽग्निष्टुत्=क्रतुविशेषः, तत्रेदं भवति—अपि वा सर्वेषु देवताशब्देष्वग्निमेवाभिसन्नमेदिति। *अग्निष्टोम इति।* सोमयागस्य सप्त संस्थाः; तत्राद्या संस्थोच्यते।

अग्नेर्दीर्घादिति। देवताद्वन्द्वे षत्वमित्यर्थः; तत्रैव दीर्घस्य विधानात्। *अग्निसोमौ माणवकाविति।* अत्र माणवके संज्ञात्वेन विनियुक्तावग्निसोमशब्दाविति दीर्घाभावात्षत्वाभावः। ज्योतिर्लतयोरपि देवतात्वभावाद्दीर्घाभावात् षत्वाभावः। *अग्निसोमौ तिष्ठत इति। आश्वलायनस्तु* तत्रापि दीर्घषत्वे प्रायुङ्क्त—अग्नीषोमौ प्रणेष्यामीति॥

ज्योतिरायुषः स्तोमः॥ ज्योतिष्टोम इति। अत्र 'शर्व्यवाये' इत्यधिकारात् षत्वम्। एवमायुष्टोमेऽपि॥

न्यासः

अग्नेः स्तुत्स्तोमसोमाः॥ पदादिसकारत्वात् प्रतिषेधे प्राप्तेऽयमारभ्यते। एवमुत्तरत्रापि। स्तोम-सोमशब्दौ स्तौतिसुनोतिभ्याम् 'अर्त्तिस्तु-सु-हु-सृ-धृक्षिभायावापदियक्षिनिभ्यो मन्' इति मन्प्रत्ययं विधाय व्युत्पाद्येते। अव्युत्पत्तिपक्षे त्वादित एवाप्राप्तेऽनयोः षत्वं विधीयते। अग्निष्टुदिति। अग्नावुपपदे स्तौतेः क्विप्, 'ह्रस्वस्य' इत्यादिना तुक्, उपपदसमासः। अग्निष्टोम इति। षष्ठीसमासः। अग्निषोमाविति। द्वन्द्वः, 'ईदग्नेः सोमवरुणयोः' इतीत्त्वम्। अग्नेर्दीर्घात् सोमशब्दस्य षत्वमिष्यते। एतच्च 'विभाषेटः' इत्यतो विभाषाग्रहणानुवृत्तेर्लभ्यते। न च तदनुवृत्तावतिप्रसङ्गः स्यात्; व्यवस्थितविभाषाविज्ञानात्।

ज्योतिरायुषः स्तोमः॥ ज्योतिःष्टोमः, आयुःष्टोम इति। षष्ठीसमासः, सकारस्य

मातृपितृभ्यां स्वसा ॥ ८४ ॥

मातृ, पितृ—इत्येताभ्यामुत्तरस्य स्वसृसकारस्य समासे मूर्धन्यादेशो भवति। मातृष्वसा। पितृष्वसा।

मातुःपितुर्भ्यामन्यतरस्याम् ॥ ८५ ॥

मातुर्, पितुर्—इत्येताभ्यामुत्तरस्य स्वसृशब्दस्यान्यतरस्यां मूर्धन्यादेशो भवति समासे। मातुःष्वसा, मातुःस्वस्वा। पितुःष्वसा, पितुःस्वसा।

मातुःपितुरिति रेफान्तयोरेतद्ग्रहणम्। एकदेशविकृतस्यानन्यत्वाद् विसर्जनीयान्तात् सकारान्ताच्च षत्वं भवति।

पदमञ्जरी

मातुःपितुर्भ्यामन्यतरस्याम् ॥ एकदेशविकृतस्यानन्यत्वाद्, 'विसर्जनीयशर्व्यवाये' इत्यधिकाराच्च पूर्वेण नित्ये प्राप्ते विकल्पः। *मातुःष्वसेति*। 'विभाषा स्वसृपत्योः' इति षष्ठ्या अलुक्।

रेफान्तयोरिदं ग्रहणमिति। तच्चोत्तरपदे स्पष्टं पूर्वपदमपि तत्साहचर्याद्रेफान्तमेव। यद्येवम्, रेफस्य विसर्जनीये कृते तस्य 'वा शरि' इति पक्षे सत्वं कृतेऽरेफान्तत्वान्न प्राप्नोति? अत आह—*एकदेशविकृतस्यानन्यत्वादिति*। यदि तु सकारान्तयोर्ग्रहणं क्रियेत, विसर्जनीयान्तयोर्न स्यात्। विसर्जनीयान्तयोस्तु ग्रहणे भ्यामि परतो निर्देशो दुर्घटः स्यात् ॥

न्यासः

रुत्वम्, विसर्जनीयः। 'वा शरि' इति पक्षे सकारः, तस्य तकारस्य च ष्टुत्वम् ॥

मातृपितृभ्यां स्वसा ॥ मातृपितृभ्यामिति। 'अभ्यर्हितं पूर्वं निपतति' इति मातृशब्दस्य पूर्वनिपातः। अनादेशसकारत्वादप्राप्तस्यैव षत्वस्येदं विधानम्। मातृष्वसा, पितृष्वसेति। षष्ठीसमासः ॥

मातुःपितुर्भ्यामन्यतरस्याम् ॥ पूर्वेणाप्राप्ते विभाषेयमारभ्यते; मातृपितृभ्यां केवलाभ्यां प्रकृतिप्रत्ययसमुदाययोर्मातुःपितुरित्येतयोरन्यत्वात्। मातुःष्वसा, पितुःष्वसेति। 'विभाषा स्वसृपत्योः' इत्यलुक् षष्ठ्याः।

उत्तरपदस्य रेफान्तस्य ग्रहणात् तत्साहचर्यात् पूर्वपदस्यापि रेफान्तस्य ग्रहणं विज्ञायत इत्याह—मातुःपितुरिति रेफान्तयोरित्यादि। यद्येवम्, रेफस्य विसर्जनीये कृते तस्य 'वा शरि' इति पक्षे सकारे कृते विसर्जनीयान्तात् सकारान्ताच्च न प्राप्नोति? इत्याह—एकदेशविकृतस्येत्यादि। यदि रेफान्तयोर्ग्रहणं न स्यात्, ततो यदि विसर्जनीयान्तयोरुपादानं क्रियेत तदा तथाभूताभ्यामेव स्यात्, न सकारान्ताभ्याम्; निर्देशस्य तन्त्रत्वात्।

समास इत्येव—वाक्ये मा भूत्; मातुः स्वसेत्येव नित्यं भवति ॥

अभिनिसः स्तनः शब्दसंज्ञायाम् ॥ ८६ ॥

अभि, निस्—इत्येतस्मादुत्तरस्य स्तनतिसकारस्य मूर्धन्यादेशो भवति अन्यतरस्यां शब्दसंज्ञायां गम्यमानायाम् । अभिनिष्टानो वर्णः । अभिनिष्टानो विसर्जनीयः । अभिनिस्तानो वर्णः । अभिनिस्तानो विसर्जनीयः ।

शब्दसंज्ञायामिति किम् ? अभिनिस्तनति मृदङ्गः ।

'समासे' इति अतः प्रभृति निवृत्तम् ॥

पदमञ्जरी

अभिनिसस्तनः शब्दसंज्ञायाम् ॥ अभिनिस् इत्येतस्मादिति । एतेन समुदायो निमित्तं न प्रत्येकमिति दर्शयति । *अभिनिष्टानो विसर्जनीय इति ।* तथा चापस्तम्बः—'द्व्यक्षरं चतुरक्षरं वा नाम पूर्वमाख्यातोत्तरं दीर्घाभिनिष्ठान्तं[1] घोषवदाद्यन्तरन्तरस्थम्' इति । द्व्यक्षरं चतुरक्षरं वा नाम कर्त्तव्यम्, कीदृशम् ? नामपूर्वम्, नाम प्रातिपदिकमक्रियावाचि तत्पूर्वपदम्, आख्यातोत्तरं क्रियावाच्युत्तरपदं दीर्घात्परो योऽभिनिष्ठानो विसर्जनीयस्तदन्तं दीर्घान्तं विसर्जनीयान्तं चेत्यन्ये । घोषवान्वर्ण आदिर्यस्य तद्घोषवदादि, अन्तरन्तस्थं यरलवानामन्यतमं मध्ये यस्य तत्तथोक्तमेवंभूतं नाम कर्त्तव्यम् । द्रविणोदा वरिवोदा इत्याद्युदाहरणम् ॥

न्यासः

अथापि सकारान्तयोर्ग्रहणं स्यात्; एवमपि तथाभूताभ्यामेव स्यात्, न विसर्जनीयान्ताभ्याम् । रेफान्तयोस्तु ग्रहणे स्वसृशब्दे परतो नियोगतो विकारेण भवितव्यमिति निर्देशस्य तन्त्रता नास्ति । तेन विसर्जनीयान्ताभ्यां सकारान्ताभ्याञ्च षत्वं सिध्यति ॥

अभिनिसः स्तनः शब्दसंज्ञायाम् ॥ अनादेशसकारत्वादप्राप्त एव षत्वे वचनम् । 'ष्टन शब्दे' इति भौवादिकस्य ग्रहणम् । 'स्तन गदी देवशब्दे' इत्येतस्य चौरादिकस्य तु न; तस्य ग्रहणे सत्यदन्तत्वाद् 'अत उपधायाः' इति न वृद्धिर्लभ्यते । अभि, निस— इत्येताभ्यां समस्ताभ्यामेवेदं षत्वं विधीयते । न हि व्यस्ताभ्यामुत्तरस्य तस्य स्तनतेर्मूर्धन्ये कृते शब्दसंज्ञा गम्यते । अभिनिस इत्येतस्मादित्यादि । अभिनिसिति योऽयमुपसर्गसमुदायस्तस्मादित्यर्थः । अभिनिष्टान इति । अभिनिस्तन्यतेऽनेन, 'अकर्त्तरि च कारके संज्ञायाम्' इति घञ्, प्रादिसमासः ।

ननु च समानाधिकारादेवाभिनिःस्तनतीत्यत्र न भविष्यति, किमेतन्निवृत्त्यर्थेन शब्दसंज्ञाग्रहणेन ? इत्यत आह—समास इत्यतः प्रभृति निवृत्तमिति ॥

---

१. 'दीर्घाभिनिष्ठानान्तं' इति युक्तः पाठः ।

उपसर्गप्रादुर्भ्यामस्तिर्यच्परः ॥ ८७ ॥

उपसर्गस्थान्निमित्तात्प्रादुस्शब्दाच्चोत्तरस्य यकारपरस्याच्परस्य चास्तिसकारस्य मूर्धन्यो भवति। अभिषन्ति, निषन्ति, विषन्ति, प्रादुःषन्ति। अभिष्यात्, निष्यात्, विष्यात्, प्रादुःष्यात्।

उपसर्गादिति किम्? दधि स्यात्। मधु स्यात्।

अस्तीति किम्? अनुसृतम्। विसृतम्।

अथासत्यपि अस्तिग्रहणे सकारमेव प्रति उपसर्ग आश्रीयते, प्रादुःशब्दस्य च कृभ्वस्तिष्वेव प्रयोग इत्यन्यत्राप्रसङ्गः? तथाप्येतत्

पदमञ्जरी

उपसर्गप्रादुर्भ्यामस्तिर्यच्परः ॥ य् च अच्च यचौ, तौ परौ यस्मात्स यच्परः। यचोरिति सप्तमीनिर्देशेनैव सिद्धे परग्रहणं चिन्त्यप्रयोजनम्। *अभिषन्तीति*। अदादित्वाच्छपो लुक्, 'श्नसोरल्लोपः'।

अनुसृतमिति। कथं पुनरत्र प्रसङ्गः, यावता सकारस्य प्रकृतत्वात्तमेव प्रत्युपसर्गत्वमाश्रयिष्यते; न चात्र सकारं प्रत्युपसर्गत्वमस्ति, तावन्मात्रस्याक्रियावचनत्वात्, तत्किमस्तिग्रहणेन; न च प्रादुःशब्दार्थमस्तिग्रहणं कृतम्, तस्य कृभ्वस्तिविषयत्वेन नियतत्वात, तदेतदाशङ्कते तावत्—*तथापीति*। अनुसुशब्दः

न्यासः

उपसर्गप्रादुर्भ्यामस्तिर्यच्परः ॥ इदमपि पूर्ववदप्राप्ते वचनम्। यश्चाच्च तौ यचौ, यचौ परौ यस्मात् स यच्परः। प्रादुःशब्दस्यानुपसर्गत्वात् पृथग्ग्रहणम्। अभिषन्तीति। 'अस भुवि', अदादित्वाच्छपो लुक्, 'श्नसोरल्लोपः' इत्यकारस्य। अभिष्यादिति। लिङ्। अनुसृतमिति। 'सृ गतौ'।

ननु च सकारस्य प्रकृतत्वात् तमेव प्रत्युपसर्गत्वमाश्रीयते, न चानुसृतमित्यत्र यः सकारस्तं प्रत्यनुशब्दस्योपसर्गसंज्ञा; तन्मात्रस्याऽक्रियावचनत्वात्, क्रियावचनं च प्रति प्रादीनामुपसर्गसंज्ञाविधानात्, 'यं प्रति क्रियायुक्ताः प्रादयस्तं प्रति गत्युपसर्गसंज्ञका भवन्ति' इति वचनात्; तस्मादसत्यप्यस्तिग्रहणे नैवात्र मूर्धन्यः प्रसज्येत, तत् किमस्तिग्रहणेन? तत्रैतत् स्यात्—असति तस्मिन् प्रादुःशब्दादुत्तरस्य धात्वन्तरसकारस्य मूर्धन्यः प्राप्नोति, अतस्तन्निवृत्त्यर्थमस्तिग्रहणम्, एतच्च नास्ति; प्रादुःशब्दस्य नियतविषयत्वात्। स हि सर्वदा कृभ्वस्तिविषय एव प्रयुज्यते। तत् कुतोऽयं प्रसङ्ग इति यो देश्यितुकामस्तदीयं मतम् अथेत्यादिना दर्शयति। प्रत्युदाहरणान्तरं वक्तुकाम आह—अन्यत्रेति। अनुसृतमित्यत्र प्रत्युदाहरणे। तथापीति। एवमपीत्यर्थः। एतेनैतद्दर्शयति—एवमपि कल्प्यमानेऽस्तिग्रहणस्यानुसेय इत्येतत् प्रत्युदाहरणमस्त्येव। तस्मात् कर्त्तव्य-

प्रत्युदाहर्तव्यम्—अनुसूते अनुसूः, अनुस्वोऽपत्यम् आनुसेयः। शुभ्रादित्वाड् ढक्, 'ढे लोपेऽकद्र्वा' इत्युवर्णलोपः।

यच्पर इति किम्? निस्तः। विस्तः। प्रादुस्तः॥

सुविनिर्दुर्भ्यः सुपिसूतिसमाः॥ ८८॥

सु, वि, निर्, दुर्—इत्येतेभ्य उत्तरस्य सुपि, सूति, सम—इत्येतेषां सकारस्य मूर्धन्यादेशो भवति। 'सुपि' इति स्वपिः कृतसम्प्रसारणो गृह्यते। सुषुप्तः। निःषुप्तः। दुःषुप्तः।

पदमञ्जरी

शुभ्रादिः, चतुष्पाद्वचन इत्यन्ये, ततो ठक्ठञोरन्यतरः, 'ढे लोपोऽकद्र्वाः' इत्यूकारलोपे सकारमात्रस्य क्रियायाचित्वात् षत्वप्रसङ्गः॥

सुविनिर्दुर्भ्यः सुपिसूतिसमाः॥ सुपीत्यागन्तुक इकारः, न पुनरिका निर्देशः। तत्र 'वचिस्वपि' इति लक्षणप्राप्तेन सम्प्रसारणेन धातोरेवायं निर्देशः स्यात्, ततश्च यत्रास्यैतद्रूपं तत्र षत्वमित्ययमर्थो न लभ्यते। तस्मादागन्तुकेनेकारेण प्रयोगस्थस्य कृतसम्प्रसारणस्य रूपस्येदमनुकरणम्। तदाह—*सुपीति स्वपिः कृतसम्प्रसारणो गृह्यते इति*। एतच्च 'सुपि' इति निर्देशादेव लभ्यते, अन्यथा 'वचिस्वपि' इतिवन्निर्दिशेत्।

न्यासः

मेवास्तिग्रहणम्। 'षूङ् प्राणिगर्भविमोचने' इत्येतस्मादनुपूर्वात् क्विप्, अनसूत इत्यनुसूः, तस्यापत्यं शुभ्रादित्वाड् ढक्, एयादेशः, 'ढे लोपोऽकद्र्वा' इत्यूकारलोपः। अत्र सकारं प्रत्यनुशब्दस्योपर्गसंज्ञेत्यस्तिग्रहणे स्यादेव मूर्धन्यः॥

सुविनिर्दुर्भ्यः सुपिसूतिसमा॥ सुपिसूत्योः 'सात्पदाद्योः' इति निषेधे प्राप्ते। समइत्येतदव्युत्पन्नं प्रातिपदिकं सर्वादिषु पठ्यते, तेनास्यादित एवाप्राप्ते षत्वमुच्यते। अथ तु 'षम ष्टम अवैकल्ये' इत्यस्य पचाद्यचि समशब्दो व्युत्पाद्यते, तथा च सति तस्यापि प्रतिषेधे प्राप्त इदं वचनम्। सुषुप्त इति। 'ञिष्वप् शये', निष्ठा, वच्यादिसूत्रेण सम्प्रसारणम्, 'एकाचः' इतीट्प्रतिषेधः।

सुषूतिरिति। सूतेः सूयतेर्वा 'स्त्रियां क्तिन्'। सूतीति स्वरूपग्रहणम्। यत्रास्यैतद्रूपं नास्ति, तत्र न भवति—सुसूतम्, विसूतमिति। कथं पुनर्ज्ञायते—स्वरूपग्रहणमेतत्, न पुनः सूतेर्लुग्विकरणस्य ग्रहणमिति; भवति तस्यापि 'इक्श्तिपौ धातुनिर्देशे' इति श्तिपि कृते सूतिरित्येष निर्देशः? समशब्देन साहचर्यात् तस्य हीह स्वरूपं गृह्यत इति। यद्यपि सुपिना धातुना साहचर्याद् धातोरपि ग्रहणं युक्तम्, तथापि शब्दपरविप्रतिषेधेन शब्दपरं यत् साहचर्यं तद् बलीय इति समशब्देनैव साहचर्यात् स्वरूपमेव गृह्यते, न सुपिना धातुना साहचर्याद्धातुः।

'सूति' इति स्वरूपग्रहणम्। सुषूतिः। विषूतिः। निःषूतिः। दुःषूतिः।

सम—सुषमम्, विषमम्, निःषमम्, दुःसमम्।

सुपेः षत्वं स्वपेर्मा भूद्विसुष्वापेति केन न।
हलादिशेषान्न सुपिरिष्टं पूर्वं प्रसारणम्॥

पदमञ्जरी

सूतीति स्वरूपग्रहणमिति। सूतेः क्तिन्नन्तस्य ग्रहणमित्यर्थः। समेत्यपि स्वरूपग्रहणमेव, न 'षम ष्टम वैक्लव्ये' इति धातोर्ग्रहणम्; इक्श्तिपोरन्यतरस्याभावात्।

अथ किमथ स्वपेः सुपि भूतस्य षत्वमुच्यते? *सुपेः षत्वं स्वपेर्मा भूत्*, सुपेः षत्वमुच्यते, स्वपेर्मा भूदिति—विस्वप्नः, विस्वप्नमिति। *विसुष्वापेति*। अथ क्रियमाणेऽपि विकृतग्रहणे *विसुष्वापेति केन न* हेतुना केन विसुष्वापेत्यत्राभ्यासस्य षत्वं न भवति, 'लिट्यभ्यासस्योभयेषाम्' इति सम्प्रसारणे कृते सुपिरूपस्य भावात् प्रागेव हलादिशेषात्, कृते वा तस्मिन्नेकदेशविकृतस्यानन्यत्वादस्ति प्रसङ्गः। *हलादिशेषान्न सुपिः*। द्विर्वचने कृते परत्वाद्धलादिःशेषेण यकारे निवृत्ते वकारस्य सम्प्रसारणम्, ततश्च सुपिरूपस्य कदाचिदप्यभावात् षत्वाभावः। *इष्टं पूर्वं प्रसारणम्*। उक्तं तत्रोभयेषां ग्रहणस्य प्रयोजनम्—परमपि हलादिशेषं बाधित्वा उभयेषां सम्प्रसारणमेव यथा स्यादिति, तेन सम्प्रसारणमेव पूर्वमिष्टम्, विशेषतश्चात्रेष्टम्, अन्यथा षकारवद्वकारोऽपि निवर्त्तेत। न ह्यत्र हेतुरस्ति—षकारो निवर्त्तते वकारोऽवतिष्ठत इति। एवं तर्हि स्थादिष्वेवाभ्यासस्येत्येतस्मा-

न्यासः

अथ किमर्थं सुपेः कृतसंप्रसारणस्य षत्वमुच्यते? इत्यत आह—सुपेः षत्वं स्वपेर्मा भूदित्यादि। सुस्वापः, विस्वापः, सुस्वपनम्, निःस्वपनम्, दुःस्वपनमित्यत्राकृतसंप्रसारणस्य स्वपेः षत्वं मा भूदित्येवमर्थं स्वपेः कृतसम्प्रसारणस्य षत्वमुच्यते। यद्येवम्, विसुष्वापेति केन नेति? स्वपेर्लिट्, तिप्, णल्, द्विर्वचनम्, 'लिट्यभ्यासस्योभयेषाम्' इति सम्प्रसारणम्। कृतसम्प्रसारणस्य स्वपेरभ्यासस्येति केन हेतुना षत्वं न भवति? नास्त्येव स हेतुर्येन हेतुना विसुष्वापेत्यत्र न भविष्यतीत्यभिप्रायः। परस्य तु सकारस्य 'आदेशप्रत्यययोः' इत्यनेन षत्वं भविष्यत्येव, न तद्विषयेयं चिन्ता। हलादिशेषाच्च सुपिरिति। एतेन येन हेतुना षत्वमत्र न भवति तं दर्शयति। 'लिट्यभ्यासस्योभयेषाम्' इत्येतस्माद्धि सम्प्रसारणात् परत्वाद् हलादिशेषे कृते यद्यपि पश्चात् सम्प्रसारणं क्रियते, तथापि सुप् इति रूपं न भवति; पकारस्याभावात्। तस्मात् षत्वं न भविष्यतीत्यभिप्रायः। तेन सुप इत्यस्य रूपस्याभावः षत्वाभावे हेतुरुक्तः। पूर्वपक्षवादिना तु प्राक्सम्प्रसारणे कृते पश्चाद् हलादिशेषेण पकारो निवृत इति मन्यमानेन देश्यितम्। ननु पश्चादपि पकारस्य निवृत्तिः,

स्थादीनां नियमो नात्र प्राक्सितादुत्तरः सुपिः ।

पदमञ्जरी

देव नियमादत्र षत्वं न भविष्यति ? *स्थादीनां नियमो नात्र*। किं कारणम् ? *प्राक्सितादुत्तरः सुपि*। 'प्राक्सितात्' इति तत्र वर्त्तते, तेन प्राक्सिता ये धातवस्तेषां मध्ये स्थादिष्वेवाभ्यासस्य षत्वमिति नियमेन सुनोतिसुवतिस्यतिस्तोभतय एव निवर्त्यन्ते, सुपिस्त्वयं ततोऽवधेरुत्तरः । एवं तर्हि 'अर्थवद्ग्रहणे नानर्थकस्य' इत्येवमेतस्य न भविष्यति, स्थाने हि द्विर्वचनेन समुदायोऽर्थवान्, अवयवौ त्वनर्थकौ, द्विष्प्रयोगेऽर्थप्रत्यायनस्यानावर्त्तनाद् द्वाभ्यामर्थः प्रत्याय्यत इत्येकस्या-

न्यासः

नैवायं सुपेर्भवति, पकाराभावात्, तत् किमिति देशितम् ? एकदेशविकृतस्यानन्यत्वात् सुपिरेवायमित्याभप्रायः । यदा तु परत्वाद्धलादिशेषे कृते सम्प्रसारणं भवति, तदैकदेशविकृतस्यानन्यत्वे सुपिरयं न भवति, न हि तदा सुपेरेव विकारः, किं तर्हि ? स्वपेः । अत आह—इष्टं पूर्वं सम्प्रसारणमिति । हलादिशेषादिदं पूर्वं सम्प्रसारणमेवेष्यते । तथा ह्युभयेषां ग्रहणं तत्रैवमर्थं कृतम्—परमपि हलादिशेषं बाधित्वा पूर्वं सम्प्रसारणमेव यथा स्यादिति । तस्माद् हलादिशेषात्पूर्वमभ्यासस्य सम्प्रसारणेनैव भवितव्यमित्ययुक्तम्—हलादिशेषान्न सुपिरिति । ततश्च 'विसुष्वापेति केन न' इत्येतद् देश्यं तदवस्थमेव ।

एवं तर्हि 'स्थादिष्वभ्यासेन चाभ्यासस्य' इति योऽयं नियमः स्थादीनामेवाभ्यासस्य षत्वं प्रवर्त्तते, नान्येषामित्येतस्मान्नियमाद् विसुष्वापेत्यत्राभ्यासस्य षत्वं न भवतीत्यत आह—स्थादीनामित्यादि । स्थादिनिमित्तको नियमः स्थादिनियमः स्थादिभिर्व्यपदिश्यते; स्थादिनिमित्तकत्वं तु नियमस्य तानुपादाय विधानात् । स्थादीनां यो नियमः सोऽत्र न प्रवर्त्तते । कथं विसुष्वापेत्यत्राभ्यासस्य षत्वं न भविष्यति ? कस्मात् पुनः स्थादिनियमोऽत्र न प्रवर्त्तते ? इत्यत आह—प्राक् सितादिति । तेषु पुनर्नियमविधानादिति शेषः। 'स्थादिष्वभ्यासेन चाभ्यासस्य' इत्यत्र 'प्राक्सितात्' इति वर्त्तते । तेन सेवसितेत्यत्र सितसंशब्दनाद् ये प्राग् व्यवस्थिताः सुनोतिसुवतिस्यतिस्तोभतिप्रभृतयस्तेष्वेवायं नियमः, अतस्तेषामेवाभ्यासस्य षत्वं व्यावर्तयति, नान्येषामिति दर्शयति । सिद्धान्तवादिनस्तु सामान्येन नियम इत्यभिप्रायः । स्यादेतत्—सुपिरपि प्राक्सितादेव व्यवस्थितः, तेनात्रापि नियमः प्रवर्त्तिष्यते ? इत्यत आह—उत्तरः सुपिरिति । सितादित्येतदपेक्षते । सितशब्दादुत्तरः सुपिः पठ्यते, तत् कुतस्तत्र नियमस्य प्रवृत्तिः । अतो नियमेन तदभ्यासस्य षत्वं न व्यावर्त्यत इति 'विसुष्वापेति केन न' इत्यविकलं देश्यमेव ।

एवं तर्हि 'अर्थवद्ग्रहणे नानर्थकस्य' इत्यर्थवतः सुपेर्ग्रहणात्, इह च तस्यानर्थकत्वात् षत्वं न भविष्यति, न ह्यत्र सुपिरर्थवान् । तथा हि—यदा तावत् स्थाने द्विर्वचनं तदा

अनर्थके विषुषुपुः सुपिभूतो द्विरुच्यते ॥

'पूर्वत्रासिद्धीयमद्विर्वचने' इति कृते षत्वे ततो द्विर्वचनम् ॥

निनदीभ्यां स्नातेः कौशले ॥ ८९ ॥

नि, नदी—इत्येताभ्यामुत्तरस्य स्नातिसकारस्य मूर्धन्यादेशो भवति कौशले गम्यमाने । निष्णातः कटकरणे । निष्णातो रज्जुवर्तने । नद्यां

पदमञ्जरी

नर्थक्यमेव ? तदेतदाह—*अनर्थके विषुषुपुः* । यद्यनर्थकस्य ग्रहणं न भवति, विषुषुपुरिति न सिद्ध्यति ? नैषः दोषः; *षुपिभूतो द्विरुच्यते* । अयमभिप्रायः–पूर्वं धातुरुपसर्गेण युज्यते, तत्र द्विर्वचनात् परत्वात्सम्प्रसारणम्, परत्वादेव षत्वम्, कृतषत्वस्यैव तस्य द्विर्वचनमिति ।

ननु षत्वस्यासिद्धत्वात्पूर्वं द्विर्वचनमेव प्राप्नोति ? अत आह—*पूर्वत्रासिद्धीयमद्विर्वचन इति* ॥

निनदीभ्यां स्नातेः कौशले ॥ *निष्णातः कटकरणे इति* । तत्र कुशल इत्यर्थः ।

न्यासः

समुदाय एवार्थवान्, अवयवस्त्वनर्थक एव । यदा तु द्विष्प्रयोगो द्विर्वचनम्, तदापि शब्दस्यावृत्तिः, नार्थस्य, तेन कृतेऽपि द्विर्वचने समुदायस्यैवार्थवत्त्वम्, न तु केवलायाः प्रकृतेः, नापि केवलाभ्यासस्येत्यत आह—*अनर्थके विषुषुपुरिति* । कथं षत्वमिति वाक्यशेषः । यद्यर्थवतः सुपेर्ग्रहणाद् विसुष्वापेत्यत्र षत्वं न भवति, एवं सति विषुषुपुरित्यत्र षत्वं न भविष्यति, अत्रापि ह्यनर्थकत्वान्नैव षत्वेन भवितव्यम्, यथा विसुष्वापेत्यत्र ? इत्यत आह—*सुपिभूतो द्विरुच्यत इति* । षुपीत्येतद्रूपमापन्नो द्विरुच्यत इत्यर्थः । स्वपेर्लिट्, उस्, द्विर्वचनम्, 'असंयोगाल्लिट् कित्' इति कित्त्वम्, वच्यादिसूत्रेण सम्प्रसारणम्, अनेन षत्वम् । विषुप्+उस् इति स्थित आन्तरतम्यात् षुप्–इत्येतस्य द्विर्वचनम्, एवं षुपिभूते द्विरुच्यमाने विषुषुपुरित्यत्राभ्यासस्य षत्व सिध्यति । विसुष्वापेत्यत्र षुपिभूतस्य द्विर्वचनं नास्ति; षुपिभूतस्याभावात् । तदेवं कुतः सम्प्रसारणे हि कृते षुपिभूतेन भवितव्यम् ? णलः कित्त्वाभावात् सम्प्रसारणमेव नास्ति, कुतः पुनः षत्वम् ! तस्मात् सुपीत्येतदेव द्विरुच्यते । यद्यप्युत्तरकालं सम्प्रसारणे कृते सुपीत्येवं भवति, तथाप्यनर्थकत्वात् तस्य मूर्धन्यो न भवतीति । तदेवं यदि कृतसम्प्रारणस्य षत्वं भवति 'विसुष्वापेति केन न' इति देश्यमर्थवद्ग्रहणपरिभाषामाश्रित्य परिहृतम् ।

ननु च द्विर्वचने कर्त्तव्ये षत्वमसिद्धम्, तत् किमुच्यते–'षुपिभूतो द्विरुच्यते' इति ? अत आह—*पूर्वत्रासिद्धीय इत्यादि* ॥

निनदीभ्यां स्नातेः कौशले ॥ 'ष्णा शौचे' । अस्य पूर्ववत् षत्वप्रतिषेधे प्राप्तेऽस्यारम्भः । कौशलम्=नैपुणम् । निष्णातः कटकरण इति । तत्र कुशल इति गम्यते । नदीष्ण इत्यत्रापि नदीस्नाने कुशल इति । 'आतो लोप इटि च' इत्याकारलोपः, उपपदसमासः ।

स्नातीति नदीष्णः । 'सुपि स्थः' इत्यत्र 'सुपि' इति योगविभागात्क-प्रत्ययः ।

कौशल इति किम् ? निस्नातः । नद्यां स्नातो नदीस्नात इति ॥

सूत्रं प्रतिष्णातम् ॥ ६० ॥

'प्रतिष्णातम्' इति निपात्यते सूत्रं चेद्भवति । प्रतिष्णातं सूत्रम् । शुद्धमित्यर्थः । प्रतिस्नातमित्येवान्यत्र ॥

कपिष्ठलो गोत्रे ॥ ६१ ॥

'कपिष्ठलः' इति निपात्यते गोत्रविषये । कपिष्ठलो नाम यस्य स कापिष्ठलिः पुत्रः ।

पदमञ्जरी

नदीष्ण इति । नदीस्नाने कुशल इत्यर्थः । कवयस्तु कुशलमात्रे प्रयुञ्जते । *नदीस्नात इति* । 'सप्तमी' इति योगविभागात् समासः ॥

सूत्रं प्रतिष्णातम् ॥ 'सूत्रं प्रतेः' इति वक्तव्ये निपातनाश्रयणं प्रत्ययान्तरे मा भूत् ॥

कापिष्ठलो गोत्रे ॥ गोत्रमिह *प्रवराध्याय*पठितं गृह्यते, तत्र च स्वसन्तानस्य व्यपदेशहेतुराद्यः पुरुषो गोत्रमित्युच्यते । पारिभाषिकग्रहणे तु कापिष्ठलिरि-

न्यासः

नदीस्नात इत्यत्रापि 'सप्तमी' इति योगविभागात् समासः ।

सूत्रं प्रतिष्णातम् ॥ प्रतिष्णातमिति । पूर्ववत् षत्वप्रतिषेधे प्राप्ते निपात्यते । स्नातेरित्यनुवृत्तौ सत्यां सूत्रे प्रतेरित्युच्यमाने कामं प्रतिष्णातमिति सिध्यति, तृजादिष्वपि प्राप्नोति; तस्मादतिप्रसङ्गनिवृत्त्यर्थं प्रतिष्णातमिति निपातनमाश्रितम् ॥

कपिष्ठलो गोत्रे ॥ यदि 'ष्ठल स्थाने' इत्ययं धातुः 'अज्दन्त्यपराः सादयः षोपदेशाः' इति लक्षणात् षोपदेशः, तस्य चेतद्रूपं भवति, तदा पूर्ववत् प्रतिषेधे प्राप्ते वचनम् । अथ गणे तथाऽपाठादषोपदेश इति लक्षणादषोपदेशोऽव्युत्पन्नो वा स्थलशब्दः, तदादित एवाप्राप्ते षत्वे वचनम् । गोत्रविषय इति । गोत्रविषयश्चेत् कपिष्ठलशब्दो भवतीत्यर्थः । गोत्रग्रहणेन चेह लौकिकं गोत्रं गृह्यते, न पारिभाषिकम् । लोके च ये पुरुषा अपत्यसन्ततेः प्रवर्त्तयितारो यत्पूर्विकापत्यसन्ततिर्भवति ते गोत्रमित्यभिधीयन्ते । कथं कपिष्ठलशब्दो गोत्रविषयः ? यः संज्ञाशब्दः प्रवराध्याये पठ्यते । पारिभाषिक गोत्रविषयत्वमपत्यप्रत्ययमन्तरेण न सम्भवतीति पारिभाषिकगोत्रस्येहाग्रहणम् । कपिष्ठलो नामेति । स्थलतीति स्थलः, पचाद्यच्, कपिरिव स्थलः कपिष्ठलः । 'उपमितं व्याघ्रादिभिः' इत्यादिना समासः । व्युत्पत्तिमात्रमेवैतत् कृतम्, न त्ववयवार्थो विद्यते । नामशब्दः संज्ञाशब्दतां कपिष्ठल-

गोत्र इति किम् ? कपेः स्थलं कपिस्थलम् ॥

प्रष्ठोऽग्रगामिनि ॥ ९२ ॥

'प्रष्ठः' इति निपात्यते अग्रगामिन्यभिधेये । प्रतिष्ठत इति प्रष्ठोऽश्वः । अग्रतो गच्छतीत्यर्थः ।

अग्रगामिनीति किम् ? प्रस्थे हिमवतः पुण्ये । प्रस्थो व्रीहीणाम् ॥

वृक्षासनयोर्विष्टरः ॥ ९३ ॥

'विष्टरः' इति निपात्यते वृक्षे आसने च वाच्ये । विपूर्वस्य स्तृणातेः षत्वं निपात्यते । विष्टरो वृक्षः । विष्टरमासनम् ।

वृक्षासनयोरिति किम् ? औलपिवाक्यस्य विस्तरः[1] ॥

छन्दोनाम्नि च ॥ ९४ ॥

पदमञ्जरी

त्यत्रैव स्याद्यत्र गोत्राभिधायी प्रत्ययः । यदि तु गोत्रं न षत्वस्य विषयेण निर्दिष्टम्, किं तर्हि ? दर्शनस्य गोत्रे यो दृष्टः कापिष्ठलशब्दः स साधुर्भवति, क्व ? यत्र तत्रेत्याश्रीयते, पारिभाषिकेऽपि गोत्रे न दोषः ॥

प्रष्ठोऽग्रगामिनि ॥ *प्रस्थे हिमवत इति* । 'घञर्थे कविधानम्' इत्यधिकरणे कः ॥

वृक्षासनयोर्विष्टरः ॥ विस्तीर्यत इति विष्टरः, 'प्रथने वावशब्दे' इति घञि प्राप्ते । अस्मादेव निपातनादप् । रूढिशब्दत्वाद्वा पचाद्यचि व्युत्पाद्यः । उलपेन कृता टीका औलपी, सा वाक्यस्य विस्तरः, अशब्द इति प्रतिषेधादप् ॥

न्यासः

शब्दस्य दर्शयितुं प्रयुक्तः । कपिष्ठलशब्दस्याप्रसिद्धत्वात् तदपत्येन प्रसिद्धेन तमाख्यातुमाह—यस्य कापिष्ठलिरिति । यस्य कापिष्ठलिरपत्यं स कपिष्ठलो नामेत्यर्थः ।

कपिस्थलमिति । कपीनां स्थलं स्थानमित्यर्थः ॥

प्रष्ठोऽग्रगामिनि ॥ प्रशब्दस्यानिणन्तत्वादप्राप्तमेव षत्वं विधीयते । अग्रे गन्तुं शीलं यस्य सोऽग्रगामी=पुरःसर उच्यते । प्रतिष्ठत इति प्रष्ठः, 'सुपि स्थः' इति कप्रत्ययः, पूर्ववदकारलोपः ॥

वृक्षासनयोर्विष्टरः ॥ विष्टर इति । 'स्तृञ् आच्छादने' इत्यस्याज्दन्त्यपरस्यापि षोपदेशत्वं नास्ति; 'सुपिसृजिस्तृस्त्यासेक्सृस्ववर्जम्' इति वचनात्, तेन नाप्राप्तमेव षत्वं निपात्यते । विस्तीर्यत इति विष्टरः, 'ऋदोरप्' । रूढिशब्दोऽयं यथाकथञ्चिद् व्युत्पाद्यते, नात्रावयवार्थं प्रत्ययनिवेशः कर्त्तव्यः ॥

---

१. 'सविस्तरं वाक्यमाह' इति क्वचित्पठ्यते ।

'विष्टारः' इति निपात्यते। विपूर्वात् 'स्तॄ'–इत्येतस्माद्धातोः छन्दोनाम्नि चेत्येवं विहित इति 'विष्टर' प्रकृते 'विष्टार' इत्यत्र विज्ञायते। विष्टारपङ्क्तिः छन्दः। विष्टारो बृहतीछन्दः।

छन्दोनाम्नीति किम्। पटस्य विस्तारः॥

गवियुधिभ्यां स्थिरः॥ ९५॥

गवियुधिभ्यामुत्तरस्य स्थिरसकारस्य मूर्धन्यादेशो भवति। गविष्ठिरः। युधिष्ठिरः।

गोशब्दादहलन्तादपि एतस्मादेव निपातनात्सप्तम्या अलुग्भवति॥

पदमञ्जरी

छन्दोनाम्नि च॥ *विष्टार इति निपात्यत इति*। ननु च विष्टर इति प्रकृतम्, तत्कथं विष्टार इति निपात्यते? अत आह—*विपूर्वादिति*।

यदि त्विह छन्दोनाम्नि विष्टार इत्यात्वं क्रियेत, घञ्विधौ 'छन्दोनाम्नि च' इति शक्यमकर्त्तुम्, इह वा 'विष्टार' इत्युच्येत, तत्र वा 'छन्दोनाम्नि' इति, को न्वत्र विशेषः, अपर आह–घञ्विधौ वाविति नानुवर्त्तते; तेन प्रस्तारपङ्क्तिः, संस्तारपङ्क्तिरित्यपि भवतीति॥

गवियुधिभ्यां स्थिरः॥ गविष्ठिरः, युधिष्ठिर इति। 'संज्ञायाम्' इति सप्तमीसमासः। *गोशब्दादहलन्तादपीति*। यद्यप्यवादेशे कृते सम्प्रति हलन्तो भवति, तथापि उत्पत्तिवेलायामहलन्तत्वान्निपातनमाश्रितम्॥

न्यासः

छन्दोनाम्नि च॥ छन्दोग्रहणेन बृहत्यादीनां ग्रहणम्; न हि वेदस्य विष्टार इति नाम, किं तर्हि? बृहत्यादीनां वृत्तानाम्। ननु विष्टर इति प्रकृतम्, तत् कथं विष्टार इति निपातयितुं शक्यते? इत्याह–विपूर्वादित्यादि। 'प्रे स्त्रोऽयज्ञे' इत्यतः 'स्त्रः' इत्यनुवर्त्तमाने 'प्रथने वावशब्दे' इत्यतो वाविति 'छन्दोनाम्नि च' इति स्तृणातेर्घञ् विधीयते। न च घञि विष्टर इत्येतद्रूपमापद्यते। तस्माद् यद्यपि विष्टर इति प्रकृतम्, तथापि निपात्यते। ननु च घञ्यपि विहितेऽस्मादेव निपातनाद् ह्रस्वत्वे कृते विष्टर इति भवत्येव, तत् कथं विष्टार इति शक्यं विज्ञातुम्? 'छन्दोनाम्नि च' इति वचनात्। न हि विष्टर इति छन्दोनाम, किं तर्हि? विष्टार इति।

गवियुधिभ्यां स्थिरः॥ स्थिरशब्दोऽयम् 'अजिरशिशिर' इत्यादिसूत्रेण यदि तिष्ठतेः किरच्प्रत्ययान्तो निपात्यते, तदा 'सात्पदाद्योः' इति प्रतिषेधे प्राप्ते वचनम्। अथाव्युत्पन्नमेव प्रातिपदिकं तदादित एवाप्राप्ते वचनम्। गविष्ठिरो युधिष्ठिर इति। संज्ञायां समासः। अथ कथं गविष्ठिर इत्यत्र सप्तम्या अलुक्, 'हलदन्तात् सप्तम्याः संज्ञायाम्' इति चेत्? न; गोशब्दस्याहलन्तत्वादित्यत आह—गोशब्दादित्यादि।

विकुशमिपरिभ्यः स्थलम् ॥ ९६ ॥

वि, कु, शमि, परि—इत्येतेभ्य उत्तरस्य स्थलसकारस्य मूर्धन्यादेशो भवति । विष्ठलम् । कुष्ठलम् । शमिष्ठलम् । परिष्ठलम् ॥

अम्बाम्बगोभूमिसव्यापद्वित्रिकुशेकुशङ्क्वङ्गुमञ्जिपुञ्जिपरमेबर्हिर्दिव्यग्निभ्यः स्थः ॥ ९७ ॥

अम्ब, आम्ब, गो, भूमि, सव्य, अप, द्वि, त्रि, कु, शेकु, शङ्कु,

पदमञ्जरी

विकुशमिपरिभ्यः स्थलम् ॥ वि, कु, परि—इत्येतेषाम् 'कुगतिप्रादयः' इति समासः, शमीशब्दस्य तु षष्ठीसमासः, 'ङ्यापोः संज्ञाछन्दसोर्बहुलम्' इति ह्रस्वत्वम् । सूत्रे ह्रस्वोच्चारणे ह्रस्वपक्ष एव षत्वं यथा स्यात् । तेन प्रयोगे बहुलवचनाद्यदा ह्रस्वत्वं न भवति, तदा षत्वमपि न भवति ॥

अम्बाम्बगोभूमिसव्यापद्वित्रिकुशेकुशङ्क्वङ्गुमञ्जिपुञ्जिपरमेबर्हिर्दिव्यग्निभ्यः स्थः ॥ *स्थशब्दसकारस्येति* । एतेन 'स्थ' इति सूत्रे स्वरूपग्रहणं प्रथमान्तमिति दर्शयति । यदि तु 'आतो धातोः' इति तिष्ठतेराकारलोपं कृत्वा षष्ठ्या निर्देशः स्यात्, तदा गोस्थानम्, भूमिस्थानमित्यादावपि षत्वं स्यादिति भावः । अम्बे तिष्ठत्यम्बष्ठः,

न्यासः

विकुशमिपरिभ्यः स्थलम् ॥ 'सात्पदाद्योः' इति प्रतिषेधे प्राप्ते वचनम् । यथा चैवं तथा 'कपिष्ठलो गोत्रे' इत्यत्र प्रतिपादितम् । विष्ठलम्, कुष्ठलमिति । स्थलशब्दः पचाद्यजन्तः, तेन यदा विकुशब्दौ निपातौ समस्येते तदा 'कुगतिप्रादयः' इति समासः । अथानिपातौ पक्षिपृथिवीवचनौ, तदा षष्ठीसमासः । शमिष्ठलमिति । शमीनां स्थलमिति समासः । 'ङ्यापोः संज्ञाच्छन्दसोर्बहुलम्' इति ह्रस्वः । ह्रस्वोच्चारणं दीर्घपक्षे मा भूदित्येवमर्थम्, अन्यथा हि बहुलवचनाद् दीर्घोऽपि पक्षे विज्ञायेत । परिष्ठलमिति । प्रादिसमासः ।

अम्बाम्बगोभूमिसव्यापद्वित्रिकुशेकुशङ्क्वङ्गुमञ्जिपुञ्जिपरमेबर्हिर्दिव्यग्निभ्यः स्थः ॥ येषामत्रोपपदसमासे कृते स्थलशब्द उत्तरपदे सप्तम्या अलुग् भवति, ये चेणन्ताः, तेभ्यः 'इण्कोः' इत्यनेन प्राप्तस्य षत्वस्य पदादिलक्षणप्रतिषेधे प्राप्ते वचनम् । बर्हिःशब्दादपि 'नुम्विसर्जनीयशर्व्यवायेऽपि' इति पदादिलक्षण एव प्रतिषेधे प्राप्ते वचनम् । शेषेभ्यस्त्वप्राप्त एव । स्थ इति धातुग्रहणं स्यात् ? स्वरूपग्रहणं वा ? यदि 'आतो धातोः' इत्याकारलोपं कृत्वा तिष्ठतेः षष्ठ्या निर्देशस्ततो धातुग्रहणम् । अथ सुब्व्यत्ययेन षष्ठ्याः स्थले प्रथमां कृत्वा स्थशब्दस्य कप्रत्ययान्तस्य निर्देशस्तदा स्वरूपग्रहणम् । यदात्र यदि धातोरिह ग्रहणं स्यात्, तदा गोस्थानमित्यादावपि प्रसज्येतेत्या-

अङ्गु, मञ्जि, पुञ्जि, परमे, बर्हिस्, अग्नि—इत्येतेभ्य उत्तरस्य स्थशब्दसकारस्य मूर्धन्यादेशो भवति। अम्बष्ठः। आम्बष्ठः। गोष्ठः। भूमिष्ठः। सव्येष्ठः। अपष्ठः। द्विष्ठः। त्रिष्ठः। कुष्ठः। शेकुष्ठः। शङ्कुष्ठः। अङ्गुष्ठः। मञ्जिष्ठः। पुञ्जिष्ठः। परमेष्ठः। बर्हिष्ठः। दिविष्ठः। अग्निष्ठः।

॥ स्थास्थिन्स्थॄणामिति वक्तव्यम् ॥। सव्येष्ठाः। परमेष्ठीः। सव्येष्ठृसारथिः ॥

पदमञ्जरी

'सुपि स्थः' इति कप्रत्ययः, 'ङ्यापोः' इति ह्रस्वत्वम्। *आम्बष्ठ इति*। संज्ञेयं जनपदविशेषस्य। *गोष्ठ इति*। 'घञर्थे कविधानम्' इत्यधिकरणे कप्रत्ययः। *भूमिष्ठादौ* 'सुपि स्थः'। *सव्येष्ठ इति*। 'हलदन्तात्सप्तम्याः' इत्यलुक्।

यदि 'स्थः' इति स्वरूपग्रहणम्, स्थास्थिन्स्थॄणां न प्राप्नोतीतीदमाह-*स्थास्थिन्निति*। स्थाशब्दः क्विबन्तः। *सव्येष्ठा इति*। 'ईत्वे वकारप्रतिषेधः' इति वचनात् प्रत्ययलक्षणेनेत्वं न भवति। 'गमेरिनिः' इति वर्त्तमाने 'परमे स्थः किच्च' इति

न्यासः

लोच्य स्वरूपग्रहणं दर्शयन्नाह—इत्येतेभ्य इत्यादि। उदाहरणेषु गोष्ठ इत्यत गोशब्दे प्रथमान्त उपपदे घञर्थे कविधानम्। स्थास्नापाव्यधिहनियुध्यर्थम् 'घञर्थे कविधानम्' इति गावस्तिष्ठन्त्यस्मिन्नित्यधिकरणे कप्रत्ययः। अपतिष्ठतीत्यर्थेऽपष्ठ इत्यत्र 'सुपि स्थः' इति कप्रत्ययः। आपष्ठ इति क्वचित् पाठः। तत्र 'अन्येषामपि दृश्यते' इति दीर्घः। अन्यत्रापि सर्वत्र 'सुपि स्थः' इति कप्रत्ययः। यदि कुशब्दो निपातस्तदा प्रथमान्त एतस्मिन्नुपपदे कविधिः, अथानिपातस्तदा सप्तम्यन्ते। अम्बादिषु सप्तम्यन्तेष्वेव। अम्बष्ठ इति। 'ङ्यापोः संज्ञाच्छन्दसोर्बहुलम्' इति ह्रस्वः।

'स्थ' इति स्वरूपग्रहणादन्येषां न प्राप्नोतीतीदमाह—स्थास्थिन्स्थॄणामित्यादि। एषामपि षत्वं वक्तव्यम्, व्याख्येयमित्यर्थः। तत्रेदं व्याख्यानम्—सुषामादेराकृतिगणत्वादेषां षत्वं भविष्यतीति। सव्येष्ठेति। सव्ये तिष्ठतीति 'दिवेर्ऋः' इत्यनुवर्त्तमाने 'नयतेर्डिच्च' इति डिति च 'सव्ये स्थश्छन्दसि' इति सव्यशब्द उपपदे तिष्ठतेर्ऋप्रत्ययः, डित्त्वाट्टिलोपः, 'तत्पुरुषे' इत्यादिना सप्तम्या अलुक्, सव्येष्ठृ इति स्थिते 'ऋदुशनस्पुरोदंसोऽनेहसाम्' इत्यादिनानङ्, 'सर्वनामस्थाने चासम्बुद्धौ' इति दीर्घः। परमेष्ठीति। 'गमेरिनिः' इत्यनुवर्त्तमाने 'परमे स्थः किच्च' इतीनिप्रत्ययः, कित्त्वादालोपः, परमेष्ठिन्निति स्थिते 'सौ च' इति दीर्घः। सव्येष्ठृसारथिरिति। पूर्ववत् सव्येष्ठृशब्दं साधयित्वा सारथिशब्देन कर्मधारयः॥

सुषामादिषु च ॥ ९८ ॥

सुषामादिषु शब्देषु सकारस्य मूर्धन्यादेशो भवति। शोभनं साम यस्यासौ सुषामा ब्राह्मणः। दुष्षामा, निष्षामा। निष्षेधः, दुष्षेधः। सुशब्दस्य कर्मप्रवचनीयसंज्ञकत्वान्निर्दुर्शब्दयोश्च क्रियान्तरविषयत्वाद-

पदमञ्जरी

किदिनिप्रत्ययः, परमेष्ठीशब्द इप्रत्ययान्तः बाहुलकादाकारलोपः। सव्ये तिष्ठति सव्येष्ठाःसारथिः॥

सुषामादिषु च॥ क्वचित् 'सात्पदाद्योः' इति प्रतिषेधे प्राप्ते क्वचिच्चादित एवाप्राप्ते षत्वे सुषामादिषु मूर्धन्यो विधीयते। *दुष्षामेति*। 'विसर्जनीयशर्व्यवायेऽपि' इत्यधिकारादत्र षत्वम्। *सुशब्दस्येत्यादि*। अत्रैवमभिसम्बन्धः—सुदुश्शब्दयोस्तु क्रियाविशेषविषयत्वादनुपसर्गत्वे सति—निषेधः, दुःषेध इति पाठोऽयमिति। तत्र सुशब्दस्य 'सुः पूजायाम्' इति कर्मप्रवचनीयसंज्ञा, सा चोपसर्गसंज्ञाया बाधिका; आकडाराधिकारात्। निर्दुरोरप्युपसर्गत्वाभावः; क्रियान्तरविषयत्वात्। गमिक्रियाविषयौ हि तौ—निर्गतः सेधो निःषेधः, दुर्गतः सेधो दुष्षेध इति। तेन 'उपसर्गात्सुनोति' इत्यादिना नैतेषु षत्वप्राप्तिः। एवं तावत् 'षिधू हिंसासंराद्धयोः' इत्यस्य घञि सेध इति रूपमित्याश्रित्योक्तम्। यदा

न्यास॰

सुषामादिषु च॥ क्वचित् षत्वप्रतिषेधे प्राप्ते, क्वचिदादित एवाप्राप्ते मूर्धन्यो विधीयते। सुषामेति। सामशब्दोऽयम् 'षो अन्तकर्मणि' इत्येतस्मान्मनिन्प्रत्ययं विधाय व्युत्पादितः। तस्य पदादिलक्षणे प्रतिषेधे प्राप्ते तद्बाधनार्थमिह पाठः। निष्षामेति। दुष्षामेति। रेफस्य विसर्जनीये कृते यदा 'वा शरि' इति पक्षे सकारः, तदा परस्य षत्वे कृते पूर्वस्य ष्टुत्वम्। ननु च सुषेधादीनां त्रयाणाम् 'उपसर्गात् सुनोति' इत्यादिनैव मूर्धन्यः सिद्धः, तत् किमर्थमिह पठनम्? इत्याह—सुशब्देत्यादि। सुशब्दस्य कर्मप्रवचनीयत्वादनुपसर्गत्वे सति सुषेध इति पाठः। निर्दुःशब्दयोस्तु क्रियान्तरविषयत्वादनुपसर्गत्वे सति निःषेधः, दुःषेध इत्ययं पाठ इति सम्बन्धः कर्त्तव्यः। सुषेधादिषु स्वादीनामुपसर्गत्वं नास्ति, ततो यदि तेषामिह पाठो न क्रियते तदा 'उपसर्गात् सुनोति' इत्यादिनोपसर्गस्थान्निमित्तात् षत्वं विधीयमानं न स्यात्, इष्यते च; तस्मादनुपसर्गान्निमित्तात् षत्वं यथा स्यादित्येवमर्थमेषां सुषेधादीनामिह पाठः। तत्र सुशब्दस्य कर्मप्रवचनीयत्वे सत्युपसर्गसंज्ञा न भवति; एका संज्ञेत्यधिकारात्। अनुपसर्गत्वं त्वस्य 'सुः पूजायाम्' इति कर्मप्रवचनीयसंज्ञाविधानात्। निर्दुःशब्दयोस्तूपसर्गत्वाभावः; क्रियान्तरविषयत्वात्। निर्गतः सेधो निष्षेधः, दुर्गतः सेधो दुष्षेध इति—गमिक्रियाविषयौ हि तौ, तस्माद् गमिमेव प्रति तयोरुपसर्गत्वम्, न सेधतिं प्रति; 'यं प्रति क्रियायुक्ताः

नुपसर्गत्वे सति पाठोऽयम् । 'सेधतेर्गतौ' इति वा प्रतिषेधबाधनार्थः । सुषन्धिः । दुःषन्धिः । निषन्धिः । सुष्ठु । दुष्ठु । तिष्ठतेरुणादिष्वेतौ व्युत्पाद्येते ।

&गौरिषक्थः संज्ञायाम्& । 'ङ्यापोः संज्ञाछन्दसोर्बहुलम्' इति पूर्वपदस्य ह्रस्वत्वम् । प्रतिष्णिका । प्रतिष्णाशब्दादयं कन्प्रत्ययः ।

पदमञ्जरी

तु 'षिध गत्याम्' इत्यस्य घञन्तस्य रूपम् ? तदाप्याह—*सेधतेर्गताविति प्रतिषेधबाधनार्थं चेति* । *सुषन्धिरित्यादौ* 'उपसर्गे घोः किः', समः षत्वम् । *उणादिष्वेताविति* । 'पॄभिदिव्यधिगृधिधृषिभ्यः कुः' इति वर्तमाने 'अपदुःसुषु स्थः' इति कुप्रत्ययः ।

गौरिषक्थ इति । 'बहुव्रीहौ सक्थ्यक्ष्णोः' इति षच् । *प्रतिष्णकेति* । प्रतिपूर्वात्स्नातेः 'आतश्चोपसर्गे' इत्यङ्, तदन्ताट्टाप्, ततोऽज्ञातादिषु कः, 'केऽणः'

न्यासः

प्रादयस्तं प्रति गत्युपसर्गसंज्ञका भवन्ति' इति वचनात् । एवं तावत् 'षिधु संराद्धौ' इत्येतस्य घञि तद्रूपम्—सेध इति, तदा सुषेधादीनामिह पाठोऽनुपसर्गार्थः । 'षिध गत्याम्' इति यदा गतौ वर्त्तमानस्य सेध इत्येतद् भवति, तदा प्रतिषेधबाधनार्थः पाठ इति दर्शयितुमाह—सेधतेरित्यादि । अथ वा 'सेधतेर्गतौ' इति प्रतिषेधं वक्ष्यति, स मा भूदित्येवमर्थं एषां पाठः । सुषन्धिः, निष्षन्धिः, दुष्षन्धिरिति । एते 'उपसर्गे घोः किः' इति किप्रत्ययान्ताः । तेनैषामनादेशसकारत्वादप्राप्ते षत्वे पाठः । सन्धीयत इति सन्धिः, शोभनः सन्धिरिति प्रादिसमासः—सुषन्धिरिति । एवमन्यत्रापि । सुष्ठुदुष्ठुशब्दयोस्तु पदादिलक्षण एव प्रतिषेधे प्राप्ते पाठः । तिष्ठतेरुणादिष्वेतौ व्युत्पाद्येते इति । 'कुभ्रश्च' इत्यतः कुग्रहणमनुवर्त्तते । 'मृगय्वादयश्च' इति कुप्रत्ययान्तौ व्युत्पाद्येते ।

गौरिषक्थ इति । गौरिषक्थशब्दस्य सकारस्य संज्ञायां षत्वं भवति । गौर्याः सक्थीति षष्ठीसमासः । 'अच्प्रत्यन्ववपूर्वात्' इत्यादिसूत्रे अजिति योगविभागादच् समासान्तः । यदा तु बहुव्रीहिः—गौर्या इव सक्थि यस्येति, तदा 'बहुव्रीहौ सक्थ्यक्ष्णोः स्वाङ्गात् षच्' इति षच्प्रत्ययान्तः । सक्थिशब्दोऽयम् 'असिसञ्जिभ्यां क्थिन्' इति क्थिन्प्रत्ययान्तो व्युत्पाद्यते । तेन प्रतिषेधबाधनार्थो गौरिषक्थशब्दस्य पाठः । अव्युत्पत्तिपक्षे त्वप्राप्त एव षत्वे । प्रतिष्णिकेति । अस्यापि प्रतिष्णातीति 'आतश्चोपसर्गे' इति कप्रत्ययः, टाप्, तदन्तात् 'संज्ञायां कन्' 'केऽणः' इति ह्रस्वः. 'प्रत्ययस्थात्' इत्यादिनेत्त्वम् । जलाषाहमिति । अनिणन्तार्थः पाठः । अनार्षः पुनरयं लक्ष्यते । तथा हि—सवनादिष्वश्वसनिशब्दग्रहणेन ज्ञापकेनास्य षत्वं प्रतिपादयिष्यते । अपरे त्वश्वसनिशब्दो वा सवनादिज्ञापनार्थः पठितव्यः, इह वा जलाषाहशब्द इति विकल्पदर्शनार्थमिहास्य पाठं समर्थयन्ते । उपलक्षणार्थश्चेतीहास्य पाठः । तेनाश्वषाहमित्यस्यापि पाठो वेदितव्यः । नौषेचनम्,

जलाषाहम् । नौषेचनम् । दुन्दुभिषेवणम् ।

* एति संज्ञायामगात्[1] *। एकारपरस्य सकारस्य मूर्धन्यादेशो भवति इण्कोरुत्तरस्यागकारात्परस्य संज्ञायां विषये। हरिषेणः । वारिषेणः । जानुषेणी ।

एतीति किम् ? हरिसक्थम् । संज्ञायामिति किम् ? पृथ्वी सेना यस्य स पृथुसेनो राजा । अगादिति किम् ? विष्वक्सेनः ।

'इण्कोः' इत्येव—सर्वसेनः ।

* नक्षत्राद्वा[1] *। नक्षत्रवाचिनः शब्दादुत्तरस्य सकारस्य वा एति संज्ञायामगकाराद्, मूर्धन्यो भवति । रोहिणीषेणः, रोहिणीसेनः । भरणीषेणः, भरणीसेनः ।

पदमञ्जरी

इति ह्रस्वत्वम्, 'प्रत्ययस्थात्' इतीत्वम् । *नौषेचनमिति* । सिचेर्ल्युट् । *दुन्दुभिषेवणमिति* । सेवतेः, सीव्यतेर्वा ल्युट् ।

एतिसंज्ञायामगादिति गणसूत्रम् । तद्व्याचष्टे—*एकारपरस्येति* । हरयः सेना अस्य हरिषेणः । परितः सेनास्य परिषेणः । *पृथ्वी सेना यस्येति* । 'स्त्रियाः पुंवत्' इति पूर्वपदस्य पुंवद्भावः ।

नक्षत्राद्वेति । पूर्वेण नित्ये प्राप्ते विकल्पः । चकारोऽनुक्तसमुच्चयार्थः,

न्यासः

दुन्दुभिषेवणमिति । षष्ठीसमासौ । सिचेः, 'षेवृ सेवने' इत्यस्माच्च ल्युटि प्रतिषेधबाधनार्थः पाठः ॥

एति संज्ञायामित्यादि । एतद् ग्रहणकवाक्यम् । अस्यैव—एकारपरस्येत्यादिना विवरणम् । एकारः परो यस्मादिति बहुव्रीहिः । एतेनैतीत्यस्याः परसप्तमीत्वं दर्शयति । हरिषेण इति । हरयः सेना अस्येति बहुव्रीहिः, उपसर्जनह्रस्वत्वम् । पृथुसेन इति । 'स्त्रियाः' इत्यादिना पुंवद्भावः । विष्वक्सेन इति । विष्वग्ञ्चतीति 'ऋत्विग्' इत्यादिना क्विन्, 'अनिदिताम्' इति नलोपः, 'उगितश्च' इति ङीप्, 'अचः' इत्यकारलोपः, 'चौ' इति दीर्घः । विषूची सेनास्येति बहुव्रीहिः, उपसर्जनह्रस्वत्वम्, 'स्त्रियाः' इत्यादिना पुंवद्भावः, 'क्विन्प्रत्ययस्य कुः' इति कुत्वम्, 'झलां जशोऽन्ते' इति जश्त्वम्—गकारः, तस्य 'खरि च' इति चर्त्वम्—ककारः, तस्यासिद्धत्वाद् गकारः ॥

नक्षत्राद्वेति । पूर्वेण नित्ये प्राप्ते विकल्पोऽयमुच्यत इति ।

---

१. अनयोः सूत्रत्वं नवेत्यत्र का० सं० ग्र० मा० प्रकाशितायाः काशिकायाः प्रस्तावना द्रष्टव्या ।

अगकारादित्येव—शतभिषक्सेनः। अविहितलक्षणो मूर्धन्यः सुषामादिषु द्रष्टव्यः ॥

ह्रस्वात्तादौ तद्धिते ॥ ९९ ॥

ह्रस्वादुत्तरस्य सकारस्य मूर्धन्यादेशो भवति तादौ[1] तद्धिते परतः। तरप्, तमप्, तय, तल्, तस्, त्यप्—एतानि प्रयोजयन्ति। तरप्—सर्पिष्टरम्, यजुष्टरम्। तमप्—सर्पिष्टमम्, यजुष्टमम्। तय—चतुष्टये ब्राह्मणानां निकेताः। त्व—सर्पिष्ट्वम्, यजुष्ट्वम्। तल्—सर्पिष्टा, यजुष्टा। तस्—सर्पिष्टः, यजुष्टः। त्यप्—आविष्ट्यो वर्द्धते।

ह्रस्वादिति किम्? गीर्स्तरा, धूस्तरा। तादाविति किम्?

पदमञ्जरी

आकृतिगणतामस्य सूचयति, तदाह—*अविहितलक्षण इति* ॥

ह्रस्वात्तादौ तद्धिते ॥ 'अपदान्तस्य' इत्यधिकारादप्राप्तं षत्वं विधीयते, तरबादय एव तादयस्तद्धिताः सम्भवन्तीत्याह—*तरप्तमबिति*। *सर्पिष्टरमिति*। सर्पिर्जातेः प्रकर्षाभावेऽपि सहचारिणो गुणस्य गन्धादेः प्रकर्षे प्रत्ययः। *चतुष्टय इति*। 'जसः शी'। *सर्पिष्ट इति*। प्रतिप्रयोगे पञ्चम्यास्तसिः। *आविष्ट्य इति*। 'अव्ययात्त्यप्' इत्यत्राविःशब्दात् 'छन्दसि' इति वचनात्त्यप्।

सर्पिः सादिति। 'विभाषा सातिः कार्त्स्न्ये'। ननु च 'सात्पदाद्योः' इति प्रतिषेधादेवात्र षत्वं न भविष्यति? इत्यत आह—*प्रत्ययसकारस्येति*।

न्यासः

सूत्रे चकारोऽनुक्तसमुच्चयार्थः, स चाकृतिगणतां सुषामादेर्बोधयतीत्यत आह—**अविहितलक्षण इत्यादि**।

ह्रस्वात् तादौ तद्धिते ॥ 'अपदान्तस्य' इत्यधिकारात् पदान्तेऽप्राप्ते मूर्धन्ये सतीदमारभ्यते। येषु तकारादिषु तद्धितेषु मूर्धन्येन भवितव्यम्, तान् दर्शयितुमाह—**तरप्तमपावित्यादि**। **सर्पिष्टरमिति**। 'द्विवचनविभज्योपपदे' इत्यादिना तरप्, प्रकृतिसकारस्य रुत्वम्, विसर्जनीयः, तस्यापि 'विसर्जनीयस्य सः' इति सकारः, तस्यानेन षत्वम्, ष्टुत्वम्। **सर्पिष्टममिति**। 'अतिशायने' इत्यादिना तमप्। **चतुष्टय इति**। 'संख्याया अवयवे तयप्', तदन्ताज्जस्, सप्तम्येकवचनं वा। यदा जस् तदा 'जशः शीः' इति शीभावः। क्वचित् चतुष्टयीति पाठः। तत्र हि 'टिड्ढाणञ्' इति ङीप्। **सर्पिष्ट्वम्, सर्पिष्टेति**। 'तस्य भावस्त्वतलौ'। **सर्पिष्ट इति** प्रयोगे 'पञ्चम्यास्तसिल्' इत्यनुवर्त्तमाने 'अपादाने चाहीयरुहोः' इति तसिल्प्रत्ययः। **आविष्ट्य इति**। आविःशब्दाद् भवादावर्थे 'अव्ययात् त्यप्'। ननु च 'अमेहक्वतसित्रेभ्यस्त्यब्विधिरव्ययात् स्मृतः' इति तत्र परिगणयति,

1. 'तकारादौ' इति पाठान्तरम्।

सर्पिस्साद्भवति । प्रत्ययसकारस्य 'सात्पदाद्योः' इति सत्यपि प्रतिषेधे प्रकृतिसकारस्य स्यात् ।

तद्धित इति किम् ? सर्पिस्तरति ।

❀ तिङन्तस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः ❀ । भिन्द्युस्तराम् । छिन्द्युस्तराम् ॥

निसस्तपतावनासेवने ॥ १०० ॥

पदमञ्जरी

भिन्द्युस्तराम्, छिन्द्युस्तरामिति । भिदिछिदिभ्यां लिङ्, झेर्जुसि यासुट्, 'तिङश्च' इति तरप्, 'किमेत्तिङव्ययघात्' इति आमुप्रत्ययः ।

आदिग्रहणं शक्यमकर्तुम्, 'ति' इत्येव 'यस्मिन्विधिस्तदादावल्ग्रहणे', पुंसः प्रतिषेधः, पुंस्त्वम्, पुंस्ता ॥

निसस्तपतावनासेवने ॥ निस्तप्तं रक्षः, निस्तप्ता अरातय इत्यत्रेति । एवमपि

न्यासः

तत् कथमाविःशब्दात् ल्यप् ? नैष दोषः; अल्पाच्तरत्वात् कुशब्दस्य त्रशब्दस्य वा पूर्वनिपाते कर्त्तव्ये तदकरणाल्लक्षणव्यभिचारं दर्शयता सूचितं व्यभिचार्येव तत् परिगणनम्, तेनाविःशब्दादपि भवति ।

सर्पिस्सादिति । 'विभाषा साति कार्त्स्न्ये' इति सातिः । ननु च 'सात्पदाद्योः' इति इति वक्ष्यमाणात् प्रतिषेधादेव मूर्धन्यो न भविष्यति, तत्किं तन्निवृत्त्यर्थेन 'तादौ' इत्यनेन । इत्यत आह—**प्रत्ययषकारस्येत्यादि** । सादित्यनेन हि सात्प्रत्ययस्य यः सकारः, यश्च पदादिलक्षणस्तयोः षत्वं प्रतिषिध्यते; न तु सात्प्रत्ययात् पूर्वस्य प्रकृतिसकारस्य । ततो यदि 'तादौ' इति नोच्येत, तदा प्रत्ययसकारस्याषत्वे प्रकृतिसकारस्य स्यादेव । तस्मिंश्च सति ष्टुत्वं प्रत्ययसकारस्यापि स्यात् ।

वक्तव्य इति । व्याख्येय इत्यर्थः । तत्रेदं व्याख्यानम्—इहादिग्रहणं न कर्त्तव्यम्, 'यस्मिन् विधिस्तदादावल्ग्रहणे' इत्येवं हि तादौ भविष्यति, तत् क्रियते–ग्रन्थाधिक्यादर्थाधिक्यं सूचयतीति तिङन्तस्य प्रतिषेधो यथा स्यादित्येवमर्थम् । अथ वा—'न रपर' इत्यादौ 'न' इति योगविभागः करिष्यते, तेन तिङन्तस्य न भवतीति । अस्मिंस्तु व्याख्याने आदिग्रहणं विस्पष्टार्थम् । भिन्द्युस्तराम्, छिन्द्युस्तरामिति । भिदिच्छिदिभ्यां लिङ्, यासुट्, 'झेर्जुस्' 'लिङः सलोपः' इत्यादिना सलोपः; 'उस्यपदान्तात्' इति पररूपत्वम्, 'श्नसोरल्लोपः' इत्यकारलोपः, 'तिङश्च' इति तरप्, 'किमेत्तिङव्यय' इत्यादिनामुप्रत्ययः ।

निसस्तपतावनासेवने ॥ अयमपि पदान्तार्थं आरम्भः । निष्टपतीति । 'तप धूप सन्तापे' । रुत्वे विसर्जनीयः, 'विसर्जनीयस्य सः', तस्य मूर्धन्यः, ष्टुत्वम् । अथेह निष्टप्तं

निसः सकारस्य मूर्धन्यादेशो भवति तपतौ परतोऽनासेवनेऽर्थे। आसेवनम्=पुनःपुनः करणम्। निष्टपति सुवर्णम्। सकृदग्निं स्पर्शयतीत्यर्थः।

अनासेवन इति किम्? निस्तपति सुवर्णं सुवर्णकारः। पुनः पुनरग्निं स्पर्शयतीत्यर्थः। निष्टप्तं रक्षो, निष्टप्ता अरातय इत्यत्र सदप्यासेवनं न विवक्ष्यते। छान्दसो वा वर्णविकारः॥

युष्मत्तत्ततक्षुःष्वन्तःपादम्॥ १०१॥

युष्मत् तत्, ततक्षुस्—इत्येतेषु तकारादिषु परतः सकारस्य मूर्धन्यादेशो भवति स चेत् सकारोऽन्तःपादं भवति। युष्मदादेशाः—त्वम्, त्वाम्, ते, तव। अग्निष्ट्वं नामासीत्। त्वा—अग्निष्ट्वा वर्धयामसि। ते—अग्निष्टे विश्वमानय। तव—अप्स्वग्ने सधिष्टव। तत्-अग्निष्ट-

पदमञ्जरी

कस्याञ्चिच्छाखायां पाठमुपलभ्य परिहार उच्यते। *तैत्तिरीयकास्तु* षत्वमेव पठन्ति॥

युष्मत्तत्ततक्षुःष्वन्तःपादम्॥ ततक्षुःष्विति सकारान्तानुकरणात्परस्य सुप्सकारस्य 'नुम्विसर्जनीयशर्व्यवायेऽपि' इति षत्वम्। *तकारादिष्विति*। एतद्युष्मद एव विशेषणम्; इतरयोरव्यभिचारात्। *त्वं त्वा इत्यादि*। एतेषामेव सम्भव इत्यर्थः।

न्यासः

रक्षः, निष्टप्ता अरातय इति निष्ठान्ते तपतौ कस्मान्न भवति, अस्ति ह्यत्रासेवनमिति? अत आह—निष्टप्तमित्यादि। न हीह वस्तुनः सत्तैव शब्दव्युत्पत्तेः प्रधानं कारणम्, अपि तु तद्विवक्षा। न चेहासेवनविवक्षास्तीति भवति मूर्धन्यः। यदि तर्ह्यासेवनं विवक्ष्यते तदा न भवितव्यं मूर्धन्येनेत्यत आह—च्छान्दसो वेत्यादि। सभावे कृते 'व्यत्ययो बहुलम्' इति पुनः षकारः॥

युष्मत्तत्ततक्षुष्वन्तःपादम्॥ अयमपि पदान्तार्थ आरम्भः। अन्तःपादमिति। पादस्य मध्ये। विभक्त्यर्थेऽव्ययीभावसमासः। पादग्रहणेन ऋक्पादश्लोकपादयोः सामान्येन ग्रहणम्। तकारादित्वं त्विह युष्मद एव विशेषणम्, नेतरयोः; अव्यभिचारात्। युष्मच्छब्दस्यापि त्वादिष्वादेशेषु तकारादित्वं भवतीत्यत आह—युष्मदादेशा इत्यादि। अग्निष्ट्वमिति। 'त्वाहौ सौ' इति त्वादेशः, 'ङे प्रथमयोरम्' इति सोरम्भावः, 'शेषे लोपः'। अग्निष्ट्वेति। 'त्वामौ द्वितीयायाः' इति द्वितीयान्तस्य त्वादेशः। अग्निष्ट इति। 'तेमयावेकवचनस्य' इति षष्ठ्यन्तस्य तथादेशः। अग्निष्ट्-

द्विश्वमापृणाति । ततक्षुस्—द्यावापृथिवी निष्टतक्षुः ।

अन्तःपादमिति किम् ? यन्म आत्मनो मिन्दाभूदग्निस्तत्पुनराहा-र्जातवेदा विचर्षणिः ॥

यजुष्येकेषाम् ॥ १०२ ॥

यजुषि विषये युष्मत्तत्ततक्षुःषु परत एकेषामाचार्याणां मतेन सकारस्य मूर्धन्यादेशो भवति । अर्चिभिष्ट्वम्, अर्चिभिस्त्वम् । अग्निष्टेऽग्रम्, अग्निस्तेऽग्रम् । अग्निष्टत्, अग्निस्तत् । अर्चिभिष्टतक्षुः । अर्चिभिस्ततक्षुः ॥

स्तुतस्तोमयोश्छन्दसि ॥ १०३ ॥

'एकेषाम्' इति वर्तते । स्तुत, स्तोम—इत्येतयोः सकारस्य छन्दसि विषये मूर्धन्यादेशो भवति एकेषामाचार्याणां मतेन । त्रिभिष्टुतस्य, त्रिभिस्तुतस्य । गोष्टोमं षोडशिनम्, गोस्तोमं षोडशिनम् ।

'पूर्वपदात्' इत्येव सिद्धे प्रपञ्चार्थमिदम् ॥

पदमञ्जरी

अग्निस्तत्पुनराहेति । अग्निरित्ययं पूर्वस्य पादस्यान्तः—यन्म आत्मनो मिन्दाभूदग्निरिति; तेनायं पादान्ते सकारः, न पादमध्ये ॥

स्तुतस्तोमयोश्छन्दसि ॥ पूर्वपदादित्येव सिद्ध इति । पूर्वपदमिति सामान्येन तत्राश्रीयते, न तु समासावयव एवेति वाक्येऽपि तेनैव सिद्धं षत्वमिति भावः ।

न्यासः

वेति । 'तवममौ ङसि' इति तवादेशः, 'युष्मदस्मद्भ्यां ङसोऽश्' इत्यश्भावः । अग्निष्टदिति । तच्छब्दोऽयं निपातः, सर्वनाम वा । निष्टतक्षुरिति । तक्षेर्लिट्, उस् ।

अग्निस्तत् पुनरिति । अग्निशब्दोऽत्र पूर्वपादस्यान्ते वर्त्तते, तेनायं सकारः पादस्यान्ते वर्तते, न पादमध्ये ॥

यजुष्येकेषाम् ॥ यजुषीति । यजुर्वेदे । अत्र पादा न सम्भवन्तीति पूर्वेण नाप्राप्ते षत्वमिदमारभ्यते । एकेषांग्रहणं विकल्पार्थम् ॥

स्तुतस्तोमयोश्छन्दसि ॥ 'सात्पदाद्योः' इति प्रतिषेधे प्राप्तेऽस्यारम्भः ।

ननु चोत्तरसूत्रेणैव नृभिःष्टुतम्, गोभिःष्टोममित्यत्र षत्वं सिध्यति, तत् किमर्थमिदमारभ्यते ? स्यादेतत्—समासे सत्येतद् भवति पूर्वपदम्, उत्तरपदमिति, न चात्र समासः, तस्मात् पूर्वपदादित्युत्तरेण न सिध्यतीति ? एतच्चासम्यक्; असमासे यत् पूर्वपद तदपि तत्रापि गृह्यते । वक्ष्यति—'असमासे यदपि पूर्वपदं तदपि गृह्यते' इति ? अत आह—पूर्वपदादित्येवेत्यादि ॥

पूर्वपदात् ॥ १०४ ॥

'छन्दसि' इति वर्त्तते, 'एकेषाम्' इति च । पूर्वपदस्थान्निमित्ता-दुत्तरस्य सकारस्य मूर्धन्यादेशो भवति छन्दसि विषये एकेषामाचार्याणां मतेन । द्विषन्धिः, द्विसन्धिः । त्रिषन्धिः, त्रिसन्धिः । मधुष्ठानम्, मधुस्थानम् । द्विषाहस्रं चिन्वीत, द्विसाहस्रं चिन्वीत ।

असमासेऽपि यत्पूर्वपदं तदपीह गृह्यते । त्रिः षमृद्धत्वाय, त्रिः समृद्धत्वाय ॥

सुञः ॥ १०५ ॥

'सुञ्' इति निपात इह गृह्यते, तस्य पूर्वपदस्थान्निमित्तादुत्तरस्य मूर्धन्यादेशो भवति छन्दसि विषये । अभी षु णः सखीनाम् ।

पदमञ्जरी

ततश्च स्तुतस्तोमग्रहणं प्रपञ्चार्थम् । छन्दोग्रहणं तूत्तरार्थं कर्त्तव्यमेव ॥

पूर्वपदात् ॥ *असमासेऽपीति* । एतच्च सवनादिषु 'सवनेसवने' इत्यादीनां पाठादेवावसीयते ॥

सुञः ॥ *अभीषुण इति* । 'इकः सुञि' इति दीर्घत्वम्, 'नश्च धातुस्थोरुषु-

न्यासः

पूर्वपदात् ॥ द्विषन्धिरिति । षष्ठीतत्पुरुषः, बहुव्रीहिर्वा । मधुष्ठानमिति । षष्ठीसमासः । द्विषाहस्रमिति । द्वयोः सहस्रयोर्भवति तद्धितार्थे समासः, 'तत्र भवः' इत्यण्, 'संख्यायाः संवत्सरसंख्यस्य च' इत्युत्तरपदवृद्धिः । अथेह कथं षत्वम्—त्रिः षमृद्धत्वायेति; यावता समासे यत् पूर्वपदं तत्र पूर्वपदशब्दो रूढः; न चायं समासः, किं तर्हि ? वाक्यम् ? इत्यत आह—असमासेऽपीत्यादि । कथं पुनरेतल्लभ्यते ? व्यवस्थावचनस्येह पूर्वपदस्याश्रयणात् । यथैव हि पूर्वशब्दो लोके रूढिमादाय क्वचित् तु समुदाये वर्त्तते—पूर्वपञ्चाला इति, क्वचिद् व्यवस्थायाम्—अस्मात् पूर्व इति वा; तथा शास्त्रेऽपि । तत इह व्यवस्थाशब्दो गृह्यते । कुतः ? व्याप्तेः । रूढिशब्द एव गृह्यमाणे समास एव स्यात्, नासमासे । व्यवस्थाशब्दे तु सर्वत्र भवति ॥

सुञः ॥ 'पूर्वपदात्' इत्येवं सिद्धे प्रपञ्चार्थमिदम् । सुञ् इति निपातो गृह्यत इति । अथ 'षुञ् अभिषवे' इति धातुः कस्मान्न गृह्यते ? एवं मन्यते—यत्रास्य धातोर्ग्रहणमिच्छति तत्र श्तिपानिर्देशं करोति । शैलीयमाचार्यस्य, यथा—'उपसर्गात् सुनोति' इत्यत्र 'सुनोतेः स्यसनोः' इत्यत्र च ; तदिहापि यदि धातोर्ग्रहणमभीष्टं स्यात्, श्तिपा निर्देशं कुर्यात्, नैव कृतम्, अतो निपातस्येदं ग्रहणमवसीयते । अभीष्ण इति ।

ऊर्ध्व ऊ षु ण ऊतये । 'इकः सुञि' इति दीर्घः । 'नश्च धातुस्थोरुषुभ्यः इति णत्वम्' ॥

सनोतेरनः ॥ १०६ ॥

सनोतेरनकारान्तस्य सकारस्य मूर्धन्यादेशो भवति । गोषाः । नृषाः ।

अन इति किम् ? गोसनिं वाचमुदेयम् ।

'पूर्वपदात्' इत्येव सिद्धे नियमार्थमिदम् । अत्र केचित् सवनादिपाठाद् गोसनिर्नियमस्य फलं न भवतीति सिसानयिषतीति प्रत्युदाहरन्ति । सिसनिषतेरप्रत्ययः । सिसनीरित्यपरे ।

पदमञ्जरी

भ्यः' इति णत्वम् । क्वचित्तु वृत्तावेवैतत्पठ्यते ॥

सनोतेरनः ॥ *गोषा इति* । 'जनसनखनक्रमगमो विट्', 'विड्वनोरनुनासिकस्यात्' । क्वचिंत्त्विदमपि वृत्तावेवास्ति ।

गोसनिमिति । 'छन्दसि वनसनरक्षिमथाम्' इतीन्प्रत्ययः । *सिसानयिषतीति* । यद्यप्यण्यन्तः सूत्र उपात्तः, तथाप्यण्यन्तस्य प्रतिषेधवचने प्रयोजनं नास्तीति कृत्वा ण्यर्थो विज्ञास्यते । इह तु सिसनीयतीति स्तौतिण्योरेव षणीत्येतस्मान्नियमादप्रसङ्गः षत्वस्य । *सिसनीरिति* । क्विप्यतो लोपः, ततः सुः, हल्ङ्यादि-

न्यासः

षष्ठीबहुवचनस्यास्मच्छब्दस्य 'बहुवचनस्य वस्नसौ' इति नस्, 'इकः सुञि' इति दीर्घः, 'नश्च धातुस्थोरुषुभ्यः' इति णत्वम् ॥

सनोतेरनः ॥ अन इति । अविद्यमानो नकारोऽस्येत्यर्थः, गोषा इति । 'षणु दाने' । गां सनोतीति 'जनसनखनक्रमगमो विट्', 'विड्वनोरनुनासिकस्यात्' इत्यात्त्वम् । गोसनिमिति । 'स्तम्बशकृतोरिन्' इत्यत इन्नित्यनुवर्त्तमाने 'छन्दसि वनसनरक्षिमथाम्' इतीन्प्रत्ययः ।

ननु 'पूर्वपदात्' इत्येव गोषा इत्यादौ षत्वं सिद्धम्, तत् किमर्थमिदम् ? इत्याह— पूर्वपदादित्येवेत्यादि । अविद्यमाननकारस्यैव भवति, नान्यस्येत्येष नियमो यथा स्यादित्येवमर्थमेतत् । यद्येवम्, गोसनिमिति न नियमस्य फलम्, सवनादित्वात् ? इत्याह— अत्रेत्यादि । इतिकरणो हेतौ । यस्मात् सवनादिषु पाठाद् गोसनिशब्दो नियमस्य फलं न भवति, तस्मात् केचित् सिसानयिषतीति प्रत्युदाहरन्ति । सिसनीरित्यपर इति । सनोते-

---

१-१. पाठोऽयमनावश्यक एव; व्याख्यादये तथा दर्शनात् (प्र० सं० स०) । पदमञ्जर्यां त्वस्य क्वचित्कत्वमुक्तम्, लभ्यते च बहुषु पुस्तकेषु ।

सहेः पृतनर्ताभ्यां च ॥ १०७ ॥

पृतना, ऋत—इत्येताभ्यामुत्तरस्य सहिसकारस्य मूर्धन्यादेशो भवति । पृतनाषाहम् । ऋतीषाहम् ।

केचिद् 'सहेः' इति योगविभागं कुर्वन्ति—ऋतीषहमित्यत्रापि यथा स्यात् । ऋतिशब्दस्य पूर्वपदस्य संहितायामेतद्दीर्घत्वम्, षत्वं च ।

पदमञ्जरी

लोपः, सनः सकारस्य षत्वं प्राप्नोति रुत्वं च, तत्र षत्वस्यासिद्धत्वाद्रुत्वम्, 'र्वोरुपधाया दीर्घः' इति दीर्घत्वम् । अत्र सन् षत्वभूतो न भवतीति स्तौतिण्योरेवेत्यस्य नियमस्यायमविषय इति षत्वं प्रसक्तम्, अस्मान्नियमान्न भवति । एतस्मिंश्च प्रयोजने सति सामर्थ्याभावाद् ण्यन्तस्य नियमाभावात् सिषाणयिषतीति षत्वं भवत्येव ॥

सहेः *पृतनर्ताभ्यां च* ॥ *योगविभागमिति* । तत्र द्वितीयो योगः पूर्वयोगस्यासर्वविषयत्वज्ञापनार्थः । *संहितायामेवेति* । उभयत्रापि संहिताधिकारादयं विशेषो लभ्यते, 'नहिवृतिवृष' इत्यादिना दीर्घत्वम् ।

न्यासः

ण्यन्तस्य सनि रूपम्—सिसानयिषतीति । अत्र यदि नियमार्थमेतन्नोच्येत, तदा स्तौतिण्योरेव षत्वं स्यात् । अस्मिंस्तु सति न भवतीति ण्यन्तस्योदाहरणम् ; अण्यन्तस्य स्तौतिण्योरेवेत्यत एव नियमात् षत्वनिवृत्तेः सिद्धत्वात् । सिसनीरिति—सनोतेः सन्, इट्, द्विर्वचनम्, सनः सकारस्य षत्वम् ; सिसनिष इति स्थिते क्विप्, 'अतो लोपः', षत्वस्यासिद्धत्वाद्रुत्वम्, 'र्वोरुपधाया दीर्घ इकः' इति दीर्घः । सिसनीरिति स्थितेऽत्र सनः षत्वभूतस्याभावात् स्तौतिण्योरेवेत्येष नियमो न प्रवर्त्तते । अत्र यदीदं नोच्येत, 'आदेशप्रत्यययोः' इति मूर्धन्यः स्यात्, अस्मिंस्तु सति न भवति ॥

सहेः पृतनर्ताभ्यां च ॥ असाडर्थम्, अनिणर्थञ्च । पृतनाषाहमिति । 'छन्दसि सहः' इति ण्विः । ऋतीषाहमिति । 'अन्येषामपि दृश्यते' इति दीर्घः ।

ऋतीषहमिति । 'कृत्यल्युटो बहुलम्' इति क्विप्, 'नहिवृतिवृषिव्यधिरुचिसहितनिषु क्वौ' इति दीर्घत्वम् । संहितायामेतद् दीर्घत्वं षत्वं चेति । उभयोरपि विधाने संहिताधिकाराद् दीर्घस्य प्रतिपादनम्-ऋतीशब्दस्यायं प्रयोग इति प्रतिपादनार्थम्; अन्यथा हि ऋतिशब्दान्तरमेवेदमित्याशङ्क्येत । यस्तु मन्यते—वर्णव्यत्ययेनैवात्र षत्वं भविष्यति, तत् किमेतदर्थेन योगविभागेनेति, त प्रति षत्वस्य सांहितिकत्वं प्रतिपादितम् । यदि हि 'व्यत्ययो बहुलम्' इति षकारः क्रियते, ततोऽसंहितायामेव स्यात्, न हि तत्र संहिताधिकारोऽस्ति । तस्मात् संहिताधिकारे यथा स्यादि तियोग-

अवग्रहे तु ऋतिसहमित्येव भवति । चकारोऽनुक्तसमुच्चयार्थः । तेन ऋतीषहमिति सिद्धम् ॥

न रपरसृपिसृजिस्पृशिस्पृहिसवनादीनाम् ॥ १०८ ॥

रेफपरस्य सकारस्य सृपि, सृजि, स्पृशि, स्पृहि, सवनादीनां च मूर्धन्यो न भवति । रपर—विस्रंसिकायाःकाण्डाभ्यां जुहोति।विस्रब्धः कथयति । सृपि—पुरा क्रूरस्य विसृपः । सृजि—वाचो विसर्जनात् । स्पृशि—दिविस्पृशम् । स्पृहि—निस्पृहं कथयति ।

सवनादीनाम्—सवनेसवने । सूतेसूते । सामेसामे । सवनमुखे-सवनमुखे । किं स्यतीति किंसंकिसम् । अनुसवनमनुसवनम् । गोसनि-

पदमञ्जरी

न रपरसृपिसृजिस्पृशिस्पृहिसवनादीनाम् ॥ *विस्रंसिकाया इति* । 'रोगाख्यायाम्' इति ण्वुल् । *विस्रब्धमिति* । 'स्रम्भु विश्वासे' क्तः, 'यस्य विभाषा' इतीट्-प्रतिषेधः, 'अनिदिताम्' इति नलोपः । *विसृप इति* । 'सृपितृदोः कसुन्' ।

न्यासः

विभागः कर्त्तव्य इति भावः । अनुक्तसमुच्चयार्थ इति । न केवलं साड्भूतस्येण्कोः परस्येति, अपि तु पृतनर्त्ताभ्याञ्च षत्वं भवतीति । ये तु योगविभागं न कुर्वन्ति, ते ऋतीषहमित्यर्थश्चकारः समुच्चयार्थ इति वर्णयन्ति ॥

न रपरसृपिसृजिस्पृशिस्पृहिसवनादीनाम् ॥ रः परो यस्मादिति रपरः । 'सृप्लृ गतौ', 'सृज विसर्गे', 'स्पृश संस्पर्शे', 'स्पृह ईप्सायाम्' चुरादावदन्तः पठ्यते । सवनमादिर्येषामिति बहुव्रीहिः । विस्रंसिकाया इति । 'स्रन्सु अवस्रंसने' । अस्माद्विपूर्वाद् 'रोगाख्यायां ण्वुल् बहुलम्' इति ण्वुल् । विस्रब्ध इति । 'स्रन्भु विश्रम्भे', 'अनिदिताम्' इति नलोपः, 'झषस्तथोर्धोऽधः' इति धकारः, 'झलां जश् झशि' इति भकारस्य बकारः । विसृप इति । 'सृपितृदोः कसुन्' इति कसुन् । विसर्जनादिति । ल्युट् । दिविस्पृशमिति । 'स्पृशोऽनुदके क्विन्' इति क्विन्, 'तत्पुरुषे कृति बहुलम्' इति सप्तम्या अलुक् । निस्पृह इति । स्पृहणं स्पृहः, 'एरच्' इत्यच्, णिलोपः; निर्गतः स्पृहो निःस्पृहः । सवनेसवन इति । सुनोतेर्ल्युट्, सप्तम्येकवचनम्, वीप्सायां द्विर्वचनम् । सूतेसूते इति । 'षूङ् प्राणिगर्भविमोचने' सुवतेर्वा, निष्ठा । सोमेसोमे इति । सुमित्येतस्माद् 'अर्त्तिस्तु' इत्यादिना सोमशब्दो व्युत्पादितः । सवनमुखेसवनमुख इति । सवनस्य मुखमिति षष्ठीसमासः । किंसंकिंसमिति । 'षो अन्तकर्मणि', 'आतोऽनुपसर्गे कः' । तत्र किमो मकारस्यानुस्वारे कृते 'अयोगवाहानामट्सूपदेशाद-ड्व्यवायेऽपि' इति पूर्वपदस्थान्निमित्तात् प्राप्तः । अनुसवनमनुसवनमिति । ल्युड-न्तमेतत् । अश्वसनेर्व्युत्पत्तिर्गोसनिवत् ।

गोसनिम्। अश्वसनिमश्वसनिम्। पूर्वंपदादिति प्राप्तेः प्रतिषेधः।

अश्वसनिग्रहणमनिणोऽपि षत्वमस्तीति ज्ञापनार्थम्। तेन जलाषाहम्, अश्वषाहमित्येतत्सिद्धं भवति।

क्वचिदेवं गणपाठः—सवनेसवने। अनुसवनेऽनुसवने। संज्ञायां बृहस्पतिसवः। शकुनिसवनम्। सोमेसोमे। सूतेसूते। संवत्सरेसंवत्सरे। किसंकिसम्। बिसंबिसम्। मुसलंमुसलम्। गोसनिमश्वसनिम्। सवनादिः॥

सात्पदाद्योः॥ १०६॥

'सात्' इत्येतस्य, पदादेश्च मूर्धन्यादेशो न भवति। 'विभाषा साति कार्त्स्न्ये'। प्रत्ययसकारत्वात् प्राप्तिः, पदादेश्चादेशसकारत्वात्। सात्—अग्निसात्,[1] दधिसात्, मधुसात्। पदादेः—दधि सिञ्चति। मधु सिञ्चति॥

पदमञ्जरी

सवनेसवन इत्यादौ वीप्सायां द्विर्वचनम्। *किंस इत्यत्र* 'अयोगवाहानामट्सु णत्वं शर्षु जश्भावषत्वे' इति वचनाच्छर्व्यवाये इति षत्वप्रसङ्गः। यथा तु शर्षू-पदेशो न कर्तव्यस्तथा 'हयवरट्' इत्यत्रोक्तम्।

अश्वसनिग्रहणमनर्थकमनिणन्तत्वात्? अत आह—*अश्वसनिग्रहणमिति*। ज्ञापनस्य प्रयोजनमाह—*जलाषाहमिति*॥

सात्पदाद्योः॥ आदिग्रहणं शक्यमकर्तुम्, पदादिति पञ्चमीनिर्देशः कर्त्तव्यः—पदात्परस्य सकारस्य नेति। इहापि तर्हि न प्राप्नोति—अग्निषु, वायुषु, त्वक्षु? सातिप्रतिषेधो ज्ञापयति—स्वादौ यत्पदं न तस्मात्प्रतिषेध इति। तत्रायमप्यर्थः—दधिसिक्, मधुसिगित्यादौ प्रतिषेधः सिद्धो भवति, न ह्ययं सकारः पदादिः। 'गतिकारकोपपदानां कृद्भिः सह समासवचनं प्राक् सुबुत्पत्तेः' इति वचनात् पदात्परस्तु भवति, तत्रापि पूर्वपदस्य सुबन्तत्वात्। बहुचस्तु प्रतिषेधः। बहुचस्तु परस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः—बहुसेक्ता, न ह्यत्र पदात्परः सकारः॥

न्यासः

अथाश्वसनिग्रहणं किमर्थम्, न ह्यत्र सकारस्य षत्वं प्राप्नोति, तथा हि पूर्वस्यादिण उत्तरस्य षत्वं प्राप्नोति, न चाश्वविण उत्तरः सकारः? इत्यत आह—*अश्वसनिग्रहणमित्यादि*। किमेतज्ज्ञापनेन प्रयोजनम्? इत्यत आह—*जलाषाहमित्यादि*। क्वचिद् बिसंबिसम्, मुसलंमुसलमिति पाठः। स्थाने द्विर्वचनपक्षे 'आदेशप्रत्यययोः' इत्यादेशसकारत्वात् प्राप्तस्य षत्वस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः॥

सात्पदाद्योः॥ 'आदेशप्रत्यययोः' इति षत्वे प्राप्तेऽयं प्रतिषेधः॥

---

1. 'वायुसात्' इत्यधिकं क्वचित्।

सिचो यङि ॥ ११० ॥

सिचः सकारस्य यङि परतो मूर्धन्यादेशो न भवति । परिसेसिच्यते । अभिसेसिच्यते ।

'उपसर्गात्' इति या प्राप्तिः सा पदादिलक्षणमेव प्रतिषेधं बाधते, न 'सिचो यङि' इति । तस्मादयं प्रतिषेधः सर्वत्र भवति ।

यङीति किम् ? अभिषिषिक्षति ॥

सेधतेर्गतौ ॥ १११ ॥

गतौ वर्त्तमानस्य सेधतेः सकारस्य मूर्धन्यादेशो न भवति ।

पदमञ्जरी

सिचो यङि ॥ *परिसेसिच्यत इति* । अत्राभ्याससकारस्य 'उपसर्गात्सुनोति' इत्यादिना प्राप्तिः, धातुसकारस्य त्वादेशसकारत्वात 'स्थादिष्वभ्यासेन च' इत्येतस्माच्च । ननु चोपसर्गात्प्रतिषेधविषये षत्वमारभ्यते, तद्यथैव पदादिप्रतिषेधं बाधते, एवं 'सिचो यङि' इत्येतमपि बाधेत ? अत आह-*उपसर्गाद्या प्राप्तिरिति* । येन नाप्राप्ते तस्य बाधनं भवति, नाप्राप्ते च पदादिलक्षणे प्रतिषेधे उपसर्गात् षत्वमारभ्यते, 'सिचो यङि' इत्येतस्मिंस्तु प्राप्ते चाप्राप्ते च । अथ वा 'पुरस्तादपवादा अनन्तरान्विधीन्बाधन्ते न परान्' इति । अनेनैतदपि निरस्तम्—'स्थादिष्वभ्यासेन च' इत्यनेन यथाभिषिषिक्षतीत्यत्र स्तौतिण्योरेवेति नियमं बाधित्वा षत्वं भवति, तथैनमपि प्रतिषेधं बाधित्वा धातुसकार[illegible]सङ्ग इति ॥

सेधतेर्गतौ ॥ 'उपसर्गात्' इति प्राप्तिः प्रतिषिध्यते ॥

न्यासः

सिचो यङि ॥ 'आदेशप्रत्यययोः' इति 'उपसर्गात् सुनोति' इति च प्राप्तस्य षत्वस्यायं प्रतिषेधः । सेसिच्यत इति । 'आदेशप्रत्यययोः' इति प्राप्तिः । अभिसेसिच्यत इति । अत्र 'उपसर्गात् सुनोति' इत्यादिना ।

कथं पुनरत्र प्रतिषेधः प्रवर्तते, यावता 'उपसर्गात्' इत्यादिना सूत्रेण षत्वं प्रतिषेधविषये विधीयते ? अत्रोपसर्गस्थान्निमित्ताद् या प्राप्तिः सा यथा 'सात्पदाद्योः' इतीमं पदादिलक्षणप्रतिषेधं बाधते, तथा 'सिचो यङि' इत्येतच्च ? इति देश्यमाशङ्क्याह—उपसर्गाद् या प्राप्तिरित्यादि । येन नाप्राप्तिन्यायेन पदादिलक्षणस्यैव प्रतिषेधस्य बाधा युक्ता, तत्र प्राप्त एवोपसर्गार्थमारभ्यते, 'सिचो यङि' इत्येतस्मिन् पुनः प्राप्ते चाप्राप्ते च । अथ वा—'पुरस्तादपवादा अनन्तरान् विधीन् बाधन्ते नोत्तरान्' इत्येवमुपसर्गात् षत्वप्राप्तिः सिचः पदादिलक्षणमेव प्रतिषेधं बाधते, न तु सिचो यङीत्यभिप्रायः ॥

सेधतेर्गतौ ॥ 'उपसर्गात् सुनोति' इति प्राप्तस्य षत्वस्य प्रतिषेधः । प्रतिषेधस्या-

अभिसेधयति गाः । परिसेधयति गाः ।

गताविति किम् ? शिष्यमकार्यात् प्रतिषेधयति ॥

प्रतिस्तब्धनिस्तब्धौ च ॥ ११२ ॥

प्रतिस्तब्ध, निस्तब्ध—इत्येतौ मूर्धन्यप्रतिषेधाय निपात्येते 'स्तन्भः' इति प्राप्तं षत्वं प्रतिषिध्यते । प्रतिस्तब्धः । निस्तब्धः ॥

सोढः ॥ ११३ ॥

सहिरयं सोड्भूतो गृह्यते, तस्य सकारस्य मूर्धन्यादेशो न भवति । परिसोढः, परिसोढुम्, परिसोढव्यम् ।

सोड्भूतग्रहणं किम् ? परिषहते ॥

स्तन्भुसिवुसहां चङि ॥ ११४ ॥

स्तम्भु, सिवु, सह—इत्येतेषां चङि परतः सकारस्य मूर्धन्यादेशो न भवति । 'स्तन्भेः' इति 'परिनिविभ्यः' इति च प्राप्तो मूर्धन्यः प्रतिषिध्यते । स्तम्भु—पर्यतस्तम्भत्, अभ्यतस्तम्भत् । सिवु—पर्यसोषिवत्, न्यसोषिवत् । सह—पर्यसोषहत्, व्यसोषहत्

पदमञ्जरी

प्रतिस्तब्धनिस्तब्धौ च ॥ 'स्तन्भेः' इति प्राप्तिः प्रति षिध्यते ॥

सोढः ॥ *सोड्भूतो गृह्यते इति* । निष्ठान्तस्य प्रथमया निर्देशशङ्कामपाकरोति । *परिसोढेति* । 'परिनिविभ्यः' इति प्राप्ते प्रतिषेधः ॥

स्तम्भुसिवुसहां चङि ॥ अत्राद्यस्य 'स्तम्भेः' इति प्राप्तिः, इतरयोस्तु 'परिनिविभ्यः सेवसित' इति । *अभ्यतस्तम्भदिति* । 'प्राक्सितादड्व्यवायेऽपि' इति

न्यासः

कार्यादिति निवारणे सेधतिर्वर्तते ॥

प्रतिस्तब्धनिस्तब्धौ च ॥ प्रतिस्तब्धम्, निस्तब्धमिति । 'स्तन्भेः' इति प्राप्तस्य षत्वस्याभावो निपात्यते ॥

सोढः ॥ 'परिनिविभ्यः' इति प्राप्ते षत्व आरभ्यते । सोढ इति । निष्ठायामपि प्रथमैकवचने कृत एतद्रूपं भवति । एतद्ग्रहणाशङ्कानिरासायाह—सहिरयमित्यादि । सोड्भूत इति । हकारे ढकारे कृते यद्रूपं भवति तत्प्राप्त इत्यर्थः । ढकारस्तु जश्त्वे न श्रूयते । परिसोढेति । धत्वढत्वष्टुत्वढलोपेषु कृतेषु 'सहिवहोरोदवर्णस्य' इत्योकारः ॥

स्तम्भुसिवुसहां चङि ॥ अत्राद्यस्य 'स्तन्भेः' इति षत्वे प्राप्ते, इतरयोस्तु 'परिनिविभ्यः' इति प्रतिषेधेऽयमारभ्यते । अभ्यतस्तम्भदिति । णिच्, लुङ्, 'णिश्रिद्रुस्रुभ्यः

* स्तम्भुसिवुसहां चङि उपसर्गादिति वक्तव्यम् * ।। उपसर्गाद्या प्राप्तिस्तस्या एव प्रतिषेधो यथा स्यात्, अभ्यासाद्या प्राप्तिस्तस्या मा भूदिति । तथा चैवोदाहृतम् ।।

सुनोतेः स्यसनोः ।। ११५ ।।

सुनोतेः सकारस्य मूर्धन्यादेशो न भवति स्ये सनि च परतः । अभिसोष्यति । परिसोष्यति । अभ्यसोष्यत् । पर्यसोष्यत् ।

सनि किमुदाहरणम् ? अभिसुसूषति । नैतदस्ति प्रयोजनम्, तत्र

पदमञ्जरी

'स्थादिष्वभ्यासेन च' इति प्राप्तिः । *पर्यसीषिवदिति* । अत्रापि 'सिवादीनां वाड्व्यवायेऽपि' इति प्राप्तिः ।।

उपसर्गादिति वक्तव्यमिति । किमर्थम् ? इत्याह–*उपसर्गाद्या प्राप्तिरिति* ।।

सुनोतेः स्यसनोः ।। *अत्रेत्यादि* । इतिकरणो हेतौ, यस्मात् स्तौतिण्योरेवेति नियमादभ्यासादप्राप्तिः, स्थादिष्वेवाभ्यासस्येति नियमादुपसर्गादप्यप्राप्तिः, तस्मादभिसुसूरित्युदाहरन्ति । अथ वा कथं षत्वप्रसङ्गः ? अत आह–*अत्र हीति* । यथा चात्र सन्षत्वभूतो न भवति तथा 'सनोतेरनः' इत्यत्रोक्तम् । *अभ्यासात्प्राप्तिरिति* । अभ्यासग्रहणमुपसर्गात्प्राप्तेरसम्भवादभ्यासेन व्यवहितान्न धातुसकारस्य प्रसङ्गः, नाप्यभ्याससकारस्य, स्थादिनियमेन व्यावर्तितत्वात् । एवं चात्राभिग्रहणमतन्त्रम्, सुसूरित्येवोदाहर्तव्यम् ।।

न्यासः

कर्त्तरि चङ्' णिलोपः, 'चङि' इति द्विर्वचनम्, पूर्ववत् खयः शेषः, अट्, 'प्राक्सिताद्ड्व्यवायेऽपि', 'स्थादिष्वभ्यासेन चाभ्यासस्य' इति व्यवाये सत्युपसर्गस्थान्निमित्तात् षत्वं प्राप्तं न भवति । पर्यसीषिवदित्यादि । पूर्ववल्लुङादि, सिवेर्लघूपधगुणः, सहेस्तु 'अत उपधायाः' इति वृद्धिः, 'सन्वल्लघुनि' इतीत्त्वे, उभयोः 'णौ चङ्युपधायाः' इति ह्रस्वः, 'दीर्घो लघोः' इति दीर्घः । अत्रापि 'सिवादीनां वाड्व्यवायेऽपि' इत्यड्व्यवाय उपसर्गस्थान्निमित्तात् परेषां प्राप्नोति, तन्न भवति ।

सिवुसहोरित्यादि । एतयोः सिवुसहोश्चङ्युपसर्गस्थान्निमित्तात् षत्वं प्राप्नोति, तन्मा भूदित्येवमर्थरूपं व्याख्येयमित्यर्थः । किमर्थम् ? इत्याह—उपसर्गाद् या प्राप्तिरित्यादि । तत्रेदं व्याख्यानम्—'उपसर्गात् सुनोति' इत्यतो मण्डूकप्लुतिन्यायेनोपसर्गादितीहानुवर्त्तते । तेनोपसर्गाद् या प्राप्तिस्तस्या एव प्रतिषेधो भविष्यतीति । तथा चैवोदाहृतमिति । यत्तदर्थरूपं व्याख्येयम्, तत्तथोक्तम् । तदर्थरूपमेवोदाहृतमित्यर्थः ।।

सुनोतेः स्यसनोः ।। अभ्यसोष्यदिति । लृङ् ।

अभिसुसूषतीति । सन्, 'इको झल्' इति कित्त्वे गुणाभावः, 'अज्झनगमां सनि'

'स्तौतिण्योरेव षण्यभ्यासात्' इति नियमान्न भविष्यति । इदं तर्हि— अभिसुसूषते ? एतदपि नास्ति; 'स्थादिष्वभ्यासेन चाभ्यासस्य' इति नियमात् । इदं तर्ह्यभिसुसूषतेरप्रत्ययः अभिसुसूरित्युदाहरणमिति ? अत्र हि सन्षभूतो न भवतीत्यभ्यासात् प्राप्तिरस्ति ।

स्यसनोरिति किम् ? सुषाव ॥

सदिस्वञ्ज्योः परस्य लिटि[1] ॥ ११६ ॥

सदि, स्वञ्जि—इत्येतयोर्धात्वोर्लिटि परतः सकारस्य परस्य मूर्धन्यो न भवति । अभिषसाद, परिषसाद, निषसाद, विषसाद । परिषस्वजे, परिषस्वजाते, परिषस्वजिरे । अभिषस्वजे । स्वञ्जेः संयोगान्तादपि विभाषा लिटः कित्त्वमिच्छन्तीति पक्षेऽनुषङ्गलोपः ॥

पदमञ्जरी

सदिस्वञ्ज्योः परस्य लिटि ॥ लिटि द्विर्वचने कृते द्वौ सकारौ भवतः, तत्र सदेः 'स्थादिष्वभ्यासेन च' इति वचनात् 'सदिरप्रतेः' इति षत्वप्रसङ्गः, स्वञ्जेरपि 'उपसर्गात्सुनोति' इत्यादिना । *परिषस्वज इति* । कथं पुनरत्र नलोपः, यावता संयोगान्तत्वान्नात्र लिटः कित्त्वमस्ति ? अत आह—*स्वञ्जेरिति* । एतच्च 'इन्धिभव-

न्यासः

इति दीर्घः । अत्रेत्यादि । इतिकरणो हेतौ । अत्र यस्मात् 'स्तौतिण्योरेव षण्यभ्यासात्' इत्यतो नियमादप्राप्ते 'स्थादिष्वभ्यासेन' इति नियमादप्राप्तिस्तस्मादभिसुसूरित्युदाहरन्ति । स्यादेतत्—अत्रापि नास्ति यत् तदप्युदाहरणं नोपपद्यते ? इत्यत आह—सन् षभूतो न भवतीत्यादि । षभूते हि सनि स्तौतिण्योरेव नियमः, न चात्र सन् षभूतः । तस्मादसति सन्ग्रहणेऽभ्यासस्थान्निमित्ताद् 'आदेशप्रत्यययोः' इति षत्वं प्राप्नोति । अभ्यासग्रहणमुपसर्गात् प्राप्तेरसम्भवात् । अत उपसर्गस्थान्निमित्ताद् धातुसकारस्य षत्वं न प्राप्नोति; अभ्यासेन व्यवहितत्वात्, नाभ्यासस्कारस्य स्थादिनियमेन व्यावर्त्तितत्वात् । अभिसुसूरिति । अभिसुसूष इति स्थिते क्विप्, 'अतो लोपः', षत्वस्यासिद्धत्वाद्रुत्वविसर्जनीयौ ॥

सदिस्वञ्ज्योः परस्य लिटि ॥ लिटि द्विर्वचने कृते द्वौ सकारौ सम्भवतः । तत्र सदेः 'स्थादिष्वभ्यासेन चाभ्यासस्य' इति सत्यप्यभ्यासेन व्यवाये षत्वं प्राप्नोति, स्वञ्जेरपि 'उपसर्गात् सुनोति' इत्यादिना, अतः प्रतिषेधोऽयमारभ्यते । अभिषस्वज इति । लिट्, 'लिटस्तझयोरेशिरेच्' इत्येश्, 'अनिदिताम्' इति नलोपः । ननु चासंयोगादिति प्रतिषेधात् स्वञ्जेः परस्य लिटः कित्त्वं नास्ति, तत् कथमत्र नलोपः ? इत्यत आह—स्वञ्जेः

---

१. अत्र का० सं० प्र० मा० काशिकाप्रस्तावनाऽवलोकनीया ।

निव्यभिभ्योऽड्व्यवाये वा छन्दसि ॥ ११७ ॥

नि, वि, अभि—इत्येतेभ्य उपसर्गेभ्य उत्तरस्य सकारस्याड्व्यवाये छन्दसि विषये मूर्धन्यादेशो न भवति वा । न्यषीदत्पिता नः, न्यसीदत् । व्यषीदत्पिता नः, व्यसीदत् । अभ्यषीदत्, अभ्यसीदत् ।

'सदिष्वन्ज्योः' इति, तदिह नानुवर्त्तते, सामान्येनैव तद्वचनम् । व्यष्टौत्, व्यस्टौत्; अभ्यष्टौत्, अभ्यस्तौत्—इत्येतदपि सिद्धं भवति ॥

इति श्रीवामनविरचितायां काशिकावृत्तौ
अष्टमाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥

पदमञ्जरी

तिभ्यां च' इत्यत्र व्याख्यातम्, स्वञ्जिग्रहणञ्च वार्त्तिके दर्शनात्सूत्रे प्रक्षिप्तम्, यथाह—'सदो लिटि प्रतिषेधे स्वञ्जेरुपसंख्यानम्' इति ॥

निव्यभिभ्योऽड्व्यवाये वा छन्दसि ॥ प्रकरणेन प्राप्तस्य सत्वमात्रस्य प्रतिषेधः । *न्यष्टौदिति* । 'उतो वृद्धिर्लुकि हलि' इति वृद्धिः, अभ्यस्थाद्विषोः पृतना अरातीरित्यप्युदाहरणम् ॥

इति श्रीहरदत्तमिश्रविरचितायां पदमञ्जर्याम-
ष्टमस्याध्यायस्य तृतीयः पादः ॥

न्यासः

संयोगान्तादपि लिटि विभाषा किस्वमिच्छन्तीति । तच्च 'इन्धिभवतिभ्याञ्च' इत्यत्र चकारस्यानुक्तसमुच्चयार्थत्वाद्; 'विभाषोर्णोः' इत्यतो विभाषाग्रहणानुवृत्तेर्वा । नन्वेवम् 'इन्धिभवतिभ्यां च' इत्यत्रापि विभाषा प्रसज्येत ? नैवम्; तस्या व्यवस्थितविभाषाविज्ञानात् ॥

निव्यभिभ्योऽड्व्यवाये वा छन्दसि ॥ येन केनचिल्लक्षणेन प्राप्तस्य षत्वस्य प्रतिषेधोऽयमारभ्यते । न्यसीददिति । लङ्, 'पाघ्रा' इत्यादिना सीदादेशः । अत्र 'सदिरप्रतेः' इति प्राप्तिः । न्यस्तौदिति । 'उपसर्गात् सुनोति' इत्यादिना । स्तौतेर्लङ्, अदादित्वाच्छपो लुक्, 'उतो वृद्धिर्लुकि हलि' इति वृद्धिः ॥

इति बोधिसत्त्वदेशीयाचार्यश्रीजिनेन्द्रबुद्धिपाद-
विरचितायां काशिकाविवरणपञ्जिकायाम-
ष्टमाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥

अथ अष्टमाध्याये चतुर्थः पादः

रषाभ्यां नो णः समानपदे ॥ १ ॥

रेफषकाराभ्यामुत्तरस्य नकारस्य णकारादेशो भवति, समानपदस्थौ चेन्निमित्तनिमित्तिनौ भवतः। आस्तीर्णम्, विस्तीर्णम्, अवगूर्णम्। षकारात्—कुष्णाति, पुष्णाति, मुष्णाति।

षग्रहणमुत्तरार्थम्; ष्टुत्वेनैव हि सिद्धमेतत्।

समानपदे इति किम्? अग्निर्नयति। वायुर्नयति।

पदमञ्जरी

रषाभ्यां नो णः समानपदे ॥ निमित्तयोरादेशे चाकार उच्चारणार्थः। समानं च तत्पदं समानपदम्। निमित्तनिमित्तिनोश्चायमाधारनिर्देशः। तदाह—*समानपदस्थौ चेदिति*। एकपर्यायः समानशब्दः। निमित्ते रषौ, निमित्ती नकारः। यद्यप्यसौ प्रागेव सिद्धस्वरूपः, तथापि तत्स्थाने भवतो णकारस्य यन्निमित्तम्, तस्यापि तेन सम्बन्धोऽस्त्येव। णकार एव वा निमित्ती, तस्य तु विधानोत्तरकालं समानपदस्थत्वम्।

षग्रहणमुत्तरार्थमिति। अडादिव्यवाये णत्वं वक्ष्यति, तदस्मादपि यथा स्यात्। अथेहार्थमपि कस्मान्न भवति? अत आह—*ष्टुत्वेनैव सिद्धमेतदिति*।

न्यासः

रषाभ्यां नो णः समानपदे ॥ समानपदस्थौ चेदित्यादि। समानशब्दोऽयमेकपर्यायः। समानम्=एकम्, अभिन्नमित्यर्थः। समानञ्च तत् पदञ्चेति कर्मधारयः, तत्र तिष्ठत इति समानपदस्थौ, 'सुपि स्थः' इति कप्रत्ययः। अत्र निमित्तं रेफः, षकारश्च। तन्निमित्तं यस्यास्तीति णत्वभावेन विपरिणतौ साध्यायां स निमित्ती नकारः। तेनैतदुक्तं भवति—यत्र पदे रेफषकारौ स्तस्तत्र यदि नकारोऽपीत्यर्थः। आस्तीर्णम्, विशीर्णमिति। 'स्तृञ् आच्छादने', 'शॄ हिंसायाम्'। व्याङ्पूर्वाभ्यां निष्ठा, 'श्र्युकः किति' इट्प्रतिषेधः, 'ॠत इद् धातोः' इतीत्वम्, रपरत्वञ्च। अवगूर्णमिति। 'गुरी उद्यमने', 'श्वीदितो निष्ठायाम्' इतीट्प्रतिषेधः, 'हलि च' इति दीर्घः, 'रदाभ्यां निष्ठातो नः' इति तकारस्य नकारः, तस्यानेनैव णत्वम्। कुष्णाति, पुष्णातीति। कुष निष्कर्षे', 'पुष पुष्टौ'। श्नाप्रत्ययः। षग्रहणमुत्तरार्थमिति। अथैतदर्थमपि कस्मान्न भवति? इत्याह—ष्टुत्वेनैव सिद्धत्वादिति। यद्येवम्, कुष्णातीत्यादेरुपन्यासः किमर्थः? उत्तरार्थं षग्रहणं क्रियमाणमेतदर्थमपि भवतीति प्रदर्शनार्थः। असति षग्रहणे कुष्णातीत्येवमादौ ष्टुत्वेनैव सिद्धिर्भवति। सति च तस्मिन्नुत्तरार्थं आरभ्यमाणेऽनेनैव णत्वं कर्तव्यम्। अस्मिन्

❀ ऋवर्णाच्चेति वक्तव्यम् ❀ । तिसृणाम् । चतसृणाम् । मातृणाम् । पितृणाम् ।

रश्रुतिसामान्यनिर्देशात्सिद्धम् । वर्णभक्त्या च व्यवधानेऽपि णत्वं

पदमञ्जरी

ऋवर्णाच्चेति वक्तव्यमिति । रषाभ्यां णत्वमुच्यमानमृकारान्न प्राप्नोति वचनम् । न च शक्यं वक्तुम्—ऋवर्णस्थाद्रेफाद् भविष्यतीति । वर्णो ह्यत्र रेफः सूत्र उपात्तः, षकारेण साहचर्यात् । न च वर्णैकदेशा वर्णग्रहणेन गृह्यन्ते । *तिसृणामिति* । 'न तिसृचतसृ' इति प्रतिषेधात् 'नामि' इति दीर्घत्वाभावः ।

तर्हि वक्तव्यम् ? नेत्याह—*रश्रुतिसामान्यनिर्देशात्सिद्धमिति* । र इति श्रुतिः= श्रोत्रेणोपलब्धिर्ययोस्ते रश्रुती=वर्णात्मिका चावर्णात्मिका च व्यक्तिः, तयोर्यत्सामान्यं तन्निर्दिश्यते; न तु वर्णात्मिकैव व्यक्तिरित्यर्थः । नन्वेवमपि ऋकारे त्रयो भागा अभितोऽर्भाक्तर्मध्ये रेफभक्तिर्मात्रा चतुर्भागात्मिका, ततश्च परयाज्भक्त्या व्यवधानान्न प्राप्नोति ? 'अड्व्यवाये' इत्येवं भविष्यति । न पराज्भक्तिरटसन्निविष्टा, सा ह्यर्द्धमात्रा चतुर्भागात्मिका ऋकारभक्तिः । न च तस्याः सवर्णग्रहणेन नाप्यड्ग्रहणेन ग्रहणम्; असवर्णत्वात्, न हि तस्याः स्थानं प्रयत्नो वा पृथगस्ति । तस्मात्सामान्यनिर्देशेऽपि नैव णत्वं सिध्यति, अत आह—*वर्णभक्त्या*

न्यासः

कर्तव्ये ष्टुत्वस्यासिद्धत्वादन्यत्र चरितार्थत्वान्न च परत्वमुपपद्यते; पूर्वत्रासिद्धीये नास्ति विप्रतिषेधोऽभावादुत्तरस्येति ।

ऋवर्णाच्चेति वक्तव्यमित्यादि । रषाभ्यां णत्वमुच्यमानमृवर्णान्न प्राप्नोति, तस्य वर्णान्तरत्वात् । न च शक्यते वक्तुम्—ऋवर्णस्थाद्रेफाद् भविष्यति, वर्णो हि रेफः सूत्रे णत्वं प्रति निमित्तत्वेनाश्रितः । न हि ऋवर्णस्थो रेफो वर्णः, किं तर्हि ? वर्णैकदेशः; तदेकदेशकत्वात्, न हि वर्णैकदेशो वर्णग्रहणेन गृह्यते । तथा चोक्तम्[1]—'वर्णेषु ये वर्णैकदेशा वर्णान्तरसमानाकृतयस्तेषु तत्कार्यं न भवति । तच्छायानुकारिणो हि ते, न पुनस्त एव । पृथक् प्रयत्ननिर्वर्त्यं वर्णमिच्छन्त्याचार्याः' इति । तस्माद् 'ऋवर्णाच्च' इति वक्तव्यम् । तिसृणाम्, चतसृणामिति । 'त्रिचतुरोः स्त्रियां तिसृचतसृ' इत्येतावादेशौ भवतः । 'न तिसृचतसृ' इति निषेधात् 'नामि' इति दीर्घत्वं न भवति ।

रश्रुतिसामान्यनिर्देशात् सिद्धमिति । अनेनोपसंख्यानं प्रत्याचष्टे । र इतीह श्रुतिरुपलब्धिर्यस्येति बहुव्रीहिः । अथ वा—श्रूयत इति श्रुतिः, रश्चासौ श्रुतिश्चेति रश्रुतिः । तस्याः केवलाया ऋवर्णस्थायाश्च वर्णत्वावर्णत्वकृतभेदमुत्सृज्य यत् सामान्यं रश्रुतिमात्रं तदिह निर्दिश्यते, न तु वर्णात्मिकैव रेफव्यक्तिः । तेनेह सिद्धं तिसृणामित्यादावपि

१. वृत्तिकृता 'ऐऔच्' इति प्रत्याहारसूत्रे इति शेषः । (प्र० सं० स०)

भवतीति क्षुभ्नादिषु नृनमन-तृप्नोतिग्रहणं ज्ञापकम् ।

अथ वा—ऋवर्णादपि णत्वं भवतीत्येतदेवानेन ज्ञाप्यते ॥

पदमञ्जरी

चेति । वर्णस्य समुदायस्यावयवभूता या पराऽभक्तिस्तयेत्यर्थः । ननु च नृनमनग्रहणं वृद्ध्यर्थं स्यात्—नृनमनस्यापत्यं नानेमनिरिति ? नैतदस्ति; बहिरङ्गा वृद्धिः, अन्तरङ्गं णत्वम्, 'असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे' ।

अथ वेति । व्यक्तिनिर्देशेऽपि दोष इत्यर्थः । अपरः प्रकारः—अभितोऽज्भक्ती चतुर्भागात्मिके, मध्ये शुद्धो रेफोऽर्धमात्रात्मकः, तेन व्यक्तिनिर्देशेऽप्यदोष इत्यर्थः । ननु च परयाऽभक्त्या व्यवधानम् ? एवं तर्हि उत्तरसूत्रे योगविभागः करिष्यते—'व्यवायेऽपि' इति, व्यवायेऽपि णत्वं भवति; ततः 'अट्कुप्वाङ्नुम्भिः' इति । इदमिदानीं किमर्थम् ? नियमार्थम्—वर्णात्मकैर्व्यवाये यदि भवति अडादिभिरेवेति । 'अपदान्तस्य मूर्धन्यः' इत्यधिकारादत्र णग्रहणं शक्यमकर्तुम् । उत्तरत्र च 'पदान्तस्य' इति प्रतिषेधः ॥

न्यासः

णत्वम्; ऋवर्णे हि तस्य रश्रुतिसामान्यस्य विद्यमानत्वात् । स्यादेतत्—ऋकारे त्रयोऽज्भागाः सन्ति, तन्मध्यवर्त्ती तुरीयो रेफः, तत्र रश्रुतिसामान्यनिर्देशादपि नैव णत्वं सिध्यति, योऽसौ रेफात् परोऽज्भागस्तेन व्यवधानात् ? इत्यत आह—अवर्णभागित्यादि । यदयं क्षुभ्नादिषु णत्वप्रतिषेधार्थं नृनमन-तृप्नोतिग्रहणं करोति, तेनैतज् ज्ञाप्यते—अवर्णभागव्यवधानेऽपि णत्वं भवतीति, अन्यथैतयोः पाठोऽनर्थकः स्यात्; प्राप्त्यभावात्, प्राप्तिपूर्वकत्वात् प्रतिषेधानामिति ।

इदानीं यद्यपि वर्णात्मिकैव रेफव्यक्तिर्निर्दिश्यते, तथापि णत्वं भवतीति दर्शयितुमाह—अथ वेत्यादि । पूर्वं सूत्रोपात्ताद्रश्रुतिसामान्यनिर्देशादवर्णभागव्यवधानेऽपि णत्वं भवतीति ज्ञापितम् । सम्प्रति तु सूत्रानुपात्तादवर्णाद्व्यहितत्वाद् भवतीत्येष विशेषः । अथ किमर्थं णग्रहणम्, यावता प्रकृतोऽत्र मूर्धन्योऽनुवर्त्तिष्यते । स एव विधेयः, तत्रान्तरतम्याद् नकारस्य णकार एव भविष्यति ? सत्यमेतत्; पूर्वसूत्रे मूर्धन्यग्रहणं निषेधेन सम्बद्धम्, अतस्तदनुवृत्तौ तस्याप्यनुवृत्तिराशङ्क्येत । तस्मात् प्रतिषेधशङ्कानिरासार्थं पुनर्णग्रहणं कृतम् । ननु च प्राप्त्यभावादेव प्रतिषेधशङ्का न भविष्यति, प्राप्तिपूर्वका हि प्रतिषेधा भवन्ति, न च केनचिद्रषाभ्यामुत्तरस्य नकारस्य मूर्धन्यप्राप्तिरस्ति ? सत्यमेतत्; अस्मादेव प्रतिषेधाद्विधिरनुमीयत इति । अथ वा—अनन्तरसूत्रे 'वा' इति वचनाद् विकल्पेनायं विधिर्विज्ञायते । तस्माद् विकल्पनिवृत्त्यर्थम्, विस्पष्टार्थं वा ॥

अट्कुप्वाङ्नुम्व्यवायेऽपि ॥ २ ॥

अट्, कु, पु, आङ्, नुम्—इत्येतैर्व्यवायेऽपि रेफषकाराभ्यामुत्तरस्य नकारस्य णकार आदेशो भवति। अड्व्यवाये तावत्—करणम्, हरणम्। किरिणा। गिरिणा। कुरुणा। गुरुणा।

कवर्गव्यवाये—अर्केण। मूर्खेण। गर्गेण। अर्घेण।

पवर्गव्यवाये—दर्पेण। रेफेण। गर्भेण। चर्मणा। वर्मणा।

आङ्व्यवाये—पर्याणद्धम्। निराणद्धम्।

'अड्व्यवाये' इति सिद्धे आङ्ग्रहणम् 'पदव्यवाये'—इत्यस्य प्रतिषेधस्य बाधनार्थम्।

नुम्व्यवाये—बृंहणम्। बृंहणीयम्।

नुम्ग्रहणमनुस्वारोपलक्षणार्थं द्रष्टव्यम्। तेन तृंहणम्, तृंहणीय-

पदमञ्जरी

अट्कुप्वाङ्नुम्व्यवायेऽपि ॥ 'रषाभ्याम्' इति पञ्चमीनिर्देशाद्व्यवाये न प्राप्नोतीत्ययमारम्भः। *पर्याणद्धमिति*। 'णह बन्धने', पर्याङ्पूर्वः निष्ठा, 'नहो धः'।

ननु च 'अड्व्यवाये' इत्येवात्र णत्वं सिद्धं तत्किमर्थमाङ्ग्रहणम्? इत्यत आह—*अड्व्यवाय इत्येव सिद्धमिति*। क्वचित्तु *आङ्ग्रहणं पदव्यवायेऽपीत्यस्य बाधनार्थमित्येतावत्* पठ्यते। *तृंहणमिति*। 'बृहि वृद्धौ', 'इदितो नुम्', 'नश्चापदान्तस्य झलि' इत्यनुस्वारः।

यद्येवम्, अनुस्वारेणात्र व्यवायो न नुमा? अत आह—*नुम्ग्रहणमनुस्वारो-*

न्यासः

अट्कुप्वाङ्नुम्व्यवायेऽपि ॥ रषाभ्यामिति पञ्चमीनिर्देशान्निर्दिष्टग्रहणस्यानन्तर्यार्थत्वात् पूर्वेणाडादिव्यवधाने सत्यप्राप्तमेव णत्वमनेन विधीयते। **पर्याणद्धमिति**। 'णह बन्धने', निष्ठा, 'नहो धः' इति हकारस्य धकारः, 'झषस्तथोर्धोऽधः' इति तकारस्य धकारः, पूर्वधकारस्य 'झलां जश् झशि' इति दकारः।

ननु चाड्व्यवायेऽत्र णत्वं सिद्धम्, 'अण् सवर्णान् गृह्णाति' इत्याङोऽप्यड्ग्रहणेन ग्रहणात् किमर्थमाङ्ग्रहणम्? इत्याह—**आङ्ग्रहणमित्यादि**। असत्याङ्ग्रहणे 'पदव्यवायेऽपि' इत्याङ्व्यवाये प्रतिषेधः स्यात्। अतस्तद्बाधनार्थमाङ्ग्रहणम्। **बृंहणमिति**। 'बृह बृहि वृद्धौ', 'इदितो नुम् धातोः' इति नुम्, ल्युट्, 'नश्चापदान्तस्य झलि' इत्यनुस्वारः।

कथं पुनरिदं नुम्ग्रहणस्योदाहरणम्, यावतानुस्वारेणात्र व्यवायः, न नुमा; तृंहणमित्यत्रापि नुमोऽभावात्, प्रेन्वनमित्यत्रैव प्रसज्येत, अस्ति ह्यत्र नुमा व्यवायः? इति देश्यमाशङ्क्याह—**नुम्ग्रहणमित्यादि**। अनुस्वारोपलक्षणार्थं ह्यत्र नुम्ग्रहणम्, न नुमः

मित्यत्रानुस्वारव्यवाये नुमभावेऽपि णत्वं भवति। सत्यपि च नुमि यत्रानुस्वारो न श्रूयते, तत्र न भवति—प्रेन्वनम्, प्रेन्वनीयमिति।

पदमञ्जरी

पलक्षणार्थमिति। झल्परस्य नुमोऽनुस्वारविधानात्स्थानिना नुमानुस्वार उपलक्ष्यते। एवमपि योऽनुस्वारो नुम्स्थानिको न भवति तद्व्यवाये न प्राप्नोति 'तृंह स्तृंह हिंसार्थौ', तृंहणमिति? अत आह—*तेनेति*। नात्र नुम्स्थानिकोऽनुस्वार उपलक्ष्यते, किं तर्हि? अनुस्वारमात्रं तेनात्रापि भवतीत्यर्थः। यत्र तर्हि नुम एव श्रवणं नानुस्वारस्य तत्र णत्वं भवति वा, न वा? अत आह—*सत्यपि चेति*। यथा 'नक्षत्रं दृष्ट्वा वाचं विसृजेत्' इति कालविशेषोपलक्षणपरायां चोदनायां सत्यपि दिवा नक्षत्रदर्शने वाग् न विसृज्यते, उपलक्षितस्य कालस्याभावात्; असत्यपि नक्षत्रदर्शने रात्रौ विसृज्यते, तस्य कालस्य भावात्; तथेहापि द्रष्टव्यम्। *प्रेन्वनमिति*। 'इवि: प्रीणनार्थः', 'इदितो नुम्', अत्र 'इजादेः सनुमः' इति णत्वप्रसङ्गः।

इह समुदाये वाक्यपरिसमाप्तिर्दृष्टा, यथा—गर्गाः शतं दण्ड्यन्तामिति, अर्थिनश्च राजानो हिरण्येन भवन्ति, न च प्रत्येकं दण्डयन्ति; प्रत्येकमपि दृष्टा, यथा—वृद्धिगुणसंज्ञे प्रत्येकं भवतः। तत्रेह यदि पूर्वः कल्प आश्रीयते, न क्वचित् स्यात्, न हि समस्तैरडादिभिर्व्यवायः क्वचिदपि सम्भवति। द्वितीये तु अर्हेणेत्यादौ न स्यात्; अटा कवर्गेण च व्यवायात्। अत आह—*व्यवायोप-*

न्यासः

प्रतिपादनार्थम्। तेन किं सिद्धं भवति? इत्याह—तेनेत्यादि। दृंहणमिति। 'दृह दृन्ह हिंसायाम्', ल्युट्, पूर्ववदनुस्वारः। अत्र नुम्ग्रहणस्यानुस्वारोपलक्षणार्थत्वादसत्यपि नुम्यनुस्वारव्यवाये णत्वं भवत्येव। अपिशब्दोऽयं बृंहणमित्यत्र नुमोऽनुस्वारे तद्व्यवाये णत्वं भवतीत्येवमर्थं द्योतयति। प्रेन्वनमिति। 'इवि व्याप्तौ'। पूर्ववन्नुम्, तस्याझल्परत्वादनुस्वारो न भवति। अत्राप्यनुस्वारोपलक्षणार्थत्वाद् विद्यमानेऽपि नुम्यनुस्वारव्यवायो नास्तीति णत्वं न प्रवर्त्तते। यथैव हि 'नक्षत्रं दृष्ट्वा वाचो विसृज्येरन्' इत्यत्र नक्षत्रदर्शनकालस्योपलक्षणार्थत्वादसत्यपि नक्षत्रादर्शने तस्मिन् कालविशेषे सति वाचो विसृज्यन्ते, सत्यपि च नक्षत्रदर्शने तस्मिन्कालविशेषाभावे वाचो न विसृज्यन्ते; तथेहापि नुम्ग्रहणस्यानुस्वारोपलक्षणार्थत्वादसत्यपि नुमि यत्रानुस्वारव्यवायोऽस्ति तत्र णत्वं भवति, सत्यपि नुमि यत्रानुस्वारव्यवायो नास्ति तत्र न भवतीत्येवमर्थं वेदितव्यम्।

किं पुनरिह समुदायेन वाक्यपरिसमाप्तिः? प्रत्येकं वा? तत्र यदि पूर्वकः पक्ष आश्रीयते, तदा क्वचिदपि न स्यात्। न ह्येकस्मिन्नुदाहरणे सर्वैरडादिभिर्व्यवायः सम्भवति। अथ द्वितीयस्तदा अर्केणेत्यादौ न स्यात्, अनेकेन व्यवधानात्? इत्यत आह—

व्यवायोपलक्षणार्थत्वादडादोनामिह व्यस्तैः समस्तैश्च व्यवायेऽपि णत्वं भवति ॥

पूर्वपदात्संज्ञायामगः ॥ ३ ॥

पदमञ्जरी

लक्षणार्थत्वादिति । इह ये यदुपलक्षणायोपादीयन्ते तेषामेकेन द्वाभ्यां बहुभिरप्युपलक्षितः स गृह्यते, तद्यथा—'गर्गैः सह न भोक्तव्यम्' इत्युक्ते प्रत्येकं च सह न भुज्यते, समुदितैरपि, तथेहापि शक्नुवन्त्यडादयः समस्ता व्यस्ताश्च व्यवायमुपलक्षयितुमिति सर्वत्र भवति । अडादिव्यवाये णत्वेऽन्यव्यवाये प्रतिषेधः—आदर्शेन, स्पर्शेन । यद्यप्यत्रान्येनापि व्यवायः, यस्त्वटा व्यवायस्तदाश्रयं णत्वं प्राप्नोति, यत्र त्वनिर्दिष्टैरेव व्यवायस्तत्रैव न स्यात्-कृत्स्नम्, मृष्नोतीति ? नैष दोषः; 'रषाभ्याम्' इत्यत्र 'तस्मात्' इति परिभाषोपस्थानाद्व्यवाये णत्वासङ्गात् सूत्रमिदमारभ्यमाणमडादिव्यवाय एव णत्वमनुजानाति, नान्यव्यवाये; तस्य निर्दिष्टग्रहणेन निवर्तितत्वात्, यदि च निर्दिष्टव्यतिरिक्तैरपि व्यवाये णत्वं स्यात्, नुम्ग्रहणमनर्थकं स्यात्; केवलेन नुमा व्यवायासम्भवात् ॥

पूर्वपदात्संज्ञायामगः ॥ 'रषाभ्याम्' इति वर्तते, न च तयोः पूर्वपदत्वं सम्भव-

न्यासः

व्यवायोपलक्षणार्थत्वादित्यादि । इहैषामडादीनां व्यवायोपलक्षणार्थमुपादानम् । तेन व्यवाये णत्वं भवति । कतरस्मिन् व्यवाये ? अडादिभिर्यो व्यवायस्तस्मिन्निति । शक्नुवन्ति चैत एकैकाः परस्परहिताश्च । तमुपलक्षयितुं ये च तदुपलक्षणार्थमुपादीयन्ते तेषामेकेन द्वाभ्यां बहुभिश्च य उपलक्षितः स संगृह्यत एव । तथा हि—देवदत्तयज्ञदत्तविष्णुमित्रैः सह नाध्येतव्यमित्युक्ते देवदत्तादयो ये सहाध्ययनप्रतिषेधोपलक्षणार्थमुपात्तास्तेषामेकेनापि सह नाधीयते, द्वाभ्याम्, बहुभिश्च । तस्मादिहापि व्यवायोपलक्षणार्थत्वादडादीनां तैर्व्यस्तैः, समस्तैश्च व्यवाये णत्वं भवति । **व्यस्तैरिति** । तैरेकैकैर्व्यवाय उपलक्ष्यते । **समस्तैरिति** । परस्परसहितैः । समस्तग्रहणमनेकोपलक्षणार्थम् । न हि समस्तैर्व्यवायः क्वचित् सम्भवति । एवञ्च क्वचित् प्रत्येक वाक्यपरिसमाप्तिः, क्वचिद् यथासम्भवं समुदायेन—इत्युक्तं भवति ।

अथापिग्रहणं किमर्थम् ? अव्यवाये यथा स्यादिति चेत् ? न; पूर्वेणैव सिद्धत्वात् ? एवं तर्ह्युत्तरार्थमपिग्रहणम् । असति हि तस्मिन्नुत्तरार्थे 'उपसर्गादसमासेऽपि' इत्येतदिहैव स्यात्—प्रणयतीति, यत्रास्ति व्यवायः; इह तु न स्यात्—निर्णयतीति, न ह्यत्राडादीनामेकतमेन व्यवायोऽस्ति ॥

पूर्वपदात् संज्ञायामगः ॥ रेफादिनिमित्तमिहानुवर्त्तते, तस्य केवलस्य पूर्वपदत्वं न सम्भवतीति सामर्थ्यात् पूर्वपदस्थान्निमित्तादुत्तरस्येत्येषोऽर्थो विज्ञायत इत्याह—

पूर्वपदस्थान्निमित्तादुत्तरस्य गकारवर्जिताद् नकारस्य णकार आदेशो भवति संज्ञायां विषये । द्रुणसः । वार्ध्रीणसः । खरणसः[1] । शूर्पणखा ।

संज्ञायामिति किम् ? चर्मनासिकः ।
अग इति किम् ? ऋगयनम् ।

पदमञ्जरी

तीति सामर्थ्यात्पूर्वपदस्थान्निमित्तादुत्तरस्येत्येषोऽर्थो विज्ञायत इत्याह—*पूर्वपदस्थादिति* । रेफषकारान्तापूर्वपदादित्ययं त्वर्थो न भवति; व्याख्यानात् । *द्रुणस इति* । द्रुरिव नासिका यस्येति बहुव्रीहिः, 'अञ्नासिकायाः' इत्यच्प्रत्ययो नसादेशश्च । *वार्ध्रीणस इति* । वध्रर्या विकारो वार्ध्री रज्जुः, वार्ध्रीव नासिका यस्य स वार्ध्रीणसः=मृगविशेषः । तत्र पूर्वपदस्योपमाननिष्ठत्वाद्व्यधिकरणत्वात् पुंवद्भावाभावः, नस्शब्दः प्रियादिषु वा द्रष्टव्यः । *शूर्पणखेति* । 'नखमुखात्संज्ञायाम्' इति प्रतिषेधः । यदा तु योगो विवक्ष्यते, न संज्ञा—शूर्पाकाराणि नखानि यस्या इति; तदा ङीष् भवति, णत्वं तु न भवति—शूर्पनखी । एवं च णत्वङीषौ न समवेतः—'ततः शूर्पनखीवाक्यात्' इति ।

न्यासः

पूर्वपदस्थान्निमित्तादित्यादि । द्रुणस इति । द्रुरिव नासिकास्येति बहुव्रीहिः । द्रुशब्दोऽत्र शाखावचनः । 'अञ्नासिकायाः संज्ञायां नसञ्चास्थूलात्' इत्यच्समासान्तः, नासिकायाश्च नसादेशः ।

चर्मनासिक इति । चर्मविकारो नासिकास्येति 'समुदायविकारषष्ठ्याश्च बहुव्रीहिरुत्तरपदलोपश्च' इति समासः, उपसर्जनह्रस्वत्वम् । ऋगयनमिति । ऋचोऽयनमिति षष्ठीसमासः ।

'अगः' इति शक्यमकर्तुम्, 'अणृगयनादिभ्यः' इति निपातनादेव ऋगयनमित्यत्र णत्वाभावः सिद्धः ? नैतदस्ति; 'अबाधकान्यपि निपातनानि भवन्ति' इत्युक्तम्, तत्र यद्यग इति नोच्येत, तदा पक्ष ऋगयणमित्यपि विज्ञायेत । तस्मादग इति वक्तव्यम् । अथ किं पुनरिदं नियमार्थम् ? उत विध्यर्थम् ? इत्यत आह—केचिदित्यादि । अपरे विध्यर्थमेतदिति वर्णयन्ति । अतः केचिदित्युक्तम् । ननु पूर्वसूत्रेण निमित्तनिमित्तिनोः समानपदस्थत्वे सति णत्वं विहितम्, न च द्रुणस इत्यादौ समासे कृते निमित्तनिमित्तिनोः समानपदस्थत्वमस्ति; निमित्तस्य पूर्वपदस्थत्वात्, निमित्तिन उत्तरपदस्थत्वाच्च । एवञ्च पूर्वसूत्रेणाप्राप्तिरेव णत्वस्य, तत् कथमस्य नियमार्थतोपपद्यते ? इत्यत आह—समासेऽपीत्यादि । यद्यपि समासार्थाभ्यां पदाभ्यां या विभक्तिरुत्पन्ना तस्यां लुप्तायामपि तयोः

१. क्वचिदिदमुदाहरणं नास्ति, क्वचिच्चाद्यमुदाहरणमेव न लभ्यते ।

केचिदेतन्नियमार्थं वर्णयन्ति—पूर्वपदात्संज्ञायामेव णत्वं नान्यत्रेति। समासेऽपि[1] हि समानपदे निमित्तनिमित्तनोर्भावादस्ति पूर्वेण प्राप्तिरिति। स च नियमः पूर्वपदसम्बन्धादुत्तरपदस्थस्यैव णत्वं निवर्त्तयति—चर्मनासिक इति, न तद्धितपूर्वपदस्थस्य—खारपायणः, मातृभोगीणः, करणप्रिय इति।

पदमञ्जरी

'अगः' इति शक्यमवक्तुम्। कस्मान्न भवति—ऋचामयनमृगयनमिति? निपातनादेतत्सिद्धम्—'अणृगयनादिभ्यः' इति। यथान्यत्रोक्तम्—सर्वनाम संज्ञायां निपातनाण्णत्वाभाव इति।

पूर्वपदात्संज्ञायानेवेति। विपरीतस्तु नियमो न भवति—पूर्वपदादेव संज्ञायामिति, क्षिभ्रादिषु सुषेणशब्दस्य पाठात्। सिद्धे सत्यारम्भो नियमाय भवति, कथमत्र सिद्धिः? इत्याह—*समानपदेऽपि हीति*। यद्यपि पूर्वपदस्थं निमित्तमुत्तरपदस्थो निमित्तीति भिन्नपदस्थत्वमप्यस्ति, तथापि समासे कृते ततो वा विभक्तिरुत्पद्यते, तया समुदायस्य पदसंज्ञायां सत्यां तस्मिन्समानेऽपि पदे भावादस्त्येव पूर्वेण प्राप्तिः, समानपदत्वं हि तत्राश्रितम्, न भिन्नपदत्वं प्रतिषिद्धम्। तस्मादुपपन्नं नियमार्थत्वम्। यद्येवम्, यथोत्तरपदस्थस्य नकारस्य णत्वं नियमेन व्यावर्त्यते—चर्मनासिक इति; तथा तद्धितपूर्वपदस्थस्यापि व्यावर्त्येत—खरपस्यापत्यम् 'नडादिभ्यः फक्'—खारपायणः, मातृभोगाय हितः 'भोगोत्तरपदात्खः'—मातृभोगीणः, करणं प्रियमस्य करणप्रियः? इत्याह—*स चेति*। सम्बन्धिशब्दो नियतमेव प्रतियोगिनमुपस्थापयति, तद्यथा—मातरि वर्तितव्यं पितरि शुश्रूषितव्यमिति, न चोच्यते—स्वस्यां मातरि स्वस्मिन्पितरीति, अथ च सम्बन्धादेतद् गम्यते—यस्य या माता तस्यामिति, यो यस्य पिता तस्मिन्निति।

न्यासः

प्रत्येकं प्रत्ययलक्षणेन पदसंज्ञायां सत्यां समासावयवापेक्षयाऽसमानपदतास्ति, तथापि समासाद् या विभक्तिरुत्पन्ना तया समुदायस्य पदसंज्ञायां सत्यां समुदायापेक्षया समानपदतास्त्येव। तस्मात् समासेऽपि समानपदे निमित्तनिमित्तिनोर्भावादस्ति पूर्वेण प्राप्तिः, ततश्च नियमार्थमेतदिति स्थितम्। यद्येवम्, तर्हि यथा चर्मनासिक इत्यत्रोत्तरपदस्थस्य नकारस्यणत्वं न भवति नियमेन व्यावर्त्तितत्वात्, तथा खरपस्यापत्यं खारपारायणः—'नडादिभ्यः फक्', मातृभोगाय हितो मातृभोगीणः—'आत्मन्विश्वजनभोगोत्तरपदात् खः' इत्यत्र च तद्धितस्थस्यापि न स्यात्, तथा करणं प्रियमस्य करणप्रिय इत्यत्र पूर्वपदस्थस्यापि न स्यात्? अत आह—स चेत्यादि। सम्बन्धिशब्दो हि नियतमेव प्रतियोगिनं

--

१. 'समासपदे' इति क्वचित् पाठः।

'अगः' इति योगविभागेन णत्वप्रतिषेधः, न नियमप्रतिषेध इति।

अपरे तु—पूर्वसूत्रे 'समानमेव यन्नित्यं पदं तत्समानपदम्' इत्याश्रयन्ति; समानग्रहणात्। तेषामप्राप्तमेव णत्वमनेन विधीयते। समासे

पदमञ्जरी

पूर्वपदम्, उत्तरपदमिति च सम्बन्धिशब्दावेतौ—पूर्वपदमपेक्ष्योत्तरपदं भवति, उत्तरपदं चापेक्ष्य पूर्वपदम्। तत्र सम्बन्धादेतदवगन्तव्यम्—यत्प्रति पूर्वपदमित्येतद्भवति तत्स्थस्य नियम इति। किञ्च प्रत्येतद्भवति? उत्तरपदम्।

अयं तर्हि दोषः—'अगः' इति नियमस्यैव प्रतिषेधः प्राप्नोति, तेनैकवाक्यत्वात्, न णत्वस्य, ततश्च संज्ञायाञ्च गान्तरे णत्वं प्राप्नोति? अत आह—*अग इति*। 'अगः' इति योऽयं प्रतिषेधः स णत्वस्य, न नियमस्य। अत्र हेतुः- *योगविभागेनेति*। 'पूर्वपदात्संज्ञायाम्' इत्येको योगः, 'अगः' इति द्वितीयः; अनेन च या च यावती च णत्वप्राप्तिः सा सर्वा प्रतिषिध्यते, योगविभागसामर्थ्यात्।

अपरे त्वित्यादि। कथं पुनः समानमेवेत्यवधारणं लभ्यते? अत आह—*समानग्रहणादिति*। 'पदे' इत्येव वक्तव्यम्, तत्रापदस्थयोर्निमित्तिनिमित्तनोर-

न्यासः

सन्निधापयन्ति, यथा हि 'मातरि भक्त्या प्रवर्तितव्यम्' इत्युक्ते यद्यपि स्वस्यामिति नोच्यते, तथापि स्वस्यां मातरीति गम्यते; तथेहापि पूर्वपदमुत्तरपदमिति सम्बन्धिशब्दावेतौ—सति पूर्वपदत्वे उत्तरपदत्वं सम्भवति, सति चोत्तरपदत्वे पूर्वपदत्वं सम्भवति। पूर्वपदसन्निधानादुत्तरपदे सन्निधापिते तस्यैवोत्तरपदस्थस्य नकारस्य नियमो णत्वं निवर्त्तयति—चर्मनासिक इत्यादौ, न तद्धितपूर्वपदस्थस्यापि। खारपारायणः, मातृभोगीण इत्यादौ यथायोगं तद्धितपूर्वपदस्थो नकारः, न तूत्तरपदस्थः। अयं तर्ह्यस्मिन्नियमार्थे दोषः—'अगः' इति प्रतिषेधो नियमस्यैव स्यात्, न तु णत्वस्य; नियमवाक्यैकदेशभूतत्वात् प्रतिषेधस्य। ततः संज्ञायामसंज्ञायां च गकारणत्वं स्यात्। अत एवाह—अग इत्यादि। अग इति योऽयं प्रतिषेधः स णत्वस्यैव, न नियमस्य। तस्मान्न भवत्येष दोषप्रसङ्गः। कथं पुनर्नियमवाक्यैकदेशभूतः सन्नेष प्रतिषेधो णत्वस्य विज्ञातुं शक्यः? इति प्रश्नावसर इदमुत्तरमाह—योगविभागेनेत्यादि। 'पूर्वपदात्संज्ञायाम्' इत्येको योगः, 'अगः' इति द्वितीयः; अनेन यावती काचिण्णत्वस्य प्राप्तिः सा सर्वा प्रतिषिध्यते, न त्वनन्तरमेव कार्यम्; अन्यथा योगविभागस्य वैयर्थ्यं स्यात्।

अपरे त्वित्यादि। तुशब्दः पूर्वस्मात् पक्षाद् विशेषं दर्शयति। अपरे त्वाचार्याः पूर्वसूत्रे समानमेव यन्नित्यं पदं तत् समानपदमित्याश्रयन्ति। तदेतदुक्तं भवति—यदावयवापेक्षा क्रियते तदापि यत् समानपदम्; यदापि समुदायापेक्षा क्रियते, तदापि यत् समानपदं तत् समानपदमित्येवं परिगृह्णन्ति। कस्मात्? इत्यत आह—समानग्रहणा-

हि पूर्वपदोत्तरपदविभागादसमानपदत्वमप्यस्तीति ॥

वनं पुरगामिश्रकासिध्रकाशारिकाकोटराग्रेभ्यः ॥ ४ ॥

'पूर्वपदात्संज्ञायाम्' इति वर्तते। पुरगा, मिश्रका, सिध्रका, शारिका, कोटरा, अग्रे–इत्येतेभ्यः पूर्वपदेभ्य उत्तरस्य वननकारस्य णकारादेशो भवति संज्ञायां विषये। पुरगावणम्। मिश्रकावणम्।

पदमञ्जरी

सम्भवात् पदग्रहणमेकत्वविवक्षार्थं विज्ञायते। एवं सिद्धे यत्समानग्रहणं क्रियते, तस्यैतत्प्रयोजनं यथैवं विज्ञायेत–समानमेव यत्पदमिति। तेषामेवं ब्रुवतां विध्यर्थमेतद्विज्ञायत इत्याह—*तेषामिति*। विध्यर्थत्वमेवोपपादयति—*समासे हीति*। अथास्मिन्पक्षे खारपायण इत्यत्र कथं णत्वम्, यावता खरपशब्दे खरशब्दस्यापि पदत्वमस्ति, तत्स्थत्वाद्रेफस्य समानपदस्थत्वमेव न भवति? नैष दोषः; यत्र द्वावपि निमित्तनिमित्तिनौ समानपदस्थत्वं व्यभिचरतः, तत्र णत्वाभावः; इह रेफस्य व्यभिचारेऽपि नकारस्य समानपदस्थत्वाव्यभिचाराण्णत्वं प्रवर्त्तते॥

वनं पुरगामिश्रकासिध्रकाशारिकाकोटराग्रेभ्यः ॥ 'वनम्' इति षष्ठ्याः स्थाने प्रथमा। उदाहरणे 'वनगिर्योः संज्ञायाम्' इति पूर्वपदस्य दीर्घत्वम्। *अग्रेवण*-

न्यासः

दित्यादि। समानग्रहणं ह्येवमर्थं क्रियते। एकपदाधिकरणत्वे सति निमित्तनिमित्तिनोर्णत्वं यथा स्यात्, भिन्नपदत्वे सति मा भूदिति। एतच्चाप्रयोजनम्; पदग्रहणादेवास्यार्थस्य लब्धत्वात्। यदि भिन्नपदाधारत्वे सति णत्वं स्यात्, तदा पदग्रहणमनर्थकं स्यात्; व्यवच्छेद्याभावात्, न ह्यपदस्थौ तौ स्तः। तस्मात् पदग्रहणसामर्थ्यादेवाभिन्नपदयोर्निमित्तनिमित्तिनोर्णत्वं लभ्यते। तत् पदग्रहणादेव समानपदे लब्धे समानग्रहणं क्रियमाणं नियमार्थं भवति—'नित्यं यत् समानपदम्' इत्यभिप्रायः। तेषामित्यादिना समानमेव यन्नित्यं पदं तत् पूर्वसूत्रे य आश्रयन्ति, तन्मतेन विध्यर्थतामस्य दर्शयति। स्यादेतत्–समासेऽपि नित्यं समानपदमेवाश्रयो निमित्तनिमित्तिनोः, अतो नियमार्थमेतदुक्तम्, न विध्यर्थम्? इत्यत आह–समासे हीत्यादि। समासे ह्यवयवापेक्षयैतत्पूर्वपदमिति, एतदुत्तरपदमिति–एष विभागोऽस्ति, तस्मादसमानपदत्वमप्यस्ति। अपिशब्दात् समानपदत्वमपि। तत्र यदा पूर्वोत्तरपदापेक्षा भवति, तदा पूर्वोत्तरविभागादसमानपदत्वम्। यदा तु समुदायापेक्षा, तदा पूर्वोत्तरविभागाभावात् समानपदत्वम्। अतो न समासे समानपदत्वं नित्यमेव॥

वनं पुरगामिश्रकासिध्रकाशारिकाकोटराग्रेभ्यः ॥ वनमिति षष्ठीस्थाने सुब्व्यत्ययेन प्रथमा। पुरगावणमिति षष्ठीसमासः। 'वनगिर्योः संज्ञायां कोटरकिंशुलुकादीनाम्' इति

सिध्रकावणम् । शारिकावणम् । कोटरावणम् । अग्रेवणम् ।

सिद्धे सत्यारम्भो नियमार्थः—एतेभ्य एव परस्य वनकारस्य णकारादेशो भवति, नान्येभ्य इति । कुबेरवनम् । शतधारवनम् । असिपत्रवनम् ॥

प्रनिरन्तःशरेक्षुप्लक्षाम्रकार्ष्यखदिरपीयूक्षाभ्योऽसंज्ञायामपि ॥ ५ ॥

प्र, निर्, अन्तर्, शर, इक्षु, प्लक्ष, आम्र, कार्ष्य, खदिर, पीयूक्षा—इत्येतेभ्य उत्तरस्य वननकारस्य संज्ञायामसंज्ञायामपि णकारा-

पदमञ्जरी

मिति । षष्ठीसमासे राजदन्तादित्वाद्वनशब्दस्य परनिपातः, 'हलदन्तात्' इति सप्तम्या अलुक्, अथ न संज्ञा ततो राजदन्तादिषु निपादनादलुक् ।

सिद्धे सतीत्यादि । पुरगादिष्वेतदुच्यते, अग्रेशब्दे त्वसंज्ञायां विध्यर्थमित्याहुः । *एतेभ्य एव वननकारस्येति* । 'एतेभ्यो वननकारस्यैव' इत्ययं तु नियमो न भवति; दीर्घोच्चारणात् । तद्धि दीर्घान्तेष्वयं नियमो भवेदिति । न च वनादन्यत्रोत्तरपदे दीर्घान्तत्वमेषां सम्भवति, यत्रास्य णत्वं दीर्घान्तेषु व्यावर्त्त्येत ॥

प्रनिरन्तःशरेक्षुप्लक्षाम्रकार्ष्यखदिरपीयूक्षाभ्योऽसंज्ञायामपि ॥ अत्रादितस्त्रिषु संज्ञायामसंज्ञायामप्राप्तं णत्वं विधीयते, कथम् ? संज्ञायां तावत् 'पूर्वपदात्संज्ञायाम्' इत्येतद्यद्यपि नियमार्थम्, अथापि विध्यर्थम्—उभयथापि अवश्यम् 'वनं पुरगा' इत्यादिसूत्रं नियमार्थम्—पुरगादिष्वेव वननकारस्येति, ततश्च प्रादिष्वप्राप्तिः । असंज्ञायामपि नियमे तावदप्राप्तिः; संज्ञायामेवेति नियमात् । विधावपि

न्यासः

पूर्वपदस्य दीर्घः । अग्रेवणमिति । षष्ठीसमासः । तस्मिन् कृते राजदन्तादित्वाद् वनशब्दस्य परनिपातः । 'हलदन्तात् सप्तम्याः संज्ञायाम्' इति सप्तम्या अलुक् ।

ननु च पूर्वेणैव णत्वं सिद्धम्, तत् किमर्थोऽयम् ? इत्यत आह—सिद्ध इत्यादि । पुरगादिभ्यो वननकारस्यैवेति विपरीतनियमो नाशङ्कनीयः; पुरगादीनां कृतदीर्घाणां निर्देशात् । स ह्येवमर्थः क्रियते—यत्रैषां दीर्घत्वं तत्र नियमो यथा स्यात्, अन्यत्र मा भूदिति । अन्यथा 'वनगिर्योः' इत्यनेनैव दीर्घत्वे सिद्धे दीर्घोच्चारणं गौरवफलमेव केवलं स्यात् । तस्माद् यत्रैषां दीर्घत्वं तत्रैव नियमः । अतो व्यवच्छेद्याभावान्न भवति विपरीतनियमाशङ्का; न हि वनादन्यस्मिन्नमीषां पूर्वपदभूतानां दीर्घत्वमस्ति ॥

प्रनिरन्तःशरेक्षुप्लक्षाम्रकार्ष्यखदिरपीयूक्षाभ्योऽसंज्ञायामपि ॥ येऽत्रौषधिवनस्पतिशब्दा न भवन्ति प्रादयस्तेभ्यः संज्ञायाम्—यदि पूर्वसूत्रं नियमार्थम्, अथापि विध्यर्थम्—उभयथाप्यप्राप्तणत्वमनेन विधीयते । एवमसंज्ञायामपि विधिपक्षे । नियमपक्षे त्वसंज्ञायां निष्प्रयोजनोऽस्यारम्भः; असंज्ञायां नियमाभावात्, आद्याभ्यामेव सूत्राभ्यां यथायोगं

देशो भवति। प्र—प्रवणे यष्टव्यम्। निर्—निर्वणे प्रतिधीयते। अन्तर्—अन्तर्वणे। शर—शरवणम्। इक्षु—इक्षुवणम्। प्लक्ष—प्लक्षवणम्। आम्र—आम्रवणम्। कार्ष्य—कार्ष्यवणम्। खदिरवणम्। पीयूक्षा—पीयूक्षावणम्॥

विभाषौषधिवनस्पतिभ्यः॥ ६॥

'वनम्' इत्येव। ओषधिवाचि यत्पूर्वपदं वनस्पतिवाचि च तत्स्थान्निमित्तादुत्तरस्य वननकारस्य णकार आदेशो भवति विभाषा।

पदमञ्जरी

संज्ञायां विधानादन्यत्राप्राप्तिरेव। शरादिषु त्वोषधिवनस्पतिवाचिषु संज्ञायामसंज्ञायां चोत्तरसूत्रेण प्राप्तस्य विकल्पस्यापवादः। 'असंज्ञायामपि' इत्यनुच्यमाने 'संज्ञायाम्' इत्यधिकारात्तत्रैव स्यात्। निवर्तिष्यते संज्ञायामिति? यदि निवर्तते, संज्ञायां न प्राप्नोति; पुरगादिभ्य एव वननकारस्येति नियमात्। अयं तु विधिरसंज्ञायां सावकाशः, संज्ञायामपि परत्वादयमेव विधिर्भविष्यति, 'पूर्वत्रासिद्धे नास्ति विप्रतिषेधः', तस्मादसंज्ञायामपीति वक्तव्यम्। *प्रवणम्, निर्वणमिति*। प्रादिसमासौ। *अन्तर्वणमिति*। विभक्त्यर्थेऽव्ययीभावः, *शरवणादयः* षष्ठीसमासाः॥

विभाषौषधिवनस्पतिभ्यः॥ 'असंज्ञायामपि' इत्यनुवर्त्तते, तेन संज्ञाऽसंज्ञयोर्द्वयोरयं विकल्पः। अन्ये तु वृत्तावनुक्तत्वात्तस्याधिकारं नेच्छन्ति, तेषां संज्ञाविषये पुरगादिभ्य इति नियमत्वेन भवितव्यम्। यदि त्विष्यते यत्नान्तरमास्थेयम्।

न्यासः

णत्वस्य सिद्धत्वात्। इतरेषु शरादिष्विक्षुशरशब्दावोषधिवचनौ। शेषाः प्लक्षादयो वनस्पतिवचनाः। तेभ्यः संज्ञायां विधिपक्षे नियमपक्षे चाप्राप्तं णत्वमनेन विधीयते। असंज्ञायां तु 'विभाषौषधिवनस्पतिभ्यः' इति विभाषा णत्वं प्राप्तं नित्यमनेन विधीयते। असंज्ञायामपीत्यपिशब्दस्य व्यापारं दर्शयति—असत्यपिशब्दे संज्ञाधिकारादसंज्ञायां न स्यात्। अथ तु संज्ञाधिकारं निवर्त्त्य सामान्येन विधिरुच्यते तदा शक्यते संज्ञाग्रहणमकर्तुम्? तत् क्रियते विस्पष्टार्थम्। प्रवणम्, निर्वणमिति। प्रगतं वनं निर्गतं वनमिति प्रादिसमासः। अन्तर्वणमिति। विभक्त्यर्थेऽयम्, 'अव्ययम्' इत्यादिनाव्ययीभावः। वनस्य मध्य इत्यर्थः। शरवणमित्यादयश्च षष्ठीसमासाः।

विभाषौषधिवनस्पतिभ्यः॥ संज्ञायाम् 'वनं पुरगामिश्रका'दिनियमादोषधिवनस्पतिभ्यः परस्य वननकारस्य णत्वेन न भवितव्यमिति पारिशेष्यादसंज्ञायां विभाषा वेदितव्या। परत्वादनया विभाषया संज्ञायामपि भवितव्यमित्येतच्च नाशङ्कनीयम्; नियमे कर्त्तव्ये

ओषधिवाचिभ्यस्तावत्—दूर्वावणम्, दूर्वावनम्। मूर्वावणम्, मूर्वावनम्। वनस्पतिभ्यः—शिरोषवणम्, शिरोषवनम्। बदरोवणम्, बदरीवनम्।

❀ द्व्यक्षरत्र्यक्षरेभ्य इति वक्तव्यम् ❀। इह मा भूत्—देवदारुवनम्। भद्रदारुवनम्।

❀ इरिकादिभ्यः प्रतिषेधो वक्तव्यः ❀। इरिकावनम्। मिरिकावनम्।

फली वनस्पतिर्ज्ञेयो वृक्षाः पुष्पफलोपगाः।

पदमञ्जरी

इह ये पुष्प्यन्ति फलन्ति च ते वानस्पत्याः; ये फलन्त्येव न पुष्प्यन्ति ते वनस्पतयः; उभयेऽपि ते वृक्षा इत्य*भिधानविदः*। ततश्च वनस्पतिशब्दोपादानेन णत्वं विकल्प्यमानं शिरीषवणमित्यत्रैव स्यात्, शिरीषादयो हि पुष्प्यन्ति फलन्ति च, तस्माद्वृक्षग्रहणं कर्त्तव्यम्, तदिदमाशङ्कते तावत्—

फली वनस्पतिरित्यादि। फलमेव यस्य न पुष्पं स वनस्पतिः = उदुम्बरादिः;

न्यासः

विभाषाया असिद्धत्वात्। अथ तु संज्ञायामसंज्ञायामपि विभाषेयमिष्यते, तदर्थं यत्नान्तरमास्थेयम्। किं पुनस्तद्? विभाषेति योगविभागकरणम्। योगविभागे सत्येको योगो नियमबाधनार्थो विज्ञायत इति संज्ञायामपि विभाषा सिध्यति। असिद्धत्वं तु योगविभागसामर्थ्यान्न भविष्यति। अत्र समानग्रहणसामर्थ्यात् समानमेव यन्नित्यं पदं तत् समानपदमित्याश्रयन्ति ये, तेषामप्राप्तविभाषेयम्; अन्येषां तु प्राप्तविभाषा। बहुवचननिर्देशस्तु स्वरूपनिरासार्थः। दूर्वावणमित्येवमादयः षष्ठीसमासाः।

द्व्यक्षरत्र्यक्षरेभ्य इति वक्तव्यमिति। अक्षरशब्दोऽत्राक्षु वर्त्तते। द्वे अक्षरे, त्रीणि वाक्षराणि येषां ते द्व्यक्षरत्र्यक्षराः, ओषधिवनस्पतिशब्दाः, तेभ्यः परस्य वननकारस्य णत्वं भवत्येतदर्थरूपं व्याख्येयमित्यर्थः। तत्रेदं व्याख्यानम्—व्यवस्थितविभाषाविज्ञानाद् द्व्यक्षरत्र्यक्षरेभ्य एव भवति। एवमुत्तरत्रापि वक्तव्यशब्दस्य व्याख्येयमित्यर्थः। व्याख्यानं तु व्यवस्थितविभाषामाश्रित्य कर्तव्यम्।

ननु च शिरीषादयो वृक्षाः, न तु वनस्पतयः, न तु वनस्पतिग्रहणेन वृक्षस्य ग्रहणं भवति; तेषामत्यन्तभेदात्। तथा चोक्तं शास्त्रान्तरे—'फली वनस्पतिर्ज्ञेयो वृक्षाः पुष्पफलोपगाः' इति, तत् कथं शिरीषवणम्, बदरीवणमित्युदाहृतम्? इति यो देशयेत् तं प्रत्याह—फली वनस्पतिर्ज्ञेयः इति। यद्यप्यनेन श्लोकेन वृक्षवनस्पत्योर्भेदो दर्शितः,

ओषध्यः फलपाकान्ता लता गुल्माश्च वीरुधः ॥

(इति) सत्यपि [1]भेदे वृक्षवनस्पत्योरिहाभेदेन ग्रहणं द्रष्टव्यम्[1] ।

पदमञ्जरी

पुष्पोपगा वेतसादयः, फलोपगा उदुम्बरादयः, उभयोपगा आम्रादयश्च वृक्षाः । अन्तात्यन्तादिसूत्रे 'डोऽन्यत्रापि दृश्यते' इति वचनाड्डः । फलपाकेन विनाशो यासां ता ओषध्यः-शाल्यादयः, लताप्रतानवत्यो मालत्यादयः, गुल्माः=ह्रस्वस्कन्धास्तरवः, बहुकाण्डपत्राः वीरुध इति—यद्यपि वृक्षवनस्पत्योर्भेदः स्मर्यत इति शङ्कां परहरति—*इहाभेदेन ग्रहणं द्रष्टव्यमिति* । अत्र च 'लुपि युक्तवद्व्यक्तिवचने' इत्यत्र *भाष्यकार*वचनं लिङ्गम् । उक्तं हि तत्र—"व्यक्तिवचन इति किम्, शिरीषाणामदूरभवो ग्रामः शिरीषाः, तस्य वनं शिरीषवनमिति—वनस्पतित्वं नातिदिश्यते । यद्यतिदिश्येत, 'विभाषौषधिवनस्पतिभ्यः' इति णत्वं प्रसज्येत" इति । यदि चोक्तो भेद इहाश्रितः स्यात्, शिरीषाणामवनस्पतित्वाद्वनस्पतित्वणत्वयोः प्रसञ्जनं नोपपद्येत ॥

न्यासः

तथापि तयोरिहाभेदेन ग्रहणं वेदितव्यम् । अभेदग्रहणे तु तयोर्भाष्यकारवचनमेव लिङ्गम्; तथा हि 'लुपि युक्तवद् व्यक्तिवचने' इत्यत्र भाष्यकारेणोक्तम्–'व्यक्तिवचने इति किम् ? शिरीषाणामदूरभवो ग्रामः शिरीषाः, तेषां वनं शिरीषवनम्' । यद्यत्र 'व्यक्तिवचने' इति नोच्येत, तदा वनस्पतित्वमतिदिश्येत, तत्र 'विभाषौषधिवनस्पतिभ्यः' इति णत्वं प्रसज्येत । यदि चेह वृक्षवनस्पत्योरभेदेन ग्रहणं न स्यात्, ततो वनस्पतित्वातिदेशाद् विभाषा णत्वप्रसञ्जनञ्च नोपपद्यते; शिरीषाणामवनस्पतित्वात् । फली वनस्पतिर्ज्ञेय इति, पुष्पमन्तरेण फलमात्रं यस्यास्तीति स फली वनस्पतिर्ज्ञेय इति—उदुम्बरादयः । वृक्षाः पुष्पफलोपगा इति । पुष्पं फलञ्चोपगच्छन्ति प्राप्नुवन्तीति पुष्पफलोपगाः । 'अन्तात्यन्त' इत्यादौ 'अन्येष्वपि दृश्यते' इत्युपसंख्यानाड्डप्रत्ययः । न च ये पुष्पफले उपगच्छन्ति त एव वृक्षाः, किं तर्हि ? येऽन्यतरत् पुष्पं फलं चोपगच्छन्ति तेऽपि वृक्षा एव । तत्र वेतसादयः पुष्पमेवोपगच्छन्ति, प्लक्षादयः फलमेव, आम्रादयस्तूभयम् । तत्र यो वनस्पतिः स नियतं वृक्षो भवति, यस्तु वृक्षः स तु नावश्यं वनस्पतिः; यथा—पुष्पोपगाश्च वृक्षा वेतसादयः, फलोपगाश्च प्लक्षादयः, पुष्पफलोपगाश्चाम्रादयः । ओषध्यः फलपाकान्ता इति । ओषधिशब्दात् 'कृदिकारादक्तिनः' इति 'सर्वतोऽक्तिन्नर्थादित्येके' इति बह्वादिपाठात् ङीष् । फलपाकेनान्तो विनाशो यासां ताः फलपाकान्ता ओषध्यो विज्ञेयाः, कदल्यादयः । लता गुल्माश्च वीरुध इति । लताः=प्रतानवत्यो मालत्यादयः । गुल्माः=ह्रस्वस्कन्धास्तरवः । वीरुधः = बहुप्रकाण्डपत्रा विज्ञेयाः ॥

१—१. मुद्रितपुस्तके स्वयं पाठोऽप्रासङ्गिकः श्लोकतः पूर्वमेव धृतः ।(प्र० सं० स०)

अह्नोऽदन्तात् ॥ ७ ॥

अदन्तं यत्पूर्वपदं तत्स्थान्निमित्तादुत्तरस्याह्नो नकारस्य णकार आदेशो भवति । पूर्वाह्णः । अपराह्णः ।

अदन्तादिति किम् ? निरह्नः । दुरह्नः । 'अह्नोऽह्न एतेभ्यः' इत्यह्नादेशः । 'अह्नः' इत्यकारान्तग्रहणाद् दीर्घाह्नी शरदित्यत्र न भवति ॥

पदमञ्जरी

अह्नोऽदन्तात् ॥ *पूर्वाह्ण इति* । अह्नः पूर्वो भाग इति 'पूर्वापर' इत्यादिसूत्रेण समासः, 'राजाहःसखिभ्यष्टच्', 'अह्नोऽह्न एतेभ्यः' इत्य अह्नादेशः । *निरह्न इति* । निर्गतोऽह्न इति प्रादिसमासः, शेषं पूर्ववत् । *दीर्घाह्नी शरदिति* । बहुव्रीहिरयम्, तेन टज्न भवति; टज्विधौ तत्पुरुषाधिकारात् । 'अन उपधालोपिनोऽन्यतरस्याम्' इति ङीप्, 'अल्लोपोऽनः' । अकारान्तस्य ग्रहणादत्र णत्वं न भवति । यदि तु नकारस्यायं षष्ठ्या निर्देशः स्यात्, अत्रापि णत्वं स्यात् । अकारान्तस्य तु ग्रहणं प्रकरणाद्विज्ञायते । सर्वत्र प्रकरणे स्थानी प्रथमया निर्दिश्यते-वनम्, वाहनम्, यानमिति । यद्वा-युवादिषु पाठादस्य णत्वाभावः । अवश्यकर्तव्यश्च युवादिषु पाठः; प्रातिपदिकान्तेति विकल्पेन णत्वं मा भूदिति । अन्तग्रहणं ज्ञापकम्—अत्र प्रकरणे न यत्नमन्तरेण वर्णेनापि तदन्तविधिर्भवतीति । तेन 'रषाभ्याम्' इत्यत्र तदन्तविधिर्न भवति ॥

न्यासः

अह्नोऽदन्तात् ॥ 'अह्नः' इति षष्ठ्याः स्थाने प्रथमा पूर्ववत् । समानमेव यन्नित्यं पदं तत् समानग्रहणादाश्रयन्ति ये, तेषां विध्यर्थमेतत् । अन्येषां तु नियमार्थम् । एवमुत्तरत्रापि नियमार्थता विध्यर्थता च यथायोगं वेदितव्या । पूर्वाह्ण इत्यादि । पूर्वपरादिसूत्रेणैकदेशी समासः । 'राजाहःसखिभ्यष्टच्' इति टच्समासान्तः । 'अह्नोऽह्न एतेभ्यः' इत्यह्नादेशः सवर्णदीर्घः ।

निरह्न इति । निर्गतमह इति प्रादिसमासः । शेषं पूर्ववत् । दीर्घाह्नीति । दीर्घाण्यहानि यस्यामिति बहुव्रीहिः । टज्विधौ 'तत्पुरुषस्याङ्गुलेः संख्याव्ययादेः' इत्यतस्तत्पुरुषग्रहणमनुवर्त्तते, तेन बहुव्रीहौ टज् न भवति । 'अन उपधालोपिनोऽन्यतरस्याम्' इति ङीप्, 'अल्लोपोऽनः' इत्युपधाकारलोपः । अत्राकारान्तग्रहणान्न भवति णत्वम् । यदि त्वनकारान्तस्य स्यात्, ततः पूर्वाह्ण इत्यत्र प्रत्ययात् प्राग् यथा व्यवस्थितस्याह्नो नकारस्य णकारादेशो भवति, तथा दीर्घाह्नी शरदित्यत्रापि स्यात् । अतोऽस्य ग्रहणं हि व्याख्यानाद् विज्ञायते । तपरकरणात् पराजितमहः पराह इत्यत्र आकारान्तान्न भवति ।

अन्तग्रहणं विस्पष्टार्थम् । तपरेणाकारेण पूर्वपदे विशेष्यमाणे तदन्तविधिर्भविष्यतीति विनाप्यन्तग्रहणं तदन्तता लभ्यत इति ॥

वाहनमाहितात् ॥ ८ ॥

आहितवाचि यत्पूर्वपदं तत्स्थान्निमित्तादुत्तरस्य वाहननकारस्य णंकार आदेशो भवति । इक्षुवाहणम् । शरवाहणम् । दर्भवाहणम् ।

वाहने यद् आरोपितमुह्यते तदाहितमुच्यते ।

आहितादिति किम् ? दाक्षिवाहनम् । दाक्षिस्वामिकं वाहनमित्यर्थः ॥

पानं देशे ॥ ९ ॥

पाननकारस्य पूर्वपदस्थान्निमित्तादुत्तरस्य देशाभिधाने णकार आदेशो भवति । पीयते इति पानम् । 'कृत्यल्युटो बहुलम्' इति कर्मणि ल्युट् । क्षीरं पानं येषां ते क्षीरपाणा उशीनराः । मनुष्याभि-

पदमञ्जरी

वाहनमाहितात् ॥ उह्यतेऽनेनेति वाहनम्=शकटादि, करणे ल्युट्, अस्मादेव निपातनादुपधावृद्धिः । आहितमारोपितमुच्यते । यदा बाह्यं नारोपितं केवलं सन्निहितं तदा न प्राप्नोति, तदापीष्यते । यदाह–आहितोपस्थितयोरिति वक्तव्यमिति । न वा भूतकालस्याविवक्षितत्वात्, स्वामिभावनिवृत्तिपरायां चोदनायामाहितमिति भूतकालो न विवक्ष्यते, तेनाहितादाधायिष्यमाणाच्च भविष्यति । केवलं स्वस्वामिभावविवक्षायामेव न भवति, यथा प्रत्युदाहरणे उक्तम्–*दाक्षिस्वामिकमित्यर्थ इति* । दाक्ष्यादयोऽपि यदा वाह्यत्वेन विवक्ष्यन्ते न स्वामित्वेन, तदा णत्वं भवत्येव ॥

पानं देशे ॥ *क्षीरं पानं येषामिति* । कर्त्तरि षष्ठी । उशीनरादयः शब्दा देशद्वारेण पुरुषेषु वर्तन्त इति देशाभिधायिनो भवन्ति ।

न्यासः

वाहनमाहितात् ॥ उह्यतेऽनेनेति करणे ल्युट् । अत एव निपातनादुपधादीर्घः । इक्षुवाहणमिति । इक्षूणां वाहनमिति कृद्योगलक्षणायाः कर्मणि षष्ठ्याः समासः । वाहने यदारोपितं तदाहितमुच्यत इति । अनेकार्थत्वाद् धातूनां दधातितत्र वर्त्तते, आहितमिति भूतकालोऽत्र न विवक्षितः । 'कृत्यल्युटो बहुलम्' इति कालसामान्ये क्तो विधीयते । तेन यदापि वाहने वाहनार्थमिक्ष्वादिकमारोपितं न भवति, तदर्थं तु केवलमुपकल्पितं भूतलस्थितम्, तदापि भवत्येव । दाक्षिवाहनमिति । अत्र दाक्षिस्वामिकवाहनमेव प्रतीयते, न त्वाहितत्वम् । अत एवाह–दाक्षिस्वामिकं वाहनमित्यर्थ इति । अत्र शब्दशक्तिर्हेतुः ॥

पानं देशे ॥ देशाभिधान इति । गम्यमान इति शेषः । क्षीरं पानं येषामिति । कर्तरि कृद्योगलक्षणा षष्ठी । क्षीरपाणा उशीनरा इति । अतिशयोऽत्र प्रतीयते, न तु क्षीरपान-

धानेऽपि देशाभिधानं गम्यते । सुरापाणाः प्राच्याः । सौवीरपाणा बाह्लीकाः । कषायपाणा गन्धाराः ।

देश इति किम् ? दाक्षीणां पानं दाक्षिपानम् ॥

वा भावकरणयोः ॥ १० ॥

भावे करणे च यः पानशब्दस्तदीयस्य नकारस्य णकार आदेशो भवति वा पूर्वपदस्थान्निमित्तादुत्तरस्य । क्षीरपाणं वर्त्तते, क्षीरपानम् । कषायपाणम्, कषायपानम् । सुरापाणम्, सुरापानम् । करणे—क्षीरपाणः कंसः । क्षीरपानः ।

❀ वाप्रकरणे गिरिनद्यादीनामुपसंख्यानम् ❀ । गिरिणदी, गिरिनदी । चक्रणदी, चक्रनदी । चक्रणितम्बा, चक्रनितम्बा ॥

पदमञ्जरी

दाक्षीणां पानमिति । अत्रापि कर्मसाधन एव पानशब्दः ॥

वा भावकरणयोः ॥ गिरिनद्यादीनामिति । संज्ञायां प्राप्ते, असंज्ञायामप्राप्ते—इत्युभयत्रविभाषेयमित्याहुः ॥

न्यासः

सम्बन्धमात्रम्; तस्यान्यत्रापि सम्भवात् । ननु च क्षीरपाणादयः शब्दा मनुष्ये वर्तन्ते, तत्सामानाधिकरण्यादुशीनरादयोऽपि तत्रैव, तत् कथमिह देशाभिधानं गम्यते ? नैतदस्ति; उशीनरादिदेशवासिनां तात्स्थ्यात् तथा प्रतीयमानत्वादुशीनरादिदेशसम्बन्धद्वारेण मनुष्येषूशीनराख्या । उशीनरादयोऽपि शब्दाः सञ्ज्ञात्वेन प्राग्देशेष्वेव प्रवृत्ताः, पश्चात् तत्सम्बन्धेन मनुष्येषु । तेन मनुष्याभिधाने देशाभिधानं गम्यत इत्युक्तं भवति । यथा—मञ्चाः क्रोशन्तीत्यत्र मञ्चसम्बन्धद्वारेण मनुष्येष्वपि वर्तमाना ये मञ्चशब्दास्तेषां मञ्चाभिधानं गम्यते । यदि तेषां मञ्चाभिधानं न गम्येत, तदा मञ्चाधारविशिष्टाः पुरुषाः कथं प्रतीयेरन् ! ॥

वा भावकरणयोः ॥ आदेशार्थोऽयमारम्भः । क्षीरपाणमिति । पीतिः = पानम्, 'नपुंसके भावे क्तः' इत्यनुवर्तमाने 'ल्युट् च' इति ल्युट्प्रत्ययः । क्षीरपाणः कंस इति । पीयतेऽनेनेति पानः, 'करणाधिकरणयोश्च' इति ल्युट् ।

वाप्रकरण इत्यादि । उपसंख्यानशब्दस्य चेह प्रतिपादनमर्थः । अस्मिन् वाप्रकरणे गिरिनदीप्रभृतीनां यो नकारस्तस्य णत्वप्रतिपादनं कर्तव्यमित्यर्थः । तत्रेदं प्रतिपादनम्—उत्तरसूत्रेऽनुक्तसमुच्चयार्थश्चकारः, तेन गिरिनदीप्रभृतीनां यो नकारस्तस्य णत्वं वा भविष्यतीति ॥

प्रातिपदिकान्तनुम्विभक्तिषु च ॥ ११ ॥

'वा' इति वर्तते । प्रातिपदिकान्ते नुमि विभक्तौ च यो नकारस्तस्य पूर्वपदस्थान्निमित्तादुत्तरस्य वा णकार आदेशो भवति । प्रातिपदिकान्ते तावत्—माषवापिणौ, माषवापिनौ । नुमि—माषवापाणि, माषवापानि । व्रीहिवापाणि, व्रीहिवापानि । विभक्तौ—माषवापेण, माषवापेन । व्रीहिवापेण, व्रीहिवापेन ।

पूर्वपदाधिकारादुत्तरपदस्य प्रातिपदकस्थो योऽन्त्यो नकारस्तस्येदं णत्वमिष्यते । इह हि न भवति—गर्गाणां भगिनी गर्गभगिनी ।

पदमञ्जरी

प्रातिपदिकान्तनुम्विभक्तिषु च ॥ माषवापिणाविति । 'बहुलमाभीक्ष्ण्ये' इति णिनिः । *माषवापाणीति ।* माषान्वपन्तीति 'कर्मण्यण्', 'जश्शसोः शि', 'नपुंसकस्य झलचः' इति नुम् ।

इह कस्मान्न भवति—गर्गाणां भगिनी गर्गभगिनीति । भगिन्नित्यस्य प्रातिपदिकस्यान्तो नकार इत्यस्ति प्राप्तिः ? इत्यत आह—*पूर्वपदाधिकारादिति ।* एतच्च 'पूर्वपदात्संज्ञायाम्' इत्यत्रैव व्याख्यातम् । किमिदानीं नैव भवति—

न्यासः

प्रातिपदिकान्तनुम्विभक्तिषु च ॥ अन्तशब्दोऽवयववाची । माषवापिणाविति । 'बहुलमाभीक्ष्ण्ये' इति णिनिः, न तु 'सुप्यजातौ णिनिस्ताच्छील्ये' इति; जातिवाचित्वादुपपदस्य । माषवापाणीत्युपपदसमासः, माषान् वपन्तीति 'कर्मण्यण्', 'जश्शसोः शिः' इति शिरादेशः, 'नपुंसकस्य झलचः' इति नुम्, सर्वनामस्थाने चासम्बुद्धौ' इति दीर्घः । माषवापेणेति । माषवापशब्दात् तृतीयैकवचनस्य 'टाङसिङसामिनात्स्याः' इतीनादेशः ।

अथेह कस्मान्न भवति—गर्गाणां भगिनी गर्गभगिनीति, अत्रापि गर्गशब्दात् परो भगिन्नित्येष शब्दः प्रातिपदिकम्, तस्य चान्तो नकारो भवतीत्यस्ति प्राप्तिः ? इत्यत आह—पूर्वपदाधिकारादित्यादि । 'पूर्वपदात्संज्ञायामगः' इत्यतः 'पूर्वपदात्' इत्यनुवर्तते, पूर्वपदस्य सम्बन्धिशब्दत्वाद् यदपेक्षया तस्य पूर्वपदत्वं तदेवोत्तरपदमुपस्थापयति । तेन यद्यपीह प्रातिपदिकस्य विशेषो नोपात्तः, तथाप्युत्तरपदं यत् प्रातिपदिकं तदन्तस्य नकारस्यैव णकारादेशो भवति । इह हि न भवतीति । हिशब्दो हेतौ । यस्मात् पूर्वपदाधिकारादुत्तरपदं यत् प्रातिपदिकं तदन्तस्यैव नकारस्य णत्वं विज्ञायते, तस्माद् गर्गभगिनीत्यत्र न भवति । न ह्यत्र भगिन्नित्येतच्छब्दरूपमुत्तरपदम्, किं तर्हि ? भगिनीत्येष शब्दः, स च प्रातिपदिकं न भवति; 'अप्रत्ययः' इति निषेधात् । न च तस्यान्तो नकारः, किं तर्हि ? ईकारः ।

यदा त्वेवं भवति–गर्गाणां भगो गर्गभगः, गर्गभगोऽस्या अस्तीति गर्गभगिणीति; तदा मातृभोगीणवन्नित्यमेव णत्वेन भवितव्यम् । माषवापिणी, माषवापिनीत्यत्र तु 'गतिकारकोपपदानां कृद्भिः सह समासवचनं प्राक्सुबुत्पत्तेः' इति कृदन्तेनैव समासे सति प्रातिपदिकस्य उत्तरपदस्यैव[1] सतो[1] नकारो भवति । तथात्र नुम्ग्रहण कृतम् । स हि समुदायभक्तत्वादुत्तरपदस्यान्तो न भवति ।

पदमञ्जरी

गर्गभगिणीति, भवति विवक्षान्तरे शास्त्रान्तरेण नित्यम्, न त्वनेन ? इत्याह– *यदा त्विति* । *मातृभोगीणवदिति* । एतदपि तत्रैव व्याख्यातम् ।

यद्युत्तरपदं प्रातिपदिकं गृह्यते माषवापिणीत्यत्र णत्वं न प्राप्नोति, यदुत्तरपदं वापिनीति न तस्यान्तो नकारः, यस्य चान्तो नकारो वापिन्निति न तदुत्तरपदम् ? अत आह–*माषवापिणीत्यादि* । 'उपपदमतिङ्' इत्यत्रैतद्व्याख्यातम् । 'उत्तरपदभूतं प्रातिपदिकं गृह्यते' इत्यत्र ज्ञापकमाह–*तथा चेति* । कथमेतज्ज्ञापकम् ? इत्याह–*स हीति* । अङ्गस्य नुम्विधीयते, ततश्च तद्भक्तो नुम् तद्ग्रहणेनैव

न्यासः

ननु गर्गभगिणीत्ययमपि च प्रयोगो दृश्यते, स चैवं सति नोपपद्यते ? इत्यत आह– यदा त्वित्यादि । यदा तु गर्गाणां भगिनीत्येवं व्युत्पत्तिः, तदा न भवितव्यं णत्वेन । यदा तु गर्गस्य भग इति भगशब्देन षष्ठीसमासं कृत्वा, ततः स्त्रियाम् मत्वर्थे इनिः— इति व्युत्पाद्यते, तदेवं व्युत्पत्तौ सत्यां यथा मातृभोगीण इत्यत्र नित्यं णत्वं भवति, तथा गर्गभगिणीत्यत्रापि णत्वेन भवितव्यम् । मातृभोगीणवदित्यनेन तदापि नानेन सूत्रेण वा णत्वम्, किं तर्हि ? लक्षणान्तरेणेति दर्शयति । तेनैतदुक्तं भवति—यदैवं व्युत्पत्ति र्भवति तदा यथा मातृभोगीण इत्यत्र अट्कुप्वादिना नित्यं तद्धितस्थ नकारस्य णत्वं भवति; तथा गर्गभगिणीत्यत्रापि । अत्र तद्धितस्थ एव नकारः, न तूत्तरपदस्थः । अत एव भिन्नपदस्थता निमित्तनिमित्तिनोर्नाशङ्कनीया । यथा 'पूर्वपदात् संज्ञायामगः' इत्यनेन नियमेन णत्वं न निवर्त्यते, तथा तत्रैव प्रतिपादितम् ।

यद्युत्तरपदं यत् प्रातिपदिकं तदन्तस्य नकारस्य णकारेण भवितव्यम्, एवं सति माषवापिणी, माषवापिनीत्यत्र विभाषा णत्वं न प्राप्नोति, अत्र वापिनीशब्द एवोत्तरपदम्, न वापिन्नित्येतच्छब्दः ? इत्यत आह–माषवापिनीत्यत्र त्वित्यादि । अत्र हि प्राक् सुबुत्पत्तेः कृदन्तेनैव वापिन्नित्यनेन समासे कृते सति प्रातिपदिकस्यान्तो नकारो

1–1. क्वचित्त 'उत्तरपदस्यान्तो'–इति पाठः ।(प्र० सं०)

* युवादीनां प्रतिषेधो वक्तव्यः *। आर्ययूना। क्षत्रिययूना। प्रपक्वानि[1]। दीर्घाह्नी शरत्॥

पदमञ्जरी

गृह्यते, नोत्तरपदग्रहणेन। यदि च यत्किञ्चन प्रातिपदिकं गृह्येत नोत्तरपदमेव, ततो नुम्ग्रहणमकर्त्तव्यमेव स्यात्; 'समासप्रातिपदिकान्त' इत्येव सिद्धत्वात्।

आर्ययूनेति। विशेषणसमासः। 'श्वयुवमघोनामतद्धिते' इति सम्प्रसारणम्। *प्रपक्वानीति*। गतिसमासः। अत्र 'कुमति च' इति नित्यं णत्वं प्राप्नोति। *दीर्घाह्नी शरदिति*। अयमपि युवादिषु द्रष्टव्य इत्युक्तम्॥

न्यासः

भवति; वार्पिन्नित्येतस्य 'कृत्तद्धितसमासाश्च' इति प्रातिपदिकत्वात्। तस्माद् भवत्येवात्र णत्वमिति। कथं पुनः प्राक् सुबुत्पत्तेः समासे सत्युत्तरपदस्यान्तो नकार उपपद्यते, यावता 'सुप्तिङन्तं पदम्' इत्यनेन सुबन्तस्य तिङन्तस्य च पदमित्येषा सञ्ज्ञा विहिता, तत्रासत्यां सुबुत्पत्तौ पदत्वमत्र न सम्भवति। कुतः पुनरेतदुत्तरपदमित्येष विशेषः? रूढित्वाददोषः। पूर्वपदोत्तरपदशब्दावेतौ रूढिशब्दौ; यस्मात् समासे कृते यः कश्चिच्छब्दः पूर्वपदमिति प्रसिद्धः, यः कश्चिदुत्तरपदमिति। सा च रूढिर्न सुबन्तेष्वेव समासावयवेषु सम्भवति? किं तर्हि? असुबन्तेष्वपि केषुचिदिति। तत् किमत्र नोपपद्यते पूर्वोत्तरपदव्यवहारः! तथान्त्यादिना यदुक्तम् 'पूर्वपदाधिकारादुत्तरस्य' इति, तद् द्रढयति। यत एवमुत्तरपदस्य प्रातिपदिकस्य योऽन्त्यो नकारस्तस्यैव णत्वं भवति, नान्यस्येत्ययमत्रार्थः। एवञ्च कृत्वा नुम्-ग्रहणं कृतम्। कस्मात् पुनरस्मिन्नर्थे सति नुमो न सिध्यति, यतस्तदुपादानं कृतम्? इत्यत आह—स हीत्यादि। अङ्गस्य नुम्विधानात्। माषवापानीत्यत्र समुदायस्याङ्गत्वात् समुदायात्मनोऽङ्गस्य भक्तो नुम्, नोत्तरपदस्य। ततश्चोत्तरपदस्यान्तो नुम् न भवति। तत्र यदि नुम्ग्रहणं न क्रियते, तदा णत्वं न स्यादित्यभिप्रायः। यदि पुनः प्रातिपदिकस्यानुत्तरपदभूतस्यापि योऽन्तो नकारः, तस्य णत्वं विधीयते, तदा नुम्ग्रहणं न कर्त्तव्यमेव; प्रातिपदिकान्तस्येत्येव सिद्धत्वात्। भवति हि माषवापिनीत्यत्रापि समासे सति प्रातिपदिकस्यान्तो नकारः।

वक्तव्यमिति। व्याख्येयमित्यर्थः। तत्रेदं व्याख्यानम्—'वा' इति वर्त्तते, सा च व्यवस्थितविभाषा, तेन युवादीनां णत्वेन न भवितव्यम्। आर्ययूनेति। विशेषणसमासः, 'श्वयुवमघोनामतद्धिते' इति सम्प्रसारणम्, 'सम्प्रसारणाच्च' इति पूर्वरूपत्वम्, 'अकः सवर्णे दीर्घः'। प्रपक्वानीति। गतिसमासः। चकारस्य पूर्वोक्तमेव प्रयोजनम्॥

---

१. 'परिपक्वानि'—बहुषु पुस्तकेषु।

एकाजुत्तरपदे णः ॥१२॥

एकाजुत्तरपदं यस्य स एकाजुत्तरपदः, तस्मिन्नेकाजुत्तरपदसमासे प्रातिपदिकान्तनुम्विभक्तिषु पूर्वपदस्थान्निमित्तादुत्तरस्य नकारस्य णकार आदेशो भवति । वृत्रहणौ । वृत्रहणः । नुमि—क्षीरपाणि । सुरापाणि । विभक्तौ—क्षीरपेण । सुरापेण ।

'णः' इति वर्त्तमाने पुनर्णग्रहणं विकल्पाधिकारनिवृत्तेर्विस्पष्टीकरणार्थम् ॥

कुमति च ॥ १३ ॥

कवर्गवति चोत्तरपदे प्रातिपदिकान्तनुम्विभक्तिषु पूर्वपदस्थान्निमित्तादुत्तरस्य नकारस्य णकारादेशो भवति । वस्त्रयुगिणौ, वस्त्र-

पदमञ्जरी

एकाजुत्तरपदे णः ॥ *विकल्पाधिकारनिवृत्तेर्विस्पष्टीकरणार्थमिति* । अन्यथा यद्यप्यत्रारम्भसामर्थ्यान्नित्यो विधिः शक्यो विज्ञातुम्, उत्तरत्र त्वनुवृत्तिः सम्भाव्येत ॥

कुमति च ॥ अनेकाजुत्तरपदार्थोऽयमारम्भः । *वस्त्रयुगिणाविति* । युगशब्दादिनि कृते पश्चादिन्नन्तेन समासः कर्तव्यः । एवं तर्हि उत्तरपदस्य प्रातिपदिक-

न्यासः

एकाजुत्तरपदे णः ॥ वृत्रहणाविति । 'ब्रह्मभ्रूण' इति क्विप् । क्षीरपाणीति । पिबतेः, पातेर्वा 'आतोऽनुपसर्गे कः', 'आतो लोप इटि च' इत्याकारलोपः । सुरापाणीति । पिबतेः 'गापोष्टक्', पातेर्वा पूर्ववत् कः ।

अथ णग्रहणं किमर्थम्, यावता ण इत्यनुवर्त्तत एव ? नित्यार्थमिति चेत् ? स्यादेतत्—वेति प्रकृतम्, तत्रासति पुनर्णग्रहणे विकल्पः प्रसज्येत, तस्मान्नित्यं यथा स्यादित्येवमर्थं पुनर्णग्रहणं कृतमिति ? एतच्चायुक्तम्; पूर्वेणैव विकल्पः सिद्धः । तत्रारम्भसामर्थ्यादेवायं विधिर्नित्यो भविष्यति ? इत्यत आह—ण इत्यनुवर्त्तमान इत्यादि । विकल्पाधिकारस्यास्वरितत्वाद् या निवृत्तिस्तस्या विस्पष्टार्थं पुनर्णग्रहणम् । असति हि णग्रहणे कश्चिन्मन्दबुद्धिरेवं मन्येत—अनुवर्त्तत एव वाग्रहणम्, तस्मिंस्त्वनुवर्त्तमानेऽप्यारम्भसामर्थ्यादयं विधिर्नित्यो भविष्यति, उत्तरस्तु पाक्षिक एवेति ॥

कुमति च ॥ अनेकाजुत्तरपदार्थ आरम्भः । चकारः 'प्रातिपदिकान्तनुम्विभक्तिषु च' इत्यनुकर्षणार्थः । तेनोत्तरत्रानुवृत्तिर्न भवति चानुकृष्टपरिभाषया । वस्त्रयुगिणाविति । 'अत इनिठनौ' इतीनिः । 'कौ' इति कर्त्तव्ये कुमतीति वचनमकवर्गादावपि यथा स्यात्; इतरथा हि 'यस्मिन् विधिस्तदादावल्ग्रहणे' इति कवर्गादेरेव स्यात् । वपनं वापः, कुम्भस्य वापः कुम्भवापः, माषाणां कुम्भवापो माषकुम्भवापः—'अत इनिठनौ' इतीनिः । माषकुम्भवापिणावित्यत्र स्यात्, वस्त्रयुगिणावित्यत्र न स्यादिति ॥

युगिणः । स्वर्गकामिणौ । वृषगामिणौ । नुमि–वस्त्रयुगाणि । खर-युगाणि । विभक्तौ–वस्त्रयुगेण । खरयुगेण ॥

उपसर्गादसमासेऽपि णोपदेशस्य ॥ १४ ॥

ण उपदेशे यस्यासौ णोपदेशः[1] । णोपदेशस्य धातोर्यो नकारः तस्य उपसर्गस्थान्निमित्तादुत्तरस्य णकारादेशो भवति असमासेऽपि, समासेऽपि । प्रणमति, परिणमति । प्रणायकः, परिणायकः ।

उपसर्गादिति किम् ? प्रगता नायका अस्माद् देशात् प्रनायको देशः । असमासेऽपीति किम् ? पूर्वपदाधिकारात् समास एव स्यादिति

पदमञ्जरी

स्यान्तो नकारो भवति; अन्यथा मातृभोगीणवल्लक्षणान्तरेणैव णत्वं सिद्धं स्यात्, 'कौ' इत्युच्यमानेऽपि कवर्गमात्रस्योत्तरपदस्यासम्भवान्मतुबर्थो लभ्यते, नार्थो मतुपा ? सत्यम्; 'कौ' इत्युच्यमाने तदादिविधिर्विज्ञायेत–कवर्गादावुत्तर-पद इति ॥

उपसर्गादसमासेऽपि णोपदेशस्य ॥ ण उपदेशे यस्य स णोपदेशः । *प्रनायको देश इति* । अत्र गतिक्रियायोगमात्रमेव प्रति प्रस्योपसर्गत्वम्, न नमतिं प्रति ।

असमासेऽपीति किमिति । विशेषानुपादानादेव समासासमासयोर्द्वयोरपि भविष्यतीति प्रश्नः । *पूर्वपदाधिकारादिति* । सर्वत्रैवात्र प्रकरणे 'पूर्वपदात्' इति

न्यासः

उपसर्गादसमासेऽपि णोपदेशस्य ॥ णोपदेशस्येति । ण उपदेशे यस्य स णोपदेशः—गमकत्वाद् वैयधिकरण्ये बहुव्रीहिः । अथ वा–उपदिश्यते प्रथमत उच्चार्यत इत्युपदेशः, ण उपदेशो यस्येति समानाधिकरण एव बहुव्रीहिः । **प्रणमतीति** । 'णम प्रह्वत्वे शब्दे च' । **प्रणायक इति** । 'णीञ् प्रापणे', ण्वुल्, प्रादिसमासः ।

प्रनायको देश इति । अत्र गमिं प्रति क्रियायुक्तत्वात् प्रशब्दस्य गमिमेव प्रत्युपसर्गत्वम्, न नयतिं प्रति; यं प्रति प्रयुक्ताः प्रादयस्तं प्रति गत्युपसर्गसंज्ञाविधानात् । **असमासेऽपीति किमिति** । विनाप्यनेन विशेषानुपादानात् समासेऽसमासेऽपि भविष्यतीति भावः । **पूर्वपदाधिकारादित्यादि** । पूर्वपदादिति वर्तते । असमासे भवति पूर्वपदत्वम् । रूढि-शब्दो हि पूर्वपदशब्दः पूर्वमाश्रितः, स एव चेहानुवर्तते, स च समास एव सम्भवति, ततश्च समासेऽपीत्युच्यमाने समास एव स्यादिति । इतिकरणो हेतौ । यस्मादसति तस्मिन्नेष दोषस्तस्मात् तस्य पूर्वपदस्य निवृत्तिं द्योतयितुम् 'असमासेऽपि' इत्युच्यते । द्योतनग्रहणेनैतदाचष्टे—नानेन तस्य निवृत्तिः क्रियते, किं तर्हि ? अस्वरितत्वादविद्य-

---

१. इदं न सार्वत्रिकम् ।

तदधिकारनिवृत्तिद्योतनार्थम् । णोपदेशस्येति किम् ? प्रनर्दति । प्रनर्दकः ॥

हिनुमीना ॥ १५ ॥

हिनु, मीना—इत्येतयोरुपसर्गस्थान्निमित्तादुत्तरस्य नकारस्य णकारादेशो भवति । प्रहिणोति, प्रहिणुतः । प्रमीणाति, प्रमीणीतः ।

पदमञ्जरी

वर्तते, समासे एव पूर्वपदं भवति, तेन समास एव स्यात् । *तदधिकारनिवृत्तिद्योतनार्थमिति* । नानेन विस्पष्टार्थमसमासेऽपिग्रहणमिच्युते । तथा हि—यद्यप्यस्वरितत्वात् 'पूर्वपदात्' इति निवर्त्तते, तथाप्यसमासेऽपिग्रहणं कर्त्तव्यम्, अन्यथाऽसंज्ञायां समासे न स्यात्; पूर्वपदात्संज्ञायामेवेति नियमादस्य च विधेरसमासे चरितार्थत्वात् । तस्मात्पूर्वपदाधिकारनिवृत्तिद्योतनमुखेन समासासमासयोर्द्वयोरपि यथा स्यादित्यसमासेऽपिग्रहणमित्ययमर्थो द्रष्टव्यः । नन्वसिद्धमुपसर्गणत्वम्, तस्यासिद्धत्वान्नियमो न भविष्यति, तेन 'पूर्वपदात्' इत्यस्मिन्निवृत्ते न कर्त्तव्यमसमासेऽपिग्रहणम् ? एवं तर्ह्येतज्ज्ञापयति—न योगे योगोऽसिद्धः, अपि तु प्रकरणे प्रकरणमसिद्धमिति । यदा तु 'पूर्वपदात्संज्ञायाम्' इति सूत्रं नियमार्थमिति पक्षः, तदैतदुच्यते । यदा तु विध्यर्थं तदा नैतदुपपद्यते ॥

हिनुमीना ॥ 'हि गतौ' स्वादिः, 'मीञ् हिंसायाम्' क्र्यादिः, दीर्घान्तः ।

न्यासः

मानतैव केवलं प्रकाश्यत इति । तदेतदुक्तं भवति—मन्दबुद्धिर्य एवं प्रतिपत्तुमसमर्थस्तं प्रति विस्पष्टीकरणार्थमसमासेऽपीत्युच्यत इति । प्रनर्दतीति । 'नर्द गर्द शब्दे' । सत्यप्यच्परत्वेऽच्परोऽयं णोपदेशो न भवति; 'नृतिनर्दिनन्दिनक्किनाथृनवर्जम्' इत्यपवादविधानात् ॥

हिनुमीना ॥ प्रहिणोतीति । 'हि गतौ', 'स्वादिभ्यः श्नुः', गुणः । प्रहिणोतीति । 'मी हिंसायाम्', क्र्यादित्वात् श्ना । प्रमीणीत इति । 'ई हल्यघोः' इतीत्वम् । अथ कथं प्रहिणोति, प्रमीणीत इत्यत्र णत्वम्, यावता 'हिनुमीना' इति स्वरूपयोर्ग्रहणम्, न चात्र गुणादौ विकारे कृते ते रूपे स्तः, तस्माच्चात्रैव भवितव्यम्—प्रहिणुतः, प्रमीणातीति ? अजादेशस्य स्थानिवद्भावाद्, एकदेशविकृतस्यानन्यत्वाद् वा भविष्यतीत्यदोषः । ननु प्रतिषिध्यते स्थानिवद्भावः—'पूर्वत्रासिद्धीये न स्थानिवत्' इति ? दोष एवायमस्याः परिभाषायाः; तथा चोक्तम्—अस्या दोषः संयोगादिलोपलत्वणत्वेष्विति । अथ 'हिमीभ्याम्' इत्येवं कस्मान्नोक्तम् ? अशक्यमेवं वक्तुम्, अविकरणनकारस्यापि स्यात्—प्रहेनर्दनमिति, प्रमीनर्दनमिति । प्रहिणोतीति प्रहेः, 'अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते' इति विच्, गुणः । प्रमीणातीति प्रमीः, क्विप् । प्रहेर्नर्दनम्, प्रम्यो नर्दनमिति षष्ठीसमासः ॥

हिनुमीनाग्रहणे विकृतस्यापि भवति; अजादेशस्य स्थानिवत्त्वात् ॥

आनि लोट् ॥ १६ ॥

[१]'आनि' इत्येतस्य लोडादेशस्योपसर्गस्थान्निमित्तादुत्तरस्य नकारस्य णकारादेशो भवति । प्रवपाणि । प्रयाणि । परियाणि ।

लोडिति किम् ? प्रवपानि मांसानि ॥

पदमञ्जरी

हिनुमीनाग्रहणे विकृतस्योपसंख्यानम्, इहापि यथा स्यात्—प्रहिणोति, प्रमिणीतः ? सिद्धं वा स्थानिवत्त्वात्; ईत्वगुणयोः स्थानिवद्भावे सति उपात्तमेव रूपमिति णत्वं भविष्यति । ननु 'पूर्वत्रासिद्धं न स्थानिवत्' ? दोष एवायमस्याः परिभाषायाः 'तस्य दोषः संयोगादिलोपलत्वणत्वेषु' इति ।

आनि लोट् ॥ प्रवपाणीति । वपेर्लोट्, 'सेर्निः' । 'आडुत्तमस्य पिच्च', प्रयाणीति याते रूपम् । *प्रवपानीति* । प्रकृष्टा वपा येषु तानि प्रवपानि । आनिलोड्ग्रहणमनर्थकम्; अर्थवद्ग्रहणात्, अर्थवत आनिशब्दस्य ग्रहणम्, न चैषोऽर्थवान् । अनुपसर्गाद्वा, यत् क्रियायुक्ताः प्रादयस्तं प्रति गत्युपसर्गसंज्ञे भवतः, न चैतमानिशब्दं प्रति क्रियायोगः, तदन्तं तु प्रति भवति । कथं, नैवं विज्ञायते—यस्य क्रिया यत्क्रिया, यत्क्रियायुक्ता इति ? कथं तर्हि, या क्रिया यत्क्रिया यत्क्रिया-

न्यासः

आनि लोट् ॥ प्रवपाणीति । वपेर्लोट्, मिप्, 'मेर्निः', 'आडुत्तमस्य पिच्च' इत्याट् । प्रयाणीति । 'या प्रापणे' ।

प्रवपानि मांसानीति । प्रकृष्टा वपा येषामिति बहुव्रीहिः, 'जश्शसोः शिः' इति शिरादेशः, 'नपुंसकस्य झलचः' इति नुम्, 'सर्वनामस्थाने चासम्बुद्धौ' इति दीर्घः—प्रवपानीति । अत्र लोड्ग्रहणान्न भवति । 'प्रातिपदिकान्तनुम्विभक्तिषु च' इत्यनेन तर्हि कस्मान्न भवतीति ? भवत्येव पक्षे । ननु चोपसर्गादिति वर्तते, न चानिं प्रति प्रशब्दस्योपसर्गत्वम्, किं तर्हि ? वपिं प्रति, तस्मादुपसर्गत्वाभावादेव न भविष्यतीति किं लोड्ग्रहणेन ? नैतदस्ति; मूलोदाहरणेऽप्यपि तर्हि न स्यात् । अत्र हि धातुं प्रत्युपसर्गत्वम्, नानिं प्रति । तस्मात् सामर्थ्यादिहोपसर्गग्रहणमनुवर्तमानं प्राद्युपलक्षणार्थं विज्ञायते, यथा—'अङ्नासिकायाः संज्ञायां नसञ्चास्थूलात्' इति । 'उपसर्गाच्च' इत्यत्रोपसर्गग्रहणं प्राद्युपलक्षणार्थम् । ततश्चासति लोड्ग्रहणे स्यादेव णत्वमिति तन्निवृत्त्यर्थं लोडित्युच्यते । नन्वेवमपि न कर्त्तव्यं लोड्ग्रहणम्, 'अर्थवद्ग्रहणे नानर्थकस्य' इत्यर्थवतो ह्यानिशब्दस्येदं ग्रहणम्, न हि प्रवपानि मांसानीत्यत्रानिशब्दोऽर्थवान्, किं तर्हि ? इकारः ? एवं तर्ह्येतज्ज्ञापयति—अनित्यैषा परिभाषेति । तेन 'इन्हन्पूषार्यम्णां शौ' इत्यत्रानर्थकस्यापीनो ग्रहणे सति बहुवाग्मीनि ब्राह्मणकुलानीत्यत्रापि दीर्घत्वं सिद्धं भवति ।

---

१. पूर्वसूत्रस्यास्य वर्त्तेरारम्भे 'उपसर्गादिति वर्त्तते' इत्यधिकं क्वचित् ।

नेर्गदनदपतपदघुमास्यतिहन्तियातिवातिद्रातिप्सातिवपतिवहतिशाम्यतिचिनोतिदेग्धिषु च ॥ १७ ॥

'नि' इत्येतस्योपसर्गस्थान्निमित्तादुत्तरस्य नकारस्य णकारादेशो भवति गद, नद, पत, पद, घु, मा, स्यति, हन्ति, याति, वाति, द्राति, प्साति, वपति, वहति, शाम्यति, चिनोति, देग्धि—इत्येतेषु परतः। गद—प्रणिगदति, परिणिगदति। नद—प्रणिनदति, परिणिनदति। पत—प्रणिपतति, परिणिपतति। पद—प्रणिपद्यते, परिणिपद्यते। घु—प्रणिददाति, परिणिददाति। प्रणिदधाति, परिणिदधाति।

पदमञ्जरी

युक्ता इति, प्रयोगविषया च क्रिया न क्वचिदसंसृष्टास्तीति समुदायस्याश्रीयत इति आनिशब्दान्तं समुदायं प्रति क्रियायोगः। तत्रायं च सूत्रार्थः—उपसर्गात् परस्यावयवो य आनिशब्दस्तन्नकारस्य णत्वमिति। तदेवं प्रत्याख्यातं लोड्ग्रहणम् ॥

नेर्गदनदपतपदघुमास्यतिहन्तियातिवातिद्रातिप्सातिवपतिवहतिशाम्यतिचिनोतिदेग्धिषु च ॥ 'गामादाग्रहणेष्वविशेषः' इति वचनात् 'मीनातिमिनोतिदीङाम्' इत्यात्वे कृते यन्मारूपम्, यच्च 'मा माने' इति, तेषामपि ग्रहणप्रसङ्गः ? इत्या-

न्यासः

आनीत्याकारोच्चारणं किमर्थम् ? यदाडागमो न भवति तदा शुद्धस्य निशब्दस्य स्यादित्येवमर्थम्।

ननु च नित्यमेवाडागमेन भवितव्यम्, न हि तद्विधौ विकल्पोऽस्ति ? एवं तर्ह्येतज्ज्ञापयति—अनित्यमागमशासनमिति। तेनापि 'शाकं पचानस्य सुखा वै मघवन् गृहाः' इत्यादयः प्रयोगाः सिद्धा भवन्तीति ॥

नेर्गदनदपतपदघुमास्यतिहन्तियातिवातिद्रातिप्सातिवपतिवहतिशाम्यतिचिनोतिदेग्धिषु च ॥ 'घु' इति घुसंज्ञकानां ग्रहणम्। 'मा' इति 'माङ् माने', मेङ् प्रणिदाने' इत्येतयोर्ग्रहणम्; न तु 'मीञ् हिंसायाम्', 'डुमिञ् प्रक्षेपणे'—इत्येतयोः 'मीनातिमिनोतिदीङां ल्यपि च' इति कृतात्वयोः, नापि 'मा माने' इत्येतस्य। ननु च 'गामादाग्रहणेष्वविशेषः' इति सर्वेषामेव ग्रहणेन भवितव्यम्, तत् कथं माङ्मेङोरेव ग्रहणं लभ्यते ? नैतदस्ति; इह 'द्वन्द्वे घि', 'अल्पाच्तरम्' इति वचनमनपेक्ष्य 'घु' इत्येतस्य पूर्वनिपातमकुर्वता नात्र वचनानुरोधेन प्रवर्त्तितव्यम्, अपि त्विच्छयेति सूचितम्। तेन यत्रेच्छा भवति स एव गृह्यते। इच्छालक्ष्यानुरोधान्माङ्मेङोरेव ग्रहणं भवतीति युक्तम्। अतएवेच्छया प्रवर्त्तितव्यमिति सूचनाद् यदापि मेङ आत्त्वाभावे मेत्येतद्रूपं न संभवति,

माङ्—प्रणिमिमीते, परिणिमिमीते । मेङ्—प्रणिमयते, परिणिमयते । 'मा' इति माङ्मेङोर्ग्रहणमिष्यते ।

स्यति—प्रणिष्यति, परिणिष्यति । हन्ति—प्रणिहन्ति, परिणिहन्ति । याति—प्रणियाति, परिणियाति । वाति—प्रणिवाति, परिणिवाति । द्राति—प्रणिद्राति, परिणिद्राति । प्साति—प्रणिप्साति, परिणिप्साति । वपति—प्रणिवपति, परिणिवपति । वहति—प्रणिवहति, परिणिवहति । शाम्यति—प्रणिशाम्यति, परिणिशाम्यति । चिनोति—प्रणिचिनोति, परिणिचिनोति । देग्धि—प्रणिदेग्धि, परिणिदेग्धि ।

अड्व्यवायेऽपि नेगंदादिषु णत्वमिष्यते । प्रण्यगदत्, परिण्यगदत् ॥

पदमञ्जरी

शङ्कयाह—माङ्मेङोर्ग्रहणमिष्यत इति । इष्टिरेवेयम् । *प्रणिष्यतीति* । 'ओतः श्यनि', 'उपसर्गात्सुनोति' इत्यादिना षत्वम् । हन्तिप्रभृतयः प्सातिपर्यन्ता अदादयः, 'मा माने च' । *प्रणिशाम्यतीति* । 'शमामष्टानां दीर्घः श्यनि' ।

स्यत्यादिषु तिपा निर्देशो यङ्लुग्निवृत्त्यर्थः ।

अड्व्यवायेऽपीति । अन्यथाङ्गस्याडुच्यते, विकरणान्तं चाङ्गम्, सोऽसौ सङ्घातभक्तोऽशक्यो गदादिग्रहणेन ग्रहीतुमिति न स्यात् । आङ्मा चेति वक्तव्यम्—

न्यासः

तदापि तस्य ग्रहणं भवत्येव—प्रणिमयत इति । प्रणिपद्यत इति । दिवादित्वाच्छ्यन्, अनुदात्तेत्त्वादात्मनेपदम् ।

प्रणिमिमीत इति । जुहोत्यादित्वात् श्लुः, 'श्लौ' इति द्विर्वचनम्, 'भृञामित्' इत्यभ्यासस्येत्त्वम्, 'ई हल्यघोः' इतीत्त्वम् ।

प्रणिष्यतीति । 'ओतः श्यनि' इत्योकारलोपः, 'उपसर्गात् सुनोति' इति षत्वम् । प्रणिहन्तीत्यादिषु प्रणिप्सातीति पर्यन्तेष्वदादित्वाच्छपो लुक् । प्रणिशाम्यतीति । 'शमामष्टानां दीर्घः' इति दीर्घः । प्रणिदेग्धीति । 'दिह उपचये', लट्, पूर्ववच्छपो लुक्, 'दादेर्धातोर्घः' इति घत्वम्, 'झषस्तथोर्धोऽधः' इति धत्वम्, 'झलां जश् झशि' इति जश्त्वम्—गकारः ।

इह गदादीनां सप्तम्या निर्दिष्टत्वात् 'तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्य' इति निर्दिष्टग्रहणस्यानन्तर्यार्थत्वादड्व्यवधानान्न भवितव्यमिति कस्यचिद् भ्रान्तिः स्यात्, अतस्तां निराकर्तुमाह—अड्व्यवायेऽपीति । कथं पुनरिष्यमाणमड्व्यवाये णत्वं लभ्यते ? अत्र चकारस्यानुक्तसमुच्चयार्थत्वात्, 'निंग्यविभ्योऽड्व्यवायेऽपि' इत्यतो मण्डूकप्लुतिन्यायेन,

शेषे विभाषाऽकखादावषान्त उपदेशे ॥ १८ ॥

'नेः' इति वर्त्तते, 'उपसर्गात्' इति च। अककारादिः, अखकारादिः, अषकारान्तश्च उपदेशे यो धातुः स शेषः; तस्मिन्परत उपसर्गस्थान्निमित्तादुत्तरस्य नेर्नकारस्य विभाषा णकार आदेशो भवति। प्रणिपचति, प्रनिपचति। प्रणिभिनत्ति, प्रनिभिनत्ति।

अकखादाविति किम्? प्रनिकरोति। प्रनिखादति। अषान्तप्रण्यागददिति। तर्त्तर्हि वक्तव्यम्? न वक्तव्यम्, 'अट्कुप्वाङ्नुम्व्यवाये' इति वर्त्तते, तेन नेर्गदादीनां चाड्व्यवाये च भविष्यति। प्रन्युपगदतीत्यादौ तु 'पदव्यवायेऽपि' इति प्रतिषेधादप्रसङ्गः॥

पदमञ्जरी

शेषे *विभाषाऽकखादावषान्त उपदेशे* ॥ 'अकखादावषान्ते' इति चोपसर्गसन्निधापितस्य धातोर्विशेषणमित्याह—*अकखादिरषान्त उपदेशे यो धातुरिति*।

आदिग्रहणं शक्यमकर्तुम्, 'अकखे इति वक्तव्यम्, 'यस्मिन्विधिस्तदादावल्ग्रहणे'। अन्तग्रहणं तु कर्त्तव्यम्, असति हि तस्मिन्न ज्ञायेत—केन तदादिविधिः, केन वा तदन्तविधिरिति।

शेषग्रहणं किम्? गदादिषु मा भूत्। यदि तेष्वपि स्यात, पूर्वयोगो निर्विषयः स्यात्; तस्माच्छेष इति शक्यमवक्तुम्।

न्यासः

'अड्व्यवाये' इत्यस्यानुवृत्तेर्वा। ननु चाटो गदादिभक्तत्वात् तस्य ग्रहणेनैव ग्रहणम्, तत् कुतो व्यवायः? नैतदस्ति; अङ्गस्य ह्यडागम उच्यते, विकरणान्तञ्चाङ्गम्। स ह्यङ्गस्य सङ्घातस्य भक्तः, न गदादिमात्रस्य। अतो न शक्यते गदादिग्रहणेन ग्रहीतुम्॥

शेषे विभाषाऽकखादावषान्त उपदेशे॥ 'उपसर्गात्' इति वर्त्तते। उपसर्गत्वं च यं प्रति क्रियायुक्ताः प्रादयस्तं प्रति भवति। धातुरेव क्रियावाची, तमेव प्रति प्रादीनामुपसर्गत्वम्। ततश्चोपसर्गग्रहणेन धातौ सन्निधापिते तस्यैवाकखादित्वमषान्तत्वं च विशेषणं विज्ञायते, इत्यत आह—अककारादिरखकारादिरषान्त उपदेशे यो धातुरिति। आद्यन्तग्रहणे उभे अपि विस्पष्टार्थे; 'अकखे अषे' इत्येवं सिद्धत्वात्। यदि सर्वैरेवाककारादिभिस्तदादिविधिस्तदन्तविधिर्वा स्यात्, तदा सर्वेषां द्वन्द्वं कृत्वा 'अकखषे' इत्येवं ब्रूयात्। 'अकखे अषे' इति वचनात् केनचित् तदादिविधिः, केनचित् तदन्तविधिरिति विज्ञायते। अत्र त्वेतावान् सन्देहः स्यात्—केन तदादिविधिः, केन वा तदन्तविधिरिति, स चापि व्याख्यानान्निवर्त्तिष्यत इति।

शेषग्रहणमिति स्पष्टार्थम्। यदि च गदादिषु विभाषा स्यात्, पूर्वयोगो निरर्थकः स्यात्। उपदेशग्रहणमपि स्पष्टार्थमेव। शक्यते तद् हि 'उपसर्गादसमासेऽपि णोपदेशस्य' इत्यतोऽनुवर्त्तयितुमुपदेशग्रहणं मण्डूकप्लुतिन्यायेन।

इति किम् ? प्रनिपिनष्टि । उपदेशग्रहणं किम् ? इह च प्रतिषेधो यथा स्यात्—प्रनिचकार, प्रनिचखाद, प्रनिपेक्ष्यतीति । इह च मा भूत्—विशेः—प्रणिवेष्टा, प्रणिवेक्ष्यति ॥

अनितेः ॥ १९ ॥

अनितेर्नकारस्योपसर्गस्थान्निमित्तादुत्तरस्य णकारादेशो भवति । प्राणिति । पराणिति ॥

अन्तः ॥ २० ॥

'अनितेः' इति वर्तते, उपसर्गस्थान्निमित्तादुत्तरस्यानितिनकार-

पदमञ्जरी

प्रनिपेक्ष्यतीति । 'षढो कः सि' इति कत्वे कृते सम्प्रत्यषान्तो भवति । *प्रनिचकारेति* । 'कुहोश्चुः' इत्यभ्यासस्य चुत्वे कृते सम्प्रत्ययं न ककारादिर्भवति । *प्रणिवेष्टेति* । 'व्रश्च' इत्यादिषत्वे कृते सम्प्रति षान्तो भवति, उपदेशे त्वषान्तत्वाण्णत्वं भवति ॥

अनितेः ॥ *प्राणितीति* । 'श्वस प्राणने', 'अन च', रुदादिभ्यस्सार्वधातुके' इतीट् ॥

अन्तः ॥ *अनितेरन्तस्येति* । अनितेः सम्बन्धिनः पदान्तस्य नकारस्येत्यर्थः । *हे प्राणिति* । क्विबन्तात्सम्बुद्धिः, 'न ङिसम्बुद्ध्योः' इति नलोपप्रतिषेधः ।

न्यासः

प्रनिपिनष्टीति । 'पिष्लृ सञ्चूर्णने', 'रुधादिभ्यः श्नम्' । इह च प्रतिषेध इत्यादि । प्रणिपेक्ष्यतीति । पिषेः षकारस्य 'षढोः कः सि' इति कत्वेऽकखादित्वादषान्तत्वाचासत्युपदेशग्रहणे प्रतिषेधो न स्यात् । अस्मिंस्तु सति न भवति, उपदेशे षकारान्तत्वादिति । इह च मा भूदिति प्रतिषेध इत्यपेक्ष्यते । प्रणिवेष्टेति । अत्र 'विश प्रवेशने' इत्येतस्य व्रश्चादिसूत्रेण षत्वे कृते षकारान्तत्वादुपदेशग्रहणेऽसति प्रतिषेधः स्यात् । अस्मिंस्तु सति न भवति । अपि चोपदेशग्रहणेऽसति प्रणिचकार, प्रणिचखादेत्यस्याभ्यासस्य 'कुहोश्चुः' इति चुत्वे प्रतिषधो न स्यात्; अकखादित्वात् । अस्मिंस्तु सति भवति ॥

अनितेः ॥ प्राणितीति । 'श्वस प्राणने', 'अन च', पूर्ववच्छपो लुक्, 'रुदादिभ्यः सार्वधातुके' इतीट् । अनितेरिति श्तिपा निर्देशो धातुनिर्देशार्थ एव, न यङ्लुग्निवृत्त्यर्थः; न ह्यनितेर्यङ्प्राप्तिरस्ति, हलादित्वाभावात् ॥

अन्तः ॥ अन्तशब्दोऽयमवयववचनो वस्त्रान्तवत् । हे प्राणित् । क्विबन्तात् सम्बुद्धिः, तस्य हल्ङ्यादिलोपः । सम्बुद्धेरन्यत्र यो नकारः प्रातिपदिकान्तः, तस्य लोपेन भवितव्यमिति सम्बुद्ध्यन्तस्योपन्यासः । सम्बुद्धौ हि 'न ङिसम्बुद्ध्योः' इति प्रतिषेधान्नलोपो न भवति । ननु च पूर्वेणैवात्र णत्वं सिद्धम्, तत् किमर्थमिदमार-

स्य पदान्ते वर्तमानस्य णकारादेशो भवति। हे प्राण्। हे पराण्। 'पदान्तस्य' इति प्रतिषेधस्यापवादोऽयम्। अन्तश्च पदापेक्षो गृह्यते।

केचित्तु पूर्वसूत्र एवैतदन्तग्रहणं सामीप्यार्थमभिसम्बध्नन्ति। निमित्तसमीपस्थस्यैकवर्णव्यवहितस्यानितिनकारस्य पदान्ते वर्तमानस्य णकारादेशो यथा स्यात्। इह मा भूत्—पर्यनितीति। तैर्द्वितीयमपि पदान्तस्य णत्वार्थमन्तग्रहणमाश्रयितव्यमेव।

पदमञ्जरी

अन्यत्र तु पदान्तस्य नकारस्य लोपेन भवितव्यमिति सम्बुद्ध्यन्तमुदाहृतम्। *अन्तश्च पदापेक्षो गृह्यत इति*। नानित्यपेक्षः; व्यभिचाराभावात्।

केचिच्चित्यादि। 'अनितेरन्तः' इत्येकमेव योगं पठन्ति, समीपवचनं चान्तशब्दमाश्रयन्तीत्यर्थः। किमर्थम्? इत्याह—*निमित्तसमीपस्येति*। ननु च नास्त्येव स विषयो यत्र निमित्तस्य समीपभूतोऽनितेर्नकारः, प्राणितीत्यादावेकादेशे कृते आकारेण व्यवायः, निरणितीत्यत्राकारेण, तत्कथं निमित्तसमीपस्थस्येत्युच्यते? अत आह—*एकवर्णव्यवहितस्येति*। सामर्थ्यादेकवर्णेन व्यवधानमाश्रितमित्यर्थः। न च प्राणितीत्यत्रैकादेशस्य पूर्वस्माद्विधौ स्थानिवद्भावाद् वर्णद्वयव्यवायः शङ्कनीयः; पूर्वत्रासिद्धे स्थानिवत्त्वनिषेधात्। ननु चोक्तम्—

न्यासः

भ्यते? इत्यत आह—पदान्तस्येत्यादि। 'पदान्तस्य' इति प्रतिषेधं वक्ष्यति, तस्यायं पुरस्तादपवाद आरभ्यते। अन्तश्च पदापेक्षया गृह्यते, तत्रैव सम्भवव्यभिचारौ स्तः। न त्वनित्यपेक्षः, व्यभिचाराभावादिति भावः।

केचिदित्यादि। केचिदन्तग्रहणं पूर्वयोग एव सम्बध्नन्ति। 'अनितेरन्तः' इत्येकयोगमेव कुर्वन्तीत्यर्थः। किमर्थम्? अन्तग्रहणं सामीप्यार्थम्। सामीप्यमर्थो यस्य तत् तथोक्तम्। समीपमेव सामीप्यम्, चातुर्वर्ण्यादित्वात् स्वार्थे ष्यञ्। तदनेनोदकान्तवत् समीपवचनस्तैरन्तशब्दः समाश्रित इति दर्शयति। किमर्थं पुनस्त एवमन्तशब्दं सम्बध्नन्तीत्याह—निमित्तसमीपभूतस्येत्यादि। यदि हिं पूर्वसूत्रेऽन्तशब्दः समीपवचनो न सम्बध्येत, तदेहापि स्यात्—पर्यनितीति। तस्मात् प्रकृतस्य णत्वनिमित्तस्य समीपो य एकवर्णव्यवहितः स प्रत्यासन्नो नकारस्तस्यैव णत्वं यथा स्यात्। पर्यनितीत्यत्र निमित्ताद् विप्रकृष्टस्य मा भूदित्येवमर्थं पूर्वसूत्रे समीपवचनमन्तशब्दं सम्बध्नन्ति। एकवर्णव्यवहितस्येत्यनेन सामीप्यमाचष्टे। अनेकवर्णव्यवहितस्य सामीप्यं नोपपद्येतेत्येतद् देश्यं नाशङ्कनीयम्; तस्यापेक्षिकत्वात्। पर्यनितीत्यत्रैवानेकवर्णेन व्यवहितो नकारः; यणादेशे कृते सत्यकारयकाराभ्यां रेफस्य व्यवधानात्। प्राणितीत्यत्र त्वेकादेशे कृते सत्येकेन वर्णेन

येषां तु 'पर्यणितीति भवितव्यम्' इति दर्शनम्, तेषां पूर्वसूत्रे नार्थोऽन्तग्रहणेन ॥

उभौ साभ्यासस्य ॥ २१ ॥

साभ्यासस्यानितेरुपसर्गस्थान्निमित्तादुत्तरस्योभयोर्नकारयोर्णकार

पदमञ्जरी

'तस्य दोषः संयोगादिलोपलत्वणत्वेषु' इति? एवं तर्ह्यनित्यः पूर्वस्माद्विधौ स्थानिवद्भावः; 'निष्ठायां सेटि' इति सेड्ग्रहणात्, एतच्च स्थानिवत्प्रकरण एव व्याख्यातम्। *तैरित्यादि*। एकं ह्यन्तग्रहणम्, तच्च सामीप्यार्थं पर्यनितीत्यत्र णत्वव्यावृत्त्या चरितार्थम्, ततश्च हे प्राणित्यत्र पदान्तस्येति प्रतिषेधः प्राप्नोति; तस्मात्तैर्द्वितीयमप्यन्तग्रहणमावृत्त्या तन्त्रेण वाऽऽश्रयितव्यम्।

ननु च येऽपि योगविभागं कुर्वन्ति, अवयववचनं चान्तशब्दमाश्रयन्ति, तैरपि पूर्वसूत्रे सामीप्यवाच्यन्तशब्दः पठितव्य एव; अन्यथा पर्यनितीत्यत्रापि स्यात्? अत आह—*येषां त्विति*। ते नैकवर्णव्यहितस्यापि णत्वमिच्छन्त्येव, तस्मान्नार्थस्तेषां पूर्वसूत्रेऽन्तग्रहणेनेत्यर्थः ॥

उभौ साभ्यासस्य ॥ *प्राणिणिषतीति*। सनि 'अजादेर्द्वितीयस्य' इति निशब्दस्य

न्यासः

व्यवहितो नकारः; निमित्तादाकारेणैव केवलेन व्यवधानात्। यो ह्यनेकवर्णव्यवहितः, स एकमपेक्ष्य विप्रकृष्टो भवति; इतरस्तु तमपेक्ष्य सन्निकृष्टः, सोऽप्यव्यवहितमपेक्ष्य विप्रकृष्टो भवति, भवत्येवं यद्यव्यवहितः सम्भवेत्। स चानितेर्न सम्भवतीति न भवति तदपेक्षं विप्रकृष्टत्वम्। ननु च 'अचः परस्मिन् पूर्वविधौ' इत्यत्र पूर्वस्माद् विधिः पूर्वविधिरिति तत्पुरुषस्याश्रयणाण्णत्वे कर्तव्ये सत्येकादेशस्य स्थानिवद्भावात् प्राणितीत्यत्रानेकेन वर्णेनापि व्यवहितो नकारः? 'पूर्वत्रासिद्धीये न स्थानिवत्' इति वचनान्न भवति स्थानिवद्भाव इत्यदोषः। तैरित्यादि। येऽत्रान्तशब्दं सामीप्यार्थमाश्रित्यैकयोगं कुर्वन्ति, तेषां तस्य योगस्य प्राणित्यत्र सावकाशत्वाद् हे प्राणित्यत्र 'पदान्तस्य' इति प्रतिषेधः प्राप्नोति। तस्मात् तैर्द्वितीयमप्यन्तस्य ग्रहणमावृत्त्या तन्त्रेण न्यायेनाश्रयितव्यम्, पदान्तस्य णत्वं यथा स्यात्।

ननु येऽपि योगविभागं कुर्वन्ति, तेऽन्तशब्दमवयववचनमाश्रयन्ति। तैरपि पूर्वसूत्रे सामीप्यवाच्यन्तग्रहणमाश्रयितव्यमेव; अन्यथा हि पर्यनतीत्यत्रापि णत्वं स्यात्? इत्यत आह—येषां त्वित्यादि। येषामिति योगविभागकारिणाम्। ते ह्यनेकवर्णव्यवहितस्यापि णत्वमिच्छन्त्येव। तस्मान्नार्थस्तेषां पूर्वसूत्रेऽन्तग्रहणेन ॥

उभौ साभ्यासस्य ॥ नकारोऽयमडादीनामेकोऽपि न भवतीति ततो द्विवचने कृते सत्यभ्यासनकारेण व्यवहितत्वादितरस्य नकारस्य न स्यात्, इष्यते च। तस्मात्

आदेशो भवति । प्राणिणिषति, प्राणिणत् । पराणिणिषति, पराणिणत् ।

'पूर्वत्रासिद्धीयमद्विर्वचने' इत्येतस्मिन् सति पूर्वेणैव कृतणत्वस्य द्विर्वचने कृते सिद्धमेतदन्तरेणापि वचनम् ? एतत्तु नाश्रयितव्यमिति सूत्रमिदमारभ्यते ।[1] तेन औजढदिति सिद्धं भवति ॥

पदमञ्जरी

द्विर्वचनम् । *प्राणिणदिति* । ण्यन्ताल्लुङ्, च्लेश्चङ्, णिलोपः, 'द्विर्वचनेऽचि' इति स्थानिवद्भावान्निशब्दस्य द्विर्वचनम् ।

पूर्वत्रासिद्धीयमित्यादि । 'पूर्वत्रासिद्धीयमद्विर्वचने' इत्यस्मिन्नसति प्रानिसतीतिस्थिते द्विर्वचनं च प्राप्नोति, णत्वं च, तत्र णत्वस्यासिद्धत्वात्पूर्वं द्विर्वचने कृतेऽभ्यासणकारेण व्यवायाद्धातुनकारस्य णत्वं न स्यात् । अस्मिंस्तु सति परत्वाण्णत्वे कृते कृतणत्वस्यैव द्विर्वचने अन्तरेणाप्येतद्वचनं प्राणिणिषतीत्यादि सिद्धं भवति । यद्येवम्, किमर्थमिदमारभ्यते ? इत्याह—*एतत्त्विति* । शक्यार्थे कृत्यः,

न्यासः

तस्यापि यथा स्यादितीदमारभ्यते । प्राणिणिषतीति । सन्, इट्, 'अजादेर्द्वितीयस्य' इति 'सन्यङोः' इत्यनेन निशब्दो द्विरुच्यते । प्राणिणदिति । ण्यन्ताल्लुङ्, णिलोपः, तस्य 'द्विर्वचनेऽचि' इति स्थानिवद्भावान्निशब्दस्य द्विर्वचनम् ।

पूर्वत्रासिद्धीयमित्यादि । 'पूर्वत्रासिद्धीयमद्विर्वचने' इत्येतस्मिन्नसति द्विर्वचने कर्त्तव्ये णत्वस्यासिद्धत्वात् प्राग् द्विर्वचनेन भवितव्यम् । अत्रास्मिन् सूत्रेऽसति प्रथमेन नकारेण व्यवाये द्वितीयस्य 'अनितेः' इत्यनेन णत्वं न स्यादिति प्राणिणिषतीत्यादि न सिध्यति । अस्मिंस्तु 'पूर्वत्रासिद्धम्' इत्यस्यापवादे सत्यनितेरित्यनेन परत्वाण्णत्वमेव क्रियते । ततः कृतणत्वस्य द्विर्वचने कृते सिद्धमेवैतदन्तरेणाप्येतत् सूत्रम् । यद्येवम्, किमर्थमिदमारभ्यते ? इत्यत आह—एतत्त्वित्यादि । शक्यार्थे कृत्यः । इतिकरणो हेतौ । तुशब्दोऽयमवधारणे । यस्मात्तदपवादवचनं नैव शक्यमाश्रयितुम्, तस्मात् सूत्रमिदमारभ्यते । यदि हि तदेवाश्रीयेत, तदेदं सूत्रं न कर्त्तव्यं स्यात्, ततश्चास्यापवादवचनस्यासर्वविषयता न विज्ञायते । एवमूढमाख्यदौजढदित्यत्र पूर्वत्रासिद्धस्याभावाड् ढत्वादीनामसिद्धत्वाद् हत् इत्येतस्य द्विर्वचनं न स्यात् । अस्मिंस्तु सूत्रे सति तस्यापवादवचनस्यासर्वविषयता विज्ञायते । तेनौजढदित्यत्र ढत्वादीनामसिद्धत्वाद् हत् इत्येतस्य द्विर्वचनं भवति ।

अथोभाविति किमर्थम्, यावता पूर्वस्य नकारस्य पूर्वसूत्रेणैव णत्वं सिद्धम्, इतरस्य त्वारम्भसामर्थ्यात् अन्तरेणापि 'उभौ' इति वचनं णकारस्य व्यवायेऽप्यनेन भविष्यति ? एवं मन्यते—'साभ्यासस्य' इत्येतावत्युच्यमाने यथा 'अजादेर्द्विती-

---

१. 'तेन' इदि क्वचिन्नास्ति ।

हन्तेरत्पूर्वस्य ॥ २२ ॥

अकारपूर्वस्य हन्तिनकारस्य उपसर्गस्थान्निमित्तादुत्तरस्य णकार आदेशो भवति। प्रहण्यते, परिहण्यते। प्रहणनम्, परिहणनम्।

अत्पूर्वस्येति किम्? प्रघ्नन्ति। परिघ्नन्ति। तपरकरणं किम्? चिंणि—प्राघानि। पर्यघानि॥

पदमञ्जरी

इविकरणो हेतौ। तुशब्दोऽवधारणे। यस्मादेतदपवादवचनमेतदर्थं नैव शक्यमाश्रयितुम्, तस्मादेतदारभ्यते। अयमभिप्रायः—अस्य वचनस्यानित्यत्वज्ञापनार्थमिदमारभ्यत इति। तेन—'औजढदित्यत्र ढत्वादीनामसिद्धत्वात् हत् इत्येतद् द्विरुच्यते'—इत्युपपन्नं भवति।

अथ 'उभौ' इति किमर्थम्, यावताभ्यासनकारस्य पूर्वेणैव णत्वं सिध्यति, आरम्भसामर्थ्याद्धातुनकारस्य व्यवायेऽप्यनेन भविष्यति? सत्यम्; व्यवहितस्य सिध्यति, अनन्तरस्य तु तक्रकौण्डिन्यन्यायान्न स्यादिति 'उभौ' इत्युच्यते॥

हन्तेरत्पूर्वस्य ॥ हन्तेरित्यवयवषष्ठी, अत्पूर्वो यस्मादिति बहुव्रीहिः, नकारोऽन्यपदार्थः। यद्यपि नकारविशेषणानि प्रथमया निर्दिश्यन्ते—अन्तः, उभाविति, तथापीह षष्ठ्या निर्देशः कृतः। इदं हि न्याय्यं व्यतिक्रमोऽल्पः। *प्रहण्यत इति*। भावे, कर्मणि वा लट्। *प्रघ्नन्तीति*। 'गमहन' इत्युपधालोपः, 'हो हन्तेः' इति कुत्वम्। अत्र 'कुव्यवाये' इति प्रसङ्गः। *प्राघानीति*। 'चिण् भावकर्मणोः' इति चिण्।

श्तिपा निर्देशो धातुनिर्देशार्थ एव, न यङ्लुग्निवृत्त्यर्थः—प्रजङ्घनीत। अत्र हि चुत्वे कृते जकारेण व्यवायादेव न भविष्यति॥

न्यासः

यस्य' इति द्विर्वचनमारभ्यमाणं प्रथमद्विर्वचनस्यापवादो विज्ञायते, तथेहाप्यनडादिव्यवाये द्वितीयस्य नकारस्य णत्वमारभ्यमाणं पूर्वस्यापवादो विज्ञायते।

'साभ्यासस्य' इति वचनं विस्पष्टार्थम्; उभावित्यनेनैव सिद्धत्वात्। न ह्यनभ्यासस्यानितेरुभौ नकारौ सम्भवतः।

हन्तेरत्पूर्वस्य ॥ हन्तेरित्यवलक्षणा षष्ठी। अत्पूर्वस्येति। अत्पूर्वो यस्मादिति बहुव्रीहिः। नकारोऽन्यपदार्थः। प्रहण्यत इति। 'हन हिंसागत्योः', 'भावकर्मणोः' इत्यात्मनेपदम्। प्रघ्नन्तीति। 'गमहन' इत्यादिनोपधालोपः। 'हो हन्तेर्ञ्णिन्नेषु' इति कुत्वम्। प्राघानीति। लुङ्, चिण्भावकर्मणोः' इति च्लेश्चिण्, 'अत उपधायाः' इति वृद्धिः, 'चिणो लुक्' इति तकारस्य लुक्। श्तिपा निर्देशो धातुनिर्देशार्थ एव, न

वमोर्वा ॥ २३ ॥

'हन्तेः इति वर्तते[1]। वकारमकारयोः परतो हन्तिनकारस्योपसर्गस्थान्निमित्तादुत्तरस्य वा णकारादेशो भवति । प्रहण्वः, परिहण्वः; प्रहन्वः, परिहन्वः । प्रहण्मः, परिहण्मः; प्रहन्मः, परिहन्मः ॥

अन्तरदेशे ॥ २४ ॥

[2]अन्तःशब्दादुत्तरस्य हन्तिनकारस्यात्पूर्वस्य णकारादेशो भवति अदेशाभिधाने । अन्तर्हण्यते । अतर्हणनं वर्तते ।

अदेशे इति किम् ? अन्तर्हननो देशः ।

'अत्पूर्वस्य' इत्येव—अन्तर्घ्नन्ति ।

तपरकरणं किम् ? अन्तरघानि ॥

पदमञ्जरी

वमोर्वा ॥ पूर्वेण नित्ये प्राप्ते विकल्पः ॥

अन्तरदेशे ॥ 'अन्तःशब्दस्याङ्किविधिणत्वेषूपसंख्यानम्' इत्युपसर्गसंज्ञाया भावाद् 'हन्तेरत्पूर्वस्य' इति सिद्धे देशप्रतिषेधार्थं वचनम् । *अन्तर्हननो देश इति* । अधिकरणे ल्युट् ॥

न्यासः

यङ्लुग्निवृत्त्यर्थः—प्रजङ्घनीतीति । द्विर्वचने चुत्वे जश्त्वे कृते परस्य नकारस्य जकारेण व्यवधानाण्णत्वं न भविष्यतीति । पूर्वस्य तु 'नश्चापदान्तस्य झलि' इत्यनुस्वारे सत्यनुस्वारीभूतत्वाच्च ।

अत इति कर्त्तव्ये 'पूर्वस्य' इति वचनं वैचित्र्यार्थम् ।

वमोर्वा ॥ पूर्वेण नित्ये प्राप्ते विकल्पार्थं वचनम् । वाग्रहणं पूर्वविधानां नित्यत्वज्ञापनार्थम्; अन्यथा हि योगारम्भसामर्थ्यादेवास्य विधिर्नित्यत्वं विज्ञायेत, पूर्वेषां तु विधीनाम् 'शेषे विभाषा' इत्यतो विभाषाग्रहणस्यानुवृत्तेः पाक्षिकत्वं स्यात् । इह तु वाग्रहणे द्वयोर्विभाषयोर्मध्ये ये विधयस्त एव नित्या इति तेषां नित्यत्वं विज्ञायते ॥

अन्तरदेशे ॥ 'अन्तरपरिग्रहे' इत्यत्र 'अन्तःशब्दस्याङ्किविधिणत्वेषूपसर्गसंज्ञा वक्तव्या' इत्यनेन णत्वविधावुपसर्गसंज्ञाया विद्यमानत्वाद् 'हन्तेरत्पूर्वस्य' इत्यनेनैव णत्वे सिद्धेऽदेशार्थोऽस्य योगस्यारम्भः । अन्तर्हणनमिति । अत्र भावे ल्युट् । मध्ये हननमित्यर्थः । 'अन्तरपरिग्रहे' इति गतिसंज्ञकत्वात् 'कुगतिप्रादयः' इति समासः । अन्तर्हननो देश इति । अधिकरणे ल्युट् । अन्तःशब्दादनन्तस्य हन्तेः—अन्तर्घणो देश इति निपातनादेव देशाभिधानेऽपि णत्वं भवति ॥

---

१. क्वचिदिदं नास्ति । अन्यत्र चैतेन सह 'उपसर्गादिति च' इत्यपि पठ्यते ।

२. 'हन्तेरत्पूर्वस्येति वर्त्तते' इत्यधिकं कुत्रचित् पठ्यते ।

अयनं च ॥ २५ ॥

'अन्तरदेशे' इति वर्तते । अयननकारस्य चान्तःशब्दादुत्तरस्य णकारादेशो भवति अदेशाभिधाने । अन्तरयणं वर्तते । अन्तरयणं शोभनम् ।

'अदेशे' इत्येव—अन्तरयनो देशः ॥

छन्दस्यृदवग्रहात् ॥ २६ ॥

'पूर्वपदात्' इति वर्तते । ऋकारान्तादवग्रहात् पूर्वपदादुत्तरस्य णकारादेशो भवति छन्दसि विषये । नृमणाः । पितृयाणम् ।

अत्र हि नृमणाः, पितृयाणमिति ऋकारोऽवगृह्यते ।

पदमञ्जरी

अयनं च ॥ अन्तरयणमिति । अयेः, इणो वा ल्युटि रूपम् । 'कृत्यचः' इति सिद्धे इदमपि देशप्रतिषेधार्थं वचनम् ॥

छन्दस्यृदवग्रहात् ॥ अवगृह्यते=विच्छिद्य पठ्यते इत्यवग्रहः, ऋच्चासाववग्रहश्च ऋदवग्रहः । ऋकाराद्, अवग्रहात्, पूर्वपदात्–इति तिस्रोऽपि समानाधिकरणाः पञ्चम्यः । तत्र ऋकारमात्रस्य पूर्वपदस्यासम्भवादृकारेण तदन्तविधिः– अवग्रहणभूतो य ऋकारस्तदन्तादिति । संहिताधिकाराच्च संहिताकाल एतेषां णत्वम्; पदकाले चावग्रहः क्रियते, तेनावग्रहयोग्यत्वादृकारोऽवग्रह इत्युक्तः, न तु तद्दशापन्नः । तथा चावग्रहं दर्शयता णत्वं न प्रयुक्तम् ।

न्यासः

अयनं च ॥ अयनमिति अयतेः, इणो वा ल्युटि रूपम् । 'कृत्यचः' इत्यनेनैव सिद्धेऽदेशप्रतिविधानार्थं वचनम् । चकारेणादेशग्रहणमुपसर्गग्रहणं चानुकृष्यते । तेषामुत्तरत्रानुवृत्तिनिरासार्थम् ॥

छन्दस्यृदवग्रहात् ॥ अवगृह्यते=विच्छिद्य पठ्यत इत्यवग्रहः । ऋच्चासाववग्रहश्चेति ऋदवग्रहः । ऋकारात्, अवग्रहात्, पूर्वपदात्–इत्येतास्तिस्रः समानाधिकरणाः पञ्चम्यः । ऋकारमात्रं च पूर्वपदं न भवतीति सामर्थ्यात् पूर्वपदैकदेश ऋकारे पूर्वपदशब्दो वर्त्तत इति दर्शयति । समुदायेषु हि प्रवृत्ताः शब्दाः क्वचिदवयवेष्वपि वर्त्तन्त इति, यथा–पटो दग्ध इत्यत्र पटैकदेशे पदशब्दः । नृमणा इति । नरि मनोऽस्येति बहुव्रीहिः । 'अत्वसन्तस्य चाधातोः' इति दीर्घः । पितृयाणमिति । यान्त्यनेनेति यानम्, करणे ल्युट् । पितुर्याणमिति षष्ठीसमासः ।

अत्र हीत्यादिना ऋकारस्यावग्रहत्वं दर्शयति । **अवग्रहग्रहणमित्यादि** । यद्यवग्रहग्रहणं न क्रियते, ततोऽप्यपदान्तादवगृह्यमाणाद् ऋकारात् स्यात्; अस्मिंस्तु सति न

अवग्रहग्रहणं किमर्थमुच्यते, यावता 'संहिताधिकार आ अध्याय-परिसमाप्तेः' इत्युक्तम् ? विषयोपलक्षणार्थमवग्रहग्रहणम् । अवगृह्यमाणाद्यथा स्याद्, अनवगृह्माणान्मा भूत् । अपदान्ते चावग्रहो नास्ति ॥

नश्च धातुस्थोरुषुभ्यः ॥ २७ ॥

'नस्' इत्येतस्य नकारस्य णकारादेशो भवति धातुस्थान्निमित्ता-दुत्तरस्योरुशब्दात्षुशब्दाच्च छन्दसि विषये । धातुस्थात्तावत्—अग्ने रक्षा णः । शिक्षा णो अस्मिन् । ऊरुशब्दात्—ऊरु णस्कृधि । षुशब्दात्—

पदमञ्जरी

अनवगृह्यमाणादिति । अनवग्रहयोग्यादित्यर्थः । *अपदादिति* । पदे ह्यवग्रहः क्रियते, पदमत्र विच्छिद्यत इति दर्शनाय ॥

नश्च धातुस्थोरुषुभ्यः ॥ धातौ तिष्ठतीति धातुस्थो रेफः, षकारश्च । ऊरु *इति* स्वरूपग्रहणम्, षु *इति* कृतषत्वस्य सुञो ग्रहणम्, न सप्तमीबहुवचनस्य; तेन इन्द्रो धता गृहेषु न इत्यत्र न भवति । *नसिति* नासिकादेशस्यास्मदादेशस्य च सामान्येन ग्रहणम्, ततोऽत्रास्मदादेश एव कार्यी; तस्यैव धातुस्थादिभ्यः परस्य सम्भवात्, उत्तरसूत्रे तूभयोः कार्यित्वम् । *रक्षा ण इति* । रक्षेति लोण्मध्य-मपुरुषैकवचनान्तम्, 'द्व्यचोऽतस्तिङः' इति दीर्घः । *शिक्षा ण इति* । शिक्षतिर्दा-नकर्मा छन्दसि। उरु णस्कृधीति । कृञो लोट्, सेर्हिः, 'श्रुशृणुपॄकृवृभ्यश्छन्दसि'

न्यासः

भवति । पदान्तस्यैवावग्रहो भवति, नापदान्तस्य । अत्र केषाञ्चिद् दर्शनम्—अत्र 'संहितायाम्' इत्यनुवर्तमानमपि नाभिसम्बध्यते; अवग्रहग्रहणात् । तेन यदावगृह्यत ऋकारस्तदैव णत्वं भवति, नान्यदेति । अपरे तु मन्यन्ते—यथाऽनृत्यन्नपि नर्तनयोग्य-त्वान्नर्तक इत्युच्यते, तथाऽनवगृह्यमाणोऽपि ऋकारोऽवग्रहयोग्यत्वादवग्रह इत्युक्तः । अत एतदुक्तं भवति—अवग्रहयोग्याद् ऋकाराण्णत्वं भवति, एवं सत्यवग्रहग्रहणे संहिता-धिकारात् संहितायामेव णत्वं भवति, नावग्रहादिति ॥

नश्च धातुस्थोरुषुभ्यः ॥ धातौ तिष्ठतीति धातुस्थः, 'सुपि स्थः' इति कप्रत्ययः । ऊर्विति, ष्विति च स्वरूपग्रहणम् । नसिति नासिकादेशस्यास्मदादेशस्य च सामान्येन ग्रहणम् । तत इहास्मदादेश एव कार्यी, नेतरः; इतरस्य धातुस्थादिभ्यः परस्यासम्भवात् । उत्तरत्र हि नासिकादेशस्य कार्यित्वं भविष्यति । रक्षा ण इति । 'रक्ष पालने' इत्यस्माद् धातोर्लोट्, मध्यमपुरुषैकवचनान्तात् परस्यास्मदो द्वितीयान्तस्य 'बहुवचनस्य वस्नसौ' इति नसादेशः, 'द्व्यचोऽतस्तिङः' इति पूर्वपदस्य दीर्घः । शिक्षा ण इति । 'शिक्ष विद्यो-पादाने' इत्यस्मात् तथाविधादेवास्मदो नसादेशः । ऊरु णस्कृधिति । कृञो लोट्,

अभी षु णः सखीनाम् । ऊर्ध्वं ऊ षु ण ऊतये । अस्मदादेशोऽयं नस्शब्दः, 'बहुवचनस्य वस्नसौ' इति ॥

उपसर्गाद् बहुलम्[1] ॥ २८ ॥

उपसर्गस्थान्निमित्तादुत्तरस्य नसो नकारस्य णकारादेशो भवति बहुलम् । प्रणः शूद्रः । प्रणसः, प्रणो राजा । न च भवति—प्र नो मुञ्चतम् ।

बहुलग्रहणाद्भाषायामपि भवति । प्रणसं मुखम् । 'उपसर्गाच्च' इति नासिकाया नसादेशः ॥

कृत्यचः ॥ २९ ॥

कृत्स्थो यो नकारोऽच उत्तरस्तस्योपसर्गस्थान्निमित्तादुत्तरस्य

पदमञ्जरी

इति हेर्धिरादेशः, 'कः करत्' इत्यादिना विसर्जनीयस्य रुत्वम् । *अभीषु ण इति* । 'इकः सुञि' इति दीर्घः । एवमूषु ण इत्यत्रापि ॥

उपसर्गाद्बहुलम् ॥ न सम्प्रति क्रियायोगाभावात् प्राद्युपलक्षणमुपसर्गग्रहणम् । *प्रण* इत्यस्मदो नसादेशः, *प्रणस इति* बहुव्रीहिः, 'उपसर्गाच्च' इत्यच् समासान्तः, नासिकायाश्च नस्भावः ।

उपसर्गादनोत्पर इति पाठान्तरम्, उपसर्गात्परस्य नसो नकारस्य णत्वं भवति, ओतः परस्य ओकारे वा न भवतीत्यर्थः । उभयथाप्यतिव्याप्त्यव्याप्तिसम्भवाद्व्याख्यात एव पाठो वृत्तिकारेणाश्रितः ॥

कृत्यचः ॥ कृत्स्थो यो नकार अच उत्तर इत्यनेनाच इति नकारस्येदं विशेषणम्, न कृत इति दर्शयति । यदि हि कृत एतद्विशेषणं स्यात्, प्रापणमित्यादौ

न्यासः

श्लिप्, 'सेर्ह्यपिच्च' इति हिरादेशः, 'श्रुशृणुपॄकृवृभ्यश्छन्दसि' इति हेर्धिरादेशः, 'कः करत्' इत्यादिना विसर्जनीयस्य सत्वम् । अभीषु ण इति । 'इकः सुञि' इति दीर्घः, 'सुञः' इति षत्वम् । एवमूषूर्ध्वं ऊषु ण इत्यत्राप्युकारस्य 'निपातस्य च' इत्यनेन दीर्घः, 'सुञः' इति षत्वम् । चकारेण 'छन्दसि' इत्यनुकृष्यत उत्तरत्रानुवृत्तिनिरासार्थम् ॥

उपसर्गाद् बहुलम् ॥ नसादेशस्याक्रियावाचित्वात् तं प्रत्युपसर्गत्वं न सम्भवतीति प्राद्युपलक्षणार्थमेतदुपसर्गग्रहणं विज्ञायते । प्रण इति । पूर्ववदस्मदो नस् ।

प्रणसमिति । प्रगता नासिका यस्येति बहुव्रीहिः, 'उपसर्गाच्च' इत्यच् समासान्तः, नासिकायाश्च नसादेशः ।

कृत्यचः ॥ कृत्स्थो यो नकारोऽच उत्तर इति । एतेनाच इति नकारस्येदं विशेष-

[1]. अत्र का० सं० ग्र० मा० काशिकाप्रस्तावना द्रष्टव्या ।

णकारादेशो भवति। अन, मान, अनीय, अनि, इनि, निष्ठादेश—एते णत्वं प्रयोजयन्ति। अन—प्रयाणम्, परियाणम्। प्रमाणम्, परिमाणम्। मान—प्रयायमाणम्, परियायमाणम्। अनीय—प्रयाणीयम्, परियाणीयम्, अनिः—अप्रयाणिः, अपरियाणिः। इनि—प्रयायिणौ, परियायिणौ। निष्ठादेशः—प्रहीणः, परिहीणः; प्रहीणवान्, परिहीणवान्।

अच इति किम्? प्रमग्नः, परिभुग्नः। [1]'भुजो कौटिल्ये', अस्य निष्ठाप्रत्ययः, 'ओदितश्च' इति निष्ठानत्वम्, 'चोः कुः' इति कुत्वे सिद्धम्—परिभुग्न इति[1]।

पदमञ्जरी

न स्यात्, 'न भाभूपूकमिगमिप्यायिवेपाम्' इत्यत्र च कम्यादीनां प्रतिषेधोऽनर्थकः स्यात्। *अनमानेत्यादि*। सम्भवोदाहरणदर्शनपरम्, न परिगणनम्; अन्यस्यासम्भवात्। *अन इति*। योरनादेशः। *मान* इत्यागतमुक्, शानजादिः। तव्यदादिसूत्रविहितोऽ*नीयः*, 'आक्रोशे नञ्यनिः'। 'सुप्यजातौ णिनिः', आवश्यके णिनिः। *निष्ठादेशः* 'रदाभ्याम्' इति विहितः। *प्रहीण इति*। 'घुमास्था' इत्यादिना ईत्वम्।

न्यासः

णम्, न तु कृत इति दर्शयति। यदि कृत एव विशेषणं स्यात्, प्रवपणमित्यत्र णत्वं न स्यात्, न ह्यत्र कृदचः परः। नकारस्तु सम्भवत्येव। यदि कृत एतद् विशेषणं स्यात्, तदा 'न भाभूपूकमिगमिप्यार्यो' इत्यादौ कम्यादीनां ग्रहणमनर्थकं स्यात्; प्राप्त्यभावात्। न ह्येतेभ्यो यः कृद् विधीयते सोऽचः परः सम्भवति; तेषामनजन्तत्वात्। तस्मान्नकारस्येदं विशेषणं युक्तम्। कृत्स्थानां येषां णत्वं सम्भवति, तान् दर्शयितुमाह—अनमानानीयानीत्यादि। अन—योरादेशः। मान—आगतमुकः शानच्-कानच्-चानशः। अनीयर्—तव्यदादिसूत्रेण यो विहितः। अनिः—'आक्रोशे नञ्यनिः' इति। इनिः—'सुप्यजातौ णिनिस्ताच्छील्ये' इति, 'आवश्यकाधमर्ण्ययोर्णिनिः' इति; अयञ्च उत्सृष्टानुबन्धः। निष्ठादेशः—'रदाभ्यां निष्ठातो नः' इति प्रकरणे यो विहितः। प्रयाणमिति। प्रपूर्वाद् यातेर्ल्युट्। प्रयायमाणमिति। कर्मणि लकारः, शानच्, यक्, 'आने मुक्' इति मुक्। प्रयाणीयमिति। अनीयर्। अप्रयाणिरिति। 'आक्रोशे नञ्यनिः'। प्रयायिणाविति। 'आतो युक्चिण्कृतोः' इति युक्। प्रहीण इति। 'ओहाक् त्यागे', 'ओदितश्च' इति तकारस्य नकारः, घुमास्था' इत्यादिनेत्त्वम्।

प्रमग्न इति। 'टुमस्जो शुद्धौ', 'मस्जिनशोर्झलि' इति नुम्। स च भवञ्चकारात्

१-१. क्वचिदयमंशो न लभ्यते।

❀ कृत्स्थस्य णत्वे निर्विण्णस्योपसंख्यानं कर्त्तव्यम् ❀ । निर्विण्णोऽस्मि खलसङ्गेन । निर्विण्णोऽहमत्र वासेन ॥

णेर्विभाषा ॥ ३० ॥

ण्यन्ताद्यो विहितः कृत्प्रत्ययः तत्स्थस्य नकारस्योपसर्गस्थान्निमित्तादुत्तरस्य विभाषा णकारादेशो भवति । प्रयापणम्, प्रयापनम् । परियापणम्, परियापनम् । प्रयाप्यमाणम्, प्रयाप्यमानम् । प्रयापणीयम् । प्रयापनीयम् । अप्रयापणिः, अप्रयापनिः । प्रयापिणौ, प्रयापिनौ ।

विहितविशेषणं किम् ? प्रयाप्यमाणमित्यत्र यका व्यवधानेऽपि यथा स्यादिति ॥

पदमञ्जरी

प्रमग्नः, प्रभुग्न इति । 'ओदितश्च' इति निष्ठानत्वम् । *निर्विण्णस्येति* । अचः परः कृत्स्थो नकारो न भवतीति वचनम् । तत्र परस्य नस्य णत्वम्, पूर्वस्य ष्टुत्वम् ॥

णेर्विभाषा ॥ ण्यन्ताद्यो विहित इति । एतेन णेरित्यस्य विहितविशेषणत्वं दर्शयति, प्रयोजनं वृत्तावेव वक्ष्यते । अपरः प्रकारः—'अड्व्यवाये' इति वर्तते, तेन ण्यन्तस्य कृतश्चाड्व्यवायेऽपि णत्वस्याभ्यनुज्ञानात् ण्यन्तात्परः कृदित्येवमाश्रीयमाणेऽपि प्रयाप्यमाणमित्यादौ यकारव्यवायेऽपि णत्वसिद्धिरिति ॥

न्यासः

पूर्वो भवति; 'मस्जेरन्त्यात् पूर्वं नुममिच्छन्त्यनुषङ्गसंयोगादिलोपार्थम्' इति वचनात् । 'अनिदिताम्' इत्यादिनास्य नकारलोपः, 'स्कोः' इत्यादिना सकारस्य च, 'चोः कुः' इति कुत्वम् । परिभुग्न इति । 'भुजो कौटिल्ये' ।

निर्विण्ण इति । लाभसत्ताविचारणार्थानां विदोनामन्यतमस्य रूपम्, न 'विद ज्ञाने' इत्यस्य; सेट्त्वात् तस्य । अत्राच उत्तरो न भवति, तस्मान्निर्विण्णस्य सिद्धय उपसंख्यानम्=प्रतिपादनं कर्त्तव्यमित्यर्थः । तत्रेदं प्रतिपादनम्—पूर्वसूत्राद् बहुलग्रहणमनुवर्तते, तेनानचोऽपि परस्य भविष्यतीति ॥

णेर्विभाषा ॥ पूर्वेण नित्ये प्राप्ते विकल्पार्थमिदमारभ्यते । यद्येवम्, विभाषाग्रहणमनर्थकं स्यात्, आरम्भसामर्थ्यादेव विकल्पो विज्ञायते ? नैतत्, विपर्ययोऽपि सम्भाव्येत । अयं तु नित्यो विधिः, पूर्वसूत्रं बहुलग्रहणानुवृत्तेर्विभाषेति । ण्यन्ताद् यो विहित इति । एतेन 'णेः' इति विहितविशेषणत्वं दर्शयति । तस्य च प्रयोजनं वृत्तौ वक्ष्यति । प्रयाप्यमाणमिति । 'हेतुमति च' इति णिच, 'अर्त्तिह्री' इत्यादिना पुक् ॥

हलश्चेजुपधात् ॥ ३१ ॥

'कृत्यचः' इति वर्त्तते । हलादिर्यो धातुरिजुपधस्तस्मात्परो यः कृत्यप्रत्ययः तत्स्थस्य नकारस्याच उत्तरस्योपसर्गस्थान्निमित्तादुत्तरस्य विभाषा णकारादेशो भवति । प्रकोपणम्, प्रकोपनम् । परिकोपणम्, परिकोपनम् ।

हल इति किम् ? प्रेहणम्, प्रोहणम् । इजुपधादिति किम् ? प्रवपणम्, परिवपणम् । 'कृत्यचः' इति नित्ये प्राप्ते विकल्पः ।

अच इत्येव—परिभुग्नः ।

इजुपधस्य सर्वस्य हलन्तत्वादिह हल्ग्रहणमादिविशेषणम् ॥

इजादेः सनुमः ॥ ३२ ॥

'हलः' इति वर्तते, तेनेह सामर्थ्यात्तदन्तविधिः । इजादेः सनुमो हलन्ताद्धातोर्विहितो यः कृत्, तत्स्थस्य नकारस्योपर्गस्थान्निमित्तादुत्त-

पदमञ्जरी

हलश्चेजुपधात् ॥ *प्रकोपणमिति* । 'कुप क्रोधने' । *प्रेहणम्, प्रोहणमिति* । 'ईह चेष्टायाम्', 'ऊह वितर्के' । अत्र 'कृत्यचः' इति णत्वं नित्यमेव भवति ।

कथं पुनरसत्यादिग्रहणे हलादिरिति लभ्यते ? अत आह—*इजुपधस्येति* । इजुपधस्य हलन्तत्वाव्यभिचारात् सामर्थ्यादादिविशेषणं हल्ग्रहणमित्यर्थः ॥

इजादेः सनुमः ॥ *हल इति वर्तत इति* । प्रयोजनमुत्तरत्र वक्ष्यति । ननु तत्रादिविशेषणं हल्ग्रहणम्, अन्तविशेषणेन चेहार्थः । अत आह—*तेनेति* । इजादे-

न्यासः

हलश्चेजुपधात् ।। चकारो विभाषेत्यनुकर्षणार्थः, तेनोत्तरत्र भवति । **प्रकोपणमिति** । 'कुप क्रोधे' ।

प्रेहणम्, प्रोहणमिति । 'ईह चेष्टायाम्', 'ऊह वितर्के' । अत्र 'कृत्यचः' इति नित्यमेव भवति । कथं पुनर्ज्ञायते—हल्ग्रहणमिहादेर्विशेषणम्, न त्वन्तस्य ? इत्यत आह—**इजुपधस्येत्यादि** । सर्व एवेजुपधा धातवो हलन्ता एवेतीजुपधादेव हलन्तत्वे लब्धे हल्ग्रहणं क्रियमाणमादेर्विशेषणं विज्ञायते ॥

इजादेः सनुमः ॥ **हल इत्यनुवर्त्तत इति** । तदनुवृत्तेः प्रयोजनं वक्ष्यति । ननु च पूर्वसूत्रे हल्ग्रहणमादेर्विशेषणम्, अन्तस्य विशेषणेन चेहार्थः ? इत्याह—**तेनेत्यादि** । न हीजादिर्धातुः कश्चिद् हलादिर्विद्यते; सामर्थ्यात् । तेन हल्ग्रहणानुवृत्तेन तदन्तविधिर्भवति । **सनुम इति** । सानुस्वारादित्यर्थः । कुत एतत् ? नुम्ग्रहणस्यानुस्वारोपलक्षणार्थत्वात् । कस्मात् पुनरेवं व्याख्यायते ? नियमार्थत्वादस्य योगस्य । एवञ्चास्य

रस्य णकारो भवति। प्रेङ्खणम्। परेङ्खणम्। प्रेङ्गणम्, परेङ्गणम्। प्रोम्भणम्, परोम्भणम्।

सिद्धे सत्यारम्भो नियमार्थः—इजादेरेव सनुमः, नान्यस्मादिति। प्रमङ्गनम्, परिमङ्गनम्।

पदमञ्जरी

हलादित्वासम्भवात्सामर्थ्यम्। *प्रेङ्गणमिति*। 'इखि गत्यर्थः,' इदित्त्वान्नुम्।

ननु चात्रानुस्वारे कृते नायं सनुम्को भवति, काममत्र स्थानिवद्भावात् सिद्ध्यति—प्रोम्भणमिति, अत्र त्वादित एव नुम् भवतीत्यत्र न सिद्ध्यति, औत्पत्तिको हि तत्र नकारः; प्रेन्वनमित्यत्र च प्राप्नोति, यत्र नुमेवाविकृतः श्रूयते; तस्मादिहापि नुम्ग्रहणमनुस्वारोपलक्षणार्थं व्याख्येयम्। नक्षत्रदर्शनन्यायेनेष्टविषये सर्वत्र भविष्यति, अनिष्टे च न भविष्यति, एवं च कृत्वा नियमार्थतोपपद्यते; अन्यथा प्रेन्वनमित्यत्र विध्यर्थता सम्भाव्येत। न च 'अट्कुप्वाङ्नुम्व्यवायेऽपि' इत्येतेन सिद्धिः, तत्रापि नुम्ग्रहणस्यानुस्वारोपलक्षणत्वात्। ननु 'कृत्यचः' इत्यनेनैव सिद्धे नार्थोऽनेन? अत आह—*सिद्धे सतीति*। *प्रमङ्गनमिति*। मगिरपि गत्यर्थ एव। *प्रमङ्कनमिति* पाठे मण्डनार्थः।

न्यासः

नियमार्थता भवति यदि नुम्ग्रहणमनुस्वारोपलक्षणार्थं भवति, नान्यथा। असति विधेये नियमार्थता विज्ञायते। यदि नुम्ग्रहणं नुम एव प्रतिपादकं स्यात्, नानुस्वारोपलक्षणार्थं स्यात्। एवञ्च सति यत्र 'कृत्यचः' इत्यनेन न सिध्यति, तत्र स्यादेवास्य विधेयत्वम्। केन न सिध्यतीति? 'इवि व्याप्तौ'[1], प्रेन्वनमिति। अत्र यद्यपि च 'अट्कुप्वाङ्नुम्व्यवायेऽपि' इत्यनुवर्त्तते, तथापि तेनात्र न प्राप्नोति; नुम्ग्रहणस्यानुस्वारोपलक्षणार्थत्वात्, इह चानुस्वाराभावात्। तस्मान्नियमार्थतामस्येच्छता नुम्ग्रहणस्यानुस्वारोपलक्षणार्थत्वं वेदितव्यम्। एवं प्रेङ्गणमित्यादौ 'कृत्यचः' इति सिद्धे नियमार्थमेतत् सम्पद्यते। अनुस्वारोपलक्षणार्थता च नुमः 'इजादेः सनुमः' इति महतः सूत्रस्य प्रणयनादवसीयते। यदि हि नुम्ग्रहणं नुम एव प्रतिपादकं स्यान्नानुस्वारोपलक्षणार्थम्, तदानीम् 'इवेः' इत्येवं ब्रूयात्, न हीवेरन्यो धातुरिजादिर्हलन्तः सनुम् सम्भवति। इखिप्रभृतयः सम्भवन्तीति चेत्? न; अनुस्वारे कृते नुमोऽभावात्। प्रेङ्गणमिति। 'उख वख' इत्यादौ कवर्गान्त इखिः पठ्यते, तस्येदित्त्वान्नुम्, 'नश्चापदान्तस्य झलि' इत्यनुस्वारः, 'अनुस्वारस्य ययि' इति परसवर्णत्वम्, तस्यासिद्धत्वादनुस्वार एवायम्। प्रोम्भणमिति। 'उभ उन्भ पूरणे', पूर्ववदनुस्वारः।

ननु च 'कृत्यचः' इत्येवं सिद्धमत्र, किमर्थमिदमारभ्यते? इत्याह—सिद्ध इत्यादि

---

१. 'इवि घिवि प्रीणनार्थे'—इति पाठो न युक्तः, इवेः प्रीणनार्थकत्वेनापाठात्।

'हल' इत्यधिकाराद् ण्यन्ते नित्यं विध्यर्थमेतन्न भवति ॥

वा निंसनिक्षनिन्दाम् ॥ ३३ ॥

'उपसर्गात्' इति वर्त्तते । निंस, निक्ष, निन्द—इत्येतेषां नकारस्योपसर्गस्थान्निमित्तादुत्तरस्य वा णकारादेशो भवति । प्रणिंसनम्, प्रनिंसनम् । प्रणिक्षणम्, प्रनिक्षणम् । प्रणिन्दनम्, प्रनिन्दनम् । णोपदेशत्वादेतेषां नित्ये प्राप्ते विकल्पः ॥

न भाभूपूकमिगमिप्यायीवेपाम् ॥ ३४ ॥

पदमञ्जरी

ननु च कैमर्थ्यान्नियमो भवति, विधेयं नास्तीति कृत्वा, इह चास्ति विधेयम्, किम् ? ण्यन्ताद्विभाषा प्राप्ता, तत्र नित्यं णत्वं विधेयम् ? अत आह—*हल इत्यधिकारादिति* । ननु च णिलोपे कृते ण्यन्तोऽपि हलन्तो भवति, ततः किम् ? सत्यपि हलधिकारे विध्यर्थता सम्भवति ? नैतदस्ति; विहितविशेषणस्याश्रयणात् । एतदेव ह्यभिप्रेत्य *वृत्तिकारेणोक्तम्*—'हलन्ताद्धातोर्यो विहितः' इति ॥

वा निंसनिक्षनिन्दाम् ॥ 'णिसि चुम्बने' 'णिक्ष रोपणे', णिदि कुत्सायाम्' णोपदेशत्वादेतेषां नित्ये णत्वे प्राप्ते विकल्पः ॥

न्यासः

प्रमङ्गनमिति । तत्रैव गत्यर्थवर्गे मगिः पठ्यते । क्वचित् प्रमङ्कनमिति पाठः । स 'मकि मण्डने' इत्यस्य द्रष्टव्यः । ननु चासति विधेये नियमार्थता भवति, इह च णेर्विभाषायां प्राप्तायां नित्यं णत्वं विधेयमस्ति—'विधिनियमसम्भवे हि विधिरेव ज्यायान्' इति, ततो ण्यन्तान्नित्यं विध्यर्थमेतत् कस्मान्न भवति ? इत्याह—हल इत्यधिकारादित्यादि । पूर्वसूत्राद्धल इत्यनुवर्त्तते, तेन च तदन्तविधिरित्युक्तम्, न हि हलन्तो भवति ण्यन्तो धातुः, किं तर्हि ? अजन्तः । न च हलन्तादुच्यमानमजन्ताद् भवितुमर्हति, तस्मान्नेदं ण्यन्ते नित्यं विध्यर्थं भवति । ननु च णिलोपे कृते ण्यन्तोऽपि हलन्तो भवति, ततश्च 'हलः' इत्यधिकारेऽपि स्यादेव विध्यर्थता ? नैतदस्ति; विहिविशेषणाश्रयणात्—एतच्चोद्यनिरासायाह—इजादेः सनुमो हलन्ताद् धातोर्यो विहितः कृदिति । विहितविशेषणमाश्रितम् ॥

वा निंसनिक्षनिन्दाम् ॥ 'णिसि चुम्बने', 'णिक्षि रोपे', 'णिदि कुत्सायाम्' । णोपदेशत्वादेषाम् 'उपसर्ग' इत्यादिना नित्ये प्राप्ते विकल्पार्थमिदमारभ्यते । यद्येवम्, न कर्तव्यं वाग्रहणम्, पृथग्योगकरणादेव विकल्पो भविष्यति ? नैतदस्ति; विपर्ययोऽपि विज्ञायेत—अयं विधिर्नित्यः, स विभाषेति । 'उपसर्गादसमासे' इत्यस्यानन्तरमस्मिन् कर्त्तव्य इहास्य करणं पूर्वविधेर्नित्यत्वज्ञापनार्थम्—द्वयोर्विभाषयोर्मध्ये ये वै विधयस्ते नित्या भवन्तीति ॥

भा, भू, पू, कमि, गमि, प्यायी, वेप—इत्येतेषामुपसर्गस्थात् निमित्तादुत्तरस्य कृत्स्थस्य नकारस्य णकारादेशो न भवति। भा—प्रभानम्, परिभानम्। भू—प्रभवनम्, परिभवनम्।

पू—प्रपवनम्, परिपवनम्। पूग्रहणेन पूञ्ग्रहणं द्रष्टव्यम्। पूङो हि भवत्येव णत्वम्—प्रपवणं सोमस्येति।

कमि—प्रकमनम्, परिकमनम्। गमि—प्रगमनम्, परिगमनम्। प्यायी—प्रप्यायनम्, परिप्यायनम्।

वेप—प्रवेपनम्, परिवेपनम्।

❀ ण्यन्तानां भादीनामुपसंख्यानं कर्तव्यम् ❀। प्रभापनम्, परिभापनम्॥

षात् पदान्तात्॥ ३५॥

षकारात्पदान्तादुत्तरस्य नकारस्य णकारादेशो न भवति। निष्पानम्। दुष्पानम्। सर्पिष्पानम्। यजुष्पानम्।

पदमञ्जरी

न भाभूपूकमिगमिप्यायीवेपाम्॥ *पूग्रहणेन पूञो ग्रहणमेष्टव्यमिति*। इष्टिरेवेयम्। *ण्यन्तानां चेति*। ण्यन्तस्याधात्वन्तरत्वान्न प्राप्नोतीति वचनम्, किञ्च ण्यन्तेष्वस्य प्रवृत्तौ पक्षेऽनुवाददोषप्रसङ्गः; 'णेर्विभाषा' इत्येव पक्षे निवृत्तेः सिद्धत्वात्॥

षात् पदान्तात्॥ *निष्पानम्, दुष्पानमिति*। 'इदुदुपधस्य च' इति विसर्जनीयस्य षत्वम्, अत्र 'कृत्यचः' इति प्रसङ्गः। *सर्पिष्पानमिति*। कर्मणि षष्ठ्याः समासः। *यजुष्पानमिति*। 'कर्तृकरणे कृता बहुलम्' इति समासः। उभयत्रापि

न्यासः

न भाभूपूकमिगमिप्यायीवेपाम्॥ पूग्रहणेन पूञ्ग्रहणं द्रष्टव्यमिति। 'पूङ् पवने' इति भ्वादौ यः पठ्यते तस्य ग्रहणं नेष्यते। तेन क्र्यादिकस्य चेष्यते। कथम् 'पू' इत्युच्यमाने पूञ एव ग्रहणं लभ्यते? उच्यते; 'कृत्यचः' इति 'कृति' इति योगविभागात्। योगविभागादिष्टसिद्धिरिति पूङ एव योगविभागेन णत्वं भवतीति। एवं योगविभागेन पूङः परस्य कृत्स्थस्य नकारस्य णत्वेऽसाधिते पारिशेष्यात् पूञ एव ग्रहणं विज्ञायते।

ण्यन्तानां चेत्यादि। ण्यन्तानां ग्रहणं शब्दान्तरत्वान्न प्राप्नोति। तस्मादुपसंख्यानं कर्तव्यमेवेति। तस्य प्रतिपादनमित्यर्थः। तत्रेदं प्रतिपादनम्—नेति योगविभागः कर्तव्यः, तेन ण्यन्तानामपि न भविष्यतीति। न चैवं सति भादीनां ग्रहणमनर्थकं स्यात्; पूर्वयोगस्यासर्वविषयत्वज्ञापनात्। एवं ह्यतिप्रसङ्गः परिहृतो भवति॥

षात् पदान्तात्॥ निष्पानम्, दुष्पानमिति। 'इदुदुपधस्य' इति विसर्जनीयस्य षत्वम्। इह 'कृत्यचः' इत्यनेन प्राप्तिः। सर्पिष्पानम्, यजुष्पानमिति। षष्ठीसमासः।

षादिति किम् ? निर्णयः । पदान्तादिति किम् ? कुष्णाति । पुष्णाति ।

पदे अन्तः पदान्तः—इति सप्तमीसमासोऽयम्, तेनेह न भवति—सुसर्पिष्केण, सुयजुष्केण । 'शेषाद्विभाषा' इति कप् ॥

नशेः षान्तस्य ॥ ३६ ॥

'न' इति वर्तते । नशेः षकारान्तस्य णकारादेशो न भवति । प्रनष्टः, परिनष्टः । षान्तस्येति किम् ? प्रणश्यति, परिणश्यति ।

पदमञ्जरी

'नित्यं समासेऽनुत्तरपदस्थस्य' इति षत्वम्, अत्र 'पानं देशे' 'वा भावकरणयोः' इति प्राप्तिः ।

पदे *अन्त इति* । 'सप्तमी' इति योगविभागात्समासः । *सुसर्पिष्केणेति* । शोभनं सर्पिरस्येति बहुव्रीहिः, कप्, 'इणः षः' इति षत्वम् । नायं पदे परतः पूर्वमवस्थितस्यान्तो भवति । पदस्य त्वन्तो भवति; 'स्वादिषु' इति पदसंज्ञाया विधानात् , ततश्च षष्ठीसमासेऽत्रापि प्राप्नोति । कथं पुनर्ज्ञायते—सप्तमीसमासोऽयमिति ? अन्तग्रहणात्; अन्यथा वर्णग्रहणे सर्वत्र तदन्तविधिरित्येव षकारान्तात् पदादिति लभ्येत ॥

नशेःषान्तस्य ॥ प्रनष्ट इति । 'मस्जिनशोर्झलि' इत्यागतस्य नुमः 'अनिदिताम्' इति नलोपः, व्रश्चादिषत्वम् । * नशेरशः * । अशकारान्तस्य नशेरिति वक्तव्यम्, न तु षान्तस्येति, इहापि यथा स्यात्—प्रनङ्क्ष्यतीति, 'षढोः कः सि' इति कत्वं

न्यासः

'इसुसोः सामर्थ्ये' इत्यनुवर्त्तमाने 'नित्यं समासे' इत्यादिना विसर्जनीयस्य षत्वम् । अत्र 'वा भावकरणयोः' इति प्राप्तिः ।

'पदान्तात्' इति षष्ठीसमासोऽयमिति मन्यमानो यो देश्रयेत्—अथेह णत्वप्रतिषेधः कस्मान्न भवति—सुसर्पिष्केणेति, अत्र पदस्यान्तः षकार इति ? तं प्रत्याह—पदेऽन्त इत्यादि । षष्ठीसमासे हि सति णत्वस्य प्रतिषेधः स्यात्, न चायं षष्ठीसमासः, किं तर्हि ? 'सप्तमी' इति योगविभागात् समासः—पदे परभूतेऽन्तः पदान्त इति । न चात्र पदे परभूते षकारोऽन्तः; कशब्दस्यापदसंज्ञकत्वात् । तेनेह न भवति णत्वप्रतिषेधः । शोभनं सर्पिरस्येति बहुव्रीहिः, 'शेषाद्विभाषा' इति कप् ॥

नशेः षान्तस्य ॥ 'उपसर्गादसमासे' इत्यादिना प्राप्तस्य णत्वस्य प्रतिषेधः क्रियते । प्रनष्ट इति । 'णश अदर्शने', तस्मान्निष्ठा, 'मस्जिनशोर्झलि' इति नुम्, 'अनिदितां हल उपधायाः क्ङिति' इति नलोपः, व्रश्चादिसूत्रेण षत्वम् । प्रणश्यतीति । दिवादित्वाच्छ्यन् ।

अन्तग्रहणं षान्तभूतपूर्वमात्रस्यापि यथा स्यात्—प्रनङ्क्ष्यति, परिनङ्क्ष्यति ॥

पदान्तस्य ॥ ३७ ॥

पदान्तो यो नकारस्तस्य णकारादेशो न भवति। वृक्षान्, प्लक्षान्, अरीन्, गिरीन् ॥

पदव्यवायेऽपि ॥ ३८ ॥

पदेन व्यवायः पदव्यवायः=पदव्यवधानम्। पदेन व्यवायेऽपि सति निमित्तनिमित्तिनोर्नकारस्य णकारादेशो न भवति। माषकुम्भ-

पदमञ्जरी

भवति। तत्तर्हि तथा वक्तव्यम्? नेत्याह—*अन्तग्रहणमिति*। षकारेण नशेर्विशेषणात् 'षान्तस्य' इति सिद्धे पुनरन्तग्रहणसामर्थ्याद्यः सम्प्रति षान्तो यश्च भूतपूर्वः, तस्य भवति प्रतिषेधः ॥

पदान्तस्य ॥ हे करिन्नित्याद्यप्युदाहरणम् ॥

पदव्यवायेऽपि ॥ *माषकुम्भवापेनेति*। अत्र केचिदाहुः—यदा माषाणां कुम्भो माषकुम्भः, तस्य वाप इति प्रक्रिया, तदा 'उत्तरपदत्वे चापदादिविधौ' इति प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधात् पदत्वाभावान्निषेधाप्रवृत्तेर्भवितव्यमेव णत्वेन, तस्मात् कुम्भस्य वापः कुम्भवापः, माषाणां कुम्भवापो माषकुम्भवाप इति प्रक्रियाश्रयेणो-

न्यासः

अथान्तग्रहणं किमर्थम्, यावता 'नशेः षः' इत्युच्यमाने नशौ विशिष्यमाणे 'येन विधिस्तदन्तस्य' इति तदन्तविधौ षान्तस्य णत्वप्रतिषेधो भविष्यति? इत्याह—अन्तग्रहणमित्यादि। प्रनङ्क्ष्यसीति। पूर्ववत् षत्वे 'षढोः कः सि' इति कत्वम्। अत्र यद्यन्तग्रहणं न क्रियेत, कत्वे षान्तता नास्तीति प्रतिषेधो न स्यात्। अस्मिंस्तु सति कत्वेऽपि कृते भवति। एतदेव हि तस्य प्रयोजनम्—भूतपूर्वेऽपि षान्ते प्रतिषेधो यथा स्यात् ॥

पदान्तस्य ॥ 'अट्कुप्वाङ्नुम्व्यवायेऽपि' इति प्राप्तस्य णत्वस्य प्रतिषेधोऽयमुच्यते। वृक्षानिति। 'प्रथमयोः पूर्वसवर्णः' इति दीर्घः, 'तस्माच्छसो नः पुंसि' इति सकारस्य नकारः ॥

पदव्यवायेऽपि ॥ निमित्तनिमित्तिनोः प्रकृतत्वादुभयोरेव व्यवायो विज्ञायते, इत्यत आह—पदेन व्यवसाये सति निमित्तनिमित्तिनोरित्यादि। माषकुम्भवापेनेति। माषाणां कुम्भः माषकुम्भः, तं वपतीति 'कर्मण्यण्', तदन्तात् तृतीयकवचनम्। अत्र 'प्रातिपदिकान्तनुम्विभक्तिषु च' इति प्राप्तिः। चतुरङ्गयोगेनेति। अत्र 'कुमति च' इति प्राप्तिः। चत्वार्यङ्गान्यस्येति बहुव्रीहिः, तेन योगश्चतुरङ्गयोगः, 'कर्तृकरणे कृता बहुलम्' इति

वापेन । चतुरङ्गयोगेन । प्रावनद्धम् । पर्यवनद्धम् । प्रगान्नयामः । परिगान्नयामः ।

❀ पदव्यवायेऽतद्धित इति वक्तव्यम् ❀ । इह मा भूत्—आर्द्रगोमयेण । शुष्कगोमयेण । 'गोश्च पुरीषे' इति मयट् । स्वादौ पूर्वं पदमिति गोशब्दः पूर्वपदम्, तेन व्यवायः ॥

क्षुभ्नादिषु च ॥ ३९ ॥

'न' इति वर्तते । 'क्षुभ्ना' इत्येवमादिषु शब्देषु नकारस्य णकारादेशो न भवति । क्षुभ्नाति । अजादेशस्य स्थानिवद्भावादिहापि प्रतिषेधो भवति । क्षुभ्नीतः । क्षुभ्नन्ति ।

पदमञ्जरी

दाहरणमिति । अत्र 'कुमति च' इति प्राप्तिः । *प्रावनद्धमिति* । 'उपसर्गादसमासेऽपि' इत्यवशब्दव्यवायेऽपि 'अड्व्यवाये' इति प्राप्तिः । *प्रगान्नयाम इति* । छन्दस्ययं व्यवहितः प्रयोगः । गामिति द्वितीयान्तेन पदेन व्यवायः ।

पदव्यवायेऽतद्धित इति । योऽयं पदव्यवाये प्रतिषेधः, स तद्धिते यत्पदं तत्र न भवतीति वक्तव्यमित्यर्थः । *आर्द्रगोमयेणेति* । 'गोश्च पुरीषे' इति मयट्, तत्र परतो गोशब्दः 'स्वादिषु' इति पदम् ॥

क्षुभ्नादिषु च ॥ क्षुभ्ना—इति स्वरूपग्रहणम्, न धातुग्रहणम्, तेन क्षोभणमित्यादौ णत्वं भवत्येव । *क्षुभ्नीतः, क्षुभ्नन्तीति* । अत्र त्वाल्लोपयोः स्थानिवद्भावादेकदेश-

न्यासः

तृतीयासमासः । पूर्वत्र कुम्भशब्देन व्यवायः, उत्तरत्र त्वङ्गशब्देन । प्रावनद्धमिति । 'णह बन्धने', निष्ठा, 'नहो धः', 'झषस्तथोर्धोऽधः', 'झलां जश् झशि' इत्येते विधयः कर्त्तव्याः, गतिसमासः । अत्रावशब्देन व्यवायः । णत्वप्राप्तिस्तु 'उपसर्गादसमासेऽपि' इत्यादिना । एवं प्रगान्नयाम इत्यत्रापि । व्यवधानं तु गामित्यनेन । इदं तु च्छान्दसमुदाहरणम् । न हि भाषायां व्यवहितानामुपसर्गाणां धातोः प्राक् प्रयोगोऽस्ति, किं तर्हि ? 'छन्दसि परेऽपि' इत्यतः 'छन्दसि' इत्यनुवर्त्तमाने 'व्यवहिताश्च' इत्यनेन छन्दसि व्यवहितो भवति । गोशब्दस्यौकारस्य 'औतोऽम्शसोः' इत्यात्त्वम् ।

पदव्यवाय इत्यादि । योऽयं पदव्यवाये प्रतिषेध उच्यते, सोऽतद्धिते भवतीत्येतदर्थरूपं व्याख्येयमित्यर्थः । तत्रेदं व्याख्यानम्—'वा निंसनिक्षनिन्दाम्' इत्यतो मण्डूकप्लुतिन्यायेन वाग्रहणमनुवर्त्तते, सा च व्यवस्थितविभाषा, तेन तद्धिते प्रतिषेधो न भविष्यतीति । आर्द्रगोमयेणेति । गोरिदं गोमयम्, 'गोश्च पुरीषे' इति मयट् । आर्द्रं च तद् गोमयं चेति कर्मधारयः । गोशब्देन पदेन व्यवधानम्, पदसंज्ञा चास्य 'स्वादिष्वसर्वनामस्थाने' इत्यनेन ॥

नृनमनः । 'पूर्वपदात्संज्ञायाम्' इति प्राप्तिः । 'छन्दस्यृदवग्रहात्' इति च प्राप्नोति ।

नन्दिन्, नन्दन, नगर—एतान्युत्तरपदानि संज्ञायां प्रयोजयन्ति ।

हरिनन्दी । हरिनन्दनः । गिरिनगरम् ।

नृतिर्यङि प्रयोजयति—नरीनृत्यते ।

तृप्नु—तृप्नोति ।

नर्तन, गहन, नन्दन, निवेश, निवास, अग्नि, अनूप—एतान्युत्तरपदानि प्रयोजयन्ति । परिनर्तनम्, परिगहनमिति, संज्ञायाम्—'पूर्वपदात्संज्ञायाम्' इति प्राप्नोति । परिनन्दनमित्यत्र 'उपसर्गादसमासेऽपि' इति प्राप्नोति ।

पदमञ्जरी

विकृतस्यानन्यत्वाद्वा णत्वं न भवति । नॄन्नमयतीति नृनमः । *हरिनन्दीति* ताच्छीलिको णिनिः । *हरिनन्दनः, गिरिनगरमिति* षष्ठीसमासौ । *नरीनृत्यत इति* । 'रीगृदुपधस्य च' । *तृप्नोतीति* । छन्दसि व्यत्ययेन श्नुः । *परिनर्त्तनम्, परिगहनमिति* । प्रादिसमासौ । *परिनन्दनमिति* । गतिसमासः । *शरनिवेशादयो*

न्यासः

क्षुभ्नादिषु च ॥ 'रषाभ्यां नो णः' इत्यादिशास्त्रेण प्राप्तस्य णत्वस्य प्रतिषेधोऽयमुच्यते । 'क्षुम्ना' इति स्वरूपग्रहणमेतत्, न धातुग्रहणम्; अन्यथा क्षोभणमित्यत्रापि स्यात् प्रतिषेधः । यद्येवम्, क्षुम्नन्तीत्यत्र 'श्नाभ्यस्तयोरातः' इत्याकारलोपे कृते, क्षुम्नीत इत्यत्र 'ई हल्यघोः' इतीत्त्वे कृते णत्वस्य प्रतिषेधो न स्यात्; स्वरूपस्याभावात् ? अजादेशस्य स्थानिवद्भावाद्, एकदेशविकृतस्यानन्यत्वाद्वा भविष्यतीत्यदोषः ।

एतान्युत्तरपदानीत्यादि । एतेन 'पूर्वपदात् संज्ञायामगः' इति प्राप्तिं दर्शयति ।

हरिनन्दीति । ताच्छील्ये णिनिः । हरिनन्दन इति । ल्युडन्तेन समासः । एवं हरिनगरमित्यत्रापि नगरेण षष्ठीसमासः ।

नरीनृत्यत इति । 'रीगृदुपधस्य च' इत्यभ्यासस्य रीगागमः, 'अट्कुप्वाङ्' इत्यादिना प्राप्तिः ।

एवं तृप्नोतीत्यत्रापि । 'तृप प्रीणने', व्यत्ययेन श्नुः । परिनर्तनम्, परिगहनमिति । गतिसमासौ । 'कृत्यचः' इति प्राप्तिः । शरनिवेशादयो दर्भानूपपर्यन्ताः षष्ठीसमासाः । अनूप इति अनुगता आपो यस्मिन्निति बहुव्रीहिः, 'ऋक्पूरब्धूःपथामानक्षे' इत्यकारः समासान्तः, 'ऊदनोर्देशे' इत्यूत्त्वम्, सवर्णदीर्घत्वम् ।

शरनिनेशः । शरनिवासः । शराग्निः[1] । दर्भानूपः । इत्येताः संज्ञाः[2] ।

❀ आचार्यादणत्वं च ❀ । आभार्यभोगीनः । आचार्यानी ।

❀ इरिकादिभ्यो वनोत्तरपदेभ्यः संज्ञायाम् ❀ । इरिका, तिमिर, कुबेर, हरि । कर्मार—इत्युत्तरपदवनशब्दस्थस्य संज्ञायाम् । क्षुभ्नादिराकृतिगणः ।

अविहितलक्षणो णत्वप्रतिषेधः क्षुभ्नादिषु द्रष्टव्यः ॥

स्तोः श्चुना श्चुः ॥ ४० ॥

सकारतवर्गयोः शकारचवर्गाभ्यां सन्निपाते शकारचवर्गावादेशौ भवतः । स्तोः श्चुनेति यथासंख्यमत्र नेष्यते । सकारस्य शकारेण, चवर्गेण, द्वाभ्यामपि सन्निपाते शकारो भवति । तवर्गस्यापि च शकारेण, चवर्गेण च सन्निपाते चवर्गो भवति । आदेशे तु यथासंख्यमिष्यते— सकारस्य शकारः, तवर्गस्य च चवर्ग इति ।

सकारस्य शकारेण सन्निपाते—वृक्षश्शेते । प्लक्षश्शेते । तस्यैव

पदमञ्जरी

दर्भानूपान्ताः षष्ठीसमासाः । *आचार्यभोगीनः, आचार्यानीति* । अत्रैवास्य प्रतिषेधः; आचार्येण, आचार्याणामित्यादौ तु भवत्येव । *क्षुभ्नादिराकृतिगण इति* । चकारोऽनुक्तसमुच्चयार्थ एतमेवार्थं सूचयति ॥

स्तोः श्चुना श्चुः ॥ अत्र सन्निपात इत्यध्याहार्यम् । *वृक्षश्शेते इति* । 'वा शरि'

न्यासः

आचार्यादणत्वं चेति । चकाराण्णत्वं च, तेन विभाषा सम्पद्यते । व्यवस्थितविभाषाविज्ञानादाचार्येणेति नित्यं णत्वं भवति । आचार्यभोगीन इति । 'आत्मन्विश्वजनभोगोत्तरपदात् खः' । अट्कुप्वाङ्' इत्यादिना प्राप्तिः । एवमाचार्यानीत्यत्रापि । 'इन्द्रवरुण' इत्यादिना ङीष्, आनुगागमश्च । चकारस्यानुक्तसमुच्चयार्थत्वादपरिसमाप्तिं क्षुभ्नादेर्बोधयतीति मत्वाऽऽह—क्षुभ्नादिराकृतिगण इति ।

स्तोः श्चुना श्चुः ॥ शकारचवर्गाभ्यां सन्निपात इत्यादि । सन्निपाते=आनन्तर्य इत्यर्थः ।

वृक्षश्शेत इति । 'वा शरि' इति विसर्गस्य सकारः, तस्यानेन शकारः ।

---

1. 'स्वराग्निः' इति पाठान्तरम् ।

2. 'संज्ञासमुदायाः' इति पाठान्तरम् ।

चवर्गेण—वृक्षश्चिनोति, प्लक्षश्चिनोति । वृक्षश्छादयति, प्लक्षश्छादयति ।

तवर्गस्य शकारेण—अग्निचिच्छेते, सोमसुच्छेते । तस्यैव चवर्गेण—अग्निचिच्चिनोति, सोमसुच्चिनोति । अग्निचिच्छादयति, सोमसुच्छादयति । अग्निचिज्जयति, सोमसुज्जयति । अग्निचिज्झकारम्, सोमसुज्झकारम् । अग्निचिञ्ञकारः, सोमसुञ्ञकारः । मस्जेः—मज्जति । भ्रस्जेः—भृज्जति । व्रश्चेः—वृश्चात । यजः—यज्ञः । याचेः—याच्ञा ।

'शात्' इति प्रतिषेधो ज्ञापकः—संख्यातानुदेशाभावस्य ।

'स्तोः श्चौ' इति सप्तमीनिर्देशो न कृतः; पूर्वेण परेण च श्चुना सन्निपाते श्चुत्वं यथा स्यादिति ॥

पदमञ्जरी

इति पक्षे विसर्जनीयस्य सकारः । *मज्जतीति* । 'झलां जश् झशि' इति सकारस्य दकारे कृते तस्य चुत्वम्—जकारः । असिद्धत्वं तु जश्त्वस्य न भवति; 'न मु ने' इत्यत्र नेति योगविभागात् । तथा च भृज्जतीनां ङितीति निर्देश उपपद्यते ।

इह सकारतवर्गौ कार्यिणौ द्वौ, निमित्ते अपि द्वे एव—शकारचवर्गौ, ततश्च साम्यात्संख्यातानुदेशः प्राप्नोति ? इत्याशङ्क्याह—*शादिति प्रतिषेध इति* । श्चुनेति तृतीयानिर्देशः पूर्वभूतेनापि योगे यथा स्यात्—यज्ञः, याच्ञेति । सप्तमीनिर्देशे तु 'तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्य' इति परभूतेनैव योगे स्यात् ॥

न्यासः

मज्जतीति । 'टुमस्जो शुद्धौ', 'झलां जश् झशि' इति सकारस्य दकारः, तस्यानेन जकारः । श्चुत्वे कर्त्तव्ये जश्त्वस्यासिद्धत्वं नाशङ्कनीयम्; 'मजिनशोर्झलि' इत्यत्र मज्जेः कृतचुत्वनिर्देशात् । असिद्धत्वे ह्ययं निर्देशो नोपपद्यते । भृज्जति, वृश्चतीति । ग्रह्यादिसूत्रेण सम्प्रसारणम् । यज्ञः, याच्ञेति । यजियाचिभ्याम् 'यजयाच' इत्यादिना नङ् ।

इह सकारतवर्गौ द्वौ कार्यिणौ, निमित्ते अपि द्वे एव—शकारचवर्गौ, ततश्च साम्यात् संख्यातानुदेशः प्राप्नोति, सकारस्य शकारेण सन्निपाते तवर्गस्य चवर्गेण कस्मान्न भवति ? इत्याह—शादित्यादि । प्राप्तिपूर्वका हि प्रतिषेधा भवन्ति । यदि निमित्तं प्रति यथासंख्यं स्यात्, एवं सति शात्परस्य तवर्गस्य चुत्वप्राप्तिरेव नास्तीति 'शात्' इति प्रतिषेधं न कुर्यात्, कृतश्चासौ, अतः स ज्ञापयति—संख्यातानुदेशो न भवतीति ।

'स्तोः श्चौ' इति लाघवार्थं सप्तम्या निर्देशे कर्त्तव्ये 'श्चुना' इति तृतीयानिर्देशः पूर्वभूते-

ष्टुना ष्टुः ॥ ४१ ॥

'स्तोः' इति वर्त्तते। सकारतवर्गयोः षकारटवर्गाभ्यां सन्निपाते षकारटवर्गावादेशौ भवतः। तत्रापि तथैव संख्यातानुदेशाभावः। षकारेण सकारस्य—वृक्षष्षण्डे। प्लक्षष्षण्डे। तस्यैव टवर्गेण—वृक्षष्टीकते, प्लक्षष्टीकते। वृक्षष्ठकारः, प्लक्षष्ठकारः।

तवर्गस्य षकारेण—पेष्टा। पेष्टुम्। पेष्टव्यम्। कृषीष्ट। कृषीष्ठाः। तस्यैव टवर्गेण—अग्निचिट्टीकते, सोमसुट्टीकते। अग्निचिट्ठकारः, सोमसुट्ठकारः। अग्निचिड्डीनः, सोमसुड्डीनः। अग्निचिढ् ढौकते, सोमसुढ् ढौकेते। अग्निचिण्णकारः, सोमसुण्णकारः। अत्ट्—अट्टति। अद्ड्—अड्डति ॥

न पदान्ताट्टोरनाम् ॥ ४२ ॥

पदमञ्जरी

ष्टुना ष्टुः ॥ *अट्टतीत्यादि*। 'अट्ट अतिक्रमणहिंसयोः', 'अड्ड अभियोगे', तकारदकारोपधयोरेतयोर्गणपाठः क्विबन्तयोः संयोगान्तलोपे कृते तकारदकारयोः श्रवणार्थः, 'न न्द्राः संयोगादयः' इति प्रतिषेधोऽप्यड्डतेर्भवति। इहापि तृतीयानिर्देशः पूर्वभूतेनापि योगे ष्टुत्वं यथा स्यात्, यथा—द्रोढेति। अत्रापि 'तोः षि' इति प्रतिषेधान्निमित्तिनिमित्तयोः संख्यातानुदेशो न भवति।

न्यासः

नापि सन्निपातेन यथा स्यात्—यज्ञः, याच्ञेति। सप्तमीनिर्देशे हि 'तस्मिन्निर्दिष्टे पूर्वस्य' इति परभूतेनैव स्यात्, न पूर्वभूतेन ॥

ष्टुना ष्टुः ॥ अत्रापि संख्यातानुदेशाभावस्य 'तोः षि' इति प्रतिषेधो ज्ञापकः। यद्यत्रापि निमित्तं प्रति संख्यातानुदेशः स्यात्, षकारेण सन्निपाते तवर्गस्य ष्टुत्वमेव न प्राप्नोति। 'तोः षि' इति प्रतिषेधं न कुर्यात्, कृतश्चासौ, अतः स एव लिङ्गमिह संख्यातानुदेशाभावस्य। वृक्षष्टीकत इति। 'तिकृ टिकृ टीकृ रघि लघि गत्यर्थाः'।

पेष्टेति। 'पिष्लृ सञ्चूर्णने'। कृषीष्ट, कृषीष्ठा इति। करोतेराशिषि लिङ्, तस्य त-थासौ, सीयुट्, 'लोपो व्योर्वलि' इति यकारलोपः, 'सुट् तिथोः' इति सुट्, 'आदेशप्रत्ययोः' इति षत्वम्, अनेन ष्टुत्वम्। अग्निचिड्डीन इति। 'डीङ् विहायसा गतौ', स्वादित्वाद् 'ओदितश्च' इति नत्वम्। अग्निचिढ् ढौकत इति। 'ढौकृ गतौ'। अट्टति, अड्डतीति। 'अट्ट अतिक्रमणहिंसयोः', 'अड्ड अभियोगे'। तकारदकारोपधयोरेतयोर्गणे पाठः क्विबन्तयोस्तयोः संयोगान्तलोपे तकारदकारयोः श्रवणार्थः॥

पदान्ताट्टवर्गादुत्तरस्य स्तोः ष्टुत्वं न भवति 'नाम्' इत्येतद्वर्जयित्वा । श्वलिट्साये । मधुलिट् तरति ।

पदान्तादिति किम् ? 'ईड स्तुतौ'—ईट्टे । टोरिति किम् ? सर्पिष्टमम् । अनामिति किम् ? षण्णाम् ।

अत्यल्पमिदमुच्यते । ॐ अनाम्नवतिनगरीणामिति वक्तव्यम् ॐ । षण्णाम् । षण्णवतिः । षण्णगरी ॥

तोः षि ॥ ४३ ॥

'न' इति वर्तते । तवर्गस्य षकारे यदुक्तं तन्न भवति । अग्निचित्षण्डे । भवान्षण्डे । महान्षण्डे ॥

पदमञ्जरी

न पदान्ताट्टोरनाम् ॥ 'अनाम्' इति षष्ठीबहुवचनस्यागतनुट्कस्य प्रतिषेधः । *श्वलिट्साय इति* । धुडभावपक्षे सकारस्य ष्टुत्वं प्राप्नोति । धुट्पक्षे तु चर्त्वस्यासिद्धत्वात्तस्यैव धकारस्येति ।

ईट्टे इति । 'ईड् स्तुतौ', अदादिरनुदात्तेत् ।

षडधिका नवतिः *षण्णवतिः* । षण्णां नगराणां समाहारः *षण्णगरी* ॥

तोः षि ॥ 'षि' इति सप्तमीनिर्देशात् पूर्वभूतेनापि सन्निपाते भवत्येव—लोष्टा, पेष्टेति ॥

न्यासः

न पदान्ताट्टोरनाम् ॥ 'अनाम्' इति षष्ठीबहुवचनस्यागतनुट्कस्य प्रतिषेधः । श्वलिट् साय इति । यदा 'डः सि धुट्' इति धुड् नास्ति, तदैतदुदाहरणम् । ईट्टे इति । 'ईड स्तुतौ' । अनुदात्तेत्त्वादात्मनेपदम्, अदादित्वाच्छपो लुक्, 'खरि च' इति डकारस्य टः । सर्पिष्टममिति । 'अतिशायने तमप्', 'ह्रस्वात् तादौ तद्धिते' इति सकारस्य मूर्धन्यः । षण्णामिति । 'षट्चतुर्भ्यश्च' इति नुट्, 'झलांजशोऽन्ते' इति षकारस्य डकारः, 'यरोऽनुनासिकेऽनुनासिको वा' इति डकारस्य णकारः । षण्णवतिरिति । षडधिका नवतिरिति शाकपार्थिवादित्वादुत्तरपदलोपिसमासः । षण्णां नगराणां समाहारः षण्णगरी । 'द्विगोः' इति ङीप् ॥

तोः षि ॥ अग्निचित् षण्ड इति । 'अग्नौ चेः' इति क्विप् । सोमसुत्षण्ड इति । 'सोमे सुञः' इति क्विप् ।

अत्र 'षि' इति सप्तमी निर्देशात् पूर्वभूतेन सन्निपातेन भवत्येव ष्टुत्वमिति—पेष्टा, पेष्टुमिति ।

शात् ॥ ४४ ॥

'तोः' इति वर्तते। शकारादुत्तरस्य तवर्गस्य यदुक्तं तन्न भवति। प्रश्नः। विश्नः॥

यरोऽनुनासिकेऽनुनासिको वा ॥ ४५ ॥

पदान्तग्रहणमनुवर्तते। यरः पदान्तस्यानुनासिके परतो वाऽनुनासिकादेशो भवति। वाग्नयति, वाङ्नयति। श्वलिण्नयति, श्वलिड् नयति। अग्निचिन्नयति, अग्निचिद् नयति। त्रिष्टुम्नयति, त्रिष्टुब्नयति।

'पदान्तस्य' इत्येव—वेद्मि। क्षुभ्नाति।

❀ यरोऽनुनासिके प्रत्यये भाषायां नित्यवचनं कर्तव्यम् ❀। वाङ्मयम्[1]। त्वङ्मयम्[1]। व्यवस्थितविभाषाविज्ञानात् सिद्धम्॥

पदमञ्जरी

शात् ॥ *प्रश्नः, विश्न इति*। 'यजयाच' इत्यादिना नङ्, 'च्छ्वोः शूडनुनासिके च' इति छकारस्य शकारः। 'सर्वे विधयश्छन्दसि विकल्प्यन्ते' इति तैत्तिरीयके नायं प्रतिषेधो भवति—अयोऽश्चाति। तत्रापि काठके भवत्येव-ब्रह्मचारिणे प्रश्नान् प्रोच्य प्रजिघाय। स्वाध्यायब्राह्मणे च भवतीति सकलं भद्रमश्नुते॥

यरोऽनुनासिकेऽनुनासिको वा ॥ 'पदान्तात्' इत्यनुवृत्तं षष्ठ्यन्तं विपरिणम्यते। *वाङ्मयमिति*। 'नित्यं वृद्धशरादिभ्यः' इति मयट्॥

न्यासः

शात् ॥ विश्नः, प्रश्न इति। 'विच्छ गतौ', 'प्रच्छ ज्ञीप्सायाम्', पूर्ववन्नङ्, 'च्छ्वोः शूडनुनासिके च' इति च्छकारस्य शकारः। यद्यपि 'प्रश्ने चासन्नकाले' इति निपातनादेव शात्परस्य तवर्गस्य चुत्वं न भवतीत्येषोऽर्थो लभ्यते, तथापि मन्दधियां प्रतिपत्तिगौरवपरीहारार्थमिदमारभ्यते। अथ वा—'अबाधकान्यपि निपातनानि भवन्ति' इत्युक्तम्। यद्येतन्नारभ्यते, प्रश्ञः, विश्ञ इत्यपि रूपं सम्भाव्येत॥

यरोऽनुनासिकेऽनुनासिको वा ॥ पदान्तस्येति। अनेन 'न पदान्ताट्टोरनाम्' इत्यतः पदान्तग्रहणमनुवर्त्तते, तच्चार्थात् षष्ठ्यन्ततामनुभवतीति दर्शयति। वाङ्नयतीत्यादावुदाहरणे 'झलां जशोऽन्ते' इति गकारादौ जश्त्वे कृते तस्यानुनासिकः कर्त्तव्यः। वाङ्मयमिति। 'नित्यं वृद्धशरादिभ्यः' इति मयट्। त्वङ्मयमिति। अत्रापि 'मयड्वैतयोः' इत्यादिना।

१-१. 'वाङ्मात्रम्, कियन्मात्रम्' इत्यपि पठ्यते क्वचित्।

अचो रहाभ्यां द्वे ॥ ४६ ॥

'यरः' इति वर्तते । अच उत्तरौ यौ रेफहकारौ ताभ्यामुत्तरस्य यरो द्वे भवतः । अर्क्कः । मर्क्कः । ब्रह्म्मा । अपह्न्नुते ।

अच इति किम् ? ह्नुते । किम् ह्मलयति ॥

अनचि च ॥ ४७ ॥

'अचः' इति वर्तते, 'यरः' इति च । अनच्परस्य=अच उत्तरस्य यरो द्वे वा भवतोऽनचि परतः । दद्ध्यत्र । मद्ध्वत्र ।

अच इत्येव—स्मितम् । ध्मातम् ।

पदमञ्जरी

अचो रहाभ्यां द्वे ॥ अर्चयतेर्घञ्, कुत्वम्, *अर्क्कः* । मर्चिः सौत्रो धातुः, तस्मात् 'इण्भीकापाशल्यतिमर्चिभ्यः कन्,' 'चोः कुः' इति कुत्वम्—*मर्क्कः* । अत्राकारादनन्तरो रेफः, तस्मादपि ककारः । एवमुत्तरेष्वपि द्रष्टव्यम् ॥

अनचि च ॥ *अनच्परस्येति* । अचोऽन्योऽनच्, स परो यस्मात्सोऽनच्परः । अनेन पर्युदासो दर्शितः, किं प्रयोजनम् ? न किञ्चित्, प्रत्युत दोष एव, अवसाने न सिध्यति—वाक्क्, अच्सदृशस्य वर्णान्तरस्याभावात्, प्रतिपत्तिगौरवप्रसङ्गात्पर्युदास आश्रितः । पक्षान्तरे हि विशेषप्रतिषेधात् सामान्येन विधिरनुमेयः स्यादिति गौरवम् ।

न्यासः

अचो रहाभ्यां द्वे ॥ अच उत्तरौ यौ रेफहकाराविति । एतेनाच इति रहोर्विशेषणमिति दर्शयति । आभ्यामुत्तरस्य यर इति । अनेनापि रहौ यर्विशेषणमिति । अर्क्क इति । 'अर्च पूजायाम्', घञ्, 'चजोः कु घिण्ण्यतोः' इति कुत्वम् । मर्क्क इति । मर्चिः सौत्रो धातुः, तस्मात् 'इण् भीकापाशल्यतिमर्चिभ्यः कन्' इति कन्, 'चोः कुः' इति कुत्वम् । अत्राकारादुत्तरो रेफः, तस्मादपि परः ककारो यरिति । ब्रह्म्मेति । अत्राप्यकारादेवाच उत्तरो हकारः, तस्मादपि परो मकारो यरिति । अपह्नुत इति । अत्राप्यकारादुत्तरो हकारः, पूर्ववच्छपो लुक्, तस्मात् परस्य नकारस्य द्विर्वचनम् । ह्नुत इति । अत्राच उत्तरो हकारो न भवतीति नकारो न द्विरुच्यते । किम् ह्मलयतीति । 'ह्मल ह्मल सञ्चलने', हेतुमण्णिच् । 'ज्वलह्वलह्मलनमामनुपसर्गाद्वा' इति मित्त्वम्, 'मितां ह्रस्वः' इति ह्रस्वत्वम् ॥

अनचि च ॥ अनच्परस्येति । अचोऽन्योऽनच्, अनच् परो यस्मात् सोऽयमनच्परः । दद्ध्यत्रेति । अत्राचः परो धकारो यर्, तस्यानचि यकारे परतो द्विर्वचनम्, 'झलां जश् झशि' इति धकारस्य दकारः । मद्ध्वत्रेति । अत्रानच्परस्य धकारस्य द्विर्वचनम् ।

❀ यणो मयो द्वे भवत इति वक्तव्यम् ❀। केचिदत्र 'यणः' इति पञ्चमी, 'मयः' इति षष्ठीति व्याचक्षते। तेषामुल्क्का, वाल्म्मीक इत्युदाहरणम्। अपरे तु 'यणः' इति षष्ठी, 'मयः' इति पञ्चमीति, तेषां दध्य्यत्र, मध्व्वत्रेत्युदाहरणम्।

❀ शरः खयो द्वे भवत इति वक्तव्यम् ❀। अत्रापि यदि 'शरः' इति पञ्चमी, 'खयः' इति षष्ठी; तदा स्त्थाली, स्त्थातेत्युदाहरणम्। अथ वा—खय उत्तरस्य शरो द्वे भवतः। वत्स्सः, इक्ष्षुः, क्ष्षीरम्, अप्स्सराः।

❀ अवसाने च यरो द्वे भवत इति वक्तव्यम् ❀। वाक्क्, वाक्। त्वक्क्, त्वक्। षट्ट्, षट्। तत्त्, तत्॥

पदमञ्जरी

उल्क्का, वल्म्मीक इति। लकारो यण्, ककारमकारौ यमौ।

स्त्थालीति सकारः शर्, थकारः खय्। वत्स्सादिषु तकारककारपकाराः खयः, सकारषकारौ शरौ।

अवसाने इति। पर्युदासाश्रयणादिदमारब्धम्। प्रसज्यप्रतिषेधे तु परस्य निमित्तस्यानाश्रयणाद् 'वा' इत्यधिकारात्सिद्धम्॥

न्यासः

यणो मय इत्यादि। अच उत्तरस्य यरो द्विर्वचनमुक्तम्। अनचि यण उत्तरस्य मयोऽचि परतो न प्राप्नोतीत्युपसंख्यायते।

किं पुनरिहोदाहरणम्? इत्याह—केचिदित्यादि। उल्क्का, वल्म्मीक इति। यकाराद् यण उत्तरस्य ककारस्य मकारस्य च मयो द्विर्वचनम्। दध्य्यत्र, मध्व्वत्रेति। धकारान्मय उत्तरस्य यकारस्य वकारस्य च यणो द्विर्वचनम्।

शरः खय इत्यादि। स्त्थाली, स्त्थातेति। सकाराच्छर उत्तरस्य खयस्थकारस्य द्विर्वचनम्। वत्स्स इति। तकारात् खय उत्तरस्य सकारस्य शरो द्विर्वचनम्। इक्ष्षुः, क्ष्षीरमिति। ककारात् खय उत्तरस्य शरः षकारस्य द्विर्वचनम्। अप्स्सरा इति। पकारात् खयः परस्य सकारस्य शरो द्विर्वचनम्।

अवसाने द्वे इत्यादि। 'अनचि च' इति पर्युदासाश्रयणादिदमुच्यते। प्रसज्यप्रतिषेधे तु 'यरोऽनुनासिकेऽनुनासिको वा' इत्यतो वाग्रहणमनुवर्त्त्य शक्यमिदमकर्तुम्; नैतत्, प्रसज्यप्रतिषेधे हि विधिवाक्यत्वं सूत्रस्य नोपपद्यते, ततश्च केनचिद् द्विर्वचनं स्यात्? तस्मादेव प्रतिषेधवाक्याद्विधिवाक्यतास्यानुमास्यत इत्यदोषः। प्रसज्यप्रतिषेधे सति प्रतिपत्तिगौरवभयात् पर्युदासाश्रयणम्॥

नादिन्याक्रोशे पुत्त्रस्य ॥ ४८ ॥

आदिनिपरत आक्रोशे गम्यमाने पुत्त्रशब्दस्य न द्वे भवतः। 'अनचि च' इति प्राप्तिः प्रतिषिध्यते। पुत्रादिनी त्वमसि पापे।

आक्रोश इति किम्? तत्त्वकथने द्विर्वचनं भवत्येव—पुत्त्रानत्तीति पुत्त्रादिनी। शिशुमारी व्याघ्री।

❀ तत्परे चेति वक्तव्यम् ❀। पुत्रपुत्रादिनो त्वमसि पापे।

❀ वा हतजग्धपर इति वक्तव्यम् ❀। पुत्त्रहती, पुत्रहती। पुत्त्रजग्धी। पुत्रजग्धी।

❀ चयो द्वितीयाः शरि पौष्करसादेः ❀। चयो द्वितीया भवन्ति

पदमञ्जरी

नादिन्याक्रोशे पुत्त्रस्य॥ *पुत्रादिनीति*। ताच्छील्ये णिनिः।

तत्परे चेति। स आदिनीशब्दो यस्मात्परस्तत्रापि परतः पुत्त्रशब्दस्य द्विर्वचनं न भवति—पुत्राश्च पौत्राश्च पुत्रपौत्राः, तानत्तुं शीलमस्याः पुत्रपौत्रादिनी। अन्ये तु 'तत्परे पुत्रशब्दे' इति व्याचक्षाणाः पुत्रपुत्रादिनीत्युदाहरन्ति, तत्र पुत्रस्य पुत्रमत्तीति विग्रहः।

वा हतजग्धपर इति। हतजग्धं च तत्परं चेति विशेषणसमासः, राजदन्तादित्वात् परशब्दस्य परनिपातः। *पुत्रहतीति*। पुत्रो हतोऽनयेति बहुव्रीहिः, 'अस्वाङ्गपूर्वपदाद्वा' इति ङीष्।

न्यासः

नादिन्याक्रोशे पुत्त्रस्य॥ आदिनीति परसप्तमीयम्। अत आह—आदिनि परत इति। **पुत्रादिनीति**। पुत्रानत्तुं शीलमस्या इति ताच्छील्ये णिनिः। पुत्रादिनी, शिशुमारीति। तत्त्वाख्यानमेतत्, नाक्रोशः।

तत्परे चेति वक्तव्यम्। स आदिनिशब्दः परो यस्मात् पुत्रशब्दात् तत्र द्विर्वचनं न भवतीत्येतदर्थरूपं व्याख्येयमित्यर्थः। तत्रेदं व्याख्यानम्—नेति योगविभागः क्रियते, तेन तत्परे न भविष्यतीति।

वा हतेत्यादि। हतजग्धशब्दयोः परतः पुत्त्रस्य वा द्विर्वचनं न भवतीत्येतदर्थरूपं व्याख्येयमित्यर्थः। व्याख्यानं तु वाग्रहणमनुवर्त्त्य, नेति योगविभागकरणमाश्रित्य वा कर्त्तव्यम्। न चैवं पुत्रादिनीत्यत्रापि विकल्पः प्रसक्तः; व्यवस्थितविभाषाविज्ञानात्। हतश्च जग्धश्च तद् हतजग्धम्, हतजग्धञ्च तत् परञ्चेति हतजग्धपरम्, तस्मिन् हतजग्धपरे। पुत्रहती, पुत्रजग्धीति। पुत्रो हतः, पुत्रो जग्धोऽनयेति बहुव्रीहिः, 'अस्वाङ्गपूर्वपदाद्' इत्यादिना ङीष्।

चयो द्वितीया इत्यादि। चय इति स्थानषष्ठी, खछठथफा इति द्वितीया इत्यस्यार्थः।

शरि परतः पौष्करसादेराचार्यस्य मतेन । तकारस्य थकारः—वथ्सः । ककारस्य खकारः—ख्षीरम् । पकारस्य फकारः—अफ्सराः ।

शरोऽचि ॥ ४९ ॥

'न' इति वर्तते । शरोऽचि परतो न द्वे भवतः । 'अचो रहाभ्याम्' इति प्राप्तिः प्रतिषिध्यते । कर्षति । वर्षति । आकर्षः । अक्षदर्शः ।

अचीति किम् ? दर्श्श्यते ।

त्रिप्रभृतिषु शाकटायनस्य ॥ ५० ॥

त्रिप्रभृतिषु वर्णेषु संयुक्तेषु शाकटायनस्याचार्यस्य मतेन द्वित्वं न भवति । इन्द्रः । चन्द्रः । उष्ट्रः । राष्ट्रम् । भ्राष्ट्रम् ॥

सर्वत्र शाकल्यस्य ॥ ५१ ॥

पदमञ्जरी

खयो द्वितीया इति । 'खयः' इति षष्ठी । *द्वितीया इति* । वर्गेषु खकारादयः ॥

शरोऽचि ॥ *आदर्श इति* । दृशेरधिकणे घञ् । *दर्श इति* । अत्राप्यधिकरणे घञ् । विपरीतलक्षणा चेयम्—न दृश्यतेऽस्मिंश्चन्द्रमा इति दर्श इति ॥

त्रिप्रभृतिषु शाकटायनस्य ॥ इन्द्र इत्यादौ नकारदकारयोर्द्विर्वचनाभावः । *भ्राष्ट्रमिति* । 'दीर्घादाचार्याणाम्' इत्यस्यासिद्धत्वात् त्रिप्रभृतिष्वयमेव प्रतिषेधो भवतीति मन्यते ॥

न्यासः

द्वितीयत्वमेषां वर्णानां प्रथमवर्णापेक्षया भवति । वथ्स इति । तकारस्य चयः सकारे शरि परतो द्वितीयस्थकारः । ख्षोरमिति । ककारस्य चयः षकारे शरि परतो द्वितीयः खकारः । अफ्सरा इति । पकारस्य चयः सकारे शरि परतो द्वितीयः फकारः ॥

शरोऽचि ॥ कर्षतीति । 'कृष विलेखने' । वर्षतीति । 'पृषु वृषु मृषु सेचने' । आदर्श इति । 'दृशिर् प्रेक्षणे' । अधिकरणे घञ । दर्श इति । अत एव करणे घञ् ॥

त्रिप्रभृतिषु शाकटायनस्य ॥ इन्द्र इत्यादौ 'अनचि च' इति प्राप्तिः । इन्द्रः, चन्द्रः, मन्द्र इति । 'इदि परमैश्वर्ये', 'चदि आह्लादे', 'मदि स्तुतिमोदमदस्वप्नकान्तिगतिषु' । 'स्फायितञ्चि' इत्यादिना रक्प्रत्ययः । राष्ट्रः, भ्राष्ट्र इति । 'राजृ भ्राजृ इति दीप्तौ' । सर्वधातुभ्य ष्ट्रन्प्रत्ययः, व्रश्चादिसूत्रेण षत्वम् । शाकटायनग्रहणं पूजार्थम् । नित्य एवायं विधिः; अन्यथोत्तरसूत्रेणैव सिद्धत्वादस्यारम्भो निरर्थकः स्यात् ॥

शाकल्याचार्यस्य मतेन सर्वत्र द्विर्वचनं न भवति। अर्कः। मर्कः। ब्रह्मा। अपह्नुते॥

दीर्घादाचार्याणाम्॥ ५२॥

दीर्घादुत्तरस्याचार्याणां मतेन न द्वित्वं भवति। दात्रम्। पात्रम्। मूत्रम्। सूत्रम्॥

झलां जश्झशि॥ ५३॥

झलां स्थाने जशादेशो भवति झशि परतः। लब्धा, लब्धुम्, लब्धव्यम्। दोग्धा, दोग्धुम्, दोग्धव्यम्। बोद्धा, बोद्धुम्, बोद्धव्यम्।

झशीति किम्? दत्तः। दत्थः। दध्मः॥

अभ्यासे चर्च॥ ५४॥

अभ्यासे वर्त्तमानानां झलां चरादेशो भवति, चकाराज्जश्च। चिखनिषति। चिच्छित्सति। टिठकारयिषति। तिष्ठासति। पिफ-

पदमञ्जरी

सर्वत्र शाकल्यस्य॥ अत्रिप्रभृत्यर्थोऽयमारम्भः॥

दीर्घादाचार्याणाम्॥ दात्रमित्यादौ 'अनचि च' इति प्राप्तिः॥

झलां जश् झशि॥ उदाहरणेषु भ-घ-धानां ब-ग-दाः॥

अभ्यासे चर्च॥ *चिखनिषतीति*। खनेः सन्, द्विर्वचनम्, 'कुहोश्चुः' इति

न्यासः

सर्वत्र शाकल्यस्य॥ अत्रिप्रभृत्यर्थोऽयमारम्भः। अर्क इत्यादौ 'अचो रहाभ्यां द्वे' इति प्राप्तिः। आरम्भसामर्थ्यादेवात्रिप्रभृतिष्वपि सिद्धे सर्वत्रग्रहणं पूर्वस्यापि प्राप्ते प्रतिषेधो यथा स्यादित्येवमर्थम्। असति तस्मिन् प्रत्यासत्तेः 'अनचि च' इत्यस्या एव प्राप्तेरयं निषेधः स्यात्।

शाकल्यग्रहणं पूजार्थम्, न विकल्पार्थम्। विधिरपि योगद्वयेनोच्यते, प्रतिषेधोऽपि। अत्र सामर्थ्यादेव विकल्पो भविष्यति; अन्यथा विधेरनवकाशः स्यात्॥

दीर्घादाचार्याणाम्॥ नित्यार्थोऽयमारम्भः। अत्रारम्भसामर्थ्यादेव सिद्ध आचार्यग्रहणं पूजार्थम्। दात्रमित्यादौ 'अनचि च' इति प्राप्तिः॥

झलां जश् झशि॥ लब्धेत्यादि। लभेस्तृच्-तुमुन्-तव्याः। 'झषस्तथोर्धोऽधः' इति धकारे झशि भकारस्य जश्त्वम् बकारः। दोग्धेति। 'दिह उपचये', 'दादेर्धातोर्घः' इति हकारस्य घकारः। बोद्धेति। जश्त्वेन धकारस्य दकारः।

अभ्यासे चर्च॥ चकारेण जश्ग्रहणमनुवर्त्तते, तेनोत्तरत्र तदनुवृत्तिर्न भवति। चिखनिषतीति। खनतेः सन्, द्विर्वचनम्, हलादिशेषः, 'कुहोश्चुः' इति चुत्वम्—छकारः,

कारयिषति । बुभूषति । जिघत्सति । डुढौकिषते ।

प्रकृतिचरां प्रकृतिचरो भवन्ति–चिचीषति । टिटीकिषते । तितनिषति ।

प्रकृतिजशां प्रकृतिजशो भवन्ति–जिज्ञनिषते । बुबुधे । ददौ । डिड्ये ॥

खरि च ॥ ५५ ॥

पदमञ्जरी

चुत्वम्—छकारः, तस्य चर्त्वम्—चकारः । *टिठकारयिषतीति* । ठकारमाचष्ट इति णिच्, टिलोपः, सन्, ठकारस्य टकारः । *तिष्ठासतीति* । 'शर्पूर्वाः खयः' इति थकारस्य शेषः, तस्य चर्त्वं तकारः ।

प्रकृतिचरां प्रकृतिचर इति । जश्त्वबाधनार्थं पर्जन्यवल्लक्षणप्रवृत्त्या प्रकृतिरूपाश्चरः स्थानिनाऽभिन्नरूपा भवन्तीत्यर्थः । एतच्चान्तरतमपरिभाषया लभ्यते ।

प्रकृतिजशां प्रकृतिजश इति । व्याख्यातम् । *डिड्य इति* । डीङो लिटि द्विर्वचने 'एरनेकाचः' इति यण् ॥

न्यासः

तस्यानेन चकारः । चिच्छित्सतीति । छिदेः सन्, द्विवचनम्, 'छे च' इति तुक्, चुत्वम् । टिठकारयिषतीति । ठकारमाचष्ट इति 'तत्करोति तदाचष्टे' इति णिच्, इष्ठवद्भावाट्टिलोपः, सन्, इट्, गुणः, अयादेशः । तिष्ठासतीति । 'शर्पूर्वाः खयः' शेषः । पिफकारयिषतीति । टिठकारयिषतीत्यनेन तुल्यसाधनम् । अयं तु विशेषः—फकारशब्दाण्णिच् ।

प्रकृतिचरां प्रकृतिचरो भवन्तीति । जश्त्वबाधनार्थम् । पर्जन्यवल्लक्षणप्रवृत्त्या प्रकृतिरूपाश्चरः प्रकृतिचरः स्थानिनाऽभिन्नरूपा इत्यर्थः । चिचीषतीति । 'अज्झनगमां सनि' इति दीर्घः । तितीर्षतीति । 'ॠत इद्धातोः' इतीत्त्वं रपरत्वं च, 'हलि च' इति दीर्घः । जिझकारयिषतीति । टिठकारयिषतीत्यनेन तुल्यसाधनम् । अत्र झकारशब्दाण्णिजिति विशेषः । जिघत्सतीति । अदेः सन्, 'लुङ्सनोर्घस्लृ' इति घस्लादेशः, पूर्ववदभ्यासस्य चुत्वम्—झकारः, तस्य जश्त्वम्—जकारः, 'सः स्यार्धधातुके' इति सकारस्य तकारः । डुढौकिषत इति । ढौकतेः सन् ।

प्रकृतिजशां प्रकृतिजशो भवन्तीति । चर्बाधनार्थं पूर्ववत् प्रकृत्या स्थानिनाऽभिन्नरूपा जशः प्रकृतिजशः । जिजनिषत इति । 'पूर्ववत् सनः' इत्यात्मनेपदम् । बुबुध इति । अनुदात्तेत्त्वादात्मनेपदम्, 'लिटस्तझयोरेशिरेच्' इत्येश् । ददाविति । 'आत औ णलः' इत्यौत्त्वम् । डिड्य इति । 'डीङ् विहायसा गतौ', पूर्ववदेशादेशः, स्थानिवद्भावाड् डीत्यस्य द्विर्वचनम् ॥

खरि च परतो झलां चरादेशो भवति । झल्ग्रहणं नानुवर्तते; पूर्वसूत्रे चानुकृष्टत्वात् । भेत्ता, भेत्तुम्, भेत्तव्यम् । युयुत्सते । आरिप्सते । आलिप्सते ॥

वाऽवसाने ॥ ५६ ॥

'झलाम्', 'चर्' इति वर्तते । अवसाने वर्तमानानां झलां वा चरादेशो भवति । वाक्, वाग् । त्वक्, त्वग् । श्वलिट्, श्वलिड् । त्रिष्टुप्, त्रिष्टुब् ॥

अणोऽप्रगृह्यस्यानुनासिकः ॥ ५७ ॥

अणोऽप्रगृह्यसंज्ञस्यावसाने वर्तमानस्य वाऽनुनासिकादेशो भवति । दधिँ, दधि । मधुँ, मधु । कुमारीँ, कुमारी ।

अण इति किम् ? कर्तृ । हर्तृ । अप्रगृह्यस्येति किम् ? अग्नी । वायू ॥

पदमञ्जरी

खरि च ॥ *युयुत्सत इति* । युधेः सन्, धकारस्य तकारः । *आरिप्सते, आलिप्सत इति* । रभिलभ्योः 'सनि मीमाघु' इत्यादिना अच इस्, 'स्कोः संयोगाद्योः' इति सलोपः, भकारस्य पकारः ॥

वावसाने ॥ 'झलां जशोऽन्ते' इति नित्ये जश्त्वे प्राप्ते चर्त्वं विधीयते, वावचनात् पक्षे सोऽपि भवति ॥

अणोऽप्रगृह्यस्यानुनासिकः ॥ 'अणः' इति पूर्वेण णकारेण प्रत्याहारः । *अग्नी, वायू इति* । 'ईदूदेत्' इति प्रगृह्यसंज्ञा ॥

न्यासः

खरि च ॥ युयुत्सत इति । 'पूर्ववत् सनः' इत्यात्मनेपदम् । आरिप्सत इत्यादि । रभिलभिभ्यां सन् । 'सनि मीमा' इत्यादिनेस्, 'स्कोः संयोगाद्योरन्ते च' इति सकारलोपः ।

समुच्चयार्थश्चकारः—न केवलमभ्यासे चरो भवन्तीति, अपि तु खरि च । असति ह्यस्मिंश्चकारेऽनन्तरविहितं यच्चर्त्वं तत् खरादावभ्यासनिमित्ते प्रत्यये स्यात्—तिष्ठासतीत्यादौ, न तु चखाद—इत्यादावपीति कस्यचिन्मन्दधियो भ्रान्तिः स्यात् ॥

वावसाने ॥ 'झलां जशोऽन्ते' इति नित्ये जश्त्वे प्राप्तेऽवसाने वा चरो विधीयन्ते । वावचनात् पक्षे जश्त्वमपि भवत्येव ॥

अणोऽप्रगृह्यस्यानुनासिकः ॥ 'अणः' इति पूर्वेण णकारेण प्रत्याहारग्रहणम् । अन्यथाऽसन्देहार्थम्, 'अचः' इति कुर्यात्, न च पदान्तहलोऽणः सम्भवन्ति । दधिँ, मधुँ

अनुस्वारस्य ययि परसवर्णः ॥ ५८ ॥

अनुस्वारस्य ययि परतः परसवर्ण आदेशो भवति । शङ्किता, शङ्कितुम्, शङ्कितव्यम् । उञ्छिता, उञ्छितुम्, उञ्छितव्यम् । कुण्डिता, कुण्डितुम्, कुण्डितव्यम् । नन्दिता, नन्दितुम्, नन्दितव्यम् । कम्पिता, कम्पितुम्, कम्पितव्यम् ।

इह कुर्वन्ति, वृषन्ति—इत्यत्र णत्वस्यासिद्धत्वात्पूर्वं नकारस्यानुस्वारः क्रियते, तस्यापि परसवर्णेन पुनर्नकार एव भवति, तस्याप्य-

पदमञ्जरी

अनुस्वारस्य ययि परसवर्णः ॥ *शङ्कितेत्यादि* । 'शकि शङ्कायाम्', 'उछि उञ्छे', 'कुडि दाहे', 'टुनदि समृद्धौ', 'कपि चलने', इदित्त्वान्नुम्, 'नश्चापदान्तस्य झलि' इत्यनुस्वारः, तस्य ककारादिषु परतो यथासंख्यं परसवर्णा वर्गपञ्चमा ङकारादयः ।

कुर्वन्ति, कृषन्तीत्यत्र झेरन्तादेशे नकारस्य णत्वं प्राप्नोति, तत्कस्मान्न भवति ? इत्याह—*इहेति* । णत्वमनुस्वारात्पूर्वं न भवति, यस्माण्णत्वस्यासिद्धत्वात् पूर्वमनुस्वार एव क्रियते, पश्चादपि न भवति, अनुस्वारस्थानिकस्यास्य परसवर्णस्य णत्वे कर्त्तव्ये असिद्धत्वात् । *परसवर्णेनेति* । परसवर्णार्थेन शास्त्रेणे-

न्यासः

इति । 'स्वमोर्नपुंसकात्' इति स्वमोर्लुक् । अग्नी, वायू इति । 'प्रथमयोः पूर्वसवर्णः' इति दीर्घः, 'ईदूदेद्द्विवचनम्' इति प्रगृह्यसंज्ञा ॥

अनुस्वारस्य ययि परसवर्णः ॥ शङ्कितेत्यादि । 'शकि शङ्कायाम्', 'उछि उञ्छे', 'कुडि दाहे', टुनदि समृद्धौ', 'कपि चलने'—एभ्यस्तृजादयः, इदित्त्वान्नुम्, 'नश्चापदान्तस्य झलि' इत्यनुस्वारः, तस्यानेन परसवर्णः । कुर्वन्ति, कृषन्तीति । करोतेः, 'कृष विलेखने' इत्यस्माच्च तौदादिकात् परस्य लडादेशस्य झेः 'झोऽन्तः' इत्यन्तादेशः ।

नकारस्यानुस्वारे तस्य च परसवर्णे नकारे सनि 'अट्कुप्वाङ्नुम्' इत्यादिना णत्वं प्राप्नोति, तत् कस्मान्न भवति ? इत्याह—इहेत्यादि । णत्वमत्रानुस्वारात् पूर्वं स्यात् ? पश्चाद्वा ? पूर्वं तावन्न भवति; यस्मादनुस्वारे कर्त्तव्ये णत्वस्यासिद्धत्वम्, अतः पूर्वं नकारस्यानुस्वार एव क्रियते । परसवर्णे नकारे कृते पश्चादपि न भवति; णत्वे कर्त्तव्येऽनुस्वारस्थानिकस्यासिद्धत्वात् । परसवर्णेनेति । परसवर्णार्थेन शास्त्रेणेत्यर्थः । भवति हि तादर्थ्यात् ताच्छब्द्यम् । यथा प्रदीपार्था मल्लिका प्रदीप इति । पुनरिति । अनुस्वारक्रियाया उत्तरकालमित्यर्थः । एवमित्यादिनाऽनुस्वारीभूतो नकारो णत्वमति-

सिद्धत्वात् पुनर्णत्वं न भवति। एवमनुस्वारीभूतो णत्वमतिक्रामतीति।

यथीति किम् ? आक्रंस्यते । आचिक्रंस्यते ॥

वा पदान्तस्य ॥ ५९ ॥

पदान्तस्यानुस्वारस्य यथि परतो वा परसवर्णादेशो भवति । तङ्कथञ्चित्रपक्षण्डयमानन्नभःस्थम्पुरुषोऽवधीत्, तं कथं चित्रपक्षं डयमानं नभःस्थं पुरुषोऽवधीत् ॥

तोर्लि ॥ ६० ॥

तवर्गस्य लकारे परतः परसवर्णादेशो भवति । अग्निचिल्लुनाति । सोमसुल्लुनाति । भवाँल्लुनाति । महाँल्लुनाति ॥

उदः स्थास्तम्भोः पूर्वस्य ॥ ६१ ॥

'सवर्णः' इति वर्तते । उद उत्तरयोः स्था, स्तम्भ—इत्येतयोः पूर्वसवर्णादेशो भवति । उत्थाता, उत्थातुम्, उत्थातव्यम् । स्तम्भेः

पदमञ्जरी

त्यर्थः। *एवमित्यादि*। अनुस्वारीभूतो णत्वमतिक्रामतीति भाष्ये यदुक्तं तदेवमुक्तप्रकारेणेत्यर्थः ॥

वा पदान्तस्य॥ *तङ्कथमित्यादि*। ककारादिषु परतो ङकारादयः क्रमेण भवन्ति ॥

तोर्लि॥ अत्र तकारस्य शुद्धो लकारः, नकारस्यानुनासिकः ॥

उदः स्थास्तम्भोः पूर्वस्य॥ परसवर्ण इति समस्तमपि सवर्णग्रहणमिह निष्कृष्य सम्बद्ध्यते। *उत्थातेति*। सकारस्य पूर्वसवर्णस्तकारः। अन्ये तु बाह्य-

न्यासः

क्रामतीति भाष्ये णत्वस्यातिक्रमणमनुस्वारीभूतस्य नकारस्योक्तम्। तदेवासिद्धत्वात् परसवर्णस्य नकारस्य णत्वं न सम्पद्यत इति दर्शयति। अतिक्रामतीति। अतिक्रम्य वर्त्तत इत्यर्थः।

आक्रंस्यत इति। आङ्पूर्वात् क्रमेर्लृट्, 'आङ उद्गमने' इत्यात्मनेपदम्। आचिक्रंसत इति। 'पूर्ववत् सनः' इत्यात्मनेपदम् ॥

वा पदान्तस्य॥ वावचनं पूर्वस्य नित्यत्वज्ञापनार्थम्, द्वयोर्विभाषयोर्मध्ये ये वै विधयस्ते नित्या भवन्तीति कृत्वा। असति वाग्रहणे विपर्ययः सम्भाव्येत—पूर्वो विधिर्विभाषा, अयं तु विधिरारम्भसामर्थ्यान्नित्य इति।

तोर्लि॥ उदः स्थास्तम्भोः पूर्वस्य॥ उत्थातेति। 'आदेः परस्य' इति सकारस्य

खल्वपि—उत्तम्भिता, उत्तम्भितुम्, उत्तम्भितव्यम् ।

स्थास्तम्भोरिति किम् ? उत्स्नाता ।

* उत्पूर्वस्य स्कन्देश्छन्दस्युपसंख्यानम् * । अग्ने दूरमुत्कन्दः ।

* रोगे चेति वक्तव्यम् * । उत्कन्दको नाम रोगः । कन्दतेर्वा धात्वन्तरस्यैतद्रूपम् ॥

झयो होऽन्यतरस्याम् ॥ ६२ ॥

झय उत्तरस्य हकारस्य पूर्वसवर्णादेशो भवति अन्यतरस्याम् । वाग्घसति, वाग् हसति । श्वलिड् ढसति, श्वलिड् हसति । अग्निचिद्धसति, अग्निचिद् हसति । सोमसुद्धसति, सोमसुद् हसति । त्रिष्टुब्भसति । त्रिष्टुब् हसति ।

झय इति किम् ? प्राङ् हसति । भवान्हसति ॥

पदमञ्जरी

प्रयत्नसाम्यात् थकारमिच्छन्ति । तत्र थकारद्वयस्य श्रवणम् । न च पूर्वस्य चर्त्त्वम्; तत्र कर्त्तव्येऽस्य पूर्वसवर्णस्यासिद्धत्वात् ।

रोगे चेति वक्तव्यमिति । इदमविशेषेण छन्दसि, भाषायां च ॥

झयो होऽन्यतरस्याम् ॥ उदाहरणेषु हकारस्य महाप्राणस्य सोष्मणो घोषवतस्तादृश एव घकारादयश्चतुर्था भवन्ति ॥

न्यासः

महाप्राणस्याघोषस्य तादृश एव पूर्वसवर्णस्थकारः, 'खरि च' इति थकारस्य तकारः, 'अनचि च' इति पूर्वतकारस्य द्विर्वचनम्, 'झरो झरि' इति पक्ष एकस्य लोपः । उत्तम्भितेति । स्तम्भिः सौत्रो धातुः । उत्स्नातेति । 'ष्णा शौचे' ।

पूर्वग्रहणं परसवर्णनिवृत्त्यर्थम् ।

उत्पूर्वस्येत्यादि । पूर्वसवर्णे कर्त्तव्ये स्कन्देश्छन्दसि विषय उपसंख्यानम्—प्रतिपादनं कर्त्तव्यमित्यर्थः । तत्रेदं प्रतिपादनम्—'व्यत्ययो बहुलम्' इति व्यत्ययेनोदः परस्य स्कन्देश्छन्दसि विषये पूर्वसवर्णो भविष्यति । उत्कन्देति । लोट्, सिप्, 'सेर्ह्यपिच्च' इति हिरादेशः, 'अतो हेः' इति हेर्लुक् ।

रोगे चेत्यादि । इदमविशेषेण च्छन्दसि भाषायां च रोगे वाच्य उदः परस्य स्कन्देः पूर्वसवर्णो भवतीत्येतदर्थरूपं व्याख्येयमित्यर्थः । तत्रेदं व्याख्यानम्—पृषोदरादित्वाद् भविष्यतीति । उत्कन्दक इति । 'रोगाख्यायां ण्वुल्बहुलम्' इति ण्वुल् ॥

झयो होऽन्यतरस्याम् ॥ वाग् घसतीत्यादावुदाहरणे हकारस्य महाप्राणस्यान्तरतम्यात् तादृश एव घकारादयो वर्गचतुर्था भवन्ति ।

शश्छोऽटि ॥ ६३ ॥

'झयः' इति वर्त्तते, 'अन्यतरस्याम्' इति च । झय उत्तरस्य शकारस्याटि परतश्छकारादेशो भवति अन्यतरस्याम् । वाक्छेते, वाक् शेते । अग्निचिच्छेते, अग्निचित् शेते । सोमसुच्छेते, सोमसुत् शेते । श्वलिट् छेते, श्वलिट् शेते । त्रिष्टुप्छेते, त्रिष्टुप् शेते ।

॥ छत्वममीति वक्तव्यम् ॥ ।

किं प्रयोजनम् ? तच्छ्लोकेन, तच्छ्मश्रुणा—इत्येवमर्थम् ॥

हलो यमां यमि लोपः ॥ ६४ ॥

'अन्यतरस्याम्' इति वर्तते । हल उत्तरेषां यमां यमि परतो लोपो भवति अन्यतरस्याम् । शय्य्या इत्यत्र द्वौ यकारौ, क्रमजस्तृतीयः; तत्र मध्यमस्य वा लोपो भवति—शय्या, शय्य्या ।

पदमञ्जरी

शश्छोऽटि ॥ *शश्छोऽमीतीति* । अटीत्यपनीयामीति वक्तव्यमित्यर्थः । *तच्छ्लोकेन, तच्छ्मश्रुणेति* अत्र लकारमकारपरस्यापि शकारस्य भवति ॥

हलो यमां यमि लोपः ॥ *द्वौ यकाराविति* । एकः 'संज्ञायां समज' इत्यादिना विहितस्य क्यपः सम्बन्धी, द्वितीयः 'अयङ्यि क्ङिति' इत्ययङादेशस्य । *क्रमजस्तृतीय इति* । क्रमः=आनुपूर्वी, ततो जातः क्रमजः, स च पुनः 'अनचि च' इति द्विर्वचनेन सम्पादितः । *तकारात्पर एको यकार इति* । 'दित्यदित्यादित्य' इत्यादिना विहितस्य ण्यस्य सम्बन्धी । *द्वौ यकाराविति* । एकोऽदितिशब्दात्परस्य ण्यस्य सम्बन्धी, द्वितीय आदित्यशब्दात् ।

न्यासः

अन्यतरस्यांग्रहणं पूर्वविध्योर्नित्यत्वज्ञापनार्थम् ।

शश्छोऽटि ॥ छत्वममीति वक्तव्यमिति । अमि परतश्छत्वं भवतीत्येतदर्थरूपं व्याख्येयमित्यर्थः । तत्रेदं व्याख्यानम्—'शश्छः' इति योगविभागः क्रियते, तेनाट्प्रत्याहारेऽसन्निविष्टे लकारादावपि भविष्यति, अतोऽटीत्यतिप्रसङ्गनिरासार्थो द्वितीयो योगः—तेनाट्येव परभूते, नान्यत्रेति । योगविभागकरणसामर्थ्याच्चाम्प्रत्याहारान्तर्गतेऽनट्यपि क्वचिद् भवत्येव; अन्यथा योगविभागकरणमनर्थकं स्यात् । अमीति नोक्तम्, वैचित्र्यार्थम् । अत्र 'वा पदान्तस्य' इत्यतः पदान्तग्रहणमनुवर्तते, झयो विशेषणार्थम् । तेन 'शि तुक्' इत्यत्र तुकः पूर्वान्तकरणं छत्वार्थमुपपन्नं भवति; अन्यथा 'डः सि धुट्' इत्यतो धुड्ग्रहणानुवृत्तेः परस्यासिद्धत्वात् पूर्वान्तकरणमनर्थकं स्यात् ॥

हलो यमां यमि लोपः ॥ शय्य्येत्यत्र द्वौ यकाराविति । एकः 'संज्ञायां समज' इत्यादिना विहितस्य क्यपोऽवयवः, अपरस्त्वयङः । क्रमजस्तृतीय इति । क्रमः=आनु-

अदितेरपत्यमादित्य इत्यत्र तकारात्पर एको यकारः, यणो मय इति क्रमजो द्वितीयः, तत्र मध्यमस्य वा लोपो भवति। आदित्यः, आदित्य्यः। आदित्यो देवता अस्य स्थालीपाकस्येति आदित्य्यः, आदित्य इति। अत्रापि द्वौ यकारौ; क्रमजस्तृतीयः; तत्र मध्यमस्य मध्य मयोर्वा लोपो भवति।

हल इति किम्? आन्नम्। यमामिति किम्? अग्निः। अर्घ्यम्। यमीति किम्? शार्ङ्गम्॥

झरो झरि सवर्णे॥ ६५॥

पदमञ्जरी

अन्नमिति। भवत्ययं नकारो यम्, यम्परश्च, न तु हलः परः। *अर्घ्यमिति*। 'पादार्घाभ्यां च' इति तादर्थ्ये यत्, भवत्ययं घकारो रेफाद्धलः परो यम्परश्च, न तु यम्। *शार्ङ्गमिति*। शृङ्गस्य विकार इत्यण्, ऋकारस्य रपरा वृद्धिः, अत्र ङकारो यम् भवति हलश्च परः, न तु यम्परः। ननु च बहिरङ्गा वृद्धिः, ततः किम्? हलः परो न भवति? लोपोऽपि बहिरङ्गः; अनेकनिमित्तापेक्षत्वात्।

न्यासः

पूर्वौ, ततो जातः क्रमजः। स पुनः 'अनचि च' इत्यनेन यो विहितः, स हि पूर्वयकाराभ्यां पश्चाज्जात इति क्रमजो भवति।

तकारात् परो यकार एक इति। 'दित्यदित्यादित्य' इत्यादिना विहितस्य ण्यस्यावयवः। द्वौ यकाराविति। एकोऽदितिशब्दात् 'तस्यापत्यम्' इत्यर्थे दित्यदित्यादिसूत्रेण विहितस्य ण्यस्यावयवः। द्वितीयस्त्वादित्यशब्दादेव 'सास्य देवता' इत्यर्थे तेनैव सूत्रेण विहितस्य ण्यस्यावयवः। क्रमजस्तृतीय इति। 'यणो मयः' इत्यनेन यो विहितः। मध्यमस्य मध्यमयोर्वेति। 'अन्यतरस्याम्' इत्यधिकारात्। यद्येकस्य भवति ततो मध्यमस्य, अथ द्वयोरिति ततो मध्यमयोः। आन्नमिति। 'अन्नाण्णः' इति निपातनाद् 'अदो जग्धिर्ल्यप्ति किति' इति न भवति जग्ध्यादेशः, 'रदाभ्याम्' इत्यादिना निष्ठानत्वम्। भवत्ययं नकारो यम्, यमि परतश्च; न च हल उत्तरः, किं तर्हि? अचः। अर्घ्यमिति। 'पादार्घाभ्यां च' इति तादर्थ्ये यत्। अत्र घकारो रेफादुत्तरो भवति, यकारे यमि परतः। न त्वयं यम् घकारः; तस्य यम्त्वसन्निवेशात्। शार्ङ्गमिति। शृङ्गस्य विकार इत्यण्, आदिवृद्धिः, रपरत्वम्। अत्र ङकारो यम् हल उत्तरो भवति, न तु तस्मात् परो यम् गकारः; तस्य यम्प्रत्याहारेऽसन्निवेशात्। नन्वादिवृद्धिस्तद्धिताश्रया बहिरङ्गा भवति, लोपस्त्वन्तरङ्गः, ततश्चान्तरङ्गे लोपे कर्त्तव्ये वृद्धेरसिद्धत्वम्, तस्या असिद्धत्वात् तदाश्रितस्य रेफस्याप्यसिद्धत्वमेव। एवं च सति ङकारो हल एव परो न भवतीति यत् केचिच्चोदयन्ति, तन्मतमिदं नोपन्यसनीयमेव; मूलोदाहरणेऽपि तथा सम्भवात्॥

'हलः' इति वर्तते, 'अन्यतरस्याम्' इति च। हल उत्तरस्य झरो झरि सवर्णे परतो लोपो भवति अन्यतरस्याम्। प्रत्तम्, अवत्तमित्यत्र त्रयस्तकाराः, क्रमजश्चतुर्थः; तत्र मध्यमस्य मध्यमयोर्वा लोपो भवति।

मरुत्त इत्यत्र चत्वारस्तकाराः, क्रमजः पञ्चमः; तत्र मध्यमस्य मध्यमयोर्मध्यमानां वा लोपो भवति। मरुच्छब्दस्य हि उपसंख्यानसामर्थ्याद् 'अच उपसर्गात्तः' इति तत्वं भवति।

झर इति किम्? शार्ङ्गम्। झरीति किम्? प्रियपञ्च्ञा।

पदमञ्जरी

झरो झरि सवर्णे ॥ *त्रयस्तकारा इति*। 'अच उपसर्गात्तः' इत्याकारस्य तकारः, दकारस्यापि चर्त्वं तकारः; एकः प्रत्ययसम्बन्धी, 'अनचि च' इति द्विर्वचने क्रमजश्चतुर्थः। *चत्वारस्तकारा इति*। पूर्वोक्तास्त्रयः, चतुर्थो रुच्छब्दसम्बन्धी, पञ्चमो द्विर्वचनेन सम्पादितः। *मरुच्छब्दस्योपसंख्यानसामर्थ्यादिति*। एतच्च 'मरुच्छब्दस्योपसंख्यानम्' इत्यत्रैव प्रतिपादितम्।

शार्ङ्गिन्निति। भवत्ययं ङकारो हलः परः झरि सवर्णे परतः, न त्वयं झरिति न लुप्यते। *प्रियपञ्च्ञेति*। प्रियाः पञ्चास्येति बहुव्रीहिः, 'वा प्रियस्य' इति

न्यासः

झरो झरि सवर्णे ॥ **प्रत्तमवत्तमित्यादि**। ददातेः क्तः, 'अच उपसर्गात्तः' इत्याकारस्य तकारः, दकारस्यापि 'खरि च' इति चर्त्वम्। एवं तावत् त्रयस्तकाराः—द्वावादेशौ, एकः प्रत्ययावयवः। 'अनचि च' इति यो निर्वृत्तः स क्रमजश्चतुर्थः। **मध्यमस्य मध्यमयोर्वेति**। पूर्ववदन्यतरस्यांग्रहणानुवृत्तेरेव वेदितव्यम्। **मरुत्त इति चत्वारस्तकारा इति**। त्रयः पूर्ववत्, चतुर्थो मरुच्छब्दावयवः, क्रमजः पञ्चम इति 'अनचि च' इति यो विहितः। ननु चाजन्तादुपसर्गात् तत्वमुच्यते, न च मरुच्छब्दोऽजन्तः, किं तर्हि? हलन्तः, तत् कथं तत्वं भवति? इत्याह—**मरुच्छब्दस्येत्यादि**। 'उपसर्गाः क्रियायोगे' इत्यत्र मरुच्छब्दस्योपसंख्यानमुपसर्गकार्यार्थम्। यदि सत्यामपि तस्यां तत्वं न स्यात्, तदा तस्य वैयर्थ्यं स्यात्। तस्मादुपसंख्यानसामर्थ्यादनजन्तादपि तत्वं भवत्येव। तर्हि यथा ह्युपसर्गोपसंख्यानसामर्थ्यात् तत्वं भवति, तथा मरुन्नयतीत्यत्रापि 'उपसर्गादसमासेऽपि णोपदेशस्य' इति तकारेणानडादिव्यवाये णत्वं स्यात्। यदीष्यते तदा भवतु। यदि नेष्यते तदा क्षुभ्नादिषु द्रष्टव्यः।

शार्ङ्गमिति। ङकारो हल उत्तरो भवति झरि च सवर्णे परतः, न त्वयं झरिति न भवति लोपः। **प्रियपञ्च्ञेति**। प्रियाः पञ्चास्येति बहुव्रीहिः, ततस्तृतीयैकवचनम्। 'अल्लोपोऽनः' इत्यकारलोपः, 'स्तोः श्चुना श्चुः' इति श्चुत्वं तवर्गस्य। वर्गो वर्गेण

अल्लोपस्य च 'पूर्वत्रासिद्धे न स्थानिवत्' इति स्थानिवद्भावप्रतिषेधादत्र चकारस्य ञकारे लोपः स्यात् ।

सवर्ण इति किम् ? तर्प्ता, तर्प्तुम्, तर्प्तव्यम् । सवर्णग्रहणसामर्थ्यादिह सङ्ख्यातानुदेशो न भवति, सवर्णमात्रे लोपो विज्ञायते । तेन शिण्ढि, पिण्ढि इति ढकारे डकारस्य लोपो भवति ॥

पदमञ्जरी

प्रियशब्दपूर्वनिपातस्तृतीयैकवचनम्, अल्लोपः, नकारस्य श्चुत्वम्—ञकारः । भवत्ययं चकारो हलः परः स्वयं च झर् सवर्णे च परतः, न तु ञकारो झरिति न लुप्यते । ननु चाल्लोपस्य स्थानिवत्त्वादनन्तरो न भवति सवर्णः, तत्किमेतन्निवृत्त्यर्थेन 'झरि' इत्यनेन ? इत्यत आह—*अल्लोपस्येति* ।

तर्प्तेति । 'तृप प्रीणने', पकारस्य तकारः स्थानभेदात्सवर्णो न भवति । ननु च निमित्तानां कार्यिणां च संख्यासामान्यादिह संख्यातानुदेशे सति नैव तर्प्तेत्यत्र लोपः प्राप्नोति, तत्किमेतन्निवृत्त्यर्थेन सवर्णग्रहणेन ? अत आह—*सवर्णग्रहणसामर्थ्यादिति* । न हि यथासंख्येऽसवर्णे झरस्ति, यद्व्यावृत्त्यर्थं सवर्णग्रहणं स्यात् । *शिण्ढि, पिण्ढीति* । 'शिष्लृ विशेषणे', 'पिष्लृ सञ्चूर्णने'–रुधादी, लोट्, सेर्हिः, 'श्नसोरल्लोपः', हेर्धिः, 'झलां जश् झशि' इति षकारस्य डकारः, 'नश्चापदान्तस्य झलि' इत्यनुस्वारः, तस्य परसवर्णो णकारः, धकारस्य ष्टुत्वम्–ढकारः, अनेन डकारस्य ढकारे लोपः ॥

न्यासः

सवर्ण इति ङकारश्चवर्गस्य सवर्णः, न त्वयं ञकारो झर् । तेन तस्मिन् परभूते पूर्वस्माद्धलः परस्यापि चकारस्य लोपो न भवति । ननु चाक्रियमाणेऽपि झरीत्येतस्मिन् नैवात्र लोपः प्राप्नोति, निर्दिष्टग्रहणस्यानन्तर्यार्थत्वात् ; अनन्तरे परभूते सवर्णे लोपेन भवितव्यम्, न चात्रानन्तरो ञकारः, पूर्वस्य लोपे कृते 'अचः परस्मिन् पूर्वविधौ' इत्यकारलोपस्य स्थानिवद्भावात्, तत् किं झरीत्यनेन ? इत्यत आह— लोपस्येत्यादि । पूर्वत्रासिद्धीये ह्यल्लोपस्य स्थानिवद्भावः प्रतिषिध्यते । अत्र 'झरि' इत्येतन्नोच्येत यदि, तदात्र लोपः स्यादेव ।

तर्प्तेति । 'तृप प्रीणने', पकारस्य तकारः स्थानभेदात् सवर्णो न भवति, तेनात्र लोपो न भवति । ननु च निमित्तानां कार्यिणाञ्च साम्यादिह संख्यानुदेशेन भवितव्यम्, तत्रासत्यपि सवर्णग्रहणे तर्प्तेत्यादौ नैव लोपः प्राप्नोति, तत् किं तन्निवृत्त्यर्थेन सवर्णग्रहणेन ? इत्यत आह–सवर्णग्रहणसामर्थ्यादित्यादि । यद्यत्र यथासंख्यं स्यात्, ततो झकारस्य झकार एव लोपः प्रसज्येत, यावता झकारस्य झकार एव सवर्णः, एवञ्च सति सवर्णग्रहणमनर्थकं स्यात् ; व्यवच्छेद्याभावात् । न हि झकारस्यासवर्णो झकारः सम्भ-

उदात्तादनुदात्तस्य स्वरितः ॥ ६६ ॥

उदात्तादुत्तरस्यानुदात्तस्य स्वरितादेशो भवति । गार्ग्यः । वात्स्यः । पचति । पठति ।

अस्य स्वरितस्यासिद्धत्वाद् 'अनुदात्तं पदमेकवर्जम्' इत्येतन्न प्रवर्त्तते । तेनोदात्तस्वरितावुभावपि श्रूयेते ॥

नोदात्तस्वरितोदयमगार्ग्यकाश्यपगालवानाम् ॥ ६७ ॥

पदमञ्जरी

उदात्तादनुदात्तस्य स्वरितः ॥ *गार्ग्यः, वात्स्य इति* । 'गर्गादिभ्यो यञ्', ञित्त्वादाद्युदात्तत्वम्, शेषनिघातः, तस्य स्वरितः । *पचति, पठतीति* । शप्तिपावनुदात्तौ, धातुस्वरः, शबकारस्य स्वरितत्वम् ।

'तित्स्वरितम्' इत्यस्यानन्तरमिदं वक्तव्यम्, एवं हि स्वरितग्रहणं न कर्त्तव्यं भवति ? अत आह—*अस्येति* । यदि तत्र क्रियेत, 'अनुदात्तं पदमेकवर्जम्' इत्येतत्प्रवर्तेत । इह तु करणे न प्रवर्त्तते; स्वरितस्यासिद्धत्वात् । तेन द्वयोरप्युदात्तस्वरितयोः श्रवणं भवति ॥

नोदात्तस्वरितोदयमगार्ग्यकाश्यपगालवानाम् ॥ उदात्तस्वरितावुदयौ यस्मा-

न्यासः

वति । तस्मादत्र सवर्णग्रहणसामर्थ्यान्न संख्यातानुदेशो भवति । तेन शिण्ढि, पिण्ढीत्यत्र सवर्णमात्रे ढकारे डकारलोपो भवतीति । 'शिष्लृ विशरणे', पिष्लृ सञ्चूर्णने', लोट्, सिप्, 'सेर्ह्यपिच्च' इति हिरादेशः, श्नम्, 'श्नसोरल्लोपः' इत्यकारलोपः, 'हुझल्भ्यो हेर्धिः' इति धिभावः, 'झलाञ्जश् झशि' इति जश्त्वम्–षकारस्य डकारः, 'नश्चापदान्तस्य झलि' इत्यनुस्वारः, 'ष्टुना ष्टुः' इति धकारस्य ढकारः, 'अनुस्वारस्य ययि परसवर्णः' इति णकारः, अनेन डकारस्य ढकारे लोपः ॥

उदात्तादनुदात्तस्य स्वरितः ॥ गार्ग्यो वात्स्य इति । गर्गवत्सशब्दाभ्याम् 'गर्गादिभ्यो यञ्' इति यञ्, 'ञ्नित्यादिर्नित्यम्' इत्याद्युदात्तत्वम्, 'अनुदात्तं पदमेकवर्जम्' इति शेषस्यानुदात्तत्वम्, तस्य स्वरितो भवति । पचति, पठतीति । तिप्शपौ पित्त्वादनुदात्तौ । पकारस्याकारोऽपि धातुस्वरेणोदात्तः । तस्मात् परस्य शबकारस्य स्वरितत्वं भवति ।

किं पुनः कारणं सूत्रमिदमिहोच्यते, न 'तित्स्वरितम्' इत्यस्यानन्तरमुच्यताम्, एवं हि स्वरितग्रहणं न कर्त्तव्यं भवति, प्रकृतमेव ह्यनुवर्त्तिष्यते ? इत्याह—अस्येत्यादि । यदि तत्र क्रियेत, तदा 'अनुदात्तं पदमेकवर्जम्' इत्येतदिह प्रवर्तेत, ततश्चानुदात्तस्वरितौ श्रूयेयाताम्, नोदात्तस्वरितौ । इह तु क्रियमाणे स्वरितस्यासिद्धत्वात् तदाश्रयम् 'अनुदात्तं पदमेकवर्जम्' इति न प्रवर्त्तते, तेन द्वावप्यस्योदात्तस्वरितौ श्रूयेते ॥

नोदात्तस्वरितोदयमगार्ग्यकाश्यपगालवानाम् ॥ उदात्तस्वरितोदयमिति । उदात्त-

उदात्तोदयस्य स्वरितोदयस्य चानुदात्तस्य स्वरितो न भवति। पूर्वेण प्राप्तः प्रतिषिध्यते, अगार्ग्य-काश्यप-गालवानां मतेन। उदात्त उदयो यस्मात्स उदात्तोदयः। उदात्तपर इत्यर्थः। एवं स्वरितोदयः।

उदात्तोदयस्तावत्—गार्ग्यस्तत्र। वात्स्यस्तत्र। तत्रशब्द आद्युदात्तः, तस्मिन्नुदात्ते परतो गार्ग्यशब्दः स्वरितो न भवति।

स्वरितोदयः—गार्ग्यः क्व। वात्स्यः क्व। क्वशब्दः स्वरितः, तस्मिन्परतोऽनुदात्तः स्वरितो न भवति।

अगार्ग्यकाश्यपगालवानामिति किम्? गार्ग्यस्तत्र। गार्ग्यः क्व। तेषां हि मतेन स्वरितो भवत्येव।

'उदात्तस्वरितपरस्य' इति[1] वक्तव्य उदयग्रहणं मङ्गलार्थम्। अनेकाचार्यसङ्कीर्तनं पूजार्थम्॥

पदमञ्जरी

दिति बहुव्रीहिः। उदयशब्दः प्रत्येकमभिसम्बध्यते, यदाह—*उदात्तोदयस्येति*। उदयशब्दः परशब्देन समानार्थः प्रातिशाख्येषु प्रसिद्धः। तत्रशब्दो लित्स्वरेणाद्युदात्तः, क्वशब्दः 'किमोऽत्' इत्यत्प्रत्ययान्तस्तित्स्वरितः।

उदात्तस्वरितपरस्येति वक्तव्य इति। एतदप्युपलक्षणम्, उदात्तस्वरितयोरित्येव वक्तव्यमिति, इत एव परशब्दार्थलाभात्। *मङ्गलार्थमिति*। उदयशब्दोच्चारणमेव मङ्गलम्। मङ्गलादीनि हि शास्त्राणि प्रथन्ते, मङ्गलमध्यानि मङ्गलान्तानि

न्यासः

स्वरितावुदयौ यस्मादिति बहुव्रीहिः। उदयशब्दोऽत्र प्रत्येकमभिसम्बध्यत इति दर्शयितुमाह—उदात्तोदयस्येत्यादि। उदयशब्दः परशब्दस्यार्थे वर्ततेऽत्र।

गार्ग्यस्तत्रेति। तत्रशब्द आद्युदात्तः। 'सप्तम्यास्त्रल्' इति त्रल्प्रत्ययान्ताल्लित्स्वरेण। गार्ग्यः क्वेति। क्वशब्दः स्वरितस्तित्स्वरेण, 'किमोऽत्' इति किम्शब्दादत्प्रत्ययः। किमः क्वादेशः—'क्वाति' इति।

उदात्तस्वरितमिति वक्तव्ये लाघवार्थत्वाद् विस्पष्टार्थत्वाच्चोदयग्रहणं मङ्गलार्थमिति। इष्टार्थसिद्धेर्हेतुर्मङ्गलम्, इष्टं पुनरर्थः शास्त्रस्य प्रथनं वीरपुरुषादिता च। तथा चोक्तम्—'यतो मङ्गलादीनि मङ्गलमध्यानि मङ्गलान्तानि च शास्त्राणि प्रथन्ते, वीरपुरुषाणि भवन्त्यायुष्मत्पुरुषाणि च' इति। यथा मङ्गलादीन्येवंविधानि भवन्ति तथा मङ्गलावसानान्यपि। मङ्गलार्थं इहोदयशब्दे क्रियमाण उत्तरारम्भो मङ्गलपूर्वको भवति। तेन यद् वक्ष्यति—'दीर्घप्लुतयोश्चानेन विवृताकारेण

---

१. 'इत्येव' इति पाठान्तरम्।

अ अ इति[1] ॥ ६८ ॥

एकोऽत्र विवृतः, अपरः संवृतः, तत्र विवृतस्य संवृतः क्रियते। अकारो विवृतः संवृतो भवति। वृक्षः। प्लक्षः।

इह शास्त्रे कार्यार्थं मकारो विवृतः प्रतिज्ञातः, तस्य तथाभूतस्यैव प्रयोगो मा भूदिति संवृतप्रत्यापत्तिरियं क्रियते।

पदमञ्जरी

च वीरपुरुषाणि च भवन्ति आयुष्मत्पुरुषाणि च। इह चादौ वृद्धिशब्दः, मध्ये शिवशब्दः—'शिवशमरिष्टस्य करे' इति, अन्ते चायमुदयशब्दः॥

अ अ ॥ एकोऽत्र विवृतः, परः संवृतः, द्वावप्यविभक्तिकौ, यो विवृतस्स स्थानी, यः संवृतः स आदेशः।

किमर्थमकारस्याकारो विधीयते? इत्याह—*इहेति*। *कार्यार्थमिति*। तत्पुनः कार्यमकारस्य दीर्घप्लुताभ्यां सवर्णसंज्ञा, अन्यथा प्रयत्नभेदान्न स्यात्, ततश्च ह्रस्वोऽकारो गृह्यमाणो दीर्घप्लुतौ न गृह्णीयात्। तत्र दोषः—'अकः सवर्णे दीर्घः', इहैव स्याद्—ऐन्द्राग्नमिति, इह न स्यात्—दण्डाढकमिति। तस्मादेवमादिकार्यार्थमकार इह शास्त्रे विवृतः प्रतिज्ञायते, तत्र यदीयं प्रत्यापत्तिर्न क्रियेत, तदा तस्य तथाभूतस्यैव प्रयोगः स्यात्, स मा भूदिति प्रत्यापत्तिरिह क्रियते।

न्यासः

ग्रहणं नेष्यते, संवृतेन तु मात्रिकस्य सर्वगुणयुक्तस्याकारस्य ग्रहणमिष्यते' इति तदुपपन्नं भवति। मङ्गलपूर्वकेषु हि कार्येष्वारभ्यमाणेष्वपीष्टार्थसिद्धिर्भवति। उदयशब्दश्चायं लोके वृद्धिशब्दवन्मङ्गलार्थत्वेन प्रसिद्धः। तस्मात् तस्य ग्रहणं मङ्गलार्थं क्रियते॥

अ अ इति॥ एकोऽत्र विवृतः, अपरः संवृतः। तेन स्थान्यादेशयोरुभयो रूपाभेदादपि प्रयत्नभेदाद् भेदो भवति। अत्यन्ताभेदे सत्यकारस्य त्वकारवचनमनर्थकं स्यात्। अत्र यो विवृतः स स्थानी, यः संवृतः स आदेशः। अकारो विवृतः, स संवृतो भवति। विवृतप्रयत्नोऽकारः संवृतप्रयत्नो भवति। संवृतप्रयत्नमादेशमनुभवतीत्यर्थः। वृक्षः, प्लक्ष इति। संवृतप्रयत्नविषयोपदर्शनार्थम्। ननु च विवृतोऽकारो नास्त्येव लोके वेदे च; संवृतस्यैव प्रयोगदर्शनात्, तदपार्थकमिदम्? इत्याह—इहेत्यादि। यद्यपि लोके वेदे च संवृत एवाकारः, तथापीह व्याकरणे कस्यचित् कार्यस्य सिद्धये विवृतोऽप्यभ्युपगतः। किं पुनस्तत् कार्यम्? अकारस्य चान्योऽन्यापेक्षया सावर्ण्यम्। एतदुक्तं भवति—ह्रस्वदीर्घाकारौ सवर्णौ यथा स्यातामित्येवमर्थमकारो विवृतगुणः प्रतिज्ञात इति; अन्यथा यदि संवृतविवृतप्रयत्नो परस्परं सवर्णौ न स्याताम्, ततश्चाकारो गृह्यमाण आकारं न गृह्णीयात्। एवं च सति दण्डाग्रमित्यादावेव 'अकः सवर्णे दीर्घः' इति दीर्घत्वं स्यात्, दण्डाढकमित्यादौ तु न स्यात्। 'अभेदका इह शास्त्रे गुणाः' इत्युक्तम्, ततोऽयमदोष

१. अत्र का० सं० प्र० मा० काशिकाप्रस्तावना द्रष्टव्या।

दीर्घप्लुतयोश्चानेन विवृतेनाकारेण ग्रहणं नेष्यते । तेन तयोः संवृतो न भवति ।

संवृतेन च सर्वगुणस्य मात्रिकस्य ग्रहणमिष्यते । तेन सर्वगुणः प्रत्यापद्यते ॥

पदमञ्जरी

इह स्थान्यकारो विवृतोऽण्त्वात् सवर्णानां ग्राहक इति दीर्घप्लुतयोरपि स्थाने संवृतोऽकारः प्राप्नोति, आदेशस्त्वकारः संवृतोऽण् न भवतीति सवर्णानां ग्राहको न प्राप्नोति, भाव्यमानत्वात्; ततश्च यद्गुणः संवृत उच्चारितः, तद्गुण एवाष्टादशभेदभिन्नस्यापि अवर्णस्य प्राप्नोति ? इत्याशङ्क्याह—*दीर्घप्लुतयोश्चेति* । इष्टिरेवेयम् । यद्वा—तपरनिर्देशात्सिद्धम्, 'अद्' इति सूत्रं कर्तव्यम्, तत्र तः परो यस्मादिति पूर्वोऽकारस्तपरः, तात्परस्तपर इति द्वितीयः, ततश्च स्थान्यकारो दीर्घप्लुतौ न ग्रहीष्यति, आदेशस्त्वनणपि गुणान्तरयुक्ताँस्तत्कालान् ग्रहीष्यति । एकशेषनिर्देशो वायं द्रष्टव्यः । अत्र षड् मात्रिका अकाराः स्थानिनो निर्दिश्यन्ते, आदेशा अपि षडेव, तत उभयत्रैकशेषः, तत्र षण्णां स्थानिनां निर्देश-

न्यासः

इति चेत् ? न; सवर्णसंज्ञासूत्रे प्रयत्नभेदस्याप्याश्रितत्वात्; अन्यथा तत्र प्रयत्नग्रहणमनर्थकं स्यात् । यदि तर्हि विवृतः प्रतिज्ञातस्तत् किमर्थं तस्येह प्रत्यापत्तिः क्रियते ? इत्याह—तस्येत्यादि । तथाभूतस्येति । विवृतप्रयत्नभूतस्येत्यर्थः । प्रत्यापत्तिः पुनः= तस्य संवृतगुणस्याकारस्य स्वरूपात् प्रच्युतस्य पुनः स्वरूपस्य प्रतिलम्भः, मृतस्य प्रत्युज्जीवनवत् ।

इहानेन विवृतेनाकारेण गृह्यमाणेनाण्त्वात् सकलमवर्णकुलमुदात्तादिभेदभिन्नमष्टादशप्रकारं गृहीतम्, ततश्च यथा गुणान्तरयुक्तस्य ह्रस्वस्य संवृतो ह्रस्व आदेशो भवति, एवं दीर्घप्लुतयोरपि स्यात् । किञ्चादेशोऽयमकारः संवृत उपात्तः, संवृतस्य चाकारस्याण्त्वं नास्ति; प्रत्याहारेऽसन्निवेशात्, ततश्च यथाण्त्वाभावाद् दीर्घप्लुतौ न गृह्णाति, तथा संवृतमपि मात्रिकं गुणान्तरयुक्तं न गृह्णीयात्; एवञ्च सति यद्गुण उच्चारितस्तद्गुणयुक्तस्यैव प्रत्यापत्तिः स्यात्, न गुणान्तरयुक्तस्य ? इत्याह—दीर्घप्लुतयोश्चेत्यादि । कथं पुनर्दीर्घप्लुतयोरनेन विवृतेनाकारेण ग्रहणमिष्यमाणमपि न भवति ? कथं च संवृतेन सर्वगुणयुक्तस्य मात्रिकस्य ग्रहणमिष्यमाणमपि लभ्यते ? पूर्वसूत्र उदयग्रहणादिति पूर्वमेव कारणमुक्तमत्रास्माभिरुदयग्रहणस्य प्रयोजनं वर्णयद्भिः ।

तपरकरणनिर्देशमन्ये त्वाहुः । अद् अ इति तपरनिर्देशः कर्त्तव्यः । तथा च भाष्य उक्तम्—'सिद्धं तु तपरनिर्देशात्' इति । तत्र प्रथमोऽकारः तः परो यस्मादिति तपरः, द्वितीयस्तु तादपि परस्तपर इति । तस्य विवृतस्य तपरत्वं दीर्घप्लुतनिवृत्त्यर्थम्, संवृतस्य सर्वगुणयुक्तस्य मात्रिकस्य च ग्रहणार्थमिति ।

इष्ट्युपसंख्यानवती शुद्धगणा विवृतगूढसूत्रार्था ।
व्युत्पन्नरूपसिद्धिर्वृत्तिरियं काशिका नाम ॥

इति श्रीवामनकृतायां काशिकावृत्तौ
अष्टमाध्यायस्य तुरीयः पादः ॥

पदमञ्जरी

सामर्थ्यात् स्थानिभिर्दीर्घप्लुतौ भिन्नकालौ न गृह्येते। ततः षण्णां स्थानिनां स्थाने षडादेशाः संवृता यथासंख्यं भवन्तीति सर्वेष्टसिद्धिरिति शम् ॥

इति श्रीभट्टहरदत्तमिश्रविरचितायां पदमञ्जर्या-
मष्टमस्याध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥

न्यासः

इष्ट्युपसंख्यानवतीत्यादिश्लोकः पूर्वमेव व्याख्यातः ॥

इति बोधिसत्त्वदेशीयाचार्यश्रीजिनेन्द्रबुद्धिपादविरचितायां
काशिकाविवरणपञ्जिकायामष्टमाध्यायस्य
चतुर्थः पादः समाप्तः ॥

❀:❀:❀

समाप्तश्चाष्टमोऽध्यायः

❀ समाप्ता काशिकावृत्तिः ❀